

भारतमिहिर-मुद्रायाम्
श्री-सर्वेश्वर-भट्टाचार्य्येण मुद्रितम् ।
(२० वैष्णव रो, कलिकाता)

4685

उत्सर्गपत्रम् ।

श्रीमन्नीलाद्रिनाथचरणारविन्दसविधे समर्पितमिदम् ।

यत्पादाब्जं जगन्मन्दिरं निदिता गङ्गा जगत्पाविनी
नित्यं श्रीं सरस्वतीं परिचरेद् यत्पाद-पाथो-रुहं
अशेनापि मया प्रचोदितधिया तेनैव वीरसाक्षिणा
वहः स्मार्त्तनिवन्ध एष पदयोर्न्यस्तस्तयोरैश्वर्योः ॥
भ्रमप्रमादधीमान्द्रयुजारब्धोऽप्ययं क्रियात्
तन्नीलाचलनाथाङ्घ्रिसंसर्गाद् विदुषां मुदं

प्रणेतृ

श्रीजगन्नाथदेवोविजयतेतरां ।

सुक्तिमण्डप पण्डितसभा प्रशंसापत्रम् ।

“कल्पापह्नमसर्वस्वाभिध” मर्भिनवमिमं स्मृतिनिवन्धप्रत्यं पथ्यालोच्य श्रीसुक्तिमण्डपपण्डितसभासदस्या वयं परां प्रीतिमुपगताः । ग्रन्थेऽस्मिन् क्रमशः सन्निवेशितानां स्मृतिसंवन्धीयवहुविषयाणां ग्रन्थान्तरोपात्तानामपि दृश्यते काचिदपूर्वा सरणिः प्रतिभानसाध्या । यया सनातनधर्मस्यास्य दुरुच्छेद्यदृढभित्तिकत्वेन सत्प्रत्ययविषयत्वं पुष्टिसाधनत्वं च ग्रन्थस्य साक्ष्यो-
नाध्यवस्यते । तथाचात्र वेदैकगम्यस्यापि धर्मस्य द्वैविध्यं श्रौतसामाजि-
कत्वरूपेणोपदर्शितं । तत्राद्यस्य परिहृत्यसङ्गत्वं । द्वितीयस्य च देश-
कालादिदृष्ट्या समाजकृतपरिवृत्तिसङ्गत्वमिति सङ्गदयसङ्गदयसङ्गदयसङ्ग-
युक्तिविसर्गैर्व्यवस्थापितं । वर्त्तमानश्चायं कालो यावत्प्रत्ययेकमूलमापत्-
कालत्वेन निरूपितः । स्वकपोलकल्पिततानिरासार्थं चात्राधुनातना-
चारादिकस्य त्रिकालज्ञमहर्षिप्रणीतधर्मशास्त्रोक्तापत्कालीनाचारादिषु
समन्वयप्रदर्शनेनायं निवन्धकारः कालेऽस्मिन् स्मार्त्ताचारकूलकषे किंकिर्त्तव्य-
विमूढानां प्रायशो जनानामास्तिकानामास्यासम्मानभाजनमिति नात्र
शङ्कालवप्रसरः । विभिन्नानां धर्मशास्त्राणां मतेष्वापातत एव भिन्नभिन्नतया
प्रकाशमानेष्वप्युपस्थितकालोपयुक्ताचारव्यवहारविषयकमतानामेकत्र तत्र
समन्वयनेन समावेशाद् ग्रन्थकारो जनसाधारणस्य सविशेषमुपकारमकरोत् ।
आपाततो विरुद्धत्वेन प्रतीयमानविभिन्नमतप्रकाशकानां नानाविधधर्म-
शास्त्राणां दर्शनेन तथा सनातनवैदिकधर्मस्य कृच्छ्रसाध्यत्वोपलब्ध्या
केचनास्य धर्मस्येदृक्कठोरनियमशृङ्खलया योगमात्मनोऽवसादकं मन्यमानाः,
कतिपये सनातनवैदिकधर्मावलम्बिनो धर्मान्तरमङ्गीकुर्वन्तो ब्राह्मणार्थ-
प्रभृत्यास्थानसंकेतितान् धर्माभासानभिनवधर्मात्मना प्रणयन्त-सोपलभ्यन्त इति
नाविदितमेतज्जनसाधारणस्य । अतः स्वस्थं ग्रन्थकारः कालावस्थादिदृष्ट्या
सामाजिकधर्मं वैदिकधर्माविरोधेन त्रिकालवित्स्मार्त्ताचार्यमहर्षीणां

मतानुकूल्येन च यथा लोकप्रवृत्तानवरोधकतया व्यवस्थापयत् । तेन हि परिचीयतेऽस्य सूक्ष्मदर्शित्वं प्रतिभानं चेति । केषांचित् रक्षणशीलानाम-
बहुदर्शिनां मते प्रातिकूल्यमुपजनयेदयमत्रोपदर्शितकालानुसारेण यावदर्थं
कियत्परिवृत्तिसहः सामाजिकधर्मः, न तत्त्वविदां स्मृतिसागरमन्यानधिषां
बहुश्रुतानां । यतः प्रायशः पञ्चशताब्दन्तरालकालकक्षायां देशकालादि-
दृष्ट्या तत्तत्कालीनमहर्षिभिः प्रणीतसामाजिकधर्माचारादौनामनुपलभ्यनेन-
सनातनवैदिकधर्मजिज्ञासायां प्रायशः संजातायामनेन ग्रन्थकृता सनातन-
वैदिकधर्मरक्षणविषये अपेक्षितपूर्तिर्ग्रन्थेनानेन व्यधायीत्यस्माकमान्तरः
प्रत्ययः ।

पंचौक्तसूत्रसाधनकर्मभिरपंचौक्तसूत्रसंस्थापनवत् यथाकालदृष्टि-
परिवर्तितपरिवर्द्धितसामाजिकाचारादिभिः सनातनवैदिकधर्मरक्षणमवश्यम-
पेक्षितं प्रेषावतामित्यलं सारज्ञेभु ।

ग्रन्थोऽयं सनातनवैदिकधर्मावलंबिसामान्यस्य यथाशक्ति स्वधर्माविष्णुति-
रूपसुपकारं संपादयन् प्रणेतुः अमसुद्देश्यं च सफलयतु प्रणेतारं च चिरस्मरणीयं
विदधातु इत्यस्माकं सविशेष प्रार्थना श्रीपरमेश्वरसविधे । इति शं ।

शङ्कर श्रीवलदेवप्रकाशब्रह्मचारी सः सभापतिः ।

पण्डित श्रीभानन्दमित्रकाव्यस्मृतितोर्थः सः सम्पादकः ।

सुः मः पः सभा जगन्नाथ मन्दिर पुरी ।

PREFACE.

Hinduism (the Sanatan Dharma) is a most ancient religion. This becomes clearly evident from the writing of the Vedas. It will not be far from truth to say that Hinduism is the oldest religion in the world. The scriptures of other religions bear eloquent testimony to this. It has maintained itself through generations and centuries from the vedic age down to the present, and this is a sufficient proof of the fact that it is founded on a strong basis. It is my firm belief that the expounders of this religion, the ancient Rishis, were omniscient, i.e., they knew the past, the present and the future. The Smritis owe their origin to them, and but for these treatises dealing with the rules of conduct formulated with an eye to the necessities of different ages and countries, this ancient religion could not have existed so long. These Smritis besides being the store-house of Hindu Ethics, deal with subjects known as Politics, Economics and Theology in other civilized countries. A perusal of these Smritis shows that their authors divided religion into two branches, viz., vedic religion and social religion. From these religious works, it can be easily seen that although the vedic foundation was never allowed to undergo any change in its character, the other, the social religion followed different standards in different ages. As this subject has been rather elaborately dealt with in the beginning of this book any further discussion of it, here, is unnecessary. But for the changeable nature of the social religion, such works as the minor Sanhitas, Upasanhitas, and the Puranas, would not have been written and the Vedas and the Manusmriti would have been the only works extant. It is not true as is generally believed that the spread of a particular religion among a people follows the publication of works on that religion. The reverse seems to be the actual process. Rules of conduct and observances would, of course, be different in different ages and countries, but it was the desire of the

II

ancient Rishis to make them conform to the religion of the Vedas at all times and places. With this end in view they have written out different treatises on different subjects always keeping their eyes open to the necessities of different times, places and forms of Government.

As the ancient Rishis were omniscient and objects of great reverence and trust and as the Hindu kingdom remained for a long time on a very strong basis in India these Smritis were being looked upon with as much reverence as the Vedas. In times of religious revolutions brought about by the rise of Buddhism and the advent of Mohammedanism, though eminent men like the ancient Rishis were not to be found, yet the Hindu Pandits of the time tried their level best to uphold the honour of their religion by recasting the works of their preceptors. But for this combined effort on the part of these Pandits the existence of the Sanatan Hindu Dharma would have been wellnigh impossible. In this world many religions existed but the majority of them have died out. That their foundation was very weak is amply borne out by the fact that even the names of these religions are not to be heard to-day. The reverse is the case with the Hindu Religion. It has stood many a storm that has blown over it. In the early days of English rule in India when "Tolerance" was announced to be the policy of the Government towards religious questions the Hindu religion had a very bad time of it. Many so-called reformers rose against it and denounced it as most unscientific cult tending only to prosper the educated classes at the expense of the lower castes. They attributed the present fallen condition of India to the prevalence of this caste system, and thus found fault with the Hindu religion which sanctioned this institution. Even now there are certain classes of people who never lose any opportunity to find fault with the caste system and thereby plead for the abolition of the Hindu Religion. These are but the natural consequences of undue liberty of thought and speech which is said to be the characteristic of the present age.

III

The only way by which such harmful influences on the Hindu religion can be counteracted is to adopt the same means by which ancient Rishis combated the evil. The present loose condition of the Hindu Samaj is mainly due to the inability on our part to adopt such means. It is not the law of nature that one nation will ever remain civilized or uncivilized. There are rises and falls in the lives of peoples.

Although works on literature, philosophy, the Vedas, etc., are to be found in abundance in India, yet for the management of worldly affairs, it is only the Vedas, *i.e.*, Purva Mimansa and works like Manuseanhita that are mainly resorted to. Law, civil and criminal, has reference only to matters political but the rules embodied in the religious works of the Hindus have reference to matters both political and spiritual. It is quite unnecessary to bring it home to the Pandits in general and other educated people of India that Sanatan Dharma is founded on a very sound scientific basis and this fact alone largely accounts for its survival to the present time. Science is nothing but conceptions about men and things based on logical conclusions. Such conceptions are to be met with in every line of the works on Hindu Religion. Ordinarily this does not become evident to a superficial reader of all these works, and so the blame is laid at the door of the Hindu Religion that it is unscientific. But a little reflection will show that the truth is just the other way. For example, when it is enjoined upon the Hindus to worship a Tulasi plant or plaster the walls, floors, etc., of their houses, which are generally made of mud with cow-dung, the underlying motive is nothing but scientific. The medicinal and chemical properties of a Tulasi plant or cow-dung are now too well known to require any further elaboration on this point.

The Hindus are religious to their back-bone. The religion is the only thing which appeals to them, the most. It is on account of this that the ancient Rishis gave a religious complexion to every rule of conduct in our lives.

IV

‘It is sometimes alleged that the Sanatan Dharma had for its object the welfare of the Brahmins only at the cost of others but a little reflection will show that this is but an erroneous conception of the true state of things. Even a cursory reading of the Sanskrit works will show that the Brahmins have always lived for others and are never selfish. By Brahmins I do not surely mean those who are born in a Brahmin family but those who by their virtuous deeds are deserving of such a designation.

Caste-system is not an institution owing its origin to human agency. It is a spontaneous growth of nature. Caste-system, as it is generally held to be, is not a cause of the downfall of India and of the Indians. Rather the contrary is true, i.e., as long as the Indians did not labour under the impression that caste-system is a positive evil, India was ascendant. All the individuals in a country are not of one nature and hence the origin of caste-system and its sanction by the ancient Rishis. Caste-system has had its origin only in what is known in the modern world as the division of “labour.” If the latter is commendable there is no reason why any evil meaning should be attached to the former. The present backwardness of the Hindus, nay, for the matter of that, of the Indians is not due to the prevalence among them of caste-system, but to the absence of brotherly feeling which was so very prominent in ancient times, among the various castes. In place of fellow-feeling a spirit of jealousy has intervened, and the result of this has been that one class is always to be found inimically disposed towards another. At present, the Brahmins are as much degenerated as the Kshatriyas and others, and the difference between the instructor and the instructed is altogether absent among them.

It is to be found that till the end of the Musalman period of Indian history, the ancient Pandits tried their best to preserve the glory of the Sanatan Dharma, by writing out works on conduct and character based on religion. Had not this

V

been done, the determination of the Musalman kings to exterminate the Hindu religion would have been literally fulfilled, and its existence up till now would have been impossible. It is indeed a matter of great satisfaction that during the present regime of the British people, the Hindu religion has not to face opposition from any other religion having the patronage of the ruling power. The policy of the present rulers of India towards religion being one of non-interference and toleration, no one is feeling any difficulty in preserving his own religion. But it is to be sincerely regretted that the Pandits are not doing what they ought to do for keeping intact the glory of the religion and that is why it is to be found lying in a stagnant condition. It is indisjensably necessary that for the preservation of the Hindu religion, religious works for meeting the exigencies of the present time should be written. There are many eminent Pandits in India who are as learned and wise as Brihaspati and so any attempt on my part, to bring out any such work would be like catching at the moon, and so I was silent over the matter, but some of my friends often repeatedly requested me to give up my indifferent attitude and bring out a useful treatise suitable to the modern requirements of the Hindus and being emboldened by their request and assistance I have taken up the work in hand.

At present the Hindus are far from what they are expected to be by the Sanatan Dharma. There is to be found a gulf of difference between their ways of living and those dictated for them in the Sanatan Dharma. It was at first a problem to me as to how to justify such conduct on the part of the Hindus from the point of view of the Sanatan Dharma. But the religion is elastic and liberal in its scope and consequently there has been absolutely no difficulty in achieving the end in view. At present people being unable to maintain themselves by their own professions are taking to other vocations in life and at every step we have to meet with what is called a religious revolution. Transition periods like these were called *Bipaskala* by the ancient Rishis and the changes that take

VI

place in the rules of conduct during such periods were not always held condemnable by them. The subject-matter of this book relates to a transition period like this and hence it is named "Kalyapatdharma Sarbbaswa." The following subjects have been dealt with in this book :—

- (1) Necessity of writing the book.
- (2) Apatkala,—Profession ; Trade and Agriculture of Apatkala ; Sea voyage, Arguments for and against it.
- (3) Marriage, Early-marriage, Widow-re-marriage, Sapinda, Caste-system, Dayabhaga and Prayaschitta.

On every subject scientific and Scriptural evidences have been provided, as far as possible.

There was very little possibility of a work like this being completed by me and it is only the grace of God that has brought it to a finish. The work has been published not with the belief that it will be appreciated by the people in general. By it I have only tried to place before the public the thought that had arisen in my mind on the subjects mentioned above. Coming as it does from a person like me it is liable to be full of errors and erroneous opinions and I shall be much obliged and thankful to the reading public if they will kindly bring them to my notice and thereby enable me to have them rectified in the next edition, if possible. As the book is written by an Oriya it was the advice of many to have it written in Oriya but as the treatise is intended not only for the Oriyas but also for all the Indians, it is written in Sanskrit, once the mother tongue of all the Indians. It is impossible to hope for any pecuniary assistance from rich men of Orissa for the printing of this work. When thousands of more valuable works in the country are becoming useless on account of lack of this patronage on their part it is but natural that a small work like this would not attract any sympathy. My heartiest thanks are due to Mr. B. Chakravarti for the generous help that he has rendered to me in bringing out this book before the public by bearing the entire cost of its printing.

Mr. B. CHAKRAVARTI.

(A LIFE SKETCH)

The illustrious Bengalee was born on the 16th October 1861, in the village of Chandanpratap in Jessore District. His father G. C. Chakravarti a legal practitioner of the old type was a man of keen and versatile intellect, who even in those early days could master languages. The son must, undoubtedly, have inherited from him much of his linguistic proficiency and his wide range of intellect. His mother was an ideal woman and her devotion to her husband and the family was as exemplary as her service to the distressed humanity singularly noble. Mr. Chakravarti's was a big family, one of his many sisters Srimati Brajasundari, whose husband died leaving her childless, had a great liking for the young Byomkesh and it was in her house that the large portion of his early days were spent.

Mr. Chakravarti, whose precocity manifested itself very early, had a very brilliant academical career. At 13, he passed the Entrance examination from Serampur winning a competition scholarship of Rs. 20. His University career was one of brilliancy and distinction. He got a scholarship of Rs. 20 at the First Arts Examination and of Rs. 30 at the B. A. Examination. In 1878 he took his M. A. degree in Mathematics.

A certain accident changed the whole current of Mr. Chakravarti's life. A desire to do some public work brought him in contact with a certain shrewd man of business whose neglect and discourtesy mortified him so much that he thenceforth became bent on bringing himself to the fore-front of the society by acquiring rank and wealth. His latent ambition to qualify himself for the Bar was now enkindled but his limited means stood in the way for some time. But destiny is not to be balked. Soon after passing the M. A. Examination he was appointed Professor of English and Mathematics in the Ravenshaw College, Cuttack, an appointment speaking well of his versatile genius. From there he came to the Sibpore Engineering College as Professor of Mathematics where his brilliant wit and keen intellect soon enlisted in his favour the patronising attention of the Principal, Mr. Downing, who procured for him a scholarship (agricultural) of Rs. 10,000. (ten thousand). Here was the means to attain the end he coveted so long. His decision

was quick and he readily accepted the scholarship to proceed to England. The conditions of the Hindu society in the early eighties of the last century in Bengal was quite different from what it is now. It was not so elastic as at present. To cross the sea was now only to court estrangement of one's relations and to suffer all the unpleasant consequences of social ostracism. He risked it and set sail for England in January 1881.

His career abroad was not less brilliant. Not only did he secure the laurels of the Cirencester Agriculture College, but took the 100 guinea Studentship at the Bar Examination in 1885 which is generally awarded to the best man of the year. After a stay of 5 years he returned to India in July 1886 and was sworn in as an advocate of the Calcutta High Court on the 29th of that month.

In the beginning of the profession Mr. Chakravarti had to tide over tremendous difficulties. Being a Brahmin and an obscure mofussilite, having neither wealth nor connection to back him up it was not easy for him to find entrance into the coterie of the advocates who dominated the Calcutta Bar of those days. But real merit could not be long repressed. True he eked out his living as a law lecturer at the Metropolitan Institution, like his illustrious compeer Baron Satyendra Prasanna of Raipur (now Lord Sinha). But his parts soon shone out. His able defence in the famous Hitabadi defamation case of 1895 as a junior counsel produced consternation in the minds of such eminent lawyers as Mr. T. Palit and others who appeared on the prosecution side. Indeed Mr Chakravarti's brilliant cross examination and the consummate ability with which he conducted the defence did upset the prosecution a good deal. His field of work in the Bar was in the original civil side, where he successfully rivalled such distinguished lawyers as Sir A. Chaudhury and Mr. S. P. Sinha. Political cases he did not altogether ignore. Prominent among those which he occasionally took up was the famous "Vandemataram case" of Sj. Arabindo Ghose.

His abilities were not confined to the Bar alone. Like most other lawyers he was not unpractical. To his great forensic acumen were happily wedded sound business principles. It was he who cleared the Augean stable of the financial muddle of the Bengal National Bank by shrewdly detecting fraud that had brought the great national concern to a moribund condition. Mr. Chakravarti was no respecter of persons or connections. His bold removal of an unscrupulous gentleman whose only recommendation for places in the board of management of the

Bank was nefarious nepotism brought him many mortal enemies but saved the Bank from the fate of a collapse and thus wiped off the stigma that the Bengalee is not business like and ensured for the Bank a fresh start in its existence. It will moreover redound to Mr. Chakravarti's credit that it was he who managed to prevent the Albert Hall, a gift to the public by the late Mr. Keshab Chandra Sen, from being converted into a private property. In the long list of his activities in this direction may be mentioned his successful participation in the affairs of such Swadeshi concerns as the Banga Luxmi Cotton Mills and the Bengal Provincial Railway.

He was apparently a little too late to come to politics. This he deliberately did as he did not like to come to the forefront of politics before age, experience, study and position had fitted him for it and when he came he was quite heart and soul with it. The state of Indian politics emphatically required the services of such an intellectual genius—in consideration of the rapid development of the democratic ideas in the minds of the Indian people and the measures taken by the Government to stifle it. This entrance into the political arena can never be called too soon; quite a thoroughgoing democrat he rapidly fell in with the Congress scheme and would have gone further than what the Congress did to expose the pitfalls of the Montagu-Chelmsford Reforms Scheme. But he wisely preferred to abide by the decision of the Majority. Since the days of Bengal Partition he has thrown his whole weight on the popular side and has by this tactful handling averted many serious situations which but for him would have ended in violence and bloodshed. The Satyagraha Hartal of Calcutta in April, 1915, without violence and bloodshed which was provoked by the high-handedness of the police is one of the series of anxious situations in which he wholeheartedly took part and their peaceful termination is an eloquent testimony to his tact and influence.

But he was not an arm-chair politician. The formation of the Bengali Regiment during the last great war in the face of tremendous odds consequent upon the long standing enervation of the Bengalee race, being unaccustomed to the use of arms under the British rule, owes its origin mostly to his efforts. With untiring energy he has several times collected funds for the relief of famine stricken people in Bengal, when a terrible cyclone blew over East Bengal in 1919 causing great havoc to the people. Mr. Chakravarti with others was able to collect nearly 2 lacs of rupees in aid of the distressed people which evoked active co-operation on the part of the Government and a very

efficient system of relief was organised for the whole of the affected area.

Unlike most other England-returned Barristers he has tenaciously clung to the traditions of his country. His dress, manners and customs are those of a Bengalee Brahmin. His admiration for the philosophy of the Vedanta is undoubted, with the keen insight of a lawyer he has seen the folly of iconoclastic reform as well as of blind adherence to custom. No wonder he is not an outcaste like other "Hindu" Barristers of Calcutta.

In fact the dominating idea which webbed into his life since his birth has impelled him to so readily accept the publication of this work of mine over which I have incessantly spent 5 years of my life. I cannot therefore adequately express my heartfelt gratitude to Mr. Chakravarti as the boon conferred upon is really too great for me.

With the exception of one single mishap in the death of his eldest son at Paris his domestic life has been one of singular felicity. His sons are well-settled in life and daughter, all respectably married.

May such a man be long spared to the country ! In these days of political crisis, India needs the service of men of his type and rightly has he lent his whole support to the furtherance of the people's cause.

भूमिका ।

अतीव प्राचीनोऽयं सनातनवैदिकधर्मः । वेदेषु वर्णितविषयं भाषासु प्रति कृते दृष्टिपाते तदेवाभ्रान्तसत्यमित्यवगम्यते नूनं । वैदिकधर्मोऽपि पृथिव्यामादिधर्म इत्युक्तौ न भवेदत्युक्तिः । विभिन्नप्रदेशीया धर्मग्रन्थाः प्रददति साधुं सततं विषयेऽस्मिन्नपि । सनातनवैदिकधर्मोऽयं कदा कदा संकोचनं विस्तृतिं चावलम्ब्यावैदिकयुगात् यावदद्यावधि विद्यतेऽस्तुभावेन । विशिष्टकारणमन्तरा कस्यापि धर्मस्यैतादृग्धारावाहिकावस्थानं न भवेत् संभवपरं । भवत्ययं मम भ्रुवविश्वासो यत्, ये बभूवुरेतदग्रन्थप्रणयनकर्तारस्ते चिकालन्नाः । ते तु देशकालदृष्ट्या वेदानुगताचारव्यवहारप्रायश्चित्तादेर्विधाननिर्देशपूर्वकं स्मृतिग्रन्थजातं न प्राणेष्यन् चेत्, धर्मस्यास्वास्तित्वं नाभविष्यदद्यावधि ।

स्मृतिग्रन्थेष्वेतेषु राजनीतेरर्थनीतेर्धर्मनीतेषु विषया अप्यासन् यथाविधि सन्निवेशिताः । तेषु सत्स्वपि सम्यक् पर्यालोचितेषु दृश्यते यत्, धर्मस्यास्वास्ति शास्त्रादयं एको वैदिकधर्मः सामाजिकधर्मश्चान्यः । मूलभित्तात्मकत्वेन वैदिकधर्ममवलम्ब्य समयानुसारेण सामाजिकधर्मस्य परिवर्तनं परिवर्तनानुष्ठाने प्राप्यन्ते ग्रन्थेभ्यः प्रमाणाद्येतेभ्यः । प्रमाणाद्येतानि ग्रन्थोप-मुख्यत्वे सन्निवेशिततया नोक्तान्धनावश्यकतादृष्ट्या । सत्यसंघटितं परिवर्तनादावेवंविधे वेदचतुष्टयमनुसंहिताभिन्नं विभिन्नसंहितोपसंहिता-पुराणाश्चभिधेयं ग्रन्थजातं न भवेत् चक्षुर्गोचरं । धर्मशास्त्रप्रणयनानन्तरं धर्मो यो लोकसमाजेऽभवत् प्रचलितः, न स कदापि यौक्तिकः न भवेत्

सङ्गवपरश्च । कालक्रमेण परिवर्तितत्वात् वासस्थानस्य भवेत् परिवर्तनं
रीतिनीत्योः स्वभावसिद्धं ।

महर्षीणां च पूर्वेषां पूर्वेषां भवत्यभिमतमेतदधर्मा कारयितुं वेदानुगतं ।
ततो देशकाल—राजत्वानुक्रमेण लोकानामाचारव्यवहारान् प्रति दृष्टिं
निश्चय्य स्वनिर्मितेषु ग्रन्थेषु श्रुतिसूत्रविरुद्धमाचारव्यवहारादिकं सन्निवेश्य
विभिन्नानि धर्मशास्त्राणि प्रचारयामासुः ।

त्रिकालज्ञतया महर्षीणां विश्वासभाजनत्वेन च सर्वेषां तथा हिन्दुराजत्वस्य
भारते बहुदिनावध्यवसंविततया सर्वे ते ग्रन्थाः वेदवदासनादृता भरतखण्ड-
निवासिनां । अपिचान्तरान्तरा वीक्ष्यवनयोराधिपत्यावसरे सत्यप्यागते
धर्मविप्लवघटनावसरे तादृज्भावापदानां महर्षीणामभावादपरे परिवर्त्तिनो-
विद्वांसस्तादृक्सामर्थ्यविहीनत्वेन नूतनग्रन्थसंकलनया लोकानां प्रत्ययोत्-
पादनस्य कष्टसाध्यत्वमवगम्य पुरातनानां महर्षीणां—

स्वस्वनिर्मितधर्मग्रन्थेभ्यः समुद्धृतैर्देशकालपात्रानुयायिभिः प्रमाणैः
संवलितान् निबन्धग्रन्थान् विरचय्य परिहृतिपरिहृतिप्रथावलम्बनपूर्वकं
धर्मरक्षार्थमासन् वक्षपरिकरा इत्यवगम्यते । रीतिरेतादृशी नाभविष्येत्,
सनातनधर्मोऽयमद्यावधि नाभविष्यत् जागरूकः । 'सुतरां दृढमिसुपरि
स्थापितोऽयं सनातनधर्मोऽसंकोचं इत्यवबुध्यते । इतिहासं प्रति सत्यपि
कृते दृष्टिनिक्षेपे अवगम्यते यत् पृथिव्यन्तराले—अभवत्काविभूय कतिपये
धर्मोऽस्तिरोहिताः । अर्थात् नाममात्रमपि श्रूयते नेदानीं । एतत्कारणं
तु तेषां भित्तिदोषव्यमेवानुमेयं, तदा त्रिकालविदां महर्षीणां मार्गानुगामिना-
माचार्याणां पन्थानमनुसृत्य कर्तुं सनातनधर्मरक्षां भवेयुश्चेदयसराः, तदावश्यं
भवेत् सुरक्षितः सनातनधर्मः ।

नाशय च सन्देहः । किन्तु श्वेतद्वीपवासिराजत्वसमयप्रारम्भतो भार-
तीयधर्मराज्ये स्वाधीनतामुपलभ्य कतिपया व्यक्तय उच्छृङ्खलतावशतोऽवश्यं
व्यन्तेत्य संप्रदायात्तरं । अपिचैवं वदन्ति, सनातनधर्मोऽयं संवर्धितो न

वेदान्तिकमिच्छा । केवलं कतिपयजातिप्राधान्येन स्वस्वजातेः प्रतिपत्तौ स्वार्थसिद्धये चेतादृशाचरणमासीत् प्रवर्तितं । भारतमन्तरा प्रदेशेष्वन्यत्र विना स्त्रीपुरुषजातिं न विद्यतेऽन्या जातिः । भारते तु तादृशजातिभेद एव निदानं पराधीनतायाः । रीत्यानयोपपत्तितुमेतं धर्ममासन् सचेष्टाः । भवन्ति च तथा सयज्ञा हिन्दवो भारतीयाः । संभवत्येवं कलिगतेरातुकालेन धर्मं न परिचालयेत् चेत्, अवस्थेतादृशी संघटितेत्यनुमीयत इति निदानं । दोषारोपका ये न ते दोषभागिन इत्येवं न शक्यते वक्तुं । केवलमेतदर्थं तत्कालीना मनोविष्णु- एवापराधभाज इति भावयन्तु ।

हेतुरयं, ते तु महर्षिरचितग्रन्थनिहितप्रमाणानि पर्यालोच्य काल-स्रोतसोऽनकूलं धर्मं प्रचारयितुं प्राचीनाचार्या इव समकलयिष्यंश्चेन्नित्य-ग्रन्थास्तदा समाज ईदृग्दुर्वलो नाभविष्यत्, धर्मोऽप्यपञ्चासभाजनश्च । सर्वे सर्वदेकरूपेणोक्तनिर्नोपानमातृश्च तिष्ठेयुरिति नियतेर्न नियमः, यो भवति-सर्वापेक्षशेक्तः, स समयेऽपि सकलापेक्षयावनतो भवेदिति भूरिभूरि-प्रमाणानि भवन्ति दृष्टिगोचराणि । तन्नियतेरलङ्घनियमपराधीनतयै-तत्कालीना विद्वांसो महर्षिक्तानां तथा पूर्वाचार्यसंकलितानाञ्च धर्म-शास्त्राणां पूर्वापरं पर्यालोच्य तत्तदग्रन्थोद्भूतवैदिकसमाजिकधर्मद्वयमेक-वैदिकधर्मात्मकमिति विविच्य समाजं परिचालयितुमासन् तद्वारेव प्रवृत्ताः ।

परस्परजिगीषायास्तथात्मसाक्षायाः स्वार्थपरायणतयाश्च भूत्वा वशवर्तिनः समाजं कलुषीकर्तुं व्याघृताः ।

स्तेनैव शास्त्रीयमर्थ्यादासुखस्यापि तत्प्रति दृष्टिमप्रदाय कर्तुं परदोषो-च्चाटननाभवन् पश्चात्पदाः । अपिच साहित्यदर्शनसंहितावेदप्रभृतिषु ग्रन्थेषु सत्त्वपि भारते प्रचुरपरिमाणेन विद्यमानेषु सकलग्रन्थानां तेषां लोक-परिचालने वेदचतुष्टयं मन्वादिधर्मशास्त्राणि चाधुनातनचक्रवर्त्तिनोराज-कीयनियमपुस्तकानिव चर्थात् (चाइन) हिन्दुजातेरासीत् प्रधानावनम्बनं ।

इदानींतनचक्रवर्त्तिनो—राजकीयनियमपुस्तकं तु केवलं राजनीतेः-परिचालकं । हिन्दुधर्मशास्त्रनिवृत्तौ नियमो धर्मनीते राजनोनेश्च परिचालकः ।

तत्र गर्भाधानादारभ्य ज्ञानानां यावत् कार्यकलापोऽप्याचारशब्देनाभिहितः । पापकारिणां दण्डः प्रायश्चित्तशब्देनाभिहितः, सर्वमेतत् धर्मनीतिनाम्ना परिचितं । दोषानुरूपो राजदण्डः । दायभागः, राज्यरक्षणं, तत्परिचालनं च । समस्तमेतत्नियमजालं राजनीत्यात्मकतया विदितं । सर्वस्यैतत्परिचालनं विद्यते हस्ते ब्राह्मणपण्डितानां । यद्यप्युपस्थितदेशकालपात्रदृष्ट्या नूतननिबन्धनप्रणयनेन पातुं सनातनधर्ममाधुनिकमनीषिणो न भवेयुर्वैपरिकराः, तदा हिन्दुजातेरवश्यमभविष्यदवनतिरित्यत्र न सन्देहः । विदुषः पुरातनास्तथा शिचितानाधुनिकांश्च प्रति वक्तव्यमेवं यत् । सनातनधर्मोऽयं वैज्ञानिकमिथ्या नाभिष्यत् चेत् अवस्थापिनस्तदा तस्यावस्थितिरथावधि नाभविष्यत् सम्भवपरा । युक्तियुक्तकल्पना हि विज्ञानं । एतदेव शिराप्रशिखासु प्रच्छन्नभावेन भवति प्रविष्टं संपूर्णं । किन्तु वह्निःप्रदर्शनाभावे विद्यमानानि कारणानि प्रचुराणीत्यनुमीयते । उदाहरणमेकं तत्सम्बन्धे प्रदर्श्यतेऽत्र ।

यथा चिकित्सको रोगोपशान्तये चिकित्साशास्त्रानुसारेण प्रपीडितव्यक्तये प्रददाति अङ्गवैज्ञानिकोपदेशं । किन्तु सत्यपि स्वस्थापकारे प्रोक्तोपदेशमभ्यतोऽधिकारं विहाय रोगी कतिपयोपदेशं परिपालयतीति दृष्टमस्माभिः सर्वत्र । यद्यप्युपदेशः धर्मसम्बलितोऽभविष्यत् तर्हि कस्याप्यंशस्य नाभविष्यत् परित्यागः । रोम्यपि धर्मभयादुपदेशजालं भवेत् बाध्यः पालयितुं । कारणमिदं कस्मिन्नप्युपदेशे सत्यपि युक्तिमूले स्थलविशेषे प्रतियुक्ता तस्योपदेशस्याप्राप्ता भवेत् प्रतिपादिता । किन्तु धर्मोपदेशे न शक्यते कर्तुं तादृशीमाशङ्काम् । पञ्चानुष्टुप् गोमयेन प्रतिदिनं सत्यपि विलिप्तं भवति विदूरितोदूषितवायुः सदनस्य । तथा तुलसीवृक्षस्य समीपे प्रतिदिवसं सत्यपिलेपिते स्मरादिष्वाधेर्न भवति प्रादुर्भावः । अपिच तद्गन्धेन न प्रविशन्ति गृहं सर्पाः । भावमिमं प्रकटय साधारणसमस्ततो धर्मग्रन्थोऽभविष्यत् चेत्-लिखितः । तदा प्रचारस्तस्य अङ्गवैज्ञानानुरागिणमन्तरा परेषां साधारणसनातनधर्मावलम्बिनामन्तरालेऽभविष्यदसम्भवः । अतो-धर्मोऽयमन्यान्धधर्मवत् भवेत् लुप्तप्रायः । हिन्दवो धर्मप्राप्ततया विव्यति धर्मज्ञानं प्रति-

यावद्दूरं । न च स्वल्पपरं प्रत्येतावद्दूरं । अतो महर्षयस्त्रिकालविदो न विज्ञाप्य वैज्ञानिकनिदानं समुज्जितेषुः सर्वे धर्मसूक्तका इत्याचारव्यवहाराः । ततः स्त्रियः सर्वाः प्रभाते लिम्पन्ति प्रतिदिनं सदनं गोमयेन । प्रतिवृष्टं प्राङ्गणेषु रोपिता भवन्ति तुलसीवृक्षाः । एवं न विद्यते भूरिभूयुंदाहरणानामभावो भारतेऽस्मिन् । भूमिकावाङ्मयभयात् परित्यक्तानि तदुदाहरणान्त्र । समातनधर्मोऽयमेकजातेः धर्मात् ब्राह्मणजातेः, पुष्टिसाधक इति श्रुतं यत्-तद्विषयस्य कृते पञ्चानपञ्चविचारे धारणेयं न भवेत् लोकमनसि ।

भारतीयसकलसंस्कृतग्रन्थानां सत्यां कृतायां पर्यालोचनायां दृश्यते यत्, जातिर्या प्रदाय जलांजलिं स्वार्थाय समस्तप्राणिनां पृथिवीस्थानां साधयितुं मङ्गलं भवति वक्षुपरिकरा । “उपनयतु मङ्गलं नः” इत्यादिपुराणाशीर्वादपरिषाद्यकवचनं प्रति कृते सति दृष्टिपाते तदनायासेनावगमिष्यन्ति लोकनिकराः । इदानीमपि भारतं प्रति विहिते सति चक्षुर्निक्षेपे अवलोक्यते यत्, प्रायशोऽन्यान्यजात्यपेक्षया भारतवासिनां लोकानां भवति दुःखिता दुःखेन । अपिच देशोन्नतिसाधने भवत्यप्रसरा सततं । जातिरियमतः स्वार्थपरेति धारणाया मनसि पोषणं नादौ युक्तियुक्तं । वरं तत्जातिमभिलक्ष्य अद्यां प्रदर्श्य भक्तिं च जातेस्तस्याः वृष्टपोषकतां विधाया-विलम्बेनोन्नतिमन्तरा न भवेदवनतिः । यज्जातीयव्यक्तयो धारावाहिकतया नया रीत्यैवं कार्यमनुतिष्ठन्ति परार्थे, ब्राह्मणजातीयास्ता इति कुर्व्युर्मनसिमानवाः सर्वे । शास्त्रमपि तादृशकार्यकारिणो ब्राह्मणजातीया इति-प्रतिपादयन्नुत्कूलं । न लोककृती जातिभेदः । किन्तु स्वाभाविक एव । भारतस्त्वावगतिनिदानमेवायमिति न दावनीयं । वरं यावद्दिनावधि मानवानां भारतीयानामन्तरे नोदितो भाव—एतादृशः, तद्दिनावधि क्लमोन्नतिसोपानब्राह्मरोहेषा हिन्दुजातिः । पृथिवीस्था मानवाः सर्वे न भवेयुर्नैकप्रकृतिका इति शास्त्राङ्कतं । विविध विषयमेतं सर्वे त्रिकालविदो-महर्षयः स्वभावानुगुणेन चक्षुर्जातिभेदं, अपिच स्वस्वभावानुरूपं कर्मजातं । यद्यत्स्वभावान्वितानां व्यक्तीनां दृश्यते यत्र यत्र सदानुरक्तिः, निर्दिदिष्ट

एते कर्मेति तत्तत्कालेः । स्वभावप्रणोदितकार्यं सत्त्वजातेर्विद्यमान-
तयाभिपद्येः सर्वे लेभिरे समुच्चयं तत्तत्कार्यं । तदासन् भारतीयः
सर्वायगच्छाः । सर्वेषामेकभावापन्नत्वं तुल्यतया सर्वदोषतिसोपमारोहणं च
भवेदिति प्रकृतं नियमः । ततो यदागतोऽवनतिसमयः, तत्समयतो-
भारतीयानां हृदयाभ्यन्तरे क्रीडितुमारंभे विस्वासिता । क्रमशो लेभे क्वासं
धर्मभावश्च । पञ्चान्यजातेरन्तराले संजातेषां हिंसा च । परस्पराम्भन्तरे
जातयो याः जातिभ्योऽप्यभ्यः प्रदर्शयन्ते स गुरुवद्गौरवं, भवितुमारभते तत्
तिरोहितं । नेतदसम्भवं । कदा नौकोपरि शकटस्य कदा वा शकटोपरि
नौकायाश्चावस्थितिवत् संघटिततया भारतीयावस्थाया अवस्थेयमधुना भवति
प्राप्ता ।

एतदवस्थाया भवेत् कष्टात् कष्टतरत्वमित्याशङ्का । तदा ये पूर्वतो-
न्यायिचिन्ता निम्नन्ति स व्यवहाराचारं भारतीयानां, तेषां परिमाणेन
क्रियता सारमवगम्य सनातनधर्मस्य भवन्त्यनेकांशेन प्रत्यावृत्ताः । संप्रति
बुध्यते ह्यसलक्षणेनेतदेकमिति । यथा ब्राह्मणजातिः कलुषितेदानीं, तथा
क्षत्रियादिजातयोऽपि कलङ्किताः । परस्पराम्भन्तरे चोपदेशोपदेशकभावस्य
विद्वुरितत्वात्तथा सौहार्दस्यैकतायाश्च तिरोहितत्वाच्च कुरुमूलैवावतिष्ठते-
ऽवनतिः । प्रायशो विद्यालयेषु छात्राणामन्तराले कतिपये साहित्यानु-
रागिणः, गणितानुरक्ताद्यान्ते, केचन शिष्यविद्याप्रवृत्तिव्यासक्ता ये ह्यस्मन्ते ते
विद्यालयान्वाप्तुं मनो न प्रवेष्टयन्तीति । ततो यस्यां यस्यामभिरुचिः स-
तद्विद्यामभ्यस्यत्विति प्रकाशयन्ति प्रक्षान्नाध्यापका विशेषज्ञाः । स भवेत्-
पारम्यस्तस्मात् एतदपि ह्यस्मन्ते बहुषु स्थानेषु ॥

अतः समाजस्य जातिभेदो-भवति मंगलोपपाद्यको-न वेति बोधव्य-
मनयात्वेन । येषामन्तरे भवदेतादृशो भावो जानक्यः, ते मन्दभावं
तादृशं विहाय प्रदर्शयन्त्यास्तां सनातनधर्मं प्रतीतिं ह्यस्मन्ते । वैदिक-
बुनादारभ्य एतत्समयपर्यन्तमेतादृशपुत्रपरिवर्त्तनं भवति पौनःपुन्येनेत्यनु-
मेयं । कारणमेतत् । वैदिकयन्त्रा धर्मशास्त्रीयसंहितापुस्तकानि तथा

प्रादेशिकनिवन्धनान्वाञ्छेताङ्कप्रचुरपरिमाणेन दृश्यन्ते यत्, प्रतिज्ञतं वर्षमवगम्यते भवतीति सामाजिकधर्मपरिवर्त्तनं । अवबुध्यते च यवन-राजत्वावसानावधि देशकालपात्रानुगत्या निर्माय धर्मशास्त्रीयव्यवस्थानुस-कान् निवन्धनान् स्मिरतयाऽरक्षन् सनातनधर्मे स्वदेशहितेविधः स्वधर्म-रक्ष्यपरायणाः पण्डितप्रवरा इति । तन्नाकारिण्येत्, विधर्मिणो यवन-राजानः कर्तुं सनातनधर्मोच्छेदं यावद्दूरमासन् वक्षपरिकराः, तस्य नाभविष्यदस्तिस्त्व' । विषयेऽस्मिन् प्रददति सास्त्रमितिहासप्रत्याः । किञ्चि-दान्नीं भारतचक्रवर्त्तिनो राजत्वसमयः सुसमय इति श्रव्यते वक्तुं । भारतीयानां मध्यमरे यस्य यो धर्मः, स तद्गच्छे नानुभवति कष्टं किमपि । सन्नाह्वय-मेव कमपि धर्मे प्रति न करोति हस्ताक्षेपं । सर्वेभ्यः प्रददाति स्वातन्त्र्यं स्वस्व धर्मरक्ष्यविषये । तथापि प्रभावतः कस्मिंश्चिद्वा वैदेशिकलोकसंसर्ग-सामर्थ्यादेवं भारतेतरदेशभ्रमणेन कृतेः परिवर्त्तितत्वात् स्वधर्मं तथा स्वविद्या-च प्रत्यास्थायाः क्रमशो हीनत्वाच्च शनैः शनैः संघटितो धर्मविह्वलः । भारतेतरदेशेषु तथा सनातनधर्मविरोधुषितेषु भारतान्तर्गतप्रदेशेषु च विस्त्रासिताप्रणोदिततया यद्यपि भ्रमेर्युक्ता भवेत् तेषां पापमिति सम्भावनयावलोक्यते निरुक्ताक्रियानुष्ठाननिषेधः । अपिच प्रोक्तपापोपशान्तये दण्डात्मकं प्रायश्चित्तविधानमपि भवति नयनगोचरं तत्र । अस्यायमभि-प्रायो यत्, कथितकार्यानुष्ठानेन स्वदेशीयो-धर्मः स्वदेशविद्या च प्राप्नोति जीवतां क्रमशः । संप्रति तत्तत्तन्निषिद्धधर्मेषां बाहुल्येनानुष्ठिततया सनातनधर्मात्प्रायशो भवन्ति विच्युता लोकाः । विद्येत चेत् चक्रवर्त्ती सनातनधर्मावलम्बी, तदेमे नाभविष्येताङ्कान्निवृत्तः । सन्नाजानुना सनातनधर्मे प्रति सत्यप्युक्तं हस्ताक्षेपे भूयते नीरवेण । सत्यपि जीवे निज-धर्मे वैदिक्सामाजिकधर्मस्य पूर्वपूर्वयन्त्रेषु विभिन्नतया लिखितानि प्रमा-थानि सर्वाणि केवलं संयुक्तीकस्मिन् वैदिक्धर्मे प्रमाथरूपेण सर्वदा व्यवस्था-पयन्ति धर्ममैकं पण्डितवर्ग्यं भारते ।

अतः स्वकीये धर्मे प्रकाशयन्नास्मां लोकाः प्रतिदिनं । भवन्तु-

कार्यमामिनचेते । स्वधर्मरक्षां देशकालपात्रानुसारेणेदानीं नूतननिबन्ध-
ग्रन्थसंकलनमावश्यकमिति स्वदेशहितैषिणां धर्मप्राधानां मानवानां मनस्वेव
भाष्यो भवत्युदित इति मम श्रुतिगोचरमासीद्वहुशः । भारतेऽस्मिन्
वृक्षकान्तिमुखेषु सत्स्वापि पण्डितप्रवरैषु विषयेऽस्मिन् हस्तक्षेपाकरणात्-
तेकामतिसामान्यस्य मम हस्तक्षेपकरणं उद्वाहुर्वागमनइव हास्यास्पदमिति
विभाव्य निवृत्तोऽभवत् सततं । किन्तु मत्परमाकीयेन विशिष्टव्यक्तिद्वयेन
विषयेऽस्मिन् बहुशोऽवसन्नवासं । ग्रन्थीयविषयानर्वाचनावसरेऽपि कतिपये
विषये साहाय्यमकरोतद्वयं विशेषतः । किन्त्वाकीयव्यक्तिद्वयस्यानुरोध-
परवशतया संख्याप्य पुरतः श्रीजगदीश्वरं दुष्करेऽस्मिन् कार्ये हस्तक्षेपं
कर्तुमभवत् साहसी । संप्रति हिन्दुः सनातनधर्ममार्गतोऽवस्थिता बहुदूरे ।
कथं कर्तुमेतिवामाचारव्यवहारजातं सनातनधर्मान्तर्भूतमेवं प्रथमतो
आवितवानहं । किन्तु त्रिकालान्न सुनयो धर्ममेतं चक्रुरेतादृक् प्रयस्तं यत्,
यतस्ततः संरक्षितमेतमभिलषेत् चेत्, रक्षितं शक्नुयात् ततस्ततः ।
भावमेतादृशं तदीयग्रन्थोऽवगम्य नाभयं साहसशून्यः । इदानींतनाः
विप्रादिवैश्यानाः सकलजातीयाः स्वस्ववृत्त्या प्रचलितुमक्षमाः सन्तः
वृत्त्यन्तरमवर्त्तितुं भवन्ति बाध्याः । अपिच संघटिते प्रतिपदं धर्मविज्ञवः ।
अनप्य एतादृक्कार्योपलक्षितसमयं, विपत्कालात्मकत्वेन परिजगृह-
मर्हयः । व्यवहाराचारयोस्तु सत्यपि संघटिते परिवर्त्तने न दोषाधायकं
तदित्युपदिदिशुस्ते । संप्रति लोकानां दृश्यते यादृगाचारव्यवहारवैगुण्यं, तथा
पूर्वशुचि संघटितं तत् तादृक् इत्यवगम्यते धर्मशास्त्रेभ्यः । अपिच धर्मशास्त्रीय-
प्रमाचष्टया आपत्कालाचरितमिति स्वीकुर्यात् तत् सवे । ग्रन्थेऽस्मिन्
प्रोक्तापत्कालाचरिताचारव्यवहारीयविषयालोचनया ग्रन्थस्याख्यानं संरक्षितं
कस्याप्यधर्मसर्वस्वमिति । सुतरामधुनातनमानवानामाचारव्यवहारवैगुण्यं
वोच्यमापत्कालानुष्ठितमिति । विषयेऽस्मिन् बहुषु धर्मशास्त्रीयग्रन्थेषु
भूरिभूरि प्रमाधानां चतुर्विधतया पुस्तकमेतत् संकलयितुं नामयं पश्चात्
पदोऽहं । पूर्वपूर्वनिवन्धानुगामिनं नाकरवमहं निबन्धमेतं । कारच-
मेतत् । समस्तशास्त्रोपयोगिनो यद्यद्विविधलोकोक्तस्यावश्यकत्वं, तत्तत्विषय-

स्वायुहितः समुद्धोऽयम् । वेदसंहितापुराणागमप्रवृत्तिषु यन्त्रे व्याख्यान्वयविषय
 भाषीदुल्लिखितो बाहुल्येन । अपिच तत्तद्गुण्यटोकायामिदं निबन्धपत्रेषु च
 विशेषतो विवृतोऽभवत् व्यवस्थापितश्च यथाक्रमं तत्तद्विषयः । तत्तद्गुण्यत्राते
 तु सत्सङ्ख्युल्लिखितेष्वेतद्गुण्यविषयेषु वैशद्येन विषयजातस्वामीमांसिततया
 विवृतप्रवराचां विषयज्ञातेऽस्मिन् मतद्वेषस्तथायशः परिदर्शनाच्च ग्रन्थेषु
 तत्समस्तविषयज्ञानं विधाय सप्रमाचभाषीत्वविचारितं तत् सुस्पष्टं । मौखिक-
 ग्रन्थीयप्रमाचानामुल्लेखनं ज्ञात्वा श्रुत्वा च स्वयं न कृतं । निबन्धकर्तृणां
 व्याख्यातृणां च विचारसमवायस्तत्समयोपयोगी नेदानींतनकाकोपकारक इति
 प्रदर्शितमत्र स्पष्टतया । मिताक्षरानामिकायां याज्ञवल्क्यादीकायां विज्ञानेन्द्रीया
 व्यापदि पञ्जरभाष्यकं न विज्ञेयमित्यासीत् समुल्लिखितं । चाधुनिका-
 वसरे तदपेक्षया निबिद्यान्वपि द्रव्याणि विक्रीय कृते सत्यपि जीविकानिर्वाहो
 भवति तथापि कष्टतरं प्राणधारणं । तत्समये रक्षापक्षमविक्रीयोपि जीविका-
 निर्वाहाद्भासीत् कदलीपक्षविक्रयो निषेधविधिविषयः । इत्यनेन स्वस्वेषु
 कतिपयेषु व्याख्याकर्तृणां निबन्धनिर्मातृणां च इष्टिस्तत्काकोपयोगि-
 नीत्यालोत् प्रदर्शितं । अपिचाधुनिकभरतखण्डादिभाषिणां सनातनधर्म-
 मभिषङ्गशास्त्रोत्पादनाय कतिपु स्थानेषु धर्मशास्त्र विज्ञानभित्तावबलान-
 मभवत् प्रकटितं । ग्रन्थेत्वस्मिन् न विद्यते किञ्चित् निगलं । लेखनं प्रमाचानां
 धर्मशास्त्रोपायां प्रकाशयितुं प्रकृतार्थं प्रतिस्थानं व्याख्याकृतिरव्याप्तेः
 सार्धं स्थापयितुं मतेन क्युक्ततो विमिश्रग्रन्थीयविषयाणां कृतमासीदुहं
 कनमत्र । इदानीमप्यासन् लिखितविषयाः प्रदत्ता ग्रन्थेऽस्मिन् । प्रथमतो-
 ग्रन्थकर्तृधर्मज्ञानपरिचयः । अनन्तरं ग्रन्थसंक्षेपसमावयकत्वमासीत्सुखग्रन्थे
 प्रकाशितं । तत्परं पूर्वाहोत्तरार्धनामकेन भागद्वयेनाभवत्विभक्तोऽयं-
 ग्रन्थः । पूर्वाहं तु वैदिकधर्मस्य ज्ञापयत्काकस्य क्षयिवाचिण्यायाकिकाया-
 विपत्तपतितानां हृदयन्तरावबलान्पूर्णां ब्राह्मणादिशूद्रान्तानां च भारत-
 वाचिनामापदुहतेषां लोद्विवरणं । प्रसङ्गतः समुद्रयाचाविषयकं विमिश्र-
 विद्वत्तत्सुदृढाद्य तदुपरि विधाय समाकोचनं च विद्याध्ययनवाचिण्याधर्म-
 मनिबिधा समुद्रयात्रेभासीत् मीमांसितं । उत्तरार्धे तु वर्णितविषयाणां

चचुरतयातः कियत्सांशा आसन्नत वर्णिताः । यथा विवाहसाधारण्यं, वाक्यविवाहसमयपरिवर्तनं, विधवाविवाहनिराकरणं, सापिण्ड्यं, प्रतिमार्चनं, स्त्रीशिक्षा, खाद्याखाद्यं, ब्राह्मणदिजातिः । दायभागः, प्रायश्चित्तं च । प्रत्येकविषयेषु सन्निवेशितमासीत् युक्तियुक्तकल्पनं सप्रमाणं । परिशिष्टे तु श्रीजगन्नाथमन्दिरवर्त्तिमुक्तिमण्डपावस्थितव्यवस्थापत्रपण्डितानुमोदिता प्रवेशितासीत्समुद्रयात्राव्यवस्था । एतादृग्विविधप्रत्यो मादृशसामान्यवृत्त्या भवेत् समाप्त इति नासौलभावन । किन्तु श्रीजगत्पितुरघटनघटनात्मकशक्तिप्रभावेण समाप्तिरामीदृश्येति—मदीयविश्वासः । ग्रन्थोऽयं साधारणादृतो भवेदिति प्रत्ययेनाहं संकलयितु—

समभवं प्रवृत्तः । मन्मनसि केवलं समुदितोऽभवत् यो-यो विषयः, ते सर्वे भवेयुरुपकारकाः सनातनधर्मावलम्बिनामिति प्रत्ययेन भवति स्म तत्तदुल्लेखोऽत्र । यद्यप्येतेन सनातनधर्मस्य तथा तत्तत्धर्मावलम्बिनां साधितो भवेदुपकार इति विविच्येत पाठकैः सर्वैः सुहृदयैस्तदाद्रियेत, नोचेत्, परिहृयेत । तद्विषयं नास्ति ममाग्रहः । विषयेऽस्मिन् ग्रन्थोऽयं भवेत् यत् भ्रमप्रमादपूर्णः । नास्तत्र सन्देहः । किंतावत् कारणं । सामान्यज्ञानावित्याया मादृशशक्तैर्यत्कार्यं भवत्यनुष्ठितं लेखन्या । तत् न भवेत् दोषशून्यं । परमश्रौतातरतापरतन्त्रा मातृमर्यापराधीना ये मानवाः तेऽत्रदोषानारोपयितुं न भवेयुः पश्चात्पदा इति मानवप्रकृतेर्नियमः ।

तथाप्युदाहरिताः पण्डिताग्रगण्या मातृमर्यादिदोषविहीनत्वेन न स्युः पुरोभागिनः । किन्तु सत्यपि दोषे गृह्णीयस्ते गुणमेव । उपसंहारेऽतो विद्वत्पण्डित्याः सन्निधेऽनुष्ठायितं यत् प्रार्थना, भवन्ती यावत्सामान्यमानवलिखितोऽटंशस्य इत्यनादरप्रकाशय ग्रन्थस्यैतस्य गुणदोषजालं पर्यानीयमस्मान्ममवगमयेयुष्येत् तत्सर्वं, तदा भवेयमहं परमोपकृतः । अपिच भाविमुद्रणं संशोधयितुमहं भवेयं प्रयासी ।

ग्रन्थस्योत्कलप्रदेशे निर्मिततयोत्कलभाषया लेखनमस्यावश्यकमिति-

मतं प्रकटयन्ति कतिपयेऽभिज्ञाः । किन्तु ग्रन्थेनानेन ग्रन्थपुस्तकल-
प्रदेशलोपकारोऽभविष्यदभिप्रेतः, तदा भाषयानया लिखनं भवेदावश्यकं ।
ग्रन्थस्यास्य समस्ततो भारतीयानां सनातनधर्मवर्णनसुपस्थाप्यतया ग्रन्थे-
ऽस्मिन् भारतीयसाधारणानां सनातनधर्मसंरक्षणोपयोगिविषयजातस्य सन्नि-
वेशिततया च बहुविधभाषापूर्णे भारते संस्कृतभाषारचितग्रन्थमन्तरा ग्रन्थ-
भाषालिखितग्रन्थो न भवेदादृत इति संस्कृतनोद्विखितोऽयं निवन्धः । प्रदेशे
यस्मिन् भवति संकलितोऽयं निवन्धः । प्रदेशे तस्मिन् धनिकेभ्यो सुदृष्टार्थमस्य
साहाय्याकांक्षा भवेद्दुराशामात्रं । शौङ्गे तु बहुमूल्यग्रन्थान् विलुप्तप्रयाग्न
दृष्ट्वा श्रुत्वापि येषां हृदये नोत्पद्यते खेदः, तेषां ग्रन्थमिमं सुद्रियतु-
मनो यस्य चलति । एतदेव स्वाभाविकं । परमश्रद्धासदः प्राच्यप्रतीक्षविद्या-
पाण्डित्यधुरीणः सदसद्विद्वान्निपुणो हेतुवादी अर्थात् (वारिष्ठरोपाधिधारो)
ब्राह्मणकुलतिलकः वङ्गीयः श्रीव्यामकेयचक्रवर्त्तिमहाशयः संवादपत्रे-
प्राकाशयत् यत्, एतादृक् निवन्धग्रन्थो येन संकलयिष्यते, तस्मै दास्यामि-
पुरस्कारं मुद्रापयिष्यामि चेत्तं । मदीयपट्टगिण्यो कावपि, प्रेरितवन्तो
मत्सविधं पत्रमपि तदनुसारेण । श्रीचक्रवर्त्तिमहाशयानुमत्या साकं
ताभ्यामिकेन कृतवान् तत्प्राज्ञात्कारं ।

वारिष्ठरोपाधिकः सरलहृदयस्तज्ज्ञामाता श्रीवसन्तकुमारनाडैर्
महाशयोऽपि तत्रासीदुपस्थितः । श्रीचक्रवर्त्तिना साहं कतिपयविषयस्य
कक्षोपकथनानन्तरमुद्घाटितोऽयं मयेव ग्रन्थोयविषयः । ग्रन्थोऽयमापहर्म-
सर्वहर्णामेत्याकर्णामीदाश्चर्यान्वितः । श्रीमन्महाशयोऽयं समुद्रयात्रानिवेध-
विधिं निराकर्तुं धर्मशास्त्रीयग्रन्थान् वङ्गनन्विष्यापि तत्निवारिका आपत्-
कालव्यवस्थेति तत्समनसि न जागरूकं । तत्र विष्णुयान्वितोऽभवत्सः ।
पुस्तकीयकतिपयांशपठनानन्तरं मदीयसोभाग्रन्थगतो मुद्रयितुं पुस्तकमिदं
स्वतःप्रहृतोऽभवत् सः । मुद्रिततयास्य तत्साहाय्येन पुस्तकमिदं भवतां
समस्ततोऽभवत्समुपस्थापितं । नोचेदरण्यकुसुमवत् तत्र प्राकाशस्तुपलभ्य
तत्रासीत् विलीनं । पुस्तकस्यास्य दूरप्रदेशे मुद्रिततया चात्कलीयसेवकै—

• वंशाक्षरेण लिखितत्वादक्षरसंयोजकपुरुषाणां पठने कोशाधायकतया
तथा देवाक्षरेण सत्यपि संशोधिते पुस्तके मुद्रायन्त्रालये तादृक्संस्कृत-
मुद्राक्षरव्यतिरेकभावात् वक्त्राऽऽश्रयतोऽविद्यन्तात् । अन्यस्यास्य नूतननिर्मितत्वेन
भ्रमप्रमादावपि भवेतां लक्षितावच । अतएव कोविदमण्डलीनां समीपे
निवेद्यते यत् मया सततं भवन्तः सारलेखनैतत् पुस्तकं प्रति दृष्टिपातम-
कारिणन् चेत्, तदा दोषयुक्तमपि पुस्तकमिदमलम्ब्यत पवित्रतामिति
मदीयपूर्वविश्वासः । इत्थं विस्तरिण ।

सूचिपत्रम् ।

(अ)

[illegible]

(का)

(गो)

पृष्ठा

पृष्ठा

कांक्षादिपात्रस्थानारिकेयजलपानप्रायश्चित्तं

५२५

गोरजाविचारः

...

१०२

कामकृतप्रायश्चित्तविचारः

५५६—६०

गोमप्रवरविचारः

...

२२५—४४

कामकृततज्जलनं

५८२

गोष्ठीतोऽन्नपानं त्यक्तोऽथानिदोषः

...

४१३

कामकृतनिगुणभाजनवधः

५८३

कामतो वैश्यकृतवज्रवधः प्रायश्चित्तं

५८८

(च)

कारागृहवास प्रायश्चित्तं

७८३

चक्षुरोगादियुक्तजनान्नभक्षणनिषेधः

...

४१०

कालिकेयदर्शनविधिः

४७४

चतुर्गुरुसंमर्गानुरूपणं

...

६२३

(कि)

(चा)

क्षियताकालिककृतसैन्यसर्गपतित-

सायलनिरूपणं

६१३—१०

चान्द्रायणस्वरूपं

...

५७४

(की)

चारुडालायन्नभक्षणप्रायश्चित्तं

...

७४५

कौटुकक्राजशासनं प्रायश्चित्तं च विधयं

११०—२१

चारुडालपतितस्यैवन्नभक्षण प्रायश्चित्तं

...

७४६

चारुडालस्यैवन्नभक्षणप्रायश्चित्तं

...

७४७

चारुडालकृपोदकपान प्रायश्चित्तं

...

७६१

(कु)

(क्ख)

कुसीदविचारः

११२—१५

कवकभक्षणनिषेधः

...

३८७

कुलपरोचाविचारः

३१२—१८

कुलचिद्वधार्दादीपाभावः

६०२

(ज)

(के)

जलाग्निमरणोद्यतस्याज्ञातिमरणप्रायश्चित्तं

...

५८८

केतुचिन्तुकृतप्रायश्चित्तोद्यतप्रायश्चित्तविधिः

५६२—६३

(जा)

(ग)

ज्ञातिमद्वयप्रायश्चित्तं

...

७८६

गर्भस्थीगोवध प्रायश्चित्तं

७०५

(ज्ये)

गर्भोवधप्रायश्चित्तं

७०६

ज्येष्ठकनिष्ठादिविभागनिरूपणं

...

५१८—२२

गर्भवध प्रायश्चित्तं

७२४

(ति)

गन्ताश्चादिवधप्रायश्चित्तं

७२५

तिलकधारणविधिः

...

४७०

गवादिमांसभक्षणप्रायश्चित्तं

७४०

तियोग्यानिग्रमनप्रायश्चित्तं

...

७७७

(गा)

(तु)

गादाधरीयस्त्रासकर्मः

३२५—३७

तुषाणुषास्त्रासकर्म

...

५७३

गादाधरीयभक्ष्यनिर्णयः

३८५—३८७

(गि)

(त्रि)

गिरिविचारः

११५

त्रिविधसुरानिरूपणम्

...

६०४

(गु)

(वै)

गुर्वाङ्गानिरूपणं गुरुशब्दादयः

६१०—१८

वैवायिकव्रतविधिः

...

५७७

गुरुतस्मिन्मनप्रायश्चित्तवैविध्यनिर्णयः

६१८—१९

(द)

दत्तकाष्ठप्रमाणं ...	४६८
दत्तकपुत्रविचारः ...	४९८—४९
दत्तकपुत्रयोगसंस्कारविचारः ...	४९९—४०
दत्तकपुत्रप्रतिग्रहप्रकारः ...	४९०—४१
दत्तककन्याविचारः ...	४९१

(नि)

निवन्ध्यान्तरीयसापिच्छविचारः ...	४८०—८१
निशाचरायन्नभक्षणप्रायश्चित्तं ...	४९४
नित्यभक्षणौघद्रव्यविधिः ...	४९१—९२
नित्याचारप्रातःस्नानम् ...	४६६—६७
निरुक्तमतानुगतविचारः ...	६१६

(दा)

दायभाजकचक्षुः ...	४८८
दायशब्दाः ...	४८८—८९

(प)

परपाकयज्ञयदोषः ...	४९१-९२
पर-पाकवर्णनम् ...	४९२
पक्ष्वाच्छिष्टाभक्षणविधिः ...	४०८
पच-मासकायावदपूजितदेवमात्राभक्षणस्य गृहाग्रभ—	

(दि)

दिवास्नागाराभौदधिभक्षणविधिः ...	४८१
दिवाभेद्युनप्रायश्चित्तं ...	४७२

क्षणविधिः ...	४९२
पश्चित्तं सञ्चस्वमतं ...	४४०-४८
पञ्चदिवतामन्त्रपविधिः ...	४७८-८०
पराकस्त्ररूपम् ...	४७३
पतितसंसर्गप्रायश्चित्तं ...	६९१
पञ्चलघुसंसर्गनिर्दोषम् ...	६९२-९३
पञ्चविंशतिभक्षणविधिः ...	४१३

(द्वा)

द्वादशवार्षिकव्रतविधिः ...	४७८
द्वादशवार्षिकदक्षिणाविधिः ...	६०१
द्वादशविधसुरानिरूपणम् ...	६०५

(पा)

पारावतादिमांसवर्ज्यं ...	४८४
पाखननिमित्तगोवधप्रायश्चित्तं ...	७०५
पापसहस्रप्रायश्चित्तं ...	७८८
पापकृच्छ्ररूपम् ...	५०२
पापभेद निरूपणम् ...	१७८-७९

(द्वि)

द्विष्टादिभक्षणविधिः ...	४९१
द्विजमात्यासुरापाननिरूपणं ...	६०७

(द्वे)

द्वेवार्षिकव्रतविधिः ...	५७६
--------------------------	-----

(जी)

जीतश्रेयसोय प्रायश्चित्तं ...	४०७
-------------------------------	-----

(ध)

धर्मप्रशंसा ...	४५
धर्मोदुष्टानपक्षम् ...	४५
धर्मप्रमाणानि ...	४५—५५
धर्मोपकारिणः ...	५५—५७

(पु)

पुरीषोत्सर्गविधिः ...	४६८
पुरुषशुक्रविधिः ...	४७५

(धृ)

धृतिविचारः ...	१११
----------------	-----

(प्र)

प्रतिवर्षमासवारणधर्मः ...	५७
प्रत्यक्षनक्षत्र भक्षण विधिः ...	४८७
प्रज्जतहितकार द्रव्यभक्षणनिर्णयः ...	११३
प्रतिशोभनात् विविध प्रायश्चित्तं ...	७९१
प्रतिशोभनीयमन प्रायश्चित्तं ...	७६६
प्रकोष्ठप्रायश्चित्तं ...	७८८

(न)

नष्टविचारः ...	११५
नरास्त्रिभन्नादिप्रायश्चित्तं ...	७८८

(षो)

पोतिका भक्षण निषेधः ...

३८६

विशेषाभक्ष्यभक्षण प्रायश्चित्तं ...
 विशेषपनिषध प्रायश्चित्तं ...
 विनामैद्युनप्रायश्चित्तं ...

पृष्ठा

७४१

७४१

७७९

(प्रा)

प्रारब्ध प्रमाद्यनिवहानुक्तं व्यवस्था

६९०-९१

प्रायश्चित्तोपसंहारः ...

८०१

प्रायश्चित्तकरणम् ...

४४६-४०

प्रायश्चित्त स्वरूप कथनं ...

४४४-४६

प्रायश्चित्त प्रकारः ...

४६३-६४

प्रायश्चित्त दानादिविधिः ...

४६४-७०

प्राजापत्यक्रतुस्वरूपं ...

४७२

प्रायश्चित्तविचारः ...

४८७-८८

(प्रो)

प्रोक्षित मांसविधिनियमः ...

३८७

(व)

वरस्वरूपनिरूपणम् ...

१६४-७७

वर्णशब्दाष्टः ...

१७७

वर्णविशेष कथनं ...

१७८-१०१

वर्णमैट्रोपनिः ...

२०१-१६

वरगुणविचारः ...

२१६-२२

वरस्वरूपान्तरादृष्टमनविधिः ...

२२१-२२२

वधप्रयोगकपापभागित्वं ...

४८४

वधनिमित्तकमुवैधभागित्वं ...

४८४-६

(वा)

वाङ्मात्रनराशीचिनिर्णयः ...

४४१-४२

वाङ्मयविवाहनिरूपणं ...

१४४-४७

(वि)

विद्याविचारः ...

८४-८६

विपणि विचारः ...

१०९-७

विवाहविचारः ...

१२१

विवाहशब्दाष्टः ...

१२१-२४

विवाहविधिवादः ...

१२४-४०

विजातीयसापिच्छानिर्णयः ...

२६१

विधवायाः पत्यनरसंयुगनिषेधः ...

२२३-२४

विष्मन्धिकारिस्त्वन्निषेधः ...

४४८

विभान शब्दाष्टः ...

४८२-४००

(वे)

वेदविहितप्रति मार्गनिरूपणम् ...

४८६-८८

(वै)

वैदिकधर्मनिरूपणम् ...

४४

वैश्वसृष्ट्यविचारः ...

४४६

वैज्ञानिकब्राह्मण सम्मान निरूपणं ...

४४६-४८

वैश्वदेवविधिः ...

४८०-८१

वैज्ञानिक भारतीय भक्ष्याभक्ष्य निरूपणं ...

४०६

वैश्वकृतगोवधप्रायश्चित्तं ...

७०४

वैश्वकर्षक चन्द्रियस्वामिकृतावध प्रायश्चित्तं ...

७०६

(वृ)

वृषल निमित्तित ब्राह्मणाग्र भक्षण निषेधः ...

४८८

वृषकृद्ग प्रायश्चित्तं ...

७३४

(व्य)

व्यवहार शब्द परिभाषिकार्थः ...

४४८

व्यभिचरित स्वीयध प्रायश्चित्तं ...

७२३

(व्र)

व्रतचारिभक्त भक्षण निषेधः ...

४२२

व्रतवधानुयाहकादीनां प्रायश्चित्तं ...

४८४-८४

व्रतक्रतुस्वरूपम् ...

४७०-७१

व्रताचरणविधिः ...

४७४-७४

व्रतवधविचारः ...

४८८-८८

व्रतसमाप्तपतिः प्रायश्चित्तं ...

७८४

(ब्रा)

ब्राह्मण सम्माननानिर्णयः ...

४४२-४४

ब्राह्मणस्य-गृह्येभ्य भक्षण निषेधः ...

४२२

ब्राह्मविवाह लक्षणं ...

१४९-४४

ब्राह्मणगृह्यद्रष्टृपाक भक्षण निषेधः ...

४१०

ब्राह्मणकर्तृका कामब्राह्मणवध प्रायश्चित्तं ...

४८३-४४

ब्राह्मणकर्तृक षाट्सहोदरादिवध

प्रायश्चित्तविचारः ...

४८७-८८

सूचिपत्रम् ।

५

पृष्ठा	पृष्ठा
ब्राह्मणकृत गोवध प्रायश्चित्तं ...	७०५
ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य कर्तृक ब्राह्मण	७०५
स्नामिकाज्ञानकृत गोवध प्राय-	७०५
श्चित्तं ...	७०५
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य कर्तृक ज्ञानकृत	७०६
वैश्य स्नामिक गवोवध प्रायश्चित्तं	७०७
ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य कर्तृक ज्ञानकृत	७०७
शूद्रस्नामिकगवोवध प्रायश्चित्तं	७०७
ब्राह्मणक्षत्रियविचारः ...	७०७
ब्राह्मणस्थमीतादिनाधर्माज्ज्ञे प्रायश्चित्तं	७०७
(भ)	
भत्याभक्त्य व्यवहार फलम् ...	६०६ ८०
भत्याभक्त्य शब्दाद्यै विचारः ...	६०७
भत्याभक्त्यवैज्ञानिक समालोचनं	६१५-२६
(भा)	
भागयोग्यायोग्यनिरूपणं ...	४४१-४४८
भावदुष्टभक्त्यविचारः ...	४२७ २८
भावदुष्टभक्त्यविचारः ...	४२८ २९
(भू)	
भूमिपभक्ति निरूपणं ...	४५५
भूतणादिभक्षण निषेधः ...	४८९
भूमीतपनसादिभक्षण निषेधः ...	४९०
(भो)	
भोजननियमासन विचारः ...	४३९-४०
भोज्यद्रव्यभेदः ...	४३९
भोजन निषिद्ध देश विचारः ...	४३७ ३९
भोजनकाले मुदसाव प्रायश्चित्तं ...	७५७
(भै)	
भैत्यविचारः ...	१११
(भृ)	
भृतिविचारः ...	१०१
(म)	
मत्तकृपाद्यन्न भक्षणं ...	४०७
महापातक वास्तद्व्यन्नादिषु ...	४६३-६५
प्रायश्चित्त प्रकारः ...	४६३-६५
महापातक साधारण प्रायश्चित्तं ...	५८०-८८
मत्स्यादि जलचर वध प्रायश्चित्तं	७११
महापातकी गमन प्रायश्चित्तं ...	७७४
(मा)	
मातापितृवधनविभाग काल निरूपणं	५१०-१८
माज्जारादिवध प्रायश्चित्तं ...	७१८
(यु)	
युगभेदेनधर्मभेदः ...	५७७ ७०
युवती विवाह विचारः ...	१५७ ६१
(र)	
रसदुष्ट भक्त्य निषेधः ...	४१६
रसदुष्ट भक्त्य निषेधः ...	४१६-४१७
रजकायत्यान्न भक्षण प्रायश्चित्तं	७४१
रहस्य प्रायश्चित्त विचारः ...	७८४
(रि)	
रितोभूतपूर्वीय भक्षण प्रायश्चित्तं ...	७५३
(ल)	
लघुनादि भक्षण प्रायश्चित्तं ...	७५०
(श)	
शकटविचारः ...	११५
शङ्करीकरणापात्तीकरणमन्त्रावह	७१८७
प्रायश्चित्तं ...	७१८७
(श्रि)	
शिल्पनियेकः ...	१००-१०१
शिष्टाचार विवेकः ...	४५९-४६६
(श्रु)	
शूद्रभुक्तभाण्डावशिष्टान्न भक्षण निषेधः	४०९
शूद्राजितान्न भक्षण निषेधः ...	४१८
शूद्रगौरमादि भक्षण निषेधः ...	४१९-१०
शूद्रप्रतिग्रहविधिः ...	४२०
शूद्रपात्रादि भोजन प्रायश्चित्तं ...	४२५
शूद्रकृत गोवध प्रायश्चित्तं ...	७०५
शूद्रकर्तृकाज्ञानकृत क्षत्रिय स्नामिक	७०६
गवोवध प्रायश्चित्तं ...	७०६

मङ्गलाचरणं

सर्वं ब्रह्म जगच्छ्रुताविति महावाक्यस्य प्रत्यक्षता-
माविर्भावामितः प्रकाशयति यो दार्व्याकृतौ भूतले ।
विघ्नव्यूहगजान् विनाश्य सततं नीलाद्रिसिंहः स मे,
दत्तादौष्ण्यतमोक्तिकानि विगतौषम्याऽद्वितीयः प्रभुः ॥ १
सर्वचेतन्यरूपं तं परमात्मानमाश्रये ।
चरोकर्त्ति वरोभर्त्ति संजरोहर्त्ति यो जगत् ॥ २
यज्ञादौ यदपूजनादिनिहतो विघ्नेः क्रतुः श्रौविधे,-
रिन्द्राद्याः परिपूजयन्ति सततं देवाश्च यं भक्तितः ।
वन्दे ऽहं मदघूर्णिताक्षमनिशं स्वर्णदुर्गतिं श्रौयुतं,
पाशाभौतिवराकुशांकितकरं वन्द्यं गजेन्द्राननं ॥ ३
मुक्तादामलसत्कण्ठा कज्जलाङ्कितलोचना ।
सदा तिष्ठतु मे कण्ठे वाग्देवौ मुरवन्दिता ॥ ४
प्रवालमण्डितकरा शारदेन्दुसमानना ।
शारदामृदुबाभोजे सदा सन्निहितास्तु मे ॥ ५

ग्रन्थकर्तृवैशेषपरिचयः !

यत्र स्थिता द्विजवराः परिशुद्धगात्रा,
वेदादिशास्त्रपरिशीलनपूतचित्ताः ।
श्रीनारिकेलतटहराजिविदुष्याभो,
विप्राश्रमो हृतमनास्य विलाकनेन ॥
पूर्याः प्रसिद्धतमशासनवृन्दमध्ये,
स्थितिं गतं सकलदिक्षु सुधीरवासैः ।
दामोदराभिधपुरं भुवि राजते तत्,
कोणे स्थितं हि मरुतः पुरुषोत्तमस्य ॥
तद्गामोऽमण्डि येनाखिलगुणानिकराधारभूतं न कौर्त्तया,
याथायैः स्थापितं वै बहुसवनविधानेन येनापि नास्यः ।
मिश्रो यज्ञेश्वराग्र्यः सुरसुरवि यः सर्वशास्त्रेषु दक्षो,-
नौतौ काव्योपमेयो विजितहरपरोऽभूत् स हारोतर्षणि ॥
हारोतमोवाग्युधिपूर्वचन्द्रो,-
विप्रागन्धोर्वद्विदां वरिष्ठः ।

(२)

पासोऽप्यगन्नायसमाप्तोऽस्मिन्,
पुत्रोऽस्य विघ्ने श्वरदत्तचित्तः ॥
श्रीरामचन्द्रस्तनयोऽस्य चाभू,—
ग्रायादिशास्त्रे परिलब्धकोर्त्तिः ।
विद्वत्तया म्यातयशा गुणाढ्यो,—
गणेशसंपूजनसक्तचेताः ॥

तस्य पुत्राश्च चत्वारोऽभवन् विगतकिल्बिषाः ।
तेषु विद्वत्तया ख्यातो रघुनाथविनायको ॥
रघुनाथस्य पुत्रोऽभूच्छ्रीधराख्यो महासुधीः ।
विद्वान् शास्त्रविभागेषु स्वज्ञात्युन्नतिकारकः ॥
सदाशिवस्वरूपतत्पतः स्वल्पधोरतिदुर्भगः ।
गुरुदेवस्य कृपया प्राप्तवान् ज्ञानमल्पकं ॥

मन्वादिशास्त्रनिचयं स्वगुरोरधीत्य-
हमाद्रिमाधवमतानि विविच्य यत्नात् ।
श्रीवाङ्मपथिकमलाकरदिव्यसिंह—
स्मार्त्तादितत्त्वमनुसृत्य विप्रिषतश्च ॥
महाल्पबुद्धिना तत्र नत्वा गुरुपदाम्बुजं,
पार्थ्यावासुपकाराय धर्मसंरक्षणाय च ॥

(३)

आपत्कालप्रयोज्यानि चार्चवाक्यानि यत्नतः ।

संगृह्य क्रियते नूतनो निबन्धोऽयं हि भारते ॥

सन्ति यद्यपि धोराणां स्मृतिग्रन्थाश्च कोटिशः

तथापि सारमाकुल्य क्रियते नूतनोद्यमः ॥

एष प्रेक्षावतां प्रीतिप्रदोऽतो गुणशालिनां ।

मात्सर्यदोषशून्यानां भवेदिति च प्रत्ययः ॥

अथ ग्रन्थीयमुखवन्धः ।

—:०:—

भारतीयानामार्याणां समयोपयोगिनि समुन्नतिकल्पे “केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्त्तव्योऽर्थ-निश्चयः । युक्तिहोनविचारेण धर्मज्ञानिः प्रजायते” ॥ इत्येतद्ब्रह्मसूत्र-वचनमवलम्ब्य प्रायशो धर्मशास्त्रीयप्रमाणसाहाय्येन कश्चित् कश्चित् तदनुगतयुक्तिविसराश्रयेण च लिखितोऽयं कल्याणद्वर्त्मसर्वस्वाभिधो निबन्धग्रन्थः । समर्पितोऽयं निबन्धः समाज-संस्कारार्थं करकमले भरतखण्डमण्डनायमानकोविदमण्डलीनां मारासारविचारकुशलानाम् ॥

‘ज्ञाते वाचनं न ह्यविद्वान्निहितीऽस्ती’ति जैमिनोपनिषदाध्यायाष्टमपादनवमाधि-करणोक्तसूत्रीयन्यायेनाप्येतदनुष्ठानं सङ्गतमेव ।

तथाहि, तत्र संग्रहपूर्वपक्षमिद्वान्ताभिधायिनोऽयं माधवीयकारिका,—

“वसचेत् स्वामिनं ज्ञाज्ञौ वाचनीयौ ज्ञ-एव वा ।

अविशेषादुभौ ज्ञस्य स्वामित्वादाचयेदमुमिति ॥”

“अस्यार्थः,—वाचयेत्यर्थे श्रूयते, क्लृप्तार्थजमानं वाचयति “आयुष्यं न कल्पतां”— इत्यादयो मन्त्राः क्लृप्तयः । तत्र मन्त्रतदर्थोभिज्ञमनभिज्ञं चोभावपि वाचयेत् । विद्वान्सं-वाचयेत् इत्येवं विशेषस्याश्रयणात् । अनभिज्ञं तदेव शिक्षयित्वापि वाचयितुं शक्यत्वादिति चेन्मैवं । अध्ययनविधिवलादधोतवेदस्य विदितवेदार्थस्येव यजमानत्वात् । तस्मादभिज्ञशेव वाचयेत्” । प्रकृते तु विद्वन्मण्डलीहस्तसमर्पणं समुपपन्नमिति बोध्यं । अतो-विश्वजनोन्नितमभिलष्य विचारयन्तु भवन्त इत्यनुरोधोऽस्माकं ।

एथियामस्यामलभन्ताविर्भावं तिरोभावं च बहुविधा धर्म्माः । अपिच स्वल्पसमयतः प्राक् कतिपये धर्मा—उपलभ्याविर्भावमपि बिलयमभजन्त सत्वरं । किम्वा वक्तव्यमेवात्र । नाममात्रमप्यधुना नाकर्ण्यते तेषां । केवलमेतस्मिन्नपि विज्ञाने जगति श्रौतधर्म्भोऽयमा-विभूयतिप्राचीनकालतो बहुविधप्रवृत्तिं तद्विघातकविजातायसम्प्रदायात्माचारं चानिक्रम्य-वरोवर्त्तादानीमपि सर्वसमन्ततः ।

धर्मोऽयं सकलधर्मापेक्षया वयसा ज्येष्ठ इत्यनुमीयते सर्वैः । एतदादेशेनैव-नानाविधधर्मवृद्धिः परिदृश्यते जगति । हिमालयकुमारिकान्तरोपयोरन्तरालावस्थित-भूम्यंशे धर्मोऽयं सुमनोषिभिः कालावस्थादिकमभिलष्याल्लब्ध मुसंस्कृततया विराजतं जन-वृद्धिभावेन बहुकालादधि । धर्ममेतं समयपरम्परया विलोपयितुमाधर्मेतं सत्तापि-वौद्धान्येनैकविधसम्प्रदाये तत्संरक्षणार्थं दंष्ट्राकालपात्रनिहितदृष्टितया यथैव लक्ष्यमंग्रो न-

भवेद्धर्मभित्तेरिति विभाय धर्मस्यास्य “कूर्माङ्गन्यायेन” संकोचनप्रसारणविधानमशुभितवन्त-
स्त्रिकालविद्ः पूज्यपादा-महर्षयः । त्वेतादृक् निविडभित्तप्रवस्थापिततया साम्प्रदायिकप्रभञ्ज-
नातिशयेनापि नोत्पाटितोऽयं धर्मस्तम्भः । नापि विदेशीयचक्रवर्तिनां भिन्नधर्माव-
लम्बितया तद्दोषशामनावसरे तद्धर्मप्रचारककक्षाघातेन प्रभावविद्वेषानलधोरपि प्रावच्येन च
विनाशमलभताद्यावधि सः । नेतृ सर्वं स्वकपोलकृणितं अपितु युक्तिनिहितमेव । प्रमाणितं—
“कतकरजोन्यायेन” निर्मलकृतं चैतन्निम्नोद्धृतप्रमाणजालेनैव ।

तथाच, वैदिकधर्मविरोधावेदकसांप्रदायिकानामन्यत्रमप्रमाणग्रन्थे चार्वाकदर्शन-
चामाणकः,—

“अग्निहोत्रं तयो-वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम् ।

बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति ब्रह्मस्मृतिः” ॥ इति ।

तथा बृहस्पतिराह,—

“न स्वर्गं नापवर्गं वा नैवात्मा पारलौकिकः ।

नैव वर्णाश्रमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः ॥

अग्निहोत्रं तयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम् ।

बुद्धिपौरुषहीनानां जीविका धातुनिर्मिता ॥

पशुष्वेव ब्रिहतः स्वर्गं ज्योतिष्टोमे गमिष्यति ।

स्वपिता यजमानेन तत्र कस्मान्न हिंस्यते ॥

मृतानामपि जन्तूनां श्राद्धं चेत्तृप्तिकारणम् ।

गच्छतामिह जन्तूनां व्यर्थं पाथेयकल्पनम् ॥

स्वर्गस्थिता यदा तमिं गच्छेयुस्तत्र दानतः ।

प्रासादस्योपरिस्थानामत्र कस्मान्न दीयते ॥

यावज्जीवं सुखं जोगेष्टुणं कृत्वा घृतं पिवेत् ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥

यदि गच्छेत्-परं लोकं देहादिषु विनिर्गतः ।

कस्मात्-भूयो न चायाति बन्धुस्नेहसमाकुलः ॥

ततश्च जीवनोपायो-ब्राह्मणैर्विहितस्विह ।

मृतानां प्रेतकार्याणि न त्वन्यद्विद्यते क्वचित् ॥

(३)

त्रयो-वेदस्य कर्त्तारो-भण्डधूर्त्तनिमाचराः ।
जर्फरी तर्फरीत्यादि पण्डितानां वचः स्मृतम् ॥
अश्वस्यात्र हि शिश्नन्तु पत्नीग्राह्यं प्रकीर्त्तितम् ।
भण्डैस्तद्वत्परं चैव ग्राह्यजातं प्रकीर्त्तितम् ।
मांसानां खादनं तद्वन्निशाचरसमीरितम्” ॥ इति

तथा भागवते,—

“ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषाम् ।
बुद्धो नामाजिनसुतः कीकटेषु भविष्यति” ॥ इति ।

सुरद्विषां वैदिकानामित्यर्थः; बृहस्पत्युक्तप्रमाणजालेनैव वैदिकानां निशाचरात्मकत्वेन-
परिगणितत्वात् ।

तथा गीतगोविन्देऽपि,—

“निन्दसि यज्ञविधेरहं युतिजातं । मदयद्दय ! दर्शितपशुधातं ।
क्षेत्रेण ! धृतबुद्धशरीर ! जय जय देव हरे” ! ।

एवं बहूनि वेदविरुद्धानि प्रमाणान्यन्येषु मां प्रदायिकग्रन्थेषु विद्यमानान्यपि ग्रन्थ-
बाहुल्यमिहा नोक्तान्यत्र ।

यथा, देशकालपादादिकमावेदयति नियमाचरणमत्रिर्निम्नस्थप्रमाणम्,—

“देशकालं वयःशक्तिं पापं चावक्ष्येत्ततः ।
प्रायश्चित्तं प्रकल्प्य स्यात्-यस्य चोक्ता न निष्कृतिः” ॥ इति ।

तथा याज्ञवल्क्येऽपि,—

“देशं कालं वयःशक्तिं पापं चावक्ष्ये यत्नतः ।
प्रायश्चित्तं प्रकल्प्य स्याद्-यत्र चोक्ता न निष्कृतिः ॥ इति ।

तथा तद्ग्राह्यायां विज्ञानेन्यत्र, “यदुक्तं प्रायश्चित्तज्ञानं वक्ष्यमाणं वा तद्देशादिकमधेन-
यथा कर्त्तुं प्राणविपत्तिर्न भवति तथा विषयविशेषं कल्पयेत् । इतरथा प्रधाननिवृत्तिप्रसङ्गात् ।
तथा वक्ष्यति,—“वायुमन्त्रो दिवा तिलनात्रिं नालासु, सूर्यदृष्टिः” तत्र यदि हिमवन्नि-
निकटवासिनामुदकवास उपदिश्यते । अतिशीताकुलिते वा शिशिरादिकां तदा प्राणविशो-
भवेदिति तद्देशकालपरिहारोदकवासः कल्पनीयः ।

तथा, वयोविशेषादपि यदि नवतिवार्धिकादंशपूर्व्यादंशवार्धिकस्य वा द्वादशाब्दिकं
प्रायश्चित्तमुपदिश्यते, तदा प्राणा विपद्येरन्निति । ततोऽन्यवयस्के तत् प्रायश्चित्तं कल्प्यम् ।

अतएव स्मृत्यन्तरे,—

“कचिदहं कचित्पाद” इति वृद्धादिषु प्रायश्चित्तस्य ह्यमोऽभिहितः तत् प्राक् प्रपञ्चितं ।
तथा धनदानतपस्वरखादिशत्रुपेक्षया च न हि निर्द्वन्द्वस्य पात्रे धनं वा पर्याप्तमित्याद्यपपद्यते ।
तथोद्विग्नपित्तादेर्वा पराकादिकं नापि स्त्रीशत्रादेर्जपादिकम् । अतएव गजादीना-
मशक्तान् “दानं दातुं चरन् कच्छमेकैकस्य विप्रबुधे” इत्युक्तम् ।

तथा,—“प्रायश्चित्ताहंमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव चेति”—

तपस्यशक्तस्य स्मृत्यन्तरे प्राक् प्रायश्चित्तस्य ह्यमोऽभिहितः । पापं च महापातकरूपेण-
प्रत्ययाप्रत्ययसक्तद्वयमादिरूपेण वावेत्त यन्नतः सकलधर्मैश्चास्त्रपर्यालोचनया प्रायश्चित्तं
कल्पनीयम् ।

गौतमेनाप्येतान्येवानादेशं विकल्पेन क्रियेरन्नित्येकाहृदयः प्रतिपादिताः ।

उच्यते सत्यमस्यैव सामान्यतः प्रायश्चित्तोपदेशस्तथापि सर्वत्र देशकालादीनाम-
पेक्षितत्वादस्यैव कल्पनावसरः । विवरणमिदमन्येषामुपलक्ष्यम् ।

देशकालपातानुरोधेन विज्ञापयति प्रमाणं भागवतीयम् ;

यथा,—

“त्रिवर्गे नातिकृच्छ्रेण भजेत गृहमेध्यपि ।

यथाकालं यथादेशं यथा देवोपपादितम्” ॥ इति ।

तथा धर्मराजीयप्रमाणमपि,—

“देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।

उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा धर्मं समाचरेत्” ॥ इति ।

यथा देशकालपात्रं च धर्मप्रभृतः प्रसारणं कोचनाद्यनुष्ठानविषये विद्यमानानि कृत्वादि-
धर्मैश्चास्त्रैः समवलोक्यन्ते प्रमाणानि ।

यथाञ्च मनुः,—

“चतुष्पात्-सकलो धर्मः सत्यं चैव कृतं युगं ।

नाधर्मेणागमः कश्चिन्ननुष्ठानं प्रतिवर्त्तते ॥

इतरैश्चागमाहर्मः पादशस्त्रवरोपितः ।

चौरिकावृतमायाभिर्धर्मैश्चापैति पादशः ॥

अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ।

कृते तेतादिषु ह्येषामायुर्कसति पादशः ॥

वेदोक्तमायुर्मर्त्यानामाशिवश्चैव कर्मणाम् ।
 फलन्त्यनुयुगं लोके प्रभावश्च शरीरिणाम् ॥
 अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां हापरे परे ।
 अन्ये कलियुगे नृणां युगज्ञामानुसारतः ॥” इति ।

यथा, भागवते,—

“आयुर्वीर्यमथो बुद्धिर्वलं तेजश्च पाण्डव ! ।
 मनुष्याणामनुयुगं ऋसतीति निबोध मे” ॥ इति

“यथा मनु पराशरौ,—

“कृते तपः प्रशंसन्ति त्रेतायां ज्ञानमुत्तमम् ।
 हापरे यज्ञमित्याहुः कलौ दानं प्रशस्यते” ॥ इति ।

तथा भागवते,—

“ध्यायन् कर्तं यजन् यज्ञे त्रेतायां हापरेऽर्चयन् ।
 यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम्” ॥ इति ।

तथा, पाराशरोये,—

“त्यजेद्देशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् ।
 हापरे कुलमेकं तु कर्त्तारं च कलौ युगं ॥
 कर्तं सम्भाषणात्-पापं त्रेतायां चैव दर्शनात् ।
 हापरे चान्नमादाय कलौ पतति कर्मणा ॥
 कर्तं तु तत्क्षणाच्छापस्त्रेतायां दशभिर्दिनैः ।
 हापरे याचमानाय सेवया दीयते कलौ” ॥ इति ।

पातमनुसृत्य प्रमाणानि यथा स्कान्दे,—

“राजकार्यं नियुक्तस्य बन्धनिग्रहवर्त्तिनः ।
 व्यसनेषु च सर्वेषु याहं विप्रेण कारयेत् ॥”

तथा, गादाधरीये कालसारे,—

“एकाहं स्यात्-प्रयातं मरणमनुपनीतामपिण्डेऽथ सद्यः,
 शीचास्तक्षादिशिर्षिद्वजनिचयमर्ता सूपकारादिकाः ।
 अन्यानिर्वाह्यकार्येष्वपतिषु च निजेष्वेकभृमीपतीधे,
 वैद्यः सती च भुषानुचरनृपतयो दासदास्यावमात्याः ॥” इति ।

हारीतः,—

“एकाहमसपिबतः” । इदमनुपनीतासपिबपरम् ।

सद्यःशौचे विष्णुः,—

“नाशौचं राज्ञां राजकर्मणि, न व्रतिनां व्रते, न सत्रिणां सत्रे ।

स्वकर्मणि च राजाज्ञाकारिणां, न कारूणां कारुकर्मणि ॥”

प्रचेताः,—

“कारवः शिल्पिनो वेद्या दामदास्यस्तथैव च ।

राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्त्तिताः” ॥ इति ।

कारवः, मृपकारादयः ॥

शिल्पिनो-वर्हकिचित्रकारशौचिकचेलनिर्णजकतन्तुवाधादयः ।

दासस्तु,—

“अधिकारी तु यो यस्य स दासस्तस्य कीर्त्तिताः” ।

इति लघुहारीतोक्तलक्षणम् ।

यासः,—

“चिकित्सको यः कुरुते तदन्येन न शक्यते ।

तस्माच्चिकित्सकः स्पर्शं शुद्धो भवति नित्यशः” ॥ इत्यादि ।

ननु प्रमाणानामेतेषामभ्यन्तरे केषांचिदपि विषयान्तरबोधकतया न प्रकृतोपयोगित्वमिति चेन्न । उपलक्षणविधया— यथायुगं देशकालपाताण्यभिलक्ष्य संकोचनप्रसारणावेदकतया प्रकृतोपयोगित्वादिति बोध्यम् ।

“तथा काव्यायनः,—

“ब्राह्मणान्-भोजयेत्-पश्चादभिरूपान् स्वशक्तितः ।

यजमानस्ततोऽश्रीयादिति काव्यायनोऽब्रवीत्” ॥ इति ।

स्वशक्तितः स्वसामर्थ्यानुसारेण द्वौ त्रीनित्यादि ब्राह्मणान् भोजयेदित्यनेन प्रस्तावितोपयोगिसंकोचप्रसारणविधानं प्रतीयते स्फुटतः ।

तथा भिन्नधर्मावलम्बिनां वृषतीनां भरतखण्डाधिपत्वं हिन्दुधर्मविलोपनशालित्वं चावशमयन्ति निम्नलिखितधर्मशास्त्रीयप्रमाणानि,— यथा पराशररसोक्तासौयतन्त्रे,—

“ततोऽष्टौ-यवना भाव्याश्चतुर्दशतुरष्ककाः ।

भूयो दश गुरुणाश्च मौला-एकादशैव तु ॥

एते भोक्षन्ति पृथिवीं दशवर्षशतानि च ।
 सिन्धोस्तटं चन्द्रभागां कान्तीं काश्मीरमण्डलम् ॥
 भोक्षन्ति शूद्रा-ब्राह्मणा स्तेच्छा-अन्नद्वयवर्चसः ।
 तुल्यकाला-इमे राजन् स्तेच्छप्रायास्तु भूभृतः ॥
 एतेऽधर्मावृतपराः फल्गुदास्तीव्रमन्यवः ॥” इति ।

अन्नद्वयवर्चसः, ब्रह्मतेजोविद्गोनाः । अधर्मावृतपरा अधर्मपरा धर्मविरुद्धधर्मासक्ता
 अवृतपराः कपटचारिणश्चेत्यादिविशेषणादानेन हिन्दुधर्मध्वंसाभिलाषितं स्पष्टतः, सचित्त
 मतेषां विदेशीयचक्रवर्तिनामित्यवधेयम् ।

तथा मेरुतन्त्रे, —

“अधिपा मण्डलानां च संग्रामेष्वपराजिताः ।
 ईरेजा नवषट्पञ्च लण्ड्रजाद्यापि भाविनः” ॥ इति ।

ईरेजभिन्नानां चक्रवर्तिनामतेषां स्वधर्मप्रसारणे स्वशक्तिपरिचालनं विद्धानलप्रकटनं
 चावलोकनीयं भारतेतिवृत्ततः ।

निरुक्तशास्त्रीयप्रमाणसन्देहैरवगम्यते स्फुटतो यत्, विभिन्नसमयमभिलक्ष्य नानाविधा-
 कारसंकोचनप्रसारणानुष्ठानेनेव संरक्षितोऽयं धर्मः पूज्यपादैर्महर्षिभिः ।

तथाहि—प्राक्जनधर्मशास्त्रोद्यमस्यैष्वनुक्तेखितानां स्वस्वसमयानुष्ठितानां नवनवाचार-
 व्यवहाराणामपि तत्तत्कालीनधर्मशास्त्रीयग्रन्थेषु स्पष्टतः परिदृश्यते लेखः । यथा—
 विक्रयार्थमापदि पृथिव्यादिकृतिपयद्रव्याणां मति मनुनिषेधाविषयत्वंऽपि गौतमयाज्ञव-
 ल्क्यानिषेधविषयकत्वस्य परिदर्शनात् । वक्ष्यन्तेऽग्रे प्रमाणानि ।

तथा, पुरातनधर्मशास्त्रीयादरविषयोभूतनियमानामप्यनावश्यकत्वदृष्ट्या परिवर्ति-
 त्वमुपलक्ष्यते तत् परमाविधर्मशास्त्रनिवहेषु, यथा—पूज्यपादमनुयाज्ञवल्क्यादिमंहितानि-
 माहभिरुद्गावितानामपि दादशपुत्राणां तदनन्तरकालोनादित्यपुराणादिधर्मशास्त्रकर्तृभिः
 कल्पवृष्टिप्रकाले पुत्रदद्यादानस्येवाङ्गततया विपरिवर्तितत्वस्य परिदर्शनादितिदिक् ।

प्रदर्श्यन्तेऽनुपदमेव प्रमाणानि यथाक्रमं ।

दादशविधतनयादरणे मानवीयप्रमाणानि—यथा,—

“स्ते चैत्रे संस्तृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्विजम् ।
 तमौरभं विजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पितम् ॥
 यस्तत्पुत्रजः प्रमीतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य वा ।
 स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥

(८)

माता पिता वा दद्यातां यमग्निः पुत्रमापदि ।

सदृशं प्रीतिमयुक्तं स ज्ञेयो दत्तमः सुतः ॥

सदृशं तु प्रकुर्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् ।

पुत्रं पुत्रगुणयुक्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः ॥

उत्पद्यते गृहं यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।

स गृहं गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तत्पुत्रजः ॥

मातापितृभ्यामुत्प्लुष्टं तयोरन्यतरेण वा ।

यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते ॥

पितृवैश्वानि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्गृहः ।

तं कानोनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम् ॥

या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा सती ।

वोढुः स गर्भां भवति सहोढ इति चोच्यते ॥

क्रीणीयाद्-यस्वपत्यार्थं मातापित्वोर्यमस्तिकात् ।

स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥

या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा निर्जच्छया ।

उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥

मा चेदक्षतयोनिः स्याद्वतप्रत्यागतापि वा ।

पौनर्भवेण भर्त्ता सा पुनः संस्कारमर्हति ॥

मातापितृविहीनो यस्यक्तो वा स्यादकारणात् ।

आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयं दत्तम् स स्मृतः” ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यीयप्रमाणानां मानवीयप्रमाणतुल्यतया बाहुल्यशङ्कया चानुवृत्तत्वाद्वा ।

याज्ञवल्क्यादीकायां कलावधिकृत्याह वृद्धसतिः,—

“अनेकधाः कृताः पुत्रा-ऋषिभिर्भ्यः पुरातनैः ।

न शक्यन्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनैरिदंतनैः” ॥ इति ।

कलिवर्ण्यप्रकरणे कल्पवृत्तिक्रकालाधिकरणक्रमन्तानुदयादाने मन्ति प्रमाणान्यादि-
त्यपुराणे यथा,—

“वरातिथिपटभ्यश्च पशुपाकरणक्रिया ।

दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः” ॥ इत्यादि ।

अपिच—विभिन्नधर्मावलम्बिनां विदेशीयनरनाथनिकराणां शासनाधीनतामनधिगते-
सद्यपि भरतखण्डे भविष्यद्-ज्ञानदृष्ट्या पुराणाचार्याणां स्वीयस्वीयधर्मशास्त्रीयग्रन्थाभ्यन्तरे-
कुत्र कुत्र संचेपतः सन्निवेशितानां भाष्याचार्यवृत्तारप्रकाशकप्रमाणानां कचिकचिस्त्रा-
त्सम्बन्धेन कुत्र कुत्रोपलक्ष्यविधया चावलोक्यते लेखः ।

एतदनुमोदते भागवतीयप्रमाणं यथा,—

“राजानो ब्राह्मणा वंश्याः शूद्राश्चैव युधिष्ठिर ! ।

व्याजैर्धर्मं चरिष्यन्ति धर्मवैतंसिका नराः” ॥ इति ।

तथा पुरश्चरणरसोत्सामतले,—

“स्त्रीवालगोद्विजघ्नाश्च परदारधनादृताः ।

उदितास्तमयप्राया अल्पसत्वाल्पकायुषः ॥

असंस्कृताः क्रियाहीना रजसा तमसा हृताः ।

प्रजास्ते भक्षयिष्यन्ति स्तेच्छुराजन्यरूपिणः” ॥ इत्यादि ।

एवं विद्यमानान्यपि भविष्याध्यात्मपुराणादिषु प्रमाणानि ग्रन्थाधिक्यभयाज्ञोक्तोलिखन्त ।

अपरं च, विदेशीयचक्रवर्तिशासनं तदुपयोगितदीयभाषाशिक्षणादिनवनवाचार्यव-
ह्वारजालं च यद्यपि समन्तस्तत्कालीनाचार्याणामभविष्यदुपस्थितम्, तदा ते विषयेऽस्मिन्-
समुच्चतयवस्थामविधाय नोखा अभविष्यन्नित्यसम्भवम् ।

नच केवलं वेदिकाचारमूलकतयैव धर्मोऽयं परिचालितस्तेरिति वाच्यम् । अद्यावधि-
धर्मस्यास्याविद्यमानत्वात्,—स्मृत्यादिपुराणान्तर्धर्मशास्त्रजालस्य प्रयोजनशून्यतयागुह्य-
तत्त्वाच्च ।

अन्यच्च—यद्यपि वेदिकाचारोपर्यव भारतसुपन्यस्य धर्ममेतं परिचालयितुं तेषामभविष्यच्चेद-
भिप्रायस्तदा धर्मस्यास्याविद्यमानत्वमभविष्यदेव ।

अपिच—स्मृत्युपसृत्यागमपुराणानामुद्भवो नाभविष्यदादावेव ।

अथ च स्वीयस्वीयसमयान्तःप्रचलितयवहारनिवृत्तानां स्वस्वरचितस्मृतिग्रन्थनियमनानु-
ष्ठितत्वमपि न विस्मृतं पूर्वाचार्यैः ।

एवमपि प्राचीनधर्मशास्त्रायनियमनिकराणामन्तराले स्वीयस्वीयसमयानादृततयाऽ-
व्यवहार्यनियमविमर्जनपूर्वकं तदीयनियमानां कतिपयानामपि परिवर्त्तनं स्वस्वसमयोप-
कारावेदकनवनियमजातं च सन्निवेश्य निजनिजग्रन्थाभिर्भित्तवन्तः प्राचीनाचार्या-
महर्षयः । समयस्यावश्यकतया समाजस्यापयोगित्वेन च रीतिं नीतिं चानुसृत्य यथेदानीं-
मधुनातनराजकीयनियमानां भवन्ति संकलनपरिवर्त्तनप्रचारणानि तथा स्मृतीनामप्यामन्-
तान्येव पूर्वतः । तथा करणमनोवावश्यकमिति प्रतिभाति । विश्वोपयोगितया समुद्रया-
वादिविचारावसरे लिखितग्रन्थेनदानुक्रमप्रमाणकानि प्रमाणानि तत्र तत्र द्रष्टव्यानि ।

अपरं च—भारतेऽस्मिन् वेदेशिकचक्रवर्तिनां शासनानेहसि मुनिकल्पानां महाशया-
नामभावेऽस्यपि यावन्निर्वासार्वनौमन्यपतेर्भिन्नधर्मावलम्बितया राजशक्तिपरिचालित-
महम्मदोयधर्मस्य च विहवप्रलोभनाभ्यामाय्यधर्मस्थास्य क्षोण्यतामवलोक्य तत्तत्कालोपधर्म-
शास्त्रप्रणेतारः प्रादेशिकभूमिपतौनां स्वस्वराज्याभ्यन्तरे तत्तद्राज्यवासिनो हिन्दुधर्माव-
लम्बिनः सकलान् मन्त्रेणैकेन नियन्तुं सर्वोपेन हिन्दुसमाजाद्वन्त्यो वेदादिपुराणान्तधर्मशास्त्रीय-
ग्रन्थेभ्यः संकलय्य स्वस्वप्रदेशीयव्यवहारानुकूलानि प्रमाणानि तथा मौलिकस्य वैदिकधर्मस्य-
अर्थात्प्रादेशीयपदित्येव; साधनात्मकधर्मस्य संरक्षणाय सामाजिकव्यवधानुगतानि शास्त्रानु-
मोदितानि नवनानुशासनानि च सन्निवेश्य निवस्यग्रन्थान् संकलयांचक्रुः । तद्दिनादारभ्य-
सन्तस्तदनुगामिनो न चेन्नुभारतवासिनो तिजधर्मतः । प्रददन्त सास्यं तत्तत्प्रदेशीया-
गादाधरिकमलाकरभट्टीयादिनिवस्यग्रन्थाः ।

प्रमाणानि यथा गादाधरीये कालमारः—

ननु,—

“तिथ्यादौ तु भवेद्यावान्-ज्ञासो-वृद्धिः परेऽहनि ।

तावान्-याह्यः स पूर्वैर्युरदृष्टोऽपि स्वकर्मणि ॥”

इति स्मृतिसुपञ्जीयोत्तरतिथिगतवृद्धिचयप्रक्षेपेण कृतस्य प्रेक्षावत्किस्वामिणि-
माधवाचार्यनिर्णयस्य किमित्यनादरः कृत इति चेद्वच्यते,—अस्याः स्मृतिर्मूलाभावेऽपि-
स्वदेशाचारोपशम्भेनैव माधवाचार्येस्तादृशो निर्णयः कृतः । कल्पतरुक्रमप्रवृत्तिभिस्त-
थास्मद्देशीयैः प्राचीनैरन्यशिष्टैरपि स्वदेशाचारविरुद्धः स निर्णयो न कृत इत्यस्माभिरपि-
नादृतः । नन्वस्मद्देशेऽपि कस्मिन्नवीनेर्महतां माधवाचार्याणां निर्णयः कथं न स्वीकार्य-
इत्याशङ्क्यः क्रियते इति चेत्, न किंचिदेतत् । यदि माधवाचार्यव्यवस्था सर्वत्रैवावलीयते,—
तर्हि वक्ष्यमाणामावास्याआहोऽपराह्णकालीनो “दर्श आम्बिकवन्मत” इति पञ्चधाविभाग-
पक्षमादृत्य तत्कर्ता व्यवस्थामनादृत्य त्रिधाविभागपक्षः किमिति तेरप्याद्रियेत ।

अथ तैर्वैतथ्यम्,—

“येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन गच्छेत्-सतां मार्गं तेन गच्छंस्तुरीथति” ॥

इति मन्मतेरमावास्यायां स्वदेशाचार एव गृहीत इति । स्वदेशाचारोपशम्भेनैव-
तद्व्यवस्था नादरणीयेव । तस्मादस्मद्देशसमाचारविरुद्धा माधवाचार्यव्यवस्थास्मद्देशीयैः आह-
विषये नाद्रियत एव । इत्यमावस्येतरपार्वण्यआह्नकालनिर्णयः पार्वणिभिः साम्प्रतिक-
योच्यः । विप्रवशादपराह्णसम्भवं सायाह्णेऽपि सर्वपार्वण्यआह्नकरणेऽप्यदोषः” ।

अनेन स्वदेशीयशिष्टाचारस्य प्राधान्यं प्रदर्शितम् ।

तथा विवाहप्रकरणे श्रुतानन्दः,—

“गर्भादष्टमवर्षे तु दशमे द्वादशेऽपि वा ।

कन्यापरिणयः शस्त इति वाल्म्यादिसम्मतः” ॥

तथा, सम्बर्त्तः,—

“विवाहस्त्वष्टवर्षायाः कन्यायाः शस्यते वधेः ।” गर्भादिति सर्वत्रान्वयः ।

अन्यथा,—

“कन्या द्वादशवर्षाणि या प्रदत्ता गृहे वसेत् ।

भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वरयेत्-स्वयम्” ॥ इत्यादि ।

यमादीनां तु द्वादशवर्षे विवाहे निन्दावचनमनर्थकं स्यात् ।

अतएव जन्मावधिसप्तमवर्षे गौरीत्वमाह कश्यपः,—

“सप्तवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा तु कन्यका ।

प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते” ॥ इति ।

भविष्येऽपि,—

“सप्तवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा तु नग्निका ।

द्वादशे तु भवेत् कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला” ॥ इति ।

सप्तमवर्षस्य गर्भाष्टमत्वादिति कल्पतरुकाराः ।

तथाच—मासदयाधिकषड्वर्षानन्तरं स्त्रीणां विवाहकाल इत्यर्थः, तस्मिन्नेव वर्षे कन्याया—
गौरीत्वमिति च सिद्धं एवं च स्त्रीणां जन्मावधिकादशवर्षमभियाप्य विवाहकालस्य परमा-
वधिरित्युक्तम् ।

ब्राह्मणकन्याया-वालाविवाहकालस्य जन्मावधिकादशवर्षपरमावधित्वमध्यमिति युवती-
विवाहादिकं नाङ्गीकृतं चैतन्निवन्धकारिणिति प्रतिभाति ।

तथाच, प्रमाणानि यथा कमलाकरभट्टीये,—

यमः,—

“कन्या द्वादशवर्षाणि या प्रदत्ता गृहे वसेत् ।

भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वरयेत्-स्वयम्” ॥ इति ।

भारते—

“द्विशहर्षः षोडशाब्दां भार्यां विन्देत् नग्निकाम् ।

द्व्यष्टवर्षाऽष्टवर्षा वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥

अतोऽप्रवृत्ते रजसि कन्यां दद्यात्-पितां सक्तत्” ।

तत्रैव,—

सप्तसम्बत्तरादूर्ध्वं विवाहः सार्ववर्णिकः ।

कन्यायाः शस्यते राजनान्यथा धर्मगर्हितः” ॥ इति ।

राजमार्तण्डः,—

“राहुग्रस्ते तथा युहे पितृणां प्राणसंशये ।

अतिप्रौढा च या कन्या चन्द्रलग्नवलेन तु” ॥ इति ।

मनुः,—

“त्रिंशद्वर्षां वह्नेकन्यां ह्यद्यां द्वादशवर्षिकीम् ।

द्वादशवर्षांष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः” ॥ इति ।

यद्यपि,—

“विवाहस्त्वष्टवर्षायाः कन्यायाः शस्यते वृधेः ।

इति सम्बर्तोक्तेः, “अत ऊर्ध्वं रजस्वला” इत्यादेशश्च, दशवर्षादूर्ध्वं विवाहो निषिद्धः ।
तथापि दातुरभावे द्वादशघोडग्रास्त्रे ज्ञेये ।

“त्रीणि वर्षाण्युत्तमती काञ्चित् पितृशासनम्” ॥ इति—

पराशरमाधवीये बौधायनोक्तेश्च ।

“तथा—कन्याया रजोदंशने तु अपरार्के सम्बन्धे,—

“माता चैव पिता चैव ज्येष्ठभ्राता तथैव च ।

त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम्” ॥ इति ।

हारीतः,—

“पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

सा कन्या वृषली ज्ञेया तत्पतिर्वृषलीपतिः” ॥ इत्यादि ।

वरं प्रत्याह,—

पिते न दद्याच्छुक्लं तु कन्यामृतमतीं हरन् ।

स हि स्वाम्यादतिक्रामेदतूनां प्रतिबोधनात्” ॥ इति ।

अत्र प्रायश्चित्तसूक्तमाश्वलायनेन,

“कन्यामृतमतीं शुद्धां कृत्वा निष्कृतिमात्मनः ।

शुचिं च कारयित्वा तामुद्वहेदानृशंस्यधीः ॥

पिता ऋतून् स्वपुत्र्यास्तु गणयेदादितः सुधीः ।

दानावधि गृहे यज्जात्-पालयेच्च रजोवतीम् ॥

दद्यात्तद्वत्संख्या गाः शक्तः कन्यापिता यदि ।

दातव्यैकापि निःस्वेन दाने तस्या-यथाविधि ॥

दद्याद्वा ब्राह्मणेष्वन्नमतिनिःस्वः सदक्षिणम् ।

तस्यातीतर्क्षुसंख्येषु वराय प्रतिपादयेत्” ॥ इत्यादि ।

विप्रजातीयकन्याया असत्यपि रजोवत्त्वे वाल्योपयममयस्याषोडशाक्षपरमावधिकत्वं-
युवत्युपयमनं च व्यवस्थापितं तद्देशीयशिष्टाचारानुगततथेतन्निवन्धग्रन्थमंकलनकर्त्तुं
सुस्थितम् ।

तथा रघुनन्दनीये उदाहृतत्वे अङ्गिराः,—

“आवृत्ते तीर्थगमने प्रतिज्ञाते च कर्मणि ।

कालात्यये च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते ॥

अष्टवर्षा भवेदुगौरी नववर्षा तु रोहिणी ।

दशमे कन्यका प्रोक्ता अत-ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

तस्मात्सस्वत्वरे प्राप्ते दशमे कन्याका वृधैः ।

प्रदातव्या प्रयत्नेन न दोषः कालदोषतः ॥

कालदोषस्य विषयो राजमार्त्तगुण्ये तु व्यक्तीभविष्यति” । इति ।

यमः,—

“कन्या द्वादशवर्षाणि याऽप्रदत्ता गृह्णे वसेत् ।

ब्रह्महत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वरयेत्स्वयम्” ॥ इति ।

महाभारते,—

“त्रिंशद्वर्षः षोडशाब्दां भार्यां विन्देत नग्निकाम् ।

अतोऽप्रवृत्ते रजसि कन्यां दद्यात्-पिता सकृत् ॥

महादोषः स्पृशेदेनमन्यैष विधिः स्मृतः । इति ।

नग्निका अनागतार्त्तवा अन्यथा प्रवृत्ते रजसि” ॥

अत्रिकश्यपौ,—

“पितुर्गृहे च या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥

यस्तु तां वरयेत्कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्वलः ।

अन्यादेयमपाङ्केयं तं विद्याद्वृषलीपतिम्” ॥ इति ।

यत्, मनुवचनम्,—

“काममामरणं तिष्ठेदृष्टहे कन्यत्तुमत्यपि ।

न चैवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित्” । इति ।

इति गुणहीनमङ्गावमात्रविषयम् ।

अतो-गुणवंत-अष्टवर्षन्यापि देयेत्याह मनुः,—

“उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ।

अप्राप्तमपि तां कन्यां तस्मै दद्याद्यथाविधि” ॥ इति ।

अप्राप्तां अप्राप्तविवाहप्रशस्तकालाम् ।

स्मृतिः,—

“सप्तसम्बत्सरादूर्ध्वं विवाहः सार्ववर्णिकः ।

कन्यायाः शस्यते राजन्नान्यथा धर्मगर्हितः” ॥

राजमात्तं खीये,—

“राजयस्ते तथा युद्धे पितृणां प्राणसंशये ।

अतिप्रौढा च या कन्या कुलधर्मविरोधिनी ।

अविशुद्धापि सा देया चन्द्रलग्नवलेन तु” ॥ इति ।

भुजवलभीमे,—

“यज्ञशुद्धिमद्भुक्तिं शुद्धिं मासायनर्त्तुदिवसानाम् ।

अर्वाक्-दशवर्षेभ्यो मुनयः कथयन्ति कन्यकानाम् ॥ इति ।

दशवर्षाभ्यन्तरे शुद्धौ गृह्णाद्वादोनां विशेषोपादानात् तदूर्ध्वं- तावन्मात्रानियमः ।

अत्रैव विषये,—

“माङ्गल्येषु विवाहेषु कन्यासंवरणेषु च ।

दश मासाः प्रशस्यन्ते चैत्रपौषविवर्जिताः” ॥

ब्राह्मणकन्याया वाक्यविवाहकालस्याषोडशाब्दपरमाधिकतमं पूर्ववद्विचारितमनेन,
किन्तु युवकपयमस्योद्घाटनं न कृताप्याचरितं स्वदेशीयशिशुनादृतत्वादिति सम्भाव्यते ।

तथा कमलाकरभट्टीयनिर्ययसिन्यौ सपिण्डविचारप्रकरणे,—

यत्, स्मृतिचन्द्रिकामाधवादय आहुः,—

“तृतीये सङ्गच्छावहे, चतुर्थे सङ्गच्छावहे, गर्भे तु नौ जनिता दम्पतीकः” ।—

इति च मन्त्रवर्णात् ।

“मातृष्वसृसुतां केचित्-पितृष्वसृसुतां तथा ।

विवहन्ति क्वचिद्देशे सङ्कोच्यापि सपिण्डताम्” ॥

इति शास्त्रातपोक्ते च मातुलकन्योदाहः कार्यः ।

यद्यपि पितृष्वसृकन्योदाहोऽपि प्राप्तस्तथापि,—

“अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेत् तु” ।

इति निषेधादचनान्तरेण—चतुर्दाहस्याविधानाच्च न कार्यः, अयं तु दाक्षिणात्य-
शिष्टाचारात्कार्य इति ।

न च पूर्वोक्तश्रुतीनामर्थवादमात्रता । मानान्तरेणामिद्वौ “उपरि हि देवभ्यो प्रारयति”
इतिवदानुवादानुपपत्त्या विधिकल्पनात् ।

दृष्टस्तदितरपि,—

“उदूह्यते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः ।

मख्यादाय नराः पूर्वं व्यभिचाररताः स्त्रियः ॥

उत्तरे मद्यपाशैव स्मृत्या नृणां रजस्वलाः” ।

इत्यनाचारत्वमाह ।

एतदनुमोदने संस्कारकौस्तुभकारोऽपि,—

यथा—

“कलावपि येषां कुले देशे अनुकल्पत्वेन

सापिण्डसङ्कोचः परम्परया समागतः”,—

तेषां तादृशसङ्कोचेन विवाहो न दोषः । अस्ति च भार्यात्वोपपत्तिः ।

अन्येषां तेऽसह विवाहे न दोषः । हेमाद्रादा आहुतिविधेयोऽपि स्वकुलदेशे परम्परयाऽ-
नागतसापिण्डसङ्कोचेन कृतविवाहविषय इति बोध्यम्” । इत्यनेन ।

तथा विशाकरोयनित्याचारपद्धतौ—

“क्षुते श्लेष्मपरित्यागं पीते वा भक्षिते सति ।

चाण्डालस्य च मन्त्रापि स्वप्ने वाचस्य शुद्धाति” ॥

इत्यादि वाक्येभ्यः यत्राशुद्धिरुक्ता तत्र तन्त्रेणाचमनमशुद्धिनिवृत्त्यायं प्रत्यवायानुपाद-
नार्थं च । यत्राशुद्धिर्नास्ति तत्र प्रत्यवायानुपादनार्थम् । एवं ताम्बूलमक्षणादावप्यशुद्धाभावे-
ऽप्याचमनं प्राप्नोति । अतएव भट्टपादः परम्परसृष्टताम्बूलमक्षणं तद्वर्मानानाचमनच-
दाक्षिणात्यानां दुराचारा उक्ताः” । देशविशेषेषु दुराचारस्यापि तत्तद्देशविशेषाद्व्यतिरेक-
त्वेन

प्रमाणात्मकतया ज्ञीकृतं तत्तत्तद्देशीयनिवासिभिरिति, सूचितमेतेनिबन्धकारैः। एवं-
प्रमाणान्वयानि भारतीयान्वयनिबन्धनस्थेषु द्रष्टव्यानि।

तथाच—श्रिष्टाचारस्य प्रामाण्यम्।

“श्रिष्टाकोपे विरुद्धमिति चेत्, न, शास्त्रपरिमाणत्वात्। अपि वा कारणग्रहणे प्रयुक्तानि-
प्रतीयेरन्”। इति जैमिनोयप्रथमाध्यायद्वितीयपादचतुर्थीधृक्करणव्यायेन समर्थितम्।

तथाहि—तत्र संशयपूर्वपक्षसिद्धान्ताभिधायिनीयं माधवौथकारिका।

“सदाचारोऽप्रमा मा वा निर्मूलत्वादमानता।

अष्टकादेरिवैतस्य समूलत्वात्प्रमाणात्” ॥

ह्योलाकोत्सवादिसदाचारस्य मूलभूतवेदाभावादप्रामाण्यमिति चेन्न। वैदिकैः श्रिष्टैः—
परिग्रहीतत्वेनाष्टकादिवद्देदमूलत्वात्।

अतो मन्वादिभिर्ग्रन्थगौरवभाद्विशेषाकारेणानुपदिष्टोऽपि सदाचारः सामान्याकारेणो-
पदिष्टः। “श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः” इत्येवं धर्मं प्रमाणोपन्यासात्।

तस्माच्छ्रिष्टाचारः प्रमाणं। परन्तु, यथा—देशकालपात्रं सामाजिकधर्ममाणां सङ्कोच-
प्रसारणजातं निरुक्तप्रमाणविमरंभ्यो न वा प्रतीयेत इति विभावनीयं साधुग्रहं प्रेक्षावद्भि-
रित्यनुयाचनम्।

अन्यच्च—साधारणतोऽवधामागमनुसर्तुं न भवन्ति कुण्ठिता वालिशाः। तथाप्याख्याणा-
मन्मतः, केचन राजानुग्रहाभिलाषितया कोऽपि तच्छक्तिपराभूतत्वेन कतिपये वित्तलोभुप-
तया चानुलम्बितवन्तो यवनोयधर्मम्। एवं क्रमशो हिन्दुसम्प्रदायस्यातिकाश्रयं भविष्यो-
द्धारचरिताः पूजनीया महात्मानो नानकचैतन्यप्रभृत्याचार्यवर्याः। हिन्दुसमाजपरिचालन-
कठोरनियमावलिं प्रति दृष्टिपातमविधायापत्कालधिया तन्नियमविपर्ययेणार्थधर्मं रक्षित-
वन्तोऽतिप्रयत्नेन।

ते त्वार्थसम्प्रदायचूडामणौनपि स्वस्वसम्प्रदायान्तर्भूतानकार्षः। अतो बाधो न कश्चित्
सङ्कटितो मौलिकधर्मस्योपरि। विपरिवर्त्तितनियमराजीनां मौलिकधर्मबाधनाजनकत्वा-
न्नोपस्थितं किमप्यसुविधाजालम्।

धर्मद्वयस्यास्य प्रतिपादयितुं साम्यं तात्कालिकचक्रवर्त्तिनियमाभ्यन्तरतः स्वधर्मान्तराय-
भूतान् कांश्चिन्नियमानानोय चक्रुः स्वधर्मान्तर्गतान्। आचर्यन्तेऽधुनापि सत्यपौरपूजादिकम्।
अर्थात् सत्यनारायणपूजादिकं हिन्दुसम्प्रदायान्तराले।

ततो मौलिकोऽयं धर्मोऽतिक्रम्य विप्लववह्मतिवाह्यमास यवनोयराष्ट्रविप्लवाधारक-
मतिभवावकालम्। इतः पूर्वत एव धर्मविप्लवसङ्कटनावसरेऽपूज्यपादशङ्कररामानुजा-
चार्यादय उदारबुद्ध्या महात्मानस्तत्त्वमेतदतिरक्ष्णं भवतस्वखे निर्वाधं संप्रत्येकस्मिन्-

भोद्याध्याये समग्रवशेन निपतिनोऽयं हिन्दुसम्प्रदायः । एतत्पूर्ववर्तिनि स्तरे न सङ्कटिता-
सोदेतादृशी कष्टदायिकावस्था । यत्तत्कालेनविदेशोपमन्त्राद्ग्रामेन न तावतादृक्-
सुशिक्षाधिष्ठितम् । अतः सुशिक्षिता हिन्दवः समुन्नतभिकाङ्क्षया तत्-विद्याशिक्षादि-
यापारे स्वतः प्रवृत्तिमाश्रित्य तैः साकं कार्यमनुष्ठानं नापसरा बभूवुः । तात्कालिकवृत्तपक्षे-
शिक्षाप्रसरणपरिपस्थितया शिल्पविज्ञानाद्यावेदकशास्त्रत्रातमगमनं मलिनत्वम् । प्रत्यन्योऽन्य-
मस्यापरवर्तमानस्य यथावृत्तविज्ञाने भारतीयवृत्तपक्षे प्रादेशिकभूषणयो निजनिजराष्ट्रान्त-
राले संरक्षितं स्वधर्मं बभूवुर्वृद्धपरिकराः ।

विषयान्तरसन्देहे सन्तोऽप्यं कताशून्या भारतीयार्थसन्ततयः प्राणपण्यं बभूवुः सम्मि-
लितान्तास्तु धर्ममिमम् । निरुक्तेऽस्मिन् सकलविषये प्रमाणं भारतीयैतिवृत्तम् । यवनीय-
जानिस्वर्गं न तदोयभाषाशिक्षाकरणेन च सत्यपि प्रचारिते दोषावेदके कर्कशधर्मशास्त्रीय-
नियमनिवृद्धे नापितगोपालादिजातिनिकरा विदेशोपपन्नयच्छक्रवर्तिजातीया इति
विनायानुष्ठितवन्तस्तेषां त्वौरवाहनादिकार्यम् । तथापि स्वसम्प्रदायदौर्बल्यसम्भावनाया-
कठोरविधिजालं प्रति सम्यग्दर्शनाभ्यां सामाजिकेन निष्काशितान्ते स्वसमाजतः ।
प्रमाणमत्रमनुमानम् ।

अन्यच्च — चक्रवर्तिभिरिदानीन्तने विभिन्नधर्मावलम्बितया वेदेशिकत्वेनापि सुशिक्षा-
सभ्यनादिगुणादियोगतो महतोऽमनुस्त्वोदारनोति विहितधर्मनोतिपार्थक्याद्राजानीतेविदि-
शोया वा स्वदेशोया हिन्दवोऽहिन्दवो वा सर्वे स्वस्वसम्प्रदायसंरक्षणं स्वाच्छन्दमनुभवन्ति-
साकल्यतः । प्रजावर्गस्य नानाविधसाम्प्रदायिकत्वेन “राजाभुगतो धर्मः” अर्थात् धर्म-
पुष्टिमात्रस्य सर्वोऽमनो वृषहस्तायततया च भूपूणीराजशक्तिमाहाय्यं परिपालित-
व्यासीत् — सदेवायं हिन्दुधर्मः । मन्वादिभिरपि समर्थितोऽयं परिच्छेदः ।

राजधर्मविचारप्रकरणे यथा जगाद मनुः,—

“ब्राह्म” प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि ।

सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्त्तव्यं परिरक्षणम् ॥

कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिञ्च देशकालौ च तत्त्वतः ।

कुरुते धर्ममिदमर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः ॥

यत्र धर्मा ह्यधर्मं सत्यं यद्वानृतेन च ।

हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तव सभासदः ॥

धर्म एव हतोऽहन्ति धर्मां रक्षति रक्षितः ।

तस्माद्धर्मा न हन्तव्यो-मानां धर्मा-हतोऽवधी ॥

वृषो-हि भगवान्-धर्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम् ।
वृषलन्तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत् ॥”

तद्गीकायां नारदोऽप्याह—

“रक्षणं वेदधर्मार्थं तपः क्षत्रस्य रक्षणम् ।
सर्वतो-धर्मषड्भागो-राज्ञो-भवति रक्षितः ॥”

तथोवाच याज्ञवल्क्यस्तत्र—

“इति सञ्चित्य नृपतिः क्रतुतुल्यफलं पृथक् ।
व्यवहारान् स्वयं पश्येत्-सर्भ्यैः परित्ततोऽन्वहम् ॥
कुलानि जातीः श्रेणीश्च गणान् जानपदानपि ।
स्वधर्माञ्चलितान् राजा विनीय स्थापयेत्पथि ॥”

अपरश्च—

प्रायशः पृथिव्याः सकलप्रदेशेषु राजशक्तिप्रतिपालितोऽयं धर्मोऽवलोकित आसीत् ।
केवलं भारतीयाभ्यां दुर्भाग्यवशातो न सङ्कटितमेतदिदानीम् । बहुदिवसादारभ्य-
वर्द्धितोऽपि राजाश्रिततया संप्रति निरवलम्बनोऽयं वेदिकधर्मः । कारणमत्र पराधीनमेतद्भारतं-
बहुवासरतः ।

अपिच,—यत्र निपातयेद्दृष्टिं तद्दिशि भारतं सकलविषयेऽभिवोध्यते पश्चात्पदम् ।
भरतखण्डस्यास्येदानीन्तनो रीतिरवस्था च परिवर्तितासीत् सर्वतोभावेन ॥
प्रत्येकजातिरपि स्वस्वजातीयवृत्तिमवलम्ब्य निर्वाहयितुं जीविकामनुभवति-
केशमधुना । स्थानविशेषेषु भवत्यसम्भो जीविकानिर्वाहस्य । तथा सति स्मार्त्तौ-
नियमाः किं निर्मिताः समाजाद्धितसम्पदाय । तत् कदापि न सम्भवेन्निति । नियमाना-
मेषां समयोपयोगिपरिवर्तनकरणशक्तानां धर्माध्यक्षाणां महर्षीणां तथा नियमपरिचाल-
कानां नरपतीनां चाभाव एव निदानमेवानुमीयते सर्वैः ।

संप्रति समाजस्यास्थाधुनातनावस्थायाः शोचनीयत्वपरिदर्शनाद्भारतीयलोकनिवृत्तानां-
स्वस्वजीविकाप्रतिपत्त्यर्थे तु दर्शनाद्धर्मशास्त्राणामनुष्ठानादरत्वाच्च निश्चिद्यत्नेनावस्थानं सदैव-
दिक्षारधुरन्धराणां विद्वत्सकुटुम्बिनीनां नोचितमिति प्रतिभाति ।

ब्राह्मणानां त्वनापदि यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहात्मिका वृत्तिर्यवस्था-
पिता धर्मशास्त्राकारैरर्चनीयचरणैर्मुनिभिः ।

यथा, प्रमाणमाह मनुः—

“अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥

तथाचष्टे याज्ञवल्क्योऽपि,—

“इज्याध्ययनदानानि वैश्यस्य क्षत्रियस्य च ।
प्रतिग्रहोऽधिको-विप्रे याजनाध्यापने तथा” ॥

तट्टोकायां विज्ञानेश्वरः,—

“यताम्यनापदि ब्राह्मणस्य षट्कर्माणि । तत्र त्रीणीण्यादीनि धर्मार्थानि, प्रति-
ग्रहादीनि वृत्तार्थानि ।

षष्ठां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।

“याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च पतिग्रहः” ॥ इति मनुस्मरणात् ।

एवमपि,—शूद्रशिष्यादिकरणं राजादितः प्रतिग्रहानुष्ठानञ्च—मन्वादिधर्मशास्त्र-
विरुद्धमेव” । प्रदर्शयन्नेतत् प्रमाणानि ।

यथा, मनुराह,—आह्वीयप्रकरणान्तर्गतापार्त्तिकेयब्राह्मणवर्जनकथनावसरे,—

“चिकित्सकान्-देवलकान्-मांसविक्रयिणस्तथा ।

विपणनेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ॥

भृतकाध्यापको-यश्च भृतकाध्यापितस्तथा ।

शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ ।

हस्तिगोऽश्वोऽदमको-नक्षत्रैर्यश्च जीवति ॥” इत्यादि ।

तथा, गार्हस्थ्यनियमकथनप्रकरणे,—

“न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः ।

सूनाचक्रध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम् ॥

दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो-ध्वजः ॥

दशध्वजसमो-वेशो-दशवेशसमो-नृपः ।

दशसूनासहस्राणि यो-वाहयति सैनिकः ॥

तेन तुल्यः स्मृतो-राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ।

यो-राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः ।

स पथ्यायेण यातीमान्-नरकानेकविंशतिम् ॥”

तथा, याज्ञवल्क्यः,—

“प्रतिग्रहं सूनिचक्रिध्वजविश्वयानराधिपाः ।

बुद्धा दशगुणं पूर्वाभ्युवादेति यथाक्रमम् ॥

प्रायश्चित्तप्रकरणे तथा वृद्धहारीतः,—

“राज्ञः प्रतिग्रहं कृत्वा मासमप्यु सदा वसेत् ।
पष्ठे काले पयोभक्षः पूर्णं मासे विशुध्यति ॥”

तथा मनुः,—

“निन्दितेभ्यो-धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।
अपात्रीकरणं ज्ञेयमसतःस्य च भाषणम् ॥”

धर्मशास्त्रेभ्योऽपि सन्त्यर्थे तादृशानि प्रमाणान्यत्र नोक्तानि ग्रन्थाधिक्यतासात् । तथा—
सति कार्यतः प्रतिपाल्यते किमधुना ? अर्थवेदानो परिचलनं शास्त्रतः किं सम्भावनीयम् ?
न तावदेतत् ।

अपरं च—

क्षत्रियादिममस्तजातीनामपि स्वस्वजातीयशक्तिनिवृद्धपरिचालनार्थं तत्तजातीयवृत्तिम्—
निर्हारीरयामासुधर्मशास्त्रनिर्मातरः । जागरूकाणि प्रमाणान्येतद्विषये मन्वादिधर्मशास्त्रेषु ।

यथा मनुः,—

‘प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च ।
विषयेष्वप्रसक्तश्च क्षत्रियस्य समासतः ॥
पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च ।
वणिक् पथं कुसीदं च वैश्यस्य क्षत्रियेव च ॥
एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् ।
एतेषामेव वर्णानां शूद्रेषामनसूयया” ॥

यथा याज्ञवल्क्यः,—

“इज्याध्ययनदानानि वैश्यस्य क्षत्रियस्य च ।
प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम् ॥
कुसीदक्षत्रियाणिज्यपाशुपाल्यं विशः स्मृतम् ।
शूद्रस्य द्विजशूद्राणां तथाऽजीवन् वणिग्भवेत् ॥
शिल्पिर्वा विविधैर्जीवेद्द्विजातिहितमाचरन्” ।

एवमन्यानि प्रमाणान्यपि द्रष्टव्यानि धर्मशास्त्रान्तरेषु । बाहुल्यप्रकृत्यात हेयानि तानि ।
स्वनापदि परकीयसेवाऽतिगर्हिता शूद्रातिरिक्तजातेः । नात्रावलोक्यतेऽभावो धर्मशास्त्रोद्य
प्रमाणजालस्य ।

यथाह मनुः,—

“अद्रोहिणैव भूतानामल्पद्रोहिण वा पुनः ।
या वृत्तिस्तामवस्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥
यात्रामात्रप्रसिद्धार्थं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः ।
अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसंचयम् ॥
ऋतामृताभ्यां जीवेत्सृतेन प्रमृतेन वा ।
सत्यामृताभ्यां वापि न श्वहत्या कदाचन ॥
सेवा स्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत्” ।

तथा कृष्णकभट्टोऽपि —

“केः कर्मभिरित्यत्राह — ऋतामृताभ्यामित्यनापदीत्यनुवचने । ऋतादिभिरनापदि जीवेत्
सेवया त्वनापदि कदाचिन्न वर्तते” ।

अन्यच्च—संप्रत्यनिष्ठायां सत्यामपि विद्यमानायामतीवविस्तारभावप्रशतोऽनामृतापि-
भ्रमुरवर्ज्याः कर्तुं प्रतिग्रहं राजादिनः सन्तोऽपि दारभ्या भवन्ति पराङ्मुखः । तथा,
शिक्षितादारभ्य स्वर्वावधिऽविप्राद्यो-वर्णाः सर्वे सदा विप्रातुं परमेवां लोलुपा अपि भवन्ति-
लाङ्किताश्च पराभूताः, तथा भारतमन्तरा म्यानान्तरगमनमास्तां दूरतः । विनापि तीर्था-
भिगमनं सत्यपि भारतगमिनस्त्वं कतिपयप्रदेशानां गमनानुष्ठानमपि धर्मशास्त्रनिषिद्धमेव ।
विषयेऽस्मिन् याज्ञवल्क्यटीकायां विज्ञानेश्वरः,—यथा,

कचिदंशविशेषगमनेऽपि देवल आह —

“मिथुसंवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यन्तवासिनः ।

अङ्गवङ्गकलिङ्गान्ध्रान् गत्वा संस्कारमर्हति ॥”

एतच्च —नार्थयात्राशतिरेकेण द्रष्टव्यम् । किं त्विदानीं समस्तदेशमभिलक्ष्य यात्रायातोय
पहृतेर्यानस्य च मूलभूतयेतत्कठोरनियमावलीं प्रति विद्यायास्यां गमनागमनमनुतिष्ठन्ति—
विप्राद्यो वर्णाः सर्वे निर्विवादम् ।

एवमपि —विप्रजातीयः, शुद्रादिनानाचजातीयानपि जनान्स्ववास्यन्ति निःशङ्कम् ।
स्योऽपि यद्युज्जातीयनगणां प्रायश्चित्ताचरणं निश्चयशातानपीयवाचनिकप्रामाण्य
बलाद्भवति स्म शास्त्रप्रसिद्धम् ।

यथा,—

गाथाधरीयाचारमार्गं प्रातानपः,—

“रजकश्मकारश्च व्याधजानोपजीवकी ।

चैर्नानेजकश्च नटः शैलुपकस्तथा ॥

मुखे भगस्तथा वेश्या वनिता सर्ववर्णगा ।

चक्री ध्वजी वङ्गगात्री ग्राम्यकुक्कुटशूकरौ ।

एभिर्यदङ्गं संसृष्टं शिरोवर्जं द्विजातिषु ।

तोयेन चालनं कृत्वा आचान्तः शुचितामियात्” ।

अथैव तत्तज्जातीयमानवानामन्तराले कतिप्रये गृहीतसम्प्रदायान्तरतया केचिद्विज्ञा-
बलेन लब्धनरेशशक्तिमत्वेन चोपविशन्ति साकमेकासने ब्राह्मणादिप्रकृष्टजातीयपुरुषैः ।
के केऽप्यधमजातीयमनुजाः स्वस्वजातीयशक्तिं प्रत्यवलोक्य विप्रादिप्रधानजातीयमानवा-
चरितजुगुप्सां परित्यज्य हिन्दुसंप्रदायं ग्रह्येतुम् सः । दायान्तरं भवन्त्यभीष्टवः । भवतु-
दूरतो वक्ष्यमाणप्रमाणवशातो धर्मशास्त्रीयगौणकल्पोऽन्तयोनिकाविवाहः । किन्त्विदानीं-
प्रतिस्थानं वयस्कविधवापरिणयनं विप्रादिजातित्रये भवति चलितुमारब्धम् ।

कन्याशुल्कस्य उजिनाधायकत्वप्रतिपादने—

“न कन्यायाः पिता विद्वान् गृह्णीयाच्छूल्कमण्युपि ।

गृह्णीन्-शूल्कं हि लोभेन स्यान्नरोऽपतप्रविकयी ॥” इति—

मनुवचनादिधर्मशास्त्रीयप्रमाणनिरस्य स्वरेणैकेन सत्यपि गदितुं जागरूकत्वे तं-
प्रति केऽपि श्रुतिपातमविधाय निरुक्तशुल्कमादातुमग्रसरा भवन्त्यन्तानवदनाश्च ।

अपिच—

अश्रुतचरोऽपि वरशुल्कोऽनुसरति कां कामपि जातिमधुना ।

तथा—

“अपात्रीकरणं ज्ञेयमसतप्रस्य च भाषणम्” ।

इति मनुः ।

“एकशय्यासनं पंक्तिभीण्डपत्तयन्मिश्रणम् ।

याजनाध्यापने योनिस्तथाच सहभोजनम् ॥

नवधामङ्करः प्रोक्तो न कर्त्तव्योऽधमैः सह ।” इति वृहद्वृहस्पतिः ।

इत्येतद्धर्मशास्त्रीयवचनद्वितयेनाश्रुतभाषणस्य स्वेतरजातिभिः सार्द्धमेकपंक्तिभोजनादि-
निन्दित्यवहारजातस्य च सत्यवगतधर्मशास्त्रीयविप्रतिपत्तिविषयकत्वेऽपि तत्सर्वमनु-
तिष्ठन्तोऽपि ब्राह्मणा न निपतन्त्यधुना स्वसमाजतः । एवमपि विदेशप्रत्यावृत्ताना-
मेतत्सुप्रदायिकसुयोग्यशक्तोर्णां तथा तदितरमानवानां शास्त्रनिषिद्धाचारवतां च हिन्दु-
सम्प्रदायादन्तरिततथा सम्प्रदायोऽयं स्वीयाद्भवति स्वीयतरः ।

तथा समाजादस्मान्निष्क्रांसितशक्तिजातमपि सम्प्रदायस्यास्य विलोपयितुमस्मिन् सततं-
शतं प्राणपणम् । समयेऽस्मिन्नेवंविधे विनापि समाजसंस्कारं वैदिकोऽयं धर्मोऽवतिष्ठत-

सततमिति न कदापि सम्भाव्यम् । एतदपेक्षया वलोयांसं धर्मवैभवप्रमाणपुत्रसमर्थं प्राक्त-
यात्को वक्तुम् । नाद्यैव विशन्तेऽस्मिन् भरतखण्डे महर्षयः, पूज्यपादाचार्यनरनाथाश्च । स प्रति-
चक्रवर्त्तिनो विदेशीयाः । युगोऽयं कलिः । विचारसाहसनिपुणानां माननीयानां धर्मपरि-
चालकभारतीयविद्वन्मण्डलीनामुपरि विन्यस्तमेतत् संरक्ष्यं माकृत्येन । विरतमिदानीम् ।
चानुमोदितं वा नियमिनमिदं मन्वादिभिः पूर्वाचार्यैः ।

तेषु यथा मनुः—

“भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।

बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥

ब्राह्मणेषु तु विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।

कृतबुद्धिषु कर्त्तारः कर्त्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥

उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्त्तिर्धर्मस्य शाश्वती ।

स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

ब्राह्मणो-जायमानो-हि पृथिव्यामपि जायते ।

ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोषस्य गुप्तयम् ।”

तथा—यत्र ह्यारमन्त्रनोक्तयितुमशक्नुवन्ना राज्ञापि तद्देशेने प्रेक्षावतो ब्राह्मणस्य कृतत्वं
प्रतिनिधित्वेन प्रतिपादितं मनुना । यथा,—

“यदा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम् ।

तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥

सोऽस्य कार्यार्थाणि संपश्येत्-सर्भ्यैरेव त्विभिवृतः ।

सभामेव प्रविश्याग्रामामीनः स्थित एव वा ॥

यस्मिन् देशे निधीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः ।

राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान् ब्राह्मणस्तां सभां विदुः ॥”

अतएवेदानीमपि विद्वन्मण्डलीकृतं कथमं प्रतिपालनं पिञ्जरचालनन्यायेन भविष्यति-
सुसङ्गतमिति सम्भाव्यतेऽस्माभिः । यद्यप्यत्र धर्मशास्त्रानुसंहितं विधातुं संस्कारं न मे भवन्ति-
वहपरिकराः, तदा कालवशेन सनातनधर्माऽयं भवेदल्पप्रपायः क्रमशः । वैदिकयुगमभि-
व्याप्येतदयुगपर्यन्तं रक्षितुमिमं धर्मं नियमद्वयेनापि चालितोऽयं मनुष्यसमाजः ।
मध्येतन्त्रियमयं जगदीश्वरविहितो-नियमः प्रथमः । देशकालपात्रानुसारतोऽपकारोपकार-
दृष्ट्या च स्थापयितुं लोकान् सम्मार्गे विद्वत्समाजानुश्रितो नियमो द्वितीयः । तत्र प्राथमिक-
नियमस्य जगदीश्वरसदृशत्वं व्यर्थात् स्वाभाविकत्वमनयम् ।

के तावद्वैश्वरिकनियमाः कथा रीत्या वा तदनुमानमद्याशङ्कायां विवृत्यतेऽधः कतिचित्-
पङ्क्तिभिस्तत्त्वैर्म ।

यथा—सत्यकथनं, मिथ्यावादापवादः, जगत्प्रातुरुपासनं परपीडावर्जनमित्यादयो-
नियमाः । त्वेतिनियमज्ञानस्यायांयातायांययवनीयखीष्टीयप्रमृतिषु समस्तसम्प्रदायेष्वा-
वहमानकालतः साम्येन विद्यमानव्येतदनुमानं वक्ष्यमाणविधया विधेयमेव ।

यथा—प्राथमिको-नियमो जगदोपशृष्टिष्वियकः जगत्कर्तृकृष्टप्राणिमात्रेषु अद्वैतस्येण
साधारणनोत्वनोक्तनीयत्वात् जगत्कर्तृकर्तृकृष्टमनुजेषु सर्वेषु स्ववैषम्याभाववत्वे सति
सकलसम्प्रदायेष्वङ्गीयतेनाभासमानत्वाद्वा ।

“सत्येनार्कः प्रतपति सत्येनाप्यायते ग्रशी” इत्यादिरामायणीयप्रमाणसामर्थ्येनेदं-
दृष्टौभूतमनुमानम् । अन्यथा सत्यादिनियमानामीश्वरकर्तृकत्वाभावे सत्यादधीनत्वमवलम्ब्य
सूर्यादिदेवकर्तृकस्वकार्यानुष्ठानस्यासम्भवविषयत्वात् । निरुक्तनियमानां साधारण-
नियमत्वं नियमस्यायि धर्म इति नामान्तरत्वं च प्रतिपादितं धर्मशास्त्रकारैः ।

यथा, याज्ञवल्क्यसंहितायामादिनो-सुनयः—

“योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं संपूज्य सुनयोऽनुवन् ।

वर्णाश्रमेतराणां मे ब्रूहि धर्मानशेषतः ॥”

तथा, तट्टीकाकारो-विज्ञानेश्वरः,—

साधारणो-धर्मः अहिंसादिः । न हिंस्यात् सर्वमतीत्याचखडालं साधारणो धर्मः ।
मन्वादिभिरपि तथोक्तानि वचनानि नोक्तोलितान्यत्र बाहुल्यमयात् । शेषोक्तनियमसृष्टे-
स्त्वावश्यकतायामधुनावस्यायन्ते युक्तयोऽनुकूलाः । यथा भरतखण्डस्य योग्यप्रधान-
देशात्मकतया पलाण्डादिसंज्ञनस्य मदादिपानस्य च धर्मशास्त्रीयनिषेधविषयकत्वमित्यनु-
मीयते तत्कङ्कुशलेः । देयान्यनुपदमेव प्रमाणान्यत्र,—

ब्राह्मे,—

“पलाण्डुलशुनस्यर्गे स्नात्वा नक्तं समाचरेत् ॥”

मनुह्यतीतयमाः,—

“सुरा वै मलमन्त्रानां पाप्मा च मलमुच्यते ।

तस्मादु-ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥

पलाण्डुलशुनस्यर्गस्यापि सति दोषाघायकत्वे सुरां तद्भक्षणस्यातीवदोषजनकत्व-
मित्यर्थेन आयातम् ।

तथाच पलाण्डुलानामप्यभक्षितत्वमुपपादितं मनुना यथा,—

“लशुनं गुञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च ।

अभक्ष्याणि द्विजातीनामभेद्यप्रभवाणि च” ॥

सम्यद्वसरे राजप्रतिग्रहादिषु सखपि धर्मनिषिद्धेषु दुर्मिच्छादापत्तमये तत्प्रत्यहृष्टानं-
ग्राह्यानुकूलमेव । प्रदत्तेषु पूर्वतो राजप्रतिग्रहादिजन्यपापावेदकप्रमाणेष्विदानीं तत्प्रति-
प्रसवप्रमाणान्मुक्तिस्त्रितयान्यत ।

यथाह मनुः,—

“सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद्ब्राह्मणस्त्वनयं गतः ।

पवित्रं दुष्यतीत्येतद्धर्मतो-नोपपद्यते ॥

नाध्यापनादयाजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ।

दोषो-भवति विप्राणां ज्वलनाम्बुसमा हि ते” ॥ इत्यादि ।

युगे तु वेदिके अतिविहितयद्वादि कायविशेषे मद्यसेवनस्य गोमांसभक्षणस्य च सखपि-
अवहार्यत्वेऽपकारदर्शने नावलोक्यतेऽधुना नमिषेधः ।

दृढीकुर्वत्येतद्विचारं वेदिकादिप्रमाणानि ।

यथा, तृतीयाधिकरणोपसंश्रयपूर्वपक्षसिद्धान्तविषयिणी माधवीयकारिका,—

“सौत्रामण्यां ग्रहे स्विष्टकृदाद्यस्ति नवास्ति तत् ।

शेषणान्नसुराक्षीरयोरन्यत्रोपयोगतः ॥”

अस्या अर्थः,—“सौत्रामण्योनामके यागे अयं,—

“पयोग्रहाः सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते” । इति ।

तत्र-प्रकृतिगत सोमग्रहेष्विव शेषकार्यं स्विष्टकृदादिकमस्ति । न चात्र पूर्वेवक्त्रेणभावः,—
“उच्छिन्नं न सर्वं जुहोति” इत्यवशेषयितव्यत्वश्रवणादिति चेन्मेवम् । अवशिष्टस्यान्य-
त्रोपयोगश्रवणात् ।

“ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेषणस्य पातारम्” । इति श्रूयते ।

“यदि ब्राह्मणं न विन्देत, बन्धोक्वपायामवनयेत्” । इति च ।

शताह्णायामवनयेत् इति च । शतच्छिद्रा कुम्भी शताह्णायामवनयेत् ।

तस्मान्नास्ति स्विष्टकृदादिकम्” ।

वेदिकमन्त्रो-यथा,—

“सिञ्चन्ति परिषिञ्चन्त्युत्तिञ्चन्ति पुनन्ति च ।

सुरायेव ह्वं मदे किं त्वो वदति किं त्वः” ॥

अशुष्टुपुष्टुः । सुरा देवता । सुरादाने विनियोगः ।

“अः शुनाते अः शुः पृथ्वतां परुषा परः ।

गन्धस्ते सोममवतु मदाय रसोऽच्युतः” ॥

मन्त्रोऽयं सुरासंसर्जने विनियुज्यते” ।

तथा—महाकविना भवभूतिनापि वेदमनुद्धृत्य गोमांसाशनसुद्धावितं स्वरचितदृश्यकाये-
भाण्डयनमुखेन ।

यथा,—“भाण्डायनः, समांसो मधुपर्क इत्यान्नायं बहुमन्यमानाः ओत्रियायाभ्यागताय-
वत्सतरीं महोच्चं वा महाजं वा निवपन्ति हि यद्दमेधिन इति हि धर्मसूत्रकाराः-
समासनन्ति” ।

तथाच—गोमेधयज्ञेऽपि गोमांसयवहारो वेदे परिदृश्यते ।

त्वपकारद्वितो-निषेधवचनमादित्यपुराणीयं कलिवर्ण्यप्रकरणे,—यथा,

“महाप्रस्थानगमनं गोसंज्ञमिच्च गोसवे ।

सौत्रामण्यामपि सुराग्रहणस्य च संग्रहः” ॥

एतानि कलियुगे-वर्ण्यानीत्यर्थः ।

तथाच, निगमः,—

“अग्निहोत्रं गवालम्भं सन्धासं पलपैतकम् ।

देवराच्च सुतोत्पत्तिः कली पञ्च विवर्जयेत्” ॥

उभयविधोऽयं नियमः परस्परपेक्षित्वमाकाङ्क्षते सततम् ।

यथा मनुः,—

“यो ग्रामदेशसङ्गानां कृत्वा सतीनं संविदम् ।

विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्रादिप्रवासयेत्” ॥ इति ।

सत्त्वावलम्बनपूर्वकराष्ट्रीयलोकपरिपालनस्य शुभजनकत्वेन तदन्यथाकरणे राजकर्तृक-
राण्यनिर्वासनात्मकस्यामङ्गलस्य सम्भवादिदत्तमाजानुष्ठितलोकप्रतिपालनरूपनियमो जग-
दौशकर्तृकसत्त्वात्मकनियममपेक्षतः—इति मानवोयेतद्वचनाङ्गतम् । यच्छरीराहितापादकं
तदैश्वरिकोपास्तिविप्रतिपत्त्यादकं, सन्त्येतदावेदकानि धर्मशास्त्रीयवचनानि ।

यथा मनुः,—

“एवं यथोक्तं विप्राणां स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।

कथं सत्युः प्रभवति वेदशास्त्रविदां प्रभो ! ॥

स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन् मानवो भृगुः ।

आलस्यादन्नदोषाच्च सतुर्विप्रान् जिघांसति” ॥ इत्यादि ।

शरीरस्य दूषितान्नादिसेवनेनैवापादितानिष्ठतया धार्मिकाणां सञ्जातमृत्युत्वात्-सुतरा-
मीश्वरोपास्त्रिविरोधाधायकत्वं स्फुटतः सूचितमाभ्यां वचनाभ्यामेव ।

तथाच चरकोऽपि,—

“धर्मार्थकाममोक्षणामारोग्यं मूलमुत्तमम् ।

रोगास्तस्यापहर्त्तारः श्रेयसोऽजीवितस्य च” ॥

तथैव समर्थितमेतन्मात्रेणैव । प्रेक्षावत्समाजाचरित-शरीररक्षणनियमानुलङ्घनस्य जग-
दीशोपासनविध्वंसितत्वादनयोः परस्परपक्षित्वमाभातं स्फुटतः । एतदतिरिक्तानामुभयविध-
नियमानामन्योन्यापेक्षित्वसूक्ष्मैर्यं स्थालीपुलाकन्यायेन ।

“शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनं”मित्येतत्पदार्थोक्तेखेनेतन्मतमनुमोदितं मङ्गाकविना-
कालिदासेनापि, समाप्तिमितोऽयं सकलसम्प्रदायानुगतः साधारणनियमविचारः संचेपतः ।
संप्रत्यारूपपूर्वाचार्यवर्त्याः सर्वतो रक्षितुं धर्मं नियमद्वयस्येतस्य निम्नलिखितविधित्रितयान्त-
र्भूतत्वानुष्ठानकौशले परां काष्ठां प्रदर्शयामासुः ।

विधित्रय-निदानभूतस्य विधिसामान्यस्य प्रकृतोपयोगितयादितस्तद्विधिसुत्याप्यानन्तरं-
करणोद्योऽत विधित्रितयपरामर्शः ।

कस्तावद्विधिरित्याकाङ्क्षायासुच्यतेऽत्र सः ।

यथा, विधिर्नामाज्ञातार्थबोधकं वाक्यं, स तु त्रिविधः ।

यथा, अपूर्वविधिः, नियमविधिः, परिसङ्ग्राविधिश्चति ॥

यथाहर्मासकास्तत्र—

“विधिरत्यन्तमप्राप्ती नियमः पाक्षिके मति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्ती परिसंख्येति गीयते” ॥ इति ।

अस्यायमर्थः “यस्य यदर्थत्वं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तं तस्य तदर्थत्वेन योविधिः,—
अर्थात् प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य प्रापको विधिः सोऽपूर्वविधिः ।

यथा “यजेत स्वर्गकाम” इत्यादिः” । यागस्य हि स्वर्गार्थत्वं न प्रमाणान्तरेण ज्ञायते,—
किन्त्वेनेव विधिनेति—भवत्ययमपूर्वविधिः, अपूर्वस्य प्राक् तदर्थत्वनानुभूतस्य विधि-
रित्यर्थः । पक्षे रागाभावपक्षे प्राप्तस्य तु यो विधिः, अर्थात् पक्षप्राप्तानुवादको-विधिः,—
स नियमविधिः ।

यथा “ब्रीहौनवह्न्यादिद्यादिः” । अवपूर्वको-हन्ति वेतुष्यानुकूलाघातविशेषार्थः । अनेन-
हि विधिना अवघातस्य न वेतुष्यायत्वं बोध्यते, अन्यथयतिरेकमिद्वत्त्वात् । किन्-
नियमोऽवघातावग्रहकत्वम् । स चाप्राप्तपूरणं वेतुष्यस्य हि नागोपायमाध्यत्वात् ।
यस्यां दशायामवघातं परित्यज्य उपायान्तरं ब्रह्मोत्तुमारभते तस्यां दशायामवघातस्या-
प्राप्तत्वेन तद्विधानात्कमप्राप्तंशपूरणमेवानेन विधिना क्रियते । अतश्च नियमविधाव-

प्राप्तांशपूरणात्मको नियम एव वाक्यार्थः । पक्षे अप्राप्ततादशायामवघातविधानमिति-
यावत् । नत्वपूर्वविधाविवाक्यन्ताप्राप्तयागविधानमिति ।

एतद्विद्वत्तिर्यथा—

अप्राप्तिरन्त्यन्तसत्ता तद्विधिमन्तरेण रागादिनः कादाचित्कप्राप्तेरप्यसत्ता । नियमस्थले तु-
रागाभावात्तदानीमप्राप्तत्वेऽपि कालान्तरे विधिं विनापि रागवशादप्राप्तिर्नावतिष्ठत इति—
नात्यन्तिकी अप्राप्तिमत्तेति वैलक्षण्यम् । पाक्षिके अप्राप्ति इति शेषः । तत्र तद्विधि-
प्रतिपादो ।

अन्यत्र तद्विधिप्रतिपादोत्तरत्र । चकारद्वयं सप्तचयावश्यम्भावार्षम् । उभयस्य युगपत्-
प्राप्तावितरव्यावृत्तिपरः, इतरव्यावृत्तिफलको-विधिः परिसंख्याविधिः ।

तथा चेतत् आख्याकारः,—

तत्र चान्यत्रेति याचते उभयस्येति । तदात्र्यप्रतिपन्नस्य तदितरस्य चेत्यर्थः । युगपत्-
प्राप्तौ युगपदुपस्थितियोग्यत्वे । योग्यत्वं च अन्यतरोपस्थितावन्यतरस्यावाधितत्वम् ।
नियमस्थले तु एकस्याश्रयणे अन्यस्य प्रयोजनाभावेन बाधितत्वान्न युगपत्प्राप्तिः । परिसंख्यायां-
पञ्चपञ्चनखभक्षणप्राप्तावपि तदितरपञ्चनखभक्षणस्य विजातीयत्वान्नन्तरजनकतया तत्कामस्य-
तद्रूपप्रयोजनसम्भवाद्वाधितत्वमिति हयोरपि युगपत्प्राप्तिसम्भवः । इतरव्यावृत्तिपरः उपदिष्ट-
सजातीयस्य उपदिष्टेतरस्य सम्बन्धवच्छेदायोच्चरितः । एतेन पञ्चपञ्चनखेतरस्यान्नादेर्भक्ष-
णेऽपि न प्रत्यवाय इति सिध्यति ।

अतएव—

“भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वहुरनुष्टांशकतोदतः” ।

इति मनुना पञ्चनखेष्विति निर्धारणं कृतम् ।

एवं चाप्राप्तायास्तदितरनिवृत्तेः प्रापकतया अस्या अप्याप्राप्तप्रापकत्वरूपसामान्य-
धर्मवत्त्वात् विधित्वमन्तसम् । तदेव दर्शयति परिसंख्याविधिरिति । मूलं, यथा—

“पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या” इति । इदं हि वाक्यं न भक्षणविधिपरं तस्य रागतः प्राप्तत्वात् ।
नापि नियमपरम्, पञ्चपञ्चनखापञ्चनखभक्षणस्य युगपत्प्राप्तेः पक्षे प्राप्तभावात् अत-
इदमपञ्चनखभक्षणनिवृत्तिपरमिति भवति परिसंख्याविधिः । सा च परिसंख्या द्विविधा-
औत्तरी लाक्षणिकी चेति । तत्र अत्र ह्येवावपन्तीत्यत्र औत्तरी परिसंख्या ।

एवकारेण वपमानातिरिक्तस्तोत्रव्यावृत्तेरभिधानात् ।

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः,—

इत्यत्र तु लाक्षणिकी । इतरनिवृत्तिवाचकस्य पदस्याभावात् ।

तथा चेतद्व्याख्याकारः,—

उदाहरति, यथेति—पञ्च पञ्चसंख्याकाः ।

यद्यपि—

“श्राविधं श्रत्यकं गोधां खङ्गकूर्मशशांस्तथा ।

भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वहुरनुष्टुप्शैकतोदतः” ॥

इति घस्यां पञ्चनखानां भक्ष्यत्वमुक्तं, तथापि श्राविच्छलाकपदयोर्द्वयोरपि शङ्खकीवाचकत्वादीषद्भेदमङ्गीकृत्य मनुना घटसंख्यकत्वमभिहितम्, तद्भेदानादरे तु पञ्चत्वमेव घटते ।

अतएव स्तब्धन्तरे,—

“शशकः शङ्खकी गोधा खङ्गी कूर्मस्तु पञ्चमः” ।

भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वहुरित्यादिना पञ्चानामेव भक्ष्यत्वमुक्तम् । भक्ष्यविधिपरं-शशकादिपञ्चनखपञ्चकभक्ष्यविधायकम् ।

रागत इति । रागप्राप्तस्याप्राप्तत्वाभावेन विधानासम्भवत्वादिति भावः । अपूर्वविधित्वं निराकृत्य नियमविधित्वमपि निराकरोति नापीति । नियमपरं पञ्चनखपञ्चकभक्ष्यावश्यम्भावविधायकम् । तथात्वे बाधकमाह । पञ्चनखापञ्चनखेति । पञ्चविधपञ्चनखतदितरपञ्चनखेत्यर्थः ।

युगपत्प्राप्तियोग्यत्वात् । पञ्चे प्राप्तभावात् पाक्षिकप्राप्तभावात् । शशकादिपञ्चनखेतरपञ्चनखभक्ष्यप्राप्तौ शशकादिपञ्चनखपञ्चकभक्ष्यस्यावाधितत्वेनाप्राप्तभावादिति-यावत् । अत इति ।

यतोऽस्य नापूर्वविधित्वं नापि नियमविधित्वं सम्भवति अत इत्यर्थः,

प्रकारान्तराभावादिति भावः ।

इदं पञ्च पञ्चनखा इति वाक्यम् । अपञ्चनखेति । शशकादिपञ्चविधपञ्चनखेतरपञ्चनखेत्यर्थः ।

परिसंख्याविधिरिति परिसंख्याया निर्दिष्टेतरनिवृत्तेर्विधिरिति यावत् । परिसंख्याविभजति सा चेति । हेविध्यं दर्शयति श्रौतीति । शब्दाभिधेयेत्यर्थः । लाक्षणिकी लक्षणया बोध्या । किन्तुपदान्ते विधितयेऽस्मिन् निश्चयाः कतिपये संग्रहाः, यथा,—

किमर्थमेतद्विधितयस्योद्भावनम् ? जगदीश्वरोद्भामितमेतत्त्रितयं वा महर्ष्युद्भावितम् । कथा रीत्या वा निरुक्तनियमद्वयस्य तदन्तर्भूतत्वम् ? तत्त्रयस्य सति वेदोपयोगित्वं कथं लौकिकव्यवहारोपकारकत्वमित्यात्मकसन्देहनिवृत्तानां निरसनमर्थः प्रकाशयन् यथाक्रमं कतिचित्पङ्क्तिभिः स्फुटतः । यथा—

धर्मार्थकामनोक्षाख्यपुरुषार्थचतुष्टयसम्पत्तिर्हि वेदार्थज्ञानाधीना, इत्यत्र न केवामप्याख्या भवति विप्रतिपत्तिः । वेदश्च—“मन्त्र ब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्, इत्यापस्तम्बादुक्तेर्न ब्राह्मणोभयात्मकः कर्मोपासनाज्ञानप्रतिपादकः । तत्र देवद्रव्योभयसाध्यो-यागादिः कर्म । ब्रह्मजीवयोरुपास्योपासकत्वदृष्टिरुपासना । जीवब्रह्मणोरभेद एवात्र ज्ञानम् ।

तत्र च वेदे पूर्वापरविरोधादिना वास्तवार्थविकिकित्वायां प्रसक्त्यां तद्वारणाथ रचितं-
मीमांसाशास्त्रम् ।

तत्र कर्मसाधिकानां श्रुतीनां विचाररूपो भागः पूर्वकाण्डः,—

प्रथमतस्तद्व्याख्यवृत्तौ-मीमांसात्वेन प्रसिद्धः ख्यातिं गतो जैमिनीयत्वेन । श्रुतीना-
मुपासनाज्ञानसाधिकानां विचारात्मको वेदान्तत्वेन प्रसिद्धो भागः शारीरिकशब्दवाच्यो-
वेयामिकत्वेन ख्यातिं गतः । तत्र च विधिप्रतिपादकवाक्यानां निर्णेतुं परस्पर-
प्रभेदं मीमांसादर्शने विधितयमुद्भावितं महर्षिणा जैमिनिना । अतो-मीमांसादर्शनस्य
जैमिनिनिर्मिततया तद्वर्धितविधितयनिर्मातृत्वं जैमिनेनैव रस्येति राहान्तः । विधितया-
भ्यन्तरेऽपूर्वविधिनेव सम्याद्व्यति वेदमूलकानिःश्रेयसस्वर्गादिमाधको धर्मो यागादिः । तदुप-
योगिजगदीशकृतसम्बपालनादि, तथा महर्षिसमाजानुष्ठितोदृखलनिर्माणध्यानावहनादि-
चान्तरा फलजनकत्वसम्भवात्तस्य समुद्भूतोऽयं नियमविधिस्तदुपकारकत्वेन । क्वचित्-
कुत्रैतन्नियमद्वयप्रसारणस्याहितजनकत्वेन मौलिकधर्मांशे याघातसम्भवादिधातुं तत्सङ्कोचं-
प्रादुरासीत्परिसंख्याविधिः । मानवोद्ययवहारादिषुपलक्षणविधया परिचालितं विधितयं-
त्रिकालविद्धिमहर्षिभिरिति सिद्धम् ।

नेषा विवृतिः स्वकपोलकल्पिता सत्यनिष्ठेनाशुहीतशूद्रादिद्रव्येण हिजेनानुष्ठितयागाद्या-
त्मकधर्मस्यावश्यम्भाविफलाधायकत्वे मन्वादिधर्मशास्त्रोपप्रमाणवृन्दस्य जागरूकत्वात् ।
प्रमाणान्यत्र तत्तत्संहितासु द्रष्टव्यानि ।

न च “यजेत स्वर्गकाम” इति वेदवाक्यप्रतिपादितयागस्यादृष्टद्वारा स्वर्गफलजनकतया-
निःश्रेयसस्वरूपफलोत्पादकत्वमस्यानुपपन्नमिति वाच्यम् । श्रीगोविन्दार्पणबुद्ध्या क्रिय-
माणस्य यागस्य तद्धेतुत्वाद्धर्मस्यास्य सति यद्वद्देशकविधिप्रतिपादितत्वे तद्वद्देशेन क्रिय-
माणस्य तद्धेतुत्वात् । प्रयोजनमुद्दिश्य रागादिधर्मस्य वेदे विहितत्वाच्च । न च तदपेक्षबुद्ध्या-
प्रमाणाभाव इति वाच्यम् ।

“यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय ! तत्कुरुष्व मदर्पणम्” ॥

इति स्मृति प्रमाणस्य विद्यमानत्वात् । ननु ब्रीहौन्नवहत्यादिति, तथात स्तेवावपन्तीति-
वैदिकवाक्यद्वयेन यथाक्रमं नियमविधेः परिसंख्याविधिश्च प्रकटितत्वाद्देश्यार्पणपेक्षया
कथमुभयविधेरङ्गोक्तं महर्षिसंसदनुष्ठितत्वमिति चेन्न । निरुक्तवाक्यद्वयस्य सत्यपि वेद-
बोधितत्वे नियमविधिरयमेवार्थ-परिसंख्याविधिरिति वैदिकविभागस्य मीमांसोपदेशनिक-
विभागमन्तराऽपान्तरिष्यत्वात्, तथा कया रीत्योदृखलनिर्माणपूर्वकावहनादिकरणस्यात्रो-
ल्लेखाभावात् तथोदृखलनिर्माणपूर्वकावहनानुष्ठानस्य रागतः प्राप्तेतरयावृत्तिविषयकज्ञानस्य-
च महर्षिसमाजधीनत्वाच्च । अतो-नियमविधेः परिसंख्याविधिश्च कर्त्तव्यत्वांशे बहुपरि-
माणतो-मुनिसमाजकर्त्तृकविधानस्य सृष्टतः प्रकाशमानतया तथोर्मुनिसमाजनिर्मितत्वमप्य-

वश्यमङ्गोकरणीयम् । अवहननावपनोद्भूतलपदानां शब्दतो-वेदोदितत्वेऽपि तदनुष्ठानादे-
मुनिसमाजपरवशत्वादिति दिक् । वेदस्य, पौरुषेयत्वे हिन्दुसाम्प्रदायिकदर्शनिकमतान्तरस्य-
सत्यपि विद्यमानत्वे तत्साम्प्रदायिकबहुजनसमाहृतस्य वेदस्यापौरुषेयत्ववादिमतस्यानुगतो-
ऽयं विचारो विधितयस्य ।

अन्यच्च —मध्येविधितयं परिसंख्याविधेः रागतः प्राप्तेतरथावृत्तिपरत्वे स्फुटतः प्रतीयते-
तस्यैच्छिकत्वम् । प्रमाणाभावोऽपि नात्र परिदृश्यते ।

यथाह मनुः,—

“न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला” ॥

मेधातिथिः,—

“यस्तु तेन विनापि शक्नोति जीवितं तस्य निवृत्तिर्महाफला” ।

तथा च सर्वज्ञनारायणः,—

“पर्ववर्जं व्रजेच्चैनामित्यनुभूयैथने विहितेऽपि न दोषः” ।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां—यतः रागवशात् सर्वमाधारणा प्रवृत्तिर्न वैधी ।

तथा, ब्रह्मसूत्रिणापि, “मांसमद्याश्चतुर्ङ्गेषा परिसंख्येयत्वात्” ।

“रोगार्त्ताभ्यर्थितो वापि यो-मांसं नास्यलोलुपः ।

फलं प्राप्नोत्यत्येन सोऽश्वमेधशतस्य चेत्युक्तम्” ॥

अतो-विहितादपि भक्षणाद्विनिवृत्तिर्महाफलमिति गम्यते ।

कुल्लुकः,—

“भक्षणपानमेधनादौ प्रवृत्तिः स्वाभाविकोऽयं धर्मः वर्जनं पुनर्महाफलम्” ।

तथा भागवतैकादशस्कन्धे, चमसः ;

“लोकं अवायामिषमद्यसेवा नित्यास्तु जन्तोर्नहि तत्र चोदना ।

अवस्थितिस्तेषु विवाह्यङ्गमुराग्रहैराम निवृत्तिरिष्टा” ॥

श्रीधरः,—

“ननु अवायादीनामपि ऋतौ भार्यामुपेयात् हृतशेषं भक्षयेत् इत्यादिना विहितत्वात्-
किमेवं निन्द्यते, अत आह लोक इति,—

अवायः स्त्रीसंसर्गः । नित्या रागन एव नित्यप्राप्ताः, जन्तोः प्राणिमात्रस्य,

अतस्तासु चोदनाविधिर्नास्ति ।

ननु ऋतावुपेयादित्यादिना विधिर्दर्शितः, सत्यं, नत्वयमपूर्वविधिः । किन्तु नियमविधि-
रूपेण रागिणामभ्यनुष्ठामात्रं क्रियते । तदाह अवस्थितिरिति, तेषु अवायादिषु ।

केविवाहयज्ञसुरायज्ञैः विवाहविषय एव अवायः कार्यः, यज्ञ एव आमिषसेवा,—
सौत्रामण्यां सुरायज्ञान् यज्ञानोति अतेस्तत्रैव मद्यसेवेति नियमः क्रियते ।

ननु च नियमपक्षेऽप्यावश्यकत्वात् निन्दा युक्ता । अत आह आसु निवृत्तीति । अयं-
भावः, नार्यं नियमविधिरपि निवृत्तिप्राप्तत्वात् अनो-निवृत्तिः परिसंख्येव । आसु अवाया-
मिषमद्यसेवासु निवृत्तिरिष्टा । कथं तर्हि अवस्थितिरित्युक्तम्, उच्यते, न तावत्-
परिसंख्याविधिना श्रद्धा निवृत्तिरुच्यते । तथा सति स्वार्थत्यागः, परार्थकल्पना प्राप्त-
बाधश्चेति दोषत्रयं स्यात् । अतः क्वचिन्नाप्यतोऽप्यर्थस्य प्राप्यमनर्थकमित्यपूर्वविधि-
द्वारा अन्यनिवृत्तिः फलतो-भवति । तद्वयथा—इमामगृह्णन्प्रशान्तस्येत्यश्वामिधान-
मादत्त इत्यत्र रशनालिङ्गतो-गदंभाश्वाभिधानीरशनादये प्राप्यतो-मन्त्रस्यापूर्वविधिद्वारा-
परिसंख्योच्यते ।

यथोक्तं तन्त्रवार्तिकं,—

“अप्राप्तविधिरेवायमतो-मन्त्रस्य निश्चितः ।

परिसंख्या फलेनोक्ता न विशेषः पुनः श्रुतेः” ॥ इति ।

कश्चित् रागतो निवृत्तिप्राप्तस्याऽप्राप्तांशपूरणलक्षणस्य नियमफलस्याप्यभावान्नियमविधि-
द्वारा फलनः परिसंख्या भवति । यथा पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति । तथा रागतो निवृत्त-
प्राप्तस्य अवायादयः विवाहादनियमेनाभ्यनुज्ञाद्वारा परिसंख्येवंति ।

ननु यद्यभ्यनुज्ञामात्रमेतद्भवत् तर्हि,

“ऋतुस्नातां तु यो-भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

घोरायां भूणहत्यायां पच्यते नात्र संग्रयः” ॥

इत्यादि दोषश्रवणं न स्यात् । नेष दोषः मनसि कामे सत्यपि तस्यामरुच्या जेषादिना-
वा तामननुगच्छतो-दोषश्रवणोपपत्तेरिति सर्वमनवदम्” ।

तथा भागवतीयेकादशस्कन्धे,—

“स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्त्तितः ।

कर्मणां जात्यशुद्धानामनेन नियमः कृतः” ।

शोधरः,—

“पुरुषस्याशुद्धिर्नाम न प्रवृत्तेरन्यास्ति स्वाभाविकप्रवृत्तेः तस्य मलिनत्वात् न च सङ्घसा-
ख्येनो-निवृत्तिः कर्तुं शक्यते । अत इदं न कथ्यम् । इदमेव कथ्यम् इत्येवं स्वाभाविक-
प्रवृत्तिसङ्कोचद्वारेण निवृत्तिरेव क्रियते । यथाच न प्रवृत्तिपरो वेदः” ।

तथाच भागवते एकादशस्कन्धे,—

“यतो-यतो-निवर्त्तत विमुच्येत ततस्ततः ।

एष-धर्मी-नृणां क्षेमः शोकमोहभयावहः” ॥

श्रीधरः,—

“अतो-गुणदोषनियमविधौनां प्रवृत्तिमङ्कोचद्वारा निवृत्तावेव तात्पर्यमित्यभिप्रेत्याह-
यतो-यत इति” ।

“विषयाभिनिवेशेन नात्मानं वेदनापरम् ।

फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो-रोचनं परम् ।

श्रेयो-विवक्षया प्रोक्तं यथा भैषज्यरोचनम्” ॥

तथा श्रीधरः,—

‘ननु प्रवृत्तस्य स्वर्गादिफलश्रवणात्कृतः स्वार्हविभ्रंशः, तत्राह इयं फलश्रुतिर्न श्रेयसः
परमपुरुषार्थपरा न भावोत्तर्यः । किन्तु वह्निर्मुखानां नृणां मोक्षविवक्षया अवान्तरफलेः
कर्तुं रुचुषादनमात्रम् । वेदनात्पर्याज्ञानाच्चान्यात् यजन्तोऽहम् । स्वमतमेवाह-
हिंसायां मांसभक्षणाद्यं तत्फलार्थं च यदि रागः स्यात्तर्हि यज्ञं रुषति अभ्यनुज्ञाद्वारा वा
परिसंख्येयं नत्वावश्यकत्वेन चोदनेत्येवं रूपम्” ।

आपस्तम्बधर्मसूत्रोक्तभाष्ये,—

हरदत्तः “पौरुषेयी यवस्यासमयः । स च त्रिविधः विधिर्नियमः प्रतिषेधश्च । सन्ध्योश्च-
वह्निर्प्रासादसमं वाग्यनञ्चत्वादिः । निवृत्तिप्रयोजनावितरो, प्राङ्मुखोऽस्मानि भुञ्जीति-
नियमः, क्षुद्रपचताप्यां माजने प्रवृत्तिः, शाखा च यत्किञ्चिद्दिङ्मुखेनापि भुञ्जानेन क्षुद्रप-
चन्तम्” । तत्र नियमः क्रियते,

“प्राङ्मुख एव भुञ्जीत न दक्षिणामुख इति” ।

परिसंख्या-नियमस्य क्रियानपि भेदः ।

विद्वानेश्वरः,—तस्मिन् युगासु संविशति, किमयं विधिनियमः परिसंख्या बोध्यते ।
न तावद्विधिः प्राप्तायैवात् ।

“विधिरत्यन्तमप्राप्तो नियमः प्राप्तोऽस्ति सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्या निगद्यते” ॥

तस्मादतावव गच्छेन्नान्येति परिसंख्येति यत्ता ।

कैथटः,—

“नन्वयं विधिरप्रतिभावात् । विवरणं,—विधिरिति अपूर्वविधिरित्यर्थः, अन्यनिवृत्ति-
फला परिसंख्या” । अतः परिसंख्याया ऐच्छिकत्वे न कापि विप्रतिपत्तिरिति सिद्धम् ।

अपरश्च—एतादृशविधितय-प्रकटनेन यद्वसंभवं संरक्षितं मांसांसेक्षणं दाशानिकैः का-
रीनिमवलम्ब्य प्रतिपालनं तदधो-विनियतेऽत्र ।

यथा वैशेषिकदर्शनमत्र, “द्विविधोऽयं धर्म्मः, दाशानिकममनः” “अभ्युदयतिः श्रेयससिद्धि-

धर्म' इति । अभ्युदयसिद्धिः अर्थात् प्रवृत्तिलक्षणो-मङ्गलात्मकः स्वर्गादिफलसाधकः, तथा निःश्रेयससिद्धिः अर्थात् निवृत्तिलक्षणोऽपवर्गसाधकश्च धर्म इत्यर्थः ।

प्रथमोक्तधर्मपुष्टिकारकत्वमदृष्टविधिः, कियदंशेन नियमविधेः परिसंख्याविधेश्च । तथा-शेषोक्तधर्मपुष्टिवर्द्धकत्वं कियत्परिमाणेन नियमविधेः साकल्येन परिसंख्याविधेश्च । परिसंख्या-विधेरेच्छिकतया विद्वत्समाजेच्छानुसारेण शेषोक्तधर्मपरिवर्त्तनस्य सद्यपि सम्पूर्णप्रयोगित्वे-निःश्रेयससाधकस्य वेदमूलकधर्मस्य न भवति यथा विपरीतगामित्वं तस्य, तथानुष्ठेय-मेतत्परिवर्त्तनम् ।

एतद्विधिवशवर्त्तितयेदानीं नियमान् निर्माय प्रचारयितुं हिन्दुसमाजाभ्यन्तरे न भवेयुः केऽपि शक्ताः । न विद्यते साम्प्रित् भारते महर्षिसंस्तु चत्विषपरिषच्चेदानीम् । शिक्षा तु समाजादस्मादन्तर्हितेत्युच्यते चेन्न भवेदत्युक्तिः ।

तर्हि विद्वद्भ्योयवनराजत्वावसरे प्रादेशिकनिवन्धग्रन्थसङ्कलनमिव सम्प्रति कर्त्तव्यं निवन्ध-ग्रन्थनिर्माणम्, न तावत्तत् किन्त्वावश्यकम् । तदननुष्ठानं च सन्ति कारणानि वृद्भिः । यथा,—

तस्मिन्नवसरे प्रत्येकभारतीयप्रदेशा आसीत्सीमानियमितः । गमनागमने चान्यस्या-अपि कस्याः सुयवस्थाया अविद्यमानतया मार्गं स्वस्वप्रदेशैः प्रदेशान्तराणां सम्पर्का-भावात्स्वैव धरा स्वस्वप्रदेश-इति मन्यन्ते तत्तलैः ।

अतएव स्वस्वप्रादेशिकाचारव्यवहाराणां तत्तद्देशीयविद्वादिजातिनिवहस्य च तत्त-प्रादेशिकनिवन्धग्रन्थेषु प्राधान्यमापादितं तत्तत्कालीननिवन्धनिर्मातृभिः । भरतखण्डस्थेदानीं-प्रत्येकप्रदेशीया मानवाः स्वप्रादेशिकभाषाज्ञानमन्तरा प्रदेशान्तरभाषानभिज्ञा अपि-राजकीयभाषाशिक्षायाः सर्वत्र प्रचारिततया स्वान्तरीयभावो व्यक्तीकर्त्तुं समक्षतः-प्रदेशान्तरीयव्यक्तेर्भवन्ति सक्षमाः ।

त्वक्कम्पानतः समुद्भूता स्वीयजातिरिति बुध्यन्ते सर्वे । सर्वेषामुत्पद्यते मनसि विश्व-जनीनो-भावः । जलमूलयोर्वासीययानस्य मूलमतया सुदूरदेशज्ञातं भवति सुगम्यम् । अतोऽन्यान्यप्रदेशवासि-मनुजानामभ्यन्तरे भवति वन्धुता सुदृढा । सङ्घजनतया स्वस्व-जातीयपरिचयस्य परस्परयौनसम्बन्धं स्वाद्य पेयादिकं चानुष्ठानमुत्कण्ठन्ते सर्वे । सन्नाट-पञ्चतो न भवति किमेकविधमितं धर्मसंरक्षणम् ।

नेदानीं भवन्तुप्रकाराधायकाः पूर्व-पूर्व-सङ्कलितनिवन्धग्रन्था इति सम्भाष्यते साकल्यातः । ततोऽधुनातनहिन्दुसम्प्रदायस्थोन्नतिविधाने निगमागमस्मृत्युपस्मृतिपुराणोपपुराणसदाचारादि-मूलकतया देशकालोपयोगित्वेन च विश्वजनीननिवन्धग्रन्थोऽवश्यं सङ्कलनीय-इत्युद्देशि-सर्वमानवानां मनसि ।

अत-एतादृशो-ग्रन्थः कर्त्तव्यो-देशकालानुरूपः । एतदुपयोगीनि वर्त्तमानकालीन-कलेखपकारककार्यकलापोद्बोधकानि प्रमाणजालानि स्वस्वरचितसंहिताग्रन्थेषु समुल्लिखि-

तानि सर्वज्ञैर्महर्षिभिः-स्वैः। न च सति विद्यमाने सच्चिदाग्रसन्दोहे नावश्यकं निवन्ध-
ग्रन्थान्तरनिर्माणमिति वाच्यम्। प्रतियुगं तदयुगीयधर्माणां प्राचीनाचार्योद्भावितत्वे-
सत्त्वप्रेक्षान्तस्तत्प्रमाणानामचक्षुर्विषयत्वात्। प्रतियुगमपि विद्यते ह्यापत्कालः। प्रति-
स्थानं तत्कालीनधर्मानुष्ठानमपि पृथक्तया निर्दिष्टिषुर्महर्षयः। किन्तु कल्याणच्छेदे-
ऽनुष्ठेयाः के के धर्माः? तदन्त्यन्तरे को वापत्कालः? तत्र वा करणीयानि कानि-
कानि कार्याणि? एतत् समस्तविवरणोक्तेष्वनं स्फुटनः कृतापि स्थले न भवति दृष्टि-
गोचरम्। अतएवेतत्सकलविषयस्य स्पष्टतो-विधातुं विवृतिं निवन्धग्रन्थनिर्माणमवश्यं-
प्रयोजनीयम्। तर्हि कलियुगधर्मे विवरणभित्तिपुण्यवस्थापितस्योऽयं निवन्धो वा-तदोयापत्काल-
विशेषधर्मैकलकतयानुज्ञातश्च इत्येवंविधे मति सञ्जायमानं सन्दोहे कलिधर्मभित्तिमवलम्ब्य-
संग्रहग्रन्थकरणे तन्निवारणमसम्भावनीयमिति निर्णयतेऽस्माभः।

यन्निवृत्तप्रमाणोद्भाषितकलीयधर्माणां विप्रेषणः परिदृश्यते अतिक्रमोऽत्र। अतः-
प्रोक्तभित्तिवस्थापितनिवन्धग्रन्थेनैव धर्मसंरक्षणमादावेव न सम्भवपरम्। सुविचारेणाप्य-
स्माकमेतदनुष्ठानसुचितमित्यवबुध्यतेऽस्माभिः। ततोऽक्षयतयास्तु धर्मस्य संरक्ष्य मौलि-
कर्ता निर्मेयं देशकालोपयोगि धर्मशास्त्रम्। तथा सति रक्षितोऽयं हिन्दुधर्मः कियत्समस्तस्य-
वधीति सम्भावना। कुत इति चेदुच्यते,—

यथा—समयेऽस्मिन्नविधिविधिरूपेण, सुखे गोमन्त्रेन, गौणो मुखारूपतयावगम्यते धर्म-
शास्त्रीयप्रमाणेभ्यः।

यथा त्वनापदि,—

‘वरं स्वधर्मां विगुणो न पारक्यः स्वनृश्रितः।

परधर्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातितः॥”

इत्युक्तमानवीयप्रमाणेन दिजानि-कृतं कानन्तरवृत्तिग्रहणस्याविधित्वेऽप्यापदि विधित्व-
मापादितं मन्वादिभिर्धर्मशास्त्रकारैः।

यथाह मनुः,—

“अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा।

जीवेत्-क्षत्रियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरः॥

उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेदुभवेत्।

क्षत्रिगोरक्षमाख्याय जीवेद्देश्यस्य जीविकाम्॥”

इत्येवंविधान्यासां संज्ञितासु द्रष्टव्यानि प्रमाणवचनान्यतः परिवर्त्यागत्यत्र।

तथा सुखत्वं, सुखे आदौ भवः, सुखाः तस्य भावः, सुखत्वं, अर्थात् प्रथमकल्पत्वम्।
अमरोक्तं वा श्रेष्ठत्वम्। तत् कदा कदा वा लभते गौणत्वम्।

यथा—“अथैन्द्रविरोधः” इत्याभावे तदुक्तैर्द्रव्याणामर्थशेषत्वा” इति जैमिनीयव्याख्यायन्तोयपादीयविश्राधिकरणन्यायेनैतत्समर्थितम् । तथाहि तत्र मंशयपूर्वपक्षसिद्धान्ताभिधायिनीयं माधवीयकारिका, —

“नियोजनेऽप्ययोग्यश्चेत्-खदिरः किं तदा भवेत् ।

मुख्यत्वेन सदैव स्यात्तद्वैयर्थ्यं न हीतरः ॥”

तद्विस्तृप्तिस्तु यथा—“यदात्मन्तकृत्वात्तज्जनादिरहितोऽपि खदिरो नियोजनेऽप्ययोग्यः । तदापि मुख्यत्वात् खदिर एवोपादेयः । इति चेत् मैवम् । उपात्तस्य प्रयोजनाभावात्प्रयोजनयोग्यः प्रतिनिधिरेवोपादेयः” । अत्रेव मुख्यत्वेनाभिमतखदिरात्मक्यपस्यनियोजनोपयतया गौणत्वमापन्नं निर्विवादमेव ।

तथाच—‘सोमभावे पूतिकलणान्यभिषृणुया’ इत्यादौ मुख्यभावे गौणस्य कृत्तत्वात् गौणत्वं च मुख्यार्थतावच्छेदकप्रकारकारोपविशेष्यत्वम् ।

स चारोपो-धर्माधर्मस्थले शास्त्रजन्यो ग्राह्यः ।

अन्यथा—सर्वेष्वपि लक्षण्यु सोमत्वारोपापत्तेः । तथा—प्रतिनिधिश्च तदत्, तद्वत्प्रयोजनैकत्वात् ।

अशास्त्रलक्षणत्वा” इति जैमिनीयव्याख्यायन्तोयपादीयचतुर्द्रव्याधिकरणन्यायेनाप्येतद्गुणोद्दिष्टम् । तथाहि—तत्र मंशयपूर्वपक्षसिद्धान्ताभिधायिनीयं कारिका ।

“नीवारादि प्रतिनिधेरतुल्यो वा विधिः स्मृतः ।

पुरेवा तुल्यतासाम्यमाकारादुद्गीहिता यतः ॥”

“ब्रह्मिभिर्यजेत,— इति विहितानां ब्रह्मिणामसम्भवे नीवाराः प्रतिनिधित्वेन स्वीकार्या इति वक्ष्यते । तत्र पूर्वन्यायेनावघातादिविधयो-ब्रह्मिण्युक्तार्थाः पश्चात्-भाविनि नीवारादौ न प्रवर्तन्ते इति चेत्सैवम् । ब्रह्मिण्युक्तो हि जातिविशेषणाकारविशेषणोपेतं द्रष्टव्यमाचष्टे नीवारेषु जातितो-ब्रह्मिण्युक्तार्थत्वाभावेऽप्याकारतो ब्रह्मिण्युक्तार्थत्वेन “ब्रह्मिणवद्गृहिता” इति विधिः प्रवर्तते । यथा ब्रह्मिजातावेव समोचोनानां ब्रह्मिणामभावे जलवद्ग्राह्यपघातेन सारविकलेष्वपि विधिः । तथा जातिविकलेष्वपि ब्रह्मिण्युक्तत्वेकदेशरूपत्वाद्विधिरस्तु” ।

उपलक्षकजैमिनीयप्रमाणजातमेतदाश्रित्य समर्थविपर्ययपरम्परया खानुष्ठितधर्माणामपि प्रधानगौणत्वव्यवस्थापादिता ग्रेन्नावद्विरिति सिद्धान्तः ।

न च विद्वत्-समाजानुष्ठितत्वे प्रमाणाभाव इति वाच्यम् ।

“यतः सायंगृहत्वं च सूरिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।

एतानि लोकगुण्यर्थं कलेरादौ मङ्गलभिः” ।

निमित्तानीत्यध्याह्नयम् । इत्यादित्यपुराणीयवचनेन लोकरक्षार्थं विद्वत्समाजानुष्ठित-

धर्मस्य प्रमाणितत्वात्, "प्रेतस्यर्शिनोऽयामं न प्रविशेयुरानन्तरदर्शनात्-रात्रौ चेदादित्यस्य",
प्रेतस्यर्शानुवृत्तौ हारीतः, -"ब्राह्मणानामनुमत्या वा" ।

तथाच यदा ग्रामप्रवेशं विना आत्यन्तिकः कार्यनाश-आपदाने, स्पर्शिनोऽशक्तित्वात्-
ब्राह्मणाणां गृहीत्वा पूर्वोक्तविधिभङ्गात् ग्रामप्रवेशोऽप्यदोषः" । इति गादाधरीयकालसारो-
द्भाविनमोमांसया यथादेशकाचपार्ते प्रकटीकृतविद्वत्समाजाचरितधर्मत्वाच्च । इत्यलं-
प्रकृतिरिति ।

अथ वदानीन्तनसमर्थं सत्यापत्कालात्मकत्वेन निर्णीते रोगदुर्भिक्षादिप्रपीडितावस्थाया-
आपद्रुपत्वेन परिसंख्यातत्वात्तदीयकाल एवापत्समय इत्यापत्तिमुत्थापयन्ति केचन तर्क-
कुशला निम्नस्थयुक्तिप्रदर्शनेनैव ।

यथा निरुक्तकालस्य बहुवर्षानवस्थापितया समयस्याधुनातनस्य बहुसंवत्सरथापितं न च-
कथमापत्समयात्मकत्वेन भवेत्परिगणितत्वमस्य ।

अपि च वित्तादभाववशातः कृत्तृपयानां मानवानां सत्यां विपत्तौ संघटितायामपि-
लज्जितमिमांसीनतया क्रोडीकर्तुं मानवान् सर्वान् विपदिषु न संघटेतेति पूर्वपक्षः । सिद्धान्ते-
तु वक्ष्यमाणविधया सत्याचरिते समधाने न सम्भवेत् काव्यापत्तिः । कुत इति चेद्वृत्त्यते-
ऽत्र संक्षेपतः । यथा, -

धर्मशास्त्रमतानुगतापत्तिविधा । रोगादभिभूतावस्था । समयवर्त्तनोपायानुपलम्भो-
धर्मविक्रवच्च । अर्थात् रोगशोकादिभिः प्रपीडितप्राणिनां यावस्था, समयसूचक
स्वस्वजीविकानिर्वाहकोपायस्य याऽभावः, क्रमशो धर्मलोपोपक्रमश्च । सर्वमेतदापदा-
त्मकत्वेनाभिहितमेव । तदात्मकानामापदां सर्वाभां स्यादव्यापककालस्यापितं तथा बहुवर्ष-
थापित्वञ्च ।

ज्वरादिषु कतिपयेषु गद्गे, कियत्समयमुपगतं च मनुस्वप्युपशमं, कृष्टादयो रोगा भवन्त्या-
मरणं क्लेशदायकाः ।

तथा सति मरणसमयः किमापत्काल इति न परिगण्यते सर्वः । यदा कस्याश्चाव-
वशतोऽप्याजीवनावधि स्वाच्छन्द्येन परिचालयितुं स्वजीविकां न कमप्यायसुपलभेरनु-
लोकाः, तदा स एव समयो विपत्समयात्कालोऽन्य इति कथ्यते लोके । भवति नेतच्छास्त्र-
दृष्टम् । अतः स एवापत्कालातिरिक्तः क इति नोद्यते सर्वः । नच सामारिकदिप्रमाण-
सारगमैकदा सर्वं लोका नामावग्रस्ता इत्यापत्तिः समुद्भूतेति वाच्यम् । सति पारावारनिम्नो-
पाते तदाराद्धिनां प्राणिनां सर्वेषामेकदा दृष्टप्राणविसर्जनत्वात्, ग्रामराजाद्यावसरे तद्-
ग्रामावस्थितानां प्राणिनां युगपदपत्तिरित्यभिमतत्वाच्च ।

अर्थात् प्राणिप्रकरणेऽवलोकितान्येवतद्विषयकानि साक्षिवचनानि सकृन्नेषु धर्मशास्त्रेषु ।
तावदवलोक्येन प्रायशो यथैव मङ्गाविवसङ्गत्तादाभावप्रपीडितानां प्राणिनां आकुलता-
मदातनी, तथैव परिदृश्यन्त्याभावशून्या ग्रनिका वित्तदः संरक्षणावच्छेद, तथा राजानो-

ऽपि प्रजादिपरिपालनं तदपेक्षया विशेषाकुलाः । सकलानामेतेषां आकुलतैका वा विभिन्ना । न तावद्विभिन्ना । आकुलतात्वावच्छिन्नयाकुलताया-रेखात् । अतः सर्वैरेवावश्यमङ्गीक्रियते सेकेति ।

ततो-याकुलतोपलक्षितः काल-एवापत्समयो नान्य इत्यवश्यमेव स्वीकरणीयं सर्वे-निर्विवादम् । परामर्शमिदानीं भवेयुच्छेद्यसरास्तदा ज्ञास्यन्ति यदेकांशोऽवस्थापन्नः, पञ्चदशांशा-अभावाक्रान्ता-इति । अत एतत्समयो न सावेजनीनापत्समय-इति न कथयिष्यते कैरपिच्छेद्यवद्विलोके ।

श्रीजगदीश्वरस्येनियमोऽयं यत्, क्रियत्स्वेकविषयकाभावाभिभूतया सत्स्वपि दुःखितेषु-क्रेचनान्यविषयकाभावेन भवन्ति कानराः । किन्तु तदुपलक्षितः काल-यापत्समय-एवेति-वक्ष्यते सर्वैः । सत्यामित्यत्समयपर्यन्तयापिन्यामापदि तदभिलक्षितः कालो विपत्समयात्मक-त्वेन कथनीय इति न ब्रूवन्ति शास्त्राणि । वरं शास्त्राणि यथा—विपत्समयत्वं प्रतिपादा-यत्न्यल्पकालयापिदुःखितावस्थाया स्तथा वक्तुमस्वत्सरयापिदुःखापन्नावस्थायाश्च ।

अतो-यापत्-यत्समययापिनी, तद्विपदस्तत्समय-एवापत्काल-इति निर्गलितार्थः । विपत्-कालविचारवसरे लिखितयान्येतद्विवरणसमकथं कानि मह्यभारतीयापङ्कमपर्वोक्तवचना-दीनि प्रमाणानि द्रष्टव्यानि । निरुक्तविवरणावलिपरिदर्शनेनैवेदानीं तनसमयोऽप्यापत्-काल इत्यवश्यं स्वीक्रियते सुक्तकण्ठे; सर्वनिष्पत्युद्धम् । तत एतन्निवन्धस्य प्रथमतः कर्तव्यो-विपत्समयविचारः । परस्परमनुष्ठेयस्तद्भूययोगिविषयनिर्णयः । तथा सति भारतीय-धुनातनसकलाग्यसंप्रदायिकाः सन्तः पुष्टकलेवराः प्राणपणं रक्षितुं निजधर्मं भविष्यन्ति-सचेष्टाः । अतएवापत्कालतत्त्वमविचारपूर्वतो वेदविहितधर्मविचारस्यावश्यकतया निवन्धीय-सुखवन्त्यात्परमेव मोमांसादर्शनाभिमतस्य वैदिकधर्मस्यानावेव विवेको विधेय इति सुस्थिरम् ।

ममाप्तोऽयं ग्रन्थोऽयं सुखवन्धः ।

धर्मनिरूपणम् ।

अथ पूर्वाह्नारम्भः ।

—००००००—

वैदिकधर्मनिरूपणम् ।

यथा,—

वैदिकधर्मरक्षार्थमुल्लेख्योऽयं निबन्ध इत्येतस्य सुखबन्धतः प्रतिज्ञाततया कस्तावद्वैदिकधर्म इत्याकाङ्क्षायामुच्यते स एवात्र । इह खलु संसारे सुखं दुःखनिवृत्तिश्च परमं प्रयोजनं तत्रापि दुःखनिवृत्त्यपेक्षया सुखमेव्यमाणातरं लक्ष्यते ।

तथाह्येतद्रूपाभीष्टसाधनार्थमेव सर्व एव लोकास्तत्साधनोपायवस्तूनां सम्पादनादिविषये यमायामादिजन्यक्लेशराशीन् महन्ते । महन्ते च सुखसाधन सम्पादनसमयेऽवान्तरदुःखराशीन् । यथा भक्ष्यभोजने कण्टकवेधं पाकश्रमं, भोजने तदाहरणजन्यक्लेशराशीन् ।

तत्र तत्र जायमानानपि क्लेशान् अगणयित्वैव प्रवर्त्तन्ते तत्र तत्र ।

तथा जायमानेष्वपि क्लेशेषु तत्तत्कर्मभ्यो न निवर्त्तन्ते केऽपि । प्रतुरतः तत्र प्रयतन्त एव । अतो दुःखोत्पत्तिभिर्या वैषयिकसुखसम्पादनाय नैतत्तत्कर्मभ्यो विरमन्तीति लोकमिदम् । ततश्च सर्वं वैषयिकसुखं दुःखानुविह्वलमपि न कश्चिदपि ज्ञातुमिच्छति । मति च सुखम्यैव्यमाणात्वे सर्व-एव-जनाः कालान्तरभावि सुखाभिलाषेण सुखसाधनवत्सम्पादनार्थं प्रयतन्तः सहन्ते बहुविधं क्लेशम् । यथा क्षुपीवला ह्रिमस्तावसरे शम्यलाभप्रत्याशया-ग्रीष्मवर्षादिकाले क्षेत्रकर्षणं धान्यादिवपनञ्च कुर्वन्तः सुखमन्तिलाभाशया-यौवनसमये विद्याशिल्पकलाकलापादिकमभ्यसन्तो बाल्यकाले सहन्ते बहु-विधं क्लेशसञ्चयम् । किन्तु मानवमात्रस्यैवैदृशः स्वभावो दृश्यते यदल्पसुखेन न केऽपि परितृप्यन्ति वरं क्रमशः पूर्वेप्राप्तसुखापेक्षयाऽधिकमेव सुखं कामयन्ते ।

यथा ॥ वृष्टिसलिलैर्देहसन्तापनिवारणरूपे स्नानफले सत्यपि-विद्यमाने निवार-
यितुं विशिष्टसन्तापं दूरवर्त्तिनोमपि नदीं वापीं चावगाहितुं प्रायेण प्रवर्त्तन्ते
सर्वे एव, प्रवर्त्तन्ते च प्रात्याह्निकान्नभोजनजन्यसुखे जायमानेऽपि मिष्टान्न-
भोजनजन्यसुखसम्पादनाय । अनेन विश्वजनीन-प्रवृत्तिदर्शनेन ज्ञायते यत्-
आत्मन्युत्कृष्टसुखधारा उत्तरोत्तराधिकास्त्विति सर्वेषामेवैवं कामना । तथाच-
विषयवस्तुसम्बन्धसमय एव वैषयिकसुखमुत्पद्यते, विषयवस्तुसम्बन्धविगमसमये-
च व्यपैति । विषयसम्बन्धश्च न पुनश्चिरस्थायी । इत्थं वैषयिकसुखं क्षणविनश्यत्-
विषयज्ञानसमकालोत्पन्नत्वात् । सुतरां वैषयिकसुखस्यास्य विगमावसरे जायते-
मनस्तापादिदुःखम् । विशेषतः एकविषयसुखानुभवात्तर समयेऽन्यविधशरी-
रिक्कीपीडादिमानसिकेर्थादिकं च दुःखं प्रायशः प्राणिनां भवत्येव । सुस्थकाले च-
तादृशदुःखान्तरनिवारणाय-उपायान्तरादर्शनात् समस्तलोका भवन्ति-
उद्देजिताः । नाद्यापि तादृशो लौकिक उपायः कश्चिदुद्भावितः । येनोपायेन-
वैषयिकसुखं चिरस्थायि कर्तुं शक्यते । तत्-समये वात्यादृशं दुःखं नोत्पद्यत-
इति । अतश्चिरस्थायिनीं दुःखानुबिद्धां सुखमन्ततिमभिलषतो-जनस्य-
विशेषतो-देहान्तरभावितादृशसुखधाराभिन्नाषिणश्च न कश्चिदृश्यते लौकिक-
उपायः । तथाहि—

यथा, वात्याभ्यस्तविद्यादिभिर्यौर्वेन जरादिकाले च देहैःस्मिन्नेव सुख-
लाभो भवति न तु देहान्तरे । एवमिह देहे समुपार्जितेन येन लौकिकोपायेन-
देहान्तरे शर्मलाभो-भवेदेवंविध-उपायो-न दृश्यते कश्चित् ।

अपरञ्च—

यथा, दण्डमृत्तिकासलिलसूत्रमामयीभ्यां घटः । तुरीतन्वादिभ्यः पठः ।
हस्तिर्भोजनेन । तथा सुगन्धिघ्राणे सुखं च भवति इति तत्तद्वस्तूनां कार्यकारण-
भावः प्रत्यक्षसिद्धः । चिरस्थायि दुःखरहितं देहान्तरभावि सुखं प्रति तु न-
किञ्चित् कारणं प्रत्यक्षोपलभ्यते । कारणताग्राहकयोः । तत्सत्त्वे तत्-
सत्त्वमन्वयस्तदसत्त्वे तदसत्त्वं व्यतिरेकः । अन्वयव्यतिरेकयोस्तत्रासत्त्वात्-
निश्चितकारणभावमेव वस्तुकार्यत्वादानाय व्यापार्यमाणं दृश्यते । न-
खलु क्वापि लौकिकोपाये तादृशसुखान्वयव्यतिरेको दृश्यते येन तत्र तादृशसुख-

कारण-ताग्रहो भवेत् । इत्थं प्रत्यक्षप्रमाणेन कापि तथाविधसुखस्योपायता-
निश्चयाभावे तत्त्वानुमानप्रवृत्तिरपि न भवति । तथाहि येन पदार्थेन यः-
।दार्थोऽनुमीयते तयोर्द्वयोः पदार्थयोरनेकस्मिन् स्थले सहचारावलोकनेनैव-
सति व्याप्तिग्रहे गृहीत-व्याप्तिकेन हेतुना साध्यमनुमीयते । यथा, अनेकत्व-
सहचारदर्शनात् गृहीत-व्याप्तिकधूमादङ्गिः । प्रकृते च तथाविधसुखस्य-
तत्त्वाधनेन कुत्रापि न सहचारी दृश्यते येन व्याप्तिर्गृहेयत । अतो व्याप्तिनिश्च-
याभावान्नानुमानप्रवृत्तिः ।

अतएव चिरस्थायिनो-दुःखानुविजस्य सुखसञ्चयस्य, विशेषतो-देहा-
न्तरभातिनः सुखसञ्चयस्य सम्पादनाय न कश्चन लौकिक उपायोऽध्यवसीयते ।
परिशेषादलौकिकोपायस्यावलम्बनीयत्वे कस्य वस्तुनः कीदृशकारणं तस्य
कारणत्वं वा केन मानेन गृह्यते । प्रमाणमन्तरेणैव कारणत्वे स्वीकृते सर्वस्येव-
वस्तूनि सर्वेषामेव वस्तूनां कारणानि स्युः ।

एवमेवापत्तिरुत्तिष्ठते, मेयमापत्तिराप्तवचनरूपप्रामाण्यात् गृहीतकारण-
भावस्यालौकिकोपायस्यैव तादृशसुखहेतुतत्त्वज्ञीकारान्निरस्यते ।

आप्तय यथार्थज्ञानवान् भ्रमप्रमादादिशून्यो-रागद्वेषादिवर्जितः । तस्यो-
पदेश-एवाप्तोपदेशः । तेनैवोपदिष्टेन वाक्येनालौकिकपदार्थयोः कार्य-
कारणभावो निधीयते । तत् सर्वनियन्ता सर्वशक्तिमान् सर्वज्ञः सर्वस्वष्टा-
परमेश्वर एव प्रधानमाप्तः । स एव परमेश्वरः पूर्वमचित्तनीयशक्तिद्वारा-
सृष्टा विश्वमण्डलं विश्वसंसारस्य मर्यादारक्षाय प्रवृत्तिलक्षणं धर्ममुपदिश्य-
प्रथमतः प्राणिनो-धर्मानुरक्तान् विधाय परिशेषे निरतिशयानन्दमन्दोहस्वरूप-
मुक्तिप्राप्तये निवृत्तिलक्षणमपि धर्ममुपदिदेश । तादृशोपापदेगानुसारिणैव-
प्रवृत्तिलक्षणं धर्ममवलम्ब्य संसारयात्रां निर्वाहयन्तः सर्वे-एव जनाः क्रमशः-
स्वच्छान्तःकरणाः निर्दोषाः निर्लोभाः निर्मलचित्ताश्च भूत्वा परनिर्वृत्तिसाधन-
तत्त्वज्ञानं लब्ध्वा परमपदं प्राप्नुवन्ति ।

अस्यैव जगत्पातुर्येष्यपि तादात्म्यादिसम्बन्धेनैव सर्वे-एव लोकाः समाना-
स्तथापि देशकालपातशक्तिभेदादधिकारिभेदमुद्दिश्य स धर्मविशेषमादिदेश ।
यो-यादृशधर्माधिकारी स तादृशधर्ममनुतिष्ठन् परमपदं लभते, न पुनरन्य-

धर्मस्यान्यैरनुष्ठाने तत्र तनुरपि फलोदयः, प्रत्युत तच्चानर्थपरम्परा जायते, यथा शस्यविशेषाणां क्षेत्रविशेष-एव फलोदयः । नहि हैमन्तिकधान्यभूमौ-
इक्षुकल्पयते इक्षुभूमौ वा हैमन्तिकधान्यम् । प्रत्युत तथा वैपरीत्येन वपने-
तप्तत् क्षेत्रे निर्वीर्यितैव जायते । तथा परमेश्वरोऽपि यादृशमानवक्षेत्रे यादृश-
धर्मवीजमुप्यमानं फलोदयाय कल्पते, तन्निश्चित्य तादृशमानवक्षेत्रभेदे तादृश-
वीजरूपं कर्मभेदं विधातुमुपदिदेश । इत्यधिकारिभेदाद्वर्गभेदोऽस्तीति गम्यते ।
तेनेतरिणापरधर्मानुष्ठाने तदाज्ञातिक्रमो-भवति । तदाज्ञामतिक्रम्य कर्मणि
कृते च तदवमानना कृता स्यात् । ततश्च तज्जन्ययन्त्रणापि भुज्यते ।

“श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्तते ।

आज्ञाच्छेदो मम द्वेषी नरकं प्रतिपद्यते” ॥

वाराहम्,—

“यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो-भयावहः ।

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ॥

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ !

ज्ञानयोगेन सांख्यानं कर्मयोगेन योगिनाम्” । इति गीता ।

एभिः शास्त्रैर्युक्तिभिश्चाधिकारिभेदेन धर्मभेद-इति सिद्धम् । एतेषां-
धर्माणां चानुष्ठानोद्देशं परमेश्वराज्ञापालनमेव । धर्माणां बहुवचननिर्देशो वर्णा-
श्रमसम्प्रदायादिधर्माभिप्रायेण परमेश्वरकर्तृकवैदिकधर्मनिर्देशोऽत्र महर्ष्यादि-
कर्तृकस्मृत्यादिधर्माणामुपलक्षक इति बोध्यम् ।

ब्राह्मणादिभिः स्वस्वकर्मानुष्ठानेन-आज्ञापालनेन मन्थानितम् । परमे-
श्वरोऽभीष्टफलं चैभ्यो यच्छति । स चैकोऽप्युपासकानां सिद्ध्यर्थं नानारूपतां-
प्राप्नोऽपि यस्य यस्य यत्र यत्र जायते अहा, तत्तदुपासनयैव तस्य तस्य-
प्रयच्छति विशेषफलम् ।

तदप्युक्तं गीतायाम्,—

“यो-यो-यां-यां तनं भक्तः श्रद्धयार्चितुमौहते ।
तस्य तस्यचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥
स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमौहते ।
लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितान्” ॥

ईश्वराराधने च सर्वेषामेवाधिकारः ।

तदुक्तं तत्रैव,—

मां हि पार्थ ! व्यपाश्रित्य योऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो-वेण्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति पराङ्गतिम् ॥

इत्थं सर्वेषां वर्णानां परमेश्वरस्योपासनैव मुख्योद्देश्या, एवमधिकारि-
भेदेन धर्मभेदे साधितं स्वस्वधर्मगान्ते यदितरेषां धर्माणां निन्दा श्रूयते, तस्येद-
मेव मुख्योद्देश्यं, यत् स्वस्वशास्त्रानुसारिणि धर्मं तदधिकारिणः प्रवर्त्तन्तां-एव-
मितरेऽस्वधर्मं प्रवर्त्तन्तामिति ।

तथा परधर्मावलम्बने स्वप्रतिपान्यधर्माकरणे च मङ्गलं मास्त्वदमेव मुख्यं-
शास्त्रोद्देश्यम् । परमेश्वर एव प्रधानमाप्त इति लिखितं पूर्वतः । किन्तु-
मानवान् प्रति परमेश्वरकर्तृकधर्मापदेशो-गुरुवत् सम्भवति साक्षात्-सम्बन्धेन ।
अतोऽस्मज्जातिपक्षे तु परमेश्वरोद्गामितं वेदशास्त्रमेव प्रधानाप्तोपदेशः । तदेव-
शास्त्रमेवावलम्ब्य तदनुसारेणैव कर्म कर्त्तव्यम् । वेदशास्त्रं च दुरुद्धं तथा दुष्प्रापं-
चेति विविच्य परमकारुणिकाः पूर्वपूर्वमहर्षिगणा-वेदार्थाननुभूय वेद-
समानार्थकं सुगमञ्च स्मृत्यादिशास्त्रं व्यरचयन् । सर्वाणि च वेदशास्त्राणि-
दुर्लभानि । विशेषतस्तानि प्राप्तान्यपि तेषां दुर्बाधत्वाद् वेदार्थज्ञानि-
ऽस्माकमासीन्महान् क्लेशः । पूर्वतना महर्षयस्तु वेदधर्मानुकूलधर्मशास्त्रादि
निर्माणेनास्माकं क्लेशमपाचक्रुः । अतस्तेषामुपदेशा अपि-आप्तोपदेशा-
इत्युच्यते ।

वेदशास्त्रं तु-धर्मीयकपदार्थबोधनार्थमेव प्रवृत्तम् । तत्सु वेदलक्षण-
दर्शनेनैव शास्त्रनिर्मातारः स्पष्टीचक्रुः । यदाह-ऋग्वेदभाष्ये माधवाचार्यः,—

“अनधिगताबाधितार्थबोधकः शब्दो-वेदः” ।

प्रतज्ञेयानुमतया वा यस्तूपायोन बुध्यते ।

एतं विदन्ति वेदेन तस्माद्-वेदस्य वेदता” ॥

इत्युक्तेदभाष्यधृतस्मृतिवाक्येनापीदमेव तल्लक्षणं प्रतीयते ।

शब्दचिन्तामणियन्त्रेऽप्याह,—

“शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वे सति शब्दा-
जन्यं वाक्यार्थज्ञानाजन्यप्रमाणशब्दत्वम्” । सुतरां ये यत्पदार्थबोधनार्थं
प्रवृत्तास्तेषां तत्पदार्थबोधनेनैव मुख्योद्देश्याः । अतएव वेदादिशास्त्रमलौकिक-
पदार्थबोधकम् । अस्मज्जातीयानां पक्षे तु वेदादिशास्त्रमेव परं प्रमाणम् । यथा-
वेदशास्त्रे तथा वेदमूलकस्मृत्यादिशास्त्रेऽपि-नानालौकिकपदार्था विद्यन्ते ।
तन्मध्ये-धर्म-एवातिप्रधानं, स एव पुरुषस्य-चिरस्थायिनो-दुःस्वरहितसुखमञ्जयस्य
कारणमतो-धर्म-एव विशिष्य प्रदर्श्यते ।

भागवते,—

“तिवर्गं नातिकृच्छ्रण भजेत गृहमेध्यपि ।

यथाकालं यथादेशं यथाद्वैवोपपादितम्” ॥

नन्वस्मिन् किल भारतवर्षे निखिललोकपुरुषार्थत्वेनाविगीतानां चतुर्णा-
मपि धर्मार्थकाममोक्षाणां मध्ये ब्रह्मविद्-ब्रह्मैव भवति न स पुनरावर्त्तते,-
इत्यादिश्रुतेर्मोक्षस्य परमपुरुषार्थतया तत्रैव यत्नः करणीय इति । यद्यपि-
सकलसन्दर्भसम्भता मरणिस्तथापि धर्मस्य निवृत्तिरूपस्य तद्भेदतया स-एव-
मोक्षांसां शास्त्रानुमोदितस्तावदस्मिन् यन्त्रे पुरतो-विवेचनीय-इत्यालोच्य-
तत्रादौ धर्मा-निरूप्यते ।

तत्र जैमिनिसूत्रम्,—

“चोदना लक्षणोऽर्थो धर्म” इति उभयविधचोदनया अर्थात्-प्रवृत्तिनिवृत्त्या-

त्मकविधिवाक्येन लक्ष्यतेऽर्थः, श्रेयःसाधनं ज्योतिष्टोमादिः, अनर्थः प्रत्यवाय-
साधनं श्वेनादिस्तत्र “वेदप्रमाणम् । श्रेयःसाधनं ज्योतिष्टोमादिर्धर्म-इति
सूत्रार्थः ।

तथाच, हारीतः,—

“अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः” । • श्रुतिप्रमाणको धर्मः ।

भविष्ये,—

“धर्मः श्रेयः समुदिष्टं श्रेयोऽभ्यादयकारणम् ।

स तु पञ्चविधः प्रोक्तो वेदमूलः सनातनः ॥

अस्य सम्यगनुष्ठानात्-स्वर्गो-मोक्षश्च जायते ।

इह लोके सुखैश्वर्यमनुलब्धं स्वगाधिप !” ॥

स्मृत्यादीनामपि वेदमूलकत्वेन धर्मप्रमाणत्वात्तत्प्रमाणकोऽपि धर्म इति ।
धर्मं स्मृत्यादीनां प्रमाणमये वक्ष्यते ।

अथ धर्मप्रशंसा । तत्र श्रुतिः,—

“धर्मा विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपमर्षयन्ति” । धर्मेण-
पापमपनुदन्ति धर्मं सर्वं प्रतिष्ठितम् । तस्मात्सं धर्मं परमं वदन्तीति ।

अथ धर्मानुष्ठानफलम् । तत्र मनुः,—

“श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन्-हि मानवः ।

इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम्” ॥

वाराहः,—

“प्रवृत्तिसंज्ञके धर्मे फलमभ्यादयो-मतः ।

निवृत्तिसंज्ञके धर्मे फलं निःश्रेयसं मतम्” ॥

अथ धर्मप्रमाणानि तत्र मनुः,—

“वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च” ॥

वेद ऋग्यजुःसामाथर्वलक्षणः सर्वा विध्यर्थवादमन्वात्रा धर्मं मूलं-

प्रमाणम् । अथवादीनामपि विध्यैकवाक्यतस्तावकत्वेन धर्मे प्रामाण्यात् ।
यदाह जैमिनिः,—

“विधिना त्वेकवाक्यत्वात् नृत्यर्थेन विधिना स्मृतिरिति” । अखिलः साङ्ग-
इत्यन्ये । तद्विदां मन्वादीनां स्मृतिर्धर्मे प्रमाणम् । वेदविदामिति विशेषणो-
पादानाद्-वेदमूलकत्वेनैव स्मृत्यादीनां प्रामाण्यमभिहितम् । शीलं श्रुतिस्मृति-
प्रत्यक्षदृष्टनिषेधव्यतिरिक्तनिषेधपरिपालनं स्वभावकृतम् । यथा भोजन
व्यतिरेकेण मयोदकं न पेयमित्यादि वा शीलम् । ब्रह्मण्यतादिरूपं । तदा
हारीतः,—ब्रह्मण्यता, देवपितृभक्तता, मौस्यता, अपरोपताह—अनसूयता,
शुद्धता चापारुथ्यम्, मित्रता, प्रियवादित्वं, कृतज्ञता, शरण्यता, कारुण्यं,
प्रशान्तिश्चेति त्रयोदशविधं शीलम् ।

आचारः,—

सदाचारः श्रुतिस्मृतिप्रत्यक्षदृष्टव्यतिरिक्तधर्मानुष्ठानं अर्थात्

“यस्मिन् देशे य आचारः पारंपर्यक्रमगतः ।

श्रुतिस्मृताविरोधेन स सदाचार उच्यते” ॥

इति गोविन्दराजधृतवचनोक्तेः ।

देवलोऽपि,—

“यस्मिन् देशे य-आचारो-न्यायदृष्टः स कल्पितः ।

स तस्मिन्नेव कर्तव्यो-देशाचारो-भृगोर्मतः” ॥

आत्मनस्तुष्टिर्वैकल्पिकपदार्थविषया ।

तदाह गार्ग्यः,—

“वैकल्पिके आत्मतुष्टिः प्रमाणम् । भट्टचार्यैस्तु शिष्टात्मतुष्टिविवयत्वेन-
पूर्वमसदेव धर्मत्वमुत्पद्यते न कुलदन्तसृष्टौषधिवदित्युक्तम् ।

तथा याज्ञवल्करः,—

“श्रुतिस्मृतिसदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

सम्यक्-सङ्कल्पजः कामो-धर्म-मूलमिदं स्मृतम् ॥

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश” ॥

न्यायपदं न्यायवैशेषिकपरम् । मीमांसा कर्मब्रह्मविषया इति वृत्तिं
वाजपेयी ।

विष्णुपुराणे,—

“अङ्गानि वेदाश्चत्वारो-मीमांसा न्यायविस्तरः ।

धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥

आयुर्वेदो-धनुर्वेदो-गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।

अर्थशास्त्रं चतुर्थञ्च विद्या अष्टादशैव ताः ॥

अङ्गानि च,—

शिक्षा कल्पो-व्याकरणं निरुक्तं कृन्द-एव च ।

ज्योतिषां प्रचितिश्चैव षडङ्गा-वेद-दृष्यते” ।

कल्पः कात्यायनलाट्यायनादिमूलं वा कल्पः स्मृतिर्मन्वादीनां धर्म-
शास्त्रं । दृष्टार्थानामप्यायुर्वेदादीनां चतुर्णां क्वचिदलौकिकार्थप्रतिपादनाङ्गम-
प्रामाण्यम् ।

वेदानाह चरणवृत्तः,

“ऋग्वेदो-यदुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति” ।

स्मृतयः शङ्खलिखितोक्ताः,—

यथा स्मृतयो धर्मशास्त्राणि, तेषां प्रणेतासो मनुविष्णुदत्तयमाङ्गिरोऽत्रि-
वृहस्पत्युशन-आपस्तम्बवशिष्ठकात्यायनपराशरव्यासशङ्खलिवितमं वर्त्तमाना-
स्तातपहारीतयाज्ञवल्करप्रचेतसादयः ।

यमः—

“मनुर्यमो-वशिष्ठोऽतिर्दत्तो-विष्णुस्तथाङ्गिराः ।

उशना-वाक्पतिर्व्यास-आपस्तम्बोऽथ गौतमः ॥

कात्यायनो नारदश्च याज्ञवल्काः पराशरः ।
 सम्बर्त्तश्चैव शङ्खश्च हारीतो-लिखितस्तथा ॥
 एतैर्यानि प्रणीतानि धर्मशास्त्राणि वै पुरा ।
 तान्येव तु प्रमाणानि न हन्तव्यानि हेतुभिः” ॥

याज्ञवल्काः,—

“वक्तागो-धर्मशास्त्राणां मनुर्विष्णुर्यमोऽङ्गिराः ।
 वशिष्ठदक्षसम्बर्त्तशातातपपराशराः ॥
 आपस्तम्बोशनोव्यासाः कात्यायनबृहस्पती ।
 गौतमः शङ्खलिखितो हारीतोऽतिरहं तथा” ॥

आदिशब्दाच्च देवलसुमन्तुर्जैमिनिजमदग्निप्रजापतिविश्वामित्रपैठो-
 नसिपितामहवैधायनच्छागलेयजावालिक्यवनमरीचिकश्यपाइत्येव-षट्तिंशत् ।

तथाच भविष्ये,—

“आष्टादशपुराणेषु यानि वाक्यानि पुत्तकाः ।
 अनालोच्य महाबाहो ! तथा स्मृत्यन्तरेषु च ॥
 मन्वादिस्मृतयो याश्च षट्तिंशत् परिकीर्त्तिताः ।
 तासां वाक्यानि क्रमशः समालोक्य ब्रवीमि ते” ॥

योगियाज्ञवल्काबृहन्ननुबृहन्नातातपप्रभृतीनि तैरेव कृतानि । एतद्-
 व्यतिरिक्ता-याः स्मृतय-उपलभ्यन्ते शिष्टपरिगृहीताः शुनःशेफशुनःपुच्छकार्णा-
 जिनिव्याघ्रकण्वातुकर्षलोगाक्षिव्याघ्रपादगर्गगार्ग्यनाडीजङ्घपुलस्त्यपुलहभृगुगो-
 तमशौनकयज्ञपाशर्वैजवापशाय्यायनभौषधोक्तभस्मक्रतु-ऋथशृङ्गगोभिलाश्वला-
 यनप्रण्वीतास्त्रासामपि तथा स्मृत्यन्तरेषु चेत्यनेन भविष्यपुराण-एव-परिगणना,
 यानि पुनर्महाभारतरामायणविष्णुधर्मशिवधर्मप्रभृतीनि गृह्यपरिशिष्टानि च
 तानि स्मृत्यन्तरेषु चेत्यनेनैवोपास्तानि प्रमाणानि ।

तथा चोक्तं भविष्यपुराणे,—

“अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा ।
विष्णुधर्माणि शास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ! ॥
कार्ष्णिश्च पञ्चमो-वेदो-यन्महाभारतं स्मृतम् ।
सौराश्च धर्मा राजेन्द्र ! मानवोक्ता महीपते ! ।
जयेति नाम चैतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः” ॥

एवं यद्यदन्यदप्यविगीतं हेमाद्रिप्रभृतिशिष्टनिबन्धपरिगृहीतं तदपि-
गुत्यन्तरेषु चेत्यनेन परिगृहीतं वेदितव्यं । षट्त्रिंशन्मतादिकमपि शिष्ट-
परिगृहीतत्वेनाविरुद्धत्वेन च प्रमाणं ज्ञेयमिति सांप्रदायिकाः ।

अथ पुराणानि विष्णुपुराणे,—

“ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा ।
तथान्यन्नागदीयञ्च मार्कण्डेयञ्च सप्तमम् ॥
आग्नेयमष्टमञ्चैव भविष्यं नवमं स्मृतम् ।
दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लैङ्गमेकादशं तथा ॥
वाराहं द्वादशञ्चैवं स्कान्दञ्चैव त्रयोदशम् ।
चतुर्दशं वामनञ्च कौर्मं पञ्चदशं स्मृतम् ।
मात्स्यञ्च गारुडं चैव ब्रह्माण्डञ्च ततः परम्” ॥

कौर्मं,—

“अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु ।
आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परम् ॥
तृतीयं स्कान्दमुद्दिष्टं कुमारिण त्वाभाषितम् ।
चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दौगभाषितं ।
दुर्वाससोक्तमाश्वर्य्यं नारोदोक्तमतः परम् ॥

कापिलं मानवं चैव तथैवोशनसिरितम् ।
 ब्रह्माण्डं वारुणं चैव कालिकाह्वयमेव च ।
 माहेश्वरं तथा शाम्बं सौरं सर्वार्थसञ्चयम् ॥
 पराशरोक्तं प्रवरं तथा भागवताह्वयम् ।
 इदमष्टादशं चोक्तं पुराणं कौर्ममुत्तमम्” ॥

एवं सति ब्रह्माण्डमेकं महापुराणमेकमुपपुराणं चेति द्वयं ज्ञेयम् ।
 एवमन्यत् ।

मात्स्ये,—

“अष्टादशभ्यस्तु पृथक्पुराणं यत्तु दृश्यते ।
 विजानीध्वं द्विजश्रेष्ठास्तदेतेभ्यो-विनिर्गतम्” ॥

यत्तु पाद्मे पार्वतीपरमेश्वरसम्वादे,—

“शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् ।
 येषां स्मरणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि ॥
 प्रथमं तु मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् ।
 मच्छक्त्या वेशितैर्विप्रेः संप्रोक्तानि ततः परम् ॥
 कणादेन तु संप्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् ।
 गौतमेन तथा न्यायं साङ्ख्यं तु कपिलेन वै ॥
 द्विजन्मना जैमिनिना पूर्वं वेदप्रकाशनम् ।
 निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम् ॥
 विशेषेण तथा प्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितम् ।
 दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णुना बुद्धिरूपिणा” ॥ इति ।

तथा कूर्मपुराणेऽपि,—

“चकार मोहशास्त्राणि केशवः सशिवस्तदा ।
कापालं लाकुलं वामं भैरवं पूर्वपश्चिमम् ॥
पञ्चरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सहस्रशः ।
क्वचित्-क्वचित्-पुराणादौ वेदमूलेऽपि सर्वथा” ॥

“सन्ति निर्मूलतन्त्रांशास्ते तु ग्राह्या न वैदिकैः” ।

तत्र विरुद्धपञ्चरात्रादीनामेव त्यागकथनम् ।

तथाच पराशरोपपराणे,—

“पञ्चरात्रं भागवतं बौद्धं दैगम्बरं तथा ।
लोकायनं च कापालं सोमं पाशुपतं तथा ॥
लाकुलं भैरवं वामं शाक्तं शाम्भवयामले ।
एवम्बिधानि शास्त्राणि विरुद्धानि महामुने ! ॥
स्वतःप्रमाणभूतेन वेदेन मुनिसत्तम ! ।
वैदिकस्तानि शास्त्राणि मनसापि न संस्मरेत् ॥

तथा,—

“सर्वं वेदाविरुद्धेन प्रमाणं नान्यथा भवेत् ।
तस्मात्-सर्वप्रयत्नेन ब्रह्मन्-वेदविदां वर ! ।
त्यक्त्वा वेदविरुद्धानि वेदमेकं समाश्रयेत्” ॥

यत्र यत्र च वेदमार्गाभावस्तत्र तु वेदाविरुद्धपञ्चरात्रविधिर्याह्यः ।
“अभावे वेदमन्त्राणां पञ्चरात्रोदितो-विधि”रिति वराहपुराणवचनात् । पञ्च-
रात्रादीनामधिकारिणो वैष्णवादयः प्रत्यक्षसिद्धाः । वैशेषिकादिषु तु वेद-
विरुद्धांशत्यागः । न तु सर्वशास्त्रस्य । तथाच विज्ञानेश्वरभट्टधृतं सांख्यभाष्ये-
पाद्यवचनम् ।

“गौतमीये च काणादे सांख्ये मीमांसके तथा ।

तत्राज्यः श्रुतिविरुद्धोऽंशः श्रुतिसिद्धं न वर्जयेत्” ॥

न्यायवैशेषिकयोः सुखदुःखादिसत्त्वमात्मनः श्रुतिविरुद्धम् । सांख्य-
मीमांसयोर्निरीश्वरता श्रुतिविरुद्धा । तिदंश-एव तेषामप्रामाण्यमिति ।
चण्डीटीकायां नागोजिभट्टः,—

“सांख्ययोगयोस्तु वैधर्हिंसानिषेधप्रतिपादनात्तदंशेन वेदविरोधादेव तदंशे-
ऽप्रामाण्य”मिति नृसिंहवाजपेयी । योगशास्त्रस्य त्वप्रामाण्यमन्यत्र कथितम् ।
तत्रांशिकाप्रामाण्यपरम् ।

अतएव योगियाज्ञवल्करः,—

“सांख्यं योगः पञ्चगव्यं वेदाः प्राशुपतं तथा ।

अतिप्रमाणान्येतानि हेतुभिर्न विरोधयेत्” ॥

“सांख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते ।

हिरण्यगर्भे यागसा वक्तृशीलः पुरातनः ॥

पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नागायणः स्वयम्” ।

एवं च वेदविरुद्धत्वात् सामुद्रिकवास्तुविद्यादीनामपि प्रामाण्यं शिष्टैः-
कथितम् ।

कौर्मै—

“वेदार्थवित्तमैः काय्ये यत्स्मृतं मुनिभिः पुरा ।

स ज्ञेयः परमो-धर्मो-नानाशास्त्रेषु संस्थितिः ॥

मनुरपि,—

“या वेदवाच्याः स्मृतयो-याश्च काश्च कुदृष्टयः ।

सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥

उत्पद्यन्ते च्यवन्तो-यानगताऽनगानि च कानिचित् ।

तानर्वाक्कालिकतया निष्फलानग्रन्थानि च” ॥

तथा,—

“प्रतापमनुमानश्च शब्दश्च विविधागमम् ।
त्रयं समुदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥
आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥

प्रमाणत्रयं मनोरभिमतम् ।

उपमानार्थापत्त्यादेष्टानुगानान्तर्भाव इति । तर्केण मीमांसादिन्यायेनेति-
कुल्लूकभट्टः । तत्र धर्मं करणं वेदो-मीमांसा चेति कर्त्तव्यतास्थानीया ।

तदुक्तं भट्टवार्तिककृता,—

“धर्मं प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना ।
इति कर्त्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ॥

शातातपः,—

“श्रुतिः स्मृतिश्च विप्राणां चक्षुषी द्वे प्रकीर्त्तिते ।
काणस्तत्त्वैकहीनस्तु द्वाभ्यामन्वो-द्विजः स्मृतः ॥

पाप्मे,—

“बहुत्वादिह शास्त्राणां धर्ममूलं श्रुतिस्मृती ।
इतिहासपुराणानि तस्मात्तेषु मनः कृथाः” ॥

शङ्खलिखितौ,—

“वेदानां विप्रकीर्णत्वाद्दुर्ज्ञेयं धर्मसाधनम् ।
सुबोधात्तत्समर्थानां ब्रह्मणा विहिता स्मृतिः ॥
श्रुतिस्मृत्युदितान् धर्मान् मानवास्तान् पृथक् पृथक् ।
कुर्वन्तः प्राप्नुयुर्धर्ममन्यथा नरके गतिम् ॥
श्रौतस्मार्त्तक्रियावाक्यं हेतुभिर्योऽभिघातयेत् ।
असञ्ज्ञास्त्रमुपाश्रित्य स ज्ञेयः शिष्टनिन्दितः ॥

अतस्मर्थानामिति च्छेदः ।

महाभारते,—

“इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
विभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति” ॥

व्यासः—

“वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं धर्मार्थयुक्तं वचनं प्रमाणम् ।
यस्य प्रमाणं न भवेत्-प्रमाणं कस्तस्य कुर्याद्वचनं प्रमाणम् ।”

धर्मार्थयुक्तं वचनं मीमांसकसन्निवन्धवाक्यम् । यस्येत्यनन्तरोक्तप्रमाणत्रयं
यो-न मन्यत—इत्यर्थः ।

अथ प्रमाणद्वैधे क्रियते निर्णयः ।

तत्र मनुः,—

“श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ ।
उभावपि हितौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनीषिभिः ॥

लोगाक्षिः,—

श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।
अविरोधे सदा कार्य्यं स्मार्त्तं वैदिकवत्-सदा ॥

प्रयोगपारिजातधृतसंग्रहे,—

“श्रुतिस्मृति-पुराणेषु विरुद्धेषु परस्परम् ।
पूर्वं पूर्वं बलीयः स्यादिति न्यायविदो-विदुः” ॥

व्यासः,—

“अतः स परमो-धर्मी-यो-वेदादवगम्यते ।
अपरः स तु विज्ञेयः पुराणादिषु यः स्थितः ॥

एतेभ्योऽपि यदन्यत्सप्राद्विन्नं धर्माभिधायकम् ।
तच्च दूरतरं बिद्धि मोहस्तस्याश्रयो मतः” ॥

चतुर्विंशतिमते,—

स्मृतेर्वेदविरोधेऽपि परित्यागो यथा भवेत् ।
तथैव लौकिकं वाक्यं स्मृतिबाधे परित्यजेत् ॥

कारिकायाम्, —

श्रुतिस्मृतिविरोधेऽपि श्रुतिरेव गरीयसी ।
स्मृत्योर्विरोधे विज्ञेयं वेदमूलं प्रमाणकम् ॥

मनुस्मृतिर्विशेषश्छान्दोग्यब्राह्मणे, ---

“मनुर्वं यत्-किञ्चिदवदत्तं भेषजं”

वृहस्पतिः,—

“वेदार्थोपनिबद्धत्वात्-प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम् ।
मन्वर्थविपरीता या सा स्मृतिर्न प्रशस्यते ॥

कलासूत्रस्मृत्योर्विरोधे प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वेन कल्पसूत्रं प्रधानमित्याह,—

हमादौ कश्यपः,—

श्रौतानां कर्मणां क्लृप्तिः कल्पसूत्रं तदुच्यते ।
तथैव गृह्यकल्पानां स्मार्त्तानामुपसंग्रहः ॥
शाखानां विप्रकीर्णत्वात्-पुरुषाणां प्रमादतः ।
नानाप्रकरणस्थत्वात् स्मृतेर्मूलं न लक्ष्यते ॥

एवं वेदकल्पसूत्र-स्मृतिपुराणलोकाचाराणां विरोधे पूर्वं पूर्वं प्रवर्त्तमिति
सिद्धान्तः ।

अथात्राधिकारिणः ।

तत्र मनुः,—

“निषेकादिस्मशानान्तो-मन्वेर्यस्योदितो-विधिः ।
तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्ति नान्यस्य तु कदाचन” ॥

भागवते,—

स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।

अत्र ब्राह्मणादित्रयस्याध्ययने श्रवणे चाधिकारः ।

द्विजबन्धुस्त्रीशूद्राणां तु तत्र नाधिकारः । किन्तु ब्राह्मणादिमन्त्रा-
कृत्वा श्रवणे दोषाभावः ।

श्रावयेच्चतुरो-वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ।

इति भारतवचनात् ।

अथ प्रोक्तसाधनभूतधर्मद्वयास्तर्गतनिःश्रेयससाधनभूताः युगलोकसाधा-
रणधर्माः ।

तत्र मनुः,—

“यत्-कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्-परितोषोऽन्तरात्मनः ।
तत्-प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतञ्च वर्जयेत् ॥

एतच्च विहितानिषिद्धगोचरं वैकल्पिकविषयं चेति कुल्लूकभट्टः ॥

विष्णुः,—

अहिंसा सत्यमस्तेऽयं शौचमिन्द्रियनियहः ।

एतं सामसिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ॥

प्रकरणानामर्थात् संकीर्णानामप्ययं धर्मो-वेदितव्य-इति कुल्लूकभट्टः ।

याज्ञवल्करः,—

“कर्माणा मनसा वाचा यत्नाद्धर्मं समाचरेत् ।

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु ॥

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

दानं दमो-दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम्” ॥

सत्यं अप्राणिपीडाकरं यथार्थवचनम् । अन्तःकरणसंयमो-दमः । आपन्न-
रक्षणं दया । एते सर्वेषां पुरुषाणां ब्राह्मणाद्याचाण्डालान्तं धर्मसाधन-
मिति मिताक्षरा ।

अथ निःश्रेयससाधनभूताः प्रतिवर्णं साधारणधर्माः ।

तत्र श्रुतिः,—

वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत, ग्रीष्मे राजन्योऽग्नीनादधीत, शरदि-
वैश्योऽग्नीनादधीत ।

प्रतिदुर्गं सत्स्वपि निःश्रेयससाधनभूतेषु विशेषतस्तदुपयोगितया-
तत्तद्विशेषधर्मानाञ्च मनः,—

अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे परे ।

अन्ये कलियुगे नृणां युगङ्गासानुसारतः ॥

तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।

द्वापरे यज्ञमित्याहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥

एतदेवमनुमन्यते पराशरः ।

महाभारतेऽपि,—

तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुत्तमम् ।

द्वापरे यज्ञमित्याहुः कलौ दानं दया दमः ॥

बृहत्सत्तिरपि,—

तृतीयो धर्मः कृतयुगे ज्ञानं त्रेतायुगे स्मृतम् ।

द्वापरे चाध्वरः प्रोक्तः कलौ दानं दया दमः ॥

इतियुगभेदेन धर्मभेदः ।

भागवते,—

“ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् ।

यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्तं केशवम्” ॥

यथा पराशरः,—

“मातापितृष्वं शुश्रूषा परिणीताप्रपालनम् ।

संध्यास्नानादिनियमो-वैश्वदेवादिकाः क्रियाः ॥

अतियेः पूजनं चैव पञ्च धर्माः कलौ युगे ।

यत्कृते दशभिर्वर्षैस्त्रेतायां हाथनेन तु ॥

द्वापरे मासमात्रेण अहोरात्रेण तत् कलौ” ।

कलैरधर्मबुद्ध्यलतया तत्रत्यमानवानां शक्तिहीनत्वेन च कृतादियुगीय-
मानवादतमोक्षसाधनभूतधर्ममन्तरात्र वर्ज्याः कतिधर्मा बृहन्नारदीयेऽभि-
हिताः । यथा,—

“समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणं ।

द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा ॥

दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं वरस्य च ।

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ ।

महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखः ।

द्रुमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥

कमण्डलुः “सोदकश्च कमण्डलु” इत्युक्तः मृगययो वा दत्ता जडा ।

जडायाः पुनरुद्वाहं जेष्ठान्शं गोबधं तथा ।

कलौ पञ्च न कुर्वीत भाटजायां कमण्डलुम् ।

इति हेमाद्रौ वचनात् जडायाः । पुरा पुरुषसंयोगादने देयेति केचन,
इत्यादिभिर्विवाह्यतोक्ताः ।

हेमाद्री ब्राह्मन्,—

गोवान्मातुः सपिण्डाच्च विवाहो-गोबधस्तथा ।

नराश्वमेधौ मद्यं च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः ॥

गोत्रात् गोत्रजायाः पितृश्वसुः मातृसपिण्डाच्चातुलात् तत्कन्याया-
विवाहः कलौ न कार्यः । तेन यानि तद्विधायकानि । तानि युगात्तरविषयाणि-
इति कमलाकरभट्टः ।

हेमाद्री आदित्यपुराणे,—

“विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य नियोजनम् ।

बालायाः क्षतयोन्यास्तु वर्णानेन संस्कृतिः

कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजन्मभिः ॥

आततायिद्विजाग्रणां धर्मयुद्धेन हिंसनं ।

द्विजस्याब्धौ तु निर्व्यागं शोधितस्यापि संग्रहः ।

सत्रदीक्षा च सर्वेषां कमण्डलुविधारणं ॥

महाप्रस्थानगमनं गोसंज्ञमिष्टं गोसवे ।

सौक्ष्माग्न्यामपि मुराग्रहणस्य च संग्रहः ॥

अग्निहोत्रहवन्याश्च लेहो-लीढापरिग्रहः ।

वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसंकोचनं तथा ॥

प्रायश्चित्तविधानं च विप्राणां मरणान्तिकं ।

संसर्गदोषः स्तेयान्यमहापातकनिष्कृतिः ॥

वरातिथिपितृभ्यश्च पशूपाकरणक्रिया ।

दक्षीरसेतरिषां च पुत्रत्वेन परिग्रहः ॥

सवर्णान्याङ्गनादुष्टैः संसर्गः शोधितैरपि ।

अयोनौ संग्रहे वृत्ते परित्यागो-गुरुस्त्रियः ॥

परोदोशात्मसंत्याग-उद्दिष्टस्यापि वर्जनं ।
 प्रतिमाभ्यर्चनायाय संकल्पश्च सधर्मकः ॥
 अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च ।
 शामित्वं चैव विप्राणां सोमविक्रयणं तथा ॥
 षड्भक्तानशने चान्नग्रहणं हीनकर्मणः ।
 शूद्रेषु दासगोपालकुलमिचार्द्धसीरिणाम् ॥
 भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवातिदूरतः ।
 शिष्यस्य गुरुदारेषु गुरुवद्वृत्तिशीलता ॥
 आपद्वृत्तिर्द्विजाग्र्याणामप्रवृत्तिनिकता तथा ।
 प्रजार्थं तु द्विजाग्र्याणां प्रजारणिपरिग्रहः ॥
 ब्राह्मणानां प्रवासित्वं मुखाग्निधमनक्रिया ।
 बलत्कारादिदुष्टस्त्रीसंग्रहो विधिचोदितः ॥
 यत्तेश्च सर्ववर्णेषु भिक्षाचर्य्याविधानतः ।
 नवोदके दशाहं च दक्षिणा विधिचोदिता ॥
 ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पचनादिक्रियापि च ।
 भृग्वग्निपतनैश्चैव वृक्षादिमरणं तथा ।
 गोतृप्तिशिष्टे पयसि शिष्टैराचमनक्रिया ॥
 पितापुत्रविरोधेषु साक्षिणां दण्डकल्पनम् ।
 यतेः सायंगृहत्वं च सूरिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
 एतानि लोकगुप्तार्थं कलिरादौ महात्मभिः ।
 निवर्त्तितानि विद्वद्भिर्व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥

सुराग्रहणस्य तत्कर्तुः । संयज्ञो व्यवहारकः । सुराग्रहणस्योद्देश्यस्य
 सौत्रामणिविशेषणाविवक्षया अपिशदाश्च वाजपेयेऽपि निषेधः । वाजपेये-

तु तत्रासौ मानाभावात् सोमसुरयोः सहत्यागिन ऋग्ने सुराद्रव्यत्वात् तत्-
प्रस्थतया यागनामत्वेन तां विना संज्ञायोगात् कलौ नाधिकारः ।

वृत्तेति,—

एकाह्वाद्वाङ्मणः शुद्धेन्द्रयोऽग्निवेदसमन्वितः ।

इतुरक्तावस्थाशौचस्य सङ्कोचः ।

न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते ।

इतुरक्तस्य प्रायश्चित्तस्य विधानं उपदेशः । संसर्गस्तत्संस्पर्शी च पञ्चम-
इत्यादिना उक्तः स्तेयं च ताभ्यां भिक्षेषु ब्रह्महत्यासुरापानगुरुदारगमनेषु
कामकृतेषु मरणान्तिकं विना निष्कृतिः प्रायश्चित्तम् । सर्वार्थान्या असवर्णा-
वस्थियादिः तथा दुष्टैः । अयोनौ शिष्यादी ।

“चतसस्तु परित्याज्याः शिष्यागा गुरुगा च या ॥”

इतुरक्तस्यागः । परोद्देशेन ब्राह्मणाद्यर्थं आत्मनस्त्यागः । यद्वा-
परोद्देशात्मतयागो गोदानम् । “मनसा पातसुद्दिश्य” इतुरक्तम् ।

उद्दिष्टस्य त्यक्तस्य वर्जनम् । प्रतिग्रहममर्थाऽपीत्युक्तम् । वेतनग्रहणे-
न प्रतिमा पूज्या । “स्वाशौचकालाद्विज्ञेयं स्पर्शनं तु विभागतः” । इतुरक्तः
स्पर्शः । षड्विंशति,—

“उपोषितस्त्राहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाह्वरेत्” ॥

इतुरक्तमन्नचौर्यम् । सामान्यतः कलावपि मति मद्यमांसादिविगीत-
द्रव्याशननिषेधे पापाभावाभ्यनुज्ञयैतदयुगीयापद्येतदेव भक्षयेदित्यग्राह्या-
पहृत्तिर्दिर्जाग्रतानामितुर्दृष्टितं ग्रन्थकृता । अतः ब्राह्मणानामापत्तुः सति
सुयोगं जीविकानिर्वाहार्थमापत्कालीनेतस्ततो-भोजनमद्यपानगवादिनिषिद्ध-
मांससेवनादिरूपा ।

एतद्वास्थानं तु न स्वकपोलकल्पितं, किंत्वेतस्य गत्यन्तरे मत्स्यविद्यमानं
चाक्रायणाद्युषिभिर्बन्ध्यादिपाचितकुल्यावादिभक्षणादिरूपापहृत्तिनिषेधपरतया
व्याख्यानमनुष्ठितम् ।

अथवा, “क्षत्रहत्या वैश्यहृतिः प्रशस्ता स्यात् कलौ युग” इति । आश्व-
लायनवचनस्य नैरर्थक्यापत्तेः । उपलक्षणमेतत् । तेन क्षत्रियादीनामपि-
ग्रहणम् ।

तथा, हिन्दुसाम्प्रदायिकशिष्टादृताचारः परिदृश्यते भारतेऽस्मिन् । अश्वस्त-
निकता । “व्रह्मैहिको-वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा” ।

इति मनुवचनोक्तमेवं दिवसव्यापि धनसम्पादनम् ।

यत्तु आपद्धृतिर्हि जाग्रानामित्यत्रापद्धृतिः क्षत्रियादिहृतिरित्यर्था-
पयन्ति । तत्तुच्छं, ब्राह्मणानामन्तस्तद्वृत्त्यपेक्षया प्रायशो-विगीतापद्धत्याचरण-
परिदर्शनात् ।

अतो-दोषबहुले कलियुगे श्रौतधर्मस्य विशेषतः सङ्कुचिततया प्रायः-
स्वजातीयतेजोविहीनस्य विप्रस्य विपत्कालीनात्यन्तनिषिद्धाचरणजनितपाप-
भस्मीकरणशक्तिशून्यत्वेन तपोयज्ञादिकष्टकर्मसाध्यधर्मज्ञसनवदापदि स्वस्व-
जातीयतेजोऽसत्करणमतीवगर्हितहृत्सिद्धोचनं विधेयमित्येतद्वचनस्याभिप्राय-
इति निष्कर्षः । एतदयुक्तिमनुमोदन्ते पुराणधर्मशास्त्रादिप्रमाणानि ।
कलियुगे ब्राह्मणादिजातीनां तेज-आदिशक्तिहीनत्वं वर्णितम्,—

भागवते यथा,—

“कृते चतुष्पात्-सकलो-निर्व्याजोपाधिवर्जितः ।

वृषः प्रतिष्ठितो-धर्मो-मनुष्ये भरतर्षभ ! ॥

अधर्मः पादविह्वस्तु त्रिभिरंशैः प्रतिष्ठितः ।

त्रेतायां द्वापरेऽर्द्धेन व्यामिश्रो-धर्म-उच्यते ॥

त्रिभिरंशैरधर्मस्तु लोकानाक्रम्य तिष्ठति ।

तामसं युगमासाद्य तदा भरतसत्तम ! ॥

चतुर्थ्यांशेन धर्मस्तु मनुष्यानुपतिष्ठति ।

आयुर्वीर्यमथो-बुद्धिर्बलं तेजश्च पाण्डव ! ॥

मनुष्याणामनुयुगं ऋसतीति निबोध मे ।
 राजानो-ब्राह्मणा-वैश्याः शूद्राश्चैव युधिष्ठिर ! ॥
 व्याजैर्धर्मं चरिष्यन्ति धर्मवैतंसिका-नराः ।
 सत्यं संचेत्सते लोके नरैः पण्डितमानिभिः ॥
 सत्यहान्या ततस्तेषामायुरल्पं भविष्यति ।
 आयुषः प्रक्षयाद्विद्यां न शक्नुवन्तुपजीवितुं ॥
 विद्याहीनानविज्ञानाल्लोभोऽप्यभिभविष्यति ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः सङ्कौर्यन्ते परस्परम् ॥
 शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपःसत्यविवर्जिताः” । इत्यादि ।

अपि च कलियुगे,—

यथैवान्धेषामवलम्बनं निषिद्धं, तथैवाश्वस्तनिकतात्मिकाऽपदवृत्तिः,
 अर्थात्—ब्राह्मणानामश्वस्तनिकतावस्थायां प्राणरक्षणोपयोगिब्रह्मसत्तात्मकाप-
 वृत्तिः कलौ परिहरणीयेत्येवं रूपोऽर्थः प्रतिभाति समीचीनतया । अन्यथा-
 युगेऽस्मिन् प्रत्यक्षतः प्रचलितनिरुक्तप्रमाणब्रातोक्तविगर्हिताचारजातानुष्ठान-
 परिदर्शनासम्भवात् ।

अत-एतद्वृत्तिनिषेधेन सति सुयोगाभावेऽगतिकतया तदतिरिक्तापवृत्ति-
 ब्रातावलम्बनमदोषाधायकत्वेनाभ्यनुज्ञातमिति भवति प्रतिभातम् । न चाश्व-
 स्तनिकतावस्थापरिचायकब्रह्मसत्तनामकवृत्तेः शिलोञ्चवृत्तिवदनापवृत्तित्वाच्च
 भवेदापदवृत्त्यात्मिकैवेति वाच्यं, वाणिज्यादिवदस्या निरुक्तोभयवृत्त्यात्मकत्वात् ।
 कश्चीकुर्वन्ति विवेचनमेतन्मानवीयप्रमाणानि,—

यथाह मनुरनापदि,—

“ऋतामृताभ्यां जीवेत् मृतेन प्रमृतेन वा ।

सत्यान्मृतास्त्यया वापि न श्ववृत्त्या कथञ्चन ॥

ऋतमुच्छ्रितं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।
 मृतन्तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥
 सत्यानृतं तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।
 सेवा श्रवृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥
 कुशूलधान्यको-वा स्यात् कुम्भौधान्यक-एव वा ।
 त्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥”

तथाच तटीकाकारः कुल्लूकभट्टः कैः कर्मभिरित्यत्राह, —

ऋतामृताभ्यामिति । अनापदोत्यनुवर्तते । ऋतादिभिरनापदि जीवेत् ।
 सेवया त्वनापदि कदाचिन्न वर्त्तत इत्यादि । तथापद्वृत्तित्वमापादयति ऋता-
 दीनां स एव,—

शिलोच्छ्रमप्याददीत विप्रोऽजौवं यतस्ततः ।
 प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयांस्ततोऽप्युच्छ्रः प्रशस्यते ॥

तथाच कुल्लूकभट्टः,—

शिलोच्छ्रमिति,—

“ब्राह्मणः स्ववृत्त्या अजीवन् यतस्तत इतुप्रपातक्वादभ्योऽपि शिलोच्छ्र-
 गृहीयात्, न तु तत्सम्भवे असत्यतिग्रहं कुर्यात् । यस्मादसत्यतिग्रहात् शिलः-
 प्रशस्त इत्यादि” । सूचितमनेनापवृत्तित्वमप्राप्तादीनाम् । उभयवृत्तित्वमेते-
 नापि सुसिद्धमेतेषामिति निर्गलितार्थः । ननु प्रमाणेनानेन शिलोच्छ्रयोरापद-
 वृत्त्यात्मकतया परिगृहीतत्वादापद्वृत्तित्वेनाश्वस्तनिकता न भवेत्परिगणितेति-
 चेन्न, अश्वस्तनिकतावेदकब्रह्मसत्त्वस्य शिलोच्छ्रयोरन्यतरवृत्तिरूपत्वेन मेधा-
 तिथिना स्वभावे व्याख्यातत्वात् । यथाह मेधातिथिः,—‘चतुर्थः पुनरश्वस्त-
 निको-ब्रह्मसत्त्वेण जीवति ब्रह्मसत्त्वं शिलोच्छ्रयोरन्यन्तरा वृत्तिः । ब्रह्मणो-
 ब्राह्मणस्य सततभवत्वात् सत्त्वमिव सत्त्वमित्याह” । तथा वृत्तित्वमापादितं
 कुल्लूकभट्टेनाप्यश्वस्तनिकतायाः ।

यथाह कुल्लूकभट्टः,—

चतुर्णामपीति मानवीयवचनवाख्यायाम् । “एषां चतुर्णामपि कुशूल-
धान्यकादीनां गृहस्थानां ब्राह्मणानां मध्ये यो यः श्रेष्ठे पठितः स स श्रेष्ठो-
ज्ञातव्यः । यतोऽसौ वृत्तिसङ्कोचधर्मेण स्वर्गादिलोकजित्तमो-भवति । वृत्ति-
सङ्कोचधर्मेणेतिपदोपादानेनैव प्रकटीकृतमेतत् ।

वृत्तित्वं प्रकरणपठिताश्वस्तनिकतायाः । युगास्तरीयापदि तद्वृत्तेरुप-
कारकत्वेऽपि विपद्वहूले कलियुगे तद्वृत्तेरुपयोगित्वाभावात्तन्निवारणमत्र-
सुसङ्गतमिति निष्कृष्टार्थः ।

यथापदि कलेरन्येषु युगेषु तपःप्रभावादिशक्त्याधिक्येन सहिगर्हितगोमांसादि-
द्रव्यभक्षणेऽपि पापाभावः, तथोपवर्णितो-मनुयान्नवल्काभ्याम् ।

मनुर्यथाह,—

“जीवितात्ययमापन्नो-योऽन्नमत्ति यतस्ततः ।

आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥

अजीगर्तः सुतं हन्तुमुपासर्पद्बुभुक्षितः ।

न चालिप्रात पापेन क्षुत्पतीकारमाचरन् ॥

श्वमांसमिच्छन्नार्त्तोऽत्तुं धर्माधर्मविचक्षणः ।

प्राणानां परिरक्षार्थं वामदेवो-न लिप्तवान् ॥

भगद्वाजः क्षुधार्त्तस्तु सपुत्रो विजग्म वने ।

वह्नौर्गाः प्रतिजग्राह वृधोस्तत्रोर्महातपाः ॥

क्षुधार्त्तश्चात्तुमभ्यगाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम् ।

चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः” ॥

तथाच याज्ञवल्काः,—

“आपद्गतः सम्प्रगृह्णन् भुञ्जानो-वा यतस्ततः ।

न लिपेत्प्रतैनसा विप्रो-ज्वलनार्कसमो-हि सः” ॥

नच युगसाधारण्येनैव निषिद्धमांसाद्यशनोत्प्रेषणात्कथं कलेरन्ययुगविषय-
मित्यभिहितमिति वाच्यम् । आपवृत्तिर्हिजाग्रणामित्यनेन कलावापवृत्तेः-
संकुचितत्वात् । “मुखेनैव धमेदग्नि” मित्युक्तधमनम् । “दशाहेनैव शुद्धेयत-
भूमिष्ठं च नवोदकम्” । इत्युक्तो दशाहः । शुद्धेषु दासगोपालेति ।

“कन्दुपक्वं स्नेहपक्वं यच्च दुग्धेन पाचितम् ।

एतान्यशूद्रान्नभुजो भोज्यानि मनुरब्रवीत्” ॥

इत्यपराकं सुमन्तृक्ता शूद्रस्य पाकक्रिया ।

“पितापुत्रविवादे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः ।” इत्युक्तः । सायं गृहत्वं
“विधूमे सन्नमूले” इत्युक्तम् ।

पृथ्वीचन्द्रेण तु,—

“अटन्ति वसुधां विप्राः पृथिवौदर्शनाय च ।

अनिष्केता ह्यनाहारा यत सायंगृहास्तु ते” ॥ इति,

विष्णुपुराणोक्तो-निषेधः । तेन ज्ञातशीलपान्यादेः आह्लादौ विनियोगो
न कार्यः कलावित्यर्थ-उक्तः । एतानि वर्ज्यानीत्यर्थः ।

निगमः,—

“अग्निहोत्रं गवालम्भं सव्यासं पलपैतृकम् ।

देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत्” ॥

अग्निहोत्रं तदर्थमाधानम् । एतच्च सर्वाधानपरम् ।

“अर्द्धाधानं स्मृतं श्रौतस्मार्त्ताग्न्योस्तु पृथक्कृतिः ।

सर्वाधानं तयोरैक्यकृतिः पूर्वयुगाश्रिता” ॥ इति ।

लोगान्निवचनादिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । एतेन

“चत्वार्यब्दसहस्राणि चत्वार्यब्दशतानि च” ।

“कलेर्यदागमिष्यन्ति तदा वेतापरिग्रहः ।

सव्यासश्च न कर्त्तव्यो-ब्राह्मणेन विजानता” । इति—

व्यासवचनं व्याख्यातम् ।

सर्वाधानेऽपि विशेषमाह देवलः,—

“यावद्वर्णविभागोऽस्ति यावदेदः प्रवर्तते ।

सञ्चासं चाग्निहोत्रं च तावत्कुर्यात्-कलो युगे” ।

इत्येतन्मतान्तरविषयम् । इदानीमपि तथा शिष्टाचारदर्शनात् । अन्ये-
त्वत्र पूर्वयुगाश्रितेति लोकास्त्रिधाके पूर्वयुगानि कृतादीनीत्यर्थापयन्ति ।
अपरेऽपि युगस्य पूर्वं कलेः पूर्वभागः । स “चत्वार्यष्टसहस्राणीति पूर्वाज्ञ-
वाक्याश्चतुष्टवारिंशच्छतवर्षावच्छिन्नः । तस्मिन् भागे सर्वाधानं कार्यम् ।
तदुक्तं तु यावद्वर्णविभागोऽस्तीति वाक्याद्वर्णविभागपर्यन्तमर्हाधान-
मित्याहुः । सञ्चासस्त्रिदण्डः । एतादृशोभयाचारो न कुत्राप्यवलोकित-
इत्यतोऽयं न समीचीन इति प्रतीतिः ॥ शक्त्यपेक्षया कलियुगं निःश्रेयस-
साधनीभूतधर्मसंकोचनं व्यापृता महात्मान इति स्फुटतः प्रतिपादयन्ति-
बृहन्नारदीयवचनानि । तथा,—

हेमाद्रुःकृतादित्यपुराणीयप्रमाणोक्तलोकगुणस्थपदेनैव निःश्रेयसाभ्युदय-
साधनीभूतोभयधर्मसंकोचनं स्फुटतः प्रकाशितम् । अतो लोकोन्नतिप्रति-
पादनतत्परः पूर्वाचार्यैर्यथासमयं संकुचितोऽयं प्रथमः । द्वितीयम् फल-
हीनतया परिहृतः कदा वांशतः कदा वावश्यकतया परिवर्तितः कुत्रापि-
परिवर्तितश्चानुमीयते । नत्वयमोश्वरनिर्मितः । व्यवस्थापूर्वकं वृधैरित्यत्र
वृधपादोपादानेनैव द्वितीयनियमस्य प्रकटीकृतमामाजिककर्तृकत्वात् ।
प्रसङ्गतः कलियुगसाधारणधर्मा-उपवर्ण्यस्तेऽत्र ।

कलिधर्मा-यथा, —

“यदा सदानृत्यं तन्द्री निद्रा हिंसा विषादनम् ।

शोकमोहभयं दैन्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः ॥

यस्मिन् जनाः कामिनः स्युः शश्वत्कटुकभाषिणः ।

दस्युकृष्टा जनपदा वंदाः पाषण्डदृषिताः ॥

नश्च प्रजाभक्ष्याः शिश्रोदरपरा द्विजाः ।
 अत्रता वटवोऽशौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः ॥
 तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो हर्षलोलुपाः ।
 ऋक्साया महाहाराश्चौर्यमायोरुसाहसाः ॥
 त्यज्यन्ति भृत्याश्च पतिं तापसास्त्वखिलं व्रतम् ।
 शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपोवेशोपजीविनः ॥
 उद्विग्ना-श्चानलंकाराः पिशाचसदृशाः प्रजाः ।
 अस्नातभोजनेनाग्निदेवतातिथिपूजनम् ॥
 करिष्यन्ति कलौ प्राप्ते न च पिण्डोदकक्रियाम् ।
 स्त्रौपराश्च जना सर्वे शूद्रप्रायाश्च शौनक ! ॥
 बहुप्रजाल्पभाग्याश्च भविष्यन्ति कलौ स्त्रियः ।
 शिरःकण्डूयनपरा आक्षां भेत्स्यन्ति सत्पतेः ॥
 विष्णुं न पूजयिष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः ।
 कलेर्दीपनिधेर्विप्र ! अस्ति ह्येको-महान् गुणः ॥
 कीर्त्तनादेव कृष्णस्य मुक्तवन्धः परं व्रजेत् ।
 कृते यङ्गायतो-विष्णुं चेतायां यजतः फलम् ॥
 द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्वरिकीर्त्तनात् ।
 तस्माद्ध्वेयो हरिर्नित्यं ध्येयः पूज्यश्च शौनक ! ॥

इति गारुड युगधर्मे ।

तथा कलियुगधर्मा भागवते,—

उदरंभरिता स्वार्थः सत्यत्वे धार्ष्ट्यमेव हि ।
 दाक्ष्ये कुटुम्बभरणं यशोऽर्थे धर्मसिवनम् ॥

एवं प्रजाभिर्दुष्टाभिर्गाकीर्णचित्तिमण्डले ।
 ब्रह्मविट्क्षत्रशूद्राणां यो-बली भविता नृप ! ॥
 प्रजा हि लुब्धै-राजन्यैर्निघ्नैर्दस्यधर्मभिः ।
 आच्छिन्नदारद्रविणा यास्यन्ति गिरिकाननम् ॥
 शाकमूलामिषक्षौद्रफलपुष्पाष्टिभोजनाः ।
 अनावृष्ट्या विनक्षन्ति दुर्भिन्नकरपीडिताः ॥
 शीतवातातपप्रावृड्हिर्मैरन्योन्यतः प्रजाः ।
 क्षुत्तृड्भ्यां व्याधिभिश्चैव सन्तप्यन्ते च चिन्तया ॥
 त्रिंशद्विंशतिवर्षाणि परमायुः कलौ नृणाम् ।
 पाषण्डप्रचुरे धर्मे दस्यप्रायेषु राजसु ॥
 चौर्यान्तवृथाहिंसानानावृत्तिषु वै नृषु ।
 शूद्रप्रायेषु वर्णेषु क्रागप्रायाम् धेनुषु ॥
 'गृहप्रायेष्वाश्वेषु यौनप्रायेषु बन्धुषु ।
 अनुप्रायास्त्रौषधीषु शमौप्रायेषु म्यासुषु ॥
 विद्युत्प्रायेषु भेषेषु गृन्यप्रायेषु सङ्गसु ।
 इत्थं कलौ गतप्राये जनेषु खरधमिषु ।
 धर्मवाणाय सत्त्वेन भगवान् वतर्गिष्यति ॥" इति ।

कलियुगीयापत्कालसाधारणा एते धर्मा इत्यवधेयम् ।

अन्यथा “चत्वार्यब्दसहस्राणीत्यारभ्य यदा त्रेतापरिग्रह-इत्यन्तवचनस्य-
 निष्कलत्वापत्तेः । तथैव समर्थिता एते धर्मा मङ्गानिर्वाणतन्त्रपराग्राध्यात्म-
 रामायणादिधर्मशास्त्रीयग्रन्थनिवर्तन । एवं सत्स्वपि वर्णाश्रमादिबहुविध-
 धर्मेषु प्रकृतानुपयोगितया परिहृतस्तद्विचारः ।

इदानींतनमानवानां सुखकालावलम्बितनिग्रमपरिपालनाशक्त्येन-

निषिद्धकार्यानुष्ठानव्यवहारपरिदर्शनात् प्रतिधर्मशास्त्रं पृथक्तया पूजनीय-
महर्षिभिर्निरूपितापद्धर्मस्य पर्यालोचनया चाधुनातनकलियुगीयसमय-
स्तावदापत्कालिक-इति सर्वैरवश्यमङ्गीकरणीयं निर्विवादम् । अतोऽस्य-
प्रस्तावितविषयतया तन्निरूपणमतं कर्तव्यमादितः ।

अथापत्कालविचारः ।

आपद्युक्तः कालः, का तावदापदित्याकाङ्क्षायामितुच्यते,—

रोगाद्यभिभूततावस्था, सम्यग्वर्त्तनोपायानुपलभ्यो-धर्मविप्लवश्च आपत्,
तैर्युक्तः समय-आपत्काल इत्यर्थः । आपदां समूहः आपदं तस्य कालः
आपत्कालः ।

उदाहरणं यथा महाभारते,—

“पौंड्रा चापत्कालश्च पत्तिज्ञानं च पाण्डव ! ।”

तन्निवृत्तिस्तु कुत्राप्यदिनात्मिका, कदा वानेकसम्बत्सरसापेक्षा ।

अतो यस्या आपदः यत्कालव्यापित्वं तस्यास्तत्कालावधिकत्व-मव-
धार्यं, इत्यपरिमितकालस्य कैश्चिदपि महर्षिभिरनिर्द्धारितत्वात् । अत-
एवापत्कालस्य स्वल्पदिनस्थायित्वं बहुसमयव्यापित्वं च सिद्धमित्यर्थः । तथा
—ज्वरादिक्रियद्रोगस्याल्पदिवसस्थायित्वं, कुष्ठादिक्रियद्रोदानां जीवनावधि-
व्यापित्वं च, एवं दुर्भिक्षादौ सम्यग्वर्त्तनोपायानुपलभ्यश्च दृश्यते सर्वत्र ।
विशेषविवरणस्य सुखवन्धतः सन्निवेशितमवलोकितव्यम् । एतेनापत्-
कालस्य यावत्कालं रोगाद्यभिभूततासम्यग्वर्त्तनोपायानुपलभ्यान्यतरजन्य-
निषिद्धकार्यानुष्ठानप्रवृत्तिजनकत्वविशिष्टत्वं, अथवा धर्मविप्लवस्यापत्काला-
त्मकत्वेन विद्यमानतया विधीयते लक्षणान्तरम् । यथा, यावत्कालं-
रोगाद्यभिभूततासम्यग्वर्त्तनोपायानुपलभ्यधर्मविप्लवान्यतमजन्यनिषिद्धाचरण-
प्रवृत्तिजनकत्वविशिष्टत्वं आपत्कालत्वमिति लक्षणं समायातम् । इति
धर्मविप्लवमादायान्यतमनिवेशः ।

एतद्विचारसहायभूतानि प्रमाणानि यथा महाभारतीय-शान्तिपर्वन्त
र्गतापद्धर्मपर्वणि, —यथा,—

युधिष्ठिर उवाच,—

“हीने परमके धर्मे सर्वलोकाभिलङ्घिते ।
 अधर्मे धर्मतां नीते धर्मे चाधर्मताङ्गते ॥
 मर्यादासु विनष्टासु क्षुभिते धर्मनिश्चये ।
 राजभिः पीडिते लोके परैर्वापि विशंपते ! ॥
 सर्वाश्रमेषु मूढेषु कर्मस्वपहतेषु च ।
 कामाक्षोभाच्च मोहाच्च भयं पश्यत्सु भारत ! ॥
 अविश्वस्तेषु सर्वेषु नित्यं भीतेषु पार्थिव ! ।
 निकृत्याहन्यमानेषु वञ्चयत्सु परस्परम् ॥
 सम्प्रदीप्तेषु देशेषु ब्राह्मणे चातिपीडिते ।
 अवर्षति च पर्जन्ये मिथो-भेदे समुत्थिते ॥
 सर्वस्मिन् दस्युसाद्भूते पृथिव्यामुपजीवने ।
 केनचित्ब्राह्मणो जीवेज्जघन्यं काल-आगते ॥
 अतितिक्षुः पुत्रपौत्राननक्रोशान्नराधिप ! ।
 कथमापत्सु वर्त्तत तन्मे ब्रूहि पितामह ! ॥
 कथञ्च राजा वर्त्तत लोके कलुषतां गते ।
 कथमर्थाच्च धर्माच्च न ह्येतत् परन्तप ! ॥

भीष्म-उवाच,—

“राजमूला महाबाहो ! योगक्षममुवृष्टयः ।
 प्रजासु व्याधयश्चैव मरणञ्च भयानि च ॥
 कृतं चेता ह्यपराञ्च कलिश्च भगतर्षभ ! ।
 राजमूला इति मतिर्मम नास्त्यत्र संशयः ॥

तस्मिँस्त्वभ्यागते काले प्रजानां दोषकारके ।
 विज्ञानबलमास्थाय जीवितव्यं भवेत्तदा ॥
 अवाप्रादाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 विश्वामित्रस्य सम्बादं चाण्डालस्य च पक्वणे ॥
 वेताद्वापरयोः सम्यौ तदा दैवविधिक्रमात् ।
 अनावृष्टिरभृह्वीरा लोके द्वादशवार्षिकी ॥
 प्रजानामतिवृद्धानां युगान्ते समुपस्थिते ।
 वेताविमोक्षसमये द्वापरे प्रतिपादने ॥
 नववर्षं सहस्राक्षः प्रतिलोमोऽभवद्गुरुः ।
 जगाम दक्षिणं मार्गं सोमो व्यावृत्तलक्षणः ॥
 नावश्यायोऽपि तदाभूत् कुत एवाभजातयः ।
 नद्यः संचिप्ततोयौघाः किञ्चिदन्तर्गतास्ततः ॥
 तस्मिन् प्रतिभये काले क्षते धर्मे युधिष्ठिर ! ।
 बभ्रमुः क्षुधिता मर्त्याः खादमानाः परस्परम् ॥
 ऋषयो नियमांस्त्यक्त्वा परित्याज्याग्निदेवताः ।
 आश्रमान् सम्परित्यज्य पर्य्यधावन्नितस्ततः ॥
 विश्वामित्रोऽथ भगवान् महर्षिरनिकेतनः ।
 क्षुधापरिगतो धीमान् समन्तात् पर्य्यधावत ॥
 त्यक्त्वा दारांश्च पुत्रांश्च कस्यांचिज्जनसंसदि ।
 भक्ष्याभक्ष्यसमो भूत्वा निरग्निरनिकेतनः ॥

स कदाचित् परिपतन् श्वपचानां निवेशनम् ।
 हिंसाणां प्राणिघातानामाससाद वने क्वचित् ॥
 तत्-प्रविश्य क्षुधाविष्टो विश्वामित्रो-महानृषिः ।
 आहारान्वेषणे युक्तः परं यत्नं समास्थितः ॥
 न च क्वचिदविन्दत्स भिक्षमाणोऽपि कौशिकः ।
 मांसमन्नं फलं मूलमन्यद्वा तत्र किञ्चन ॥
 अहो कृच्छ्रं मया प्राप्तमिति निश्चित्य कौशिकः ।
 पपात भूमौ दौर्वल्यात्तस्मिंश्चाण्डालपक्वणे ॥
 सच्चिन्तयामास मुनिः किं नु मे सुकृतं भवेत् ।
 कथं वृथा न मृतुः स्यादिति पार्थिवसत्तम ! ॥
 स ददर्श श्वमांसस्य कुतन्त्रौ विततां मुनिः ।
 चाण्डालस्य गृहे राजन् ! मयः शस्त्रहतस्य वै ॥
 स चिन्तयामास सदा स्तैन्यं कार्यमितो मया ।
 न ह्रीदानीमुपायो मे विद्यते प्राणधारणे ॥
 आपत्सु विहितं स्तैन्ये विशिष्टञ्च महीयसः ।
 विप्रेण प्राणरक्षार्थं कर्तव्यमिति निश्चयः ॥
 ह्रीनादादेयमादौ स्यात्प्रमानात्तदनन्तरम् ।
 असम्भवे वादहीत विशिष्टादपि धार्मिकात् ॥
 सोऽहमन्यावसानायां ह्यगम्येनां प्रतिग्रहात् ।
 न स्तैन्यदोषं पश्यामि हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥

एतां बुद्धिं समास्थाय विश्वामित्रो महामुनिः ।
 तस्मिन् देशे सुसुष्याप श्वपचो यत्र भारत ! ॥
 स विगाढां निशां दृष्ट्वा सुप्ते चाण्डालपङ्कणे ।
 शनैरुत्थाय भगवन् ! प्रविवेश कुटीमतः ॥
 सुषुप्त इव चाण्डालः श्लेष्मापिहितलोचनः ।
 परिभिन्नस्वरो रुक्षः प्रोवाचाप्रियदर्शनः ॥

श्वपच-उवाच,—

“कः कुतन्वीं घटयति सुप्ते चाण्डालपङ्कणे ।
 जागर्मि नात्र सुप्तोऽस्मि हतोऽस्मीति च दारुणः ॥
 विश्वामित्रस्ततो भीतः सहसा तमुवाच ह ।
 तत्र व्रीडाकुलमुखः सोद्वेगस्तेन कर्मणा ॥
 विश्वामितोऽहमायुष्मानागतोऽहं बुभुक्षितः ।
 मा वधीर्मम सद्बुद्धे ! यदि सम्यक्प्रपश्यसि ॥
 चाण्डालस्तद्वचः श्रुत्वा महर्षेर्भावितात्मनः ।
 शयनादुपसम्भ्रान्त उद्ययौ प्रति तं ततः ॥
 स विमृज्याश्रुनेत्राभ्यां बहुमानात्-कृताञ्जलिः ।
 उवाच कौशिकं रात्रौ ब्रह्मन् ! किन्ते चिकीर्षितम् ॥
 विश्वामित्रस्तु मातङ्गमुवाच परिसान्त्वयन् ।
 क्षुधितोऽहं गतप्राणो-हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥
 क्षुधितः कलुषं यातो नास्ति ज्ञीरशनार्थिनः ।
 अटन् भैक्ष्यं न विन्दामि यदा युष्माकमालये ॥
 तदा बुद्धिः कृता पापे हरिष्यामि श्वजाघनीम् ।
 अग्निर्मुखं पुरोधश्च देवानां शुचिषाङ्गिभुः ॥

यथावत्-सर्वभृग्-ब्रह्मा तथा मां विद्धि धर्मतः ।
 विश्वामित्रस्ततो राजन् ! इतुःस्तो भरतर्षभ ! ॥
 क्षुधार्तः प्रतुःवाचेदं पुनरेव महामुनिः ।
 येन येन विशेषेण कर्मणा येन केनचित् ॥
 अभ्युज्जीवेत्साद्यमानः समर्थो धर्ममाचरेत् ।
 ऐन्द्रो-धर्मः क्षत्रियाणां ब्राह्मणानामथाम्निः ॥
 ब्रह्म वज्रिर्मम बलं भक्षामि शमयन्-क्षुधाम् ।
 यथा यथैव जीवेद्धि तत्कर्तव्यमहेनया ॥
 जीवितं मरणाच्छ्रेयो-जीवन् धर्ममवाप्नुयात् ।
 सोऽहं जीवितमाकाङ्क्षन्न भक्षस्यापि भक्षणम् ।
 व्यवस्ये बुद्धिपूर्वं वै तद्भवाननुमन्यताम् ॥
 वलवन्तं करिष्यामि प्रणोत्स्याम्यशुभानि तु ।
 तपोभिर्विद्यया चैव जीतोऽपीव महत्तमः” ॥

भीष्म उवाच,—

“एवमुक्त्वा निवृत्ते मातङ्गः कौशिकं तदा ।
 विश्वामित्रो जहागैव कृतवृद्धिः श्वजाघनीम् ॥
 ततो जग्राह स श्वाङ्गं जीवितार्थी महामुनिः ।
 सदारस्तामुपाहृत्य वनं भोक्तुमियेष सः” ॥ इत्यादि ।

तथात्र गौतमोपाख्यानं यथा,—

भीष्म-उवाच,—

“हन्त ते वर्त्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।
 उदिच्यां दिशि यदृत्तं स्लेष्कं मनुजाधिप ! ॥

ब्राह्मणी-मध्यदेशीयः कश्चिद्वै ब्रह्मवर्जितम् ।
 ग्रामं वृद्धियुतं वीक्ष्य प्राविशन्नैक्षिकाङ्गया ॥
 तत्र दस्युर्धनयुतः सर्ववर्णविशेषवित् ।
 ब्रह्मण्यः सत्यसन्धश्च दाने च निरतोऽभवत् ॥
 तस्य क्षयमुपागम्य ततो भिक्षामयाचत ।
 प्रतिश्रयं च वासार्थं भिक्षां चैवाथ वार्षिकीम् ॥
 प्रादात्तस्मै स विप्राय वस्त्रं च सदृशं नवम् ।
 नारीं चापि गुणोपेतां रूपयौवनशालिनीम् ॥
 तस्मिन् गिरिवरे राजंस्तया रेमे स गौतमः ।
 कुटुम्बार्थं च दास्याश्च साहाय्यं चाप्यथाकरोत् ॥
 तत्रावसत्-स वर्षाणि समृद्धश्वरालये ।
 वाणवेधे परं यत्नमकरोच्चैव गौतमः ॥
 गौतमः सन्निकर्षेण दस्युभिः समतामियात् ।
 तथा तु वसतस्तस्य दस्युग्रामे सुखं तदा ॥
 अगमन् बहवो मासा निघ्नतः पक्षिणो बहून् ।
 ततः कदाचिदपरो द्विजस्तं देशमागतः ॥
 स ब्रह्मचारी तद्देश्यः सखा तस्यैव सुप्रियः ।
 तं दस्युग्राममगमद्यत्वासौ गौतमोऽवसत् ॥
 स तु विप्रगृहान्वेषो शूदान्नपरिवर्जकः ।
 ग्रामे दस्युसमाकीर्णे व्यचरन् सर्वतो-दिनम् ॥

ततः स गौतमगृहं प्रविवेश द्विजोत्तम ! ।
 गौतमश्चापि संप्राप्तस्तावन्योन्येन संगतौ ।
 चक्राङ्गभारस्कन्धं तं धनुष्याणि धृतानुधम् ॥
 रुधिरैणावसिक्ताङ्गं गृहद्वारमुपागतम् ।
 तं दृष्ट्वा पुरुषादाभमपञ्चस्तं क्षयागतम् ॥
 अभिज्ञाय द्विजो-राजन्निदं वाक्यमथाब्रवीत् ।
 किमिदं कुरुष्व मोहाद्विप्रस्त्वं हि कुलोद्वहः ॥
 मध्यदेशपरिज्ञातो दस्युभावं गतः कथम् ।
 पूर्वान् स्मर द्विजान् ज्ञातौन् प्रख्यातान् वेदपागवान् ॥
 तेषां वंशेऽभिजातस्त्वमौद्विजः कुलपांशनः ।
 अवबुध्यात्मनात्मानं सत्त्वं शौलं श्रुतं दमम् ॥
 अनुक्रोशं च संस्मृत्य त्यज वाममिमं द्विज ! ।
 स एवमुक्तः सुहृदा तेन तत्र हितैषिणा ।
 प्रतुष्टवाच ततो राजन् विनिश्चित्य तदार्त्तवत् ।
 निर्जनोऽस्मि द्विजश्रेष्ठो-नापि वेदविदप्यहम् ॥
 वित्तार्थमिह संप्राप्तं विद्धि मां द्विजसत्तम ! ।
 त्वद्दर्शनात्तु विप्रेन्द्र ! कृतार्थोऽस्म्यद्य वै द्विज ! ॥
 आवां हि सह यास्यावः श्रुत्वा वसस्वाद्य शर्वरीम् ।
 स तत्र न्यवसद्विप्रो-घृणी किञ्चिदसंस्पृशन् ।
 क्षुधितश्छन्द्यमानोऽपि भोजनं नाभ्यनन्दत” ॥ इत्यादि ।

एतदुपाख्यानद्वयमयङ्गिणात्र निबन्धनादुच्येऽपि निवेगितमेतद्द्वयं बुभुत्सूना-
 मंशयनिरासार्थम् । यथाक्रममापदः क्रियत्कालावस्थायित्वं तथा बृहस्पत्य-
 वरापित्वं च सूचितमेतदुपाख्यानहितयनेत्यवधेयम् ।

धर्मविप्लवस्य चापद्रूपत्वे, पूर्वप्रदर्शितविश्वामित्रियोपाख्यानेनापि प्रकाशितानि प्रमाणानि विभावनीयान्येव ।

न चैतदुदाहरणद्वयस्य दुर्भिचार्याऽभावरूपापत्कालविषयतया नैतत् प्रकृतोपयोगीति वाच्यं, सर्वत्र दिङ्मात्रैकोदाहरणपरिदर्शनेनैवान्येषां समाहितत्वात् । तथैतद्वीकायां प्रदर्शितं नीलकण्ठेन,—“यथाहीन इति । आपद्यकार्यमपि कणिकेनोक्तं । तत्र विश्वामित्रश्वजाघनौपचनरूपं शिष्टाचारं प्रमाणयति” ।

एतदनुसृतानि प्रमाणान्यप्यवलोक्यन्ते महाभारतीयापद्धर्मपर्वणि,—

“एवं विद्वानदीनात्मा व्यसनस्थो जिजीविषुः ।

सर्वोपायैरुपायज्ञो दीनमात्मानमुद्धरेत् ॥

एतां बुद्धिं समास्थाय जीवितव्यं सदा भवेत् ।

जीवन् पुण्यमवाप्नोति पुरुषो-भद्रमश्नुते ॥

तस्मात्-कौन्तेय ! विदुषा धर्माधर्मविनिश्चये ।

बुद्धिमास्थाय लोकेऽस्मिन् वर्त्तितव्यं कृतात्मना” ॥ इति ।

ननु बहुकालस्थायिन इदानीं तनापत्कालस्य तदुद्धारोपायभूतस्य-पोताद्यारोहणसमुद्रगमनविदेशीयशिष्टानुष्ठानादिकस्य च प्रोक्तप्रमाणान्तर्भूतत्वात् तत्साधारणवचनान्तराभावाच्च तदुभयं न धर्मशास्त्रसम्मतमिति चेन्न, धर्मशास्त्रीयप्रमाणानां साक्षात्सम्बन्धेनैव समर्थकत्वाभावेऽपि उपलक्षणविधया स्वेतरप्रतिपादकत्वरिदर्शनात्, आपत्कालरूपैतत्कालस्य तदुद्धारोपायनिवहस्य च सति शिष्टानुमोदनीयत्वे निश्चयवाक्यविसरेणैव मनुना तस्य प्रमाणरूपत्वेन तदुभयस्याभ्यनुज्ञातत्वाच्च ।

प्रमाणान्याह मनुः,—

“अनायातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।

यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादशङ्कितः ॥

दशावरा वा परिषद्द्वयं धर्मं परिकल्पयेत् ।

चक्रवरा वापि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत् ॥

प्रत्यक्षं चानुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागमम् ।
तयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥
आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नंतरः” ॥

अतः सांप्रतिकसमयस्वापत्कालान्तर्भूतः ; तदुद्धारणोपायश्च तद्धर्मान्तर्गत-
इति सारासारविचारनिपुणानां प्रेक्षावतां राहान्तः ।

अथापद्धर्मविचारः,—

आपद्यनुष्ठेयो-धर्मः-वैदिकधर्माविरोधिसामाजिकधर्म इत्यर्थः एष-आपत्-
कल्पः इति कथ्यते । आपदि उचितः कल्पः विधिः अर्थात्जीवन-
निर्वाहकोपायः । स च किमात्मक इत्याकाङ्क्षायामुच्यते सः । ब्राह्मणादि-
जातीनां युगसामान्यनिषिद्धानि यानि यानि स्वस्ववृत्तिभिन्नवृत्त्यन्तरानु-
ष्ठानानि विशेषतो ब्राह्मणस्य यानि यानि कलिवर्ज्यानि, तानग्रापद्युत्सर्गापवा-
दनग्रायेनाचरणीयानीत्युपायः ।

तेषामुत्सर्गापवादनग्रायो,-यथा,—

“मा हिंस्यात्सर्वाणि भूतानीत्युत्सर्गः । अग्निष्टोमीयं पशुमालभेत्तत्प
वादः । तत्र मा हिंस्यात्सर्वाणि भूतानीत्येतस्यासङ्कोचेन सर्वहिंसानिषेध-
परत्वे अग्नीसोमीयेत्यादेर्निर्विषयत्वमापद्येत । अतो मा हिंस्यात्सर्वाणि-
भूतानीत्यस्य सङ्कोचेनाग्नीसोमीयपश्वतिरिक्तसर्वभूतहिंसानिषेधपरत्वमङ्गीकर-
णीयम् । प्रकृतं तु युगसामान्ये स्वीयवृत्तिभिन्नवृत्तिग्रहणनिषेधकवचनानां-
केवलं ब्राह्मणस्य कलिवर्ज्यप्रतिपादकद्विजस्यार्था तु नैयायनमित्यादिवचना-
नाञ्चासङ्कोचेन युगसाधारणकलिसामानरानुष्ठाननिषेधपरत्वेऽपि “क्षत्रेण
कर्मणा जीवेद्विशां वाप्यापदि द्विज” इत्यादिवचनवृत्त्यस्य निर्विषयत्वं स्यादेव,
अतो युगसाधारणानुष्ठेयवृत्त्यन्तरनिषेधकवाक्यानां कलिसामान्यवर्ज्याग्निहोत्र-
गवालम्बनादिविषयकप्रमाणानाञ्च सङ्कोचेनापत्कालानुष्ठेयवृत्त्यन्तरादियहणा-
तिरिक्तकृतादियुगचतुष्टयसाधारणस्ववृत्तिभिन्नवृत्त्यन्तराद्यनुष्ठाननिषेधत्वमङ्गी-
कार्यम् । सन्त्यत्र वृत्त्यन्तरादियहणे धर्मशास्त्रीयप्रचुरप्रमाणानि ।

यथा मतुः,—

“अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा ।
जीवेत्-क्षत्रियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरः ॥
उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।
क्षत्रिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम्” ॥

“अधुना आपन्नहर्ममाह,—

अजीवन्निति, यथोक्तेनाध्यापनादिस्वकर्मणा ब्राह्मणो नित्यकर्मानुष्ठान-
कुटुम्बसम्बर्हणपूर्वकमजीवन् क्षत्रियकर्मणा ग्रामनगररक्षणादिना जीवेत् ।
यस्मात् क्षत्रियधर्मोऽस्य सन्निकृष्टा वृत्तिः ।

उभाभ्यामिति,—

ब्राह्मण उभाभ्यां स्ववृत्तिक्षत्रियवृत्तिभ्यामप्यजीवन् केन प्रकारेण वर्त्ततेति-
यदि संशयः स्यात्, तदा क्षत्रियगोरक्षणे आश्रित्य वैश्यस्य वृत्तिमनुतिष्ठेत्,
क्षत्रिगोरक्षग्रहणं वाणिज्यस्यापि प्रदर्शनार्थम् । तथाच विक्रेयाणि ववृत्ति ।
स्वयंकृतश्रेष्ठं कृष्यादि ब्राह्मणापदवृत्तिः, अस्वयंकृतस्य ऋतामृताभ्यां जीवेत-
इत्यानापद्येव विहितत्वादिति” कुल्लूकभट्टः ।

“वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् ब्राह्मणः स्वे पथि स्थितः ।
अवृत्तिकर्षितः सौदन्निमं धर्मं समाचरेत् ॥
सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद्ब्राह्मणस्त्वनयङ्गतः ।
पवित्वं दुष्यतीत्येतद्धर्मतो-नोपपद्यते ॥
नाध्यापनाद्याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ।
दोषो-भवति विप्राणां ज्वलनाम्बुसमा हि ते ॥
जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेणाप्यनयङ्गतः ।
न त्वेव ज्यायसीं वृत्तिमभिमन्येत कर्हिचित् ॥

यो लोभाद्धमो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभिः ।
तं राजा निर्जनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥
वैश्योऽजीवन् स्वधर्मेण शूद्रवृत्त्यापि वर्त्तयेत् ।
अनाचरन्नकार्याणि निवर्त्तत च शक्तिमान् ॥
अशक्तुंस्तु शुश्रूषां शूद्रः कर्तुं द्विजन्मनाम् ।
पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेत्-कारुककर्मभिः ॥
येः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः ।
तानि कारुककर्माणि शिल्पानि विविधानि च” ॥

“सर्वत इति । ब्राह्मण आपदं प्राप्तः सर्वेभ्योऽपि निन्दितनिन्दिततर-
निन्दिततमेभ्यः क्रमेण प्रतिग्रहं कुर्यात् ।

अत्रार्थान्तरन्यामनामाकालङ्कारः ।

यस्मात्पवित्रं गङ्गादि रथोदकादिना दुष्यतीत्येतत् शास्त्रस्थित्या नोपपद्यते ।
यस्मान्नाध्यापनादिति, ब्राह्मणानामापदि गर्हिताध्यापनयाजनप्रतिग्रहेरधर्मा
न भवति । यस्मात् स्वभावतः पवित्रत्वेनाप्युदकतुल्यास्ते ।

जीवेदिति,—

क्षत्रिय आपदं प्राप्तः, एतेनैव्यभिधाय सर्वेणैव्यभिधानात् ब्राह्मणगोचरतया-
निषिद्धेनापि रमादिविक्रयणेन वैश्यवज्जीवेत् । न पुनः कदाचित् ब्राह्मण-
जीविकामाश्रयेत् । न केवलं क्षत्रियः वैश्यादयोऽन्येऽपि । शक्तिमानितु-
पादानेनैव शक्तिविहीनस्याकार्याचरणे न कोऽपि दोष इत्यवगम्यते । विप्रा-
दीनामुपलक्षणमेतत्” । इति तद्व्याख्यानकर्त्तारः । “आपद्यपि च कष्टायां
सद्यः शौचं विधीयत” इत्यापदि मुख्यशौचकल्पनानुष्ठानासम्भवेन सद्यः-
शौचाद्यनुकल्पमुज्जोदानीं तत्प्रसङ्गादापदि प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे याजनाध्यापने-
तथेत्याद्युक्तयाजनादिमुख्यवृत्त्यसम्भवेन वृत्त्यन्तरमाह,—

याज्ञवल्करः—

“ब्राह्मणे कर्मणा जीवेद्विशां वाप्यापदि द्विजः ।

निस्तीर्य तामथात्मानं पावयित्वा न्यसेत्पथि ॥

“द्विजो विप्रो बहुकुटुम्बतया स्ववृत्त्या जीवितुमसमर्थः ।

क्षत्रसम्बन्धिना कर्मणा शस्त्रग्रहणादिनापदि जीवेत्” ॥

तेनापि जीवितुमशक्नुवन् वैश्यस्य सम्बन्धिना कर्मणा वाणिज्यादिना जीवेत्-
न शूद्रवृत्त्या । तथा आपद्यपि नहि ब्राह्मी वृत्तिराश्रयणीया । किन्तु ब्राह्म-
णेन क्षात्री । क्षत्रियेण वैश्यसम्बन्धिनी, वैश्येन च शूद्रीत्येवं स्नानन्तर-
वृत्तिरेव । “अजीवन्तः स्वधर्मेणानन्तरां पापीयसीं वृत्तिमातिष्ठेरन् । न तु
कदाचिज्जायसीमि”ति वसिष्ठस्मरणात् । ज्यायसी च ब्राह्मी वृत्तिः ।

तथा च स्मृत्यन्तरं,—

“उत्कृष्टं वापकृष्टं वा तयोः कर्म न विद्यते ।

मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हिते” ॥ इति

शूद्रस्य उत्कृष्टं ब्राह्मं कर्म न विद्यते ॥

तथा ब्राह्मणस्यापकृष्टं शूद्रं कर्म, मध्यमे क्षत्रवैश्यकर्मणी । पुनरापहत-
सर्ववर्णसाधारणे हिते । इति ।

“शूद्रश्चापद्गतो वैश्यवृत्त्या शिल्पैर्वा जीवेत् ।

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथाऽजीवन् बणिक्-भवेत्” ॥

“शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद्विजातिहितमाचरन्”ति प्राशुक्तात्वात् । अनेनैव-
न्यायेनानुलोमोत्पन्नानामपि स्नानन्तरवृत्तिरुद्दनीया । एवं स्नानन्तरवृत्ति-
वृत्त्या आपदं निस्तीर्य प्रायश्चित्ताचरणेनात्मानं पावयित्वा पथि न्यसेत् ।
स्ववृत्तावात्मानं स्थापयेदित्यर्थः । यद्वायमर्थः, गर्हितवृत्त्या अर्जितं धनं-
पथि न्यसेत् उत्सृजेदिति ।

तथाच मनुः—

“जपहोमैरपेत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम् ।

प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव त्वि”ति ॥

अनापद्यविहितकर्मान्तराचरणेन साधारणस्य प्रायश्चित्तानर्हत्वेन पातित्य-
मपांक्षेयत्वं च जीवनावधि स्थास्यतीति शास्त्रीयमर्थ्यादा, किन्त्वापदि सत्यपि-
तदाचरणे प्रायश्चित्तानुष्ठानेन तदुभयं विनाशितवामिति पावयित्वेत्यनेन प्रति-
पादितोऽयं विशेष इत्यवगन्तव्यं । नन्वापदि नीचनीचतरनीचतमजातिगृह-
भोजनमितुपायान्तरं मनुयाश्चवस्त्राभ्यामभ्यनुज्ञातमपि कथं नोद्विगित-
मत्रेति चेन्न, युगान्तरीयविषयतया प्रकृतानुपयोगित्वात्, पूर्वतोऽस्य स्फुटतो-
व्याख्यातत्वाच्च ।

गौतमोऽप्याह, —

“आपत्कल्पो ब्राह्मणस्याब्राह्मणाद्विद्योपयोगोऽनुगमनम् । श्रुश्रूषाऽ-
समाप्ते । ब्राह्मणो गुरुः, याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः । सर्वेषां पूर्वः पूर्वा गुरुः,
तदलाभे क्षत्रवृत्तिस्तदलाभे वैश्यवृत्तिः ।

प्रमाणं यथा बृहदारण्यकोपनिषदि ;—

“वाचा स्म वै पूर्व उपयन्ति महोपायनकीर्त्यावास” । अत्र भाष्यं, वाचा
स्म किल पूर्वं ब्राह्मणा विद्यार्थिनः सन्तः क्षत्रियान् वा वैश्यानुपयन्ति शिष्टवृत्त्या-
उपगच्छन्ति, नोपायनश्रुश्रूषाभिः, अतः स गौतमः उपायनकीर्त्या उपगम-
कीर्त्तनमात्रेणैव उवास ऊपिवान् नोपायनं चकार” ।

तथाऽनन्दगिरिः—

“आपदि समादधिकाद्वा विद्याप्राप्तमश्ववावस्थायां उपायनमुपगमनं-
पादोपसर्पणं ।

तथाच मनुः,—

“अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते ।

अनुब्रज्या च श्रुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः” ॥ इति ॥

एतदभिन्नेषु धर्मशास्त्रान्तरेषु विद्यमानान्यपि प्रायश एतत्सुत्यानि वह्नि-
वचनानि निवन्धवाहुल्यभियोपेक्षणीयानात्र । जीवनहेतुत्वेनापदि स्थूलतो-
हृत्यन्तराद्युपाये सत्यपि निरूपिते सम्प्रति विभागशस्तहेतुतया मनुयाज्ञ-
वल्काप्रदर्शिता बहुविधा उपायाः प्रकाश्यन्तेऽत्र ।

यथाह मनुः ;—

“विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षं विपणिः कृषिः ।

धृतिर्भैक्ष्यं कुसीदं च दश जीवनहेतवः ॥

“विद्येति,—आपन्नकरणाज्जीवनहेतव इति निर्देशादेषां मध्ये यया हृत्या-
यस्यानापदि जीवनं निषिद्धं, तथा तस्यापद्यभ्यनुज्ञायते,

यथा ब्राह्मणस्य भृतिसेवादि एवं शिल्पादावपि ज्ञेयं । विद्या वेदविद्या-
वातिरिक्ता (जीविकानिर्वाहहेतुका) वैद्यतर्कविषापनयनादिविद्या (आदि-
पदेन मौलिकधर्माविरोधविदेशीयविद्याशिक्षादिसंग्रहः) । सर्वेषामापदि-
जीवनार्थं न दुष्यति । शिल्पं लिखनादिकरणं (आदिपदोपादानेन-
सकलकारुक्मणं संग्रहणं) । भृतिः प्रेथभावेन वेतनग्रहणं । सेवा परा-
ज्ञासम्पादनम् । अर्थात् नृपादिधनिकमानवसेवया जीविकापरिचालनम् ।
गोरक्षं पशुपाल्यं । विपणिं वाणिज्या । कृषिः स्वयं कृता । धृतिः सन्तोषः ।
तस्मिन्नल्पकेनापि जीवते । भैक्ष्यं भिक्षासमूहः । कुसीदं वृद्धा धनप्रयोगः-
स्वयं कृतोऽपि इत्येभिर्दशभिरापदि जीवनीयमिति” कुल्लूकभट्टः ।

तथाहि मेधातिथिः,—

“सर्वपुरुषाणामापदि हस्तिरियमनुज्ञायते । तत्र विद्या वेदविद्याव्यतिरेकेण
वैद्यकतर्कभूतविषासनविद्या सर्वेषां जीवनार्था न दुष्यति । शिल्पं व्याख्यातं ।
भृतिः प्रेथकत्वं । सेवा परहस्तानुहस्तिवत् । धृतिः सन्तोषः दृष्टार्थं चैतत् ।
अतो विहितवृत्त्यभावेन एते जीवनीयाः संकीर्यन्ते पुरुषमात्रविषयत्वात्” ।

यथाह याज्ञवल्काः,—

“कृषिः शिल्पं भृतिर्विद्या कुसीदं शकटं गिरिः ।

सेवानूपं नृपो भैक्ष्यमापन्नौ जीवनानि तु” ॥

“किंच, आपत्तौ जीवनीतिविशेषणात् कृथादीनां मध्येऽनापद-
वस्थायां यस्य या वृत्तिः प्रतिषिद्धा तस्य सा वृत्तिरर्ननाभ्यनुज्ञायते । यथापदि-
वैश्यवृत्तिः स्वयंक्रता कृषिविप्रचक्षिणयोरभ्यनुज्ञायते । एवं शिल्पादीन्यस्या-
भ्यनुज्ञायते । शिल्पं सूपकरणादि । भृतिः प्रेथत्वं, विद्या भृतकाध्याप-
कत्वाद्या । (आद्यपदोपादानेन कुल्लूकभट्टव्याख्यातविषया मंगटह्रीता अत्र)
कुसीदं वृक्षार्थं द्रव्यप्रयोगः । तत् स्वयंक्रतमभ्यनुज्ञायते । शकटं भाटकेन-
धान्यादिवहनद्वारेण जीवनहेतुः । गिरिस्तद्वहनद्वारेण जीवनं । सेवा-
परचित्तानुवर्त्तनम् । अनूपं प्रचुरवृक्षवृक्षजलप्रायप्रदेशः । तथा नृपयाचनं-
भैक्ष्यं स्नातकस्यापि एतान्नापत्तौ जीवनीतिः” । इति विज्ञानेश्वरः ।

प्रोक्तवाक्याकर्तृभिः संक्षेपतो विवृतस्याप्येतदुपचनद्वयोक्तजीविकाविनिर्वाह-
प्रयोजनकोपायविसरस्य मनुवाक्यप्रकाशितोपायनिवहानुक्रमेण यथासम्भव-
मनुष्ठीयतेऽत्र विशेषविवरणम् ।

क्रमप्राप्ता विद्या विचार्यतेऽत्रादितः ।

विद्या, ज्ञानार्थकविहातोः करणे क्वप् प्रत्ययस्ततः स्त्रियां टाप् । अनया-
रीत्या विद्येति पदं निष्पन्नं । सा अध्ययनजन्यज्ञानात्मिका । सा तु चतु-
र्देशविधा, चत्वारो वेदाः पड़ङ्गानि, पुराणं, मीमांसा, न्यायः, धर्मशास्त्रं,
एतद्रूपा । किन्त्वेषा निःश्रेयससाधिका नत्वापदि जीविकाप्रचलना-
पादिका, अतस्तन्निर्वाहार्थमभ्युदयसाधनं नैदानिकधर्मानुगं यत् किंचिदपि-
विद्याध्यायनं करणीयमिति कुल्लूकभट्टाभिप्रायः । मति जीवनधारणे निःश्रेय-
ससाधनधर्मः सुमाध्य एव । अन्यथा तद्रक्षणं निराधारमेव, शरीरधारणमन्तरा
धर्मसंपादनस्यासाध्यत्वात्, प्रमाणान्यत्रावलोकितव्यानि पूर्वतः प्रदत्तानि ।

अपिचानधीतविद्यानां द्विजातीनां राज्ञा दण्डित्वमपि प्रतिपादितं धर्म-
शास्त्रकारैरधःस्थप्रमाणजालेनैव ।

यथा पराशरः—

“अनृता ह्यनधीयाना यत्र भैक्षचरा द्विजाः ।

तं ग्रामं दण्डयेद्वाजा चौरभक्तप्रदो हि सः” ॥

वशिष्ठोऽपि,—

“अत्रता ह्यनधीयाना यत्र भैक्ष्यचरा द्विजाः ।

तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चौरभक्तप्रदो हि सः” ॥

प्रोक्तप्रमाणद्वयस्थानधीयाना इति विशेषणपदस्य भैक्ष्यचरविशेषणसाह-
चर्यादनधीतजीविकानिर्वाहकविद्यारूपोऽर्थो बोद्धव्यः । अतो द्विजानामुभय-
विधविद्याध्ययनं सदैव करणीयं । किन्त्वापत्सम्भावना निषिद्धाया-अपि-
यस्याः कस्याश्चिद्विद्याया द्विजातिकर्तृकाध्ययनस्य धर्मशास्त्रकारैरभ्यनु-
ज्ञातत्वाद्विदेशीयविद्याशिक्षानुष्ठानं न दोषाधायकमिति राक्षान्तः । न च-
निम्नतमजातेरध्ययनं धर्मशास्त्रविरुद्धमिति वाच्यं । आपदि नीचाध्ययनस्य-
शास्त्राभ्यनुज्ञातत्वात् । एतत्तु नीचाध्यापनस्थोपलक्षकम् । एतदीयप्रमाणानि-
पूर्वतः प्रदत्तानि । यत्तु “न स्नेच्छभाषां शिञ्चेत्” इति वशिष्ठवचनप्रदर्शनेनैव-
स्नेच्छविद्याध्ययने विरोधमुत्पादयन्ति, तत्तुच्छं । निषिद्धविद्यापठनस्या-
पद्यभ्यनुज्ञातत्वात् यवनीयराजत्वावसरतस्तच्छिक्षायाः शिष्टैरादृतत्वाच्च ।

अत एतत्-प्रमाणानामनापत्कालविषयकत्वमिति बोद्धव्यं । किन्तु-
प्रायशो विनापि भारतभित्रदेशान्तरगमनं न सम्भवति बहुविषयककौशला-
धायकविद्याध्ययनम् । तत्तु शिक्षाद्युद्देश्यकपोतकरणकसमुद्राधिकरणक-
गमनानुकूलकृत्याश्रयार्थत्वमपेक्षते । अत्र परस्परं विवदन्ते प्रधानतमा-
विद्वांसः । अत्रैके पापविनाशपूर्वकशुभादृष्टोत्पादनकरणकसमुद्रगमनमपि-
विहायान्यत्र समुद्रगमनमनिषिद्धं कलावर्थापयन्ति । अपरे तु सकलविषयक-
समुद्रगमनं निषेधन्ति । तस्मिन्महयं तु विविदुषूणामाकाङ्क्षानिरसनाय यथाक्रम-
मतप्रदर्श्यते ।

“शोधितस्यापीत्यनेन कृतप्रायश्चित्तस्यैव संग्रहपदवाच्यव्यवहार्यतानिषेधेन
यत्र विषये समुद्रनौयानं निषिद्धं तत्रैव विषये कृतप्रायश्चित्तस्याप्यसंग्रह-
इति प्रतिपादितम् । अत्र शोधितत्वोक्तैरेव प्रायश्चित्तनिमित्तीभूतपापनिश्चय-
आक्षिप्यते ।

तच्चिद्यथ पापावेदकशास्त्रादेव, समुद्रगमनमात्रे च कुत्रापि शास्त्रे प्रायश्चि-

आद्यदर्शनाच्च तस्य निषिद्धता, किन्तु तद्गमनकाले स्नेच्छादिस्पृष्टजलाश-
सेवन एव तत्पापापनोदाय तु कृतेऽपि प्रायश्चित्ते न तद्व्यातुः संय-
द्भवेन कल्पयितुमुचितम् । शोधितस्यापीति पदस्वारस्यात् । अन्यथा-
समुद्रनौगमनमात्रे संयद् इत्येवाभिदध्यात् । न च तथाभिहितम् । न च-
समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणमित्युपक्रम्य “इमान् धर्मान् कलियुगे
वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः” इति ब्रह्मरदीयवचने समुद्रयात्रास्वीकारस्य कलो-
निषिद्धतयोक्तेर्निषिद्धातिक्रमे च,—

“विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति” ॥

इति याज्ञवल्करस्मृतौ क्रमशस्तथाचरणे पातित्यप्रतिपादनात् तद्विषय-
एव प्रायश्चित्ताचरणसम्भवेन तत्रैव शोधितस्यापीत्यस्यावकाश इति वाच्यम् ।
ब्रह्मरदीयवचने उपसंहारे । “इमान्, धर्मान्” इत्युक्तेर्धर्मरूपसमुद्रयात्रा-
स्वीकारस्यैव कलो निषेधात् वाणिज्यराजाज्ञादिनिमित्तकस्य तस्य निषेधा-
भावेन तद्विषयकत्वासम्भवात् । स्मर्यते च ब्रह्महत्यादिपापापनोदनार्थं समुद्र-
गमनं पराशरेण प्रायश्चित्तप्रकरणे,—

“शतयोजनविस्तौर्णं शतयोजनमायतम् ।

रामचन्द्रसमादिष्टनलसञ्चयसञ्चितम् ।

सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्या व्यपोहति” ॥

इतुप्रश्नेन न चाप्यत्र समुद्रसेतुदर्शनस्यैव ब्रह्महत्यानाशकत्वं शङ्काम्,
समुद्रयात्रास्वीकारं विना शतयोजनायतस्य सेतोर्दृष्ट्वासम्भवेनानेपणैव तद्-
गमनलाभात् ।

अन्यथा सेतोर्त्यत्किञ्चिदंशमात्रस्य तथात्वे “शतयोजनमायत”मिति
विशेषणं निरर्थकं स्यात् ।

तथा च शतयोजनविस्तारायतसेतुवन्मदृशस्यैव प्रकृतब्रह्महत्यापाप-
नाशकत्वम् । अतएव “यो भूय आरभते तस्य फले विशेषः” । इति

जैमिनिना सम्यगायासे फलवाहुल्यं निर्णीतम् । निर्णीतं च ऋग्वेदभाष्ये-
माधवाचार्येण सम्यगायासादिनानुष्ठिताश्वमेधाद्यपेक्षया तत्तद्व्यञ्जविद्याबोधक-
वेदाध्यायिनोऽतिदिष्टब्रह्मवादिनाशकत्वम् ।

एवं च प्रकृतब्रह्महत्याया अपनोदनार्थं शतयोजनदीर्घविस्तृतसेतु-
दर्शनं स्मृतौ विहितम् । तेनैव च समुद्रनौगमनमर्थापत्तिलभ्यम् । एवं हारव-
त्यादितीर्थयात्राङ्गमपि समुद्रयानगमनमर्थापत्तिप्रमाणलभ्यम् । एवं च-
ईदृशसमुद्रयानस्यैव धर्मरूपतया विहितस्य कलौ निषेधो बृहन्नारदीयवचने-
कमण्डलुविधारणादिभिः पुण्यापरपर्यायधर्मसाधनत्वेन धर्मरूपैः समभि-
व्याहारेण पठितत्वात् धर्मस्यैव समुद्रयानस्य निषिद्धत्वोच्यते ।

“प्रायेण समानरूपाः सङ्घचरा भवन्ति” इति न्यायात् ।

एतेन बृहन्नारदीये “समुद्रयात्रास्वीकार” इति पाठे रघुनन्दनमाधवा-
चार्यादिवहुनिबन्धकारसम्मतं स्थितं निर्णयसिन्धो समुद्रयातुः स्वीकार-
इति क्वचित्कपाठस्तु अनाकरोऽनुचितश्च । तथासति समुद्रयातुर्जनस्य-
स्वीकाररूपव्यवहारस्य धर्मरूपत्वाभावेन “इमान् धर्मान्” इत्यभिधानस्या-
युक्तत्वापत्तेः । ततश्च धर्मार्थसमुद्रयात्रास्वीकारस्यैव निषिद्धतया वाणिज्य-
राजाज्ञादिनिमित्तकस्य तस्य कुत्राप्यनिषेधात् तत्समये स्नेच्छादिगुरुतर-
संसर्गे मन्थावन्दनादित्यागे च तत्पापानोदनार्थं शोधितस्य (कृतप्राय-
श्चित्तस्य) न संग्रह इत्यत्रैवादित्यपुराणतात्पर्यम् । यथा च “कामतो-
ऽव्यवहार्यस्तु” वचनादिह जायते । इति याज्ञवल्केन पातकविशेषे प्राय-
श्चित्ताचरणेऽपि अव्यवहार्यताभिहिता । तत्समानन्यायादत्रापि प्राय-
श्चित्ताचरणेऽपि न व्यवहार्यतेति युक्तमुत्पश्यामः । एवं च समुद्रनौगमन-
काले सन्धादिकर्तुंस्नेच्छादिभिर्गुरुतरं संसर्गमकुर्वेतश्च प्रायश्चित्तज्ञापक-
शास्त्राभावात् नाव्यवहार्यता । नापि प्रायश्चित्ताचरणम् ।

ततश्च, --

“उषित्वा यत्र कुत्रापि स्वधर्मं प्रतिपालयन् ।

षट् कर्माणि प्रकुर्वीरन् इति धर्मस्य निश्चयः ॥”

इति स्मृतौ यत्र कुत्रापि वासेऽपि स्वधर्मानुष्ठाने पापशून्यत्वसुखं सूपपन्नम् ।
अतएव कलौ वाणिज्यार्थं समुद्रगमने शिष्टाचारोऽपि दृश्यते । तथाहि-
कलियुगनृपवत्क्षराजामात्ययोर्गन्धरायणवाभ्रवयोर्युद्धार्थं वत्सराजाज्ञया समुद्र-
यानं रत्नावलीनाटके वर्णितम् । वर्णितं च भाषाचण्डीपुस्तके श्रीमन्तामिध-
वणिजस्तत्पितुश्च इतो-वङ्गदेशात् सिंहलगमनं । न च तद्गमनं तदा केनापि-
विगीतम् । यदि तद्-विगीतं स्यात्, तदा ते हि शिष्टाः कथं तत्-
क्षुर्युः । इदानींतनानां विगानं तु स्नेच्छमूरिसंसर्गाशङ्क्येवेति । तन्मू-
लकमेवेदानीमप्यन्वेदाक्षिणालेः शिष्टैर्वाणिज्याद्यर्थं सिंहलादिगमनमनुष्ठी-
यते । अतः समुद्रयानगमनमात्रं निषिद्धमिति रिक्तं वचः । ततश्च धर्मार्थ-
समुद्रयानगमनमेव कलौ निषिद्धमित्यायातम् । तद्-गमनकाले च यदा स्नेच्छा-
दिभिर्गुरुतरसंसर्गः सन्त्यादित्यागश्च, तदैव प्रायश्चित्ताचरणेऽपि द्विजानामव्यव-
हार्यता शूद्राणां तु प्रायश्चित्ताचरणे व्यवहार्यतेव द्विजपदस्वारस्यात् । अन्यथा-
लोकस्याखौ त्वित्यभिदध्यात् । इत्येव द्विजेभ्यः शूद्राणां विशेष इति दिङ्-
मात्रमुपदर्शितमित्येके आहुः ।

अपरे तु कलियुगे द्विजानां समुद्रयानं सामान्यतो धर्मशास्त्रनिषिद्धं न वेति,
शास्त्रनिषिद्धत्वेऽपि पातित्यहेतुर्न वेति, पातित्यहेतुत्वे तस्य प्रायश्चित्तमस्ति-
नवेति, अस्तिचेत्तादृशप्रायश्चित्तेन परिपूतस्य समुद्रयायिसामान्यस्य संसर्गः-
सामान्यतः शास्त्रनिषिद्धो नवेति च, चतुर्धा विप्रतिपत्तयः सन्ति । तत्र प्रथम-
विप्रतिपत्तौ कलियुगे द्विजानां समुद्रयानं सामान्यतो धर्मशास्त्रनिषिद्धमिति-
सिद्धान्तः । तथाहि कलिवर्ज्यप्रकरणे “पराशरमाधवीयस्मृतिसंग्रहयोर्द्विज-
स्याखौ तु निर्याणं शोधितस्यापि संग्रहः” इति, स्मृतिसंग्रहे,—“समुद्रयान-
स्त्रीकारः कमण्डलुविधारणमि”ति । मदनपारिजाते “समुद्रयात्रास्त्रीकारः-
कमण्डलुविधारणमि”त्याद्यनेकवचनैः सामान्यतः समुद्रयानस्यैव निषेधात् ।

न च बोधायनसूत्रे,—“पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथोत्तरतो यानि-
दक्षिणतस्तानि व्याख्यास्यामो यथैतदनुपनीतेन सद्य भोजनं पर्युषितभोजनं-
मातुलपिष्टष्वदुहितपरिणयनमित्यथोत्तरत ऊर्णाविक्रयः शीधुपानमुभयतो-
दग्निर्व्यवहारः—आयुधीयकं समुद्रयानमितीतरदितरस्मिन् कुर्वन् दुष्यतीतरदि-

तरस्मिन्” तत्र तत्र देशप्रामाण्यादित्यनेन समुद्रयानस्यौत्तरीयद्विजधर्मत्वेनोक्ता-
वौत्तरीयद्विजकर्तृकसमुद्रयाननिषेधामश्वेन दाक्षिणात्यद्विजकर्तृकसमुद्रयान-
मात्रनिषेधस्यैव द्विजस्याभ्यावित्यादिवचनतात्पर्यविषयत्वाङ्गीकारावश्यकतया-
न समुद्रयानसामान्यस्य शास्त्रनिषिद्धत्वमिति वाच्यम् । उक्तबोधायनसूत्रे-
समुद्रयानस्यौत्तरीयद्विजधर्मत्वेन प्रतिपादनं कलियुगेतरयुगाभिप्रायेणेति-
वक्तव्यम् । न च सहपठितानामूर्णाविक्रयशोधुपानादीनां कलिधर्मत्वेन-
समुद्रयानस्यापि कलिधर्मत्वमेव वक्तुं शक्यम् ।

आयुधीयकस्य कलिनिषिद्धस्यापि सह-पाठात् । आयुधीयकं शस्त्रधारणं
तत् ब्राह्मणानां कलियुगे निषिद्धम् ।

तथाच वैद्यनाथीये,—

ब्राह्मणानामापद्धत्तिः कथनावसरे असम्भवे त्वापदि क्षत्रियादिहत्तिर्हिंसा-
प्राया वर्जनीया ।

“आततायिद्विजाग्रणां धर्मयुद्धेन हिंसनम्” ।

“आपद्धत्तिर्द्विजाग्रणामश्वस्तनिकता तथे”ति कलौ निषिद्धत्वात् ।

“क्षत्रहत्या वैश्यहत्तिः प्रशस्ता स्यात् कलौ युगे” । इत्याश्वलायनस्मरणा-
च्चेत्यादिना शस्त्रधारणरूपायुधीयकस्य हिंसाप्रायश्चित्तियहत्तिस्वरूपतया तस्य-
कलिनिषिद्धत्वं कलिवर्ज्यप्रकरणपठितेन आततायीत्यादिवचनेनाश्वलायनस्मृत्या-
च समर्थितम् । अतः कलिनिषिद्धेनायुधीयकेन सहपाठात् समुद्रयानस्यापि-
कलिनिषिद्धत्वमेव । न च विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । उक्तबोधायनसूत्रस्य-
कलियुगेतरयुगसाधारणायुधीयकादिधर्मप्रतिपादकतया कलियुगधर्ममात्रप्रति-
पादकत्वाभावेन कल्यादिपदसमभिव्याहृतत्वाभावेन च तदपेक्षया उक्तकलि-
वर्ज्यप्रकरणपठितानां द्विजस्येत्यादिवचनानां नियमतः कलिवर्ज्यधर्मबोधनार्थमेव-
प्रवृत्ततया कल्यादिपदसमभिव्याहृतत्वेन प्रावृत्त्यस्यैव विनिगमकत्वात् । उक्त-
बोधायनसूत्रे आयुधीयकसमुद्रयानयोः कलिनिषिद्धयोरुपादानं कलियुगेतर-
युगाभिप्रायकमेवेति कल्यवच्छब्दद्विजकर्तृकसमुद्रयानसामान्यस्य शास्त्रनिषिद्धत्वं-
युक्तमेवेति ।

अथ द्वितीयविप्रतिपत्तिनिषेध-कोटिवादिन उक्तरीत्या समुद्रयानस्य कलि-
निषिद्धत्वेन प्रत्यवायहेतुत्वेऽपि न तस्य पतनहेतुत्व' सम्भवति । पतनहेतुषु-
महापातकेषु तत्तुल्येषु च पातकेषु मनुयाज्ञवल्क्यपराशरादिभिः समुद्रयानस्या-
परिगणितत्वात् ।

प्रकृते तु समुद्रयानविषये प्रत्यवायविशेषाश्रवणात् प्रायश्चित्तविशेषाविधा-
नाच्च न तस्य पातित्यहेतुत्वमित्याहुस्तत्र । बोधायनाचार्यैस्तु अथ पतनीया-
नीति प्रतिज्ञाय समुद्रयानं ब्राह्मणन्यासापहरणमित्याद्युपन्यासात्समुद्रयानस्य-
पतनीयत्वं कण्ठरवेणोक्तम् । न च बोधायनसूत्रे, पतनीयशब्दप्रयोगानुपपत्ति-
रिति शङ्क्यम् । उदाहरिष्यमाणनीचाभिगमनमित्यादि याज्ञवल्क्यावचनेऽभ्या-
सानपेक्षया पतनहेतुत्वपि पतनीयशब्दप्रयोगात् । किञ्च “नीचाभिगमन-
गर्भपातनं भर्तृहिंसनम् । विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवं”मिति ।
याज्ञवल्क्यावचनव्याख्यानावसरे विज्ञानयोगिभिः,—अपिशब्दात् पुरुषस्य-
यानि पतननिमित्तानि महापातकातिपातकसमपातकानुपातकान्यभ्यस्तानि-
चोपपातकानि तान्यपि स्त्रीणां ध्रुवं निश्चितम् पतनकारणानि भवन्तीति-
व्याख्यानात् ।

उपपातकस्येवाभ्यासापेक्षया पतनहेतुत्व' ततः पूर्वापदिष्टानां गुरुतराणां-
अनुपातकसमपातकातिपातकमहापातकानां सकृदनुष्ठानेनैव पतनहेतुत्व-
मित्याविष्कृतं । अतः समुद्रयानस्य अभ्यासं विनैव पतनहेतुत्व' मिदम् ।
यदि च महापातकानामेव पतनहेतुत्वमितरेषां तु यावताभ्यासेन-
तत्तुल्यत्वं तावदभ्यस्तानामेवेति समुद्रयानस्य वैद्यनाथदीक्षितैरेपि पातक-
मध्यपाठेऽपि स्मृतौ कुत्रापि अतिपातकत्वानुक्तेः । यदनुक्तं तत्प्रकीर्णक-
मिति विष्णुवचनोक्तरीत्या प्रकीर्णकत्वमङ्गीकृत्य यथा दिवा स्वापादीनामत्यल्प-
प्रायश्चित्तापनोद्यत्वेन न पतनहेतुत्व' सम्भवतीत्याशङ्कः । तदापि वक्ष्यमाण-
रीत्या इदानीन्तनसमुद्रयानस्य कामकृतत्वद्विरावृत्तत्वाभ्यां बोधायनसूत्रोक्त-
त्रैवार्षिकप्रायश्चित्तस्य चातुर्गुण्येन द्वादशवार्षिकत्वमभ्यत्या महापातकतुल्यत्व-
सम्भवेन भवदुक्तरीत्यापीदानीन्तनसमुद्रयानस्य पतनहेतुत्व' सिद्धमिति विधि-
कोटिरेव ज्ञायसीत्यलं पञ्चवर्तिन ।

अथ तृतीयविप्रतिपत्तिनिषेधकोटिवादिन उक्तरीत्या समुद्रयानस्य-
पातित्यहेतुत्वेऽपि माधवविज्ञानयोगिप्रभृतिभिर्धर्मशास्त्रनिबन्धनकर्तृभिः प्राय-
श्चित्तस्यानिर्णीतत्वाद्वाक्येव प्रायश्चित्तमित्याहुः । तन्न । कलौ द्वीपान्तरे द्विजा-
नामभावेनास्माद्वीपाद्वीपान्तरगमनसाध्यकार्याणामभावात्समुद्रयानस्य विशेषतः
प्रसक्त्यभावमभिप्रेत्य माधवादिभिः प्रायश्चित्ताकरणेऽपि वैद्यनाथदीक्षितैः-
प्रथमं प्रायश्चित्तनिमित्तविभजनावसरेऽतिपातकेषु बोधायनोऽपीतुप्रक्रम्य समुद्र-
यानं ब्राह्मणन्यासापहरणमित्यादि बोधायनसूत्रलेखनेन समुद्रयानस्याति-
पातकत्वं प्रकटय्य प्रायश्चित्तनिरूपणावसरे पतनीयानां प्रायश्चित्तमाह बोधायन-
इतुप्रक्रम्य समुद्रयानं ब्राह्मणन्यासापहरणं भूम्यन्तं सर्वापस्थैर्यहरणम् ।
शूद्रसेवनं, शूद्राभिगमनम् ।

यश्च शूद्रायामभिजायते तदपत्यञ्च भवति तेषाञ्च निर्देशश्चतुर्थकालं-
मितभोजिनः स्युरपोऽभ्युपेयुः सवनानुकल्पः स्थानासनाभ्यां विहरन्त-एते-
चिभिर्वर्षेस्तदपहरन्ति पापमिति बोधायनसूत्रमुदाहृत्य शूद्राभिगमन-इदं-
महत्प्रायश्चित्तं ऋतूपगमनेऽपत्योत्पत्तौ द्रष्टव्यं ।

“बृषलीप्तेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च ।

तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते” ॥

इतिस्मृतिरितिलेखनेन उक्तबोधायनसूत्रगतं शूद्राभिगमनमित्यस्यैव शूद्राया-
मपत्योत्पत्त्याधायक-ऋतुगमनरूपविषयविशेषपरिकल्पनेनैतरेषां समुद्रयान-
मित्यादीनां यथाश्रुतार्थपरतया समुद्रयानादिषु असङ्कोचेनैव त्रैवार्षिकप्राय-
श्चित्तं विधेयमित्यभिप्रायः स्पष्टीकृतः । न च शूद्राभिगमनमात्रे प्रायश्चित्त-
निर्णायकत्वमिति वाच्यम् । उपक्रमे पतनीयानामिति बहुवचनविरोधापत्तेः ।
तस्मात् समुद्रयाने बोधायनोक्तत्रैवार्षिकप्रायश्चित्तमेव विधेयमिति वैद्यनाथा-
भिप्राय इति सिद्धम् । तादृशं प्रायश्चित्तं अकामकृतसमुद्रयाने, कामकृतसमुद्र-
याने तु ऋग्विधाने, सक्तत्कृतसमुद्रयाने तु प्रायश्चित्तमुदाहृतम् ।

“बहुकालादभ्यसने प्रायश्चित्तं तु नैव हि ।

कलौ द्विजोऽप्यौ याने तु प्रायश्चित्तेन शुध्यति” ॥

वर्षत्रयं व्रतं कृत्वा सहस्रञ्च हिरण्यकम् ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रदद्याच्च शक्त्या गोदानमेव च” ॥

इत्यादिना,

आश्वलायनोक्तगोदानसहस्रहिरण्यदानसहितवैवार्षिकव्रतम्,—वा,

मन्वङ्गिरोव्याघ्रवचनोक्तरीत्या बोधायनोक्तवैवार्षिकव्रतं द्विगुणीकृत्य षड्वार्षिकव्रतं वा प्रायश्चित्तं विधेयम् । एवञ्च विवक्षितविवेकेन समुद्रयाने तत्तत्प्रायश्चित्तानि शास्त्रीयाणि सन्त्येवेति विधिकोटिरेव ज्यायसीत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ।

अथ चतुर्थविप्रतिपत्तिनिषेधकोटिवादिनः कृतप्रायश्चित्तसमुद्रयायि-सामान्यस्य संसर्गः सामान्यतः शास्त्रनिषिद्धो न भवति, परन्तु शास्त्रसम्मत एव । तथाहि,—“एनस्त्रिभिरनिर्णिकैर्नार्थं किञ्चित्-समाचरेत् । कृतनिर्णोजनांश्चैव न जुगप्सेत कर्हिचिदि”ति, मनुवचनेन कृतप्रायश्चित्तपापि-संसर्गकर्त्तव्यतायाः सूचितत्वात् तादृशमनुवचनतात्पर्यनिर्णायककुल्लुकभट्ट-व्याख्यायां पापकारिभिरकृतप्रायश्चित्तैः सह दानप्रतिग्रहादिकमर्थं किञ्चि-न्नातुतिष्ठेत् । कृतप्रायश्चित्तान्नैव कदाचिदपि पूर्वकृतपापत्वेन निन्देत्, किन्तु-पूर्ववद्वावहरेदित्यनेन कृतप्रायश्चित्तपापिनां संव्यवहार्यत्वस्य स्फुटं प्रति-पादनाच्च । न च “द्विजस्यान्धो तु नैयातुः शोधितस्यापि संग्रहः” इति वृद्ध-पराशरवचनेन समुद्रयानरूपपापविशेषविषये कृतप्रायश्चित्तस्यापि तादृश-पापिनः असंग्राह्यत्वप्रतिपादकत्वेन विरोधात् । निरुक्तमनुवचनस्य समुद्र-यानरूपपापतिरिक्तपापविषयकत्वस्याङ्गीकरणीयतया कृतप्रायश्चित्तसमुद्रयायि-संसर्गस्य स्मृतिनिषेधत्वेन न शास्त्रसम्मतत्वमिति वाच्यम् । आश्ववर्ज्यब्राह्मण-निरूपणावसरे माधवीयवैद्यनाथीयोदाहृतम्,—

“अगारदाहो गरदः कुण्डाणी सोमविक्रयी ।

समुद्रयायी वन्दी च तैलकः कूटकारकः” ॥

इति यन्मनुवचनं, यच्च—

“समुद्रयायी वान्ताशी केशविक्रयिणाश्च ये ।

अवकीर्णी च वीरघ्नो गुरुघ्नः पिष्टघातकः”॥

इति यमवचनम् ।

ताभ्यां समुद्रयायिनः आहवर्ज्यत्वप्रतिपादनं निरुक्तद्विजस्येत्यादिवचनस्य-
सामान्यतः समुद्रयायिसंसर्गनिषेधपरत्वेनोपपद्यते । अप्रसक्तस्य प्रतिषेधानर्ह-
त्वात् । अतो निरुक्तद्विजस्येत्यादिवचनगतसंग्रहपदस्य आहनिमन्त्रणीयत्वरूप-
संसर्गविशेषपरत्वमङ्गीकृतं । निरुक्तमनुयमवचनसमानार्थकत्वमुपपादनीयम् ।
अथवा निरुक्तद्विजस्येत्यादिवचनगतद्विजपदस्य वा अवकीर्णिनैष्टकादिद्विज-
विशेषपरत्वमङ्गीकृत्य,—

“नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां चावकीर्णिनाम् ।

शुद्धानामपि लोकेऽस्मिन् प्रत्यासत्तिर्न विद्वते” ॥

इति माधवाचार्योदाहृतकौशिकवचनसमानार्थकत्वमुपपादनीयं । तथाच,
समुद्रयायिसामान्यप्रतियोगिकआहनिमन्त्रणीयत्वरूपसंसर्गविशेषस्य वा अव-
कीर्णिनैष्ठिकादिरूपसमुद्रयायिविशेषप्रतियोगिकसंसर्गसामान्यस्य वा उक्त
द्विजस्येत्यादिवचनेन निषेधान्न समुद्रयायिसामान्यसंसर्गः सामान्यतः शास्त्र-
निषिद्ध इति, तदितरसमुद्रयायिसंसर्गः कर्त्तव्यत्वेन निरुक्तमनुवचनसम्मत एव ।
तथाचोक्तद्विजस्येत्यादिस्मृत्या कामतस्त्रिवाराधिकतयाऽनुष्ठीयमानसमुद्रयानवत्-
पुरुषसंसर्गस्यैव निषिद्धतया अकामतः कामतो वा सक्तदनुष्ठितसमुद्रयानवत्-
पुरुषसंसर्गस्योक्तपराशरस्मृतिमाधवाचार्यकृततद्व्याख्याभ्यां कर्त्तव्यत्वं शास्त्र-
सम्मतमिति सिद्धमित्याहुः । तन्न । कलिवर्ज्यप्रकरणेषु माधवीयस्मृतिसंग्रह-
यो“द्विजस्याधौ तु निर्याणं शोधितस्यापि संग्रह” इति । हेमाद्रावादित्य-
पुराणे,—बृहपराशरस्मृतावपि, “द्विजस्याधौ तु नौयातुः शोधितस्यापि-
संग्रह”—इति । बृहन्नारदीये,—“समुद्रयातुः स्वीकारः कमण्डलुविधारण”-
मित्युदाहृतैर्वचनैः सामान्यतः समुद्रयायिसंसर्गस्य निषिद्धत्वात् । ननूक्त-
द्विजस्येत्यादिवचनानां समुद्रयायिसंसर्गसामान्यनिषेधपरत्वमेव न सम्भवति ।

तथाहि,—

स्मृतिकर्तृभिः संसर्गसामान्यप्रतितीच्छया संसर्गः संकरः संव्यवहारः प्रत्या-
पत्तिः संप्रयोगः संवसेदित्याद्यानुपूर्वकाण्येव पदानि तत्र तत्र प्रयुक्तानि न तु-
संग्रहस्वीकारशब्दौ । तयोर्मध्ये संग्रहशब्दः ग्रह-उपादाने इत्यस्माद्भातोः समि-
त्युपसर्गपूर्वकाद्भावघञस्ततया निष्पन्नः । स्वीकारशब्दस्तु भस्वं स्वं सम्पद्यते तं-
करोतीति व्युत्पत्तिमहिम्ना आहनिमन्त्रणीयत्वादिरूपसंसर्गसामान्यम् ।
इत्युक्तद्विजस्येत्यादिवचनेषु तादृशसंग्रहस्वीकारशब्दयोरेवोपादानेन समुद्रयाधि-
प्रतियोगिकआहनिमन्त्रणीयत्वादिरूपसंसर्गविशेषनिषेधपरत्वात्तेषां न तस्मा-
मान्यनिषेधपरत्वमिति चेन्न । सृज् विसर्गे इत्यस्माद्भातोः समित्युपसर्गपूर्वका-
द्भावघञस्ततया निष्पन्नसंसर्गशब्दस्यावयवव्युत्पत्त्या संसर्गसामान्यवाचकत्वेऽपि-
सम्ययोगसमाचारणसंव्यवहारसंवासप्रत्यापत्तिशब्दानां विभिन्नधातुभ्यो निष्पन्ना-
नामवयवव्युत्पत्त्या संसर्गसामान्यवाचकत्वं न सम्भवतीति । रुढिशक्त्यैव-
तेषां संसर्गसामान्यवाचकत्वस्याङ्गीकरणीयतया संग्रहस्वीकारशब्दयोरपि-
रुढिशक्त्यङ्गीकारेण संसर्गसामान्यवाचकत्वसम्भवात् । न च संग्रहस्वीकार-
शब्दयोः संसर्गसामान्यपरत्वेन इतरत्र स्मृतिषु क्वापि अप्रयुक्ततया-
कोषादिष्वप्यपरिट्टयमानतया न तयोरुढिशक्त्यङ्गीकारः सम्भवतीति वाच्यम् ।
तयोर्मध्ये संग्रहशब्दस्य कोपादावप्रयुक्तत्वेऽपि बलात्कारादिदुष्टस्वीमंग्रहो-
विधिचोदित इति मौत्रामण्यमपि सुराग्रहणस्य च संग्रह इत्यनयोः-
कलिवर्ग्यप्रकरणपठितयोर्वचनयोः संसर्गसामान्यपरतयेवोपास्ततया रुढि-
शक्त्यङ्गीकारावश्यकत्वात् । बलात्कारादीत्यादिवचनगतसंग्रहपदस्य संसर्ग-
सामान्यवाचित्वञ्च ।

“जारेण जनयेद्गर्भं मृतेव्यक्ते गते पतौ ।

तां त्यजेत परे राष्ट्रे पतितानां पापकारिणीम्” ॥ इति,

“ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत्-परपुंसा विवर्जिता ।

गत्वा पुंसश्शतं याति त्यजेयुस्ताञ्च गोत्रिणः” ॥

इति च पराशरवचनाभ्यां बलात्कारादिना दुष्टानामतएव पतितानां-

स्त्रीणां सम्भाषणादिसंसर्गसामान्यवर्जनरूपत्यागस्यैवोक्तत्वात् सिद्धम् । सौत्रा-
मण्यामपीत्यादिवचनस्य सौत्रामण्यां सुरायङ्गणकर्तुः संसर्गः संसर्गसामान्य-
मपि कलौ बर्जयमित्यर्थः । तद्वचनगतसंग्रहपदस्य संसर्गसामान्यवाचिता-
तु “ब्रह्महासुरापगुरुतप्यगमादपिहयोनिस्सम्बन्धस्तेननास्तिकनिन्दितकर्माभ्या-
सिपतितात्याज्यापतितत्यागिनः पतिता” इति गौतमसूत्रेण, सुरापायिनां-
पतितत्वस्य “न पतितैः सह संव्यवहारो विद्यते” इत्यापस्तम्बसूत्रेण,
पतितप्रतियोगिकसंसर्गसामान्यस्यापि निषिद्धत्वात्-सिद्धा । यदि चावयव-
वृत्तपत्तिमहिम्ना स्वीक्रियते, तर्हि संप्रयोगादिशब्दानामप्यविशेषेण संसर्ग-
विशेषवाचकत्वापत्त्या संसर्गसामान्यवाचकशब्दस्यैवाभावापत्तेः । अतः-
संप्रयोगादिशब्दानां रूढिशक्त्या संसर्गसामान्यपरत्वमिव संग्रहशब्दस्यापि
संसर्गसामान्यपरत्वमङ्गीकरणीयम् । एवञ्च तत्प्रतिपाद्यार्थे प्रयुक्तस्य स्वीकार-
शब्दस्यापि संसर्गसामान्यपरत्वमङ्गीकरणीयम् । इतुभयोः संग्रहस्वीकार-
शब्दयोरपि संसर्गसामान्यपरतया तादृशपदघटितनिरुक्तद्विजस्येत्यादिवचन-
जातस्य समुद्रयायिसंसर्गसामान्यनिषेधपरत्वं सिद्धम् ।

तथाच निरुक्तपराशरवचनविरोधाभावादुक्तद्विजस्येत्यादिवचनजातमसङ्कोचे-
नैव स्वार्थं बोधयतीति कलौ सकृत्कृतासकृत्कृतकामकृताकामकृतभेदे-
नानेकविधसमुद्रयानवतां कृतप्रायश्चित्ताकृतप्रायश्चित्तभेदेन द्विविधानामपि
द्विजानां संसर्गः सामान्यतो धर्मशास्त्रनिषिद्ध इत्यलं बहुना ।

सम्भविष्यत्येतदव्यवस्थाद्वयमित्याशङ्क्यातोद्भावितमिदमादितः । व्यवस्था-
द्वयस्यास्य तत्तत्कर्तृणां पाण्डित्याधिक्षावेदकत्वेऽपि “स्थूणानिखननन्यायेन”
स्वस्वमतदङ्गीकरणायार्थान्तरं क्रोडीकर्तुं “मूषिकमारणे पर्वतखननमिति”-
न्यायेन वज्रायासमवलम्बरोद्भावयन्ति बुद्धिकौशलमत्र व्यवस्थापकप्रवरा इति
धीः । यदैतादृक्पाण्डित्यं भारतेऽत्राविभूतं, तदारभ्य भारतावनत्यापादकमेत
दित्यनुमीयते भारतीयोन्नतिसम्पादनोन्मुखैः सर्वशास्त्रकोविदैरिदानीन्तनैः ।
निदानमेवैतदत्र । न तावत्प्रायशोऽत्र पूज्यपादैर्महर्षिभिर्निर्मितं स्वस्वधर्म-
शास्त्रं सर्वांशमवलोक्य भारतस्येति सम्भाव्यते । किन्तु यदैवाय्यां आर्यावर्त्त-
स्थापितोपनिवेशास्तद्विवसमभिवाप्य मनुना स्वायम्भुवेन तद्देशीयाचारव्यवहारं-

गोचरीकृत्यानुष्ठितं वेदधर्मानुगतं मनुसंहितानामकं धर्मशास्त्रमिति निर्धार्यते-
ऽधुनाप्रकृततत्त्वविद्भिः ।

यदैव यथाक्रममेतैर्भारतवर्षस्य विभिन्नविभागाः स्वायत्तीकृतास्तदैव-
तस्तद्देशीयाचारव्यवहारनिष्पत्तानि प्रायेण श्रुतितत्कृत्याधारकाणि स्वीयस्वीय-
धर्मशास्त्राणि विरचितान्येकेरपरैश्च महर्षिभिः सर्वावयवमवलोकयन्निरिति,
तत्तदग्रन्यप्रमाणैः समर्थ्यते युक्तिरेषा ।

मनुः,—

“आसमुद्रात्तु वैपूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् ।
तयोर्विवान्तरं गिर्योर्गार्य्यावर्त्तं विदुर्वुधाः ॥
तस्मिन् देशे च आचारः पारंपर्य्यक्रमागतः ।
वर्णानां सान्तरालानां स मदाचार उच्यते ॥
एतद्देशप्रभृतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।
स्वं स्वं चरितं शिञ्जेन्-पृथिव्यां सर्वमानवाः” ॥

अन्यत्र—

“पतत्यर्द्धशरीरस्य यस्य भार्या मृगं पिवेत् ।
पतितार्द्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥

इति मनुवचनविभवात् स्फुटतः प्रतीयत-एतच्छास्त्रं तत्रैव निर्मितमिति ।

अङ्गिराः,—

“सर्वेषामेव वर्णानां सूतके मृतके तथा ।
दशाहाक्लृप्तिश्चैव इति शातातपोऽब्रवीत्” ॥

भारतस्य विनैवाकलं सर्वत्र विप्रादिवर्णानुसारेण मनूक्तदशाहाक्लृप्तिर्गोचा-
वलम्बनं, केवलमुक्ते तु सकलवर्णानां दशाहागावाययणं, अतः शातातपोक्तं-

धर्मशास्त्रं प्रायेणोक्तलीयाचारव्यवहारमूलकमिति सम्भाव्यते युक्तिशुश्रूषैः ।
देशविशेषे दोषो नास्तीति कल्पतरौ,—

“मत्स्यादास्तु नराः पूर्वे व्यभिचारगताः स्त्रियः ।

उत्तरे मद्यपा नार्यः स्पृश्या नृणां रजस्वलाः ॥

शङ्खजाताः प्रगृह्णन्ति भ्रातृभार्यामभर्तृकाम् ।

अनेन विधिना नैते प्रायश्चित्तमनर्हकाः” ॥

निरुक्तबोधायनसूत्रेऽपि प्रायशोऽवलोक्यन्ते सर्वदेशीयाचारव्यवहाराः ।
अनेनोभयग्रन्थकर्तृकमेतदुग्रग्रन्थद्वयं सुस्थिरीक्रियते सकलदेशाचारव्यवहार-
विषयकधर्मशास्त्रमिति । अतस्तदुग्रग्रन्थनिर्माहभ्यां भारतस्य सर्वविभाग-
प्रसमीक्ष्य विरचितं धर्मशास्त्रद्वयमेतदिति सुस्थितम् ।

पुनश्चात्र,—

“पतत्यर्द्धशरीरस्ये”ति वचनस्य उत्तरे मद्यपा नार्यः” इति कल्पतरुवाक्येन-
साहं विरोधाशङ्कया तत्परिहाराय कल्पतरुवचनं युगान्तरीयविषयकमित्यर्थ-
करणं विनापि सत्यापलापं न किमपि प्रयोजनकमिति प्रमाणयोरनयोः-
परस्परविरोधस्य स्फुटतोऽवभासमानत्वात् । अतएव सकलांशे भरतखण्डस्य-
व्यवहारादिकं सट्टशीकर्तुं प्रमाणद्वितयस्य तस्य याथार्थ्यपरिहरणे यतमानानां-
प्रेक्षावतामर्थान्तरकरणं पाण्डित्योत्कर्षापादकमपि स्वस्वव्यवस्थागतं, न तु लोके-
तदन्यथाचरणनिरीक्षणाल्पैरनुमोदितमेव ।

अत एतद्भावनियायाससहनं न प्रतिभाति समीचीनमिति । यद्-
भवत्वेतद्वावस्थाद्वयस्य कलिसामान्यपरतया न कल्पभ्यन्तरवर्त्यापक्कालोपयोगित्वं-
निरुक्तद्विजस्येत्यादिमुनिभाषितेन समुद्रयानादिनिषेधस्य कलिसामान्येऽभ्यनु-
ज्ञातत्वात् । अतोऽर्द्धजरतीन्यायेनैतदव्यवस्थाद्वितयादरः परिहृत्य इति सिद्धान्तः ।
न च युगान्तरापेक्षया युगेऽस्मिन् भविष्यमाणनानाविधानिष्टसङ्ख्यापेक्षया प्रमाणैः
सूचितत्वात् कलिसामान्यमेवापस्तमय इति शङ्कम् ।

“चत्वार्यब्दसहस्राणि चत्वार्यब्दशतानि च ।

कलेर्यदा गमिष्यन्ति तदा चेतापरिग्रहः” ॥

इति व्यासोक्तवचनेन चतुःशताब्दसहितचतुःसहस्राब्दपरिमितस्य कल्य-
णस्य त्रिपादधर्माधारभूतत्वेतायुगात्मकत्वेन परिगणिततया कलिसामान्यस्य-
नापत्कालत्वात् ।

आपदुत्तिर्हिजाग्रामित्यादिवाक्तेनैव विप्राणां पूर्वतो व्याख्यातकियत्-
परिमाणकापदृश्यनवलम्बनस्यातिदिष्टतया कल्यन्तरालेऽप्यापत्समयस्य सत्ताया-
विवादास्पदत्वाभावात्, अनेन न कलिसामान्यमेवापत्समय इति राहान्तः ।
न चास्वेदानीन्तनस्य समयस्यानापत्कालत्वमिति शङ्कनीयम् । बहुवासरतो-
भरतखण्डस्य विदेशीयधर्मान्तरावलम्बिनरपत्यधीनतया कलिप्रावलयस्य-
शास्त्रीयप्रमाणसुविदितत्वेनापत्समयत्वात्, कलिप्रवलताया आपत्समयत्वाच्च ।
प्रमाणितं चैतदनेन,—

“यदा तु स्लेष्कजातीया राजानो धनलीलुपाः ।

भविष्यन्ति महाप्राज्ञे ! तदैव प्रवल्तः कलिः” ॥

इत्याद्युक्तासतन्त्रवचनेन । अतोऽनापदि निषिद्धानामप्यापदि विदेशीय-
विद्याध्ययनवाणिज्यादिकरणार्थं पोताधिकरणताकममुद्गमनजात्यन्तरादि-
संसर्गप्रभृतिधर्माणामनुष्ठानं नापराधापादकमिति धर्मशास्त्रनिकराभिप्रायः ।

केवलं तु तद्गमनविदेशावस्थानाद्यवसरेऽगतिकतया सति सन्धवे सन्ध्यादि-
नित्यकर्माबुष्ठानविसर्जनस्याभक्ष्यभक्षणविजातीयसंसर्गादेश्य प्रोक्तविद्याध्यय-
नादिकार्यसमाप्तनन्तरं कर्तुं सति स्वदेशप्रत्यावर्त्तनं तत्पापापनोदनाय देश-
कालपात्रदृष्टितः सामान्येन प्रायश्चित्सं विधाय विप्रादिवैश्यः पूतो व्यवहर्त्यथेति
विदुषां परामर्शः । नन्वनिश्चितावधिकस्य कल्यन्तरपातिनोऽधुनातनापत्स-
मयस्य विद्यमानतया “निस्तीर्य तमयात्मानं पावयित्वा न्यसेत् पथि” ।

इत्यादि याज्ञवल्कीयवचनेनोत्तीर्णापत्समयस्याभ्यनुज्ञातप्रायश्चित्तत्वेन च-
विद्याध्ययनादिकर्मसमापनानन्तरं कथं विप्रादीनां प्रायश्चित्सं विधातव्यमिति-
व्यवस्थापितमिति चेन्न । “अहरहः सन्ध्यामुपासीत” ।

इति श्रुतिप्रामाण्यात् ।

“नानुतिष्ठति यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् ।

स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वस्मात्-द्विजकर्मणः” ॥

इति मनुस्मृत्युक्तवचनबलाच्चाशौचवदापद्यपि सङ्कोचेनापि प्रात्याह्निक-सन्धानुष्ठानस्याभ्यनुज्ञाततयाऽकरणे प्रत्यवायश्रवणाच्चोपायान्तरविहीनतया का-दाचित्कृतदतिक्रमजन्यपापोपशमनाय कर्तुऽपि प्रायश्चित्ते “अधिकं तु प्रविष्टं न च तद्वानिरि”ति न्यायेन प्रकृतस्यासम्भवेनावपि दोषाभावात् । समुद्रनौग-मनादिकाले सन्ध्यादिकर्तुर्विप्रादिवैश्यान्तस्य द्विजस्यापदि प्रायश्चित्तावेदकशा-स्त्राभावान्नापि प्रायश्चित्ताचरणम् । ततश्च “उषित्वा यत्र कुत्रापि स्वधर्मं प्रति-पालयन्ति”ति निरुक्तस्मृतौ यत्र कुत्राप्यवस्थानेऽपि स्वधर्माचरणेन पापशून्यत्व-सुक्ते स्तूपपन्नम् । “शूद्रस्तु यस्मिन् कस्मिन् वा निवसेद्वृत्तिकर्षित” इति मनुभा-षितवचनस्य जागरूकतया शूद्राणां त्वापदि यत्र कुत्रापि वासेऽपि न प्रायश्चि-त्तानुष्ठानमित्यवधेयम् । अत्राप्ययमेव विशेषः, अत्रापदि सत्यप्यविहिताचरणे-कृतगुरुतरप्रायश्चित्तस्याप्यव्यवहार्यता । अत्र त्वविहितेऽपि तादृशकर्मानु-ष्ठाने संचेपतोऽनुष्ठितप्रायश्चित्तस्य व्यवहार्यता, अपि च सन्ध्यादिनित्यकर्माप-करणानां तथा धर्मशास्त्रविहिताहारीयद्रव्याणाञ्च सत्यपि प्राप्तिरसम्भवे-तदन्यथाचरणजन्यपापोपनुत्तयेऽनुष्ठेयं गुरुतरप्रायश्चित्तम् । तथा तदसम्भवे-गतिकतया तदनुष्ठानस्य धर्मशास्त्राभ्यनुज्ञाततया लघुतरप्रायश्चित्तविधाने न-कापि विप्रतिपत्तिरिति परामर्शः । एवमेव सर्वत्रोच्च, प्रायश्चित्तविवेचनं तु-सर्वावशेषे वक्तव्यम् । इत्येतदापत्कालविद्यावलम्बनविचारः ।

अथ शिल्पविवेचनम्,—

शिल्पपदं शिल्पातोर्भावाच्चतावेदकपक्प्रत्ययसम्बन्धेन सुसम्पन्नं, तत्तु-विद्यात्मभूतत्वेऽपि चित्रकरणवस्त्रादिवयनसूपकरणलिखनगृहमन्दिरभूत्यादि-निर्माणादिभेदेन नानाविधात्मकत्वप्रदर्शनार्थं प्राधान्येन पृथक्निर्दिष्ट-मन्वादिसंहिताकारैरिति विभावनीयम् । तद्विषयकशास्त्रं चापदि जीविका-परिचालनार्थं स्वदेशे वाल्पायासेन बहुविधाङ्गुतकार्यसम्पादनाय विदेशे ह्यन-

हीनतरहीनतमाचार्येभ्योऽपि अवश्यमेव सादरं शिक्षणीयमित्याज्ञप्तं त्रिका-
लज्ञैर्मुनिभिः ।

ततश्च “विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः” ।

इति मनुस्मृत्युक्तं “सर्वतः शिल्पानि समादेयानी”ति प्रमाणं सुसंगतमेव ।
निरुक्तगुरुभ्यः शिक्षानुष्ठानमेतदर्थं सागरगमनदेशान्तराधिष्ठानादिकं च न-
दोषापादकमित्यत्र पूर्वतो लिखितानि प्रमाणान्यत्र विवेच्यानि । इति शिल्प-
विचारः ।

अथ श्रुतिविचारः,—

भाववाच्योद्बोधकप्रत्ययसाहचर्येण समुद्भूतस्य श्रुतिशब्दस्य कुल्लूक-
भट्टविज्ञानेश्वरादिभिष्टीकाकारैरुद्भावितो-वेतनादानपूर्वकदामत्वकरणरूपोऽर्थः,
तदपकृष्टक्षत्रियादिजातेः सविधे तदनुष्ठानं विप्रस्थापदि न दोषाधायकमिति-
सकलधर्मशास्त्रनिर्मादभिरभिहितम् । एवं क्षत्रियादेरपि बोध्यम् । न च-
“न श्वश्रुत्या कदाचन” इति मनुवचनप्रामाण्येनैव दासत्वावलम्बनस्य सदैव-
विगर्हितत्वात् कथं प्रेष्यत्वाश्रयणमापदि समङ्गतमिति वाच्यम् । क्षत्रियादि-
वृत्तावपि सत्यां सुलभायां न प्रेष्यत्वमवलम्बनीयमित्यत्र पापादृष्टजनकनिषेध-
विधिवोधकेतद्वचनस्य दत्तावकाशत्वाद्वानापत्कालीनवृत्तिनिर्णायकप्रकरण-
पठिततयैतद्वचनस्यापत्समयातिरिक्तकालगोचरीभूतत्वात् ।

अन्यथा परस्परवचनविरोधापत्तेः । अत-आपदि क्षत्रियादिदृष्टेः सत्यप्य-
सम्भवे दासत्वं समाश्रयणीयमिति शास्त्रोपरादान्तः ।

इति श्रुतिविचारः ।

अथ सेवादिविवेकः,—

सेवधातोर्भाववाच्ये अल्पप्रत्ययस्ततश्चाप्, अनया रीत्या सेवेतीति पदं सुसम्पन्नं,
तस्या-अभिधेयाः भजनाराधनोपभोगाश्रयरूपाः, तन्मध्यान्तर्गताश्रयरूपार्थस्य-
साचिध्येन कुल्लूकभट्टेन पराज्ञासम्पादनमिति विज्ञानेश्वरणापि परचित्तानु-
वर्त्तनमिति चार्थापितं । उभयोः शब्दतो विभिन्नत्वेऽपि अर्थतोऽभिन्नार्थ-
त्वमित्यवधेयं । आपदि तु सा जीविकानिर्वाहोपयोगिनीत्यभ्यनुज्ञाता मन्वा-
दिभिः । ननु सेवाया दामधर्मान्तरतया मति श्रुत्यन्तर्गतत्वेऽपि किमस्याः

पार्थक्येनाभिधाने सुनिदानमिति चेदुच्यते—भृत्यां त्वेकस्वामिनः सकाशाद्देतना-
दानपूर्वकदासत्वावज्ञम्बनेन तदायत्तत्वं । अत्र तु बहुस्वामिच्छन्दानुवर्त्तित्वेन-
यथानिर्दिष्टसमयं तदाज्ञापरिपालनेन च द्रव्यार्जनं न तेषामधीनत्वमिति
पृथक्निर्द्देशस्य तात्पर्यमिति ज्ञेयम् ।

इति सेवाविचारः ।

अथ गोरक्षाविचारः,—

गवां रक्षा पशुपाल्यमिति कुल्लूकभट्टः । सेव गोपालकवृत्तिः । स्वानुष्ठितया-
तया कुटुम्बपरिपालनमापदीति शास्त्रकारैरभ्यनुज्ञातं । तत्पालनवृत्तिसु-
द्विविधा, स्त्रीयगोरक्षणं परेषां गोरक्षणं च, एतयोरभ्यन्तरे स्वपालितगोव्रजादुत्-
पन्नचीरादिद्रव्यविक्रयणेन परकीयगोचारणरूपपरिपालनेन चोपाजित-
धनादिना परिजनप्रोषणं न हजिनजनकमत्रेति बोधः ।

इति गोरक्षाविचारः ।

अथ विपणिविचारः,—

वि + पण् + इज् विपणिः, स एव वणिग्वृत्तिः, स्वानुष्ठितयानया प्रत्यङ्-
नित्यकर्मानुष्ठानपूर्वकं कुटुम्बसम्बर्द्धनं करणीयमापदीत्यत्र न केषामपि धर्म-
शास्त्रकाराणां परिदृश्यते वा विप्रतिपत्तिः, अत एतदुक्त्यवलम्बनं-निर्वाधमेव ।
किन्त्वत्र वैश्यवृत्त्या जीवतो ब्राह्मणस्य यदापणीयं, तदाह मनुः,—

“इदं तु वृत्तिवैकल्यात्त्यजतो धर्म्मनैपुणं ।

विट्पण्यमुद्धृतोद्धारं विक्रेयं वित्तवर्द्धनं ॥

सर्वान् रसानपोहेत कृतान्नं च तिलैः सह ।

अश्मनो लवणं चैव पशवो ये च मानुषाः ॥

सर्वं च तान्तवं रक्तं शाणक्षोमादिकानि च ।

अपि चेतस्युररक्तानि फलमूलं तथौषधीः ॥

अपः शस्त्रं विषं मांसं सोमं गन्धांश्च सर्वशः ।

क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥

आरण्यांश्च पशून् सर्वान् दंष्ट्रिणश्च वयांसि च ।
मयं नीलिं च लाक्षां च सर्वाश्चैकशफांस्तथा ॥”

“इदं त्विति ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य चाक्षीयवृत्तेरसंभवे धर्मं प्रति यथोक्तनि-
ष्णातत्वं त्यजतो वैश्येन यदि विक्रेतव्यं द्रव्यजातं, तद्वक्ष्यमाणवर्जनीयवर्जितं-
धनवृद्धिकरं विक्रेयं । तानि वर्जनीयानीत्याह सर्वानिति । सर्वान् चोद्यमा-
नान् रसान् तथा सिद्धान्नतिजपाशणजत्रणपशुमनुशान् न विक्रीणीत ।
रसत्वेनैकलवणस्य निषेधसिद्धौ विशेषेण निषेधो दोषगौरवज्ञापनार्थः ।
तच्च प्रायश्चित्तगौरवार्थमेव । एवमन्यस्यापि पृथङ्निषेधो व्याख्येयः,-
सर्वमिति, सर्वे तन्तुनिर्मितं वस्त्रं कुसुमादिना रक्तं वर्जयेत् । शणक्तुम-
तन्तुमयान्याविक्रलोमभवानि च यदा लोहितान्यपि भवेयुस्तथापि न-
विक्रीणीत । तथा जलमूलगुड्यादीनि वर्जयेत् । अप-इति,-

जललोहविषमांससोमक्षीरदधिघृततैलगुडदर्भान् तथा गन्धवन्ति सर्वाणि-
कर्पूरादीनि क्षौद्रं माचिकं मधु मधूच्छिष्टं “शस्त्रासवमधूच्छिष्टे”ति-
यान्नवस्त्रेण वर्जयेत् । आरण्यानिति, आरण्यान् सर्वान् पशून् हस्त्यादीन्-
दंष्ट्रिणः सिंहदीन् तथा पक्षिमयानाच्चाद्यैकशफांश्चाश्वादीन् न विक्रीणीत-
इति” कुल्लूकभट्टः ।

आपदि वैश्यवृत्तिमाश्रयता विप्रेण यद्विक्रेयं तदप्याह याज्ञवल्करः,—

फलोपलक्षौमसोममनुष्यापूपवोरुधः ।
तिलौदनरसचारा दधि क्षीरं घृतं जलं ॥
शस्त्रासवमधूच्छिष्टं मधु लाक्षां च वर्हिषः ।
मृच्चर्मपुष्पकुतुपकेशतक्रविषचितीः ।
कौशियनीललवणमांसैकशफसौसकान् ॥
शाकाद्रीषधिपिण्याकपशुगन्धांस्तथैव च” ।

नो विक्रीणीतेति प्रत्येकमभिसंबध्यते” ।

“फलानि कदलीफलादीनि वदरेङ्गद्वयतिग्गानि ।

तत्परैः । तदनिषिद्धान्यपि कानिचिद्भूत्यादीनि द्रव्याणि स्वस्वग्रन्थेतेषां निषिद्धकोटिप्रविष्टतया गौतमादिभिर्निषिद्धानीति निर्णीयते तैः ।

तत्तत्संहिताव्याख्याकृद्भिश्च मूले त्वविशेषेणानिर्दिष्टान्यपि स्वस्वसमया-
चारव्यवहारानुगततया सकलधर्मशास्त्राणामैकमत्यप्रतिपादनाय वा व्याख्या-
तानि तत्तत्संहितोक्तप्रमाणान्तेव, कदलीगुड़ादिद्रव्याणां स्वशब्दवाच्यत्वा-
भावेऽपि फलरसयोरविशेषेण निर्दिष्टतया फलानि तत्तत्समयाव्यवहृत-
तया कदलीफलादीनीति, एवं मन्वादिधर्मशास्त्रेण साकमेतत्संहितायाः-
विरोधविरामाय “तैलं मधु गुडं कुशानि”ति मनुवचननिदर्शनेनैव रसः-
गुडेष्वुक्तगर्कराप्रभृतय इति व्याख्यातं विज्ञानेश्वरेण । एव मन्यास्वपि व्याख्यासु-
दृष्टव्यमिति दिक् ।

आपदि प्रतिप्रसवकथनावसरे मनुगौतमाभ्यां रसारसैरिति वाक्येनैव-
स्वजातीयविनिमयस्याभ्यनुज्ञातत्वेऽपि रूसंहितायां तद्विषयस्यानुस्मिन्निततया
निषिद्धोऽयं मन्वादुक्तनियमो याज्ञवल्क्येनेति प्रतिभाति । विष्णुस्मृतिरचना-
वसरे तु न तावत् कानिचिद्द्रव्याणि विक्रेतुं निषिद्धानीत्यनुमीयते । यतस्तत्-
संहितायामापद्रव्यविचारकाले तु “आपद्यन्न्तरावृत्ति” रिति विशेषोक्तेन
विष्णुना सर्वद्रव्यविक्रयणमभ्यनुज्ञातमेव ।

प्रतिप्रसवे तु यानि विक्रेतुं दत्तप्रसराणि तदभ्यन्तरे धर्मार्थं कुत कुला-
दृतमपि तिलविक्रयणं रसादिजातीयविनिमयधेदानीमतीव गृहीत-इति-
व्यवहारः परिदृश्यतेऽत्रोत्कलीयानां । विनापि लवणतैलमद्यादिकं-
व्याख्याकर्तृनिषिद्धमपि कदलीफलादिविक्रयणमविगीतशिष्टाचारानुमोदित-
मेवात्र । आदिपदेन तान्त्वादीनां संग्रहणं । आपद्यपि धर्मशास्त्र-
निषिद्धं चर्म्मनिश्चितभाजनं दूरतो जलाद्यानयनाय संप्रति तत्तद्देशीय-
शिष्टव्यवहृतमेवावलोक्यते भारतीयनिर्जलप्रदेशे सदैव । एवमन्यत्रापि ।
इदानीमप्यापदि तन्निषिद्धद्रवाभ्यन्तरे केषांचिद्द्रव्याणां तिलतैललवणा-
सवादिकमन्तरेणात्र विक्रयणे सत्येतद्देशीयशिष्टाचरितेऽन्यत्र तदतिरिक्तानां-
कतिपयनिषिद्धद्रव्याणां वाणिज्यमपि तत्तत्तद्देशीयशिष्टाचारानुमतमेवेति परि-
क्षयते प्रभेदः सततम् । अतः सर्वाव्यवहृतप्रोक्तनिषिद्धद्रव्यमन्तरा धर्माविक्रदं

शिष्टाचारानुमोदितं लोकाचारव्यवहारजातं सदाचारस्य प्रमाणत्वात् न दोषा-
धायकमेव । लिखितमत प्रमाणं पूर्वतः ।

अथ क्रमप्राप्तकृषिविचारः,—

कृषिरिति पदं भावविहितकृतिप्रत्ययसाचिव्येन निष्पन्नम् । सा त्वापदि-
कुटुम्बपरिपालनार्थं स्वयंकृतत्वेनाभ्यनुज्ञाता सकलधर्मशास्त्रकारैः । प्रमाणा-
न्युक्तानि पूर्वतः ।

नन्वादितः कृषेरापदवृत्त्यन्तरत्वे सत्यपि मनुना निर्णीतं ।

“वैश्यवृत्त्यापि जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।

हिंसाप्रायां पराधीनां कृषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥

कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्भिर्गर्हिता ।

भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम्” ॥

इत्यन्तरभाविनां तदीयवचनेन तद्वृत्त्यन्तरस्यापदि निषिद्धतया कथं
तदवलम्बनं धर्मशास्त्रसम्मतमिति चेन्न । वृहत्पाराशरीयवचने कलिपदस्यो-
पात्तयैव तद्वचनस्य युगान्तरीयविषयत्वात् । अथवा सत्यपि वाणिज्यादेः
सुलभत्वे तदवलम्बनस्य जुगुप्सितत्वमित्यभिप्रायविषयत्वादेतद्वचनस्य । अन्यथा
वृहत्पाराशरप्रमाणनिवहस्य नैरर्थक्यापत्तेः । रीत्या कथेति चेद्विशद्यते युक्ति-
निर्देशपूर्वकप्रमाणव्रतित्वेन । आस्तां तावदापदि सुदूरतः कृषिवृत्त्याश्रयणं,
कलावपि स्वानुष्ठितकृषिवृत्त्या कुटुम्बप्रतिपालनस्य वृहत्पाराशरेणाभ्यनुज्ञातत्वेन
मानवीयधर्मशास्त्रनिर्माणसमयापेक्षया वृहत्पाराशरीयधर्मशास्त्रस्य भारतान्तः-
पातिप्रदेशान्तरवासिनां कलियुगीयश्रोत्रियाणां कृषिवृत्त्याश्रयणस्योत्प्रेक्षणात्-
सम्भावितत्वावरजत्वेन शिष्टानुमोदिततत्कालीनाचारव्यवहारापजीव्यत्वेन च
पश्चाद्भाविनां तद्वचनानां विगणतः प्रमाणकोटिप्रविष्टतया मति मनुवचनस्या-
र्थान्तरकरणे प्रसज्येत वृहत्पाराशरीयप्रमाणनैष्कल्यमिति प्रतिभाति ।

अतः समीचीनोऽयं निरुक्तार्थ-इति निष्कर्षः । तथा परिदृश्यते लोके-
क्षचित् क्षचित्तथाविधः कर्षणव्यवहारः । तथा चैतद्विवरणं कक्षीक्रियते-
ऽनन्तरलेखनीयप्रमाणव्रतित्वेन ।

तथाहि बृहत्पराशरः,—

“अतःपरं गृहस्थस्य कर्माचारं कलौ युगे ।
 धर्मं साधारणं साक्षाच्चतुर्वर्णक्रमागतम् ॥
 युष्माकं संप्रवक्ष्यामि पराशरप्रचोदितम् ।
 षट्कर्मसहितो विप्रः कृषिवृत्तिं समाश्रयेत् ॥
 हीनाङ्गं व्याधिसंयुक्तं प्राणहीनञ्च दुर्बलम् ।
 क्षुद्युक्तं तृषितं शान्तमनडाहं न वाहयेत् ॥
 स्थिराङ्गं नीरुजं तृप्तं शान्तं षण्डविवर्जितम् ।
 अष्टष्टं सबलप्राणमनडाहं तु वाहयेत् ॥
 वाहयेद्दिवसस्याङ्गं पश्चात्-न्नानं समाचरेत् ।
 कुगवैर्न कृषिं कुर्यात्-सर्वथा धेनुसंग्रहम् ॥
 बन्धनं पालनं रक्षा बर्द्धन्ते ते यथाक्रमम् ।
 संपश्येच्चरतः सर्वान् गोवृषादीन् स्वयं गृही ॥
 चिन्तयेत्-सर्वथात्मानं स्वयमेव कृषिं व्रजेत् ।
 प्रथमं कृषिवाणिज्यं द्वितीयं योनिपोषणम् ॥
 तृतीयं विक्रयः प्रोक्तश्चतुर्थं राजसेवनम् ।
 नखैर्विलिखने यस्या ब्रूयुर्दोषं मनोषिणः ॥
 तस्याः सौरविदारिणं किं न पापं क्षितेर्भवेत् ।
 तृणैकच्छेदमात्रेण प्रोच्यते क्षयमायुषः ॥
 असंख्यकन्दनिर्वासादसंख्यातं भवेदघम् ।
 यत्सेचनात्-कीटबधस्तथा सङ्कर्षणादपि ॥
 अंहः कुक्कुटिकानाञ्च तदंहः कृषिजीविनाम् ।
 वर्णानाञ्च गृहस्थानां कृषिवृत्तुपजीविनाम् ॥

तदेनसो विशुद्धार्थं प्राह सत्यवतीपतिः ।
 द्वादशो नवमो वापि सप्तमः पञ्चमोऽपि वा ॥
 धान्यभागः प्रदातव्यो देहिनः जेविणा भ्रुवम् ।
 अस्मर्य्यदृशतभूमौ च विट्पतिः जेवभुग्भवेत् ॥
 एकैकांशापकर्म स्याद्यावद्दशमसप्तमौ ।
 ग्रामेशस्य नृपस्यापि वर्णिभिः कृषिजीविभिः ॥
 स स भागः प्रदातव्यो यतस्तौ कृषिभागिनौ ।
 व्यूढौ त्वश्वर्य्यमात्राया दयोऽंशः स्याच्चतुर्दशः ॥
 एकैकांशापकर्म स्याद्यावद्दशमसप्तमौ ।
 ब्राह्मणस्तु कृषिं कुर्वन् वाहयेदिच्छया धराम् ॥
 न किञ्चित् कस्यचिद्दयात् स सर्वस्य प्रभुर्यतः ।
 ब्रह्मा वै ब्राह्मणानां स्यात्-प्रभुस्त्वसृजदादितः ॥
 तद्रक्षणाय बाहुभ्यामसृजत्क्षत्रियानपि ।
 पशुपाल्याशनोत्पत्त्यै उरुभ्याञ्च तथा विशः ॥
 द्विजदास्याय पश्याय पद्भ्यां शूद्रमकल्पयत् ।
 यत्किञ्चिज्जगतौसंस्थं भृगंहास्य गजादिकम् ॥
 स्वभार्विर्नह विप्राणां ब्रह्मा स्वयमकल्पयत् ।
 ब्राह्मणश्चैव राजा च दावप्येतौ धृतव्रतौ ॥
 न तयोरन्तरं किञ्चित्-प्रजाधर्मिण रक्षयंत् ।
 तस्मान्न ब्राह्मणो-दद्यात्-कुर्वाणो-धर्मतः कृषिम् ॥
 ग्रामेशस्य नृपस्यापि किञ्चिन्मातमसौ बलिम् ।
 अथान्यत्संप्रवक्ष्यामि कृषिकृच्छुद्विकारणम् ।
 संशुद्धः कृषको-यंन स्वर्गलांकमवाप्नुयात् ॥

कुर्यात्-कृषिं प्रयत्नेन सर्वसत्त्वोपजीव्यकृत् ।
 सर्वस्य स्थितिकारुण्यात्-सदेवपितृभिः पुनः ॥
 मनुष्याणां तु पोष्याय कृषिं कुर्यात् कृषीवलः ।
 वयांसि चान्यसत्त्वानि क्षुत्तृष्णातो विमुञ्चयेत् ।
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यः स्वर्लोक्तमवाप्नुयात्” ।

हलकरणादिपक्षस्यच्छेदनान्तविषयकाणां भूयसां प्रमाणानामत्र सति विद्यमानत्वेऽपि निवन्धबाहुल्यभिया नोत्तोलितानि तानि ॥

सत्यप्यावश्यकत्वे तत्रैव द्रष्टव्यानि । कलियुगावच्छेदेऽपि स्वानुष्ठित-
 कृषिहृत्याश्रयणस्य प्रमाणैरेतैरनुमोदिततया सुतरामापदि स्वयंकृतकृषिहृत्य-
 नुष्ठानेन पारिवारिकपोषणादिमांसारिककार्यविधानं भवेन्निर्विवादं ।

अन्यच्च, “हलान्तं हलान्तं ब्रह्मवर्चस”मिति यच्छ्रुतिप्रमाणमुद्भाव्योत्क-
 लीयश्रोत्रिया हलधारणमन्तराऽन्यत्सकलं तदीयकार्यमनुष्ठाय कृषिं निष्पाद-
 यन्ति, तत्प्रमाणस्यादृष्टमूलकत्वात् “कृषिगोरक्षवाणिज्ये अस्वयंकृतं कुसीदं-
 चेति” गौतमीयप्रमाणस्य ।

तथा,—

“कुसीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयंकृतम् ।

आपत्काले स्वयं कुर्वन्नैनसा युज्यते द्विजः” ॥

इति ब्रह्मस्मतिवचनस्य चापत्कालातिरिक्तविषयत्वात् । निर्वाचितसाक्षि-
 वचनानां तदनुष्ठाने जागरूकत्वाच्चापदि स्वयंकृतकृषिसाहाय्येन कुटुम्बादि-
 कार्यपरिचालनं न दोषाधायकमिति राहान्तः । न च गौतमीयवचने-
 ऽनापदापच्छब्दस्योक्तेलाभावादुभयत्रास्वयंकृतकृषिकरणं न गौतमसम्मतमिति
 वाच्यम् ।

तत्संज्ञितायामनापदि ब्राह्मणादीनां हस्तिविचारकाले वचनस्यैतस्यो-
 क्तेखदर्शनात्, ब्रह्मस्मतिवचने तदुभयशब्दोपादानावलोकनेनैतत्प्रमाणस्य तदर्थ-
 त्वात्, वक्ष्यमाणगरुडपुराणीयप्रमाणेनैव ब्रह्मस्मतिवचनस्यानुमोदितत्वाच्च ।

यद्यप्यापद्येतच्छ्रुतिप्रमाणाश्रयणेन यद्यत्प्रदेशेषु प्रोक्तप्रदेशीयश्रोत्रिय-
व्रातवद्दिनापि हलकरणमितरक्षिसम्बन्धीयकार्यजातानुष्ठानपूर्वकं क्षपि-
माचर्य कुटुम्बादिभरणपोषणमाचरन्ति श्रोत्रियाः, तत्तत्प्रदेशेषु तत्तद्देशीय
शिष्टानुमोदितस्तदाचार एव प्रमाणमत्रेति बोध्यं ।

अन्यत् सर्वमेतद्विषयकमादितो लिखितकुल्लूकभट्टविद्वत्यामवलोकितव्यं ।
इति क्षपिविचारः ।

अथ धृतिविचारः —

धृतेर्भावबोधकान्तिन्प्रत्ययसंयोगेन संजातं धृतिरिति पदं । तदर्थः सन्तोषः ।
सति तस्मिन् अल्पकेनापि जीव्यत इति कुल्लूकभट्टः । अतस्तस्याविशेषतो-
जीविकानिर्वाहोपयोगित्वमापटीत्यभ्यनुज्ञातं मन्वादिमं हिताकारैः ।

नन्ववस्थायां सर्वस्या सत्यपि धृतेरावकश्यकत्वे धृतेरापद्येवावनम्बनीयत्वं न-
सुसङ्गतमिति चेन्न । धृतिभिन्नावस्थायां सर्वस्यां धृतेरसत्त्वेऽपि जीवनविम-
र्जनस्य सम्भवानर्हत्वात् । तथा, विपद्येव प्राणोत्सर्गस्यावश्यं भावित्वात् ।

तथा, “विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा” इत्यादि नीतिशास्त्रीयप्रमाणेनापदि-
धृत्यवलम्बनस्यानुमोदितत्वाच्च । अतएवापदि धृत्याश्रयणमेव प्रधानवृत्त्यन्तर-
मिति यदुच्चैःस्वरेणोक्तं धर्मशास्त्रकारैस्तत्त्वतीव समीचीनमिति निरवयवम् ।

इति धृतिविचारः ।

अथ भैष्यविचारः, भैष्यमिति पदं भिक्षाशब्दात् समूहार्थकणाप्रत्ययसंयोगेन-
समुद्भूतं । याचञाममूहलब्धद्रव्यजातेन जीविकापरिचालनमिति तदर्थः ।
किन्त्वापदि तदप्याश्रणीयमेवेति धर्मशास्त्रकाराणामभिप्रायः । इममर्थमनुसरति-
कुल्लूकभट्टः । यथा भैष्यं भिक्षाममूहः” इति । ननु भिक्षालब्धद्रव्येणैवापदि-
सति जीविकानिर्वाहं कथं कुल्लूकभट्टेन भैष्यपदस्य भिक्षाममूहात्मकार्यकरणे-
कृतमनुगमनमिति वक्तव्यमिति चेदुच्यते, अनापदि क्षत्रवैश्यतो भिक्षादान-
मनुष्ठानव्यं नान्यत इति सङ्कोचितमार्गैः प्रमाणैः । अत-आपदि चाण्डा-
लान्तेभ्यः सर्वेभ्यः कर्तव्यं भिक्षाग्रहणमिति कुल्लूकभट्टाकृतमित्यर्थः । लिखितमत्र
प्रमाणमादितः ।

इति भैष्यविचारः ॥

अथ कुसीदविचारः—

कुसीदपदं कुसुधातोरौणादिकेदप्रत्यययोगेन निपातनात् सिद्धं । नोप-
धागुणः ।

ऋखादिर्दीर्घादिष्वेति वृत्तिकारहरदत्तादयः ।

एतदर्थो-वृद्ध्या धनप्रयोगः । तत्त्वापदि कुटुम्बादिजीवनधारणस्य-
सहायीभूतमित्यभ्यनुज्ञातं धर्मशास्त्रनिर्मातृभिर्महर्षिभिः । तत्स्वरूपञ्च
नारदेनोक्तम् ।

यथा—

“स्थानलाभनिमित्तं यद्दानग्रहणमिष्यते ।

तत्कुसीदमिति ज्ञेयं तेन वृद्धिः कुसीदिनाम्” ॥

अस्यार्थः ; स्थानं मूलधनावस्थानं, लाभो वृद्धिः, दानग्रहणपदे कर्मणि-
ल्युटा साध्ये, तेन मूलधनावस्थाने मत्वेव यो लाभस्तदर्थं यद्दानं धनिकेन-
दीयमानं मूलधनं अधमर्गेन च ग्रहणम् । तथा स्वीकृत्य गृह्यमाणं यत्-
तादृशमिति, अवस्थापकरणीयत्वरूपगुणयोगादौणप्रयोगः । अतएव वाणिज्यार्थ-
प्रयुक्तस्य न ऋणत्वमिति मिथ्याः । तस्यावयवार्थमाह वृहस्पतिः,—

“कुप्तितात्मीदतश्चैव निर्विशङ्कैः प्रगृह्यते ।

चतुर्गुणं वाष्टगुणं कुसीदाग्न्यमृगं ततः” ॥ इति ।

अस्यार्थः कुप्तितात्मीदतश्चाधमर्णात् सकलधनं यदगृह्यते निर्वि-
शङ्करुत्तमर्गः चतुर्गुणं वेति वाकारोऽनास्थायां तेन हेतुगुणादिलाभः । इति ।
कुसीदविशेषो गारुडे उक्तो,—

यथा,—

“कुसीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयंकृतम् ।

आपत्काले स्वयं कुर्वन् नैनसा युज्यते द्विजः ॥

बहवो-वर्त्तनोपाया ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः ।

सर्वेषामपि चैवैषां कुसीदमधिकं विदुः ॥

अनावृष्ट्या राजभयान्मूषिकाद्यैरुपद्रवैः ।
 कृष्यादिके भवेद्बाधा सा कुसीदे न विद्यते ॥
 शुक्लपक्षे तथा कृष्णे रजन्यां दिवसेऽपि वा ।
 उष्णे वर्षति शीते वा वर्द्धनं न निवर्त्तते ॥
 देशं गतानां या वृद्धिर्नानापण्योपजीविनाम् ।
 कुसोदं सर्वतः सम्यक्-संस्थितस्यैव जायते ॥
 लब्धलाभः पितृन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव पूजयेत् ।
 ते तृप्तास्तस्य तद्दोषं शमयन्ति न मंगयः ॥
 वणिक् कुसोदी दद्यात्तु वस्त्रङ्गां काञ्चनादिकम् ।
 कृषौबलोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च ॥
 पण्येभ्यो विंशतिं दत्त्वा पशुस्वर्णादिकं शतम् ।
 पादेनायस्य पारकां कुर्यात् सञ्चयमात्मवान् ॥
 अर्द्धेन चात्मभरणं नित्यनैमित्तिकान्वितम् ।
 पादञ्च प्रार्थमानस्य मूलभूतं विवर्जयेत् ॥
 विद्यां शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षा विपणिः कृषिः ।
 वृत्तिर्भक्ष्यं कुसीदञ्च दश जीवनहेतवः ॥”

तस्य विप्रादिभिः स्वयं कर्त्तव्यता निर्णीताऽङ्गिकतत्त्वे रघुनन्दनभट्टा-
 चार्येण,—

यथा तत्र—गौतमः,—

“कृषिगोरक्षवाणिज्ये अस्वयं कर्त्तुं कुसीदं च”, कुसीदस्य पृथग्यज्ञ-
 मनापदि स्वयंकृतस्याभ्यनुज्ञानार्थं, कुसीदं वृद्धिकर्म प्रदेयात्तरेऽभिधानादिति
 कल्पतरुः ॥

तथाच ब्रह्मस्यतिः—

“कुसौदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयंकृतम् ।
 आपत्काले स्वयं कुर्वन्-नैनसा युज्यते द्विजः ॥
 लब्धलाभः पितॄन् देवान् ब्राह्मणाञ्चैव भोजयेत् ।
 ते तृप्तास्तस्य तं दोषं शमयन्ति न संशयः ॥
 वणिक् कुसौदं दद्यात्तु वस्त्रगोकाञ्चनादिकम् ।
 कृषीबलोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च ॥
 पण्येभ्यो विंशकं दत्त्वा पशुस्वर्णादिकं शतम् ।
 वणिक् कुसिद्यदोषः स्याद्ब्राह्मणानाञ्च पूजनात् ॥
 राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं देवतानाञ्च विंशकम् ।
 विंशद्भागञ्च विप्राणां कृषिं कृत्वा न दोषभाक्” ॥ इति ।

ननु “ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि ब्रह्मि नैव प्रयोजयेत्” । इति पूर्वाङ्गेना-
 पदि कुसौदवृत्त्याश्रयणं निषिध्य—“कामं तु खलु धर्मार्थं दद्यात्—पापीयमे-
 ऽल्पिका”मित्यपराङ्गेन मनुना सामान्यतः प्रसारितत्वात्, तदर्वाचीनैर्ब्रह्म-
 त्यादिमङ्गिभिर्भिरापदि निःसंकोचं कुसौदरूपवृत्त्यन्तरावलम्बनस्य प्रसारित-
 त्वमतीवासङ्गतमिति चेन्न, यद्यदाचारस्य यद्यत्समयप्रसिद्धतया तथा-
 तथोल्लेखात् । अतो नासङ्गतिरिति सिद्धान्तः । इति कुसौदविवेचनम् ।

अप्यस्मिन् विषये याज्ञवल्क्येनापि परिहृत्य धृतिगोरक्षविपणीः स्ववचने-
 नृपानूपशकटगिरिनामकान्यापदवृत्त्यन्तराणि कथं सन्निवेशितानीत्याशङ्कायां-
 निरस्यतेऽत्र सा, मनूक्तविपत्कालावलम्बनीयधृत्यादिवृत्त्यन्तरत्रितयं तदवसरे-
 ऽनापद्यथ्यवलम्बितमित्यनुमीयतेऽस्माभिः । अन्यथा,—याज्ञवल्क्यीयवचने मनु-
 वचनोक्तविषयान्यथाचरणपरिदर्शनात् “मन्वर्थविपरीता या सा स्मृतिर्नैव-
 शस्यत” इति ब्रह्मस्यतुक्त्वचनस्यान्यथानुपपत्तेः । अतस्तत्समये यद्वृत्त्यन्त-
 राणामापदि परिलङ्घ्यते व्यवहारः, तान्येव स्वसंहितायामुपनिवहानीति-
 याज्ञवल्क्यप्रमाणाभिप्रेतः । यदभवत्, “अधिकं तु प्रविष्टं न तु तद्भानि”

रिति न्यायेन याज्ञवल्क्यानुमोदितापत्कालीनसहायभूतवृत्त्यन्तरचतुष्टयमत-
प्रकरणे सन्निवेश्य क्रमशो विचार्यते निम्नतः संक्षेपेण ।

अथ शकटविचारः,—

शकतेः कर्तृवाच्यज्ञापकाटन्—प्रत्ययसम्मीलनेन निष्पन्नशकटमितिपदम् ।
भाटकेन धान्यादिघनहारेण जीवनहेतुरिति तत्परिष्कारार्थः । तदेवापस्था-
श्रयभूतमिति महर्षिभिरभ्यनुज्ञातम् ॥

धान्याद्यत्नादिपदोपादानेन शकटवाह्यानामन्येषां द्रव्याणां संग्रहः ।
प्रतिदिनं शकटेन परकीयकार्यानुष्ठानेन वित्तस्य सुलभत्वसम्भावनया कुटुम्बादि-
परिपालनस्य तद्वारा सुगमत्वाच्च तदाश्रयणमापदि सुमङ्गतमितुष्टद्वितं
यदुयाज्ञवल्क्येन स्वप्नमाणे, तदनीव समीचीनमिति राहान्तः । इति-
शकटविचारः ।

अथ गिरिविचारः,—

गिरिरिति पदं ग्रामार्थकगृधातुना सार्धं कर्तृवाच्यविहितकिप्रत्ययसंयोगेन
सम्पन्नम् । तदर्थः पर्वतः, वाचाश्रीत्सकपर्वतपदार्थाश्रयणेनापदुद्धारामश्ववात्-
संगच्छते लक्षणया तद्गतलगेभ्यनविक्रयलब्धार्थजालेन जीवनधारणरूपार्थः ।
एतदर्थमनुमनुते “तद्गतलगेभ्यनहारेण जीवन”मिति वाक्योक्त्येन योगिविज्ञान-
श्वरः । अतो विपत्तौ गिर्यवलम्बनमभ्यनुज्ञातं पूज्यपादः । इति गिरिविचारः ।

अथानूपविचारः —

निकटार्थकस्य वा सहितात्मकाभिर्धनस्यानूपमगीम्याव्यहितपरवर्तिना-
ऽपा सह अप्रत्ययसंक्षेपेण तथाऽपायकारस्योकारकरणेन च सुभिन्नमनूप-
मिति पदं, तदर्थस्तु जलप्रायप्रदेशः । तदर्थेनेवापदि साकल्यतो-जीविका-
निर्वाहसम्भावनया प्रचुरलक्षणवृत्तजनप्रदेश इत्यर्थानुष्ठानं कृतमनुधावनं-
विज्ञानेश्वरेण । अतएव जीविकापरिचालकोपायान्तराणां तत्रैव सदा विद्य-
मानत्वाच्चास्तनिविद्धमपि तत्स्थानाश्रयणमापदि विधेयमित्यादिष्टं मह-
र्षिभिस्ते । इत्यनूपविचारः ।

अथ नृपविचारः,—

नृशब्दोपपदस्य पालनार्थकस्य पाधानोर्ध्वप्रत्ययसंसर्गकैव नृपपदस्य सुमम्ब

तथा लोकपालकत्वमभिधेयं बोधयति तत् पदम् । किन्त्वापदि तदुवाचार्थस्य-
प्रकृतोपयोगाघटकतया तत्संगतये लक्षितोऽर्थो नृपप्रार्थनात्मकः । अर्थे-
ऽस्मिन् परिदृश्यते सन्धतिर्विज्ञानेश्वरस्य । नृपयाचनेनापदि वृत्तिपरिचालनस्य-
सत्यपि शास्त्रविरुद्धत्वे गत्यन्तरविहीनतया नृपयाचनमापदि भविष्यत्यवश्यं-
श्रेयस्करमित्यादिष्टं जगद्धितकांक्षिभिर्मुनिभिः । इति नृपयाचनविचारः ।

वक्तव्यमेतत्पूर्वाहस्योपसंहारे तु निरुपद्रवावसरे धर्मशास्त्रनिषिद्धेनापि-
निरुक्तमूलधर्माविरोधिना प्राण्यहितानापादकेन चेष्टाजालेनापदि यतस्ततोऽपि-
विज्ञातानि कुटुम्बादिपरिपालने न कापि विप्रतिपत्तिरिति ममैदं
शास्त्रीयम् ।

अतो-मौलिकधर्मजागतिकसम्मानयोः संरक्षणोपायभूतस्यार्थनिवहस्य-
प्रतिभातप्रथमपुरुषार्थतया निर्वाचितया यया कयापि वृत्त्या धर्मतस्तदर्थने-
प्रयत्नो विधेयः स्नातकादिभिरिति सदसद्विचारनिपुणानां प्रेक्षावतां-
राज्ञान्तः ।

नैतद्विवेचनं स्वचित्तोद्भावितामेव ।

साहाय्यमापादितमत्र जमिनीयन्यायमालाविस्तरे माधवाचार्येण ।

यथा—

“द्रव्यार्जनं स्यात् क्रत्वर्थं पुमर्थं वा क्रताविदम् ।

नियतत्वात्पुमर्थत्वं दृष्टं क्रत्वर्थताऽर्थिकी ॥”

“ब्राह्मणस्य द्रव्यार्जने प्रतियहयाजनाध्यापनान्येव नियतानि तत्र तत्र-
श्रुतानि” राजन्यस्य जयादिकम् शूद्रस्य सेवादिकम् । तच्च यदेतद्द्रव्यसंपादनं-
तदेतत् क्रत्वर्थम् । कुतः, अर्जनोपायानां नियतत्वात् । पुरुषप्रतीतेस्तु येन-
केनापि द्रव्येण सिद्धत्वादर्थनोपायनियमसार्थको-नियम-इति प्राप्ते ब्रूमः-
द्रव्यार्जने रागः प्रवर्त्तको दृष्ट इति न विधिरपेक्ष्यते । फलं च क्षुब्धवृत्त्यादि-
रूपं दृष्टमेव । अतएव स्मर्यते,—

“षष्ठां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतियहः” ॥ इति ।

कत्वर्थं तु जीवनाभावात् क्रतुरेव न सिध्येत् ।

पुरुषार्थतायां त्वेहिकप्रोत्तिकारिभोजनादिवत् क्रतोरामुष्मिन् प्रोत्तिकारितया-
पुरुषार्थेऽन्तर्भावात् कत्वर्थताप्यार्थिकी सिध्यति । उपायनियमस्तूपायान्तरेषु-
प्रत्यवायविवक्षयोपपद्यते । तस्मात्-द्रव्यार्जनं पुरुषार्थम्” । अतएव निर्वाचित-
वृत्तिविसरोपार्जितार्थनिकरेण सति जीवनरक्षणे धर्मपालनं सुतरां भविष्यत्ये-
वेति निष्पत्तौ हम् । समाप्तोऽयं पूर्वार्धः ।

अथारभ्यते उत्तरार्धः,—

पूज्यपादा महर्षिवर्ज्यास्तिकालदृष्ट्या परिचालयितुं प्रोक्तधर्मद्वये लोकान्-
यथादेशकालपात्रमादितो नियमवृन्दमारचय्य सांसारिकवर्त्म परिश्रुक्नुर्निष्कण्ट-
कम् । तन्नियमसृष्टिर्यदेतादृशी यद्यस्य योग्यं, तत्तेन नियमितम् । न तावदश्चेन
मार्धं हस्तिनः, दरिद्रेण मार्कं चक्रवर्त्तिनः, रोगिणा मह सूक्ष्मकलेवरस्य-
प्रतिपादिता योग्यता पूजनीयचरणैस्तेः । एतदव्यवहितनिम्बोद्धृतप्रमाणव्रातं-
प्रति कृतं दृष्टिनिक्षेपे महजतो-बाहव्यं कीदृशजनमभिलक्ष्य कीदृशराजशासनं-
प्रायश्चित्तं च विधेयमिति । समर्थितमेतदुर्विचनं स्वस्वप्रमाणैर्मन्वादिभिरार्थ-
धर्मरत्नकपूडामणिभिः ।

यथाह मनुः,—

“तान् प्रजापतिगृहेत्य मा कृद्धं विषमं समम् ।

शृङ्गापूतं वदान्यस्य हतमश्रुद्वयेतरत् ॥”

“तानिति, तान् देवानागत्य ब्रह्मा प्रोवाच विषमार्धं मा समं कुरुत ।
विषमसमीकरणमनुचितमिति कुल्लूकभट्टः । अर्धेनैव कस्यापि समस्य विषमैण-
मार्कं साम्यमभ्यादनं कदापि नानुष्ठेयमित्युपलक्षणम् ।

तथाच राजशासनविचारावसरे मनुः,—

“सत्यमर्थञ्च सम्प्रश्येदात्मानमथ साक्षिणः ।

देशं रूपञ्च कालञ्च व्यवहारविधौ स्थितः ॥

तं देशकालौ शक्तिञ्च विद्यां चावेक्ष्य तत्त्वतः ।

यथार्हतः सम्प्रणयेन्नरेष्वन्यायवर्त्तिषु ॥

स्त्रीवालोन्मत्तदृष्टानां दरिद्राणाञ्च रोगिणाम् ।
शिपां विदलरज्जाद्यैर्विदधानृपतिर्दमम्” ॥ इति ।

“स्त्रीति,—

स्त्रीवालादीनां पुनः शिपां वेणुदलप्रहाररज्जुबन्धनादिभिर्दमनं राजा-
कुर्यात्”, इति कुल्लुकभट्टः ।

तथा प्रायश्चित्तविचारावसरे याज्ञवल्क्यीयं प्रमाणं तथा मिताक्षरोक्तं
प्रमाणजालं च प्रथमतो-लिखितमपि पुनः प्रकटीकृतं पाठकपरिश्रमलाघवाय ।

यथाह याज्ञवल्क्यः,—

“देशं कालं वयः शक्तिं पापं चावेक्ष्य यत्नतः ।

प्रायश्चित्तं प्रकल्पयं स्यात्-यत्र चोक्ता न निष्कृतिः” ॥ इति ।

तथा तट्टीकाकारो विज्ञानिश्वरः,—

‘यदुक्तं प्रायश्चित्तजातं वक्ष्यमाणं वा तद्देशादिकमवेक्ष्य यथा कर्तुं:-
प्राणविपत्तिर्न भवति । तथा विषयविशेषे कल्पनीयं, इतरथा प्रधाननिवृत्ति-
प्रसंगात्, यथा वक्ष्यति वायुभक्ष्यो दिवा तिष्ठेत् रात्रिं नीत्वाप्सु सूर्यदृष्टिगति,-
तत्र यदि हिमगिरिनिकटवर्तिनामुदकवास उपदिश्यते अतिशीताकुलित-
वा शिशिरादिकाले तदा प्राणवियोगो भवेदिति तद्देशकालपरिहारेणोदक-
वासः कल्पनीयः । तथा वयोविशेषादपि यदि नवतिवार्धिकादेरपूर्णहादश-
वार्धिकस्य वा हादशाब्दिकं प्रायश्चित्तमुपदिश्यते तदा प्राणा विपद्येरन्निति ।
ततो ऽन्यवयस्के तत्प्रायश्चित्तं कल्पयम् । अतएव स्मृत्यन्तरे कचिदहं कचित्पादं-
इति हवादिषु प्रायश्चित्तस्य क्लृप्तोऽभिहितः । तत्तु प्राक्प्रपञ्चितम् । तथा-
धनदानतपश्चरणादिशक्त्यपेक्षया च न हि निर्जनस्य पात्रे धनं वा पय्याम-
मित्याद्युपपद्यते इति, “चैत्यहृत्तश्चितीर्युपग्रण्डालः सोमविक्रयी एतांसु-
ब्राह्मणः सृष्ट्वा सचेलो जलमाविगेदिति पाराशरीयवचनादिवलाद्यव्यजातीय-
व्यक्तीनां स्पर्शस्य सत्यपि शास्त्रनिषिद्धत्वे कार्यविशेषतस्तत्तज्जातीयव्यक्तीनामपि-
प्रतिपादितं परिशुद्धत्वं धर्मशास्त्रनिर्माद्वभिः ।

तथाच जेमिनिः निषादस्थपत्यधिकरणे,—

यथा “स्थपतिर्निषादः स्याच्छब्दसामर्थ्यात्, लिङ्गदर्शनाच्च” । इति ।

तथा जेमिनीयन्यायमालाविस्तरे साधवाचार्याः,—

यथा,—

“द्विजः स्थपतिरन्यो वा द्विजः षष्ठीसमासतः ।

कर्मधारयमुख्यत्वान्निषादो-रोद्रयागकत्” ॥

“वासुमयं रोद्रं चरुं निर्वपेत्” इति प्रकृत्य श्रूयते “एतया निषादस्थपति-
याजयेत्” इति, वासुगद्दः किञ्चित् प्रकृतिद्रव्यविशेषमाह । एतस्यामिष्टाव-
धिकारी स्थपतिशब्दवाच्यस्त्ववर्णिकः । कुतः “निषादानामधिपतिः” इति-
षष्ठीसमामस्य त्ववर्णिके सम्भवात् । तस्य चाधीतवेदनेन विद्यासम्भवाच्च इति
चेत् । मैवं । “निषादशर्मा स्थपतिश्च” इति कर्मधारयसमामस्य मुख्यत्वात् ।
षष्ठीसमामे तु सङ्कीर्णज्ञानविशेषवाचिना निषादशब्देन तत्त्वस्वम्भ उपलभ्येत ।
नत्वयं कर्मधारये दोषोऽस्ति । ततस्तात्कालिकाचार्यापदेशादिना विद्या-
सम्पाद्य धनिको निषादो रोद्रं यागं कुर्यादिति” ।

तथाच सत्यपि स्त्रीणां पारतन्त्र्ये मन्वादिभिः स्वाधीनत्वमप्यभ्यनुज्ञातं-
कार्यभेदे ।

यथा मनुः,—

“चतुर्णामपि वर्णानां दारा रक्ष्यतमाः सदा ।

भिक्षुका वन्दिनश्चैव दीक्षिताः कारवस्तथा ।

सम्भाषणं सह स्त्रीभिः कुर्युर्गप्रतिवारिताः” ॥ इति ।

किन्त्वस्मदीयदृष्टेः संकीर्णज्यातिष्कतया दुःखेः स्थूलात् स्थूलतरत्वेन च-
अममं सममिति, असंगतं संगतमिति, अन्यायं न्यायमिति च मननमवामोद्-
व्यवसायोऽस्माकम् । सारामारविधेचनमभूत् सदूरपरगहनम् । अत आदादेयाम्-
दोयमनोराज्ये तदीयनिगृह्यभिप्रायो न प्रवेष्टुं शक्नोति, विशेषः रिदानोक्तैः-
स्फुटतः प्रकाशितं सत्यपि तदभिप्राये कतिपये विद्वांसस्तत्सर्वं कुर्वन्ताऽपि-
हृदयंगमं स्वस्वाभिमानाधिकृतः दृढीकर्तुं पुरातन-व्यवहारं भवन्ति वद-

परिकराः । अतएव माकं धर्महान्या लभते यथाक्रममनिशमवन्ति-
भारतम् । अतो निरुक्तापत्समयस्य तत्कालीनवृत्तेष्वानुरूपपाचारव्यवहार-
संवर्ण्य यथाक्रमं सह प्रमाणोल्लेखेन व्यञ्जयितुं महर्षीणामभिप्रायमारभ्यतेऽय-
मुत्तरार्हः । तत्र स्नातकानां सुगुणाधारभूताया वनितायाः प्रधानसहाय-
भूतत्वमापादितं सर्वदा महर्षिभिः पूज्यांनिभिः ।

तथाच, मनुः—

“प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः ।

स्त्रियः श्रियश्च गृहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।

प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्रीनिबन्धनम् ॥

अपत्यं धर्मकार्य्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमः ।

दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च हि” ॥

तथाच तद्वृत्तिकारः कुल्लूकभट्टः,—

यथा, “प्रजनार्थमिति” यद्यप्यासां रक्षणार्थं दोषा-उक्तास्तथापि शक्य-
प्रतीकारत्वादिह दोषाभावः । एताः स्त्रियो महोपकारा गर्भोत्पादनार्थ-
बहुकल्याणभाजनभूता वस्त्रालङ्कारादिदानेन सम्मानार्हाः स्वगृहशोभा-
कारिण्यः स्त्रियः श्रियश्च गृहे तुल्यरूपाः नानयोर्विशेषो विद्यते । यथा
निःश्रीकां गृहं न राजत्येवं निःस्त्रीकमिति” ।

अपिच “उत्पादनमिति”—

अपत्यस्य जननं जातस्य परिपालनं प्रतिदिनं चातिथिमित्रभोजनादेर्लोक-
व्यवहारस्य प्रत्यक्षं भार्य्यैव निदानम् ।

“अपत्यमिति, तथाच,—

अपत्योत्पादनमुक्तमध्येतदभ्यहितत्वज्ञापनार्थं पुनरभिधानम् । धर्मकार्या-
ख्यग्निहोत्रादीनि परिचर्या उत्कृष्टा रतिः पितृणामात्मनश्चापत्यजननादिना-
स्वर्ग इत्येतत्सर्वं भार्य्याधीनमिति” ।

निरुक्तप्रमाणेस्तन्नामस्त्वेतद्विभागीयवर्णितविषयव्राताभ्यन्तरे सर्वप्रधानमित्यनुमीयतेऽस्माभिः । तत्रापिर्विवाहाधीनतया तत्पूर्वानुष्ठितस्य प्रधानाङ्गभूतस्योपनयनादेः प्रकृतानुपयोगित्वात्तदीयव्ययबाहुल्यमङ्कोचस्य पुरतः पृथक्-विवेच्यत्वेन च तत्परिहायानुष्ठीयते तद्विवेचनमादितः । तदनन्तरं येन-साङ्गं विद्यते यस्य विशेषासक्तिः, तत्परं विधेयस्तद्विवेकः । इत्युत्तर-भागीयोपक्रमः ।

अथ विवाहविचारः—

विपूर्वकाद् वरहातोर्भाववाच्यावेदकघड्प्रत्ययसंयोगेन सम्पन्नं विवाह-इति पदम् ।

तदर्थस्तु कन्यावरयोः संस्कारेण अर्थाद्विवाहविध्यनुष्ठानेन परस्पर-सम्भेलनम् । परिणयोपयमशब्दाभ्यामपि कथितोऽयं विवाहशब्दोऽमरकोषे । गतमेतद्वातुप्रत्ययानुसृतमभिधेयम् ।

अन्यच्च, अत्र विवाहशब्दो वरप्रापण इत्यस्माद्वातोर्भावे घडि कृते वरुण-वाहः । विशिष्टो बाहो विवाह इति व्युत्पत्त्या निष्पद्यते । वैशिष्ट्यं प्रतिपद्य-द्यष्टविधोपायान्यतमोपादेन स्वीकृतायां होमादिसप्तमपदनयनान्तकर्मभिः-संस्कृतत्वम् । तथाच, विवाहपदार्थां द्विदलः सिध्यति स्वत्वोत्पादन-संस्काराधानं चेति । तदेतत्स्पष्टीकृतं पारस्करेण “पितृ प्रप्तामादाय-गृहीत्वा निष्क्रामतीत्युपक्रम्य प्रदक्षिणमग्निं पर्याणीयैके-इत्यादिनाऽचार्याय-वरं ददातीत्यन्तेन सूत्रेण । आदाय प्रतिगृह्य गृहीत्वा हस्ते धृत्वा ।

परिशिष्टेऽपि,—

“गान्धर्वाभिरुपैशाचा विवाहा गच्छन्नास्त्य ये ।

पूर्वं परिणयस्तेषां पश्चाद्भोमो विधीयते” ॥

परिणयः स्वीकरणम् । एवं च स्वीकृताऽप्यसंस्कृता संस्कृताप्यस्वीकृता वा-न भार्या भवतीति निधीयते । विशिष्टस्य विवाहपदार्थत्वात् । तत्रोत्तरदन्तार्थ-स्यष्टयति ।

वशिष्टः,—

“बलादपहृता कन्या यदि मन्त्रैर्न संस्कृता ।

अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा” ॥ इति ।

अपहरोऽत्र सप्तविधस्त्वलोपायानामुपलक्षणम् ।

पूर्वदलार्थं स्पष्टयति यमः,—

“नोदकेन विना चायं कन्यायाः पतिरुच्यते ।

पाणिग्रहणसंस्कारात् पतित्वं सप्तमे पदे” ॥ इति ।

उदकं उदकपूर्वकं दानं । अलङ्कृत्य कन्यामुदकपूर्वां दद्यादित्या-
श्वलायनस्मरणात् । एतेन ब्राह्मादिपञ्चके नित्यवह्मणश्रवणादासुरादितये,—
“गुणापेक्षं भवेद्दानमासुरादिषु च त्रिषु ।” इति, नारदेन पात्रिकदान-
विधानाच्च दानमपि तृतीयं दलं सिध्यति । वस्तुतस्तु उदकपदं स्वीकारपरं ।
अतश्च दलद्वयमेव विवाहपदार्थः । अन्यथा दानस्याप्तत्वे आसुरादिषु-
अव्याप्तेः । ततश्चानुत्पादितस्वत्वायाः कन्यायाः पाणिग्रहणसंस्कारात् पतिः-
स्वामी स्वत्ववान् । सप्तमे पदे पतित्वं पतिसंस्कारश्च न । ततश्च स्वीकृताया-
मेव संस्कारोत्पत्तिरित्यर्थः । नन्वत्र “भार्यात्वं सप्तमे पदे” इति-
वक्तव्यम् । “उद्वहेत द्विजोभार्या”मित्यत्र द्वितीयया भार्याया एव संस्कार्य-
त्वाभिधानात् । न तु पतुः, तस्य द्विज इति प्रथमया संस्कारकर्तृत्वप्रतीत्यै-
कस्य कर्तृकर्मभावविरोधेन संस्कार्यत्वायोगाच्चेति चेत्, मैवम् । पतित्वस्य-
उद्वाहविधौ भाव्यभार्यात्वान्तर्रीयकत्वेन तदुद्बोधकपतित्वशब्दोपादानेऽपि-
वाधकाभावात् । ननु पतित्वं भार्यात्वानुनिष्ठादीति न वक्तव्यम् । ‘विन्देत्-
सदृशं पति’मित्यादिष्वविधिप्रयुक्तत्वात् । यथोद्वाहनेन वरो भार्यां कुर्यादिति-
विध्यर्थः, तथा कन्याप्युद्वाहनेन वरं कुर्यादिति विध्यर्थस्तुल्य-एव । तस्मान्नानु-
निष्ठादि पतित्वमिति चेत्तत्त्वम् । अस्ति विधिः परं तु नोद्वाहविषयः ।
उद्वाहस्य मन्त्रसाध्यत्वात् । स्त्रीणां चामन्त्रत्वात् न च प्रधानविधि-
बलादेव मन्त्रकल्पनम् । प्रधानविधेरेव वराभ्युपगममात्रविषयत्वेनोद्वाह-
विषयत्वाभावात् । नचाभ्युपगमो विवाहं लघयिष्यति । विधौ लक्षणानङ्गी-

कारात् । किञ्च दावभावे ऋतुदर्शनादिनिमित्तकोऽयं विधिः न सर्व-
कालं कन्याकर्तृकतां पतित्वस्य गमयितुमीष्टे । तस्मात्सिद्धं भार्यात्वानु-
निष्ठादि पतित्वमिति विवाहस्यार्थद्वयं प्रतिपादितं निवन्धकारः । वस्तुतस्तु-
शास्त्रान्तरे तासां च मन्त्रविधानाद्दिनिगमनाविरहणं च पतित्वस्यैव भार्यात्वानु-
निष्ठादिकत्वे प्रमाणाभावादुभयथा विधिदर्शनाच्चोभयमप्युदाह्रियम् । अतश्च-
पतित्वं सप्तमे पदे इति युक्तमेवोक्तमिति । न चैवं कर्तृकर्मविरोधः । एकस्मिन्-
वाक्ये उभयोरनुपादानेन शाब्दबोधे तस्याभावात् । वास्तवस्य च कर्तृकर्म-
भावस्य यजेत स्वर्गकाम इत्यत्र स्वर्गकामे गुणप्रधानभावस्येवाविरोधः । तच्च-
यथोक्तविधिना सप्तमपदप्रापणास्तिष्यति ।

“प्रागग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ।

तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥”

इति मनुस्मरणात् ।

इति प्रकारान्तरेण विवाहस्यार्थद्वयं प्रतिपादितं निवन्धकारः ।

अपरं च,

“वैवाहिको विधिः स्त्रीणां मौपनायनकं स्मृतम् । इति ॥

मनुवचनेनाभिहितः स्त्रीणामुपनयनरूपत्वेनायमेव ।

तथाच,—

पूज्यपादेन मेधातिथिनाऽपि स्वभाष्ये ब्राह्मधर्मविचारकाले विवाहस्य-
यन्निर्धारितं कीदृशरूपत्वं, प्रकाशयते तदधः । स्वयं प्रागग्रचितः स्वपुरुष-
णैवाङ्गय अन्तिकदेशमानाय्य वरं यद्दानं, स ब्राह्मधर्मा विवाहः । अविशेष-
वचनोऽपि धर्मशब्दः पूर्वापेक्षितत्वादस्य तत्पर एव द्रष्टव्यः । अग्रचितनाभां-
ऽभ्यर्हणापूर्वको ब्राह्मो विवाह-इति लक्षणाद्यैः । ननु चेदमुक्तं स्त्रीस्वोकारार्था-
विवाह-इति यावदुविवाहपर्यन्तं चैतद्दानम् । नाकृतं विवाहं दानार्थनिवृत्तिः ।
स हि तस्याः प्रतिग्रहकालः । न चामति प्रतिग्रहे दानं परिसमाप्यते, न
स्वत्वनिवृत्तिमात्रं दानम् । परस्वत्वापत्तिपर्यन्तं हि तत् । तथाच वक्ष्यति ।
“तेषां तु निष्ठा विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे” । एवं विवाहकाल एव कन्या

दातव्या । तथाच गृह्यकारस्तस्मिन्नेव काले ब्राह्मविवाहे काण्डिकधर्म-
दर्शयति,—

यस्तु प्राग्विवाहाद्दानं तदुपसंवादनवाचनमात्रम् ।

न हि तस्मिन्प्रक्रियमाणे अभिप्रेतकालेऽवश्यं विवाहनिर्वृत्तिः, कश्चित्प्राग-
निरूपिते न दद्यादपि, इतरोऽपि वा कदाचिन्न प्रतिगृह्णीयात् । तस्मात्-
प्राग्विवाहादुपसंवादः कर्त्तव्यः । तदा त्वयेयं देया मया चेयं वोढव्यति ।
यथैवान्तःक्रतुः सोऽपक्रियोऽचोदिततत्त्वित्वात्तार्थाऽर्थात् वह्निक्रियते । ये तु-
मन्यन्ते यथैव गवादेर्द्रव्यस्यादृष्टार्थतया दीयमानस्य मन्त्रपूर्वकेण प्रतिग्रहण-
दानमपि निर्वर्त्तते । तेनैवेदमुक्तं ददातिषु चैवं धर्मेऽस्ति । एवञ्चेह प्रतिग्रह-
मन्त्रस्थानीयो विवाह-इति । तथाच उपयमनं विवाह-इत्येकोऽर्थः । उप-
यमनं स्वीकरणम् । एवमाहम् भगवान् पाणिनिः, स्मरति उपायमः-
स्वीकरण इति । अतो विवाहः कन्यास्वीकारार्थः । तदयुक्तं स्वीकृताया-विवाहो-
भार्याकरणार्थः । नानेन कर्मणा प्रतिगृह्णीयादिति विधिरस्ति । न च
वैवाहिका मन्त्राः प्रतिग्रहप्रकारकाः । यथा देवस्य त्वा प्रतिगृह्णामीति-
मन्त्राः । यस्तु स्वीकरण इति तन्न विरुद्धम् । विवाहस्याप्यस्ति स्वीकरणरूपता ।
दानेन स्वत्वमात्रे प्रतिपन्ने विवाहेन विशिष्टं स्वत्वं क्रियते । नेयं गवादि-
द्रव्यवत् स्वं यथेष्टविनियोज्यतया अपि तु जायात्वेन । विशिष्ट एव हि-
स्वस्वामिभावो जायापतिलक्षणसम्बन्धः । तथाच, दर्शयिष्यति मंगलार्थ-
स्वस्थयनम् । विवाहेषु प्रदानं स्वाम्यकारणमिति” साधारण्यतो-विवाहविवेचनं-
परास्मृमत्र ।

संप्रति धर्मशास्त्रकारैस्तु विवाहरूपसंस्कारस्य किमात्मकविध्यन्तर्गतत्व-
मापादितं, तदधः विव्रियते ।

तथाच मनुः,—

“गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो-यथाविधि ।

उदहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ॥

विंशद्वर्षो वह्नेत्कन्यां द्वादशवार्षिकीम् ।” इति,

तथाच याज्ञवल्करः—

“अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यभीयसौम् ।

वर्षैरेकगुणां भार्यामुद्वहेत्तिगुणां स्वयम्” । इति ।

निरुक्तप्रमाणाभ्यन्तरे उद्वहेत्, उद्वहेत्, एवं वहेदित्यादि विधिवोधक-
स्त्रिङ् विभक्तिनिष्पन्नक्रियापदत्रयपरिदर्शनात् तथैतत्प्रमाणजालमुभयतः—संलग्न-
प्रमाणानां समालोचनया कतिपयमीमांसककर्तृकव्याख्यावलोकनेन-च बुध्यते-
ऽस्माभिः ।

“विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति कौत्स्येति” ॥

इत्युक्तप्रमाणोक्तविधयान्तरालेऽत्यन्ताप्राप्तस्य वंशविच्छेदरूपफलस्य च-
प्राप्तकापूर्वविधेरनुभूतोऽयं विवाह इति । नात्र फलप्राप्तौ प्रमाणाभावः ।

यथा याज्ञवल्करः —

“लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः ।

यस्मात्तस्मात् स्त्रियः सव्याः कर्त्तव्याश्च मुरञ्जिताः” ॥

तथा विज्ञानेश्वराः—

“लोकानन्त्यं वंशस्याविच्छेदः, दिवः प्राप्तिश्च दारसंयज्ञश्च प्रयोजनं,—
कथमित्याह,—

पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः लोकानन्त्यं,

अग्निहोत्रादिभिश्च स्वर्गप्राप्तिरित्यन्वयः,

यस्मात्-स्त्रीभ्य एतद्द्वयं भवति, तस्मात् स्त्रियः सव्याः, उपभोग्याः प्रजायं-
रक्षितव्याश्च धर्मायं, तथा चापस्तम्बेन धर्मप्रज्ञासम्पत्तिः प्रयोजनं दार-
संयज्ञस्योक्तम्” ।

तथाच कालसारे गदाधरः—

मनुः—

“असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुनं ॥

“दारकर्मणि दारत्वजनके विवाहे—मैथुने मिथुनवाचे स्त्रीपुंससाध्ये-
आधानकर्मणि न केवलं स्त्रीमाध्यपाकादिकर्मणि अपि तूभयसाध्येऽपि सा-
प्रशस्तेत्यर्थः । मिथुनसाध्यधर्मे पुत्रोत्पत्तौ, इति कल्पतरुकाराः । तथा-
कचीकृत्य नियमविधिं यथा गर्भाधानस्यापूर्वविध्यन्तर्भूतत्वमापादितं, गदा-
धरेण तथोदृष्ट्यते तदत्र ।

मनुः—

“ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिग्तः सदा” । इति ।

“अत्र व्रते” इति सूत्रेण व्रतार्थे णिनिप्रत्ययः ।

अयमृतुकालगमनविधिरपूर्वविधिः । पुत्रोत्पादनं प्रत्यप्राप्तस्य ऋतुगमनस्य-
शास्त्रेण विधानात् । नात्र नियमविधिगङ्गा, पुत्रोत्पादनं ऋतुगमनस्य-
पाक्षिकप्राप्तेरभावात् ।

तथाच,

“विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति कीर्त्यते” ॥

यस्तु नियम-इति विज्ञानेश्वरकृतं, तत् पुत्रोत्पादनस्य नित्यत्वात् ऋतु-
गमनमपि नित्यम् । न च निरुक्तवचनानामृतुसम्बन्धितया विवाहविषयाप्रति-
पादकत्वादुपयमस्य नापूर्वविध्यन्तर्गतत्वमिति वाच्यम् । व्याख्याकर्तृभिरुप-
लक्षणविधया विवाहर्तुगमनयाः प्रतिपादितत्वात् । विवाहेत्युपलक्षणं विवाह-
एव तत्रापि ऋताविव व्यवायः कार्य इति क्रमसन्दर्भयिविहतेरत्र जागरूक-
त्वात् । यस्तु व्यवायस्य रागतः प्राप्तत्वात्-परिणयबोधकप्रमाणं नापूर्वविधि-
विषयकं, किन्तु परिसंख्याविध्याविदकं अतएव परिणयस्य सुमिदं स्त्रीपुरुषे-
च्छाधीनत्वम् । मनुरपि मतमेतदनुमोदते साकल्येन ।

यथा,—

“न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला” ॥

तथा चैकादशस्कन्धे भागवतीये,—

चमशः,—

“लोके व्यवायामिषमद्यसेवे”ति भागवतीयप्रमाणं, तथा श्रीधरीयतद्विवरणञ्च पूर्वतः प्रदर्शितं द्रष्टव्यम् ।

एतत्तुल्यानि धर्मशास्त्रीयप्रमाणान्तराणि चतुर्विधयापि ग्रन्थबाहुल्यशङ्कया नोत्तोलितान्यत्र ।

विवाहस्यातः स्त्रीपुरुषेच्छापरवशतया केचन परिसंख्याविध्यन्तर्गतत्वामनन्ति । तत्तुच्छम् । अर्थात् प्रमाणान्येतान्याश्रित्यापत्त्युत्थापनमसङ्गतमित्यर्थावबुध्यते अस्माभिः । धर्मशास्त्रीयवचनप्रमाणोद्धरणपूर्वतः पूर्वापरौय-प्रमाणविमरस्य तद्योद्येशस्य चाविवेचितत्वेनातीवायुक्तिसङ्गत्वात् । सत्यत्वमेतस्य प्रत्यक्षीकर्तुमस्ति चेदभिलाषः, तदा न भविष्यति बहुदूरगमनम् । एतदव्यवहितपरामर्शस्य सत्यपि दृष्टिविषयत्वे दूरीभविष्यति सत्वरं सन्देहः ।

यथा—“न मांसं भक्षणं दोष” इति मानवोयप्रमाणस्य सार्वकालिकमांसभक्षणादिजन्यदोषनिवारकत्वं वा वेदिकविध्यपयोगिमांसाशनजन्यदोषनिराकरणपरत्वमिति । नाद्यः, निर्वाचितप्रमाणपूर्ववर्तिकतिपयमानवीय-प्रमाणजालस्य सति परामृष्टत्वेऽस्याप्यतथात्वात् । निबन्धेऽस्मिन् तद्विवेचनस्यावश्यकतया कुत्राप्यननुष्ठितत्वेन चात्र परामर्शमुक्तान्तर्गतं निम्नतः प्रमाणव्रातम् ।

“यज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येष दैवो विधिः स्मृतः ।

अतोऽन्यथा प्रवृत्तिस्तु राजसो विधिरुच्यते ॥

क्रौत्वा स्वयं वापुःत्पाद्य परोपकृतमेव वा ॥

देवान् पितॄन् चार्चयित्वा खादन् मांसं न दोषभाक् ।

मधुपर्कं च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ॥

अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्वेत्यब्रवौन्मनुः ।

गृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान् द्विजः ॥

नावेदविहितां हिंसामापद्रपि समाचरेत् ।
 या वेदविहिता हिंसा नियताऽस्मिंश्चराचरे ॥
 अहिंसामेव तां विद्याद्वेदाद्वर्मा हि निर्वर्भौ ।
 योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया ॥
 स जीवंश्च मृतश्चैव न क्वचित्-सुखमेधते ।
 न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ॥
 स लोके प्रियतां याति व्याधिभिश्च न पौड्यते ।
 स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
 अनभ्यर्च्य पितॄन् देवांस्ततोऽन्यो नास्त्यपुण्यवान् ॥”

इत्यादिमानवीयप्रमाणानां कृते सति सुविवेचने को विश्वसेद्यत् “न
 मांसभक्षणे दोषः”-इति प्रमाणस्य सार्वकालिकमांसभक्षणादिजन्यदोषनिवारक-
 तथा स्वाभाविकानुरागवशतः परिसंख्याविधिपरिचायकत्वमिति । न
 तावत्तत् । किन्तु द्वितीयपक्षीयवैधिकमांसभक्षणजन्यदोषोपशमनावेदकत्व-
 मेतस्य ।

एतादृशार्था न भवेदगास्त्रीयोऽयौक्तिकश्च । निरुक्तवचनस्य भाष्यकर्तु-
 र्मेधातिथेस्तद्वचनव्याख्यातुः कुल्लूकभट्टस्य चेतद्विवृतिः पर्यालोचनयाऽस्यार्थस्य-
 स्फुटतः प्रकाशितत्वात् । अतः प्रमाणमेतत् कस्यापि विधेर्न परिचायकं-
 प्रस्तुतविषयबोधकं प्रोक्तमांसवर्जनमहाफलानुवादमात्रम् । विवरणस्यास्य-
 समस्तस्य सत्यत्वमनुभवितुमभिलाषश्चेत् । तदीयं निम्नस्थमेधातिथिभाष्यं-
 तथा कुल्लूकभट्टस्य तदीयविवृतिं चावलोकयन्तु भवन्तः ।

तथा मेधातिथिः,—

“प्रणस्यानमित्यत आरभ्य यावदयं श्लोकोऽर्थवादसङ्घात एव द्विताः-
 श्लोका विषयार्थाः । न मांसभक्षणे दोषो, यथा क्रीत्वा स्वयं चाप्युत्पाद्येति-
 तथायमपि श्लोकः । निवृत्तिसु महाफलेत्येतदत्र श्रूयते । बहुभिर्निम्दाकरै-
 रीदृशः संस्कारो जातो यन्न किञ्चिन्मांसमशितव्यं । भूतानां हृत्थर्थमाह । न-

मांसभक्षणे दोष इति । देवार्चनशिष्टे ब्राह्मणकाम्यादिषु निमित्तेषु प्रागुक्तेषु-
न दोषः । किञ्चिदशितुमिच्छन्ति । निवृत्तिर्न भक्षयामीति सङ्कल्पपूर्विका-
महाफला । फलविशेषान्मुतेः स्वर्गः फलमिति मीमांसकाः । एवं मन्वे-
क्षप्रियादीनां, मैथुने तु सर्ववर्णानां दिवोदक्या पर्वकालादन्यत्र । अल्पसख्या-
प्रवृत्तिरेषा शास्त्रीया भूतानां शरीरस्थितिहेत्वर्था प्रवृत्तिः ।

तथा चायुर्वेदकृत्,—

“आहारो ब्रह्मचर्यं च निद्रा चेति तयं मतम् ।

मादकञ्च स्त्रियञ्चैव ह्युपस्तम्भनमायुषः ॥ इति ।

यस्तु तेन विनापि शक्नोति जीवितुं तस्य निवृत्तिर्महाफला । प्रदर्शनार्थञ्चै-
तदशिष्टाप्रतिषिद्धविषयाणामन्येषामपि निवृत्तिरेवमेव । व्यासश्च भगवानेव-
माह । ये तु संसक्तितोऽशिष्टाप्रतिषिद्धा अपि यथाहसितकण्डूयनादयस्ततो-
निवृत्तिर्धर्माय” ।

तथाच कुल्लुकभट्टः,—

“न मांसभक्षण इति । ब्राह्मणादीनां वर्णानां यथाधिकारमविहितप्रति-
षिद्धभक्षणादौ न कश्चिद्दोषो यस्मात् प्राणिनां भक्षणपानमैथुनादौ प्रवृत्तिः-
स्वाभाविकोऽयं धर्मः । वर्जनं पुनर्महाफलं । अविहिताप्रतिषिद्धमद्यमैथुग-
निवृत्तेर्महाफलकथनार्थाऽयं उक्तस्य मांसवर्जनमहाफलकथनस्यानुवादः” ।
गतोऽयं मनुवाक्यपरामर्शः ।

संप्रति समालोच्यते निरुक्तभागवतीयवचनं । पूर्वप्रदर्शितस्यैतस्य वचनस्य-
व्याख्याकर्तृणां स्वाभिचरणानां प्रोक्तविशेषविवृत्या यथा प्रतिपादितम् । परि-
संख्याविध्यन्तर्गतत्वसृत्तुगमनस्य तन्नायौक्तिकं तत्पक्षतः । कुत इति चेदुच्यते,-
निरुक्तभागवतीयवचनस्य वक्तुश्चमसस्यावधूततया तद्व्याख्याकारकास्यापि-
परमहंसपरिव्राजकतया च तदीयमिहान्तेन विवाहस्य मत्वेव परिसंख्यान्तर्गत-
त्वेऽपि न कोऽपि दोषः संघटेत । यतो नाधिकारिता कर्मकाण्डे ज्ञानैक-
परायणानां । अतो मीमांसकैः साकं ज्ञानिनां नानुचितो मतभेदः ।

श्रीविष्णुनाथचक्रवर्तिकर्तृकैतद्वचनविवृतः सति नयनगोचरीभूतत्वे-

याथार्थमेतत् हृदयादर्शं प्रतिफलितं सत् पाठकानन्दोत्पादकं भविष्यतीत्यनु-
मिनुमः । अतस्तद्विद्वतेः कतिचित्-पंक्तयोऽवोक्तोक्ताः । यथा, विश्वनाथ-
चक्रवर्त्तिनः । “प्रवृत्तिकर्मकनिष्ठानां मते यथा—अत्यन्तमप्राप्तौ विधिः, यत्
रागतो विध्यन्तरतो वा सर्वथैव प्राप्तिर्नास्ति । स विधिरुच्यते ।

अहरहः सन्ध्यामुपासीतत्यादि । माघस्नानं प्रकुर्वीतेति, निशि न
स्नायात् । चन्द्रग्रहे स्नायादिति ॥ अथ निवृत्तिकर्मकनिष्ठानां मतेऽर्थो यथा—

अत्यन्तं सर्वथा प्राप्तौ विधिः, अहरहः सन्ध्यामुपासीतत्यादि । अथवा
वचनस्यास्य यथा स्वयस्वरूपेण भावकाशत्वं तदेवाग्रे स्फुटीभवित्यति” । यात-
मितदुज्ञानि र्व्याणां मतमेव । अपुना श्रीमांसकचूडामणिभिः श्रीविज्ञानेश्वर-
चरणैर्मिताक्षरानामिकायां स्वकृतयाज्ञवल्काटोकायां परिसंख्याविधेः प्रदर्श्य-
दोषसंकुलतामृतगमनस्य नियमविध्यन्तर्भूतत्वमापादितं कीदृक्, तत्पश्यन्तु-
निम्नतः—

यथा मिताक्षरायां विज्ञानेश्वरः,—“तत्र सुरक्षितत्वं यथा कामित्वेन-
स्त्रान्तरागमनेन भवतीत्यत्राह । तस्मिन् शुभासु संविशेदिति । किमयं-
विधिर्नियमः परिसंख्या वा । उच्यते । न तावद्विधिः प्राप्त्यर्थात् । नापि-
परिसंख्या दोषत्रयममासक्तेः । अतो नियमं प्रतिपेदिरे न्यायविदः । कः पुन-
रेषां भेदः ? अत्यन्ताप्राप्तप्रापणं विधिः । यथा, “अग्निहोतं जुहुयादष्टकाः-
कर्त्तव्या” इति । पक्षे प्राप्तस्याप्राप्तपक्षान्तरप्रापणं नियमः । यथा स “समे-
देशे यजेत” इति । यागः कर्त्तव्यतया विहितः स च देशमन्तरेण कर्त्तुमशक्य-
इत्यर्थाद्देशः प्राप्तः, स च समो विषमश्चेति द्विविधः । तदा यजमानः समे-
यियच्छते, तदा समे यजेतेति वचनमुदास्ते स्वार्थस्य प्राप्तत्वात् । यदा तु विषमे-
देशे यियच्छते, तदा समे यजेतेति स्वार्थं विधत्ते स्वार्थस्य तदानीमप्राप्त-
त्वात् । विषमदेशनिवृत्तिस्वार्थिकी, चोदितशब्देन यागनिष्पत्तिः ।
अचोदितदेशोपादाने यथाशास्त्रं यागो नानुष्ठितः स्यादिति । तथा-
“प्राञ्जलोऽन्नानि भुञ्जीत” इति । इदमपि स्मार्त्तमुदाहरणं पूर्वेण व्याख्यातम् ।
एकस्थानिकतः प्राप्तस्यान्यतो निवृत्त्यर्थमेकत्र पुनर्वचनं परिसंख्या । तद्यथा,—

“इमामष्टरूपाशनामृतस्य इत्यन्नाभिधानीमादत्त इत्ययं मन्त्रः । स्व-

सामर्थ्यादश्वाभिधान्या गर्दभाभिधान्याश्च रशनाया ग्रहणे विनियुक्तः पुनरश्वाभिधानीमादत्त इत्यनेनाश्वाभिधान्या विनियुज्यमानो गर्दभाभिधान्या निवर्त्तते ।

तथा, ‘पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः’, इत्यत्र हि यदृच्छया श्वादिषु शशादिषु च भक्षणं प्राप्तं पुनः शशादिषु श्रूयमाणं श्वादिभ्यो निवर्त्तते इति । किं पुनरत्र युक्तं परिसंख्येत्याह । तथाहि कृतदारसंग्रहस्य स्वेच्छयैवर्त्तौ-गमनं प्राप्तमिति न विधेरयं विषयः, नापि नियमस्य, गृह्यस्मृतिविरोधात् । एवं हि स्मरन्ति गृह्यकाराः । ‘दारसंग्रहानन्तरं विरातं द्वादशरातं-संवत्सरं वा ब्रह्मचारी स्यादिति । तत्र द्वादशरातात्मस्वत्सराहा पूर्वमेव-ऋतुसंभवे ऋतौ गच्छेदेवेति नियमात्-ब्रह्मचर्यं स्मरणं वाध्येत । अपिच, प्राप्ते भावार्थे वचनं विशेषणपरं युक्तम् । प्राप्तं चर्त्तौ भार्यागमनच्छ्रयैवातो-यदि गच्छेदतावैवेति वचनशक्त्युक्ता । किं न नियमिकात्पुत्रोत्पत्ति-विधेरिव ऋतौ गमनं नित्यप्राप्तमेवेति ऋतौ गच्छेदेवेति नियमो-ऽनर्थकः स्यात् । नियमे चादृष्टं कल्पनीयं । किंच, ऋता गन्तव्यमेवेति नियमे ऽसन्निहितस्य व्याध्यादिनाऽममर्थस्यानिच्छोऽप्यशस्त्रोऽर्थ उपदिष्टः स्यात् । विध्यनुवादविरोधश्च नियमे, तथाहि एकः शब्दः सकृदुच्चरितस्तमेवार्थे पक्षे-अनुवदति पक्षे विधत्ते च’ इति । तस्मादतावैव गच्छेद्वान्यत्र परिसंख्यैव युक्ता । तदिदं भारुचिविश्वरूपादयो-नानुमन्यन्ते । यतो नियम-एव युक्तः । पक्षे-स्वार्थविधिमभवात्, अगमनं दोषप्रवर्णाच्च ।

“ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः” ॥ इति ।

न च विध्यनुवादविरोधः अनुवादाभावात् विध्यर्थत्वाच्च वचनस्य । तच्च-हि विध्यनुवादविरोधः ।

यत्र विधेयावाधितया तदेवानुवदितवामप्राप्तयाऽन्याद्देशेन विधातव्यञ्च । यथा वाजपेयाधिकरणपूर्वपक्षे वाजपेयं न स्वाराज्यक्रामो यजतेति । वाजपेयलक्षणगुणाविधानावधित्वेन यागोऽनुवदितव्यः । स एव स्वाराज्य-लक्षणफलोद्देशेन विधातव्यश्चेति । न चानुवादेनैव क्रत्यमस्ति । यत्तु-

नियमेऽदृष्टं कल्पनीयमित्युक्तं तत्परिसंख्यायामपि समानम् । अनृतौ-गच्छतो-
दोषकल्पनात् । यस्तु नैयमिकपुत्रोत्पादनविध्याच्चेपिणैव ऋतौ नित्यगमन-
प्राप्तेर्न नियम-इति तदसत् । स एवायं नैयमिकपुत्रोत्पादनविधिः-
स्यान्मतम् । एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां लक्षणं जनयेदिति स्त्राभिगमनाति-
रिक्तः पुत्रोत्पादनविधिरिति, तत्र । गमनकरणिकाया भावनाया एव-
पुत्रोत्पत्तिकर्मता प्रट्टश्यते । एवं गच्छन् लक्षणं पुत्रं जनयेदित्यनेन यथाग्नि-
होत्रं जुह्वन् स्वर्गं भावयेदिति । न चासन्निहितादेरशक्यार्थविधिप्रसङ्गः-
रान्निहितशक्तयोरेवोपदेशात् । “ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोप-
गच्छतीति ।” “यः स्वदारानृतुस्नातान् स्वस्यः सन्नोपगच्छती”ति विशेषोपा-
दानात् । अनिच्छानिवृत्तिस्तु नियमविधानादेव । न च विशेषणपरतापि-
पक्षे भावार्थविधिसम्भवात् । नापि गृह्य-स्मृतिविरोधः । सम्बत्सरात्-पूर्वमेव-
ऋतुदर्शने संविशतो ब्रह्मचर्य्यस्वलनदोषः आद्यादिषु । तस्मात् स्वार्थहानि-
परार्थकल्पनाप्राप्तबाधलक्षणदोषत्वयवती परिसंख्या न युक्ता । स्वार्थस्य श्रुतस्य
वाच्यार्थस्य ऋतुगमनस्य त्यागः स्यात्, तथा परार्थस्याश्रुतस्यानृतुगमनस्या
नृतौ भार्यां नोपेयादित्येवं कल्पनेति दोषद्वयं शब्दप्रवहारेण प्रतीयत इति-
शब्दनिष्ठं, तथा रागतः प्राप्तस्यानृतुगमनस्य बाध इत्येको दोषोऽर्थविचारात्-
कल्पित इत्यर्थनिष्ठ इत्येवं दोषद्वयं स्यात् यतो-वाच्यार्थासम्भवाल्लक्षणातो
निवृत्तिपरिभाषणे दोषत्वम् । इति ।

“पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या”-इत्यत्र यद्यपि शशादिषु भक्षणस्य पक्षे प्राप्तेर्नियमः,-
शशादिषु श्वादिषु च प्राप्तेः परिसंख्येत्युभयसम्भवः । तथापि नियमपक्षे शशाद्य-
भक्षणे दोषप्रसङ्गः । श्वादिभक्षणे चादोषप्रसङ्गेन प्रायश्चित्समृतिविरोध इति-
परिसंख्यैव श्रिता । एतेन “सायं प्रातर्दिजातीनामशनं स्मृतिचोदित”मित्य-
त्रापि नियमो व्याख्यातः । नान्तरा भोजनं कुर्यादिति च पुनरुक्तं स्यात्-परि-
संख्यायामेव च नियमे सति ऋताहताविति विष्ठा लभ्यते निमित्ताहृतौ
नैमित्तिकमप्यावर्त्तते इति न्यायात् । यथा कामो भवेदित्यपि नियम एव ।
अनृतावपि स्त्रीकामनायां सत्यां स्त्रियमपि रमयेदेवेति । ऋतापुपेया-
स्त्वन्न वा प्रतिषिद्धवर्ज्यमित्येतदपि गौतमीयसूत्रद्वयं नियमपरमेव ।

ऋतावुपेयादऋतावपि स्त्रीकामनायां प्रतिषिद्धवर्ज्यमुपेयादेवेत्यलमति-
प्रसङ्गेनेति ।

निरुक्तप्रमाणपरामर्शतो यदुपलब्धमेतत्, प्रवृत्तिमार्गेकनिष्ठानां निष्ठति-
कर्मैकपरायणानाञ्च मतं पृथगिति ध्रुववचनम् । तथापि विषयेऽस्मिन् पुनर-
प्यापत्त्यन्तरं भवेदुक्त्यापितम् । तस्य किमात्मकतायां सति सन्देहे विव्रियते-
निश्चितस्तत् ।

यथा पराशरस्मृतौ आचाराध्याये माधवः ।

ननु नैष्ठिकब्रह्मचर्य्याङ्गीकारे गार्हस्थ्यं निर्विषयं स्यात् । तन्न, गार्हस्थ्यस्य-
रागिविषयत्वात् ऐच्छिकत्वञ्च वशिष्ठेन दर्शितम् । “चत्वार आश्रमा ब्रह्मचारि-
गृहस्थवानप्रस्थपरिव्राजकास्तेषां वेदमधीयीत वेदान् वा चीर्णब्रह्मचर्य्या-
यमिच्छेत्समावसेदिति ।”

भविष्यपुराणेऽपि,—

“गार्हस्थ्यमिच्छन् भूपाल ! कुर्याद्धारपरियहम् ।

ब्रह्मचर्य्येण वा कालं नयेत्सङ्कल्पपूर्वकम् ।

वैश्वानसो वापि भवेत्-परिव्राडथवेच्छया” ॥ इति ।

तस्माद्ग्रागिविषयत्वेनैव गार्हस्थ्यं वावस्थापनीयम् ।

तथा ऋक्वेदे मं १० सू ८५ ऋ ६—

“सोमो बधूरभवदग्निनास्त्रासुभावरा ।

सूर्या यत्पत्ने शंसंतीं मनसा सविता ददात्” ।

सायनः,—

“पत्ने शंसंतीं पतिं कामयमानां पर्याप्तयौवनामित्यर्थः” ।

ऋक्वेदे—मं १० सू ८३ ऋ ३७—

“या न ऊरू उग्रती विश्रयाते यस्यामुग्रन्तः प्रहरिम शेफम्” ।

सायनः,—“उग्रतीं कामयमानां” ।

एतादृक्ष्यौतस्मार्सपौराणिकप्रमाणानां चक्षुर्गोचरीभूतत्वेऽपि बाहुल्यभिया-
यत्यस्य न सन्निवेशितान्यत्र तानि । प्राक्कालेनैतत्प्रमाणद्वन्द्वस्य नैष्ठिक-

ब्रह्मचारिणोरिव साधारणस्त्रीपुरुषाणां प्रतिभाति विवाहस्येच्छाधीनत्वमिति पूर्वपक्षः । मैवं । उपर्युक्तविश्वनाथचक्रवर्तिकृतविहतेः पर्यालाचनयैव-सत्यपि-संजाते समाधाने बहुदूरानुसरणं न समीचीनमिति निष्कर्षः । यस्तु, प्रोक्तप्रमाण-विसरप्रकाशितेच्छिकत्वरागित्वादिशब्दावलोकनेनैव यद्विवाहस्यैच्छिकत्वमुद्भावितं तन्नन्दं । अतो जननीजनकावगतिविषयत्वमन्तरा वक्ष्यमाणाष्टविध-विवाहादन्यतमे शास्त्रगर्हितं गान्धर्वविवाहे विवाहपूर्वतः परस्परं कामयमानयोः कन्यावरयोरितादृशशब्दव्यवहारस्य सुवचस्त्वं नान्यत्रेति निर्विवादम् । अन्यथा पूर्वापरामङ्गत्वापत्तेः । तथा नैष्ठिकब्रह्मचारिणोरुपयमस्यैच्छिकत्वकल्पने स्वमतममर्थनमन्तरा नान्यदिति भावः । तथात्वे यागादीनामपीच्छामूलकत्वेनापूर्वादिविधिकल्पनाभङ्गापत्तिः विनापीच्छां कार्यमात्रेऽपि प्रवृत्तेरचक्षुर्विषयत्वात्, कर्तव्यमेवमकर्तव्यमेवमिति कार्यसामान्यस्यापि कामनामूलकत्वाच्च ।

अन्यच्च

स्त्रीपुरुषयोः संप्रदानं पितादीनामधिकारस्य विद्यमानतया न तावद्व्यतीच्छाधीनत्वं विवाहस्येति सुस्थिरम् । दृढीकरणार्थमेतस्य संयोजितान्यत्र-प्रमाणानि ।

यथा याज्ञवल्क्यः,—

“पिता पितामहो भ्राता साकुल्यो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥

अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ ।” इत्यादि ।

अतो विदितमेतद्यत्, मीमांसकानां विवाहविषयेऽपूर्वनियमान्यतरविधिमवलम्ब्य सत्यपि मतभेदे लक्षितं न तदीयानां केषामपि सुखतो विवाहस्योच्चरितं परिसंख्याविध्यन्तर्गतत्वं । ननु स्वयम्भरावसरे गान्धर्वविवाहस्य दम्पतीच्छया निष्पन्नत्वेन न कथं भवेत्परिसंख्याविध्यन्तर्भूतत्वं तस्येति चेत्, न । तत्रापि तयोः संप्रदाने पितादीनामधिकारस्य पूर्वतः प्रोक्ततयाऽपूर्वविधिपूर्वकस्य वा नियमविधिपूर्वकस्य परिसंख्याविधेरन्तर्भूतत्वात् केवल-

परिसंख्याविधेरनन्तर्गतत्वाच्च । अतो विवाहस्यापूर्वनियमान्यतरविध्यन्तर्गत-
त्वेन केवलपरिसंख्याविध्यन्तर्भूतत्वमप्यस्य दूरमपास्तमिति परामर्शः ।

इति विवादीयविधिविचारः ॥

विवाहस्य विध्यन्तर्भूतत्वविचाराभ्यन्तरे तस्याष्टविधत्वोक्तेस्त्वदर्शनात्-
कीदृशविधित्वं तस्येति समुत्पन्ने मत्स्यपि मन्देहे तन्निरमनाय नामतो मन्वादि-
भिर्धर्मशास्त्रकारैस्तस्य यथाष्टविधत्वमापादितं तदधः प्रकाशयतेऽत्र ।

यथाह मनुः,

“चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान् ।

अष्टाविभान् समासेन स्त्रीविवाहान् निबोधत ॥”

“चतुर्णामपि वर्णानां ब्राह्मणादीनां परलोके इहलोके च काञ्चित् हितान्-
काञ्चिदहितान् इमान् अभिधास्यमानान् अष्टौ संक्षेपेण भाष्याप्राप्तिहेतून्-
विवाहान् शृणुते”ति कुल्लूकभट्टः ।

तथा,—

“ब्राह्मी देवस्तथैवार्धः प्राजापत्यस्तथामुरः ।

गान्धर्वी राजसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥”

“त एनं नामतो निर्दिश्यन्ते ब्राह्म इति ।

ब्राह्मराजसादिसंज्ञा चेयं गान्धर्व्यवहारायां मृतिनिन्दाप्रकाशनार्था च-
ब्राह्मण-इवायं ब्राह्मः । राजस इवायं राजसः । न तु ब्राह्मादिदेवताकत्वं-
विवाहानां सम्भवति । पैशाचस्याधमत्वाभिधानं निन्दातिशयार्थमिति”
कुल्लूकभट्टः । निरुक्तविवाहनिवहस्य गुणदोषोक्तेस्त्वपूर्वकं धर्म्यगर्ह्यपरिहार्थ्यत्वं
प्रदर्शयते शास्त्रकारैर्यद्यद्वर्णस्य, संप्रति निर्दिश्यते तद्विभागशस्तसङ्गस्य
भिन्नतः ।

यथाह मनुः—

“यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यो ।

तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान् ॥”

“धर्मादनपेतो धर्म्यः । यो विवाहो यस्य वर्णस्य धर्म्यो यस्य विवाहस्य यौ गुणदोषौ इष्टानिष्टफले तद्विवाहोत्पन्नापत्येषु ये गुणास्तत्सर्वं युष्माकं प्रकर्षेणाभिधास्यामि वक्ष्यमाणानुकीर्तनमिदं शिष्याणां सुखग्रहणार्थमित्ये”-
तद्विद्वत्तिकारः ।

पुनः स एव—

“षड्भानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् ।
विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्वर्मानराक्षसान् ॥
चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो-विदुः ।
राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥
पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविह ।
पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कदाचन ॥
पृथग्पृथग्वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्वचोदितौ ।
गान्धर्वौ राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ॥”

“ब्राह्मणस्य ब्राह्मादिक्रमेण षट् । क्षत्रियस्य अवरान् उपरितनान्-
आसुरादींश्चतुरः ।

विट्शूद्रयोस्तु तानेव राक्षसवर्जितानासुरगान्धर्वपैशाचान् धर्मादनपेतान्-
जानीयात्” ॥ इति तद्व्याख्यातारः । मानवीययुगप्राग्भावि मतमिदम् ।

तथा,—

“ब्राह्मणस्य प्रथमपठितान् ब्राह्मादींश्चतुरः, क्षत्रियस्य राक्षसमेकमेव ।
वैश्यशूद्रयोरासुरं एतान् श्रेष्ठान् ज्ञातारो जानन्ति । अतएव ब्राह्मणादि-
आसुरादीनां पूर्वविहितानामप्यत्रानुपादानं जघन्यत्वज्ञापनार्थं । तेन-
प्रशस्तविवाहासम्भवे जघन्यस्यापि परिग्रह इति दर्शितम् । एवमुत्तरत्रापि-
विगर्हितपरित्यागो ब्रूव्यः ।” इति विद्वत्प्रा पूर्वेण-साकं सामञ्जस्ये व्याख्यात्रा-
प्रतिपादिते सत्यपि न तावन्मन्त्रमिप्रायोऽयमिति स्पष्टतः प्रतीयते परतो-
भात्मनैव स्वमतस्य प्रकटीकृतत्वात् । अतो मतान्तरमेतदिति सुस्थिरम् ।

तथाच,—

“इह पैशाचप्रतिषेधादुपरितनानां पञ्चानां प्राजापत्यादीनां ग्रहणम् ।
तेषु मध्ये प्राजापत्यागान्धर्वराक्षसास्त्रयो धर्मादनपेताः । तत्र प्राजापत्यः-
क्षत्रि दीनामप्राप्तो विधीयते ब्राह्मणस्य विहितत्वादनूद्यते । गान्धर्वस्य च-
चतुः मेव प्राप्तत्वादनूवादः । राक्षसोऽपि वैश्यशूद्रयोर्विधीयते ब्राह्मणस्य-
क्षत्रियवृत्तावस्थितस्यापि आसुरपैशाची न कर्तव्यौ । कदाचनेत्यविशेषा-
क्षतुर्णामिव निषिध्यते । अत्र यं वर्णं प्रति यस्य विवाहस्य विधিনিषेधौ तस्य तं-
प्रति विकल्पो न च विहितासम्भवे बोद्धव्यः” । इत्येतद्व्याख्यातुर्न्यायानमिदं-
विभिन्नमतव्यूहैर्वावेदकमिति प्रतिभाति मनुवचनेनानेनैतद्भावस्याप्रकाशित-
त्वात् । मतान्तरबोधकशब्दानामत्रासत्त्वेन मतमिदं मन्वनुमोदितमिति
निर्णयः । तथा—“पृथक् पृथगिति—प्राप्तत्वादनूद्यते,—मिश्राविति विधीयते ।
पृथक् पृथक् मिश्रौ वा पूर्वविहितौ गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रस्य धर्म्यौ मन्वादिभिः-
स्मृते । यदा स्त्रीपुंसयोरन्योन्यानुरागपूर्वकसम्वादेन परिणेता युष्मादिना
विजित्य तामुदहेत्,—तदा गान्धर्वराक्षसौ मिश्रौ भवतः ।”

इति तद्वाक्यान्तरः । एतदपि तस्मैतान्भूतम् ।

गुणमन्तरास्त्रिखिताष्टविधिविवाहस्य विस्तरतः केवलं स्वरूपस्य मनुनोप-
वर्णिततया याज्ञवल्क्येनापि सगुणस्य तस्य संक्षेपतो युगपदुद्भावितत्वाच्च-
पृथुक्ताकृतित्वभियाऽस्य ग्रन्थस्यैतद्विषयकमनूक्तवचनजालमपहाय संप्रति तेषां-
यथाक्रमं तत्तद्विवाहस्वरूपं विवृत्यते याज्ञवल्क्यावचनोपन्यासेनाह,—

यथाह याज्ञवल्क्यः,—

“ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलंकृता ।

तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥

“स ब्राह्माभिधानो विवाहः यस्मिन् उक्तलक्षणाय अर्थात् (श्रुतशीलवते)
वराय आहूय यथाशक्त्यलंकृता कन्या दीयते उदकपूर्वकम् । तस्यां जातः-
पुत्रः उभयतः पित्रादीन् दश पत्न्यादीन् दश आत्मानं चैकविंशं पुनानि मद-
हस्तचेदि”ति मिताचरा ।

तथा,—

“यज्ञस्य ऋत्विजे दैव आदायार्षस्तु गोद्वयम् ।

चतुर्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च षट् ॥”

“स दैवो विवाहः यस्मिन् यज्ञानुष्ठाने वितते । (प्रारम्भे) ऋत्विजे कर्म-
कर्त्रे शक्त्यलङ्घिता कन्या दीयते ॥

यत् पुनर्गामिथुनमादाय कन्या दीयते स आर्षः । प्रथमजो दैवविवाहजः-
चतुर्दश पुनाति मप्तावरान् सप्त परान् । उत्तरज आर्षविवाहजः षट् पुनाति
तीन् पूर्वान् तीन् परान्” । इति विज्ञानेश्वरः ।”

तथाचात्र मनुवचनव्याख्याता कुल्लूकभट्टः । स्त्री-गवी पुंगवश्च गोमिथुनं-
तदेकं गोमिथुनं हे वा वरात् धर्मार्थं यागमिदमे कन्यायै वा दातुं न शुल्कबुद्ध्या
गृहीत्वा यद् यथाशास्त्रं कन्यादानं स आर्षो विवाहो विधीयते” इति ।

पुनः स एव याज्ञवल्करः,—

“इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्थिने ।

स कायः पावयेत्तज्जः षट् षट् वंश्यान् सहात्मना” ॥

“सह धर्मं चरतामिति परिभाष्य कन्यादानं प्राजापत्यः । तज्जः षट्-
पूर्वान् षट् परान् आत्मना सहेत्येवं तयोदश पुनाति” । इति मिताक्षरायां-
विज्ञानेश्वरः ।

तथाच,—स एव,—

“आसुरो द्रविणादानाद्गान्धर्वः समयान्मिथः ।

राक्षसो युद्धहरणात्-पैशाचः कन्यकाकलात्” ॥

“आसुरः पुनर्द्रविणादानात् । गान्धर्वस्तु परस्परानुरागेण भवति ।
राक्षसो युधेनापहरणात् । पैशाचस्तु कन्यकाकलात् क्लेन कन्या स्थापाद्य-
वस्थास्वपहरणात् ॥”

इति योगी विज्ञानेश्वरः ।

तथाचात्र यथाह विशेषतो मनुसंहिताव्याख्यातकुल्लूकभट्टः,—

“कन्याया ज्ञातिभ्यः पित्रादिभ्यः कन्याये वा यत् यथाशक्ति धनं दत्त्वा-
कन्याया आप्रदानं आदानं स्वीकारः स्वाच्छन्द्यात् स्वेच्छया न त्वार्थ इव-
शास्त्रीयधनजातिपरिमाणनियमेन स आसुरो विवाह उच्यते ।”

तथा,—

“कन्याया वरस्य चान्योन्यानुरागेण परस्परसंयोग-आलिङ्गनादिरूपः स-
गान्धर्वा ज्ञातव्यः ।

सम्भवत्यस्मादिति सम्भवः ‘स्मात् कन्यावरयोरभिलाषादसौ सम्भवति ।
अतएव मैथुनः य हितः सर्वविवाहानां मैथुन्यत्वे यद्यस्य-मैथुन्यत्वाभिधानं-
तत् त्वेपि मैथुने न विरोध इति प्रदर्शनार्थः’— इति ।

तथाच मनुभाष्यकर्तुर्मैधातिथिगान्धर्वविवाहविषयणी विवृतिः ।

यथा—

“इच्छया च वरस्य कुमार्याश्च प्रीत्या परस्परसंयोग-एकप्रदेशे संगमनं ।
तस्येयं निन्दा, मैथुन्यः कामसम्भवः । मिथुनप्रयोजनो मैथुनः तस्मै हितो-
मैथुन्यः एष एवार्थो विष्णुष्टीकृतः कामसम्भव इति, सम्भवत्यस्मादिति सम्भवः-
कामः सम्भवोऽस्येति” ।

अपरां च संक्षेपतो विवाहानामर्तपां प्रभेदः प्रदर्श्यते मैधातिथिना स्वभाष्ये,
यथा,—

“एषां च प्रभेदः, अप्रार्थितोपनतो भूमिहिरण्यादिवद् ब्राह्मः । ऋत्विज्जेन-
विशेषेण देवः । गोमिथुनेनार्थः याज्जयाऽयाज्जया वा महोभा चरतां धर्म-
मिति व्यवस्थया प्राजापत्यः । शेषाः सुबोध्या भेदा”-इति । ननु निरुक्ताष्टविध
विवाहान्तर्गतगान्धर्वराक्षसपैशाचेषु संस्कारस्याविद्यमानतया विवाहत्वं कथं-
संगच्छत एतेषामिति संजातायां शङ्कायां निरस्यते सा मैधातिथिभाष्य-
प्रदर्शनेनैव ।

यथा मैधातिथिः,—

“इह गान्धर्वराक्षसपैशाचानां प्रकृतविवाहसामानाधिकरण्यात् संयोग-
हरणोपगमा एव पाणिग्रहणसंस्कारनिरपेक्षा विवाहा इति मन्यन्ते, तेषां
ब्राह्मादिष्वपि दानविवाहयोः सामानाधिकरण्यात्-संस्कारो विनिवर्तते ।

यथाच न निवर्त्तते तथा दर्शितं, लक्षणया विवाहप्रयोजनदाने विवाह-
शब्दः ॥

गान्धर्वे तु भगवता कृष्णहैपायनेन दुष्कृतशकुन्तलासंगमने वर्णितमन-
ग्निकममन्त्रकमिति । तद्दर्शनेन पाणिग्रहणसंस्कारोऽस्ति वर्जितस्तु पैशाचे ।
पुनर्विवदन्ते मुख्यश्चोपगमनं न तु कन्यात्वमपेति संस्कारैस्तद्विनिवर्त्तनात् ।

अतः पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यास्त्वेव प्रतिष्ठिताः । इति

प्रतिषेधस्याप्रवृत्तेरस्येव मन्त्रवत्-संस्कारसम्बन्धः ॥

स च प्रतिषेधः कृतः संस्कारप्रतिषेधार्थः । सा हि मन्त्रैः संस्कृतत्वाद्वा-
पगतकन्याभावे । अतएव भवतु प्रथममुपगमस्ततोऽकन्यादोषो नास्ति । तथा-
च कानीनः कर्ण इति दर्शनं । यदि तु पुरुषप्रयोगेण कन्यात्वमपेयात्-
कथमियं वाचो युक्तिः कन्यायाः पुत्रः कानीनः । इति ।

अथ त्वसंस्कृता कन्याचर्यते । ततो युक्तं कर्णादयो ह्यनूदायाः पुत्रा इति-
मुख्येऽभ्युपगमने कन्याया अपत्योत्पत्तेः सम्भवः । वर्ण्यते चेतिहासादिषु-
तथाभूताया विवाहः । अथ मद्यमदादिना निर्हृत्तेरिति सम्बन्धे किमर्थः-
संस्कार इति । अत्रोच्यते यद्यपि स्त्रीपुंस्वधर्मौ निवृत्ताऽतिक्रान्तश्च कन्या-
गमनप्रतिषेधस्तथापि तया सहाधिकारार्थं पुनश्च गमने कन्यागमनं मा-
भूदिति तदर्थं संस्कारकरणं । कन्यागमनप्रतिषेधातिक्रमसम्बन्धेन पुरुषार्थ-
तयाऽपि” । इति ।

निरुक्तोपयमीयविषयस्य स्थूलतया सति सप्रमाणजालमुपवर्णितत्वेऽपि-
विषयस्यैतस्य जाटिल्येन सारमुद्घर्त्तुं तन्मध्यतोऽशक्यतया संक्षेपतः प्रदर्श्यते-
तद्विवेचनं सुखसुबोधार्थमत्र । ब्राह्मण्यष्टविधविवाहानाम् “षड्दानुपूर्व्य-त्यादि”
प्रमाणबलादिप्रादिवर्णभेदेन दृश्यते यादृग्विभागः । तदनन्तरं “चतुरो
ब्राह्मणस्ये”त्यादिवचनसामर्थ्येन यथावर्णं परिलक्ष्यते तत्सङ्कोचः ।

पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या इति—प्रभृतिप्रमाणशक्तितस्तत्परिवर्त्तनमपि-
नयनगोचरोभूतं तत्परतः । स्फुटतोऽवबोध्यते, समथानुसारेण समाजादृता-
चाराबलीमवलोक्य लिपिवद्धाश्चक्रुस्तां पूज्यपादा महर्षयः स्वस्वनिर्मितसंहिता-
ग्रन्थेष्विति । नैतदसङ्गतम् ।

यतः संसारस्य क्रमोन्नतिवशवर्त्तितया परिवर्त्तनशीलत्वं चावेक्ष्य-
 त्मानिश्चयम् । अतएवाष्टविधविवाहस्य सति निर्विवादं पूर्वतः प्रचलितत्वे-
 ऽपि शिक्षायाः क्रमशो विस्तृततयाऽनन्तरभावि समाजदृष्टेर्दोषाधायकत्वेन-
 च तत्परिवर्त्त्याचार्यनिवहा रक्षणशीलानां यथाजातार्हशिष्यतत्त्वज्ञानां पूर्वा-
 दृतविवाहानिकरे दृढविश्वासमुपलभ्य मूलतस्तदुत्पादनमविधाय प्रकारान्तरेण-
 जघन्यत्व-प्रतिपादनपूर्वकं स्वारुचिं प्रकटयामासुः सर्वसमक्षत इत्यनुमिनुमो-
 वयम् । समीक्ष्यतां तावत् कीदृक् विभागानुष्ठानं क्रमशः समयानुगुणम्
 यथा ब्राह्माधिराक्षसान्तषट्विधो विवाहो ब्राह्मणस्य । गान्धर्वादिपैशा-
 चान्तचतुर्विधो विवाहः क्षत्रियस्य । तथा गान्धर्वासुरपैशाचात्मकस्त्रिविधो
 विवाहो वैश्यशूद्रयोः । केवलं पैशाचांऽन्त्यजादेः । ततस्तेषु दोषदृष्ट्या
 भूसुरवर्गस्य ब्राह्मादिप्राजापत्यान्तचातुर्विध्यात्मकत्वेन तथा द्वितीयवर्णस्य-
 केवलराक्षसरूपत्वेन तृतीयचतुर्थयोस्वासुरात्मकत्वेन च प्रतिपादितं सङ्कुचितत्वं
 तस्य । जघन्यत्वनिर्दिष्टेनान्येषामनुष्ठितः परिहारः । तत्परं ब्राह्मणादि-
 शूद्रान्तर्जातः प्राजापत्यादिराक्षसावधिकविवाहचित्तयस्य धर्म्यत्वेनाक्षत्व-
 पैशाचासुरयोरधर्म्यत्वेन परिहृत्यत्वं चापादितं स्वस्यग्रन्थतः । अतः सन्ध्या-
 तेऽत्र यदा यदैव यद्यद्वर्णाभ्यन्तरे यद्यद्विवाहजालमासीत्प्रचलितम्,
 तदा तदैव तत्तज्जात्यन्तराले समादृतं तत्तदुपयमजातं प्रधानतममिति-
 निर्दिश्यते पूर्वाचार्यः । अन्यथा तत्तत्तत्तान्तरानुपपत्तेः । परन्तु
 यथाकालं तद्वेतिमयस्य वदिकधर्मवाधाऽनाधायकतया प्रायशः सर्व-
 तदङ्गीकरणं नामन् कुण्ठिता इति धीः ।

अन्यच्च,—

मूलतः प्रधानबीजभूतहिन्दुचक्रवर्त्तिनो-विद्यमानतया तत्तद्वर्णान्तराले-
 तत्तद्विवाहानिकरस्य परिवर्त्तितत्वादिकमवलम्बितुं सर्वे नासन् पराङ्मुखाः ।
 समाजाभ्यन्तरे च गर्हितविवाहानुष्ठानस्य निषाधमासीत्परिचलनं तदनुरोधतः ।
 भारते तु क्रमशस्तदाधिपत्यविलोपनं साकं जघन्योपयमाः प्रायशस्तिरोभावम-
 लभन्त समाजतः । प्रकृष्टविवाहाः स्थापयामासुराधिपत्यं मदमि । अतएवावशे-
 विप्रादिशूद्रान्तवर्णाभ्यन्तरे विवाहद्वयमभवत्साक्ष्यं निष्पृच्छम् ।

तत्राप्यदृश्यत ब्राह्मी विप्रवर्णमध्ये प्राजापत्यः क्षत्रियादिजातो च ।

साध्यमत्र प्रददति निबन्धारो विद्याकरवाजपेयिनः स्वनिबन्धे ब्राह्मणस्य-
केवलदैवविवाहनिरूपणेन ।

यथा नित्याचारपद्धतौ विद्याकरवाजपेयिनः,—

अथ ब्राह्मविवाहलक्षणकथनम्,

“ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलङ्घता” ।

इति यदुब्रह्मचारिणे अनर्थिनं दानं स ब्राह्मः ।

“अद्भिर्या दीयते कन्या ब्रह्मर्दयेति तां विदुः ।

ज्योतिष्टोमातिरात्राणां शतं शतगुणान्वितम् ॥

प्राप्नोति पुरुषान् दत्त्वा होममन्त्रैश्च सत्कृताम् । इत्यादि ।

उपलक्षणमेतत्क्षत्रियजात्यादेः प्राजापत्यविवाहापादने ।

संप्रति तद्गुणस्य वरकन्ययोः शुल्कदानेनासुरसम्मिलितत्वेऽपि वैदिकधर्म-
ज्ञानिरसम्भावनया तस्मिंश्चित्तविवाहद्वयं समाचरन्ति सर्वे हिन्दवो निर्विवादम् ।

तथान्यजादिषु प्रायशो गाम्भर्वासुरपेशाचाः समभिलक्ष्यन्ते सर्वतः ।

न च,—

“न कन्यायाः पिता विद्वान् गृह्णीयाच्छुल्कमगःपि ।

गृह्णन् शुल्कं हि लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयौ ॥

स्त्रीधनानि तु यो मोहादुपजीवन्ति बान्धवाः ।

नारी यानानि वस्त्रं वा ते पापा यान्यधोगतिम्” ॥

इत्यादि मानवीयवचनस्य, तथा—

“क्रीता द्रव्येण या नारी न सा पत्नी विधौयते ।

शुल्केन ये प्रयच्छन्ति सुतां लोभविमोहिताः ॥

न सा दैवे न सा पैत्रे दासौ तां काश्यपोऽब्रवौत् ।

आत्मविक्रयिणः पापाः महाकिल्बिषकास्तुते ।
पतन्ति नरके घाते घ्नन्ति चासप्तमं कुलम् ॥”

इत्यादिविद्याकरवाजपेयिसङ्कलितनित्याचारपद्धत्युद्धृतप्रमाणनिकारस्य च-
सामर्थ्यबलात् शुल्कादानपूर्वकविवाहस्यातीव गर्हिततया तदवलम्बनं-
पुण्यहान्याधायकत्वेन न शास्त्रसङ्गतमिति वाच्यं, प्रमाणानामेतेषामापदि-
दत्तावसरत्वात् ।

“प्रदाय शुल्कं कन्याया गच्छेद्यः स्त्रीधनं तथा ।
गार्ह्या सा वर्षमेकं तु देयान्यस्मै विधानतः ॥”

इति नारदीयवचनेन शुल्कग्रहणस्यानुमोदितत्वात्,

“आर्षं गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत्” ।

इति वचनोन्नेखेन मनुनोद्भासितमतान्तरत्वाच्च ।

अन्यच्च, विद्वत्सदसि प्रधानप्रधानतरप्रधानतमकोविदमण्डलीनां न्यूना-
धिकसम्मानप्रदानवत् विगिष्टयोत्रियत्वतारतम्यव्यवस्थया विवाहेऽधुना व्यवहृत-
सम्मानरूपद्रव्यादानप्रदानस्य न शुल्कात्मकत्वमिति व्यवस्थापयन्ति शिष्टाः ।

यज्ञवल्गापद्येतदपक्षेण निन्दार्हव्यवहारकरणस्य धर्मशास्त्रकारैरभ्यनुज्ञात-
तया नेतृत्वाद्ग्रहणचलनस्य दोषापादकत्वमिति प्रेक्षावतां मिहान्तः ।
तथापि विपत्समयस्य जीवनोपायाद्यभावात्मकतया नैतत्कालोपयोगित्व-
मस्य सम्भाव्यते । कथमिति चेत् विवृत्यते । ननु युक्तिप्रमाणाभ्यां शुल्का-
दानस्यापराधानाधायकतया तथैतत्समये शुल्कग्रहणेनार्थस्य सुलभत्वेन-
च न कथं तदुपकारकत्वमस्य सङ्गच्छत इति चेन्न, शुल्कादानप्रदानसामर्थ्य-
शालिनां धनिकानां तत्काले पुत्रयोः सहजसम्पन्नोपयमत्वात्, तथा-
गुणान्वितावतीथकुमाराणां वस्तुबलेन स्वायत्तीकरणस्यार्थकुवेराणां सुख-
माध्यत्वात्, तथा लोके व्यवहारपरिदर्शनात्, तत्सामर्थ्याभावेन धन-
विहीनानां तत्पुत्रदुहिदोराकुमारव्रज्यचर्यमश्ववाच । अतो ब्राह्मणादि-
प्राजापत्यान्तविवाहनिवहस्य विपुलद्रव्यव्ययनिरपेक्षत्वेन विप्रवर्णस्य सुख-
सम्पन्नत्वात्तत्तुष्टयस्य गरिष्ठत्वं तदन्येषां बहुव्ययमाध्यतया जघन्यत्वनिर्देशेन

परिहृत्यत्वं चापादितं मन्वादिभिः पूर्वतः, तथा राज्ञसासुरयोः प्रचुरव्यय-
साध्यत्वेऽपि धनिकप्रवरस्य क्षत्रियवर्णस्य राज्ञसानुष्ठानस्य वैश्यशूद्रयोरासुर-
विधानस्य च—साधीयस्त्व' सुसम्पादितं तैरादितः । अतएव शुल्कमन्तरा-
विप्रवर्णस्य ब्राह्मप्राजापत्यान्यतरोपयमानुष्ठानं तदितरवर्णानां प्राजापत्या-
पलम्बनञ्च शास्त्रानुगतं विपत्तमयानुकूलं भवेन्नवेति विभाव्यं सुधीभिः । इति
सामान्यतो विवाहस्याष्टविधत्वविचारः ।

अथ प्रोक्तोपयमानां बाल्ययुवतीविवाहभेदेन शास्त्रकारैर्व्यवस्थापिते-
मत्यपि देविध्ये कस्य कीदृशृपत्वस्य सकलस्योभयस्वरूपत्वस्य वा स्फुटतोऽव्यक्त-
तया विविच्य ततः कर्म्यकत्वस्य सर्वस्य वा देविध्यात्मकत्वस्य विचारोदघाटन-
मत्रानुष्ठेयं यथाबुद्धितः ।

आदौ तावत् किंस्वरूपो बाल्यविवाह इति संजाते सन्देहे तन्निरसन-
मारभ्यते युक्तिप्रमाणनिर्देशमुखेनैव । बालावसरे भवः बाल्यः स चासौ-
विवाहश्च बाल्यविवाहः । तस्य स्त्रीपुरुषसापेक्षत्वेऽपि केवलं स्त्रिया बाल्यकाल-
माश्रित्यतद्विवाहस्य विहिततया तन्नामनिर्देशस्य सुवचस्त्वेऽपि तस्य कियद्दर्पा-
वधिकत्वनिर्णयस्यावश्यकत्वेनापतिततया धर्मशास्त्रनिर्मादभिर्निर्द्धारितः पूर्वतो-
यः, स एव कालः समर्थते तत्तद्धर्मशास्त्रोपप्रमाणोक्तेनैव ।

यथा शब्दकल्पद्रुमाभिधेयेऽभिधाने बालशब्दविचारावसरे—बालः स तु-
जोडशवर्षपर्यन्तः प्रथमवयस्कः ।

तथाच स्मृतिः—

“आषोडशाद्भवेद्बालस्तरुणस्तत उच्यते ।

वृद्धः स्यात्सप्ततेरूर्ध्वं वर्षीयान् नवतेः परम्” ॥ इति ।

तथा कालिदासः—

“आषोडशाद्-भवेद्बाला तरुणौ त्रिंशता मता ।

पञ्चपञ्चाशतः-पौढा वृद्धा भवति तत्परम्” ॥

इत्यादि प्रमाणव्राततो बाल्यविवाहसमयस्य षोडशवर्षावधिकत्वेऽपि तावद्-
वर्षसीमालकतया महर्षिभिर्नाद्रियतेऽयं विवाहः । कुत इति चेदुच्यते-

परतः । यथैतद्भारतवर्षस्य ग्रीष्मप्रधानस्थानात्मकत्वेन जन्मत आरभ्य दशम-
सम्बत्सरात् पञ्चान्तरे वा गर्भकादशवर्षात्परं कन्याया रजोदर्शनसम्भावनाया-
जन्मतः सप्तमाब्दाद्येकादशवर्षान्तराले वालिकाया गौरीरोहिणीकन्यात्वात्म-
कोपाधितयप्रदानप्रदर्शनेनैव तत्समयं त्रिधा विभज्य तद्विभागत्रयस्य पुण्याधि-
क्यजनकत्वतारतम्येन यथाक्रमं प्रधानतमप्रधानतरप्रधानत्वात्मकमुख्यगौणत्व-
व्यवस्थया गर्भहादशवर्षावधिकत्वं व्यवस्थापितमस्य विवाहस्य मन्वन्तरभाविभिः-
मुनिभिः कतिपयैः पूज्यपादैः । अतो वाल्यकालात्मकत्वेनाभिमतषोडशवर्षा-
भ्यन्तरे प्रसिद्धत्वेन निरुक्तविभागत्रितयस्य परिगणितत्वेऽपि यस्याः कन्यायाः-
षोडशाब्दपर्यन्तं परिदृश्यतेऽरजस्कत्वं, तस्या विवाहस्तु वाल्यविवाहस्वरूपत्वेना-
प्यनुमोद्यते पूर्वाचार्यैः ॥ एष सिद्धान्तः क्रीडिक्रियते निम्नस्थप्रमाणजनैः ।

यथा, गदाधरपद्धतौ कालसारे,—

“शतानन्दः—

“गर्भादष्टमवर्षे तु दशमे द्वादशेऽपि वा ।

कन्यापरिणयः शस्त इति वाक्यादिसम्मतम्” ॥

तथा सम्बर्त्तः,—

“विवाहस्त्वष्टवर्षायाः कन्यायाः शस्यते बुधैः” ।

गर्भादिति सर्वत्रान्वयः ।

अन्यथा,

“कन्या द्वादशवर्षाणि याऽप्रदत्ता गृहे वसेत् ।

भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वरयेत्सूयम्” ॥

इत्यादियमादीनां तु जन्मावधिद्वादशवर्षे विवाहे निन्दावचनमनर्थकं-
स्यात् । अतएव जन्मावधिसप्तमवर्षे गौरीत्वमाह कश्यपः,—

“सप्तवर्षा भवेद्-गौरी दशवर्षा तु कन्यका ।

प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते” ॥

भविष्येऽपि ;—

“सप्तवर्षा भवेद्-गौरी दशवर्षा तु नमिका ।

द्वादशे तु भवेत्-कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला” ॥

सप्तमवर्षस्य गर्भाष्टमत्वादिति कथ्यतरुकाराः ।

अत-आह कश्यपः,—

‘अष्टवर्षा भवेद्-गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।

दशवर्षा भवेत्-कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला’ ॥

तथाच, मासद्वयाधिकषड्वर्षानन्तरं स्त्रीणां विवाहकाल इत्यर्थः । तस्मिन्नेव वर्षे कन्याया गौरीत्वमिति च सिद्धं । एवं स्त्रीणां जन्मावधेकादशवर्ष-मभिव्याप्य विवाहकालस्य परमावधिरित्युक्तं भवति” ॥

तथा, निर्णयसिन्धौ ज्योतिर्निबन्धीयप्रमाणम्,—

यथा,—

“षड्ब्रह्ममध्ये नोदाह्या कन्या वर्षद्वयं यतः ।

सोमो भुङ्क्ते ततस्तद्वद्ब्रह्मर्वश्च तथाऽनलः” ॥ इति ।

पराशरमाधवीये—

“जन्मतो गर्भाधानाद्वा पञ्चमाब्दात्परं शुभम् ।

कुमारी वरणं दानं मेखलावन्धनं तथा” ॥ इति ।

महाभारत ; —

“विंशद्वर्षः षोडशाब्दां भार्यां विन्देत नमिकाम् ।

द्वादशवर्षोऽष्टवर्षा वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥

अतोऽप्रवृत्ते रजसि कन्यां दद्यात्पिता सकृत्” ।

पुनस्तत्रैव ।

“सप्तसंवत्सरादूर्ध्वं विवाहः सावर्णिक्कः ।

कन्यायाः शस्यते राजन्नान्यथा धर्मगर्हितः” ॥ इति ।

यद्यपि “विवाहस्वष्टवर्षायाः कन्यायाः शस्यते बुधैः”, इति सम्बन्धोक्तेः,
अत ऊर्ध्वं रजस्वला इत्यादेश दशवर्षादूर्ध्वं विवाहो निषिद्धः, तथापि दातुरभावे-
हादशषोडशाब्दे ज्ञेये ।

“तौणि वर्षाण्यृतुमती कांचेत पितृशासनम्” । इति ।

पराशरमाधवीये वौधायनोक्तेः” ।

नग्निकां अतुमतीं । नग्निकालक्षणं तु गृह्यसंग्रहे,—

“नग्निकां तु वह्नेत्कन्या यावन्नर्तुमती भवेत्” ।

ऋतुमती त्वनग्निका । तां प्रयच्छेत्, नग्निकां ।

“अप्राप्तरजसो गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।

अव्यञ्जिता भवेत्कन्या कुचहीना च नग्निका” ॥ इति ।

तथा रजोदर्शनात् प्रागेव विवाहकारणमुक्तं तत्रैव ।

यथा—

“व्यञ्जनेस्तु समुत्पन्नैः सोमो भुञ्जीत कन्यकाम् ।

प्रयोधरैस्तु गन्धर्वी रजसाऽग्निः प्रकीर्तितः ॥

तस्मादव्यञ्जनोपेता अरजा अपयोधरा ।

अभुक्ता चैव सोमादेः कन्यका तु प्रशस्यते । इति” ॥

रघुनन्दनीयोद्वाहतत्वे,—

अङ्गिराः,—

“अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।

दशमे कन्यका प्रोक्ता अत-ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

तस्मात्-सम्बन्धेन प्राप्ते दशमे कन्यका बुधैः ।

प्रदातव्या प्रयत्नेन न दोषः कालदांषतः” ॥

यमः,—

“कनया द्वादशवर्षाणि याऽप्रदत्ता गृहे वसेत् ।

ब्रह्महत्या पितुस्तस्याः सा कनया वरयेत्स्वयम्” ॥

महाभारते,—

“त्रिंशद्वर्षः षोडशवर्षां भार्यां विन्देत नग्निकाम् ।

अतोऽप्रवृत्ते रजसि कन्यां दद्यात्-पिता सकृत् ।

महादोषः स्पृशेदेनमन्यथैष विधिः सताम् ॥”

नग्निका अन्तर्गतात्सवा । अन्यथा प्रवृत्ते रजसि अत्रिकश्यपो,—

“पितुर्गृहे च या कनया रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

भूणहत्या पितुस्तस्याः सा कनया वृषलो मृता” ॥ इत्यादि ।

अतएव गुणवत्ऽष्टवर्षन्यूनादेरित्याह मनुः,—

“उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ।

अप्राप्तमपि तां कनयां तस्मै देया यथाविधि ॥”

अप्राप्तविवाहप्रशस्तकालां । स्मृतिः ; —

“सप्तसम्बत्सरादूर्ध्वं विवाहः सार्ववर्णिकः” ।

इत्यादियुक्तिप्रमाणवशतो-निरुक्तभारतीयविभिन्नप्रादेशिकनिबन्धकर्तृणां-
वाच्यविवाहव्यवस्थापने ऋतुसम्भावनया द्वादशवर्षीयकन्याविवाहनिराकरणे च-
प्रायशोऽवगम्यते मतविरोधराहित्यं । किन्तु तत्तन्निबन्धोक्तोलितप्रमाण-
सन्दोहपर्यालोचनया यथा खण्ड्यते तन्निराकरणं, वक्ष्यते हि तदग्रतः,—

सम्प्रति मानवोययुगे साधारणतो-विवाहस्यासीत्कीदृशादरो-भवेत्त-
द्विवेचनमेतदुत्तरतः । न तावन्मनुनापि युवती-वाच्योपयमस्य समुद्भास्यते-
पार्थक्यं ; किन्तु यत्कर्तृकवेदाध्ययनसमाप्तेरभिलक्ष्यते यस्य जन्मतो यावद्-
वर्षवयस्क चापेक्षितं, तस्य त्रिधाविभक्ततत्समयैकांशपरिमितवयस्कया कन्यया

साकं व्यवस्थापितं तैर्विवाहानुष्ठानमेव । नैतावता प्रतिपादितमेतावदवयस्क-
स्त्रोपगुणयोर्नियमितत्वं, कुत्र कुत्र प्रमाणे तदन्यथाचरणोद्भावनस्य चक्षुर्विषय-
त्वात् । नैतत्स्वकपोलकल्पितं, किन्तु मानवीयप्रमाणेस्तत्पश्चाद्भाविमहर्ष्युक्त-
वचनब्रातेश्च कक्षीकृतमेतदेव ।

यथाह मनुः—

“षट्त्रिंशदादिकं चर्यं गुरौ देवेदिकं व्रतं ।

तदर्द्धिकं पादिकं वा गृहणान्तिकमेव वा ॥”

इति । “पूर्वचाममातेः शरीरस्येत्यनेन नैष्ठिकब्रह्मचर्यमुक्तं, अतस्तस्यैव-
गार्हस्थानाधिकारः । तत्र कियदवधिविधौ ब्रह्मचर्यं तस्य गार्हस्थमित्य-
पेक्षायामाह ;— षट्त्रिंशदादिकमिति । त्रयो वेदाः ऋग्यजुःसामाख्याः तेषां-
समाहारस्त्रीवेदी तद्विषयं व्रतं स्वगृहोक्तनियमसमूहरूपं, षट्त्रिंशदवर्ष-
यावदगुरुकुले चरितव्यम् ॥ षट्त्रिंशदादिकमिति षट्त्रिंशदब्दशब्दात् काला-
द्भ्यः । अस्मिंश्च पक्षे समं स्यादभ्युतत्वादिति न्यायेन प्रतिवेदशाखां द्वादशवर्षाणि-
व्रताचरणं । तदर्धकमष्टादशवर्षाणि तत्र प्रतिवेदशाखां षट्पादिकं नव-
वर्षाणि तत्र प्रतिवेदशाखां त्रीणि, यावता कालेनांक्तावधेरूर्ध्वमधो वा वेदान्-
गृह्णाति तावत्कालं वा व्रताचरणं, विषमशिष्टत्वेऽपि पञ्चाणामेका देया तिस्रो-
देयाः षट् देया इति वत् नियमफले नृनाधिकापेक्षा विकल्पः । तथा च,
श्रुतिः “नियमनाधीतं वीर्यवत्तरं भवतीति” । गृहणान्तिकपक्षसंदर्शनात्
पूर्वाक्तपक्षत्रये गृहणादूर्ध्वमपि व्रतानुष्ठानमवगम्यते । इति कुल्लुकभट्टः ।

तथा,—

वेदानधीत्य वेदो वा वेदं वापि यथाक्रमं ।

अविलुप्तब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत्” ॥

वेदानधीत्येति—

“वेदशब्दोऽयं भिन्नवेदशाखापरः । स्वशाखाध्ययनपूर्वकवेदशाखावयवं ।
द्वयमेकां वा शाखां मन्त्रब्राह्मणक्रमेणाधीत्य गृहस्थाश्रमं गृहस्थविहितकर्म-
कलापरूपमनुतिष्ठेत् कृतदारपरियहो गृहस्थः ।

गृहशब्दस्य दारवचनत्वात् । अविप्लुतब्रह्मचर्य इति पूर्वविहितस्त्री-
संयोगमधुमांभक्ष्यवर्जनरूपब्रह्मचर्यानुवादोऽयं प्रकृष्टाध्ययनाङ्गत्वस्थापनार्थः ।
पुरुषशक्त्यपेक्षयायमेकद्वित्रिशाखाध्ययनविकल्पः” । इति

तथा च स एव,—

“त्रिंशद्वर्षी वहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् ।

अष्टवर्षीऽष्टवर्षी वा धर्मं सौदति सत्वरः” ॥

“सत्वरः गृहस्थाश्रमे त्वरायुक्तः सन्नित्यर्थः” । इति गदाधरः ।

तथा कुल्लुकभट्टः ; त्रिंशदिति,—

“त्रिंशद्वर्षः पमान् द्वादशवर्षवयस्कां मनोज्ञारिणीं कन्यामुद्वहेत् ; चतु-
विंशतवर्षाऽष्टवर्षां गार्हस्थ्यधमं ऽवमादं गच्छति त्वरावान् । एतच्च योग्य-
कालप्रदर्शनपरं न तु नियमार्थं प्राणितावता कालेन गृहीतवदो भवति-
विभागवयस्का च कन्या वादयुनी योग्येति । गृहीतवदशोपकुर्वाणको-
गृहस्थायमं प्रति न विलम्बेति सत्वर-इत्यर्थः” । इति । तथाच मेधा-
तिथिरपि,— इयता कालेन यवीयसी कन्या वाद्व्या न पुनरेतावद्वयस-
एव विवाह इत्युपदेशार्थ इति ॥”

तथा, चतुर्विंशतिमं ग्रहं—

ब्रह्मस्यतिः—

“त्रिंशद्वर्षी दशाब्दां तु भार्यां विन्देत नग्निकाम् ।

एकविंशतिवर्षी वा सप्तवर्षमवाप्नुयादिति” ॥

चतुर्विंशतिमतमं ग्रहप्रभृतीनामन्येषां भारतीयनिबन्धग्रन्थानां बाल्यविवाह-
विवेकस्योद्धृतप्रशस्तगदाधरपद्धत्यादिनिबन्धत्रयोलिखिततद्विवाहविचारेण सार्ध-
प्रायशस्तुल्यत्वादितद्वयत्याकारहृदिभिर्यो नोत्तोलितानि तत्तद्विवेचनान्यत्र ।

अपिच,—

निरुक्तप्रमाणसन्दोहानां तथा तत्तद्व्याख्यातृणां निबन्धकर्तृणां च विवर्तः
पर्यालोचनयाऽवगम्यते स्त्रीपुरुषयोर्मुख्यगोणत्वव्यवस्थया विवाहयोग्यकाल-

विभागस्य सति बहुविधत्वेऽपि यथाक्रमं तत्तद्योग्यसप्तमषोडशाब्दात्मक-
कालस्य तथा स्त्रिया वाच्यपरिणयपरमावधिकत्वं द्वादशसम्बन्धस्य, सत्य-
रजस्कत्वे षोडशवर्षावधिकत्वं, तथा पुरुषस्य यावत्परिमितवयस्कत्वस्य-
सति त्रिविभक्तत्वे तद्विभागैकनियमितवयस्कत्वस्य कन्यायाः प्रमाणान्तरेणा-
न्यथा प्रतिपादितत्वात्स्थानियमितत्वं चेति ।

यत्,—

“कन्याद्वादशवर्षाणीति” द्वादशवर्षविहितकन्याविवाहनिन्दापादक्यमीय
वचनस्य जगत्कालत्वेन तथा तदनुगतस्वदेशीयव्यवहारविरोधमभ्यावयता-
च “गर्भादष्टमवर्षेऽपीत्यारभ्य सप्तवर्षा भवेदुगारीत्यन्तगादाधारकालमारोक्षी
लितप्रमाणनिकराणां सत्यन्यायविरोधित्वेऽपि सर्वत्र गर्भादितिपदस्यान्य-
विधानेनैवैकवाक्यतां प्रतिपाद्य व्यवस्थापितमेकादशाब्दावधिकत्वं वाच्यविवाहं ।
तत् न प्रतिभाति समीचीनमिति ॥ विभिन्नप्रदेशवास्तव्यानां ग्रन्थ-
रचयितृणां तत्तद्देशीयव्यवहारदृष्ट्या विरचितप्रमाणव्यूहानामैकवाक्यताकरणस्य-
पण्डायामविषयकत्वात् । प्राक्तकमलाकरीयपरामर्शतो निरुक्तयमीयवचनस्य-
द्वादशवर्षीययुवतिविवाहविषयतया वाच्यविवाहानुपयोगत्वात्, गर्भद्वादश-
वर्षस्य कन्याया मामहयाधिकैकादशसम्बन्धरात्मकतया, जन्मत एकादशाब्द-
परमावधिकत्वाज्ज्ञेयनस्यानवगताभिप्रायकत्वात्, तद्विनिवन्धेषु विवरणस्यै-
तादृशस्यानवलोकितात् । तथा प्राक्तप्रत्येकवचनेषु कन्याया राक्षिणीत्वे-
कन्यात्वेऽरजस्कत्वे च विभिन्नवर्षस्योक्तवदर्शनेन परस्परप्रमाणविरोधदर्शनाच्च ।
अतस्त्रिंशद्वर्ष-इत्यादि मानवीयवचनोद्घातित-द्वादशवर्षाधिकीतिशब्दस्य गर्भ-
द्वादशवर्षवयस्कामिति विवर्गः कस्यामपि तदुक्त्याख्यायामचक्षुर्विषयतया-
वाच्यविवाहस्य गणत्वेन जन्मना द्वादशवर्षावधिकत्वं कुत कुत वा नग्निकत्वेन-
कन्यायाः षोडशाब्दावधिकत्वं व्यवस्थापितं पूर्वाचार्यैरिति राहान्तः ।
वीरमित्योदयोद्धृतमहाभारतीयप्रमाणं, यथा,—

“त्रिंशद्वर्षः षोडशवर्षा भार्यां विन्दे त नग्निकाम् ।

एकविंशतिवर्षी वा स पूर्वपामवाप्नुयात् ॥”

नग्निनाऽनागतार्त्वा । पूर्वेषां, लोकमिति शेषः । वर्षैरेकगुणामारभ्य-
पूर्वेषामवाधुयादित्यन्तप्रमाणेभ्य उद्भाव्यतेऽयमर्थः ग्रन्थकृता, यथा “अत्रायं-
समुदायार्थः । अष्टवर्षान्ता कन्या त्रिगुणवयसा विवाह्या । अष्टवर्षामारभ्य-
द्वादशवर्षपर्यन्ता तत्कार्द्विगुणवयसा विवाह्या । द्वादशवर्षामारभ्य षोडश-
वर्षपर्यन्ता तदष्टमांशन्यूनद्विगुणवयसा विवाह्या ।

अनाश्रमित्वादिना “धर्मे सौदति सत्वरः” इत्युक्तप्रमाणान्नूनवयस्को-
ऽपि न्यूनवयस्कामुदहेत् । अन्ये पुनरुक्तपरिमाणान्नूनपरिमाणो न्यूनपरिमाणा-
मुदहन् धर्मे सौदति, धर्मातिक्रमकारी भवतीत्याहुः । इत्यनेन मतभेद-
परिदर्शनादयथादेशकालपात्रं वैद्यशास्त्रानुगता विवाहसमयव्यवस्था विधेयेति
निष्प्रत्यूहम् ।

तथा तत्रैवाश्वलायनः—

“ऊर्ध्वं दशाब्दा या कन्या प्रायजोदर्शनात् सा ।

गन्धारी स्यात्समुदाह्या चिरं जीवितुमिच्छता ॥”

इत्यादि बहुप्रमाणेषु सत्त्वपि विद्यमानेषु ग्रन्थाकारस्थोक्त्यभिधाय नोद्धृता-
न्येव तानि ॥

नच मनोस्तत्पञ्चाङ्गाविभिर्मुनिभिः साङ्गं मतैक्यं न प्रतिभातमत्रेति वाच्यं,
विभागश्चो विवाहद्वितीयस्य स्फुटतोऽप्रकाशितत्वेऽपि ‘अष्टवर्षा द्वादश-
वार्षिकी’मिति शब्दद्वयस्योपात्तत्वेनैव यथाक्रमं द्विविधविवाहस्य प्रकारान्त-
रेण व्यक्तीकृतत्वात् । तदनन्तरभाविमहर्षिभिस्तदीयाभिप्रायस्य स्फुटतः-
प्रकटीकृतत्वाच्च । अन्यथैतच्छब्दद्वयोपादानस्य नैरर्थक्यापत्तेः । नन्वेता-
दृशाख्यवयस्कया कन्यया साकं महर्षिभिर्व्यवस्थापितं विवाहानुष्ठानमतीव-
निष्प्रयोजनमिति चेन्न । वाक्यतः पातिव्रत्यशिक्षादानस्य प्रयोजनरूपत्वात् ।
“यत्नवे भाजने लग्न” इत्यादि प्रमाणलिङ्गेन वाक्यकालीनशिक्षायामामरणात्त-
मपि विस्मरणायोगात्कृत्यपि सतीत्वे युवत्यां सन्देहकरणस्यात्र स्वभावसिद्धत्वा-
च्च । न चेत्तद्विवाहेऽधुनातनसमयवत् प्राचीनकालाभ्यन्तरे नारीणां विशेषतो-
वेधव्यस्यावश्यसम्भवत्वात्कथं नासीत्तदनुष्ठानमसङ्गतं पूर्धत इति वाच्यम् ।

वेदाध्ययनावसरे वाक्यावस्थातो बहुसम्बन्धरं ब्रह्मचर्यावलम्बनस्य लोशसङ्ग-
शीलत्वस्य च सत्त्वात्, वेदाध्ययनसमाप्तान्तरसमयात्मकेऽन्यान्यकाला-
पेक्षयाऽतिन्यूनं गौणभूते प्रोक्तमहाभारतीयवचनप्रतिपादितषोडशब्देऽष्टम-
वर्षीयया कन्यकया साकं सत्यपि विवाहे स्त्रीपुरुषसङ्गमनस्य पुंसो विंशति-
वर्षानन्तरभावित्वात्, पाशवहृत्तिपरायणाधुनातनस्त्रीपुरुषनिरन्तरसंसर्गवद्भूत-
समयगमनमन्तरा सार्वकालिकसङ्गवासस्य तदानीमव्यवहृतत्वात्, तदुत्पन्नापत्य-
स्यायुर्वेदसम्मतचिरजीवित्वाच्च । अतोऽयथासमयोपयमे वैधव्यप्राचुर्यासम्भवेन-
तदा तत्करणं नासङ्गतमिति निष्कर्षः ।

अन्यच्च अवसरेऽस्मिन् वाक्यतो ब्रह्मचर्याभावेन पुरुषवर्षापेक्षया प्रायशो-
ऽत्यल्पदिवसन्यूनवयस्कया कन्यकया सह संजातोपयमत्वेन, तथा स्त्रीसंसर्गस्य-
सार्वकालिकत्वेन तथा मानवानां समुद्भूतपाशवहृत्तित्वेन च,—

तथा—

“ऊनषोडशवर्षायामप्राप्तः पञ्चविंशतिम् ।

यद्याधत्ते पुमान् गर्भं कुक्षिस्थः स विपद्यते ॥

जातो वा न चिरं जीवेज्जीवेद्वा दुर्बलेन्द्रियः ।

तस्मादत्यन्तवालायां गर्भाधानं न कारयेत्” ॥ इति ।

सुश्रुतीयवचनप्रमाणलिङ्गात् द्वादशसम्बन्धरादधिके षोडशाब्दाभूतान् अवसरे-
समुत्पन्नस्त्रीसंसर्गत्वेन तत्संजातसन्तर्तनिर्धारिताभ्यायुस्त्वाच्च, तत्परिणये-
वैधव्यबाहुल्यमिदानीं सुसमीचीनमेव ।

अत आपदि एवं च वदता आपदगतस्य परधर्माश्रयणाद्विगुणमपि-
स्वधर्मागुहानमेव सुख्य”मिति दर्शितं भवति,

तथाच मनुः,—

“वरं स्वधर्मी विगुणो न पारक्यः स्वनुष्ठितः” । इत्यादि—

विज्ञानेश्वरव्याख्याने ।

तथा—

“मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्तुं न शक्यते ।

गौणकालेऽपि तत्कार्यं गौणोऽप्येतादृशो मतः” ॥

इति मण्डनाचार्याक्तप्रमाणेन च गौणपञ्चावलम्बनस्याभ्यनुज्ञाततया-
वाङ्मविवाहीयबहुविधपञ्चाभ्यन्तरे निरुक्तप्रमाणैः, “अथाऽस्मै पञ्चविंशति-
वर्षाय द्वादशवर्षां पत्नीमावहेद्दि”ति सुश्रुतोक्तप्रमाणलिङ्गेन तथा “उदीर्यातः-
पतिमनती हेष्वा विश्वावसुं मनसा गीर्भिरीले । अन्यामिच्छ पितृषदं व्यक्तां स-
ते भागो जनुषा तस्य विद्मि” । इत्यग्वेदीयदशममण्डलोक्तैकविंशद्व्यग्रका-
शितव्यक्तेतिपदस्य व्यक्तविवाहलक्षणार्थत्वेनानुमितासन्नयौवनया कन्यकया-
साकं विवाहस्य वेदप्रतिपादितत्वात्तथा द्वादशवर्षमन्तरा कन्याया आसन्न-
यौवनत्वासम्भवाच्च जन्मतः परमावधिकत्वेनाभिमतस्य गौणरूपस्य कन्याया-
द्वादशवर्षीयपक्षस्य तथा विवाहे प्रोक्तवचनत्रातबलेन पुरुषवयसो न्यूनाधिक-
व्यवस्थया सत्यनेकशो विभक्तत्वेऽपि संप्रति वेदाध्ययनस्य लुप्तप्रायतया तद्भिन्ने-
तत्कालीनसकलविद्यापठनस्य प्रायशो विंशतिचतुर्विंशत्यब्दयोरन्तराले समाप्ते-
र्दृष्टिगोचरत्वेनोपयमे पुंसः प्रोक्तद्वयस्यसुश्रुतवचनानुमोदितस्य विंशादि-
पञ्चविंशाब्दान्तावसरस्वेदानीमुपकारकत्वं मुख्यत्वं चेत्त्ववधेयम् । रीत्यानयानु-
ष्ठिते वाङ्मविवाहे न तावत्सम्भवेन्नारीवैधव्यप्राचुर्यमित्यनुमीयतेऽस्माभिः ।

ननु सप्तमवर्षीयया सार्धमेकविंशतिवर्षीयपुरुषस्य निरुक्तद्वयस्यतिवचनेन-
नियमितोपयमत्वात्तथा साकं द्वादशवर्षवयस्कया पञ्चविंशतिवर्षीयपुंसः सन्नि-
यमितपरिणयत्वाच्च कथं सङ्गच्छते द्वादशवर्षीयकन्यकया निर्धारितप्रोक्तवर्ष-
वयस्कपुरुषस्योपयम इति चेन्न, पुंसो वेदाध्ययनसमाप्त्यवधिकयावत्सम्बन्ध-
वयस्कत्वस्य विवाहे शास्त्रसम्मतत्वात्तथा “त्रिंशद्वर्षा वहेत्कन्या”मिति मानवीय-
वचनव्याख्यावसरे त्रिंशद्वर्षः पुमान् दशवर्षवयस्कां मनोहारिणीं कन्यामु-
हहेत् । चतुर्विंशतिवर्षी वा षष्टवर्षी गार्हस्थ्यधर्मेऽवसादं गच्छति त्वरावान्-
एतच्च योग्यकालदर्शनपरं न तु नियमायं प्रायेणैतावता कालेन गृहीतवेदो-
भवतीत्येतच्च”शिकोप्तेखद्वारा कुक्कूकभट्टेनोपयमे वर्षबोधकनिरुक्तवचनजातस्य-

प्रतिपादितनियमाविषयत्वाच्च । अतएव प्रायशो विंशपञ्चविंशाब्दयोरभ्य-
न्तरेऽधुनातनविद्याध्ययनसमाप्तिसम्भावनयाऽप्यस्यां विवाहे गौणसमयनि-
र्धारणं शास्त्रानुमोदिततया सुसङ्गतमेवेति राक्षान्तः ।

अपिच,—

ननु गौणपक्षाश्रयणापेक्षया पूर्वाहृतब्रह्मचर्यावलम्बनस्य श्रेयःसाधक-
तयैतद्गौणपक्षापेक्षणं भवेन्न शुभाधायकमिति चेन्न, बहुसम्बत्सरतो विकृत-
ब्रह्मचर्यानुष्ठानस्य प्रायशो हिन्दुसमाजस्य समयेऽस्मिन् ब्रह्मचर्यावलम्बनस्य-
दुःसाध्यत्वात्, निष्ठाभिमुखसरित्स्नोतःप्रत्यावर्त्तनस्यैव हिन्दुचक्रवर्त्तिनो-
ऽभावतया निरङ्कुशप्रचलितलोकव्यवहारपरिवर्त्तनस्याशक्यत्वात् । तथेदानी-
न्तनसार्वभौमकर्तृकशासनभीतेः कश्चिदुपरि केषामपि प्रभुत्वाभावेन-
सर्वेषामुद्गासितस्वाधीनत्वाच्च । अतएवापत्कालोपस्थितिसम्भावनया वैदिक-
धर्माप्रतिपत्त्यौ गौणधर्मावलम्बनस्य त्रिकालविद्भिर्महर्षिभिरभ्यनुज्ञाततया “यत्-
एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थः बाधकं विनाऽन्यत्राप्युपकुरुते” इति न्यायात्-
“आकांक्षायास्तुल्यत्वाच्च” विवाहं वरकन्ययोः साधीयो गौणकालाश्रयणमे-
तत्कालोपकारकश्रेयःसम्पादन इति निर्गलितार्थः ।

किन्त्वत्र गौणकालावलम्बनस्य बहुश उद्धृततयाऽवगन्तुं तत्स्वरूपं-
सत्यामाकांक्षायामारभ्यते प्रसंगात्मकत्वेन तद्विचारः । “प्रसङ्गस्तु अन्योद्देशेन
प्रवृत्तावन्यस्य सिद्धिः प्रसङ्गः” । इत्यनेन सत्यामपि विवाहविवेचनप्रवृत्तौ-
गौणत्वरूपज्ञानसिद्धेः प्रसङ्गात्मकत्वेनेत्युक्तम् । अत्रैकस्य मुख्यत्वे सत्यन्यस्य-
गौणत्वसिद्ध्या “मुख्याभावे गौणस्योपादेयत्व” मिति न्यायादौ गौणत्वमाहृतं शास्त्र-
कारैः । गौणत्वं च मुख्यकालकर्तव्यकर्मकरणयोग्यकालान्तरत्वम् । तत्तु-
“यद्वागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत् । गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित्-
प्राक्तनकर्मणि” । यद्देति पक्षान्तरं । प्राक्तनकार्यं मध्यकालवत् अगामि-
क्रियाया मुख्यकालस्यापि गौणकालत्वम् । “तेन सायंसन्ध्याया रात्रिः प्रातः-
सन्ध्याकालश्च गौणकाल इति” हरिहरपरतुल्लभवचनेन ; तथा “स्वकालादुत्तरो-
गौणः कालो यस्य च कर्मणः” । इति छन्दोगेन “मुख्याभावे प्रणिधि” रिति-
जैमिनीयसूत्रेण च समर्थितम् । अतएवावसरे गौणकालादरे न कापि-

क्षतिमौलिकधर्मस्येति प्रेक्षावतां परामर्शः । एतदवलम्ब्य परतो विधेय-
समाधानम् ।

ननु कन्याया गौणकालात्मकस्य द्वादशसम्बत्सरस्यापदि केवलं बाल्यविवाह-
योग्यत्वेन सत्यपि सुस्थिरत्वे “रविगुरुशुद्धिर्वति विवाहे चे”ति ज्योतिःशास्त्र-
वचनबलाद्वाङ्मनादिजातौ कन्यायाः सर्वविधविवाहे रविगुरुशुद्धेः समादृत-
तया तदभावे तत्र कथमुपयम इति चेन्न, सत्यपि तदभावे तदवसरे
विवाहानुष्ठानस्याचार्य्यादीष्टत्वात्, तथा सत्यामपि तच्छुद्धौ तत्कालस्य-
विरहितविवाहास्यदत्वात् ; निम्नलिखितधर्मेशास्त्रीयप्रमाणानामेतदुक्त्यनु-
कूलत्वाच्च ।

प्रमाणान्याह ज्योतिर्निवन्धे गर्गः,—

“स्त्रीणां गुरुबलं श्रेष्ठं पुरुषाणां रविवलम् ।

तयोश्चन्द्रबलं श्रेष्ठमिति गर्गेण भाषितम् ॥

सर्वत्रापि शुभं दद्याद्द्वादशाब्दात्-परं गुरुः ।

पञ्चषष्ठाब्दयोरिव शुभगोचरता मता ॥

सप्तमात् पञ्चवर्षेषु स्वोच्चस्वर्द्धगतो यदि ।

अशुभोऽपि शुभं दद्याच्छुभकृत्तरेषु किं पुनः ॥

रजस्वलायाः कन्याया गुरुशुद्धिं न चिन्तयेत् ।

अर्कगुर्वीबलं गौर्या रोहिण्यर्कबला स्मृता ॥

कन्या चन्द्रबला प्रोक्ता वृषली लग्नतो बला” ।

तथाच भुजवलभीमे,—

“ग्रहशुद्धिमब्दशुद्धिं शुद्धिमासायनर्तुदिवसानाम् ।

अर्वाक्द्दशवर्षेभ्यो मुनयः कथयन्ति कन्यकानाम्” ॥

दशवर्षाभ्यन्तरे शुद्धौ ग्रहाब्दादीनां विशेषोपादानात्तद्द्वं तावन्मात्रा-

नियमः ।

तथा राजमार्त्तखे,—

“राजयस्ते तथा युक्ते पितृणां प्राणसंशये ।

अतिप्रौढा च या कन्या नानुकूल्यं प्रतीक्षते ॥

अतिवृद्धा च या कन्या कुलधर्मविरोधिनी ।

अविशुद्धापि सा देया चन्द्रलग्नबलेन तु” ॥

इत्यादिप्रमाणत्रातैरष्टमादिदशमाम्भयोरन्तराले बाल्यविवाहे प्रतिपादितर-
थादिशुद्धितया तत्सम्बन्धरातिरिक्तवर्षं नग्निकत्वसम्भावनया केवलचन्द्रलग्न-
गुह्या तत्करणस्याभ्यनुज्ञातत्वेन रव्यादिशुद्धेर्विद्यमानत्वे तदनुष्ठानस्यानिषिद्-
तया सत्यामप्यत्र सर्वविधशुद्धौ तत्करणं न दोषाधायकमिति निष्कर्षः । न च-
बाल्यविवाहे नग्निकायाः कन्याया हादशवर्षवयस्कत्वस्य सत्यपि नियमितत्वे-
तत्सम्बन्धरे तद्वृत्तावसरे सम्भवति रजस्वलत्वेऽस्याः पित्रादीनां निरयपतना-
पराधस्य शास्त्रकारैर्निर्णीततया हादशवर्षनियमनं न धर्मशास्त्रानुमोदन-
विषयकमिति वाच्यम् । पूज्यपादैर्महर्षिभिरापदि गौणानुष्ठानस्याभ्यनु-
ज्ञाततया वक्ष्यमाणयुवतीविवाहविधिना तद्विधानस्य धर्मशास्त्रानुमोदन-
विषयत्वात् ।

अथ युवतीविवाहविचारः,—

सत्यपि परिणयस्य मुख्यगौणत्वव्यवस्थया बाल्यविवाहादिभेदेन चतुर्विधत्वे-
जातिविशेषं प्रति मुख्यात्मकबाल्ययुवतोत्वभेदेन विवाहस्य पूर्वतः निर्णीत-
हैविधेन तत्तदनुसारतः प्रथमनिर्दिष्टबाल्यविवाहपर्यालोचनं परिसमाप्येदानीं-
क्रमप्राप्तयुवतीपरिणयविवेचनमुक्ताव्यतिरेकवहितपरतः । यथा—

युवत्या यौवनावस्थापन्नायाः कन्यायाः भार्यात्वसम्पादकग्रहणं युवती-
विवाहः तस्य भार्यात्वोत्पादकस्वीकाररूपज्ञानात्मकत्वं, विशेषसु समवाय-
विषयस्तयोर्भेदादहरकन्ययोर्ग्रहणक्रमं विवाहकर्तृत्वकर्मत्वे सुस्पष्टे, इति, तस्य-
कालसु कन्यायाः षोडशवर्षादारभ्य पञ्चविंशतिसम्बन्धरावधिकः, पुरुषस्य-
च विंशतिवर्षादिषत्वारिंशदध्यान्त इति ध्येयम् । बाल्यविवाहविवेचनावसरे-
प्रोक्तप्रमाणान्तिरिक्तप्रमाणान्युद्भूयन्ते निम्नतोऽर्धतदुपकारकत्वे ।

यथाह वाग्भट्टः,—

“पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पूर्णविंशेन सङ्गता ।
शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्लेऽनिले हृदि ॥
वीर्यवन्तं सुतं सूते ततो नूनाब्दतः पुनः ।
रोग्यल्पायुरधन्यो वा गर्भे भवति नैव वा” ॥ इति,

तथा,—

युवतीविवाहे विवाहदिवसीयरात्रावेव गर्भाधानकर्मणोऽवश्यम्भावित्वा-
स्तत्पि द्वादशवर्षीयकन्यायाः सरजस्तत्त्वसम्भवे वर्षत्रयानन्तरमेव तद्विवाहो-
ऽनुष्ठेय इति नियमितं शास्त्रकारैः ।

यथाह मनुः ।

“त्रौणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती ।
ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्विन्देत सद्दृशं पतिम् ॥”

इत्यनेन विवाहेऽस्मिन् कन्याया निरुक्तकालनियमस्य साविध्यमापादितं-
स्फुटतः ।

पुनः स एव केवलपुरुषवर्षविषये षट्त्रिंशदाब्दिकमित्यारभ्य गृहस्था-
श्रममावसेदित्यन्तप्रमाणजालस्य तथा कुल्लूकभट्टानुष्ठिततद्दीक्षाजातस्य च-
पूर्वतो लिखितत्वात्तस्यात्र ग्रन्थप्राचुर्यमभिया नोत्तोलितत्वेऽप्येतदुपयोगित्वं-
विन्नियते एतेषां वक्ष्यमाणरूपेण ।

यथा,—

प्रोक्तप्रमाणविचारजालतो बाल्यविवाहे षट्त्रिंशदब्दादिकालस्य नियमितत्वे-
कन्याया ऋतुमस्यस्यान्ततो वर्षत्रयानन्तरभावित्वात् षोडशवर्षानवयस्ककन्याया-
साकं सङ्गवासस्य दुष्टापत्योत्पत्त्यादिदोषाधायकतया शास्त्रनिषिद्धत्वात्तथा सङ्ग-
वासवसरे पुरुषस्योपस्थितवार्हक्येन च युवतीविवाहे तद्विवाहदिवसीयरात्रा-
वेवोभयसंयोगे गर्भाधानकर्मणः सुस्थिरत्वात् षट्त्रिंशदब्दपञ्चतत्किञ्चिद्दूर्ध्व-
गृह्णान्तिकपञ्चयोस्तदुपयोगित्वमवश्यं सभाष्यमिति निष्कर्षः ।

तथा स्त्रीपुरुषयोर्यथाक्रमं निरुक्तनियमितकालादधिके वयसि शास्त्र-
कारानभिमतत्वमापादितमधःस्यप्रमाणैः ।

यथा,—

प्रमाणान्याह राजमार्त्तण्डः—

अतिप्रौढा च या कन्या नानुकूल्यं प्रतीक्षते ।

अतिवृद्धा च या कन्या कुलधर्मविरोधिनौ ।

अविशुद्धापि सा देया चन्द्रलग्नबलेन तु ।

इत्यादिप्रमाणोक्ताविताया अतिप्रौढाया अतिवृद्धायाश्च रव्याद्यानुकूल्यमन-
पेक्ष्य दानस्य विहिततयाऽरुचित्वं स्फुटतः प्रकाशितं शास्त्रकारैः ।

तथा चत्वारिंशदब्दाधिकवयसि पुरुषस्यानुष्ठितोपयमत्वस्य शास्त्रविरुद्धत्व-
मापद्यतेऽधोलिखितप्रमाणजालैः । यथा—दयानन्दतिमिरभास्करोद्धृतप्रमाणं,—
चतस्रोऽवस्थाः शरीरस्य वृद्धिर्यैव न सम्पूर्णता किञ्चित्परिहाण्येति ।
आषोडशादृष्टिः आपंचविंशतेर्यैव न आचत्वारिंशतः सम्पूर्णता ततः किञ्चित्-
परिहाण्येति” चत्वारिंशदब्दानन्तरमेवावस्थायाः क्रमशोऽवश्यंभाविष्णीणत्वा-
त्तत्परमेव विवाहविधानं न सङ्गतमिति सुस्थिरम् । अतोऽन्यथाचरणं नानाविध-
दोषापादकमित्यनुमीयते शिष्टेः । अतएव षोडशवर्षीयकन्यकया समं विंशति-
वर्षवयस्कपुरुषस्योपयम-उत्तमः । विंशतिवर्षीयेण त्रिंशद्वर्षवयस्को न वा पुंसा-
विंशतिवर्षीयकन्यायाः परिणयो मध्यमः । पञ्चविंशतिवर्षीयया त्रिंशद्वर्षवय-
स्कया वा कन्यया षट्त्रिंशदब्दवयस्कस्य वा चत्वारिंशद्वर्षीयस्य पुरुषस्योप-
यमोऽधमो युवतीविवाह इत्यभियुक्ताभिप्रायः । बाल्यविवाहेऽप्येवं तत्समयवि-
भक्त्यनुसारेणोत्तममध्यमाधमत्वमुच्येयमेव । तथाप्यत्र कानीनगूढोत्पन्नपुत्रा-
द्यपराधस्य शङ्कयाऽस्य गर्हितत्वमापादितमधःस्यप्रमाणद्वारेण पूर्वाचार्यैः ।

यथा,—

कन्याया रजोदर्शने त्वपराकं संवर्त्तः,—

“माता चैव पिता चैव ज्येष्ठभाता तथैव च ।

तयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कनयां रजस्वलां ॥”

तथा हारीतः—

“पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

सा कन्या वृषली ज्ञेया तत्पतिर्दृषलीपतिः” ॥

तथाच देवलात्रिकश्रपाः,—पूर्वाह्निं तदेव ।

“भूणहत्या पितृस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ।

यस्तां समुद्वहेत्कनयां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

अथद्वेयमपांक्तेयं तं विद्याद्वृषलीपतिम् ॥

इत्यादिवचनजातं युवतीविवाहनिषेधमुखेनैव वाक्योपयमविधिलुति-
परतयाऽर्थवादान्तर्भूतं देवलादिवचनं ब्राह्मणपदोक्तेखदर्शनाद्ब्राह्मणवर्ण-
बाल्यविवाहस्य मुख्यत्वापादकं चेति सम्भाव्यते शिष्टैः । नच हारीतादिवाक्ये
तत्पदलेखानवलोकनात्मस्तज्जातिविषयकमेतद्वचनजालमिति वाच्यम् । प्रमाणा-
न्तरे पदस्यास्योक्तेखाभावेऽप्युपलक्षणविधया देवलादिवाक्येन साकमेकत्रान्येषां-
स्वस्वनिबन्धे शिष्टैर्विवेचितत्वेन विवादानास्यदत्वात्, तथैव विप्रजातीयाचारा-
वलोकनाज्जात्यन्तरे मुख्यत्वेन तदन्यथाचरणेक्षणाच्च । अन्यच्च प्रोक्तप्रमाणव्रातै-
स्तत्परिणयस्य साधारणतो निन्दिततया तत्कन्योपयमे तत्पतेः सत्यपि पातित्ये-
विप्रवर्णमन्तरा भारतीयक्षत्रियजातावेव वैदिकयुगादारभ्येदानीन्तनसमय-
पर्यन्तमपि तद्विवाहव्यवहारस्य शास्त्रतो लोकतश्च परिदृश्यमानत्वात्पर-
स्परप्रमाणविरोधपरिहाराय स्वयम्बरादिसमयान्तरे तत्सामिनो दोषाभाव-
मापादयन्ति धर्मशास्त्रनिर्मातारः—

यथाविष्णुः, निर्णयसिन्धौ,

“ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात् स्वयम्बरम्” ।

अत्र वरस्य दोषाभावमाह यमः,—

“कन्या द्वादशवर्षाणि याऽप्रदत्ता गृहे वसेत् ।

भूणहत्या पितृस्तस्याः सा कन्या वरयेत् स्वयम् ॥”

एवं चोपनतां पत्नीं नावमन्येत्कदाचन ।

न तु तां वन्धकीं विदयान्मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्” ॥

तथा मनुः,—

अलङ्कारं नाददौत पितृदत्तं स्वयम्बरं ।

मातृदत्तं पितृदत्तं स्तेयो स्यादप्रदि तं हरित्” ॥

वरं प्रत्याह,—

पित्रे न दद्याच्छुल्कं तु कन्यामृतमतीं हरन् ।

स हि स्वाम्यादतिक्रामेदृतूनां प्रतिबोधनात् ॥

इति निरुक्तप्रमाणव्रतिन ब्राह्मणवर्णभिक्षजातिव्रजे युवतीविवाहप्रच-
लनस्यादोषावहत्वे सत्यपि प्रतिपादितं निम्नस्थप्रमाणजालपर्यालोचनतः-
प्रतीयते स्फुटतः प्रायश्चित्तानुष्ठानपूर्वकं तद्विवाहविधानं न दोषोत्पादकं-
विप्रजात्यन्तराल-इति ।

यथा कमलाकरभट्टीयेऽत्र प्रायश्चित्तमुक्तमाश्वलायनेन ।

“कन्यामृतमतीं शुद्धां कृत्वा निष्कृतिमात्मनः” ।

शुचिं च कारयित्वा तामुद्वहेदान्दशस्यधीः ॥

पिता ऋतून् स्वपुत्र्यास्तु गणयेदादितः मुधीः ।

दानावधि गृहे यत्नात्पालयेच्च रजोवतीम् ॥

दद्यात्तद्वतुसंख्या गाः शतः कन्यापिता यदि ।

दातव्यैकापि निःस्वेन दाने तस्या यथाविधि ॥

दद्याद्वा ब्राह्मणेष्वन्नमतिनिःस्वः सदक्षिणम् ।

तस्यातीतर्तुसंख्येषु वराय प्रतिपादयेत् ॥

उपोष्य त्रिदिनं कनया रात्रौ पौत्वा गवां पयः ।

अदृष्टरजसे दद्यात्कन्यायै रत्नभूषणम् ॥

तामुद्वहन् वरश्चापि कुष्माण्डैर्जुहुयाद्द्विजः” । इति ।

तथा सति तदवसरे कदा कदा कन्यायाः सति रजसः सम्भवे किं-
कर्त्तव्यमत्रेति सञ्जातसन्देहनिरसनार्थं तत्कर्त्तव्यतापादकप्रमाणजातं प्रदर्शयते-
प्रसङ्गतः ।

यथा मदनपारिजाते यज्ञपार्श्वः,—

“विवाहे वितते तन्ने होमकाल उपस्थिते ।

कन्यामृतुमतौ दृष्ट्वा कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥

ज्ञापयित्वा तु तां कन्यामर्चयित्वा यथाविधि ।

युञ्जानामाहुतिं हुत्वा ततस्तन्मं प्रवर्त्तयेत्” ॥

तथा वौधायनसूत्रं—

“अथ यदि कन्योपसाद्यमाना चोद्धमाना वा रजस्वला स्यात्तामनुमन्त्रयेत्” ।

“पुमांसौ मित्रावरुणौ पुमांसावश्विनावुभौ ।

पुमानिन्द्रश्च सूर्यश्च पुमांसश्च दधात्वियम्” ॥ इति ।

“अथ द्वादशरात्रमलङ्कृत्य प्राशयेत् पञ्चगव्यमथ शुक्तां कृत्वा विवहेत्” ।
इत्यादि कमलाकरभट्टीयव्यवस्थावलोकनात्, कुत्र कुत्र भारतीयप्रदेशान्तरे-
भूसुरजाती तद्विवाहप्रचलनं गौणत्वेनैदानीमादृतमित्यनुमीयतेऽस्माभिः ।
अन्यथा तदुल्लेखो न सम्भवेदत्रेति निर्णयः ।

अपिच,—

भारतीयविप्रवर्णातिरिक्तजाती विशेषतः क्षत्रियजातावेवावहमानकालतो-
युवतीविवाहस्य मुख्यत्वेन प्रचलनावलोकनात्-तत्सजाती तद्विवाहव्यवहारस्य-
मुख्यत्वम् ; वात्यविवाहाचरणस्य मुख्यत्वेन पूर्वतः प्रतिपादितत्वात् विप्रजाता-
वेव गौणत्वं चेत्यवधेयम् । नच ब्राह्मणजातिमन्तरा प्रायशः समस्तजाती-
विशेषतः क्षत्रियजाती वात्यविवाहमपह्नाय युवतीविवाहाचरणे नावलोक्यते-
किमपि कारणमिति वाच्यम् । रजःसत्वोपसर्जनप्रकृतिकस्य क्षत्रियादिवर्णस्य
सति मनोजवशगत्वे हिताहितविवेकशून्यतया नानानिष्टसम्भवात्, तथालोके
व्यवहारपरिदर्शनाच्च । अतस्तत्प्रचलनं न निष्फलमित्यर्थः ।

अन्यच्च,—

अत्र तु तद्योग्यनियमितसमये रव्यादिशुद्धिरपेक्षणीया कन्यायाः,-
तत्कालातिक्रमे बाल्यविवाहवदुन्नेया व्यवस्थेत्यवगन्तव्यम् ।

अपरञ्च,—

यद्यज्जातेर्यद्यद्विवाहस्य मुख्यगौणत्वविवेचनं, तत्त्वष्टविधविवाहविचाराव-
सरे प्रदर्शिततया बाहुल्यभिया च नोद्धतमेवात्र ।

अपिच यद्यपि यमादिना दशवर्षीयां कन्याशब्दः परिभाषितः, तथापीह-
विवाहरहितस्त्रीमात्रपरो-बोध्यः ।

तथा चोमामहेश्वरसम्बादे,—

“ऋतुस्नाता तु या शुद्धा सा कन्येत्यभिधीयते” ।

अष्टावक्रोपाख्याने च वृद्धस्त्रियां प्रयुक्तः ।

“कौमारं ब्रह्मचर्यं मे कन्यैषास्मिन्न संशयः,” इति ।

स्मृत्यर्थसारे,—

विवाहे वितते तन्त्रे होमकाल उपस्थिते ।

कन्यामृतमृतौ दृष्ट्वा कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥

स्नापयित्वा तु तां कन्यामर्चयित्वा यथाविधि ।

युञ्जानामाहुतिं हुत्वा ततः कर्म प्रवर्त्तते ॥ इत्यादि ।

उपसंहारे वक्तव्यमेतत्,—

यद्यज्जातावेतद्विवाहाचरणं तत्रैव, विधवाप्राप्त्यर्थं न परिदृश्यते प्रत्यक्षतः ।
तथा पूर्वप्रचलितं सत्यस्मिन् शास्त्रासङ्गतैर्मथनागोचरतया नापि धर्महानेर-
सम्भवः । अतः सत्यपि बाल्यविवाहसमयपरिवर्त्तने तर्कस्थलेन विधवाधिक्यस्य-
सति सम्भवे ब्राह्मणादिद्विजातित्रये शास्त्रविगर्हितक्षतयोनिविधवोपयमापेक्षयै-
तदाश्रयणे न कापि विप्रतिपत्तिर्नापि शास्त्रासङ्गतिश्चापिद गौणपक्षावलम्बनस्य-
पूर्वाचार्यैरभ्यनुज्ञातत्वादिति सुधीप्रवराणां सुसिद्धान्तः ।

इति युवतीविवाहविवेचनसमाप्तिः ।

पूर्वतो निर्दिष्टचतुर्विधोपयमस्याभ्यन्तरे यथाक्रमं स्थूलतः प्रथमतो-विवे-
चितबाल्ययुवतीविवाहद्वयानन्तरं क्रमप्राप्ताऽक्षतयोनिक्षतयोनिविधवापरिणय-
विवेकस्य सत्यपि सम्भावितत्वे तदुपयमद्वयस्य निरुक्तविवाहविधिविहित-
पतेः पञ्चत्वानन्तरभावित्वात्तद्वयमपह्नायादितः पूर्वाङ्गविवाहोपयोगि-
वरकान्धयोः स्वरूपविवेचने यथा बभूवरग्रसरा मुनयः पूर्वतः, तदध उद्भाव्यते-
सप्रमाणं संक्षेपतः ।

यथैव वरस्वरूपनिरूपणे मनुः—

“वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।

अविभूतब्रह्मचर्य्यौ गृहस्थाश्रममावसेत् ॥

तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः ।

स्रग्विणं तल्पमासीनमर्हयेत् प्रथमं गवा ॥

गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।

उद्धृते द्विजो-भार्य्यां सवर्णां लक्षणान्विताम्” ॥

द्विजपदोपादानमत्र क्षत्रियवैश्ययोरुपलक्षणम् ।

तथाच कुल्लूकभट्टः,—

“वेदानधीत्येति” वेदशब्दोऽयं भिन्नवेदशाखापरः । स्वशाखाध्ययन-
पूर्वकवेदशाखादयं द्वयमेकां शाखां मन्त्रब्राह्मणक्रमेणाधीत्य गृहस्थाश्रमं-
गृहस्थविहितकर्मकलापमनुतिष्ठेत् । कृतदारपरिग्रहो गृहस्थः गृहस्थस्य-
दारवचनत्वात् । अविभूतब्रह्मचर्य्य इति पूर्वविहितस्त्रीसंयोगमधुमांसभक्ष्य-
वर्जनरूपब्रह्मचर्य्यानुवादोऽयम् । प्रकृष्टाध्ययनाङ्गत्वस्थापनार्थः । पुरुषशत-
पेक्षयायमेकद्वित्रिशाखाध्ययनविकल्पः । यद्यपि व्रतानि वेदाध्ययनं च-
नित्यमुपदिशता मनुनोभयस्नातक एव श्रेष्ठत्वादभिहितस्तथापि स्मृत्यन्तरा-
दन्यस्नातकोऽपि बोद्धव्यः” ।

तदाह हारीतः,—

“तयः स्नातका भवन्ति, विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातकश्चेति ।

यः समाप्य वेदमसमाप्य व्रतानि समावर्त्तते स विद्यास्नातकः । यः समाप्य-
व्रतानि असमाप्य वेदं समावर्त्तते स व्रतस्नातकः । उभयं समाप्य समावर्त्तते-
यः स विद्याव्रतस्नातकः” ।

याज्ञवल्क्योऽप्याह,—

“वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा” ।

“तमिति, तं ब्रह्मचारिधर्मानुष्ठानेन ख्यातम्—

दीयत इति दायः ब्रह्मैव दायो ब्रह्मदायः तं हरतीति ब्रह्मदायहरं-
पितुः पित्रतो गृहीतवेदमित्यर्थः ।

पित्रतोऽध्ययनं मुख्यमुक्तं, पितुरभावे आचार्यादेरप्यधीतवेदं मालया-
ऽलङ्कृतं उत्कृष्टशयनोपविष्टं गोसाधनमधुपर्केण पिता आचार्यो वा विवाहात्-
प्रथमं पूजयेत् ।

गुरुष्वेति—दत्तानुज्ञः स्वगृह्योक्तविधिना कृतस्नानसमावर्त्तनः समानवर्णा-
शुभलक्षणां कन्यां विवहेत्” ।

तथा च याज्ञवल्क्यः,—

“गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया ।

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वाऽभ्युदयमेव वा ॥

अविप्लुतब्रह्मचर्य्यी लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसौम्” ॥

तथा मिताक्षरायां विज्ञानेश्वरः,—

“पूर्वाक्तेन प्रकारेण वेदं मन्त्रब्राह्मणात्मकं मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयत्वात् ।
व्रतानि ब्रह्मचारिधर्मान् अक्रान्तान् वा । उभयं वा नीत्वा समाप्य गुरवे
पूर्वाक्ताय वरमभिलषितं यथाशक्ति दत्त्वा स्नायात् । अगस्तौ तदनुज्ञया दत्त-
वरोऽपि एषां पक्षाणां शक्तिकालाद्यपेक्षया व्यवस्था । अविप्लुतब्रह्मचर्य्यः-
असंलसितब्रह्मचर्य्यः” ।

तथाच गौतमः—

“गृहस्थः सदृशीं भार्यां विन्देतानन्यपूर्विकाम्” ।

“गृहस्थः गृहस्थाश्रमं कर्त्तुं अभिलषन्नित्यर्थः । गृहस्थ इति भाविनि-
भूतोपचारः यूपं तक्षतीतिवत्” ।

तथा दक्षोऽपि,—

“वेदानधीत्य यत्नेन पाठतो ज्ञानतास्तथा ।

समावर्त्तनपूर्वं तु लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत्” ॥

वेदानधीत्येति प्रमाणलिङ्गाद्देदादिशास्त्रज्ञ एव विवहेत् । न तु मूर्ख-
वधिरक्लौवमूकादय इत्यर्थः प्रतीयते । समीचीना प्रतीतिरेषा । अन्यथा-
नानादोषसम्भवात् । यथेदानीं शास्त्रीयप्रमाणादेशमुक्तं व्योपयमानुष्ठानेन-
निरुक्तव्यक्तीनां प्रचुरमूर्खसन्ततुत्पत्तिदुर्भिक्षव्यभिचारादिनानाविधापराधाः-
सम्भवन्ति भारते सर्वतः । अतः पूर्वाचार्यैः पूज्यचरणैः प्रोक्तमन्तुनिकरोत्-
पत्तिशङ्कया निषेधितं प्रमाणैर्यथैवाजातादिविवाहानुष्ठानम् । तान्यधः-
प्रकाशयन्ते प्रमाणजालानि वैशद्येन ।

यथाह कात्यायनः,—

“स तु यदन्यजातीयः पतितः क्लौव एव वा ।

विकर्मस्थः सगोत्रो वा दासो दीर्घामयोऽपि वा ॥

जडापि देया साऽन्यस्मै सहाभरणभूषणा” ।

वीरमितोदये,—

“उन्मत्तः पतितः क्लौवो दुर्भगस्त्यक्तवान्धवः ।

कन्यादोषौ च यौ पूर्वावितौ दोषगुणौ वर” ॥ इति ।

उन्मत्तो वायादिना । पतितो ब्रह्महत्यादिना । दुर्भगो भाग्यरहितः-
त्यक्तवान्धवः अदृष्टाचारबन्धून् विहाय स्वतन्त्रव्यवहारः । पूर्वाक्तकन्यादोषौ-
दीर्घकुक्षितरोगव्यङ्ग्यरूपौ नारदोक्तावेव । सार्धमेतैर्विवाहो न कार्यः ।
अत एते न विवाहार्हा इत्यर्थः ।

तथा वशिष्ठोऽपि—

“कुलशीलविहीनस्य षण्डादिपतितस्य च ।
अपस्मारिविधर्मस्य रोगिणां वेशधारिणाम् ॥
दत्तामपि हरेत् कन्यां सगोत्रोदां तथैव च” ।

अत्र सगोत्रापदं सपिण्डाया अप्युपलक्षणम् । समानन्यायात् ।

तथा पराशरोऽपि—

“कन्यां यच्छति वृद्धाय नौचाय धनलिप्सया ।
कुरुपायाकुलीनाय स प्रेतो जायते नरः” ॥

वृद्धादिभिः सह कन्योपयमो न कार्यः धनलिप्सयेति सिद्धान्तः । वृद्ध-
शब्दोऽत्र निरुक्तविवाहसमयातिरिक्तवयस्कपरः । नौचशब्दस्तु श्रोत्रियभिन्न-
वृत्त्यन्तरावलम्बितकृत्राङ्गणपरः न च ब्राह्मणातिरिक्तजातिवाचकः,
शास्त्रविगर्हितत्वादसवर्णविवाहस्य” ।

पुनर्वशिष्ठोऽपि—

“अत्यासन्नेतिदूरे च अत्याद्ये चातिदुर्वले ।
वृत्तिहीने च मूर्खे च षट्सु कन्या न दौयते ॥

इति कन्याया नानाविधदोषस्य चक्षुर्विषयत्वसम्भावनायाऽतिनिमित्तवर्त्तिने-
वराय कन्या न देया । तथा पूर्वतो दुर्गममार्गवशतो गमनागमनजन्यकष्टा-
शङ्कया वा माच्छाद्यसुलभत्वेनातिदूरस्थपात्रस्य परिचयाभावाद्दानयोग्यत्वं नाति-
दूरवर्त्तिनः । अत्युपसर्गापादानेनात्र दानार्हत्वसिद्धिर्दूरस्थवरस्य । किन्त्व-
दानीं वाष्पीययानेनातिदूरदेशकर्मताकयातायातस्य सहजसाध्यतया निरुक्त-
दोषासम्भवात् तद्दानं न दोषावहमिति राहान्तः । स्वापेक्षया धनविद्या-
कुलादिभिरत्युन्नताय वराय न प्रशस्तं कन्यादानं तदुपयोगिसम्मानाद्यनुष्ठाना-
भावेन मनोमालिन्यादेः सम्भाव्यमानत्वात् । सत्यपि तदनुपसम्मानदानाद्या-
चरणे स्वस्वावश्यंभाविदुरवस्थत्वाच्च । अतः सार्कं समानेन वाऽप्योक्ष-
तेनानुष्ठेयः सम्बन्धो निजापेक्षयेति सिद्धम् । तथा प्राणविनाशादिदोषानु-

मानेनातिदुर्वलाय । तथा स्वपरिवारभरणपोषणादिकरणाक्षमत्वसम्भावनया-
सम्पत्तिविहीनाय (अर्थात् दरिद्राय) तथा हिताहिताद्याचरणज्ञानविहीनेन-
सह सत्युपयमे तदुभयाद्याचरणज्ञानवत्याः कन्यायाः समुत्पन्नदुःखनिवह-
त्वात् मूर्खीयं च न करणीयं कन्यादानमिति तद्वचनतात्पर्यम् ।

ततः कात्यायनोऽपि—

“आक्रान्तस्तेन विद्विष्टस्तथा त्यक्तः स्वबन्धुभिः ।

अन्या जातिः क्षयी दासो लिङ्गस्थश्चोदरी यदि” ॥

“चक्षुःश्रोत्रविहीनश्च तथापस्मारदूषितः” ।

वरदोषाः स्मृता ह्येते—

प्राक्पश्चाद्वा समुत्पन्नं दानं तच्च निवर्त्तयेत्” ॥

निष्क्रान्तः देशान्तरगमनशीलः, तस्मै नोचितं कन्यादानं स्वामिनः-
सदैव वेदेशिकत्वेन कन्याया व्यभिचारादिवहुविधदोषसम्भवात् । तेन-
निष्क्रमणेन विद्विष्टो रहितः अत्यन्तप्रवासभीरुरिति यावत् । सदैव गृहाव-
स्थितत्वेन सकलकार्यज्ञानिवशतः समुद्भूतदारिद्र्यात् न तस्मै कन्यादानं-
धर्मशास्त्रसम्मतम् । कारणमूह्यमयम् ।

तथाच महाभारते—

“हाविमौ ग्रसते भूमिः सर्पौ विलशयानिव” । इति ।

लिङ्गस्थः वेदवाङ्मलिङ्गधारी, उदरी जलोदरव्याधिवान् । प्राक् वाग्-
दानात् । पश्चात् वाग्दानानन्तरम् ।

अन्यानपि वर्थानाह स एव ।

“दूरस्थानामवेद्यानां मोक्षमार्गानुसारिणाम् ।

शूराणां च निवृत्तानां न देया कन्यका बुधैः” ॥

षण्डो वर्जनीय इत्युक्तम् । तद्वर्जने कारणमाह नारदः—

“अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं वीजिनो नराः ।

क्षेत्रं वीजवते देयं नावोजी क्षेवमर्हति” ॥ इति ।

तदुपलक्षणमेतदन्येषाम् ।

तथा च मनुः—

“काममामरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्त्तुमत्यपि ।
न चैवेनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित्” ॥

गुणहीनायेति पदोपादानेनैव गुणविशिष्टाय वराय कन्यायाः प्रदेयत्व-
सिद्धिः ।

निम्नलिखितप्रमाणद्वारा तेनैव समर्थितत्वात् ।

यथाह मनुः—

“उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ।
अप्राप्तमपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्विचक्षणः” ॥

अप्राप्तमप्राप्तविवाहसमयां वालिकामपीत्यर्थः । कालान्तरे दुर्गु-
णायापि देयत्वापत्तेरिति भावः । यदा काममित्यादिवाक्यं गुणवन्नाभि-
निर्गुणाय न देयेत्येवं परम् । न तु ऋतुमत्यपि तिष्ठेदित्यस्मिन् स्वार्थे तात्पर्यम् ।
अपि वा गुणहीनायेति वाधायनोक्तानुकल्पस्य निर्विषयत्वापत्तेः, किन्त्वत्र-
निर्गुणशब्दस्यैवमर्थः । शास्त्रज्ञानादिगुणहीनोऽपि सदाचारवान् हिताहित-
विवेकशीलः स्वकुटुम्बपरिपोषणक्षमः विवर्हेत्, तदन्यथात्वे नोपयच्छेत् कन्या-
मिति । तथैव पूर्वतः आसीद्विष्टाचारः । इदानीमप्येतदनुष्ठानं प्रतिभाति
समीचीनम् । विनापि क्षमताशालिनं न विवाहः पण्डादीनाम् ।

यथा प्रयोगपारिजातं ब्राह्मे,—

“ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स इति श्रुतिः ।

तस्माच्च षण्डवधिरकुञ्जवामनपङ्गुषु ॥

जडगद्गदोगार्त्तशुष्काङ्गविकलाङ्गिषु ।

मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये ॥

ध्वस्तपुंस्त्वेषु चैतेषु संस्काराः स्युर्यथोचितम् ।
 मत्तोन्मत्तौ न संस्कार्य्याविति केचित्प्रचक्षते ॥
 कर्मस्वनधिकाराच्च पातित्यं नास्ति चैतयोः ।
 तदपत्यं न संस्कार्य्यमपरे त्वाहुरन्यथा ॥
 संस्कारमन्वहोमादीन् करोत्याचार्य्य एव तु ।
 उपनेयांश्च विधिवदाचार्य्यस्य समौपतः ॥
 आनीयाग्निमसौपं वा सावित्रीं स्पृश्य वा जपेत् ।
 कन्यासौकरणादन्यत्सर्वं विप्रेण कारयेत्” ॥ इति ।

अतो विना कन्यासौकरणादेतेषां सर्वं कार्य्यम् ।

अनेनैव निरूपिताः सर्वे वरदोषाः । ननु दोषनिवहोत्पत्तिरेव वाचनिका-
 वा प्रतरच्चसिद्धेति चेद्विचित्रयते परतः । यथा साकं क्षत्रियाद्यन्यजातीय-
 पुरुषेण सति परिणये ब्राह्मणकन्यायास्तदुभयसंयोगोत्पन्नतनयस्य भवेदेव-
 समवेतकिष्णादिभ्यः संजातमदशक्तिवत्सम्भिलित-विभिन्नजातीयरजोवीर्याभ्यां-
 समुद्भूतं स्वस्वजातीयस्वभावेतरप्रकृतिमत्त्वमवश्यम् । तथा पुंस्त्वाभावात्-
 स्त्रीवानां भवेयुः स्त्रियो व्यभिचारिण्यः । सगोत्रसपिण्डोपयमनिषेधनिदानं-
 वक्ष्यतेऽग्रतः ।

श्रुतिस्मृतिपुराणादिवचनैः समर्थितापि प्रमाणितैषा युक्तिः शारीरिक-
 विज्ञानावेदकायुर्वेदीयप्रमाणैः, —

दूरमास्तां तावदन्यजातीयपुरुषेणान्यजातीयकन्याया भगसम्बन्धः । किन्तु-
 स्वजातुद्भूताधार्मिकादिपुरुषाणां तथा स्वजात्यपेक्षया नीचजातीयमानवानां-
 च स्पर्शादावपि वैज्ञानिकदोषव्रातमापादितं यथा चरकरचक्रेण सूत्रस्थानीयाष्ट-
 माध्याये, प्रकाशयते तदधः, यथा,—

“नाधार्मिकैर्न नरेन्द्रदृष्टैः सहासीत । नोत्सर्गैर्न पतितैर्न भ्रूणहन्तृभिर्न-
 क्षुद्रैर्न दुष्टैर्न दुष्टयानान्यारोहेत । न जानुसमं न कठिनासनमध्यासीत । १८ ।
 न पापवृत्तान् स्त्रोमितवृत्त्यान् भजेत । २० । नानन्तर्य्यमाश्रयेत् । इतुरक्त-

वचनजातोद्भाविताधार्मिकादिव्यक्ति-सहासनप्रभृतिकार्यनिरसनमेतत् न भवति-
निदानविरहितमेव, निषिद्धानिषिद्धसकलानुष्ठानाभ्यन्तरे सूक्ष्मकारणनिवहस्य-
विनिश्चितत्वात् ।

अतो—यथाऽधार्मिकादिषु निजाननुगुणाचारव्यवहारजालस्य विद्यमान-
तया “संसर्गजा दोषगुणा भवन्तीति” न्यायेन तैः सहातिवासे तदाचारव्यव-
हारसंक्रमणसम्भवाद्गोत्यसेरवश्यंभावित्वेन तन्निषेधस्यानसङ्गततया सुतरामे-
तदपेक्षया यौनसम्बन्धे गुरुतरदोषसम्भवान्नानुष्ठेयमन्यजातीयैः साकं सदोपय-
मनमिति निर्गलितार्थः ।

तथा च शरीरस्थानीयद्वितीयाध्याये सुश्रुतः,—

“आहाराचारचेष्टाभिर्यादृशीभिः समन्वितौ ।

स्त्रीपुंसौ समुपेयातां तयोः पुच्छोऽपि तादृशः ॥ ४५

देवताब्राह्मणपराः शौचाचारहिते रताः ।

महागुणान् प्रसूयन्ते विपरीतास्तु निर्गुणान्” । इति । २१

तथाह तदीयचतुर्थाध्याये स एव,—

“शुक्रशोणितसंयोगे यो भवेद्दोष उत्कटः ।

प्रकृतिर्जायते तेन तस्या मे लक्षणं स्मृतम् ॥”

तत्र जागरूकः शीतहेषी दुर्भगः स्तेनो मत्सर्यनार्य्या गान्धर्वचित्तः स्फुटि-
तकरचरणोऽतिरुद्धः श्लथुनखकिशः क्रोधी दन्तनखखादी च भवति” । इति ।

न च—

“सवर्णाये द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।

कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशो वराः ॥

शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।

ते च स्वा चैव राज्ञः स्युस्ताश्च स्वा चायजन्मनः ॥” इति-

मानवीयप्रमाणवन्देन ब्राह्मणादितुर्वर्णेष्वानुलोभ्येन सर्ववर्णविवाहस्य-
कामतोऽभ्यनुज्ञातत्वादप्यजातीयपुरुषणान्यजातीयकन्यायाः कथमसवर्णविवाहो-

निरसितः कात्यायनेन निर्हेतुकमिति वाच्यम्, चतुर्वर्णेष्वस्य सत्त्वपि-
मनुप्रतिपादितत्वे,—

“न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।
कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्य्योपदिश्यते ।
हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।
कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम्” ॥

इति मनूक्तवचनव्रातेन, तथा,—

“यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राहारोपसंग्रहः ।
नैतन्मम मतं यस्मात्तत्रायं जायते स्वयम् ॥” इति-

यान्नवल्कावचनेन चास्य प्रकटितनिषेधत्वात् । न च सुप्रतिपादिता-
सवर्णापयमस्य निष्कारणनिषेधोऽस्य नासङ्गत इति वाच्यम् । एतदव्यवधानतः-
प्रकाशितविहतिदृष्ट्यास्य प्रकटितनिदानत्वात् ।

विहतिर्यथा,—

यदा पूर्वतो-भारतीयादिमवासिषु सत्त्वपि पराभूतेष्वार्य्यैः स्थापितोपनि-
वेशत्वेऽपि स्वसेनायाः स्वल्पसंख्याकत्वेन तथाच तद्वासिनां प्राचुर्य्येण च वशीकर्तुं-
तांस्तथा वर्धयितुं स्ववंशांश्च चक्रुरार्य्या अमवर्णविवाहमादितः । किन्तु तदुद्भव-
सन्तानानां स्वभावतो गुणतश्च निरुक्तायुर्वेदीयप्रमाणैः प्रमाणितवैपरीत्य-
दर्शनात्तथा विभिन्नप्रकृत्यादिकत्वेन सदा कार्य्यतः स्वाजातेरशान्याधायकत्वा-
त्तथा धर्मशास्त्रप्रतिपादितजात्यन्तरत्वेन जननीजनकजातीयैः सार्हं शास्त्र-
निषिद्धपक्षाश्रयनादिव्यवहारतया निरुद्धवैरवत्त्वस्य लोकतो दृष्टिविषयत्वाच्च-
निष्कास्यते स्वस्वजातितोऽसवर्णापयमो देशहिताभिलाषभिरुदारचरितैर्म-
न्वादिभिर्महात्मभिरित्यनुमीयते सूरिभिरधुनातनैः ।

समर्थतेऽंशतोऽनुमानमेतन्निम्नलिखितप्रमाणव्रातैः,—

यथा, मानवीयतृतीयाध्याये “हीनजातिस्त्रिय”मित्यादिवचनस्य-
व्याख्यायामाह कुल्लूकभट्टः,—

“हीनजातिस्त्रियमिति, सवर्णमपरिणीय हीनजातिं शूद्रां शास्त्रावि-

वेकात्परिणयन्तो— ब्रह्मक्षत्रियवैश्यास्तत्रोत्पन्नपुत्रपौत्रादिक्रमेण कुलान्येव-
समन्ततिकानि शूद्रतां गमयन्ति ।

अथ हिजातय इति बहुवचननिर्देशात् निन्द्या वैश्यस्यापि निषेधः-
कल्प्यते ।

ब्राह्मणक्षत्रियोस्तु पूर्वत्रैव निषेधान्निन्दामात्रार्थतैव ।

तथा, तस्मिन्नध्याये मनुः,—

“शूद्रावेदी पतत्यचेरुतथ्यतनयस्य च ।

शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ॥

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।

जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव ह्यीयते ॥

दैवपितृप्रातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु ।

नाश्रन्ति पितृदेवास्तां न च स्वर्गं स गच्छति ॥

वृषलीफेनपीतस्य निश्र्वासोपहतस्य च ।

तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते” ॥

तद्वशाख्यातुः कुल्लुकभट्टस्य विवृतिर्यथा,—

“शूद्रावेदीति शूद्रां विन्दति परिणयतीति शूद्रावेदी स पतति पतित इव-
भवति इदमन्वेर्मतं उतथ्यतनयस्य गौतमस्य च । ब्रह्मादियज्ञमादरार्थम् ।
एतद्ब्राह्मणविषयम् । शूद्रासुततत्सुततत्सुतोत्पत्त्या पततीति शौनकस्य मतं-
क्षत्रियविषयम् । शूद्रासुततत्सुततत्सुतोत्पत्त्या पतति भृगोर्मतं एतद्वैश्य-
विषयम् । एतस्य महर्षिमतत्रयस्य व्यवस्थासम्भवे विमदृशपतनविकल्पा-
योगान्मेधातिथिगोविन्दराजयोस्तु मतं शूद्रावेदी पततीति पूर्वाक्तशूद्राविवाह-
निषेधशेषः ।

सुतोत्पत्त्या पततीति देवाज्जातशूद्राविवाहं ऋतौ नोपेयादिति विधानार्थ-
ऋतुकालगमने सुतोत्पत्तेः । तदपत्यतयति तु तान्येव शूद्रोत्पन्नान्यपत्यानि-
यस्य तदपत्यस्तस्य भावस्तदपत्यतया पतति । एतेनैतदुक्तं ऋतावपयञ्जितराशु

जातापत्य उपेयात् । शूद्रामिति, सवर्णमपरिणीय देवात् स्नेहाद्वा शूद्रा-
परिणेतुर्ब्राह्मणस्य गमननिषेधोऽयं निन्दया निषेधस्मृत्यनुमानात्, शूद्रां गत्वा-
ब्राह्मणो नरकं व्रजति । जनयित्वा सुतं तस्यामिति ऋतुकालगमन-
निषेधपरम् । ब्राह्मण्यादेव ह्यीयते इति दोषभूयस्त्वार्थम् । दैवेति, यदि-
कथञ्चित् सवर्णानुक्रमेण वा शूद्रापि परिणीयते तदा भार्यात्वेन प्रसक्तानि-
तत्कर्तृकाणि देवादीनि निषिध्यन्ते । देवं होमादि, पैत्रं आह्वादि,
आतिथेयं अतिथिभोजनादि, एतानि यस्य शूद्रासम्पाद्यानि तद्व्यं कव्यं-
पितृदेवा नाश्रन्ति । न च तेनातिथ्येन स गृह्णी स्वर्गं याति, “यस्तु तत्कारये-
ओहात्स जात्या स्थितयान्यये”ति । सवर्णायां सन्निहितायां निषेधं वक्ष्यति ।
अयं त्वसन्निहितायामपीत्युपनक्तिः । वृषलीति, वृषलीफेनोऽधररसः-
स पीतो येन स वृषलीफेनपीतः ~~सन्निहिताग्न्यादिष्वित्यनेन~~ परनिपातः ।

अनेन शूद्राया अधररसपानं निषिध्यते । निश्वासोपहतस्य चेति, तया-
सहैकशय्यादौ शयननिषेधः । तस्यां जातापत्यस्य शुद्धिर्नापदिश्यत इति-
ऋतुकालगमननिषेधानुवादः ।

तथाच तद्दशमाध्याये स एव,—

“सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु ।

आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्तु एव ते ॥

स्त्रीष्वनन्तरज्मतासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान् ।

सदृशानेव तानाहुर्मातुर्दीपविगर्हितान् ॥

अनन्तरासु जातानां विधिरेष सनातनः ।

द्वैप्रक्रान्तरासु जातानां धर्म्यं विद्यादिमं विधिम् ॥”

तथाच तद्दीक्षायां कुल्लूकभट्टः,—

सर्वेति, ब्राह्मणादिषु वर्णेषु चतुर्वर्षि समानजातीयास्तु यथाशास्त्रं परि-
णीतास्त्वक्षतयोनिषु आनुलोम्येन ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यां क्षत्रियेण क्षत्रियाया-
मित्यनेनानुक्रमेण ये जातास्ते मातापित्रोर्जात्या युक्तास्तज्जातीया एव-

ज्ञातव्याः । आनुलोम्येन ग्रहणं चात्र अस्योपयोगमुत्तरश्लोके उपयोष्यते ।
गवाश्वादिद्वयवसविवेशस्य ब्राह्मणत्वाद्विजात्यभिव्यञ्जकत्वाभावादेतद्ब्राह्म-
णादिलक्षणमुक्तम् । अत्र च पत्नीग्रहणादन्यपत्नोजनितानां न ब्राह्मणादि-
जातित्वम् ।

तथाच देवलः—

“द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते ।
अवावट इति ख्यातः शूद्रधर्मा स जातितः ॥
व्रतहोना न संस्कार्य्या स्वतन्वास्वपि ये सुताः ।
उत्पादिताः सवर्णेन ब्राह्म्या इव वहिष्कृताः ॥”

व्यासः,—

“ये तु जाताः समानासु संस्कार्याः स्युरतोऽन्यथा ॥”

यान्नवल्कलोऽपि —

“सवर्णाभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि द्विजातयः ॥”

इत्यभिधाय “वित्रास्त्रेषु विधिः स्मृतः”—इति ब्रुवाणः सपत्न्यात्पादितस्यैव
ब्राह्मणादिद्विजातित्वं निश्चिन्तय ।

स्त्रीष्विति,—

आनुलोम्येनाव्यवहितवर्णजातीयासु भार्यासु द्विजातिभिर्य उत्पादिताः-
पुत्राः यथा ब्राह्मणेन क्षत्रियायां क्षत्रियेण वैश्यायां वैश्येन शूद्रायां तान् मातु-
र्हीनजातीयत्वदोषेण गर्हितान् पितृसदृशान् न तु पितृसजातीयान् । मन्वादय-
श्चाहुः । पितृसदृशग्रहणाभ्याहृतजातेरुत्कृष्टापितृजातितो-निकृष्टाश्च ज्ञेयाः । एतेषु-
च नामानि मूर्धावसिक्तमाहिष्यकरणाख्यानि यान्नवल्कलादिभिरुक्तानि, हस्य-
श्लेषासुगन्धसोक्ताः,—हस्यश्वरथगिजा अस्त्रधारणं च मूर्धावसिक्तानां, नृत्यगीतं-
नक्षत्रजीवनं शस्त्ररक्षा च माहिष्याणां, द्विजातिशुश्रूषा धनधान्याध्यक्षता-
राजसेवा दुर्गान्तःपुररक्षा च पाराशर्य्यकरणानामिति । अनन्तरास्त्विति,
एष पारम्पर्यागततया नित्यो विधिरनन्तरजातिभार्यात्यक्तानां यथा ब्राह्मणेन-

वैश्यायां क्षत्रियेण शूद्रायां ब्राह्मणेन शूद्रायामिमं वक्ष्यमाणं धर्मादनपेतं-
विधिं जानीयात् । न च “न ब्राह्मणक्षत्रिययोरित्यारभ्य-शूद्राभार्योपदिश्यत-
इत्यन्तमानवीयवचनेन, तथा, “यदुच्यत इत्यादि-जायते स्वयमित्यन्त्यान्नवल्का-
प्रमाणेन च शूद्रात्मकभार्याया निषिद्धोपयमतया तथा प्रमाणस्यैतस्य-
व्याख्याकर्त्ता योगिविज्ञानेश्वरेण “रतिपुत्रधर्मार्थत्वेन विवाहस्त्रिविधः ।
तत्र पुत्रार्थं द्विविधः । नित्यः काम्यश्चात्र नित्ये प्रजार्थे सवर्णः श्रोत्रियो वर-
इत्यनेन सवर्णा मुख्या दर्शिता । इदानीं काम्ये नित्यसंयोगे चानुकल्पो
वक्तव्यः । “यदुच्यते कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशो वरा” इत्युपक्रम्य-
ब्राह्मणस्य चतस्रो भार्याः । क्षत्रियस्य तिस्रः, वैश्यस्य द्वे इति द्विजातीनां-
शूद्रावेदनमिति नैतदुक्तवल्कास्य मतम् ।

यस्मादयं द्विजातिस्तत्र स्वयं जायते, तज्जाया जाया भवति, “यदस्यां-
जायते पुनरि”ति श्रुतिः, अत्र च, “तत्रायं जायते स्वयमि”ति हेतुं वदता नैत्यिक-
पुत्रोत्पादनाय वा प्रवृत्तस्य शूद्रापरिणयननिषेधं कुर्वता सवर्णाभावे नैत्यिकपुत्रो-
त्पादनानुकल्पे तथा सवर्णाभावे काम्ये च पुत्रोत्पादने ब्राह्मणस्य क्षत्रियावैश्ये,—
क्षत्रियस्य वैश्याभ्यनुज्ञाता भवतीति” विहत्या ब्राह्मणक्षत्रिययोः क्षत्रिय-
वैश्यकन्योपयमनस्याभ्यनुज्ञातत्वात् कथमिदानीं न व्यवह्रियते तदुभय-
परिणयनमार्थ्यंभारतवर्षीयैरिति वाच्यम्, प्राशस्त्यतो धर्मतश्च सवर्णाया-
यज्ञादिकर्मणि स्वपतिना साकं धर्मशास्त्रेः प्रतिपादिताधिकारित्वमन्तरेण-
कामतोऽनुकल्पतश्च विवाहितासवर्णस्त्रीणामत्र निवारितोपयोगित्वात्, तथा-
ब्राह्मणवीर्येण विद्वक्षत्रियादिनारोगर्भतः समुत्पन्नसन्तानकर्तृकपक्वाक्षस्य-
तत्पितृस्तज्जातीयव्यक्तेषु शास्त्रतो निषिद्धभक्षणत्वाद्दण्डापूर्पिकान्यायेन सुतरां-
ताभिः सार्धं शयनोपवेशनाद्युपभोगानुष्ठानभिन्नपक्वान्नाशनस्य शास्त्रनिषिद्ध-
तया परस्परप्रेम्णे, क्षीणकलेवरत्वात्, तथा बहुस्त्रीसभोगे स्वायुषः क्षीण-
त्वात्तथा लोकतोऽवलोकितमनोमालिन्यत्वेन स्वामिनः सन्देहापन्नजीवन-
त्वात्, तथा दुर्मित्राद्यापदि परिवर्द्धितपरिवारपरिपालनस्यातीवकष्टाधाय-
कत्वाच्च, अन्यत् सर्वं कारणं पूर्वतः प्रदर्शिततयात्र नोपस्थापितं, अन्यच्च सति-
यजनादिषट्स्वहस्तीतरक्कथादिहृत्यन्तरावलम्बित्वे सवर्णानामपि स्वहस्ति-

निष्ठैः सर्वर्णैः समं मन्वादिभिर्निषिद्धैकपक्षेयानाद्यनुष्ठानतया सुतरां क्षत्रिय-
वैश्यकृत्वापरिचयनं सम्प्रति न समीचीनम् ।

अतः सर्वथा परिहरणीया तदनुष्ठानाभिहितिरिति प्रेषावतां हाहाकारः ।
धर्मशास्त्रीयप्रमाणसमन्वितानेतां युक्तिम् द्रढयन्ति,—

निरुक्तायुर्वेदीयप्रमाणान्यतो नोद्भूतानि तानीति निरवयवम् ।

अपरञ्च,—

असर्वविवाहनिरसनविवेचनमेतदुपलक्ष्यमस्वजातीयोपयमनोपरमस्य साङ्ग-
वर्थात्, भवतु तावदेतत्, किन्तु को वा वर्णः ! का वा जातिः, किं-
पार्थक्यमेतयोः, तच्छ्रेणीविभागानुष्ठानं परमेश्वरकर्तृकं वा समाजकृतं, तत्ता-
रक्षेऽस्ति किमपि प्रयोजनं न वेति सन्देहमिह न सत्यपि सञ्जाते तद्विरुद्धना-
शया विव्रियते क्रमयो निश्चितः,—यथा

वर्णः—वर्ण इति पदं प्रेरणार्थकवर्णधातोः कर्मविहिताप्रत्ययनिष्पन्नं,
तदर्थस्तु वर्ण्यन्ते वेदप्रतिपादिताचारानुष्ठाने प्रेक्ष्यन्ते व्यङ्ग्योऽनेनेति व्युत्पत्त्या-
जाज्ञाणादिशुद्धान्तव्यक्तयः परिलक्षिता वर्णशब्देन, अर्थात् यतो वेदोक्ताचार-
मनुष्ठानं यतस्त एते नान्ये, अत एता जातयो वर्णशब्दवाच्या इति सिद्धं,
शुक्लादिनानार्थत्वे तु विस्तृत्यर्थकवर्णधातोः कर्तृवाच्यविहिताप्रत्ययसञ्जात-
वर्ण इति पदम् ।

जातिश्च,—

जननार्थकजनधातोर्भाविहितप्रत्ययनिष्पन्नं जातिरिति पदम् । न ताव-
दत्र प्रत्यक्षक्रियरूपोऽर्थः । किन्तु प्रकल्पक्रियः, यथाशुः शाकटायनादयः ।
शब्दार्थस्त्रिविधः, प्रत्यक्षक्रियः, प्रकल्पक्रियः, अविद्यमानक्रियश्चेति । विवि-
च्यते यथायथं तदर्थत्रयमत्र ।

यथा,—

नामचटकप्रकृतिप्रत्ययार्थः सङ्गच्छते वस्तुस्थितिभेदे यत्र, अर्थादभिधेय-
वस्तुमतां कामपि क्रियामवलम्ब्य प्रवृत्तं यन्नाम प्रत्यक्षक्रियं तन्नाम । यथा,
कारकः, हारकः इत्यादि । कारकहारकनामके पदद्वयेऽत्र कारकहरनामक-
क्रियानुष्ठानतया प्रत्यक्षक्रियामकनामकः प्रत्यक्षसिद्धत्वम् ।

प्रकल्पक्रियाभिधानत्वं नाम धातुसञ्जातत्वे सति धात्वर्थानुगतप्रवृत्ति-
मत्त्वम् । यथा गवादिशब्दाः धातुतः सन्तीऽपि ससुहृता धात्वर्थमवलम्ब्य न-
प्रतिपादयन्त्वभिधेयवस्तुतो वस्तुनामकरणं न भवति धातुजातम् । अर्थाङ्क-
वादिशब्दघटकगमादिधातुप्रतिपाद्यगमनादिक्रियानुसारेण गवादिवस्तुनो न-
सुसङ्गतं गवादिनामधेयत्वम् । सुतरां धात्वर्थानुगमनेन न प्रवृत्तं गवादि-
नामधेयम् । शब्दे तस्मिन् धातुतः सत्यपि ससुत्यक्ते नामकरणे धातोर्न-
किञ्चिन्मात्रं प्रदृश्यते कार्यकारित्वं वानुकूल्यम् । अतो वस्तुनः गवादिनाम-
प्रकल्पक्रियमिति सिद्धान्तितं तैः ।

क्रियाकल्पनं त्वेवमेव, यथा,—

शयनाद्यवस्थाविशेषे गवादिषु क्रियायाः सत्यप्रत्यक्षत्वेऽपि क्रियां धातो-
रर्थानुसारेण कल्पयितुं शक्नुयात् । अविद्यमानक्रियत्वं नाम क्रियाशून्यनाम-
धेयत्वम् । यथा, ङित्यङ्गवित्यादिनाम्ना नोचितं क्रियाकल्पनं, यतो यदृच्छा
शब्दा ङित्यङ्गवित्यादयः । नावलोक्यते यदेषां मूलोभूतं धातुजातं तदनुसारेण
कुर्युः क्रियाकल्पनम् । अतो ङित्यङ्गवित्यादिनामधेयमविद्यमानक्रियमिति-
परामर्शः । इति ।

अतो जातेः पारिभाषिकोऽर्थ-एवमेव “नित्यत्वे सत्यनेकसमवेता जातिः ।”
अर्थादेकजातीयपदार्थजातपरिचायकासाधारणधर्मविशेषः । विद्यते यदसौ-
यज्जातीयपदार्थजाले स धर्मस्तज्जातिशब्दवाच्यः ।

यथा, ब्राह्मणेषु ब्राह्मणत्वं, मनुष्येषु मनुष्यत्वं, पशुषु पशुत्वं, गोषु-
गोत्वं चेत्यादि । न च जातिवर्णयोः सत्येककार्यत्वे कथमेतयोः पार्थक्यमिति-
वाच्यम्, व्यापकव्यापित्वनिर्देनेतयोर्दृष्टपार्थक्यात् व्यापकत्वं नाम तदवच्छिन्ना-
त्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् । व्याप्यत्वं च तदभाववदवच्छिन्नत्वं । अर्थात् बहुदेश-
व्यापित्वं व्यापकत्वं, अल्पदेशव्यापित्वं व्याप्यत्वम् । तेन जातेर्ब्राह्मणादि-
व्यवस्थान्तमनुष्यव्यक्तिव्रातेषु तथा पशुवृक्षादिषु च विद्यमानत्वादव्यापकत्वं,
वर्णस्य ब्राह्मणादिशूद्रान्तजातिचतुष्टयव्यापित्वादव्याप्यत्वम् । अतोऽनयो-
र्भेदो न विप्रतिपत्तियुक्त—इति सुखिरम् । यत्तत्र अष्टमनुष्यवाङ्मयपादतः-
यथाक्रमं सुखाङ्गाङ्गं स्वसुखावयवेष्वो देव्या शक्त्या निर्मितवान् । अथतानां-

सर्वेषां मिथुनसमन्वययोगद्वारेण तत्त्वेभ्य उत्पत्तिदर्शनात् । परमार्थतस्तु सृति-
रेका वर्षानामुत्कर्षापकर्षप्रदर्शनाद्यर्थम् । सर्वेषां भूतानां प्रजापतिः श्रेष्ठस्तस्मापि-
सर्वेषामज्ञानां सुखं ब्राह्मणोऽपि सर्वेषां वर्षानां प्रशस्तमतः । एतेन साम्येन-
ब्रह्मसुखादुत्पन्न इत्युच्यते । सुखकार्म्याध्यापनाद्यातिशयाद्वा सुखत इत्युच्यते ।
अज्ञेयस्यापि बाहुकर्म्यं युष्मं, वैश्वस्याप्युत्कर्षं पशुरूपम् । यतो—

गोमिह्वरन्तीभिर्भूमणं खलपथवारिपथादिषु वाणिज्याय गमनम् । शूद्रस्-
पादकर्म्यं शूद्रूषा इति प्रथमाध्यायोक्तलोकानां विवक्ष्यार्थमिति मानवीयवचनस्य-
भाष्यकर्तुर्मेधातिथेर्विद्वतः साक्षाद्येन—

“न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्वं ब्रह्ममयं जगत् ।

ब्रह्मणा सृष्टपूर्वं हि कर्मभिर्वर्णतां गतम् ॥”

इति महाभारतीयवचनस्य,

तथा,—

“त्रातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।”

इति गीतावाक्यस्य च परमेश्वरसृष्टमनुष्यजातीयसाधारणाभ्यन्तरे-
मानवीयाध्यात्मविद्याद्यनुगुणसत्त्वविशिष्टास्तदनुपकर्षतत्पराश्च ते ब्राह्मण-
शब्दवाच्याः, तथा ये लोकसाधारणरक्षणायानुकूलसत्त्वोपसर्जनरजःप्रधान-
गुणयुक्तास्तद्व्यवहारकर्मकरषपटवश्च ते क्षत्रियनाम्नाऽभिहिताः, तथा येषां-
पार्जनमूलकक्षत्रिवाणिज्यादिव्यवहारोत्पादकरज — उपसर्जनतमः प्रधानगुण-
युक्तास्तदनुपकर्षानुष्ठाननिपुणाश्च ते वैश्यनामधारिणः, तथा ये शूद्र-
वादिजीविकाजनकतमः प्रधानगुणयान्तिनस्तद्गुणपरिषायककर्मकर्तारश्च ते-
शूद्रनामान् इत्यभिप्रायं प्रदर्श्य “ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीद्वाङ्ग राजन्वः-
जतः, उव तदस्य यद्वैश्वः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत” इति यजुर्वेदीयश्रुतेः सकल-
गुणकारत्वाद्ब्राह्मणो ब्रह्मणः सर्वव्ययप्रधानसुखस्थानीयः, तथा भुजवक-
प्रभावेन युवानुष्ठानप्रकापरिपाकनादिष्ठानुष्ठानचमत्वाद्ब्राह्मणो बाहुस्थानीयः-
क्षत्रियः, तथा वैश्यो नमनागमनानुकूलवत्तया क्षत्रिवाणिज्याद्यनुपगुणि-

विशिष्टतया चाख्योक्त्यानीयः, तथा पादसंवाहनादिश्रुतसंज्ञां बुद्धिहीनः-
शूद्राः पादस्थानीया—

ब्राह्मण इत्यर्थं विधाय मानवीयजातिविभागस्य समाजकृतत्वं समर्थयन्ति,-
तथेदानीन्तनसकलजातीयमानवेषु ब्राह्मणादिजातुद्बोधकगुणोपलक्षितान्ख्यै-
जात्यपेक्षया निम्नसीपानावस्थितान् मनुष्यान् तत्तद्बुद्धजातिसुज्ञेतुमैकवर्णा-
क्षितिं कर्तुं मत्तं संसृज्जायन्ति च यत्, तन्मन्दं, पूर्वापरसङ्गतिविहीनं स्वकृत-
तत्तद्बुद्धनामिधेयस्यातदर्थत्वेन परस्परविरोधसम्भवात्, पृथिव्यवच्छेदावस्थित-
सकलमानवेष्वेतादृक्जातिविभागस्य चक्षुर्विषयतया वेदात्मकासवाक्येन-
सिद्धान्तितपरमेश्वरकर्तृकत्वात्, अन्यथैकत सत्वेऽस्यान्यतासत्वाच्च । द्वितीय-
तृतीयहेतुविवरणं, वक्ष्यमाणप्राच्यप्रतीच्यशास्त्राभिन्नपण्डितमतोद्भूतनाभ्यन्तरे-
लेख्यम् । संप्रत्यक्षं तु विव्रियते प्रथमनिदानम्,—

यथा, ननु कथं परस्परविरोधः प्रमाणानामिति चेदुच्यते, यथा, प्रोक्त-
मिधातिथिविहतेरवभासितो नैकमानवजातितो वर्णविभागः । केवलं द्युतुग-
सुखादिशब्दानां सुख्यत्वाद्यर्थप्रकाशनेन ब्राह्मणादिजातेः प्रतिपादितं प्राश-
स्यादिकमेव ।

तथाप्येतद्विवरणस्य प्रमाणशून्यतयोद्भावितं तत्प्रागल्भ्यमेव, कर्तुमकर्तु-
मन्वयार्थकर्तुं समर्थस्वेष्वरस्य सर्वशक्त्याधारमयत्वेन तन्मुखादितस्सत्तद्बुद्धौत्यसौ-
सन्देहानासदत्वात् । अत आदितो देवशक्त्या सृष्टं वर्णजातमिति व्याख्यातम्,
तत्तद्वरस्य द्युतुगसुखाद्यवयवेष्वर्थ सत्यत्यर्थमन्तरेण तदुक्तसुखादिशब्दस्य निदान-
मन्तरेणोपस्थापितसुख्याद्यर्थतया स्ववचनविरोधादनेनैव परमेश्वरस्य लघुत्व-
समर्थिदनाच्च हेय एव परमार्थत इत्यर्थपक्षः ।

अपरं च, ननु प्रसङ्गं कमप्यभिलष्य “न विशेषोऽस्तिवर्णाणां”मिति-
महर्षिभारतीयवेष्वनसुपन्यस्यमित्येतदविविच्य तद्वलेन समाजकृतो वर्णविभाग-
इति कथं स्थिरीकृतं, खोदृततत्त्वहचरचातुर्वर्ण्यमिति गीताप्रमाणेन खण्डित-
त्वात्कैमिषासुष्ठितजातिविभागस्य, तद्विशयते,—

यथा, अर्जुनं प्रति वदता पूर्णब्रह्ममयेन श्रीकृष्णचन्द्रेणोक्तमेतद्वचनम् ।
अती मया वर्णात् श्रीकृष्णेन मया शुष्ककर्मविभागो निर्मितं चातुर्वर्ण्यम्, न तु-

लोकसमाजेन, ततश्चातुर्वर्ण्यविभागस्य परमेष्ठरक्तत्वात् मानवोत्पत्तिचमकाल-
मेव वर्णविभाग इति ध्येयम् ।—

स्वकृतप्रथमोक्तवचनार्थस्य सङ्घटनवचनाभिधेयमित्यतयाऽनयोर्विरोधः सुस्पष्ट-
एव ।

अन्यच्च,

“ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्वाङ्मन्यः कृतः ।

उरु तदस्य यद्वैश्यः पदभ्यां शूद्रोऽजायत ॥”

इति ऋग्वेदीया ऋक् ।

तथाच,—

यथाह ऋचोऽस्या भाष्यकर्त्ता सायनः,—

“इदानीं पूर्वोक्तप्रश्नानामुत्तराणि दर्शयति, अस्य प्रजापतेर्ब्रह्मणो ब्राह्मणत्व-
जातिविशिष्टः पुरुषो मुखमासीत् मुखादुत्पन्न इत्यर्थः । योऽयं राजन्यः-
क्षत्रियत्वजातिविशिष्टः स वाङ्मन्यः वाङ्मनेन निष्पादितः वाङ्मन्यो निष्पादित-
इत्यर्थः । तत्तदानीमस्य प्रजापतेर्यत् यो उरु तद्रूपो वैश्यः संज्ञितः-
उरभ्यामुत्पन्न इत्यर्थः । तथास्य पद्भ्यां पादाभ्यां शूद्रः शूद्रत्वजातिर्मात्रः-
पुरुषोऽजायत, इयं तु मुखादिभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिः । यजुःसंहितायाः-
सममकाण्डे स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत इत्यादौ विशिष्टमाख्याता । अतः-
प्रश्नोत्तरे उभे अपि तत्पदत्वेनैव योजनीये” ।

तथा यजुःसंहितायाम्—

“ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्वाङ्मन्यः कृतः ।

उरु तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत” ॥

तथाऽस्या ऋचो भाष्यनिर्माता यथाह मञ्जीवरः,—“ब्राह्मणैः ब्रह्मण्यजाति-
विशिष्टः पुरुषः अस्य प्रजापतेः मुखं आसीत् । मुखादुत्पन्न इत्यर्थः । राजन्यः-
क्षत्रियत्वजातिविशिष्टः वाङ्मन्यः कृतः । वाङ्मनेन निष्पादितः । तत्तदानीमस्य-
प्रजापतेः,—यत् यो विभक्तिलोपः । लिङ्गवचनव्यतयया वा । उरु तद्रूपो-
वैश्यः सम्पन्नः । उरभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । तथा पद्भ्यां शूद्रत्वजातिमात्र-
पुरुषोऽजायत, उत्पन्नः ।

तथायववेदेऽपि,—

“ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीद्वाङ्ग राजन्योऽभवत् ।

मध्यं तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत” ॥ इति ।

अथर्ववेदीयार्चनराले “अभवत्, मध्यम्,” इति पदद्वयीपन्यासेनास्वा-
विभिन्नत्वेऽपि निरुक्तश्रुतिद्वयादर्थः समान एव ।

अर्धमेतं द्रव्यमिति मनुस्मृत्यनुष्ठितसंहितायाः प्रथमाध्यायप्रकाशितप्रमाण-
प्रदर्शनेन । यथा,—

“लोकानां तु विवृण्व्यर्थं सुखबाहूरुपादतः ।

ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रस्य निरवर्त्तयत्” ॥ इति ।

तथाच कुल्लूकभट्टः,—

“लोकानां त्विति, भूलोकादीनां बाहुल्यार्थं सुखबाहूरुपादेभ्यो ब्राह्मण-
क्षत्रियवैश्यशूद्रान् यथाक्रमं निर्मितवान् । ब्राह्मणादिभिः सायंप्रातरम्ना-
बाहुतिः प्रक्षिता सूर्यमुपतिष्ठते । सूर्यावृष्टिः तद्वेदं अन्नात् प्रजा-
बाहुल्यम् । वक्ष्यति च अग्नी प्राप्ताहुतिः सम्यगादित्वमित्यादि देव्या च-
यत्तया सुखादिभ्यो ब्राह्मणादिनिर्माणं ब्राह्मणो न विशङ्कनीयं श्रुतिसिद्धत्वात् ।

तथाच श्रुतिः,—

ब्राह्मणो सुखमासीदित्यादि ।

एतं वेदविभागमाचरता व्यासदेवेन स्वरचिन्मविष्णुपुराणे कौटिल्यः प्रकाशितो-
ऽस्माः श्रुतेर्दृश्यतामेव ।

यथा विष्णुपुराणीयप्रथमांशस्य षष्ठाध्याये,—

“सत्याभिधायिनः पूर्वं सिसृक्षीर्ब्रह्मणो जगत् ।

अजायन्त द्विजश्रेष्ठ ! सत्त्वोद्भिक्ता सुखात्मजाः ॥

वक्षसो रक्षसोद्भिक्तास्तथा वै ब्रह्मणोऽभवन् ।

रक्षसा तमसा चैव समुद्भिक्तास्तथोरुजाः ॥

पद्मामन्याः प्रजा ब्रह्म ससज द्विजसत्तम । ।

ततःप्रधानास्ताः सर्वाश्चातुर्वर्ण्यमिदं ततः” ॥ इति ।

यथा—श्रीमद्भागवते द्वितीयस्कन्धीयपञ्चमाध्याये तमर्थमपि विशदयति-
ब्रह्महोपायनः,—

“पुरुषस्य सुखं ब्रह्म चचमेतस्य बाहवः ।

उर्वीर्वैश्यो-भगवतः पद्मं शूद्रो व्यजायत” ॥ इति

तथाच तद्दीकाकाराः पूज्यपादाः श्रीधरस्वामिनः, “वर्णानां तत उत्पत्ति-
दर्शयति,—ब्रह्म ब्राह्मणः सुखमिति कार्यकारणयोरभेदविवक्षयोक्तम् । बाहव-
इति च चक्षुः क्षत्रियः इति” ।

“यथा चातुर्विधनायचक्रवर्त्तिनः । प्रसङ्गेन परमेश्वरादुत्पत्तिमाह, ब्रह्म-
ब्राह्मणो सुखमिति कार्यकारणयोरभेदविवक्षयोक्तम् । चक्षुः क्षत्रियः, ब्राह्मणो-
सुखमासीद्वाङ् राजन्यः कृतः इति श्रुतेः” । इति, निरुक्तप्रमाणेभ्येतु प्रजायते-
त्यादिक्रियावातस्योपासत्वेनैव सुखादित उत्पत्तिरूपाभिधेयादन्योऽर्थो न-
प्रकाशितः कैरपि भारतीयपूर्वाचार्यैः । कुतो मेधातिथिना श्रुतुरात्मसुखादि-
ग्रन्थत आनीतः प्राशस्त्यादिरूपार्थः । कथं वा सम्पादितः समाजकृत-
रूपार्थो वर्णविभागश्च यत्तुना । समुद्भूतेऽतो निरुक्तश्रुत्यादिभिर्विरोधे महा-
भारतीयवचनस्य वक्ष्यमाणरूपार्थकरणे न भवेदन्योन्यवचनविप्रतिपत्तिः ।
कोऽर्थ इत्याकाङ्क्षायां प्रकाश्यते सोऽर्थः ।

यथा,—

“यदा प्रथमतो जगत् सर्वं ब्रह्ममयमासीत्” । तदा केवलं ब्रह्मैवाभवत्-

तदवसरे ब्रह्मातिरिक्तो नाविद्यत वर्णविभागः । ततः कर्मनिर्वर्णता-
प्राप्तं जगत् ब्रह्मणा पूर्वं सृष्टं अर्थात् स्वस्वकर्मणा विभक्तवर्णविशिष्टं जगत्-
ब्रह्मणा निर्मितमित्यर्थः । इममर्थं दृढयति श्रुतिशालं सृष्टेः पूर्वं ब्रह्मणि-
श्रीनमासीद्व्यवस्थाम्, अतो ब्रह्ममयमभूत्सर्वं जगत्, तदा नासीद्वर्णविभागः ।
अनन्तरं “ब्राह्मणा प्रजायेय” इति श्रुत्या सिद्धान्तिना ब्रह्मणो यदा संजाता-
सृष्टीभ्यः तदा विराड्पुरुषाविर्भूय “स ऐक्षत” “स ईक्षान्तो” स विराट्-

ऐक्यत वा ईशाचको भवसोक्तिवत्तवान् अर्थात् अज्ञानकर्मादुगतवर्षविभामपूर्वक-
प्राप्तिदृष्टिं कृतवानिति श्रुतिद्वयस्य विषयार्थः ।

मनुस्मृतिरप्येतदर्थं दृष्टपोषकतामापादयति प्रकारान्तरेण प्रथमाध्याये,—

“आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः” ॥ इति ।

तथा,—

यथाच कुल्लुकभट्टः,—

“इदं जगत् तमो भूतं तमसि स्थितं लीनमासीत्” ।

तत्र शब्देन गुणवत्त्वा प्रकृतिर्निर्दिश्यते ।

तत्र इदं तमो यथा तमसि लीनाः पदार्थाः अध्येण न प्रकाश्यन्ते । एवं-
प्रकृतिस्त्रीना अपि भावा नावगम्यन्ते इति गुणयोगः । प्रलयकाले सूक्ष्मरूपतया-
प्रकृतौ स्त्रीनासीदित्यर्थः ।

तस्माच्च श्रुतिः,—“तम आसीत्तमसा गूढमय” इति ।

“प्रकृतिरपि ब्रह्मात्मना अव्याकृतासीत् । अतएव अप्रज्ञातं अप्रत्यक्षं-
सकलप्रमाथ्येष्ठतया प्रत्यक्षगोचरः प्रज्ञात इत्युच्यते तच्च भवतीत्यप्रज्ञातं-
अलक्षणमननुमेयं लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं सिद्धं तदस्य नासीति अलक्षणम् ।

अप्रतर्क्यं तर्कयितुमशक्यं तदानौ वाचकखलशब्दाभावात् शब्दतोऽप्य-
विज्ञेयम् । एतदेव प्रमाणत्वं सतर्कं द्वादशाध्याये मनुनाभ्युपगतम् । अतएवा-
विज्ञेयमिदं प्रमाथ्यगोचरमिति” धरणीधरस्यापि व्याख्यानं ।

अ च आसीदेवेति वाच्यम् । तदानौ श्रुतिसिद्धत्वात् ।

अत्रापि श्रूयते “तदेवेदमलक्षितमासीत्” ।

आप्तोप्येवमनिवृत्तम्,—“सदेव सौम्येदमय आसीत्” ।

“इदं जगत् सदेवासीत्, ब्रह्मात्मना आसीदित्यर्थः सत्त्वबुद्धौ ब्रह्मवाचकः ।

अत्रापि प्रसृतमित्यत्र सर्वतः प्रथमार्थे तसिः, स्वकार्यममसित्यर्थः” । इति ।

तथा,—

“तथा स्वयम्भूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ।

महाभूतादि वृत्तौजाः प्रादुरासौत्तमोनुदः ॥

योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ।

सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्भवः ॥

सोऽभिधाय शरीरात्स्वात्मिष्ठक्षुर्विविधाः प्रजाः ।

अप एव ससर्जादौ ताम् वीजमवाञ्जत् ॥ इति ।

तथाच कुल्लुकभट्टः,—

अथ किमभूदित्याह, ततः स्वयम्भूर्भगवानित्यादि । ततः प्रलयावसानानन्तरं स्वयम्भूः परमात्मा स्वयं भवति स्वेच्छया शरीरपरिग्रहं करोति । न त्वितरजीववत् कर्मायत्तदेहः तथाच युतिः स एकधा भवति द्विधा भवतीति । भगवान् ऐश्वर्यादिमम्पन्नः अव्यक्तो वाङ्मकरणागोचरः योगाभ्यासावमेय इति यावत् । इदं महाभूतादि, आकाशादीनि महाभूतानि आदिग्रहणात् महदादीनि च व्यञ्जयन् अव्यक्तावस्थं प्रथमं सूक्ष्मरूपेण ततः स्थूलरूपेण प्रकाशयन् वृत्तौजाः वृत्तमप्रतिष्ठतमुच्यते अतएव वृत्तिसर्गतायनेषु क्रम इत्यत्र वृत्तिरप्रतिष्ठात इति व्याख्यातं जयादित्येन । वृत्तमप्रतिष्ठतमोजः सृष्टिमामर्थ्यं यस्य स तथा । तमोनुदः प्रकृतिप्रेरकः ।

तदुक्तं भगवद्गीतायाम्,—

“मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सृजते सचराचरमिति” ।

प्रादुरासौत् प्रकाशितो बभूव । तमोनुदः प्रलयावस्थाध्वंसक इति तु मेधातिथिगोविन्दराजो । तथा योऽसाविति सर्वनामद्वयेन सकललोकवन्देति-हासादिप्रसिद्धं परमात्मानं निर्दिशति । अतीन्द्रियग्राह्य-इन्द्रियमतीत्य वर्तत-इत्यतीन्द्रियं मनस्तदग्राह्य इत्यर्थः ।

यदाह व्यासः,—

“नैवासौ चक्षुषा यादो न च शिष्टैरपीन्द्रियैः ।

मनसा तु प्रयत्नेन गृह्यते सूक्ष्मदर्शिभिः” ॥

सूक्ष्मो वह्निरिन्द्रियागोचरः अव्यक्तः व्यक्तिरवयवस्तद्रहितः सनातनो-
नित्यः सर्वभूतमयः सर्वभूतात्मा अतएवाचिन्त्यः इत्युक्तया परिच्छेत्तुमशक्यः ।
स एव स्वयं उद्भूतो महदादिकार्यरूपतया प्रादुर्बभूव । उत्पूर्वा भातिः-
प्रादुर्भावे वर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् । तथाच सोऽभिधायेति, स पर-
मात्मा नानाविधाः प्रजाः सिसृक्षुरभिधाय आपो जायन्तामित्यभिधानमात्रेण-
अप एव ससर्ज । अभिधानपूर्विकां सृष्टिं वदतो मनोः प्रकृतिरेवाचेतना-
अस्वतन्त्रा परिणमत इत्ययं पक्षो न सम्मतः । किन्तु ब्रह्मैव व्याकृतशक्त्या-
त्मना जगत्कारणमिति त्रिदण्डवेदान्तसिद्धान्ते एवाभिमतः प्रतिभाति ।

तथाच छान्दोगोपनिषत्, “तदैक्षत, बहुस्यां प्रजायेय” इति अतएव-
शारीरिकसूक्ष्मकृता व्यासेन सिद्धान्तितं इक्षतेर्नाशब्दमिति । इक्षतेरीक्षण-
श्रवणात् न प्रधानं जगत्कारणं अशब्दः न विद्यते शब्दः श्रुतिर्यस्य तदशब्द-
मिति सूत्रार्थः, स्वाच्छरीरात् अव्याकृतरूपात् अव्याकृतमेव भगवद्वाक्स्वारीय-
वेदान्तदर्शने प्रकृतिस्तदेव तस्य शरीरं अव्याकृतशब्देन पञ्चभूतबुद्धीन्द्रिय-
कर्मेन्द्रियप्राणमनःकर्माविद्यावासना एव शूल्मरूपतया शक्त्यात्मना स्थिता-
अभिधीयन्ते । अव्याकृतस्य च ब्रह्मणा सद्भावेदस्वीकारात् ब्रह्माहेतम् ।
शक्त्यात्मना च ब्रह्म जगद्रूपतया परिणमत इत्युभयमप्युपपद्यते । आदौ-
स्वकार्यभूमिब्रह्माण्डसृष्टेः प्राक् अपां सृष्टिष्येयं महदहङ्कारतन्मात्रकर्मण-
बोद्धव्या, महाभूतानि व्यञ्जयन्निति पूर्वाभिधानात् अनन्तरमिति महदादि-
सृष्टेर्वक्ष्यमाणत्वात् । तास्वसु बीजं शक्तिरूपं आरोपितवान् ।

अन्यच्च,—

श्रुतिस्मृत्याद्यर्थमपहाय महाभारतीयवचनस्य भिन्नार्थकरणेऽपि तदर्थं न-
प्रशस्ततमः, श्रुतिस्मृतिपुराणविरोधे तु श्रुतेर्वलीयस्त्वन्यायेनैतिहासिकवचनानु-
गतश्रुत्यर्थकरणस्यान्याय्यत्वात् । अतो निरुक्तप्रमाणसन्दोहलिङ्गास्तथाश्रुत्यर्थ-
विरोधाच्च परमेश्वरकृतो वर्णविभागः उपलक्षणविधया जातिविभागोऽपि-
न समाजानुहित इति प्रेक्षावतां धर्मशास्त्रोयसिद्धान्तः । विभागस्यैतस्य-
परमेश्वरकर्तृकत्वे प्राच्यपाश्चात्यशास्त्राभिन्नैर्यन्मतमुद्भावितं तत्तूद्घ्रियतेऽधः ।
सम्प्रति जातीयकथामालोचयिष्यामि साधारणतः । यथा, समाजवह्नौवाभ्यन्तरे-

जातिभेदः प्रचलितः सर्वत्र । समाजनियमितनिष्पत्तजातीयजीवजातत-
 आरभ्य उच्चतमजीवनवृत्त्यन्तं सर्वेषां जीवानामन्तरालेऽपि विद्यते जाति-
 भेदः । सुतरामस्ति कारणं मौलिकम् । एतदेव वा एष एव जीववस्तुनोऽनन्य-
 साधारणो धर्मः प्रकृतपक्षतः, एतद्वा एषः तत्कथितचेतनाचेतनात्मक-
 सकलवस्तुनो धर्मः सकलानामभ्यन्तरेऽपि विद्यमानत्वाज्जातिभेदस्य । यथा,-
 लोहान्यनेकप्रकाराणि, अङ्गारा बहुप्रकाराः, रौप्यं षड्विधं, अस्त्रजानोऽन्ततः-
 प्रकारद्वयविभक्ताः अचेतनपदार्था अप्यनेकपरिवारेण नानाविधजात्या च-
 विभक्ताः । अर्थात् कियत्परिमितपदार्थानां सादृश्यमेतादृक्निकटवर्ति यत्,
 एकजातीया एते, इति वक्तव्यम् । पदार्थानामपरेषां न तावत्सादृक्सादृश्य-
 नैकत्वाभावेऽपि विद्यतेतत्तथापि, तेषामेकजातीयत्वाभावे सत्यप्यस्येकपरिवार-
 भुक्तत्वमेतेषाम् । यथा, क्लोरिणब्रोमिना-इथोडिननामकान्योषधानि इङ्ग-
 लण्डदेशप्रचलितास्येकपरिवारभुक्तान्यपि विभिन्नजातीयानि । तथा, यव-
 क्षारफस्फरासार्सनिकवोरणसिलिकनकास्थानि द्रव्यास्येकपरिवाराभूता-
 न्यपि विभिन्नजातीयानीति न शङ्क्यात् प्रकाशयितुम् । स्थलेऽस्मिन्, जाति-
 रधिकमादृश्येन परिवारोऽल्पसादृश्येनेति कथयतेऽस्माभिः । तथा, यद्यदल्प-
 सादृश्यमस्येषु, तस्य रासायनिकशास्त्रतोऽवगम्यं, तद्विवरणमत्र नोद्दिष्टं-
 ग्रन्थबाहुल्यभयात् । समस्तजीवाः परिवारैकभुक्ता इति सत्यनुष्ठितं विवेचने-
 विभक्ता उद्भिदः, जन्तवो विभिन्नाश्च विभिन्नजात्यात्मकत्वेनाभिहिताः । पुनश्च-
 प्रत्येकजन्तुरेकपरिवार इति भवेच्चतुर्तं, तस्य विभिन्नप्रकारो-विभिन्नजातीय-इति-
 शङ्क्याहन्तुम् । श्रेणीविभागे जीवस्य वैज्ञानिकनिवृत्ता एतदपेक्षया मङ्गीर्णार्थ-
 परिवारजातिशब्दौ व्यवहरन्ति । किन्तु स्थूलतोऽस्मिन् ब्रूमो वयं एकापरिवार-
 भुक्ताः सकलमानवा इति सत्यपि कथितं माङ्गोलीयकक्षेत्रीयप्रभृतयो जात्या-
 भिहिताः । अन्यच्च कक्षेत्रीयगणे सत्येकपरिवाराभ्यन्तरे परिगणितं भारतीयङ्ग-
 लण्डीयादयो जात्यात्मकाः, तथा, समस्तभारतीयेषु मत्स्येकपरिवारभुक्तेषु-
 ब्राह्मणकायस्थप्रभृतयः कथिता जातिनामतः । स प्रभेदो जन्मगतः कर्मगतश्च ।
 तच्च चेतनाचेतनयोर्न विद्यते विभेदः ।

स्थूलतोऽस्मिन् सत्यपि कथितेऽनन्तरं विशेषतोऽप्येकविशेषं मानवजातिविशेषं

चाश्रित्य विव्रियते जातिभेदविचारः । यथा, न विद्यतेऽत्र पृथिव्यां हिन्दुजाति-
 बत् प्राचीना जातिः । चीनारवमिसरव्यावल्यादयः प्रदेशा आसन् प्राचीनाः-
 पूर्वतः । किन्त्वलभस्त ध्वंसमेत । न तावदेतं ध्वस्ताः, तैः साहं तद्देशीयसकल-
 जातयोऽपि विलयमलभस्त साकल्येन । सन्ध्येऽधुना चीनप्रभृतयो देशाः । किन्तु-
 तत्तद्देशेषु प्रचलितत्वेन नवनवाचारव्यवहाराणां न दृश्यते चिह्नमात्रमपि प्राची-
 नजातिव्रातस्थेदानीम् । न केवलमेतच्छ्रुत्यादक्तुं भारतविषये । केवलं विशेषतः-
 सामाजिकव्यवस्थायां व्यवस्थाप्रणाल्या च पुराकालतोऽद्यावधि विद्यन्ते हिन्दु-
 व्यक्तयश्चिरदिनम् । स्यास्यत्यपि चिरदिवसं, मिसरादितत्तत्प्राचीनप्रदेशेषु-
 हिन्दुसम्प्रदाय सभ्यतायाः प्रचारितत्वात्क्रियदर्शने चीनायामपि सत्यां तत्त-
 देशीयायां सामाजिकव्यवस्थायां धर्मप्रणाल्यां च समाजानां तत्तद्देशीयानामेक-
 देव विलुप्ततया भारतभित्तोऽपरस्मिन् कस्मिंश्चिदपि स्थाने नावलोक्यतेऽधुना-
 तश्चिह्नमात्रमपि । समस्तराजनीतयस्ता आचारव्यवहारधर्मभावाश्च ते-
 तत्तद्वाग्यप्रचलितनूतननीत्यादिना सन्तो-मिलिता नूतनाकारेणैकेनासन्-
 विवर्तिताः । पुनश्च सम्प्रति न परिचोयते पूर्वभावः । किन्तु हिन्दु-
 जातिरियमवगम्यतेऽधुनापि । अस्त्यत्र कारणमेतत्, हिन्दुभिः स्वेनैव सम्पादितं-
 स्वसमाजधर्मगठनम् । पुरातनमौलिकसमाजनीतिधर्मस्य चानुसरणसामर्थ्येनैवं-
 तथैव परिचोयन्तेऽद्यापि हिन्दवः । सत्यपि सञ्जाते बहुशः परिवर्तने-
 मौलिकनीतिधर्मभावव्याधुनापि विद्यतेऽनुष्यभावेन चासीत्सत्ययुगे बीजमुसं-
 जातिभेदसनातनधर्मयोर्हिन्दुसमाज । क्रमशस्तदङ्कुरितं सत्सञ्जातं समाज-
 धर्मात्मकवृद्धिरूपेण । स वृक्षोऽसंख्यशाखापशाखाविशिष्टो भूत्वा पक्षवित्त-
 क्रमशस्तेताद्वापरकलिनामकेषु युगेषु विशालतरूपतयाऽभवत्परिणतः ।
 जातिरियं प्राचीना स्वप्राचीनत्वस्यातिचमत्कारं परिचयमददात्त्वर्षदा । ब्राह्म-
 णादिजातिः कियत्कालावधिकेति जिज्ञासितास्ते स्मोत्तरयन्ति यत्कालतो
 विद्यते चन्द्रसूर्याविति ।

यथा,—

“यावन्मेरुस्थिता देवा यावद्गङ्गा महीतले ।

चन्द्रार्को गगने यावत्तावद्विप्रकुले वयम्” ॥

एवमन्यजातीयपुरुषा ददतुःसरम् ।

यथा—“यावच्चन्द्रदिवाकरौ” कथनस्यैतस्यार्थः कः, इतुःसमानेऽतिनिगूढ-
एतत्कथनाभिधेयः । चन्द्रसूर्यान्त्यवधिकोऽयं ब्राह्मणादिवर्णविभाग-
समयः । चन्द्रसूर्यान्त्यसेः कः कालः । ददातुःसरमेतच्छास्त्रमेव । यथा—
वर्त्ततेऽयं संसारोऽनादिकालतः तस्माच्चर्याच्चन्द्रार्कावपि तत्कालतः ।
यद्यपि चन्द्रार्कयोरनादिकालतोऽस्त्यवस्थानं, तथापि श्रूयतेऽस्माभिर्यच्छास्त्रे-
सृष्टिस्थितिप्रलयकथनम् । मिथ्यात्मकं किं तत् । न सृष्टा तत्,
तत्सत्यमेवम् । कथं तत्सत्यात्मकम् ? संसारोऽयं सृष्टिस्थितिप्रलयात्मकतया-
विद्यतेऽनाद्यनेकसः एतदवस्थात्रयं वा संसारस्य । कथनमेतत्क्रियदूर-
विज्ञानसम्मतं युक्तिसङ्गतं च, तद्वैदिकसृष्टितत्त्वविवेकतो भविष्यति स्फुटतः,
किन्तु ग्रन्थवाङ्मयभिया नानुष्ठितमेतदत्र । तथापि प्रतिपाद्यतेऽस्याः-
कथाया विस्मयाघायकैर्नैकेन याथार्थ्यम् । यथा, दृश्यते यदयं हृत्तोऽक्षय-
नामा, सोऽयं प्रकाण्डहृत्तः कोटक् ? किन्तु तस्य हृत्तप्रकाण्ड-
हृत्तस्योत्पत्तिर्भवत्केकलुद्रसामान्यबीजकोषतः, बीजावस्थायां ताटक् हृत्तहृत्तः-
लुद्रबीजकोषाभ्यन्तरे निष्क्रियतयासीद्यथा निद्रितः, समयक्रमेण सत्या-
मङ्कुरोत्पत्तौ स हृत्तो भूत्वा जागरित आसीत्याप्तचेतन इव । क्रमशो-
लम्बहृत्ततयाऽशोभत फलैरनेकैः । तत्फलजालतः समुत्पद्यन्ते बह्वि-
बीजानि । प्रत्येकबीजेभ्यो जायन्ते ताट्शो-महान्तस्तरवः । पृच्छ्यतेऽत्र-
बीजमासीद्यतो हृत्तो वादितः ? प्रत्यस्योत्तरमेतत् । यथा हृत्तोऽयं बीज-
कोषान्तरालेऽवस्थितो लीनावस्थया, विकाशावस्था तस्य तत्परतः । पुनश्च-
परिणतिर्लीनावस्थया । कदापि न विद्यते तस्य ध्वंसः । सुतरामेकदेव-
बीजहृत्तयोरवस्थाभेदेन यथैकद्रव्यं न तावत् पदार्थान्तरम् । तथापि बीजमिद-
मादिभं वा हृत्तोऽयमग्रिमः, प्रत्यस्यास्योत्तरं महज्जं । यथा, न तावत्तयो-
रथपञ्चाङ्गावः । चिरकालतो द्रव्यमिदमेकं भवेद्विभिन्नावस्थापन्नम् । यथा-
निष्क्रियबीजतोऽक्षयोत्पत्तिस्तथा निर्गुणैकमूलप्रकृतितो विष्णुस्योत्पत्तिः ।
जगत्प्रसूतिः सैव प्रकृतिः । प्रलयावसरेऽनन्तमिदं विष्वक् बीजावस्थायामव-
स्थितं निष्क्रियत्वेन । निष्क्रियावस्थात्वं नाम निर्गुणप्रकृतित्वं सैव जज्ञेति-

कथ्यते सांख्यकारैः । समयक्रमेण प्रकृतेस्तस्या निष्क्रियत्वात्मकाया वा-
निर्गुणत्वस्वरूपाया अवस्थायाः सति साम्यभङ्गे प्रकृतिव्रीजमेतत् सजीवं सगु-
भूत्वा भवेत्क्रियाशीलम् । प्रकृत्यां सत्यां क्रियाशीलायां महतोऽस्य विश्वस्या-
भूत्प्रकाशः । विकाशोऽयं भवति नैकादिवसेन, किन्तु प्रकाशः क्रमशः ।
यथैव महानश्वत्यः क्रमशोऽङ्कुराद्वानाशाखाप्रशाखाभिर्भवेद्विस्तारितः ।
तथा, ब्रह्माण्डोऽयमपि तदनुरूपादेकस्मान्महतः काण्डाद्वा महत्सत्त्वतो भवति-
सम्प्रसारितो विकाशितश्च, तदा प्रलयावसरे पूर्वकाण्डो यो बीजावस्थापन्नः,—
स पुनर्ब्रह्माण्ड आसीद्वृष्टिविषयः । दृष्टिपथमारुह्य पुनरवस्थितो व्याप्या-
नेकसहस्रवत्सः, पुनरागते समये कालशक्तिप्रभावेन पदार्थसमुदायः प्रलये-
बीजावस्थामवामः व्याप्य बहुसहस्रवर्षमवस्थितस्तद्भावेन । पुनः सृष्टिः, प्रलयः-
पुनः । सुतरां धारावाहिकक्रमेण ब्रह्माण्डस्य सृष्टिप्रलयाविमौ नित्यनियमः ।
सकृत्सृष्टिप्रवाहः, पुनः प्रलयः, पुनस्तथैवेवमनादिकालतः संसारस्यायं सृष्टि-
प्रलयात्मको नियमः प्रवाहरूपेण नित्यः । अतएव जगदात्मकसंसारस्यैक-
दैव ध्वंसो न भवेत्कदापि । घटत एवावस्थान्तरं तस्य । कदा तस्य विलीना-
वस्थत्वं, कदा वा विकाशावस्थत्वं । विकाशावस्था एव सृष्टिः, विलीनावस्था-
एव प्रलयः । यदि सत्त्वोऽयं परिणामिप्रकृतेर्नियमः, तर्हि प्रलयपूर्वतो-
विद्यत यद्यत्, तस्य तस्य नासीत्क्रियदंशस्य ध्वंसः, प्रलयावसरे चन्द्रसूर्या-
दयः सकलपदार्थाः आसन्नवस्थिता लीनावस्थायाम् । पुनः सृष्टिकाले-
विधुभास्करप्रभृतयस्ते सर्वपदार्था आयाता दृष्टिगोचरताम् । समाजतत्त्वमव-
गन्तुं चेदभिलाषः, तर्हि निरुक्तक्रमानुसारेण ब्रह्माण्डस्य सृष्टिस्थितिप्रलयज्ञान-
मावश्यकम् । वैदिकहिन्दुशास्त्रं ददाति शिक्षामेवं, संसारेऽस्मिन् सृष्टिस्थिति
प्रलया राशिचक्रन्यायेनैवं प्रचलन्त्यनादिकालतः । जगद्रूपोऽयं संसारः प्रवाहा-
त्मकतया नित्यः । तदभ्यन्तरीणान्यपदार्थजातमपहाय प्रसङ्गोपयोगितया-
मनुष्योत्पत्तिविवेचनमारभ्यतेऽत ।

यथा, सृष्टिप्रलयसाधारणनियमः स्थूलतो व्यक्तीकृतोऽस्माभिः, तन्नियमानु-
सारेण तर्हि न पुनः किञ्चिन्नूतनं भवेत् सृष्टिव्यापारे, यत्पूर्वं प्रलयावसरे-
बीजाकारेण परिणतं भवति तस्य संप्रकाशमात्रमेव । पुराकले सत्त्वगजस्तमो-

गुणान्विता मिलित्वा मानवमण्डलीप्रलयकल्पे यत्साधारणेकमानवजातीय-
बीजाकारेणासीत्परिणता, तथोपलभ्य परिणतिमासीन्मूलप्रकृत्यां लीलावस्थया-
वस्थिता, कालवशतो हलवीजस्येव कालशक्तिप्रभावेण तत्प्रकृतेर्निष्क्रियत्वं वा-
निर्गुणत्वं तथा साम्यं वा जडत्वं भवेदपमारितं, पुनस्तदा विकाशोऽभवत्तन्नि-
गुणस्य, सत्यस्य विकाशे पुनस्त्रिगुणात्मकमानवमण्डलभूत विकाशम्, अर्थात्-
सकलजगद्विकाशेन साकमाहरोहं दृष्टिपथं मानवजातिः, पूर्वकल्पे यज्जातीय-
धर्मयुक्ता ये, ते तज्जातीयधर्मिममतयैतत्कल्पेऽवलोकिताः । तदभ्यन्तरे-
सात्विकगुणसम्पन्ना दान्मणजातीयाः, क्षत्त्रियजातीयाः सत्वोपसर्जनरजोगुण-
विशिष्टाः, वैश्यजातीया रजउपसर्जनतमःप्राधानाः, केवलतमोगुणयुक्ता-
लोकाः शूद्रजातीयाः, सत्यमासन्, किन्तु तेषां तत्तद्गुणाः प्रलयावसरे व्याप्य-
कोटिकोटिसम्बलरान् निष्क्रियत्ववशतो निद्रिताः, अर्थादासन् जडप्रायाः,-
शीघ्रमपमर्त्तुं शक्नुयात् किं तज्जडतां । प्रकाशितव्यम् तदुत्तरं परतः । युगान्तरेऽ-
पसृतायां सत्यां तज्जडतायां त्रिगुणान्वितायास्तस्या एव मानवमण्डल्या भवे-
द्विकाशः साकल्पेन । यथा शैशवे मानवस्य मङ्कटेन जडत्वं जन्मान्तरीण-
संस्काराणां तथा साहं वयोवृद्ध्या च यदाऽपमरेतज्जडत्वं, तदा पूर्वजन्माजित-
संस्कारव्रातं दृष्टिपथमागतमेकैकशः, तथा संघटतऽनिशं मनुष्यजातितः ।
त्रिगुणस्यास्य धर्माधर्मावलम्ब्य जगदेतद्भवेत् स्थावरास्थावरात्मकनानाविधजीव
परिपूर्णम् । यत्किञ्चिन्नामरूपधारि, तज्जीवनाम्नाऽभिहितमिति वेदान्तमतम्,-
यावपि धर्माधर्मौ गुणविभागं चाश्रित्य भवतुत्यस्तिः सर्वजातीयमानवानामस्याः-
पृथिव्याश्च, यदृथमवलम्ब्य नक्षत्र-चन्द्रसूर्यादीनां ज्योतिष्कपदार्थानां भवत्यु-
दयः, पृथिव्यां तस्यां तडन्माधर्मानुसारेण समं नानाविधजीवजातिभिर्भवत्युद्भवो-
मनुष्यजातः । ततो मनुष्यजातेरेकस्याः सृष्टेः परिणामक्रमेण त्रिगुणात्मक-
प्रकृतेर्गुणानुगत्या तन्मनुष्यजातेरभ्यन्तरे मञ्जाताद्यत्वारो वर्णस्थोपविभगाः ।
यः सत्वरजस्तमोगुणैः सृष्टिविकाशो भवति सकलब्रह्माण्डस्य तन्मोऽप्या-
सीद्विभागश्चतुर्वर्णानां, तद्विभागो गोतायामुक्तो भगवता श्रीकृष्णेन ।

यथा,—

“चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः” ।

यस्य चतुर्वर्णस्य सृष्ट्या सार्द्धमासीदुत्पत्तिः, स चतुर्वर्णः कोट्यग्रूपः ।
तदुक्तं शास्त्रे पूर्वाचार्यैः ।

यथा,—

“सत्वप्रधाना ब्राह्मणाः, सत्वोपसर्जनरजःप्रधानाः क्षत्रियाः, तमउप-
सर्जनरजःप्रधाना वैश्याः, रजउपसर्जनतमःप्रधानाः शूद्राः । इति । सृष्टि-
समयतः सर्वविधमनुष्यसमाजे मन्दोत्तमा लोकाः, सृष्ट्यवसरे मानव-
मण्डल्यभ्यन्तरे वीजगतस्यास्य प्रभेदस्य विद्यमानतया तत्परवर्त्तिकाले-
वीजस्यास्य भवति यथा संप्रकाशः, तथा तेन साकं लोकानामादिभूगुणावली-
क्रमशः स्पष्टं भविष्यति प्राप्तविकाशा । तदर्थं प्रत्येकलोकसमाजेषु क्रमशः-
चतुर्विधा इमे लोका भवन्ति दृष्टिविषयाः, मन्दोत्तमा लोका न सन्ति कुतेति-
न वक्तव्यम्, असभ्यादिपूर्णसभ्यान्तसर्वविधसमाजेष्वपि सात्विकलोका बहवस्तथा-
ऽनेके लोका राजसिकाः, तथाऽसंख्यतामसिकलोकाः सन्तो विराजमाना-
स्तत्तत्समाजस्यापादयन्ति वैचित्र्यं, तस्य मन्दोत्तमस्य मानवस्य विभागानुसा-
रेण कृते मानवजातिविभागे चोपस्थितः शास्त्रोक्तचतुर्वर्णविभागः, जगदे-
तच्चेद्भगवद्रूपं, तद्रूपं तर्हि प्रत्येकमानवसमाजः । मनुष्यसमाजेऽपि विद्यते-
परमेश्वरः । समाजस्यचतुर्वर्णस्तस्य वर्णरूपेण भवति विद्यमानः । तदेवमुक्तं
गीतायाम्,—

यथा,—

“अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्” ।

तथाच तद्दीकाकारः पूज्यपादः श्रीधरस्तदेव विशदयति,—तथाच “यथा-
समुद्रजातं फेनादि समुद्रादनतिरिक्तं सत् पृथक्भावेन प्रतीयते सततम् । तथेदं-
स्यावरजःमात्मकं जगत्सर्वमीश्वराच्च स्वतन्त्रं केवलम् माययापि प्रतीयते भेद-
बुद्धिः, स्वतन्त्रमिदमिति । नोचेत् कारणरूपेण भगवान् चराचरात्मकेषु सर्वभूतेषु-
विभक्तभावेन तथा कार्यरूपेण प्रत्येकजीवशरीरे विभक्तवत्प्रतीयते ह्यनिश्चयं”,
तर्हि गीता कथयत्येवं, सोऽयमसमष्टिरूपेणास्ति सर्वजीवे, व्यष्टिरूपेणैवं विद्यते-
प्रतिजीवदेहं, पूर्वतः प्रदर्शितमेवैवं, मनुष्यसमाजे गुणकर्मविभागशो घटते-

यश्चतुर्वर्णविभागः, सोऽपि भगवता तेन खृष्ट इति प्रतिपादितं गीतया, यथा-
योऽयं समष्टिरूपेण विद्यमानः सर्वजीवे, सोऽयं व्यष्टिरूपेण तेन विद्यमानः-
प्रतिवर्णं, प्रयोज्यावश्यं प्रति सर्वदेशीयमनुष्यसमाजं गीतोक्तिः । सुतरां-
सर्वदेशीयमनुष्यसमाजोऽपि भगवान् विद्यते चतुर्वर्णात्मकत्वेन । प्रत्येकवर्णो-
ऽपि तद्रूपात्मकः । अतः सामाजिकसृष्टिरूपात्मकस्य तस्य नाम कथ्यते वर्ण-
इति सर्वैः ।

अपिच दृश्यतेऽस्माभिरितत्, गुणमवलम्ब्य क्रियते विचारयेत्, सकल-
देशीयमानवसमाजेष्वपि सात्विक-राजसिक-तामसिकप्रकृतिविशिष्टा लोका-
भवन्ति विद्यमानाः, लोका ये सात्विका ज्ञानिनस्ते, ये राजसिकास्ते गृध्रवः,-
तामसिका ये ते अविवेकिनोऽज्ञानिनश्च, कारणमेतदुक्तं गीतायाम्,—

“सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।

प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च” ॥

क्रियते तर्हि परिचयो ज्ञानेन सत्वगुणावलम्बिलोकानां, तथा राज-
सिकानां लोभेन, तथैव तामसिकानामज्ञानेन, यज्ज्ञानेन भवेत् परिचयः-
सात्विकलोकानां, न केवलं तत्पुस्तकगतमुख्यज्ञानम् । सात्विकतां-
प्रापयन्ति लोकान् यज्ज्ञानं, यज्ज्ञानस्योदये भवन्ति लोकाः संयमिनः-
सच्चरित्राश्च, यज्ज्ञानगौरवं वशीकरोति मकलान् लोकानपरान् ।
तज्ज्ञानमपि सात्विकतायाः परिचायकम् । एतादृशज्ञानसम्पन्ना मानवा-
अप्यधितिष्ठन्ते सकलसमाजस्य शिरोदेशम् । तदेवमुक्तं दरिद्रेण गोलुडस्त्रिय-
नामधेयेन कविना, “सर्वत्र चिन्ताशीला जनाः परित्यमिषामुपर्याधिपत्य-
माचरन्तीति बहुदर्शितागुणेनानुभूयतेऽस्माभिः” परिभ्रम्य नानादृशं तत्त-
देशीयलोकसमाजपरीक्षापूर्वकं गोलुडस्त्रियाभिधेयेन कविना तत्कथनं कृतं-
लिपिबद्धम् । सुतरां साधारणोऽयं नियमः सर्वदेशीयलोकसमाजस्य,-
नियमोऽयं, ये ज्ञानिनः विज्ञा विवेकिनश्चिन्ताशीलाश्च तेरेव शासितो लोक-
समाजः । ज्ञानवृद्धजातीया इमे सत्वगुणविशिष्टाः सर्वदेशीया लोका ब्राह्मण-
शब्देनाभिधातव्याः । ना भविष्यति चेत्, सत्वगुणविशिष्टः सर्वसमाजसर्गि-

कथं भवेत्सम्बन्धैर्वशीभूतः । एतादृग्ज्ञानिनो ब्राह्मणजातीयाः सर्वदेशीयमानव-
वर्गा अपि देशे सर्वस्मिन् सचिवपदमधिष्ठाय राष्ट्रः शासति नियमयन्ति-
च जनान् सकलान्, सञ्चरित्प्रभावेणैतेषां यद्वलीयो मन्त्रबलं, मन्त्रबलेनेतेषा-
मङ्गीकुर्वन्ति वशतां मानवाः सर्वे, सत्यामविद्यमानायां सात्विकतायां स्थिरा-
न भवेद्बुद्धिः, मतावस्थिरायां न भवेत् सुमन्त्रणोत्पत्तिः । एतादृक् लोको-
न भवेत् केवलं राजमन्त्री, स भवेत्सम्बलमेव सर्वसमाजस्य, तेषां सदुपदेशस्य-
माधुतायाद्योदाहरणेन वश्यतामवलम्ब्यैतेषां प्रचलन्ति लोकाः सर्वे । भव त्व-
मसिबलेन राजा, किन्तु तत्पार्श्वे जनैकोऽपेक्षणीयो ज्ञानवृद्धब्राह्मणजातीय-
सचिवः । यतस्तत्सचिवस्य मन्त्रबलेन भवेच्छासितो रक्षितश्च देशः । भवतु-
पराक्रमशाली राजा चन्द्रगुप्तः, किन्तु तत्पार्श्वे सचिवश्चाणक्यः, भवतु महाराज्ञी-
भिक्षुठोरिया, किन्तु तत्पार्श्वे राजसचिवो ग्लाङ्गटोननामको ब्राह्मणजातीय-
मानवः । यो यादृक् समाजस्तस्य तादृक् चाणक्यो विद्यते ग्लाङ्गटोनः ।
सर्वसमाजोऽपि तैरेव सङ्गठितो भवति नियमितश्च, किन्तु जनैकचाणक्यो ग्लाङ्-
टोनः कीदृशी व्यक्तिः, तद्व्ययमपि किं उपवीतधारि, तत्र विद्यते ग्लाङ्-
टोनस्योपवीतं, किन्तु कीदृक् वर्णभुक्तः सः, कीदृक्जातीया व्यक्तिः ? न किं-
भवति स ग्लाङ्गटोनो ज्ञानवृद्धो निवृत्तिपरायणः संयमी लोकः, यद्यप्यस्ति-
तादृक् लोकः, स तर्हि कीदृग्येणीभुक्तः, यच्छ्रेणीभुक्ताः हिन्दुशास्त्रीय-
ब्राह्मणाः, तच्छ्रेण्यन्तर्गतः किं नासीत्, परिष्कर्तुं कथामेतामहं दृष्टान्तात्मक-
त्वेन परिगृह्णामि ग्लाङ्गटोनमेकमतम् । यदुक्तं तत्सम्बन्धे अन्यान्यसमजातीय-
समाजपतेः सम्बन्धे वक्तव्यमेतत् । सुतरां सर्वदेशेऽपि मानवमण्डल्याः-
विरोदेशेऽवस्थिता ये, ते ब्राह्मणशब्दवाच्याः, वा ब्राह्मणजातीयाः, न तु भार-
तीयब्राह्मणात्मका भारतेतरप्रदेशेषु भारतीयधर्मशास्त्रोक्तवर्णाश्रमविभागीय-
नियमजालप्रचलनविरहात् । किन्तु ते बुद्धिमन्तो ज्ञानिनो निवृत्तिपरायणाः-
संयमिनो महात्मानश्च । त एव मानवसमाजस्य मन्त्रदातारः पूजार्हाश्च,
कीदृक्पूजार्हास्तु, सर्वसमाजोऽपि ते भावतो ग्लाङ्गटोनवदेवपूजामासन्-
प्राप्ताः, लभन्तेऽधुनाऽपि तां ते । हिन्दुशास्त्रेऽतः सात्विकगुणसम्पन्नो ब्राह्मणो-
देवतास्वरूपः । सृष्टा ब्राह्मणाः देवत्वलाभार्थम् । कियदूरमुत्थातुं शक्नुयाद्-

ब्राह्मणः, कथितं केवलं तद्विन्दुशास्त्रेण, देवत्वं लभमानो ब्राह्मणः शक्त्यात्-
प्राप्त्याश्च क्रमशोऽप्योक्त्यायेष्वरत्नं ततो ब्रह्मपदं, स्थलेऽस्मिन् साकं हिन्दुधर्मेण-
प्रमेदोऽस्ति धर्मात्तरस्य, ब्राह्मणस्योक्ततादर्शो न निर्दिष्टो धर्मात्तर, केवलं-
प्रदर्शितो हिन्दुधर्मेण, लभ्यते ब्राह्मणो ब्रह्मपदमितुषादर्शः । न तावत्-
केवलं शास्त्रादेशः, स्वभावतोऽनेकेऽलभन्त ब्रह्मपदम् । लब्धुं ब्रह्मपदं नियमा-
ये, उपदिष्टास्ते हिन्दुधर्मशास्त्रैः ; नियममेतमनुसर्तुं सृष्टिर्यज्जातेः । ब्राह्मण-
नाम्नाऽभिहिता सा जातिहिन्दुसमाजः, तदर्थं हिन्दुब्राह्मणजात्या साकं प्रमेदो-
देशान्तरीयसात्विकगुणविशिष्टमानवमण्डल्याः । मनुष्यार्थमादर्शो यः प्रदर्शितो-
हिन्दुशास्त्रेण, तदादर्शस्यानीयः सुब्राह्मणः कश्चिन्नपि निर्दिष्टस्याने नासीत्-
सीमाबन्धः स आदर्शः, स्थानसुत्तममुक्त्यायोक्त्यायेककालो लीन आसीद्ब्रह्मपदे-
ऽनन्ते तदादर्शः । उचितो-भवितुमेतादृशपदादर्शः । गतमेतद्ब्राह्मणविषयकं-
विवरणम् । संप्रति सत्वोपसर्जनरजोगुणविशिष्टस्य क्षत्रियस्य, तथा रजोप-
सर्जनतमोगुणविशिष्टस्य वैश्यस्य च प्रारभ्यते विवृतिः,- यथा समाजान्तराले-
यत्सर्वेऽपि भवेयुर्ब्राह्मणाः, सर्वेऽपि सत्वगुणप्रधानाः संयमिनः शान्तिपथ-
पथिका भवेयुर्निवृत्तिपरायणाश्च, नास्त्येवं सन्भावना, अधिकान्ततो लोका-
अपि प्रवृत्तिपरायणा इन्द्रियासक्ता लोभिनः षड्विपदासाध । यदुक्तं लक्षणं-
शास्त्रे क्षत्रियवर्णस्य, तदतीव च परिष्कृतम् । सर्वोपसर्जनरजोगुणप्रधानः-
क्षत्रियः, सत्वगुणेन साकं रजोगुणस्य इन्द्रमेतज्जातीयमानवानां समीपतः ।
इन्द्रनेत्रेण रजोगुणः पराजितुमुत्तिष्ठति सत्वगुणम् । येषु सकलेषु लोकेषु-
इन्द्रमिदं प्रचलत्वनवरतम् । अपि च स्वाभाविकसंस्कारवशतो-भवति सततं-
विजयो रजोगुणस्य । ते हि शास्त्रनिर्दिष्टक्षत्रियजातीयाः लोकाः, क्षत्रिय-
जातीयमानवाभ्यन्तरे यथा साकं सत्वगुणेन इन्द्रं रजोगुणस्य तथा वैश्यजातीय-
लोकाभ्यन्तरे रजोगुणस्य इन्द्रं समं तमोगुणेन, इन्द्रमैतन् जयो रजोगुणस्य,-
पराजयस्तमोगुणस्य । दृश्यते तद्धेतुः । उभयजातीयलोकास्मिन् प्रावर्त्य-
रजोगुणस्य, किं भवेत्प्रावर्त्याद्रजोगुणस्य ? तथा भूत्वा प्रवलो रजोगुणो यथाऽ-
भिभवेत्स्वत्वतमसी, किं भवेत्तदा ? तदा जीवा भवन्ति महाप्रवृत्तिपरायणाः-
महाप्रवृत्तिपरायणत्ववशतो जीवाः कर्मिणः ।

गोतायामुक्तमेतत्—

“रजो रागात्मकं बिद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।

तन्निवध्नाति कौन्तेय ! कर्मसङ्गेन देहिनम्” ॥

अतो रजोगुणो वध्नाति जीवं दृष्टार्थक्रियान्नातेषु कृत्वाऽसक्तं । दृष्टादृष्टार्थिका क्रिया केति जिज्ञासायां क्रियायां यस्यां फलं दृष्टं वाऽवाप्तं, सुखहेतो-
रुत्पद्यते तस्यां लोकस्यासक्तिः । सा क्रिया दृष्टार्थिका, अपि च यस्यां न-
लभ्यते फलं प्रत्यक्षतः, सा क्रियाऽदृष्टार्थिका । तत आसक्तिवशतो जीवो-
भूत्वा दारुणपरतन्त्रो-भवेत्-कर्मण्यनुरक्तः, यत्प्रक्षरेतत्क्रियाहेतोस्तरङ्गो धाव-
त्येकमुष्मेन, तदर्थं मानसिकाभ्यासवशत-उत्पद्यते सूक्ष्मशरीरम् । तदेव-
सूक्ष्मशरीरं परिभ्राम्य जन्मजन्मान्तरे जीवं कुर्याद्वहं—संसारे ।

तत आह पूज्यपादः श्रीधरः,—

आसक्तिवशतो “जीवं बध्नीयात्” अत्रैतदृश्यते यथा रजो-गुणप्रधानाः
लोकाः प्रवृत्तिपरायणाः ।

तत्परायणत्वात् कर्मप्रधानास्ते । सत्वगुणविशिष्टा लोका न कुर्वन्ति-
कमेति न, कुर्वन्ति कर्म त एव । अपि च तमोगुणप्रधाना ये, कर्म कुर्वन्ति ते,-
सत्यं, किन्तु रजोगुणप्रधाना लोकाः कमेणा भवन्ति जगति विख्याताः ।
तेषामव्यवदानपरम्परया जगत् परिपूर्णं परिपूर्णं लोकसमाजश्च । क्षत्रिय-
धर्मिणो लोकस्य साधुसात्विकक्रिययाऽलङ्कृतो देशः सकलसमाजश्च, भूत्वा-
यशोनिष्ठवस्ते ब्रह्मता दानधर्मेण महता ब्रह्मता सात्विकानुष्ठानेन महता च-
कुर्वन्ति देशान् परिपूर्णान्, दृश्यतामन्यतस्मात्, दारुणधनलोभो वैश्यान्-
करोति ब्रह्मसु ब्रह्मसु कार्येऽवासक्तान् । स्वदेशं सुरक्षितं सुशान्ति-
सुशोभितं च कर्त्तुं यत् कार्यमनुतिष्ठन्ति क्षत्रियाः, कार्येण तेन प्रत्येक-
लोकसमाजो रचितः सुसङ्गलया भवति चालितश्च ।

अपि च वैश्यास्तल्लोकसमाजस्य प्रतिपोषणार्थं क्षत्रिकरणे पशुपालने-
बाणिज्ये च भूत्वा नियुक्ता धनलिप्तामात्मनः कुर्वन्ति प्रवलप्रवृत्तिश्च-
चरितार्थम् ।

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यजातीयमानवर्यः क्रियते समाजः संगठितः सुशोभितः-
सुरक्षितस्तथा परिपुष्टश्च, सेवितुं तान् सन्ति के ? प्रत्येकसमाजोऽप्येकजातीय-
मानवोऽवश्यमपेक्षणीयः कर्त्तुं तत्त्वेवां, शूद्रशब्दवाच्यास्तज्जातीयाः ।

मानवसमाजमात्र एव चत्वारोमान्यङ्गान्यावश्यकानि । न सन्ति चेच्च-
त्वार्यङ्गानि, तदा न भवेत् सङ्गठितः कोऽपि लोकसमाजः ।

अपिच, भवेच्चैस्संगठितः तथापि न शक्नुयात् स्यात्, सुतरामिमे चतुर्णां-
तीयलोकाः प्रत्येकलोकसमाजस्यावश्यकान्यङ्गानि, सर्वे समाजाश्चतुःश्रेणी-
यैरेभिर्लोकैः सन्ति परिपूर्णाः, कुर्वन्ति ते प्रत्येकसमाजसृष्टिं, अपिच सृष्टा-
तदुन्नतिं साधयन्ति ते, महाबलमेतदङ्गचतुष्टयं लोकसमाजे । भूत्वा वलीयानित-
चतुर्विधबलेन भवति दण्डायमानो लोकसमाजः । समाजस्यैषां चतुर्णाम-
वयवानामन्तरालेऽङ्गमेकं भवेच्चैस्तेजस्कं तदा पुनर्न शक्नुयात् स्यात् ।
अन्यदिग्भागतस्तद्बलमागम्यादितवस्तद्वलं, समवटतेषां दुर्गतिर्हिन्दुसमाज-
स्यैकदिनं । एकदैव निस्तेजस्कमासीत् क्षत्रियबलम् ।

क्षत्रियबलं सर्वबलाग्रयस्थानं, गते क्षत्रियबलेऽपरं त्रिविधबलं स्यात्-
नाधिकुरुते स्थानं, ततो यवनेरागत्याधिकृतं भारतवर्षं, तदारभ्य भारतीय-
क्षत्रियबलं भवति क्रमशो निस्तेजस्कं निर्वीर्यञ्च । भारतीयलोकसमाजो भवतौ-
दानीं सुरक्षितः सुशासितश्च सङ्गिर्भारतीयमहाक्षत्रियबलात्मकैरिङ्गलण्णीर्यः,-
गते सत्येकबले बलमन्यङ्गवेदीनवीर्यम् । क्षत्रियबलेन साकं सम्बन्धो घनिष्टो-
वैश्यश्च, यतो बलद्वयमेतत्कर्मशक्त्यात्मकं समाजस्य, ततोऽद्य ज्ञासे क्षत्रियबलस्य-
सति साधिते भारतं वैश्यशक्तिर्हीनतामागच्छति क्रमशः । भवेत् किं सति हीन-
वोर्यं वैश्यगणे, वैश्यगणेनापरदेशेयेन स्वसमाजो रक्षितो यत्नपूर्वम् । यतो-
न भवेत् कदापि वैश्यशक्तिरहितः समाजः, स्वस्वहानिमपहाय सत्यपि-
क्षीणबले भारतीयवैश्यगणे किं भवेत् समाजोऽवलः ? हस्तिरतः सा परकीय-
हस्तगता । स्त्रीयाभावमपरदेशीयलोकनिवर्हेन निवारयति सततं भारतीय-
समाजः ।

येन विना न शक्नुयाच्चलितुं समाजः, तद्विरहितः समाजः कथं शक्नु-
यात् स्यात्, दण्डायमानं भवत्येतत्फलमिदानीं । भवेच्चनागमो यो भारतीय-

वैश्यसमाजस्य तं लब्धवान् परदेशीयवैश्यगणः, क्षत्रियवैश्यशक्तेर्भारतीयसमाजस्य भवति ह्रासः, सत्यं, किन्तु तद्भारतस्य ब्राह्मणबलं शूद्रबलञ्च न भवति-निस्तेजस्कमधुना हिन्दुसमार्ज, जातिभेदप्रथाया विद्यमानतया तत्समाजस्य-ब्राह्मणशूद्रबलं क्षत्रियवैश्यबलवच्च क्षीणं, यथा दुर्गतिः प्राचीनभारतस्य-तथैकदा प्राचीनरोमस्यैवं ग्रीशस्य चाघटतैषा दुर्गतिः । कथमेते ?

रोमस्य ग्रीसस्य चैकदा क्षत्रियबलस्य स्वल्पतेजस्कतयाऽसीत्यराधीनो-देशः स सः, रजोगुणोऽसीमब्रह्माण्डस्यास्य सृष्टिकारिशक्त्यात्मकः, तथा रजो-गुणो हि कार्यशक्ति-स्वरूपः प्रवृत्त्यात्मकश्च यथा विश्वमसीमं संगठितवान्-रजोगुणस्तथा संगठितस्तेन समाजः, न तावत्केवलं मानवसमाजः, किन्तु-रचितो मानवेतरप्राणिसमाजोऽपि तेन, दृश्यतां तावत्कीदृक् मधुमक्षिका-समाजः, तत्समाजोऽप्यवलोकित्वा रीतिरेवं, यथा याः सकलमक्षिकाः क्षत्रिय-जातीयास्तथा वैश्यजातीयाः, तदुभयजातीयाः समादधति सकलकर्म समा-जस्य, रात्री मक्षिका तत्र मन्त्रवलं, दलस्थानिका मक्षिका-नियुक्ताः शासने-राज्यकार्ये च, मध्वाह्वरणेऽनिकास्तथा तदलस्य, सेवाकार्येऽनिकाः सत्यो नियुक्ता-समाजं परिचालयन्ति । यन्नवत्ययं तत् स्यात् प्रचलितं सृष्टिकालतः । भविष्यत्कालेऽपि । नियमस्यास्य न भवेद्वातिक्रमः ।

यतो मक्षिकागणस्य तस्य समाजबन्धनमासीत्संगठितं स्वाभाविक-प्रवृत्तिवशतः । यत्परिदृष्टं मधुमक्षिकादले, दृश्यते तन्निर्वाधं मेषवृषप्रभृति-ज्वन्त्यान्धसामाजिकप्राणिगणेषु । सुतरां यत्र यत्र समाज-स्तत्र तत्रैको विद्यते-द्वितीयो वा समाजपतिरित्यवलोक्यते लोके । चालयति सकलान्मन्त्रशक्त्या-ज्ञानबलेन च स एव समाजपतिः । ज्ञानबलं समाजस्य प्रधानबलमिति-मन्त्रव्यं तद्वलमस्ति स्थापितं सर्ववलानां शिरोदेशे । समाजस्य शासन-परिरक्षणकार्यं तत्पुष्टिश्चीद्विद्विषाधने च व्यक्तयो वक्त्रो भवन्ति व्याकुलीभूय-सर्वकर्मतत्पराः सततं । अपिच ये समाजस्यावस्थिता निम्नदेशे, तेऽसंख्या-साधारणाः । शिल्पादिसेवान्तसमस्तकार्यमनेनासंख्यव्यक्तिगणेन भवति-संपादितं, एतेऽसंख्या लोकाः पीठात्मकाः समाजस्य । यतस्तेषामुपरि भवति-दण्डायमानः समाजः । समाजस्य ये कर्मशक्त्यात्मका रजोगुणप्रधाना-

स ते क्षत्रियवैश्यजातीयविभागमयाः । प्रवृत्तिः कामनालोभश्च विभागद्वय-
प्रेरयति कार्यं । शक्तिर्या कार्यकारिणी, ततो भवन्ति सृष्टिस्थितिप्रलयाः,-
कार्यतोऽतः सृष्टिः कार्यत्वात् स्थितिः क्षयः कार्यतश्च विश्वस्य । सुतरां समाजस्य-
क्षत्रियवैश्यजातीया व्यक्तयः साधयन्ति समाजस्य सृष्टिं स्थितिं प्रलयं च-
सन्ततं, यत्समाजे प्रवलमेतत् शक्तिद्वयं, भवेत्स्थितिसाधनं तत्समाजस्य,-
नोचेत्क्रमशस्तस्य भवेत् संजातो ध्वंसः, अन्यदिग्भागतस्तद्वलं यद्यपि-
भवेदागतं तदा तत्समाजस्तेन सन् परिपुष्टोऽवतिष्ठेत् सुस्थिरं । कथन-
मेतत्-प्रतिपन्नमासीद्विन्दुसमाजदृष्टान्तेन, घटते यद्विन्दु-समाजे, भवेत् प्रयुक्तं-
तदन्यसमाजे । तद्वृत्तिसाधिका समाजस्य कर्मशक्तिः । कर्म यत्, गतिस्तत्,-
करोति कर्म मानवो यः । भवेद्वस्तुचालना तस्य भवेद्वा पादचालनं । हस्तोरु-
देशः शरीरस्य गतिसाधकः शरीरान्तराले । पाददेशस्य वलमूरुः, ऊरुद्वया-
दुत्पद्यते पादद्वयगतिः । सुतरां बाहुवलमूरुवलं च शारीरिककार्यस्य-
प्रधानसाधकम् । कस्तावत् समाजः । समष्टिमात्रं व्यक्तिपुञ्जस्य । कार्यशक्ति-
विद्यते यदि तत्समाजस्य, तदा समाजशरीरस्य सैव बाहुवलमूरुवलं च,-
सर्वशरीरसंगठनमनुतिष्ठन्ति ज्ञानकर्मप्रवृत्तयः ।

ज्ञानेच्छाकर्मणामेकत्वं तथा संहतशक्तेश्च यदि नाम शरीरं तथा शक्ति-
समूहपरिचालितं तत् शरीरं यदि भवेत् समञ्जसीभूतं यन्ममात्रं, समाजः-
शरीरात्मक इति कथयेन्न कथं तर्हि । मनुष्यस्येतरप्राणिगणस्य च यथा शरीरं-
शक्तिपुञ्जस्य संहत्यात्मकः समञ्जसीभूतो यन्मः । समाजस्तथा तद्रूपः । शास्त्र-
मतः शरीररूपेणाऽकल्पयत्पूर्वतः शरीरं, विद्यते शरीरोदेशो मनुष्यस्येव समाज-
शरीरस्य । विद्यते बाहुरूरुः पाददेशश्च । कस्येदं शरीरम् ? प्रतिजीवशरीरं यथा-
ब्रह्ममन्दिरं, तथा ब्रह्मशरीरं प्रत्येकसमाजः । ब्रह्मणस्त्रिविधशक्तिबलेन अर्थात्
ज्ञानेच्छाकर्मशक्तिबलेन रचितो यथासीद्ब्रह्माण्डः नासीत्केवलं रचितः ।
सोऽयं ब्रह्माण्डस्तु त्रिविधशक्तिबलेन भवत्यवस्थितः । तथा प्रलयावसरे लप्स्यते-
विलयं तच्चिविधशक्तौ । तथा जीवदेहोऽपि तच्चिविधशक्तिपुञ्जेनासीत्संगठितः ।
भवेत्प्रबन्धबाहुल्यमेतद्विचारकरणेऽतः सूचितमेवेदं, दृश्यतेऽस्माभिरिव तच्चि-
विधशक्तिप्रभावेनानुष्ठितमेतत्समाजनिर्माणं जगत्कर्त्ता परमेश्वरेण । तथा तत्-

समाजस्यन्तरेऽवतिष्ठते स तत्त्रिविधशक्तिरूपेण, तत् ऋग्वेदोयपुरुषसूक्तान्तर्गत-
ब्रह्माण्डसृष्टिव्यापारकथनावसरे कथं विधाय समाजसृष्टिं चतुराननो विराड्रूपेण-
भवति विद्यमानः, तद्वर्णितं तत्र विस्तरतः । सृष्टितत्त्वं तस्य सृष्टिरूपत्वं,-
स्थित्यात्मकत्वं तस्य समाजतत्त्वमित्यवगन्तव्यम् । पूर्वतः कथितमेतत् ब्रह्मणः-
सामाजिकविराट्शरीरे विद्यते शिरोदेशो-बाहुयुगलमूरुः पाददेशश्चेति ।
तत्तद्विभागेन तच्छरीरस्य परिचितमासीद्ब्रह्मणः शरीरम् ।

ततो ब्राह्मणादिवतुर्विधसमाजविभागः कथितो वर्णशब्देन । तत्सद्वर्णद्वारेण-
ज्ञानेच्छाकर्मशक्तिसम्पन्नशक्तिपुञ्जस्वरूपस्य समष्टिशक्त्यात्मकब्रह्मणो-भवति-
परिचयः शरीरस्य । स एव मनुष्यसमाजात्मकतया वर्तमानः तत्समाजस्य-
माधयति परिचालनं परिरक्षणं परिपुष्टिञ्च । न मनुष्यः समाजस्य प्रकृताधि-
पतिः । केवलं मनुष्यो निजाहङ्कारवशतोऽन्वीभूयाधिपतिरहं कर्त्ताहमिति-
मन्यत आत्मानं, सर्वसमाजस्य सर्वलोकमण्डल्याच्च कर्त्तात्मकत्वेन परमेश्वरः-
परिचालयति प्रतिपालयति च विश्वम् ।

सोऽपि समाजरक्षार्थं युगे युगे वोपयुक्तसमये ज्ञानचक्षुषाऽवलोक्यते-
मनुष्यैः, तदाऽन्वोऽपि मनुष्यः सामाजिकव्यापारे पश्यति हस्तं भगवतः ।
यदैव रूपेण भगवन्तं मानवमण्डलीसमाजान्तराले पश्येत्तेषां प्रतिपालकत्वेन,-
तदा तस्याविर्भावमवतरणं चाङ्गीकुर्वन्ति मानवनिवहाः । न भवेच्चेदेतत्, स-
चिरदिवसं समाजशरीरस्याधिष्ठातृदेवतात्मकत्वेन विद्यमानो विराडाकारेण-
वर्त्तते सततम् । तदवस्थानं तस्य स्थितिरूपमेव स्थित्यात्मकत्वेनैतेन म-
ज्ञानेच्छाकर्मशक्तेः समष्टि-स्वरूपविराड्ब्रह्मात्मकः ।

तदेवाह वेदः,—

“ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्वाङ् राजन्यः कृतः ।

उरु तदस्य यद्वैश्यः पदभ्यां शूद्रोऽजायत ॥”

तथा शुक्लयजुर्वेदे ।

न केवलमतः परिदृश्यते अथर्ववेदेऽपि सोऽयं मन्त्रः ।

यथा,—

“ब्राह्मणोऽस्य मुखमासोऽङ्गं राजन्योऽभवत् ।
मध्यं तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत” ॥

इति दृश्यते पाठभेदः स्वल्पपरिमितः, किन्तु समानो भावार्थः । विराजो-
मुखं यत्तदेव ब्राह्मणः, बाहू यौ, तत्स्थानीयः क्षत्रियः, तथोरुयः तत्स्थानीयो-
वैश्यः तथा पद्भ्यां शूद्रः अजायत, पादस्थानीयः शूद्रः, अर्थात् सुखादिभ्यो ब्रह्मणः-
सम्भूतत्वात्सत्तदवयवानुरूपकार्यकारित्वाच्चेति तत्स्थानीया इत्यर्थः प्रकाशितो-
ऽत्र । स्थलेऽस्मिन्नङ्गो यो ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यश्च, न तावदेत एकैकव्यक्तिमात्र-
रूपाः, ते सर्वे समष्ट्यर्थे व्यवहृताः । कुत एवं, ब्रह्मापि व्यवहृतो भवति सम-
ष्ट्यर्थे, यो ब्रह्मणो भागः, सोऽवश्यं बोद्धव्यः समष्ट्यर्थात्मकत्वेन । ब्राह्मणत्व-
क्षत्रियत्ववैश्यत्वविशिष्टलोकममष्टिब्रह्मणः कायः, ब्रह्माऽपि न तावज्जाति-
विगेषेणावहः, किन्तु सकलजातिषु विद्यते स एव । सुतरां ब्राह्मणादिचातुर्वर्ण्य-
यत्प्राकृतिकं, तद्यत्न मानवकृतिमाध्यमिति न वदति गोता केवलं, तथा-
कथयति वेदोऽपि । तदेव वेदोऽस्तीति परिचयं ददाति गीतावाक्यम्,—

“चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः” । इति ।

प्राकृतिको नियमो यः स नित्यनियमः सोऽपि वैज्ञानिकसत्यात्मकः ।
वैज्ञानिकपरीक्षया सत्यरूपेण प्रतीयमानतया वेदमन्त्रत्रातं भवति सत्यात्मकं,-
अतो वेदः प्रत्यक्षात्मको नित्य इति निर्दिशन्ति हिन्दुशास्त्रकर्तारः, प्राकृतिक-
सत्यं यत् तदपि केवलं भवेत्प्रयुक्तं हिन्दुजाताविति न, भवेत्प्रयुक्तं सर्वजातौ ।
भवेत्प्रयुक्तं कया रीत्या सर्वजातौ, तदस्माभिः समालोच्यते प्रस्तावेऽस्मिन् ।
न तावन्मनुष्यजाताविवं, मनुष्येतरप्राणिजातिषु तदेव प्राकृतिकनित्यनियम-
रूपेणामोत्यतीतं । वर्णभेदतां भवेत्कथं समाजसृष्टिः, सेव प्रदर्शिता पूर्वतो-
ऽस्माभिः, प्रस्तावेऽधुनातने सृष्ट्या तस्य विपरीतप्रतिज्ञाऽस्माभिः प्रथमतः ।
प्रस्तावेऽस्मिन्नादितः प्रदर्श्येयं समाजसृष्टितो वर्णभेदोत्पत्तिः । प्रतिज्ञाद्वय-
मेतद्विपरीतं, किन्तु न विरोधि । यथा बीजतो वृक्षः, वृक्षतो बीजं, तद्रूपा-

तदुभययुक्तिः । विज्ञानवेदसम्भवेष्टा युक्तिः । यद्यपि सृष्टः समाजः, तर्हि सृष्टि-
नियमे भवेत्तत्र सङ्गतः । तदेव समर्थयति भगवान् कपिलः,—

“रागविरागयोर्योगः सृष्टिः” इति सांख्यसूत्रं, रागविरागाविमौ विश्व-
व्याप्येतत्सङ्घर्षशक्तियोगेन कथमस्य परिदृश्यमानस्य ब्रह्माण्डस्य साधयतः-
सृष्टिं प्रकाशं वा, संक्षेपतः सृष्टितत्त्वविवेकेनैव प्रकाशयति तत्परतः ।

यथा, साहं जलेन जलमाकृत्य भवति परिपूर्णः सागरगर्भः, वायुना-
साकमेकीभूय वायुः परिपूरयत्याकाशदेशं, सममग्निना भूत्वा सम्मौलितोऽग्नि-
ब्रह्माण्डस्यास्य दीपात्मकत्वेन निर्माति स्म सूर्यदेवं, सह पृथिव्यैकीभूय पृथिवी-
ब्रह्माण्डमिमं पर्यंपूरयन्नक्षत्रमण्डलेनैव, यद्वागविरागयोगेनाभवत् पञ्चभूत-
सम्मौलनं । तद्वागविरागयोगेन लोकसृष्ट्यवसरेऽरण्यपरिपूर्णाऽभवत् पृथिवी ।
सृगकुलमेकीभूयापूरयत्तन्महार्ण्यं, मत्स्याः सर्वे जलाशयेऽभवन् सम्मौलिताः,-
भूमौ सत्यां पतितायां केनापि नियमेनोत्पद्यन्ते तत्रैकजातीयकण्टकवृक्षाः,-
उत्पद्य भूमिं पर्यंपूरयन् जाङ्गलैः, दृश्यन्ते सर्वत्र सजातीयमेतन्नं सजातीयैः,-
पृथग्मावक्ष्य विज्ञातीयैभ्यः । धात्वाकराः सर्वे विघेषविघेषधातुभिरभवन् परि-
पूर्णाः । हृत्तेः साहं हृत्ताः सम्मौल्य निर्मान्धरण्यसृष्टिम् ।

अपिच, विभुवनमासीत् परिपूर्णं विघेषविघेषजीवसमाजिन । तद्वेदु-
यदि, तदादिमसृष्टिकाले यदा ब्रह्मणो वा हिरण्यगर्भस्य सूक्ष्मशक्तिमयसमष्टि-
शरीरतः समभवत्प्राणिनिबहः, मनुष्यजातिः केन नियमेनैकैकमनुष्यसमाजिन-
भूत्वा दलबद्धा परिपूरयति स्म पृथिवीं, तेनैकेन रागविरागयोगेनापरापरस्मात्-
प्राणिज्जलात् पृथग्भूत्वेकताकृतोऽभवत् सम्मौलितश्च । ते तदा सर्वे नरा-
कारमात्रमेव । तदा यद्यद्यदतिपुञ्जे निहितं सालिकबीजं ब्राह्मणस्य ।

अपिच, शरीरे येषां क्षत्रियत्वं, वैश्यत्वं तथा शूद्रत्वं, चासीन्निहितं, ते-
सर्वे भूत्वैकसमाजभुक्ता वासमेकत्र कृतवन्त एव । ततश्चर्मस्य तथा विशेष-
विशेषशक्तेषु नासोत्परिचयः प्रथमतस्तेषां । क्रमशस्तेषां स्फूर्तिर्मलमत-
तत्तद्विशेषभावः, ततः प्रादुर्बभूवुः सर्वे वर्णाः, ततो मनुष्यसमाजो पृथितोऽभूत्-
शतशतबन्धनेन त्रिगुणदारेण मानवसमाजो-भूत्वा सन् विभक्तो यथासीत्-
संगठितः, यथा चतुर्वर्णविचिञ्चितश्च, तथैव विद्यते प्रत्येकजीवसमाजे तद्वीतिः ।

क्रियतामणुवीक्षणयन्त्रसाहाय्येन क्षुद्रतमकीटाणुसमाजपर्यवेक्षणं युष्माभिः । द्रष्टुं लभेत, तस्मिन् समाजे मनुष्यसमाजस्येव कलहविग्रहकार्यं व्याकुलता । रक्षाकार्यं, परिपोषणकार्यं, सेवाकार्यञ्च प्रचलति सन्ततमिति । दृश्यतां-समाजः पिपीलिकानां, तथा तदेव तत्रापि, समाजेऽपि हस्तिवराहप्रभृति-जीवानां दृश्यते स एव नियमः, यानि गुणत्रयपरिचायकानि ज्ञानेच्छा-कर्माणि, यथा प्रत्येकजङ्गमसमाजे लभ्यते परिचयस्तत्त्रिगुणस्य, तथा त-त्त्रिगुणस्य लभ्यते परिचयः स्थावरसमाजेऽपि । तथा महाभारतीयाश्वमेध-पर्वणे जनचत्वारिंशदध्यायस्थप्रमाणजालस्य संक्षिप्तार्थाऽत्र प्रकाशयते ग्रन्थ-बाहुल्यभिया । ‘‘स्थावरसमुदाये विद्यते तमोगुणाधिक्यं, किन्वेते न विरहिता-रजःसत्त्वाभ्यामेककृत्वः । मधुरादिरस एवेषां रजोगुणः, सत्वगुण एतेषां स्नेह-पदार्थ इत्यभिहितं पूर्वाचार्यैः । वस्तुतो विद्यत इह लोके पदार्थसमुदायो-यः, तन्निवृद्धस्यापि भवेत् प्रकाशितः पर्यायेण । गुणत्रयमेतत्प्रकृतितं इति-सिद्धम् ।

समाजशरीरं जीवशरीररूपेण परिकल्पितं वेदेन । तत्कल्पनं किं प्रकारेण-केन सङ्गतं, न, तत्सङ्गतिः प्रकारेणान्येनासीत्परिदृष्टा, जीवमात्रेऽप्यङ्गप्रत्यङ्गानि-न प्रकाशितान्येककृत्वः, जरायुजस्तेदजाण्डजोद्भिज्जनामकमेतच्चतुर्विधजीव-शरीरमङ्गप्रत्यङ्गैः परिपूर्णम् । चतुर्विधमेतज्जीवशरीरं किं प्राप्तं विकाशमेक-दिवसे, इति न, यथा विद्यत उद्भिज्जशरीरं बीजकोषान्तराले, जरायुजो-जरायुमध्ये, तथाऽण्डजोऽप्यण्डाभ्यन्तरे, तथा स्तेदज. स्तेदान्ताः । तच्छरीरस्याङ्ग-प्रत्यङ्गादि क्रमशो विकाशमुपलभ्यावर्गपे प्राप्नोति पूर्णविकाशं । कतिपयाव-स्थातः परं प्रजापतेः सुन्दरशरीरमायाति दृष्टिपथं । समाजशरीरमपि तद्रूपं, तस्य विद्यन्तेऽवस्था बाल्ययौवनवार्द्धक्याख्याः । विर्गपतो मनुष्यसमाजस्य-क्रमविकाशोऽयमेकैकगोऽभवत्सुसम्पन्नः । ततो भवेद्युगान्तरपरिणामस्तस्य । युगान्तरपरिणामोऽयं सत्यत्वेतादापरकल्यात्मकतयाऽभिहितः । सत्ययुगं तस्य-बीजावस्था, बाल्यपरिणामश्च । त्रेतादापरद्वयं तस्य यौवनं, प्रौढता वा परिण-तिश्च, तथा कलियुगपरिणामे तस्यागता वार्द्धक्यावस्था । यथा समाजो वर्ण-भेदेनासीद्विभक्तः, तथा सह तत्सङ्गेनोपस्थितमासीद्युगान्तरं तस्य । समाजस्य-

वर्णभेदेन विभागो नाम समाजस्थलीकमण्डल्यां पूर्णविकाशस्त्रिगुणस्य । सति-
तस्मिन् पूर्णविकाशे प्राधान्यतः सात्विकतायाः कथितं ब्राह्मणयुगात्मकत्वेन-
सत्ययुगम् ।

रजोगुणप्राधान्यवशतो वीरत्वविकाशस्य तथा वैश्यगणेश्च स्फूर्त्तिसाधक-
तया क्षत्रियवैश्ययुगानामेकत्वेनाभिहितं त्रेताहापरहयम् ।

तथा कलियुगे तमःप्राधान्यस्य लब्धप्रसरतया कलियुगमेवाभिधातुं शक्तु-
यात्शूद्रयुगनाम्ना । तथैव प्रतिपादितं कलियुगस्य शूद्रयुगात्मकत्वं हिन्दुधर्म-
शास्त्रकारैः । एष युगान्तरपरिणामो विव्रियतेऽस्माभिः क्रमशः । प्रकृतेः सकल-
व्यापारो भवेत्क्रमशः । आलोकात्म्यकारयोः सति क्रमशो विकाशे भवति-
दिवसो रात्रिश्च । क्रमशः सञ्चरिता भवन्ति षड्रतवः । प्रतिसमयं भवति सम्पन्ना-
प्रकृतिस्मृष्टिः । जगति त्रिगुणविकाशो भवत्येकैकशो महदादिक्रमेण । समर्थ-
यत्येतन्मतं विदेशीयविज्ञानशास्त्रमपि । तथा क्रमशो-मानवसमाजस्मृष्टिः-
संघटते सन्ततं तद्रूपेण । एकदैव चातुर्वर्ण्यसमन्वितो न प्रतिष्ठापितः संपूर्ण-
मनुष्यसमाजः । महाभारतपठनावसरे श्रुतमस्माभिर्भोक्तुमुत्तमः, आदिसमाजे-
स्थापितो राजतन्त्रो नैककृत्व इति ।

यथा, भीष्मः कथयति, धर्मराज ! प्रथमतो यथाभूद्राजत्वस्मृष्टिः सत्ययुगे,
श्रुयतां सावहिततया ।

दृष्टव्यां सर्वादितो राज्यं राजा, दण्डो वा दण्डार्हव्यक्तिश्च नासीत्-
किञ्चिदेतत् ।

मनुष्या धर्ममेकमात्रमवलम्ब्य चक्रुरन्योऽन्यरक्षणं पूर्वतः । मानवगण एवं-
प्रकारेण कियत्कालमतिवाह्य परिशेषे रक्षणविज्ञेयं परस्परस्यावगच्छति-
स्मातीवकष्टकरम् ।

समयेऽस्मिन् मोहस्तेषां प्राविशन्मनोमन्दिरे ।

मोहाविर्भावात्क्रमशो ज्ञानधर्मलोपस्य सति सम्भवे मानववर्गा लोभपर-
तन्त्रतयोत्तिष्ठति स्म क्रमशः, परधनादानतत्परः कामपरायणो विषयासक्तः-
कार्यकार्यविवेकशून्यश्च” ।

महाभारतीयप्रमाणजालस्य संक्षिप्तार्थवर्णनमेतदतीव स्वाभाविकं प्रकृति-

सङ्गतञ्च । यदा बीजावस्थायामविद्यत मानवसमाजः, तदा चतुर्वर्णप्रकृतिस्थ-
लोकनिवहे सत्यपि विद्यमाने चतुर्वर्णस्य विराड्विकाशो नासीदेकदिवसेन ।
युवकस्य समस्तगुणो वर्त्तते सत्यं शिशोः शरीरे, किन्तु यथा भवेद्विराड्वि-
काशो यौवनावस्थायां, तथा शैशवे किं लब्धो भवेत्परिचयस्तेषाम् । यस्य यस्य-
गुणस्य भवति परिचयः प्रौढावस्थायां मनुष्यस्य, यौवने किं न भवति परिचय-
स्तत्समस्तगुणस्य ? वा तत्समस्तगुणं न किं पश्यति मनुष्यः ? । शैशवकाले-
मानवसमाजे चतुर्वर्णप्रकृतिविशिष्टलोकनिवहस्य सत्यपि विद्यमानत्वे तेषां
न भवेत्सहसा विराड्विकाशः । यथा वर्त्तते भक्ष्यभोग्यविषयस्य सकलस्यै-
कैकशः, तथा भवति प्रसारितं कर्मक्षेत्रं मानवसमाजस्य, तथा समं तत्-
कर्मक्षेत्रविस्तारेण भवति विकासलाभो लोकप्रकर्तः क्रमशः । न भवति हि-
गुणविकाशोऽनुपलभ्य कर्मक्षेत्रं । यथा लोको न भवेत्क्षेत्पदस्य, तदा न भवि-
ष्यति प्रकृतिपरिचयस्तस्य । कः कीदृशमानवः ? स न परिचीयते सहजतः ।
तथा समाजस्य कर्मक्षेत्रं न भवेत्क्षेत्रप्रसारितं विकासितञ्च, तदा क्रमशो-
गुणागुणो प्राप्तुं न शक्नुयातां स्फूर्तिम् ।

सर्वविधमानवा भवन्ति मरलचित्ताः शैशवे । व्यवहारोऽपि भवति-
सरलस्तेषाम् ।

यतः कीदृशी कुटिलता ? तां न जानन्ति ते । सत्या या कथा व्यष्टिजीवे,
सत्या सा समष्टिजीवेऽपि ।

अतोऽस्माभिः श्रूयत आदिममाजसृष्ट्यान्तेऽप्येतत्, आसीन्मनुष्यगणोऽति-
सरलो धर्मेपरायणश्च सत्ययुगः । समाजान्तराले क्रमशोऽधर्माचरणं प्रविशति स्म-
पादशः । पादतः पादतः पापवृद्धेः कारणमेतत् । यथाऽतिवाञ्छते स्म कालः,-
प्रसारितमासीत् कर्मक्षेत्रं साकं तेन समाजस्याऽपि । तथाच साहं कार्यक्षेत्र-
प्रसारणेन वृद्धिरासीत्पापाचरणस्य ।

अवलोक्यतेऽस्माभिरेतदिदानीम् । यावत्परिमितस्य नवनवभोग्यविषयस्य-
वृद्धिर्भवति प्रतिदिनम् ।

वर्धते तत्परिमितं कर्मक्षेत्रं लोकवृन्दस्य ।

अपिच, समं तेन प्रतारणादिकं तथाऽधर्माचरणं चैधेत मननं । यदधुना-

सत्यं, तत्सत्यमतीतकालेऽपि । सुतरां क्रमशो मनुष्यसमाजो युगान्तरपरिणाम-
मुपलभ्य सत्य-त्रेता-द्वापर-कलिनामकयुगाभ्यन्तरे भवति स्तोपनीतः । समाजस्य-
तस्यासीद्गुणा सात्विकता सत्ययुगे, त्रेतायां सात्विकता साऽभवदूनेकमात्रया,-
तथा द्वापरे तदपेक्षयाऽधोगतिस्तस्याः । कलियुगे च दृश्यते क्वासुस्तस्या-
स्तदपेक्षया । सात्विकगुणो भवति यद्युगे त्रिमात्रयाऽधिकः, त्रेतेति नाम-
तस्य । द्विमात्रात्मकः सात्विकगुणो यत्र, द्वापरः स एव । सात्विकगुणो यत्रैक-
मात्रात्मकः स एव कलियुगनाम्नाभिहितः ।

इदानीन्तनसमयेऽस्माभिः दृश्यते एतत्, प्रवृत्तिर्लोकानामपहाय सात्विक-
पथं प्रतिदिनं गच्छति पापमार्गं क्रमशः । यतते विनाशयितुं भारतीयसात्विक-
कतां विदेशीयभावः । विदेशीयभावो लभेत वृद्धिं यत्परिमाणः क्रमशः,-
तत्परिमिताऽधोगतिर्भविष्यत्येव मानवसमाजस्य, कलियुगावशेपि यदैककृत्यः-
सात्विकतायाः सम्पद्येत विनाशः, तदोपस्थितो भवेत् प्रलयकालः । नोच्यते-
ऽस्माभिर्युगचतुष्टयेऽस्मिन् सत्वगुणभिन्नान्यान्यगुणस्यादौ न विद्यते विकास-
इति । सर्वस्मिन् युगे विद्यते विकासः सकलगुणानाम् । तथापि विद्यते क्वासो-
वृद्धिश्च । तत्परिमाणभागस्य वर्णितमासीत् शास्त्रे युगमाहात्म्यमिदंरूपेण ।
युगान्तरपरिणामो यद्भवेत्समाजस्य स्वाभाविकनियमेन, बुध्यते तदेतत्क्षणं-
प्रतिपक्षं भवतीति । यथाऽवर्द्धते कर्मक्षेत्रं समाजस्य, तथा विकासमलभन्त-
चतुर्विधान्यङ्गानि तस्य, चतुर्विधानीमान्यङ्गानि ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्र-
नामात्मकत्वेनाभिहितानि । तदेव प्रतिपादितं महाभारतीयशान्तिपर्वणो-
ऽष्टाशीत्यधिकशतपरिमिताध्यायं । तदीयसकलप्रमाणोद्धरणेनास्य ग्रन्थस्य-
बाहुल्यसम्भावनया प्रकाश्यतेऽत्र तदीयसंक्षिप्तार्थः ।

भुगुरुवाच,—

भो तपोधन ! इह वस्तुतो न विद्येते वर्णस्येतरविशेषौ । यतो जगत्सर्वं-
ब्रह्ममयं चर्यात् पूर्वतो मनुष्यसमाजो गुणानुसारेण सृष्टो ब्रह्मणा क्रमशस्त-
द्गुणोपयोगिकार्यद्वारा विभिन्नरूपेणालभत परिणतिम् । सृष्टाः प्रथमतो ये-
मानवाः, ब्रह्मणा निर्मितत्वाद्ब्राह्मणशब्दाच्चाः, न तु सत्त्वादिगुणवयविशिष्ट-
मानवनिवृत्तसन्धिलिततया जात्या ब्राह्मणा इति नीलकण्ठः ॥

ये ब्राह्मणाः तन्मध्यतो रजोगुणप्रभावेन सन्तः कामभोगप्रियाः क्रोध-
परतन्त्राः, साहमिनस्तीक्ष्णस्वभावाश्च परितत्यजुः स्वधर्मं, तेऽलभन्त क्षत्रिय-
त्वं, तथा ये तु रजस्तमोगुणप्रभावेनाचेरुः कृषिकार्यं पशुपालनं च, त ए-
वालभन्त वैश्यत्वम् ।

तथा,—

ये तमोगुणप्रभावेन बभूवुर्हिसापरतन्त्राः लुब्धाः सर्वकर्मापजीविनो-
मिथ्यावादिनः, शुचिभ्रष्टाश्च, ते प्रापुः शूद्रत्वं, ब्राह्मणगण एवं कार्यद्वारेण-
पृथक् पृथक् प्राप वर्णभावम् । पूर्वतो भगवान् विरक्षिर्योन्निर्मय वेदमय-
वाक्यान्यध्वेतुं प्रददावधिकारं तेभ्यः, तन्मध्यतो येऽभवन् तमोगुणयुताः लोभ-
वशतः, ते प्राप्नुवन् शूद्रत्वं, वेदाध्ययने व्रताचरणे नियमानुष्ठाने च भवेद-
नुरक्तो ब्राह्मणगणः, अतो नामीद्विनष्टा तपस्या तस्य, तन्मध्यतो ये न शक्नुयु-
रवगन्तुः परमार्थब्रह्मपदार्थं, तेऽतिनिकृष्टात्मकत्वेन सन्तः परिगणिताः ज्ञान-
विज्ञानविहीनां स्वेच्छाचारपरायणां प्रेतपिशाचराक्षसादिविविधजातिमल-
भक्तानिगं, फलतो ह्यादिदेवस्य मानमसृष्टिपरतः क्रमगो बभूव भवति च-
प्राचीनलोकियो नवनवलोकसृष्टिः” । यादृगुपदेशोऽस्ति महाभारते,
पुराणेष्वन्यान्येष्वपि विदितं तादृशापदेशः । ऋषयः सर्वे वेदमपि प्रचारया-
मासुरेकवाक्येन । दृश्यते कथापि तादृशी पद्मपुराणे,—

“न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्वं ब्रह्ममयं जगत् ।

ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतम् ॥”

अस्यार्थः,—

नास्तां वर्णस्येतरविशेषा ब्रह्ममयमामीजगत्सर्वं । परतो ब्रह्मणा सत्व-
रजस्तमोगुणात्मकत्वेन सृष्टः प्रथमतो मनुष्यसमाजः स्वस्वप्रकृत्यनुकूलकर्म-
व्रतानुष्ठानेन वर्णतां अर्थात् ब्राह्मणादिवर्णवर्णं प्राप्तः, नेदं तु समाजेनानु-
ष्ठितमिति मारार्थः ।

आदिसृष्ट्यवसरे भ्रज्जाता ये मानवाः, ते सर्वे आकृत्या समानाः, सत्यं,
किन्तु ते समानस्वभावेन समानगुणेन च न सृष्टाः । ब्रह्मसृष्टास्ते सर्वे-

इति हेतोर्ब्राह्मणशब्दाभिहितानामपि तेषां सर्वेषामन्तरालेऽविद्यत प्रभेदो-
मौलिकः । तन्मौलिकभेदस्य विद्यमानतया ब्राह्मणपदवाच्यमानवजाते-
रेकस्याः क्रमशःचातुर्वर्ण्यमुत्पद्यते स्म कर्मभेदानुसारेण । यद्यपि सञ्ज्ञायेरन्-
ते सर्वं सन्त एकस्वभावा एकधर्माक्रान्ताश्च, तदान्तराले तेषां विभिन्नप्रवृत्त्य-
नुसारेणैकैव सा जातिः प्रवर्त्तिष्यते नानाविधे कर्मणि व्यवसाये च, विभिन्न-
प्रवृत्तावस्थां विभिन्नकर्मण्यस्मिन् विद्यतेऽवश्यं कारणं यथेष्टं, किं कारणं-
तत् ?

वैजिकविभिन्नतैव तेषां तत्कारणम् । वीजं येषां विभिन्नं तेषामङ्गुरोऽप्य-
वश्यं भवेद्विभिन्नः । तदेवास्माभिर्दृश्यते शास्त्रे ।

सैका जातिः क्रमशः कर्मानुसारेण परिणतामीदृग्भिक्ता नानावर्णेन ।

अतो मानवसमाजस्थलोकमण्डलीमध्यतः सृष्टिकालादारभ्य गुणविभागा-
नुसारेणाऽविद्यत मौलिकविभिन्नता या, तदनुसारिण्या समाजस्य साङ्गं कर्म-
क्षेत्रविस्तृत्या क्रमशो विभिन्नतयं साधयति स्म स्फूर्तिम् । सहैवं तेन समाज-
चातुर्वर्ण्येनासीदेकेशो-विभक्तः । भगवता विश्वेश्वरेण यद्यपि दत्तं वेदज्ञानं-
मनुष्यसमाजाभ्यन्तरे, तदा सर्वादितोऽर्पितमेतन्मनुष्यसमाजाय । भारते-
यत् सर्वप्रथमतो मानवसमाज आसीत् प्रतिष्ठितः, भारतस्य प्राचीनत्वमपि-
करोति सप्रमाणं तदेव । मिसरारवतातारैकेडियाच्यान्डियाचीनादिदेशीय-
मानवसमाज आदितः प्रतिष्ठितः किम् ? न, तत्प्राचीनराज्यमासीद्-
भारतीयसभ्यतया ज्ञानेन च समृद्धं, किं वक्ति पृथिवीतिष्ठतम् ? तदेतिवृत्तं-
समुद्भूतं यदूरपर्यन्तं, यह्यते तत्र, भारतमधिकतरप्राचीनमित्यवगम्यते हि-
तेन । सर्वापेक्षया प्राचीनो यो मिसरारवौ, तद्वासिनोऽपि प्रथमतो ग्रंथा साङ्गं-
भारतेनानुकुर्वन् संस्वं. तदामीत् संपूर्णाभ्युदयो भारतस्य, मिसरस्य प्राचीना-
वसरे यदा मिसरो वञ्च्य सम्बन्धं साङ्गं भारतेन, तत्पूर्वतोऽवश्यमेव श्रुत-
मासीन्नाम भारतस्य मिसरवामिभिः, नो चेत् कीदृग्लीभपरवशतया मिसर-
राजस्तत्पट्टमहिषी चाजगमतुभारतं प्रथमतः तदा गमनमेतदधुनातनसमयपूर्वं-
सप्तसहस्रम्बवत्सरसंख्यातकालिकं प्रायशः । यत्समये भारतेन साकमासीत्-
संस्वो मिसरस्य, तत्पूर्वतो यशो भारतस्यारववामिभिर्विस्तारितं मिसर इत्य-

धिकतरसम्भावना । सत्यतैतद्विषयस्यान्वेष्टव्या (ह्युभयान्—अरिजिन) वन्धन्यन्त-
र्गतग्रन्थतः । किं कारणं ? भारतस्यातिनिकटवर्त्यारवः । सार्धं मिसरेणान्यान्य-
पूर्वप्राचीन समाजस्य घनिष्ठताऽलभत इति क्रमशः । एतत्सम्बन्धवशतो-
भारतीयार्यगौरवं सभ्यताज्ञानं चैतत्सर्वं पृथिव्यां सर्वस्यामासीत् प्रसृतं ।
किन्तु प्राचीनकालस्येतिवृत्तमिदानीं न कोऽपि शक्नुयात् निश्चिततया वक्तुम् ।
सम्भवतो यादृशी युक्तिः प्रवला, निरुक्तकथनमस्माकं सर्वं तादृग्युक्तिमङ्गत् ।
नासीदस्माकमेतदपि चया तमताऽधिकप्रवलतरयुक्ती ।

सत्यामप्यविद्यमानायां क्षमतायामिदानीं प्राचीनसमाजं प्रति भवति-
प्राचीनेतिवृत्तद्वारा यादृशालोकपातः, तेनैव भवति यत्प्रतिपन्नं, प्राचीन-
भारततुल्योऽपरापरप्राचीनलोकालये मानवसमाजो यः प्रतिष्ठापित आसी-
दादिकालतः । समाजोऽपि तस्मिन् गुणविभागानुसारेण प्रथमतो मानव-
जातिरेकस्या आसीदुत्पत्तिः प्राचीनभारतस्य तुल्या । तत्रापि कर्मविभागानु-
सारेण क्रमशो भारततुल्य आसीदभ्युदयथातुर्वर्ण्यलोकथेष्टः । प्राकृतिको
यो नियमः, तन्निष्पन्नो भवेत्-सम्भावितः सर्वमनुयसमाजोऽपि । कर्मचैत-
संसारस्यावश्यं परिणमयति स्म समाजस्थलोकमण्डलीं प्रकारेणैकान । बभूव-
नेतदेकदिवसेन । परिणतिरेपामोत्सङ्घटिता भाकं वृद्धा समाजवयःक्रमस्य ।
तेन सर्वसमाजोऽप्यासीदुत्पन्नथातुर्वर्णिको मानवः । एकजातीयः सत्वगुण-
प्रधानः, सत्वोपसर्जनरजोगुणप्रधानोऽपरो द्वितीयजातीयः, तृतीयजातीय-
लोकनिवहो तम-उपसर्जनरजोगुणप्रधानः, चतुर्थजातीयश्च रज-उपसर्जन-
तमोगुणप्रधानः । एतस्याथतुर्वर्णात्मकजातिरन्तराले धर्मभोरुयागपरायणो-
देवभक्तियुक्तः प्रथमश्रेणीयमानवः । द्वितीयश्रेणीयमानवोऽभिवर्धधारी राजन्यः,
तृतीयश्रेणीयमनुष्यो वाणिज्याद्यामक्तः कृषिपशुपालननिरतः, चतुर्थश्रेणीय-
मानवश्च शिल्पादिनानाविधोपायेन सेवातत्परः समाजस्य । गुणविभागो-
यानकरोद्भिभक्तानादितः, कर्मविभागस्तेषां तत्तद्गुणस्य सम्यग्य सम्यक्स्फूर्ति-
प्रदो तेषां परिचयं सुस्पष्टं । न तावत्केवलं परिचयः । तेन त्रिगुणैव-
समाजं बबन्ध प्राकृतिकवन्धनेन ।

प्राचीनमिसरारवभिरियायुडियेमरियैकडियाप्रभृतिदेशीयमकल-मानव-

समाजे ब्राह्मणजातीयैकप्रकारलोकश्रेष्ठाः लभ्यन्ते स्म परिचयः स एव । त एव देवदेव्युपासनरूपं धर्मस्य क्रियाकाण्डमवलम्ब्य समाजे सर्वस्मिन् भूत्वा-विद्यमानाः समाजस्य, धर्मभावस्य, भक्तिभावस्य, सात्विकभावस्य, तथा देव-भावस्य चोत्तेजनमुन्मेषणं च रक्षणमकुर्वन् सन्ततं । समाजाभ्यन्तरे राज्यविस्तारे-तथा नानाविधसमाजरक्षणविघ्नव्यापारे च भवेद्दृष्टतः सर्वदा राजन्यगणः । प्राचीनराज्यनिवहान्तराले व्यवसायात्मकेन वाणिज्येन भूत्वा व्यापृतौ वैश्यगणः-समाजमेकदा समृद्धं पृथिवीस्थसकलसमाजं चैकयोगसूत्रेणाकरोदावहम् ।

मिसरादीनि प्राचीनसभ्यराज्यानि संसर्गमुपलभ्य भारतेन साहं स्वं स्वं-सम्बर्हयांचक्रुर्भारतीयधनगौरवज्ञानैः । स्वस्वदेशेषु शूद्रगणः समाजस्य शूद्र-पायां सक्तासक्तः निर्वाहयामास स्वस्वजीविकां । प्राचीनसभ्यजगत इतिवृत्त-मिदमिदानीं बभूव प्रकाशितं । भारतेन साकमस्य प्राचीनजातिनिवहस्य-संस्त्वं पश्चामो वयमस्मदीयशास्त्राभ्यन्तरे ।

आमनुसमयान्महाभारतावधि लभ्यन्ते तेषां परिचयः ।

त्रेता-द्वापरयुगशेषपर्यन्तं तत्तज्जातेरासीदभ्युदयः साम्राज्यं समृद्धिश्च । ततः परमयं सर्वविनाशकारी कलियुगः पर्यागतः । कलियुगस्योदये यथा-विस्तृतमासीत्समाजस्य कार्यक्षेत्रं, तेन सह पापपरिमाणमपि तथा वर्धितं-वैलक्षण्येन । एतद्युगस्योक्ता शास्त्रकारैः प्रधानलक्षणात्मिकेन्द्रियपरायणता, स्वार्थपरता, स्वेच्छाचारिता, विलासिता, पाशवभावप्रादुर्भूतिश्च । तेन सह भवति ब्रह्मण्यस्य तथा सात्विकगुणस्य च ह्रासः । भारतं विनापि प्राचीन-राज्यसमूहस्योदानीं समपद्यत ध्वंसः ।

साहं तेनास्तगतं द्वापरयुगं । सम्प्रति ध्वंसस्य तस्योपरि दृश्यते यो लोक-समाजः । तेषु प्रादुर्भावोऽयं कलियुगस्य विषमः । धनेन धान्येन समृद्ध्या च-देशो भवति पूर्णोऽधुना सत्यम् ।

देशे सर्वस्मिन् साकं तेनैन्द्रियिकसुखभोगः, स्वार्थपरता, भोगासक्तिरवर्धित-व स्वेच्छाचारित्वम् । सम्प्रति ब्राह्मणस्य सात्विकतायाः क्षत्रियस्य वीरत्वस्य च-भवति विलक्षणो ह्रासः । साहं वीरत्वेन यत्सात्विकभावोऽविद्यताऽनेकांशेन प्राची-नराज्यनिवहे तत् क्षत्रियवीरत्वं न विद्यतेऽधुना । भारती कथास्तां तावद्दूरतः ।

यथा, सात्विकक्रियाकलापपरिपूर्णां भारतीयक्षत्रियधर्मस्तथेरीषीय-
वीरगणस्य वीरत्वमनेकपरिमाणतः परिपूर्णमासीत्सात्विकतया । प्राचीनवीर-
समूहस्य वीरत्वेऽप्यासोत्ताडगभावः ।

किन्त्वधुना किमास्ते तद्वीरत्वम् ? पतितं कथं भारतम् ? भारतीय-
क्षत्रियगणोऽभवद्धर्मवीरः, शिक्षिताः परिबर्हिताश्चासन्ते क्षत्रियधर्मेण ।
यावनिकशठतायाच्चातुर्याश्च सविधे परास्त आसीद्धर्मभावस्तेषां, अधुनातन-
वीरत्वमेव कौशलवागुरात्मकमधिकसंख्यकमानवमारणस्य, शठतया चातुर्या-
च विजयि तद्वीरत्वम् । प्राचीनकालेऽपि राजधर्मान्तरालेऽविद्येतां भेदविशद्वी,
सत्यं, किन्वासीद्धर्मयुद्धात्मकं युद्धं तत्समये । धर्महारेणासीच्चालितो भेद-
बुद्धिरनेकपरिमाणेन । सम्प्रत्यासीदन्तर्हितः स एव धर्मभावः सम्पूर्णभावतः ।
जगदिदानीं परिपूर्णं शिल्पचातुर्येण, तथा वैश्यगणस्य वाणिज्यवसायेन ।
तत एवाधुना प्रतिष्ठितं धनगौरवं स्थानं धर्मगौरवस्य यतो वैश्ये शूद्रे च विद्यते-
तमोगुणः । तम-उपसर्जनरजोगुणस्य प्रावल्थं वैश्ये, रजःप्रधानतमोगुणस्या-
धिव्यं शूद्रे । सुतरामधुनातनशिक्षाविस्तारस्य तथा वाणिज्यस्य चातीव-
परिवर्द्धनेन समं प्रकाशते तमोगुणस्याऽप्याधिक्यं । सम्प्रति समाजान्तः-
शूद्रा अधिकतरप्रवलाः वैदेशिकतज्जातीयव्यक्तिनिवृत्तसंमर्गतः । अवमरे-
ऽस्मिन्नमति शूद्रप्रावत्ये तमोगुणस्य कथं भवेदाधिक्यं कलियुगे ? । शूद्र-
स्यातो युगमाहात्म्येन प्रवलो भवति तमोगुणः । शूद्रा भूत्वा प्रवला ब्राह्मण-
क्षत्रविशामधिकारे कुर्वन्ति हस्तक्षेपं वैलक्षण्येन । शूद्रजातीयब्राह्मणक्षत्र-
विशामिदानीं भवचभ्युदयः, सत्यं, तथापि ददति परिचयं ते निजजातीय-
भावस्याऽप्यधिकपरिमाणेन । ततः पृथेकनवैदिकमुनिगणः परिस्थापयामासार्थ-
समाजाभ्यन्तरे जातिभेदम् । कस्याऽप्यन्याधिकारे यातुं नास्ति सामर्थ्यं-
तत्प्रयत्नसारेण । जातिभेदपरिस्थापनस्यायमभिप्रायः ; यद्वर्णभेदः स्वाभाविकः-
परमेश्वरसृष्टश्च, तस्य तद्रूपेण स्थापनमुचितमेवेति ।

यथा, घटिष्यते तद्विपर्ययः तथा भविष्यति ध्वंसः समाजस्य लोकालयस्य-
च । यत्समयतो विपर्ययस्यास्याऽभवदारम्भः । तत्कालतोऽभवत्-सूत्रपातः-
कलियुगस्य । तथा तमोगुणस्य प्रावल्थं तत्कालतः ।

यथा, जीवव्यक्तिशरीरे यत्समयादारभ्यारभेत तमोगुणाधिक्यं, ततो जड़-
ताया हृदावस्थायाश्च भवेत् सूत्रपातः ।

तथा जीवसमष्ट्यात्मकसमाजशरीरेऽस्ति स एव नियमः । नियमेन तेन-
समाजस्य तमोगुणान्वितायाः शूद्रजातेर्भवति प्रावर्त्यमिदानीम् । तेन साकर्मव-
सकललोकालयोऽपि प्रतिधावति प्रलयाभिमुखम् । सृष्टेः परं ब्राह्मणजाते-
रेकस्याः अर्थात् ब्रह्मणो जातत्वात् सर्वामामिदानीन्तनजातीनां ब्राह्मणत्वात्मक-
जातिरित्येका संज्ञाऽसीत्सृष्टेः प्रथमत इति ध्येयं, न तु याथार्थ्यं ।

ब्राह्मणेतरा जातिर्वा लोकत्रयेणीः क्षत्रियवैश्यशूद्रजात्यात्मकत्वेनासीत्-
क्रमशः परिणता । सम्पूर्णभावेनाधुना घटते तद्दपरित्यं । प्रवर्त्तो भूत्वा-
शूद्रगणो वैश्यत्वं क्षत्रियत्वं ब्राह्मण्यं चाभिभवति कलियुगे । फलमिदं भवत्यु-
पस्थितं, ब्राह्मणक्षत्रवैश्या भूत्वाऽधुनाऽवनता लभन्ते शूद्रत्वं । प्राकृतिकं ब्राह्मण्यं-
क्षत्रियत्वं वैश्यत्वं च तेषामभवद्गतप्रायम् । भवति पतितं तेषां ह्यायामात्रं,-
भवति परिमाणज्ञासस्तेषामुत्कृष्टगुणस्य । दृश्यते वैश्यत्वशूद्रत्वयोरेकतमोऽपि-
गुणः सकलजातीयलोकाऽभ्यन्तरे । धनवलमपीदानीं प्रधानवर्त्तं । कौलिन्यं-
मानो मर्यादा च सर्वमेतद्दिव्यं तत्र । वर्द्धते विलासित्वं समं धनं । ततो-
हृक्षिमलमत पापपरिमाणं कलियुगे । तथैवं दृश्यते प्रावर्त्येन स्वार्थपरत्वं,-
स्वेच्छाचारित्वं, विलासित्वं, पशुत्वं च लोकाजये जगति च । भारतमाक्रान्तं-
तेनैव । दृश्यतेऽस्माभिरिवमेव, प्राक्कालतस्वेताया यदा वभूव विषमाभ्युदयो रजः-
प्रधानक्षत्रियवलस्य, ब्राह्मणवलमभिभवितुमभवदुद्योगी तदा सः । ततोऽवतीर्थ-
परशुरामोऽकरोत्सुत् क्षत्रियवलं निस्तेजस्कम् ।

“परिच्छेदेऽस्मिन् भवत्यालोचितः पुराणोक्तयुगावतारवादः । सृष्टिस्थिति-
प्रलयात्मकत्वेन दृश्यते जगदिदं पुनःपुनः प्रतिकल्पं । सार्द्धं तेन प्रतिकल्पं-
भवति तथा मत्स्यादारभ्य वामनावधि पञ्चयुगम् । तथाच दृश्यते परशु-
रामादिकल्पात् पञ्चयुगम् । कलिशेषे सत्यवतीर्णे कल्की संघटयेद्ब्रह्माण्ड-
प्रलयं भगवान् रुद्ररूपेण । पृथिव्यां प्रथमतः सत्यां जलमग्नायां घटते मत्स्या-
युगं सृष्टिप्रकरणे । ततो दृष्टे सति स्थलभागे कूर्मावतारमवलम्ब्य तिष्ठति-
जगदीशो जले स्थले च ।

भगवतोऽनन्तरं वराहावतारे भवेत् सृष्टिः स्थावरनगादीनां । तत्परं-
भगवतो नृसिंहावतारे भवति विकाशो मृगकुलस्य तिर्यग्योनेषु, सर्वशेषे-
भगवतो वामनावतारे भवेत्-खर्वाकृति-मनुष्योत्पत्तिः । सृष्टियुगपञ्चकमेतत्-
संवर्तते प्रतिकल्पं पुनःपुनः । तदेव कथयति विष्णुपुराणं प्रथमांश्रीय-
पञ्चमाध्याये ।

“सृष्टिं चिन्तयतस्तस्य कल्पादिषु यथा पुरा ।

अबुद्धिपूर्वकः सर्गः प्रादुर्भूतस्तमोमयः” । इत्यादि ।

स्थितिप्राकरणिकपञ्चयुग एवं भवेदुपस्थितो ब्राह्मण-क्षत्रिय वैश्य शूद्र-
कालः । भवत्यालोचितः सोऽपि नित्ययुगान्तरपरिणामः स्थलेऽस्मिन् ।
घटेत प्रलयः प्रतिकल्पमेतस्मिन् युगान्तरपरिणामावशेषे ।

ततः कालमाहात्म्योनागतः परिणामो रजोगुणप्रधानयुगान्तरद्वयस्य त्रेता-
द्वापरनामकस्य । रजोगुणोऽपि वीर्यमयो महाशक्तिधारी च । को हेतुः,-
रजोगुणोऽपि शक्तिमयो विश्वसृष्टिव्यापारः । समाजमात्रेऽपि विद्यते युगद्वय-
मिदं त्रेताद्वापराभिधेयमिति नैतिको नियमः । युगद्वये तस्मिन् समाजस्य-
सम्यक् श्रीहृदिमाधनस्य तथा वीरत्वस्य च भवति विकाशः, । त्रेताद्वापरयोः-
साकमवसानेन भवत्यवसानं श्रीहृदेवीरत्वस्य च भरतखण्डस्य । युगद्वयेऽस्मिन्-
त्रेताद्वापरनामके प्रवलमुत्तिष्ठते वलमपि क्षत्रियवैश्ययोः समाजमध्ये । सति-
प्रावत्ये वलद्वयस्यैतस्य न भवेत्सतेजस्कं शूद्रवलं तमोगुणप्रधानम् । शास्ते-
ऽवलोक्यतेऽस्माभिरेतत्, त्रेतायुगं प्रादुर्भवेच्छूद्राचितेन्द्रियपरायणता येषां, ते-
राक्षसानाम्ना प्रथिताः, यतो राक्षसवदिन्द्रियपरायणता सर्वग्रासिका, किं न-
ग्रहेत प्रवृत्तिपरायणता स्वेच्छाचारिता च ? वर्धयते यत्परिमाणेन प्रवृत्तिः,
प्राप्नुयाद्बुद्धिं तत्परिमाणेन, प्रतिदिनं वर्धतापि स्वेच्छाचारिता । प्रत्येकव्यक्तेः-
परमायुःक्षयकारिणीयमपि प्रवृत्तिपरायणता । न तावदेतदेव, समाजाभ्यक्तेरे-
सति वर्धते प्रवृत्तिपरायणताया धावद्बुमाभिमुखं समाजः । येतादृक्मानवकुल-
क्षयकारिणी प्रवृत्तिपरायणता, राक्षसानाम्नाऽन्यात्किं नाम दातव्यं तस्याः ? शूद्र-
कुलस्येयं प्रवृत्तिपरायणता प्रधानधर्मः, मोहस्याज्ञानस्य चात्यन्तिहेतुगत्यक्तोन्द्रिय-

परायणता । यत्शूद्रकुलमत्यन्तेन्द्रियासक्तं, ततस्तत्कुलमज्ञानाहतं मोहा-
च्छन्नमित्यभिहितं शास्त्रे । क्षत्रियवलं प्रधानं यत्समाजे, तद्वलं तु समाजे-
तस्मिन् ब्राह्मण्यवलसाहाय्येन स्वापेक्षया भूत्वाऽतीववलवत् शूद्रवलं कर्तुं-
तेजस्विनं कदापि न ददाति प्रसरं, विष्णुरपि शक्ती रक्षिणी । श्रीरामचन्द्रसु-
विष्णुरूपरक्षणशक्तेस्तस्या विकाशात्मकः । ततः शास्त्रे दृश्यतेऽस्माभिरेतत्,-
यदा त्रेतायां प्रादुर्बभूव राजसकुले क्षत्रियोचितेन्द्रियपरायणता, तदा-
रजोगुणप्रधानक्षत्रियकुलेऽवतीर्थ्य रामो दाशरथिः संदम्य तान् ररक्ष समाजम् ।
द्वापरेऽप्येवमयथाविक्रमशालिनो दैत्यकुलस्य विनाशयितुं शूद्रवलं वैश्य-
वलचिह्नस्वरूपमवलम्ब्य हलं वलरामः क्षत्रकुलगौरवात्मकस्य स्वसहोदरस्य-
श्रीकृष्णस्य साकमभ्युदयेन परिजग्राह क्षत्रियतेजः । सोऽपि श्रीकृष्णः ध्वंस-
संसाध्य दैत्यकुलस्य क्षत्रियवलेन पालयामास समाजम् । स्थित्यात्मकविष्णुशक्ते-
रेताद्वग्विराड्विकाशोऽघटत भारते । हापरान्ते क्रमशो भवेद्वासो-
क्षत्रियतेजसो भारते । सति कलियुगस्याविर्भावे तमोगुणस्य प्रादुर्भावो-
भवति तद्विलाभश्च । प्रारम्भे युगस्यास्य कदा वेदधर्मविरोधापादकं ध्वंसयितुं-
वौद्धर्मं दृष्टिपथमागतं शङ्करप्रभृत्याचार्यवृन्दं ब्राह्मण्यवलप्रधानं । तत्-
परमिदानीं हिन्दुसमाजस्यास्य विधाय नियमात्मकवृहदहात्मिकानिपात-
कर्तुमेकाकारं सर्वं यथाकालस्तोतसि स्वाधीनतात्मककपटनामधारिण्याः-
स्वेच्छाचारिताया मङ्गातरङ्गः ।

समेत्य समुत्पादयति समाजप्लावनं, भनक्त्यर्थसमाजस्य समस्तसेतुं ।
तत्तरङ्गाद्रुक्षितुं किमस्ति न कस्यापि सामर्थ्यं ?

तमोगुणस्य कार्यान्तरात्मकेन महामोहिनाद्याच्छत्रो हिन्दुसमाजः । तत्-
समाजे प्रविष्टमासीत् कलियुगमाहात्म्यं । निवारयितुमेतत् स्तोतोऽस्ति-
कस्य शक्तिः ? सृष्टेः परं स्थितिः, स्थितेः परं प्रलय इति प्रकृतेरकाव्यनियमः ।
तत्प्रलयाभिमुखमनिवार्यवलेन पुनर्धावति संसारः । पूर्णो भवितुमागच्छ-
त्वेतत्कल्पस्यावसरः । प्राचीनभारते दृष्ट एवासीत् पुराणोक्तयुगावतारः, नैतत्,-
तस्य दर्शनमघटत प्राचीनमिसरप्रभृतिजनपदेऽपि । यतोऽवतारो भवेद्यदि-
भगवद्रूपात्मकः तस्य तदा नित्यनियमोऽयम् । तथा, सामाजिकयुगावतरण-

मपि नित्यनियमः समाजस्य सकलस्य । पुराणं नित्यनियमस्य तस्य दर्शयति-
 स्म स्यूतरूपमात्रं । नोचेत्, भगवान् सूत्ररूपेण नियमयति क्रमशः सर्वसमाजं ।
 पुरातनपृथिव्या आदिमसमाजे वा सभ्ययुगे समधिकाभ्युदयो बभूव सात्विक-
 ताया इति हेतोस्तदेवाभिधातुं पार्थित ब्राह्मणकालनान्ना । प्राचीन-
 भारतीयसमाजस्तत्कालस्य नेटस्वरूपः, वैदिकधर्मस्य सकलं मारतत्त्व-
 सामाजिकसंस्त्रवेण सत्प्रचारितं सर्वेषु प्राचीनसमाजेषु भक्तिभावेन देवभावेन-
 च परिपूर्णमकरोत्सत्समाजं । ततो देवदेव्यर्चनासीत् प्रचलिता प्राचीन-
 समाजेऽपि । तेषामपि मध्ये युगं क्षत्रियवीरत्वस्य वैश्यवाणिज्यश्रमसायस्य-
 च सत्याधिक्ये प्राचीनजगदेकदाऽसीत् कल्पितं । तथा श्रीकृष्णैर्गौरवपाताका-
 समाजे सर्वस्मिन्नासीदुड्डीयमाना । तदयुगस्यावसाने महाशूद्रवनस्पेदानीं
 भवति समुत्थानम् ।

प्रतिषेधित आसीदरोपीयमहादेशे तत्समुत्थानस्य प्रथमतो मङ्गारवः ।
 द्विविद्यानगणस्य महाशब्दः कम्पयामास प्रेद्रिसीयान्गणं । इरोपीयसमस्तप्रदे-
 शेषु मधेयुगमासीन्नानामाजविप्लवः स्वाधीनतानान्ना । भग्नमासीद्विज्ञि-
 मन्दिनं धर्मसमाजस्य ।

समस्तप्रदेशो वा सर्वा पृथिवी कम्पित आसीद्रवेण तेनाद्य ।

आसीदापतितोऽज्ञानतायाः समाजे महामोहः । ततः समाजस्य-
 गतिरियं नावनतिनिदानमित्युक्तोन्नतिकारणं सेति कथयन्ति सर्वे सर्वत्र ।
 स्वेच्छाचारितायाः प्रवृत्तेषु वृद्धिसाधनानुष्ठानमेव महामन्त्रः कलियुगस्य ।
 यदि तत्र सुखमस्यास्तत्, तदा तेन सुखेनावश्यमाप्रावितमभविष्यद्भारतवर्षमेत-
 दिनावधि । किन्तु बहुयुगस्य परोक्षयाऽपश्यद्भारतं प्रवृत्तेर्वृद्धा न भवेत्-
 स्थायिसुखमिति ; वरं तत्र वर्धते परिमाणं दुःखनिवृद्धस्य । यत् सुखं
 स्थायित्वेन विद्यते चिरदिनं, प्रवृत्तिवृद्धिजनितं नैव तत् । किन्तु प्रवृत्तिमयम-
 जनितमेव । प्रवृत्तिमयमोऽपि सात्विकतासाधकः ; सात्विकताऽपि शक्तेः-
 कारणम् । सात्विकताऽपि सा ब्राह्मणधर्मः । सत्यां पादेनैकेन क्षीणायां-
 तस्यां सात्विकतायां विराजते क्षत्रियधर्मः । सत्यां पादद्वयेन क्षीणायां तस्यां-
 समागतो वैश्यधर्मः, पादत्रयेणावनतायां सत्यां तस्यां प्रादुर्भूतः शूद्रधर्मः ।

दृष्टे सति शूद्रधर्मस्य बलवत्त्वे क्रमशो भवति ध्वंससाधनं सात्विकतायाः । मार्क-
ध्वंसेन तेन भवति विनष्टा शान्तिः । शान्तिस्थापनस्यैकमात्रोपायो ब्राह्मणबल-
मेव । प्राचीनवैदिकार्थसमाज एव परिदृश्यते वर्णभेदस्य नामकरणं केवलं-
गुणकर्मविभागानुसारेण । अन्यसमाजेऽसत्यपि तन्नामकरणे स्वाभाविकव्या-
पारो यः श्रेणीविभागः ; भवेत् सर्वसमाजे विद्यमानोऽवश्यं सः । ततो दृश्यते-
ऽस्माभिः श्रेणीविभागोऽयं, सर्वजातीयमानवसमाजेष्वपि स्थितः प्रच्छन्न-
भावेनेति । प्रकाश्यभावेन तस्य नामकरणं परिस्थापनं च कुतः परिदृश्यते-
हिन्दुसमाजे ? । उत्तरमेतत् । हिन्दूनां समाजतत्त्वं वेदतः समुत्पन्नम् ।

यदुपदिष्टं वेदेन, वैदिकर्षिहृन्दानां कल्पान्तरीयाऽभ्यन्तरिकप्रत्यक्षज्ञानं-
तदेव । अतस्तदेव विज्ञानसम्मतं संपूर्णसत्यात्मकम् ।

ततो हिन्दुसमाजतत्त्वं तावत्परिशुद्धं सम्पूर्णवयवं सुपरिष्कृतञ्च ।

तदवलोक्यतां न बान्धमानवेन, सर्वसमाजेष्वपि चतुर्विधेन वर्णभेदेन भूत्वा-
विद्यमानो जगदोद्धारः सम्पादयति मततं स्वीयलीलाम् । विज्ञानानुगतविवरणं-
वेदोपदेशस्य दिङ्मात्रेण प्रदर्शितव्यमग्रतः । हिन्दुजातिभेदस्योपकारिता-
विषये इंग्लण्डीयसुचिकित्सकस्य प्रसिद्धपुरातत्त्वविदः सुविदुषो रवार्टमनाम-
धेयस्योक्तिरनुसन्धेया तद्वाप्याभिज्ञैरवलैरित्यनुरोधः । इति जातिविचारः ।

अथ वरगुणविचारः,—

वरस्वरूपनिरूपणाभ्यन्तरे प्रसङ्गतोऽसवर्णविवाहनिषेधस्य तथा जाति-
वर्णयोर्विवेकस्य च सत्यपि बाहुल्ये प्रकृतोपयोगितया ज्ञेयं गुणाधायकत्वं तस्य ।
अपिच यथाजातादीनां परिणय-निराकरण-प्रसङ्गेन वरदोषस्योपवर्णितत्वात्-
अत्रेदानीमुपवर्ण्यन्तेऽधः सलक्षणवरगुणाः ।

यथा प्रमाणानि वोरमितोदये ;—

तत्र लिङ्गपुराणम्,—

“दातव्या श्रोत्रियायैव ब्राह्मणाय तपस्विने ।

साक्षादधीतवेदाय विधिना ब्रह्मचारिणे” ॥

ब्रह्मचारिणे अस्वलितब्रह्मचर्याय । “अविप्लुतब्रह्मचर्यां लक्षणां स्त्रिय-
मुद्वहेदिति” योगियाज्ञवल्क्यास्मरणात् ।

लक्षणपरीक्षातः प्रागायुःपरीक्षा कस्यैतुक्तं तत्रैव —

“पूर्वमायुः परीक्षेत पञ्चालक्षणमादिशेत् ।
आयुर्हीननराणाञ्च लक्षणैः किं प्रयोजनम् ॥
वामभागेषु नाग्रीणां दक्षिणे पुरुषस्य तु ।
पञ्चदीर्घं चतुर्ऋत्वं पञ्चसूक्ष्मं षडुन्नतम् ॥
सप्तरक्तं त्रिगम्भीरं त्रिविस्तीर्णं प्रशस्यते ।
बाहुर्नैवाञ्चलञ्चैव जानुनासा तथैव च ॥
स्तनयोरन्तरञ्चैव पञ्चदीर्घं प्रशस्यते ।
ग्रीवा पक्षाननं पृष्ठं ऋत्वं जङ्घे च शोभने ॥
ऋत्स्वानि यस्य चत्वारि पृजामाप्नोति नित्यशः ।
सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्वाणि दन्तकिशनत्वचः ॥
पञ्चसूक्ष्माणि येषां स्युस्ते नरा दीर्घजीविनः ।
कजः कुक्षिश्च वक्षश्च घ्राणस्कन्धललाटिकाः ॥
एतत्सर्वं विनिर्दिष्टमुन्नतं षट्प्रकाशयते ।
नेत्रान्तं करपादं चाधरोष्ठञ्चैव तालुकम् ॥
जिह्वा नखश्च ते सप्त रक्तवर्णाः शुभावहाः ।
कर्णकूपौ च नाभिश्च त्रिगम्भीरं प्रशस्यते ॥
उरः शिरो ललाटञ्च त्रिविस्तीर्णं प्रशस्यते ।
मुखमध्यं शरीरस्य सर्वं वा मुखमुच्यते ॥
तत्रापि चक्षुषौ श्रेष्ठे घ्राणञ्च तदनन्तरम् ।
वर्णात्परतरः स्नेहः स्नेहात्-परतरः स्वरः ॥

स्वरात्परतरं सूत्रं सर्वं स्वत्वे प्रतिष्ठितम् ।

उरो विशालं बहुपुत्रभोगी,-

शिरो विशालं नृपपुङ्गवः स्यात् ।

कटीविशालो बहुपुत्रभोगी,-

विशालपादस्तु धनौ मुखौ स्यात् ॥

“चक्षुःस्नेहेन सोभाग्यं दन्तस्नेहेन भोजनम् ।

त्वचः स्नेहेन शय्या स्यात् पादस्नेहेन वाहनम् ॥

अकर्मकठिनौ हस्तौ पादौ चाध्वनि कोमलौ ।

यस्य हस्तौ च पादौ च तस्य राज्यं विनिर्दिशेत्” ॥

अनामिकापर्वमतिक्रमेत चेत्, कनिष्ठिका वर्षशतं च जीवति ।

समे त्वशीतिर्विषमे तु सप्ततिः, पर्वार्द्धहीने खलु षष्टिमादिशेत् ॥

“अङ्गुष्ठोदरमध्यस्थे यवाविव विराजिते ।

उत्पन्नभोग्यभोगौ च स नरः सुखभागभवेत् ॥

रेखाभिर्बहुभिः क्लेशमल्पाभिर्द्वन्द्वहीनता ।

रक्ताभिर्द्वन्द्वमाप्नोति कृष्णाभिर्दुःखितो भवेत् ॥

अतिमेधोऽतिकौर्त्तिश्च विक्रमी च सुखी तथा ।

अतिस्निग्धार्थदृष्टिः स्यात् स नरोऽल्पायुषो भवेत् ॥

अङ्गुशं कुट्मलं चक्रं यस्य पाणितले भवेत् ।

तस्य राज्यं विनिर्दिष्टं सामुद्रवचनं यथा ॥

मस्ये शतं विजानीयान्मकरे तु सहस्रकं ।

पद्मे कोटौर्विजानीयाच्छङ्खं कोटिसहस्रकम् ।

अतिकृष्णमतिशुक्लमतिरक्तं तथैव च ।

द्वत्यवर्णी नरो रोगी स्यान्नागस्य वचो या” ॥ इति लक्षणानि ।

“यथा नित्याचारपद्धतौ तान्याह विद्याकरः ।
नातिस्थूलां नातिकृशां न दीर्घां न च वामनां ।
ऋक्षया निःस्वता प्रोक्ता दीर्घया च कुलक्षयः ।

ग्रीवया पृथुलया योषितः प्रचण्डता,
नेत्रे यस्याः केकरे पिङ्गले वा ।
सा दुःशीला श्यावलीलिङ्गणा च ॥
कूपौ यस्या गण्डयोश्च स्मितेषु ।
निःसन्धिग्धं वन्धकौ तां वदन्ति” ॥
प्रविलम्बिनि देवरं ललाटे ।
श्वशुरं हन्तुर्दरं स्मिचो पतिञ्च ॥
अतिलोमचयान्वितान्तरोष्ठी ।
न शुभा भर्तुर्गतीव या च दीर्घा ॥
“कनिष्ठिका वा तदनन्तरा वा ।
मृगं यस्या धरणीं युवत्याः ॥
“गताथवाङ्गुष्ठमतिथ्य यस्याः ।
प्रदंशिनौ सा कुलटातिपापा ॥
मध्याङ्गुली या मणिबन्धनात्था ।
रङ्गागता पाणितलेऽङ्गनायाः ॥
ऊर्ध्वस्थिता पादतलेऽप्यवान्या ।
पुंसोऽथवा राजमवाय मा स्यात् ॥
कनिष्ठिकामूलभवायता या ।
प्रदंशिनौ मध्यमिकान्तरालम् ॥

करोति रेखा परमायुषः सा ।

प्रमाणमूना तु तदूनमायुः ॥

अङ्गुष्ठमूले प्रसवस्य रेखाः ।

पुत्रा वृहत्स्यः प्रमदास्तु तन्वः ॥

अच्छिन्नदौर्घा वृहदायुषां ताः ।

स्वल्पायुषां क्षिन्नलघुप्रमाणाः” ॥

“स्निग्धोन्नताग्रतनुताम्रनखौ कुमार्यः,
पादौ समोपचितचारुनिगूढगुल्फौ ।
शिष्टाङ्गुलीकमलकान्तिनिभौ च यस्या,
स्तामुद्दहेद्दयदि भुवोऽधिपतित्वमिच्छेत् ॥
मत्स्याङ्कुशाञ्जयववञ्जहलासिचिह्ना,-
वस्त्रेदिनौ मृदुतलौ चरणौ प्रशस्तौ ।

जंघे च रोमरहिते विशिरे सुवृत्ते,
जानुद्वयं सममनुत्पणसन्धिदेशम् ॥
उरू घनौ करिकरप्रतिमावरोमा-
वश्रवत्यपत्रसदृशं विपुलं च गुह्यम् ।
श्रोणीललाटमुरुकूर्मसमुन्नतं च,
गूढो मणिश्च विपुलां श्रियमादधाति” ॥ इति ।

स्त्रियं पुरुषं चावलम्ब्य प्रमाणानि यान्युक्तानि पार्थक्येन लक्षणविषये,
तदभिकानि प्रमाणानि स्त्रीपुरुषसाधारणानीति बोध्यं तद्विषये ।
प्रकाशयन्तेऽथ वरगुणाः । तत्र यमः,—

“कुलं च शीलं च वपुर्वयश्च,
विद्याञ्च वित्तञ्च सनाथताञ्च ।

एतान् गुणान् सप्त परीक्ष्य देया,
कन्या वृधैः शेषमचिन्तनीयम्” ।

तथा लल्लः,—

“जातिविद्यावयःशौलमारोग्यबहुपक्षतां ।
अर्थित्वं विप्रसम्पत्तिरष्टावैते वरे गुणाः” ॥ इति ।

बहुपक्षता, बहुमहायवत्वम् ।

तथा गोतमोऽपि,—

“विद्याचरितवन्धुशौलसम्पन्नाय दद्यादि”ति विद्या युतिस्मृतिरूपा ।
चरितं” मनुष्ठानं । वन्धुः प्रशस्ताभिजनः । शौलं धर्मरतिः, एतत्सम्पन्नाय-
कन्यां दद्यादित्यर्थः ।

तथा शातातपोऽपि,—

“वरो वरयितव्योऽर्थी कुलशौलसमन्वितः ।
रूपवान् पण्डितः प्राज्ञो युवा दोषविवर्जितः” ॥ इति ।

वरयितव्यः कन्यापितृति शेषः ।

आपस्तम्बोऽपि,—

“वन्धुशौललक्षणसम्पन्नः युतवान् अरोग” इति वरसम्पदिति ।

तथा मनुरपि,—

“उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ।
अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्विचक्षणः” ॥ इति ।

अप्राप्तां अप्राप्तविवाहसमयां वालिकामित्यर्थः ।

तथा वौधायनोऽपि,—

“दद्याद्गुणवते कन्यां नमिकां ब्रह्मचारिणे ।
अपि वा गुणहीनाय नोपकन्याद्रजस्वलाम्” ॥

यत्तु,—

काममामरणं तिष्ठेद्गृहे कन्यर्तुमत्यपि ।
न त्वैवैनां प्रयच्छेत गुणहीनाय कर्हिचित् ॥

इति मनुवचनम् ।

“तद्गुणवति सम्भवति गुणहीननिषेधपरं न तु सर्वथा गुणहीननिषेध-
परम् । “नोचेदपि वा गुणहीनाय इति बोधायनोक्त्यनुकूल्यो निर्विषयः स्यात् ।
ऋतुमत्यपि तिष्ठेदिति तु उक्तरीत्या न स्वार्थे पर्यवस्यति ।

अतो नोपरुष्याद्रजस्वलामित्यनेन न विरुध्येत” ।

अतएव वशिष्ठः,—

“प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यां ऋतुकालभयात् पिता ।
ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति” ॥ इति ।

तथा याज्ञवल्करः,—

“एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः ।
यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान् जनप्रियः” ॥ इति ।

एतेः पूर्वोक्तैर्लक्षणादिभिः कन्यागुणैः, तत्र लक्षणानि पूर्वोक्तानि, अनन्य-
पूर्वकत्वं चाविप्रुतब्रह्मचर्यं इत्यादिनोक्तम् ।

यद्यपि,—

“दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ।
आहरे-द्विधिवद्द्वारानग्निंश्चैवाविलम्बयन् ॥
मुरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्याऽर्थघ्नप्रियम्बदा ।
स्त्रिप्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा” ।

इत्यादिना द्वितीयाद्युदाहविधानादन्यपूर्वकत्वं वरस्य नावश्यकमिति-
प्रतीयते ।

तथापि,—

“अदग्धहस्ते यद्दत्तं तदनन्तफलं स्मृतम् ।

दग्धहस्ते तदङ्गं स्यान्निष्पन्नं बहुशूलतः” ॥ इत्यादि ।

“अदग्धहस्तदानस्य फलातिशयदर्शनात् फलातिशयकामस्य तदावश्यकता-
सिध्यति । कामत्वं च लौकिकप्रमाणसिद्धमेव । असपिण्डत्वं, शब्दशक्त्यैव-
सिध्यति । मापिण्डास्योभयनिरूपितत्वात् । यवीयस्त्वं तु त्राष्टवर्षाऽष्ट-
वर्षाभ्यादिस्मृत्या बाधितमेवेति नातिदिश्यते । अरोगित्वं च सामर्थ्यादेव
सिध्यति । भ्रातृमत्त्वं चापिचितं”—इति ।

तथाच, चतुर्विंशति संग्रहे भोजोददीक्षितः,—

“एतैरेव पूर्वोक्तैर्गुणैर्युक्तो दोषेण वर्जितो वरो भवति । तस्यायमपरो-
विशेषः, सवर्णः उत्कृष्टो वा न हीनवर्णः । श्रोत्रियः स्वयं च श्रुताध्ययन
संपन्नः । यन्नात्पयत्नेन पुंस्त्वे परीक्षितः । परीक्षोपायश्च नारदेन दर्शितः ।

“यस्यापु प्रवते वीजं ऋदि मूतञ्च फेनिलम् ।

पुमान् स्याल्लक्षणैरतेर्विपरीतैस्तु षण्डकः” । इति ॥

युवा न बृहः । धीमान् लौकिकवेदिकव्यवहारेषु निपुणमतिः । जनप्रियः-
स्मितपूर्वमृद्वभिभाषणादिभिरनुरक्तजनः अविप्लुतं ब्रह्मचर्यं यस्य सः, विप्रवे
सति क्षतप्रायश्चित्त इति बोध्यम् ।

विव्रियतेऽथ क्रमप्राप्तं कन्यास्वरूपम् । तथैव कन्यायाः स्वरूपनिरूपणे,—

मनुः,—

“उद्वहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ।

असपिण्डा च या मातुरमगोत्रा च या पितुः ॥

मा प्रशस्ता द्विजातोनां दारकर्मणि मैथुनं ।

अव्यङ्गाङ्गीं मौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् ।

तनुलोम-केशदन्तां मृदङ्गीमुद्वहेत्-स्त्रियम्” ॥ इति ।

ताथाच कुल्लुकभट्टः,—

“अव्यङ्गाङ्गीमिति, अविकलाङ्गी मधुरसुखोद्यनान्नां हंसराजरुचिरगमनां-
अनतिस्थूललोमकेशदशनां, कोमलाङ्गी कन्यामुद्वहेदिति” ।

“यस्याङ्गस्याङ्गेषु अङ्गुल्यादिष्वपि वैगुण्यं नास्ति सा अव्यङ्गाङ्गी” इति-
चतुर्विंशतिमतसंग्रहे भट्टोजदीक्षितः ।

ताथाच याज्ञवल्क्यः,—

“अविप्लुतव्रत्तचर्यी लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ।

अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानर्षगोत्रजाम्” ॥ इति ।

तथात्र मिताक्षरायां यथाह योगिविज्ञानेश्वरः,—“लक्षण्यां वाङ्माभ्यन्तर-
लक्षणैर्युक्ता । तदुलोमकेशदशनादीनि मनुनोक्तानि । आभ्यन्तराणि अष्ट-
पिण्डान् कृत्वेत्याद्याश्वलायनोक्तविधिनाऽग्रे ज्ञातव्यानि । स्त्रियं नपुंसकत्व-
निवृत्तये स्त्रीत्वेन परीक्षिता । अनन्यपूर्विकां दानेनोपभोगेन वा पुरुषान्तरा-
परिगृहीतां कान्तां कमनीयां वोढुर्मनोनयनानन्दकारिणीं यस्यां मनश्चक्षुषो-
निर्वन्धस्तस्यामृद्विरित्यापस्तम्बस्मरणात् । एतच्च न्यूनाधिकाङ्गादिष्वष्टदोषा-
भावे । यवीयसीं वयसा प्रमाणतश्च न्यूनामुद्वहेत् परिणयेत्” । इति -

तथाच भट्टोजदीक्षितः,—

“अनन्येति, या दानेनोपभोगेन वा पुरुषान्तरपूर्विका न भवति तां, अनेन-
सप्तपुनर्भवो व्यावर्त्तते” ।

तथा चाह बोधायनः,—

“वाग्दत्ता मनोदत्ता अग्निपरिगता सप्तपदं नीता भुक्ता गृहीतगर्भा”-
प्रसूता चेति सप्तविधा पुनर्भूस्तां गृहीत्वा न प्रजां न धर्मं विन्देदिति ।
अनेनानन्यपूर्विकायाः कन्याया विवाहस्य मुख्यत्वं प्रतिपादितमेतद्भिन्न-
कन्योपयमस्य प्रमाणान्तरव्रातेनाभ्यनुज्ञातत्वान्महर्षिभिर्गौणभावेन । अपिच
कन्याविषयकविशेषणानामभ्यन्तरेऽसवर्णमिति विशेषणमसवर्णाविवाहविचाराव-

सरे व्याख्यातं । तथा कतिपयानि चान्यानि संक्षेपतो विवृतानि-
पूर्वतः । संप्रत्यसपिण्डासमानगोत्रासमानप्रवरात्मकानि व्याख्यायन्तेऽत्र प्रधान-
विशेषणानि ।

असपिण्डेत्यादिमानवीयवचनजातस्य तथा तादृशयाज्ञवल्क्यीयप्रमाण-
व्रातस्य च सत्यपि पूर्वत उट्टकितले तदन्तर्गतनिरुक्तविशेषणत्रितयं
स्वातन्त्र्येण विशेषतो विवरितुमभिलाषितया पुनरुद्घ्रियन्ते तान्येव वचनानु-
पयोगतोऽत्र ।

यथाह मनुः,—

“असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने” ॥ इति ।

तथाच कुल्लुकभट्टः,—

“असपिण्डा चेति मातुर्या सपिण्डा न भवति ।

सप्तमपुरुषपर्यन्तं सपिण्डतां वक्ष्यति ।

“सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते” ॥ इति ।

तेन मातामहादिवंशजा या भवतीत्यर्थः । चण्ड्यात् मातृसगोत्रापि-
मातृवंशपरंपराजन्मान्त्रोः प्रत्यभिज्ञानं मति न विवाह्या । तदितरा तु-
मातृगोत्रापि विवाह्येति संगृहीतं ।

तथाच, व्यासः,—

“सगोत्रां मातुरप्येके नैच्छन्त्यद्बाहकर्मणि ।

जन्मनाम्नोरविज्ञाने उद्बहेदविशङ्कितः” ॥

यत्तु मेधातिथिना,—

वशिष्ठनाम्ना मातृगोत्रनिषेधवचनं निखितम् ।

“परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा ।

तस्यां कृत्वा समुत्सर्गं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

मातुलस्य मुताञ्चैव मातृगोत्रां तथैव चेति” ।

तदपि मातृवंशजस्मनामपरिज्ञानविषयमेव । असर्गोक्ता च या पितुरिति-
पितुर्या सगोत्रा न भवति । चकारात् पितृसपिण्डापि पितृव्यस्त्रादिसन्तति-
भवा या न भवतीत्यर्थः । सा द्विजातीनां दारत्वसम्पादके विवाहे प्रशस्ता-
मिथुनसाध्ये अन्याधानकर्मपुत्रोत्पादनादौ चेति” ।

तथा, मध्यसूक्तमहातन्त्रे,—

“मातुर्यन्नाम गुह्यं स्यात् सुप्रसिद्धमथापि वा ।
तन्नाम्नी या भवेत् कन्या मातृनाम्नीं प्रचक्षते ॥
प्रमादाद्-यदि गृह्णीयात् प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
ततश्चान्द्रायणं कृत्वा तां कन्यां परिवर्जयेत्” ॥

तस्य प्रतिप्रसवमापादयति राजमार्त्तगण्डीयवचनम् ।

यथा,—

“मातृनाम्नी यदा कन्या विवाहे कुलजा हि सा ।
विप्रैर्नमान्तरं कार्यं तस्याः पितोरनुज्ञया” ॥ इति ।

तथाच, याज्ञवल्क्यः ;—

“अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसौम् ।
अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्धगोत्रजाम् ॥
पञ्चमात्मप्रमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ।
दशपुरुषविख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् ।
स्वीतादपि न सञ्चारिरोगदोषसमन्वितात्” ॥

अपिच—असवर्णमिति विशेषणमपहाय अनन्यपूर्विकादियवीयसीमित्यन्त-
विशेषणानां विज्ञानेश्वराभिमतं विवरणं साधारणतो लिखितमादितः । सेप्रत्य-
रोगिण्यादिविशेषणजालस्य लिख्यते विज्ञानेश्वरविहतिरत्र ।

तथाच,—विज्ञानेश्वरः अरोगिणीं अचिकित्सनीयव्याध्यनुपसृष्टाम् ।

भ्रातृमतीं पुत्रिकाकरणशङ्कानिहन्त्ये । अनेनापरिभाषितापि पुत्रिका-

भवतीति गम्यते । असमानार्धगोत्रजां ऋषे-रिदमार्धं नाम प्रवर इत्यर्थः । गोत्रं परंपराप्रसिद्धं आर्धञ्च गोत्रञ्च आर्धगोत्रे समाने आर्धगोत्रे यस्यासौ-समानार्धगोत्रस्तस्माज्जाता समानार्धगोत्रजा न समानार्धगोत्रजा तां, गोत्र-प्रवरौ-च पृथक् पृथक् पर्युदासनिमित्तम् । तेनासमानगोत्रजां असमानार्धजा-मित्यर्थः । तथाचासमानप्रवरैर्विवाह इति गोतमः ।

तथाच,—

“असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुरिति” । मनुः ।

मातृगोत्रामप्यपरिणयां किंचिदिच्छन्ति ।

“मातुलस्य मुतामृद्धा मातृगोत्रां तथैव च ।

समानप्रवराञ्चैव भुक्ता चान्द्रायणं चरत्” ॥ इति—

प्रायश्चित्तस्मरणात् । अत्र असपिण्डामित्यनेन पितृष्वसमातृष्वस्मादि-दुहितृनिषेधः ।

तथा—असगोत्रामित्यनेनासपिण्डाया अपि भिक्षुसन्तानजायाः समान-गोत्राया निषेधः ।

असमान-प्रवरामित्यनेनाप्यसपिण्डाया असगोत्राया अपि समानप्रवराया-निषेधः ।

तथा, असपिण्डामित्येतत्सर्ववर्णिकम् । सर्वत्र सापिण्डासदभावात् । असमानार्धगोत्रजामित्येतत्सर्ववर्णिकविषयम् । यद्यपि राजन्यविशां प्रातिस्विक-गोत्राभावः । तथापि पुरोहितगोत्रप्रवरौ वेदितव्या ।

तथाच—यजमानस्याप्येयान् प्रहृणीत इत्युक्ता पौरुहित्यान् राजविशां-प्रहृणीते इत्याहोश्रुत्यायनः । सपिण्डासु समानगोत्रासु समानप्रवरासु-भार्यात्वमेव नोत्पद्यते । रोगिण्यादिषु तु भार्यात्वे उत्पन्नेऽपि दृष्ट-विरोधः ।

असपिण्डां समानः एकः पिण्डो देहो यस्याः सा सपिण्डा न भवतीति-असपिण्डा ताम् । सपिण्डतां च एकशरीरावयवान्वयेन भवति । तं हि-

पुत्रस्य पितृशरीरावयवान्वयेन पित्रा सह सापिण्ड्यम् । एवं पितामहादि-
भिरपि पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । एवं मातृशरीरावयवान्वयेन मात्रा ।
तथा मातामहादिभिरपि मातृद्वारेण । तथा मातृस्वस्रमातुलादिभिरपि-
एकशरीरावयवान्वयात् । तथा पितृव्यपितृष्वस्रादिभिरपि । तथा पत्या-
सह पत्न्या एकशरीरारम्भकतया । एवं भ्रातृभार्याणामपि परस्पर-
भिकशरीरारम्भैः सहेकशरीरारम्भकत्वेन । एवं यत्र यत्र सपिण्ड्यशब्दस्त-
त्र साक्षात्-परंपरया वा एकशरीरान्वयो वेदितव्यः । यद्येवं मातामहा-
दीनामपि “दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयत” इत्यविशेषेण प्राप्नोति ;
स्यादेतत् ।

यदि तत्र “प्रसूनामितरे कुर्युरि”त्यादिविशेषवचनं न स्यात् ।

अतश्च यत्र सपिण्डेषु विशेषवचनं नास्ति तत्र दशाहमित्येतद्वचनमव-
तिष्ठते । अवश्यं चैकशरीरावयवान्वयेन सापिण्ड्यं वर्णनीयम् । ‘आत्मा-
हि जज्ञे आत्मन’ इति श्रुतेः ।

तथा, “प्रजामनुप्रजायसे” इति च । “स एवायं विरूढः प्रत्यक्षेणोप-
लभ्यत “इत्याद्यापस्तम्बवचनाच्च । तथा गर्भोपनिषदि “एतत् षाट्-
कौशिकं शरीरं त्रीणि पितृतस्त्रीणि मातृतः । अस्थिस्रायुमज्जानः पितृतः-
त्वङ्मांसरुधिराणि मातृतः” । इति । तत्र तत्रावयवान्वयप्रतिपादनात् ।
निर्वाप्य सपिण्ड्यान्वयेन तु सापिण्ड्ये मातृसन्ताने भ्रातृपुत्रादिषु च सापिण्ड्य-
न स्यात् । समुदायशक्त्यङ्गीकारेण रूढिपरिग्रहे अवयवशक्तिस्तत्र तत्रावगम्य-
मानापि परित्यक्ता स्यात् । परंपरैकशरीरावयवान्वयेन सापिण्ड्ये यथा नाति-
प्रसङ्गस्तथा वक्ष्यामः ।

अपिच—असपिण्ड्यामित्येकशरीरान्वयद्वारेण साक्षात् परंपरया वा-
सापिण्ड्यमुक्तम् । तच्च सर्वत्र सर्वस्य यथा कथंचिदनादौ संसारे भवतीत्यति-
प्रसङ्ग इत्यतिप्रसङ्गस्वरूपमत आह विज्ञानेश्वरः,—

“मातृतो मातुः सन्ताने पञ्चमादूर्द्धं पितृतः पितुः सन्ताने सप्तमादूर्द्धं-
सापिण्ड्यं निवर्त्तते इति शेषः ।

अतश्चायं सपिण्ड्यशब्दोऽवयवशक्त्या सर्वत्र प्रवर्त्तमानोऽपि निर्मन्त्र्य पङ्क-

जादिशब्दवन्नियतविषय एव । तथाच :—पितृादयः षट् सपिण्डाः, पुत्रादयः-
षट् आत्मा च सप्तमः ; सन्तानभेदेऽपि यतः सन्तानभेदस्तमादाय गणयेत्-
यावत् सप्तमः ; इति सर्वत्र योजनीयं ।

तथाच,—मातरमारभ्य तत्पितृपितामहादिगणनायां पञ्चपुरुषवर्त्तिनी-
माहृतः पञ्चमीत्युपचर्यते । एवं पितरमारभ्य तत्पितृादिगणनायां सप्तम-
पुरुषसन्तानवर्त्तिनी पितृतः सप्तमीति । तथाच, भगिन्योर्भगिनीभ्रात्रोर्भ्रातृ-
पुत्रीपितृव्ययोः । विवाहो हादिभूतत्वाच्छास्त्राभेदोऽवगण्यते । विहतिरख्ये-
माहृतपितृसापिण्डातिरिक्तावयवगण्यङ्गीकरणद्वारेण सापिण्डानिर्णयाऽप्यस्ती-
त्याह भगिन्योरिति पद्येन । यथा,—भगिन्योः पितृष्वसृमाहृतस्त्रोरर्थादुभय-
मूलकत्वेनैकः पक्षो विवाहोयसापिण्डानिर्धारणे ; तथा भगिनीभ्रात्रोः-
स्वभगिनीस्वभ्रात्रोरर्थादुभयोस्तयोरदिभूतत्वेन पक्षो-द्वितीयः । तथा,—
तदुभ्रातृपुत्रीपितृव्ययोस्तदुभ्रातृदुहितृकुलतातयोरदिभूतत्वेन तृतीयः पक्षः ।
शास्त्रात्रयमवगणितमेवंरीत्या । यथातोदाहरणं ; निरुक्तस्वसृद्वयसन्तानाभ्यन्तरे-
विवाहे कर्त्तुं सतप्रभिप्रेतं प्रोक्तभगिनीद्वयस्यादिभूतत्वेन सापिण्डगणनाया-
मतीतं भवेच्चेत्-यथासंख्यसापिण्डा, तदोपयमो विधेय इति । एवमन्यपक्ष-
द्वयेऽप्युक्तम् । यद्यपि वशिष्ठेनोक्तं “पञ्चमीं चैव माहृतः पितृतस्तर्धति” त्रीन-
तीत्य माहृतः पञ्चातीत्य च पितृतः, इति पैठोनमिना ; तदप्यर्वाङ्निषेधार्थं-
न पुनस्तत्प्राप्तार्थमिति सर्वस्मृतीनामविरोधः । एतच्च समानजातीय-
द्रष्टव्यं । विजातीये तु विशेषः ।

यथा शङ्खः,—

“यदोक्तजाता वहुवः पृथक्चेत्त्राः पृथक्-जनाः ।

एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्त्तते त्रिषु ॥”

एकस्माद्-ब्राह्मणादेर्जाता एकजाताः । पृथक्चेत्त्राः भिन्नजातोयासु-
स्त्रीषु जाताः । पृथक्जनाः समानजातोयासु भिन्नासु स्त्रीषु जाताः त-
एकपिण्डाः सपिण्डाः । किन्तु पृथक्शौचाः पृथक् शौचमशौचप्रकरण-
वक्ष्यामः । पिण्डस्त्वावर्त्तते त्रिषु त्रिपुरुषैरेव सापिण्डगणमिति । पुरुषा एव-

पुरुषाः दशभिः पुरुषैः मातृतः पञ्चभिः पिहृतः पञ्चभिर्व्याख्यातं यत्कुलं-
तस्मात् । ओत्रियाणामधीतवेदानाम् । अध्ययनसुपलक्षणं श्रुताध्ययनसम्पन्नानां ।
महत्तत् कुलं च महाकुलं पुत्रपौत्रपशुदासीयामादिसमृद्धं तस्मात्कन्या-
आहर्त्सव्येति नियम्यते । मञ्चारिणो रोगाः कुष्ठापस्मारप्रभृतयः शुक्रशोणित-
द्वारिणानुप्रविशन्तो दोषाः । पुनर्हीनक्रियनिष्पुरुषत्वादयो मनुनोक्ताः ।
एतैः समन्वितात् स्त्रीतादपि पूर्वोक्तामहाकुलादपि नाहर्त्सव्या” इति ।
मनुयान्नवल्कीयवचनोक्तानामिव कन्याविषयकप्रधानविशेषणानां साधारणतः-
कुल्लूकभट्टविज्ञानेश्वरकर्तृकव्याख्याने सत्युद्धृतंऽपि भारतीयप्रत्येकप्रादेशिक-
निबन्धकर्त्तृविभूतिः प्रकाशयते निम्नतस्तदपेक्षाया सुखबोधार्थं,—यथावीर-
मित्रोदये गोत्रप्रवर विचारः—तत्र कश्यपः,—

“आदौ गोत्रविशुद्धिः स्यात्ततः सप्तमपञ्चमम् ।

राशिकूटं ततश्चैव तेषां सम्बन्धलक्षणम्” ॥

असमानार्धगोत्रजामिति यान्नवल्कास्मरणात् । तस्याश्चादावित्यनेनाव-
श्यकत्वमुक्तं । तदभावेऽप्यपत्यस्य चण्डालत्वस्मरणात्,—

तथाच वौधायनः,—

“आरूढपतितापत्यं ब्राह्मण्यां यस्तु शूद्रजः ।

सगोत्रोदासुतश्चैव चण्डालास्त्वथ ईरिताः” ॥

गोत्रमिति प्रवरस्याप्युपलक्षणं । असमानार्धगोत्रजामिति यान्नवल्का-
स्मरणात् । आर्धं च गोत्रं च आर्धगोत्रे समाने आर्धगोत्रे यस्यासौ-
समानार्धगोत्रः ; न समानगोत्रः असमानगोत्रः ; असमानगोत्राज्जाता-
असमानगोत्रजा । ततश्च गोत्रप्रवरयोः पृथक्पृथक्कन्यापर्युदासे निमित्तं-
सिध्यति ।

कस्यावत्पर्युदास इत्याशङ्क्यायाम्,—

स निषेधात्मको नञर्थेऽविशेषः । विशेषपदोपादानात्कतिविधस्तर्हि-
नञर्थ इति सम्येह तदुत्तरमापादितं पाणिनिना प्रमाणोपन्यासपूर्वकम् ।

यथा ;—

“तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः” ।

इति वचनानुसारेण सति नञो नानाविधार्थस्य वर्त्तमानत्वेऽपि वक्ष्यमाण-
नञर्थद्वयस्यापि शास्त्रीपयोगित्वादेकदैव प्रसज्यप्रतिषेधपर्युदासनामकस्य-
नञर्थद्वयस्य विवरणमारभ्यतेऽत्र क्रमशः । यथा तत्र निषेधस्य स्वरूपमापादित
मर्थसंग्रहे ; “पुरुषस्य निवर्त्तकं वाक्यं निषेधः” । निषेधवाक्यानामनर्थहेतु-
क्रियानिष्ठस्तिजनकत्वेनैव अर्थवत्त्वात् ।

तथाहि,—यथा विधिः प्रवर्त्तनां प्रतिपादयन् स्वप्रवर्त्तकत्वनिर्वाहार्थं-
यागादेरिष्टसाधनतामाक्षिपन् पुरुषं तत्र प्रवर्त्तयति । तथा, “न कलञ्जं-
भक्षयेदि”त्यादिनिषेधोऽपि निवर्त्तनां प्रतिपादयन् निषेधस्य कलञ्जभक्षणस्य-
परानिष्टसाधनत्वमाक्षिपन् पुरुषं ततो निवर्त्तयति” ।

तथा च कलञ्जाधिकरणे,—“मति मन्त्रवे निषेधः” युक्तिप्रदर्शनसहकारिण-
विव्रियते निषेधस्वरूपं पुनरत्र । यथा,—जानन्ति सर्वे यत् ; नास्ति यद्-
निषयिका प्राप्तिः, न विद्यते तस्य प्रतिषेधः । अर्थात्—वाक्येनैकवस्तुनः क्रियेत-
चेन्निषेधः ; तदा तद्भवेद् यद्दृष्टं ; तज्ज्ञानमावश्यकं पूर्वतः । तन्न भवे-
च्चेत् सन्भवपरो निषेधः । न पिवेन्मद्यमिति विद्यते शास्त्रे । लोके यदि-
नाचरेन्मद्यपानं प्रवृत्तिवशतः, तथा मद्यपानात्मिका क्रियेका न भवेद् यदि-
प्रचलिता जनसमाजे ; तदा न पिवेन्मद्य-मित्यात्मको निषेधो भवेदुन्मत्त-
प्रलापतुल्यः ।

यथा ;—“यदि कोऽपि वदेद् यत्, न शिञ्जय वन्ध्यापुत्रमिति”, वाक्यमेत-
दुन्मत्तप्रलापादन्यत्किं वक्तव्यमस्माभिः । यतोऽमन्त्रवो बन्ध्यापुत्रः । नास्त्यत-
एव कापि प्रसक्तिस्तस्य लिखने पठने च । सुतरां कुर्यात्कथं तन्निषेधम् ।
अतो बोद्धुमुचितं यदेतत्, स्थले यस्मिन् प्राप्तं कार्यं प्रवृत्तिवशतो निषिध्यते-
शास्त्रेण ।

तत्र निषेधः, सोऽपि प्रसज्यप्रतिषेधनामधेयो नञर्थविशेषः,

अर्थात् प्रवृत्तिवशतो लोकस्य प्रसक्तस्य कार्यस्य निषेधो वा निवर्त्तनं-
प्रसज्यप्रतिषेधशब्दार्थः ।

यथा तल्लक्षणं,—

“अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र न नञ्” ॥

प्रसज्यप्रतिषेधस्थले विहिते कर्मणि निषेधेन प्रवृत्तिवारणात् विधेरप्राधान्यं-
निषेधस्य प्राधान्यं ; इति चण्डीचरणः ।

प्रसज्यप्रतिषेधनामकनञर्थस्य प्रयोगस्थले विशेषज्ञातव्यविषयोऽयमेको यत्-
कोऽपि मानवो यदि नाङ्गीकुर्व्यान्निषेधमेतं अर्थात् लोभेन वा मोहेन प्रति-
षिद्धक्रियामनुतिष्ठेदतां, तदा तस्य निषेधाङ्गीकरणात्मकनिदानानेन दुःखं-
भोज्यति भाविसमये, इत्येतावन्मात्रम् । अथवा पिवेन्मद्यं यः, न भवेत्तत्फला-
त्मिका मत्तता तस्येति, न, अर्थात् सिध्येत्तत्पानं, नाङ्गीक्रियते शास्त्रनिषेध
इति, न निवारयेत्तस्मिन्ततां तच्छास्त्रं । भवेदयमेव प्रसज्यप्रतिषेधः । विद्यते
प्रमाणमत्र मलमासतत्त्वे, “निषेधदर्शनाच्च वैगुण्येऽपि फलसिद्धिरवगम्यते” ।

यथा जैमिनिः,—

“अर्थप्राप्तवदिति चेन्न तुल्यहेतुत्वादुभयं शब्दलक्षणं । उभयं प्रवृत्ति-
निषेधरूपं शब्दलक्षणं शब्दस्य प्रमाणमित्यर्थः” ।

गतः प्रसज्यप्रतिषेध विचारः । संप्रत्युपक्रान्तः पर्युदासविवेकः । पर्यु-
दासनिषेधस्य न विद्यते स्वाधीनता कापि । साकं विधिवाक्येनायमेव सम्बोध्य
विशेषयति तमेव । न लभ्यते लोके पर्युदासोदाहरणं । यत्कार्यं प्राप्तं शास्त्रेण ;
अर्थाच्छास्त्रीयविधिमन्तरेण कार्यं यत्-कर्त्तव्यमित्यवगन्तुं न विद्यते किमप्यु-
पायान्तरं । यदि पुनस्तत्कार्यं स्थले कस्मिन् निषेधेच्छास्त्रं । तदा तन्निषेधस्य-
पर्युदासनामकत्वं । यथा तल्लक्षणं मलमासतत्त्वे,—

“प्राधान्यं तु विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता ।

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदे न नञ्” ॥

“निषेधो विधातुं न शक्यते ; सामान्यशास्त्रोपजीवी स हि निषेधविधिवक्तव्यः” । इति शूलपाणिः । अत्र श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः,—

“रात्रौ आह्नप्राप्तिं विना आह्ननिषेधो न तत्र विधातुं शक्यते । प्रसक्तं हि-प्रतिषिध्यत-इति न्यायादित्यर्थः ।” उदाहरणेनैकेन विनियते सः, “विद्यते-धर्मशास्त्रे तथाऽमावास्यायां कुर्यात् पार्वण्यं आह्नं पितृपितामहादिभ्यः” इति ।

प्रमाणमाह याज्ञवल्करः आह्नविवेके—

“अमावस्याष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् ।

द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिर्विष्णुवत्सूर्य्यसंक्रमः” ॥

पार्वण्यआह्नानुष्ठानेन यत्तृप्तिलाभो भवेत् परलोके पितृगणानां तमस्मान्-बोधयति धर्मशास्त्रं ।

शास्त्रमन्तरा नास्त्येतादृक् कोऽप्युपायः, ग्रहारेण बोद्धव्यमस्माभिः-पितृपुरुषतृमाधायक ममावास्याआह्नमिति । आह्नं कुर्यादमावास्यायामित्येतद्विधिवाक्ये सामान्यतोऽमावास्याशब्दस्य विद्यमानतया क्षणे सर्वस्मिन्नमावास्यायाः अर्थाद्विसे वा रात्रौ यदा सवन्धो भवेदमावास्यायाः ; समये तस्मिन्-भवेत् आह्नानुष्ठानेन पितृत्वमिरिति बुध्यते तदवाक्यतः । तदावतिष्ठतेऽमावास्यान्वितरात्रिदिवसात्मकसमयः आह्नविविहितकाल इति । वदत्यतः परं यत्-पुनः शास्त्रं, “रात्रौ न कुर्याच्छाह्नं” ।

प्रमाणमाह याज्ञवल्करः आह्नविवेके शातातपः,—

“रात्रौ आह्नं न कुर्वीत राहोरन्यत्र दर्शनात् ।

सूर्य्योदयमङ्गर्त्तं च मन्थयोरुभयोस्तथा ॥”

नञ्मेतं प्रसज्यप्रतिषेधनामकं न गङ्गयादङ्गं । यतोऽयं मन्थपाननिषेधवत्-प्रहस्तिवशतो न निषेधयति किमपि वस्तु । कारणमिदमत्र । शास्त्रोपप्रमाण-मन्तरेण रात्रौ आह्नानुष्ठानं नावबुध्यतेऽस्माभिः केनैवोपायेनान्येन ।

रजन्यां आह्नानुष्ठानं प्रतिपादयति शास्त्रं । पुनः शास्त्रमिदं निषेधयति-आह्नानुष्ठानं रात्रावेव । कथमेतद्—वा सम्भवपरम् ? सुतरामेतन्निषेधस्य-सम्पादयितुं सार्थक्यं वदन्ति स्म शास्त्रकर्तारो नञोऽस्य रात्रौ आह्नानुष्ठाना-

लको न भवत्यर्थः ; किन्तु रात्रिभिन्न इति । विनेतं नास्ति कोऽप्यर्थः । रात्रिभिन्न इति तच्छब्दस्य च कुर्याच्छ्राद्ध-समावस्यायामित्येतद्विधिवाक्येन सार्क-भवेदन्वयः, अर्थाद्रात्रिभिन्नायाममावस्यायां-कुर्याच्छ्राद्धमयमेको वाक्यार्थः । किन्तु “आहं कुर्यादमावास्यायां” तथा “न कुर्याद्रात्रौ आहं” इति तस्य-वाक्यद्वयस्य सम्मेलनेन प्रतिपन्नोऽयमेवार्थः । तदायमेवावतिष्ठते ; - आहविधानसमयो रात्रिव्यतिरिक्तामावास्यान्वितकालः । समर्थितोऽयमर्थ-मलमासतत्त्व-विचारोन्नेनेन । एवमत्र तत्तद्विधिप्राप्त्याहकरणमनूद्य-रात्रौतरत्वमात्रं विधीयत” इति ।

तथाच, आहविवेकीयविवेकोपन्यासेन । यथा,—

“तथाहि अमावास्याशास्त्रस्य रात्रिमात्रपरत्वं दिवारात्रिपरत्वं वोपजीव्य-निषेधविधौ रात्रिज्ञानस्य बाध एव” । एतदेव “आहं कुर्यादमावास्यायां” इत्यनेनैकेन विधिवाक्येनासीत्प्रतिपादितम् । “रात्रौ न कुर्याच्छ्राद्धं” वाक्येऽस्मिन् नञः आहकरणरूपक्रियया सार्हमापाततः सति प्रतीयमाने-सम्बन्धेऽपि वाक्यमेतद्वस्तुतो न बोधयत्यर्थमेवंप्रकारम् ।

एतदेव, “रात्रिव्यतिरिक्त”मित्येतावन्मात्रं बोधयति ।

अन्यच्च, “रात्रिव्यतिरिक्त”मेतद्विशेषणं । “कुर्याच्छ्राद्धममावास्यायां”-मित्येतद्विधिप्राप्तामावास्यात्मकआहकालेन समं भूत्वान्वितं विधेयार्थ-विशेषयति । अतो नञर्थस्य विधिवाक्यान्तर्गतस्य कस्याप्येकस्य विशेषण-मिति बोध्यम् ।

फलमेतदुपस्थितं यत्, प्रसज्यप्रतिषेधस्थले सत्यपि प्रतिषेधेऽनङ्गीकृते-भवेदेव प्रत्यवायभागी ; किन्तु प्रतिषिद्धक्रियासिद्धयर्थं न घटते कोऽपि-व्याघातः ।

प्रमाणानि यथा,—

मलमासतत्त्वे—

“प्रतिषेधे न तु कालान्तरीयानिष्ठहेतुत्वं ज्ञाप्यते” ।

तथा, “निषेधदर्शनाच्च वैगुण्येऽपि फलसिद्धिरवगम्यते” इति ।

पर्युदासस्थले निश्चितमेतद्विपरीतः ; मत्पक्ष्यस्वीकृते पर्युदासे-

निषेधेन भवेत् कोऽपि प्रत्यावायः । सत्यं, तदा निषिद्धकार्यमिदं न भवति-
सिद्धम् । यदि कोऽप्याग्रहतोऽज्ञानतो वा कुर्याच्छ्राद्धं रात्रावेव, तदा तेन-
आहकर्तुरस्य न सम्भवेत् कोऽपि प्रत्यावायः । किन्तु तदनुष्ठितश्राद्धं अर्थात्-
पितृपुरुषगणस्य तृत्याधायकं कार्यं न भवेत् सिद्धम् । कथं न तदुभवेत्-
सिद्धम् ? प्रश्नस्योत्तरमेतदेव । शास्त्रविहितं कार्यं कुर्यात् विहितावसरे-
यतः कार्यानुष्ठानमिदं कदा भवेत् सिद्धम् ? शास्त्रमन्तराऽवगन्तुमेतदन्यो-
नास्त्युपायः । तच्छ्राद्धं यदा करोति रात्रिं पर्युदस्ताम् । अर्थाच्छ्राद्ध-
कालात्मकत्वेन न परिगणिता रात्रिस्तेन ; तदा केनापि प्रमाणेन वक्तुं-
यच्छक्त्युर्भवन्तः रात्रौ कृतं सत्यपि श्राद्धं भवेत् सिद्धमेतत् ? अथवा-
“मद्यं न पिबे”दित्यात्मको यथा विद्यते स्फुटं निषेधः । तथा श्राद्धं-
नानुतिष्ठेदात्रा”दित्यात्मकं नास्ति किमपि निषेधवाक्यम् । “न कुर्याद्वाचौ-
श्राद्ध”मेवंभूतं यदस्ति वाक्यमेकं, पूर्वं प्रदर्शितस्तदर्थः । तस्मिन्नापाततो-
निषेधात्मकत्वेन सत्यपि प्रतीयमानं प्रकृततः—

सोऽयं न निषेधात्मकः, किन्त्वेतदभावाभ्यां कुर्याच्छ्राद्धमित्यात्मक-
विधिवाक्यस्य विरोधणमात्रम् । साकं युक्त्येतत्कथनमासीत्प्रमाणितं पूर्वतः ।
यदि कोऽपि कुर्याच्छ्राद्धं रात्रौ ; तदा तत्कर्तृकश्राद्धं नासीत्सिद्धमित्या-
तावन्मात्रं भवति सिद्धं तदा । निषेधस्यास्य लङ्घने मद्यपानस्थल इव न-
केनापि प्रत्यावायेन भवेत् प्ररियस्तः । यतो निषेधोऽयं न निषेधरूपः ।
पर्युदासमात्रमेवायम् । इति नञर्थद्वयविचारः ।

प्रकृतोपयोगितया प्रसङ्गतो दूरगमनं सत्यपि संभूतऽधुना प्रकृतमनु-
सरामो वयं पूर्वापरसंगतिं कर्तुम् ।

तथाच गीतम्,—

“असमानप्रवरेतिवाह” इति प्रवरमात्रस्यैव पर्युदासनिमित्ततां प्रकटयति ।
ततश्च गीतमेदेऽपि प्रवरस्य न विवाहः ।

तदुपस्था,—

यास्त्वधाधूलर्मानर्माकशर्कराष्टिशाष्टिसावर्णिशालङ्कायनदेवतायनानां-
गोत्राणां भेदेऽपि भार्गववैतहव्यमवेतिसेतिप्रवरैक्ये ।

तथा प्रवरभेदेऽपि गोत्रैक्ये ;

तदयथा,—

तित्तिरिक्कपिभूमिस्वन्दितखण्डितानां गोत्राणामाङ्गिरससैन्यगार्थ्येति ;
अङ्गिरास्तित्तिरिः कपिभूमिरिति चेति गोत्रैक्येऽपि वैकल्पिकप्रवरभेदे ।
यत्तु ; हरिहरकुक्षपिङ्गशङ्खदर्भभैरवगवानामाङ्गिरसाश्वरीषयौवनाश्वेति, माश्व-
तश्वरीषयौवनश्वेति वैकल्पिकप्रवरभेदादसमानार्थत्वेन विवाहप्रसक्तौ गोत्रैक्येन-
तन्निषेध इत्याधुनिकैरुदाहृतम् । तत्र सुन्दरं । आङ्गिरसमाम्नातोर्विकल्पेन-
भेदेऽपि अश्वरीषयौवनाश्वयोर्हयोरभेदेन विवाहाप्रसक्त्या प्रकृतोदाहृणाभावात् ।

तथाच, प्रवरनिर्णयकाराः स्मरन्ति,—

“पञ्चनां त्रिषु सामान्याद्विवाहस्त्रिषु द्वयोः ।

भृग्वङ्गिरोगणेष्वेवं शिषिष्वेकोऽपि वारयेत्” ॥ इति ।

यत्तु, समानं आर्षं यस्य तत् समानार्षं, समानार्षं च तत् गोत्रं च-
समानार्षगोत्रं समानार्षगोत्रे जाता समानार्षगोत्रजा ; न समानार्षगोत्रजा-
असमानार्षगोत्रजा इति प्राचां समासकरणं । तत्र सुन्दरं ; विशिष्टनिषेध-
गोत्रैक्येऽपि प्रवरभेदे विवाहप्रसङ्गात् । यथा, तित्तिरिक्कपिभूम्याद्युक्तोदाहरणे-
न चेष्टापत्तिः । “न सगोत्राय दुहितरं प्रयच्छेदिति” गौतमेन गोत्रमात्र-
स्यैव पृथक्निषेधात् । तत्र गोत्रलक्षणं वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे,
तत्र गोत्रलक्षणं किं तावदित्याकांक्षां मुच्यते,— गोत्रलक्षणं, “अगस्याष्टम-
सप्तस्वन्यतमापत्यं साक्षात्परंपराजातं यत् तत् गोत्रमुच्यते ।

तथाच स्मृतिः—

“जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽतिगौतमौ ।

वशिष्ठकश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः” ॥

एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्यते” ॥ इति ।

गोत्रकारिणो गोत्रप्रवर्त्तका इत्यर्थः । यन्प्रवर्त्तकतैषां तानि कानि-
गोत्राणीत्याह ;—एतेषां यान्यपत्यानीति, अत्र गोत्रभूतमपत्यमनन्तरमपि ;
न तु पाणिनेरिव पारिभाषिकं पौत्रप्रभृत्येव । तथात्वे प्रमाणाभावात् । न च-

कृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्यात्र प्रसङ्गीऽस्ति । कृत्रिमपरिभाषायास्तथाविधायाम्-
बोधायनाश्रयायनादीनां केषांचिददर्शनात् । सत्वे वा पाणिनेरिवापत्याधिका-
राभवेन तस्य नियमेनाग्रहणात् । किंच व्याकरणेऽप्यपत्याधिकारस्यासत्वे-
लौकिकगोत्रस्यापत्यमात्रस्य ग्रहणमेव युक्तं । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिक-
स्येव गोत्रस्य ग्रहणमिति भाष्यवैयटपदमञ्जर्यादिषु स्थितत्वात् । दृश्यतेऽपि-
तत्कचित् । अत्र गोत्रभूता एव केचित् प्रवरास्ते च ऋषिर्षेयशब्दाच्चा इति-
ऋषिभूतं सर्वं तदिति न भ्रमितव्यम् । किन्तु वंशपरंपराप्रसिद्धमेव । यच्च-
सूत्रादिषु गोत्रपरिगणनं तदपि प्रसिद्धिमूलकमेव । एतदभिप्रेत्य निबन्धेषु -
गोत्रं ऋषिवंशपरंपरेति व्याख्यातं ।

अत्र केचिदेवं व्याचक्षते । गोत्रशब्दः सम्बन्धिशब्द इति ; किं केषां केषां-
गोत्रमिति जिज्ञासायां अगस्त्याष्टममसर्षीणां यान्यपत्यानि तेषां गोत्रमेत-
सम ऋषय इति । एवं च भरद्वाजादिषु शिष्टानां गोत्रव्यवहारोऽप्युपपद्यते ;
भरद्वाजगोत्रा वयं वशिष्ठगोत्रा वयमित्यादि, तन्न, सन्दर्भविरोधात् । न हि-
घट इति वक्तव्ये अनघट इति विद्वांसो वदन्ति । तेषां च गोत्रत्वे गोत्राण्य-
ष्टसंख्यकानि स्युः । ततश्च —

“गोत्राणां च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च” । इति सूत्रविरोधः । कथं-
विश्वामित्रादिषु गोत्रव्यवहारः । आरोपात् । सर्वेषां तेषां गणनां परस्परं-
विवाहो नास्तीत्यवान्तर—ऋषिष्वेव गोत्रत्वविवक्षायां प्रयोजनाभावात् । यत्र-
तु प्रयोजनमस्ति ; ऋषिष्वेव गोत्रविवक्षा, यथा जमदग्निव्यतिरिक्तभृगुगणेषु-
केवलाङ्गिरोगणेषु च केषुचित् । अन्यथा गोत्रप्रवरसाम्याभावात् विवाहः-
प्रसज्येत । तस्मादगस्त्याष्टममसर्षीण्यपत्यमेव गोत्रं ।

अत्र गोत्राणां समानत्वं कचिदेकत्वं कचित् सादृश्यं । तत्राद्यं एकैक-
गणान्तःपातिनां गोत्राणां । यथा,—मूलभूतस्य वत्सादेः प्रसिद्धस्य गोत्र-
स्यैकत्वं । गणावान्तर-ऋषीणामपि यत्र गोत्रत्वं तत्रापि तेषां स्वपरंपरां-
प्रत्येकत्वमप्रतिहतमेव ।

द्वितीयं तु गोत्ररूपाणामृषीणां भिन्नभिन्नगणनिविष्टानां तन्मूलभूता-
नामवान्तराणां वा । तदप्यगस्त्याष्टममसर्षीण्यपत्यमेक-ऋषीरपत्यात्वरूपयानुवृत्त्या ।

तदनुवृत्तिज्ञानं च बहुधाप्रवरान्तर्भावादेव । सूत्रादिगतानुक्रमणेषु तु-
क्वचित्तथाविधपूर्वापरीभृतगोत्रपाठान्तर्भावात् ।

तथाचोक्तं;—

“त्रियमाणतया वापि सत्तया वानुवर्त्तनं ।

एकस्य दृश्यते यत्र तद्गोत्रं कस्य कथ्यते ॥”

इति, तद्गोत्रं तस्य ऋषेरपत्यं कथ्यते । इति । तेन रूपेण तेषां गोत्राणां-
समानत्वमित्यर्थः । सत्तयेति वदता त्रियमाणतयेत्यस्य वीधायनीकृतानुसूलभूते-
एक एव ऋषिरिति लक्षणे प्रवरेष्वित्यस्य चोपलक्षणत्वेन यथाकथंचिदेकस्या-
नुवर्त्तनं सूचितं भवति । उत्पाद्यात्पादकभावः सत्ता । भूमत्तायामिति-
स्मृतेः । क्वचित्तु स्वतयेति पाठः । तत्रापि यमधिकृत्य ये पठितास्ते तस्य-
स्वे आत्मीया इत्युच्चरानुसारेण तत्रैव पर्यवस्यति । एतदुक्तं भवति । यथा,
पारिभाषिकं गोत्रं ; तथा समानगोत्रत्वमपि । इतरथा तस्यानिर्वचनात् ।

किञ्च,—

“एक एव ऋषिर्यावत्-प्रवरेष्वनुवर्त्तते” ।

तावत् समानगोत्रत्वमित्युक्ते एक एव अगस्त्याष्टमसप्तम्यन्यतम एव ति-
सृभिः कोटिसंख्याभिः संख्यातानां वक्ष्यमाणानां गोत्राणां मध्ये यावत्संख्य-
कानां गोत्राणां एकद्वित्रिपञ्चसंख्यान्यतमसंख्याकिंषु प्रवरेष्वनुवर्त्तते तावतां-
गोत्राणां तत्समानगोत्रत्वं ।

एवं गोत्रस्वरूपं समानगोत्रत्वञ्च निरूपितं संक्षेपतः ।

इदानीं प्रवरस्वरूपं तत्समानत्वञ्च निरूप्यते । तत्र प्रवरान् व्याख्यास्यामः ।
समानप्रवराः ; त्रार्घ्यः प्रवरः ; पञ्चार्घ्यः प्रवरः ; इत्यादिषु प्रतियत्-
इति कर्मव्युत्पन्नः । प्रवरणं प्रवर इति भावव्युत्पन्न इति भार्गवव्यावर्तनाप्रवानौ-
र्जसमदग्नेरिति ।

जमदग्निबद्धवृषदप्रवानवक्ष्यवनवदभृगुवदिति तद्वितथाल्यान्तप्रयोगेणाग्नः-
प्रक्षर्षेण वरणानि, प्रार्थनापर्यायः प्रवरणव्यो भावव्युत्पन्न इति प्रवर-
मञ्जरीकारः । ननु गोत्रत्वेन परिगणिताः केचिदृषय एव गोत्रसम्बन्धिनः-

पितृपुत्रपोत्रकमेणावस्थिताः ; प्रवरास्तथैव दर्शपूर्णमासाङ्गभूतहोत्रध्वर्यादिवर-
णविधानान्निज्ञादवसीयते ।

तथा मत्स्यपुराणेऽपि —

“भृगुः पुलोमश्च सुतां दिव्यां भार्यामविन्दत ।
यस्यामस्मात्तताऽपत्यभूता द्वादशदेवताः ॥
पौलश्चजनयद्विप्रान् देवानां तु कनोयसः ।
च्यवनं तु महाभागमप्रवानं तथाप्यसौ ।
अप्रवानात्मजश्चैव जमदग्निस्तदात्मजः” ॥ इति ।

तदपत्यभूता ऋषय इत्युक्तं । तद्गोत्रप्रवरान् वक्ष्ये इत्युपक्रम्य च्यवनादो-
नुक्ता इत्येते प्रवरा मता इत्युपसंहृतं ।

संग्रहेऽप्युक्तं,—

“पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः ।
भृग्वङ्गिरोगणेष्वेवं त्रिष्वेकोऽपि वारयेत्” ॥

इदञ्च, जमदग्निगौतमभरद्वाजरूपेष्वपि भृग्वङ्गिरोगणेषु समानप्रवरत्वे-
समानं । अतएव तेष्वविवाहप्रयोजकत्वेन समानप्रवरत्वमेतद्विशेषमङ्कितमेव-
प्रवरमञ्जरीकृता अभिहितमिति तत्रैवायं विशेषो यद्यपि वक्तुं युक्तः ; तथापि-
तत्रैकमात्रप्रवरसाम्येऽपि सर्वेषामसाम्येऽपि वा सगोत्रत्वादेवैतरगोत्रवदविवाह-
सम्भवाच्चैतस्य विधानस्य तत्र व्यतिरेकतः किञ्चित् प्रयोजनमस्तीति तद्विन्न-
भृग्वङ्गिरोगणविषयतया व्याख्यातं ।

यत्र विशेषविधिर्नास्ति ; तत्रैकप्रवरसाम्येऽपि समानप्रवरसाम्यत्वं ;
यथा,—भृग्वङ्गिरोगणभिन्नेषु ; त्रिष्वेकोऽपि वारयेदिति वचनात् । एवञ्च-
केवलभृग्वङ्गिरसां गोत्रत्वाभावादसंकीर्णः प्रवरसाम्यादेवाविवाहः ।

नन्वेतेषां गोत्रत्वाभावे हरितमुहलादीनां सकलार्ण्यावर्त्तिशिष्टादृताविगीत-
गोत्रत्वस्मृतिः कथमपलपितुं शक्या कथं वा गोत्रस्य प्रवरोपपत्तिः । द्वयो-
र्महलयोर्हरितयोरेव वा विवाहे सगोत्रविवाहनिमित्तं प्रायश्चित्तञ्च कथं स्यात् ।

कन्यादाने च हरितमुद्गलादीनां वरत्वे हरितगोत्रायित्याद्यभिलाषः शिष्टेष्व-
कथंकारं क्रियेतेति चेत् । यदि बहुतरशिष्टानां निवन्धकतां वाचाभिनवेश-
स्तदेवमुपपाद्यं ।

तथाहि,—

सत्याषाढसूत्रे परिभाषायां प्रवरान् व्याख्यास्याम इत्युक्त्वा तैर्गात्राणीति-
वचनादिति स्वरूपतः समानतया च गोत्रज्ञाने प्रवराणां हेतुत्वोक्त्या प्रवरत्व-
मेव गोत्रलक्षणमुक्तं भवति । ततश्च यमेवैकमधिकृत्य प्रवरान्नातं सोऽधि-
कृतो गोत्रं । तस्यैव चाधिकृतस्य येषु स्वस्वगणान्तर्गतेषु अनुवृत्त्याख्यं साम्यं-
ते सगोत्रा इत्युक्तं भवति । तथाच, हरितादिषु गोत्रव्यवहारः समञ्जसो-
भवति । अतोऽन्यत्र भृग्वक्त्रिसां गणादिति पर्युदासोऽप्युपपन्न इत्याहुः ।

अपरञ्च,—

“अत्रेव परं वंशं तव वक्ष्यामि भारत ! ।

अत्रेः सोमः सुतः श्रीमान् तस्य वंशोद्भवो नृपः ॥

विश्वामित्रः सुतपसा ब्राह्मण्यं समवाप्तवान् ।

तस्य वंशमहं वक्ष्ये तन्मे निगदतः शृणु” ॥ इति ।

मत्स्यपुराणे विश्वामित्रस्यात्रिवंशत्वाभिधानात् विश्वामित्रप्रवरेष्वत्रेः-
सत्तयानुवृत्तेर्विश्वामित्राणामत्रिभिरप्यविवाहः स्यात् ।

किञ्च, भरद्वाजस्य पुत्रो भवमन्युस्तस्य महावीर्यनरगर्भाद्याः पुत्राः ।
तत्र महावीर्यादुरुक्षयः, उरुक्षयात् कपिप्रभृतयः । तथा गर्भात्मिनिः मिनेः
सेन्यः सेन्यादुर्गर्भाद्याः । तत्र यथा,—

भरद्वाजस्य कपिप्रवरेषु सत्तयाऽनुवृत्तिस्तथा संकृतिप्रवरेष्वपि तस्य सत्ता-
सम्भवात् भारद्वाजानां संकृतिभिरपि विवाहो न स्यात् ।

अपिच, सत्तयाऽनुवृत्तेरविवाहनिमित्तत्वे प्रवरविकल्पव्यवस्था न स्यात् ।
सत्तयानुवृत्त्या प्रवराणां सर्वत्र साम्यात् विकल्पस्यैवाभावात् । यदि तु त्रिय-
माणतयाऽनुवृत्त्या विकल्पव्यवस्थोच्यते तर्हि तादृश्या-एवानुवृत्तेरविवाह-
निमित्तत्वं वक्तुमुचितम् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गस्य दुर्वीरतापत्तेः ।

अन्यच्च, भरद्वाजादीनामनुवृत्तिर्न समर्पित्वेन प्रमाणाभावात् ; किन्तु-
प्रवरत्वेनैव वाच्या ।

तथा चोक्तम्,—

“एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवृत्तते ।

तावत्समानगोत्रत्वमिति” ॥

तावत्समानगोत्रत्वमिति । तथाच त्रियमाणतयेव प्रवराणामविवाह-
निमित्तत्वं न सक्तया । अन्यथा त्रयार्थेयसन्निपाते पञ्चाध्याणामविवाह-
इति नियमो न स्यात् । सक्तयाऽनुवृत्त्या प्रवराणां सर्वत्र साभ्यात् । तथाच-
सगोत्रत्वेऽपि त्रियमाणतयेवानुवृत्तिरङ्गोकार्येति । अथ यस्मिन् वंशे य-
उत्पन्नस्तस्य तेन सहाविवाह इति, तद्वंशोत्पन्नत्वमेवाविवाहप्रयोजकं,
तर्हि भरद्वाजोत्पन्नत्वात् सङ्गतीनामपि भरद्वाजैर्विवाहो न स्यात् । तथाङ्गि-
रसो “वृहस्पतिस्तस्माद्भरद्वाजः”—इति । अङ्गिरोवंश्येर्गौतमादिभिरपि भरद्वा-
जानां विवाहो न स्यात् । विश्वामित्राणामत्रिभिरपि विवाहो न स्यात् ।
किमपरमाङ्गिरसानां सर्वेषां भार्गवाणाञ्च सर्वेषां परस्परमविवाहः स्यात् ।
तस्मात् सक्तयाऽनुवृत्तिरविवाहं न निमित्तमिति ।

अत्र वदन्तिः,—

“भरद्वाजाश्च कपयो गर्गा रौक्षायणा इति ।

चत्वारोऽपि भरद्वाजा गोत्रैक्यान्नान्वियुर्मिथः” ॥

तथा,—

“भरद्वाजर्चकपयो गर्गा रौक्षायणा द्विजाः ।

पञ्चैते हि भरद्वाजा गोत्रैक्यान्नान्वियुर्मिथः” ॥

तथा,—

“कपिगर्गभरद्वाजा मिथो रौक्षायणा द्विजाः ।

नोदहेयुः सगोत्रत्वात् प्रवरैक्याच्च न क्वचित्” ॥

एवमादीनि स्मृत्यर्थसारकारादीनामतिप्रामाणिकशिष्टपरिगृहीतानां-

वचनानि कपिभरद्वाजयोर्विवाहनिषेधबोधकानि सन्तीति तयोरेव परस्पर-
मविवाह इति निर्णयिते । सङ्ख्यादिभिस्तथा निषेधाभावादु-भवति ।

न चास्मादेव निषेधबलात्तयोरविवाहे सिद्धे सत्तथाऽनुवृत्तिकथनमभि-
युक्तानां व्यर्थं स्यात् । नानेन वाक्येन निषेधः कपिभरद्वाजत्वेनोच्यते ।
किन्तु सगोत्रत्वेन । तस्य च त्रियमाणतयाऽनुप्रवेशाभावेनासम्भवान्निषेधो-
ऽनर्थकः स्यात् । अतस्तदन्यथानुपपत्त्या तद्देतुभूते सगोत्रत्वेऽपि परमशिष्टैर्यथा-
त्रियमाणतयाऽनुवृत्तिरनपञ्चश्रमणपरंपरामूलककल्पसूत्रनिबद्धैव सगोत्रत्व-
निमित्तमङ्गीक्रियते ।

तथा, सप्तयानुवृत्तिरपि तादृश्येव तथेति विज्ञायत इति नास्त्वितिप्रसङ्गः ।
अस्ति च भरद्वाजस्य कपिषु तादृशी सा । भरद्वाजानां सर्वेषामविवाह-
इति । बोधायनसूत्रमध्येतदभिप्रायमेव । अपिच प्रवरमञ्जुर्वादी भृगु-
गणाङ्गिरोगणौ महागणाविति निरूपितम् । तत्र भृगवो द्विविधाः जाम-
दग्न्या अजामदग्न्याश्च । तत्र जामदग्नेषु वत्सविदो द्वौ गणौ । द्वितीये तु-
पञ्चगणाः । ते च आर्षिषेणा यस्काः मित्रयुवो वैन्याः शुनका इति । एते-
एव केवलभृगव इति व्यवह्रियन्ते । तत्रास्मिन् गणसप्तके पञ्चार्षेयं गणत्रयं,
ततस्त्यार्षेयं गणत्रयं, तत एक-एकार्षेयः । तत्र जामदग्न्यादि-श्रीवत्समण्डू-
कान्ता वत्साः । तत्र ये जामदग्न्या वत्सास्तेषां पञ्चार्षेयः प्रवरो भार्गव-
च्यावनाप्रवानौर्वजामदग्नेरिति होता, जमदग्निवदूर्वदप्रवानवत्च्यवनवदभृगुव-
दित्यधूर्युरिति । लौगाक्ष्यापस्तम्बाश्वलायनबोधायनानुसारिणां भृगुवत्च्यवन-
वदप्रवानवदूर्ववज्जमदग्निवदित्यधूर्युरिति । कात्यायनानुसारिणां भार्गवौ-
र्वजामदग्नेरिति त्रार्षेयोऽपि क्वचित् । अत्र जामदग्न्यस्य सप्तर्षेः प्रवरैश्चनु-
वृत्त्या परस्परं सगोत्रत्वाज्जामदग्नैस्तथोत्तरैः परस्परं स्वे स्वे गणे न विवाहः-
समानर्षिबहुत्वात् । अजामदग्न्यानां वत्सानां त्रार्षेय एव भार्गवच्यावनाप्र-
वानेति ।

श्रीलावटादयो विंशत्यो विदाः । तेषां भार्गवच्यावनाप्रवानौर्ववेदेति-
होतुः पञ्चप्रवरा भवन्तीति बोधायनाश्वलायनौ । विदवदूर्ववदप्रवान-
वच्च्यवनवदभृगुवदित्यध्वर्युः । भार्गवौर्वजामदग्नेरिति त्रार्षेयोऽपि क्वचित् ।

द्विविधा अप्येते विदाजामदग्ना एव । पञ्चाप्येष्वपि श्रीवैश्वदेवसमन्वयाद-
जमदग्नेः सप्तयानुवृत्तिप्रतीतेस्तस्य जामदग्नेश्वेव दृष्टत्वात् । तथा चौर्व-
जामदग्नाशब्दो जामदग्न्यत्वप्रयुक्तावित्याश्वलायनसूत्रवृत्तिकारेणोक्तम् ।

अथाजामदग्न्याः,—नैरथ्याद्यधिताप्यन्तप्रभृतयः आर्ष्टिषेणाः । तेषां-
पञ्चाप्येयः प्रवरः भार्गवच्यावनाप्रवानार्ष्टिषेणानूपेति होता ; अनूपवदृष्टिषेण-
वदप्रवानवच्चानवदभृगुवदित्यध्वर्युः । भार्गवार्ष्टिषेणानूपेति त्राप्येयोऽपि-
कचित् । वत्सविदार्षिषेणानां परस्परमविवाहः । कुतः पञ्चाप्येयाणाम् ।
भार्गवच्यावनाप्रवानेति त्राप्येयसाम्यात् । त्राप्येयाणां द्वाप्येयसाम्यात् ।
वत्सविद्योर्जामदग्न्यत्वेन सगोत्रत्वात् पञ्चप्रवरे त्रिप्रवरमाभ्येन च न विवाहः ।
तत्रागस्त्याष्टमसप्तर्जमदग्नेर्वक्त्रेषु त्रियमाणतयाऽनुवृत्तेर्जमदग्निमुपक्रम्य विदा-
नामप्युक्तत्वात्सप्तया तस्यैवानुवृत्तेस्तेषां सगोत्रत्वम् । मौनादयो यस्मास्त्रि-
प्रवराः । भार्गववैतह्यमावेतसेति होता, सर्वतिसवद्वीतह्यवदभृगुवदित्य-
ध्वर्युः । यस्मादिगणानामुत्तरैर्मितयुवादिभिः पूर्ववैत्मादिगणैश्च विवाहः-
असगोत्रत्वात् । त्रियमाणतया सप्तया त्रैकस्यानुप्रवेशाभावात् । न च भार्गवैक-
प्रवरमाभ्यादविवाहः ।

“पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयाः” ।

भृग्वङ्कुरोगणेश्वेवमिति नियमाद्वितीयप्रवरमाभ्याभावेन समानार्थत्वा-
भावात् । परं तु तेषां सर्वप्रवरमाभ्यात्स्वगणे एव परस्परमविवाहः ।
स्वगणान्तःपातिनां हि यस्त्वमौनमूकवाधूलादीनां गोत्राणां भार्गववैतह्य-
मावेतसेतिप्रवरैक्यमिति स्पष्टमेव ।

गोष्ठ्यायनादयो मितयुवाः । तेषां त्राप्येयः प्रवरो भवति । भार्गव-
वाध्वाश्वदेवादामिति होता ; दिवोदामवदवाध्वाश्ववदभृगुवदित्यध्वर्युः । दिवो-
दासा एत इत्यपि कचित् । एत एव प्रवराः । वाध्वाश्वेत्येकार्पण्यो वा । एतेषां-
परस्परमविवाहः समानार्थबहुत्वात् । पूर्वोत्तरैश्च विवाहः सगोत्रत्वाभावात् ।
एवमुत्तरतः भृगुगणसमाप्तिपर्यन्तं ज्ञेयम् । वैत्याः पार्थाः वाष्कलाः श्येता एत-
वैत्याः । ते त्रिप्रवराः । भार्गववैत्यपार्थेति होता, पृथुवदेनवदभृगुवदित्यध्वर्युः ।

शुनकाः, गार्त्समदाः, यज्ञपयः, सौगन्धयः, खार्दमायनाः, गार्भायणा-
इति क्वचित् क्वचिदाङ्गायना इत्यपि मत्स्यगन्धाः प्रत्यूषाः कार्दमायना-
श्रीक्षाः श्रीष्ठाः शक्त्यायना राजवन्धव्या एते शुनकाः । तेषामेकः प्रवरः ।
शौनकेति होता, शुनकवदित्यध्वर्युः । गात्समदेति होता, गृत्समदवदित्य-
ध्वर्युरिति वा । द्विप्रवरो वा । भार्गवगार्त्समदेति होता, भृगुवद्-गृत्स-
मदवदित्यध्वर्युः । त्रिप्रवरो वा । भार्गवशौनकगात्समदेति होता, भृगु-
वच्छुनकवद् गृत्समदवदित्यध्वर्युः । इत्यादि” । विशेषविवरणमेतस्य वीरमित्रो-
दयादौ द्रष्टव्यम् ।

अथ क्रमप्राप्तं सापिण्डं निरूप्यतेऽतः—

यथा, वीरमित्रोदये,—

तत्र एकपिण्डान्वयनिमित्तको विवाहादिप्रतिबन्धकः पूर्णाशौचप्रयोजको-
धर्मविशेषः सापिण्डं । पिण्डशब्दश्चायं नानार्थः । “पिण्डो देहे जपापुष्पे-
निर्वापे सिङ्गकेऽपि च” इति विश्वकोषात् । तन्नामयपिण्डविवक्षया केचित्-
सापिण्डं वर्णयन्ति ।

“लेपभाजश्चतुर्ध्यायाः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डं साप्तपौरुषं” ॥ इति—

मत्स्यपुराणवचनात् :—

“पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

पिण्डसम्बन्धिनो ह्येते विज्ञेयाः पुरुषास्त्रयः ॥

लेपसम्बन्धिनश्चान्ये ये वृद्धप्रपितामहात् ।

प्रभृत्युक्तास्त्रयस्तेषां यजमानश्च सप्तमः ॥

ब्रूत्येष मुनिभिः प्रोक्तः सम्बन्धः साप्तपौरुषः” ।

इति मार्कण्डेयपुराणवचनाच्च, अस्यार्थः :—

एकस्यां पिण्डदानक्रियायां दाहत्वेन यजमानस्य ; देवतात्वेन पितृ-
पितामहप्रपितामहानां चानुप्रवेशात्सप्तपुरुषं व्याप्य सापिण्डं भवति । एवं-

भ्रातृणामपि सापिण्ड्यं योज्यं देवदत्तकर्तृकपिण्डदानक्रियायां येषां-
अनुप्रवेशस्तेषामेव यत्तद्वत्कर्तृकपिण्डदानक्रियायामनुप्रवेशात् । एष-
मेषां प्रश्नां मध्ये यद्यद्वत्कर्तृकपिण्डदानक्रियायामन्यतमस्याप्यनुप्रवेश-
स्तेषां सर्वेषां सापिण्ड्यं । तेन च मातुलमातामहादिभिरपि सापिण्ड्य-
योज्यं समानोद्देश्यकपिण्डदानक्रियान्वयात् । भ्रातृभार्याणां तु स्वस्व-
भ्रातृकर्तृकपिण्डदानक्रियायां सहकर्तृत्वेन । एवं यत्र यत्र सापिण्ड्यशब्दप्रयोग-
स्तत्र तत्र साक्षात् परम्परया वा एकपिण्डदानक्रियान्वयोऽवगन्तव्य इति ।
नेदं चतुरस्रं विकल्पासङ्गत्वात् । तथाहि किमत्र पिण्डशब्दो जनकमात्र-
मभिधत्ते आहोस्वित्प्रमीतमात्रम् । न तावदाद्यः भ्रातृपितृव्यादी-
नामजनकत्वेनासापिण्ड्यप्रसङ्गात् । समानोद्देश्यकपिण्डदानक्रियायान्वयेन
सापिण्ड्यविवक्षायां प्रमाणाभावात् । नापि सापिण्ड्यान्वयानुपपत्तिरेव मानं ।
तस्यावयवान्वयेनाप्युपपत्तेः । नापि द्वितीयः—गुरुशिष्यसङ्गाध्यायिमित्री-
दिभिरपि पिण्डदानक्रियान्वयेन सापिण्ड्यप्रसङ्गात् । किञ्च मातामहप्रमाता-
महादीनां देवदत्तकर्तृकपिण्डदानक्रियायां कथमप्यनन्वयेन सर्ववादिभंप्रति-
पन्नमपि सापिण्ड्यं न स्यात् दत्तकादिपुत्राणाम् ।

“गोत्रिकथं जनयितुर्न भवेद्द्वितमः सुतः ।

गोत्रिकथानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा” । इति ।

मनुवचने जनकपिण्डदानक्रियानिष्ठत्वा तत्सापिण्ड्याभावप्रसङ्गाच्च । न-
चेष्टापत्तिः ।

“दत्तक्रीतादिपुत्राणां वीजवम्भः सापिण्ड्यता ।

पञ्चमी सप्तमी तद्वत् गोत्रं तत्पालकस्य च” ॥ इति ।

ऊर्द्ध्वं सममात् पितृबन्धुभ्यो वीजिनयेति ब्रह्मन्तुमीतमादिष्वनविरोधात् ।
वस्तुतस्तु सापिण्ड्यशब्दोऽत्र नोक्तलक्षणं सम्बन्धविशेषमभिधत्ते । किन्तु सापिण्ड्य-
करणम् । तस्यैवोपक्रमात् ।

तथाहि मत्स्यपुराणेऽष्टादशेऽध्याये सपिण्डीकरणमुपक्रम्य,—

“त्रिभिः सपिण्डीकरणैराशोकहतयेति वा ।
यदा प्राप्नुयति कालेन तदा मुच्येत बन्धनात् ॥
युक्तोपलेपभागित्वं प्राप्नोति कुशमार्जनात् ।
लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।
पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डं सप्तपूरुषम्” ॥

इति पठितम् ।

ततोपक्रमस्यसपिण्डीकरणशब्दार्थपरतयैवोपसंहारस्यः सापिण्डशब्दो-
वर्णनीयो नाप्रसृतसम्बन्धविशेषतयेति न्यायविदां घण्टाघोषोऽपि बाधक एव-
भवद्व्याख्याने । तस्मादन्यथा सापिण्डं वर्णनीयम् । तत्र प्रामाणिकाः-
पिण्डशब्दं शरीरपरतया व्याचर्तते । समानः एकः पिण्डो देहो देषां ते-
सपिण्डाः, तेषां भावः सापिण्डम् । “समानाः मत्स्यैके स्युः” इति-
त्रिकाण्डीस्मरणात् । “पिण्डो देहं जपापुष्पे निर्वापि हृत्तकेऽपि च” इति-
विश्वकोषाच्च ।

तच्चैकशरीरत्वं द्वयोर्वहुनां वा न सम्भवतीत्यारम्भकशरीरैक्यं विवक्षितम् ।
तच्चावयवद्वारैव सम्भवति ।

तथाच, श्रुतिः,— एतत् षाट्कांशिकं शरीरं त्रीणि पितृतप्तीणि मातृतः,-
अस्थिस्नायुमज्जानः पितृतस्त्वङ्गामरुधिराणि मातृत इति । अतएव स-
एवायं विरुद्धः प्रत्यक्षेणोपलभ्यत इत्यभेदोपचारः । नन्वेवमवयवान्वयमिहावपि-
तस्य सापिण्डप्रयोजकत्वं कुत इति चेत् ।

“यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथक्जनाः ।

एकपिण्डाः पृथक् शोचाः पिण्डस्त्वावर्त्तते त्रिषु ॥

दत्तक्रौतादिपुत्राणां वीजवसुः सपिण्डता ।

पञ्चमौ सप्तमौ तद्वत् गोत्रं तत्पालकस्य च” ॥ इति ।

जङ्घं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यो वीजिनश्चेति शङ्खवृक्षानुगौतमादिवाक्येषु-

जन्यजनकभावस्य सापिण्डप्रयोजकत्वे प्रतिपादनादिति ब्रूमः । तच्चैक-
शरीरारम्भत्वं साक्षात् पुत्रशरीरे परम्परया पौत्रादिशरीरेष्विति पुत्रपौत्रा-
दीनां पित्रपितामहादिभिः सह सापिण्डं सिध्यति । एवं पुत्रेऽपि पित्रा-
दीनां सापिण्डं सिध्यति । अवयवान्वयमात्रस्याभिप्रेतस्योभयनिरूप्यत्वात् ।
भ्रातोरिकशरीरारम्भत्वेन, दम्पत्योस्त्वेकशरीरारम्भकत्वेन । एवं सुषा-
श्वशुरयोः श्वशुरशरीरारम्भेन सह पुत्रशरीरारम्भकत्वेन । एतेषाञ्च प्रकारा-
णामेकशरीरावयवान्वयत्वेनानुगमः । यद्येवं तर्हि सङ्गोदयोः सापिण्ड-
स्यात् । भ्रातृभार्य्योरिव एकशरीरारम्भाभ्यां भगिनीभ्यां सह स्वस्वपुत्र-
शरीरारम्भकत्वात् । स्यादेतत्, यदि यत्र यत्र शरीरावयवान्वयस्तत्र तत्र-
सापिण्डमिति व्याप्तिः स्यात् । नत्वेवं, किन्तु यत्र यत्र सापिण्डशब्दप्रयोग-
स्तत्र तत्र साक्षात् परम्परया वा एकशरीरावयवान्वयः । यत्रैकशरीरावय-
वान्वयो नास्ति तत्र सापिण्डशब्दप्रयोगोऽपि नास्तीत्यन्वयव्यतिरेकव्याप्तिस्वीका-
रेण व्यापकव्यभिचारस्यादोषत्वात् । यथा,—

पङ्कजपटे कुमुदमाधारणो योगो रुद्धा नियम्यते तथाऽत्रापीति नाति-
प्रसङ्गः । नत्वेवं दत्तकस्य प्रतिग्रहीत्रा पित्रा सह सापिण्डं न स्यात् ।
अवयवान्वयाभावात् । न चेष्टापत्तिः । लोके अनादिब्रह्मव्यवहारे च सापिण्ड-
शब्दप्रयोगसदभावादिति चेन्नैवम् । त्रिविधो हि दत्तको भ्रातृपुत्रः-
सापिण्डोऽसापिण्डश्चेति । तत्राद्ययोः पितामहमूलपुरुषयोरवयवान्वयेनास्त्येव-
पालकदत्तयोः सापिण्डमिति नास्त्येव दोषः । अन्यत्र तु अवयवान्वयाभावा-
दलक्ष्यतयैव न दोषः प्रतिग्रहीत्रवयवान्वयाभावात् ।

अतएव वृद्धगौतमः,—

“स्वगोत्रेषु कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः ।

विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्डं विधीयते” ॥

ये दत्तादयः सुताः स्वगोत्रेषु स्वगोत्रमध्ये कृता ह्येव विधिना गोत्रतां सन्त-
तित्वं यान्ति । परन्तु तेः सह विधिना सापिण्डं विधीयते नोत्पद्यत इत्यर्थः ।
स्वगोत्रेष्वपि सापिण्डानुत्पत्तौ परगोत्रे सुततां सापिण्डानुत्पत्तिकृता ।

अतएव देवलः,—

‘धर्मार्थं वर्द्धिताः पुत्रास्तत्तद्गोत्रेण पुत्रवत् ।
अंशपिण्डविभागित्वं तेषु केवलमीरितम्’ ॥

इति केवलशब्देन सापिण्डमेव निरस्तवान् । गोत्रांशपिण्डानां विधानात् । नन्वेतत् प्रकृतार्थानुपयोगि ; धर्मपुत्रविषयत्वात् । तथाहि, तत् तद्गोत्रेण-तस्य तस्यैव गोत्रेण ये पुत्रवद्धर्मार्थं वर्द्धितास्तेषु पुत्रेषु केवलं अंशपिण्डभागित्वमेव न वर्द्धकसापिण्डमित्यर्थात् ।

तैनेतद्धर्मपुत्रस्यैव वर्द्धकसापिण्डाभावं बोधयति । न दत्तकस्येति चेत्-मैवं “पुत्रान् द्वादशजनानां नृणां स्वायम्भुवो मनुः ।” इति परिसंख्याविरोधेन-धर्मपुत्रानभ्युपगमात् । अभ्युपगमेऽपि वा पत्न्यादिष्वगणनेनांशभागित्वासम्भात् । अपसक्त्या सापिण्डानिषेधासंगतेश्च । तस्माद्वृत्तकादिपुत्रविषय-मेवेतत् । अंशभागित्वप्रदर्शनात् । धर्मार्थं स्वस्यालोकतापरिहारकधर्म-संपत्त्यर्थं तत्तद्गोत्रेण जनकापेक्षया भिन्नभिन्नगोत्रेणापि परिग्रहीत्वा पुत्रवत्-पुत्रप्रतिनिधितया परिगृह्य ये पुत्रा वर्द्धितास्तेषु केवलं परिग्रहीतृशपिण्ड-विभागित्वमेव न सापिण्डमिति । तस्मान्न दत्तके परिग्रहीतृसापिण्डं किन्तु-जनकुल एव साप्तपुरुषं सापिण्डमिति सिद्धं । नन्वत्र तच्छब्देन सन्नि-धानात् वीष्णापेक्षितश्रुतवहुत्वानां पुत्राणामेव परामर्शो गम्यते, न वर्द्धकानां-पुत्रिणां व्यवहितत्वात् । सन्दिग्धवहुत्वानां वीष्णान्वयायोग्यत्वात् । आत्मनि-परोक्षवर्निर्देशकतच्छब्दान्वयानुपपत्तेरपरोक्षनिर्देशकशब्दस्यैवौचित्याच्चेति चेत् ; मैवं वादोः । सर्वनाम्नां बुद्धिस्थे शक्तिरिति न्यायेन बुद्धिस्थतायाः-प्राधान्यायसत्त्वात्प्राधान्यस्य च रुक्सार्यत्वेन फलान्वयेन वा सम्भवात् । “पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया” इत्यादि वचनपर्यालोचनया-पुत्रकर्तृकपिण्डदानादिक्रियया पितुः संस्कार्यत्वावगमात् “पुत्रेण लोकान्-जयतीत्यादिवचनवलात् पितुरेव पुत्रकरणभावनाभाव्यलोकरूपफलयोगितया प्राधान्यात्तच्छब्देन परामर्शो युज्यते । यथा तमे पयसि दधानयति-सा वेश्मदेव्यामित्येवामसायाः संसृष्टदधिपयोरूपत्वेन सन्नाय्यविकारत्वे-

स्थिते, पूर्वपक्षिणा सप्तमीनिर्दिष्टस्य पयसो गुणत्वेन द्वितीयानिर्दिष्टस्य दध्नः-
प्रधानत्वात्तस्यैव तच्छब्देन परामर्श इति युक्तं । नन्वेवं दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृकुले-
सापिण्डाभावे कथं विवाहो न स्यादिति चेत् । सगोत्रत्वादिति ब्रूमः ।
तर्हि तद्भगिन्यादिसन्तौ विवाहोऽस्तु सगोत्रत्वसपिण्डत्वयोरभावात् ।
न चाहृत्य निषेधकं वचनमुपलभामहे ।

प्रत्युत, —

“सावित्री यस्य यो दद्यात्तत्कन्यां न विवाहयेत् ।
तद्गोत्रे तत्कुले वापि विवाहो नैव दोषकृतः” ॥

इत्याद्यनुकुलमेव मरीचिवचनमास्ते । न चेष्टापत्तिः । अविच्छिन्नाविगीते-
सकलदेशीयशिष्टाचारविरोधात् ।

तस्मात् किं तत्राविवाहे निमित्तमिति । अत्राहुः,—

त्रिविधा हि पर्युदसनीया सपिण्डा । तत्राद्या पितुः स्वस्य च सपिण्डा ।
द्वितीया पितुरसपिण्डा स्वस्य सपिण्डा । तृतीया पितुः सपिण्डा स्वस्या-
सपिण्डा । तत्राद्या यथा,—

जननीपरिणेतुर्जनकस्य या सपिण्डा सा स्वस्यापि सपिण्डा ।

द्वितीया यथा,—पालकस्य पितुरसपिण्डा जनकस्य पितुः सपिण्डा-
सा पितुरसपिण्डा सती स्वस्य सपिण्डा ।

तृतीया यथा,—पालकस्य पितुः सपिण्डा स्वस्यासपिण्डा । दत्तके
पालकावयवान्वयाभावात् ।

एवञ्च पितुरपि चातुर्विध्यं मिथ्यति । जननीपरिणेता सन् जनकः,
जेजी, वीजी, पालकश्चेति । दत्तकजनकस्याद्य-एवान्तर्भूतः । तत्र-
जनकवीजिभ्यां साक्षादवयवसम्बन्धादेर्वारमन्त्रजयोः सापिण्डा, जेज्जिणा-
तु जेज्जिहारा जेज्जिजस्य सापिण्डा । जेज्जिजेज्जिगारेकगरोरप्रतिपादनात् ।
तादृशीनां तिसृणामपि स्वसपिण्डानामसपिण्डां यवोयसीमित्यादिवचनेनैव-
पर्युदासः । पालकसपिण्डा तु दत्तकस्यासपिण्डेति न असपिण्डां यवोयसी-
मित्यनेन पर्युदमितुं शक्यते । तदर्थं पितुरसपिण्डेति वचनमन्वेष्टव्यम् ।

यदाह मनुः,—

“असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने” ॥ इति ।

अत्र वाक्ये गौणस्यापि पितुः सामपुरुषं सापिण्डं विवाहे वर्जनीयमिति-
गम्यते । अन्यथाऽसपिण्डमित्यनेनैव सिद्धौ मातृपितृपदोपादानवैयर्थ्यात् । न-
च पितृद्वारा अष्टमस्य वरस्य मातृद्वारा षष्ठ्याः कन्यकाया विवाहत्वम् ।
तस्मात्प्रसङ्गीदित्येतदर्थं पितुरसपिण्डेति वक्तव्यमिति वाच्यम् ।

“पञ्चमात्मसमादूर्द्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा” ॥

इत्याद्यनेकवाक्यविरोधात्, तस्मात् पातीति पितृति व्युत्पत्त्या प्रतिग्रही-
तुरपि पितृत्वात् सापिण्ड्यनिवर्त्तनायैतद्वचनारम्भ इत्यवश्यं वक्तव्यम् । न च-
“तातस्य जनकः पितृति” कोषात् सर्वेषां शब्दानां मुख्ये संप्रत्यय इति-
न्यायाच्च सर्वत्रापि पितृपदं जनकपरमेवेति वाच्यम् । उर्द्ध्वं सप्तमात्-
पितृबन्धुभ्यो वीजिनश्चेत्यत्र गौतमवाक्ये पितृपदेनैव वीजिनः प्राप्तत्वेन पृथक्-
वीजिग्रहणार्थत्वापत्त्या गोवलीबर्हन्त्यायेन पितृपदस्य जनकातिरिक्तपितृपर-
त्वावश्यभावात् ।

ततश्च मनुवाक्ये पालकपितृसपिण्डाया अपि वर्जनीयत्वाच्चोक्तदोषाव-
सर इति । तन्नयुक्तम्,—

असपिण्डादिवाक्यैरेकमूलत्वसम्भवे पृथङ्मूलकल्पनागौरवात् ।

तथाहि,—

मातुः पितुश्च द्वारा या स्वस्यासपिण्डा असगोत्रा चेत्थर्थपरत्वेन-

“पञ्चमात्मसमादूर्द्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा” ॥

इत्यादिवाक्यैकमूलत्वसम्भवात् । गौतमवाक्ये तु पितृपदस्य जननी-
परिषिद्धजनकपरतया परस्मैव्रीजावापकवीजप्रतिपादनाशक्त्या गोवलीबर्ह-
न्त्यायासम्भवाच्च । अन्ये तु सेचजादीनां पुत्रप्रतिनिधित्वाभिधानात् प्रति-
निधिस्तद्धर्मा स्यादिति न्यायेन सकलौरसधर्मप्राप्त्या सेचजादि-पितृ-

सपिण्ड्यवर्जनं सेव्यतीत्याहुः । तच्च, “न सापिण्ड्यं विधीयत” इति निषेधेन-
सापिण्ड्यस्यैवाप्राप्त्या तद्वर्जनासम्भवात् । एतेन पुत्रनाम्ना भौरसधर्मातिदेशात्-
प्रतिग्रहीतादिपितृसपिण्ड्यवर्जनसिद्धिरित्यव्याप्ताम् । न तौ पशुं करोतीति-
वदतिदिष्टस्य सापिण्ड्यस्य निषेधेन वर्जनासम्भवात् । तस्मादनन्यगत्या-
वचनादेव प्रतिग्रहीतादिपितृसपिण्ड्यवर्जनमित्यकामेनाभ्युपगन्तव्यम् । तच्च-
हेमाद्रिः, पिण्डान्वयमेवोपादाय दत्तकादीनां प्रतिग्रहीतकुले त्रिपुरुषमेव-
सापिण्ड्यं व्यवतिष्ठिपत् ।

तथाच कार्ष्णाजिनिः,—

“यावन्तः पितृवर्गाः स्युस्तावद्भिर्दत्तकादयः ।

प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयैः पितृभिः सह ॥

हाभ्यां सहाय तत्पुत्राः पौत्रास्त्वं केन तत्समम् ।

चतुर्थपुरुषे क्लृप्तं तस्मात् एषा त्रिपौरुषी” ॥ इति ।

अस्यार्थः,—ये दत्तकादयः पुत्रास्ते प्रेतानां स्वप्रतिग्रहीतमाहपितृ-
दोनां यावन्तः पितृवर्गाः पित्रादिसमूहाः पितृपितामहप्रपितामहादयस्ता-
वन्निः सह योजनं कुर्युः । यावन्तावच्छब्दोपादानादौरमानां केवलदत्तका-
नाञ्च एकैक एव पितृवर्गा भवति । इगामुध्यायणान्त्वं ह्यौ जनकवर्गः-
प्रतिग्रहीतवर्गश्च । एवं त्रगामुध्यायणानां त्रयः पितृवर्गा भवन्ति । वीजि-
वर्गः क्षेत्रिवर्गः पितृवर्गश्चेति । इगामुध्यायणं द्वितीयं वर्गमाह । स्वकीयैः-
पितृभिः सहति । स्वकीयैः इगामुध्यायणीयैः न कर्तृपितृभिः । तेषां-
प्रेतेनानन्वयात् । पितृभिर्जनकैः । दत्तकादिपौत्रेषु विशेषमाह ; पौत्रा-
स्तेकेन तत्सममिति । दत्तकपौत्राः स्वपितुर्दत्तकतत्प्रतिग्रहीतभ्यां एकैक-
प्रतिग्रहीतपित्ता सह योजनं कुर्युः । चतुर्थपुरुषे दत्तकप्रपौत्रे कर्त्तरि क्लृप्तं ;
प्रतिग्रहीतपितुरिति शेषः ।

तस्मादेवा दत्तकसपिण्ड्यता त्रिपौरुषीति सिद्धम् ।

एतदेवाभिप्रेत्याह संग्रहकारः,—

“दत्तकानां तु पुत्राणां सापिण्ड्यं स्यात्त्रिपुरुषम् ।
जनकस्य कुले तद्वद्ग्रहीतुगिति धारणा” । इति ।

इदं च दत्तकस्य जनककुले त्रिपुरुषं सापिण्ड्यं “पञ्चमी सप्तमी तद्वदित्यादिब्रह्मन्मनूक्तसप्तपुरुषसापिण्ड्येन सह विकल्पते । तच्च कल्पद्वयं देशाचारादिभिर्व्यवस्थापनीयम् । यद्यपि निर्वाप्यपिण्डान्वयं सापिण्ड्यं प्राक्निरस्तं तथाप्यगत्या दत्तकस्य प्रतिग्रहीता सह तदेवाश्रयणीयं अविच्छिन्नशिष्टाचारानुरोधात् ।

अथ सपत्नमात्रा सह कथं सापिण्ड्यं तच्छरीरावयवान्वयाभावात्सपिण्ड्यशब्दप्रयोगाभावाच्चेति चेन्नैवं ; पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्तद्भ्रातरोमातुलास्तद्भगिन्यो मातृष्वसारस्तद्दुहितरो भगिन्यो भगिनीसपत्न्यश्च भगिन्यस्तदपत्यानि भागिन्यानि, अन्यथा सङ्करकारकाणीति याव्याः पतिताश्च भवन्तीति सुमन्तुनां सापिण्ड्याव्याप्यमातुलत्वादिव्यपदेशात् ।

नात्र पञ्चमादिवाक्यं प्रवर्तते तस्य साक्षात्सापिण्ड्यनिषेधत्वात् । कुत एतदवसीयत इति चेत् ।

एतद्वाक्यान्यथानुपपत्तौ वेति ब्रूमः । ततश्च परिगणितातिरिक्तेषु येषु सापत्नमातामहसापत्नमातुलपुत्रसापत्नमातृष्वसृपुत्रेष्वेतद्वाक्यं न प्रवृत्तं ; न च पञ्चमादिवाक्यं ; तत्र विवाह्यतापत्तिरवशिष्यते । न चेष्टापत्तिः ;—उक्तरीत्याऽवयवसम्बन्धसत्त्वेन सापिण्ड्यसत्त्वेन सपिण्ड्यानिषेधस्यात्राप्यक्षतत्वात् । तर्हि सपिण्ड्यानिषेधादेव नोक्तविषयेषु विवाह्यताप्रसङ्ग इति चेन्न ।

सापिण्ड्यस्यासहस्रपुरुषमप्यविच्छेदेन परिच्छेदकाभावे निषेधस्यातिप्रसङ्गात् । तस्मादन्यगत्या तद्भ्रातादिपदं तत्पितादीनामप्युपलक्षणवाच्यम् । ततश्चशब्दोपात्तानां प्रचयेन यावतां कथं चिदुपस्थितिः ।

तावदूरं सापिण्ड्यमनेन परिच्छिद्यत इति पर्यवसन्नम् ।

तद्यथा,—सापत्नमातामही मूलपुरुषः प्रथमः ; तत्पुत्रः सापत्नमातुलो द्वितीयः । तत्पुत्रः सापत्नमातुलपुत्रस्तृतीयः । किमस्याश्रुतस्य ग्रहणे-

प्रमाणमिति चेत् ; तद्वृत्तिरश्च भगिन्य इति मातुलमादृश्वदुहितुपादानमे-
वेति ब्रूमः । दुहितृणां इव पुत्राणां अपि सम्बन्धाविशेषात् । तत्पुत्रः-
सापन्नमातुलीयपुत्रश्चतुर्थः ।

अत्रापि तदपत्यानि भागिनियानीति मातुलमादृश्वदुहितपत्यानामप्युप-
लक्षणं ; तुल्यसम्बन्धतया बाधकाभावात् । एवं सपन्नमादृश्वकुले चतुष्टय-
सापिण्ड्यं सिध्यति । एवं सापन्नमादृश्वसन्तानेऽपि ज्ञेयम् । मातुल-
मादृश्वस्त्रोर्मूलपुरुषस्यैकत्वात् । ततश्च सापन्नमातामहादेव मूलपुरुषात्-
दुहितसपत्नीसन्ताने तत्सन्ताने च यावच्चतुर्थं परस्परमविवाह्यताप्रदर्शनेन-
चतुष्टयं सापिण्ड्यमनेनोक्तमिति सिद्धम् । तदभ्रातरो मातुला भगिनी-
सपत्न्याश्च भगिन्य इत्यन्योऽन्यं तुल्यसम्बन्धप्रतिपादननिष्पादुभयतः सापिण्ड्य-
सिद्धेः ।

यस्तु मदनपारिजातेन,—

“पञ्चमीं सप्तमीञ्चैव मादृतः पितृतस्तथा” । इति—

वशिष्ठवाक्यं सपन्नमातामहकुलविषयमवयवानुवृत्तेरभावादिति व्याख्यातं,-
तदाकाशलेवेव मूलानपेक्षमेवोञ्ज्भृत् । उक्तरीत्यावयवानुवृत्तिसदृभावात्-
सापन्नपितृपदाश्रयणात् सापन्नवाक्यैकवाक्यताभावात् सौमन्वविशेषवाक्य-
विरोधाच्चेति । न च वशिष्ठवाक्यान्यथानुपपत्तिरेव मूलमिति वाच्यम् ।
अन्यथोपपत्तेर्विषयमात्रत्वात् । तस्मादुक्तमेव साधीय,-इत्यलमतिविस्तरेण ।

अथ सापिण्ड्यपरिच्छेदकपुरुषसंख्याविशेषः ।

तत्र बुधस्मृतिः,—

“सवर्णां भार्यामुद्वहेत् अतीत्य मादृतः पितृतः पञ्चमीं दशमीमन्यत्र-
गोत्रजामिति” । मादृतः पञ्चमीं पितृतः दशमीं अतीत्येत्यन्वयः । पञ्चमीं-
दशमीं संख्यामिति शेषः । न कन्यामिति । तथात्वे पितृतः पितृहारक-
सापिण्ड्ये दशम्या मातुरन्ये सापिण्ड्यस्य मादृहारकतापत्त्या पितृसङ्ग-
मनर्थकं स्यात् । तस्मात् संख्येत्येव शेषो वाच्यः ।

स्वयम्भूस्त्वस्वैव सापिण्ड्यस्याविवाहाशीचयोर्हयोरप्यावश्यकत्वमाह ।

तत्र ब्राह्मणानामेकपिण्डस्वधानामादशमाहर्मविच्छिन्निर्भवति । आसप्त-

माद्रिक्यविच्छिन्तिर्भवति । आहृतीयात्स्वधाविच्छिन्तिर्भवति । अन्यथा-
सपिण्डाशीचक्रियाद्युच्छेदादब्रह्महतुल्या भवन्तीति ।

अस्यार्थः,—पिण्डो जनकदेहः । स्वधा आहम् । तच्च न यत्किञ्चित् ;
किन्तु प्रौष्ठपद्यां विहितं प्रपितामहपितादीनां नान्दीमुखआहम् । तत्र-
प्रपितामहपितादयस्त्रयः पिण्डभाजस्तदूर्ध्वस्त्रयो लेपभाजः स्वपितादयस्तत्रि-
रूपकाः कर्त्ता चेत्येवं दशपुरुषसम्बन्धिः ; तदुभयं येषां ते एकपिण्डस्वधास्ते-
सपिण्डाः वाक्यशेषात् ।

तेषामादशमाहशमं पुरुषं मर्यादीकृत्य आदशमं तस्मादादशमाहशमोर्द्ध-
मिति यावत् । अत्राहपूर्वां मर्यादावचनः । आजन्मशुद्धानामिति वत् ।
धर्मस्य विवाहे सपिण्डावर्जनस्य जननमरणयोः सभ्यास्नानादिवर्जनस्य च
विच्छिन्तिर्निवृत्तिर्भवति । तथा आसप्तमात् सप्तमोर्द्धं रिक्त्यनिवृत्तिः । तथा
तृतीयोर्द्धं स्वधानिवृत्तिः ।

अन्यथा—“दशपुरुषादवर्गिवं अविवाह्यतापरिहारे जननमरणयोः-
सभ्यास्नानादिवर्जननिवृत्तिं च सपिण्डानामशौचस्य च तन्निमित्तायाः पिण्ड-
दानादिक्रियाया आदिशब्दादविवाह्यतायाद्युच्छेदादब्रह्महतुल्या भवन्ति ।

नन्वेवमप्येकपिण्डस्वधानामित्यत्र विशेषणद्वयोपादानं व्यर्थम् । अन्यतर-
विशेषणेनैवावयवपिण्डान्वयरूपैकतरसापिण्डासिद्धेरिति चेन्न । दत्तकपुत्रे-
सत्यपि जनकावयवान्वये तत्कर्त्तृकआहसम्बन्धाभावात् दशपुरुषं सापिण्डम् ।
किन्तु दत्तक्रीतादिपुत्राणां वीजवसुः सपिण्डता ।

“पञ्चमौ सप्तमौ तद्वद्गोत्रं तत्पालकस्य च” । इति—

वहन्मनुवचनात् सामपुरुषमेव ।

तथा—प्रतिगृहीते पुत्रे सत्यपि प्रतिगृहीतआहान्वयेऽवयवान्वयाभावात्-
दशपुरुषं सापिण्डम् । किन्तु त्रिपुरुषमेव ।

“यावन्तः पितृवर्गाः स्युस्तावद्भिर्दत्तकादयः ।

प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयैः पितृभिः सह ॥

द्वाभ्यां सहाय तत्पुत्राः पौत्रास्त्वेकेन तत्समम् ।

चतुर्थपुरुषे द्वेदं तस्मादेषा त्रिपौरुषी” ॥

इति कार्णाजनिवचनादिति तद्वारणार्थमुभयोपादानात् एषा सपिण्डता ।

शेषन्तु सापिण्ड्यावसर एव व्याख्यातं ।

दशपुरुषमेव सापिण्डं रिक्ताशौचयोरपि प्रयोजकमित्याह,—

भगवान् बौधायनः,—

“प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं सोदर्या भ्रातरः सवर्णायाः पुत्रः-
पौत्रः प्रपौत्रः तत्पुत्रवर्गं तेषां च पुत्रपौत्रमविभक्तदायं सपिण्डानाचक्षते ।
विभक्तदायान् सकुल्यानाचक्षते इति” । तस्य प्रपौत्रस्य पुत्रवर्गः पुत्र-
समुदायः । तेषां समुदायिनां पुत्रपौत्रम् । अविभक्तदायं दायोऽत्र पिण्ड एक-
पिण्डान्वयीत्यर्थः ।

पिण्डान्वयश्च दशपुरुष एवेत्युक्तमेव प्राक् । विभक्तदायान् विच्छिन्न-
पिण्डान् दशपुरुषादूर्द्ध्वं सकुल्यानाचक्षते इत्यर्थः ।

नचेदं केवलं रिक्तग्रहण एव दशपुरुषं सापिण्डं ; अशौचे सपिण्डे-
श्चासप्तमादिति तेनैव पृथक् साप्तपुरुषाभिधानादिति मन्तव्यम् । सपिण्डे-
श्चादशाहमित्युपक्रम्य जननमरणयोः सन्निपात इत्युपसंहाराभ्यामध्यपठितयोः
साप्तपुरुषदशपुरुषयोः सापिण्डयोः संदशपतितत्वेनोभयत्राप्युभयोरपि वैकल्पि-
काङ्गत्वमिहे । तच्चासप्तमाद्रिक्त्यविच्छित्तिरिति स्वयम्भूवाक्ये साप्तपुरुषस्व-
बौधायनवाक्ये च दशपुरुषस्य रिक्तग्रहणं वैकल्पिकमङ्गत्वं स्पष्टमेव । तेन-
साप्तपुरुषसपिण्डमत्वेऽष्टमादिभिर्न रिक्त्यं ग्राह्यमिति सिध्यति ।

अशौचे तु तयोर्वैकल्पिकमङ्गत्वं स्पष्टमाह । पारस्करः,—

“सर्वे ज्ञातयोऽभ्यवयन्त्यासप्तमात्पुरुषाद्दशमादिति ।

सप्तमाद्दशमादपि ज्ञातयोऽभ्यवयन्त्यपः ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

यत्तु, सप्तमदशमशब्दयोर्दिनपरतया मितान्नराव्याख्यानम् । तदमत् ।

पूर्वादाहृतपारस्करवचनादर्शनात् ।

इदमेव सापिण्डं श्रुतिलिङ्गमप्युपोहयति,—

“दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान्दशमे युगे ।

अपामर्थं यतीनां वा ब्रह्मा भवति सारथिः” ॥

समतायाः अपत्यं पुमान् मामतेयः दीर्घतमा नाम ऋषिः कूटस्थाश्शमे-
युगे द्वन्द्वे मातापितृलक्षणे अतीते जुजुर्वान् भार्यां सेवितवान् । जुषी प्रीति-
मेवयोरित्यस्यायं प्रयोगः । कुत इत्याह,—

अर्थं गर्भलक्षणं प्रयोजनं आपादयितुं यतीनां गच्छन्तीनां अपां शुक्र-
शोणितरूपाणां जलानां सारथिः नेता ब्रह्मा जीवो भवति ।

“स्त्रीपुंसयोश्च संयोगे विद्धे हि शुक्रशोणिते ।

पञ्चधातून् स्वयं षष्ठ आदत्ते युगपत्प्रभुः” ॥ इति स्मृतेः ।

तस्मादवयवान्वयरूपं सापिण्डं दशपुरुषमनुवर्त्तत इति तात्पर्यम् ।
तथा मातृहारकं साप्तपुरुषं सापिण्डं स्मर्यते ।

यथाह सुमन्तुः,—

मातृपितृसम्बन्धा आसप्तमादविवाद्याः कन्या भवन्ति आपञ्चमादन्येषामिति ।

अत्र मातृपितृहारकयोरुभयोरपि सापिण्डयोः स्वमते साप्तपुरुषत्वमुक्तम् ।
परमते द्वयोरपि पञ्चपुरुषत्वमुक्तम् । याज्ञवल्क्यास्तु मातृतः पञ्चपुरुषं पितृतः-
साप्तपुरुषं सापिण्डमाह,—

“पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा” ।

विष्णुरपि,—

“मातृतस्त्वापञ्चमात्पुरुषात् पितृतश्चासप्तमादिति” । अत्राह न मर्या-
दायां ; किन्तु अभिव्याप्तौ नोद्वेदित्यनुषज्यते ।

गौतमोऽपि ;—

“जह्वं सप्तमात्पितृभ्यो वीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमादिति” ।

देवलोऽपि,—

“पञ्चमात्-सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतः क्रमात् ।

सापिण्डता निवर्त्तत सर्ववर्णेष्वयं विधिः” । इति ।

पैठौनसिरपि,—

“असमानार्थेयां कन्यां वरयेत् पञ्च मातृतः परिहरेत् सप्त पितृतः” । इति ।

हारीतोऽपि,—

“तस्मान्नक्षत्रयविज्ञानोपपन्नां कन्यां वरयेत् पञ्च मातृबन्धुभ्यः सप्त पितृ-
बन्धुभ्यः”—इति ।

परिहृत्येति शेषः ।

नारदोऽपि,—

“पञ्चमात्-सप्तमादर्वाक् बन्धुभ्यः पितृमातृतः ।

अविवाह्या सगोत्रा च समानप्रवरा तथा” ॥ इति ।

वशिष्ठस्तु,—

“मातृतयतुष्युरुषं पितृतः षट्पुरुषमाह गृहस्थः सदृशीं भार्यां विन्देत-
पञ्चमीम् मातृबन्धुभ्यः सप्तमीं पितृबन्धुभ्यः”—इति ।

श्लोकवशिष्ठोऽपि,—

“पञ्चमीं सप्तमीञ्चैव मातृतः पितृतस्तथा” । इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“पञ्चमीं मातृपक्षे तु पितृपक्षे तु सप्तमीम् ।

गृहस्थ उदहेत्-कन्यां न्याय्येन विधिना नृपः” ॥ इति ।

शङ्खोऽपि,—

“विन्देत विधिवद्भार्यामसमानार्थगोत्रजाम् ।

मातृतः पञ्चमीञ्चापि पितृतस्त्वथ सप्तमीम्” ॥ इति ।

चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

“ब्राह्मेण तु विवाहेन शीलरूपगुणान्विता ।

मातृतः पञ्चमीञ्चैव सप्तमीं पितृतस्तथा” ॥ इति ।

अगोचमधिकृत्य मनुविष्णू षाट्पुरुषमाहतुः,—

“सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते” । इति ।

विष्णुरपि अशौचे तथैव पठति ।

“सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते” । इति ।

गौतमोऽप्यशौचे,—

पिण्डनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वेति । वशिष्ठस्तु अशौचे साप्तपुरुषमाह ।

“सपिण्डता च साप्तपुरुषी विज्ञायत” इति ।

पैठीनसिस्तु,—

विवाह एव मातृतस्त्रिपुरुषं पिहृतः पञ्चपुरुषमाह,—

“त्रैतरीत्य मातृतः पञ्चातीत्य पिहृतो वेति” । वारयेदित्यनुसज्यते ।

चतुर्विंशतिमते तु पञ्चदशेऽपि त्रिपुरुषं द्विपुरुषञ्च सापिण्डमुक्तम्,—

“तृतीयां वा चतुर्थीं वा पञ्चयोरुभयोरपि ।

विवाहयेन्मनुः प्राह पराशर्य्योऽङ्गिरा यमः ॥

आरभ्य कूटात्-पुरुषात्-पञ्चमो न तु पञ्चमीम् ।

चतुर्थीं पञ्चमौच्चैव चतुर्थः षष्ठ उद्वहेत्” ॥ इति ।

षट्त्रिंशन्मते तु विवाह एव मातृतः पिहृतश्च द्विपुरुषमेव सापिण्ड-
मुक्तम् ।

“तृतीयां मातृतः कन्यां तृतीयां पितृतस्तथा ।

विवाहयेन्मनुः प्राह पराशर्य्योऽङ्गिरा यमः” ॥ इति ।

एषां वचनानां विरोधे व्यवस्थामाह, विज्ञानिश्चराचार्य्यः,—

वशिष्ठवचनजातन्तु अर्वाङ्निषेधार्थं न पुनस्तत्प्राप्त्यर्थमिति सर्वस्मृतीनाम-
विरोध-इति ।

अत्रोपपत्तिमाह,—

मिताक्षराटीकायां सुबोधिन्यां भट्टवीरेश्वरः,—

“पञ्चमात् सप्तमाद्वा यः कन्यामुद्वहते द्विजः ।

गुरुतल्पी स विज्ञेयः सगोताञ्चैवमुद्वहन् ॥

पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया ।

क्रियापरा अपि हि ते सर्वे ते शुद्रतां गताः” ॥

इति विष्णुमरीचादिवाक्याभिहितनिन्दार्थवादानुगृहीतेन, —

“पञ्चमात् सप्तमादर्वाक् बन्धुभ्यः पितृमातृतः ।

अविवाद्या सगोत्रा च समानप्रवरा तथा” ॥

इति नारदीयादिस्मृत्यनिषेधेनार्वाग्विवाहविधायकवाक्यानामविरोधाय-
निषेधस्य निषेध्यापेक्षिततया एकमूलकल्पनाप्राधान्येन च नोदहेदित्येकवाक्यता-
करणात् सर्वस्मृतीनामविरोध इति भाव इति ।

नैतन्मीमांसकशिरोमणेर्विज्ञानेश्वरस्याशयविवरणं साधीयः । षोडश-
ग्रहणाग्रहणादिविधनिषेधयोर्विकल्पमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । तस्माद्विधनिषे-
धयोरेकवाक्यताकरणं तेजस्तिमिरयोः मङ्गलनमिवाशक्यमितुरपेक्षणीयम् ।

विवाहमञ्जरीं तु अस्यैवाशयोऽन्यथा वर्णितः ।

तथाहि,—

असपिण्डासुदुर्वहेदित्यत्र तत्तद्वाक्योपात्तानां तृतीयाद्यष्टम्यन्तानामस-
पिण्डानां युगपत्प्राप्ते पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वमिति वचनमर्वाचीनानामस-
पिण्डानां परिसंख्यार्थम् ।

सैव च तत्तन्निषेधवाक्यैः स्पष्टीक्रियते । तदभिप्रायेणार्वाङ्निषेधपर-
मिति । नैतदपि सारम् । तृतीयाद्यष्टम्यन्तासपिण्डोद्वाहविधीनां विनि-
गमनाविरहेण परस्परपरिसंख्यार्थतापत्तेः । वस्तुतस्तु ऐकान्तिको निषेधः-
परिसंख्या वा रागतः प्राप्त एव भवति । “न कलञ्जं भक्षयेत्; पञ्च पञ्चनखाः-
भक्ष्या” इत्यादिष्विव । न शास्त्रप्राप्ते । तयोन्मूल्यवत्त्वेन विकल्पापादक-
त्वात् । न चासावपि प्रकृते युक्तः । गत्यन्तरमश्ववाञ्च । यद्यपि सप्तम्यादि-
विधीनां न तत्तद्विधायकत्वं; पञ्चमे सप्तमे चैवेत्यादिवचनविरोधात् ।
किन्तु पञ्चम-सप्तमार्वाचीननिषेधपरत्वम् । पञ्चमात् सप्तमादर्वागित्यादि-
वचनैकवाक्यत्वादिति व्याख्यातम् । तदपि न, अपदार्थत्वेन लक्षणाप्रसङ्गात् ।
यदपि सप्तम्यादिविधायकवाक्ये, अतीतपदाध्याहारं सप्तमादूर्ध्वविधायक-

वाक्यैकवाक्यताकरणं तदपिन, विष्णुगौतमवशिष्ठादिस्मृतिषु विवाहाशौच-
प्रकरणयोः षाट्पुरुषसामपुरुषसापिण्ड्यविधायकवाक्यद्वयारम्भानर्थक्यापत्तेः ।
षट्पुरुषसापिण्ड्यविधायक-एवातीतपदाध्याहारेण सामपुरुषसापिण्ड्यसिद्धेः ।

तथाहि विष्णुस्मृतौ,—

“सपिण्डता तु पुरुषे सममे विनिवर्त्तते” इत्यशौचप्रकरणे अभिधाय-
विवाहप्रकरणे मातृतत्त्वापञ्चमात्पुरुषात्पितृतत्त्वासप्तमाकोदहेदिति पुनरभि-
हितं ।

तथा गौतमेनापि,—

पिण्डनिवृत्तिः सममे पञ्चमे वेत्यशौचप्रकरणे अभिधाय पुनरुक्तं सप्तमात्-
पितृवन्मुभ्यो वीजिनश्च मातृवन्मुभ्यः पञ्चमादिति विवाहप्रकरणेऽभिहितं ।

तथा वशिष्ठेनापि,—

सपिण्डता तु सामपुरुषी विज्ञायत-इति अशौचप्रकरणे अभिधाय-
गृहस्थः सट्गणं भार्यां विन्देत पञ्चमीं मातृवन्मुभ्यः सप्तमीं पितृवन्मुभ्य-इति-
विवाहप्रकरणे चाभिहितं । तस्माद्यथा विवाहाशौचयोः पृथक् पृथक्-
सापिण्ड्यं भगव्या स्वीक्रियते, तथा विवाहेऽपि सापिण्ड्यभेदः स्वीक्रियतां ।
अतएव सुमन्तुपेठीनस्यादिस्मृतिषु विवाह एव सामपुरुषपञ्चपुरुषसापिण्ड्य-
अभिहितं ।

तथाहि,—

मातृपितृसम्बन्धा आसप्तमादविवाह्या कन्या भवन्त्यापञ्चमादन्येषामिति-
सुमन्तुः । पेठीनसिद्धि असमानार्थेषां कन्यां वरयेत् पञ्च मातृतः परिहरेत्-
सप्त पितृतः, त्रीनतीत्य मातृतः पञ्चातीत्य पितृतो वेति । न चात्राप्यतीत-
पदाध्याहारेणैकवाक्यता सम्भवति । साक्षादेवातीतपदवापदयोः श्रवणात् ।
तस्मान्न तदपि भाव्यं । तर्हि कथमेषां वाक्यानां विरोधपरिहार इति चेन्-
मुख्यानुकल्पताभेदेनेति ब्रूमः । तत्र पितृतो दशपुरुषं सापिण्ड्यं मुख्यकल्पः ।
वृधस्वयम्भूर्वाधायनयाज्ञवल्कापारस्करादिस्मृत्यनुयायात् । प्रत्यक्षश्रौतलिङ्गो-
पष्टभावाच्च । अस्मिन् पक्षे मातृतः सामपुरुषं सापिण्ड्यं मुख्यः कल्पः ।
मातृपितृसम्बन्धा आसप्तमादविवाह्याः कन्या भवन्तीति सुमन्तुस्मरणात् ।

तत्परिहाराशक्तौ पित्रतः सामपुरुषादयः माहृतश्च पंचपुरुषादयः षट्पक्षास्व-
नुकल्पाः । तत्रापि पित्रतः सामपुरुषपक्षो माहृतः पञ्चपुरुषपक्षश्च बहुसूत्र-
नुयद्वादनियेधात् प्राशस्यवचनात् सकलशिष्टपरिग्रहाच्च प्रशस्तः । अन्ये तु-
पूर्वपूर्वासम्भवे अनुकल्पतारतम्येन व्यवस्थाप्याः । अनुकल्पता च मुख्यानुष्ठाना-
सम्भवे परानुष्ठानं ।

तत्रानुकल्पता द्विविधा,—

नैयायिकी, वाचनिकी चेति । तत्र नैयायिकीमाह विष्णुपुराणं,—

“सप्तमीं पितृपक्षाच्च मातृपक्षाच्च पञ्चमीं ।

उद्वहेत द्विजो भार्यां न्याय्येन विधिना नृप ! ॥”

इति न्यायो न्यायप्राप्तः । न्यायश्च यथा न दोक्षितस्यान्नमश्रीयादिति-
निषेधे अग्नीषोमौये संस्थिते दीक्षितस्यान्नमश्रातीत्यस्य गुरुपक्षस्य प्रतिप्र-
सवस्यासम्भवे क्रीतराजको भोज्यान्न—इति लघुपक्षस्याभ्यनुष्ठाने ।

वाचनिकी यथा,—

विश्वरूपोदाहृतं चतुर्विंशतिमते,—

“दशभिः पुरुषैः ख्याताक्कोत्रियाणां महाकुलात् ।

उद्वहेत्सप्तमादृष्ट्वं तदभावे तु सप्तमीं ॥

पञ्चमीं तदभावे तु पितृपक्षे त्वयं विधिः ।

सप्तमीं च तथा षष्ठीं पञ्चमीं च तथैव च ॥

एवमुद्वाहयेत्-कन्यां न दोषः शाकटायनः ।

तृतीयां वा चतुर्थीं वा पक्षयोरुभयोरपि ॥

विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ।

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ॥

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुनं ।

यस्तु देशानुरूपेण कुलमार्गेण चोद्वहेत् ॥

नित्यं स व्यवहार्यः स्याद्वेदाच्चैतत्प्रतीयते ।”

इति सप्तमादूर्ध्वं प्रशस्तः कल्पः । तदभावे सप्तमीं तदभावे पञ्चमीमिति-
 पञ्चद्वयेऽप्ययं सर्वमतेन प्रशस्तोऽनुकल्पः । तु शब्देन पक्षान्तरं परि-
 गृह्णाति । पितृपक्षे त्वयं वक्ष्यमाणो विधिः । सप्तमीं षष्ठीं पञ्चमीं-
 तथा । मातृपक्षे चतुर्थ्यादिकां पूर्वपूर्वाभाव एव उद्बहेदेवमुदाहेन दोष-
 इति शाकटायनमतं । एवं स्वमतेन पञ्चद्वये अनुकल्पमुक्त्वा इदानीं मतान्तरेण-
 पञ्चद्वयेऽनुकल्पमाह,—पञ्चम्यभावे चतुर्थीं तदभावे तृतीयामर्थक्रम-
 प्रावल्यात् पञ्चद्वयेऽप्युद्बहेदिति मनुपराशराङ्गिरोयमानां मतं । कन्या-
 गतमेव सप्तमत्वादिविशेषणं वरेऽपि ज्ञेयं । असपिण्डोऽसपिण्डामुद्बहेदित्यसा-
 पिण्डास्योभयविशेषणत्वात् । तेन सप्तमः सप्तमीं षष्ठः षष्ठीमित्यादि सिध्यति ।
 पञ्चमयोक्तु विशेषोऽभिहितस्तत्रैव,—

“आरभ्य कूटात्-पुरुषात्-पञ्चमो न तु पञ्चमी ।

चतुर्थीं पञ्चमौ चैव चतुर्थः षष्ठ उद्बहेत् ॥” इति ।

नन्वनुकल्पेऽपि यदि दोषाभावस्तु तर्हि को विशेषो मुख्यकल्पादित्यत-
 आह सा प्रशस्तेति । साऽतीतसप्तमादिका प्रकर्षेण शक्ता । दारकर्म गृह-
 कार्यं, मैथुनसाधनादि । अर्जनानुकल्पस्य द्विजातीनां दोषजनकत्वेऽप्य-
 प्राशस्त्यमुक्तं भवति । लोकविद्वेषात् । अन्येषां तु नाप्राशस्त्यमपि ; प्रोक्तरीत्या-
 सामपुरुषस्य सापिण्डस्य विजातीयेष्विव शूद्रेष्वपि सङ्कोचावश्यभावेन-
 द्विजातिमात्रविषयत्वात् ।

अन्ये तु सामपुरुषं सापिण्डं चातुर्वर्ण्यविषयं, तद्विषयमेव चानुकल्प-
 विधानं ; तच्च द्विजेष्वप्येतत् पञ्चमात् सप्तमादर्वागित्यनेन । ततश्च द्विजाना-
 मेवायमनुकल्पनिषेधो नान्येषामिति द्विजातिरिक्तविषयं सप्तम्यादिविधानमिति-
 मन्यन्ते । तच्च सुन्दरं,—अनुकल्पविधानस्य श्रोत्रियाणामित्युपक्रमेण-
 द्विजातीनामित्युपसंहारेण च द्विजातिमात्रविषयत्वेन चातुर्वर्ण्यविषयत्वा-
 सम्भवात् द्विजातिमात्रविषयत्वे च विधिनिषेधयोरष्टदोषदुष्टविकल्पापत्तेः । न-
 चास्मन्मते सा । विधेरनुकल्पविषयत्वेन निषेधस्य च मुख्यकल्पाविषयत्वेनैक-
 विषयत्वाभावात् । तस्मादयथोक्तमेव साधीयः । नन्वनुकल्पोद्बहे दोषा-

भावात्तरको न स्यात् । लोकविशेषस्तु मधुपर्कगोबधवत्त्यादेवेत्यत आह,—
यस्तु देशेति । देशकुलाचाराभ्यामनुकल्पस्य व्यवस्थितत्वान्नलोकविशेषविषयता ।
तत्र प्रमाणमाह, वेदादिति,—तृतीये सङ्गच्छावहै, चतुर्थं सङ्गच्छावहै, इति-
वेदस्तृतीयचतुर्थयोरुदाहे प्रमाणं । तेन स्वाध्वन्तेऽवत तत्तनो अधिवोचत ।
मानः पथः पितृगान्मानवादधिदूरं नैष्ट पारावत—इति, वेदः कुलाचारे-
प्रमाणमिति । भो देवास्ते यूयं न स्वाध्वं पालयध्वं । ते यूयं नः अस्मान्-
अवत रक्षत ते यूयं नः अस्मानधिवोचत अधिकं हितं ब्रूत । मानवान्-
मनुष्यानुष्ठेयात् पारावतः परलोकसम्बन्धिनः पितृगत् पितृपरंपरागतान्यथो-
दूरं नः अस्मास्मा नैष्ट मा नयन्ति देवान् प्रार्थ्यते । तस्मात्कुलपरंपरागतन-
मार्गेण सप्तमादर्वागप्युदाहे न दोष इति भावः । उक्ताः पुनरिमान्येव-
वाक्यानि दिव्यसिंहमिश्रकृतसंस्कारतिलकोदाहृतोशनःस्मृतिवाक्यबलादन्यथैव
व्यवस्थापयन्ति । तदुपस्था,—

“सप्तषट्पञ्चचत्वारो वर्णाः क्रमान्नराः ।

सपिण्डतायामुदाहे शुद्धौ मरणजन्मनोः ।

तयोऽनुलोमजैस्त्याज्या दाविव प्रतिलोमजैः” । इति ।

नराः पुरुषाः शीर्षाणीति यावत् ।

गोडास्तु शूलपाणिमिश्रकृतसम्बन्धविर्वकोदाहृत—वृहन्मनुवचनानुरोधे-
नान्यथैव व्यवस्थामाहुः । तदुपस्था,—

“असंवहा भवेद्या तु पिण्डैर्नैवोदकेन वा ।

सा विवाद्या द्विजातीनां त्रिगोत्रान्तरिता च या” ॥

इति । त्रिगोत्रान्तरिता मूलपुरुषगोत्रात् चतुर्थगोत्रोत्पन्नेति यावत् ।

तथा च स एव,—

“तत्तन्निर्कर्षं कर्त्तव्यं त्रिगोत्रात्परतो यदि” । इति ।

अथ विजातीयसापिण्डनिर्णयः,—

तत्र ग्रहः, —

“यद्येकजाता वहवः पृथक्चेताः पृथक्जनाः ।

एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्त्तते त्रिषु” ॥

अस्यार्थः,—एकजाता एकस्माद्ब्राह्मणादेर्जाताः पृथक्जनाः भर्त्स-
पेक्षया भिन्नजातीयास्तु परस्परं समानजातीयास्तु स्त्रीषु जातास्ते एकपिण्डाः-
सपिण्डाः । ते पृथक्शौचाः पितृजात्यपेक्षया विजातीयाशौचाः । पिण्ड-
स्त्वावर्त्तते त्रिषु । तेषां मापिण्डं त्रिपुरुषमेवेत्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणेऽपि, —

“सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

सजातीयेषु वर्णेषु चतुर्थे भिन्नजातिषु” ॥ इति ।

अथ मातुलकन्यापरिणयननिर्णयः ।

तत्र तदनुष्ठातारः श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासशिष्टाचारान् प्रमाणानि
प्रदर्शयन्ति । तत्र ऋग्वेदश्रुतिः,—

“आयाहोन्द्र पथिभिरीडितेभिर्यज्ञमिमन्नोगभागधेयं जुषध्व ।

तृष्णां जहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिव” ।

इति ।

अस्यार्थः,— हे इन्द्र ईडितेभिः पथिभिः स्तुतेर्मार्गेर्नाऽस्माकमस्माभिरनुष्ठी-
यमानं इमं यज्ञं आयाहि आगच्छ आगत्य च स्त्रीयं भागधेयं जुषस्व “जुषी
प्रीतिसेवनयोः” प्रीतिपूर्वकं गृह्णीष्व । कोऽसौ भागधेय इत्यत आह,—

वपां तृप्तामान्यादिभिः संस्कृतां वपां यजमानाध्वर्युप्रभृतयो जहुस्त्वत्त-
वस्तः । तत्र दृष्टान्तद्वयमवतारयति । मातुलस्यैव योषेति पैतृष्वसेयीवेति च ।
अत्र मातुलशब्दस्य सम्बन्धिगद्गत्वात् सम्बन्धी भागिन्येव उपतिष्ठते । ततश्च-
मातुलस्य योषा मातुलकन्या न पत्नी । पैतृष्वसेय्या अनन्वयापत्तेः । यथा—
भागिन्यस्य भागः भजनीया परिणेतुं योग्येति यावत् । यथा च पैतृष्वसेयी-
पितृषुसुर्दृष्टिता अर्थान्मातुलपुत्रस्य भागस्तथेयं च वपा तव भागधेयः ।

तथा च स्मृत्यन्तरमपि,—

“गर्भे तु नौ जनिता दम्पती कर्द्द्वैवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः ।
न किरस्य प्रमिनन्ति व्रतानि वेद नावस्य पृथिवी उत द्वयोः” ॥ इति ।

अस्यार्थः,—

त्वष्टा रूपाणां कर्त्ता सविता सर्वेषां शुभाशुभस्य प्रेरकः विश्वरूपः-
सर्वात्मकः देवो दानादिगुणयुक्तः नौ आवयोर्भ्रातृभगिन्योः गर्भे जनिता
जनितारौ कन्यापुत्रौ दम्पती जायापती कः करिष्यतीर्थः ।

अत्र हेतुमाह,—

अस्य प्रजापतेः व्रतानि कर्माणि न किः प्रमिनन्ति न केचित् प्रहिंसन्ति-
न लोपयन्त्यर्थः । अपि च नौ आवयोः अस्य प्रजापतेः कर्त्तव्यं दम्पती-
जनकत्वं पृथिवी भूलोकः द्वौः स्वर्गलोकश्च न वेद न जानातीत्यर्थः । एतेन
भ्रातृभगिन्यपत्ययोर्विवाहयोग्यता सिध्यति ।

वाजमनेयकेऽपि,—

“तस्मात् समानादेव पुरुषादत्ता चाद्यश्च जायेते तृतीये सङ्ग-
च्छाव उत चतुर्थे सङ्गच्छावहे” । इति ।

अस्यार्थः,—तस्मादित्युक्तमर्थं दृष्टान्तेनोपसंहरति । तौ च मिथः-
सङ्गल्पयतः कूटस्थमारभ्य तृतीयपुरुषे आवां सङ्गच्छावहे । इति ।

यद्यप्येते मन्त्रार्थवादाः पदार्थत्वान्न स्वार्थविधिपरास्तथाप्यप्राप्त्यर्थस्य-
सिद्धवदनुवादान्ययानुपपत्त्या स्वार्थविधिकल्पका गम्यन्ते ।

यथा, उपरि हि देवेभ्यो धारयति मय्यं हि मनुष्या अञ्जने इत्यादी ।
न च प्रजापतिः स्वां दुहितरमभ्यध्यायत् योषां जारमिव भ्रियमितरादी-
विधिकल्पनातिप्रसङ्गः । तेषां रागप्राप्तत्वात् । अतएव एतच्छ्रुतिमूलिका-
स्मृतिरपि षट्त्रिंशन्मते प्रत्यक्षमेव बाधं दर्शयति ।

“तृतीयाम्बा चतुर्थीम्बा पञ्चयोरुभयोरपि ।

विवाहयन्मनुः प्राह पागशर्य्यीऽङ्गिरा यमः” ॥ इति ।

पुराणेऽपि, श्रीभागवते :—

“यद्यप्यनुस्मरन् वैरं रुक्मौ कृष्णावमानितः ।
व्यतरद्भागिर्नयाय मुतां कुर्वन् स्वसुः प्रियाम् ॥
वृतः स्वयम्बरे साक्षादनङ्गोऽङ्गयुतस्तथा ।
राज्ञः समेतान्निर्जित्य जहारैकरथो युधि” ॥ इति ।

तथा तत्रैव—

“दौहित्रायानिरुद्धाय गोरी रुक्मप्रददाङ्गरः ।
रोचनां बहवैरोऽपि स्वसुः प्रियचिकीर्षया ।
जानन्नधर्मं तं यौनं स्नेहपाशानुबन्धतः” ॥ इति ।

यत्स्वस्य अधर्मं जानन्नित्यन्वयप्रतिभानादधर्मत्वव्याख्यानं केषाञ्चित् ।
तद्बभूवद्वादरायणाशयानभिज्ञाननिबन्धनमित्युपेक्षणायम् ।

तथाहि,—

प्रत्यक्षश्रोतलिङ्गानुमितश्रुतिस्मृत्याद्यनकप्रमाणप्रमितं तं यौनं दौहित्राय-
पौत्रीदानलक्षणं सम्बन्धं धर्मं धर्मत्वेन जानन्नाददात् ; किन्तु स्वसुः प्रिय-
चिकीर्षया स्नेहपाशानुबन्धत एव । अतएव हरिर्बहवैरोऽपीति विशेषणेन
तदेवाविष्कृतम् । दौहित्राय प्रद्युम्नपरिणीतस्वदुहितपुत्राय गोरीं गौराङ्गी-
रोचनां रोचनामिवेति लुप्तोत्प्रेक्षेति शब्दार्थः ।

इतिहामेऽपि, महाभारते—

शूरकन्या कुन्तिभोजिन पुत्रीकृता पाण्डुतोऽर्जुनमजीजनत् । अर्जुनश्च
शूरात्मजस्वमातुलवसुदेवसुतां सुभद्रामुपयेमे इतरपरं लिङ्गम् ।

तथाहि,—

“अर्जुनस्तीर्थयात्रायां पर्यटन्नवनौ प्रभुः ।
गतः प्रभासमश्रुणोन्मातुलियौ स आत्मनः ॥

तत्र चङ्क्रममाणौ तौ वसुदेवसुतां शुभाम् ।
 स्वलङ्घतां सखीमध्ये भद्रां ददृशुस्तदा ॥
 ममैषा भगिनी पार्थ सागणस्य सहोदरा ।
 सुभद्रा नाम भद्रन्ते पितुर्म दयिता शुभा ॥
 दुहिता वसुदेवस्य वामुदेवस्य च स्वसा ।
 रूपेण चैव सम्पन्ना कमेवैषा न मोहयेत् ॥
 कृतमेव तु कल्याणं सर्वं मम भवेद्भुवम् ।
 यदि स्यान्मम वार्ष्णीयी महिषीयं स्वसा तव ॥
 अतः प्रचिन्त्य कल्याणौ प्रसह्य भगिनौ मम ।
 हर स्वयम्बरे ह्यस्याः को वै वेद चिकीर्षितम् ॥
 ततः सुभद्रा सौभद्रं केशवस्य स्वसा प्रिया ।
 जयन्तमिव पौलामी द्युतिमन्तमजीजनत्” ॥

इत्याद्याचारोऽप्यविच्छिन्नपारम्पर्येण दाक्षिणात्यशिष्टानामविगीतो-
 विजृम्भते । तस्मात्मिह मातृश्वसृकन्यापरिणयनम् ।

प्राच्योदीच्यप्रतीच्याः प्रत्यवतिष्ठन्ते । कथमविगानं, निषेधस्मृतीनां बहुल-
 मुपलब्धेः ।

तथाहि मनुः,—

“पैतृष्वमेयो भगिनौ स्वर्मायां मातुर्व च ।
 मातुश्च भ्रातृगणस्य गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
 एतास्तिस्रस्तु भार्य्यार्थं नापयच्छत बुद्धिमान् ;
 ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतति ह्युपयन् पुनः” ॥

इति मातृश्वसृकस्य माता भ्रातृत्वेन प्रतिपन्नस्य ।

तथा च लिङ्गपुराणे,—

“वाक्सम्बन्धकृतानान्तु स्नेहसम्बन्धभागिनाम् ।
विवाहोऽत्र न कर्त्तव्यो लोकगर्हा प्रसज्यते ।
अतो वंशा विनश्यन्ति लोके सङ्करकारकाः” ॥ इति ।

शातातपः,—

“मातुलस्य सुतामूढा मातृगोत्रां तथैव च ।
समानप्रवराश्चैव द्विजश्चान्द्रायणं चरत्” ॥ इति ।

पुनरपि स एव,—

“उद्वहेत्तु सगोत्रां यस्तनयां मातुलस्य च ।
ऋषिभिश्चैव तुल्याच्च स तु चान्द्रायणं चरत्” ॥

महाभारते ययाति-वाक्यमपि,—

“यो मे त्वं हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छति ।
पापा मातुलसम्बन्धात्मजा वै ते भविष्यति” ॥

कलिनिन्दोपक्रमे व्यासोऽपि,—

“तृतीयां मातृतः कन्यां तृतीयां पितृतस्तथा ।
शुल्केन चोद्वहिष्यन्ति विप्राः पापविमोहिताः” ॥

सुमन्तः,—

पितृष्वस्यसुतां मातृष्वस्यसुतां मातृसगोत्रां समानप्रवरां विवाह्य चान्द्रायणं-
चरेदिति ।

पैठीनसिः—

कुलोत्पन्नां साध्वाचारां वरयेत्पितृष्वस्यमातृष्वस्यदुहितरो मातुलसुता च-
धर्मतस्मा भगिन्यो वर्जयेदिति । भगिन्य इत्यपरिणेत्यत्वे हेतुगर्भं विशेषणम् ।

अतएव भविष्योक्तरं,—

“प्रथमा श्रावणे मासि तथा भाद्रपदे परा ।

तृतीयाऽश्वयुजे मासि चतुर्थी कार्तिके भवेत्” ॥

इति चतस्रो यमद्वितीया उपक्रम्य तासु,—

“पितृव्यभगिनीहस्तात्-प्रथमायां युधिष्ठिर ! ।

मातुलस्य मुताहस्ताद्वितीयायां तथा नृप ! ॥

पितुर्मातुः स्वमुः कन्ये तृतीयायां तयोः करात् ।

भोक्तव्यं सहजायाश्च भगिन्या हस्ततः परम् ।

सर्वा भगिन्यः संपूज्या अभावे प्रतिपन्नकाः” ॥

इति चतसृणामपि भगिनीत्वं स्पष्टमेवाभिहितम् । तदेवं मातुलकन्या-
परिणयस्य निषेधवचनकटम्बे जायति कथमिव तद्विधायकस्मृत्यादेर्मूलभूत-
श्रुत्यनुमानमिति प्राप्ते, अभिधीयते दाक्षिणात्यैः । प्रतारक्षत्र्यातलिङ्गाद्यनुमित-
श्रुत्या शीघ्रोपस्थितिकतया स्मृत्यनुमितलिङ्गाद्यनुमीयमानश्रुतविषयापहरण-
वाधादनुमानामश्ववाच्यतासां स्मृतीनां स्वार्थप्रमापकत्वम् ।

तदुक्तम् बलाबलाधिकरणे वासिकाचार्यैः,—

“स्मृतिर्वेदिकलिङ्गयोर्विरोधे स्मृतैर्मूलान्तरमश्ववादेदलिङ्गानां चानन्यथा-
मिद्वत्वात् स्मृतेर्बाध” इति ।

तथा, बलीयो वेदिकं वेदिकनिवहायाः स्मृतेरपीति च । विद्वत्-
चैतद्वाणकाचार्यैः प्रकृतमवोदाहरणं प्रस्तुतम् । अथवा विषयविशेष-
व्यवस्थया विरोधाभावेन विधिनिषेधवाक्यैः स्वस्वमूलभूतश्रुतानुमाने बाधका-
भावः ।

तथाहि,—

ब्राह्मादिषु विवाहेषु दानेन कन्यायाः पितृगोत्रमापिण्डेन निवर्त्तते,—
यथा दक्षपुत्रस्य ।

तदाह मनुः,—

“गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भवेद्विचित्रमः सुतः ।

गोत्ररिक्त्यानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा” ॥

दत्तपुत्रो जनयितुर्गोत्ररिक्त्यं न भजेत् ।

तथा, पुत्रं ददतः पितुः पिण्डं सापिण्ड्यं स्वधायाहञ्च दत्तपुत्रादपेति तत्र हेतुर्यतो गोत्ररिक्त्यानुगः पिण्डस्तन्निवृत्तौ निवर्त्तनं इत्यर्थः । आसुरादि-चतुर्षु पुनर्दानाभावेन गोत्रसापिण्डयोर्न निवृत्तिरिति ।

अतएव मार्कण्डेयेन,—

“ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तूढा कन्यका भवेत् ।

भर्तृगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥

आसुरादिविवाहेषु पिण्डगोत्रेण धर्मवित्” । इति ।

गोत्रनिवृत्त्यनिवृत्तौ प्रतिपाद्यते । अर्ननैकाभिप्रायेण स्मृत्यन्तरेऽप्युक्तम् ।

“एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके” । इति ।

एवञ्च, यानि मातुलसुतादिनिषेधकानि मन्वादिवाक्यानि तान्यनिवृत्त-गोत्रसापिण्डेऽसुरादिविवाहेषु सावकाशानीति । एतेन पुत्रिकापुत्रोऽपि-व्याख्यातः ।

“मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम् ।

कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः” ॥ इति ।

लोगाक्षिप्तरणात् । तत्र चतुरस्रं विकल्पासहत्वात् । तथाहि ब्राह्मादि-विवाहेषु सापिण्ड्यनिवृत्तिः किं दानेन उत वचनेन आहोस्वित् मतापि-सापिण्ड्ये वाचनिकोऽयं विवाह इति । न तावदाद्यः दानेन स्वनिवृत्तावपि-सापिण्ड्यानिवृत्तेः, अवयवान्वयः पिण्डान्वयो वा सापिण्ड्यं, तत्रावयवान्वय-निवृत्तिः, प्रत्यक्षवाधिता । पिण्डान्वयनिवृत्तिमु,—

“पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत् ॥” इति ।

शास्त्रेण बाधिता । यदा तु कन्यादाने परस्वत्वापादानमात्रं न स्वत्व-
निवृत्तिरिति दानत्वस्यैवाभावो विद्यादानादिष्विव, तदा सुतरां न मापिण्डा-
निवृत्तिः । नापि द्वितीयः, तादृशवचनस्य श्रीमद्भिरप्यनुपन्यासात् ।

यस्तु,—

“एकत्वं मा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके” ।

तथा,—

“स्वगोत्राद्भूयते नाग्री विवाहात् सप्तमे पदे” ॥ इति, च-

वाक्यद्वयमुपन्यस्तं, तत्राद्ये दम्पत्योः पिण्डेक्यमात्रं बोध्यते न पितृ-
मापिण्डानिवृत्तिः । अथ पिण्डद्वयेन मापिण्डमिवोच्यते । तत्रापि तथैव-
निवृत्तिपदाश्रयणात् । द्वितीयेऽपि तथैव पितृगोत्रनिवृत्तिः । मापिण्डा-
पदाश्रयणात् । न च गोत्रनिवृत्त्येव मापिण्डानिवृत्तिः । परस्परव्यभिचारिण-
व्याप्त्यभावात् । यदपि चतुर्विंशतिमते,—

“द्वितीयां मातृतः कन्यां तृतीयां पितृतस्तथा” ॥ इत्यादि वचनं-

तस्मात्तुल्यस्य सुतासूद्वेतादिना सत्यतिपत्तयस्तमेव । प्रतिनोमादि-
मापिण्डाविषयं वेति न प्रकृतोपयोगि ।

यदपि,—

“ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तृता कन्यका भवेत् ।

भर्तृगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥

“आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित् ॥”

इति मार्कण्डेयवाक्येन ब्राह्मासुरविवाहभेदेन गोत्रमापिण्डाभ्यामनिवृत्त्यनु-
वृत्ती प्रतिपाद्यते । इत्युक्तं,—

तदपि न मापिण्डानिवृत्तिपदाश्रयणात् । गोत्रनिवृत्तिस्वासुरेऽपि-
भवतीत्यर्थः ; “पूर्वं परिगृह्णतेषां पद्याहोमो विधीयते” इति परिगृह्णेन होमादि
सप्तमपदप्रक्रमान्ते सकलभार्यात्वान्पादकसंस्कारविधानात् । तत्र च सप्तमे पदे-
पितृगोत्रनिवृत्तेरावश्यकत्वात् ।

आसुरादिविवाहेषु मातुः पिण्डदानादौ पितृगोत्रप्राप्त्यर्थं । ब्राह्मादिवचनं-
तु दृष्टान्तार्थमनुवाद-इति सर्वं सुखं । यत्तु मातुलस्येव योषेत्यादि श्रौत-
लिङ्गानुमितश्रुतिरत्र प्रमाणमिति तदपि ।

“आयाहीन्द्र पतिभिरीडितैर्भिर्यज्ञमिमं नो वाजसा तौ उषस्व ।

तृता जहुर्मातुलस्येव योऽयं भागः पितृष्वसेयमपामिवीधः ॥

इतः परार्कादाहृतशाखान्तरीयश्रौतलिङ्गानुमितश्रुतया सत्यतिपक्षग्रस्तम् ।
तस्याद्यार्थस्तेनेव व्याख्यातः । आयाहीन्द्र ! अस्मदीययज्ञमन्वैरपि सोमप-
तिभिः ईडितैः स्तोत्राहैः सह, आगत्य च वाजसा तौ सोमरूपान्नभोजन-
प्रस्तावे जुषस्व सोममिति सम्बध्यते । एवं प्रार्थ्येन्द्रमन्त्रं स्वरूपार्थवादं-
करोति, ये सोमपतयो भवता सहायास्ते सक्तु सोमपानेन तृताः सन्तः-
सोमं जहुस्वत्यवन्तः । के कामिव मातुलस्य सुताः पितृष्वसेयीमिव भार्यात्वे-
नातृप्रन्तामिलषणीयां तृजन्ति स्वकीयमातुलस्य सम्बन्धायोग्यत्वात् ।
तद्ब्रह्मदुद्देशेन सोमं तृप्तवन्तो निराकाङ्क्षतया । तव पुनरयं सोमभागः-
अपामिवीधः साततेरनाकर्मसमाप्तेरिति ।

यदपि, “गर्भं न नो जनिता दम्पतीकरिति” श्रुतः नो आवयोर्गर्भं जनि-
तारी त्वष्टा देवः दम्पती करिष्यतीति व्याख्यानम् । तदपि नो आवां जनिता-
जनयिता देवः गर्भं न गर्भं एव दम्पती कन् कृतवानिति विद्यारण्यश्रीपाद-
कृतव्याख्याविरुद्धत्वादुपेक्षणीयम् । युक्तं चेत्तदेव, ओचिदिति चतुर्दशर्षस्य-
सूक्तस्य । ओचित् पलूना वैवस्वतयोर्यमयम्योः सम्वादः । षष्ठ्ययुग्ममिथु-
नार्थं यमं प्रोवाच, स तां नवमीयुग्मिनश्चिच्छन् प्रतश्चष्टे इति सर्वानु-
क्रमेऽस्याः पञ्चम्या ऋचः यमं प्रति यस्या पूर्वपक्षत्वेनाभिधानात् । सिद्धान्ते-
‘न वा उ ते तन्वा तन्वां सम्पृच्छ्यां पापमाहुयः स्वसारं निगच्छात् । अन्येन-
मत्-प्रसुदः कल्पयस्व न ते भ्राता सुभगे वष्टेऽतदिति’ ।

अस्यार्थः,—हे सुभगे ते तव तन्वा शरीरेण तन्वां स्वीयां तनुं न वा उ
नेव सम्पृच्छ्यां सम्पर्कयिष्यामि । तव हेतुमाह,—

यः स्वसारं निगच्छात् गच्छति तं लोका देवाश्च पापं पापिष्ठ आहुः ।
तर्हि मत्सन्तोषः कथं स्यादित्यत आह । मत्प्रसुदः मत्तः जायमानाः प्रसुदः-

त्वं अन्येन पुंसा कल्पयस्व अर्जयस्व । न ते भ्राता यमः एतत् कर्म वष्टि न-
काङ्क्षतीति यमेन तत्प्रत्याख्यानाच्च ।

अथ तृतीये सङ्गच्छामहे इति शातपथश्रुत्या मातुलकन्यापरिणयः सेत्स्य-
तीति । तत्रोच्यते न तावद्विधित्वेनेदं गमकं । उत्तमपुरुषश्रवणात्, नापि-
विधिकल्पनया, स वै सुचो व्यूहतीति सुग्व्यूहनविधिशेषत्वात् । यद्यप्रामार्थ-
कत्वेनान्यशेषस्यापि विधिकल्पकत्वं । तर्हि नापुत्रस्य लोकोऽस्ति, तत्सर्व-
पशवो विदुः । तस्मात् पुत्रो मातरं स्वसारं चाधिरोहतीत्यस्यापि पुत्रोत्-
पादनविधिशेषस्य मातादिगमनविधिकल्पकत्वं केन वार्येत । अथास्य हन्दीग-
श्रुतिविरोधान्न विधिकल्पकत्वम् । तर्हि प्रकृते अपराकांदाहृतश्रुतिविरोधान्न-
विधिकल्पकत्वमिति समः समाधिः ।

अथ तस्मादुपमानादेव पुरुषादस्मा चाद्यथ जायते । इत्यस्मात्तदर्थ-
मिदं । तदपि न, एकस्मादुत्पन्नयोर्भ्रातृभगिन्योर्दाम्पत्यस्य पापमाहुर्दुः-
स्वसारं निगच्छादिति प्रत्यक्षश्रुतिबाधितत्वेन मुख्यार्थसम्भवात् ।

अथैकान्तरविवक्षया विवक्षितार्थमिति । तर्हि मुख्यार्थतयागविशेषा-
च्छास्त्रान्तराविरोधाय पञ्चम्यन्तरविवक्षया एकपुरुषसन्तानजात्यञ्चमात्मममादूर्ह-
मित्येवाथः कुतो न कल्पते ।

यथा, जार्तऽष्टौ मुख्यकालबाधेन शास्त्रान्तरविरोधायागाचानन्तरः-
पर्वकालः कल्पते इति । नहि पञ्चम्या अव्यवहितस्यैवापादनत्वमुच्यते ।
चिरनिर्गतेऽपि पुरुषे गांड़ादागत इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । तेन वाजपेयस्य
यूप इति षष्ठीवद्वावहितसम्बन्धेऽपि पञ्चम्युपपत्तेः । यतो वंशभेदस्तमादाय-
गणयेदित्यादिस्मृतिमूलत्वमेवास्याः श्रुतेः कल्पयितुं युक्तम् । ननु कल्पयता-
मन्तरं तथापि पञ्चम्यन्तरकल्पने किं प्रमाणं वाक्येनपशुतृतीयचतुर्थपुरुष-
संख्यैव निराकाङ्क्षत्वादस्य वाक्यस्य ।

उपसंहृतश्रायमेवार्थश्चतुर्विंशतिसप्तस्मरणेऽपि,—

“तृतीयाम्बा चतुर्थीम्बापक्षयोरुभयोरपि ।

विवाहयंदिति प्राहुः पागाश्रय्याङ्गिरोयमाः ॥” इति ।

तस्मात्सिद्धमेतावलेवान्तरे विवाहविधायकत्वमस्येति चेत् । सत्यं, तथापि-
मातुलकन्यापरिणयनामिहेः । मातृश्वस्त्रीयादिपरिणयनप्रसङ्गात् । न चाचारा-
भावेन तदपरिणयनसिद्धिः, प्रत्यक्षश्रुतिविहितेऽनाचारस्याप्रयोजकत्वात् ।
न चास्य सामान्यरूपस्यापि मातुलस्येव योषेत्यादिलिङ्गकल्पितविशेषश्रुत्युप-
संहारेण नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अपरार्कादाहृतश्रीतत्रागलिङ्गविरोधेन-
तदुद्वाहविधायकविशेषश्रुतानुमानस्यैवासम्भवात् । किञ्च मातुलकन्या-
परिणयनपरत्वे तयोः श्रुतिस्मृतयोस्तृतीयपुरुषसंकीर्तनमेव कर्त्तव्यम्, न-
चतुर्थपुरुषसंकीर्तनं तस्य मातुलत्वाभावात् । तस्मान्नेदं मातुलकन्यापरि-
णयनपरत्वेन व्याख्येयम् । किं तर्हि, द्विपुरुषसापिण्ड्यकीर्तनं प्रतिलोम-
जविषयं व्याख्येयं त्रिपुरुषानुलोमजसापिण्ड्यसमभिध्याहारात् ।

“तयोऽनुलोमजैस्त्याज्या दावेव प्रतिलोमजैः”, इत्युपशानःस्मरणात् तेषां
तथाचारदर्शनाच्च । अथ विधिनिषेधयोः प्रत्यक्षश्रौतलिङ्गद्वयानुमित-
श्रुतिद्वयमूलकयोस्तुल्यवलयतया विकल्प एव देशभेदेन व्यवस्थितो-
मन्तव्यः ।

तथाच बोधायनः,—

“पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथोत्तरतो यानि दक्षिणतस्तान्यनुव्याख्या-
स्यामी, यथैतदनुपनीतेन सह भोजनं स्त्रिया सह भोजनं पर्युषितभोजनं-
मातुलपितृश्वसृदुहितपरिणयनमिति ।

अथोत्तरत जर्णाविक्रयः मीधुपानमुभयतोदङ्घ्रिविहारः आयुधीनकं-
समुद्रयानमिति । तत्रेतरदितरस्मिन् कुर्वन् दुष्यति इतरदितरस्मिन् तत्र तत्र
देशप्रामाण्यमेव स्यादिति” ।

अस्यार्थः—विप्रतिपत्तिर्विरुद्धार्थानुष्ठानम् । इतरदिति दक्षिणदेशीयं-
कर्म उत्तरदेशे उत्तरदेशीयञ्च कर्म दक्षिणदेशे कुर्वन् दुष्यति न स्वदेशे-
तत्र तत्र देशनिबन्धनप्रामाण्यादिति । विशेषविवरणमेतद्विषयकं वीरमित्रो
दयादाबन्वेष्टव्यम् ।

तथाच,—विषयेऽस्मिन्नुद्वाहृतत्वे यथाह रघुनन्दनः ।

यथा मत्स्यपुराणम्,—

“लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पिताद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डां साप्तपौरुषम्” ॥

एतत्प्रपञ्चितं शुद्धितत्त्वे अमपिण्डा च या मातुरिति चकारात् मातुर-
मगोत्रा च ।

“सगोत्रां मातुरप्यं के नेच्छन्त्यद्वाहकर्मणि”

इति व्यासोक्तेः,—अमगोत्रा चेति चकारात् पितुरमपिण्डा च ।

विष्णुपुराण,—

पितृपक्षे सप्तमीनिषेधात् ।

यथा,—

‘सप्तमीं पितृपक्षाच्च मातृपक्षाच्च पञ्चमीम् ।

उद्वहेत द्विजो भार्यां न्यायेन विधिना नृप !” ॥

सप्तमीं पञ्चमीं परिहृत्येति शेषः । अतएव एकपितृकस्यापि पितृ-
पक्षया सप्तमवर्जनाय मनुवचनं पितुरिति सार्थकं न वरापक्षयेति शूलपाणि-
महामहोपाध्यायेन चैत्रमातृगोत्रस्य द्विपितृकस्य चैत्रजादेर्वीजिसगोत्रा-
वर्जनाय पितुरित्युक्तम् ।

“उद्वहेत द्विजो भार्यामि”त्यादौ भाविनि भूतोपचारः विवाहानन्तरमेव-
भार्यात्वनिष्पत्तेः । “न सगोत्रां न समानप्रवरां भार्यां विन्देत मातृतस्त्वा-
पञ्चमात्, पितृतस्त्वासप्तमादि”ति विष्णुसूत्रे सप्तमीनिषेधाच्च अत्र मातृ-
पदेन मातामहो लक्षणोक्तः । अथास्त्रीयांस्त्रीन् पितृतस्त्रीन् मातृतस्त्रात्-
पत्नीश्चेति पितृतर्पणमिति गोभिलसूत्रे त्रीनिस्ति पुंलिङ्गनिर्देशेन तत्पत्नी-
श्चेति पृथगुपादानेन च मातृत इति मातामहपरत्ववत् ।

अन्यथा,—

“अप्रत्तानां तथा स्त्रीणां सापिण्डां साप्तपौरुषम् ।

प्रत्तानां भर्तृसापिण्डां प्राह देवः पितामहः” ॥

इति रत्नाकरधृतकूर्मपुराणवचनान् मातुर्विवाहेन तत्पितृकुले-
सापिण्डानिहन्तेः भर्तृसापिण्डेन सापिण्डमिहेः विवाहेन च तस्याः पितृ-
गोत्रत्विहन्तेः पितृसापिण्डा पितृसगोत्रावर्जनादेव तत्सिंहेरसापिण्डा च या-
मातुरित्यत्र मातुरुपादानं व्यर्थं स्यात् ।

एवमेव विवेककृतः,—

मातामहपक्षे तु, “सापिण्डं पाञ्चपौरुषम् ।
पञ्चमात्-सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतः क्रमात् ।
सापिण्डता निवर्त्तत सर्ववर्णाध्वयं विधिः” ॥

इति हरिनाथोपाध्यायोद्धृतनारदवचनात् ।

“पिण्डनिहन्तिः सप्तमे पञ्चमे वा” इति हारलताधृतगोतमसूत्रे पञ्चम-
इत्यत्रस्यापि मातामहपक्षविषयत्वाच्च, पिण्डनिहन्तिरित्यत्र सापिण्डनिहन्ति-
रित्याचारमाधवीये पाठः । तदा व्यक्त एवार्थः । एवञ्चादत्त-कन्यानां-
पितृपक्षे सापिण्डं साप्तपौरुषम् । मातामहपक्षे पाञ्चपौरुषं सापिण्डञ्च-
विवाहमात्रे पूर्वाक्तविष्णुपुराणविष्णुसूत्राभ्याम् ।

“असमानार्थेयां कन्यां वरयेत् पञ्च मातृतः परिहरेत् सप्त पितृतः त्रीन्-
मातृतः पञ्च पितृतो वा” ।

इति पैठीनसिवचनैकवाक्यत्वात् त्रीन् पञ्चेत्यासुरादिविवाहविषय-
क्षत्रियादिविवाहविषयमेति विवेककृतः ।

असमानजातीयाविवाहे त्रीनित्यादिव्यवस्थितविकल्पित—इति रत्ना-
करादयः । असमानजातीया च मूर्धाभिषिक्तादेः । वस्तुतस्तु त्रीनित्यादि-
अधिकदोषार्थम् ।

अन्यथा, मातृष्वसृ-पितृष्वसृ-दुहितरो मातुलसुताश्च धर्मतस्ता भगिन्यो-
भवन्ति तदा वर्जयेत् । इति पैठीनसिवचनान्तरस्य का गतिः । एवं त्रीन्-
मातृत इति प्रमातामहहृदप्रमातामहमातृबन्धुपेक्षया सन्ताने बोध्यम् ।
एवं मातामहापेक्षया मातृष्वसृदुहितमातुलदुहितोस्त्रितयान्तर्गतत्वे पृथङ्-
निषेधः प्रमातामहहृदप्रमातामहमातृबन्धुसन्तानत्रितयेभ्योऽप्यधिकदोषाय ।

एवं पितृपक्षेऽपि । यस्तु मातृपितृसम्बन्धा आसप्तमादविवाह्याः कन्या भवन्ति ।

आपञ्चमादन्येषां मतमिति सुमन्तवचने मातृकुलेऽप्यासप्तमत्वमुक्तम् । तद्वचनान्तरेकवाक्यतया मातामहादिपञ्चानामिव पञ्चमी अन्यथा नानाश्रुति-कल्पना स्यात् । एवमापञ्चमादिति पैठीनस्युक्त्या त्रीन् मातृतः पञ्च पितृतः,- इत्यस्य समानम् । अत्रापि मातृपक्षे वरं तस्मात्तरं चाटाय गणनया न-विरोधः । एतेनासप्तमादिति पितृपक्षपरम् । आपञ्चमादिति मातृपक्षपरम् ।

“सप्तमीं पितृपक्षाच्च मातृपक्षाच्च पञ्चमीम्” ।

इत्यनेकवचनैकवाक्यत्वादिति निरस्तम् । भवन्तीत्यनेन उभयपक्षे स्वमतमभिधायापञ्चमादन्येषामित्यस्य उभयपक्षे परमताभिधानेनैव युक्तत्वात् ।

एवञ्च, सुमन्तवचने मातृकुले सप्तमवर्जनेनान्यवचनोक्तपञ्चमादिवर्जने-मातृपक्षे मातामहलक्षणा स्युटेव । एतेन जनन्यपक्षया वा अप्रप्तानां त्रिपौरुष-मिति वशिष्ठोक्तानृतकन्या त्रिपुरुषमपिण्डापक्षया वरापक्षया वा पैठीनस्युक्त-मातृपक्षपञ्चमविवचनं निरस्तम् ।

अतएव याज्ञवल्क्यटीकायां शूलपाणिमहासहोपाध्यायैर्मातामहस्यो-पपक्षेः सपिण्डमन्ततिः पञ्चमी परिहरणीयेत्युक्तम् ।

एवं मनुवचने,—चकारादुक्तव्याख्यानं मातृपितृमगोत्रावर्जनेनैव तत्-सपिण्डयोर्निषेधसिद्ध्यैदमपिण्डेति पृथगुक्तं, तत्सपिण्डकन्यापरम्पराजातीयया-अपि पञ्चमीसप्तमीपर्यन्ताया निषेधार्थम् ।

अतएव वक्ष्यमाणत्रिगोत्रात्परतो यदीति प्रतिप्रसवः सार्थकः सपिण्डा-रूपकन्यावर्जने तु व्यर्थः स्यादिति । अत्र केवलपितृमातृशब्दाभ्यां पितृमातृ-सम्बन्धित्वेन पितृसपिण्डमातामहसपिण्डपितृवन्तुमातृवन्तुपरिग्रहात् तत्-सक्ततीनां निषेधः ।

वन्तुनिषेधे नारदः,—

“आसप्तमात्-पञ्चमाच्च वन्तुभ्यः पितृमातृतः ।

अविवाह्या मगोत्रा च समानप्रवरा तथा ॥

सप्तमे पञ्चमे वापि येषां वैवाहिकी क्रिया ।

ते च सन्तानिनः सर्वं पतिताः शूद्रतां गताः” ॥

मातृतः पितृतो बन्धुभ्य इति पञ्चमीविभक्तिर्विनिगमकाभावात् पूर्वापरा-
वधिकार्या । बान्धवाश्च,—

“पितुः पितुः स्वसुः पुत्राः पितुर्मातुः स्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः” ॥

तेन पितामहभगिनीपुत्रः पितामहीभगिनीपुत्रः पितामहीभ्रातृपुत्र-
श्चेति त्रयः पितृबान्धवाः । तथा, मातामहभगिनीपुत्रो मातामहभगिनी-
पुत्रो मातामहीभ्रातृपुत्रश्चेति त्रयो मातृबान्धवा भवन्ति ।

अत्र च,—

“जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रात्रिगोतमाः ।

वशिष्ठकश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः ।

एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्यते” ॥

इति स्मृतेः,—

गोत्राणि च तन्नामकगोत्रताभागोनि ।

वंशपरंपराप्रसिद्धमादिपुरुषब्राह्मणरूपं गोत्रं । तेन काश्यपो गोत्रं यस्य-
काश्यपगोत्रः, प्रवरस्तु गोत्रप्रवर्त्तकस्य मुनेर्व्यावर्त्तको मुनिगण इति माधवाचार्यः ।

एवञ्च—राजन्यविशां प्रातिस्विकगोत्राभावात् प्रवराभावस्तथापि पुरो-
हितगोत्रप्रवरौ वेदितव्यौ ।

तथा—यजमानस्यार्धेयान् गोत्रप्रवरान् प्रहणीतेत्युक्ता पौरोहित्यान्-
राजन्यविशां प्रहणीतेत्याश्वलायन इति मिताक्षरा । अतएवासमानार्ध-
गोत्रजामिति ब्राह्मणादिवर्णत्रयविषयमिति सम्बन्धविवेकः । तर्हि शूद्रस्य-
आज्ञादावधिकारश्रुतः कथं गोत्रोच्चारणमिति चेत् ।

“गोत्रं स्वगन्तं सर्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्मणि ।

गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुच्यति” ॥ इति,—

गोभिलीयदर्शनादाकाङ्क्षितत्वेन,—

“शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्त्तिनाम् ।
वैश्यबच्छौचकल्पश्च द्विजोच्छिष्टस्य भोजनम्” ॥

इति मनुवचने चकारसमुचितगोत्रेऽपि वैश्यधर्मातिदेशात् पूर्वपुरुष-
पुरोहितगोत्रभागित्वं प्रतीयते । तर्हि न समानगोत्रां समानप्रवरां भार्या-
विन्देतेत्यनेन शूद्रस्यापि सगोत्रा कथं न निषिध्यते इति चेदत्रोपदिष्टाति-
दिष्टगोत्रस्यैव निषेधो न त्वतिदिष्टशूद्रगोत्रादेः । अन्यथातिदेशे क्षत्रियवैश्य-
मात्रोपादानं व्यर्थं स्यादिति न्यायमूलम् । प्रागुक्तमनुशातातपवचने द्विजाति-
ग्रहणं सगोत्रावर्जने शूद्रव्यावृत्त्यर्थं सपिण्डसमानादकता शूद्रेऽप्यविगिष्टा ।

अन्यथा,—

“पञ्चमात्मप्रमादृष्ट्वं मातृतः पितृतः क्रमात् ।
सपिण्डता निवर्त्तत सर्ववर्णध्वयं विधिः” ॥

इति हरिनाथोपाध्यायधृतनारदवचने चातुर्वर्ण्यमाधारणं वैवाहिक-
मापिण्डाविवेचनं व्यर्थं स्यात् । बोधायनः,—

“सगोत्रां चेदवमत्या उपयच्छेत् मातृवेदनां विभ्रयादि”ति । समन्तः,—

“पितृष्वसृसुतां मातृष्वसृसुतां मातुलसुतां मातृसगोत्रां समानार्पणी-
विवाह्य चान्द्रायणं चरेत् परित्यज्य सैनां विभ्रयात् । इति आचारमाधवीय-
मदनपारिजातयोः ।

आपस्तम्बः,—

“समानगोत्रप्रवरां समुद्राहोपगम्य च ।

तस्यामुत्पादा चाण्डालं ब्राह्मण्यादेव हीयते” ॥

समानप्रवरत्वं संज्ञासंख्ययोरनृनानतिरिक्तत्वेन भिन्नगोत्रेऽपि समान-
प्रवरत्वम् । यथा, वाक्यसार्वर्णिगोत्रयोगैश्च्यवनभार्गवजामदग्न्याध्रुवत्प्रवराः ।

एकगोत्रेऽपि प्रवरान्यत्वम् ।

यथा, घृतकौशिकगोत्रस्य कुशिककौशिकघृतकौशिकाः प्रवराः । कौशिक-
कुशिकबन्धुलाञ्चेति प्रवराः । अतो गोत्रप्रवरयोः पृथक्निषेध इति सगोत्रा-
समानप्रवराग्रहणमविवाहस्त्रीमात्रोपलक्षणमिति प्रायश्चित्तविवेकः । इति ।
तथाचात्र वाजपेयिविचारानुगतकालमारे यथाह गदाधरः,—

विशेषं मतुराह,—

“असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मेथुने” ॥

दारकर्मणि (दारत्वजनके विवाहे) मेथुने (मिथुनवाच्यस्त्रीपुंससाध्ये-
आधानकर्मणि) न केवलं स्त्रीसाध्यकपाकादिकर्मणि अपि तु उभयसाध्येऽपि-
सा प्रशस्त्यर्थः । “मिथुनसाध्यधर्मपुत्रोत्पत्तिः” इति कल्पतरुकाराः ।

व्यासो-विशेषान्तरमाह,—

“सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्त्यद्वाहकर्मणि ।

जन्मनाम्नोरविज्ञानादुद्वहेदविशङ्कितः” ॥

तदमश्वे याज्ञवल्काः,—

“पञ्चमात्-सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा” ।

मातृतो मातृमन्तानि मातामहादिपिण्डेन सपिण्डामपि सप्तमादूर्ध्वं उद्वहे-
दित्यर्थः ।

तत्वाप्यमश्वे वशिष्ठः,—

“पञ्चमौ सप्तमौ चैव मातृतः पितृतस्तथा” । इति ।

एतदुर्वाङ्निषेधार्थं न पुनस्तत्प्राप्तये ॥ इति—विज्ञानेश्वराः ।

कल्पतरौ तु “असमानजातीयकन्याविषयमेतदिति ।” समानवर्ण-
मातामहकुलविषयमेतदिति मदनपालः । विमातृमपिण्डेऽपि निषेधमाह-
सुमन्तुः । पितृपत्न्याः सर्वा मातरस्तद्भातरो मातुलाः तद्गृहितरश्च भगिन्यः-
तदपत्याः भागिन्याः स्युः । ताः संकरकारिण्यस्तत्सकुल्यां नोद्वहेदिति ।
सर्वमिदं मश्ववपरे । अत्यन्तामश्वे तु सुमन्तुः “वीनतीत्य मातृतः पञ्चातीत्या-

पितृतः ।” पैठीनसिरपि “त्रौन् मातृतः पञ्च पितृत इति वा” अत्र समान-
जातीये पञ्च, असमानजातीये त्रीणिति व्यवस्थितो विकल्पः” इति कल्पतरौ-
यद्यप्युक्तं तथापि अस्मद्देशे ब्रह्मैरत्यन्तासम्भवपरमिर्ताव लिखितम् । ब्रह्मानां तु-
पितृवन्मुमातृवन्मुलक्षणं यथा—आदिपुरुषस्य सगोत्रजत्वेऽपि पितृसन्तानो-
भवति, अन्यगोत्रजत्वे मातृसन्तानो भवति इति । यस्तु “पितृवन्मुः स्वसुः पुत्राः”
इत्यादिकातायनोक्तिमुदाहृत्य तिथितत्त्वकारैः पितृवन्मुादिलक्षणमुक्तं,
तदशौचे क्रियाकर्तुरधिकारे च अस्मद्देशनिवन्धकारैर्लिखितत्वात् न तन्नक्षण-
माद्रियते, तत्र आत्मवन्धोरपि उपात्तत्वात् ।

काचिदस्मद्देशविरुद्धाऽपि दाक्षिणातासंग्रहकारिका, —

“चतुर्थीमुद्वहेत्कन्यां चतुर्थः पञ्चमीमपि ।

पाराशर्य्यमते षष्ठीं पञ्चमी न तु पञ्चमीं ॥

पञ्चमः पञ्चमीं कन्यां नोद्वहेदिति यद्वचः ।

पितृपक्षे निषेधोऽयं मातृपक्षे न दृषणम् ॥

कूटस्थगणनायान्तु यस्य पङ्क्तौ वरस्य तु ।

जनको विद्यमानश्चेत् स पक्षः पितृपक्षकः ॥

जननी विद्यमाना चेत् स पक्षो मातृपक्षकः” । इति ।

विवाहयेदित्यनुवृत्तौ याज्ञवल्क्यः,—“असमानार्पगोत्रजां” इति ऋषेरिदं-
आर्षं प्रवर इत्यर्थः । गोत्रं वंशपरंपराप्रसिद्धम् ।

आपस्तम्बः,—

“समानगोत्रप्रवरां कन्यामुद्गोपगम्य च ।

तस्यामुत्पाद्य पिण्डादं ब्राह्मण्यादेव हीयते” ॥

एवं प्रवरैकोऽपि,—

“परिणीय सगोत्रां च समानप्रवरां तथा ।

त्यागं कृत्वा द्विजस्तस्यास्ततश्चान्द्रायणं चरत्” ॥

इति पार्थकोन परिगणनात् त्यागद्योपभोगस्य, न तस्याः ।

“समानप्रवरां कन्यां गोत्रजामथवापिवा ।
 विवाहयति यो मूढस्तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिम् ॥
 उत्सृज्य तां ततो भार्यां मातृवत्-परिपालयेत्” ।

इति आतातपीक्षेः ।

समानप्रवरस्वरूपमाह ।

“एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनिवर्त्तते ।
 तावत्-समानगोत्रत्वमृते भृग्वङ्गिरोगणात्” ॥

समानगोत्रत्वं समानप्रवरत्वमित्यर्थः ।

भृग्वङ्गिरोगणेषु विशेषमाह संयहकारः,—

“पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः ।
 भृग्वङ्गिरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकोऽपि वारयेत्” ॥

तथाच पञ्चार्षेयाणां ऋषित्रयानुवृत्तौ मिथो न विवाहः । चार्षेयाणां-
 ऋषिद्वयानुवृत्तौ न विवाहः । शेषेष्वेकानुवृत्तौ न विवाह इत्यर्थः ।

“जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽत्रिगौतमौ ।
 वशिष्ठः कश्यपोऽगस्त्य एषां येऽप्यनुयायिनः ॥
 येषां तुल्यर्षिभूयस्त्वं नोद्वहन्ति मिथस्तुते ॥

एषामष्टानामेकस्यापि येषु प्रवरेष्वनुवर्त्तनं तेषां मिथो न विवाहः स्मृत एव ।

कश्यपः,—

“अनेकेभ्योऽपि दत्तायामनृढायां च यत्र वै ।
 वरागमश्च सर्वेषां लभेतादिवरस्तु तां ॥
 पश्चादरेण यद्वत्तं तस्याः प्रतिलभेत सः ।
 तथा गच्छेयुरुढायां दत्तं पूर्ववरो हरेत्” ॥

अनेकेभ्यो धनग्रहणपूर्वकं दातुं यत्र बहूनां वराणां आगमनं, तत्रादिवरः-
 तां कन्यां लभेत, अन्ये तु पूर्वदत्तमूल्यं लभेरन्वित्यर्थः—इति ।

विद्याकरवाजपेयिक्तनित्यचारपद्धतौ गदाधरापेक्षया लक्ष्यते यो विशेषः-
प्रकाश्यते सोऽधः ।

यथा नित्याचारपद्धतौ, विद्याकरः,—

यत्तु,—“पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथा” ॥ इति ।

यच्च,—चीनतीत्य मातृतः पञ्चातीत्य पितृत इति,—तदत्यन्तासम्भवपरं ।

कल्पतरो अस्मान्जातीयकन्याविषयमित्युक्तं ।

“मातुलस्य सुतामूढा मातृगोत्रां तथैव च ।

समानप्रवरां चैव गत्वा चान्द्रायणं चरन्” ॥ इति ।

मातृगोत्रजापि निषिद्धा । नच,—

“मगोत्रां मातृगण्ये के नैच्छन्तुद्वाहकर्मणि ।

जन्मनाम्नांरविज्ञानादुद्बहेद्विशङ्कितः” ॥

तथा पितृवमेवं । गोत्रभेदेऽपि प्रवरैक्यं भवतीति पृथक् प्रवरैक्यनिषेधः ।

तत्र,—

“जमदग्निर्भरद्वाजोविश्वामित्रोऽतिगौतमौ ।

वशिष्ठः कश्यपोऽगस्त्य एषां येष्वनुवर्त्तनम् ॥

येषां तुल्यर्षिभूयस्त्वं नाद्ब्रह्मन्ति मिथस्ततः” ।

एषामष्टानामेकस्यापि येषु प्रवरैश्चानुवर्त्तनं साम्यं, येषां प्रवराणां त्रयार्पण्याणां-
द्वयोः पञ्चार्पण्याणामेक्यं तत्राविवाहः स्मृत एव । इति ।

तथाच चतुर्विंशतिसंग्रहेऽस्मिन् विषये, तथाच नागदः,—

“मातृतः पञ्चमादूर्द्ध्वं पितृतः सप्तमात्तथा ।

गृहस्य उद्बहेत्-कन्यामन्यथा गुरुतल्पगः” ॥ इति ।

यत्तु, विष्णुपुराणे,—

“पञ्चमीं मातृपक्षात् पितृपक्षात् सप्तमीम् ।

गृहस्य-उद्बहेत्-कन्यां न्यायेन विधिना नृपति” ॥

तत्र सप्तमीं पञ्चमीमतीत्यध्याहार्यं ।

अन्यथा, -

“पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा” ।

इति याज्ञवल्क्यवचनविरोधात् ।

“सप्तमे पञ्चमे चैव येषां वैवाहिका क्रिया ।

क्रियापरा अपि हि ते सर्वे त्राशुद्धतां गताः” ॥

इति मरीचिवचनविरोधाच्च,—

यस्तु पैठीनसिनोक्तं,—“पञ्चमीं मातृतः परिहरित् सप्तमीं पितृतः, त्रीन् मातृतः पञ्च पितृतो वेति” । तत्राद्यः पक्षस्तावदविरुद्ध एव । त्रीन् मातृत-
इत्यादि द्वितीयपक्षस्तु अर्वाङ्गिषेधपर इति विज्ञानेश्वरः । माधवस्वाह-
अनुकल्योऽयमिति । युक्तञ्चेतत्, चतुर्विंशतिमतस्वरमात् ।

तथा मूलं,—

“समावर्त्य सवर्णां तु लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।

कुले महति सम्भूतां लक्षणैश्च समन्विताम् ॥

ब्राह्मेण तु विवाहेन शीलरूपसमन्विताम् ।

पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथा ॥

दशभिः पुरुषैः ख्यातं श्रोत्रियाणां महाकुलात् ।

उद्वहेत्सप्तमादूर्ध्वं तदभावे तु सप्तमीं ॥

पञ्चमीं तदभावे तु पितृपक्षेऽप्ययस्मिन्धिः ।

सप्तमीं च तथा षष्ठीं पञ्चमीं च तथैव च ॥

एवमुदाहयेत्-कन्यां न दोषः शाकटायनः ।

तृतीयाम्बा चतुर्थीम्बा पंचयोरुभयोरपि ॥

विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्य्योऽङ्गिर यमः ।

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ॥

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ।
यस्तु देशानुरूपेण कुलमार्गणं चोद्धृत् ॥
नित्यं संव्यवहार्यः स्याददाश्चेतत्-प्रदृश्यते” ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां प्रयोगपारिजातं च ।

षट्त्रिंशत्तमे,—

“तृतीयां मातृतः कन्यां तृतीयां पितृतस्तथा ।
विवाहयन्मनुः प्राह पाराशर्य्योऽङ्गिरा यमः” ॥ इति ।

अत्र हि तदभावित्युक्ता अनुकल्पत्वं स्फुटीकृतम् । अमपिण्डा चेति श्लोके-
पितुरमगोत्रा चेति चकारेणाऽमपिण्डेऽत्यनुकल्प्यते । सा प्रशस्तेत्यनेन च पूर्वा-
क्तानामनुकल्पत्वमेव स्फुटीक्रियते । यस्त्वित्यादिश्लोकेन तु तृतीयादिविवाहो-
देशाचारकुलाचाराभ्यां व्यवस्थित इति प्रतिपाद्यते । वेदाश्चेतदिति वाक्यशेष-
स्यायमर्थः । उक्तव्यवस्था तृतीयादीनां परिणयेता च वेदे प्रमिहेति । तथाच,-
व्यवस्थापरा युतिः,—“तेन स्वाध्वन्ते वत तरु नो अधिवोचत, मानः पथः-
पितृगन्धानवादिदूरे नेष्ट पारावत ! ।” इति पित्रात् पितुरागता पथो दूरं-
नोऽस्मान् मा नेष्ट मा नयेति वेदान् प्रति प्रार्थना । वेदाश्चेति चकारेण-
स्मृतिस्थां व्यवस्थां समुच्चिनोति ।

तथाच मनुः,—

“येनास्य पितरगोत्राता” इत्यादि ।

शतापोऽपि,—

“मातृष्वसृ-मुतां केचित्पितृष्वसृ-मुतां तथा ।
विवहन्ति क्वचिद्देशे सङ्कोच्यापि सपिण्डताम्” ॥ इति ।

वृद्धस्यतिथि,—

“उदृच्छते दाक्षिण्यैर्मातुलस्य मुता द्विजैः ।
सत्सगादाश्च नराः पूर्वं व्यभिचारताः स्त्रियः ॥

उत्तरं मद्यपाशैव स्पृश्या नृणां रजस्वलाः ।

सजाताश्चापि गृह्णन्ति भ्रातृभार्यां सभर्तृकाम् ॥

सर्वदेशेष्वनाचारो रथ्याताम्बूलचर्वणम्” । इति ।

तस्मात्कलौ पिहृतः सममात् माहृतः पञ्चमाहोर्ध्वे विवाहः प्रशस्त इति-
सिद्धम् । इति ।

विषयेऽस्मिन् कमलाकरभट्टविवेचनं यथा निर्णयसिन्धौ—

यथा मनुः,—

“असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने” ॥

दक्षिममातुर्गृहीता असपिण्डा सगोत्रा तत्कुलनिवृत्तये चकारान्मातुर-
सगोत्रा । दक्षस्य पितुर्जनककुले पितुरसगोत्रापि सपिण्डत्वान्निषिद्धेत्यन्य-
श्चकारः । असपिण्डां सापिण्ड्यरहिताम् । तच्चैकशरीरावयवान्वयेन-
भवति । एकस्य पितुर्मातुर्वा शरीरस्यावयवाः पुत्रपौत्रादिषु साक्षात्परम्परया-
वा शुक्रशोणितादिरूपेणानुस्यूताः । यद्यपि पत्न्याः पत्न्या सह भ्रातृपत्नीनां च-
परस्परं नैतत्सम्भवति । तथापि आधारत्वेनैकशरीरावयवान्वयोऽस्त्येव ।
“अस्थिभिरस्थीनि” इति मन्त्रलिङ्गात् एकस्य हि पितृशरीरस्यावयवाः-
पुत्रद्वारा तास्वाहिता इति मदनरत्नपारिजातविक्रान्तेश्वरादयः । वाचस्पति-
शुद्धिविवेकशूलपाण्यादिगौडमैथिलादयोऽप्येवं । श्रुतावपि,—“एतत् षट्कोशिकं-
त्रीणि पिहृतस्त्रीणि माहृतोऽस्थिस्त्रायुमज्जानः पिहृतस्त्वङ्मांसरुधिराणि-
माहृत इति । “प्रजामनुप्रजायसे” च । चन्द्रिकापरार्कमेधातिथिमाधवादयस्-
एकपिण्डदानकियान्वयित्वं सापिण्ड्यं ।—

“लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौकषम्” ॥—इति—

मात्स्योक्तेः । न च पिहृत्यादिष्वेतन्नास्तीति वाच्यम् ।

तत्कर्तृकस्याहे देवतेक्येन तत्सत्वात् । देवदत्तकर्तृकस्याहे महाधिकारित्वेन तदन्वयात् ।

“एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके” । इति स्मृतेश्च ।

श्रुतीनाञ्च वैराग्यार्थत्वात्तस्य सापिण्डानिमित्तत्वे मानाभावात् । न च मातुलादिष्वेतन्नास्तीति वाच्यम् । मातामह रूपदेवतैक्यात् । ननु गुरु-
शिष्यादेरपि आह देवतात्वात्सापिण्डत्वं स्यात् । किं बहुना, “सर्वाभावे तु-
नृपतिः कार्येस्य रिक्त्यतः” । इति मार्कण्डेयपुराणाद्राज्ञोऽपि आह कर्तृ-
त्वात्सापिण्डाप्रसङ्गः, सत्यं,

“पञ्चमात्मममादृङ् मातृत्वं पितृत्वं तथा” । इति—

याज्ञवल्कावचनेन मातृपितृमन्त्रश्च एव तत्सत्वात् । ऊर्द्धं सापिण्डा-
निवर्त्तत इति शेषः । ननु पञ्चमत्वाद्यत्र नियम्यते, न मातृत्वं इत्यादि-
वाक्यभेदात् । मातृकुले पञ्चमत्वस्य पितृकुले सप्तमत्वस्य च बोधने-
तुल्यत्वात् । पौरुषेयत्वाददोष इति चेत् तुल्यमन्यत्रापि । अन्यकर्तृके राज्ञ-
स्तत्पितृणां वा देवतात्वाभावाच्च ।

किञ्च अवयवान्वयपक्षे यथा योगरूपा परिहारस्तथेहापि । तर्नैकस्य
पित्रादायः षट् सापिण्डा भवन्ति । अत्र कचिदुभयतः सापिण्डानिष्ठत्वावबोधोहाहो-
नान्यथेत्याहुः, शुद्धिचिन्तामणि-वाचस्पतिहरदत्तादयान् मगोत्रत्ववत्सा-
पिण्डस्य सप्रतियोगिकत्वेन संयोगवदुभयनिरूप्यत्वात् । एकतो निष्ठत्वावन्यतो-
निष्ठत्वावयवशक्त्यान्मूलपुरुषमारभ्याष्टमो वरो मूलपुरुषमारभ्य द्वितीया-
द्वितीयादिकां कन्यामुदहृतित्याहुः । शिष्टान् न वधूवरयोः स्वतः सापिण्डात् ।
किन्तु कूटस्थसन्ततित्वात्सापिण्डेनैव, यतोऽष्टमवरं प्रति कन्याया असापिण्डे-
ऽपि कन्यायाः कूटस्थेन सापिण्डासक्तान्तमित्यत्वाद्दरस्तां प्रति सापिण्ड एवेत्य-
विवाहः । सापिण्डासापिण्डादयोः प्रतियोगिभेदेनाविरोधादित्याहुः, इद-
मेव च युक्तम् । अर्गाचेऽप्येवं सापिण्डं ज्ञेयम् । यत्र तु मध्ये विच्छिन्नमपि-
सापिण्डं मण्डकप्रतिपत्पुनरनुवर्त्तते । यथा कूटस्थान्मूलपुरुषयोः कन्यायो-
पुत्रौ तत्र निवृत्तिः । तदपत्ययोस्त्वनुवृत्तिस्तत्रापि न सापिण्डासापिण्डादयो-

दौषः सम्बन्धिभेदात् । तेन तत्र न विवाहः । अत्र कूटस्थमारभ्य-
गणना कार्या ।

तदुक्तम्,—

“बध्वा वरस्य वा तातः कूटस्थाद्यदि सप्तमः ।

पञ्चमी चैतयोर्माता तत्सापिण्डं निवर्त्तते” ॥ इति ।

कूटस्थो मूलपुरुषः ।

विश्वरूपनिबन्धे —

“एवमुक्तप्रकारेण पितृबन्धुषु सप्तमात् ।

ऊर्द्धमेव विवाह्यत्वं पञ्चमान्मातृबन्धुतः ॥

सन्तानो भिद्यते यस्मात्-पूर्वजादुभयत्र च ।

तमादाय गणेद्धीमान् वरं यावच्च कन्यकाम्” ॥

स्मृतितत्त्वे नारदः,—

“आसप्तमात्पञ्चमाच्च बन्धुभ्यः पितृमातृतः ।

अविवाह्या सगोत्रा च समानप्रवरा तथा” ॥

अत्र बन्धुभ्यः—इति पञ्चमीनिर्देशात्पितुः पितृष्वसृपुत्रात् सप्तमीं, मातुः-
पितृष्वसृपुत्राच्च पञ्चमीमपि त्यजेत्, एवमनावन्धुषु ज्ञेयं । तत्रापि त्रिगोत्रात्यये-
ऽर्वागपि विवाहं कुर्यात् । वक्ष्यमाणवचनात् । त्रिगोत्रगणना च मातामहगोत्रा-
पेक्षया न तु स्वापेक्षया अन्यथा पितुः पितामहदुहितुः दौहित्रीपुत्री परिणेत्या-
स्यात् । बध्वाः मातामहापेक्षया तु गोत्रान्तर्गतं विवाहप्रसङ्ग—इति ।
सम्बन्धतत्त्वादयो गोङ्गन्याः । सम्बन्धविवेके शूलपाणिप्रपञ्चः ।

पञ्चमात्सप्तमाच्चार्वागपि त्रिगोत्रान्तरिता विवाह्या ।

“असम्बन्धा भवेन्मातुः पिण्डेनैवोदकेन वा ।

सा विवाह्या द्विजातीनां त्रिगोत्रान्तरिता च या” ॥ इति ।

वृहन्ननूतोः ।

“सन्निकर्षेऽपि कर्त्तव्यं विगोवात्परतो यदि”,

इति देवलीतोषेति ।

एतच्च दाक्षिणात्या न मन्यन्ते ।

यत्तु वशिष्ठः,—

“पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथा” ।

इति च विष्णुपुराणं ।

“पञ्चमीं मातृपक्षाच्च पितृपक्षाच्च सप्तमीम् ।

गृहस्थ उवहेत्-कन्यां न्यायेन विधिना नृप !” ॥ इति ।

तत्पञ्चमीं सप्तमीमतीत्येति व्याख्येयं ।

“पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकौ क्रिया ॥

क्रियापरा अपि हि ते पतिताः शूद्रतां गताः” ।

इत्यपराकं—मरीचिवचनात् ।

हारलतायां शङ्खलिखितौ,—

“सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी ।

पिण्डश्चोदकदानञ्च अशौचं च तदानुगम्” ॥

गोत्रं सन्तानं अशौचं तानभिव्याप्य गच्छतीत्यर्थः ।

शुद्धिविवेके शुद्धिचिन्तामणी च ब्राह्मे,—

“सर्वेषामेव वर्णानां विज्ञेया साप्तपौरुषी ।

सपिण्डता ततः पश्चात्-समानोदकधर्मता ॥

ततः कालवशात्तत्र विस्मृतौ नामगोत्रतः

“समानोदकसंज्ञा तु तावन्मात्रापि नश्यति ।

अविभक्तधनास्त्वेते सपिण्डाः परिकीर्त्तिताः” ॥

तेन विवाहे अशौचे धनग्रहणे च विधा सापिण्डं सिद्धम् ।

यत्तु “पञ्चमीं मातृतः परिहरेत् सप्तमीं पितृतस्त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतो वा” ।

इति पैठीनसिद्धृती त्रीनित्यनुकल्पः । इति माधवोक्तेः ।

“पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथा ।

दशभिः पुरुषैः ख्याताच्छोक्षियाणां महाकुलात् ॥

उद्वहेत्-सप्तमादृक्च तदभावे तु सप्तमीं ।

पञ्चमीं तदभावेऽपि पितृपक्षेऽप्ययं विधिः ॥

सप्तमीं च तथा षष्ठौ पञ्चमीं च तथैव च ।

एवमुदाहृत्य-कन्यां न दोषः शाकटायनः ॥

तृतीयां वा चतुर्थीं वाप्यनयोरुभयोरपि ।

विवाहयेन्मनुः प्राहः पराशर्योऽङ्गिरा यमः ॥

यस्तु देशानुसारिण कुलमार्गेण चोद्वहेत् ।

नित्यं स व्यवहार्यः स्याद्वेदाच्चैतत्-प्रदृश्यते” ॥

इति चतुर्विंशतिमतात् ।

“चतुर्थीमुद्वहेत्-कन्यां चतुर्थः पञ्चमोऽपि वा” ।

इति पराशरोक्तेनानुकल्पत्वेनापदि पञ्चम्यादिपरिणयनं कार्यमिति प्रतीयते । अत्र हि तदभावे इति स्पष्टमेवानुकल्पत्वमुक्तम् । तत्र यथा श्रुतं ज्ञेयम् । पूर्वोक्तमरीचिवचनविरोधात् । वस्तुनि विकल्पासम्भवात् ।

“पञ्चमात् सप्तमाद्वीमान् यः कन्यामुद्वहेद्-द्विजः ।

गुरुतल्पी स विज्ञेयः सगोत्राच्चैवमुद्वहन्” ॥

इति विष्णोक्तेः । पराशरस्य मूलाभावाच्च । तस्मान्मदनपारिजाताद्युक्त-दिशा दत्तकसापन्नसम्बन्धाद्यनुप्रवेशे ब्राह्मणादीनां क्षत्रियादिसपिण्डविषये वा-पूर्वोक्तानि नेयानि न त्वनुकल्प इति भ्रमितव्यम् ।

वृद्धश्चतिरपि,--

“उटूह्यते दक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः ।

मत्स्यादाश्च नराः पूर्वे व्यभिचाररताः स्त्रियः ।

उत्तरे मद्यपाश्चैव स्पृश्या नृणां रजस्वलाः” ॥

इत्यनाचारत्वमाह । अतएव हेमाद्रौ माह्वे,—

कर्णाटिकादीनां तत्कारिणां आह्वे निषेधः ।

वोपदेवेनापि लिखितं ब्राह्म,—

“यत्र मातुलजोद्वाही यत्र वै वृषलीपतिः ।

आह्वं न गच्छेत्तद्विप्राः कृतं यच्च निरामिषम्” ।

इति तस्मान्माहृतः पञ्च पितृतः सप्त त्यक्तीदहेदिति सिद्धम् । इति,—

विज्ञायते विषयेऽस्मिन्नयमेवाभिप्रायो निवन्धकर्तृणां निरुक्तविचारतो यत्,—

विवाहनिषेधे सगोत्रायाः समानप्रवरायाश्चैतेषां न लक्ष्यते पार्थक्यम्-
केवलं परिदृश्यते वक्ष्यमाणविधया मतभेदार्थेषाम् । कन्यायाः सपिण्डत्व-
विवेचने यथा भारतीयदक्षिणात्यप्रदेशे । “तीनतीत्य माहृत इत्यादि-
वचनजातस्य कतिपयस्याभिधेयार्थानुसारेण मातुलकन्योपयमव्यवहारस्य-
प्रदीयते परिचयस्तत्प्रदेशीयसंग्रहकारैः । किन्तु भारतीयप्राच्यादिप्रदेश-
तथाभ्यन्तरे सकलानामेतेषां वाक्यानां परिहृत्य परस्परविरोधं “तीनतीत्य-
माहृतः” इत्यादिकियत्परिमितवाक्यमनुलोमजातिविषयकमिति स्थिरीकृतं-
तत्तत्प्रदेशीयनिवन्धकर्तृभिः कैश्चित् । तयोऽनुलोमजैस्तस्या इति प्रमाणा-
श्रयणात् । अन्ये तु वचनव्रातस्यैतस्य प्रददत्यवकाशमत्यन्तासम्भवविषये,-
तादृशासम्भवस्य सत्यपि सर्वत्रासत्त्वे सम्भवपरत्वात् कुत्र कुत्रापि । तथाप्ये-
तन्मतद्वयान्तराले कैश्चिदनुलोमजातिमन्तरा द्विजातिवत्ये माहृतपक्षतः पञ्च-
पुरुषात्मकं तथा पितृपक्षतः सप्तपुरुषावधिकं सापिण्डम् । तथान्यैस्तु-
ब्राह्मणादिसकलजातिषु केवलमत्यन्तासम्भवपक्षमपहायोभयत्र पूर्ववत्सापिण्ड-
निर्णयोपयमार्हत्वं कन्याया राक्षान्तितम् ।

अपरे च प्रामाणिकानां सर्वेषामार्षवाक्यानामेकवाक्यतास्थापनार्थं माह-
पक्षतः तन्मातामहादारभ्य गणनयैषां प्रतिपादयन्त्येकवाक्यतामेषाम् । सुख्या-
र्थसम्भव-लक्षणाख्यवृत्तेः सर्वत्राश्रयणीयत्वात् कथमेकवाक्यतेत्याशङ्कायां-
स्त्रयं ; स्वमाता त्रीनतीत्येत्यादिवाक्यस्थितिशब्देन तन्मातामहादिपुरुषत्रय-
ग्रहणमेवं पञ्चपुरुषसंख्यकं सापिण्डं माहपक्षे, तथा स्वं, स्वपिता पञ्चातीत्य-
पिहृतः इत्यादिवाक्यस्थपञ्चशब्दद्वारेण तत्पितामहादिपुरुषपञ्चकादानमेवं-
सप्तपुरुषावधिकं सापिण्डं च तैः सिद्धान्तितं पिहृतपक्षे । तत्परं विवाह-
योग्यत्वञ्च कन्यायाः । किन्त्वत्र परामृश्यतेऽस्माभिरेतत् । यथा विभिन्न-
प्रादेशिकाचारव्यवहारजालमवलोक्यैव महर्षयो भिन्नभिन्नाचारव्यवहारमूल-
कानि उल्लिखितुः प्रमाणानि पार्थक्येनादितः । विभिन्नप्रादेशिकाचार-
व्यवहारावेदकानां भिन्नभिन्नप्रमाणानामेकार्थतामनुष्ठानमेतादृक्क्षिष्टकल्प-
नानुसरणं नो युक्तिसहमित्यवबुध्यतेऽस्माभिः । यद्यपि सर्वेषां प्रमाणा-
नामिदेषां सकलप्रदेशीयहिन्दुमात्रस्य भवेन्नहर्षिकृतत्वान्माननीयत्वं तथापि-
“त्रीनतीत्यमाहृतः” इत्यादिवचनस्य कतिपयस्यैकवाक्यतास्थापने विशेष-
क्लेशमन्तराऽस्य वचनव्रातस्यात्यन्तासम्भवविषयत्वमवलम्बितव्यम् । क्वचित्-
क्वचित् सुलभत्वादत्यन्तासम्भवस्य न त्वनुलोमजातिविषयकत्वम् । तद्वि-
षये प्रमाणान्तरस्य विद्यमानत्वात् । सत्येव सिद्धान्ते न संघटेत-
कोऽप्यपराधः ।

अपिच—मातुलकन्योपयमनमतीव समीचीनं दाक्षिणात्यशिष्टव्यवहृत-
त्वादिति नोच्यतेऽस्माभिः । किन्तु भारतीयसकलनिबन्धकर्त्तृनुमोदिततया-
माहपक्षतः पञ्चपुरुषात्मिकया तथा पिहृतपक्षतः सप्तपुरुषावधिकया-
सापिण्डव्यवस्थया तदधिकदशपुरुषं सत्योन्नितया भवेदुक्तमफलोपधायकः-
सापिण्डनिर्णयः । न भवेत् कापि विप्रतिपत्तिः केषामप्यत्र-
सन्देहाभावात् ।

कैश्चिदपि धर्मशास्त्रकारैस्तथा प्रतिपादितत्वादस्येत्यस्माकं मतम् । तथा-
विज्ञानमूलकं सगोत्रादिविवाहनिषेधनमेवेति शारीरिकविज्ञानबोधकचरक-
सुश्रुतादिवैद्यकग्रन्थैरुद्धोच्यते सततमुच्चैःस्वरेण ।

यथा, चरकसंहिताया द्वितीयाध्याये शरीरस्थानीयप्रमाणानि ।

अथातोऽतुल्यगोत्रीयं शरीरं व्याख्यास्यामः । इत्याह भगवानात्रेयः ।

“अतुल्यगोत्रस्य रजःक्षयान्ते रजो विसृष्टं मिथुनीकृतस्य ।

किं स्याच्चतुष्पात्प्रभवञ्च षड्भ्यो-यत्-स्त्रीषु गर्भत्वमुपैति पुंसः ॥

शुक्लं तदस्य प्रवदन्ति धीरा यद्धीयते गर्भसमुद्भवाय ।

वायुग्निभूम्यवगुणपादवत्तत्-षड्भ्यो रसेभ्यः प्रभवञ्च तस्य” ॥

यथाह चक्रपाणिदत्तनामैतस्य टीकाकारः । “पूर्वाध्याये शरीरस्थादि-
सर्ग” आध्यात्मिकनैष्ठिकमोक्षरूपचिकित्सायुक्त उक्तः । संप्रति गर्भादिसर्ग-
मभिधातुमतुल्यगोत्रीयोऽभिधीयते । अतुल्यगोत्रस्येति स्त्रिय-अतुल्यगोत्रस्य-
पुंसः तुल्यगोत्रीयके हि मैथुने दोषो भवति । विज्ञानशास्त्रेषु निषिद्धत्वात् ।
रजःक्षयान्ते इति रजःप्रवृत्त्यन्ते अन्ते-इति पदेन रजःप्रवृत्तित्वं निषेधयति ।
रजो विसृष्टमिति विजने विसृष्टम् । शुक्रविसृष्टश्च विजने एव प्रतिवन्धक-
लज्जाऽभावात् सम्यग्भवतीति । रह इत्यनेन दर्शयति । विपरीतसुरता-
दींश्च निषेधयति । चतुष्पात् षट्प्रभवत्वे उत्तरग्रन्थे व्यक्तेः ; अयञ्च शिष्यप्रश्नतया-
निवेशितो ग्रन्थः । अन्नशिष्यार्थाचार्यसम्प्रतिमात्रार्थो ज्ञेयः । तेन यः-
शिष्यश्चतुष्पदां विशेषं जानाति, स कथं शुक्रं शब्दाभिधेयं वेत्तीति न वाच्यम् ।
प्रश्नस्योत्तरं शुक्रमित्यादि, धीयत आरोप्यत इत्यर्थः । वायूदिपादवति-
वक्तव्ये यद्गुणपदमधिकं करोति, तेन प्रश्नस्तुगुणवतामेव वायूदीनां विशुद्ध-
शुक्रारम्भकत्वमिति दर्शयति । वायूदिशुक्रारम्भकेषु पादव्यपदेशेन सर्वेषां-
तुल्यशुक्रारम्भकत्वं दर्शयति । आकाशन्तु यद्यपि शुक्ले पाञ्चभौतिकेऽस्ति-
तथापि न पुरुषशरीरान्निर्गत्य गर्भाशयं गच्छति । किन्तु भूतचतुष्टयमेव-
क्रियावत् याति, आकाशन्तु व्यापकमेव । तत्रागतेन शुक्लेण सम्बन्धं भवति ;
तेन आकाशस्य गमनाभावादिह गर्भाशयगमनाभिधानप्रस्तावे शुक्रगतत्वे-
नाभिधानं । अन्यत्रापि च भूतानां गमनप्रस्तावे आकाशं परित्यक्तमेव-
यथा ; “भूतैश्चतुर्भिः सहितः सुसूक्ष्मर्मनोजवो देहमुपैति देहात्” । इति शुक्र-
च षड्साहस्रोत्पन्नमेव विशुद्धं भवतीति कृतोक्तं । षड्भ्यो रसेभ्य इत्यादि ।

यत्तु “मधुरस्य शुक्रजनकत्वमस्मादीनां च शुक्रविघातकत्वमुच्यते तदत्य-
र्थोपयोगादिति ज्ञेयम्” । नाभवेच्चैद्विज्ञानसम्मतं सगोत्रादिविवेचनं तत्कथम-
गृह्णाच्छारीरिकविज्ञानशास्त्रमेतद्विषयं अतो नूनमेतद्विज्ञानमूलकमिति-
राहान्तः । गतमेतच्छारीरिकतद्विज्ञानशास्त्रीयप्रमाणविषयकविवरणम् ।
सम्यति लोके दृष्टफलकेन कृषिविज्ञानेन कथमेवोपलक्षणविधया समर्थितव्य-
मेतत् । तद्वश्यतां तावत् । कस्मिन्नपि केदारि विनापि गोमयादिसारं निक्षिप्य-
ते वीजजालं चेत् प्रतिवर्षं, तदा तत्क्षेत्रस्य फलोत्पादिका शक्तिः परिचीयते-
क्रमशो दैनन्दिनम् । तत्केदारस्य सारादिमन्तरा सन्ततवीजवपनेन निः-
सारत्वात् । अतस्तत्केदारस्य सारवत्तासहकारेण वर्धयितुं तच्छक्तिं सवल-
भूम्यन्तराभ्यूहिकां तथा गोमयादिसारं च संयोजयन्त्यत्र कृषीवलाः । रीत्या-
नया सारहीनस्य केदारस्य प्रचुरफलोपधायिका शक्तिश्चक्षुर्गोचरा भवति सर्वेषा-
सर्वत्र । तथा विनाशोन्मुखस्य चूतादितरुजातस्यातीवोत्कृष्टफलोत्पादकस्य-
बहुसम्बलसारवस्थायित्वाशया क्रियेत चेत्संयोजनं तत्तद्वृक्षान्तरीयसवलशाखया,
तदा तदवलम्बनेन तत्तन्निःसारस्त्वन्धजातं वर्धितं सवलञ्चसत् पूर्वानुरूपं समुत्-
पादयति प्रचुरफलमनिशं प्रत्यक्षसिद्धम् । तथैव साकं निःसाररक्तेन ससार-
वीर्यस्य वलशून्यवीर्येण समं सवलशोणितस्य च सति संयोगे तद्रक्तमिश्रित-
वीर्यं तद्वीर्यसम्मीलितशोणितं च सवलं सुशीलं दंशवर्धकं सुतुष्टिमदपत्यं-
जनयतीति वैज्ञानिकप्रसिद्धिः ।

तथा चैतत्समर्थयति चरकसंहितायां भगवानात्रेयः,—शारीरस्थानीय-
षष्ठाध्याये “बलवृद्धिकरास्त्रिमे भावा भवन्ति” तद्यथा बलवत्पुरुषदेशे-
जम्ब बलवत्पुरुषे काले च, सुखञ्च कालयोगो वीजक्षेत्रगुणसंपन्नाहारसंपन्न-
शरीरसंपन्न मातृसम्पन्न सत्वसम्पन्न, स्वभावसंसिद्धिश्च यौवनञ्च कर्म हर्षश्चेति ।

तथा तट्टीकाकारः । “वृद्धिप्रस्तावाच्च बलवृद्धिकरान् भावान्नाह ।

वलेत्यादि—देशमहिम्ना बलवन्तः पुरुषा यस्मिन् हेमन्ते शिशिरे वा-
काले जायमानस्य वलं जनयति सुखञ्च कालयोग इति साधारणकालयोगः-
वीजस्य शुक्रस्य तथा क्षेत्रार्त्तवर्गभांशयोरूपस्य गुणानां प्रशस्तधर्माणां सम्पत्-
वीजक्षेत्रगुणसम्पत्, अत्र वीजक्षेत्रयोर्निर्दोषतार्पि सम्पत् स्यात् । तेन निर्दो-

प्रातिरिक्तस्य सारत्वादिवीजक्षेत्रगुणप्राप्त्यर्थम् गुणग्रहणं ज्ञेयं”, वचनं हि-
“शारीरं ह्यपि सत्त्वमनुविधीयते” ।

स्वभावसंसिद्धिर्बलजनककर्मसंसिद्धिः । कर्म व्यायामादिकर्मेत्यर्थः । व्याया-
मादिकर्माभ्यासान्निजं बलं भवति ।

अतएव सगोत्रायाः सपिण्डायाः सप्रवरायाश्च कन्याया निषेधितो यो-
विवाहो धर्मशास्त्रकारैः, सोऽतीव सुसङ्गतः ।

नात्र सन्देहो विरोधादर्शनात् । न च भारतेऽस्मिन्नाविर्भूतस्य भगवतः-
श्रीकृष्णदेवस्य तथा तदंशीयस्यार्जुनादेश मातुलादिकन्योपयमानुष्ठानस्य-
निरुक्तापत्यजनकत्वपरिदर्शनात् कथमेतदाचरणं दोषाधायकमिति प्रतिपादितं-
धर्मशास्त्रकारैरिति वाच्यम् । तेजोयस्वात्तेषामैश्वरिकशक्तिशालित्वाच्च कक्षी-
कुर्वन्ति धर्मशास्त्राणि । विवेचनमेतदयथा वीरमित्रोदये ।

तथाच गौतमः—

“दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः” “साहसं महतामिति” । न च तैः कृतं इत्यस्मदा-
दिभिरपि कर्त्तव्यम् । तत्रापि हेतुमाह स एव । अवरदौर्बल्यादिति अवररेषा-
मस्मदादीनां दुर्बलत्वात् ।

तथाच श्रूयते,—

“तेषां तेजोविशिष्टाणां प्रत्यवायो न विद्यते ।

तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानः सौदत्यवर्गको जनः” ॥ इति ।

“अनुष्ठितं तु यद्देवैर्मुनिभिर्यदनुष्ठितं ।

नानुष्ठेयं मनुष्यैस्तदुक्तं कर्म समाचरेत्” ॥ इति ।

भागवतेऽपि,—

“तेजोयसां न दोषाय वज्रैः सर्वभुजो यथा” ।

इत्यलं बाहुल्येन । इति सगोत्रादिनिर्णयः ।

अथेदानीमावश्यकत्वं विविच्यते स्त्रीशिक्षायाः । असगोत्राद्यसपिण्डान्त-

विशेषणत्रयस्य कन्यायाः समाप्ते सत्रापि विवेचने संप्रत्युत्कृष्टायाभिरूपाय-
वराय सदृशाय, चेति ।

तथा,—

“त्रैणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमतौ सतौ ।

ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशं पतिम्” ॥

इति मानवीयवचनद्वये “सदृशाय सदृशं इति वरीयविशेषणद्वितयस्याव-
लोकनेन तथा “गृहस्थसदृशीं भार्यां विन्देतानन्यपूर्विकाम्” ।

इति गौतमीयवचनस्यसदृशीमिति कन्याविशेषणपदस्य परिदर्शनेन च-
कस्यापि सादृश्यविशेषस्य पृथगुल्लेखादर्शनात् सूचितसुभयोः परस्परसादृश्यं-
सर्वाशतः । तथा सति वेदानधोल्यादिमानवीयवचनबलात् सत्रापि वरस्य-
सिद्धे शास्त्राध्ययने सुतरां कन्याया विद्याध्येतृत्वं सुसिद्धमेव तत्सादृश्येन ।
तच्च शास्त्रसम्मतमेव ।

प्रमाणं यथा महानिर्वाणतन्त्रे,—

“कन्यामेवं पालनीया शिचणीया प्रयत्नतः ।

देया वराय विदुषे धनधान्यसमन्विता” ॥ इति ।

तथा प्रमाणानि यथा हेमाद्रावपि,—

“कुमारौ शिचयेद्विद्यां धर्मनीतौ निवेशयेत् ।

ययोः कल्याणदा प्रोक्ता या विद्यामधिगच्छति ॥

ततो वराय विदुषे देया कन्या मनीषिभिः ।

एष सनातनः पन्था ऋषिभिः परिगीयते ॥

अज्ञातपतिमर्थ्यादामज्ञातपतिसेवनाम् ।

नोद्धाहयेत्-पिता कन्यामज्ञातधर्मशासनाम्” ॥ इत्यादि—

प्रमाणव्रातपर्यवेक्षणात् स्त्रीणां विद्याध्ययनं पूर्वतः प्रचलितं भारते
निर्विवादम् । न च शास्त्रतः शिक्षिताङ्गनानां नामपरिदर्शनाभावात्-

कन्याप्येवं शिक्षणीयेत्यादिमहर्षिवचनजालस्य केवलमाज्ञापादकत्वमिति-
वाच्यम् । गार्ग्यात्रेयीविश्ववाराप्रभृतीनामधीतवेदान्तादिशास्त्राणां नारीणां-
शास्त्रेषु नामपरिदर्शनात् तथा ऋग्वेदभङ्गितायां विश्ववारादिसङ्कलितमन्त्र-
जातस्य चक्षुर्विषयत्वाच्च ।

ननु विद्याशिक्षामन्तरा समाजसंगठनवैषयिकाध्यात्मिकज्ञानोपार्जनचरित-
संशोधनपरिवारपोषणादिकार्याणामसम्भवात्तत्तदनुष्ठानस्य पुरुषाधीनतया-
पुरुषकर्तृकविद्याध्ययनस्यावश्यकत्वात् कथं स्त्रीणामापादितं विद्याध्ययन-
पूज्यपादैर्महर्षिभिः साग्रहं निष्प्रयोजनत्वादिति चेन्न, साक्षाद्वा परम्परया-
तत्तदनुष्ठानस्योभयायत्तत्वेन शिक्षाकरणस्य स्त्रियोऽप्यावश्यकत्वात् । तयोः-
शिक्षितत्वे सटनावस्थानस्य सुखोत्पादकत्वात् ।

तथात्र,—

“सन्तुष्टो भार्यया भर्ता भर्ता भार्या तथैव च ।

यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत वै ध्रुवम्” ॥

इति मानवीयवचनस्य जागरूकत्वाच्च । सम्प्रति निरुक्तोऽपि विषयोऽयं-
निगूढभावतया विव्रियतेऽधः साधारणावबोधाय ।

यथा समाजगठनस्य स्त्रीपुरुषोभयमूलकत्वेन समाजोन्नत्यवनत्योः सुतरां-
स्त्रीपुरुषोन्नत्यवनतिमापेक्षत्वं सुसङ्गतमेव । समाजगठनं चात्वादितः परिवारस्य-
तथानन्तरं क्रमशः स्वजातीयमानवादिलोकसमाजस्य च सुसंघटनवोधक-
मित्यवगन्तव्यम् ।

जातिद्वयस्यास्य विधातृकर्तृकसंस्पृष्टत्वं विभिन्नभावप्राधान्येन । न ताव-
देकस्यान्यापेक्षयाऽल्पप्रयोजनकत्वम् । एकस्याभावेनापरस्यावयवहीनतया-
ऽसंपूर्णत्वमेव । समाजस्यातः साधयितुमुन्नतिं सर्वाङ्गीर्णोऽस्ति चेदभिन्नाप-
स्तदोभयजातीयशिक्षाविधानं वर्धयितुं भवन्तु बह्वपरिकराः सर्वे । पुरा-
कालीनोन्नतजातेस्तथाधुनातनमभ्यजातं मत्वा गतो पर्यालोचितायां जायते-
स्फुटत एतदेव । यथा,—

यद्यज्जातान्तराले स्त्रीजातर्यादृगधत्ते मन्मानाङ्गत्वमधिकारित्वञ्च ।

तत्तज्जातिर्भवेत्तादृशोन्नतरुचसोपानाधिरोहणशालित्वम् । समर्थितमेतत्परम-
महर्षिणा मनुना ।

यथा,—

“पितृभिर्भातृभिश्चैताः पतिभिर्देवैस्तथा ।
पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥
यत्र नार्थ्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥
शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम् ।
न शोचन्ति तु यत्रैता बर्द्धन्ते तद्भिः सर्वदा ॥
तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाक्तादनाशनैः ।
भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेष्णुत्वेषु च” ॥ इति ।

तथा,—

“स्त्रियां तु रोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलम् ।
तस्यां त्वरोचमानायां सर्वमेव न रोचते” ॥ इत्यादि—

प्रमाणसन्दोहैर्विज्ञापितं स्त्रियाः सम्मानार्हत्वम् ।

तथा,—

“चक्रिणो दशमीम्यस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः ।
स्नातकस्य च राज्ञश्च पत्न्या देयो वरस्य च” ॥

इत्येतत्प्रमाणेन प्रकटितं राजादीनामिव सम्मानास्पदत्वं स्त्रीसाधारणस्य ।
स्त्रीणामतः सम्माननेऽधिकारप्रदाने च विधेयः प्रयत्नो गृहस्थैः सर्वैरिति-
सिद्धान्तः । शिक्षाभावेन मानवस्यान्धपशुतुल्यतया शिक्षैव ज्ञानोन्नतरेक-
मात्रोपायः ।

शिक्षा त्वावश्यकी सकलमानवजातेः । किन्तु तेषामवस्थाया विभिन्न-

त्वेन न सम्भवेत् सर्वेषां शिक्षासाम्यं येषामस्ति सङ्गतिः सुयोगश्च, ते सर्वेऽप्युच्च-
श्रेणीयकाव्यदर्शनविज्ञानज्योतिःशास्त्रालोचनया सफलीकुर्वन्तु स्वस्वजीवनं-
कृतार्थयन्तु स्त्रीयस्त्रीयसमाजञ्च । किन्तु भाग्येनैतत्सम्भवेज्जगति सर्वेषाम् ।
पृथिव्यां प्रायशोऽधिकांशा लोका दग्धोदरज्वालया परिवारप्रतिपालनचिन्तया-
चास्थिराः । कथमेतैः सदार्पणीयं निजनिजजीवनं ज्ञानविज्ञानचर्चायै ।
अत एकदैव शिक्षा तैरेव नानुष्ठेयेति कथ्यतेऽस्माभिः । मनुष्याणामवश्यज्ञातव्य-
विषयाः सन्ति कियत्परिमिताः । यष्टेते मनुष्याणां सकलानां स्वस्वजातीय-
विद्यासु भवेयुः शिक्षणीयास्तदुपरि रक्षणीया दृष्टिः सर्वैः सर्वतोभावेन ।
प्रत्येकव्यक्तीनामावश्यकं साधारणज्ञानं भूगोलेतिहासगणितविज्ञानादिशास्त्रेषु ।
परन्तु धर्मनीतिविषयकशास्त्राध्ययनं सुखसम्पन्नकाव्योपन्यासादिपुस्तक-
पठनञ्च नानुष्ठेयं चेत् ; हृदयं भवेन्नोन्नतम् । रुचिर्न भवेन्मार्जिता न स्वा-
द्विकश्रितो भावः । सुतरामेतत् शास्त्रत्राताध्ययनमत्यावश्यकम् । असम्भव-
मेतद्भवेज्जनसाधारणस्थेत्यस्माभिर्न क्रियते विश्वासः । यत्राग्रहाभ्यां समयस्य-
नियमितविभागेन च भवेत् स्वायत्तमेतज्जनसाधारणस्य । तथाऽमरणास्तं-
स्युन्नतिपथेऽग्रसराः सर्वे । अतः पुरास्मझारतवर्षं प्रचलितासीन्नारी-
शिक्षा । प्रमाणानि सन्ति भूरि भूर्यस्मिन् विषये धर्मशास्त्रेषु । यथा,
कानिचित् प्रदर्शितानि पूर्वतः प्रमाणान्यत्र, तदन्यानि प्रदर्शितव्यानि परतः ।
अतो नोद्धतान्यत्र । तथापि भयानकप्रतिकूलताचरणेन स्त्रीशिक्षाया-
घोरानिष्टमापादयन्ति केचनैकदेशदर्शिनः । तदनिष्टपरिदर्शनं नोद्विगितं-
ग्रन्थबाहुल्यभियां स्थले कस्मिन् शिक्षाविमर्दां नाघटत नो घटिष्यतेऽविवेकता-
वशत इति नोच्यतेऽस्माभिः । संसारेऽस्मिन्नेतादृक्कोऽस्ति विषयः, यस्याप-
व्यवहारो नानुष्ठीयते मनुष्येण । ततः किं संसारस्य तावतीयपदार्था भवेयु-
र्निन्दनीयाः परित्याज्याश्च ।

मानवाः कतिपयभीषणकाण्डमभिनयन्ति धर्मनान्ना । तदर्थं किं-
प्रकृतोऽवज्ञेयो धर्मः । लब्ध्वा शिक्षां कतिपये लोका धर्मनीत्योः कृत्वा-
शिरसि पदाघातं कलङ्कमानयन्ति शिक्षानान्नि । ततः किं मूलमेतस्य-
समस्तस्य, कथनमेतत् किं युक्तिसङ्गतम् ?

सम्प्रति प्रचलितविद्यालयस्य शिक्षा स्वभावतोऽसम्पूर्णा । पुनरतीवासम्पूर्णा तत्र स्त्रीशिक्षा । अवस्थायामेतादृश्यां दोषप्रवेशनमत्यन्तसम्भवपरम् । किन्तु पृच्छतेऽस्माभिरेतत् ।

स्थलेऽधिकांशिनैतस्य किं कारणं पुरुषाणामविवेकतौदासिन्यच्च ? —

यद्वदतु, शिक्षितरमणीमात्रं निन्दनीयमित्येतन्न वक्तव्यं कदापि । पक्षान्तरे-
शिक्षाविहीननारीवृन्दस्य किं दृश्यते गङ्गाम्भोवत्स्वच्छता पवित्रता च । सत्य-
वस्थाविरोधे संग्राममनुष्ठाय लब्धं जयं शक्नुयामनुष्यः । कालस्य प्रतिकूलतामा-
चर्य भवेन्नूनं विडम्बितो मनुष्यः । निर्दिष्टपथमेतस्य परिहायाथवा सीमामुलङ्घ्य-
न भवेदन्माकं निस्तारः । एतद्वितयनिरूपणमतीवदुरूहव्यापारः । तदभावाद्द्वारं-
वारमधःपतितो लाञ्छितश्च मनुष्यसमाजः । कृपया परमेश्वरस्य बहुकाल-
व्यापिनोऽन्धकारावस्थानस्यानन्तरं नवीनलोकं प्रत्यानीता भारतवासिनः ।

काल—एवंतत्परिवर्त्तनसङ्घटनकारकः ।

अन्यच्च—बहुकालानन्तरमालोकमविधि समुपस्थिततया येऽतीवविह्वला-
उच्छृङ्खलाश्च सन्त इतस्ततो धावन्ति तं भवेयुर्नूनं कण्टकविह्वचरणाः ।

तथाऽचिरेण विहाय शक्तिं परित्यज्योन्नत्याशां चोत्तिष्ठेयुः समाजतो वह्नि-
र्भागतः । स्वभावतः परिवर्त्तनमुन्नतिसोपानात्मकम् । किन्तु प्रत्येकपरि-
वर्त्तनावसरे सहमाऽतितर्कतया पदसेपमकुर्वतः प्रतिपदमापद्भवेदुपस्थिता ।
समाजोन्नतिपक्षे स्त्रीशिक्षैकान्तप्रयोजनीया । यतः पारिवारिकसुखस्वाच्छ-
न्यमपि तदुपरि न्यस्तं विशेषपरिमाणतः ।

स्त्रीशिक्षाभावात् प्रथमतः समाजस्याङ्काङ्गं भवत्यकर्मण्यम् । परन्तु-
शिक्षाभावेन रमणीवृन्दं मातृधर्ममुपयुक्ततया परिपालयितुमक्षमं न भवेच्चेत्तत्-
कापि जातिर्न शक्नुयात्तत्त्वं प्रकृतमहत्त्वम् । विख्यातेनैकेन पण्डितेनोक्त-
मेतत् । यज्जात्यभ्यन्तरे पालितो मातृधर्मः सुचारुरूपेण सा जातिः-
धीरा वीरा ज्ञानिनी सच्चरित्रा च । भुवनविख्यातेन फ्रान्सदेशवासिना नेपो-
लियनाभिधेयेनोक्तं महावीरेण ।

यथा—फ्रान्सदेशस्य प्रधानाभावो मातात्मकः । सत्यामपि तदभावस्या-
पूर्णतायां न सम्भवेदुन्नतिस्तज्जातेः ।

स्वभावतो जननीतुल्यः शिक्षको न विद्यते कोऽपि जगति ?

परिवारसमं प्रेम्नः पवित्रतायाश्च नान्यत्कुत्रापि द्वितीयस्थानम् । सत्यामपि-
विद्यमानायां विद्यालये बहुविधशिक्षायां सदनमम्माकं चरित्रगठनस्य प्रकृत-
स्थानम् । शतसङ्घर्षणत्वमप्यवस्थायां मानवस्य पारिवारिकशिक्षां सम्पूर्ण-
भावतो न शक्नुयात्प्रोपयितुम् ।

सम्प्रतस्मदीयदेशे पारिवारिकशिक्षाया अस्थ्येकान्ताभावः । तत्कारणं-
मातुरभाव एव, सत्यपि शिक्षिते जननीव्राते शिशोः प्राथमिकशिक्षा प्रति-
गृहं प्रचलिता भवेदनायामेन । कथं भवेत् सन्तानपरिपालनम् । कथं-
वा तच्छरीरमनोविकसनं चेत्यादिविषये नोत्पद्येत चेत्सम्यक्ज्ञानं, न कापि-
शक्नुयात् परं कर्तुं मनुष्यम् । तदनन्तरं परिवारान्तरालेऽस्ति बहुविध-
दायित्वं गृहिण्याः ।

समुचितशिक्षाभावात् कथमुत्पद्येत तद्दायित्वज्ञानं कथं वा भवेदेतत्-
सुसम्पन्नम् । पुरुषनिवहस्य व्याप्य बहुसमयं वह्निर्विषये निमतयोभयविषय-
संरक्षणमतीव कष्टकरं, चिन्तायामितस्यां व्यतिव्यस्ता वह्नौ गृहस्थाः ।
गृहिण्या भवेच्चेत्सुगृहिणीत्व' ; तदा सटनात्मकसंसारस्य परिचालनमर्थादे-
सद्भावहारो-दासीदामयोः सम्यक्चालनं, नानाविधपदार्थानां गुणदोषज्ञान-
मन्येन साकं न्यायानुगतव्यवहारश्चेत्यादि भवेत्सर्वं सुसम्पन्नम् । गृहिण्या-
स्तस्मिन्नेव सर्वस्मिन् विषये सत्यां सुनिपुणतायां कृतो भवेद्भावना पुरुषस्य-
तद्विषये । सर्वमेतच्छिक्षामापन्नमेवेति निश्चितोक्तिः ।

स्थलेऽस्मिन् शिक्षाशब्देनैव पुस्तकगतशिक्षेति नोच्यतेऽस्माभिः । पुस्तक-
पठनेनैव भवेत् ज्ञानविवर्धनमम्माकं सत्यम् । किन्तु स्वतन्त्रा व्यावहारिक-
शिक्षा । साहित्यशिक्षा स्वभाविकी जीवनस्य । पुस्तकपठनेनैव भवेत्-
केवलं साहाय्यं तत्शिक्षायाः ।

अन्यच्च, नारी पुरुषस्याङ्गाङ्गमिति प्रमिहिः । परस्परं परस्परस्य-
जीवनपथसङ्गी मन्हायथ । मिलित्वोभयं भोक्ष्यति सामारिकसुखदुःख-
जालम् ।

अतो यद्यपि परस्परस्य हृद्भावस्य तथा चिन्तायाश्च कर्तुं विनियमं न-

विद्येत पत्याः । जनोऽन्यजनस्यैको ग्रहीतुं भावं भवेदसमर्थश्च । तथाऽर्द्धाङ्ग-
पतेर्भूत्वाऽकर्मण्यम् ;

तदाऽस्मिन् संसारे कुत्रास्ते सुखशान्त्यभिलाषः । इत्यादि नानाविध-
कारणवशतः स्त्रीशिक्षा समाजोन्नतेः पारिवारिकसुखशान्तिजालस्थ-
चैकान्तप्रयोजनीया । किन्तु साधारणस्य तथा नानाजातीयवालिकानि-
चयस्य चैतादृक्शिक्षानुष्ठानं देशान्तरेषु प्रचलति प्रायशो विद्यालयनिकरे ।
भारते तु भारतीयहिन्दुरमणीकर्तृकवेदादिशास्त्राध्ययने सत्यप्यभ्यनुज्ञाते-
विद्यालयेऽध्ययनमेकस्मिन् तथा पुरुषान्तरस्य शिक्षकतावलम्बनमेतासां-
नाभ्यनुज्ञातं पूर्वाचार्यैः । विवेचनमेतद्वृद्धीकृतं निम्नस्थवाचनिकप्रमाणेन ।
यथा चतुर्विंशतिसंग्रहे यत्तु ह्यारीतेनोक्तम्,—

“द्विविधाः स्त्रियः ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्वश्च । तत्र ब्रह्मवादिनीनामुप-
नयनं, अग्नीन्धनं वेदाध्ययनं स्वगृहे भैक्षचर्येति” । सद्योवधूनामुपस्थिते-
विवाहे कथंचिदुपनयनमात्रं कृत्वा विवाहः कार्य इति ।

तदेतत्कल्पान्तरविषये ।

तथाच यमः,—

“पुराकल्पे तु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।

अध्यापनञ्च वेदानां सावित्रीवाचनं तथा ॥

पिता पितृभ्यो भ्राता वा नैनामध्यापयेत्-परः ।

स्वगृहे चैव कन्याया भैक्षचर्या विधीयते ।

वर्जयेदजिनं चीरं जटाधारणमेव च” ॥ इत्यादि—

प्रमाणव्रातवलादिष्टविषयस्यायौक्तिकत्वं नावबुध्यतेऽस्माभिः । कथमेत-
दितुगच्छते । स्त्रीणामुपरि न्यस्तसकलगृहपरिचालनभारतयाऽनः सुगुण-
निकरस्थोत्तमचरित्रस्य चाधारत्वमासां वाञ्छनीयं सर्वतो भावेन । तदर्थ-
शिक्षाकरणं विधेयमवश्यं तत्पक्षे, यतश्चरित्रोन्नतिः सकलोक्यपेक्षया-
श्रेष्ठतमा । तथा चरित्रसौन्दर्यं तु सर्वसौन्दर्यापेक्षया श्रेष्ठतमम् ।

अपरञ्च—चरित्रञ्च प्रकृतजीवनम् ; कृत्वापि सर्वविधसुखसमृद्धिं तथा-
विद्यालाभञ्च केवलं चरित्राभावेनासारं मनुष्यजीवनम् । चरित्रोत्कर्षसाधने-
प्रधानसहायोऽतुष्टादर्शः । सम्मुखे संस्थाप्य तदादर्शं न भवेत्सेद-यत्नवान्-
चरित्रं सङ्गठितं, न भविष्यति चरित्रोन्नतिस्तदा प्रकृतितः । वात्स्यायन्यातो-
गुणः स्वभावश्च संसर्गतो लभतेऽवनतिमुन्नतिञ्च ।

प्रमाणयति तथा शास्त्रमपि । “संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति”, इति-
तदवस्थायां संसर्गतः समुद्भूतो गुणो-दोषश्च तथा चरित्रं न विपरिवर्त्तते-
कदापि ।

“यन्नवे भाजने लग्नः संस्कारो नान्यथा भवेत्” । इति,—

प्रमाणसामर्थ्यात्, अतः स्वमदनाध्ययनस्य नारीणां न्यायानुगतत्वात् युक्ति-
युक्तत्वाच्च विधेयमेतत्सर्वात्मना, स्त्रीणामेतदाद्यर्थं दातुं स्वाधीनतां सततं-
विमुखाः सर्वे धर्मशास्त्रकर्तारः ।

तथा याज्ञवल्कराः ।

“रक्षेत्कन्यां पिता विद्वां पतिः पुत्रास्तु वार्द्धके ।

अभावे ज्ञानयस्तेषां स्वातन्त्र्यं न क्वचित् स्त्रियाः” ॥

तथाच मनुः,—

“वालया वा युवत्या वा बृद्ध्या वापि योषिता ।

न स्वातन्त्र्येण कर्त्तव्यं किञ्चित्कर्म गृहेष्वपि” ॥

अपिशब्दोपादानादत्र का कथाऽन्यत्रेति सिद्धान्तः ।

तथा स एव,—

“पित्रा भर्त्ता सुतैर्वापि नेच्छेद्विरहमात्मनः ।

एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्यं कुर्यादुभे कुले” ॥

रत्नवत् स्त्रीरत्नस्याप्यवनं सर्वतोऽनुष्ठेयमित्युक्तं धर्मशास्त्रकारैः ।

यथाह मनुः,—

“पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रो रक्षति वार्द्धक्ये न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति” ॥

तथा,—स्वामिन्मन्तरा स्त्रीकर्तृकवह्निःपर्यटनादिकस्य दोषाधायकत्वं-
प्रतिपादितं पूज्यपादैर्महर्षिभिः ।

यथाह स एव,—

“पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् ।

स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीसंदूषणानि षट्” ॥

तथाच,—तटीकाकारः कुल्लुकभट्टश्च “पानमिति मद्यपानं, असत्पुरुष-
संसर्गः, भर्ता सह विरहः ।

इतस्ततश्च भ्रमणं, अकालस्वापः, परगृहनिवासः इत्येतानि षट् स्त्रिया-
व्यभिचाराख्यदोषजनकानि तस्मादेतेभ्य एता रक्षणीयाः” ।

एतच्चसंगतमिति न भाव्यं । वीजस्य यत्र कुत्रापि सित्यपि निक्षिप्तत्वे-
तज्जातीयक्षेत्रोत्पन्नत्वेन तज्जातीयो भवति तदुद्भूतः सन्तानः, तेन न भवेत्-
पुरुषजार्तविक्षतिः क्षेत्रमतः सर्वतो रक्षणोयमिति धर्मशास्त्रकर्तृणामाकृतं,-
अन्यथा चेत् क्षेत्रं दूषितं तदा सांकर्यदूषित एव समाजः, तेन सुदूरपराहतैव-
जगदुन्नतिः, द्रढयन्तेऽतद्युक्तिं गीतोक्तप्रमाणानि ।

तथा,—

“अधर्माभिभवात्कृष्ण ! प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।

स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय ! जायते वर्णसंकरः ॥

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।

पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।

उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ! ।

नरके नियतं वासो-भवतौत्यनुशुश्रुम ॥ इत्यादि ।

अन्यच्च,—न तावदस्माभिरुच्यते क्षेत्रं कलुषितं सर्वं किन्तु विशेषत एव,-
अतो-मात्रादीनामपि रहसि पुत्रेण सहावस्थानं निषिद्धं मनुनापि ।

यथा,—

“मात्रा स्वस्त्रा दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत् ।

वलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति” ॥

इत्यतः का कथान्येषामित्यपिशब्दार्थः ॥

पुनश्च यद्यपि विषयान्तरेषु साकं पुरुषविशेषैर्महर्ष्यभ्यनुज्ञातस्त्रीकर्तृक-
सम्भाषणस्याधस्तात्प्रकटितप्रमाणवन्देनेवोद्भासिततया न तावदेतासां स्वात्मनोत्-
पाटनं मूलतो परिहृश्यते भारतेऽस्मिन् ।

यथा प्रमाणान्याह मनुः—

“चतुर्णामपि वर्णानां दारा रक्ष्यतमाः सदा ।

भिक्षुका वन्दिनश्चैव दीक्षिताः कारवस्तथा ।

सम्भाषणं सह स्त्रीभिः कुर्युग्रप्रतिवारिताः” ॥ इति ।

तथाच कुल्लूकभट्टः,—“चतुर्णामपि ब्राह्मणादीनां वर्णानां धनपुत्रादीनां-
मध्यादतिशयेन सर्वदा रक्षणीयास्तेन प्रमङ्गनिवृत्त्यर्थं उत्कृष्टसंग्रहणादपि सर्व-
वर्णैर्भार्या रक्षणीयाः । भिक्षुका इति भिक्षाजीविनः स्मृतिपाठकाः यज्ञार्थ-
कृतदीक्षकाः सूपकारादयश्च भिक्षादिस्वकार्यार्थं गृहस्त्रीभिः सह सम्भाष-
मनिवारिताः कुर्युः । एवं चैषां संग्रहणाभावः ताभिः साह संनाप-
मन्तरेण तेषां कार्यसिद्धेरभावात्” । तथापि :—

“पुंश्चल्याच्चलचित्तत्वान्नैस्त्रेह्याच्च स्वभावतः ।

रक्षिता यत्नतोऽपीह भर्तृष्वेता विकुर्वते ॥

एवं स्वभावं ज्ञात्वासां प्रजापतिनिसर्गजं ।

परमं यत्नमातिष्ठेत्-पुरुषो रक्षणं प्रति ’ ॥

इति मानवीयवचनवलात् ।

तथा, “पुंश्चत्यादिति ; पुंसो दर्शने सम्भोगाद्यभिलाषशीलत्वाच्चित्तस्वैर्या-
भावात् स्वभावतः स्नेहरहितत्वाच्च एता यत्नेनापि लोके रक्षिताः सत्यो व्यभि-
चाराश्रयणेन भर्तृषु विक्रियां गच्छन्ति । तथा एवमिति ; एवं श्लोक-
द्वयोक्तमासां स्वभावं हिरण्यगर्भसृष्टिकालजनितं ज्ञात्वा रक्षणार्थं प्रकृतं यद्वं-
पुरुषः कुर्यात्” । इत्यादितत्श्लोकविहृतश्च परिदर्शनाच्च व्यभिचाराद्या-
शङ्कया स्वस्त्रिया माहं सम्भाषितुं स्वस्वामिना निषिद्धा अपि भिक्षुकादयस्तया-
सह संलापमाचरन्तो भवेयुर्दण्ड्या इति निम्नलिखितवाचनिकप्रमाणेनोद्दिष्टः-
स्वाभिप्रायः पूज्यपादेर्महर्षिभिः ।

प्रमाणमाह यथा मनुः ।

“न सम्भाषं परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत् ।

निषिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति” ॥ इति ।

“न सम्भाषमिति स्वामिना निषिद्धः स्त्रीभिः सम्भाषणं न कुर्यात् प्रति-
षिद्धः सम्भाषणमाचरन् राज्ञः षोडशमाषात्मकसुवर्णं दण्डयोग्यो भवति” ।
इति कुल्लूकभट्टः । अतः पत्यादिविरहविशिष्टेषु वह्निरटनादिसकलकार्येषु-
न स्वातन्त्र्यमस्तीति धर्मशास्त्रीयाभिप्रायः । अतएव वयमत्र कतिपय-
माधारणोपायं विनिर्दिश्यामहरिष्यामो भारतीयहिन्दुरमणीशिक्षाविषय-
निरुक्तप्रमाणदृष्टितः ।

समयमनुसृत्य न कथयिष्यामो विशेषम् । यवनीयराजत्वावसरे भारतीय-
स्त्रीपुरुषसाधारणेष्वेतिहासिकप्रमाणप्रमाणितोपद्रव्यनुष्ठानस्य प्रावत्येन पूर्वतः
स्त्रीशिक्षाविरहस्य तथावरोधप्रथायाश्चासां सत्यामपि प्रवृत्ताविदानीं सुराज-
शासनावसरे तदुभयप्रचलनपरिकर्तनं न भवेद्दोषाधायकम् । विशेषतो-
विपदि तद्विधानं भारतीयहिन्दुसमजाभ्यन्तरेऽतीवगुणोत्पाटकम् । यतः-
संप्रति दुर्भिन्नादिबहुविधोपद्रवस्य सन्ततोपस्थितैरतत्त्वमानवानां क्रमशोऽर्थाद्य-

भावेनाभावनीयनानाविधक्लेशपरिदर्शनात् स्वस्वजातीयहितसाधकशिक्षादि-
शुभानुष्ठानेऽक्षमतया स्वस्वतनयादीन् कर्तुं सुशिक्षितानपारगा हिन्दवः-
वाल्यावस्थातः, शिक्षाविरहात्प्रायशो भवन्ति बालिकाः स्वस्वस्तानाः । अतः
प्रचलिताया-मधुना स्त्रीशिक्षायां बाल्यकालान्माहतः शिक्षावीजे प्रथमतः सति-
निक्षिप्ते सन्तानमनसि क्रमशो ज्ञानपिपासा वृद्धिमवाप्स्यति प्रायेण द्रव्या-
भावेऽपि । ततस्तेषां विशेषज्ञानोपार्जनमधिकक्लेशमन्तरा पित्रादिभिः सुसंपाद्य-
मेवानायेसेन । स्त्रीशिक्षा विधेयाऽतोऽवश्यमेव । तथापि पुराकालीनस्त्रीशिक्षानु-
ष्ठानस्य युगान्तरीयसमयोपयोगितयाधुनातन-नव्यशिक्षोपकारकत्वाभावात्तदनु-
ष्ठानं नानुकूलमिदानींतनसमयस्य । स्वजातीय-तादृशशिक्षयित्रभावेना-
ध्ययनं नोपपन्नं बालिकानां सदर्शनं । तदर्थं विद्यालयाध्ययनं प्रतीयते-
सुसमीचीनं तत्पक्षे । तादृशविद्यालयस्तु न साधारणः । किन्तु करणीयः-
पृथग्व स स्वजातीयबालिकाध्ययनाय शिक्षकान् नियोजितव्यास्तत्र पित्रादि-
समानाः परमोदारचरिता उदासीनाश्च । तदा स्वेतरजातीयबालिका-
मंसर्गाभावाच्चित्तविकर्तरसम्भवतया चरितं सुमघटनीयमेव । तेन भवेत्-
सुरक्षितमेव शास्त्राकृतं साकल्येन । न भवेद्विद्वन्मतिः केषामप्यतेत्यस्माकं-
धीः । तद्विद्याशिक्षाग्रहणं तु द्वादशवर्षावधेयं, तदनन्तरं विशेषधुमुत्स-
नामासां तत्शिक्षाभारो भवेन्न्यस्तः पित्रादिष्वास्मीयेषु । स्वस्वगृहेऽत्र-
स्वस्वपारिवारिकबालिकायुवत्यो नियमिततया नानाविधयिणीं शिक्षां प्रदातुं-
भवेयुश्चेत्प्रयत्नवन्तः प्रत्येकगृहस्थास्तदा स्वस्य समाजस्य च भवेत् साधितः-
प्रभुतोपकारः । इत्यलमतिपक्लवेन । इति समाप्तिः स्त्रीशिक्षाविहृतः ।
सदृशीमिति कन्याविशेषणस्य व्याख्यानावसरे स्त्रीशिक्षाया आवश्यकताप्रति-
पादनद्वारा प्रसङ्गतः सत्यपि बहुदूरागमने “फलमुखगौरवस्यादोषत्वादिति-
न्यायेन न दोषाधायकत्वं तस्येति विभाव्यम् ।

स्त्रीपुरुषसाधारणानां बाह्यिकलक्षणानां सत्यपि पुरतः समुल्लेखन-
सम्यति प्रसङ्गसङ्ख्याभ्यन्तरिकलक्षणानि प्रकाशयन्तेऽनन्तरतः ।

तथाच मितान्तरायां ज्ञानेश्वरः ;—

“आभ्यन्तराणि अष्टौ पिण्डान् कृत्वेत्याद्याश्चलायनोक्तविधिना ज्ञातव्यानि ।

पूर्वस्यां रात्रौ गोष्ठवस्त्रीककितवस्थानद्भदेरिणक्षेत्रचतुष्यथश्मशानेभ्यो मृत्तिकां-
गृहीत्वा पिण्डाष्टकं कर्त्तव्यं । तत्रानुक्रमेण प्रथमे पिण्डे सृष्टे धान्यवती भवेत् ।
द्वितीये सृष्टे पशुमती भवेत् । तृतीयेऽग्निहोत्रशुश्रूषणपरा भवति । चतुर्थे-
विवेकिनी चतुरा सर्वजनार्जनपरा भवति । पञ्चमे रोगिणी, षष्ठे बन्ध्या,-
सप्तमे व्यभिचारिणी, अष्टमे विधवा भवेदित्याश्वलायनस्मरणात्, इति” ।

तथाच नित्याचारपद्धतौ विद्याकरः,—

“अष्टौ पिण्डान् कृत्वा ऋतमग्रे प्रथमं यज्ञे ऋतं सत्यं प्रतिष्ठितम् । यदीयं-
कुमार्यभिजाता तदीयमिह प्रतिपद्यताम् । यत् सत्यं तद्विद्यतामिति
पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयात् । एषामेकं गृहाण इति ।

उर्वरापिण्डे सृष्टे धान्यवती भवति । गोष्ठपिण्डे सृष्टे पशुमती, वेदि-
पिण्डे सृष्टे अग्निहोत्रशुश्रूषणपरा, लौकिकस्थानपिण्डे सृष्टे विवेकिनी,-
सर्वजनार्जनपरा, उदकपिण्डे सृष्टे रोगिणी, क्षेत्रे बन्ध्या, चतुष्यथ व्यभि-
चारिणी, श्मशाने विधवेति । तथाच वीरमितोदये ;—

“आन्तराणि तु लक्षणानि आश्वलायनगृह्ये उक्तानि । दर्विज्ञेयानि-
लक्षणान्यष्टौ पिण्डान् कृत्वा पिण्डानभिमन्त्रयते ऋतमग्रे प्रथमं यज्ञे ऋतं-
सत्यं प्रतिष्ठितं ; यदीयं कुमार्यभिजाता तदीयमिह प्रतिपद्यतां, यत्-
सत्यं तद्विद्यतां । इति पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति,-
क्षेत्राच्चेदुभयतः शस्यादुगृहीयादन्नवत्यस्याः प्रजा भविष्यति इति विद्याहोष्ठा-
च्चेत् पशुमती, वेदिपुरीषाद्द्वार्षस्त्रिभुविदासिनोऽङ्ग्राक्षर्वलक्षणसम्पन्ना,-
देवनाक्षितवी, चतुष्यथात् द्विप्रव्राजिनी, ईरिणादधन्या, श्मशानात्-
पतिप्रीति ।

अस्यार्थः ;—उभयतः शस्याद् यस्मिन् क्षेत्रे प्रतिसम्बत्सरं द्विवारं शस्यं-
निष्पद्यते तदुभयतः शस्यम् । तदुक्तम्,—

“शस्यं क्षेत्रे तु यत्र द्विनिष्पन्नं प्रतिवत्सरम् ।

तदिहोभयतः शस्यशब्देनेति प्रचक्षते” ॥ इति ।

तस्मात्तत्क्षेत्रात् गोष्ठं गोस्थानम् । वेदिगताः पांशवो वेदिपुरीषमिति-

हरदत्तः । अपवृत्ते कर्मणि या वेदिः तद्देदिपुरीषमिति नारायणः । अवि-
दासिनः दसु उपक्षये इति धातुः अविदासिनः अशोष्याद्भृदादित्यर्थः ।

कितवा यत्र दीव्यन्ति तद्देवनं द्यूतस्थानम् । चतुर्णां पथां समाहारः चतुष्पथम् ।

ईरणमूषरप्रदेशः यत्र धान्यं न प्ररोहति । अधना धनरहिताः श्मशानं-
प्रसिद्धम् । एतेभ्यः स्थानेभ्यो मृदः पृथगानीय तत्तत्स्थाननामानि पृथक्-
पृथक्पत्रखण्डेषु लिखित्वा तानि खण्डानि यथाक्रमं मृत्तिकास्त्वर्द्धायिक
रूपतया पिण्डान् कृत्वा परिशुद्धे पात्रे विनिक्षिप्य गन्धपुष्पैरभ्यर्च्य ऋतमय-
इतरनेन मन्त्रेणाभिमन्त्र्य वरः स्वाभिमतां देवतां ध्यात्वा एषामेकं गृह्णाणेति-
कुमारीं ब्रूयात् । सा च यदि क्षेत्वादाहृतं पिण्डं गृह्णीयादस्याः प्रजा-
अन्नवती भविष्यतीति विद्यात् इति सर्वत्र नियम् । वृत्तस्वाध्यायकृतं यशो-
ब्रह्मवर्चसस्तद्वती । तदुक्तं,—

“वृत्ताध्ययनसम्पत्तिः ब्रह्मवर्चसमुच्यते” । इति ।

हो प्रव्रजतीति द्विप्रव्राजिनी । स्पष्टमवशिष्टम् ।

शौनकोऽपि,—

“अथाष्टपिण्डग्रहणविधानेन विचक्षणः ।

लक्षणानि परीक्षेत ततः कन्यां यथातथम् ॥

क्षेत्वादुभयतः शस्याङ्गोष्ठाद्देदितलादपि ।

अशोष्याच्च ऋदाद्भूतस्थानादथ चतुष्पथात् ॥

ईरिणाच्च श्मशानाच्च गृहीत्वाष्टौ मृदः पृथक् ।

ताभिर्गृही विधायाष्टौ पिण्डानन्योन्यतः समान् ॥

तिलपत्रैकदेशेषु मृदां संज्ञाः पृथक् पृथक् ।

लिखित्वा ताश्च पिण्डानामन्तर्द्धाय यथाक्रमम् ॥

शुद्धपात्रे विधायैतान् गन्धादिरर्चयेद्यथ ।

ऋतमग्रे प्रथमं यज्ञ इत्याद्यां वैदिकीमृचम् ॥

दृश्यतामिति पर्यन्तमुक्त्वा पिण्डाभिमन्त्रणम् ।
 कृत्वागपाणिना ध्यायन् स्वाभीष्टां देवतां वरः ॥
 एषामेकं गृहाणेति कुमारीं प्रत्युदीरयेत् ।
 तं पिण्डमेकं गृह्णीयात्सापि स्वाभिमतं ततः ॥
 गृहीतपिण्डमध्यस्थलेखवाचनपूर्वकम् ।
 गृह्योक्तं तत्फलं बुध्वा ततः कुर्याद्यथारुचि ॥
 पिण्डेष्वेषु प्रथमतश्चत्वारः शुभसूचकाः ।
 कन्यायाश्च ततोऽप्यन्ये चत्वारोऽशुभसूचकाः ॥
 चेतुर्मृद्गणे तस्या बह्वन्ना सन्ततिर्भवेत् ।
 इति विद्यात्तया गोष्ठमृद्गहे तु गवादिभिः ॥
 पशुभिः सुसमृद्धा स्यात्-सन्ततिः स्वयमेव वा ।
 ब्रह्मवर्चससम्पन्ना वेदिमृद्गणं भवेत् ॥
 सर्वसम्पत्समृद्धा स्यादशोष्याद्वा ऋदाद्यहे ।
 द्विरूढा द्विरमण्येषा व्यभिचाररता भवेत् ॥
 दारिद्र्योत्पादिनी भर्तुर्भवेदौगिणमृद्गहे ।
 श्मशानमृद्गहे भर्तुर्मृतिहेतुर्भवेदियम् ॥

तथाश्वलायनोऽपि,—

“पितृमातृभातृमतौ सर्वलक्षणलक्षिताम् ।

उद्वहेदष्टपिण्डादौः कन्यां सम्यक्परीक्षिताम्” ॥

इति मन्वादिभिस्तथा सर्वदेशीयनिबन्धकारैश्च वरकन्ययोर्लक्षणपरीक्षण-
 स्थापिततया करणीयमेवावश्यमेतत् विज्ञानमूलकत्वात् । सति सुलक्षणत्वे-
 परस्परचित्ताङ्गादजनकत्वाच्च । न च सर्वांशतो निरुक्तप्रमाणव्रातोक्त-
 वाङ्मिकाभ्यन्तरिकशुभलक्षणान्वितां कन्यामन्तरा न विवहेत् सामान्यदोष-
 विशिष्टां कन्यामितिवाच्यं कन्याया दोषशून्यत्वस्यैकान्ततो जगत्प्रसम्भवात् ।

यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृदिरित्यापस्तम्बीयवचनेन मनोनयनानन्द-
दायिन्याः कन्यायाः स्फुटमभ्यनुज्ञातोपयमत्वाच्च ।

पूर्वतोऽशुभलक्षणगर्भकशुभलक्षणस्य सत्यपि कथने विशेषतो यद्दोषाणां-
विद्यमानतया कन्याया विवाहानर्हत्वमापादितं मन्वादिभिस्तेऽधस्तात्-
प्रकाशयन्तेऽत्र ।

एतन्नक्षत्रविलक्षणचिह्नसमुपेतकन्यकानां वर्ण्यत्वमाह मतुः,—

“नोदहेत्-कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।
नालोमिकां नातिलोमां न वाचालां न पिङ्गलाम् ॥
नर्जवृक्षनदीनाम्नौ नान्यपर्वतनामिकाम्” । इति ।

तथाच कुल्लूकभट्टः—

कन्यास्वरूपाश्चयप्रतिषेधमाह । नोदहेदिति कपिलकेशां षडङ्गल्यादिकां-
नित्यबाधितां अविद्यमानलोमां प्रचुरलोमां बहुपुरुषभाषिणीं कपिलाक्षीं-
कन्यां नोपयच्छेत् । नति ऋत्नं नक्षत्रं तन्नामिकां आर्द्राश्वतीत्यादिनामिकां-
तरुनदीस्तेच्छपर्वतपक्षिमर्पदामभयानकनामिकां कन्यां नोदहेदिति, तथा चतु-
र्विंशतिसंग्रहे—कपिला रक्ततण्डुलवर्णा पिङ्गला अग्निवर्णा अन्यनाम्नी-
स्तेच्छनाम्नीति माधवः । प्रेयनाम्नो दामीतराटिनाम्नी, भीषणनामिका-
चामुण्डेत्यादिरिति नारायणः ।

तथाच यमोऽपि,—

“ऋक्षां दीर्घां कृशां स्थूलां पिङ्गाक्षीं गौरपाण्डुराम् ।
न पूज्या न च सेव्यास्ता नाशमृत्युकराः स्त्रियः ॥
वेदनाम्नौ नदीनाम्नौ शैलगन्धर्वनामिकाम् ।
ऋक्षवृक्षलतानाम्नौ दारार्थं पण्डितैर्जयत्” ॥ इति ।

तथाच विष्णुपुराणेऽपि ।

“न ऋशुव्यञ्जनवतीं न चैव परुषाकृतिम् ।
नापि दीर्घस्वरां काकुवाक्यां काकस्वरां न च ॥

नानिमेषेक्षणां तद्वत्क्षौणाङ्गीं नोदहेद्बुधः ।
 यस्याश्च रोमशे जङ्घे गुल्फो यस्यास्तथोन्नतौ ॥
 गण्डयोः कूपकौ यस्या भवतस्तां च नोदहेत् ।
 नातिरुक्ष्णविं पाण्डुं न रुजामरुणेक्षणां ॥
 अपीनहस्तपादाश्च न कन्यामुदहेद्बुधः ।
 न वामनां नातिदौर्घां नोदहेत्-संहतभ्रुवम् ॥
 न चातिष्किट्टदशनं न करालमुखीं तथा” । इति ।

आपस्तम्बोऽपि,—

“नक्षत्रनामा नदीनामा वृक्षनामा च गर्हिता ।
 सर्वाश्च रेफलाकारोपान्थवर्णा विवर्जयेत्” ॥

कन्यानामधिकाङ्गीतरादिकतिपयविशेषणानाममानुषिकतया चित्तका-
 लुषाधायकत्वात् ।

तथा मन्ततरोगिसंसर्गेण रोगग्रन्थस्याऽपि लोकस्य रोगोत्पत्तेर्विज्ञान-
 सम्प्रतत्वेन रोगिण्यादि-कतिमस्यकविशेषणान्वितानां मनातनसम्पर्कतो-
 ऽगदोत्पादकतया, तथासामपि पिङ्गलेत्यादिकियत्परिमितविशेषणानां नयना-
 नन्दाजनकत्वेन तथैतासामपि चासुण्डेत्यादिभयजनकविशेषणानां श्रुति-
 कटुतोत्पादकत्वेन चैतादृग्विशेषणविशिष्टानां कन्यानां यद्वर्ज्यत्वमापादितं-
 परिणये मन्वादिभिस्तदतीव सुसङ्गतमेवातोऽत्र न परिलक्षित्यते मतान्तर-
 मितानुमीयतेऽस्माभिः ।

अथोद्वाहस्य कुलपरीक्षापूर्वकत्वात् कुलपरीक्षा तावन्निरूप्यते ।

यथा वीरमितोदये आश्वलायनः,—

“कुलमग्रे परीक्षित ये माहृतः पितृतश्चेति यथीकं पुरस्ता” इति । अत्राय-
 इति वचनम्, समस्तेषु वधूवरगुणेषु कुलस्य प्राधान्यं बोधयितुम् ।

तथाच विष्णुः,—

“ब्राह्मणस्य कुलं याज्ञं न वेदाः सपदक्रमाः ।

कन्यादाने तथा आह्वे न विद्या तत्र कारणम्” ॥ इति ।

ये मातृतः पञ्चभिः पुरुषैः पित्रतश्च पञ्चभिः पुरुषैः प्रसिद्धाः विद्या-
चारादि-सम्प्रदायाः एके इत्यादिना । यद्यप्येतत्तुष्टिमते कन्या प्रयच्छेदिति-
वाक्यशेषाद्वरकुलविषयमिति प्रतीयते, तथाप्यपेक्षातौल्येन सामर्थ्यात् कन्या-
कुलविषयमपीति गम्यते ।

तथाच याज्ञवल्क्यः,—

लक्षणां स्त्रियमुद्धेदित्युपक्रम्य “दशपुरुषविख्यातात् ओत्रियाणां महा-
कुला”दित्याह ।

मनुरपि,—

“उत्तमैरुत्तमो नित्यसम्बन्धानाचरेत्सदा ।

निनौषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्थजेत्” ॥ इति ।

उत्तमानाश्च स एव,—

“विशुद्धाः कर्मभिस्त्रैव श्रुतिस्मृतिनिदर्शितैः ।

अविभुतब्रह्मचर्या महाकुलसमन्विताः ॥

महाकुले ये सम्बद्धा महत्त्वे च व्यवस्थिताः ।

सन्तुष्टाः सज्जनहिताः साधवः समदर्शिनः ॥

लोभरागद्वेषामर्षमानमोहादिवर्जिताः ।

अक्रोधनाः सुप्रसादाः कार्य्याः सम्बन्धिनः सदा” ॥ इति ।

अधमानाश्च स एव,—

“ये स्तेनाः पिशुनाः क्लीवा ये च नास्तिकवृत्तयः ।

विकर्मणा च जीवन्तो विकृताकृतयस्तथा ॥

प्रवक्ष्यैराः शूरैर्यै राजकिल्बिषिणस्तथा ।

पतिघ्नश्च सुवासिन्यस्तांश्च यत्नेन वर्जयेत्” ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः—

स्त्रीतादपि न सञ्चारिरोगदोषसमन्वितात् ॥” इति ।

तथा मनुरपि,—

“महान्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः ।

स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥

ह्रीनक्रियं निष्पुरुषं निष्कन्दोरोमशार्शसम् ।

क्षयामयाव्यपस्मारिशिवत्रिकुष्ठिकुलानि च ” ॥ इति ।

ह्रीनक्रियं यागादिक्रियारहितं, निष्पुरुषं स्त्रीमात्रशेषम् । निष्कन्दो-
वेदाध्ययनवर्जितम् । शेषं प्रसिद्धम् ।

तथा यमोऽपि,—

“चतुर्दशकुलानीमान्यविवाहानि निर्दिशेत् ।

अनार्षेयं ब्राह्मणानामृत्विजां चैव वर्जयेत् ॥

अत्युच्चमतिह्रस्वं च अतिवर्णं च वर्जयेत् ।

ह्रीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गमामयाविकुलानि च ॥

शिवत्रिकुष्ठिकुलादीनां कुर्याद्वि परिवर्जनम् ।

सदा कामकुलं वर्ज्यमागमानां च यत्कुलम् ।

अपस्मारिकुलं यच्च यच्च पाण्डुकुलं भवेत् ॥” इति ।

अनार्षेयं अवरणीयार्षेयं चतुरार्षेयादि न चतुरो हवीते नपञ्चातिहवीते-
इति श्रुतेः ।

इदं चेत्येव व्याख्येयं अन्यथा गोत्राणां ऋष्यपत्यत्वेनानार्षेयत्वासम्भवात् ।

प्रवररहितगोत्रासम्भवाच्च । अनार्षेयमविज्ञातप्रवरमिति चन्द्रिकाकारः ।

ब्राह्मणोपादानं क्षत्रियादीनां स्वभावतोऽनार्थेयत्वेऽप्यपरिहारार्थम् । ऋत्विजा-
कुलपरम्परावृत्तानाम् । अत्युच्चमतिदीर्घपुरुषम् ।

अतिवर्षं वर्षमतिक्रान्तं अतिगौरातिक्षणं सदाकामाः कापप्रधाना-
स्तेषां कुलम् । भागमानां श्रौतस्मार्त्तकर्मपरित्यागेन केवलागमविहित-
कर्मानुष्ठातृणाम् ; वामागमवर्त्तिनां वा । हीनक्रियादिकुलपरिहारे प्रयो-
जनमाह हारीतः,—

“कुलानुरूपाः प्रजाः सम्भवन्तीति” ।

तथा व्यासोऽपि,—

“मातुलान् भजते पुत्रः कन्यका भजते पितृन् ।

यथाशीला भवेन्माता तथाशीला भवेन्नृप !” ॥ इति ।

तथा मनुवरपि,—

“पितुर्वा भजते शीलं मातुर्वीभयमेव वा ।

न कथं च न दुर्योनिः प्रकृतिं स्वां नियच्छति” ॥

तथा विष्णुरपि,—

“अश्रवं पित्रा परीक्षेत मात्रा कन्यां परीक्षयेत् ।

दृष्ट्वाद्भूमिं परीक्षेत आचारेण कुलं तथा” ॥ इति ।

कुलापकर्षणनिसिद्धान्त्याह मनुः,—

“कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च” ॥

शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः ।

गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया ॥

अयाज्यायाजमैश्चैव नास्तिक्येन च कर्मणा ।

कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि मन्त्रतः” ॥

तथा कुलोत्कर्षनिमित्तमाह स एव,—

“मन्वतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।

कुलसंख्यां च गच्छन्ति वर्षन्ति च महद्यशः” ॥ इति ।

“निश्चयप्रमाणाभ्यन्तरोक्तकुलान्यकुलतां याप्तीत्यस्येयं विवृतिः ।

यथा, कुलानि वंशाः अकुलतां प्रकटयोरत्रियादिकुलापेक्षयाऽतीव न्यूनत्वं-
यान्ति प्राप्नुवन्ति, न तु क्षत्रियादिकुलान्तरत्वं, न त्वेतत्स्वकपोलकल्पितं,-
मन्वादिभिः पूज्यचरचैरधस्तनप्रमाणसन्दोहेनाभिधेयस्यास्य प्रकटितत्वात् ।

यथा प्रमाणान्याह मनुः,—

“अविद्वांस्येव विद्वांसं ब्राह्मणो दैवतं महत् ।

प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निदैवतं महत् ॥

श्मशानेष्वपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ।

ज्ञयमानश्च यज्ञेषु भूय एवाभिवर्द्धते ॥

एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मषु ।

सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं हि तत्” ॥

तथाच कुलकभट्टः,—

एवं तर्हि विद्वांसं ब्राह्मणं सेवेतित्याह ।

अविद्वानिति—यथाऽहितोऽनाहितो वा अग्निर्महती देवता । एवं-
मूर्खो विद्वांसं ब्राह्मणः प्रकटा देवतेति ।

श्मशानेष्वित्यादि—यथान्निर्महातेजाः श्मशाने शवदाहकार्येऽपि नैव दुष्टो-
भवति । किन्तु पुनरपि यज्ञेषु ज्ञयमानोऽभिवर्द्धते । एवमिति । एवं-
कुलितकर्मस्यपि सर्वेषु यद्यपि ब्राह्मणाः प्रवर्तन्ते तथापि सर्वप्रकारेण पूज्याः-
यस्मात्प्रकटं दैवतम् ।

तथा पुनः स एव,—

“न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित् ।

पित्रे कर्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः” ॥ इति ।

तथाचाङ् व्यासः,—

“कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ।

ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति विप्रे वेदविवर्जिते ।

ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य नहि भस्मनि ह्रयते” ॥ इति ।

तथाच विष्णुः,—

“देवे कर्मणि ब्राह्मणं न परीक्षेत प्रयत्नात्पितृ परीक्षेत” । इति ।

पूर्वतो वाक्यान्तरजाले ब्राह्मणानां विकर्मस्थत्वेन वेदविवर्जितत्वेन-
चाकुलीनत्वापादनावलोकनात् ।

तथास्मिन् वाक्यजाते पितृकर्मस्तरणं देवकर्मणि विप्राणामपांक्षेयत्वादि-
दोषदूषितानामप्यपरीक्षणीयत्वस्य तथा विकर्मस्थत्वादिदोषविशिष्टानामपि-
ब्राह्मणानां पूज्यत्वस्य च परिदर्शनाच्च परस्परविरोधसम्भावनायाऽप्रमाणापत्त्या-
समाहितं पूर्वाचार्यैर्निम्नलिखितप्रकारेणेति प्रतीयते ।

यथा, स्तेनादिनिन्दितकर्मानुष्ठानेनापि ब्राह्मणा न ब्राह्मणत्वविहीनाः ।
किन्तु परिशुद्धकर्मतत्परश्चोत्रियापेक्षयाऽतीवन्यूनत्वमवामा इति राहान्तः इति ।

ननु मन्वादिभिः कुलस्य यद्यदनुष्ठानेन प्राधान्यम् ।

यद्यदन्वयावरणेन तद्विपरीतत्वं चापादितम् । तत् कल्पनासम्भूत-
मिति चेन्न । कुठादिरोगाक्रान्तकुलोत्पन्नस्यापत्यस्य तत्तद्गोदादिशान्तिरूप-
फलस्य तथा शुद्धिमत्कुलसम्भूतस्य सद्गुणाधारात्मकफलस्य च दृष्टिविषयत्वेन-
विज्ञानसम्मतत्वात् । अतो विशेषणजातमेतन्न निष्प्रयोजनकम्, किन्तु कुलस्य-
यावतीयविशेषणस्य सत्यपि दृष्टफलकत्वे अन्यबाहुल्यभियाऽत्र नोपास्यं विवरणं-
प्रत्येकस्यास्य अतः फलमूढं सर्वेषां वैज्ञानिकम् ।

न च भारतीयविभिन्नप्रादेशिकब्राह्मणादिजातीयानां तत्तत्प्रादेशिक-
तत्तज्जातीयैः साकं विधेयः केवलं यौनादिसम्बन्ध इति वाच्यम् ।

प्रोक्तप्रमाणद्वन्द्वेषु साकं तत्तत्प्रादेशिकतत्तज्जातीयेस्त्वत्प्रादेशिकतत्त-
ज्जातीयानामुपयमादिसम्बन्धस्योन्नेष्टादर्शनात् केवलं साहं भारतीयब्राह्मणादि-
जातिभिस्तद्देशीयब्राह्मणादिजातिजातस्यैव यौनादिसम्बन्धस्योन्नेष्टावलोकनाच्च ।

अतोऽकुलीनतापादकदोषदूषितैर्भारतीयब्राह्मणादियावतीयतत्तज्जातीयैः सह-
तद्देशीयब्राह्मणादियावतीयतत्तज्जातीयानां परिणयादिसम्बन्धोऽनुष्ठेयो निर्वि-
वादमिति शास्त्रीयसिद्धान्तः ।

आपदि तु प्रोक्तदोषदूषितेष्वपि कुलेषु उपलक्षणविधया विवाहादि-
सम्बन्धस्य शास्त्राभ्यनुज्ञातत्वेनादोषत्वात् तथैव लोके व्यवहारदर्शनाच्च ।

ननु साधं दूरदेशीयैस्तथा निकटस्थैश्च नानुष्ठेयो यौनसम्बन्ध इत्युक्तशास्त्रीय-
निषेधस्य आगच्छकत्वेन कथं विधातव्यः साकं दूरदेशीयैर्यौनसम्बन्ध इति-
चेन्न । पुरा मार्गस्यातिदुर्गमतया दूरगमनासम्भवेन सत्यपि दूरदेशीय-
यौनसम्बन्धनिषेधेऽधुनातनभारतीयचक्रवर्त्तिनः सुशासनप्रभावात् संप्रति सरणेः-
सुगमत्वेन तदाचरणे दोषासम्भवादन्वया दूरबान्धवानुष्ठाने नान्दीमुखश्चाह-
विधायकोक्तकाले विवाहाङ्गं कुर्याद् नान्दीमुखं पिता देशान्तरे विवाहसंस्त-
गत्वा भवेदिदमिति धर्मशास्त्रीयवचनस्य नैरर्थस्वापत्तेः ।

तथा निकटसम्बन्धाचरणनिषेधविषयके सत्यपि शास्त्रीयप्रमाणे तदनुष्ठानस्य
चक्षुर्विषयत्वाच्च । विषयस्थैतस्य पूर्वतो विवृतत्वाद्द्विरतिरतैवास्त्विति । किन्तु
देशान्तरस्य शास्त्रानुमोदितलक्षणं नोक्तं पूर्वतः । अतः साधारणावगतये-
तावत्प्रकाशन्तेऽथस्तात्तदुद्भावकानि प्रमाणानि ।

यथा रघुनन्दनोयोद्वाहतत्त्वे देशान्तरपरिभाषायाम् ।

हृदयानुः,—

“वाचो यत्र विभिद्यन्ते गिरिर्वा व्यावधायकः ।

महानदन्तरं यत्र तद्देशान्तरमुच्यते ॥

देशनामनदीभेदान्निकटोऽपि भवेद्यदि ।

तत्तु देशान्तरं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयम्भुवा ।

दशरात्रेण या वार्त्ता यत्र न श्रूयतेऽप्यवा” ॥

तथाच हृदयस्यतिः,—

“देशान्तरं वदन्तोऽपि षष्ठियोजनमायतम् ।

चत्वारिंशद्वदन्तोऽपि त्रिंशदेके तथैव च” ॥

सुनिश्चयवचनोक्तवागादियोजनादिभेदानां सामञ्जस्यार्थमेवं व्याख्यायते-
त्रितयवैशिष्ट्ये त्रिंशद्योजनाभ्यन्तरे द्वितयवैशिष्ट्ये तदुपरि चत्वारिंशद्योजना-
भ्यन्तरे एकवैशिष्ट्ये चत्वारिंशद्योजनोपरि षष्टियोजनाभ्यन्तरे वाणीगिरिमहान-
द्यान्तरितत्वभेदाभावेऽपि वेदेष्यमिति शुद्धिचिन्तामणिः ।

निरुक्तवचनव्राततोऽवगन्तव्यं तल्लक्षणं नानाविधं अतएव सगोत्रसपिण्ड-
समानप्रवरवरकन्याविषयकशास्त्रीयनिषेधस्थलमपह्नाय भारतीयदूरप्रदेशस्व-
स्वस्वजातीयैः साकं यौनसम्बन्धानुष्ठानं न दोषावहमिति परामर्शः । ननु स्वस्व-
प्रदेशस्थितैर्भरतखण्डविभिन्नप्रदेशीयब्राह्मणादिभिः सह यौनसम्बन्धाचरणानव-
लोकनात् कथं दूरदेशीयतत्त्वजातीयैः समं तत्सम्बन्धानुष्ठानं विधेयमिति-
चेन्न । तदनुष्ठाने धर्मशास्त्रीयप्रमाणस्य सत्यपि नयनागोचरत्वे बहुदिना-
वधि परस्परं तत्सम्बन्धाभावेन तादृशसंस्कारमूलकतद्विधानाभावस्य प्रच-
लितत्वात् । तथा तत्प्रचलनातिक्रमणस्यादोषाधायकत्वात् अतस्तदनुष्ठान-
विधेयमिति प्रेक्षावतां राह्यान्तः । न च निरुक्तशुद्धिमत्कुलमन्तरा साकं-
प्रोक्तदोषदूषितकुलेन बन्धुता कदापि न विधेया सम्भावितपातित्वेन ब्राह्मणादि-
वंशादिति वाच्यं शुद्धिमत्कुलापेक्षया न्यूनतां लभमानस्यापि प्रोक्तप्रमाणव्रात-
वलाङ्गाह्यादिकुलतः पातित्वाभावात् ।

अतः क्षययत्नादि सांक्रामिकरीगविशिष्टकुलं परित्यज्य सत्यपि बन्धुत्वे न-
जात्यन्तरपरिणामित्वम् ; किन्तु प्रसिद्धश्रीत्रियकुलापेक्षया न्यूनत्वमित्यवधेयम् ।
तथेदानीं दृश्यते लोकव्यवहारः सर्वत्र भारतस्य । यत्तु सम्प्रति भारतस्यास्य-
सर्वत्र सन्ति ये कुलीनाः ते सर्वे प्रधानश्रीत्रियादिपरिचालककुलीनत्वलक्षण-
विहीना अपि सृष्ट्यादितः कुलीनत्वात्मकतया श्रीजगदीशस्य सम्भूता इति-
यत्प्रकाशयन्ति तन्मन्दम् । तद्विषयकशास्त्रीयप्रमाणस्य नयनागोचरत्वात् ।

ननु कथमासीदिदानीन्तनकुलीनत्वसृष्टिरत्रेति चेदुच्यते यथाधुनिक-
कुलक्षणं ; कुलमुत्कर्षविशेषोपलक्षितवर्ग इति सङ्केतितम् । तस्यापत्वार्यं कुल-
शब्दादौनप्रत्ययेन कुलीन इति पदसिद्धिरिति । अर्थात् कुलीनशब्देनोत्कर्ष-
विशेषवर्गज्जातव्यक्तिरिति । तथाच लक्षणं उत्कर्षविशेषधर्मावच्छिन्नवर्ग-
जातत्वे सति तत्तत्तत्त्वं कुलीनत्वमिति । उत्कर्षविशेषस्य नवधा गुणाः ।

तदयथाच,—

“आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तौर्यदर्शनम् ॥

निष्ठा वृत्तिस्तपोदानं नवधा कुललक्षण”सिति ॥

जागरूकं शास्त्रीयप्रमाणम् । अतएवोत्कर्षविशेषात्मक-नवधागुणविशिष्टत्वं-
कुलीनत्वमिति निर्गलितार्थः । अनेनैकस्मिन् वंशे न रुढ़ं कुलीनत्वं किन्तु-
तत्तज्जातीयानामन्तराले यद्यत्कुलमुत्कर्षविशेषधर्मवत्त्वावच्छिन्नं तथा तत्तत्कुल-
—सम्भूता यद्यद्भक्तिद्योतककर्षविशेषधर्मवत्त्वावच्छिन्ना, तत्तत्कुलं सर्वोत्कृष्टं-
तत्तद्भगवत्पुत्रव्यक्तिश्च कुलीनेत्यवगन्तव्यम् । ततश्च साकं भारतीयप्रदेशान्तर-
वासिब्राह्मणादिजातीयैर्भरतखण्डविभिन्नप्रदेशस्थब्राह्मणादिजातीयानां सत्पु-
त्र्यमे सिद्धे सुतरामन्नाशनादिकरणं निजनिजजातीयैः साकं स्वस्वजातीयानां-
सुसिद्धं निर्विवादमेव ।

नच “ग्राह्यान्ना वाजपेयिनः” इति धर्मशास्त्रीयप्रमाणसामर्थ्याद्वाजपेयिना-
मेव ग्राह्यान्नतया स्वस्वदेशीयैस्तथा प्रदेशान्तरीयैश्च ब्राह्मणैः सर्वैः सद्यः सर्वेषां-
कथमन्नपानादिकं विधेयमित्युक्तमिति वाच्यं “जीवितात्यय” मित्यादि मानवीय-
वचनबलात् । तथा “आपन्नत” इति याज्ञवल्क्यप्रमाणसामर्थ्याच्चापदि-
स्वस्वजात्यपेक्षया नीचजातीयान्नाशनस्यापि दोषाजनकतया कैमुतिस्वम्यायेन-
ब्राह्मणान्नभक्षणस्य दोषोत्पादकत्वाभावात् ; तथा षट्कर्मनिरतब्राह्मण-
वृन्दस्यापि ग्राह्यान्नतया प्रमाणस्यास्य तन्मध्यतो वाजपेययज्ञकर्तुः प्रशंसा-
परत्वाच्च । ननु जीवितात्ययमापन्न इत्यादि प्रमाणव्रातस्य जागरूकतया कथ-
मदानेन नीचजातीयान्नभक्षणं नानुष्ठेयमिति चेन्न ; पूर्वोक्तधर्मशास्त्रीयप्रमाण-
जातेन कलियुगीयेदानीन्तनानेहसि ब्राह्मणादीनां अग्रादितीजसः क्रामिक-
ज्ञासस्य प्रकाशिततया नीचजातीयान्नभक्षणस्यैतत्कालाविषयत्वात् ।

अतो यच्च कुलाप्यवस्थितानां सन्ध्यादिस्वस्वजातीयनित्यकर्मानुष्ठानपरा-
यथानां ब्राह्मणादिजातीयानां केवलं स्वस्वजातिकर्तृकान्नभक्षणमधुनातना-
पदि न दोषाधायकमिति धर्मशास्त्रीयसिद्धान्तः ।

इत्यन्तर्जातीयविवाहादिविचारः ।

अथ वरस्य क्रमप्राप्तकन्यागृहगमनविधिर्यथा वीरमितोदये,—

“पुण्ये मुहूर्त्ते कुर्वीत विवाहं विधिवद्विजः ।
 तवाभ्यादयिकं श्राद्धं कुर्यात् स्वस्ति च वाचयेत् ॥
 अपरेद्युः कृतस्नानो धृत्वा धौताम्बरद्वयम् ।
 भूषितो गन्धमाल्याद्यैर्वन्दिताभीष्टदेवतः ॥
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा तैः कृतपुण्याहवाचनः ।
 कृतकौतूकबन्धश्च मितवाग्व्यवसंयुतः ॥
 यानं यथार्थमारुह्य यातव्यञ्च बधूगृहम् ।
 तस्य द्वाराद्वहिः स्थित्वा प्राङ्मुखोऽभिमुखगतैः ॥
 प्रदीपपूर्णकुम्भादिपाणिभिः वनिताजनैः ।
 कृताभ्याद्गमनो गेहं प्रविशेत्-सह बन्धुभिः” ॥

तथा ब्रह्मपुराणेऽपि,—

“पूर्वेद्युः स्वस्तिवचननान्दोश्राद्धसमन्वितः ।
 अपरेद्युः कृतस्नानोऽहतवस्त्रधरो वरः ॥
 भुक्ता निश्चङ्गि पूर्वाङ्गे उद्वहेन्निशि सर्वदा ।
 भूषणैः फलताम्बूलैर्गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥
 शुक्ताम्बरधरैर्वाद्यैर्विप्राशैर्विचनैः सह ।
 गच्छेच्च कन्यकागेहं वरश्च स्त्रीपुरःसरः ॥”

भुक्ता निशीति, निशि पूर्वेद्युः रात्रौ भुक्ता परेद्युः अङ्गि दिवसे पूर्वाह्ने-
 अर्थात् दिवसस्य पूर्वभागे विवाहलग्ने तथा निशि रात्रौ सर्वदा रात्रेः यस्मिन्-
 कस्मिन्नपि विभागे विवाहलग्ने उद्वहेत् विवाहमनुतिष्ठेदित्यर्थः ।

तथा शौनकोऽपि,—

“यस्मिन् काले विवाहः स्याद्रजन्यां यदि वा दिवा ।
तत्र होममुपक्रम्य प्राग्विवाहसमापनात् ॥
वधूर्वाङ्घ्रियमं कृत्वा वर्त्तेतावहिता सतौ ।
निवृत्ते तु विवाहे तां वधून् ध्रुवमरुन्धतौम् ॥
सप्तर्षींश्चेक्षयेत् पश्चादध्वा वक्तुमशक्तितः ।
बध्वर्थं जीव पत्रादिवाक्यञ्च व्याहरद्वरः ॥”

निरुक्तवचनजाताभ्यन्तरीकृतादिवाविवाहारातुपथमयोरन्तराले दिवाविवाहस्य-
मुख्यत्वम् । पूर्वाङ्गविहितनान्दीमुखयाहस्य तथा कन्यादानस्य च दिवानुष्ठित-
त्वात् । आहदानयोर्दिवानुष्ठानस्य शास्त्रप्रतिपादितप्राशस्त्याच्च । तथा-
रात्रिविवाहस्य गौणत्वं, आहदानयोरात्रानुष्ठानस्य शास्त्रनिषिद्धत्वेऽपि प्रति-
प्रसववाक्यव्रतेन रजन्यां विवाहादौ आहदानविधानस्य शास्त्राभ्यनुज्ञातत्वात् ।

यथाव प्रतिप्रसववाक्याह—शौनकः,—

“यस्मिन्नङ्गि विवाहः स्यात्-सायमारभ्य तस्य तु ।
परिचर्यां विवाहाग्नेर्विदधोत स्वयं विजः ॥
यदि रात्रौ विवाहाग्निरुत्पन्नः स्यात्तथा सति ।
उपक्रम्योत्तरस्याङ्गः सायं परिचरदमुम्” ॥ इति ।

तथा परिशिष्टान्तरेऽपि,—

“रात्रौ विवाह उत्पन्ने कथं कुर्वन्ति यान्तिकाः ।
रात्रावतीतकालश्चेत् श्वः सायं तदुपक्रमः” ॥

तथा विवाहादौ रात्रौ दानादिकमाह,—

देवलः,—

“राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु ।
स्नानदानादिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु च” ॥ इति ।

तथा भविष्येऽपि,—

“रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः ।
नैमित्तिकन्तु कुर्वीत स्नानं दानञ्च रात्रिषु ॥
यज्ञे विवाहं यात्रायां तथा पुस्तकवाचने ।
दानान्येतानि शस्तानि निशि देवालये तथा” ॥ इति ।

अतएव यस्तु,—

“विवाहे तु दिवा भागे कन्या स्यात्पुत्रवर्जिता ।
विवाहानलदग्धा सा नियतं स्वामिघातिनी” ॥ इत्यादि ।

विवाहनिषेधकज्यातिः सारसंग्रहवचनं, तस्तु युवतीविवाहपरमिति विज्ञे-
यम् । तद्विषये तत्समयस्य सुयोग्यत्वात् । इत्यलं प्रपञ्चेन ।

इति समाप्तं विवाहव्रतप्रकरणम् ॥

अथ क्रमप्राप्तविधवापत्यन्तरग्रहणनिषेधविचारः ।

सा च द्विविधा । पुनर्भूः स्वरणी च । पुनर्भूरपि द्विविधा ; ज्ञता-
अज्ञता चेति ।

तत्र याज्ञवल्करः,—

“अज्ञता च ज्ञता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः ।
स्वरिणो या पतिं हित्वा सवर्णं कामतः श्रेयत्” ॥

अस्यार्थः—पुनः संस्कृता पुनर्भूः । सा च संस्कारहविष्यात् द्विविधा ।
तत्र विहितविवाहसंस्कारमात्रसंस्कृता अनुपभुक्ता अज्ञततुर्यतः, ज्ञता पुन-
र्विवाहात् प्रागैव निषिद्धपुरुषसम्बन्धदूषिता । या तु कामारं पतिमुत्सृज्य-
स्वेच्छया पुरुषान्तरं श्रयति सा स्वरिणी ।

एतासां किञ्चिदवान्तरभेदेन सप्तविधत्वमाह कश्यपः,—

“सप्त पौनर्भवाः कन्याः वर्जनौयाः कुलाधमाः ।
वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ।
उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका ॥
अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रसवा च या ।
द्रुत्येताः कश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत्” ॥ इति ।

बोधायनोऽपि,—

“वाचा दत्ता मनोदत्ताऽग्निपरिगता सप्तमं पदं नीता भुक्ता गृहीतगर्भा-
प्रसूता चेति सप्तविधा पुनर्भूः । तां गृह्णीत्वा न प्रजां न धर्मं विन्देदिति” ।

नारदस्तु पुनर्भूत्रैविध्यं स्वैरिणीचातुर्विध्यं चाह,—

“वरपूर्वास्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।
पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी च चतुर्विधा ॥
कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता ।
पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्मणि ॥
देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदोयते ।
उत्पन्नसाहसाऽन्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता” ॥

उत्पन्नसाहसा उत्पन्नव्यभिचारा ।

“असत्सु च देवरेषु बान्धवैर्या प्रदीयते ।
सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्त्तिता ॥
स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति ।
कामात् समाश्रयेदन्यं प्रथमा स्वैरिणी तु सा ॥
कौमारं पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता ।
पुनः पत्युर्गृहं यायात्-सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता ॥

मृते भर्त्तरि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य या ।
उपगच्छेत्-परं कामात्-सा तृतीया प्रकौर्त्तिता ॥
प्राप्ता देशाङ्गनक्रोता क्षुत्पिपासातुरा च या ।
तवाहमित्युपागमत्-सा चतुर्थी प्रकौर्त्तिता ॥”

एतासां सर्वासामविवाह्यत्वेऽप्यतिक्रान्तनिषेधेन परिग्रहीता ऋणं हयोरेव-
देयम् ।

तथाच स एव, —

“अन्तिमा स्वैरिणीनां या प्रथमा च पुनर्भुवाम् ।
ऋणं तयोः पतिकृतं दद्याद्यस्ते उपाश्रुतः” ॥ इति ।

निरुक्तप्रमाणोक्तानां पुनर्भूवां स्वैरिणीनां चाभ्यन्तरे विधिननिषेधौ-
कस्याः कीदृशावभ्यनुज्ञाता मङ्गर्षिभिः पूज्यपादैरुत्तिष्ठेत्तःऽधस्तादुपयाक्रमं-
ताविव । यथा,—

कन्याया— अनन्यपूर्विका इति विशेषणान्तरोपादानेन व्यावर्त्यन्ते-
निरुक्तवाग्दत्तादिसप्तपुनर्भुवः ।

विशेषणस्यास्य व्याख्यानं तु यथा “या दानिनोपभोगिन वा पुरुषान्तर-
पूर्विका न भवति तां । अनन्य वाग्दत्तादीनां समानां पुनर्भुवामनुष्ठितः-
पुनर्विवाहो भारते पूर्वतः पूर्वाचार्येस्तत्कालोपयागितयेति प्रतीयते-
स्पष्टतः । अन्यथा तद्विशेषणोपादानस्यानावश्यकत्वात्, प्रवृत्तिमन्तरा निवृत्तेर-
सम्भवाच्च । अतोऽत्र वाग्दत्तामनोदत्तयोर्निषेधः पूर्वस्य निर्द्वापत्वे बोध्यमिति ।

अतएव नारदः —

“दत्ता न्यार्थेन यः कन्यां वराय न ददाति ताम् ।
अदृष्टश्चेद्गरो राज्ञा स दण्डस्तत्र चौरवत्” ॥ इति ।

तत्रैव दण्डं विधत्ते, दुष्टे तु पूर्ववरे वाग्दत्तापि वरान्तराय देया ।

तथाच पराशरः,—

“नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ ।

पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते” ॥

अस्यार्थः, वाग्दानानन्तरं पाणिग्रहणात् प्राक् पतौ सम्भावितोत्पत्तिक-
पतित्वे पूर्वस्मिन् वरे नष्टे मृते लक्षणया दूरदेशगमनेनाऽपरिज्ञातवृत्तान्ते सति ।

यथा, वरणानन्तरं देशान्तरगमने विशेषमाह कात्यायनः,—

“वरयित्वा तु यः कश्चित् प्रणश्येत्-पुरुषो यदि ।

ऋत्वागमांस्त्रीनतीत्य कन्यानां वरयेद्वरम्” ॥

तथा नारदोऽपि,—

“परिगृह्य तु यः कन्यां नरो देशान्तरं व्रजेत् ।

वीनृतून् समतिक्रम्य कन्यानां वरयेद्वरम् ॥

स्त्रीपुंसयोस्तु सम्बन्धाद्वरणं प्राग्विधीयते ।

वरणाद्यग्रहणं पाणेः संस्कारोऽपि विचक्षणैः ।

तयोरनियतं प्रोक्तं वरणं दोषदर्शनात्” ॥ इति ।

परिगृह्य वाचा दत्तां स्त्रीकृत्य वीनृतूनि ।

इदं च कन्याया अघार्यत्वे बोध्यम् ।

शुल्कदानानन्तरं सति देशान्तरगमने कन्याया धार्यत्वे,—

“प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा ।

धार्या सा वर्षमेकं तु देयानास्मै विधानतः” ॥

इति नारदेनैव विशेषतो वर्षं प्रतीक्षाया अभिधानात् । स्त्रीपुंसयो-
रित्यादेरयमर्थः । स्त्रीपुंसयोः संसर्गात्प्राक् कृतं क्रियते । वरणं-
पाणिग्रहणं, सप्तपदीक्रमश्चेति । तत्र वरणं नाम वरस्य सम्प्रदानत्वाय-
दात्वा प्रार्थनम् । तदेव च वाग्दानम् । एवं स्थिते तयोः पाणिग्रहण-

सप्तपदोपक्रमणयोः पूर्वभावि यद्वरणं, तदनियतं अनियामकमित्यर्थः तयो-
रेकभाष्यात्वोत्पादकत्वादिति भावः ।

तथाच मनुः,—

“पाणिग्रहणमन्वेस्तु नियतं दारलक्षणम् ।

तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वभिः सप्तमे पदे” ॥

दोषदर्शनादिति वाक्यशेषस्यायमर्थः । वरणस्यानियामकत्वमपि पूर्व-
वरस्य दोषे सत्येवेति । यदि त्वन्यस्मै दत्तायां पूर्ववरोऽप्यायाति तदाऽनूढां तां-
लभते । ऊढायां तु स्वदत्तं द्रव्यमेव लभते न तु कन्याम् ।

विशेषमाहानेकेभ्यो वाग्दत्तायां कात्यायन एव,—

“अनेकेभ्योऽपि दत्तायामनूढायां तु तत्र वै ।

प्रत्यागतश्च सर्वेषां लभेतादिवरः मुताम् ॥

अथागच्छेयुरूढायां दत्तं पूर्ववरो-हर्तु ॥” इति ।

तदेवं नष्टे इति व्याख्यातम् । एवं सृतेऽपि यथा । वाचा दत्तायामप्य-
संस्कृतायां वरमरणं न कन्यात्वहानिः ।

तथाच वसिष्ठः,—

“अद्विर्वाचा च दत्ताया म्रियेतादौ वरो यदि ।

न च मन्त्रोपनीता स्यात् अन्यका पितुरेव सा” ॥

मन्त्रोपनयनं पाणिग्रहणादिकं विना वाचा दानमिवाङ्गिरपि दानं न
भाष्यात्वोत्पादकमित्यर्थः ।

अतएव यमः,—

“नोदकेन न वा वाचा कन्यायाः पतिरुच्यते ।

पाणिग्रहणसंस्कारात्-पतित्वं सप्तमे पदे” ॥ इति ।

तथा प्रव्रजिते कृतमन्यामे क्लीबं चेति । चकारादन्यजातीयादेर्ग्रहणम् ।

तथाच कात्यायनः,—

“स तु यद्यन्यजातीयः पतितः क्लीब एव वा ।
विकर्मस्थः सगोत्रो वा दासो दीर्घामयोऽपि वा ॥
जडापि देया सान्यस्मै सहावरणभूषणा” ॥ इति ।

अत्रोदापीत्यपिशब्दः कौमुतिकन्यायेन वाग्दत्ताया एवान्यस्मै दानमाचष्टे-
न तूदायाः । अन्यथा सगोत्रोदाया अपि पुनर्विवाहो विरुध्यते ।

तथाच, वाग्दत्तापि वरदोषे ज्ञाते गुणवतेऽन्यस्मै देयेत्यस्मिन् विषये ।

यथाहृतुर्वसिष्ठवौधायनावपि,—

“वलादपहृता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता ।
अन्यस्मै विधिवत्-देया यथा कन्या तथैव सा” ॥

तथाच याज्ञवल्काः—

“दत्तामपि हरेत्-पूर्वाच्छ्रेयांश्चेद्वर आब्रजेत्” ।

वाक्यद्वयमेतच्च वाग्दत्ताविषयम् ।

तथात्र समर्थयत्येतद्गौतमः,—

“प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यादिति” ।

वरदोषास्तु प्रागुक्ताः ।

तथाच शातातपोऽपि,—

“वरश्चेत्-कुलशीलाभ्यां न युजेत कथञ्चन ।
न मन्त्राः कारणं तत्र न च कन्यामृतं भवेत् ॥
समाच्छिद्य तु तां कन्यां वलादक्षतयोनिकाम् ।
पुनर्गुणवते दद्यादिति शातातपोऽब्रवीत् ॥
हीनस्य कुलशीलाभ्यां हरन् कन्यां न दोषभाक्” ॥ इति ।

तथाच बोधायनः—

“निमृष्टो वा हतो वापि यस्या भर्ता म्रियेत वा ।

सा चेदक्षतयोनिः स्याद्-गतप्रत्यागतापि वा ॥

पौनर्भवेन विधिना पुनः संस्कारमर्हति” । इति ।

प्रमाणजातेनानेन वाग्दत्ता कन्या अक्षतयोनिका न युवती कन्येति-
प्रतीयते ग्रन्थकर्तृभिः प्रायः ।

तथाच शुल्कदानानन्तरं देशान्तरगमने विशेषमाह मनुः,—

“कन्याया दत्तशुल्काया म्रियेत यदि शुल्कदः ।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते” ॥ इति ।

किं केषामपि प्रमाणानामुपयुक्तप्रमाणभ्यन्तरतः परस्परविप्रतिपत्त्या-
भासपरिदर्शनादुद्यत्त्वादिसमस्तोद्भावपूर्वकः कीदृक् तत्परिहारविवेकोऽनुष्ठीयते
निवन्धकर्तृभिस्तदधस्तादुद्भाव्यते । यथा—

यत्तु,—

“विकर्मस्थः सगोत्रो वा दामो दीर्घमयोऽपि वा” ।

इत्युपक्रम्य,—

“जडापि देया सान्यस्मै सप्रावरणभूषणा”

इति कात्यायनीयं सगोत्रायाः पुनर्विवाहस्मरणं, तद्युगात्तरीयविषयम् ।

कलौ तु,—

“जडायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा ।

कलौ पञ्च न कुर्वीत भाटजायां कमण्डलुम्” ॥

इति ब्रह्मपुराणेन सालात् पुनर्विवाहनिषेधात् ।

तस्मात् परिपालनं परिगेषेण कलिविषयमवतिष्ठते इत्याहुः ।

अत्रेदं प्रतिभाति, जडायाः पुनरुद्वाहमित्यर्थं निषेधो न सगोत्रोद्वा-

पुनर्विवाहं विषयीकरोति । तस्या उद्वाहत्वाभावात् । विवाहो-नाम-
संस्कारजनिका क्रिया । न च सगोत्रायां संस्कारा उत्पद्यन्ते । असगोत्रा-
मित्यनेन तस्याः पर्युदस्तत्वात् । न च “जडापि देया सान्यस्मै, “उत्सृज्य तां-
तयोर्भार्या” इत्यादि प्रयोगान्यथानुपपत्त्या तस्यामपि संस्कारसिद्धिः । तस्य
प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति वाच्यम् । गौणीतयापि प्रयोगोपपत्तेः । संस्कारवत्-
क्रियामात्रस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तत्वे विवाहशब्दस्य नानार्थत्वापत्तेः ।

तस्मात् सगोत्रायां संस्कारानुत्पत्त्या जडात्वाभावात् न पुनर्विवाहनिषेधः-
प्रवर्त्तते ।

निषेधस्तु,—

“नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतो ।

पञ्चास्त्रापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते” ॥

इत्याद्युत्पन्नसंस्कारस्त्रीविषयत्वेनाप्युपपद्यत इति । तथाच सगोत्रोद्वायां-
पालनविवाहयोर्विकल्प एव सिध्यति ।

ननु मास्तु जडायाः पुनरुद्वाहमित्यस्य निषेधस्यायं विषयः । “दत्ता-
क्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं वरस्य च” इत्यस्य तु निषेधस्य विषयो-
भविष्यत्वेव । सगोत्रोद्वायां पर्युदस्तत्वेन संस्कारानुत्पत्त्या विवाहाप्रसक्तावपि-
दानपदार्थोत्पत्तौ बाधकाभावेनैतन्निषेधप्रवृत्तेरव्याहतत्वात् ।

दानपूर्वकत्वाद्द्विवाहस्य दाननिषेधे विवाहस्यापि निषेधसिद्धेः ।

न च दानेऽपि सगोत्रपर्युदासोऽस्ति । येन दानं न सिध्येत् । यद्यपि-
न सगोत्राय दुहितरं प्रयच्छेदिति दानेऽपि सगोत्रपर्युदासोऽस्त्येव तथाप्यसाव-
दृष्टार्थं न दानपदार्थोत्पत्तौ बाधकः तस्य लौकिकत्वात् अतएव वैधा-
वैधदाहभेदेन दत्तानपाकर्मदत्ताप्रदानिकमिति संज्ञाभेदोऽप्युपपन्नः । अदृष्ट-
गात्रसंस्कार एव । स च भार्यात्वरूपः, तदर्थक एव दानेऽयं पर्युदासो-
न दानमात्रे । अन्यथा दत्तपुत्रीकरणेऽपि सगोत्राय दुहितृदानं न स्यात् ।
तस्मात् सगोत्रेऽपि कन्यादाननिष्यत्वा तस्याः पुनर्दानं कलौ निषिध्यते ।
तन्निषेधेऽपि विवाहनिषेधोऽप्यर्थसिद्ध एव । दानपूर्वकत्वात् विवाहस्य ।

यद्येवं तर्हि सगोत्रायां गन्धर्वादिविवाहः कुतो नेष्यते । तस्य दानपूर्वकत्वाभावादिति चेन्न । जट्टायाः पुनर्गन्धर्वादिविवाहनिषेधेऽपि ब्राह्मादिविवाहस्यैव मया निषेधोपगमादिति प्राप्तेऽभिधीयते । दत्ताशब्दो विवाहपर एवावश्यं वाच्यः । दानमात्रपरत्वे वाग्दत्तायां वरदोषदर्शने वरान्तरायाऽपि पुनर्दानं न स्यात् ।

न च तत्र शिष्टाः कलिदोषं मन्यन्ते । दानशब्दोऽप्येष लक्षणया विवाहमेवाभिधत्ते जट्टायाः पुनरुद्वाहमित्यनेनैकवाक्यतालाभात् । अन्यथा-न्युत्पत्त्यन्तरकल्पना स्यात् । ततश्च सगोत्रायां दानपदार्थानिष्पत्तावपि संस्कारानिष्पत्त्या जट्टात्वाभावात् कलिनिषेधाप्रवृत्त्या पुनर्विवाहः केन वारणीय इति ।

यस्तु दत्ताशब्देति वाक्यं ब्राह्मादिचतुष्टयविषयम् । ब्राह्मादिचतुर्णां दानपूर्वकत्वात् पुनर्दाननिषेधोपपत्तेः न गान्धर्वादिविषयं । तत्र दानाभावात् । जट्टायाः पुनरिति वाक्यं तु गान्धर्वादिचतुष्टयविषयं । सामान्यवाक्यत्वादिति व्यवस्थापनम् । तदप्येतन्नैकमूलकल्पनालाघवेन निरस्तम् । एतेन—

“वालिकाक्षतयोनाश्च वरेणानेन संस्कृतिः ।

इत्यादीन्यपि वाक्यानि सगोत्रपरतया व्याख्यातानि ।

कन्यकानां योऽयं पुनरुद्वाहो विहितः सोऽक्षतयोन्या एव न तु युवत्या-
इति ध्येयम् ।

“सा चेदक्षतयोनिः स्यादक्षतप्रत्यागतापि वा ।

पौनर्भवेन भर्ता सा पुनः संस्कारमर्हति” ॥ इति । मनुस्मरणात् ।

अत्र सेति तच्छब्देन पूर्वप्रक्रान्ता पुनर्भूयते ।

यद्यपि,—

“या पत्या वा परित्यक्ता विधवा स्वेच्छयाऽपि वा ।

उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते” । इति ।

पुनर्भूविशेष एव प्रक्रान्तो न पुनर्भूसामान्यम् ।

तथापि—

अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः” । इति ।

स्मृत्यन्तरवाक्यैकवाक्यतया पुनर्भवमात्रजातस्य पौनर्भवत्वेन पुनर्भू-
सामान्यस्यैव प्रक्रमोऽभिप्रेत इति ध्येयम् । तस्याश्चाक्षतयोनित्वलक्षण-
गुणविशेषपुरस्कारेण पुनःसंस्कारो विधीयते ।

“सा चेदक्षतयोनिः स्यात्-पुनः संस्कारमर्हति” । इति ।

नारदोऽपि,—

“उद्वाहितापि या कन्या न चेत् संप्राप्तमैथुना ।

पुनः संस्कारमर्हति यथा कन्या तथैव सा” ॥ इति ।

अतएव मनुः,—

“पाणिग्रहणिका मन्वाः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः ।

न त्वनप्राप्तुं क्वचिन्नृणां लुप्तधर्मक्रिया हि ताः” ॥

इत्यक्षतयोनीनामेव कन्याशब्दाभिधेयानां मन्वसंस्कारमाह । “कन्या
अग्निमत्यक्षतेति” मन्वलिङ्गात् ।

एतेनापराकीर्यमपि गतप्रत्यागतायां क्षतात्वव्याख्यानं परास्तम् ।

यच्च पुनर्भूर्या कौमारं भर्तारं उत्सृज्य मानैः सह चरित्वा पुनस्तस्यैव
गृहमाविशति, सा पुनर्भूभवतीत्युपक्रम्य । नमस्कारबोधकं वशिष्ठवाक्यमत्रो-
दाहृतम् ।

तत्रापि चरित्वेत्यत्र नैकान्ततः सुरतमेव कर्मतयोपतिष्ठते । सप्तपदीनां-
चरित्वेत्यस्यापि सभवात्, बहूनां अनुग्रहो न्याय्य इति न्यायेनानेकवाक्यानु-
रोधाच्च ।

बसुतस्तु धात्वर्थमर्थ्यादयापि सप्तपदाचरणमेव सुख्यार्थी गम्यते न सुरत-
मिति धेयम् ।

पुनर्विवाहेऽक्षतयोन्याः सति निरुक्तवचनैः प्रतिपादितेऽपि सांप्रतिक-
कालानुकूलत्वमस्ति न वेत्यस्य प्रमाणयुक्तिनिर्देशपूर्वकविवेचनं क्षतयोनि-

स्त्रैरिणीपत्यन्तराश्रयणविचारगर्भकनियोगविधेः परामर्शाभ्यन्तरे प्रदर्शनीयं-
सुकरायेत्यत्र नोद्विक्तं पार्थकोन ।

सम्प्रत्यतः प्रारभ्यते क्षतयोनिस्त्रैरिणीपत्यन्तरग्रहणविवेकगर्भकनियोग-
विधिविवेचनमादितः । 'तत्र प्रथमतोऽन्यार्थं अन्यदर्थपरिणयने प्रतिप्रसवः,
तत्र याज्ञवल्क्यः, —

“अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।

सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋताविद्यात्” ॥

इति, यद्यप्यत्र गमनमात्रमेव श्रूयते । तथापि परिणयनपूर्वकमेव-
तद्वृष्टव्यम् ।

“यस्या स्मियेत कन्याया वाचा सत्य कृते सति ।

तामर्चन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥

यथाविध्यवगम्येनां शुक्लवस्त्रां शुचिब्रताम् ।

मिथो भजेताप्रसवात् सकृत्-सकृद्वतावृतौ” ॥

इति मनुस्मरणादयञ्च विवाहो वाचनिको सृतस्यैव भार्यात्वात्पादकः-
न वोढुः ।

“अनेन विधिना जातः क्षेत्तजास्य भवत्-सुतः” ।

इति इदमसृतस्यैव परामर्शात् । स च वाग्दत्ताविपयी-नोद्गाविप्रयः ।

“यस्या स्मियेत कन्याया” इति पूर्वाक्तमनुवचनात् ।

तथा,—

“देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यग्वियुक्तया ।

प्रजेप्सिताऽधिगन्तव्या सन्तानस्य परिजये ॥

विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यता-निशि ।

एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन” ॥

इति एवं नियोगमुपन्यस्य मनुः स्वयमेव निर्दिशति ।

“नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।

नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नयोगः कीर्त्यते क्वचित् ॥

न विवाहविधायुक्तं विधवाविदनं पुनः ।

अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मी-विगर्हितः ॥

मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेणे राज्यं प्रशासति ।

वर्णानां संकरं चक्रे कामोपहृन्चेतनः ॥

ततः प्रभृति यो मोहात्मनीतपतिकां स्त्रियम् ।

नियोजयत्यपत्यार्थं गर्हन्ते तं हि साधवः” ॥ इति ।

विधवायां नियुक्तस्त्रित्यत्र विधवाशब्दो वाग्दानानन्तरं विवाहात् प्राक्-
मृतपतिकाविषयः । नोद्वाहिकेषु मन्त्रेष्विति हेतूपन्यासात् । नन्वेवमज्ञत-
योन्या एव संस्कारार्थविधाने,—

“या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञाताऽपि वा सती ।

वोदुः स गर्भी भवति सहोदु इति चोच्यते” ॥

इति मनुवचनं विरुध्येत, गर्भिण्याः संस्काराविधानादिति चेत् मैवं,
सहोदुस्य वोदुः पुत्रत्वान्यथानुपपत्त्या तादृशसंस्काराभ्युपगमात् ।

तस्मादज्ञतयोनिश्चेद्-गतप्रत्यागता, तदा पूर्वभर्त्ता पुनः संस्कृत्य परि-
ग्राह्येति । अत्राहुः न संवाह्येति । कुतः पुनःसंस्कारस्य कलौ निषेधात् ।

यथा,—

“ऊढायाः पुनरुद्वाहं जीरुष्टाशं गोवधं तथा ।

कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम्” ॥ इति ।

न च कलिनिषेधस्यापि युगान्तरीयधर्मस्यैव,—

“नष्टे मृते”-इत्यादि पराशरीयवाक्यमस्तु प्रतिपादकं कलाविति वाच्यं,

“कलौ धर्माननुष्ठेयान् वक्ष्यामी”ति प्रतिज्ञाय तद्व्यप्रणयनाद्वाक्यस्यास्य-

तद्वर्माशुगतव्याख्यानस्य पूर्वप्रदर्शितत्वाच्चेति दिक् । तदपरे न क्षमन्ते वरान्तर-
कर्त्तृकस्यैव पुनर्विवाहस्य कलौ निषेधो न स्वकर्त्तृकस्य ।

“दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च” ॥

इति वृहन्नारदीयवाक्येनास्योपसंहारात् । अतएव, —

“बालिकाक्षतयोनाश्च वरेणान्येन संस्क्रतिः” ॥

इति धर्मज्ञसमये स्पष्टमेवाभ्यधायि । अन्यथा चिरप्रोषितजीवहार्त्ता-
नाकर्णने कर्त्तृद्वन्द्विकस्य पुनः प्रत्यागमनेऽपि स्त्रियाः पुनः संस्कारो-
निषिध्यते ।

तस्मान्नास्य निषेधस्यायं विषय इति न पूर्वेण भर्त्ता तस्याः परिग्रहे-
विरोध इति । तन्न साधु ।

स्वपरकर्त्तृकस्य द्विविधस्यापि पुनःसंस्कारस्य कलौ निषेधात् ।

यथा ब्रह्मपुराणे,—

“मृते भर्त्तरि या नारौ त्यक्तवतप्रथ तं स्वयं ।

यदि सा बालविधवा वलाच्यक्ताऽथ वा क्वचित् ॥

तथा भूयस्तु संस्कार्या गृहीता येन केनचित् ।

तत्रक्ता भर्त्तृगृहं गच्छेद्-यदि दोषं विना पुनः ॥

संस्कर्त्तव्या च भर्त्ता सा प्रायश्चित्तादिभिः क्रमात् ।

स्त्रीणां पुनर्विवाहस्तु देवराट्पुत्रसन्ततिः ।

स्वातन्त्र्यं वा कलियुगे न कर्त्तव्यम् कदाचन” ॥ इति ।

अत्र यत्तच्छब्दोपादानादेकवाक्यत्वं, तच्चेवम् । या मृतभर्त्तृका या च-
जीवन्तमेव भर्त्तारं स्वयं त्यक्त्वा सवर्णादन्यस्मात् पुरुषाद्गर्भं जनयेज्जनयितुं-
प्रवर्त्तते, सा येन केनचित् गृहीता स्वीकृता भूयः संस्कार्या । तत्र मृत-
भर्त्तृकायास्त्यक्तभर्त्तृकायाश्च विशेषप्राप्तावाह, यदि सा बालविधवा अक्षत-

योनिस्तथा त्यक्तभर्तृका भक्षापि वनान्निर्भत्स्य त्यक्ता भवति । तदैव संस्कार्या-
नान्यथा । अनेन वा,—

“या पत्या वा परित्यक्ता विधवा स्वेच्छायामि वा” ॥

इति मनुवाक्येऽपि पत्या स्वेच्छया परित्यक्तेत्येवान्वयसिद्धिः । तेन च-
क्षतयोन्याः भर्तृपरित्यक्तायाश्च व्यावृत्तिः ।

तत्र गर्भस्य कुण्डगोलकत्वपरिहारायाह,—

“भर्तुः पौनर्भवं सुतमिति” ।

भर्तृर्द्वितीयस्य पत्युः पौनर्भवं पुनर्भूमुत्पादितं सुतं पुनःसंस्कृताया-
मुत्पन्नस्यैव पौनर्भवत्वात् । एवं पुनर्भू-संस्कारमुक्त्वा गतप्रत्यागता संस्कारमाह,
त्यक्तेति,—

यदि सैव पुनर्भूः पौनर्भवं भर्तारं त्यक्त्वा दोषं पुष्टसंवन्धं विना पुनः-
भर्तुः पूर्वस्य पतुः गृहं गच्छेत् ।

तदा सा भर्ता पूर्वेण प्रायश्चित्तादिभिः संस्कार्येतिः पुनर्विवाह उक्त-
विषयः । स्वातन्त्र्यं विधवायाः पित्रादिपरिहारेण स्थितिरिति । अत्र तदा
भूयन्तु संस्कार्येति परकर्तृकस्य भर्ता संस्कर्तृक्या चेति स्वकर्तृकस्य च पुनःसं-
स्कारस्य प्रक्रमात् स्त्रीणां पुनर्विवाहस्त्विति सामान्यनिषेधो द्वावपि विषयी-
करोति । विशेषविनिगमकाभावात् । यदि सन्निधिविनिगमकस्तदा-
सुतरामस्मादभीष्टसिद्धिः । स्वकर्तृकस्यैव सन्निहितत्वात् । न च सामान्यस्यास्य-
वरेणान्येन संस्कारितिरिति विशेषेणोपसंहार इति वाच्यम् । सन्निधिलक्षण-
प्रकरणोपात्तविशेषद्वयान्वयेन विशेषरूपतयैवास्य नैराकाङ्क्षात् । ग्रन्था-
न्तरीयस्य विशेषस्य विलम्बोपस्थितिकतयाऽनन्वयात् । तस्मात् पुनर्भू-गत-
प्रत्यागता चेतुर्भेऽस्य संग्राह्ये । इति ।

यत्तु,—

“सा चेदक्षतयोनिः स्यादिति” । मनुवचनम्

तद्व्युगान्तरविषयम् उक्तवचननिश्चयात् । अतएव तादृश्यामनुक्तस्यागोऽपि
साम्प्रतविषये एव । यथा,—

“विधिवत्-प्रतिगृह्यापि त्यजत्कन्यां विगर्हिताम् ।

व्याधितां विप्रदृष्टां वा कृद्गना चोपपादिताम्” ॥ इति ।

विगर्हितां पूर्वं प्रतिगृहीतामक्षतयोनिं वापीति मेधातिथिः । विप्र-
दृष्टामन्यगतभावामिति ।

नारदोऽपि,—

“नादृष्टां दूषयेत्-कन्यां नादृष्टं दूषयेद्वरम् ।

दोषे सति न दोषः स्यादनग्रोन्त्रं त्यजतोर्वयोः” ॥ इति ।

अदृष्टकन्यापरित्यागे दण्डमाह,—

“अदृष्टाञ्च त्यजन्-दण्ड्यो दूषयंस्तु सृषागतम्” । इति ।

प्रतिगृह्य तु यः कन्यामदृष्टामुत्सृजेद्वरः ।

विनेयः सोऽथ दण्डेन कन्यां तामेव चोदहेत्” ॥

कात्यायनः,—

“वरदोषमनाख्याय पाणिं गृह्णाति यो नरः ।

याचनं च प्रकुर्वीत तद्वत्तं नाप्नुयात्तु सः ।

कन्यादोषोऽपि वमेव दाता दण्ड्यो वरस्तथा” ॥

यान्नवस्कोऽपि,—

“अनाख्याय बद्धोषं दण्ड्य उक्तमसाहसम्” ॥ इति ।

व्यवस्थानमेतज्जातीयानां निबन्धकाराणामाशयानुगतमिति प्रदर्शितमत्र-

सम्यक्तया ।—

किन्त्वस्य बहुसंशयसङ्कुलत्वात् सङ्गजेनैवावगन्तव्यं साधारणेनैतदिति-
स्फुटतोऽत्र न प्रकाशितम् । अतोऽधस्तादत्र विव्रियतं मन्देहनिरसनमहित-
मिदं वैशद्येन । यथा,—निरसनमेतज्जातिनिर्विशेषेण उत जातिभेदेनैत्या-
शङ्कायां द्विजातिव्यविषयकमेवेदमिति प्रतिभाति निरुक्तप्रमाणवृन्दपर्या-
लोचनतः ।

अतएव शास्त्रतोऽविगीतशिष्टाक्षरतश्च ब्राह्मणादिजातिव्याभ्यन्तरे-

ऽवलोक्यते निषेधो विधवोपयमनस्य सनियोगस्येति प्रेक्षावतां परमार्थः । विवेचनमेतत्सर्वं करोति पूज्यचरणो मनुरेव प्राक्प्रदर्शितस्योक्तप्रमाण-जातेनैव । तत्प्रमाणव्राताभ्यन्तरतः कतिचित्प्रमाणानि प्रदर्श्यन्ते निम्नतः-प्रसङ्गसङ्गत्यर्थः । यथा,—

“नान्यस्मिन्-विधवानारीत्यारभ्य कामोपहतचेतन” इत्यन्तप्रमाणान्युक्तानि-पुरतः ।

तथाच, “एवं नियोगविधिमभिधाय दुषयितुमाह,—

नान्यस्मिन्निति—ब्राह्मणादिभिः विधवा-स्त्रीभर्तुरन्यस्मिन् देवरादौ न-नियोजनीया, यस्मात् स्त्रियमन्यस्मिन् नियुञ्जानास्ते स्त्रीणामेकपतित्वधर्म-मनादिसिद्धं नाशयेयुरिति तट्टीकाकारः ।

तथाह स एव,—

“नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् ।”

तथाच कुल्लुकभट्टः,—

“नोद्वाहिकेष्विति, अर्थमाणं नु देवमित्येवमादिषु विवाहप्रयोजनकेषु मन्त्रेषु-क्वचिदपि शाखायां न नियोगः कथ्यते । न च विवाहविधायकशास्त्रेऽनेन पुरुषेण सह पुनर्विवाह उक्तः” । इति

द्विजातिभिरिति बहुवचननिर्देशेन क्षत्रियवैश्ययोः संग्रहः, अतस्त-ट्टीकाकारेण ब्राह्मणादिभिरित्यस्य व्याख्यातम् ।

न च प्रमाणैरितैर्नियोगनिषेधस्योद्घातिततया न पुनर्विवाहनिरसनं-विधवाया इति वाच्यं, तस्योपलक्षकत्वात् ।

“विधवावेदनं पुनः”

इत्यादि-मानवीयवाचनिकप्रमाणेनैव विधवोपयमननिषेधस्य स्पष्टतः-प्रकाशितत्वाच्च ।

विशदयति विषयमेतं स्पष्टती मनुस्तद्वशाख्याकारश्च । यथा,—

“नानागोत्रान्ना प्रजास्तीह न चाप्यन्यपरिग्रहे ।

न द्वितीयस्य साध्वीनां क्वचिद्भर्त्तापदिश्यते” ॥ इति ।

अत्राह कुल्लूकभट्टः—

“साध्वाचाराणां न क्वचित् शास्त्रे द्वितीयो-भर्तापदिश्यते एवं पुनर्भूत्व-
मपि प्रतिसिद्धं” इति ।

पुनश्च तां निषेधति स एव,—

“पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री जीवतो वा मृतस्य वा ।

पतिलोकमभौषन्तो नाचरेत्किञ्चिदप्रियं ॥

कामन्तु जपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ।

न तु नामापि गृह्णीयात्पत्यौ प्रेतं परस्य तु” ॥ इति ।

अपिच—पुनर्भवनधर्मा हि पुरुषान्तराश्रयणरूपः सधवानां विधवानां च-
सम्भवति । तत्र सधवानां स्त्रीधर्मप्रकरणपूर्वोक्तमन्वादि-वचनैर्वक्ष्यमाणै-
र्वचनेषु पतिमात्रपरायणोक्त्या, पतित्यागपूर्वकं पुरुषान्तराश्रयणे च,—

“क्लौवं वा दुरवस्थं वा व्याधितं तृड्भवेव वा ।

सुस्थितं दुःस्थितं वापि एतिमेव न लङ्घयेदिति ॥

कन्यां विवाहसमये वाचयेयुरिति द्विजाः ।

भर्ता सहचरोऽभूयार्जीविताऽजीवितापि वा ॥ इति ।

“या पतिं संप्रित्यज्य पुरुषान्तरमाश्रयेत् ।

पशुधर्मवती सा हि त्याजा वध्यापि वा भवेदिति” ॥

सत्याषाढोद्धृत-पारस्करीय-वचनवार्तन,

तथा,—

“सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः ।

द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥

इति मानवीयवचनेन,

तथा,—

“स्त्र्येभ्योऽपि दुःसङ्गेभ्यो दौःशील्यसंपादकेभ्यो विशेषेण स्त्रियो-

रक्षणीयाः—”

इति —कुलूकभट्ट-व्याख्यानेन प्रतिपादितपातित्यदेवपैत्रकर्मनर्हत्व-
त्याज्यत्व-बध्यत्व कुलाधमत्व-कुलनाशित्व-विवाहपर्युदस्तत्वोक्त्या च पुनर्भवन-
धर्मस्य स्त्रीधर्मप्रकरणानुपासस्य साधुगर्हितस्य शास्त्रप्रतिपादितवैश्यातस्कर-
धर्मवत्सदनुष्ठेयासहर्मत्व' प्रतीयते व्यक्तम् ।

विधवानामपि स्त्रीधर्मब्रह्मचर्यस्य नित्यानुष्ठेयत्वप्रतिपादनेन—इन्द्रिय-
निग्रह-कर्त्तव्यतोपदेशेन पतिमरणानन्तरं परपुरुषनाम्नोऽपि ग्रहणनिषेधेन च-
सधवानामिव विधवानामपि पुरुषान्तराश्रयणे पातित्यदेवपैत्रवर्ज्यत्वकुल-
विनाशित्व-सदनाचरणीयत्वाद्युक्तेः पुनर्भवनधर्मो वैश्याधर्म इव साधुभि-
र्निरसनीय इति च प्रतीयते । न च पुनर्भवनकर्मणः शास्त्रप्रतिपादितत्वात्-
कथमसहर्मत्व' साधुभिरनुष्ठेयत्व' चेति वाच्यं, वेदवोधितेष्टसाधनताकस्यैव-
कर्मणो धर्मत्वात् । अतएव श्रेयःसाधनं धर्म इत्युक्तं मन्वादिभि मीमांसकैश्च ।
यदि वेदवोधितत्वमात्रेणैव कर्मणो धर्मत्वमिष्टं तदाभिचारतस्करवैश्याधर्माणा-
मपि वेदवोधितत्वाद्धर्मत्वं स्यात् । इष्टापत्तौ श्रेयःसाधनं धर्मः वेदवोधितेष्ट-
साधनताको धर्म इत्याद्यभियुक्त-सुन्याद्युक्त-धर्मलक्षणं व्याह्रियेत । प्रकृते तु-
पुनर्भवनकर्मणो बहुरानिष्टमात्रसाधकत्वान्नोक्तलक्षणधर्मत्वमित्यादरणीयं
विद्वद्भिः ।

न च पूर्वतरैः कैश्चित्साधुभिराचरितत्वेन सदाचारानुमितवेदमूलकत्व'-
तस्य कथं व्याह्रियेतेति वाच्यं, नानावचनविराधात् । सदाचरणस्यापि
श्रुत्यनुमापकत्वाभावाच्च । अतएव मीमांसाकृता तदपुत्रेणैवेति श्रुतिविरोधात्-
विश्वामित्रादीनां स्वपचात्रभक्षणादिवत् न श्रुत्यानुमापकत्वमिति ध्येय-
मित्युक्तम् । अतएव दत्तायाः सधवाया विधवायाश्च पुनरधिवेदनेन वर्ज्यत्वाभि-
धानात् पर्युदस्तत्वं, निन्दाश्रवणात् दुरदृष्टाभिगमनेन च प्रसज्यप्रतिषेधत्वञ्च ।
अपिच ।

“सप्त पौनर्भवाः कनया वर्जनीयाः कुलाधमाः ।

तथा,

“द्वत्येताः कश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत् ।”

इति याज्ञवल्क्यकाश्यपोक्तप्रमाणजातं जागरूकं तत्र ।

“पौनर्भव-इति स्वार्थेऽणप्रत्यय इतिटोकाकारः ।

पौनर्भवनधर्मस्यापि वर्ज्या इत्यनेन पर्युदस्तत्वलाभान्न भार्यात्व-
निष्पादकत्वं, तेन पुनरुद्वाहिताऽपि पुनर्भूः न पत्नी ; किन्तु अवदा स्त्री-
विशेषः । अतएव न सा देवे नापि पित्रे इत्युक्तं, कुलाधमत्वकुलदाहकत्व-
निन्दाश्रवणाच्च प्रसज्यप्रतिषेधत्वेन प्रत्युताधर्मप्रयोजकत्वमेव । इत्यव-
गन्तव्यम् । अतएव स्मृतिचन्द्रिकायामपि स्त्रैरिणीवदाचरणनिषेधार्थमाह,—

“पानाशनदिवास्वप्न इत्याद्युक्तम्” ।

तेन चान्यपूर्वायाः पुनर्भवनादि-धर्माचरणं प्रतिषिद्धाभितप्रवधेयम् । एवं-
सर्वप्रकारेण अन्यपूर्वापर्युदासे प्राप्ते विशेषमाहेति मिताचरोक्तेषु पुनर्भूस्त्रियाः-
पुरुषसम्बन्धदूषितत्व-संस्कारदूषितत्वलाभेन पुनर्भवनधर्मस्य दुष्टधर्मत्वमेव-
न तु साधुधर्मत्वमिति व्यक्तम्” ।

अतएव,—

“कुलटा स्त्रैरिणी चान्याः परपूर्व्याः स्त्रियस्तथा ।

पतितास्ता हि विज्ञेयास्तत्तदाचरणं तत्रजिदिति” ॥

विवेकटीकाकारधृतपारस्करवचनेनापि पुनर्भूस्त्रीणां पातित्यमुक्ता-
तद्धर्माचरणं निषिद्धम् ।

किंच,—“सकृदेव कर्त्तव्यं कन्यादानमित्याह मनुः ।

यथा,—

“सकृदंशो निपतति सकृत्कनया प्रदोयते ।

सकृदाह ददानौति त्रीण्येतानि सकृत् सकृन्” ॥

तथाच सति लक्षिते वरदांशे वरान्तरग्रहणस्यापि महर्षिभिरभ्यनुज्ञात-
तया सत्यवतः स्नाभ्यात्मकत्वेन पूर्व्वतो मनसा उततया नारदवाक्यतस्तस्या-
ख्यायुस्त्वमवगत्य पित्रा बहुशो निवारितापि सावित्री न ततराज तमिति-
प्रकटयन्ति निम्नतो वनपर्वीयप्रमाणानि यथा,—

राजोवाच,—

“एहि सावित्रि ! गच्छ त्वमनं वरय शोभने ! ।
तस्य दोषो महानेको गुणानाक्रम्य च स्थितः” ॥

सावित्र्यवाच,—

“सकृदंशो निपतति सकृत्कनरा प्रदीयते ।
सकृदाह ददानोति त्रोग्धेतानि सकृत्-सकृत् ॥
दीर्घायुरथ वाल्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।
सकृद्भृतो मया भर्ता न द्वितीयो वृणोम्यहम् ॥
मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाभिधौयते ।
क्रियते कर्मणा पश्चात्पमाणं मे मनस्ततः” ॥ इति ।

तथा प्रमाणानि यथा शिवपुराणीय-ज्ञानकाण्डे—

मेना,—

“यदि दास्यसि पुत्रीं त्वं त्यच्याम्येतत्कलेवरम्” ।

पार्वत्युवाच,—

“मातस्ते विपरीता वै बुद्धिस्त्वां समुपगता ।
देहि दानं शिवायैव ह्याश्रमं सार्थकं कुरु ॥
यदि न दास्यसि तथा न वृणोऽन्यं तथोत्तमम् ।
मनसा वचसा देवि ! कर्मणा वा हरः स्वयम् ॥
वृतो वृतो वृतश्चैव यदीच्छसि तथा कुरु इति” ।

तथाच देवीभागवते,—

पितोवाच,—

“यदि सुदर्शनं वत्से हठात्त्वं वै वरिष्यसि ।
क्षुधाजित्वाच्च माञ्चैव हनिष्यति वलान्वितः ॥

सुदर्शनश्च तेजस्वी बलमत्तः प्रतापवान् ।
द्वितीयस्ते पतिः पश्चात्-भविता विकले सति” ॥

पुत्रवाच,—

“सत्यमुक्तं नृपश्रेष्ठ ! जानामि च व्रतं मम ।
नानं वृणोमि भूपालं सुदर्शनमृते क्वचित् ॥
मया सुदर्शनः पूर्वं धृतश्चेतसि नानग्रथा ।
कारणं पुण्यपापानां मन एव महौपते ।
मनसा विधृतं त्यक्त्वा कथमनं वृणे पितः” ॥ इति ।

तथाच स्कन्दपुराणान्तर्गत-सनत्कुमारसंहितायां,—

यथा रत्नावली,—

“न चाहं वरयिष्यामि पतिमनं कथञ्चन ।
दशार्माधिपतिः श्रुत्वा श्रूयतां तत्र कारणम् ॥
सक्तञ्जल्पन्ति राजानः सक्तञ्जल्पन्ति वै द्विजाः ।
सक्तकन्या प्रदीयेत त्रौण्ये तानि सक्तत्-सक्तत् ॥” इति ।

प्रमाणानि प्रचुराख्येतस्तुत्यानि बहुषु धर्मशास्त्रीयग्रन्थेषु विद्यमानान्यपि-
ग्रन्थबाहुल्यभिया नोद्धृतान्यत्र ।

मन्वादिवचनैरपि कन्यायाः सक्तहानाभिधानेन विवाहितायाः पुनरधि-
वेदननिषेधात्, नर्भवनधर्मां वेश्याधर्म इव-माधुभिरपोषणीयः । अतएव-
स्मार्त्तभट्टाचार्यैरुक्तम् ।

कन्यायाः सक्तहानन्तु पाणिग्रहणमंस्कारयुक्त-कन्याविषयकमिति तन्मात्रेण-
वाग्दत्ताविषयम् । वाग्दानेन कन्यानिष्ठपितृमत्वानपगमाद्वाग्दानान्तरस्यापि-
सम्भवात् ।

“अनेकेभ्योऽपि दत्तायामृदायान्तु यत्र वै” । इति ।

कात्यायनवचनस्य तत्रतिपादकत्वाच्च ।

सति पर्यालोचिततनिरुक्तप्रमाणव्राते कीदृक्शास्त्रसङ्गतं विधवावेदनं-
तदनायासेनैव बोध्यं बुद्धिमद्व्यक्तिमात्रेणैव । सम्प्रति मन्वाद्यनुमोदिता कौटुम्भी-
कन्या विवाहार्हा, तदोधकप्रमाणान्यादितः प्रोक्ततयात्र नोक्तोलितान्येव ।

अपिच, विषयेऽस्मिन् वेदीयप्रमाणमप्युद्ध्रियतेऽधस्तात् ।

“यदेकस्मिन्-यूपे द्वे रशने परिव्ययति । तस्मादेको द्वे जाये विन्देत ।
यन्नैकां रशनां द्वयोर्यूपयोः परिव्ययति तस्मान्नैका द्वौ पती विन्देत” ।

तथा, पूर्वपतिलङ्घनमधर्माधायकमिति प्रकटीकृतमादिपर्वान्तभूत-
वकबधपर्वणि ।

यथा,—

“न चाप्यधर्मः कल्याण ! बहुपत्नीकता नृणां ।

स्त्रीणामधर्मः सुमहान् भर्तुः पूर्वस्य लङ्घने ॥”

तथा,—

“एकस्य बह्वो विहिताः पत्नश्च कुरुनन्दन ! ।

नैकस्या बहवः पुंसः श्रूयन्ते पतयः क्वचित् ॥” इति ।

निरुक्तप्रमाणवृन्द्वलान्विधीयते विधवाविवाहनिषेधो द्विजातितयविषय-
को नान्यजातिविषयक इति ।

तथा,—दृश्यतेऽस्मद्देशीयशिष्टाचारोऽपि ।

तथापि,—

“कन्यायां दत्तशुल्कायामित्यादिप्रोक्तमन्वादिधर्मशास्त्रीयवचनानां वाग्-
दत्तादिकन्याविषयकत्वेन सामान्यतः सति दत्तावकाशत्वेऽपि विशेषतो दत्ताव-
काशत्वाभावात् । परस्परं स्मृतिविरोधसंघटनसम्भावनयाऽतानुशीयते-
समालोचनं तत्तद्वाक्यानां स्फुटतोऽवकाशप्रदानपूर्वकम् । तथा,—

प्रथमतः “कन्यायां दत्तशुल्कायामित्यादिवाक्यानां सम्पूर्णतो लिखित-
तयाऽपि सूच्यन्तेऽधस्तात् संक्षेपतस्तत्तद्वचनान्यावश्यकतयात्र । यथा,

“कन्यायां दत्तशुल्कायामित्यादि” मनुः,—

तथाच “अङ्गिर्वाचे”त्यादि, तथा,—“यावश्चेति” वशिष्ठ, स्तथाच-
 “यापत्या वा परित्यक्तेत्यादि” । तथा, सा चेदन्नतयोनिरित्यादि” । मनुः,
 तथाच “स तु यदन्यजातीय” इत्यादि । कात्यायनः । तथाच,—
 “वरश्चेत् कुलश्रीलाभ्यामित्यादि” । शातातपः,
 तथाच, “उद्वाहतापि सा कन्ये”त्यादि । नारदः ।
 तथाच “निसृष्टो वा हतो वापी”त्यादि”, वौधायनः । तथाच,-
 “पाणिग्रहे मृते बाले”त्यादि” वशिष्ठः । एतद्भिन्नास्त्रन्यान्त्यस्मृतिषु तथाच-
 ऋग्वेदेऽपि दृश्यन्ते प्रमाणान्यप्येतादृशानि ।

ननु “कन्यायां दत्तशुल्काया”मित्यारभ्य “पाणिग्रहे मृते बाल—इत्यन्त-
 वचनजातानामेतत् समयोपयोगितया वाग्दत्ताकन्याविषयकत्वेन प्रदत्ता-
 वकाशत्वं कैश्चिन्नियमकर्तृभिर्यत्, तत्तु समीचीनमिति चेन्न, विविधदशापन्न-
 कन्यकानामन्ततः कतिपयप्रमाणानां सति वाग्दत्ताविषयकत्वेऽपि “पाणिग्रहे-
 मृते बाल” इत्यादि वाक्यान्तराणां संस्कृताऽन्नतयोनिकाविषयत्वात् । विभिन्न-
 विषयावेदकप्रमाणानामेकविषयात्मकप्रतिपादकत्वेन क्लिष्टकल्पनाध्यवसायस्य-
 स्पृष्टतः समुद्भासितत्वाच्च ।

यदेतद्विषयकमन्यान्वविवेचनं, तत्तद्वन्नप्रमाणान्यान्वविवेकावसरे विगदितव्यं-
 स्थाने स्थाने । न च निरुक्तप्रमाणदृष्टितो विधवोपयमनं नाशास्वीयमितिवाच्यं,-
 वेणराजत्वावसरे तत्पूर्वतश्च तत्तत्समयानुकूलतया नियोगादिविधेः-
 प्रचलितत्वेन सति प्रतिपादितं तद्विधानेऽपि तदाचरणस्य सम्भावित-
 बहुदोषत्वेन तथा स्वरुचेरविषयतया च नियोगादेर्मनुना स्वयमेव निषिद्धत्वात्,
 मनूक्तप्रमाणत्रातदृष्टितस्तद्वाच्यकर्तृर्मेधातिथिर्भाष्यतथाभिप्रायस्यास्य स्पृष्टतः-
 प्रतीयमानत्वात्, तदनुष्ठानस्य स्वेनैवाध्यस्तपशुधर्मत्वाच्च ।

तथा समर्थयत्येतमभिप्रायं वेदोऽपि, अन्यथा विवाहस्यान्ते विवाहविधौ-
 च द्वितीयोपयमस्याभविष्यन्नामोक्षेः ।

अपिच,—विधेः प्रतिपादनमेतस्यावश्यकमिति कुर्युर्धेनानमि संहिता-
 कर्त्तारस्तदा नाकरिष्यन्निषेधविधेरवतारणमेव ।

यत्तु तत्र पुरुषस्य द्वितीयविवाहोक्तेस्त्वादृग्नान्कारी पुनर्विवाहोक्तेस्वाभावो-

न दोषाधायक इति यदुस्थापयन्त्यापत्तिं तन्मन्दं, पुरुषस्य दानग्रहीतृतया-
मन्त्रे तन्नामोक्तेखस्यानावश्यकत्वात्,—

कन्याया दानयोग्यद्रव्यत्वेन विवाहीयमन्त्रे देयद्रव्यनामोक्तेखस्य-
विधेयत्वाच्च ।

अन्यच्च—साधारणतो देयपदार्थजातस्य ग्रहीतधिकरणीयतया कन्या-
ग्रहीतुर्ग्रहीतपन्नगामधिकारस्य विद्यमानत्वेन । तथा,—

“स्वस्वत्वध्वंसपूर्वकपरस्वलोपादान”मित्यस्य दानपदार्थत्वेन ।

“सक्तदंशोनिपतत्यादिमानवोयवचनवलेन च प्रदत्तकन्यायाः पुनर्भवनस्य-
न भवेत् कदापि सम्भवपरत्वम् ।

अतो यः कुलसाङ्ख्यापादकः पुनर्विवाहः स तु धर्मपथमतिक्रामता वेष-
नृपतिना प्रचलितो,—न त्वस्य पशुधर्मात्कृत्वेन शिष्टादृत इति प्रतीयते-
शास्त्रतः ।

अपरंच,—पत्नीवियोगादिहेतुकद्वितीयपरिणयने हेतूनाहुर्व्याघ्रवल्क्यादयः ।

यथाह याज्ञवल्क्यः—

“सुरापी व्याधिता धूर्ता बन्ध्यार्थघ्नप्रप्रियस्वदा ।

स्त्रीप्रसूयाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी च या” ॥

अधिवेदनं भार्यान्तरपरिग्रहः ।

तथा चाह मनुरपि,—

“मद्यपाऽसत्यवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ।

व्याधिता वाऽधिवेत्तव्या हिंसार्थघ्नी च सर्व्वदा” ॥ इति ।

मद्यपाऽत्र द्विजातिस्त्री बोद्धव्येति प्राञ्चः ।

तथा स्मृतिभास्करेऽपि,—

“व्याधिता स्त्रीप्रजा बन्धा उन्मत्ता विगतात्तर्त्तवा ।

अदृष्टा लभते तत्रागं तीर्थतो न तु धर्मतः” ॥

तीर्थतो योनितः । “एतन्निमित्ताभावे नाधिवेत्तव्या ।” इत्यापस्तम्बः,—

तथाच गादाधरीयकालसारे, यथा स्वकृतकारिका,—

“नोद्वाहे दारसत्वे त्वधिक्षितिरितरात्रादिभुक्तौ महे नो” इत्यादि ।

तथा,—

“अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विजः ।
आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तोयते त्वसौ ॥
जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये वा रतः सदा ।
नासौ फलं समाप्नोति कुर्वाणोऽप्याश्रमच्युतः” ॥

इति दशवचनं ।

तथा,

“व्रतेषु लोपको यश्च आश्रमाद्विच्युतश्च यः ।
संदंशयातनामध्ये पततस्ता-वुभावपि” ॥ इति—

विष्णुपुराणीयवचनम् ।

तथा—विशेषयति भविष्यपुराणं,—

“चत्वारिंशद्वत्सराणां साष्टानाञ्च परं यदि ।
स्त्रिया वियुज्यते यश्च स तु रगडाश्रमी मतः ॥
अष्टचत्वारिंशदब्दं वयो यावन्न पूर्यते ।
पुत्रभार्यावियुक्तस्य नास्ति यज्ञाधिकारिता” इति ॥

तथाच मात्स्ये ;—

“सपिण्डीकरणादृद्धं प्रेतः पार्वणभाक् भवेत् ।
वृत्तपूर्त्तेष्टियोग्यश्च गृहस्थश्च ततो भवेत्” ॥ इति ।

“वृत्त” प्रतिग्रहादि, इष्टं यागादि, गृहस्थो भवेदित्यनेन पुत्रः स्वविवाहं-
कुर्यात् । गृहस्थपदस्य संगृह्योतदारे मुख्यार्थत्वात् । तथाच वचनवला-
द्भाष्यायां विवाहान्तरकरणाभावः ।

इत्यादि-प्रमाणव्रातसामर्थ्यतः पुरुषस्य प्रकाशितमहर्ष्यभ्युत्थातपुन-
र्विवाहत्वात् । तथाच, कात्यायनः—

“मृतायामपि भार्यायां वैदिकाग्निं न हि तत्रजेत् ।
 उपाधिनाऽपि तत्कर्म यावज्जीवं समापयेत् ॥
 रामोऽपि कृत्वा सौवर्णां सीतां पत्नीं यशस्विनीम् ।
 ईजे यज्ञैर्बहुविधैः सह भ्रातृभिरच्युतः” ॥ इति ।

तथा,—

“अपत्नीकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला ।
 सिङ्घान्नेन न कुर्वीत आमन्तस्य विधीयते” ॥

इत्युशनसो वाक्यं । तथा,—

“नैकयापि विना कार्यमाधानं भार्याया द्विजैः ।
 अकृतं तद्विजानीयात् सर्वा नान्या रभन्ति चेत्” ॥ इति
 कातगायनीयवचनं । तथा,—

“सतग्रामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् ।
 सवर्णासु विधौ धर्मं जगृह्या न विनेतरा” ॥

इति योगीश्वरवाक्यं । तथाच,—

“सदारोऽन्यान् पुनर्दारानुद्घोढं कारणान्तरात् ।
 यदौच्छेदग्निमाकुर्वन् क्व होमस्य विधीयते ।
 स्वाग्नाविव भवेद्धोमो लौकिके न कदाचन” ॥

इति कातगायनीयवाक्यञ्च ।

इतरादिप्रमाणसन्दोहबलात्पत्नीमन्तरा स्वकर्तृकयज्ञाधानादि-कर्मानु-
 ष्ठानासम्भवाच्च पुरुषस्य द्वितीयोपयमो धर्मशास्त्रानुमोदित इति सुस्थिरः-
 सिद्धान्तः ।

अपिच, स्त्रियः सपतिकत्वे ।

“नास्ति स्त्रीणां पृथक् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।
 पतिं शुश्रूषते यत्तु तेन स्वर्गे महोयते” ॥ इति ।

तथा, कामं भर्तृनुज्ञया व्रतोपवासनियमेज्यादीनामभ्यासः स्त्रीधर्म इति-
मनुशङ्कीयवाक्यद्वयोक्त-कर्माणि भर्तृनुज्ञामन्तरा अनुष्ठातुमक्षमतयाऽपि सति-
वैधव्ये स्वातन्त्र्येण ।

तथा, “सृते भर्तृरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वेति” विष्णुः—

अत्र ब्रह्मचर्यं प्रधानमक्षयफलत्वात् । तथा “विधवानान्तु नारीणां-
ब्रह्मचर्यं सदैव हि” इति बृहद्दर्शनपुराणं, तथा, भर्तुः पितुः स्वजनस्य वा-
गृहमाश्रित्य संयतजिह्वाहस्तपादेन्द्रिया स्वाचारवती दिवारात्रं भर्तारमनु-
शोचती व्रतोपवासैः कृशात्मा आयुषोऽन्ते पतिलाकं जयती”तत्रापस्तम्बो-
पचनम् ।

तथाच,—

“कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ।

न तु नामापि गृह्णीयात्-पत्यौ प्रेते परस्य तु” ॥

इति नारदीयवचनं ।

तथाच, ब्राह्मे—

“असगोत्रः सगोत्रो वा स्त्री दद्याद् यदि वा पुमान् ।

प्रथमेऽहनि यो दद्यात्-स दशाहं समापयत् ॥” इति ।

तथाच मार्कण्डेयः,—

“सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाम्” । इति—

निरुक्तप्रमाणपर्यालोचनतस्तदनुमतिमन्तरिण वरं प्रतीयते श्रौतस्मार्त्त-
कर्मानुष्ठानाहत्वं, न तु पत्नीविहो नपुरुषवत्तत्कर्मायोग्यत्वम् ।

तथा, मनूक्तनियोगनिषेधकपक्षव्याख्यानावसरे तत्रियोगादिनिषेधः कलि-
युगविषय इति—

यदुक्तं कुल्लूकभट्टेन तदुपरिष्ठात् प्रकाशयते मनुवचनमहितम् ।

“ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमोतपतिकां स्त्रियम् ।

नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः” ॥ इति ।

तत इति,—वेणकालाग्रमृति यो मृतभर्तृकादिस्त्रियं शास्त्रार्थज्ञानाद-
पत्रनिमित्तं देवरादौ नियोजयति तं साधवो नियतं गर्हन्ते अयं च स्वीकृत-
नियोगनिषेधः कलियुगविषयः । तदाह ब्रह्मसूत्रिः—

“उक्तो नियोगो मुनिना निषिद्धः स्वयमेव तु ।
युगक्रमादशक्योऽयं कर्तुमन्यैर्विधानतः ॥
तपोज्ञानसमायुक्ताः कृते वेतायुगे नराः ।
द्वापरे च कलौ नृणां शक्तिहानिर्हि निर्मिता ॥
अनेकधा कृता पुत्रा ऋषिभिश्च पुरातनैः ।
न शक्यन्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहौनेरिदंतनैः” ॥

अतो यज्ञोविन्दरार्जन युगविषयव्यवस्थामज्ञात्वा सर्वदेव सन्तानाभावे-
नियोगादनियोगपक्षः श्रेयानिति स्वमनीषया कल्पितं तन्मुनिव्याख्या-
विरोधाच्चाद्रियामहे ।

“नापराधेऽस्मि विदुषां क्वाहं सर्वविदः कुधौः ॥” इति ।

कुल्लुकभट्टः ।

स्वकृतपाराशरीयसंज्ञिताभाष्यान्तरीणे स्थाने स्थाने नियोगादिनिषेधोऽयं-
कलियुगीय इत्युद्धृष्टं साधवाचार्येणापि ।

दृष्टं चैतच्छास्त्रतो व्यवहारतश्च । अतः स्त्रियः पुनर्भवनमतीवगर्हणीय-
मेव । न च कालान्तरनिषिद्धानुष्ठानस्य कर्मणो विपत्तावाचरणस्य पूज्यपाद-
महर्ष्यभ्यनुज्ञाततया कलिनिषिद्धस्यापि निरुक्तनियोगादिकर्मव्रातविधानस्य-
तद्युगीयापदि दोषाजनकत्वमिति वाच्यं, इदानीन्तनतदीयापदि जनसंख्या-
वर्धनस्यातीवाधिक्येन तत्परिपोषणभारस्यातन्तदुर्वहतयाऽत्र नियोगाद्यनु-
ष्ठानस्य तदधिकलोकसंख्यावृद्धसम्भावनया समुपस्थितविपत्त्यन्तरत्वात् ।

निषिद्धस्याप्यापदुहारोपयोगिकार्यजातस्य महर्ष्यभ्यनुज्ञातत्वाच्च । सम्प्रति-
पूज्यपादेर्महर्षिभिस्तथा व्याख्याकर्तृभिर्विधवाविवाहप्रतिपादकवचनानां साहं-
मनुवचनेन परिहर्तुं विरोधं प्रदत्तो यच्च यत्रावकाशस्तेषामुहाव्यतेऽत्र-

तत्तत्पर्यालोचनम् । यतो मनुमतविपरीतमतं भारतेऽस्मिन् न प्रशस्तमिति
बृहगोतमादिमहर्षिभिः प्रतिपादितं पूर्वतः—

यथाह बृहगौतमः,—

“भारतं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सितम् ।

आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः” ॥ इति ।

तथाच बृहस्पतिः—

“वेदार्थोपनिबद्धत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम् ।

मन्वर्थविपरीता या सा स्मृतिर्न प्रशस्यते” ॥ इति ।

तथा च्छान्दोग्यब्राह्मणेऽपि,—

“मनुर्वं यत्तु किञ्चिदवदत्तज्ञेयज” इत्यादि ।

मन्वादिधर्मशास्त्राणां नाभविष्यच्चेदेतादृशाभिप्रायः ; तदा पुनर्भुवां तद-
पत्यानां परपूर्वापत्तीनाञ्च निन्दावेदकवचनानि कथमुदलेखित्यन्महर्षयस्ते स्वस्व-
यन्येषु । लिख्यन्तेऽये तद्वहविदकवचनानि, यथा उशनाः,—

“श्रुतिविक्रयिणो यत्र परपूर्वाः समुद्रगाः ।

असमानान् याजयन्ति पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥

पौनर्भवः कुसीदौ च तथा नक्षत्रदोषकः ।

बहुनात्र किमुक्तेन विहितान् ये न कुर्वते ।

निन्दितान्याचरन्तेऽते वर्ज्याः श्राद्धे प्रयत्नतः” ॥ इति ।

तथाऽङ्गिराः—

“अन्यदत्ता तु या कन्या पुनरन्यस्य दीयते ।

तस्याश्चान्नं न भोक्तव्यं पुनर्भूः सा प्रगीयते” ॥ इति ।

तथा बृहपराशरः,—

“अन्यदत्ता तु या कन्या पुनरन्याय दीयते ।

तस्या अपि न भोक्तव्यं पुनर्भूः सा प्रकीर्त्तिता” ॥

“यः स्त्रैरिणीनाञ्च पूनर्भवाञ्च यः कामचारौ द्विजयोषिताञ्च ।
सुरेताधाः पाकमना यदद्याद्विप्रः स चन्द्रव्रतकृच्छुचिः स्यात्” ॥

इति ।

तथाच, याज्ञवल्क्यः—

“रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा ।
अवकीर्णी कुण्डगोलौ कुनखी श्यावदन्तकः ॥
मातृपितृपरित्यागौ कुण्डाशी वृषलात्मजः ।
परपूर्वपापतिस्तेन कर्मदुष्टाञ्च निन्दिताः” ॥

तथाच मनुः—

“औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्वपापतिस्तथा ।
प्रेतनिर्हारकश्चैव वर्जनौयाः प्रयत्नतः ॥
एतान् विगर्हिताचारानपाङ्क्त्यान् द्विजाधमान् ।
द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत्” ॥

इत्यादि बह्विनि यन्यान्तरीयवचनानि विद्यमानान्यपि ग्रन्थविस्तरभिया-
नोक्तोलितान्यत्र ।

मन्त्रादि-धर्मशास्त्रीयाशयमनुसृत्येदानों कलिवर्ज्यविधिं प्रतिपादयता-
मभ्यन्तरे कतिपयशास्त्राणामेकैकशास्त्रीयवचनत्रातस्यैतद्वावस्थान्तरतः संक्षेपेण-
कुत्र कुत्र सत्यपि सूचितत्वे “खले कपोतिकाभ्यायेन” तत्समस्तशास्त्रीय-
वचनान्युद्गास्यन्तेऽत्रैकत्रीकृत्य निष्कृतः ।

यथाह ऋतुः—

“जड़ायाः पुनरुद्वाहो दत्ता कन्या प्रदीयते ।
न यज्ञे गोबधः कार्य्यः कलौ न च कमण्डलुः ।
विधवायां प्रजोत्पत्तिर्देवरस्य नियोजनम् ।
वालिकाक्षतयोन्याश्च वरेणान्येन संस्कृतिः ॥

दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।
एतानि लोकगुप्तार्थं कलेरादौ महात्मभिः ॥
निवर्त्तितानि सर्वाणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः” ॥ इति ।

तथा आदित्यपुराणे, —

“जदायाः पुनरद्वाहं जेष्ठशं गोवधं तथा ।
कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम्” ॥ इति ।

तथा बृहन्नारदीयपुराणे, —

“दत्ताज्ञतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य तु” ।

तथा, —

“समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्भवेत्” । इत्यादि ।

तथा हेमाद्रौ देवलः, —

“समुद्रयातुः स्वीकारः कमण्डलुविधारणम् ।
दत्ताज्ञतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च” ॥
“दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं वर्जयीत कलौ युगे ।
एतान् यस्तु त्यज्ज्वर्मान् स द्विजो दोषभाक् भवेत् ।
तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति तप्तकृच्छ्रेण तैरपि ॥” इति ।

तथाच स्मृत्यर्थसारे वायवीयमंजितायाश्चासीदुल्लिखितमेतन्निर्दिष्टम् ।

निरुक्तप्रमाणव्रातपरिशीलनतः प्रतिभाति विधवाविवाहानुष्ठानं कलीतर-
युगविषयकमिति । अतः कलौ विधवावेदननिषेधो व्यक्तमुक्तः कृत्वादिभिः ।

यच्चात्र, —

“समयश्चापि साधूनामि”त्याद्युक्तेन तस्य वेदमूलकत्वमिति कैश्चिदुक्तं-
तदुत्तानशयमतिविनिमितम् ।

यदयं वचनार्थः, महात्मभिर्बुधैर्वेदोक्तयुगधर्मस्य व्यवस्थापूर्वकं निवर्त्तितानि-

निवारितानि अर्थाद्विषयानीत्यर्थवशेन वेदमूलकत्वस्य स्युष्टं प्रतीय-
मानत्वात् ।

न च बुधैर्निर्वर्तितानीत्यभिधानाद् वेदैर्निर्वर्तितानीत्युपलभ्यते इति-
वाच्यम् ।

“गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्मणि ॥” इति ।

“विषादशुद्धिं प्रवदन्ति सर्वे” इत्यादि वचनप्रतिपादितस्यापि कर्मणो-
भवदुक्तियुक्त्या न वेदमूलकत्वं स्यात् ।

प्रमेयस्य वेदमूलकत्वाभावे प्रमाणस्यापि तदभावादुक्तपुराणवचनानाम-
प्रामाण्यं स्यात् । वेदमूलकत्वेनैव तेषां प्रामाण्यस्य कर्मब्रह्ममीमांसयो-
र्जैमिनिसूत्रेणाभिधानात् ।

तस्य हि वेदमूलकत्वाभावे पुराणस्मृते वेदानुमापकत्वाभावात् स्मृत्यधि-
करणविरुद्धसिद्धान्तप्रसङ्गो दुष्परिहरश्च स्यादिति लोकगुप्तार्थमित्यनेनाप्येत-
दभिहितं ; यदन्यस्मिन् युगे भूरिपुण्यवता तजस्विना केनापि
किञ्चिदनिष्ठाचरणं कृतमपि न लोकक्षयकं तेषां पुण्यवलादेव पापनिवृत्ति-
सम्भवति कलौ तु स्वल्पपुण्यवता कृतं किञ्चिदनिष्ठानुष्ठानमपि लोकक्षय-
करमतो लोकरक्षार्थं निर्वर्तितानीति ।

एवञ्च कलौ मुनिसंघट्टीतवेदोक्तविधवावेदननिषेधे ।

“अस्वर्ग्यं लोकविहिष्टं धर्ममप्याचरेन्नतु” ।

इति मिताक्षराष्टतवचनात्, सदाचारमपि प्रमाणयति समयश्चापीति ।
प्रवर्तित-निर्वर्तितकर्मसु साधूनां समयश्चापि वेदवत्प्रमाणं भवेत्त्यादित्यर्थः ।

तथाचा वेदसदाचारो हावेव प्रमाणमित्यगन्तव्यं, अन्यथा चकारापि-
कारयो वैयर्थ्यमापद्यते ।

होलाधिकरणन्यायेनाप्यत्र सदाचारानुमितवेदमूलकत्वमित्यपि व्यक्तं
स्मार्त्तिकर्मणां स्मृतिलिङ्गानुमितवेदमूलकत्ववदिति ।

तर्हि के गिष्टौ इत्यांकाङ्क्षायां तल्लक्षणमाह बोधायनः ;—

“शिष्टाः खलु विगतमत्सरा निरहङ्कारा न कुभोज्यान्वा अलोलुपाः साक्षाद्-
वेदार्थज्ञा दम्भदर्पमोहक्रोधादिवर्जिता” इति ।

शिष्टानामाचरणं सदाचारः । तदाह हारीतः,—

“साधवः क्षीणदोषास्तु सच्छब्दः साधुवाचकः ।

तेषामाचरणं यस्तु स सदाचार उच्यते” ॥ इति ।

अतः प्रतीयतं बहुदोषोत्पत्तिसम्भावनया कलौ शास्त्रतो महर्षिभिस्तथा-
तदीयापदि व्यवहारतोऽविगीताचारैः शिष्टं च निषिद्धं तदनुष्ठानं द्विजातिव्य-
भारतेऽस्मिन्निति ।

ननु कलिधर्मप्रकाशकेन महर्षिणा पराशरेण सामान्यतो—

“नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लौवे च पतिते पतौ ।

पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते” ॥ इति ।

तदीयवचनेन कलावेव विधवावेदनानुष्ठानस्याभ्यनुज्ञाततया कथमत-
शास्त्रतो विधवोपयमनं निषिद्धं तज्जातिव्यं महर्षिसन्दोहेनेत्याशङ्कितव्यं-
कैचिदिति चेन्न, पूर्वपक्षस्यास्य दुर्बलतावेदकत्वात् सहस्रान्वादधर्मशास्त्र-
निवहेन प्रतिपादयितुमेकवाक्यतामित्येवप्रचलितस्मृतिदर्पणादिनिबन्धकविशि-
ष्टतः शूद्रस्त्रीविषये वाक्यस्यास्य दत्तावकाशत्वादन्वया मनुमतविरोधितया-
तत्संहिताया भारतोऽत्राब्रव्यप्रतिष्ठत्वाच्च । अतएव मनुप्रतिपादितद्विजाति-
पदावलोकनेन ब्राह्मणाद्विजातिव्यस्य निषिद्धनियोगाद्यनुष्ठानतया शूद्रस्त्री-
विषयकत्वाविवेचनमस्य नाथौक्तिकमिति परमार्थः ।

अपिच,— न तावदाक्यमिदं पराशरीयसम्बलम् ।

तद्वन्मनुवृद्धयाज्ञवल्क्य-नारदादिकृतग्रन्थेषु तथास्मिपुराणे च वाक्यस्यास्य-
दृष्टिगोचरत्वात् । अतस्तत्तद्-ग्रन्थीयप्रमाणानामर्तवां प्रायशस्तुल्यतया ग्रन्थ-
बाहुल्यमिमांसा च तत्सम्बन्धतः प्रकाश्यन्तेऽधस्ताद्ग्रन्थद्वयोक्तवचनानि । यथा,—

नारदः—

“नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लौवे च पतिते पतौ ।

पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते” ॥

अष्टौ वर्षाण्यपेक्षत ब्राह्मणौ प्रोषितं पतिम् ।
 अप्रसूता च चत्वारि परतोऽन्यं समाश्रयेत् ॥
 “द्वित्रया षट् समास्तिष्ठेदप्रसूता समावयम् ।
 वैश्या प्रसूता चत्वारि द्वे वर्षे त्वितरा वसेत् ॥
 न शूद्रायाः स्मृतः काल एष प्रोषितयोषिताम् ।
 जीवति श्रूयमाणे तु स्यादेव द्विगुणो विधिः” ॥ इत्यादि ।

तथाचाग्निपुराणे, —

“नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लौवे च पतिते पतौ ।
 पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते” ॥
 मृते तु देवरे देया तदभावे यथेच्छया । इत्यादि ।

निरुक्तवचनजालपर्यालोचनतोऽवबुध्यते सुस्पष्टमेतत्, स्वामिनि सति-
 प्रोषिते द्विजातिस्त्रियः प्रोक्तप्रमाणनिर्दिष्टस्त्रीयस्त्रीयसमयापेक्षणानन्तरमाश्रयेयुः-
 स्वाभ्यन्तरं नतु विवहेयुरिति ।

केवलं शूद्रजातीयाः स्त्रियः नियमितकालापेक्षणस्य शास्त्रेऽनुक्ततया सति-
 प्रोषिते स्वामिनि कालमनपेक्ष्य स्वाभ्यन्तराश्रयणस्याभ्यनुज्ञातत्वात् ।

तथा, प्रदेशेऽस्मिन् मृते सति पत्न्यौ देवरावलम्बनस्य तदभावे पुरुषान्तरा-
 श्रयणस्य तथा पत्न्यौ सत्यपि जीवति परस्परमनोमालिन्धवशात् स्वाभ्यन्तर-
 श्रयणस्य च व्यवहारतस्तज्जातौ दृष्टविषयत्वात्तथा ग्रन्थान्तरोक्तवचनान्यनुज्ञिष्य
 केवलं वाक्यस्यैतस्य स्वसंहितायामुद्भावितत्वाच्च पाराशरीयवाक्यमिदम् शूद्रस्त्री-
 विषयकमेवेति निष्कर्षः । सत्येवमवकाशप्रदानेऽस्य न लक्ष्यते विरोधो मन्वादि-
 धर्मशास्त्रनिकरिण ।

तथा साकं नारदादिष्वचनन्नातेनावलोक्यतेऽस्यैकवाक्यत्वम् ।

वाक्यमिदं तद्विद्वानामधस्तनजातीनामुपलक्षकं । शिष्टाचारतोऽस्मिन्नुत्कले-
 प्रधानशूद्रजातीयपादातिक-प्रभृति-निम्नतम-समस्तजातीनां विधवोपयमनं-
 भवति प्रचलितमिदानीं निर्विवादम् । आदादिपितृकर्मणि तु निरुक्त-

जातीयपुनर्भुवामयोग्यत्वमभिलक्ष्यते शास्त्रीयनिषेधतः । शास्त्रीयानुमति-
दृष्टिवलात् देवब्राह्मणादिसेवाकार्येषु भवन्त्यर्हाः स्त्रियस्ताः ।

न च स्त्रीपुरुषाणां पुनर्विवाहाचरणे पातित्वावेदकप्रमाणानां जागरूक-
तया कथमुभयेषां देवब्राह्मणादिसेवाह्वित्वमिति वाच्यम्, तत्प्रतिपादकप्रमाणाना-
मर्थवादात्मकत्वेन तदनुष्ठानस्य निन्दावेदकत्वात् ; द्वितीयपतिपन्नोर्यथायथ-
पतिपत्नीशब्दवाच्यत्वाभावात्, सेनापति-नृपति-शब्दवदत्र द्वितीयपतिशब्दस्य-
पालकार्यपरत्वात्तथा द्वितीयपत्नीशब्दस्य सैरिन्धी-शब्दवत्त्वेवकोरूपार्थपरत्वाच्च ।

नैवार्थोऽयं स्वकपोल-कल्पितः । अनुसंहिताभाष्यकर्तृविद्वत्प्रवरस्य मेधा-
तिथेरयमभिप्रायः । सततं प्रतिपादयितुमाशयस्त्वैतस्य तज्ज्ञातः कतिचित्-
पंक्तयः प्रकाश्यन्तेऽत्राधस्तात् । यथा—

पञ्चमाध्यायोक्तमपञ्चाशदधिकशतपरिमितवचनीयभाष्ये मेधातिथिः ;—

“अतो मृतपतिकाया अनपत्याया असति भर्तृधनादौ दायिके च कर्त्तृना-
दिना च केनचिदुपादेन जीवन्त्या जीवितस्यातिप्रियत्वात् तदुपेक्षणस्या-
शास्त्रीयत्वात् प्रतिषिद्धत्वादापदि सर्वाभिचाराणां विश्वामित्रजाघनीमित्यादि-
नानुज्ञातत्वाद्वाभिचारोपजीविताप्राप्ताविदमुच्यते । काममस्यावस्थायां शरीर-
क्षयत्वे । ज्ञयं नयेत् पुष्पमूलफलैर्यथोपवादं हस्तिं विदधीत । न तु नामापि-
गृह्णीयात् पतिर्मे त्वमद्येत्यस्य ।

यत्तु,—

“नष्टे मृते प्रवर्जिते क्लीवे च पतिते पतौ ।

पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते” ॥ इति ।

तत्र पालनात् पतिमन्यमाशयेत् सैरिन्धीकर्मादिना आत्महृत्यर्थं, नवमे
च निपुणं निर्म्मेयम् ।

प्रोषितभर्तृकायाश्च स विधिः । कामशब्दप्रयोगोऽरुचिसंस्मृचनार्थम् ।
देहक्षपणमकार्यमिदं, त्वन्यदकार्यतरं, यदन्येन पुरुषेण सम्प्रयोगः” । अतो-
ब्राह्मणादि-वर्णव्रितये विधवावेदनं शास्त्रविरुद्धं, न तु शूद्राया इति प्रेक्षावतां
राक्षान्तः शास्त्रतो व्यवहारतश्च ।

उपसंहारे तु निरुक्तप्रमाणानां नैरपेक्षेण पर्यालोचनतो यदेतत् प्रतिभाति-
ब्राह्मणादिजातिद्वितयाभ्यन्तरे विधवोपयमनानुष्ठानप्रचलने नासीत् केषामपि-
त्रिकालविदां पूज्यपादानां महर्षीणामभिप्राय इति । वरं तावत्तदुपरि-
प्रकटय्यारुचिं लोकप्रवृत्त्यभावदृष्टितः स्थाने स्थाने स्वस्वग्रन्थाभ्यन्तरीणे तन्निन्दा-
बोधकानि वचनानि तथा तन्निषेधावेदकप्रमाणानि च ललितखुस्ते ।

पराशरसंहिता कलिधर्मप्रकाशिकेत्युच्चैःस्वरेणोक्त्यापर्याप्तं यद्विवादं-
कतिपये विद्वांसः, किन्तु तत्संहितायाः कस्मिन्नपि स्थाने भ्रमतोऽपि तत्-
प्रशंसासूचकमेकमात्रमपि वचनं न भवति दृष्टिगोचरम् ।

युगान्तरीयधर्मसिखावसरे विपदि पूर्वतो वक्ष्यमाणकार्यद्वयस्य प्रचलित-
त्वाभावात्प्रचलने मत्यामपि अनिच्छायामगतिकत्वेन केचनानुमोदन्ते-
व्यभिचारं तथान्ये विधवावेदनं चापहृत्यात्मकत्वेन मेधातिथिर्न तत्प्रकटीकृतं-
विशदतया नवमाध्यायोक्त-मानवीयवचनानां स्वकृतभाष्ये ।

“यदा प्रवसेत्तदा भार्याया वृत्तिं विधाय प्रवसेदिति कृतम्” विधि-
विधायेत्येवमर्थो द्रष्टव्यः । प्रवसन् भार्याया वृत्तिं विदधीतेति तथा कुर्याद्-
यथा स्याद् यावत्प्रवासं वृत्तिर्भवतीति शरीरस्थितिर्हेतु-भोजनाच्छादनगृह्योप-
करणादि तां विधाय प्रवसेत् स्वदेशादेशान्तरं गच्छेत् ।

तथा, वक्ष्यति प्रोषितो धर्मकार्यार्थमित्यादिना ।

अन्तरेणेतानि निमित्तानि भार्यां हित्वा प्रवासो निषिध्यते अहस्तिकर्षिता-
हि दृष्टदोषप्रदर्शनमर्थवादः अहत्या दारिद्रेण कर्षिता पीडिता प्रदुष्येत्-
पुरुषान्तरसम्पर्कादिना स्थितिमत्यपि स्थितिः कुलाचारस्तत्सम्पन्ना चुधावसरे-
दीना दोषमाप्नुयादन्यं भर्तारमाश्रित्य जीवतीति भाव्येत एतत् सन्भावनायां-
लिङ्गनियमो-यथा,—निवृत्तं भर्तारं परित्यज्यप्रयाणादिनिषेध-एवं प्रोषितेऽपि-
आस्थिता आश्रिता गृहीतवती । अकृत्वा तु वृत्तिं प्रोषिते शिल्पैर-
जीवन्ती गर्हितैर्जीवेतेति कर्त्तनजालिकाकरणादिना । गर्हितानि वस्तूनि-
बीजनादीनि, एष एव विधवादीनां निजश्रमजन्यो वृत्त्युपायः ।

यदुक्तं, “कार्यवान् प्रवसेदिति, तानि कार्याणि दर्शयति तद्विशेषेण-
प्रतीक्षाकालभेदः, परतस्त्वर्दिततया कर्त्तव्यमिति चोक्तम् । तत्र केचिदाहुः-

प्रकरणादगर्हितैर्जीवेदिति । तद्युक्तं ; प्रागस्मात्कालादगर्हितैरितीयं किं-
स्त्रियतां न ह्यस्यां आत्मत्याग इष्यते पुंस इव प्रतिषिद्धत्वात् । तस्मात्-
प्रागप्यस्मात् प्रतीक्षणविधेरगर्हितैः शिल्पैरजीवन्ती गर्हितैर्जीवेत् । अन्ये-
व्यभिचारमिच्छन्ति । तथाच स्मृतान्तरे,—

“नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतो ।

पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते” ॥

अन्येऽप्याहुः,—

नास्थाज्ञाने व्रज्यचर्यमपनेतुं शक्यते । स्त्रीधर्मेषु हि तदस्याविहितम् ।
“न तु नामापि गृह्णीयात्पतो प्रेतं परस्य त्वि”ति मृते भर्त्सरि नास्ति व्यभिचारः-
किमङ्ग प्रोषितं । पतिशब्दे हि पालनक्रियानिमित्तको ग्रामपतिः सेनायाः-
पतिरिति । अतश्चास्मादवाधनेषा भर्तृपरतन्त्रा स्यात् । अपित्वात्मनो जीव-
नार्थं मैरन्धीकरणादिकर्मवदन्यामाश्रयेत् । तच्च यदा षण्मासभृत्या-
सम्बन्धभृत्या वा कस्मिंश्चिदार्थितं भर्ता यद्यागच्छेत्, तदानीन्तां चेदृशोक्तं-
शङ्कयात् । त्यज त्वं भार्यामिति यावज्जवति कालो न पूर्वः प्राक् पत्युरेव सा ।
अन्येऽप्यर्थमिममाहुः । पूर्वं तु पुनर्भूतसिमिच्छन्ति, या पत्या वा परित्यक्ता-
भवति यस्याः किल पतिरियन्तं कालं निश्चितवृत्तिको नागच्छति, सा तेन-
त्यक्तैव भवति । ततश्च यदि सा पुनर्भूधर्मणान्येनोदा भवेत् तदा भर्ता-
ऽभ्यागतो न किञ्चिद्ब्रूयात् । पुनर्भवस्येयं भार्य्यति । तद्युक्तं, न निष्कृय-
निसर्गाभ्यामिति तस्य शोकस्यार्थवत्त्वं दर्शयिष्यामः । धर्मद्युतत् कार्यश्च-
धर्मकार्यं सोऽर्थः प्रयोजनं प्रवामस्येति धर्मकार्यार्थम् । कुतो न गृहस्थस्य-
धर्मार्था दीर्घकालः प्रवामः, अवश्यं ह्यग्नयस्तेन परिचरणीयाः, पाञ्चयाज्ञिक-
मनुष्ठेयम्” । इत्येतद्वाच्यपर्यालोचनतोऽवगम्यते प्रोषितं सति भर्त्सरि-
स्वजीविकां निर्वाहयितुं येन केनापि गर्हितानुष्ठानेन यतिष्यन्ते प्रोषित-
भर्तृका इत्यभ्यनुज्ञां प्रददुः पूर्वतः कतिपये धर्मशास्त्रकाराः, नान्यस्यां-
विपदि । किंन्वेतत्सर्वरनाहततया निर्वाहितं भारतीयद्विजातिचितयतः ।
वरं चेकपतिव्रतं प्रशंसितं मुक्तकण्ठेन वैदिकप्रमाणैर्धर्मशास्त्रकारैश्च ।

एकपतिव्रतं अर्थात् पातिव्रत्यं स्त्रियो विधिः, पालनीयोऽतः स एव-
ताभिरवश्यम् ।

ब्राह्मणादिजातिव्रतयान्मूर्तानां नारीणां सधवाविधवात्मकानां पति-
परायणत्वरूपैकपरमधर्मां नित्यो मन्वादिभिर्विहितः । पतित्यागे च प्रति-
पादितमपि पातित्यं । विधवानान्तु तासामन्वारोहणव्रत्तचर्यमात्ररूपो-
द्विविधो नित्यानित्यफलकतया तारतम्येन व्यवस्थितः ।

प्रमाणान्युक्ततया पूर्वतोऽत्र नोक्तानि । अपिच हिन्दुधर्मावलम्बिभिः-
सर्वैरेवावगन्तव्यमेतदुद्यदनायासेन मङ्गलकामनया संसारस्य सादरमेकपतिव-
्रतमादृतं वैदिकसमयतो नाभविष्यच्चेत्, तद्विषयकप्रमाणानामुल्लेखो ना-
भविष्यत्प्राचुर्येण, एवमावहमानकालतोऽपि शिष्टा नावलम्बिष्यन्ते नियम-
मिमञ्च । विषयस्यास्य सत्यताया न भवेद्दुर्दूरगमनमन्वेष्टुमुदाहरणम् ।
यदा भारतीयादिमवासिनः पराम्भूय स्थापयामासुरावासमार्या भारते,
तदाऽत्यल्पसंख्यकतयाऽर्याणां संख्यायाः पुनस्त-एवाक्रमणसम्भावनया-
सम्बर्हयितुं स्वसंख्यामारिभिरे विधवोपयमनमित्यनुमीयतेऽस्माभिः । अन्यथा-
द्वादशपुत्रव्यवस्थानुष्ठानस्याशास्त्रोत्पापत्तेर्जागरूकत्वात् । समयस्यास्य-
कस्मिन्नपि शास्त्रे नामतः सत्यप्यनुलिखितत्वे विषयेऽस्मिन् वेषराजसमयोल्लेखस्य-
शास्त्रे परिदृष्टतया तस्यैव तदात्मकत्वमनुमेयम्, तदानीं पृथिव्याः शुभस्थापन-
चिकीर्षया तदनुष्ठानं पूर्वार्च्यैरभ्यनुज्ञातं जातिनिर्विशेषम् । किन्त्विदानी-
मपेक्षणीयलोकसंख्यापेक्षया तद्दृष्टेराधिक्यात्प्रतिदशमाब्दं लोकसंख्याकरण-
प्रकाशकपुस्तकेषु साधारणतः पुरुषसंख्यापेक्षया नारीसंख्याप्राचुर्यं-
परिदर्शनात् ।

तथा क्षेत्रदोषवशाज्जातेः साङ्कर्त्यसम्भवाच्च मन्वादिभिः सनियोगक्षत-
योनिविधवोपयमनस्य ब्राह्मणादिजातिव्रतयतः सत्यपि निष्कासितत्वे-
तन्निषिधानन्तरमक्षतयोनिकादेः संस्कारार्हत्वं प्रतिपादितम् । सत्यपि-
तदनुष्ठाने पैलकश्राद्धादिकार्यं पुनर्भूतपुनर्भवयोस्तेनैव प्रतिपादिताऽनर्हत्वेऽपि-
साङ्कर्त्यदोषोत्पत्तेरसम्भवात् ।

ततः प्रचलिताक्षतयोनिकाविवाहावलोकनेन क्षतयोनिकाविधवोपय-

मनस्याग्रहणालिभिः केचित् प्रदत्तप्रसारत्वेनानुभूतगुह्यतरसाङ्ख्याश्च तत्पर-
वर्त्तिनो महर्षयस्तन्निवारयितुमासन् खड्गहस्ता इत्यनुमीयन् स्फुट-
तस्तच्छास्त्राक्तप्रमाणत्राततः । उक्तेऽभिप्राये वै तदनुष्ठानमिति स्वीकर्त्तुं न-
केऽपि भवेयुर्विमुखाः ।

यद्यस्मिन् विद्येत चेद्गुणराशिस्तदा केऽप्येतद्गुणसन्दोहतो नाभविष्यन्
पराङ्मुखाः । अथयमेव केऽपि तत्पथानुगामिनः सारशास्त्रिणोऽभविष्यन्-
दृष्टिगोचराः । किन्तु न तथा, --

सत्यां सारवत्तायामस्याऽस्यस्मिन् देशे तदनुष्ठानेऽपि भारतीयान्य-
प्रदेशेष्वपि प्रचलितमवगम्यमभविष्यत्तदाचारम् । अतः सुस्पष्टतो यदवगम्यते,-
नैतदनुष्ठानेन किमपि संमार्गोद्भूतमानोत्साधितम् । धरं वर्द्धितमासीत्-
साङ्ख्यम् ।

अतएव धर्मशास्त्रेषु लोकेषु च तन्निषेधविधिर्नादृतो भवति दृष्टिविषयः ।
शास्त्रोपनिषेधे सद्यपि विद्यमाने गिष्टपरिग्रहोत्तमभविष्येत्तदनुष्ठानम्,-
तदा प्रमाणात्प्रकृतयेतत्परिग्रहोत्तमभविष्यन् बाध्याः सर्वे । विधिवन्मेतन्सार-
दोयस्मृत्यर्थाय कारोद्भूतवचनेन भवति प्रमाणितम् ।

यथा,—

“देशे देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमगतः ॥

स शास्त्रार्थवलाद्भवे लङ्घनीयः कदाचन” ॥

वचनवलादस्मात्सद्यपि शास्त्रोपनिषेधे यद्यभविष्यत्तद्देशप्रचलितमेतत्,-
तर्ह्यवश्यमेव तदुपहोतुमभविष्यत् यत्रपराः सर्वे । किन्तु कलावस्य-
शास्त्रनिषिद्धत्वात्तथा लोकेऽप्यप्रचलितत्वात्, गिष्टाचारविरुद्धत्वाच्च तदनुष्ठानं
कथं भवेदनुमोदनीयं सर्वे हि जातिवयाम्यन्तरं ।

शूद्रजातीयानां वेदाधिकाराभावादितज्जातीयविषयं शिथिलयामासुर्धर्म-
शास्त्रकर्तारः निरमानिति भवति परिदृष्टम् । जातिच्छेतासु विधवावदनस्या-
निषिद्धत्वं प्रदर्शितं पूर्वतः ।

एतत्कारणजालवगताऽवबुध्यते पराशरेण विपदि शूद्रादिजातिविषये-
विधवोपशमनपरिचायकं वचनं नियमितमिति । सत्येवं विवेचने कैरपि साकं-
धर्मशास्त्रे नावलोक्यते विरोधः ।

प्रचलितमामीदेतदभ्यदेश । स्वमतपमर्थनार्यमुज्ञावितमेतद्विवेचनं काल्य-
निकं वा प्रकृतमिति भवेद्विवेचनीयं चेद्बहुदृशिपण्डितमण्डलीभिस्तद्-
भवेत् महज्जवोभ्यमेतत् । न भवन्ति धर्मशास्त्राणि वेदान्तन्यायादिशास्त्र-
ममानि ।

स्वस्वमतपरिपोषणार्थं न्यायवेदान्तादिशास्त्रोक्तपदवातानां वादिप्रति-
वादिभिः प्रतिपादिते सति भिन्नार्थत्वे न भवेत् कापि क्षतिः कस्मिन्नपि धर्म-
विषये । किन्तु स्वस्वमतस्थापनार्थं स्वीयस्वीयबुद्धिवलात् स्वकपोलकल्पित-
धर्मशास्त्रीयव्याख्यानं न लभते तद्व्याख्याधाराणं वरं तेन भवेदधर्मज्ञानिरित्येत-
द्विषये भवन्ति भूरिभूरिप्रमाणानि चाक्षुषाणि ।

यथाह मनुः—

“योऽवमन्येत ते तूमे हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विजाः ! ।

स साधुभिर्वहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः” ॥ इति ।

अतएव पूर्वाचार्या धर्मशास्त्रव्याख्यानावसरे व्याख्येयधर्मशास्त्र-
गूढमाशयं स्फुटं व्यञ्जयितुमन्येषां महर्षीणां स्वस्वकृतग्रन्थविसरतस्तदर्थं
बोधकप्रमाणान्युदाहरणात्मकतया प्रदर्श्य स्वाभाविकमर्थं विगदयन्ति यत्र-
पूर्वकम् । एवमेव प्रदृश्यते बहुभाष्येषु तथा व्याख्यासु च पूर्वतः प्रदर्शित-
कुत्रोक्तमद्वयव्याख्यानं प्रति कृते दृष्टिपातेऽवगन्तव्यं सत्यन्वमेतत् कथनस्य ।
वैदिककालादारभ्येदानीन्तनसमयपर्यन्तमन्ततो बहवो बोडादिमतप्रवर्त-
काचार्या मूलं प्रति धर्मस्यास्य कुर्वन्ति स्म कुठाराघातं माज्ञातुसम्बन्धेन
प्रच्छन्नभावेन वा क्रमगः । किन्त्वस्य मूलभित्तिरेतादृक्नियमनिवहं
नासीद्वियमिता यत् । अस्तित्वमस्य कदापि नाभवत्प्रमाणम् । न सम्भवेद्वा
लोपोऽस्य ।

शास्त्रप्रदर्शितनियमनिश्चयं तथा पूर्वार्थाचार्यनिवहप्रकाशिततदर्थञ्च दृढ-
संगृह्य चेतसा प्रचलितवन्तः संसारवर्त्मनि भारतीयाचार्याः । संप्रत्यात्म-
परिचयं प्रदातुं भारतायतो भवन्ति समर्थाः । नियमानामतेषां काठिन्यात्-
सर्वींशतोऽनवलम्बितत्वे सत्येऽपि वयं युगेऽस्मिन् परिगृह्णीमस्तन्मध्यता-
ऽनकांशम् । इतिहासं प्रति निक्षिप्य दृष्टिमवलोकयिष्यति यद्भारतेऽस्मिन्-
सङ्घटे कतिपयधर्माणामाविर्भावतिराभावो । नियमशैथिल्यमेषां प्रधान
कारणमेव ।

प्रतीयतेऽतः शास्त्रीयनियमलङ्घनं न शास्त्रसङ्गतम्, नापि युक्तिभङ्ग-
चेति । संप्रत्यनुद्योयतां शास्त्रानुसृतं युक्त्यवतरणं । स्थलेऽस्मिन्नेवं भवेदुत्थापितः
प्रश्नः । यथा विधवोपयमनं शास्त्रविरुद्धम्, तथा भ्रूणहननं किं न
शास्त्रविरुद्धम् ? भूरिभूरिभ्रूणहत्याचरणेन भारतीयाध्यधर्मस्य बहुपरिमाणं
कलङ्किततया आर्यधर्मावलम्बिनोऽन्यान्यधर्मावलम्ब्यपक्षया यत्परिमाणेन
सुदूरपराहताः, हृदयवद्वाक्किमात्मनायामिनेव तत्पारयेत्कर्तुं हृदयङ्गमम् ।
भ्रूणहत्यापरिवर्त्तनेनातः शास्त्रीयमेतदित्युद्घोष्य सर्वत्र प्रचलितं सति विधवा-
वेदनं भवेत् सुरक्षितं भारतीयाध्यधर्मः । तर्हि कर्तुमेतदनुष्ठानं कथ-
म्वम वयं पश्चात्पदाः । युक्तिच्छलेन स्वीकृतमेतदस्माभिः । किन्तु-
श्रीमन्ता भ्रूणहत्याज्ञासता यत् विधवावेदनविधानं प्रतिपादयन्ति, तद्विधान-
मत्यपि प्रचलिते, तदपेक्षया हृदयविदारकं गुरुतरदृश्यमवलोकितव्यं समये-
समये । अनेकेषां तावदासीच्छुर्विपयमेतद्वह्वारं परित्यज्य सदाजातशिश्न-
माकमुपपतिना पलायन्तेऽनाथमन काश्चित् स्त्रियः स्थानान्तरम् ।

यद्यप्येतासां पक्षे भवेत् पुनर्भवनप्रथाप्रवर्त्तनं, तदा भवेदुच्छ्वा देशः
समाजश्च ।

एवमनेकाः स्त्रिया दुग्धपोष्यं शिशुमन्तानं विहाय स्थानान्तरे गृहीतुं-
पत्यन्तरं न भवेयुः कुण्ठिताः । तदेव शिशुमन्तानानां तेषां प्रतिपालनार्थ-
मवलम्बितः को भवेदुपायः । मातुरभावि शिशोरवश्यं सम्भवेत् प्राणवियोगः ।
गर्भतो वह्निर्गमनावसरे भ्रूणस्य जीवने मरणे वा न तावद्वेत् स्थिरीकरणम् ।
किन्तु विधवोपयमनेन जीवितशिशास्तन्याभावेन भवन्त्यानवनीलामस्वरञ्चम् ।

किमितदल्पतरदुःखविषयम् ? एतदपि क्षया कोऽस्यधिकतरयातना-
विषयः । सति समाजं विधवापरिणयप्रचलनेऽनेके तादृशगुरुतमदोषा-
भवेयुरूपस्थिताः ।

पत्यन्तरग्रहणरीतिरस्ति यस्मिन् देशे, सुसभ्ये देशे तस्मिन्नास्ति जारज-
भ्रूणहननयोरभावः ।

भूरिभूर्युदाहरणमिवं पश्यामी वयं सर्वदा । सति प्रचलिते विधवा-
वेदने देशतो जारजभ्रूणहत्यात्मको गर्हितदोषो भवेत्तिरोहित-इत्याशयै-
दातुं स्थानं क्षणकालं मतिर्न विधेया ।

प्रदेशेऽस्मिन् जातो यस्यां भवति प्रचलितोऽधुना विधवापरिणयः, तत्त-
ज्जातिं प्रत्यनुष्ठितायां पृच्छायां सत्यां विनायामेनावगम्यते यत् ; किमिव ते-
सुखेन यापयन्ति कालं साहं तत्तजातीयस्त्रीभिः । शुभादृष्टवशतो द्वितीयो-
वेको विद्यते कुत्र स्त्रीजनः सुशीलसम्पन्नः । किन्तु विषयेऽस्मिन्ननेकास्ताः-
कलुषितचरित्राः, नास्त्यत्र सन्देहोऽणुमात्रम् । गतोऽयं धर्मविप्लवः ।
संभ्रति विधवाविवाहद्वारा कियत्परिमाणो भवेदुपस्थितः शास्त्रसमाजयो-
र्विप्लवः निरीक्ष्यतां याथाार्थान् सः । पुरुषान्तरगतविधवायाः विवाहीय-
पिण्डदानादिविषयेन कापि व्यवस्था नावलोकिता शास्त्रेऽतो न शास्त्रसिद्धा-
विधवापरिणयः । मनसि विभाव्यतामितत्, यदा पूर्वपतिं मजातसन्तानं-
विसृज्य गृहीतपत्यन्तरायाः कस्या अपि विधवाया द्वितीयपतेर्वीजतः समुद्भूतः-
पुत्रोऽन्यस्तदा स्त्रियोऽस्याः मतिं मरणे किमात्मकं गोत्रमुत्तिष्ठ्य महागुरु-
निपातनजन्यं आहादिकं कथं भवेदनुष्ठितमिति । समयेऽस्मिन् भवेत्सङ्कटो-
भयानकः । पुत्रस्यावश्यकर्तव्यकर्मान्भूतमशौचपालनं पिण्डोदकादिदानञ्च ।
न चेत्, पुत्रो भवेत्प्रत्यवायत्यागो । विषयेऽस्मिन् कस्या अपि व्यवस्थायाः शास्त्र-
कङ्कितप्यननुष्ठिततया कामपि मरणमवलम्ब्य मुक्तो भवेत्प्रत्यवायात् । न-
कापि दृश्यते गतिरस्य । इतः समाप्तोऽयं शास्त्रविप्लवः । द्वितीयतः सति
प्रचलिते विधवावेदने—

“श्रुतो तस्करता स्थिते” तिवत्तद्ब्रह्मचर्यकथनं कथामात्रे पथ्य-
वसितमेव ।

कार्यतो न विचिन्मात्रं स्यात्सत्येव । स्वभावतो नीचगामिनी पानीय-
मनसो । विशेषतोऽतिशयचञ्चलानि नारीणां मनांसि । एतादृश-
निष्कण्टके सत्यपलब्धे सुगममार्गे कष्टकरे ब्रह्मचर्यवर्त्मनि न भवेयुः का-
न्यप्रसराः ।

एतत्परिणामफलं भवेद् यदि तद्रूपं, स्त्रियः क्रमशो भवेयुर्बहिचारिण्यः ।
भवेच्छातं भारतोयार्थगृहगान्तिमु वम् । स्नेच्छादिजातीयस्त्रीणामिव सामान्य-
कारणतः स्त्रीकर्तृकपतित्यागः सङ्घटिष्यते प्रतिदिनम् । कर्तुं विलासिता-
चारितार्थं सत्यामिच्छायां पञ्चापत्कालाभ्यन्तरतः कमप्यापत्कालात्मकं-
प्रदर्श्ये हेतुवादे विधानं पतिपुत्रस्वजनविसर्जनं न कदापि पराङ्मुखो-
भवेद्विलासिनोगणः । किं वक्तव्यमतं विशेषेण, प्रतिपदं विचारालयमाश्रये-
देतद्विषयफलनिवारणार्थं । समाजविप्लवोऽयमेव ।

तृतीयतः—विधवाविवाहोयविषये के के साम्यवादिनो नव्यगिज्ञानुगुला-
प्रदर्शयन्ति युक्तिजालं वक्ष्यमाणरीत्या ।

यथा,—पश्यति साम्येन सकलप्राणिनः श्रीजगदीश्वरः । तद्वद्विहितः-
स्तूपुरुषयोस्तुल्यतया प्रदाय समक्षमतां ताभ्यामक्रियत सृष्टि-
स्तेषाम् । वैज्ञानिकपर्यालोचनया त्ववबुध्यते तुल्योपादानेन सङ्घटितो-
भयजातिरिति ।

सुखदुःखकामक्रोधेच्छाद्वेषहर्षादिचित्तवृत्तिजातं स्त्रीपुरुषसाधारण्येन-
परिलक्ष्यते समानम् । अतएव स्त्रीपुरुषात्मकोभयजातिः सकलविषय-
समानाधिकारिणीत्यवश्यं स्वीकरणीयम् । व्यवस्थायामेवं स्त्रियां सत्यां मृतायां-
वा जीवितायामपि यद्यपि कुर्यात्पद्मन्तरं यदृच्छया पुरुषः, तदा मृतं सति-
पत्यो स्त्रियो न कुर्युः पत्यन्तराश्रयणमिति न केनापि प्रकारेणैश्वराभिप्रेतम् ।
विधवाविवाहानुष्ठानस्यातो युक्तिसङ्गततयाऽवश्यं विधातव्यं तत्प्रचलनम् ।
आपत्तिरेतादृशी नासङ्गतेत्यवबुध्यते नृनद्वद्विहितः । किन्तु सूक्ष्मदृष्ट्याभ्यन्तरे
विहिते मति प्रवेशे यः परिलक्ष्यते प्रभेदोऽनेकांगतः,—

प्रदीयते तद्विवरणमधस्तात् । यथा,—द्वेषेच्छाप्रभृतिकतिपयसामान्य
चित्तवृत्तिनां तथा रक्तमांसादिकतिपयसाधारणशारीरिकोपादानानाञ्च-

स्वसादृश्येन यद्यपि स्त्रीपुरुषद्वयं समानाधिकारीत्येवं रूपः क्रियते सिद्धान्त-
स्तदा तादृक्सादृश्यं न दृश्यते कुत्रापि ।

दृश्यतां तावत्, सार्धं कोटपतङ्गपशुपत्तिप्रभृतिभिर्मनुष्यस्य न परिलक्ष्यते-
विशेषतोऽसङ्गावः । एतादृग्मिहान्तानुसारेण लभ्यं तुल्याधिकारित्वम्—
शक्नुयात् प्राणिमात्रम् । परस्परन्तु कस्यापि न भविष्यत्येव किमपीतर-
विशेषविवेचनम् । स्त्रीपुंसां शारीरिकमानसिकबलाबलस्य तरतमभाव-
विषये सूक्ष्मदर्शिनो महर्षयः कथयन्ति कीदृगायुर्वेदशास्त्रे,—

प्रदर्श्यते तत् स्थानेऽस्मिन् ।

यथाह चरकः—शरीरस्थाननिरूपणावसरे,—

“स्नानाग्रभृति युग्मेषु - अहःसु सम्बन्धितां पुत्रकामौ, तौ चायुग्मेषु—
दुष्टिलकामौ” ।

तथाच,—

“अयुग्मदिवसे कन्या युग्मे पुत्रः प्रजायते ।

रक्ताधिक्ये भवेन्नारी शुक्राधिक्ये भवेत् पुमान् ।

शुक्रशोणितयोः साम्ये भवेदेव नपुंसकः” ॥ इति स्मृतिः ।

तथा चरके तु,—

“तत्र शुक्रबाहुल्यात् पुमान्, आर्सेवबाहुल्यात् स्त्री साम्यादुभयोर्नपुंसक-
मिति” ।

निरुक्तप्रमाणव्रातेन स्त्रीपुरुषयोः शारीरिकसूत्रपातविषये समयनिदानयोः-
प्रदर्शितः प्रभेद इत्यवधेयम् । प्रकृतिगतविभिन्नतां पश्यन्तु विद्वांसः सानुग्रहं-
तन्मात्तरोक्तां विषयेऽस्मिन्,—

यथा,—

“पित्तात्मिकाः स्त्रियो ज्ञेयाः सौम्यास्तु पुरुषा मताः” ॥ इति ।

पूर्वतः कथितं रक्ताधिक्येन भवति नारीजातं ; तथा शुक्राधिक्येन
पुरुषव्रातं चेति ।

तथाऽग्नेयप्रभृतयः कतिपये गुणाः रक्ते पित्ते च विशन्ते समभावेन ।
सुतरां पूर्वाक्तितन्त्रमारवचनविवेचनानुसारतः स्तोसमूहः स्वभावतः पित्त-
प्रकृतिकः, पुरुषनिवहस्तु श्लेष्मप्रकृतिविशिष्टश्चेति प्रतिभाति सुस्पष्टतः ।
पित्तप्रकृतिश्लेष्मप्रकृत्योः कियत्सी विभिन्नताऽस्ति प्रदर्शिता शास्त्रे, दृश्यता-
मिदानीमेषा ।

यथा,—

“पीतः शिथिलाङ्गस्ताम्रनखनयनतालुजिह्वौष्ठपाणिपादतलो दुर्भगो-
बली पलितखालित्युष्ट्रो बहुभुक् उष्णहृषी क्षिप्रकोपप्रसादो मध्यमबलो-
मध्यमायुश्च भवति ।

“मुप्तः सन् कनकपलाशकर्णिकारान्,
संपश्येदपि च हुताशविद्युदुल्काः ।
भुजङ्गोलूकगन्धर्व्वयक्षमाज्जरिवानरैः ।
व्याघ्राचर्जनकुलानृकैः प्रेत्तिकास्तु नराः स्मृताः” ॥

तथा,—

“सुभगः प्रियदर्शनो मधुरप्रियः कृतज्ञो धृतिमान् सहिष्णुरलोलुपो बल-
वांश्चिरशक्नो हृतवैरश्च भवति ।

“शृङ्गाक्षः स्थिरकुटिलातिनीलकेशा-
लक्ष्मीवान् जलदमृदङ्गगम्भीरघोषः ।

रक्तान्तनेत्रः सुविभक्तगात्रस्निग्धश्च विः सत्त्वगुणोपपन्नः ।
क्लेशक्षमो मानयिता गुरूणां ज्ञेयो विलासप्रकृतिर्मनुष्यः” ॥
“ब्रह्मरुद्रेन्द्रवरुणैः सिंहपुत्रवज्रगजगोहृषैः ।
तादृघंसममानृकाः श्लेष्मप्रकृतयो नराः” ॥ इति सुश्रुतः ।

न तावत्सर्वपुरुषाः समानस्वभावाः । तेषामन्ततो नानाविधपार्थक्यं-
परिलक्ष्यते सर्वदा ।

यथा,—

को वा वातप्रकृतिकः, पित्तप्रकृतिको वा कः, को वा श्लेष्मप्रकृतिकः, मिश्रप्रकृतिको वा कः । तथैवं प्रकृतिभेदेन पुरुषजातेरेकस्या नानारूप-
शारीरिकमानसिकगुणवैषम्यं दृष्टं सततम् ।

तथा स्त्रीजात्यभ्यन्तरेऽपि तावत् प्रकृतिभेदेन बहुविधदैहिक मानसिकगुण
भिन्नता परिदृश्यते ह्यनिशम् ।

व्यक्तिगतगुणानुसारिणीभयजात्यन्तराले परिलक्षिते सत्यप्युत्तमानुत्तमत्वे-
जातीयसम्बन्धाधीननारीजातिमध्ये पित्तप्रकृतिकच्छाया तथा पुरुषजात्य-
भ्यन्तरे सौम्यप्रकृतिकच्छाया च तिष्ठति स्थास्यति चावश्यम् । अतएव-
स्त्रीपुरुषयोरेक्यादकमूलनिदानस्य गुण एव । सुतरामेतदेवाव्यर्थमैशिकनियमस्य-
फलमिति परमर्षीणां पूज्यपादानां मतेनाभीत् सुनिश्चितम् । तथा,
विमानस्थानौयचिकित्साप्रसङ्गे चरकेन यदुक्तं, प्रमाणात्मकतया-
तदेवोद्दिश्यतेऽत्र ।

“सङ्घसा ह्यतिवलमौषधमपरीक्षकप्रयुक्तमल्पवलमातुरमभिघातयेत् । एत-
सैव कारणमवेक्षमाणो ह्यीनवलमातुरमविषादकरैर्मृदुसुकुमारप्रायैरुक्त-
रोत्तरगुरुभिरवभ्रमेरनात्ययिकैश्चोपक्रमेद्दौषधैः । विशेषतश्च नार्थ्यस्वा ह्यन-
वस्थितमृदुविवृतविक्ष्ववृद्धदयाः प्रायः सुकुमारा नार्थ्याऽवलाः परसंरम्भाश्च” ।

भो विद्वांसः दृष्टमेतद्युष्माभिः स्त्रीपुरुषयोः शरीरतो मानसतश्च-
प्रभेदः कियानस्तीति । अतो महतः प्रकृतिभेदस्य विद्यमानतया स्त्रीपुंसोः-
कार्यकलापतोऽतीवपार्थक्यमवलोक्यते सर्वैः, अतएव केवलयुक्तिमार्गानुसरणं-
कर्तुमशुचितं सत्यप्यभिलासे स्त्रीजातिः केनापि प्रवारेण न भवेत् पुरुषजाति-
समधिकारिणी । अपि चैतद्विषये शास्त्रीयमरुसम्मानं कर्तुं विशेषभावेन
नास्ति प्रयोजनं । स्त्रीपुरुषयोरन्तराले प्रकृत्याकृतिचरित्रगतातिशयप्रभेदो-
विद्यते सन्ततं, तत्केऽपि न प्रत्यक्षीकुर्वन्ति ? ।

निश्चलमेककृत्वो विभाव्य ब्रुवन्तु निर्भरं ।

स्त्री पुरुषयोः शारीरिक मानसिक-कार्यकलाप विषये सत्यप्येतादृशप्रभेदे
जागरूके परस्परं संसारक्षेत्रे दातुं तुल्याधिकारित्वं कथमतौव्यथा भवन्ति-

श्रीमन्तः । कथं वा केनापि युक्तिवलेन दक्षिणाङ्ग-वामावयवाभ्यां न-
प्राददन् समानाधिकारं भवन्तः । कथं वा वामहस्तं चिरकाल
मपवित्रं शौचादिभार्य्यनिवहं नियुज्य प्रकाशयन्ति दक्षिणहस्तस्यादर-
मियन्तं । स्थलेऽस्मिन् भवन्तः कथं पराभवन्ति साम्यात्मकभावं । हस्तद्वयं-
प्रति प्रदाय समानाधिकारं स्वाच्छन्देनाशनशौचादिक्रियां सम्पादयितुं-
कथं वा न भवन्ति भवन्तोऽग्रसराः । स्त्रीयशरीराभ्यन्तर एतादृङ्मयम-
संस्थापनं तथाऽङ्गोपर्यङ्गान्तरस्य क्षमतादिकं चोदाहरणात्मकतया भवति-
चाक्षुषमनवरतम् । स्त्रीपुरुषाभ्यन्तरेऽतो नार्य्यैवावश्यं पुरुषाधीना स्त्री-
समाजान्तराले पुरुषाः स्त्रीणां शासनकर्त्तारः । यद्यपि संसारे शान्तिः-
सुशृङ्खलता च भवेदभिलषणीया, तदावश्यमेव स्त्रीकरणियमेतत्, संसारक्षेत्रे-
स्त्रियो विचरितुमवलम्बेरन्नवश्यं पुरुषसंस्थापितनियमं ।

यथा -

घटेत विशृङ्खलता नृपतिविरहिते राज्ये, नाविकविहीना नौका यथा-
विपदापन्ना, तथा पुरुपरिचालनविरहितः स्त्रीप्रधानसंसारो भवेद्विशृङ्खलो-
विपत्सङ्कुलश्च, नास्त्यत्र मन्देहविप्रयः । अन्यच्च ; किं केऽपि कथयन्ति यदत्रता
स्मृतिशास्त्रं भारतीयाधिकरणालये प्रचलितेदानीतमङ्गुणीयनीतिशास्त्रं च ।
तन्मध्यतो वेधां मल्यप्यनुपयोगित्वे यथा तेषां समयानुक्रमेण भवति-
परिवर्त्तनं परिवर्द्धनं च, तथा विधवाविवाहादयः कतिपये समाज-
संस्कारकविषयाः साम्प्रतिककालोपयोगित्वात् प्राचीनधर्मशास्त्रेषु सामान्यतः-
सत्यपि तदादरोक्षे मर्ज्वाहततदुल्लेखाभावाच्चाधुनातननिबन्धग्रन्थेषु तद्विवर्द्ध-
नायोचितं भवति स्थानदानम् । शास्त्रेष्वम्मादोयश्चेतस्योदाहरणं न विरलम् ।
दृश्यतां मनूजैस्त्वनम् । यथा वेणराजत्वावसरे प्रचलितदेवरनियोगादिकार्य्य-
व्राते संसाराहितकारिनया समयान्तरे मय्यपि परिहृते शास्त्रे तत्तत्कार्य्यज्ञात-
मनभत स्थानम् ।

एवमपि महाभारतोशादिपर्वपाठादवगम्यते भारतेऽस्मिन्नामीत् पूर्वतः
स्त्रीरूपाधीनतेति । यथा, यदा पितृकुटुम्बकस्य तत्पुत्र-श्वेतकेतोस्तत्-
पत्न्यायामीदेकत्रावस्थानम् । तदाऽगम्येको ब्राह्मणः पितापुत्रममज्जता-

ऽवन्नस्य मातुर्हस्तं जगामान्यत्र कर्तुं भ्रमणम् । भूत्वा रोषान्वितः पुत्रः-
पितरं पप्रच्छ बहुविधप्रश्नमस्मिन् विषये । स्वाधीनतासौत् स्त्रीणां पूर्वतः-
प्रचलिताऽतो न दोषाधायकमेतदनुष्ठानमितुत्तरयति स्म जनकः ।

किन्त्वत्र पुत्रो भूत्वाऽसन्तुष्टः साधारणदृष्टितः कार्यमेतदतीव घृण्यं चक्षुः-
शूलं चेति विविच्यैकदैव भारततो विदूरितवान् स्त्रीस्वाधीनतात्मकनियमम् ।
एतादृशो बहुविधनियमा—अप्यासन् परिवर्त्तिता इत्यवलोक्यते शास्त्रे ।
यन्यबाहुल्यभिया तदुल्लेखनं न कृतमत्र । सत्येवं परिवर्त्तने कथमत्र तदुद्भावनं
भवेदुचितम् ।

“तुष्यतु दुर्जनन्यायेन” स्त्रीकृतं भवन्मत्तम् । तथापीदानीं नायमवसरो-
धर्मशास्त्रीयपरिवर्त्तनस्य । समयोऽयं धर्मविप्लवस्य । चक्रवर्त्तिनोऽधुना-
भिन्नधर्मावलम्बिनः । भारतीयानामिदानीन्तनानां वैदेशिकशिक्षाप्रभावतः-
प्रायशो भवन्ति विकृतहृदया वैतण्डिकयुक्तिपूर्णान्तःकरणाश्च ।

यङ्गवतु, यद्यपि संसारस्याभविष्यद्भूलं साधितं, तदा स्वीकरणीयं-
तत्परिवर्त्तनमवश्यम् ।

किन्तु निरुक्तविषमयफलमन्तरा नान्यो भवेत् कश्चिदुपकारः । यदार्थः-
स्वाधिकारभुक्तं कृतवन्तो भारतं, तदा लोकसंख्यां विवर्द्धयितुं विगर्हितपाशव-
हृत्तिमवलम्बितवन्तस्ते ।

अवशिष्टे विषमयफलावलोकनात्तदनुष्ठानं विज्ञाय तद्दिरमयितुं कठोर-
नियमावलौ कृतलिपिबन्धनेत्यनुमीयते वेदादिशास्त्रपर्यालोचनतः । पूर्वतो-
विशेषभावेन सत्यपि प्रदर्शितत्वेऽस्य विवेचनस्यैतत्सङ्गोपयोगितया दिक्षात्रं-
प्रदर्शितं तदत्र । सम्प्रति भारतेऽस्मिन् लोकसंख्यावृद्धेरपरिमिततया नाना-
विधभयङ्कररोगजातेन लोकनिवहे सत्यपि पतिते मृत्युमुखे प्रायशो भारतीय-
प्रत्येकस्थानेषु संलगति दुर्भिक्षं सर्वदा, तदा प्रचलिते सति विधवावेदने भवेत्-
कीटक् श्रेयःसाधनं तदधिकलोकसंख्यावर्द्धनेन, तत्कर्त्तव्यं हृदयङ्गमं
सहृदयव्यक्तिमात्रेणैव ।

सर्वे भारतीयाः पुरा पृथिव्यभ्यन्तरे कृतवन्तो यत् प्रथमस्यानाधिकारं,
तत् किं विधवाविवाहप्रचलनद्वारेण ?” तन्न, केषलं नारीणां पातिव्रत्यम्-

तथा पुरुषाणां ब्रह्मचर्यं, कष्टसहिष्णुत्वम् तथा जितेन्द्रियत्वं गुरुभक्त्या-
दिकञ्च । प्रतिपाल्येतत् सर्वं धर्मशास्त्रादेशानुसारेण सर्वोत्तमस्थानाधिकार-
मधिरुढास्ते । तथा स्त्रिया ब्रह्मचर्यञ्च । स्वीकरोत्येतद्विजयिजातिरप्युच्चैः-
स्वरेण । समाजोन्नतिं कर्तुं भवेयुश्चेदभिलाषिणः, तदा प्रथमतश्चरित्र-
संशोधनं पुंसां करणीयमेव । शास्त्रसम्मतमेतदेव । निजमसंशोध्य क्रियेत-
चेत्परं प्रति दृष्टिपातः, तदा न सम्भवेत्सुफलम् । संसारेऽस्मिन् यद्वाभि-
चारादिकं घटते प्रतिदिनम् तदस्माकं भवति चरित्रदोषतः । नान्य-
द्भवति किञ्चित् । वयं तर्हि प्रथमतो भवेमावश्यं स्वयं परिशुद्धस्वभावाः,
यद्यपि स्थापितव्यं स्त्रीभिः पातिव्रत्यं, तथा विधवाभिरवलम्बितव्यश्चेत्यति-
धर्मः । तदा निरुक्तदोषाः भवेयुर्दूरीभूताः संपूर्णतः । प्रचलिततथेतस्य-
पूर्वतो जातिरियमधिरुढातुगन्तिसोपानम् ।

नास्त्यत्र सन्देहो लेशमात्रम् ।

सम्प्रत्यस्माकं समाजो यथा भवति विशुद्धः, तद्वद्विधोपयमनं-
महजनाधिकारिण्यति लोकमनांमि । यत—आपातमात्रसुखममिलस्य प्रधा-
वति जनमनः । तथासतीदानीं पुराकालीनब्रह्मचर्यनियमादिकम्-
यथा समाजान्तराले न सम्भवेत्सु स्थानं, तथा विधवोपयमात्मकपाशव-
धर्माऽपि सर्वमाधारणीयसम्प्रत्यया न सम्भवेत् समाजं कर्तुं कलङ्कितम् ।
यद्भवत्यति, तत्सम्पादयिष्यति कालोऽवश्यम् । तद्विषये कर्तुं करचेपं नास्ति-
कस्यापि सामर्थ्यम् । ततो व्यवस्थापकपण्डितानां कतिपयानां भारतीयानां-
शास्त्रशिष्टाचारविरुद्धस्य कार्यव्रतस्य प्रचलनेऽतीवायङ्गशान्तिं न भवतु-
चितम् । तस्मादतो निवृत्तिमाचरितुं यतन्तां श्रीमन् इत्यनुरोधोऽस्माकम् ।

विषयेऽस्मिन् भारतीयप्रमाणान्युद्ध्रियन्तेऽत्र ।

यथा, —

“यः शास्त्राविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामकारतः ।

न ससिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यौ व्यवस्थितौ ।

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि” ॥ इति ।

निरुक्तप्रमाणद्वयतः स्युः प्रतीयते यत्, स्वेच्छापूर्वकं सत्यनुष्ठिते कर्मणि-
न लभ्यते सुखं सिद्धिश्च । अतः शास्त्रप्रतिपादितकर्मणां लङ्घनं कदापि-
न विधेयमिति परमार्थः ।

अतएव पूर्वप्रचलिते विधवावेदनादिकर्मणि शास्त्रेषु सत्प्रसिद्धितेऽपि-
परिणामफलस्य विषमयत्वेन तन्निवारयितुं वभूवुर्वहपरिकरा सर्वशास्त्रकर्तारः,
न कर्तव्यमेतदनुष्ठानावलम्बनमिति राजान्तः । किन्तु पुंसां ब्रह्मचर्य-
वलम्बनस्य, तथा स्त्रीणां कठोरपातिव्रत्याश्रयणस्य च प्रचलनावसरे तत्कालो-
पयोगितन्निषेधस्य श्रेयःसाधकतया तदानीन्तनलोकमनस्य भवज्जागरूका तदनु-
रक्तिः । स्वाभाविकमेतदेव । यतः परिवर्त्तनशीलोऽयं संसारः क्षणभङ्गुरश्च-
दैर्नन्दिनम् । सकलदार्शनिकगणोऽपि स्वीकरोत्येतन्मुक्तकण्ठेन । तथा
वैज्ञानिकनिवहोऽपि प्रत्यक्षीकरोत्येतत् प्रतिदिनम् । सुतरां तदवस्थित-
प्राणिनामप्यवश्यं भावि स्यान्मनःपरिवर्त्तनम् ।

नास्ति संग्रयोऽत्र नूनम् । ततः पूर्वतो यस्यासीत् प्रचलनं, तत्परं तत्-
कालगतमूलकरुच्यनुसारेण भवेत् परिवर्त्तनं तस्य ।

तथा, पुनः पूर्वरीत्यागमनम् । रीतैरवमोतप्रोतभावेन लगति-
जागतिकपरिवर्त्तनं प्राणिस्वभावपरिवर्त्तनञ्च सततम् । धर्मशास्त्रीयव्याख्या-
ग्रन्थानां स्थाने स्थानेऽपि “कलियुगनिषिद्धमेतत्” तथा, “युगान्तरीय-
षिष्यमिदं” मित्यादिकस्योल्लेखदर्शनात् समर्थयन्ति शास्त्रे व्याख्यानकर्तारो-
विवेचनमिदमित्यनुमीयतेऽस्माभिः । समयेऽस्मिन् कतिपयव्यक्त्यभ्यन्तरे सत्प्रपि-
ब्रह्मचर्याद्यनुष्ठाने साधारण्येन ब्रह्मचर्यपातितग्राह्यनुष्ठानं नास्तीति शङ्कम-
नूनं बलम् ।

तदा विधवोपयमनादिकर्मैतत्समयोपयोगि न वेति सत्प्रां कृतायां-
जिज्ञासायां प्रदीयतेऽधस्तात् तदुत्तरम् ।

एतत् प्रचलनस्य पूर्वप्रदर्शितसंसाराहितसाधकतया पूर्वप्रदत्तविवेचनस्य-

बाह्यविवाहीयेतत्कालोपयोगिगौणकालावलम्बनात्मकपरिवर्त्तनस्य तथा समये-
ऽस्मिन् कन्यायाः सञ्जाते सतर्गात्तवे प्रायश्चित्ताचरणपूर्वकस्यैतत्कालोपकारक-
युवतीविवाहप्रचलनस्य च त्र्येस्करतन्निवारणोपाय-स्वरूपत्वमिति मन्यामहे-
वयम् ।

तदन्यथाकरणे सति वीर्यं दूषिते न कापि विप्रतिपत्तिः, सति चैवे-
कलुषिते सम्भवेद्गुरुतरदोष इत्यात्मकस्यादितः प्रदत्तस्य विवेचनस्यास्य-
प्रावल्यात्, तथा सांसारिकामङ्गलाधायकतया शास्त्रविरुद्धतया च क्षतविधवो-
पयमनपक्षाश्रयणं न विधेयं प्रथमतः ।

किन्तु विधवावेदनादिकार्यप्रचलनस्य गुरुतरदोषमङ्गलतया सति-
निषेधेऽपि तस्मिन् तथा पुनर्भूतपुनर्भवनिन्दावेदकप्रमाणत्वाते सतर्गापि सन्नि-
वेशिते च स्वयम्पुनः प्रदत्तोऽक्षतयोनिका विधवापुनर्भवनप्रसरः पूज्यचरणेन
महर्षिणा मनुना ।

अष्टाहात्मकवयस्कायाः कन्याया जागतिकविषयस्य मूलतो ज्ञानाभावादा-
पातभावसुखमयकार्यव्राततो निरपराधिनीनां वानिश्चानां कृते सति प्रवृत्ते-
पापस्य सम्भूतत्वात् । तथा अज्ञानपूर्वकविशेषकार्यानुष्ठाने शास्त्रीयप्राय-
श्चित्ताचरणादर्शनाच्चैतदनुष्ठानमङ्गीकृतम् तेनेति प्रतिभाति गूढं निदानं ।
कतिभिः संहिताकर्तृभिस्तत्तत्समायनुपयोगितया सर्वतोभावेनोभयविध-
विधवावेदने सतर्गापि निषेधे कतिपये संहिताकर्तारः स्वस्वसमयोपकारक-
तया मनुवद्दुः प्रसारमक्षतयोनिकाविधवोपयमनादिकार्याणाम् ।

यथा, “निस्पृष्टा वा हतो वापो”ति बोधायनीयवाक्यम् ।

तथा “पाणिग्रहं” इति वशिष्ठवचनं तथोक्तान्यान्यवचनञ्च कक्षी-
करोति मनुवचनं स्फुटतः ।

अतएवाक्षतयानिविधवोपयमने मत्यधर्मतमेऽपि यतिधर्मादिकमव-
लम्बितुमक्षमा या का सृजयति अक्षतयोनिकाः, शास्त्रनिषिद्धदयविदारक-
गुरुतमदोषोत्पादकनृगं सम्भृणहत्यापिक्तया तामां शास्त्रात्पुनःभस्कारपूर्वक-
पत्यन्तराश्रयणं नापराधाधायकमिति परामर्शः ।

पार्थक्येन धर्मशास्त्रनिवर्त्ते द्वितीयोपग्रमविधेरुक्तेवादर्शनात् प्रथम-

विवाहोक्तविधिना कार्याऽस्याः संस्कार इति सिद्धम् । न च केन गोत्रेण-
विवाहोऽस्या विधेय इति वाच्यम् ।

“पितुरेव सा” इत्यादिवचनजातेनाक्षतयोन्यास्तादृश्याः प्रतिपादित-
पितृगोत्रवत्त्वात्साक्षात्सम्बन्धेन तथा कुत्रोपलक्षणविधया च । नचोप-
संहारोक्तदोषजालं प्रायशः सम्भवेदितदनुष्ठाने । किन्त्वेतत्कार्यानुष्ठाद-
जनानां पातित्यापादकवचननिवहस्यार्थवादात्मकतया त एव न पतिताः,-
किन्तून्नतत्रोत्रियादिकुलतो भ्रष्टा न तु ब्राह्मणादिजातितो वह्निभूता-
इति प्रेक्षावतां सुसिद्धान्तः । तथापि सकलदेशापेक्षयैकपतिव्रतत्वात्मक-
नारीणां भारतेऽस्मिन् विशेषत्व-मासीद्ब्राह्मणादिजातित्रये जागरुकं बहु-
समयपूर्वतः । यद्यप्यक्षतयोनिकापत्यन्तरग्रहणं, भवेदादृतं, तदा शास्त्र-
प्रतिपादिततद्विशेषत्वं सुदूरपराहतमेव । अतएव तत्पत्यन्तरग्रहणापेक्षया-
बाल्यादिविवाहे मति निरुक्तगोणकालाबलम्बने तद्विशेषत्वं स्थास्यत्ये-
वाक्षुण्णमिति चूडान्तः ।

इति विधवापत्यन्तराश्रयणविवेचनसमाप्तिः ।

अथ क्रमप्राप्तव्ययसंकोचविचारः ।

पितृश्राद्धान्यान्यकार्यकलापेषु तथा विवाहोपनयनाद्युत्सवेषु च स्वशक्त्य-
पेक्षया अधिकव्ययमाचरतां भारतीयार्याणामनेकेषां प्राप्तदुरवस्थत्वावलोक-
नादिदानींतिनापदि तादृगवस्थापन्नस्यातीवक्लेशभागित्वदर्शनाच्चैतदापदुद्धरणो-
पायो व्ययसंकोच इति विभाव्योद्भाव्यते तद्विवेचनं तदुत्सवान्यतमोपय-
मनविवेचनानन्तरं प्रसङ्गसङ्गतये । यथा—व्ययसंकोचः—व्ययस्य धनादि-
क्षयस्य संकोचः संक्षेपः अर्थात् धनादिविषयकव्ययसंक्षेपीकरणम् ।

न चैतदनुष्ठानस्याशास्त्रीयत्वान्नोक्तेष्वं तदनुष्ठानविवेचनमिति वाच्यं,-
स्वशक्त्यनुसारिणानाप्यपि व्ययसंकोचाचरणस्य धर्मशास्त्रकारैरभ्यनुज्ञाततया-
तथापदि स्ववृत्त्युपार्जितद्रव्यजातेन स्वकुटुम्बपरिपालनाशक्तत्वे स्वापेक्षया-
निम्नतमजातीयवृत्त्यन्तरावलम्बनस्य शास्त्रकारानुमोदितत्वाच्च सुतरामापदि
तदनुष्ठानस्य तत्समयोपयोगित्वेनानुमितशास्त्रसिद्धत्वात् ।

प्रमाणयत्नेतद्विवेचनं निम्नलिखितं शास्त्रीयप्रमाणजालम् । यथाह—

मनुः—

“द्वौ देवे पितृकार्यं तौनैकैकमुभयत्र वा ।
भोजयेत्-मुसमृद्धोऽपि न प्रसज्जेत विस्तरे ॥
सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदः ।
पञ्चैतान् विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम्” ॥ इति ।

तथाचोशनः,—

“द्वौ देवौ प्राङ्मुखौ पित्रे तयश्चोदङ्मुखस्तथा ।
एकैकं वा भवेत्तत्र एवं मातामहेष्वपि ॥
सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदम् ।
पञ्चैतान् विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम् ॥
अथवा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
श्रुतिशीलादिसम्पन्नमलक्षणविवर्जितम्” ॥ इति ।

तथाच शङ्खः—

“द्वौ देवे प्राङ्मुखौ तौश्च पित्ये चोदङ्मुखस्तथा ।
भोजयेद्विधिवद्विप्रानेकैकमुत यत्र वा ॥
भोजयेदथवाप्येकं ब्राह्मणं पंक्तिपावनम्” । इति ।

तथाच वशिष्ठः,—

“द्वौ देवे पितृकृत्ये तौनैकैकमुभयत्र वा ।
भोजयेत्-मुसमृद्धोऽपि न प्रसज्जेत विस्तरे ॥
सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदः ।
पञ्चैतान् विस्तरो हन्ति तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥

अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥

श्रुतिशैलोपसम्पन्नं सर्वालक्षणवर्जितम्” । इति ।

ननु निरुक्तप्रमाणव्रातस्य पितृश्राद्धीयब्राह्मणभोजनसङ्कोचविषयकतया-
न तद्भिन्नोत्सवादिकार्यजातप्रतिपादकत्वमिति चेन्न, तद्वचनवृन्दस्योपलक्षण-
विधया तदितरोत्सवादिकार्यसम्बन्धीयव्ययसङ्कोचप्रतिपादकत्वात् । तथैव-
सर्वत्र शास्त्रीयरीतिरेवं परिदृष्टत्वात् ।

तथा, निम्नलिखितकाव्यायनवचनस्य पितृश्राद्धातिरिक्तोत्सवादिकार्य-
कलापीयव्ययसङ्कोचविषयकत्वात् । तथा यज्ञपार्श्वोद्धृतवचनजातेन कमे-
विशेषे निर्दिष्टब्राह्मणसंख्याकत्वाच्च ।

यथाह काव्यायनः,—

“ब्राह्मणान् भोजयेत्-पश्चादभिरूपान् स्वशक्तितः ।

यजमानस्ततोऽग्रीयादिति काव्यायनोऽब्रवीत्” ॥ इति ।

तथाच यज्ञपार्श्वः,—

“गर्भाधानादिसंस्कारे ब्राह्मणान् भोजयेद्दश ।

आवसथ्ये त्रयोविंशे अग्न्याधेये शतात्परम्” ॥ इत्यादि ।

न च केवलं ब्राह्मणभोजनव्ययसङ्कोचप्रतिपादकस्य निरुक्तवचनजातस्य-
न भवेत्तद्भोजनव्ययसङ्कोचमन्तराऽन्येषामुत्सवादिकार्यनिवहानां व्ययसङ्को-
चापादकत्वमिति वाच्यं, विषयान्तरोक्तनियमस्य—

“सूत्रान्तरादनुवर्त्तनीयं सर्वत्रेति न्यायेन”, तथा, “देहलीदीपक-
न्यायेन” चानुक्तनियमानां तदितरविषयाणामापादकत्वात् । सत्यप्येवं-
विभिन्नविषयकव्ययसङ्कोचप्रतिपादकवचनान्तरविमरस्य दृष्टिविषयत्वाच्च ।
प्रदर्श्यन्ते तद्वचनान्यधस्तान्निरुक्तविवेचनदृढीकरणाय ।

यथाह यमः,—

“देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।

उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा धर्मं ममाचरेत्” ॥

इति धर्ममिति पदस्यात्र कार्यमित्यर्थोक्तकत्वं बोध्यम् ।

न तु स्वकपोलकल्पितोवमर्थः । एतदर्थंस्व मनुवाक्यव्याख्यातुकुलकभट्ट-
सम्मतत्वात् ।

समर्थ्यतेऽयमर्थः सवचनव्याख्यानप्रदर्शनेन । यथाह मनुः,—

“कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थमि”त्यादि ।

तथाच—“कुलूकभट्टः धर्मसिद्ध्यर्थं कार्यसिद्ध्यर्थमिति” ।

तथाच—स एव—

“कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिञ्च देशकालौ च तत्त्वतः ।

कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः” ॥ इति ।

तथाच स एव—

“तं देशकालं शक्तिञ्च विद्यां चावेक्ष्य तत्त्वतः ।

यथार्हतः सम्प्रणयेन्नरेष्वन्यायवर्त्तिषु” ॥ इति ।

ननु सत्यपि प्रचुरविभवे महोक्तवादिकार्येषु धनविहीनजनव्ययसङ्कोच-
तुलनया विधेयो व्ययसंकोच इति चेन्न, निम्नस्थप्रमाणप्रकाशितपञ्चधाविभाग-
विशिष्टस्य स्वस्वविभवस्य भागेकव्ययस्य निश्चिष्टतया तथोक्तसकलवाक्येषु प्रदत्तय-
थाशक्त्यादिपदस्य चक्षुर्विषयतया तथा वक्ष्यमाणवचनवलेन च स्वस्वविभवानु-
सारेणानुष्ठितव्ययस्य शास्त्रानुमोदितत्वात् ।

तथा—भागवते बलिं प्रति शुक्रवाक्यं,—

यथा,—

“न तद्दानं प्रशंसन्ति येन वृत्तिर्विपद्यते ।

दानं यज्ञस्तपः कर्म लोके वृत्तिमतो यतः ॥

धर्माय यशश्चेर्थाय कामाय स्वजनाय च ।

पञ्चधा विभजन् वित्तमिहामुत्र च मोदते” ॥ इति ।

तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“स्वकुटुम्बाविरोधेन दयं दारमुताहते ।

नान्वये सति सर्वस्व' यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्” ॥ इति ।

इतः पूर्वमुक्तप्रमाणान्धेतद्विवेचनसमर्थकान्यपि ग्रन्थविस्तरभिया नोक्तो-
जितानि पुनरपि । तथाच—

मनुः—

“वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च ।

वेशवाग्वृद्धिसारूप्यमाचरन् विचरेदिह” ॥ इति ।

तथा स एव,—

“न सौदेत्-ज्ञातको विप्रः क्षुधाशक्तः कथञ्चन ।

न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति” ॥ इति ।

न च तर्हि निरुक्तोत्सवादिकार्यजातेतरेषु कामजक्रोधजव्यसनेषु विधेयं-
किं व्ययबाहुल्यमिति वाच्यं, तदासक्तलोकनिवृत्तस्य शास्त्रकारैर्विगर्हिततया-
सुतरां तदा तद्विषयकव्ययसंकोचानुष्ठानस्य युक्तिसिद्धत्वात्तथा शास्त्रसम्मत-
त्वाच्च ।

युक्तिमेतां क्रोड़ीकुर्वन्ति निम्नलिखित वचनानि ।

यथाह मनुः,—

“दश कामसमुत्थानि तथाऽष्टौ क्रोधजानि च ।

व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥

कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः ।

वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्व्वात्मनैव तु ॥

ब्राह्मणादौनामुपलक्षकम् ।

मृगयाक्षो दिवास्वप्नः—परिवादः स्त्रियो मदः ।

तोर्य्यत्रिकं दृथाब्धा च - कामजो दशको गणः ॥

“पेशून्यं साहसं द्रोहं ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् ।

वाग्दण्डजश्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥

पानक्षमाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।

एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्के कामजे गणे ॥

दण्डस्य पातनश्चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।

क्रोधजोऽपि गणे विद्यात्कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥

“व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते ।

व्यसन्यधोऽधो व्रजति स्वर्ग्यात्यवसनी मृतः” ॥ इति ।

निरुक्तप्रमाणवृत्त्युत्पत्त्यालोचनतोऽवबुध्यते विधेयः सकलविषयकव्ययसङ्कोचो-
विपदि तथा सञ्भाव्यविपच्छङ्कयाऽनापदि चेति विदुषां सुसिद्धान्तः ।

इति व्ययसंकोचविवेचनसमापनम् ।

अथ क्रमप्राप्तभक्ष्याभक्ष्यविचारः ।

पूर्वतो धर्मशास्त्रेषु भक्षाभक्षद्रव्यजातस्य सत्यपि सम्यक्विवेचितत्वे-
सङ्केतकतद्विवेचनस्य नावलोक्यते लेखः । तथा ; पुरा साकं देशान्तरे-
भारतस्य सम्यक्कार्भावात् तत्तत्स्थानीयकतिपयनूतनद्रव्याणां भक्षाभक्ष्यत्व-
निर्धारणस्य कश्चिदपि भारतीयधर्मशास्त्रे न दृश्यते समुच्चैः साक्षात्-
मन्त्रेण । तथेदानीं भारतीय-हिन्दुचक्रवर्त्तिनोऽविद्यमानतया वैदिकधर्म-
भित्तिभङ्गभीतं चेत्स्वजागरूकत्वात्तथा दुर्भिन्नादि-नानाविधविषयसु निप-
तितत्वाच्च केचन भारतीया रसनेन्द्रियलास्यतया केचन दारिद्र्यदोषाभिभूत-
तया चाश्वित्त्व स्वाधीनतामविधाय भक्षाभक्षद्रव्यविवेचनञ्च दुष्टमव्यापातमधुर्-
स्वदेशीयं वैदेशिकञ्च भक्षयन्ति द्रव्यजातं सर्वत्र सुलभम् । अतः सन्तो-
विविधरोगाक्रान्ताः पतन्ति मृत्युमुखे प्रायशो बहवः । तच्चाप्नोतुं भारतेतर-

देशजालमुपगम्य, सत्यपि सुयोगे धर्मशास्त्रविनिन्दितमांसादीनामशनेन-
प्रायशो गुह्यतरव्याधिनिवर्हेनाभिभूतास्त्वजन्ति प्राणान् सततम् ।

ननु द्रव्याणां सर्वेषां प्राणिजातप्राणधारणसाधारणोपयोगित्वेऽप्येतेषा-
मभ्यन्तरे कस्याप्यभक्ष्यत्वं कस्य वा भक्ष्यत्वमिति विवेचनस्य निष्प्रयोजन-
कत्वमिति चेन्न । गदात्मकविपत्तेः शरीरस्यावनाय मन्वादिभिस्साहक्य-
विवेकस्य पूर्वतः प्रतिपादितत्वात् । कक्षीकरोति विवेचनमेतद् यथा — मनुः,—

“एवं यथोक्तं विप्राणां स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।

कथं मृत्युः प्रभवति वेदशास्त्रविदां प्रभो ! ॥

स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन् मानवो भृगुः ।

श्रूयतां येन दोषेण मृत्युर्विप्रास्त्रिधांसति” ॥ इति ।

द्विजातीनां सर्वेषामुपलक्षकमत्र विप्रानितिपदम् । मृत्युरत्राकालिक-
मृत्युर्वीक्ष्यः ।

शास्त्रज्ञानराहित्येन हिताहितद्रव्याशनविवेचनपूर्वकप्रचलनासम्भवान् मृत्यु-
र्भवेदवश्यमित्यनभ्यासेन वेदानामिति निर्देशः ।

नियममन्तराऽयथाप्रचरन्त्यास्त्राख्याधायकत्वादभवेत्याणान्ययोऽवश्यमित्या-
चारस्य च वर्जनादित्युल्लेखः ।

विनाऽपि परिश्रममन्त्रादेः पाकासम्भवात् तथा जीवनयात्राप्रचलनोप-
योगिद्रव्योपाज्जनाभावाच्च सम्भवेज्जीवनविसर्जनमित्यालस्यादितिपदोपादानम् ।

मकाशनीयाधस्तादन्नदोषादितिपदस्य विवृतिः ।

तथा स्वस्वग्रामन्तरा दीर्घायुस्वासम्भवाज्जगतो नानाविधहितजातानुष्ठानं
तत्र स्वस्य पारलौकिकशुभसम्पादकेन्द्रोपासनादिमङ्गलाचरणञ्च न भवे-
त्लोकानां ; अतः स्वास्त्रादारेण यथा सम्भवेद्दोषजीवनं ; तदर्थमनुष्ठितं निजस-
ज्जनं पूज्यपादैर्महर्षिभिरिति निष्कर्षार्थः, स्थूलतः जातो निष्प्रयोजनक-
मेतदित्यभिप्रायः ।

अतएवैतत्प्रमथोपयोगितया सम्यक्विवेचनमस्य यत्वेऽस्मिन्, केस्यमवश्य-
मिति विभाव्य ब्रकास्यते तदत्रैव । यथा,—

भस्माणि चाभक्ष्याणि च भस्माभक्ष्याणि ; तेषां समाहारः भस्माभक्षं तस्य-
विचारः, द्रव्याणां खाद्याखाद्यविवेक इत्यर्थः । ननु—कानि भक्षद्रव्याणि-
कानि च द्रव्याण्यखाद्यानीत्याशङ्क्यायामुच्यतेऽधस्तादधर्मशास्त्रमतं यथायथम् ।
किन्तु क्रममनुसृत्य भक्षद्रव्यस्यादितः सत्यप्युचिते विवेचनानुष्ठाने धर्मशास्त्र-
कारैः प्रथमतोऽभक्षद्रव्यजातस्य कृतविवेचनत्वात् तदनुक्रममपहाय विवि-
धान्तेऽत्राभक्ष्याणि शास्त्रीयमर्यादयाऽऽदितो दिङ्मात्रेण ।

यथाह मनुरभक्षसाधारण्येन ;—

“लशुनं गुञ्जनञ्चैव पलाण्डुं कवकानि च ।
अभक्ष्याणि द्विजातीनाममध्यप्रभवानि च ॥
लोहितान् वृद्धनिर्य्यासान् ब्रश्चनप्रभवांस्तथा ।
शैलुं गव्यं च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च ।
अनिर्हृशया गोः क्षीरमौष्ट्रमेकशफं तथा ॥
आविकं सन्धिनौक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ।
आरण्यानाश्च सर्व्वेषां मृगाणां महिषं विना ॥
स्त्रीक्षीरञ्चैव वर्ज्याणि सर्व्वशुक्तानि चैव हि ।
दधिभक्षश्च शुक्तेषु सर्व्वश्च दधिसम्भवम् ॥
यानि चैवाभिषूयन्ते पुष्पमूलफलैः शुभैः ।
क्रव्यादान् शकुनीन् सर्व्व्यांस्तथा ग्रामनिवासिनः ॥
अनिर्हृष्टांश्चैकशफांष्टिष्टिभश्च विवर्जयेत् ।
कलविह्वं प्रवं हंसं चक्राङ्गग्रामकुक्कुटम् ॥
सारसं रज्जुबालश्च दात्यूहं शुक्रसारिके ।
प्रतुष्टान् जालपादांश्च कोयटिनखविष्किरान् ॥

निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं बहूरमेव च ।
 वक्तृश्चैव बलाकश्च काकोलं खञ्जरीटकम् ॥
 मत्स्यादान् विड्वराङ्गंश्च मत्स्रानेव च सञ्चयः ।
 यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसाद् उच्यते ॥
 मत्स्यादः सञ्चयमांसादस्तस्मान्मत्स्यान् विवर्जयेत्” ॥ इति ॥

प्रमाणानामेतेषां सुबोधनार्थमुपस्थाप्यतेऽत्र कुक्कूकभट्टिवृत्तिः,—

“वेदानभ्यासादेरुक्तत्वादनुक्तमसदोषमाह लघुनमिति ।

लघुनगुञ्जनपलाण्डाख्यानि त्रीणि स्थूलकन्दशाकानि अर्थात् लघुनरक्त-
 मूलकपलाण्डुभिधानि ; तवकं कृत्रकं अनेध्यप्रभवानि विष्ठादिजातानि-
 तण्डुलीयादीनि विड्वजातानीति याज्ञवल्क्यवचनात् एतानि द्विजातीनाम-
 भक्ष्याणि । द्विजातिग्रहणं शूद्रपर्युदासार्थम् । लोहितानीति ;—

लोहितवर्णान् वृक्षनिर्व्यासान् वृक्षान्निर्गतसरान् कुठिनतां यातान् ।
 व्रश्चनं केदनं तत्प्रभवान् अलोहितानपि । तथाच ; तैत्तिरीयश्रुतिः,—

“अथोद खलु य एव लोहितो यो वा व्रश्चनान्निर्यसति तस्य नास्य काम-
 मन्यस्येति” । श्लुं बहुवारकफलं, गोभवं पेयूषं नवप्रसूताया गोः क्षीरमग्नि-
 संयोगात् कुठिनं भवति एतान् यज्जतस्यजेत् । अनिर्देशाया गोः क्षीरमित्यने-
 नैव पेयूषस्यापि निषेधसिद्धावधिकदोषत्वात् प्रायश्चित्तगौरवज्ञापनार्थं पृथक्-
 निर्देशः । अत एव यज्जत इत्युक्तम् । वृथाकसरति । देवताद्यनुद्देशेन-
 आत्मार्थं यत्पच्यते तच्च कसरस्तिस्तेन सह सिद्ध ओदनः ।

तथाच ऋग्दोगपरिशिष्टम् ।

“तिलतण्डुलसम्पक्कः कसरः सोऽभिधीयते” । इति ।

संयवो घृतक्षीरगुग्गुधूपमचूर्णसिद्धः तत्कारिकेति प्रसिद्धः । क्षीरतण्डुल-
 मिश्रः पायसः । अपूपः पिष्टकः । एतान् वृथापक्वान् विवर्जयेत् ।
 पशुयागादौ मन्त्रबहुलेन पशोः स्पर्शनमुपाकरणं तद्रहितः पशुरुपाकृतः-
 तस्य मांसानि देवानामि नेवेत्यर्थमन्त्रानि प्राक्निवेदनात् इवीषि च पुरोडा-

शादीनि होमाग्राक्वर्जयेत् । अनुपाकृतमांसानि इत्येतत् विशेषनिषेध-
दर्शनात् अनर्चितं वृथामांसं इति सामान्यनिषेधो गोवत्सीवर्दन्त्यायेनानुपाकृत-
मांसैतरस्याद्याद्यनुद्देश्यमांसभक्षणे पर्यवस्यति । अनिर्दशाया इति प्रसूताया-
अनिर्दशाया गोर्दन्धम् । गोरिति पेयक्षीरपशूपक्षकणार्थम् । तेनाजामहि-
व्योरपि दशाहमध्ये प्रतिषेधः ।

तथाच, यमः,—

“अनिर्दशाहं गोः क्षीरमाजं माहिषमेव च” । इति ।

तथोद्भवम् । अश्वयोक्खुरसम्बन्धि भेषभवम् । सन्धीनी या ऋतुमती-
वृषमिच्छति तस्याः क्षीरम् । तथाच हारीतः,—

“सन्धीनी वृषस्यक्षी, तस्याः पयो न पिवेत् ऋतुमत् तदभवति” ।
विवत्साया सृतवत्साया असन्निहितवत्सायाश्च क्षीरं वर्जयेत् । धेन्वधिकरण-
न्यायेन वत्सग्रहणादेव गवि लब्धायां पुनर्गोशृङ्गणं गोरेव न तु अजामहिक्षीरिति
ज्ञापनार्थम् । भारण्यानां चेति मृगशब्दोऽत्र सन्निषपर्युदामात्पशुमात्रपरः ।
माहिषं क्षीरं वर्जयित्वा सर्वेषामरण्यप्रभवपशूनां हस्यादीनां क्षीरं स्त्रीक्षीरं-
च सर्वानि शुक्तानि वर्जनीयानि स्वभावतो मधुरादिरसानि यानि कालवशेन-
उदकादीनां चास्त्रीभवन्ति तानि शुक्तशब्दवाच्यानि शुक्तं पर्युषितं चैवेति-
चतुर्थे कृतेऽपि शुक्तप्रतिषेधे दध्यादिप्रतिप्रसवार्थं पुनरिहोच्यते ।

दधिभक्ष्यं चेति शुक्तेषु । मध्ये दधिभक्ष्यं दधिमन्त्र्यं च सर्वे तक्रादि-
यानि तु पुष्पमूलफलैरुदकेन सन्धीयन्ते तानि च भक्षणीयानि । शुभैरिति-
विज्ञेयतोपादानात् मोहादिविकारकारिभिः कृतमन्थान्य प्रतिषेधः । ।

तथाच वृक्षस्यतिः,—

“कन्दमूलफलैः पुष्पैः शस्तेर्युक्तं तु वस्तु यत् ।

अविकारि भवेद्भक्ष्यमभक्ष्यं तद्विकारकृतम्” ॥

क्रव्यादानिति ग्रामं मांसं ये भक्षयन्ति ते क्रव्यादास्तान् सर्वान् गृध्रादीन्-
पक्षिणो वर्जयेत् । तथा ग्रामनिवासिनश्च पक्षिणः पारावतादीन् । तथा श्रुतौ-
केचिदेकशफा भक्ष्यत्वेन निर्दिष्टाः । तथाचोष्ट्रं वाह्यसालभेत तस्य च मांस-

मन्त्रीयादिति । केचिच्च निर्दिष्टा रासभादयः तेषां मांसं वर्जयेत् । वेऽपि-
यज्ञाङ्गत्वेन विहितास्तेषामपि यज्ञ एव मांसभक्षणं न सर्वदा । टिट्ठिभाङ्ग-
पक्षिणं वर्जयेत् । कलविङ्गमिति । कलविङ्गं चटकं तस्य तस्य ग्रामारण्योभय-
वासित्वात् न ग्रामवासिन एव निषेधः, इत्यारण्यस्याप्यभक्ष्यतार्थं जातिशब्देन
निषेधः भ्रूवाख्यं पक्षिणं तथा हंसचक्रवाकग्रामकुटुमारसरज्जुवालदात्युहृष्टक-
सारसाख्यान् पक्षिणो वर्जयेत् । वक्ष्यमाणजालपादनिषेधेणैव हंसचक्रवाक-
योरपि निषेधसिद्धौ पृथङ्निषेधोऽन्येषामापदि जालपादानां विकल्पार्थः ।
स च व्यवस्थितो विज्ञेयः,—आपदि भक्ष्या न त्वनापदि । इच्छाविकल्पस्य-
रागत एव प्राप्तेः । ग्रामकुटुटे तु ग्रामग्रहणमारण्यकुटुटाभ्यनुज्ञानार्थम् ।
न त्वेतदव्यतिरिक्तग्रामवासिविकल्पार्थं स्वपदानुगतप्रयोजनसम्भवे सति वाक्वा-
न्तरगत-विशेषावधारण-परत्वस्यान्याय्यत्वात् । प्रत्युदानिति,—प्रतुष्य चक्षु-
ये भक्षयन्ति तान् दारवाघाटादीन् जालपादानिति, जालाकारपादान्-
शरारिप्रभृतीन् कोयल्याख्यं पक्षिणं न च विष्किरान् नखैर्विकीर्य ये भक्षयन्ति-
तानभ्यनुज्ञातारण्यकुटुटादिव्यतिरिक्तान् श्येनादीन् तथा निमज्ज्य ये-
मत्स्यान् खादन्ति तान् मदगुरप्रभृतीन् सूनामारण्यस्थानं तच्च स्थितं यन्मांसं-
भक्ष्यमपि वल्लूरं शुष्कं मांसं एतानि वर्जयेत् । वकं चैवेति वकवलाका द्रोण-
काकखञ्जनान् तथा मत्स्यादीन् पक्षिव्यतिरिक्तानपि नक्तादीन् विड् वरहाक्ष-
बिङ्गिति विशेषणमारण्यशूकराभ्यनुज्ञानार्थं मत्स्याश्च सर्वान् वर्जयेत् ।
मत्स्यभक्षणनिन्दामाह ;—यो यस्मेति यो यदीयं मांसं खादति स तस्मांसाद-
एव परं व्यपदिश्यते यथा मार्जारो मूषिकादः । मत्स्यादः सर्वमांस-
भक्षकत्वेन व्यपदेष्टुं योग्यः तस्मान्मत्स्यान् न खादेत् इत्यादि” ।

तथाच याज्ञवल्करः,—

“अनर्चितं वृथामांसं केशकोटसमन्वितम् ।

शुक्लं पर्युषितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितैश्चितम् ॥

उदक्या स्पृष्टसंघुष्टं पर्यायान्नं च वर्जयेत् ।

गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं पदा स्पृष्टं च कामतः ॥

सन्धिन्यनिर्द्देशावत्सागोपयः परिवर्ज्येत् ।
 औष्ट्रमेकशफं स्त्रेणमारण्यकमथाविकम् ॥
 देवतार्थं हविः शिथं लोहितान् व्रश्चनांस्तथा ।
 अनुपाकृतमांसानि विड्जानि कवकानि च ॥
 क्रव्यादपक्षिदात्यूहशुकप्रतुदटिट्टिभान् ।
 सारसैकशफान् हंसान् सर्व्वांश्च ग्रामवासिनः ॥
 कोयष्टिप्लवचक्राह्वलाकावकविष्किरान् ।
 वृथाकृतसरमंयावपायसाऽपूपशष्कुलीः ॥
 कलविङ्गं सका गोलं कुरगं रज्जुदालकम् ।
 जालपादान् खञ्जरीटानन्नातांश्च मृगद्विजान् ॥
 चाषांश्च रक्तपादांश्च मौनं बल्लूरमेव च ।
 मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्राहं वसेत् ॥
 पलाण्डं विड्बराहश्च कृत्वाकं ग्रामकुक्कुटम् ।
 लशुनं गृञ्जनञ्चैव जग्ध्वा चान्द्रायणं चरेत्” ॥ इत्यादि ।

तथाचाह संवर्तः,—

“गौड़ी पैष्टौ तथा माध्वौ विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
 यथैवैका यथा सर्वा न पातव्या द्विजैः सदा” ॥

मन्वादिभिरभक्ष्यद्रव्यजाति मति स्थूलतः प्रदर्शितेऽपि गादाधरीयाचारमारि-
 द्रव्याणां एतेषां विभागगो विवेचिततया तद्विभागः प्रदर्श्यतेऽत्र यथाक्रमं सुख-
 बोधार्थम् । यथा गादाधरीयाचारमारि,—

विश्वामित्रः—

जातिक्रियास्वभावदुष्टताऽसत्संसर्गदुष्टं सुदृक्केष्यं च न भक्षयेत् । एत-
 दुपलक्षणं अभक्ष्याणामष्टविधत्वात् ।

तथाच,—

“जातिदुष्टं क्रियादुष्टं कालाश्रयविदूषितम् ।

संसर्गसदुष्टं च मुहूर्त्तस्थं स्वभावतः” ॥

इति भविष्यपुराणे मुहूर्त्तस्थमिति भावदुष्टमुच्यते । चिकित्सा तु हृदये-
इत्यादि वक्ष्यमाणनिरुक्तेः वाग्दुष्टमपि मुहूर्त्तस्थमिति वक्ष्यते । तत्रादौ-
जातिदुष्टानि भविष्ये,—

“लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डं कवकानि च ।

वार्त्ताकुं नालिकालावुमुपेयाञ्जातिदूषितम्” ॥

गृञ्जनं लशुनसदृशः कन्दविशेषः उत्तरापथे प्रसिद्ध इति लक्ष्मीधरः ;
गृञ्जने गजरस्तथेति निरुक्तपाठात् पश्चिमप्रसिद्धः पलाण्डुविशेष इत्येते न तु-
शक्राशनम् ।

तत्र पर्यायाभावात् ; तत्तु मादकत्वादभक्ष्यमिति केचित् ; गृञ्जनपलाण्डू-
लशुनप्रभेदौ इति केचित् । कवकं चैतद्वृक्षस्थितं पिण्डोपमं कुमुदकलिका-
कृति कृत्वाकसदृशं शुक्लं शिथिलावयवम् ।

तथाच ब्राह्मे,—

“मधुकैटभवृत्ताणां त्रिशीर्षस्यासुरस्य च ।

विष्णुना हन्यमानानां यन्मेदः पतितं भुवि ॥

पिण्डोपमं तु ख्वख्वण्डं कवकं चैत्यसम्भवम् ।

कृत्वाकं कृतसदृशं दैत्यदेहसमुद्भवम्” ॥

अत्र वार्त्ताकुपदेन श्वेतवार्त्ताकुः ।

“ख्वख्वण्डं श्वेतवार्त्ताकुं कुम्भाण्डं च न भक्षयेत्” ।

इति देवलवचनात् । तथा, वार्त्ताकुकुम्भोत्पत्तिर्यमवचनेऽपि बोध्यम् ।

यत्र वार्त्ताकुशब्दोऽस्ति तत्त्याज्यं हविर्मिच्छतेत्यादावपि बोध्यम् ।

समाचारोऽप्येवमेव । नालिका कलम्बिका ; कुम्भाण्डो दाडिमसदृशः फल

विशेषः ; कुम्भाण्डनिषेधे चक्षणाफलं निषिद्धमिति स्मृतिरत्रमालायां-
व्याख्यातम् ।

अभक्ष्यप्रकरणे यच्चान्यत्परिचक्षते इत्यापस्तम्बवचनात् । विशेषतो-
ऽनिषिद्धमपि शिष्टविगीतं न भक्ष्यं ; तथा चक्षणाफलमभक्ष्यमिति निबन्धकतः ।

यमः,—

“भूमिजं वृक्षजम्वापि कृत्वाकं भक्षयन्ति ये ।

ब्रह्मघ्नांस्तान् विजानीयाद्ब्रह्मवादिषु गर्हितान्” ॥

इति द्वयोरपि कृत्वाकयोर्निषेधः ।

ब्राह्मे,—

“राजमाषाः स्थूलमुद्गास्तथा वत्सकवासकौ ।

मसूराः शतपुष्पाश्च कुमुधं श्रौनिकेतनम् ॥

शस्यान्येतान्यभक्ष्याणि न च देयानि कस्यचित्” ।

तथा,—

“भुक्त्वा तु क्षारलवणं त्रिगलं तु व्रतं चरत्” ।

राजमाषाः पश्चिमदेशप्रमिद्धाः स्थूलमुद्गाः, वासकः प्रमिद्धः । शतपुष्पाः-
मौष इति प्रमिद्धः । क्षारलवणमुपरमूर्त्तिकाप्रभवलवणम् ।

भविष्ये,—

“अङ्गुल्या दन्तकाष्ठं च प्रत्यक्षलवणं च यत् ।

सृत्तिकाभक्षणं चैव तुल्यं गोमांसभक्षणम्” ॥

प्रत्यक्षलवणं ; अब्रव्यञ्जनादिभस्कारप्रविशमन्तरं माक्षादेव केवलभक्ष-
माणलवणं कोष्ठरोगजनकमिति सुयुतः । प्रचेताः,—सृक्कोट्टादनेऽङ्गाराज-
मभोजनाच्छुद्धिः । विज्ञानेश्वरधृता स्मृतिः ।

“कुम्भाण्डकेवृन्ताककोविदारांश्च वर्जयेत् ।

तथाऽकालप्ररुढानि पुष्पाणि च फलानि च ॥

विकारवच्च यत्-किञ्चित्-तत्प्रयत्नेन वर्जयेत्” ।

इति, वृक्षाको वार्त्ताकिसदृशः फलविशेषो हरितः । पाके रक्त इति,—
लक्ष्मीधरः । केवु केवुकम् ।

मनुः,—

“अभक्ष्याणि द्विजातीनाममेध्यप्रभवाणि च ।

लोहितान् वृक्षनिर्व्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा ।

शैलुं गव्यं च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत्” ।

अमेध्यप्रभवाणि विष्टाजातानि तण्डुलीयकादीनि । यद्वा “वीजानि-
गुदमार्गनिर्गतानि विष्टामध्यगतानि यानि वृक्षं जनयन्ति तानि । तत्र-
क्षेत्रविष्टाक्रान्तभूमिजानामपि आम्नवृक्षादीनां फलपुष्पे ग्राह्ये ।

तथा बौधायनः,—

“अमेध्येषु च ये जाता वृक्षाः पुष्पफलोपगाः ।

तेषामपि न दुष्यन्ति पुष्पाणि च फलानि च” ॥

पुष्पफलोपगा इति विशेषणाद्बहुपुष्पफला आम्नादयो ग्राह्या न तु क्षुद्र-
वार्त्ताक्यादय इति मेधातिथिः । तथा,—तद्विधलतावृक्षादीनां पुष्पफले-
ग्राह्ये ; निर्व्यासा वृक्षनिर्गतकठिनरसास्ते चेत्लोहितवर्णास्तदा न भक्ष्याः यथा-
नारिकेलवृक्षादिषु, तेन हिङ्गुकूर्पूरादिषु न दोष इति लक्ष्मीधरः । व्रश्चनं-
केदनं तत्प्रभवास्तु निर्व्यासा लोहिता अभक्ष्याः पुनर्निर्दिष्टात् । “अथो खलु-
यो लोहितो यथा व्रश्चनान्निर्व्यसति तस्य नाशं काममन्नस्यति” तैत्तिरीय
श्रुतेः ।

शैलुः श्लेष्मातकः बहु आलु इति प्रसिद्धः । दुग्धप्रकरण, हारीतः,—
मासेन पेयूषं भवतीति । तथाच,—नवप्रसूताया गोः क्षीरं मासपथ्यन्तं-
अभक्ष्यं । अनिर्दिष्टाया गोः क्षीरमिति मनुवचनं तु अतःप्राप्तपदविषयमिति-
बोध्यम् । तथा यदग्निसंयोगात् कठिनं भवति तच्चेदगव्यं तदाऽभक्ष्यम् ।

आपस्तम्बः,—

“भक्षयेद्-यदि नीलं तु प्रमादाद्-ब्राह्मणः सकृत् ।

चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यादापस्तम्बोऽव्वीन्मुनिः” ॥

तथा,—कीलान्तोषधीनां च कीलालः सुरा । तदर्थस्थापिता भस्त्रा-
अप्योषधयोऽभस्त्राः ।

गौतमः,—उद्धृतस्त्रेहविलयपिण्याकमथितप्रकृतीनि नाद्यात् ; विलयो-
ष्टतम् । पट्विंशन्मते ;—

“षण्णपुष्पं शाल्मलिं च कर्निर्मथितं दधि ।

वर्हिर्वदिपुरोडाशं जग्ध्वा नाद्यादर्हर्निशम्” ॥

उशनाः,—

“कुसुम्भं नालिकाशाकं वार्त्ताकुं पोतिकं तथा ।

भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः” ॥

पोतिकं पोद् इति प्रसिद्धम् । वार्त्ताकुः श्वेतवार्त्ताकुरुक्त एव । आप-
स्तम्बेन नवपल्लवस्य, पेंठीनसिना स्मार्त्तकनाम्नो वृक्षस्य अभक्ष्यत्वमुक्तम् ।

यमः,—

“भूस्तृणं शिग्रुकं चैव खुम्बुण्डं कवकं तथा ।

एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं समाचरेत्” ॥

भूस्तृणं गन्धल्लणं ; अतएव शिग्रुभक्षणे मङ्गद्विगानं ; शङ्खलिखिताभ्यां-
करञ्जकुम्भीभक्षणं घनकृताकभक्षणं च निषिद्धम् । कुम्भो विल्वफलसदृश-
फलमरण्ये प्रसिद्धम् । घनकृताका मेघममयोत्पन्नः कवकः ।

देवलः,—

“न बीजान्युपभुञ्जीत रोगोत्पत्तिमृते द्विजः ।

फलान्येषामनन्तानि बीजानां हि विनाशयेत्” ॥

बीजानि कुष्माण्डबीजानीति लक्ष्मीधरः । तस्यायमाशयः यद्यपि-

मुद्गगादीनि धान्यादीन्यप्यङ्गुरजननयोग्यानि तदा न भक्ष्याणि । कोमल-
तदयोग्यानि चेत् भक्ष्याणि ; मुद्गधान्यादीन्यपि अङ्गुरजननयोग्यानि तदर्थं
पृथक्कृत्य रक्षितानि न भक्ष्याणीतिरक्ते ।

ब्राह्मे ;—

“पिप्पलीनिकरञ्जानि कुम्भीराणि वटानि च ।
मातुलाङ्गानि प्रक्षाणि पनसोदुम्बराणि च ॥
शिशुशाभाञ्जनं चैव कोविदाराणि चैव हि ।
अथ तिक्तकपित्थानि शैलश्लेष्मातकानि च
विभीतकानि च तथा न भक्ष्याणि फलानि तु ॥
अलक्ष्मीक्षेपं वृक्षं वृद्धा दुर्वाससा यतः ।
वनवामव्रतं कुर्याद्विनं तत्प्राशनाद्-द्विजः ॥
लताभिर्वष्टिता ये च गुल्मरागहताश्च ये ।
भृतप्रेतपिशाचैश्च पक्षिभिर्ये च संश्रिताः” ॥

शिशुशाभाञ्जनयैव भेदः । तत्र पनसस्य भक्षणसमाचारात् विष्णुदेय-
त्वाच्च पनसाम्बुद्धीतकोति इविष्यप्रकरणोक्तत्वाच्च पनसनिर्घो भृष्टोत्पलक-
दाक्षिणातरासिद्धपनसजातिपर एव इति निबन्धकृतः । मातुलङ्गोदुम्बर-
प्रक्षफलानां विष्णुदेयत्वादभक्ष्यत्वऽप्यलक्ष्मीकरत्वादुवर्जनमुचितम् ।

यथा, दधि सक्थुफलादीनां भक्ष्याणामपि रातावलक्ष्मीकरत्वादुवर्जन-
मुचितम् ।

तथाच विष्णुः,—न दिवाधानाः, न रात्रौ तिलसम्बन्धः न दधिसक्थुको-
विदारवटपिप्पलशाकम् ।

देवलः,—

“दिवापि दधिधानाम् रात्रौ च दधि-सक्थुः ।
श्लेष्मातके तथाऽलक्ष्मीर्नित्यमेव कृतालया” ॥

ब्राह्मे,—

“अपि प्रयाणसमये रात्रौ न प्राशयेद्दधि ।

मधुपर्कप्रदानं तु वर्जयित्वा तु कामतः” ॥ इति ।

अथ दुग्धानि ; मतुः,—

“अनिर्द्देशाया गोः क्षीरमोष्ट्रमेकशफन्तथा ।

आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥

आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां महिषीं विना ।

स्त्रीक्षीरं चैव वर्ज्याणि सर्वशुक्तानि चेह हि” ॥

अनिर्द्देशायाः प्रसवदिनादारभ्य दशदिनानपक्रान्तायाः । इदं चात्या-
पद—विषयमिति प्रागुक्तं । सामासिकं दंष्ट्रं न सम्यगित्यापुनः । तत्रापि-
विशेषमाह—हारोतः—

“द्वौ मासौ पालयेद्-वत्सं तृतीय-द्विस्तनं दुहेत् ।

चतुर्थे त्रिस्तनं दुह्यात् यथान्यायं यथावलं” ॥

एकशफा अश्वादयः ; आविकं मेघक्षीरं ; सन्धिनी या ऋतुमती वृष-
मिच्छति । विवत्सा वत्सरहिता, आरण्यामृगाः कुरुपृषतादयः ; गोयक्षीर-
मनिर्द्देशायाः सूतके अजामहिष्याय स्यन्दिनीयमसूतसन्धिनीनां च । स्यन्दिनी-
वत्सं विना प्रसूता ; यमसूर्यमनापता ; अजामहिष्याः सूतकं दशदिन-
पर्यन्तं । तथा च ;—

यमः,—

“अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणो च प्रसूतिका ।

दशरात्रेण शुद्ध्यन्ति भूमिष्टं च नवोदकं ॥

क्षीरनिषेधं प्रकृत्य बोधायनः,—

विवत्सा अन्यवत्सेन दुग्धा ।

हारोतः,—न सूतवत्सायाः शोकाभिभूतत्वात् । न निर्णिक्ताया असत्त्वात् ।
निर्णिक्ताया निःशेषदुग्धायाः, वत्सं प्रत्यवशेषस्य असत्त्वादित्यर्थः ।

आपस्तम्बः, अपियं तथोदकं पयः ।

निषेधप्रकरणे विष्णुः,—अमध्यभुजयेति । तथाच विष्टाभुजो गोः-
क्षीरमपेयम् ।

“क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने बुधः ।
मत्तरावं व्रतं कुर्याद्-यदेतत्परिकीर्तितम्” ॥

ब्राह्मे,—

“घृतान्मण्डं घृतात्-फेनं पेयृषमथवापि गोः ।
सगुडं मरिचाक्तं च तथा पर्युषितं पयः ॥

सगुडं मरिचाक्तं च पर्युषितं पयोऽप्यभक्ष्यमित्यर्थः ।

भविष्ये,—

“कपिलायाः पिवे क्लृप्तो नरके स विपच्यते ।
हुतशेषं पिवन् विप्रो विप्रः स्यादन्यथा पशुः” ॥

विज्ञानेश्वरीये,—

“क्षत्रियश्चापि वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः ।
यः पिवेत्-कपिलाक्षोरं न ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यभाक्” ।

अथ मांसानि ।

तत्र पक्षिप्रभृतयः,—

मनुः,—

“क्रव्यादः शकुनौन् सर्वान् तथा ग्रामनिवासिनः ।
अनिर्दृष्टांश्चैकशफान् टिट्ठिभञ्च विवर्जयेत् ॥
कलविङ्कं परं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम् ।
सारसं रज्जुदालञ्च दालूहं शुकसारिकी ॥
प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान् ।
निमज्जतश्च मत्स्यादान् सोनं वल्गुरमेव च ॥

वक्त्रं चैव बलाकं च काकोलं खड्गरोटकम् ।

मत्स्यादान् बिडूवराहाञ्च मन्थानेष च सर्वशः ॥

क्राव्यादो मांसाग्नौ पश्चादीत्, बाह्यमासिचः क्राव्यादीन् ; इन्दुदास-
काष्ठकुट्टकः ; दातुराणो क्रावुक इति प्रसिद्धः । मत्स्या ये चक्षुः प्रकृत्य प्रतुष्य
भक्षयन्ति । जालपादा पञ्चादयः ; नखविष्किराः ; नक्षैर्विष्कीर्ण्य ये भक्ष-
यन्ति ; निमज्ज्य मत्स्यादा मदगुरप्रभृतयः ; सीनं सूनास्थानभवं मांसं ;
वज्रूरं शुष्कमांसं, काकोलो द्रोणकाकः ; मत्स्यादा नक्रादयः ; सर्वशः-
सर्वप्रकारिणः ।

देवलः,—

“बलाकहंसदातूरहभृङ्गराजकचित्रकाः ।

उलूककुररिश्येनगृध्रकुङ्कुटवायसाः ॥

चकोरः कोकिलो रक्तकुल्लिसञ्चापसुहृदौ ।

कङ्कसारवशौभासः शतपत्रप्लवङ्गमाः ।

पारावतकपोतौ च अभक्ष्याः पक्षिणः स्मृताः” ।

भृङ्गराजो धूम्राटः, धनञ्जया इति प्रसिद्धः । चित्रकः चित्रकपोतः ;
कङ्को लोहितपत्रः । भक्ष्या इत्यनुवृत्तौ बोधायनः ;—

पक्षिणं स्थितिरिकपोतकपिञ्जललावटणमगूरवारणवर्ध्वाणाः पञ्चविष्किराः ।

शङ्कः,—

“तित्तिरं च मयूरं च लावकं च कपिञ्जलम् ।

वार्ध्वाणं संवर्त्तकं चैव भक्ष्याणाञ्च यमः सदा” ॥

एवमुक्तानामपि पक्षिणां ब्राह्मणा मांसं न भक्षयन्त्येव ।

चण्ड वज्रवः,—

पक्षिणः ;—कङ्को तु विवदन्ते ; काव्यङ्कुरे च ; कङ्कोपासकङ्कुरयो-
र्मन्त्रोन्नामपि विवादासत्वात् भक्ष्यत्वस्यापारः ।

ब्राह्मे,—

“प्रशीक्ष्य भार्गवाण्यस्य न मांसं यादयिद्विजः”

पृष्ठमांसं गर्भश्चयत्रां शुष्कमांसमथापि वा ॥

भूमेरन्तरितं कृत्वा मृद्धिश्चाद्यादितं च यत् ।

पक्वमांसमृज्जं पन्तु प्रयत्नात्तन्न भक्षयेत्” ॥

एतेन भौमोन्नपक्वद्रव्यमात्रमभक्ष्यमिति निबन्धकतः ।

मांसे तु विशेषः ;—

भूम्यामस्तर्गतमिति पठित्वा भूम्यां गर्भं पक्वमिति व्याख्यानात् । गर्भे-
धूमपक्वमपि ऋज्वपक्वसुतं, आहिताग्नेरस्य पृथक् निषेधः प्रायश्चित्तविशे-
षार्थ इति कर्काचार्यः ।

मनुः,—

“न भक्षयेदेकचरणान्जाताश्व मृगद्विजान् ।

भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टान् सर्वान् पञ्चनखांस्तथा” ॥

एकचरा एकाकिनः प्रायेण स्वभावतोये चरन्ति सर्पादयः । अभक्ष्य-
प्रकरणे आपस्तम्बः,—पञ्चनखानां गोधाकच्छपश्वाविच्छल्यखङ्गशशपूतिश-
वर्जम् । शल्यको भिङ्ग इति प्रसिद्धः । पूतिशो हिमवति प्रसिद्ध इति-
कपर्दिभाषम् ।

मनुः,—

“श्वविधं शल्यकं गोधां खङ्गकूर्मशशांस्तथा ।

भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वहुरनुष्टांश्चैकतोदतः ॥

एकतोदत—एकदन्तान् ।

महाभारते,—

शामं गव्यञ्च यन्मांसं मायूरञ्च विवर्जयेत् ।

महाभारतम्—शरभारक्षानां यन्मांसमश्नति ; यथाऽत्रमेवमहिषहरिषखङ्ग-
वपुषतरव्यम्बुमहारक्षनिवासिनश्च वराहास्तथा शरभारक्षस्येवाभीधाभूमी-

भैरवप्राणमैश्वर्यं मनुष्यं,—

“अष्टाङ्गः पश्चिमः सर्पा मन्त्राः सर्पाः सकच्छपाः ।

यानि चैवं प्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च” ॥ इति ।

अथ प्रसङ्गपतितमांसभक्षणवर्जनविधिर्विचार्यतेऽधस्तात् ।

मनुः,—

“एतदुक्तं द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यविशेषतः ।

मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ॥

प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया ।

अथाविधिं नियुक्तस्य प्राणानामेव चात्यये ॥

प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् ।

जङ्गमं स्थावरं चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥

चराचाराभ्यन्तमचरा दंष्ट्रिणां चाप्यदंष्ट्रिणः ।

अहस्ताश्च संहस्तानां शूराणाञ्चैव भौरवः ॥

नात्ता दुष्यत्यदन्नादग्रान् प्राणिनोऽन्यहन्यपि ।

धात्रैव सृष्टा हृदयाश्च प्राणिनोऽत्तार एव च ॥

यन्नाय जग्धिर्मांसस्येत्येष दैवो विधिः स्मृतः ।

अतोऽन्यथाप्रवृत्तिस्तु राक्षसो विधिरुच्यते ॥

क्रौत्वा स्वयम्बाऽपुत्र्यादयः परोपहतमेव वा ।

देवान् पितॄन्सार्क्षयित्वा खादन् मांसं न दुष्यति” ॥

एतदुक्तं द्विजातीनां इति पूर्वोक्तभक्ष्याभक्ष्ययोर्ब्राह्मणादिभक्त्यर्थककथनं-
शुद्धमुदासार्थम् ।

तेन ब्रह्मणादिभक्त्यै न दोषः ; तन्मध्यपतितकक्षाकादिभक्षणानु-
मन्त्रार्थविधानादोपावहं ; अतो यत्तस्मादमांसवर्जनविधानं चातुर्वर्त्याणां-
रणं ; वर्जनेऽत्र विधिः ; सूर्यानीचवर्जककल्पः ।

प्रोक्षितं यन्नाथं मन्त्रैः संस्मृतं ; संस्मृतान् पशून् मन्त्रैरित्यादि वाक्यशेषात्
ब्राह्मणानां काव्येति ; यथा ब्राह्मणाः किञ्चिन्नाथेन कामयन्ते तस्या मांसं-
भोक्तव्यमिति तदा तेषामिच्छया एकवारं भक्षयतो न दोषः ; सकृद्ब्राह्मण-
काम्येति यमोक्तेः ;—

प्राणानामेव चाख्य इति ; रोगेण अन्नाभावेन वा यदा मांसभक्षण-
व्यतिरेकेण वा प्राणाख्यः समारभ्यते तदा मांसं भक्षमित्यर्थः । एषामेव-
पूर्वाज्ञानामर्थवादाः प्राणस्यान्नमित्यादयः ; अहस्ता मत्स्यरादयः जग्धि
भक्ष्ये ; स्वयमुत्पाद्येति क्षत्रियविषयः ।

तथाच महाभारते ;—

“क्षत्रियाणाञ्च यो दुष्टो विधिस्तमपि मे शृणु ।
वीर्य्यणोपार्जितं मांसं यथास्वादं न दुष्यति ॥
भारव्याः सर्वदेवत्याः प्रोक्षिताः सर्वेऽपि शृगाः ।
अमन्त्र्येन पुरा राक्षन् शृगाया येन युज्यते ॥
नात्मानमपरित्याज्या शृगाणां नाम बिभ्यते ।
समतामुपसंगम्य भूतं हन्येत वा न वा” ॥

श्रीत्वा स्वयमेवत्यनेन च देवपितृसंनपूर्वके मांसभक्षणे दोषाभावः-
प्रदर्शितः । यत्तु मांसवर्जनात् फलश्रवणं तदप्येतत्प्रकारमांसवर्जन-
भक्ष्यविषयं न नियुक्तादिविषयं तत्राकरणे दोषस्तुतः ।

यमः,—

“भक्षयेन् प्रोक्षितं मांसं सकृद्ब्राह्मणकाम्यया ।
दैवे नियुक्तः श्राद्धे वा नियमे तु विवर्जयेत्” ॥

निवर्णे मांसवर्जनव्रते कृते सति ; एतच्च प्रोक्षितातिरिक्तेः सर्वदेव-
सम्बन्धने प्रोक्षिते तु न सम्बन्ध्यते, प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् ; एवमन्त्रापि ।
मांसभक्ष्यान्वयज्ञाने धृत्वात्तरोक्ते वस्तवग्रामाण्यविषयं विज्ञाय निवर्णे तु-
विवर्जयेदिति सम्बन्धनीयम् ।

पैष्टीयः—

“आहे तु मांसमश्रौयात्तथा तथिनिमित्तके ।

यो नाश्राति—

यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमृच्छति” ॥

आहे निमित्तके इति शेषः ; अतिथिनिमित्तके अतिथ्यर्थे यदुपासी-
तदतिथीनां भक्ष्यमित्यर्थः ।

इत्यादिविधिनिषेधप्रतिपादकप्रचुरप्रमाणानि विद्यमानान्यपि ग्रन्थबाहुल्य-
भया नोद्धतान्येवात्र ।

अथ मयानि,—मनुहारीतयमाः,—

“सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते ।

तस्मात्-ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥

गौडौ पैष्टी च माध्वौ च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥

यक्षरक्षःपिशाचानां मद्यं मांसं सुरासवम् ॥

तद्ब्राह्मणेन नास्तव्यं देवानामग्नताहविः ॥

अमेध्ये वा पतेन्मत्तो वैदिकं वापुदाहरेत् ।

अकार्यमन्यत्-कुर्याच्च ब्राह्मणो मद्यमोहितः ॥

यस्य कायगतं ब्रह्म मदेनाप्लाव्यते सकृत् ।

तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वञ्च नियच्छति” ॥

एतेन जातीयकलादेरप्यधिकभक्षणे मादकत्वान् मद्यप्रायश्चित्तम् । अक्रास-
मक्षिणेन च मादकत्वाद्विनीतमेव । यथा,—एका सुरा सर्वेर्न पेया, तथा-
त्रिविधा ब्राह्मणेर्न पेया ; तथा पैष्टी मुख्यसुरा ; तस्याने मद्यापायकत्ववद्भा-
सतो द्वादशवर्षाधिकं ; गौडौ मद्यपाने कृच्छातिकृच्छे द्वादशवर्षं पुनः ; माध्वौ च

मद्यत्वेनैव निर्विधात् । विविधा सुरेति तथोरपि ब्राह्मणं इति सुरापान-
समानदोषत्वेन सुराशब्दस्य गीयत्वमिति । गीयत्वञ्च गीडीमाध्वी—मद्यत्वेकादश-
समवायुहोत्तरं ; “हादयन्तु सुरामद्यं सर्व्वेषामधमं स्मृतं”मिति पौलस्त्येन-
पैशादिव सुराशब्दप्रयोगात् ।

वर्ज्यप्रकरणे ; गौतमः, —

मद्यं नित्यं ब्राह्मणः ; तेनानुपनीतस्यापि अनूदायाः कन्याया अपि-
मद्यमाननिषेधः जातिपुरस्कारेण निषेधात् ।

तथा च स्मृत्यन्तरे, —

सुरापाननिषेधस्तु जात्याश्रय इति स्थितिरिति ।

वशिष्ठो दशमयान्याह, —

“माधूकमैक्षवं टाङ्गं कौलं खार्जूरपानसम् ।

मृद्वीकारसमाध्वीकमैरेयं नारिकेलजम् ॥

अमेध्यानि दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य तु ।

राजन्यश्चैव वैश्यश्च स्मृष्टा है तेन दुष्यतः” ॥

माधूकं मधूकपुष्पोद्भवं ; इक्षुरसम्भवमेक्षवं ; टङ्कः कपित्थसदृशः ;
काश्मीरदेशप्रसिद्धस्तद्भवं टाङ्गं ; कौलं कानफलजं ; खार्जूरं खार्जूरवृक्षजं-
तत्फलजञ्च एवं पानसं ; मृद्वीका द्राक्षा तद्रसजं मृद्वीकारसं ; माध्वीकं-
मधुसन्धानजं ; मैरेयं ; धातुकीपुष्पगुडधान्यमहितमिति शब्दार्थेन वाच्यमिति ।

पौलस्त्यो हादशाह, —

“पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैक्षवम् ।

मधूकं सौरमारिष्टं मैरेयं नारिकेलजम् ॥

समानानि विजानौषान्मद्यान्येकादशैव तु ।

हादशं तु सुरामद्यं सर्व्वेषामधमं स्मृतम्” ॥

मद्यत्वेनैव मद्यत्वादस्य मद्यमण्यम् । न मांसमद्यश्च द्रोणो न मद्य-
इति अत्रिसर्व्वेषामधममिति ।

“कामादपि हि राज्ञ्यो वैश्यो वापि समाहितः ।

पिवीतां मधु वा तत्र न दोषं किञ्चिद्विच्छतः” ॥

इति यमवचनात् । किन्तु तयोः शुद्धस्यापि पैष्टो सुरा निषिद्धा एव ।
एवं “सौचामण्यां तथा मद्यं श्रुतो भक्ष्यमुदाहृत”मिति वृहस्पतिवचनमपि-
चक्षितयवैश्यविषयम् ।

“मद्यमूत्रपुरीषाणां भक्षणे नास्ति कश्चन” ।

दोषश्चापस्त्वमाहर्षात् पूर्वं पिबोः सुहृद्गुरोरिति ।

कुमारवचनमपि न ब्राह्मणविषयम् ।

तद्विषयत्वे वा दोषाल्पत्वेन ; इति जातिदृष्टान्त्यभ्यासाणि ।

न च,—

“रसे पाके च कटुकस्तीक्ष्णो मधुरको मतः ।

भग्नसन्धानकृतकण्ठो गुरुः पित्तास्रवृद्धिदः” ॥

तथा,—

“पलाण्डुस्तदगुणैर्ज्ञेयो रसो न सदृशो गुणैः ।

तथा,—

“गोमांसं सुगुरुस्निग्धं पित्तश्लेष्मविवर्धनम् ।

वृंहणं वातहृद्वल्यमपघ्नं पीनसप्रणुतं” ॥

इत्यायुर्वेदीयप्रमाणवातेन धर्मशास्त्रनिषिद्ध—सकलजातीय द्रव्याणामप्यव-
गतप्राणिहिताधायकगुणशालित्वात् निरुक्तद्रव्याणां शास्त्रप्रतिपादिताभक्ष्यत्व-
मसङ्कतमिति वाच्यम् । रोगविशेषेष्वायुर्वेदोक्त—तत्तद्रव्याणां पथ्यात्मकतया-
तच्च तथाग्रनेऽभ्यनुज्ञातत्वात्, तथा, समस्यादि—धर्मशास्त्रकारेणैवाधितस्व-
भिवक्त्रियायां तथा प्राचाख्ययादावपि प्रतिपादित निर्दिष्टत्वाच्चैवाम् ।

अतः सर्वदाहारीयद्रव्यात्मकत्वेन निरुक्तद्रव्यजातं वादनीयमित्याशयः ।
ननु नित्याहारीयद्रव्यजातं कीदृशगतिं वेदुष्यते निश्चितः, चिचिचनाहारीय-
द्रव्यं ; यथा,—सात्विकं राजसं तामसश्च, एतदनुकूलं नीतावचनजातम् ।

यथा,—

“आयुः सर्व्वलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः ।

रम्याः स्निग्धाः स्थिरा हृदया आहाराः सात्विकप्रियाः” ॥

प्रमाणमेतत्सात्विकाहारीयद्रव्यपरिचायकम् ।

तथा,—

“कटुम्ललवणात्युष्णतौष्णरुक्षा विदाहिनः ।

आहारा राजस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः” ॥

राजसिकाहारीयद्रव्यावेदकमिदम् ।

तथा,—

“यातयामं गतरसं पूति पर्य्युषितं च यत् ।

उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम्” ॥

इदमेव तामसाहारीयद्रव्यबाधकम् ।

अन्यच्च,—पार्थक्येनानिर्दिष्टे सत्यपि सात्विकद्रव्याणां नामोक्तेषु येषा-
मायुःसत्त्वादिगुणविवर्द्धकत्वं तथा विद्यते रस्यत्त्वादिगुणगानित्वञ्च ; सात्विक-
द्रव्याणीतृप्तहृत्प्रदीप्यं तान्येव । तथैवमन्यानि राजसिक्ततामसिकद्रव्याण्यनुमेयानि-
तत्तत्प्रमाणोक्तगुणविशिष्टत्वेन ।

तथा,—अन्नदोषोऽपि त्रिविधः ; यथा ;—

अदृष्टद्वारकः उभयात्मकः दृष्टद्वारकश्च, अदृष्टद्वारकः स्मृतुरक्तः ; उभयोक्तसु-
बालवत्साविवत्सादुग्धादिदोषो दृष्टादृष्टद्वारकः दृष्टद्वारक आयुर्वेदोक्तः ।

यथा—भावप्रकाशे,—

“गोमांसं सुगुरु स्निग्धं पित्तश्लेष्मविवर्द्धनम् ।

वृंहणं वातहृत्-वल्ग्यमपथ्यं पौनसप्रणात्” ॥

इत्यादिप्रमाणप्राप्त्येन गोमांसस्य मति वायुपौनसमरोगविशेषनिवारक-
त्वेऽपि सुगुरुपाकत्वात् पित्तश्लेष्मविवर्द्धकत्वाच्च, गोमांसस्यैवापथ्यत्वमिति प्रति-
पादितो दृष्टद्वारकदोषो ह्यायुर्वेदेन ।

तथा,—

“लशुनं तु रसो न स्यादुद्यगन्धो महौषधम् ।
 अरिष्टो स्लेष्मकन्दश्च यवनेष्टो रसोनकः ॥
 पञ्चभिश्च रसैर्युक्तो रसेनास्त्रेण वर्जितः ।
 तस्माद्रसोन इत्युक्तो द्रव्याणां गुणवेदिभिः” ॥

इति लशुननामानि ।

“कटुकश्चापि मूलेषु तिक्तः पत्रेषु संस्थितः ।
 नाले कषाय उद्दिष्टो नालाये लवणः स्मृतः ॥
 वीजं तु मधुरः प्रोक्तो रसस्तद्गुणवेदिभिः ।
 रसे पाके च कटुकस्तौक्ष्ण्यो मधुरको मतः ॥
 भग्नसन्धानकृत्कण्ठग्रो गुरुः पित्तास्रवृद्धिदः ।
 मंद्रं मांसं तथास्त्रं हितं लशुनवेदिनाम्” ॥
 व्यायाममातपं रोषमतिनौरं पया गुडम् ।
 रसोनमश्नन् पुरुषस्तर्जदेतान् निरन्तरम्” ॥

तथा,—पलाण्डुलशुनाभिधेयद्रव्यद्वयस्य केवलं सत्यपि भग्नसन्धानकारित्वे-
 गुरुपाकत्वस्य दुर्गन्धजनकत्वरक्तपित्तवर्धकत्वादित्थापवहुलत्वात्तथातत्स्वेविनां-
 मद्यमांसास्त्रप्रियत्वात्तथा व्यायामातपरोषातिनौरपयोगुडारुचित्वात्तथा-
 ग्रीष्मकटिबन्धावस्थितभरतखण्डनिवासिनामार्याणां स्वतो व्यायामातपाद्य-
 महिष्णुतया सुतरां तत्स्वेवनेन कर्मानर्हत्वमश्वत्था यवनेष्ट इति विशे-
 षणविशिष्टत्वेन प्रकाशितयवनप्रियत्वाच्च तत्तद्दिधायकधर्मशास्त्रनिषेधः-
 सुसङ्गत एव ।

तथा,—

“शोभाञ्जनः शिग्रुतीक्ष्णगन्धका क्षीरमोचकाः” ।

इतयादिनामचिह्नितः शोभाञ्जनः ।

“शिश्रुः कटुः कटुः पाके तीक्ष्णोष्णो मधुरो लघुः ।

दीपनो रचनो रुचः क्षारस्तीक्ष्णो विदाहकृत् ।

संयाहो शुक्रलो हृद्यः पित्तरक्तप्रकोपनः” ॥ इत्यादि ।

रोगविशेषचिकित्सायां शोभाञ्जनस्य माधुर्यलघुपाकत्वरोचकत्वादिगुण-
शालित्वेनोपकारजनकत्वेऽपि सदैव तैत्तल्यादिपित्तरक्तप्रकोपकबहुदोषयुक्ततया-
धर्मशास्त्रकारैस्तस्याभक्ष्यत्वं प्रतिपादितमेव ।

तथा, भावप्रकाशे यथा,—

“पटोलं पाचनं हृदं वृष्यं लघ्वग्निदीपनम् ।

स्निग्धोष्णं हन्ति कामास्तज्वरदोषतयकृमीन्” ॥ इति ।

तथा च सुश्रुते,—

“पटोलादिर्गणः पित्तकफारोचकनाशनः” । इति ।

पटोलस्य पाचकत्वादिगुणयुक्ततया कामादिकृम्यस्तरोगनिवारकत्वे-
मतपि प्रायणा निम्बलिखितप्रमाणोक्तमत्यद्वयगुणतुल्यतया पटोलं सामिप-
फलमिति प्रतिपादयन्ति धर्मशास्त्रकाराः । सामिपद्रव्यस्य सात्विकगुण-
विरोधितया तथा विष्णुनेत्रेद्यायोग्यत्वेन च ब्राह्मणेः फलमेतत्कार्तिकादि-
व्रतेषु नाद्यमिति निर्धारितं मन्वादिभिः ।

यथा—मत्स्यविषयकप्रमाणद्वयं भावप्रकाशे,—

“ईलिङ्गो मधुरस्निग्धो रोचको वज्रिवर्जनः ।

पित्तहृत् कफकृत् किञ्चिल्लघुवृष्योऽनिलापहः” ॥ इति ।

तथा,—

“महासफरसंज्ञस्तु तिक्तः पित्तकफापहः ।

जिगिरो मधुरो रुच्या वातसाधारणः स्मृतः” ॥ इति ।

तथा,—मद्यस्य नामानि गुणाश्च यथा भावप्रकाशे,—

“मद्यं तु सौधुर्मैरियमिरा च मदिरा मुरा ।
कादम्बरौ वारुणौ च हालापि वलवल्लभा ॥
पेयं यन्मादकं लोकेस्तन्मद्यमभिधीयते ।
यथारिष्टं मुरासीधुरसवाद्रामनैकधा ॥
मद्यं सर्वं भवेद्दुष्टं पित्तकृद् वातनाशनम् ।
वातपित्तकरः सद्यः स्नह्नो गंचनो हरेत् ॥

ज्ञानमित्यर्थः ।

“मद्यं नवमभिष्यन्ति त्रिदोषजनकं मरम् ।
अहृदं ब्रह्मणं दाहि दुर्गन्धं विशदं गुरु ॥
सात्विके गीतहासादि राजसं माहमादिकम् ।
तामसे निन्द्यकर्माणि निद्रां च मदिरा चरत्” ॥

मुस्तैलबालुकगदशीरकधान्यकैलाथ—

“यश्चर्षयन् सदसि वाचमभिव्यनक्ति ।
स्वाभाविकं मुखजमुज्झति प्रतिगन्धम् ॥
गन्धं च मद्यलशुनादिभवं च नूनं” ।

इत्यादि, पर्वविधमद्यस्य स्थूलतो दुष्टतया तथा सात्विकादिगुणविशिष्टस्य-
समस्तलोकस्य ज्ञानहारकतया तथाऽहृद्यादिदोषजातसंश्लिष्टतया च तत्पानं-
सर्वतोभावेन निवारितमायुर्ज्वं दीयप्रमाणव्रतं । अतएव एतत्पानेन नरक-
गामित्वमापादितं यज्जर्मशास्त्रकारैस्तु सुसमोचीनमेवेति प्रतिभाति । एव-
मन्येषां जातीयाभक्ष्यद्रव्याणां सतापि विज्ञानमूलकत्वे ग्रन्थबाहुल्यमिषा तेषा-
मविधाय विवरणं वैज्ञानिकविवेचनं प्रदर्शितं दिङ्मात्रम् । किन्तु तद्विज्ञान-
मूलकत्वमूहनीयं बुद्धिमद्भिस्तत्र तत्रायुर्ज्वं दीयप्रमाणपर्यालोचनेन ।

ननु भारततरसकलप्रदेशेषु द्रव्याणां सात्विकाद्याहारभेदेन व्यवस्था-

दर्शनाङ्गारतेऽस्मिन् कथं निष्प्रयोजनकं सात्विकप्रभृताहारीयद्रव्याणां-
प्रदर्शितं पार्थक्यमिति चेन्न ; देशान्तरे तूत्तममध्यमाधमवंशजत्वेन तत्तद्देश-
वासिनां स्फुटतो जातिभेदस्य विद्यमानत्वेऽपि वर्णाश्रमभेदेन तत्र जातिभेद-
गठनस्याचक्षुर्दिष्यतया तथा विभिन्नजातुपरि पृथक् पृथक् कार्यानुष्ठानस्य-
व्यवस्थादर्शनेन सात्विकाद्याहारीयद्रव्याणां विभिन्नव्यवस्थाविधानाभावात् ।

तथा—भरतखण्डेऽस्मिन् वैज्ञानिकाध्यात्मिकव्यावहारिकशास्त्रनिचयनिर्मा-
णस्य तदवबोधनादिकार्यजातस्य च सात्विकगुणायत्तत्वेन तथा युद्धोत्साहादि-
कार्यनिवहस्य सत्वरजोगुणाधीनतया तथा वाणिज्यकृषिप्रभृतिसकलकार्यस्य-
रजस्तमोगुणपरवशत्वेन तथा सेवादिनिखिलक्रियानुष्ठानस्य तमोगुणैकाधीन-
त्वेन च तत्तद्गुणोपयोगिसात्विकद्याहारीयद्रव्याणां वर्णाश्रमभेदव्यवस्थया-
तत्तद्गुणविशिष्टब्राह्मणादिजातीयवक्त्रिणां तत्तद्द्रव्यभक्षणस्य प्रमिदतया च-
तद्विभागस्य सप्रयोजनकत्वात् ।

अतः सात्विकाद्याहारीय-द्रव्यविभागानुष्ठानं नामङ्गतमेव । प्रसङ्गप्राप्त-
सात्विकादिगुणजातस्य प्रकटनं यथा सुश्रुतं, तत्प्रकाश्यतेऽधस्तात् ।

यथाह,—

सुश्रुतः ;—“सात्विकास्तु आनृशंस्य संविभागरुचिता—तितित्ता सत्यं-
धर्म आस्तिक्यं ज्ञानं बुद्धिमंधा स्मृतिर्धृतिरनभिपङ्गथ ।

राजमास्तु दुःखबहुलताटनशीलता धृतिरहङ्कार आनृतिकत्वमकारुण्यं-
दम्भो मानो हर्षः कामः क्रोधश्च ।

ताममास्तु विषादित्वं नास्तिक्यमधर्मशीलता बुद्धेर्निरोधोऽज्ञानं दुर्मेधस्त्व-
मकर्मशीलता निद्रालुत्वञ्चेति ।

अपरञ्च,—न च भारततरदेशसम्भूताहारीयद्रवजाताशनं भारतीय-
ब्राह्मणादिजातीयवक्त्रिणां दृश्यते यद्विमुखत्वं तत्तु, नोचितमितिवाच्यम् ।
तत्तद्देशीयद्रव्याणां विद्वस्यादिभारसम्भूततयाऽऽयुर्वेदीयप्रमाणबलादनुमित-
दोषजनकत्वेन धर्मशास्त्रनिर्दिष्टाभष्यत्वात् ।

अन्यच्च,—

“धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम्” ।

चरकीयप्रमाणसामर्थ्यास्तथा, “शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनमिति महा-
कविकालिदामकण्ठोक्तवचनावलोकनाच्च शरीरस्य सारोग्यबहुदिनावस्थायित्वं-
पारंपरिकसम्बन्धेन स्वस्य च चतुर्वर्गाधायकमिति विभावादिनः समुद्भाविता-
योगमार्गस्त्रिकालज्ञः पूज्यपादमंहर्षिभिरित्यनुमितम् । यतो दृष्टदीर्घायु-
स्वात्मकफलकतया तन्मार्गावलम्बिनो बभूवुः सर्वे भारतवामिनः पूर्वतः ।

अतस्तन्मार्गस्य तथा सात्विकादिगुणविशिष्टलोकनिकरस्य चोपकारकाष्ठा-
हारीयद्रवाणि सात्विकाद्याहारीयद्रवभेदेन विभक्तानि ; तथाऽन्यानि-
दैवाहितोपधायकतया पापवन्मानसिकक्लेशात्मकनिरयजनकत्वेन निरूपितानि-
पूर्वाचार्यैरिति परामर्शः ।

इति जातिदुष्टाभ्यद्रवज्ञानस्य वैज्ञानिकसमालोचनम् ।

अथ क्रियादुष्टानि ।

भविष्ये,—

“न भक्षयेत् क्रियादुष्टं यद्वृष्टं पतितैः पृथक्” ॥

वशिष्टः,—उच्छिष्टमगुरोरभोज्यं ; स्वमुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहितं वसनकीटोप-
हतं चात्र गुरुपदं पितृज्येष्ठभ्रातृपरम् । अन्यथा रोगसंक्रमणसम्भवात् ।
अग्रेऽप्येवमेव बोध्यम् । पितृज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोज्यं, धर्मविप्रतिपत्ता-
वभोज्यमित्यापस्तम्बवचनात् ; पितृज्येष्ठभ्रातृभिरगुरोरप्युच्छिष्टमप्यभोज्यम् ;
तयोरपि धर्मविप्रतिपत्तावधार्मिकत्वेन भोज्यं तथाऽधर्मसंक्रमणसम्भवापत्तेः ।
“मातापितोरथोच्छिष्टं बालो भुञ्जन् सुखी भवेति”ति ब्राह्मणवचनं अनुपनीत-
परं ; तथैवाचारदर्शनात् ।

स्वमुच्छिष्टं भुक्त्वा त्यक्तमन्नं तत्तत्पातस्थं ; उच्छिष्टोपहितं उच्छिष्टेन-
कालान्तरेण मिश्रितं ; वसनोपहतं परिहितवसनस्युष्टम् ।

शङ्खः,—

“शूद्रोच्छिष्टाशने मासं पचमेकं तथा विशः ।

क्षत्रियस्य तु सप्ताहं ब्राह्मणस्य तथाऽङ्गकम्” ॥

स्वोच्छिष्टाशने चान्द्रायणम् ।

आपस्तम्बः,—

“अन्यानां भुक्तशेषं तु भक्षयित्वा द्विजातयः ।
चान्द्रं कृच्छं तद्वर्जं च ब्रह्मक्षत्रविशां विधिः” ॥

अङ्गिराः,—

“चण्डालपतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणम् ।
चान्द्रायणं चरहिप्रः क्षत्रः सान्तपनं चरत् ।
षड्रावं च विरावं च वर्णयोगनुपूर्वशः” ।

पट्विंशन्मते,—

“दोषोच्छिष्टं तु यत्तैलं रात्रौ रक्ष्याहृतं च यत् ।
अभ्यङ्गस्य तथोच्छिष्टं भुक्त्वा नक्त्रेण शुध्यति” ॥

वृद्धशान्तातपः,—

“पौतशेषं तु यत्तोयं भोजने मुखनिःसृतम् ।
अभोज्यं तद्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणं चरत्” ॥

सुमन्तुः,—

क्षुतवचोऽभिहितं श्वभिराघ्रातं प्रेक्षितं चात्रमभोज्यमन्यत्र हिरण्योदकेः-
स्पृष्टात्, यस्यान्नस्य निकटे क्षुतं कृतं यस्य वा निकटे वचनमुच्चारितं-
तत्क्षुतवचोऽभिहितं ; प्रेक्षितं श्वभिरेव ; एतेष्वभिघ्रातेषु हिरण्यमिश्रजनमेकः-
शोधकः ; तत्क्षुत्वा भोजनं गायत्र्याष्टोत्तरशतत्रयः ।

मनुः,—

“मत्तक्रुद्धातुराणां च न भुञ्जीत कदाचन ।
केशकौटावपन्नं च पदा स्पृष्टं च कामतः ॥
पतत्रिश्वावलीढं च शुना संस्पृष्टमेव च” ।

याज्ञवल्करः,—

“उदक्या स्पृष्टसंघृष्टपर्यायान्नञ्च वर्जयेत्” ।

संघृष्टं क्षुधार्थिनः के सन्ति मदगृहे भुज्यतामिति घोषेण न दत्तम् ।
पर्यायान्नं ब्राह्मणानां ददच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणो दददित्यादिरूपम् ।

“अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्वितम् ।

तथैव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमन्वितम् ॥

विडालकाकाग्वृच्छिष्टं जग्ध्वाऽऽवनकुलस्य च ।

केशकीटावपन्नञ्च पिवद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम्” ॥

काश्यपः,—“गर्हभोद्वाश्वोच्छिष्टभाजने तिरातम् ।”

विष्णुः,—गोरुच्छिष्टप्राशने दिनमेकं उपोषितः पञ्चगव्यं पिवेत् ।

उशनाः,—“विड्वराहगृध्रश्वेनकुक्कुटभामकवकसृगणामुच्छिष्टप्राशने सप्त-
कच्छम् ।”

यमः,—काककुक्कुटसंस्पृष्टमभोज्यम् ।

आपस्तम्बः,—अप्रयतोपहतमन्नस्य प्रयतं तत्त्वभोज्यम् ।

अग्नावधिस्रयणादिना शुद्धं कृत्वा भोज्यं भवति । एतच्चाप्रयतत्वाद्-
ब्राह्मणादिस्पृष्टविषयम् । तथा,—प्रयतनं शूद्रेण स्पृष्टमभोज्यम् । सर्वथा-
ऽभोज्यमित्यर्थः । अनर्हद्भिः समानपंक्त्यां ; अभोज्यमित्यर्थः । भुञ्जानेषु-
यदि कश्चिदुत्थायान्नं प्रयच्छेत् । एकपंक्तौ कश्चित्स्वान्नं यदि भृत्यादिभ्यो-
दद्यादितरेषामन्नमभोज्यम् । तथा,—भुञ्जानेष्वहं भुक्तेषु कश्चिदाचमति तद-
न्येषामन्नमभोज्यम् ।

तथा,—कुलयित्वा यदन्यदन्नं ; विषं भुञ्जेत्यादिना इत्यर्थः । तथा,—
मनुष्यैरवघ्रातं ; प्रयत्नादित्यर्थः ।

तथा,—मनुष्यैरवघ्रातं ; गर्हभादिभिरित्यर्थः ।

“न रजस्वलया दत्तं न पुंश्चलया न क्रुद्धया ।

न मलवाससा नापरयाद्वारा यद्दत्तम् ; न द्विःपक्वं, मलवाससाऽमेध्य-

वस्त्रया परस्वामिकमप्यथं रजस्वलादिभिर्हेतुमत्तं न भोज्यमित्यर्थः, अपरद्वारं-
अतिथिभोजनमुख्यद्वारं विना द्वारात्तरं, द्विः पक्कं सिद्धमेवात्र, धान्यं स्निग्धं-
तच्छोषणेन धान्यमेव जातं; तस्य स्निग्धता धान्ये गुणसम्पादनार्था ।
न त्वोदनार्था, तेन तण्डुलदशायामेवमन्त्रार्थं पाक-इति द्विःपक्कता ।

एवं मरीचहरिद्रादावपि; अतएवावर्त्तितदुग्धस्य पुनः कालात्तरेण पाके-
द्विःपक्कता । एवं तद्विकाराणां लड्डुकादिसाधकत्वाभावात् लड्डुकादे-
र्द्विःपक्कता ।

गौतमः,—वृथान्नाचमनोऽन्यथ्यपेतानि उक्तृष्टमस्वामिकं; उत्थान-
व्यपेतं यच्चाहंभुक्ते उत्थानं एवं यच्चाचमनं तदूर्द्ध्वमन्नमभोज्यम् ।

आपस्तम्बः,—नापणीयमन्नमश्रीयत्तथाऽन्यरसानाममांसमधुलवणानि-
परिह्राय ।

शङ्खलिखितौ,—“भीतरुदितकन्दितक्षुतावधृतान्नानि वज्रर्जयेत् क्षुतश्चि-
कितवान् अवधूतः साधत्यक्तः ।

पराशरः,—

“एकपन्त्युपविष्टानां विप्राणां सहभाजने ।

यदेकोऽपि त्यजत्पात्रं शेषमन्नं न भाजयेत्” ॥

क्रतुः,—

“यस्तु भुङ्क्ते द्विजः पन्त्यामुच्छिष्टायां कदाचन ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति” ॥

ब्राह्मे,—

शूद्रभुक्तावशिष्टं तु नादाद्भागदुर्मितं त्वपि ।

भिन्नभागदुर्मितं तद्वन्मुखवातोपशमितम् ।

उच्छ्वासपक्कमस्विष्टमवलीढमसंस्कृतम्” ॥

आपस्तम्बः,—ऋषिकः प्रत्युपविष्टाय चानश्नन् परिवेशयते तावत्कालं,
उत्तमर्णा धनग्रहणार्थमनश्नन्पविशति तावत्कालं द्वयोरन्नमभोज्यम् ।

भविष्ये,—

“उपक्षेपणधर्मेण शूद्रान्नं यः पचेन्नरः ।

अभोज्यं तद्भवद्दन्नं स च शूद्रपुत्रोऽहितः” ॥

उपक्षेपणधर्मः शूद्रसम्बन्धे मत्वेव ब्राह्मणमन्नानि पाकः शूद्रस्य कार्यार्थम् ।

ब्राह्मे,—

“का क्रियाऽस्मिन्निदं कस्य दीयते किमनेन वा ।

इत्युक्त्वा दीयते यच्च तन्मदं विस्मयान्वितम् ।

भक्ष्यं तु भक्ष्यवाक्येन दत्तं नादं कथञ्चन” ।

न भुज्येत्यनृत्तं मनः,—

“उग्रान्नं सूतिकान्नं च पर्याचान्तमनिर्दृशम्” ।

पर्याचान्तं यस्यान्नस्य मन्निधावाचमनं कृतम् ।

यमः,—प्रेतान्नं प्रेतमुद्दिश्य अचिनापि दत्तम् । सूतिकांमुद्दिश्य पक्वं-
सूतिकान्नम् ।

धोम्यः,—

“ब्रह्मोदने च सोमे च सीमन्तोऽयन् तथा ।

जातश्राद्धं नवश्राद्धं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्” ॥

ब्रह्मोदनमाधानाङ्गभूतं चातुःप्राश्यम् । अत्र चत्वार ऋत्विजः प्राशन्तीति-
विधिः, “सोमेऽग्निमोमीयपर्यक्तं अग्निमोमीयभंस्यायां यजमानस्य गृहे-
भोक्तव्यमिति श्रुतः,” “क्रीतराजको भोज्यान्न” इत्याथर्वणश्रुतिरापदिषया ।
क्रीतो राजा सोमो येनेति समासः ।

आपस्तम्बः,—यज्ञार्थं वा निर्दिष्टे भोक्तव्यम् । यज्ञार्थं वा यावद्द्रव्यं-
अपेक्षितं, तावद्द्रव्ये पृथक्कृतंऽवशिष्टदीक्षितान्नं भोज्यमित्यर्थः । एतदप्याप-
दिषयमेव । कियतां तावत्क्रियादुष्टनामकोच्छिष्टाद्यभक्ष्याणां निरुक्ताना-
मायुर्वेदानुगतवैज्ञानिकविवेचनं प्रदर्शयतिऽधस्तात्सन्नेपतीऽव । यथा,—

मानवशरीरस्य सदेव रोगाकरतया तथोच्छिष्टादिभक्षणम्,—

चक्षुरेगो ह्यपस्मारः क्षयकासो मसूरिका ।

दर्शनात्-स्पर्शनाङ्गानात्संक्रमन्ति नरान्नर" ॥

मित्याद्यायुर्वेदीयप्रमाणजातस्य चक्षुर्विषयत्वादुच्छिष्टाभस्यभक्षणं रोग-
संक्रमणसम्भावनया च तदभक्षणं यच्छास्त्रकारैः प्रतिपादितं, तन्नासङ्गतमेव ।
तथा विवेकमिममनुसरत्यायुर्वेदीयप्रमाणव्रातमप्यन्यत् ।

यथाह सुरुतः :—

“अचीर्जं दुष्टमुच्छिष्टं पाषाणतृणलोष्ट्रवत् ।

द्विष्टं व्युषितमस्वादु पूति चान्नं विवर्जयेत्” ॥ इति ।

निरुक्तदोषोत्पत्त्याङ्गया दुष्टमुच्छिष्टमित्यत्र दुष्टमिति विशेषणापादन-
मनुष्ठितं सुरुतेनैत्यनुमितम् ।

अन्यच्च,—मत्सकृशातुरादिव्यक्तिप्रदत्तान्नादिकवस्तूनामभक्ष्यत्वं प्रतिपादितं-
यद्दर्मशास्त्रज्ञैस्तदभक्ष्यं व' मत्सकृशादीनां तमाऽभिभूतत्वेन तत्प्रदत्तान्नादेः-
सुव्यवस्थाभावादजोर्णादिदापसम्भावनया समोचीनमेव । द्रष्टव्यं विवेकमेत-
मुपलक्षणविधया सोऽयुतीयप्रमाणजालम् ।

यथा,—

“ईर्ष्याभयक्रोधपरिजतेन लुब्धेन रुग्देन्यनिषीदितेन ।

प्रद्वेषयुक्तेन च मेव्यमानमन्नं न सम्यक् परिणाममेति ॥

माधुर्यमन्नं गतमामसत्तं विदग्धमत्तं गतमस्त्रभावम् ।

किञ्चिद्द्विपक्वं भृशतादृशूलविष्टव्यमाव्यह्विरुद्धवातम्” ॥

किञ्चिद्द्विपक्वं इति पदोपादानेन द्विपक्वमपि व्याधिजनकत्वं स्फुटतः-
प्रकाशितम् ।

अपरञ्च,—मूषिकश्वशृगालादिपशूनां तथा पिपीलिकादिकीटानां तथा-
मक्षिकाप्रभृतिपतङ्गानां चात्रातान्नादिवस्तुजातस्य भक्षणीयत्वं वैमत्यमापादितं-
यद्दर्मशास्त्रकर्तृभिः, तसु नानुपपन्नम् । तत्तत्प्राणिनां दृशनादिकतिपया-
वयवानां विपाक्ततया तद्दृशनाद्यवयवमृष्टान्नादिकं विपदृषितमेव । अतस्त-
दुपात्रातान्नादिकं नादनीयमेव ।

कक्षीकरोति विवेचनमेतत्तौश्रुतीयप्रमाणव्रातम् ।

“मूषिकाणां विषं प्रायः कुपत्यभेषु निर्हृतम् ।

तत्रापेयं विधिः कार्य्यो यस्य दूषी विषापहः ॥

स्थिराणां रुजतां वापि व्रणानां कर्णिकाभिषक् ।

पाटयित्वा यथादोषं व्रणवच्चापि शोधयेत् ।

शृगालश्वतश्चूचव्याघ्रादीनां यदानिलः” । इत्यादि ।

तथा स एव,—

“पिपीलिकाः स्थूलशीर्षा सम्बाहिका ब्राह्मणिकाङ्गुलिका कपिलिका-
चित्रवर्णानि षट् । ताभिर्दृष्टस्य दंशं श्वयथूरग्निस्पर्शवद्दाहशोफौ भवतः ।”

तथाच मक्षिकाः,—

तत्रैव,—कान्तारिका कृष्णा पिङ्गलिका मधूलिका काषायी स्थालिके-
त्येवं षट् । ताभिर्दृष्टस्य दाहशोफौ भवतः । स्थालिकाकाषायीभ्यामेत-
देव ; पीडकाश्च सोपद्रवा भवन्ति ।

तथाच मशकास्तत्रैव,—

सामुद्रः परिमण्डली हस्तिमशकः कृष्णः पर्वतीय इति पञ्च । तैर्दृष्टस्य-
तीव्रकण्डुदंशशोफश्च । पर्वतीयस्तु कीटैः प्राणहरैस्तुल्यलक्षणः । नखाव-
कण्टोऽतर्धं पीडकाः सदाहपाका भवन्ति । इत्यादि—प्रमाणैर्निर्हृतपशुकीट-
पतङ्गानां दंशनविषस्य दंशनेन स्फुटतः प्रकाशनात् सुतरां तदुपा-
व्रातावादिकं विषाक्तत्वेनैवातो न भक्ष्यमित्यर्थः । विषयेऽस्मिन्निरुक्तप्रमाण-
भिन्नायुर्ज्वेदीयप्रमाणव्राते सतपि सुश्रुताख्यायुर्ज्वेदशास्त्रे ग्रन्थकलेवरहृदि-
सम्भावनया नोत्सोलितं तद्भातम् । क्रियादुष्टाभक्ष्याणां वैज्ञानिकसमालोचनायाः-
सतानुष्ठेयत्वे ग्रन्थकायहृदिसम्भवाससदविवेचनं परिहृतमेव । एतद्विज्ञ-
द्व्याणामेव जङ्घनीयं विवेचनं प्रेक्षावद्भिः ।

नन्वेकजातीयपंक्त्युपविष्टानां विप्रादिवैश्यान्तमानवानामभ्यन्तरे पूर्वतो-
ऽपह्वाय भोजनपात्रं समुत्थितं सतपकस्मिन् जने तत्रोपविष्टैर्जनैरन्वैः स्वस्व-
भोजनभाजनस्यान्नादिकं न खादितव्यमिति यदुक्तं धर्मशास्त्रकारैस्तत्त्वदृष्ट-

फलकत्वाच्च समीचीनमिति चेन्न । भोजनावसरे प्रथमतः परिसमाप्य-
भोजनं समुत्थिते तत्तन्मानवे तत्रोपविष्टतत्तन्मानवानां मनसि संजातल-
ज्जेषादिदोषजाततया तदनन्तरभुक्तान्नादेः पाकासम्भवात्तदनुष्ठाननिषेधस्य-
समुचितत्वात् ।

इति क्रियादुष्टाभक्ष्यवैज्ञानिकसमालोचनम् ।

अथ कालदुष्टानि ।

भविष्ये,—

“कालदुष्टं तु विज्ञेयं ह्यस्तनं चिरसंस्थितम् ।
दधिभक्ष्यविकारांश्च मधुवर्जं तदिष्यते” ॥

ह्यस्तनमेकरात्रान्तरितं अन्नादिकं तथा चिरसंस्थितं अर्नकदिनान्तरितं-
तथा भक्ष्यविकारा विकृतभक्ष्याणीतार्थः ; कालदुष्टानीतार्थः ; एवं पर्युषित-
दोषरहितमपि दध्यादिकं विकृतरसगन्धं सन्न भक्ष्यमितार्थः । मधु-
पुनर्न वर्जनीयमितार्थः ।

शङ्कः ;—“पर्युषितं भुक्त्वा तिरात्रं व्रती भवेत् ॥”

तथा च याज्ञवल्क्यः ;—

“अन्नं पर्युषितं भोजनं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम् ।
अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः” ॥

यमः,—

“अपूपपाश्च करम्भश्च धाना वटकसक्थवः ।
शाकं मांसं च पूपं च सूपं कृशमेव च ॥
यवागुं पायसं चैव यच्चान्यत् स्नेहसंयुतम् ।
सर्वं पर्युषितं भोज्यं शुक्तं च परिवर्जयेत्” ॥

अपूपगोधूमपिष्टकविशेषाः करम्भो दधिमिश्रमक्ष्यः धाना भृष्टयवा-

व्रीहयो वा ; वटकं खनान्ना प्रसिद्धं ; सकथवो भृष्टयवचूर्णानि धान्य-
चूर्णानि च, उभयत्र प्रसिद्धेः ; पूपाः पुलिका इति प्रसिद्धाः, कशरस्तिल-
मुद्गाभ्यां सह सिद्धोदनः, पायसं परमाद्यं मन्यस्य सकथुविकारात् सकथु-
ग्रहणेन ग्रहणम् ।

चरके,—

“सकथवो घृतसंमिश्राः शीतवारिपरिप्लुताः ।

नातिसान्द्रा न चात्यक्छा मन्यमित्यभिधीयते” ॥

एतान्येव पर्युषितत्वेन रसान्तरमापद्यन्ते यदि तदा न भक्ष्याणीतुक्तं,-
शुक्तं परिवर्जयेदिति दिनान्तरे प्रायेणान्यरमापत्तेः शुक्तग्रहणं रसान्तरमात-
त्वेऽप्यभक्ष्यत्वात् ।

शङ्कलिखितौ,—

“न पर्युषितमन्यत्र रागांशुक-आहुवदधिगुडगोधूमयवपिष्टकविकारैभ्यः-
रागांशुका-मुद्गादाहिममांसाढ्या अंशुकगालिताः प्रलेह्या-एव ।”

आहुवाः स्वादुस्त्वकटुप्रायवस्त्वाढ्याः प्रलेह्या-एव ।

आपस्तम्बः,—पर्युषितं वर्ज्यमुक्त्वा, फाणितपृथक्त्तण्डुलशाकोषधि-
वनस्पतिफलमूलवर्जं, फाणितं पाकजन्य इक्षुरसविकारः, पृथक्त्तण्डुला भृष्ट-
निष्पादिताश्चिपिटकाः चूडा इति प्रसिद्धाः ।

पर्युषितापवादे मनुः,—“हविः शेषं च सर्व्वतः”, एतच्च रात्रान्तरित-
हविःशेषादि ।

गौतमः,—पर्युषितं अभक्ष्यमांसमधुशाकादिवर्जं, पर्युषितमभक्ष्यमित्यर्थः ।

न भक्षयेदित्यनुवृत्तौ हारीतः,—

न पर्युषितमन्यत्र गुडपिष्टकगौरसर्षपनारिकेलस्नेहादिग्रहणम् ।

न भक्षयेदित्यनुवृत्तौ सुमन्तुः,—

“पर्युषितं पुनःसिद्धं भुक्त्वा तु त्विदमाचरेत्, यत्पक्वं पुनः पच्यते; यत्पुनः-
कदलीफलादि दिनान्तरे पुनः पच्यते; तस्य द्वितीय एवदिने पाकनिर्वाहान्न-
हिःपक्वता ।

एवं यदामिष्ठापिष्टकादिकं दिनान्तरे गुडादिना संस्क्रियते मांसादि-
वा प्रथमदिने ऽमिष्टावस्थपाकं दिनान्तरे पच्यते तस्य द्वितीय एव दिने पाकस्य-
संपूर्णत्वाच्च द्विःपक्वता ; एतच्च यद्भक्ष्यत्वेनाभ्यनुज्ञातं पर्युषितं ; तदपि द्विः-
पक्वमभक्ष्यमितुरक्तम् ।

चातुर्मास्ये निषिद्धानि शिष्टाः पठन्ति ;—

“कलिङ्गानि पटोलानि वृन्ताकं सन्धितानि च ।

निष्पावान् राजमाषांश्च मुप्ते देवे तु भक्षयन् ॥

सप्तजन्मार्जितं पुण्यं दह्यते नात्रसंशयः” ।

कलिङ्गानि चव्वाणाफलानि । पश्चिमे कलिङ्गपदेन प्रसिद्धे ; अस्याभक्ष्यत्वे-
ऽपि चातुर्मास्ये दोषभूयस्त्वम् ।

चातुर्मास्ये—

“पटोलं मूलकं चैव वार्त्ताकुं च न भक्षयेत् ।

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च” ॥

पुनः स्कान्देः—

“अत्रमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवासरे ।

नभःकृष्णाष्टमौ प्राप्य भुञ्जते ये द्विजाधमाः ॥

तथा

त्रैलोक्ये सम्भवं पापं भुञ्जन्त्येव न संशयः ।

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा भुक्तेन्दवं चरेत् ॥

एकादश्यां दिवा रात्रौ नक्तं चैवान्यपर्वम्” ।

अन्यपर्वानि संक्रान्तिर्षणमास्यमावास्याः । तत्र संक्रमे संक्रमोप-
लक्षिताहोरात्रे रात्रिभोजननिषेध इति संप्रदायविदः ; एवं तैनाभ्यङ्ग-
मांसवर्जनकामोपवासमादेरपि संक्रान्त्युपलक्षिताहोरात्रं कालः ; अन्यत्र तु-
तिथ्यवच्छिन्नरात्रिदिवसगृहणं ; एवं पर्वसु मांसमपि कालदृष्टम् ।

वामनपुराणे,—“जयासु मांसं” ; तृतीयाष्टमीत्रयोदश्यो जया । तथा ;—
कुजे मांसं भौमवासरे च ; तथा “मूले ऋगे भद्रपदे च मांसं” ;
एवमादिषु मांसभोजने स्नातकव्रतलोपादुपवासः । एवं ग्रहणात् पूर्व-
तत्काले यस्मात्समने च सूर्यचन्द्रदर्शनपर्यन्तं नाश्रीयात् ; एवममावास्यायां-
पराश्रं नाश्रीयात्” ; इत्यादि सर्वे कालदुष्टम् । ग्रन्थबाहुल्यमिहा नोत्तो-
लितम् तत्प्रमाणमत्र ।

विष्णुः,—“न रात्रौ तिलसम्बन्धः न दधिसक्थुकोविदारवटपिप्पलशाकम् ।
देवलः,—

“दिवा दधित्यधानासु रात्रौ च दधिसक्थुषु ।
श्लेष्मातके तथाऽलक्ष्मीर्नित्यमेव कृतालया” ॥

ब्राह्मेः,—

“अपि प्रयाणसमये रात्रौ च दधिसक्थुषु ।
मधुपर्कप्रदानं तु वर्जयित्वा तु कामतः” ॥

आपस्तम्बः,—“दास्या वा नक्तमाहृतं ; अभोज्यमित्यर्थः ।

अत्र न च रात्रौ प्रेक्षाहृतमिति गौतमवचनमपि दासौपरम् । तथा-
रात्रौ रथ्याहृतमपि न भोज्यम् । अनुक्तप्रायश्चित्तेषु प्राणायामगतम् ।
गायत्राष्टसहस्रम्बा” । इति कालदुष्टान्यभक्ष्याणि ।

प्रोह्नाण्यतेऽत्र विवेको वैज्ञानिकः कालदुष्टाभक्ष्याणां दिज्ञात्रम् ।

यथा,—कालदुष्टाभक्ष्यत्वेन धर्मशास्त्राभिमतवस्तूनामधःस्थायुर्वेदीय-
प्रमाणनिवहनिर्दिष्टापप्यद्रव्यव्रातसमकक्षतयावश्यमेव सम्भवेद्भोगोत्पत्तिरित्या-
गङ्गया धर्मशास्त्रकारैर्निषिद्धकालदुष्टाभक्ष्यद्रव्यजातमितानुमितसम्भाभिः ।
द्रढयति विवेचनमेतदधःस्थायुर्वेदीयप्रमाणज्ञानम् ।

यथा भावप्रकाशेः,—

“न रात्रौ दधि भुञ्जीत न च निर्लवणं दधि ।
नामुद्गसूपं नाक्षौद्रं न चाप्यष्टतशर्करम्” ॥ इति ।

तथा,—

शुष्कमांसं स्त्रियो वृद्धवालाकं स्तरुणं दधि ।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् ।
तरुणं नूतनं बालो विवस्वान् दधि नूनं च” ॥

तथा च सुश्रुतः,—

“अप्राप्तकाले भुञ्जानः शरीरे ह्यलघो नरः ।
तांस्तान् व्याधौ नवाप्नोति शरणं वा नियच्छति ॥
अतीतकाले भुञ्जानो वायुनोपहतेऽनले ।
कृच्छाद्विपच्यते भुक्तं द्वितीयं च न काङ्क्षति ॥
द्विष्टं व्युषितमस्वादु पृति चान्नं विवर्जयेत् ।
हेमन्ते निचितः श्लेष्मा शैत्याच्छीतं शरीरिणाम् ॥
औष्ण्येऽद्वयसन्ते कुपितः कुरुते च गदान् वहन् ।
ततोऽस्त्रमधुरस्निग्धलवणानि गुरूणि च ॥
वर्जयेद्दमनादौ नि कर्माण्यपि च कारयेत् ।
वर्जयेन्मधुरस्निग्धदिवास्वप्नगुरुद्रव्यान्” ॥

वसन्त इत्युल्लम्,—

“व्यायाममुष्णामायामं मैथुनं चातिशोषि च ।
रसांश्चाग्निगुणोद्भूतान् निदाघे परिवर्जयेत्” ॥ इत्यादि ।

साकं निरुक्तकालदुष्टाभक्ष्यद्रव्येरायुर्वेदीयप्रमाणोक्ताङ्गितवस्तूनां संपूर्णतः-
सतापि समत्वाभावे बहुलांशेन दृष्टव्यतया न कापि विप्रतिप्रसक्तिरिति-
बोध्यम् ।

अन्यच्च—चतुर्थ्यष्टम्येकादश्यादिति शिषु सूर्याचन्द्रमसोर्गतिवैलक्षण्याद्रम-
वहेर्दृष्टिविषयतया तत्र तत्र लङ्घनस्यायुर्वेदमन्त्रतत्त्वाद्यदन्नादिभक्षणं निषिद्धं-

महर्षिभिः पूज्यपादैस्तु नाममीचीनमेव । अतो धर्मशास्त्रोक्तसकल-
विषयजातं प्रायशो विज्ञानानुगतमेवेतवगन्तव्यम् ।

अपरञ्च—भक्तिधर्मशास्त्रनिषिद्धकालदुष्टाभक्ष्यद्रव्याणां निरुक्तप्रमाण-
जालादवगतरीगात्मकफलजनकतया कदापि न भक्ष्याणि तानीति प्रेक्षावतां-
राहान्तः ।

समूहनीयमन्येषां वैज्ञानिकविवेचनं बुद्धिमद्भिरिति कालदुष्टाभक्ष्य-
वैज्ञानिकविवेकः ।

अथाय्यदुष्टानि ; यथा—

तानि यद्यपि भविष्ये विणिष्य नोक्तानि, तथापि जातिक्रियारसामेध्य-
संसर्गभावस्वभावदोषरहितानि द्रव्यस्वामिदोषेण दुष्टानि तानि गृह्यन्ते ।

आपस्तम्बः—तयाणां वर्णानां क्षत्रियप्रभृतीनां समावृत्तेन भोक्तव्यम् ।
प्रकृतया ब्राह्मणस्य भोक्तव्यं ; कारणादभोज्यम् । यत्राप्रायश्चित्तं कर्म-
सेवर्तं ; प्रकृतया भोज्यमित्यस्य व्याख्या यत्राप्रायश्चित्तं कर्म प्रायश्चित्तव्यतिरिक्तं-
नित्यनैमित्तिकं कर्म सेवते ।

ब्राह्मेः—“राज्ञां पर्वणि वैश्यानामश्रयान्मङ्गले गवामि”ति राजान्न-
भोजनानुज्ञा पर्वविषया वैश्यस्य गोमङ्गलविषया ।

पुनर्ब्राह्मेः—“गोभूमिरत्रलाभार्थं समुद्रस्य गृहे सदेति”-प्रीतिदायेन-
गवादिलाभकामनया शूद्रस्यान्नं ग्राह्यम् ।

अन्नमत्रामाहम् ।

मनुः,—

“नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः ।

आददीताममेवाम्मादहत्तावेकरावकम्” ॥

अश्राद्धिनो नित्यश्राद्धमकुर्वतः अश्राद्धिन इत्युद्देश्यविशेषणत्वात्दिवि-
क्षितम् । श्राद्धिनोऽपि पक्वान्नमनापद्यग्राह्यमेव । अहत्तावापटि ।

यमहारीतजमदग्निपेठीनसयः,—

“ब्राह्मणान् क्षत्रियान् वैश्यान् शूद्रमेव च ।

तां तैः योनिमवाप्नोति भुक्त्वा यस्य वै मृतः” ॥

शूद्रान् भुक्त्वा मरणे हारीतः,—

“स वै स्वर्गत्वमुष्ट्वमवश्यत्वं चाधिगच्छति ” ।

वशिष्ठः,—

“शूद्रान्परिपुष्टाङ्गो ह्यधीयानोऽपि नित्यशः ।

जुह्वन् वापि जपन् वापि गतिं पूर्वां न गच्छति ॥

शूद्रादेन तु भुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति ।

यस्यान् तस्य ते पुत्रा न च स्वर्गार्हको भवेत्” ॥

अङ्गिराः,—

“षण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान् विगर्हितम् ।

स च जीवन् भवेच्छूद्रो मृतः प्रवा चाभिजायते” ॥

तस्मात् प्रशस्तशूद्रस्याप्यामात्रभोजनं मरणमन्निधानं वर्ज्यम् । एवं-
षण्मासपर्यन्तं भोजनमपि ।

हारीतः,—

“कन्दुपक्वं स्नेहपक्वं पायसं दधिसक्थवः ।

एतान्यशूद्रान्भुजो भोज्यानि मनुरब्रवीत्” ॥

कन्दुपदेनाग्निस्थानवाचिनाऽग्निर्लक्ष्यते । तेन बाह्यजननिरपेक्षाग्नि-
मात्रेण पक्वं लाजादि कन्दुपक्कमुच्यते ; एवं बाह्यजननैरपेक्षेण केवलवृत्तादि-
पक्वं स्नेहपक्कमुच्यते । पायसं पयोविकारो न परमान्नम् ।

तथाचाङ्गिराः,—

“गोरसश्चैव सक्थंश्च तैलं पिण्याकमेव च ।

अपूपान् भक्ष्यैश्चूद्राद्यक्षान्यत् पयसा कृतम्” ।

अपूपा गोधूमविकाराः ; एवं शास्त्रसत्वेऽपि गोधूमविकारस्य जल-
निरपेक्षगोरसमाश्रयकस्य कन्दुपक्वच्छृङ्गदृष्ट्यादग्राह्यत्वोक्तावपि समाचार-
विरोधादवर्जनं ; तद्गच्छणे विगानञ्च, एवं लवणबाह्यजलनिरपेक्षस्नेहपक्वमूल-
कन्दादेरपि भक्षणं अस्मद्देशे विगानं स्नेहपक्वफलमूलकन्दादौ बाह्यजला-
भावेऽपि पाककाले तत्तन्निःसृतजलस्य मत्वात्, अन्येषां गोरसादीनां भक्षणं-
निर्विगानमेव ।

एवं च—

“गोरसे कन्दुशालायां तैलयन्त्रेषु यन्त्रेयाः ।

अमीमांसानि शोचानि स्त्रीषु राजकुलेषु च” ॥

इति शातातपवचनेऽर्शोचापवादेऽपि यथाचारं गृह्यते । मरीचादीनां-
स्विन्नानां अपि शूद्रस्यर्शेऽपि परिग्रहस्य समाचारिकमूलपाकदोषरहितत्वे-
ऽप्यन्नत्वान् मरणकाले वर्जनम् । तस्मात् स्विन्नतण्डुलादीनां मरणकाले-
वर्जनम् ।

यथाः,—

“यतस्ततोऽप्यापः शुद्धिं यान्ति नदीं गताः ।

शूद्राद्विप्रग्रहेऽपान्नं प्रविष्टञ्च तथा शुचि” ॥

इतग्रह्णोवचनं शूद्रात्प्रतिग्रहलब्धविषयम् ।

तथाच पगशरः,—

“तावन्नवति शूद्रान्नं यावन्न स्पृशति द्विजः ।

द्विजाति-करसंलग्नं सर्वं तन्न विरुध्यते” ॥

यमः — यथा,—

“यथा जलं निर्गमनेऽप्यपेयं नदीं गतं तत्पुनरेव पेयम् ।

तथान्नपानं विधिपूर्वमागतं द्विजातिहस्तान्तरितं विशुद्धम्” ॥

एतेन ब्राह्मणं भोजयामीति वृहगा यदि शूद्र-आमासं ददाति, तद्-

यदि पक्ता ब्राह्मणो भुंक्ते तदा शूद्रान्नभोजनं, तदेव मरणकाले वृथं,
शामद्रव्यविधिना चेद्दाति तद्यदि पक्ता भुंक्ते तदा प्रतिग्रहदोष एव न तु-
शूद्रान्नभोजित्वदोषः ।

प्रतिग्रहलब्धं भुक्ता मरणेऽपि न शूद्रजन्मलाभ इति लक्ष्मीधरस्वरसः ।

“यो गृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते ।

अन्नं तस्य न भोक्तव्यं हथापाको हि स स्मृतः” ॥

तदन्वाशने तु,—“प्राणायामं त्रिरभ्यस्य घृतं प्राश्य विशुध्यतीति” च ।

तथा सूतकाद्यशौचन्नादि नाश्रीयत् ।

अङ्गिराः—

“अन्यावसायिनामन्नमश्रीयीयाद्यदि मानवः ।

यतिचान्द्रायणं कुर्याच्चान्द्रायणमथापि वा ॥

चण्डालस्तक्षवः क्षत्ता सूतवैदेहिकौ तथा ।

मागधीयोगवौ चैव सर्वेऽपान्यावसायिनः” ॥

विष्णुः,—

“चण्डालान्नं भुक्ता तिरातं मिहं भुक्ता पराव्रतम्” ।

वशिष्ठे पुनरुपनयनमधिकम् ।

पैठीनमिः—परिवित्ति-परिविदानविद्वज्जनानां रुधिरमश्रं अभोज्य-
मित्यर्थः ।

वीधायनः—

“अवलिप्तस्य मूर्खस्य दुर्वृत्तस्य च दुर्मतेः ।

अन्नमश्रद्धानस्य यो भुंक्ते ब्रह्महा तु सः” ॥

शङ्खलिखितौ,—

“परपाकनिवृत्तस्य परपाकगतस्य च ।

अपरस्य च भुक्ताऽन्नं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

गृही चाग्निं समारोप्य पञ्चयज्ञान्न कारयेत् ।
 परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्तितः ॥
 पञ्चयज्ञान् स्वयं कृत्वा पराश्रमपजीवति ।
 सततं प्रातरुत्थाय परपाकगतस्तु सः ॥
 गृहस्थधर्मवृत्तोऽसौ ददाति परिवर्जितः ।
 ऋषिभिर्हर्मतत्वज्ञैरपरः परिकीर्तितः” ॥

याज्ञवल्क्यः,—

“परपाकरुचिर्न स्यादनिन्द्या मन्त्रणादृते ।

तत्रापवादः,—

“गुर्वन्नं मातुलान्नञ्च श्वशुरान्नं तथैव च ।
 पितुः पुत्रस्य चैकान्नं न परान्नमिति स्मृतम् ॥

यत्तु बौधायनः,—

“श्वशुरा 'तु यो भुंक्ते स भुंक्ते पृथिवीमलम्” ।

तद्वर्जितश्वशुरधनोपजीवनपरम् । “श्वशुराश्रयं हस्तिः स्याद्विशस्तै-
 करोति य” इति महाभारतवचनात् । एतेनासक्तिर्न कार्या ।

याज्ञवल्क्यः,—

“यतिश्चः ब्रह्मचारी च पक्वान् स्वामिनावुभौ ।
 तयोरन्नं न भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्” ॥

भरद्वाजः,—

“पक्षे वा यदि वा मासे यस्य नाश्रन्ति देवताः ।
 भुक्त्वा दुरात्मनस्तस्य द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्” ॥

आदित्यपुराणे ;—

“विष्णुं जामातरं मन्ये तस्य मन्युं न कारयेत् ।
अप्रजायां दुहितरि नाश्रीयत्तस्य वै गृहे ॥
ब्रह्मदेये विंशेषिण दैवतोटे सदैव हि ।
गाम्भर्वं राक्षसे चैव कुर्याच्चैव समागमम्” ॥

अत्र दैवब्रह्मविधिना दत्तायाः सुतायाः श्वशुरसम्बन्धेन भर्तृसम्बन्धेन-
वा यदगृहं तत्र तत्स्वामिकस्यान्नस्य भोजने महान् दोषः ; आर्षादिविवाहे-
ऽपीयान् दोषः ; गाम्भर्वराक्षसयोर्न दोषः ; दुहितरि सुतायां तदगृहे भोजने-
न दोषः ; प्रजापदस्यापत्यमात्रवाचकत्वेऽपि यजमानप्रजासंख्येयत्वकङ्कविः-
करश्चपात्रादौ पुत्रापत्यग्रहणादिहापि तदग्रहणं ; दुहितरि सत्यां जामातृ-
नाशेऽपि पितुर्गृहे न भोजनं, तदगृहे परकीयान्नभोजने न दोषः ।

आपस्तम्बः,—

“बलादासोक्तता ये च स्नेच्छचण्डालदस्युभिः ।
अशुभं कारिताः कर्म गवादिप्राणिहिंसनम् ॥
उच्छिष्टमार्जनञ्चैव तथोच्छिष्टस्य भोजनम् ।
खरोष्ट्रविड्वराहाणां आमिषस्य च भोजनम् ॥
तत्-स्त्रीणाञ्च तथा सङ्गस्ताभिश्च सङ्ग भोजनम् ।
मासोषिते द्विजातो तु प्राजापत्यं विशोधनम् ॥
चान्द्रायणं त्वाहिताग्नेः पराकम्बयवा भवेत् ।
चान्द्रायणं पराकञ्च चर्गत्सम्बत्सरोषितः ॥
सम्बत्सरोषिते शूद्रे मासाह्वं यावकं पिवेत् ।
मासमात्रोषितः शूद्रः कृच्छ्रपादेन शुध्यति ॥
ऊर्ध्वं सम्बत्सरात्कल्पं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः ।
सम्बत्समैस्त्रिभिश्चैव तद्भावं सोऽधिगच्छति” ॥

अनुक्तप्रायश्चित्तनिराचारनिषिद्धाचारिण्यज्ञाभोजने,
षट्त्रिंशन्मते,—

निराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च ।

अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्याद्विनमेकमभोजनम्” ॥

इत्याश्रयभृताख्यप्रतिग्रहीतदोषदुष्टानि ।

वैज्ञानिकविवेचनमत्ताश्रयभृताख्यप्रतिग्रहीतदोषदुष्टानाम्—

यद्यत्स्वभावकानां यद्यज्जातीयानां यद्यदन्नादिकं ; तत्तदन्नादिभुजां-
तत्तत्स्वभावं तत्तज्जातीयतां च जनयति, तत्तदन्नाकमिति वैज्ञानिकदृष्ट्या-
धर्मशास्त्रकारैः शूद्रादीनामामानादेस्तथाविगर्हिताचारिण्यशुरादेरन्नादिकस्य-
च द्विजातिव्यकर्तृकाशनं यन्निषिद्धं ; तत्तु सुममीचीनमेव । निरुक्तान्ना-
देरशुच्यन्तर्गततया दोषाधायकत्वमित्यायुर्ज्ज्जे प्रदर्शितं दिङ्मातम् ।

अन्यच्चः—निरुक्ताश्रयदुष्टाभक्ष्यद्रव्याणामन्तरे केषामात्मनिर्भरतावलम्ब-
नार्थं तथा केषां स्वस्वराधीनतापरिहारार्थं चाभक्ष्यत्वापादितं पूर्वाचार्यैरित्य-
नुमेयं, ग्रन्थबाहुल्यमिमांसा स्थूलतः प्रदर्शितमिदं साधारण्येन, किन्तु समूहो-
वैज्ञानिकविवेकः पण्डितवर्यैः प्रत्येकस्य । इत्याश्रयदुष्टाभक्ष्यवैज्ञानिकविवेकः ।

अथ संसर्गदुष्टानि ।

भविष्ये,—

“सुरालश्वनसंसृष्टं पेयूषादिसमन्वितम् ।

संसर्गदुष्टमेतद्धि शूद्रोऽक्रिष्टवदाचरेत्” ॥

मद्यभाण्डस्थितगवोपहतजलादि च संसर्गदुष्टं ।

पराशरः,—

“भागडस्थितमभोजनानामपः पीत्वा पयो दधि ।

ब्रह्मकूर्चोपवासस्य योज्यं कर्मास्य निष्कृतिः ।

शूद्रस्य नोपवासस्तु दिनेनैकेन शुध्यति” ॥

सृत्यन्तरे,—

“नारिकेलोदकं कांस्ये मधु ताम्रे च संस्थितम् ।

गोरसं ताम्रपात्रस्थं मद्यतुल्यं घृतं विना ॥

सम्बर्त्तः,—

“शूद्राणां भाजने मुक्ता मुक्ता वा भिन्नभाजने ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन ग्रध्यति” ॥

विष्णुः,—

“मृद्वागिकुमुमादौश्च फलकन्देक्षमूलकान् ।

विगमृतदृषितान् मुक्ता कृच्छ्रपादं समाचरेत् ॥

सबिहृष्टेऽर्जमेव स्यात् कृच्छ्रं स्यात्कृद्धिशोधनम्” ।

अत्र सर्वत्र अस्मिन्धातव्यस्य सात्तान् प्रत्यभिज्ञानं तदमध्यमक्षणेऽप्रायश्चित्तं ।

अवयवप्रवेशशङ्कायामुक्तानि प्रायश्चित्तानि । इति संमर्गदृष्टान्नाभक्त्याणि ।

अस्यत्र किमिदं वैज्ञानिकं विवेचनमित्याशङ्क्यामुच्यते ;— निरुक्त-
संसर्गदृष्टाभक्त्यद्रव्याणामभ्यन्तरे केषामपि परस्परसंसर्गेण निरुक्त्यायुर्वेदीय-
प्रमाणानामुपलक्षणविधया दोषजनकताज्ञापकत्वादयदभक्त्यत्वं निर्णीतमेषां ;—
तत्तु सुसङ्गतमेव ।

प्रमाणं यथायुर्वेदे—

“कांस्यस्थं च हविर्दशाहमुपितं स्रद्ध्याधिगुह्यप्रदं”मित्यादि ।

तथाच, सुच्यते—अतः कर्मविरुद्धान् वक्ष्यामः ;—

“कांस्यभाजने दशरात्रपर्युपितं मर्पिर्नाश्नीयादिति” ।

तथा—

स्वास्थ्यविधानाय किमात्मकेन पात्रेण द्रव्यं किमात्मकं देयं तदाह-
सुच्यते ;—

“वक्ष्याम्यतः परं कृत्स्नमाहारस्यापि कल्पनाम् ।

घृतं काष्णायिसे देयं पेया देया तु राजते ॥

फलानि सर्वभक्ष्यांश्च प्रदद्याद्वैदलेषु च ।
 परिशुष्कप्रदग्धानि सौवर्ण्येषु प्रकल्पयेत् ॥
 प्रद्रवाणि रसांश्चैव राजतैश्चपहारयेत् ।
 खट्वराणि खड्गंश्चैव सर्वं शैलेषु दापयेत् ॥
 दद्यात्ताम्रमये पात्रे मुशीतं मुशृतं पयः” । इति ।

दृष्टादिद्रव्यपरिवर्तने प्रोक्तपात्रान्यथाचरणेन रोगोत्पत्तिस्तन्मात्रेण सुतरा-
 मन्निश्चितसंमर्गदुष्टाभक्ष्यवस्तुनामग्नं दोषाधायकमिति निर्गलितार्थः ।

अन्यच्च,—प्रदर्शितं वैज्ञानिकविवरणं दिङ्मात्रं ; अतो विवेचितान्य-
 संमर्गदुष्टाभक्ष्यद्रव्याणां समूहं पण्डितप्रवरैर्विज्ञानमूलकत्वमिति संमर्गदुष्टा-
 भक्ष्यविवेको विज्ञानमूलकः ।

अथ रसदुष्टानि ।

भविष्ये,—

“रसदुष्टं विकाराद्भि रसस्येति प्रकीर्तितम् ।
 पायसक्षीरपूपादि तस्मिन्नेव दिने यथा” ॥

दिनान्तरितस्य कालस्य दुष्टत्वात्तस्मिन् दिने यदि द्रव्यान्तरायोगेनाक्तं-
 भवति । तदा रसदुष्ट-मुच्यते । आदिपदेन गुह्ययुक्तदुग्धदध्यादिकं पर्युषित-
 प्रपानकादिकं च रसदुष्टं । इदं सर्वं दिनान्तरितमेव दुष्टमिति समाचारः,-
 एवं शुक्तादिकं रसदुष्टं ।

इति रसदुष्टान्यभक्ष्याणि ।

किं तावदस्ति रसदुष्टाभक्ष्यद्रव्येषु विज्ञानवीजमित्याकांक्षयां विनियते-
 ऽत्र तदेव संबोधितः ।

रसदुष्टाभक्ष्याणामायुर्वेदीयप्रमाणैः प्रदर्शितदोषजनकत्वेन तदभक्ष्य-
 भक्षणनिरसने विशेषतो-विज्ञानानुसन्धानस्य निष्प्रयोजनकतया विहितो-
 विरामोऽत्र ।

प्रमाणयति विवेचनमेतदायुर्वेदीयप्रमाणजातं । यथा,—

“व्याधिमिन्द्रियदौर्बल्यं मरणं चाधिगच्छति ।

विरुद्धरसवीर्याणि भुञ्जानो नात्मवान् नरः ॥

रसो विरुद्धौ स्वादुस्त्रौ कटुस्त्रौ रसपाकतः ।

अम्लग्नित्तौ कषायाम्लौ रसवीर्यविपाकतः ॥

रजेदन्नं विषान्नित्यं तत्परीक्षोच्यते यथा ।

म्रियन्ते मज्जिकाः स्पर्शादन्नं पर्युषितोपमम्” ॥

इत्यादिवर्जितं विद्यन्ते प्रमाणानि, किन्तु ग्रन्थवाङ्मयभीत्या परित्यक्तानि-
ताम्येव ।

अतो निरुक्ताभक्ष्यद्रव्याणामायुर्वेदनिषिद्धतया कदापि न भक्ष्याणीतार्थः ।
अन्यद्वा । इति रसदृष्टाभक्ष्यद्रव्यविज्ञानविवेकः ।

अथ सुहृत्क्षेत्र्यापरनामकानि भावदृष्टानि ।

भविष्ये,—

“विचिकित्सा तु हृदये यस्मिन्नन्ने प्रजायते” ।

“सुहृत्क्षेत्र्यं तु विज्ञेयमिति” । विचिकित्सा संशयः । सा च त्रिविधा,—
अभक्ष्यद्रव्यमादृश्येन यत्राभक्ष्यभ्रान्तिर्भवति, आहार्यारोपो वा तत्र संशय-
हेतुमादृश्यमत्वात्संगयो भवति ; अनाश्वसंगितं गृह्यते, यथा ;—भेकादि-
मदृशफलमूलादि ; यथा पुरीषादिमदृशम् ।

द्वितीयप्रकारम् :—अभक्ष्यसंसर्गसंगयः ; काकाव्युपघातसंगयो वा अन्न-
स्वामिदीपसंगयो वा ।

तृतीयप्रकारम् :—भक्षितेऽपि द्रव्ये भक्ष्यं वा भुक्तमभक्ष्यं वा भुक्तं इति-
संगयः ।

पराशरः,—

“वाग्दुष्टं भावदुष्टञ्च भोजने भावदुषितं ।

भुक्त्वा तु ब्राह्मणः पश्चातिरातेणैव शुध्यति” ॥

वाग्दुष्टमिति वचमापि संशयजनकत्वात् सुहृन्नेत्येवमंगृहीतं,—शुद्धमपि यद्द्रव्यं यदि कश्चिद्दत्तदीदमभक्ष्यमिति ; तदा वाग्दुष्टमुच्यते ; वाग्दुष्टपदेन सादृश्यातिरिक्तभक्ष्यसंशयहेतुमात्रं गृह्यते ।

वशिष्टः,—

“शङ्कास्थाने समुत्पन्ने अभाञ्ज्यं भक्ष्यशङ्किते ।
 आहारशुद्धिं वक्ष्यामि तां मे निगदतः शृणु ॥
 अक्षारलवणामृत्तां पिवद्वाह्नीं सुवर्चलाम् ।
 तिरात्रं शङ्कपुष्पौ वा ब्राह्मणः पयसा सह ॥
 पलाशपद्मपत्राणि कुशान् पत्रमुदुम्बरम् ।
 क्वाथयित्वा पिवेदम्भस्विरात्रेणैव शुध्यति ॥
 महस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।
 गायत्रीं वा जपेन्नित्यं महापातकनाशिनीम् ॥
 सम्बत्सरस्यैकमपि चर्गत्-कृच्छ्रं समाहितः ।
 अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः” ॥

इति भावदुष्टान्यभक्ष्याणि ।

विवेचनमत्र विनियते वैज्ञानिकं साधारण्येन । निरुक्तभक्ष्यद्रव्यजातस्य-मानसिकसन्देहादिश्यापारोपन्यस्ततया मनसि सतापि विकारापन्ने यदन्नादि-भक्षणं ; तदपि न पचति साध्विति वदति सुस्पष्टतः सुश्रुताद्यायुर्वेदोद्यप्रमाण-व्रातम् । अतः सुसङ्गतोऽयं भावदुष्टाभक्ष्यभक्षणनिषेधः ।

यथाह सुश्रुतोऽत्र,—

“शब्दरूपरसान् गन्धान् स्पर्शांश्च मनसः प्रियान् ।
 उक्तवानुपसेवेत तेनाहं साधु तिष्ठति ॥
 शब्दरूपरसस्पर्शगन्धाश्चापि जुगुप्सिताः ।
 अशुच्यन्नं तथा भुक्तमतिहास्यञ्च वामयेत्” ॥ इति ।

प्रमाणजातमेतत्कक्षीकरोति गीतवाक्यमपि, यथा,—

“यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेवेति कीन्तेय ! तदा तद्भावभावितः” ॥

इत्युपलक्षणमेतत् । ऊह्यमन्यत् । इति भावदुष्टाभक्ष्यवस्तुजातविज्ञान-
विवेकः ।

अथ स्वभावदुष्टानि ।

भविष्ये,—पूर्ववाक्यस्य शेषः ; पुरीषन्तु स्वभावतः ; पुरीषपदं शारीर-
मलोपलक्षणम् ।

मनुः—

“अज्ञानात्-प्राश्य विगमृतं मृगसंस्पृष्टमेव च ।

पुनः संस्कारमर्हन्ति तयो वर्णा द्विजातयः” ॥

विष्णुः—मद्यानां प्राशनं चान्द्रायणं ;

“वसाशुक्रमसृङ्गज्जामृतविट्कर्णविन्नखाः ।

श्लेष्माशुटूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मनाः ॥

मानुषास्थि शवं विष्टां रतो मृचार्त्तवं वसा ।

स्वेदाशुटूषिका श्लेष्मा मद्यं चामेध्यमुच्यते” ॥

इत्यादिषु चान्द्रायणं पुनः संस्कारश्च ; श्वविट्पुङ्गवाङ्गमृगश्वेनकुङ्कुटश्याम-
भासवककाककङ्कमृगाणां मृतपुरीषप्राशनं तप्तकच्छुः ; स्वभावदुष्टेषु कूर्म-
कूर्दनासम्भवे च त्रिरात्रं सप्तरात्रं वा उपोष्य निःपुरीषाभावः कार्यः ।

इति स्वभावदुष्टान्यभक्ष्याणि ।

न तावदस्ति विशेषविवरणमापेक्ष्यतेतेषां प्रत्यक्षतो दृष्टफलकत्वाद-
विज्ञानविषये ; अतः प्रमाणात्मकत्वेन सताप्यायुर्वेदीयवचनज्ञाने नोत्तोलितानि-
तान्येव ग्रन्थकलेवरवृद्धिदृष्ट्या ।

इति विज्ञानविवेकः स्वभावदुष्टाभक्ष्याणाम् ।

अथाष्टविधाभक्ष्याणि ।

सुमन्तुः ;—लशुनपलाशकुम्भीनवश्राहसुतिकामधुमांसमूत्रैतोऽमेध्यभक्षणे-
मूद्धि मम्यातानवनयेदुपवासश्च ; एतान्येव व्याधितस्य भिषक्क्रियायामनिषि-
द्धानि भवन्ति ; यानि चान्यान्येवं प्रकाराणीति ।

अत्र यद्यपि सर्वत्र आत्मानं गोपायेदिति विधिनाऽनन्यौषधव्याधिनिवृत्त्यर्थं-
विहितस्याप्यभक्ष्यस्याप्यौषधस्याग्नीषोमीयहिंसानिषेधविषयत्वायोगात् पृथग्-
वचनमनर्थकं ।

तथापि,—

“कर्मणा येन केनापि मृदुना दारुणेन वा ।

उद्धर्द्दहीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ॥

धर्मश्च प्रथमं तावत्-प्रायश्चित्तात्मको भवेत् ।

ततस्तेन विशुद्धस्य फलार्थोऽन्यो भविष्यति” ॥

इति न्यायेन सर्वत्र आत्मानं गोपायेदित्यस्य न्यायप्राप्तानुवदात् ।

येषां व्याधिनाशप्राणाल्ययादौ विशेषानुज्ञा नास्ति तेषामस्यदोषत्वं ;
यत्र विशेषानुज्ञा तत्र दोषलेशस्याभावान्न प्रायश्चित्तं ; तत्रापि महापातक-
हेतुसुरापानादेः प्राणाल्ययादावपि त्याज्यत्वं । न च यानि चान्यान्येवं-
प्रकाराणीति सुमन्तुवचनात् सुरापानस्यापि व्याधितस्य भिषक्क्रियायां-
निर्हाषता किं न स्यादिति वाच्यं ; एवंप्रकारशब्देन महापातकहेतुव्यति-
रिक्ताभक्ष्याणामिवोक्तत्वात् , अन्यथा तदुर्वैयर्थ्यापत्तेः । इतरष्टविधान्याभक्ष्याणि ।

अपिच :—निरुक्तविवेचनया सुरापानस्य भिषक्-क्रियायां निषिद्धत्वेऽपि-
धर्मशास्त्रीयवचनान्तरैस्तथायुर्वेदीयप्रमाणैश्चाभ्यनुज्ञातत्वेन प्राणाल्ययसम्भवा-
दविगीतमेव, किञ्च द्रव्याणामभक्ष्याणां पार्थक्ये सतरपि विवेचित-
ऽत् तेषां दोषतारतम्यविवेकाय पुनः स्थूलतः समावेशोऽनुष्ठितः सर्वेषामेक-
त्वेताशयः ।

अन्यच्च :—साकं स्वास्थ्यविज्ञानशास्त्रेणायुर्वेदीयप्रमाणव्रतस्य प्रदर्शित-
तुल्यतया वेदादितन्त्रास्तप्रमाणनिवृद्धस्यापि स्थालीपुलाकन्यायेन सृष्टादि

सकलविषयकविज्ञानशास्त्रेणास्ति सादृश्यमवश्यमेवेति धिया वेदादिशास्त्रोक्त-
सकलविषयजालं नूनमवलम्बनीयमस्माभिर्निर्विवादं ।

अपरं च :—सुसमये तु प्रोक्ताष्टविधाभक्ष्यद्रव्याशने सति निषेधेऽप्यापदि-
देशकालपातृव्यवस्थया विलापितामन्तरा भारतीयार्थनिवहस्य विद्याध्यय-
नादिहितजातसाधनाय सत्रसुयोगे वारिधिपोतयात्रायां तथा विदेशावस्था-
नानेहसि च प्राणातरयसम्भावनामन्तरेण गोमांसादिप्रशस्ताभक्ष्यवस्तुजाल-
भक्षणमपह्नायान्याभक्ष्यद्रव्याशनं न पातितपापादकमितरास्मिन्नवसरे भारतीय-
धर्मशास्त्रकारैर्गर्भहितमैकमत्येन । किन्तु सति सम्पादितं स्वाभिलषित-
कार्यनिकरेऽनन्तरं स्वकर्तृकस्वदेशप्रतयावर्त्तनमनुष्ठितवति तस्मिन् बहुकाला-
वस्थायिविपत्समयाभ्यन्तरे समुपस्थितस्त्वल्पसमयव्याप्यापदतिवाह्यनार्थमनन्तर-
भाविप्रायश्चित्तविधिनाऽनुष्ठेयं तत्प्रायश्चित्तमेव । तत्प्रायश्चित्तविधिलिख्यः-
प्रायश्चित्तप्रकरणे । विपत्कालानुष्ठानविवेचनं पूर्वतोऽस्य समुत्तिष्ठितं-
सप्रमाणम् । इति विवेचनमष्टविधाभक्ष्यद्रव्याणाम् ।

अर्थदानीं प्रसङ्गतः प्राप्तभक्ष्यद्रव्यविवेचनमारभ्यतेऽधस्तात् ।

भक्षणीयद्रव्याणां सात्विकादिभेदेन त्रिविधत्वं प्रदर्शितमादितः ।
सम्प्रति तेषामन्ततोऽप्यहरहः केषां भक्ष्यत्वं केषां वा समयविशेषभक्ष्यत्वं केषां-
वा हविष्यार्हभक्ष्यत्वं; केषां वाऽमिषभक्ष्यद्रव्यत्वं निरूपितं शास्त्रकारैः तान्येव-
यथाक्रमं प्रकाशयन्तेऽत्र ।

यथा—क्रमप्राप्तप्रत्यङ्गभक्षणीयद्रव्याणि लिख्यन्ते भोजनविध्यादिमहितानि-
धर्मेशास्त्रायुर्वेदप्रमाणत्रातप्रदर्शनद्वारेण ।

भक्ष्यद्रव्यजातस्य विवेचनपूर्वकाशने यथा प्रमाणान्याह चरकः ;—

“अजातानामनुत्पत्तौ जातानां विनिवृत्तये ।

रोगाणां यो विधिर्दृष्टः सुखार्थां तं समाचरेत् ॥

सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ।

हितमेवानुरुध्यन्ते प्रसमीक्ष्य परीक्षकाः ॥

रजोमोहावृतात्मानः प्रियमेव तु लौकिकाः ।
 श्रुतं बुद्धिः स्मृतिर्दाढिं धृतिर्हि तन्निषेवणम् ॥
 वाग्विशुद्धिः शमो धैर्य्यमाश्रयन्ति परीक्षकम् ।
 लौकिकं नाश्रयन्त्येते गुणा मोहतमःश्रितम् ॥
 तन्मूला वहदश्चैव रोगाः शरीरमानसाः ।
 न रागान्नाप्यविज्ञानादाहारमुपयोजयेत् ॥
 परीक्ष्य हितमन्नीयाद्देहो ह्याहारसम्भवः ।
 परिहार्य्याग्यपथ्यानि सदा परिहरन्नरः ॥
 भवत्यनृणातां प्राप्तः साधूनामिह पण्डितः ।
 आहारप्रभवं बस्तु रोगाश्चाहारसम्भवाः ।
 हिताहितविशेषाश्च विशेषः सुखदुःखयोः” ॥ इत्यादि

यद्यद्व्यं प्रत्यहभक्षणीयं ; तत्तद्विहितं यथा भावप्रकाशे,—

“भुञ्जीत मधुरप्रायं स्निग्धं कामहितं मतम्” । इति ।

तथाचाह चरकः,—

“एवं वाटिनं च भगवन्तमात्रेयमग्निवेश-उवाच ;—

भगवन्त्वेतदेवमुपदिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्वभिषजो विज्ञास्यन्ति ।

तमुवाच भगवानात्रेयः,—

येषां विदितमाहारतत्त्वमग्निवेश ! गुणतो द्रव्यतः कर्मतः सर्वावयवतो-
 मात्रादयो भावास्त एतदेवमुपदिष्टं विज्ञातुमुत्सहेरन् ; यथा तु खल्वेतदुपदिष्टं-
 भूयिष्ठकला सर्वभिषजो विज्ञास्यन्ति तथेतदुपदेक्ष्यामः । मात्रादीन् भावानु-
 दाहरन्तस्तेषां हि बहुविधविकल्पा भवन्ति । आहारविधिशेषास्तु खलु लक्षण-
 तत्त्वावयवतश्चानुष्ठास्यास्यामः । आहारत्वमाहारस्यैकविधमर्थाभिदात् । स-
 पुनर्द्वयोनिः स्थावरजङ्गमात्मकत्वात् ।

द्विविधः प्रभवो हिताहितोदकीविशेषात् । चतुर्विधोपयोगः पानाशन-
भक्ष्यलेखोपयोगात् । घडास्वादो रसभेदतः षड्विधत्वात् ।

विंशतिगुणो-गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरुक्षमन्दतीक्ष्णस्थिरास्थिरमृदुकठिणविश-
दपिच्छिलश्लक्ष्णखरसूक्ष्मस्थूलसान्द्रवानुगमात् । अपरिमंख्येयविकल्पो द्रव्य-
संयोगे करणबाहुल्यात्तस्य ये ये विकारावयवा-भूयिष्ठमुपयुज्यन्ते ।

भूयिष्ठकल्पानाञ्च मनुष्याणां प्रकृत्यैवं हिततमांश्च तांस्तान् यथावदनु-
व्याख्यास्यामः ।

तद्यथा,—लोहितशालयः शूकधान्यानां पथ्यतमत्वे श्रेष्ठतमा भवन्ति ।
मुद्गाः शमीधान्यानां । आन्तरीक्षमुदकानां । सेन्धवं लवणानां, जीवन्ती-
शाकं शाकानां । मांसमत्स्याशिनां पक्षे ऐण्यं, रोहितो मत्स्यानां, सर्पिः-
सर्पिणां, गोक्षीरं क्षीराणां ; तिलतेलं स्थावरस्नेहानां, शृङ्गवेरं कन्दानां,
मृद्विका फलानां, शर्करैक्षुविकाराणां, इति प्रकृत्यैव हिततमानामाहार-
विकाराणां प्राधान्यतो द्रव्याणि व्याख्यातानि भवन्ति । अतो भूयः कर्मोष-
धानां च प्राधान्यतः मानुवन्थानि द्रव्याण्यनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा,—“अर्च-
वृत्तिकराणां, श्रेष्ठमुदकमाखासकराणां, क्षीरं जीवनीयानां, लवणमक्षद्रव्य-
रुचिकराणां, अस्त्रं हृद्यानाम्” । इति ।

यथा,—रघुनन्दनोद्भूतछन्दोगपरिशिष्टादिप्रमाणज्ञातं भोज्यविध्यादिसहित-
भोजनीयद्रव्यविषये,—“मुनिभिर्द्विरगनमुक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् ।
अह्नि च तमस्त्रिणां सार्धप्रहरयामान्तः ।

अह्नि अचिरोदितास्तमितसूर्यंतरदिनमात्रे ।

तत्राप्यायुर्वेदीये विशेषः,—

“याममध्ये न भोक्तव्यं वियामं तु न लङ्घयेत् ।

याममध्ये रसस्तिष्ठेत्तियामे तु रसक्षयः ॥

प्राशुक्तदन्तवचनात्तत्रापि पञ्चमयामार्द्धं मुख्यकालः ।

तथाच विष्णुः,—

“प्रशस्तरत्नपाणिस्तु भुञ्जीत प्रयतो गृह्यौ ।

अन्नं प्रशस्तं पथ्यञ्च प्रोक्षितं प्रोक्षणोदकैः ॥

न कुरिसतादृतं नैव जुगुप्सावदसंस्कृतम्” ।

तथा,—विभिन्नस्तुमध्ये भिन्नभिन्नद्रव्याशनशयनादिकं प्रतिपादयन्त्या-
युर्वेदीयप्रमाणानि रघुनन्दनोद्धृतानि,—

यथा,—

“मासैर्द्विसंख्यैर्मागादयैः क्रमात्-षडृतवः स्मृताः ।

हेमन्ते कुपिताद्यायोः स्वाद्वस्त्रलवणान्रसान् ॥

गोधूमपिष्टमांसेक्षुक्षौरोत्यविकृतिं भजत् ।

नवमन्नं रसान् तैलं शौचं तप्तोदकं नरः ॥

शक्त्यार्ककिरणान् स्वेदं पादवाणञ्च सर्वदा ।

उष्णस्वभावैर्लघुभिः प्राकृतः शयनं भजत् ॥

अथमेव विधिः कार्य्यः शिशिरेऽपि विशेषतः ।

वसन्ते कुपितः श्लेष्मा ह्यग्निमान्द्र्यं करोत्यतः ॥

तीक्ष्णं वमननस्यादिकवलग्रहमञ्जनम् ।

व्यायामोद्वर्त्तनं धूमं शौचं तप्तोदकं भजत् ॥

पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलमांसमुक् ।

गुरूष्णस्निग्धमधुरं दिवास्वप्नञ्च वर्जयेत् ॥

खादु शीतं द्रवं स्निग्धमनुपानं सशर्करम् ।

घृतं पयः सशाल्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सौदति ॥

मध्याह्ने शीतले स्वप्राप्तिशि वातहिमाश्रिते ।

लवणाम्लकटूष्णानि व्यायामं चात्र वर्जयेत् ॥

वर्षास्वग्निवले ह्रीने कुपन्ते पवनादयः ।

अग्नेः सम्बद्धर्कं द्रव्यं जीर्णधान्यं रसान् लघु ॥

जाङ्गलं पिशितं मुद्गान् दिव्यं कौषं जलं शुचि ।
 वृक्षास्त्रलवणं स्नेहं सशुष्कं क्षौद्रमेव च ॥
 नदीजलौदनन्वक्लः स्वप्रायासातपांस्त्यजेत् ।
 शरदि कुपिते पित्ते विरेकं रक्तमोक्षणम् ॥
 खादुतिक्तकषायेक्षुशालिसुद्गसरोजलम् ।
 तुषारक्षारसौहित्यदधितैलरसातपान् ॥
 अस्मत्तीक्ष्णादिवास्वप्नप्राचीवातान् विवर्जयेत् ।
 नित्यं सर्वरसास्वादः स्वस्वाधिक्यमृतावृतौ ॥
 ऋतूनां शेषस्तृप्ताहे सेवितव्यः पराक्रमः ।
 तच्च नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येन प्रवर्त्तते ॥
 अज्ञातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरं च यत्” ।

इत्यादि प्रचुरप्रमाणानि सन्त्यपि ग्रन्थबाहुल्यभिया नोत्तोलितानि ।
 तथाच गादाधरीयाचारसारे भोज्यक्रमः ।

देवलः,—

“ज्ञात्वा प्रक्षाल्य पादौ च स्रग्गन्धालंकृतः शुचिः ।
 पञ्चयज्ञावशिष्टं तु यो भुंक्ते सोऽमृताशनः” ॥

यथाह मनुः,—

“पूजयेद्दशनं नित्यमद्याश्चैनमकुत्सयन् ।
 दृष्ट्वा हृष्येत्-प्रसीदेच्च अभिनन्देच्च सर्वशः ॥

पूजनं नमस्कारः ; अकुत्सनमनिन्दा ; हर्षः कायिकः ; प्रसादो मानसः ;
 अभिनन्दनं वचसा ।

“अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः ।
 अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्याथ वन्दयेत्” ॥ इत्यादि ।

भवेत् सत्वरं जीर्णमसं मनःप्रसादजनकेन निरुक्ततत्तदनुष्ठानेनित्याशयः ।

देवलः,—

“न भुञ्जीताघृतं नित्यं गृहस्थो भोजनं स्वकम् ।

पवित्रमथ हृद्यं च सर्पिराहुरघापहम्” ॥

“घृतहीनान्नभोजनं अरुचिकरं नायुष्करं चेत्यभिप्रायः ।

कामक्रोधलोभमोहानपहृत्य सर्वाङ्गलिभिः—

शरदमकुर्वन् प्राश्रीयान् पिण्डशेषं पात्रगामुत्सृजेत्” ।

तथा विष्णुपुराणे,—

“प्रशस्तरत्नपाणिस्तु भुञ्जीत प्रयतो गृही ।

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत पञ्चार्द्रं वाग्यतः शुचि” ॥

प्रशस्तरत्नानि गारुडादीनि ; पञ्चार्द्रः करचरणवदनार्द्रः ।

बोधायनः,—“संस्कृतं शुचौ देशे ; संस्कृतं वस्त्रादिना वेष्टिते इत्यर्थः” ।

तथा देवलः,—

“प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत शुचिः पीठाधिष्ठितः” ।

एतेन वस्त्रचर्माद्यासनान्तरनिवृत्तिः ॥

तथा ब्राह्मे,—

“चतुरस्रं त्रिकोणं वा वर्तुलं चार्धचन्द्रकम् ।

कर्त्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम्” ॥ इति ।

तथाच ब्राह्मे,—

“सर्वाङ्गलिभिस्त्राश्रीयान्नावधूयेत्करं क्वचित् ।

कुर्व्यात्-क्षीरान्तमाहारं न तु पश्चात्-पिवेद्दधि ॥

जठरं पूरयेदर्द्धमग्नैर्भागं जलेन च ।

वायोः सञ्चरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत्” ॥

विष्णुपुराणे,—

“अग्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् ।

लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकं ततः ॥

प्राग्द्रवं पुरुषोऽग्नीयान्मध्ये च कठिनाशनः ।

अन्ते पुनर्द्रवाशी च वलारोग्ये न मुञ्चति ॥

तत्रैव द्रष्टव्यमेतद्विषयकविशेषविवरणम् ।

भीजननिषिद्ध—देशविषयकविहितस्तत्रैव ।

यथा—आपस्तम्बः—“न चार्वाग् भुञ्जीत तथा प्रासादे कृतभूमौ, प्रासादे-
प्रासादोपरि ; कृतभूमौ पाषाणमय्यादौ ; मृत्क्षेपणकल्पितभूमौ वा” ।

तथा ब्राह्मे,—

“हस्त्यश्वरथयानोष्ट्रप्रासादस्थो न भक्षयेत् ।

श्मशानाभ्यन्तरगता देवालयगताऽपि वा ॥

शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने ।

नार्द्रवासा नार्द्रशिवा न वाऽयज्ञोपवीतवान् ॥

न प्रसारितपादस्तु पादगोपितपाणिमान् ।

न वा सक्थिकसंस्थश्च न च पर्यङ्किकास्थितः ॥

न वेष्टितशिवाद्यापि नोत्सङ्गे कृतभोजनः ।

नैकवस्त्रो दुष्टमध्ये सोपानत्कः सपादुकः ॥

न चर्मोपरिसंस्थश्च चर्मवेष्टितपार्श्ववान्” ।

तथा विष्णुपुराणे,—

“न चासन्दीस्थिते पात्रे न चादेशे नगेश्वर !” ।

आसन्दी वेत्तादिनिर्मिता । आदेशे रथ्यादौ ।

विष्णुः—

“नाश्रीयाद्भार्यया साहं नाकाशे न तथोत्थितः ।
बहूनां प्रेक्षमाणानां नैकस्मिन् बहवस्तथा ॥
शून्यागारे वक्रिगृहे देवागारे तथैव च” ।

आकाशे अनाहतदेशे, एकस्मिन् प्रेक्षमाणे इत्यर्थः ।

उशनाः,—

“खट्वारूढो न भुञ्जीत न चोत्तानः कथञ्चन” ।

तथा मनुः,—

“एकवस्त्रो न भुञ्जीत कवाटमपिधाय च ।
भूमौ चानन्तरोक्त्य भिन्नपात्रे च नाशनम्” ॥

भूमौ पात्राभावे केवलभूमौ आसनाभावे वा ।

तथा :—

“नाहारमुपयुञ्जीत तिष्ठन् गच्छन् हसनूपि ।
स्वयमे ग्रामतो वापि सन्निकृष्टे मृते सति ॥
न भुञ्जीताशनं धीमान्नाधर्म्यं शोककारणात्” ।

स्वयमे स्वयामीणं, ग्रामतः सन्निकृष्टे सन्निकृष्टग्रामीणे, शोककारणात्-
शोकेन मनसि क्लृप्तिते सति न भवति जीर्णमन्त्रादिकमिति शोककारणपद-
निर्देशस्य सार्थक्यम् ।

तथाच याज्ञवल्करः,—

“न भार्यादर्शनेऽश्रीयान्नैनां वीक्षेत चाश्रुतीम्” ।

तथाच श्रुतिः,—“तस्माद्जायाया अन्ते नाश्रीयादवीर्यवान् ह्यस्य पुत्रो-
जायते ।

“वीर्यवन्तमुदसा वा (मुदयासा) जनयन्ति यस्या अन्ते नाश्रातीति ।
तेन विष्णुस्मृतौ भार्यया साहं सन्निधावित्यर्थः । एवं “ब्राह्मण्या भार्यया साहं-

क्वचिदभुञ्जीत चाध्वनीति” ब्राह्मवचनमपि सन्निधिपरं न त्वेकत्र भोजनपरम् ।

केवलं तत्र विवाहकालविषयेऽपवादमाह अङ्गिराः,—

“ब्राह्मण्या सह योऽग्नीयादुच्छिष्टं वापि कर्हिचित् ।
न तत्र दोषं मन्यन्ते सर्व एव मनीषिणः” ॥

विष्णुः—

“न गोब्राह्मणोपरोधेऽग्नीयान्न राजव्यसने” ।

यमः—

“अग्न्याति यो भृत्यजनस्य मध्ये मृष्टान्नमेको रसगृध्रबुद्धिः ।
दौनैः कटाक्षैरभिवीक्षमाणोऽव्यक्तं विषं हलहलं स भुङ्क्ते” ॥

न क्रुहो नान्यमना नाभिभाषमाणोऽग्नीयात् । न शिशूनभर्त्सयन्नातप्रदाय-
प्रेक्षमाणेभ्योऽपीत्यर्थः ।

ब्राह्मे,—

“अप्येकपङ्क्त्या नाग्नीयात्-संवृत्तः स्वजनैरपि ।
भस्मस्तम्भजलद्वारमार्गैः पङ्क्तिञ्च भेदयेत्” ॥

एवं रीतया कृते सतप्रप्येवं शास्त्रादिष्टानुष्ठाने मनसो विकाराभावात्तद्वत्-
न दोषधायकमित्यर्थः ।

निषिद्धासनोपवेशनपूर्वकभोजनं तु दोषोत्पादकमिति प्रकटीकृतं तत्रैव ।

देवलः,—

“न भिन्नासनगतो न शयनगतः” ।

तथा च स्मृतिः,—

“लोहवद्भस्म दग्धञ्च वर्ज्येदासनं बुधः” ।

तथा,—

“अध्यास्य शयनं यानमासनं पादुके तथा ।

पलाशस्य द्विजश्रेष्ठ ! विरावं तु व्रतो भवेद्” ॥ इत्यादि ।

निषिद्धपात्राधिकरणकान्नादिभोजनविषये कियत्परिमितप्रमाणजातस्वाभक्ष्य-
प्रकरणे प्रकटीकृततया नान्यत्प्रमाणव्रातं प्रयोजनाभावात् अन्यातिप्राचुर्य-
भयाच्च नोत्तोलितमत्र । चेद्-विशेषापेक्षणं द्रष्टव्यं तदा तज्ज्ञातं तत्रैव ।

निरुक्तकतिपयप्रमाणोक्तविषयाणां स्फुटतो दृष्टविज्ञानात्मकफलकतया-
तथा शरीरविज्ञानरूपायुर्वेदीयनिश्चयप्रमाणजातपर्यालोचनेन च विधातव्यं-
वैज्ञानिकालोचनमेतेषां कतिपयानां निगूढविज्ञानानां प्राज्ञैर्बुद्धिमद्भिः । अन्य-
बाहुल्यभीतेर्नानुष्ठितं तदत्रैव ।

यथायुस्त्वंदप्रमाणजातमपि सहायीभवति निरुक्तप्रमाणव्रातस्य, तदधस्तात्-
प्रकाशयते । यथाह सुश्रुतः ; —

“अथाहारविधिं वत्स ! विस्तरणाखिलं शृणु ।

आप्तान्वितमसङ्कीर्णं शुचिकाय्यं महानसम् ॥

तवाग्नेर्गुणसम्पन्नमन्नं भक्ष्यं सुसंस्कृतम् ।

शुचौ देशे सुसंगुप्तं समुपस्थापयेद् भिषक् ॥

विषघ्नैरगदैः स्पष्टं प्रोक्षितं व्यजनोदकेः ।

सिद्धैर्मन्त्रैर्हृतविषं सिद्धमन्नं निवेदयेत् ॥

वक्ष्याम्यतः परं कृत्स्नामाहारस्योपकल्पनाम् ।

घृतं कार्णायसे देयं पेया देया तु राजते ॥

फलानि सर्वभक्ष्यांश्च प्रदद्याद्वैदलेषु च ।

परिशुष्कप्रदग्धानि सोवर्णेषु प्रकल्पयेत् ॥

प्रद्ववाणि रसांश्चैव राजतेषूपहारयेत् ।

खट्वाराणि खड्गांश्चैव सर्वान् शैलेषु दापयेत् ॥

दद्यात्ताम्रमये पात्रे सुशीतं सुशृतं पयः ।

काचस्फटिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च ॥

दद्याद्-वैदुर्यपात्रेषु रागषाडवसट्टकान् ।
 पुरस्ताद्विमले पात्रे सुविस्तीर्णे मनोरमे ॥
 सूपः सूपोदनं दद्यात्प्रदेहांश्च सुसंस्कृतान् ।
 फलानि सर्वभक्ष्यांश्च परिशुष्काणि यानि च ॥
 तानि दक्षिणपार्श्वे तु भुञ्जानस्योपकल्पयेत् ।
 प्रद्रवाणि रसांश्चैव पानीयं पानकं पयः ॥
 खड्गान् यूषांश्च पेयांश्च सव्ये पार्श्वे प्रदापयेत् ।
 सर्वान् गुडविकारांश्च रागषाडवसट्टकान् ॥
 पुरस्तात्पापयेत्प्राज्ञो द्वयोरपि च मध्यतः ।
 एवं विज्ञाय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनाम् ॥
 भोक्तारं विजने रम्ये निःसम्बाधे शुभे शुचौ ।
 सुगन्धिपुष्परचिते समे देशेऽथ भोजयेत् ॥
 विशिष्टमिष्टसंस्कारैः पथ्यैरिष्टैरसादिभिः ।
 मनोज्ञं शुचि नात्युषां प्रत्यग्रमशनं हितम् ॥
 पूर्वं मधुरमग्नौयान्मध्येऽल्ललवणौ रसौ ।
 पश्चाच्छेषान्-रसान्-वैद्यो-भोजनेष्ववधारयेत् ॥
 आदौ फलानि भुञ्जीत दाडिमादीनि बुद्धिमान् ।
 ततः पेयांस्ततो भोज्यान् भक्ष्यांश्चिवांस्ततः परम् ॥
 घनं पूर्वं समन्नीयात्-केचिदाहुर्विपर्ययम् ।
 आदावन्ते च मध्ये च भोजनस्य तु शस्यते ॥
 निरत्ययं दोषहरं फलेष्वामलकं नृणाम् ।
 मृणालविसशालूककन्देक्षुप्रभृतीनि च ॥

पूर्वं योज्यानि भिषजो न तु भुङ्क्ते कथञ्चन ।
 सुखमुच्चैः समासीनः समदेहोऽन्नतत्परः ॥
 काले सात्त्व्यं लघु स्निग्धं क्षिप्रमुष्णं द्रवोत्तरम् ।
 बुभुक्षितोऽन्नमग्नीयान्मात्रावद्विदितागमः ॥
 काले भुक्तं प्रीणयति सात्त्व्यमन्नं न बाधते ।
 लघु शीघ्रं व्रजेत्-पाकं स्निग्धोष्णं बलवज्जिदम् ॥
 क्षिप्रं भुक्तं समं पाकं यात्रदोषं द्रवोत्तरम् ।
 सुखं जीर्यति मात्राबद्धातुसाम्यं करोति च ॥
 अतीवायतयामास्तु क्षपा येष्वृतुषु स्मृताः ।
 तेषु तत्पत्यनीकादत्र भुञ्जीत प्रातरेव तु ॥
 येषु चापि भवेयुश्च दिवसा भृशमायताः ।
 तेषु तत्कालविहित-मपराह्णे प्रशस्यते ॥
 रजन्यो दिवसाश्चैव येषु चापि समाः स्मृताः ।
 कृत्वा सममहोरात्रं तेषु भुञ्जीत भोजनम् ॥
 नाप्राप्तातीतकालं वा हीनाधिकमथापि वा ।
 अप्राप्तकाले भुञ्जानः शरीरे ह्यलघौ नरः ॥
 तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणं वा नियच्छति ।
 अतीतकाले भुञ्जानो वायुनोपहतेऽनले ॥
 कृच्छ्राद्विपच्यते भुक्तं द्वितीयञ्च न काङ्क्षति ।
 हीनमामसन्तोषं करोति च बलक्षयम् ॥
 आलस्यगौरवाटोपसादांश्च कुरुतेऽधिकम् ।
 तस्मात्सुसंस्कृतं युक्त्या दोषैरेतैर्विवर्जितम् ॥

यथोक्तगुणसम्पन्नमुपसेवेत भोजनम् ।
 विभज्य कालदोषादीन् कालयोरुभयोरपि ॥
 अचोक्षं दुष्टमुच्छिष्टं पाषाणदण्डलोष्टवत् ।
 द्विष्टं व्युषितमस्वादु पृति चान्नं विवर्जयेत् ॥
 चिरसिद्धं स्थिरं शीतमन्नमुष्णीकृतं पुनः ।
 अशान्तमुपदग्धञ्च तथा स्वादु न लब्धते ॥
 यदयत्-स्वादुतरं तत्र विदध्यादुत्तरोत्तरम् ।
 प्रक्षालयेदग्निगास्यं भुञ्जानस्य मुहुर्मुहुः ॥
 विशुद्धे रसने तस्मै रोचतेऽन्नमपूर्ववत् ।
 स्वादुना तस्य रसनं प्रथमेनापि तर्पितः ॥
 न तथा स्वादयेदन्यत्तस्मात्प्रक्षाल्यमन्तरा ।
 सौमनस्यं बलं पुष्टि-मुत्साहं हर्षणं सुखम् ॥
 स्वादु संजनयतान्नमस्वादु च विपर्ययम् ।
 भुक्त्वा च यत्प्रार्थयते भूयस्तं स्वादुभोजनम् ॥
 अशितं चोदनं युक्त्या भुञ्जानश्चान्तरा पिवेत् ।
 दन्तान्तरगतं चान्नं शोधनेनाहरेच्छनैः ॥
 कुर्यादनादृतं तद्धि मुखस्यानिष्टगन्धताम् ।
 जीर्णेऽन्ने बर्हते वायुर्विदग्धे पित्तमेव तु ॥
 भुक्तमात्रे कफश्चापि तस्माद्भुक्ते हरत् कफम् ।
 धूमेनापोह्य हृद्यैर्वा कषायकटुतिक्तकैः ॥
 प्रगकक्कोलकर्पूरलवङ्गमुमनःफलैः ।
 कटुतिक्तकषायैर्वा मुखवैणद्याकारकैः ॥

ताम्बूलपत्रसहितैः सुगन्धैर्वा विचक्षणः ।
 भुक्त्वा राजवदासीत् यावदन्नक्तमोगतः ॥
 ततः पदशतं गत्वा वामपार्श्वे तु संविशेत् ।
 शब्दरूपरसान् गन्धान् स्पर्शांश्च मनसः प्रियान् ॥
 भुक्त्वा वानुपसेवेत् तेनान्नं साधु तिष्ठति ।
 शब्दरूपरसस्पर्शगन्धाद्यापि जुगुप्सिताः ॥
 अशुच्यन्नं तथा भुक्तमतिहास्य च वामयेत् ।
 शयनं चासनं वापि नेच्छेत् वापि द्रवोत्तरम् ॥
 नाग्न्यातपौ न प्लवनं न यानं नापि बाहनम् ।
 न चैकरससेवायां प्रसज्येत कदाचन ॥
 शाकाविरान्नभूयिष्ठमस्त्यञ्च न समाचरेत् ।
 एकैकशः समस्तान् वा नाप्यग्नीयाद्रसान् सदा ॥
 प्राग्भुक्ते त्वविविक्तेऽग्नौ द्विरन्नं न समाचरेत् ।
 पूर्वभुक्ते विदग्धेऽग्रे भुञ्जनो हन्ति पावकम् ॥
 मात्रागुरुं परिहरेदाहारं द्रव्यतश्च यः ।
 पिष्टान्नं नैव भुञ्जीत मातया वा बुभुक्षितः ॥
 द्विगुणञ्च पिवेत्तोयं सुखं सम्यक् प्रजीर्यति ।
 पियलेद्यादभक्ष्याणां गुरु विदग्धादयथोत्तरम् ॥
 गुरूणामर्जसौहित्यं लघूनां तृप्तिरिष्यते ।
 द्रवोत्तरो द्रवस्यापि न मात्रागुरुरिष्यते ॥
 द्रवादग्रमपि शुष्कं तु सम्यगेवोपपद्यते ।
 विशुष्कमन्नमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति ॥

पिण्डीकृत-मसंक्लिन्नं विदाहमुपगच्छति ।
 स्रोतस्यन्नवहे पित्तं पक्त्वौ वा यस्य तिष्ठति ॥
 विदाहि मुक्तमन्यद्वा तस्याप्यन्नं विदधते ।
 शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि वक्त्रव्यापदमावहेत् ॥
 आमं विदग्धं विष्टञ्च कफपित्तानिलैस्त्रिभिः ।
 अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः” ॥ इत्यादि ।

तथा—साकमेतैरायुर्वेदीयप्रमाणैः पूर्वोक्तधर्मशास्त्रीयप्रमाणानां प्रायशः-
 प्रकाशितसादृश्याद्धर्मशास्त्रीयप्रमाणजातं न वैज्ञानिकभित्त्यवस्थितमित्यत्र न
 भ्रमितव्यमल्पचैरिति विदुषां परामर्शः ।

अन्यच्च—प्रचुरायुर्वेदीयप्रमाणानां सत्यप्युक्तोलनेन ग्रन्थबाहुल्ये धर्म-
 शास्त्रीयप्रमाणजालेन सार्द्धमायुर्वेदीयप्रमाणनिकरस्य लोकनिवहसन्देहनिर्-
 सनार्थमेकाधारे सन्निवेशितत्वाभावात् स्वीकृतग्रन्थकलेवरवर्धनं सुसङ्गतमेव ।

अपरं च—निरापद्यापदि च शारीरिकस्वास्थ्यसंरक्षणार्थं सति सुयोगि-
 निरुक्तनियमपरिपालनमनुष्ठेयमेव सर्वतोभावेन । अन्यथाऽगत्याजीवनरक्षणे-
 तदतिक्रमणं न दोषोत्पादकमित्याशयः ।

इति प्रत्यङ्गागनीयद्रव्यादिविचारः ।

अथ हविष्यद्रव्याणि ।

हविष्याक्षं :—व्रतादौ भक्षणीयद्रव्यविशेषः ।

यथा स्मृतिः,—

“हैमन्तिकं सितास्त्रिन्नं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः ।
 कलायकङ्गुनीवारा वास्तूकं हिलमोचिका ॥
 षष्टिका कालशाकञ्च मूलकं केवुकेतरत् ।
 लवणे सैम्भवसामद्रे गव्ये च दधिमर्षिणी ॥
 पथ्याऽनुवृत्तमारञ्च पनमास्रह्रौतकी ।

तिन्तिङ्गी लवली धात्री फलान्यगुडमैत्रवम् ॥
अतैलपक्कं मुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते” । इति ।

तथाऽगस्त्यसंहितायां,—

“नारिकेलफलञ्चैव कदलीं लवलीं तथा ।
आम्रमामलकञ्चैव पनसञ्च हरीतकीम् ॥
व्रतान्तरप्रशस्तञ्च हविष्यं मन्यते बुधाः” । इति ।

ग्रन्थान्तरे सत्स्वपि बहुषु प्रमाणेषु ग्रन्थकलेवराधिकात् प्रदर्शितं प्रमाण-
कियदत्र दिष्टावेण ।

दिवसाभ्यन्तरे वारिकभोजनोपयोगिद्रव्याणां गुरुपाकत्वेऽपीन्द्रियदोषा-
जनकत्वेन तथाऽस्वास्थ्यानुत्पादकत्वेन च हविष्यार्हत्वमापादितं धर्मशास्त्र-
कारैरबधेयम् ।

इति हविष्यान्नविचारः ।

अथामिषद्रव्याणि ।

यथा,—पद्मपुराणीयकार्तिकमाहात्म्ये,—

“प्राण्यङ्गमामिषं चूर्णं फले जम्भीरमामिषम् ।
धान्ये मसूरिका प्रोक्ता त्वन्नं पर्युषितं तथा ॥
अजाविमहिषीदुग्धदधिसर्पिंषि चामिषम् ।
द्विजक्रीता रसाः सर्वे लवणं भूमिजं तथा ॥
ताम्रपात्रस्थितं गव्यं जलं पल्लवसंस्थितम्” । इति दिक् ।

प्रायशी मत्स्यगुणशालित्वात्तेषां तन्नामकत्वम् । निरुक्तदोषद्वयोत्पादक-
त्वान्नापि हविष्यार्हत्वमेषामित्यतो निषेधितं तद्व्यजातं मुनिभिरिति-
विवेचनीयम् ।

इतमामिषद्रव्यविचारः ।

इति भक्ष्याभक्ष्यविवेकसमाप्तिः ।

अथ क्रमप्राप्तसृष्ट्यासृष्ट्यविचारः ।

स्पर्शनार्थकसृष्ट्यातोः क्वप्पत्ययान्तत्वेन सृष्ट्य इतिपदं सिद्धं । सृष्ट्यश्चा-
सृष्ट्यश्चसृष्ट्यासृष्ट्यो तयोर्विचारः परस्परसृष्ट्यासृष्ट्यविवेकः ।

ननु सृष्ट्यासृष्ट्यविवेचनादितः केषां जातीयानां तावत्स्पर्शनयोग्यत्वं-
केषां वा अस्पर्शनार्हत्वमित्याकांक्षायामुच्यतेऽधस्तात्पण्डितसर्वस्वविवेकधिया ।

यथा,—

“सवर्गेभ्यः सवर्णाम् जायन्ते हि सजातयः ।

अनिन्देऽपु विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्द्धकाः” ॥

अनित्यविवाहविषये,—

“विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः ।

वैश्यस्य वर्ण एकस्मिन् षडेतेऽपसदाः स्मृताः” ॥

अथ ततोत्पन्नाननुलोमजान् विलोमजांश्च पुत्रान् सवृत्तीनाम्,—

“मूर्धावसित्तो राजन्यविप्रयोः क्षत्रलक्षणः ।

पुत्रन्महप्रत्यये जातः सुतः मारुत्यवृत्तिकः ॥

वैश्याब्राह्मणयोः पुत्रो निषादो मत्स्यघातकृत् ।

ब्राह्मणौशूद्रयोर्जातश्चागडालो विड्विशीधकः ॥

वैश्याक्षत्रिययोः पुत्रो माहिष्यो वैश्यधर्मकृत् ।

वैपरीत्ये तयोः पुत्रो मागधस्तुतिपाठकः ॥

शूद्राक्षत्रियोरुग्रः क्षत्रा तद्वप्रत्यये सुतः ।

तयोर्वृत्तिश्च विज्ञेया विलौकोवधवन्धनम् ॥

शूद्राविशोस्तु करणो वित्तायव्ययलेखकः” ।

करणोऽयं शूद्रकरण इति प्रसिद्धिः, व्रात्यचित्रगुप्तकरणयोर्यन्यान्तरिषु पृथक्-
प्रमाणपरिदर्शनात् ।

“आयोगवम्बेदकर्मा तयोर्व्यत्ययमभवः” ।

मूर्ध्निवसित्ताम्बुजनिषादमाह्विष्योयकरणा अनुलोमजाः । सूतवेदेह-
चाण्डालमागधक्षत्तायोगवाच विलोमजाः । एषां विनासु क्षत्रियादिस्त्रीषु-
उत्पत्तिविधिः । आसु पुनर्यभिचारजनां न मूर्ध्निवसित्तादिसंज्ञा, विवाहा-
भावात् । किन्तु “माहृतो जातिकल्पनेति” माहृजातीयत्वं भवति ।

सृष्ट्याद्ये शास्त्रोपशास्त्रन्यायेनोत्पन्नाः संकराः परिमातुमशक्वाः । तथापि-
व्यवहारार्थं प्रसिद्धाः केचनोच्यन्ते । गुड़कारमालाकाररथकारप्रास्तरिक-
कर्माः शिष्टाः शूद्रतुल्या सृश्यजलाश्च । नात्र कर्मारः सृश्यजलो-
विप्राणां लोहस्तेयादिसम्भवात् । किन्तु आचारतो व्यवहारतश्च परिशू-
तयेषां सृष्टजलत्वमभ्यनुज्ञातं महर्षिभिः पूज्यपादैरित्यवधेयं । कर्मां तद-
सम्भवादसृश्यजलत्वं ।

अथासृश्यजनाः—

वर्षकप्रभेदौ रूपकारचित्कारौ । स्वर्णकाररत्नकारपट्टकाराः । कांस्य-
कारताम्रकारपैत्तलिकाः । लोहकारघण्टाकारशंखकाराः । तेलकारकुम्भ-
कारौ, तन्तुवायतूलकारौ, ज्योतिषकुमुडिकौ, गोलककैवर्त्तकौ चेति । केवलमेते-
शूद्रवद्विवाहादिसंस्कारशीचादिविध्यधिकारिणः ।

“शोचाशैचं प्रकुर्वीरन् शूद्रवर्णसङ्कराः” । इति वचनात् ।

एषां जलप्राशनाप्राशित्वं तत्तद्व्यवहारे बोध्यम् । एषां हृत्तयसु कर्मारस्य-
लोहविकारघटना, कुमुदेर्वाणिज्यं गोलकस्य वलीवर्दवाहनं, कैवर्त्तस्य मत्स्या-
घातचिपीटकादिकरणं, अन्येषां गुड़कारादीनां स्वस्यपदव्युत्पत्त्या बोध्याः ।

आचरव्यवहाराभ्यां लोकतः समीक्षिताश्चित्वादेतेऽसृश्यजलार्हत्वेन-
परिगणिताः । किन्तु सृश्यजला असृश्यजलाद्यापि व्रतपुजनभोजनादिकाल-
मन्तरान्यस्मिन् समये सेवाद्यनुष्ठाने सर्वे स्पर्शनार्हा इति शास्त्रीयाशयः ।

अथ विध्यनधिकारिणो स्नेष्टृजातयो निरूप्यन्ते—रजकगौणिकचर्मा-
कैरलकाण्डिकवण्ठव्याधकिरातवैतसवैणपुक्कसचाण्डाला-यवनाश्च स्नेष्टृः, तत्र-
यवनासु विरुद्धधर्माणः अविद्वकर्णा नीचाश्च । तत्र वचनं, “न नीचो-
यवनात्पर” —इति । यत्संसर्गाद्वाङ्मनादिचाण्डालान्ताः सर्वजातीया भ्रंश्यन्ते ।

एषां वृत्तयस्तु रजकस्य तप्तचारवारिभिर्वस्त्रशोधनम् । शौण्डिकस्य मद्यकरणं । चर्मारस्य तालपत्रविकारविक्रयः । केरलस्य कुङ्कुमविद्या । काण्डिकस्य ग्राम-
केदाररक्षणं । वण्डस्य वृत्तारोहणमारामसेवा च । व्याधस्य पक्षिमुगादिहिंसा । किरातस्य चौख्यं वनमार्गनिवासश्च । वैतसस्य वेतपात्रघटना । वैणस्य-
वंशविकारः । पुक्कसस्य चर्मपादुकाखड्गपिधानपर्याम्नादिकरणम् । चाण्डालस्य-
वाद्यवादनेन मृतोत्थारणञ्च । एते सर्वेऽस्मृश्यजलाः । अस्मृत्याश्च— माकमेतैः-
स्मृशने सभाषणे च, “अधमैः सह संसृगे प्रायश्चित्तं यथाविधि” । इति मन्त्र्यसूक्त-
प्रमाणात् । तथा— “अस्मृश्यं संस्मृशेद्यस्तु स्नानं तेन विधीयते”, इति संवर्त्त-
मंहितायुक्तप्रमाणजलपरिदर्शनाच्च । मंहितास्वन्यासु तथा ब्रह्मवैवर्त्तहृद्वर्म-
पुराणादिषु विगेषेण सतरामेतद्दिहती दिज्ञात्रेण प्रदर्शितं सङ्करजातीयविवरणं-
ग्रन्थीयकलेवरहृदिभयेन । न चेत्यादिप्रमाणजातवलात् स्मर्शास्मर्शदोषपरिहरणं-
सदेवालम्बनीयमितिवाच्यम् । स्थलविगेषेषु धर्मशास्त्रकारैः प्रतिप्रसवस्याभ्यनु-
ज्ञातत्वात् । अथवा सतरामप्यनापद्येवमेव व्यवस्थायां कार्यान्तरेषु तद्व्य-
वस्थावलम्बनात्तत्त्वमभ्यावनया प्रमाणानामेषां धर्मशास्त्रकारप्रदर्शितप्रति-
प्रसवत्वात् ।

विवेचनस्यास्य याथार्थ्यप्रतिपादनाय प्रदर्श्यन्तेऽधस्तात्प्रतिप्रसवावेदक-
प्रमाणानि । यथा गादाधरीयाचारमारे शिष्टाः,—

“विष्णालयमसौपस्थान् विष्णुसेवार्थमागतान् ।

चण्डालपुङ्गवान् वापि स्मृष्टा न स्नानमाचरेत् ॥

तथाचाङ्गात्रिः—

“देवयावाविवाहेषु यज्ञप्रकरणेषु च ।

उत्सवेषु च सर्वेषु स्मृष्टास्मृष्टिर्न विद्यते” ॥

तथा—

“तीर्थे विवाह यात्रायां संग्रामे दशविप्लवे ।

नगरे ग्रामदाहे च स्मृष्टास्मृष्टं न विद्यते” ॥

सृष्टमसृष्टमिति सृष्टासृष्टम् ।

तथाचारपक्षे,—

“कुण्डे मञ्चे शिलापृष्ठे नौकायां गजवृक्षयोः ।

संग्रामे संक्रमे चैव स्पर्शदोषा न विद्यते” ॥

इदं चोक्तवादी बहुजनसङ्कुले । प्रमाणान्येतान्यापदोऽप्युपलक्षकाणीत-
वगन्तव्यं । प्रमाणान्तरे ह्यापत्यदस्य दृष्टिविषयत्वात् ।

तथाच रघुनन्दनीयप्रायश्चित्ततत्त्वे रत्नाकरे वृहस्पतिः—,

“तौर्थ्यं विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे ।

नगरग्रामदाहे च सृष्टास्मृष्टि न दुष्यति ॥

आपद्यपि च कष्टायां रुग्णभये पीडिते तथा ।

मातापितृगुरुष्वेव निदेशे वर्त्तनात्तथा” ॥

सृष्टास्मृष्टि इत्यव्ययं क्रियाव्यतिहारः ; तथेति न दुष्यति । तथा-
मख्यसूक्तेऽष्टतिंशत्तमपटलेऽपि द्रष्टव्यमन्यदिति शब्दकल्पद्वयः । इह च-
कष्टापदीति पदं स्ववृत्त्यपरिचलनाद्यात्मकबहुदिनस्थायिविपदर्थबोधकमित्य-
बधेयम् । रुग्णपीडाग्रामदाहाद्यल्पकालावस्थायिविपज्जातस्य पृथक्निर्देश-
परिदर्शनात् ।

यत्तु कलिवर्ण्यप्रकरणे “संसर्गदोषः पापेषु मधुपर्के पशोर्बधः” । इत्यादि-
रघुनन्दनोद्धृतादित्यपुराणीयवाक्यस्यसंसर्गदोषः पापेष्वित्यस्य पापेषु ब्रह्म-
हत्यादिपञ्चपातकिषु कलियुगे परिहर्त्तव्य इत्यर्थापयन्ति, तत्तु न सङ्गतमेव ।
कलौ व्यवहारतस्तत्संसर्गिणः प्रायश्चित्तदर्शनात्, तथात्र महापातकादिपरि-
चायकपदाभावाच्च । यत्र तु तत्पापावेदकपदोपदानेनावलोक्यते निरुक्तार्थ-
सङ्गतिः, तद्वचनमधः समुज्जिह्यते पराशरीयमाधवभाष्यतः ।

यथा पुराणे,—

“प्रायश्चित्तविधानञ्च विप्राणां मरणान्तिकम् ।

संसर्गदोषस्तेनादौर्महापातकनिष्कृतिः” ॥

इत्यत्र स्तेनाद्यैरिति पदस्योपासत्वेन पञ्चपातकिषु संसर्गदोषपरिहरणं-
कलावित्यर्थकरणं सूतमम् । तथापि लोके तद्दोषपरिहरणाभावसमीक्षण-
कमलाकरभट्टेन संसर्गदोषस्तेयान्यमहापातकनिष्कृतिरिति निर्णयसिन्धुनामक-
स्वकृतनिबन्धग्रन्थे पठितं व्याख्यातञ्च । संसर्गदोषस्तेयेतरमहापातकत्रये-
ब्रह्माहत्यासुरापानगुरुतत्पगमनरूपे ज्ञानकृते या निष्कृतिर्मरणरूपेति ।

अतः पापेषु यावत्पापेषु स्पर्शास्पर्शदोषात्मकपातकमेकं युगान्तरादृतमेव ।
कलौतु—परिहातव्यं तन्नामकवृजिनमित्यर्थः सुसमीचीन एव । कलावङ्गी-
कृते तत्परिहरणे सुतरां कलियुगान्तर्गतापदि परिवर्जनीयस्तद्दोष इति परा-
मर्शः । अतएवेत्यादिप्रमाणजालसामर्थ्यात्बहुसमयव्यापित्यां विपत्तावस्थां-
विज्ञानप्रसिद्धभक्ष्याभक्ष्यप्रकरणोक्तप्रमाणपर्यालोचनया ब्रतावलम्बनाशनजल-
पानदैवपैतृककार्यानुष्ठानसमयमन्त्रेण समये अन्यत्र परिशुद्धचरितकेशपरि-
च्छेदः प्रतिलोमसङ्करजातीयैः सङ्केतान्नोपवेशनादिकार्यानुष्ठानावसरे नाव-
गच्छः सृष्ट्यासृष्टिविचारः, अन्येषां धर्मान्तरग्रहणेन स्वधर्मदौर्बल्यप्रसङ्गात् ।
तथा स्वधर्ममपहाय व्यवहारतो धर्मान्तरावलम्बिभिः परिस्तुतपरिच्छेदादिभिः-
शिनाशमिभिः साकं स्वजातीयैः स्वधर्मावलम्बिनामेकासनोपवेशनाद्यनुष्ठानस्व-
शास्त्रनिषिद्धस्याप्यवलोकनाच्च ।

अन्यच्च,—

यद्यपि वाष्पीयपोतशकटाद्यारोहणावसरे शूद्रादिभिर्निजतमजातीयैः-
समं सतरपि स्पर्शं पक्वामात्रादिभक्षणं विधेयमापद्यस्यामिति यद्वदन्ति,-
तदपि न आयुर्वेदीयादिविज्ञानशास्त्रासम्मतत्वात् तदनुसृतधर्मशास्त्रविरुद्धत्वा-
च्च । अतः स्वस्वजातीयानां स्वाधस्तनजातीयानां च स्पर्शमन्तरा फलाद्य-
मात्रं तथा लवणविहीनं घृतपक्वगोधूमपिष्टकादिपक्वाणं च भक्षयेद्वाङ्मनः ।
तथा स्वभिन्ननिजतमजातीयस्पर्शं विशेषतो स्नेच्छजातीयस्पर्शं चापहाय-
स्वजातीयैः स्वोच्चतमजातीयैशानुष्ठितं सत्यपि स्पर्शं तण्डुलपक्वाणमन्त्रेण घृत-
पक्वाद्यशनमापदि शास्त्राभ्यनुज्ञाततयाचरणीयमेव क्षत्रियाद्यनुज्ञोक्त-
जातिनिवहेन । अतएव विपत्त्यमये निरुक्तप्रमाणविवेचनदृष्ट्या,—

यथा,—

“आपत्काले तु सम्प्राप्ते शोचाचारं न चिन्तयेत् ।

स्वयं समुद्धरेत्यश्वात्-स्वम्यो धर्मं समाचरेत्” ॥

इति पाराशरीयवचनेन चानुष्ठेयं महापातकादिसंसर्गमन्तरा स्पृश्यास्पृश्य-
विवेचनम् । अन्यथा महापातकाद्यनुष्ठाने दुरात्मनां निर्वाधप्रवृत्तिसम्भाव-
नयाऽपद्युपस्थितापदन्तरत्वात्लोकानाम् ।

तथाच;—

यथैव साम्प्रतिकभारतीयार्थजातिसमुन्नतिकल्पे सोपानमुच्चतममुत्था-
पयेदापदि तावदधस्तनजातिजातं विप्रादिद्विजातित्रयमिति प्रदर्शितं धर्म-
शास्त्राभ्यनुज्ञानमादितः । तथैव तन्निम्नतमजातिव्रातमपि निरुक्ततदुन्नत-
जातिनिवहमभिलक्ष्य प्रदर्शयेत्तावत्स्वकर्तृकसम्मानमेवेत्यनुष्ठीयते सुकराय-
विवेचनमत्रेदानीमेतत्प्रकरणोपयोगतः प्ररस्परमोहार्दसम्पादनार्थम् । ननु
तावत्कथमाधीत्यन्मानस्तेषां द्विजातीनां रीत्या कथा शास्त्रत—इतराशङ्कायां-
निरस्यते सोऽधस्ताच्छास्त्रीयप्रमाणदर्शनमेव ।

रीतरा कथा प्रदर्शनीयः सम्मान इतास्मिन् विषये मानवीयसमीचीन-
विवेचनमतोद्गास्यते निम्नतो जातिमाधारण्येन ।

“ब्राह्मणां दशवर्षन्तु शतवर्षञ्च भूमिपम् ।

पितापुत्रौ विजानीयाद्ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥

वित्तं वश्वुर्वयः कर्म विदया भवति पञ्चमी ।

एतानि मान्यस्थानानि गरीया यद्यदुत्तरम् ॥

चक्रिणो दशमौष्ठस्य रागिणो भारिणः स्त्रियाः ।

स्नातकस्य च राज्ञश्च पत्न्या देयो वरस्य च ॥

तेषां तु समवेतानां मान्यो स्नातकपार्थिवौ ।

राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक्” ॥ इति ।

तथा स एव,—

“भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।
बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥
ब्राह्मणेषु तु विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।
कृतबुद्धिषु कर्त्तारः कर्त्तृषु ब्रह्मवेदिनः” ॥ इति ।

तथाच पद्मोत्तरखण्डे व्यामः,—

“सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणः परमो गुरुः ।
सर्वदेवाग्रजा विप्रः प्रत्यक्षविदग्धा भुवि ॥
सर्वेऽपि ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः पूजनीयाः सदैव हि ।
अविद्या वा सविद्या वा नात्र कार्या विचारणा ॥
क्षत्रियाणाञ्च वैश्यानां शूद्राणां गुरवो द्विजाः ।
अन्येषां गुरवो ज्ञेयाः पूजनीयाश्च भूमुराः” ॥ इति ।

ब्राह्मणस्याग्रमन्त्रानविषयं हेतुमापादयति यथैव मनु :—

“उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती ।
स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
ब्राह्मणां जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते ।
ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोषस्य गुप्तये” ॥ इति ।

तथाच स एव,—

“यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति लोका वेदाश्च सर्वदा ।
ब्रह्म चैव धनं येषां को हिंस्यात्तान् जिजीविषुः ॥
अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणां दैवतं महत् ।
श्मशानेष्वपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ॥

ह्यमानश्च यज्ञेषु भूय एवाभिवर्द्धते ।
 क्षतस्यातिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणान् प्रति सर्वशः ॥
 ब्रह्मैव सन्नियन्तु स्यात् क्षतं हि ब्रह्मसम्भवम् ।
 अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षतमश्मनो लोहमुत्थितम् ॥
 तेषां सर्वतमं तेजः स्वामु योनिषु शाम्यति ।
 नाब्रह्म क्षतमृप्नोति नाक्षतं ब्रह्म वर्द्धते ।
 ब्रह्म क्षतञ्च सम्पृक्तमिह चामुव वर्द्धते” ॥ इति ।

तथैव क्षत्रियस्य ब्राह्मणसम्मानानन्तरसम्मानार्हत्वे प्रदर्शितं कारणजातं-
 तमेव,—

“ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि ।
 सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्त्तव्यं परिरक्षणम् ॥
 अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।
 रक्षायामस्य सर्वस्य राजानमसृजत्-प्रभुः ॥
 इन्द्रानिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च ।
 चन्द्रचित्तेऽश्वयोश्चैव माता निर्हृत्य शाश्वतीः ॥
 यस्मादेषां सुरेन्द्राणां माताभ्यो निर्मितो नृपः ।
 तस्मादभिववत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥
 अपत्यादित्ववच्चैष चक्षूषि च मनांसि च ।
 न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥
 सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।
 स कुविरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥
 बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
 महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति” ॥ इति ।

भूमिप इति पदं क्षत्रियजातेरुपलक्षकं, क्षतो-राजनि सम्मानप्रदर्शन-पूर्विका विधेया भक्तिः प्रजाभिरिति निष्कर्षः । न चेदानीन्तननृपतीनां विदेशीयानां विजातीयतया ब्रह्मसंस्काराभावाच्च तेषु कर्त्तव्या भक्तिरिति वाच्यम् । कलौ मूलतः क्षत्रियवैश्यजातयोरभावस्य शास्त्रप्रतिपादितत्वात् । युगेऽस्मिन्नपि भारते वैदेशिकनृपतेराधिपतयस्य शास्त्रसूचितत्वाच्च । क्षतः-सदैव राजभक्तिविधेया सकलजातीयनृपतिषु पापात्मकदुःखसम्भवात्प्रजा-वर्गेणेत्याशयः । किन्तु “स्वधर्मं निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः” इति शास्त्र-प्रमाणसामर्थ्यादभिन्नधर्मावलम्बिनो विदेशीयनृपतेः स्वदेशीयनृपस्य च धर्मावलम्बनं न करणीयमेव । विवेचनमेतद्भूयति निम्नलिखितप्रमाण-व्रातम् ।

यथा पण्डितमर्वमे—क्षत्रिया इति । “नन्दात्मः क्षत्रिया गता” इति-कलौ क्षत्रियलोपः । यद्यपि क्षताक्षायत इति व्युत्पत्त्या क्षत्रियशब्दो योग-रूढस्तथापि प्रजापालनायं गन्धधारिणो भूपतयः क्षत्रियत्वेन व्यवहार्याः । केवलं धर्माचरणे शूद्रा एव । एषां वृत्तिमात्रं,—

“क्षत्रियो हि प्रजा रक्षन् शस्त्रपाणिः प्रतापवान् ।

निर्जित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयत्” ॥ इति ।

वैश्या इति—कलौ वैश्याः शूद्रतुल्याः । गर्भाधानादिसंस्कारहीनत्वात् । तत्र वचनं “जन्मना जायते शूद्रः संस्काराद्भिज्ज उच्यते” इति । तेषां विप्रवत्-कूटस्थकृषिभेदेन भिन्नगोत्रप्रवराः । अतएव विप्रशूद्रावधिकृत्य द्विवर्णा-पृथिवी कलाविति वचनम् । एतेन सम्प्रत्यपि दशसंस्कारा न विधीयन्ते । तथापि जलादियहणार्थं धनिनः पारम्पर्येणागताः केचन वैश्यत्वेन व्यव-हार्याः । तथा मिताक्षरायां विज्ञानेश्वरः,—

यद्यपि राजन्यविगां प्रातिस्विकगोत्राभावस्तथापि पुरोहितगोत्रप्रवरौ-वेदितव्यौ । तथाच यजमानस्थापेयान् प्रवृणोत इत्युक्त्वा पुरोहितान् राज-विगां प्रवृणोते इत्याहोश्रवलायनः । इत्यनेन कलावापादयति राजन्यवैश्या-भावः स्फुटतः ।

तथाच पूर्वोक्तेन “इरेजा नव षट् पञ्च लण्हाद्यापि भाविनः” इति-
मेवतन्माद्युक्तप्रमाणव्रातेन वैदेशिकचक्रवर्तिनां सूचितराजत्वादत्र नोत्तोलि-
तानि तानि । तथा वैश्यजातेरपि क्षत्रियजातिसम्मानोत्तरभाषिसम्मानास्यदत्वे-
वाचनिकप्रमाणजालमपि प्रतिपाद्यतेऽत्र मनुस्मृतितः—

यथाह मनुः,—

“वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् ।
वार्त्ताय नित्ययुक्तः स्यात्-पशूनाञ्चैव रक्षणे ॥
प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् ।
ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः ॥
भृत्यानाञ्च भृतिं दद्याद्भाषाञ्च विविधा नृणाम् ।
द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च ॥
धर्मेण च द्रव्यवृद्धावातिष्ठेद्-यत्नमुत्तमम् ।
दद्याच्च सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः” ॥ इति ।

तथा ब्रह्मपुराणीयोत्तरखण्डे यथा,—

“रक्षया स हि तेषां वै महत्-सुखमवाप्नुयात् ।
प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे प्रजाः ॥
ब्राह्मणेभ्यश्च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः” । इति ।

निरुक्तप्रमाणव्रातसमकक्षाणां प्रमाणान्तराणां ग्रन्थान्तरेषु सतःपि विद्य-
मानत्वे ग्रन्थावयवविस्तृताशङ्कया न तावदत्र सन्निवेशितमन्यग्रन्थीयं वचन-
जालमितरवधेयम् ।

अन्यच्च—द्विजातित्रितयस्य यथाक्रमं सम्मानप्रदाने प्रोक्तवाचनिकप्रमाण-
निकरतः सतःपि प्रकाशिते संक्षेपेण प्रमाणनिवहे साधारणावबोधनार्थ-
प्रकथ्यते प्रतीकशः वैज्ञानिकनिदानं निम्नतः स्थौल्येन ब्राह्मणादिजातेः-
सम्मानने । यथा,—

बीजगदीशितुः सविधे सदैव “स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्ति”त्वादि-
प्रमाणव्रातद्वारेण प्रार्थितसकललोकमङ्गलत्वेन स्वार्थसिद्धिमन्तरा जाति-
निर्विशेषेण सर्वप्राणिशुभकाक्षित्वेन च तथा सर्वलोकेभ्यो ज्ञानालोकप्रदानाय-
निर्मितविविधशास्त्रतया तथा सर्वलोकप्रदत्तहितोपदेशकतया तथा धर्मनीति-
राजनीत्यादिसकलनीतिग्रन्थरचकत्वेन तथा तत्परिचालकत्वेन च समाज-
शीर्षस्थानोपर्यासीनतया तथा कामादिषड्विधविहीनत्वात् निःस्वार्थपरहित-
साधनतया सकललोकाध्यापकत्वेन गुरुपदवीमधिरूढत्वात् तथा सकल-
लोकमनोराज्याधिपतित्वाच्च सत्वगुणप्रधानानां ब्राह्मणानां सर्वायसम्माना-
स्पदत्वं सुस्थिरमेव ।

अपरञ्च—यद्यप्यधुना ब्राह्मणवंशीयपूज्यपादमहर्षिहृन्दनिर्मिताध्यात्म-
विज्ञानादिसकलविज्ञानशास्त्रं नाभरित्यद्विद्यमानमत्र, तदा भारतस्यास्येदानीं-
क्षत्रियबाहुवीर्यशून्यतया वैश्यसम्पद्विहीनतया च भारतीया आसन् सुशि-
क्षिताः सकला धनगालिनः पूर्वत इति प्राचीनगौरवप्रचारो नाभविष्-
द्राज्यान्तरे । अतस्त एवापि सम्मानार्हाः । अन्यथा सुगुरोरसम्मानं प्रदर्श-
यन्तो दुर्दान्ता अन्तेवासिनो यथैव सांसारिकमानसिकसकलसुखराजिभ्रष्टा-
स्तथैव जगति भवेयुरवश्यं भारतीयार्याः ब्राह्मणासम्मानप्रदर्शनेनैवेति-
राहान्तः ।

पुनश्च—वह्निर्जगति क्षत्रियजातिमन्तरा लोकानां सर्वेषां शत्रुचौरादि-
भयनिवारणप्रभृतिभारनिवहस्य जातान्तरेण निर्वहयितुं अगम्यत्वाच्च ।
जागतिकसमस्तप्राणिनां परिपालने स्वपरिवाराणामिव सन्ततभावनान्वित-
त्वात्, ब्राह्मणप्राड्विवाकमाचिष्येन स्वप्रजावर्गस्य सदैवानन्दमापादयितुं-
घृर्णायमानमस्तिष्कत्वाच्च, तथा स्वबाहुक्याययितप्रजानिवहस्य सुखनिद्रा-
निमज्जनमम्यादनतत्परत्वेन लोककर्तृकधर्मानुष्ठाननिवारकत्वेन विलासिता-
विहीनत्वेन च सत्वरजोगुणायशाणां क्षत्रियाणां ब्राह्मणान्तरसम्मानास्पदत्वं-
सुसङ्गतमेव । अन्यथा तज्जातेः सम्भवतःसन्तोषे जागतिकमङ्गलं सुदूरपरा-
हतमेव ।

तथाच—कृपिवाणिज्याद्यन्तरेण सांसारिकनिखिलजन्तूनां प्राणधारणा-

सम्भावनया तदभावपूर्णे समुत्सृष्टजीवनत्वात् स्थानान्तरतो नानाविधद्रव्य-
जातादानेनान्यस्थानोपस्थितदुर्भिक्षाद्यापदं निवारयितुं कृतसम्मतप्रयत्नत्वात्-
धर्मतो लोकहितसम्पादनतत्परत्वाच्च रजस्तमोगुणशलिनां वैश्यानां क्षत्रिय-
जात्यनन्तरसम्मानार्हत्वं युक्तियुक्तमेव ।

अन्यथा दुरवस्थोपस्थितैरवश्यम्भाविताल्लोकनिवहानाम् । अतएवाना-
पदि विशेषतो विपदि च भारतीयविविधार्थजातीयानां परस्परसौहार्द-
सम्पादनार्थं स्वस्वजातीयोन्नतिसाधनार्थं चान्योन्येन सम्मानप्रदर्शनानुष्ठानं
न नीतमर्हमिति राक्षान्तः । इति स्पष्टास्पष्टविचारः ।

अथ सदाचारविचारः,—

सदुपपदस्याङुपसर्गस्य गतरथकचरधातोर्भावे घञ्प्रतायनिष्पन्नं सदाचार-
इति पदं सुसिद्धम् । तस्य तु व्यासवाक्यं यथा—सतां आचारः शिष्टकर्तृक-
परम्परागतक्रियाद्यनुष्ठानं सदाचारः, न त्विदानीं तनायातक्रियाद्यनुष्ठानं-
सदाचारः । स एव नियमविधिः । तन्नियमविधिप्रतिपादितक्रियाजातस्य-
लोककर्तृकाचरणं व्यवहारनान्नाभिहितं भारतेऽत्रेतन्नयोः पार्थक्यम् ।
तथापि प्रसमीक्ष्यन्तेऽन्ये बहुविधा अर्था आचारणशब्दस्य । यथा, प्रकृति-
वादाभिधाने—अनुष्ठानं व्यवहारः नियमः रीतिः । तथाच शब्दकल्पद्रुमे,—

आचारशब्दस्यार्थाः—यथा व्यवहारः तत्पर्यायः, पवित्रं, चारित्र्यं, चरणं,
वृत्तं, शीलमिति हेमचन्द्रः । स्नानाचमनादिरिति मानवीयद्वितीयाध्यायोक्तो-
नसप्ततिश्लोकव्याख्यायां,—कुल्लूकभट्टः, यथा—

“उपनीय गुरुः शिष्यं शिष्येच्छौचमादितः ।

आचारमग्निकार्यञ्च सन्ध्योपासनमेव च” ॥

तद्विवरणं तु,—

उपनीय गुरुरिति गुरुः शिष्यं उपनीय प्रथमं एकान्तिज्ञे गुदे तिस्र-
इतयादि दृश्यमाण्यौचं स्नानाचमनाद्याचारमग्नी सायंप्रातः समिद्धोमानुष्ठानं-
समन्वकसन्ध्योपासनविधिं च शिष्येदेति ।

तथा व्यवहारापरनामकस्याचारशब्दस्यान्योऽर्थो यथा व्यवहृतो व्यवहार-
तत्त्वे—यथाह हहसतिः,—

“आचारेणावसन्नो हि पुनर्लख्यते यदि ।

सोऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते” ॥

आचारेण व्यवहारेण अवसन्नः भङ्गीं लेखयति भाषामित्यर्थः ।

व्यवहारस्य पारिभाषिकार्थमाह कात्यायनः,—

“वि नानार्थोऽवसन्देहे हरणं हार उच्यते ।

नानासन्देहहरणात्-व्यवहार इति स्थितम्” ॥

नानाविवादविषयः संशयो ह्रियेतेऽनेनेति व्यवहारः भाषोत्तरक्रिया-
निर्णायकत्वं व्यवहारत्वं । इति ।

इत्येतेषामभ्यन्तरे के तावत् शिष्टास्तेषामाचारस्तु कीदृशितास्मिन् प्रकरणे-
इतराशङ्कायां शास्त्रीयसम्प्रतिरत्न प्रदर्श्यते अधस्तात् । यथाह पराशरभाष्ये-
सायनमाधवः । आचारो निरूप्यते,—यत्पृष्ठं चातुर्षर्षसमाचारं किञ्चित्-
साधारणं वदेति,—

पराशरः,—

“चतुर्णामपि वर्णानामाचारो धर्मपालकः ।

आचारभ्रष्टदेहानां भवेद्धर्मः पराङ्मुखः” ॥ इति ।

आचारस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामैहिकामुषिकयोरोहेतुत्वम् । आचारलक्षणञ्च-
आनुशासनिकपर्वण्यभिहितम्,—

“आचाराल्लभते ह्यायुगाचाराल्लभते श्रियम् ।

आचारात्-कीर्त्तिमाप्नोति पुरुषः प्रेत्य चेह च ॥

दुराचारो हि पुरुषो नेह्यायुर्विन्दते महत् ।

यसन्ति चास्य भूतानि तथा परिभवन्ति च ॥

तस्मात्-कुर्यादिहाचारं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ।

अपि पापशरीरस्य आचारो हन्त्यलक्षणम् ॥

आचारलक्षणो धर्मः सन्तश्चाचारलक्षणाः ।

साधूनाञ्च यथा वृत्तमेतदाचारलक्षणम्” ॥

हारीतोऽपि स्मरति,—

“साधवः क्षीणदोषाः स्युः सत्कृद्ः साधुवाचकः ।

तेषामाचारणं यत्तु सदाचारः स उच्यते” ॥

मनुरपि,—

“यस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यसमागतः ।

.वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते” ॥ इति ।

सन्तः शिष्टाः । तेषां स्वरूपमाह भगवान् बोधायनः,—

“शिष्टाः विगतमत्सराः निरहङ्काराः कुम्भीधान्याः अलोलुपाः दम्भदर्प-
लोभमोहक्रोधविवर्जिताः” । इति —

आरण्यकपर्वणि,—

“अक्रुध्यन्तोऽनसूयन्तो निरहङ्कारमत्सराः ।

ऋजवः शमसम्पन्नाः शिष्टाचारा भवन्ति ते” ॥ इति ।

अत्र शिष्टानामभिमतो दयादाक्षिण्यविनयाद्यन्वितो वृत्तविशेष-आचार-
इत्युक्तं भवति । स आचारः श्रौतं स्मार्तं च धर्मं पालयति । धर्मविघातिनां-
नैर्धृष्ट्यक्रोधादीनां अभावात् । असति त्वाचारे विरोधिसङ्गावात् धर्म एव-
न प्रवर्तते, कथञ्चित् प्रवृत्तोऽपि परावर्तते, सोऽयं धर्मपालक आचारश्चतुर्णां-
वर्णानां साधारणः । ननु किञ्चित् साधारणं वद इति न सङ्गच्छते इति-
चेन्न । निमित्तनैमित्तिकयोः आचारधर्मयोरभेदस्य विवक्षितत्वात् ।

अनेन तावत्प्रदर्शितः सदाचारः स्थूलतो साधवाचार्येण । किन्त्वेतत्-
प्रकरणीयविवेकवीजं शीघ्रज्ञानाचमनादिक्रियाजातमिति सुस्थिरम् । भार-

तीयार्थ्याणां तदात्मकसदाचारस्य शास्त्राभिप्रेतत्वे प्रमाणानि समुपस्थाप्यन्तेऽध-
स्तात् संक्षेपतः ।

यथा वामनपुराणीयचतुर्दशाध्याये राज्ञसं प्रति ऋषिर्वाचनम् ।

ऋषय उचुः,—

“सदाचारो निगदितस्तव योऽस्माभिरादरात् ।
लक्षणं तस्य वक्ष्यामस्तच्छृणु निशाचर ! ॥
गृहस्थेन सदा कार्य्यमाचारपरिपालनम् ।
न ह्याचारविहीनस्य भद्रमव परत्र च ॥
यज्ञदानतपांसीह पुरुषस्य न भूतये ।
भवन्ति यः समुल्लङ्घ्य सदाचारं प्रवर्त्तते ॥
दुराचारो हि पुरुषो नैह नामुत्र नन्दति ।
कार्य्यो यत्रः सदाचारं आचारं हन्त्यलक्षणम् ॥
तस्य स्वरूपं वक्ष्यामः सदाचारस्य राज्ञस ! ।
शृणुष्वैकमनास्त्वच्च यदि श्रेयो हि वाञ्छसि” ॥

“धर्मोऽस्य मूलं धनमस्य शाखाः पुष्पाणि कामः फलमस्य मोक्षः ।
असौ सदाचारतरुः मुक्तिशिल्पः ! संसृतिं यं न स पुण्यभोक्ता ॥
ब्राह्मे मुहूर्त्तं प्रथमे विबुध्येदनुस्मरेद्देववरं महर्षिन् ।
प्राभातिकं मङ्गलमेव वाक्यं यदुक्तवान् देवपतिस्त्रिनेत्रः ॥
इत्थं प्रभाते परमं पवित्रं यः संस्मरेद्वा शृणुयाच्च भक्त्या ।
दुःस्वप्ननाशो ननु सुप्रभाते भवच्च सत्यं भगवत्प्रसादात् ।
ततः समुत्थाय विचिन्तयेच्च धर्मं तथार्थञ्च विहाय शय्याम् ॥
उत्थाय पश्चाद्भ्रमिष्यद्दीर्घं गच्छेत्तद्दोऽत्मर्गविधिं हि कर्तुम् ।
न देवगोब्राह्मणवर्जिमार्गं न राजमार्गं न चतुष्पथं च ॥

कुर्याद्दयथोत्सर्गमपीह गोष्ठे प्रच्छाद्य शीर्षं मुखनासिकञ्च ।
 ततश्च शौचार्थमुपाहारेन्मृदं गुदे त्रयं पाणितले च सप्त ॥
 तथोभयोः पञ्च चतुस्तथैकां लिङ्गे तथैकां मृदमाहरेच्च ।
 नान्तर्जलाद्राक्षसमृषिकस्थलान्नचावशिष्टा सदनादिभग्ना-
 वल्मीकमृच्चैव हि शोचनाय ग्राह्या सदारविदा नरेण ॥
 “उदङ्मुखः क्षाल्य एदो भुविस्थः समाचमेदङ्गिरफेनिलाभिः ।
 आचम्य च त्रिः परिमृज्य च द्विस्ततः स्पृशेच्चात्मशिरः करेण ॥
 सन्ध्यां स निर्वर्त्य ततः क्रमेण केशांश्च संशोध्य च दन्तधावनम् ।
 कृत्वा तथा दर्पणदर्शनञ्च कृत्वा शिरःस्नानमथाङ्गिकञ्च ॥
 संपूज्य तोयेन पितृन् सदेवान् होमञ्च कृत्वा लभनं शुभानाम् ।
 कृत्वा वह्निर्निर्गमनं प्रशस्तं दुर्वां दधि सर्पिरथोदकुम्भम् ॥
 धेनूं सवत्सां वृषभं मुवर्णं मृद्धोमयं स्वस्तिकमक्षतानि ।
 लाजा मधुब्राह्मणकन्यकाश्च श्वेतानि पुष्पाण्यथ शोभनानि ॥
 हुताशनं चन्दनमर्कविम्बमश्वत्थवृक्षञ्च समालभेत ।
 ततस्तु कुर्यान्नृजजातिधर्मदेशानुशिष्टं कुलधर्ममग्न्यम् ॥
 स्वगतधर्मं न हि सन्त्यजेत तेनापि सिद्धिमनुपाचरेत् ।
 नासत्प्रलापं न च सत्यहीनं न निष्ठुरं नागमशास्त्रहीनम् ।
 वाक्यं वदेत्-साधुजनेन येन निन्द्यो भवेन्नैव च धर्मभेदी ॥
 सङ्गं न चासत्सु जनेषु कुर्यात्सन्ध्यां सुभक्तं सुरतं दिवा च ।
 सर्वासु योनीषु परावलासु रजस्वलास्तेव जलेषु चौरः” ॥

“वृथाटनं वृथादानं वृथा च पशुमारणम् ।

न कर्त्तव्यं गृहस्थेन वृथादारपरिग्रहम् ॥

वृथाटनान्नित्यहानिर्वृथादानाङ्घ्रनक्षयः ।
 वृथापशुघ्नः प्राप्नोति यातनान्नरकं महत् ॥
 सन्तत्या हानिरश्लाघ्या वर्णसङ्करतो भयम् ।
 भेतव्यञ्च भवेन्नोक्ते वृथादारपरिग्रहात् ॥
 परस्त्रे परदारि च न कार्य्या बुद्धिरुत्तमैः ।
 परस्त्रं नरकायैव परदाराश्च मृत्यवे ॥
 नेचेत्-परस्त्रियं नग्नं न सम्भाषेच्च तत्स्करान् ।
 उदक्या दर्शनं स्पृशं सम्भाषञ्च विवर्जयेत्” ॥ इति ।

एतादृक्सदाचारजापकेषु सत्स्वपि बहुषु वाक्येष्वन्येषु निवन्धशरीरवृत्त्या-
 शङ्क्या नानुष्ठितमेतेषामुत्तोलनम् । किन्तु द्रष्टव्यतद्विद्वतिः पद्मपुराणीयस्वर्ग-
 खण्डे विष्णुपुराणीयतृतीयांशे मार्कण्डेयपुराणीयसदाचारनामकाध्याये च ।

अन्यच्च—प्रमाणजातेनानेन तावदवगम्यते शाचादिक्रियाजातमारभ्य यथा-
 देशकालपात्रं ममयाचारादिपरिवर्त्तनं यावत् सकलं क्रियाजातं सदाचारा-
 त्मकत्वेन परिगणितमिति ।

अपरञ्च—ये त्विदानीन्तनशिष्टेषु प्रायेण निरुक्तप्रमाणोक्तशिष्टगुणक्रिया-
 विशिष्टत्वानवलोकनाच्च विद्यन्तेऽधुना भारतेऽस्मिन् शिष्टा इति चेन्न साम्प्रति-
 कानामभ्यन्तरे सर्वलोकापेक्षया ये प्रायेणः शिष्टगुणान्विताः त एव सन्त-
 इति शास्त्राभ्यनुज्ञातत्वात् । अनुमोदने विवरणमेतत् पराशरः,—

“युगे युगेषु ये धर्मास्तेषु धर्मेषु ये द्विजाः ।
 तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ब्राह्मणाः ॥
 हुङ्गारं ब्राह्मणस्योक्ता त्वंकारञ्च गरीयसः ।
 स्नात्वा तिष्ठन्नृजःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत्” ॥

इत्येतद्वचनद्वयं युगानुरूपशिष्टानामुपलक्षणकम् । न च—

“यस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमगतः”—इति ।

मानवीयवचनोक्तपारम्पर्यपदसामर्थ्यात्तद्देशीयपुरातनाचारः शिष्टाचारः,—

नचेदानीन्तनः शिष्टाचारः शिष्टाचारात्मकत्वेन परिगणनीय इति वाच्यं,-
मनूक्ताचारजातमन्तरा पूर्वप्रदर्शितवशिष्टसंहितावचनेऽप्याचाराधिक्यपरिदर्श-
नात् । अतएवेदानीन्तनशिष्टाचारोऽपि ग्रहणीयः शिष्टाचारात्मकत्वेन ।
न च निरुक्तवद्बुधविधाचारानुष्ठाने निष्प्रयोजनकः सतामायासो लोकहिताना-
पादकत्वादिति वाच्यम् । नियमात्मकाचाराणामवलम्बनमन्तरोच्छृङ्खलाचरणेन-
शरीराशुपतनस्य शारीरिकविज्ञानायुर्वेदादिशास्त्रसम्मततया सदाचारानुष्ठा-
नस्य लोकहितापादकत्वेन मप्रयोजनकत्वात्, अतएवेतदाचरणं मङ्गलाधायकं-
लोकाणामिति सिद्धान्तः । प्रमाणयन्ति युक्तिमेतामायुर्वेदीयभावप्रकाश-
श्रुत्यवचनानि । यथा,—

भावप्रकाशे प्रथमभागे,—

“मानवो येन विधिना स्वस्थस्तिष्ठति सर्वदा ।
तमेव काग्येद्देवो यतः स्वास्थ्यं सदर्शितम् ॥
दिनचर्यां रात्रिचर्यामृतुचर्यां यथोदिताम् ।
आचरन् पुरुषः स्वस्थः सदा तिष्ठति नान्यथा ॥
ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत स्वस्थो रक्षार्थमायुषः ।
तत दुःखप्रशान्त्यर्थं स्मरेद्भि मधुसूदनम् ॥
आयुष्यमुषसि प्रोक्तं मलादीनां विसर्जनम् ।
गुदादिमलमार्गाणां शौचं कान्तिवलप्रदम् ॥
पवित्रकरमायुष्यमलक्ष्मीकलिपापहृत् ।
प्रक्षालनमतः पाण्योः पादयोः शुद्धिकारणम् ॥
मलश्रमहरं वृष्यं चक्षुष्यं राजसापहम् ।
भक्षयेद्दन्तवपनं द्वादशाङ्गुलमायतम् ॥
कनिष्ठकाग्रवत्-स्थूलमृज्वग्रन्थि तथाव्रणम् ।
एकैकं घर्षयेद्दन्तमृजुना कृच्छ्रकीर्ण तु ॥

दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमांसान्यबाधयन् ।
 क्षौद्रविकटुकाक्तेन तैलत्वक्षुभवेन वा ॥
 चूर्णेन तेजोवत्याश्च दन्तान्नित्यं विशोधयेत् ।
 मधुको मधुरे श्रेष्ठः करञ्जः कटुके तथा ॥
 निम्बः स्यात्तित्तके श्रेष्ठः काषाये खदिरस्तथा ।
 समयं तु समालोक्य दोषञ्च प्रकृतिं तथा” ॥
 यथोचितै-रसैर्वीर्यैरुक्तं द्रव्यं प्रयोजयेत् ।
 “तेनास्य सुखवैरस्यदन्तजिह्वास्यजा गदाः” ।

रुचिवैशद्यलघुता न भवतीत्यादि तथा तत्रैव ।

“दीपनं दृष्यमायुष्यं ज्ञानमोजोवलप्रदम् ।
 कण्डूलमलश्रमस्वेदतन्द्राटड्दाहपापनुत् ॥
 भुञ्जीत मधुरप्रायं स्निग्धं काले हितं मतम् ।
 न रात्रौ दधि भुञ्जीत न च निर्लबणं तथा ॥
 नामुद्गस्वफलाक्षोद्रं न चाप्यष्टतशर्करम्” । इति ।

तथा च सुश्रुतः, —

“बुभुक्षितोऽन्नमग्नीयान्मात्रावद्विदितागमः ।
 काले भुक्तं प्रीणयति सात्त्विकमन्नं न बाधते ॥
 पूर्वं मधुरमग्नीयान्मध्येऽम्ललवणो रसौ ।
 नाप्राप्तातीतकालं वा ह्योनाधिकमथापि वा ॥
 अप्राप्तकाले भुञ्जानः शरीरे ह्यलघौ नरः ।
 तांस्तान् व्याधोनवाप्नोति मरणं वा नियच्छति ।
 अतीतकाले भुञ्जानो वायुनोपहतेऽनले ।
 कृच्छ्राद्वि-पच्यते भुक्तं द्वितीयञ्च न काङ्क्षति” ॥ इति ।

तदेवमनुमनुते मनुरपि,—

“नोक्लिष्टं कस्यचित्-दद्यान्नाद्याच्चैव तथान्तरा ।

न चैवात्यशनं कुर्यान्न चोक्लिष्टः क्वचिद्व्रजेत् ॥

अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यञ्चातिभोजनम् ।

अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तं परिवर्जयेत्” ॥ इत्यादि ।

एवमन्वेषायुर्वेदीयग्रन्थेषु तथा संहितान्तरेषु चेतत्समान्यैतदधिकाचार-
बोधकानि प्रमाणानि मन्यपि निबन्धबाहुल्यभयात् संगृहीतानि । निरुक्ता-
चारव्रातानुष्ठानस्य यथाक्रमं शारीरिकस्वास्थ्यपादकतया तथा परमायुर्विव-
र्धकतया परमेश्वरोपासनानुरागाधायकतया च स्वदेशीयार्थनृपतिसाहाय्येना-
नापदि स्वपरिवारपोषणे तथा स्वोदरपरिपूरणे च भावनाविहीनत्वात्-
प्रातरारभ्य प्रदोषं यावत् समयाभ्यन्तरे स्वस्वजात्युक्तसकलाचारजातमनुष्ठितं-
पूर्वतो ब्राह्मणादिभिः । किन्त्वधुना परिजनपरिपालने स्वजठरानलोपशमने-
च ताट्कमाचिव्याभावात्तदेव चिन्तानिमग्नतयाऽचारात्मकगौवादिकर्मनि-
वृत्तस्य प्रचुरतया चापद्यस्यां तत्कर्मवृन्दानुष्ठाने हतोत्साहित्वात्सदभावे दैहिक-
कारोग्यस्य दीर्घजीवनस्य तथा परमेश्वरोपासनानुरक्ते च क्षीणवलत्वाच्च सत्यपि-
सङ्कोचेन तदनुष्ठाने तत्क्षितयरक्षणसम्भावनया संक्षेपतो विधेयमन्तस्तदा-
चरणं विप्रादिभिरिति सुपरामर्शः । स त्वाचारः किमात्मकः इत्यपेक्षाया-
मुच्यतेऽधस्तात् । यथा,—

स आचारो नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मात्मकत्वेन विविधः । ततः कर्म-
नान्नाभिहितः सः । तत्त्रिविधकर्ममध्यतो नैमित्तिककाम्यकर्मणोः कालान्त-
रोपस्थिततया तथा ग्रन्थान्तरेषु तद्विशेषविज्ञानेर्विद्यमानतया च नित्यकर्म-
पद्धत्यनुसारतः केवलमत्र समुल्लिख्यन्ते नित्यकर्माणि सामान्येन प्रकृतोप-
योगतः । यथा नित्यकर्मपद्धतौ प्रातःस्मरणम्,—

“प्रभाते यः स्मरेन्नित्यं दुर्गा दुर्गाक्षरद्वयम् ।

आपदस्तस्य नश्यन्ति तमः सूर्योदये यथा ॥

अमरौ-कवरी-पुष्प-समरौमुखरौकृतम् ।
 दूरीकरोति दुरितं दुर्गाचरणपङ्कजम् ॥
 हरं हरिं हरिश्चन्द्रं हनूमन्तं हुताशनम् ।
 हकारादीन् स्मरन्नित्यं हानिस्तस्य न विद्यते ॥
 कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।
 ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम् ॥
 अहल्या दौपदी तारा शची मन्दोदरी तथा ।
 पञ्च कन्याः स्मरन्नित्यं महापातकनाशनम् ॥
 पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः ।
 पुण्यश्लोका च वैदेही पुण्यश्लोको जनार्दनः ॥

“जय जय राम ! जयामरसूदन ! जय माधव ! जय विष्णो ! ।

हर नरकं नरकरिपो ! केशव ! कल्मषभारम् ॥

मामनुकम्पय दीनमनाथं नृहरि ! कुरु भवसागरपारम् ।

अपराधं मे हरि ! हर परिहर कुरु ते चरणे शरणम् ॥

संसारार्णवतरणे करुणावरुणालय ! भवतरणं हर ! ।

पुनरपि जननं पुनरपि मरणं पुनरपि गर्भनिवासम् ॥

सोढुमहं न प्रभुरच्युत ! माधव ! मामुद्धर निजदासं हर ! ।

त्वं जननी जनिमतां मद्धृदसि मे कलत्रमितम् ॥

त्वं शरणं शरणागत ! हृद्वत्सल ! त्वं भवजलधिनिमग्नमित्रम् हर ! ।

हे नारायण ! हे पुरुषोत्तम ! हे वामन ! हे कंसारे ! ॥

उद्धर मामशुभादधनाशन ! पतितं भवसंसारं हर ! ।

औषधि चिन्त्येद्विष्णां भोजनं च जनार्दनम् ।

शयनं पद्मनाभञ्च विवाहे च प्रजापतिम् ॥

संग्रामे चक्रिणं देवं प्रवासे च त्रिविक्रमम् ।
 नारायणं प्राणत्यागे श्रीधरं प्रियसङ्गमे ॥
 दुःखप्रे स्मर गोविन्दं विपत्तौ मधुसूदनम् ।
 कानने नरसिंहञ्च पर्वते रधुनन्दनम् ॥
 जलमध्ये च वाराहं पावके जलशायिनम् ।
 मायासु वामनं देवं सर्वकार्येषु माधवम् ॥
 इति षोडशनामानि प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।
 अचलां श्रियमाप्नोति विष्णुलोकं स गच्छति” ॥

इति प्रभातस्मरणम् ।

अथ पुरीषोत्सर्गः । ततः शौचं । अथ दन्तधावनं, तत दन्तकाष्ठ-
 विवेचनम् । यथा,—

“खदिरश्च करञ्जश्च कदम्बश्च कटस्तथा ।
 तित्तिङ्गो वेणुपृष्ठश्च आम्रनिम्बौ तथैव च ॥
 अपामार्गश्च विल्वश्च अर्कश्चोदुम्बरस्तथा ।
 एताः प्रशस्ताः कथिता दन्तधावनकर्मणि” ॥ इति ।

परिमाणमेतेषां काष्ठानां वर्णभेदक्रमेण । यथा,—

“द्वादशाङ्गुलं तु विप्राणां क्षत्रियाणां दशाङ्गुलम् ।
 अष्टाङ्गुलं तु वैश्यानां शूद्राणाञ्च षड्ङ्गुलम्” ॥

अथ स्नानम् । तत मन्त्रः,—

“शिवगङ्गे नमस्तुभ्यं सर्वपापव्यपोहिनि ! ।
 स्नानं करोमि त्वत्तोये शिवलोकं प्रयच्छ मे” ॥

अथ गङ्गाष्टकं यथा,—

“मातः शैलसुतासपत्नि ! वसुधाशृङ्गारहारावलि ! ।
 स्वर्गारोहणवैजयन्ति ! भवतौ भागीरथीं प्रार्थये ॥

त्वत्तीरे वसतस्त्वदम्बुपिवतस्त्वद्बीचमुत्प्रेङ्गत,—
 स्त्वन्नाम स्मरतस्त्वदर्पितदृशः स्यान्मे शरीरव्ययः ॥
 त्वत्तीरे तरुकोटरान्तरगतो गङ्गे ! विहङ्गा वरम् ।
 त्वन्नीरे नरकान्तकारिणि ! वरं मत्स्योऽथवा कच्छपः ॥
 नैवान्यत्र मदान्धसिन्दुरघटासङ्घट्टघण्टारणत्,
 कारवस्तसमस्तवैरिवनितालव्यस्तुतिभूपतिः ।
 काकैर्निष्कृषितं श्वभिः कवलितं गोमायुभिर्लुण्ठितम् ।
 स्रोतोभिश्चलितं तटान्तमिलितं वीचिभिरान्दोलितम् ॥
 दिव्यस्त्रीकरचारुचामरमरुत्तमस्वीज्यमानः कदा ।
 द्रक्ष्येऽहम् परमेश्वरि ! त्रिपथगे ! भागीरथि ! स्वं वपुः ।
 अभिनवविषबल्लीपादपद्मस्य विणो-
 र्मदनमथनमोलेर्मालतीपुष्पमाला ।
 जयतु जयपताका काप्यसो मोक्षलक्ष्याः-
 क्षयितकलिकलङ्का जाङ्गवी नः पुनातु ॥
 यत्तत्तालतमालतालसरलव्यालोलबल्लीचयच्छन्नं,
 सूर्य्यकग्रप्तापरहितं गङ्गेन्दुकुन्दोज्ज्वलं ।
 गन्धर्वामरसिद्धकिन्नरबधूतुङ्गस्तनाम्फालितम्,
 स्नानाय प्रतिवासं भवतु मे गाङ्गं जलं निर्मलम् ॥
 गाङ्गं वारि मनाहारि मृगारिचरणचुरतम् ।
 त्रिपुरारिगिरिस्थारि ! पापहारि ! पुनातु मां ॥
 पापपहारि ! दूरितारि ! तरङ्गधारि ! ।
 दूरप्रसारि ! गिरिराजगुहाविहारि ॥ ॥

धत्कारकारि ! हरिपादरजोपहारि ! ।
 गाङ्ग पुनातु जगतः शुभकारि-वारि ॥
 वरमिह गङ्गातीरे सरटः करटः कृशशूनीतनयः ।
 न पुनर्दूरतरस्थः करिवरक्काटीश्वरो नृपतिः ॥
 गङ्गाष्टकं पठति यः प्रयतः प्रभाते,
 वाल्मीकिना विरचितं सुखदं मनुष्यः ।
 प्रक्षाल्य गात्रकलिकल्मषपङ्कमाशु,
 मोक्षं लभेत्-पतति नैव पुनर्भवाब्धौ” ॥ इति ।

श्रीवाल्मीकिना विरचितं गङ्गाष्टकं सम्पूर्णं । सत्स्वपि बहुषु गङ्गास्त्वेषु-
 विशेषतः समादृततया समुत्तीलितमत्र गङ्गाष्टकमिदम् ।

अथ तिलकप्रकारः । यथा,—

“ललाटे दण्डवत्-कुर्याद्भृदये कमलाकृतिम् ।
 बाहौ च वेणुपत्रं स्यात्तदन्यत्र तु दीपवत्” ॥

रीत्यानया तिलकधारणम् ।

अथ सन्ध्या,—

ततः पवित्रमुद्रां दक्षकरे, वामकरे कुशान् धृत्वा प्रथमतो हिराचमनं-
 त्रिगुण्डमार्जनम् । इन्द्रियस्पर्शनम् । “ॐ अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां-
 गतोऽपि वा । यः स्मरेत्-पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरशुचिः” । ॐ विष्णवे
 नमः । इति नारायणं स्मरेत् । “ॐ शं न आपो धन्वन्थाः शं नः सन्ध्याय नमः ।
 शन्नः समुद्रापः शमुनः सन्तु कृप्याः”, इति शिरसि मार्जनम् । “हृपदादिव-
 समुच्चानः खिन्नः स्नातो मलादिव । पूतं पवित्रेण वाज्यमापः शुश्रून्तु-
 र्मनसः” । पूर्ववत् ।

“ॐ आपो हिष्ठा मयोभुवस्तान् जज्ञे दधातन । महिरण्यं चक्षपे यो वः-
 शिवतमोरसस्तस्य भाजयते हनः । तस्मा अरङ्गमामवो यस्य क्षयाय जिह्वथ ।

आपो जनयथाचनः “इति नवधा मार्जनम् । ॐ ऋतं च सत्यञ्चाभीष्टात्प-
सोऽध्यजायत । ततो रात्राजायत । ततः समुद्रीऽर्णवः समुद्रादर्णवादधिसम्ब-
ल्लरोऽ जायत । अहीरात्राणि विदधद्विष्वस्य मिषतो वशी सूर्याचन्द्रमसौ-
धाता यथा पूर्वमकल्पयद्विष्व पृथिवीं चान्तरीक्षमथो स्वः” । इति शिरसि-
मार्जनं । “अघमर्षणसूक्तस्य । अघमर्षण-ऋषिः । अनुष्टुप्छन्दः । भाववृत्तं
देवतम् । अश्वमेधावभृथे विनियोगः”, ऋतं चेति जन्ताभिमन्त्रणम् ।

द्विराचमनम्—

सप्रणवद्विव्याहृतियुक्तगायत्र्या मार्जनं, आपोहिष्टेति मार्जनम् । ऋतं-
चेति मार्जनं, “दभेषु दर्भपाणिः स्यादिति वचनात्, कुशाद्यामने । “आसन-
मन्त्रस्य । मेरुपृष्ठ-ऋषिः । सुतलीछन्दः । श्रीकर्मा देवता । आसने-
विनियोगः । स्नामने कमलासनाय नमः, “ॐ पृथिवि ! त्वया धृता लोका-
देवि ! त्वं विष्णुना धृता । त्वञ्च धारय मां देवि पवित्रमासनं कुरु” इति ।
पृथ्वीं प्रार्थ्य ब्रह्मणे नम इत्यभितो जलं निक्षिपत् । “ॐ कारस्य ब्रह्मा-ऋषिः ।
गायत्री छन्दः । अग्निदेवता । सर्वकर्मारम्भे विनियोगः” “ॐ स्वं ब्रह्मणेत्यादि-
ब्राह्मणम् । समव्याहृतीनां प्रजापतिः ऋषिः, गायत्र्याणिगनुष्टुप्-वृहती-पंक्ति-
विष्टुव्रजगत्यः छन्दांसि । अग्निवायुसूर्यवृहस्पतिवरुणन्द्रविश्वेदेवाः देवताः ।
प्राणायामे विनियोगः । “ॐ भूरिति ऋग्वेदादित्यादि ब्राह्मणम् । गायत्र्या-
विष्णामित्र-ऋषिः । गायत्री छन्दः । अग्निमुखोपनयने विनियोगः” । “ॐ-
भूमिरन्तरीक्षं द्यौरित्यादि ब्राह्मणम् । शिरसः प्रजापतिः ऋषिः । छन्दोऽभावः ।
यजुः । ब्रह्माग्निवायुसूर्या देवताः । प्राणायामे विनियोगः” । मशिरस्कं-
त्रिः पठेदित्यादि-ब्राह्मणं । ततः प्राणायामः । “निरोधाज्जायते वायुरग्निश्च-
जायते ततः । अग्नेरापः प्रजायन्ते ततोऽन्तः शुध्यन् द्विजः” । फलं । “सप्त-
व्याहृतिभिः साहं दर्शाकारसमन्विताम् । शिरसा संक्षितां देवीं प्राणायामे-
प्रयोजयेत्” । तत्तथा । ॐ भूः, ॐ भुवः, ॐ स्वः, ॐ महः, ॐ जनः-
ॐ तपः, ॐ मत्स्यं, ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः-
प्रचोदयात् । ॐ आपो-ज्योति-रमोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरी” । इति
मन्त्रेण पूरककुम्भकरचक्रक्रमेण मध्यमातर्जन्थी विहाय । “दक्षिणे रचयेद्वायुं-

पूरकं वामतः स्मृतं । निरुद्धपवनश्चैव कुम्भकः परिकीर्तितः” इति विधिना । पूरणे श्यामं विष्णुं हृदम्बुजे । कुम्भके रुद्रं शिरःपद्मे । रेचने रक्तं ब्रह्माणं नाभिपद्मे । ध्यायन् प्राणायामत्रयं कार्यम् । सन्ध्यासु च तिसृष्वपीति वचनात् प्राणायामत्रयं कुर्यात् ।

“ॐ अस्तश्चरति भूतेषु गुहायां विश्वतो मुखः । त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार-
आपोज्योतिरसोऽमृतम्” । इति सकृदाचमनम् । आपोहिष्टेति मार्जनम् ।
द्रुपदादिवेत्त्यञ्जलिरेकः । जलाञ्जलिं धृत्वा ऋतं चेति पठित्वा नासाग्रेण-
दक्षिणहस्ते समर्पयेत् । ततः कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्याऽभिमन्त्रितम् ।
आदित्याभिमुखं तिष्ठन्मूर्ध्नि सन्ध्योः क्षिपेत्, इति वचनात् प्रणवव्याहृति-
गायत्र्या त्रीनञ्जलीन् क्षिपेत् । मध्याह्ने तु सकृदेव क्षेपणीयं द्विजातिभिः ।
इति वचनान्मध्याह्ने एकाञ्जलिं वा क्षिपेत् । ततः उपस्थानं कुर्यात् ।
सायं प्रातरानताञ्जलिना । मध्याह्ने ऊर्ध्वं बाहुः । प्रातर्मध्याह्ने उपस्थानम् ।
असावादित्यो ब्रह्म इति प्रातृत्य तिष्ठेत्, “उदृत्यं जातवेदसं । देवं वहन्ति-
केतवः । दृष्टे विश्वाय सूर्य्यं ।१। चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मितस्य-
वरुणस्याग्नेः । आप्राद्यावा पृथिवी अन्तरीक्षं सूर्य्यं आत्मा जगतस्तस्युषश्च ।२।
ॐ उदयं तमसस्परि स्तः पश्यन्त उत्तरं । देवं देवता सूर्य्यमगन्तः ज्योतिरुत्तमं ।
तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्तात् शुकमुच्चरत् । जीवेमः शरदः शतं पश्येमः शरदः-
शतं । शृणुयामः शरदः शतं ।३। गायत्र्या विश्वामित्र ऋषिः । गायत्री-
छन्दः । सविता देवता । णीं वीजं । यं शक्तिः । गायत्रीजपे विनियोगः ।
ॐ भूः अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ॐ भुवस्तर्जनीभ्यां स्वाहा । ॐ स्वः मध्यमाभ्यां-
वषट् । ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं अनामिकाभ्यां हुं । ॐ भर्गोदेवस्य धीमहि-
कनिष्ठाभ्यां वौषट् । धियो यो नः प्रचोदयात्-करतलकरपृष्ठाभ्यां फट् ।
एवमङ्गन्यासः । अस्त्रायफट् इति विशेषः ।

ध्यानं यथा,—

“ॐ ध्येयः सदा सवितुर्मण्डलमध्यवर्त्ती नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।
केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटिहारी हिरण्यवपुर्दृष्टशङ्खचक्रः” ।

“ॐ आयाहि वरदे देवि ! चरचरे ! ब्रह्मवादिनि ! ।

गायत्रि ! छन्दसां मातः ! स्वयं ब्रह्म भुवः स्वरोम्” ॥

इति ध्यात्वा,—

“ब्रह्मचारी गृहस्थश्च षष्टोत्तरशतं जपेत् ।

इति वचनात् शक्नोऽष्टोत्तरशतं जपेत् ।

अथ तत्तु

सव्याहृतिकां सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह” ॥

“ये जपन्ति सदा तेषां न भयं विद्यते क्वचित् ।

दश जप्ता तु सा देवी दिनपापप्रणाशिनौ ॥

शतं जप्ता तथा सा तु सर्वकल्मषनाशिनौ ।

सहस्रं जप्ता सा नृणां पातकेभ्यः समुद्धरेत्” ॥

इत्यादि ग्रन्थवचनात् ।

दशसंख्यकमपि गायत्रीजपं कुर्यात् । अपसमर्पणम् ।

“ॐ उत्तरे शिखरे जाते भूम्यां पर्वतवासिनि ! ।

ब्रह्मणा समनुज्ञाता गच्छ देवि ! यथेच्छया” ॥

पूर्ववत्प्राणायाममेकम् । निरन्तरः जलाञ्जलिहोमं कुर्यात् । सूर्याय-

स्वाहा । ॐ प्रजापतये स्वाहा । सायं सभ्यायां ; ॐ अग्नये स्वाहा । ॐ-
प्रजापतये स्वाहा । प्रातर्मध्याह्नयोः सूर्यार्घ्यः । सायं नास्ति । तदयथा कुशाग्रे-
ताम्रपात्रजले जले वाष्टदशपत्रं लिखित्वा अर्घ्यप्रकरणोक्तजलं मृद्वीत्वा,—

ॐ हंसः शुचिप्रहसुरन्तरीक्षसहोता वेदिषदतिथिषट्पदुरोषसत् । नृसहरस-
हसदद् व्योमसदन्ना गोजा ऋतजा चद्विजा ऋतं वृहत् । इति पठित्वा सूर्य-
सर्वात्मकं ध्यात्वा त्रीसूर्याय एवोऽर्घ्यः स्वाहा इति पत्रे निक्षिपेत् । नेत्राभ्यां-
वीषद् इति नेत्रे जलेन प्रमृज्यात् ।

“ॐ आवृक्षस्तम्भपर्यन्तं जगदेतच्चराचरम् ।

मया दत्तेन तोयिन् तृप्यते तच्चतुर्विधम्” ॥

त्रिः । ब्रह्मणे विष्णवे, रुद्राय नमः ।

कल्याणसर्वस्वम् ।

ॐ नमः सवित्रे जगदेकचक्षुषे जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतवे ।
त्रयोमयाय त्रिगुणात्मधारिणे विरिञ्चिनारायणशङ्करात्मने नमः ॥

“अच्युतं केशवं विष्णुं हरिं सत्यं जनार्दनम् ।
इंसं नारायणस्यैव एतन्नामाष्टकं शुभम् ॥
त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नित्यं दारिद्र्यं तस्य नश्यति ।
शत्रुसैन्यं क्षयं याति दुःस्वप्नं चापकर्षति ॥
गङ्गायां मरणञ्चापि दृढा भक्तिश्च केशवे ।
ब्रह्मविद्याप्रबोधश्च तस्मान्नित्यं पठेन्नरः” ॥

इति यजुर्वेदीयसंख्यापद्धतिः । संख्यामेतामनुतिष्ठेयुर्यजुर्वेदोऽयः प्रातः-
सायं चापदि । तथैवसृग्वेदोऽयादयः स्रस्ववेदोक्तसंख्यामनुतिष्ठेयुः । किन्तु प्रत्य-
वाङ्मयमिषा तत्रोक्तसंख्यापद्धतिर्नोद्दिता ।

अथ महादेवदर्शनविधिः ।

“वृषं चण्डं वृषस्यैव सोमसूतं पुनर्वृषम् ।
वृषस्य वृषणं स्पृष्ट्वा शङ्करस्यावलोकनम् ॥
कोटिजन्मार्जितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति” ।
चत्वारि ऋक्षा त्रयोऽस्य पादा द्वे शीर्षं सप्तहस्ता सोऽस्य ।
त्रिधावहो वृषभो रोरवौति महो देवो मर्त्यांश्चाविवेश” ॥

गणेशदर्शनविधिः ।

“नमो गणेश ! विघ्नेश ! गिरिजानन्दन ! प्रभो ! ।
मम विघ्नं निहत्याशु सर्वसिद्धिप्रदो भव !” ॥

कार्तिकेयदर्शनविधिः ।

“क्रौञ्चहन्त्रे नमस्तुभ्यं पार्वतीप्रोतिबर्द्धन ! ।
नमस्ते नाकसीनान्ये स्वर्गलोकं प्रयच्छ मे” ॥

पार्वतीदर्शनविधिः ।

मन्दारमालाकलितालकायै कपालमालाङ्कितशेखराय ।
दिव्याम्बरायै च दिगम्बराय नमः शिवायै च नमः शिवाय ॥

इति ॥ हर हर वं वं श्रीं क्लं । श्रीमहादेवाय नमः ।

“पापोऽहं पापकर्माहं पापात्मा पापसम्भवः ।

चाहि मां त्वं विरूपाक्ष ! सर्वपापहरो हर सर्वदुःखहरो हर ।

प्रथमं महादेवं द्वितीयं महेश्वरम् ।

तृतीयं शङ्करं नाम चतुर्थं वृषभध्वजम् ॥

पञ्चमं कृत्तिवासञ्च षष्ठं कामाङ्गनाशनम् ।

सप्तमं देवदेवेशं नौलङ्कारमष्टकम् ॥

नवमं चेश्वरं नाम दशमं पार्वतीप्रियम् ।

रुद्रमेकादशं नाम द्वादशं शिवमुच्यते ॥

एतानि द्वादशनामानि त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नरः ।

गोपन्नश्चैव कृतघ्नश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ॥

स्त्रीवालघातकश्चैव सुरापो वृषलीपतिः ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यः शिवलोकं स गच्छति ॥”

इति श्रीस्कन्दपुराणीयशिवद्वादशनामस्तोत्रं सम्पूर्णम् ।

श्रीपुरुषसुक्तम् । नारायण ऋषिः । पञ्चदशार्चानुष्टुपछन्दः । वोङ्गयतिष्टुप्-
छन्दः । जगती वीजम् । पुरुषो देवता । पुरुषमेधे विनियोगः । ध्यानम्—

ध्येयः सदा सवितुर्मण्डलमध्यवर्ती-

नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।

केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरिटीहारौ-

हिरण्यवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥

“ॐ सहस्रशीर्षाः पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
 स भूमिं ५ सर्वतः स्मृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥
 पुरुष एवेदं सर्वं यद्वृतं यक्षभावं ।
 उतामृतत्वस्थेशानो यदग्नेनातिरोहति ॥ २ ॥
 एतावानस्य महिमातो ज्याया ५श्च पुरुषः ।
 पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥
 त्रिपादूर्ध्वमुदैत्पुरुषः पादोऽस्येहा भवत्पुनः ।
 ततो विश्वङ् व्यक्रामत्साशनानशने अभि ॥ ४ ॥
 ततो विराड्जायत विराजोऽधिपूरुषः ।
 स जातो अत्यरिच्यत पञ्चाङ्गुलिमथो पुरः ॥ ५ ॥
 तस्मात् यज्ञात्सर्वहुतः सम्भृतं पृषदाज्यम् ।
 पशू ५स्ता ५श्चक्रे वायव्या नारण्या याम्याश्च ये ॥ ६ ॥
 तस्माद् यज्ञात्सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
 छन्दा ५सि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत ॥ ७ ॥
 तस्मादश्वा अजायन्त ये की चोभयादतः ।
 गावो च जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ॥ ८ ॥
 तं यज्ञम्वर्हिषि प्रोक्षन् पुरुषं जातमग्रतः ।
 तेन देवा अजयन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥ ९ ॥
 यत् पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।
 मुखं किमस्यात्किं वाङ् किमूरु पादा उच्येते ।
 ब्राह्मणोऽस्य मुखमासौवाङ् राजन्यः कृतः ।
 उरू तदस्य यद्वैश्वः पद्भ्या ५ शूद्रोऽजायत ॥ १० ॥

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षुः सूर्याऽजायत ।
 ओवात् वायुश्च प्राचश्च मुखादग्निरजायत ॥ ११ ॥
 नाभ्या आसौदन्तरीक्षं शीर्ष्णी द्यौः समवर्त्तत ।
 पद्भ्यां भूमिर्दिशः ओवात्तथा लोकाँ अवलपयन् ॥ १२ ॥
 यत् पुरुषेण इविषा देवा यज्ञमतन्वत ।
 वसन्तोऽस्यासौदाजं यौष्म ब्रूधः शरद्भविः ॥ १३ ॥
 सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।
 देवा यद् यज्ञं त्वन्वाना अवधन् पुरुषं पशुम् ॥ १४ ॥
 यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
 ते ह नाकं महिमानः सचक्षयन् पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥ १५ ॥
 अद्भ्यः सम्भृतः पृथिव्यै रसा च विश्वकर्मणः समवर्त्तताये ।
 तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति तन्मर्त्यस्य देवत्वमाजानमये ॥ १६ ॥
 वेदाहमेतं पुरुषं महान्तर्मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
 तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते अयनाय ॥ १७ ॥
 प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तरजायमानो बहुधा विजायते ।
 तस्य योनिं परिपश्यन्ति धीरास्तस्मिन् ह तस्युर्भुवनानि विश्वा ॥ १८ ॥
 यो देवेभ्य आतपति यो देवानां पुरोहितः ।
 पूर्वो यो देवेभ्यो आतो नमो ऋचाय ब्राह्मणे ॥ १९ ॥
 ऋचं ब्राह्मणं जनयन्तो देवा अये तदब्रुवन् ।
 यस्त्वैवं ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवा असन्वये ॥ २० ॥
 श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पद्भ्या अहोरात्रे
 पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्याप्तम् ।
 ईशान्निषाचामुं मर्त्येषां सर्वलोकस्मर्त्येषां ॥ २१ ॥

सुनुवाने ह्यविंशतिः । इति श्रीकाण्वशास्त्रायां सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

ॐ हरिः तत्पुरुषाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ।

अथ शिवपञ्चाक्षरमन्त्रेण, श्रीशिवाय जलदानम् ।

अथ पञ्चदेवतामन्त्रजपः । यथा—अष्टाक्षरनारायणमन्त्रस्य । अन्तर्यामी-
नारायण ऋषिः । देवी गायत्रीछन्दः । श्रीनारायणो देवता । ॐ वीजं । प्रायुः-
शक्तिः । जपे विनियोगः । ॐ क्रुद्धोक्ताय स्वाहा भृगुष्ठाभ्यां नमः । ॐ मद्भोक्ताय-
स्वाहा । तर्जनीभ्यां स्वाहा । ॐ वीरोक्ताय स्वाहा । मध्यमाभ्यां वषट् । ॐ-
स्योक्ताय स्वाहा, अनामिकाभ्यां हुं । ॐ शतोक्ताय स्वाहा । कनिष्ठाभ्यां
वौषट् । ॐ सङ्क्षोक्ताय स्वाहा । करतलकरपृष्ठाभ्यां अस्त्राय फट् ।
एवमङ्गन्यासः ।

ध्यानं ।

ॐ अकौंशमं किरोटान्वितमकरलसत्कुण्डलं दीप्तिराजतृकैयूरं,
कौस्तुभाभाशवलरुचिरहारं सपीताम्बरं च ।
नानारत्नांशुभिन्नाभरणशतयुतं-श्रीधरास्मिष्टपार्श्वं,
वन्दे होः सक्तचक्राम्बुरुहदरगदं विश्ववन्द्यं सुकुन्दम् ॥

मन्त्रः, ॐ नमो नारायणाय ।

श्रीशिवपञ्चाक्षरमन्त्रस्य । वामदेव ऋषिः । अनुष्टुप्छन्दः । श्रीसदाशिवो-
देवता । नं वीजं । मं शक्तिः । जपे विनियोगः । ॐ अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ।
नं तर्जनीभ्यां स्वाहा । मं मध्यमाभ्यां वषट् । शिं अनामिकाभ्यां हुं । वां-
कनिष्ठाभ्यां वौषट् । यं करतलकरपृष्ठाभ्यां अस्त्राय फट् एवमङ्गन्यासः ।

ध्यानं ।

ध्यायिन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारुचन्द्रावतंसम् ।
रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्ग परशुमृगवराभोतिहस्तं प्रसन्नम् ।

पद्मासीनं समन्तात्-स्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानम् ।
विश्वदात्रं विश्ववन्द्यं निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ।

मन्त्रः । ॐ नमः शिवाय ।

षड्भुजवक्त्रपञ्चमन्त्रस्य । भार्गव ऋषिः । षण्मुष्टुप् छन्दः । श्रीवक्त्रपञ्चो-
देवता । वं वीजं । ह्रं शक्तिः । जपे विनियोगः । ॐ वं गणपतये षड्भुजाभ्यां-
नमः । त्रं एकदंष्ट्रिणे तर्जनीभ्यां स्वाहा । तुं लम्बोदराय मध्यमाभ्यां वषट् ।
णं चलत्कर्णाय अनामिकाभ्यां हुं । यं गजवक्त्राय कनिष्ठाभ्यां वीषट् । हुं-
सर्वविघ्नोपशमनाय करतलकरपृष्ठाभ्यां अस्त्राय फट् । एवमङ्गन्यासः ।

ध्यानं ।

पाशाङ्कुशाभयवरान् धारयन्तं गजाननम् ।
लम्बोदरं त्रिनयनं विचलत्कर्णचामरम् ॥
तप्तचामीकरप्रस्थं गजवक्त्रं चतुर्भुजम् ।
पद्मे पद्मासनं रक्तं वक्त्रतुण्डं विचिन्तयेत् ॥

मन्त्रः, ॐ वक्त्रतुण्डाय हुम् ।

ॐ वनदुर्गामन्त्रस्य । भार्गव ऋषिः । षण्मुष्टुप् छन्दः । श्रीदुर्गादेवी देवता ।
दुं वीजं । हुं शक्तिः । जपे विनियोगः । ॐ उत्तिष्ठ पुरुषि, षड्भुजाभ्यां नमः ।
किं स्त्रिपि, तर्जनीभ्यां स्वाहा । भयं मे समुपस्थितं, मध्यमाभ्यां वषट् । यदि-
शक्यमशक्यं हुं, अनामिकाभ्यां हुं । ॐ दुं दुर्गे भगवति शमयाय स्वाहा
करतलकरपृष्ठाभ्यां अस्त्राय फट् । एवमङ्गन्यासः ।

ध्यानं ।

“हिमाचलगुहामध्ये निद्राघूर्णितलोचनाम् ।
शयानां देवतादृन्दैर्वीध्यमानां वराननाम् ॥
विमुक्तकेशवसनां सव्यपाणिगमूर्ध्वजाम् ।
चिन्तयेत्तालगङ्गे खर्जुरीपूगवेष्टिते ॥

कदम्बद्रुमशोभाढ्ये नानाजनुसमाकुले ।
नानापद्मिसमाकौर्णे नानाशब्दनिनादिते ॥

केचिच्छायेषु वर्षवर्षाभां इति मन्त्रः । ॐ उत्तिष्ठपुरुषि इत्यादि ।
अष्टाक्षरसूर्यमन्त्रस्य । ब्रह्मा ऋषिः । गायत्रीछन्दः । आदित्यो देवता ।
ॐ वीजं । आदित्य शक्तिः । छणिसूर्यः कीलकं । जपे विनियोगः ।
सत्वाय अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ब्रह्मणे तर्जनीभ्यां स्वाहा । विष्णवे मध्यमाभ्यां-
वषट् । रुद्राय अनामिकाभ्यां हुं । अग्नये कनिष्ठाभ्यां वोषट् । सर्वाय-
करतलकरपृष्ठाभ्यां अस्त्राय फट् । एवमङ्गन्यासः ।

ध्यानं ।

“रक्ताक्षयुग्माभयदानहस्तम्, केयूरहाराङ्गदकुण्डलाढ्यं ।
माणिक्यमौलिं दौननाथमोडे वन्धूककान्तिं विलसन्निवेदम् ॥

जपसंख्या तु दशपरिमिता सर्वत्र । मन्त्रः ।

अथ वैष्णवदेवविधिः ।

क्षुश्रुतयं । गोमयं । उदकपात्रं । वज्राभावेन पुनः क्षुश्रुतयं । ॐ-
परिसुष्ठु । उपलिख्य । उद्धृत्य । अभ्युक्ष्य । पञ्चभूसंस्कारेणान्निसंस्त्रापनं ।
ॐ एषो हि देवः प्रविशोऽनुसर्वाः पूर्वी हि जातः स उ गर्भे अन्तः ।
स एव जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्ग नास्तिष्ठति सर्वतो मुखः ॥

ॐ दधीचिगोत्रघृतकङ्गोलप्रवरपावकनामान्मये नमः । पावक नामान्नि-
मावाहयामि । पावकनामान्नेऽन्नागच्छ । ॐ अग्नये स्वाहा,—इदमग्नये ।
ॐ प्रजापतये स्वाहा । ॐ प्रजापतये । ॐ शुक्रेभ्यः स्वाहा । ॐ शुक्रेभ्यः ।
ॐ कश्यपाय स्वाहा । ॐ कश्यपाय । ॐ अनुमतये स्वाहा,—इदमनुमतये ।
एवमुक्त्वा प्रक्षिपेदग्नीं । ततः सिञ्चेज्जलं, ॐ पर्जन्याय नमः, इदं पर्जन्याय ।
ॐ पृथिव्यै नमः, इदं पृथिव्यै । ॐ अग्नये नमः । इदमग्नये । ॐ धात्रे
नमः, इदं धात्रे । ॐ विधात्रे नमः । इदं विधात्रे । एतदेवमुक्त्वा धरातले-

तथा मध्यरेखायां च निक्षिपेदन्नं । ॐ वायवे नमः । इदं वायवे । इदमुक्ता-
कोणचतुष्टये निक्षिपेदन्नं । ॐ प्राचे दिशि नमः । इदं प्राचे दिशि ।
ॐ दक्षिणायै दिशि नमः । इदं दक्षिणायै दिशि । ॐ उदीच्यै दिशि नमः,
इदं उदीच्यै दिशि । ॐ प्रतीच्यै दिशि नमः, इदं प्रतीच्यै दिशि । एव-
मुक्ता चतुर्दिक्षु निक्षिपेदन्नं । तदनन्तरं सिद्धेज्जलं मध्ये । ॐ ब्रह्मणे नमः, इदं-
ब्रह्मणे । ॐ अन्तरीक्षाय नमः, इदं अन्तरीक्षाय । ॐ सूर्याय नमः, इदं-
सूर्याय । तदुत्तरे । ॐ विश्वेभ्यो नमः, इदं विश्वेभ्यः । ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यो-
नमः, इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यः । ॐ विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यो नमः, इदं विश्वेभ्योश्च-
भूतेभ्यः । तदुत्तरे । ॐ भूतानाञ्च पतये नमः, इदं भूतानाञ्च पतये । ॐ उषसे-
नमः, इदं उषसे । कथयित्वेदं मण्डलान्तर्गतधरातले दद्यादन्नं । ॐ पितृभ्यः-
स्वधा नमः । इदं पितृभ्यः । यक्षैतत्ते निर्णेज्जलं नमः । इदं यक्षणे । एवमुक्ता-
वलिपत्रपृष्ठे निक्षिपेदन्नं । ॐ मनकाद्याः सप्तमनुष्याः इदमन्नादिकं यथा-
विभागं युष्मभ्यं हन्त । इदं सनकादिसप्तमनुष्येभ्यः । अमुकसगोत्राः अस्मत्-
पितृपितामहप्रपितामहाः अमुकदेव ३ शर्माणः इदमन्नादिकं यथाविभागं-
युष्मभ्यं स्वधा नमः । इदं अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्यः अमुकदेव ३-
शर्मभ्यः । अमुकसगोत्राः अस्मन्मातामहप्रमातामहहृहप्रमातामहाः अमुकदेव ३-
शर्माणः इदमन्नादिकं यथाविभागं युष्मभ्यं स्वधा नमः । इदमस्मत्मातामह-
प्रमातामहहृहप्रमातामहेभ्यः अमुकदेव ३ शर्मभ्यः । ॐ अतिथिब्राह्मणेभ्यो-
नमः, इदं अतिथिब्राह्मणेभ्यः । शेषपत्रतो भक्तमानीय प्राङ्मुखोऽङ्गुली-
परिषिच्य तदुपरि तदन्नं निक्षिपेद्विष्णुमानमन्त्रब्रातोच्चारणेन । श्वेभ्यो नमः ।
स्वपचेभ्यो नमः । वायसेभ्यो नमः । इति वेश्मदेवविधिः समाप्तः ।

अथ संक्षेपपूजाविधिः ।

उत्तिष्ठन्तु भूतगणाः सर्वेऽपि भूमिपालकाः ।

भूतानामविरोधेन पूजाकर्मसमाचरेत् ॥

अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिसंस्थिताः ।

ये भूता विघ्नकर्तारस्तेनश्यन्तु शिवाज्ञया ॥

ॐ आसनमन्त्रस्य, नेरुपृष्ठऋषिः । सुतलीकन्दः । श्रीकृष्णो देवता ।
आसने विनियोगः ।

पृथिवी त्वया धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता ।

त्वं च धारय मां देवि ! पवित्रमासनं कुरु ॥

इति वाक्येन पूजकस्य सर्वतः जलपिचनं । भूर्भुवः स्वः कूर्माय नमः,—
इति मन्त्रेण आसने पुष्पं दद्यात् । वामे गुरुभ्यो नमः । दक्षिणे गणेशाय-
नमः । मध्ये परमात्मने नमः । ततस्तालत्रयं कृत्वा दिग्बन्धनं कुर्यात् । इन्द्राय-
नमः । अग्नये नमः । यमाय नमः । नैऋताय नमः । वरुणाय नमः ।
वायवे नमः । कुबेराय नमः । ईशानाय नमः । ब्रह्मणे नमः । अनन्ताय नमः ।
प्रणवमन्त्रस्य । प्रजापति ऋषिः । गायत्रीकन्दः परमात्मादेवता । अकारो-
वीजं । उकारः शक्तिः । मकारः कीलकं । प्राणायामे विनियोगः । ॐ अं ॐ-
आं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ॐ इं ॐ ईं तर्जनीभ्यां स्वाहा । ॐ उं ॐ ऊं जं-
मध्यमाभ्यां वीषट् । ॐ एं ॐ ऐं अनामिकाभ्यां हुं । ॐ औं ॐ औं कनिष्ठाभ्यां-
वषट् । ॐ अं ॐ अं अः करतल करपृष्ठाभ्यां अस्त्राय फट् । एवमङ्गन्यामः ।

ध्यानं ।

विष्णुं भास्वत्किरौटाङ्गदवलयगलाकल्पहारोदरांग्रिम्,
श्रोणौभूषसवक्षोमणिमकरमहाकुण्डलामण्डिताङ्गम् ।
हस्तोद्यच्छक्रशंखाभ्युज्जगदगमलं पीतकौपियवासम्,
विद्युद्भासं समुद्यद्दिनकरसदृशं पद्मसंस्थं नमामि ॥

प्रणवेन रचकपूरककुम्भकान् कुर्यात् । आदौ चण्डावादनं, ततः करशुद्धि-
कृत्वाः त्रिकोणमण्डलं कृत्वा गन्धपुष्पं प्रक्षिप्य त्रिपादिकां शङ्खं च प्रक्षाल्य-
तस्योपरि निधाय जलं तत्र दत्त्वा अङ्गुष्ठमुद्रया शंखे तीर्थान्यावाह्यम् ।

“गङ्गे ! च यमुने ! चैव गोदावरि ! सरस्वति ! ।

नर्मदे सिन्धुकावेरि ! जलेऽस्मिन् संनिधिं कुरु” ॥

इति मन्त्रेण तत्र गङ्गादि-तीर्थजातमावाह्यं तज्जलं सर्वोपरि निक्षिप्य-
आवाहन-संस्थापन-सन्निधान-सन्निरोधनावगुण्ठनं घेनुमुद्रया षष्ठतीकरणं-
महासुद्रया परमीकरणं । द्वारपालाय नमः । मणिपीठाय नमः । नारायणाय-
आसनं नमः । नारायणाय गन्धो नमः । नारायणाय पुष्पं वीषट् । नारायणाय-
धूपः स्वाहा । नारायणाय दीपः स्वाहा । अनया रीत्या संस्कारः ।
ॐ नारायणाय नेवेद्यं स्वाहा । प्राणाय स्वाहा । अपानाय स्वाहा ।
व्यानाय स्वाहा । उदानाय स्वाहा । समानाय स्वाहा । पुष्पं दद्यात् ।
अष्टवारं प्रणवं जपेत् ।

गुह्याद्-गुह्यतरं गुह्यं गृह्याणास्मरकृतं जपम् ।

सिद्धिर्भवतु मे देव ! त्वत्प्रसादान्महेश्वर ! ॥

भक्तिहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनार्थवर्जितम् ।

यत्पूजितं मया देव ! परिपूर्णं तदस्तु मे ॥

इति पुष्पं दद्यात् ।

“नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।

जगद्धिताय कृणाय गोविन्दाय नमो नमः” ॥

इति पुष्पं दद्यात् ।

इति पूजा समाप्ता ।

देवतान्तरपूजनं तु नारायणायैत्यत्र कार्यं तद्देवतानामोच्चारणं । प्रद-
र्शितात् तावन्नित्यकर्मपद्धतिरापत्कालीनोपरितः । किन्तु ये सततं परिवार-
पोषणैकव्याकुलतया तथैव पराधीनतावशतः सम्यगलम्बममयत्वेन च निरुक्त-
कर्मजातमनुष्ठातुमशक्ताः । त एवास्ततः प्रातःस्मरणपूर्वकस्नानं तथा प्रातः-
सायं च सन्ध्यां चानुतिष्ठेयुरवश्यमेव । तथास्ति चेत्सदने देवतान्नातं, तेषां-
पूजाचरणं विधेयमेवेति सुस्थिरम् । तथा विप्रेतरजातीयनित्यकर्मानुष्ठानस्य-
रक्षेपीकरणोपलक्षणमेतदेवेति बोध्यम् । प्रकृतोपयोगितयात्र विषयान्तर-
मुद्भाव्यते साधारणभ्रमनिरसनाय । यथा,

न च भारतीयानामार्याणां सर्वस्वभूतं वेदव्रातं प्रतिमांसनोन्नेसादशनास्तत्-

कर्तृकतदनुष्ठाने शास्त्रविरुद्धमिति वाच्यम् । साक्षात्सम्बन्धेन प्रतिमार्चन-
विषयकविवेचनस्य वेदे सत्यप्यविद्यमनत्वे शक्रादिदेवानां वेदोक्तमन्त्रेषु-
साकारस्वरूपकल्पनोक्तेखावलोकनात् । तथा पाणिनीयदर्शने सूत्रोदाहरणयो-
रुक्तेखावलोकनेऽपि पिपठिपूणामन्त्रेवासिनामवबोधाय शिक्षकप्रदर्शितसाधन-
प्रणालीवदुपासनामार्गपथिकानां मनःस्थैर्यप्रतिपादनपूर्वकमन्त्रःकरणं कर्तुं-
मीश्वरोन्मुखं वेदोक्तमन्त्रप्रकाशितरूपानुरूपेण पूज्यपादैस्त्रिकालज्ञैर्महर्षिभिः-
कल्पितप्रतिमाकारत्वात् ।

तथा—वर्णशिक्षणादारभ्य यावद्दर्शनशिक्षं बालकानां यथाक्रमं शिक्षा-
विधानन्यायेन साकारादिनिराकारान्तोपासनाकाङ्क्षिणामधिकारिभेदेन यथा-
सोपानं महर्षिभिः प्रदर्शितवेदानुगतोभयविधोपासनत्वाच्च । एतत् समर्थक-
वेदप्रतिपादितकतिपयमन्त्रजातं प्रदर्श्यतेऽधस्ताद्विज्ञात्रेण ।

यथा ऋग्वेदे,

“अस्य मंदानो मध्वो वज्रहस्तोऽहिमिन्द्रो अर्णोवृतं विवृशत् ।
प्रयोदयो न स्वसराण्यच्छाप्रयांसि च तदीनाञ्च क्रमन्त” ॥

१म १८ सू २ अ ६ अ ।

तथा सायनः,—

“अस्य मध्वः तृतीयार्थे षष्ठी अनेन मदकरणेन सोमेन मन्दानो-
क्तवन् वज्रहस्तः । वज्रयुक्तो हस्तो यस्य सः इन्द्रः अर्णोवृतं उदकस्यावरकं-
उदकेनावृतं वा अहिं हृतं मेघं वा विवृशत् विशेषेणाच्छिनत् ओ ब्रह्मकुक्षेदेने-
तौदादिकः लङ्घि अहिज्यादिना संप्रसारणं, किञ्च यद्यदा अहिभेदेन जाते-
नदीनां पयांसि प्रीणयितृणि जलानि । अच्छममुद्रमभिलक्ष्य प्रचक्रमन्त गन्तु-
मुपाक्रमन् तत्र दृष्टान्तः वयो न यथा पक्षिणः स्वसराणि सृष्टु अर्यन्ते प्राप्यन्ते-
इति स्वसराणि कुलायाः तानभिलक्ष्य गच्छन्ति तद्वत् ।

तथैव तत्र—

“विते वज्रासो अस्थिरन्नवतिं न्याव्या अनु ।

महत्त ईन्द्रवीर्यं बाह्वोस्ते वलं हितमर्चन्नु न स्वराज्यं” ॥

१म ८० सू १म, ५ अ ।

‘तथा सायनः,—“हे इन्द्र ते नव वज्रासो वज्राः त्वत्सकाशाभिर्गताभ्यायु-
धानि नाभ्याः नावा तार्या नवतिं नवतिसंख्यकाः वृत्रेण निरुद्धाः नदीरनु-
त्पलस्य व्यथिरन् विविधमस्थिषत सर्वत्र व्याप्य वर्त्तमानं वृत्रं हन्तुं तव वज्रः-
एकोऽपि अनेक इवासीदित्यर्थः । किञ्च इन्द्र ! ते तव वीर्यं महत् प्रभूतं-
अन्यैरजेयमित्यर्थः । तथा ते बाह्वोः त्वदीययोर्हस्तयोर्वलं हितं निहितं-
त्वदीयो बाह्व अपि अतिशयेन बलिनावित्यर्थः, अन्यतूर्ध्ववत् । अस्थिरन्-
तिष्ठतेर्लुङि समवप्रविभ्यःस्य इति आत्मनेपदं । मन्त्रे घसेति चूर्लुक् ।
स्याघोरिच्चेतीत्वम् । व्यत्ययेन ह्यस्य रक्षादेशः । नाभ्याः नौवयोधमेत्यादिना-
यत् । यतो नावो इति पर्युदासास्तत्स्वरितत्वं । बाह्वोः उदात्त यण् इति-
विभक्त्युदात्तत्वं । मन्त्रद्वयेऽस्मिन् वज्रहस्तबाहुपदपर्यवेक्षणादिन्द्रदेवस्या-
कारकत्वनं स्फुटतः प्रतिभातम्” ।

तथा यजुर्वेदीयवाजसनेयमंहितायां । यथा,

“याते हेतिर्मीदुष्टमहस्ते बभूव ते धनुः ।

तयास्मा विप्रवतः त्वमयक्ष्मया परिभुज” ॥

१६म ११ अ ।

अस्यार्थः “हे मीदुष्टम् ! हे सेकृतम् तव हस्ते या हेतिः आयुधं यच्च ते-
हस्ते धनुः बभूव आस्ते अयक्ष्मया न विद्यते यक्ष्मारोगः यस्याः तथोक्तया-
तया हेत्या त्वं अस्मान् विश्वतः सर्वतः परिभुज परिपालय” । तथा—

“मात ! इन्द्र । ते वयं तुराषाडयुक्ता सो अब्रह्मता विद साम ।

तिष्ठारथमधि यं वज्रहस्ता रश्मोन् देवायमसे स्वश्वान् ॥”

अ१० म२२ ।

अस्यार्थः—“हे वज्रहस्त देव ! त्वं यं रथं अधितिष्ठ अधितिष्ठसि यस्य रश्मोन्-
प्रग्रहान् आयमसे आयच्छसि । किं भूतान् रश्मोन् स्वश्वान् शोभनाः अश्वान्-
येषु हे तुराषट् हे इन्द्र त्वदीयाः वयं ते रथे अयुक्ताः तस्मात् भिन्नाः सन्तः-
अब्रह्मता ब्रह्मातिरिक्तपदार्थ इव मा विद साम मा विनाशं प्राप्नुमः” ।

“देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णातु अच्छिद्रेण पाणिना” ।

१२२० म ।

“तमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये दिशाञ्च पतये नमो नमो-
वृक्षेभ्यो हरिक्षेभ्यः पशूनां पतये नमः” । अ१६ म१७ ।

“ये तीर्थानि प्रचरन्ति सृक्काहस्ता निषंगिणः ।

तेषां ऽसहस्रयोर्न अवधन्वा नितन्वसि” । अ१६ म६१ ।

अस्यार्थः—“ये रुद्राः तीर्थानि प्रयागकाश्यादीनि प्रचरन्ति गच्छन्ति किं-
भूताः सृक्कं आयुधं हस्ते येषां ते तथोक्ताः निषङ्गिणः खड्गधारिणः तेषां-
रुद्राणां धन्वानि आयुधानि सहस्रयोजने अतिदूरे स्थाने वयं अवतन्मसि-
अवस्थापयाम” इति । बज्रहस्तादिविशेषणप्रदानेनैवाकारकल्पनं स्फुटतः-
प्रतिभातमेव । अन्यथा तद्विशेषणदानस्य नैरर्थक्यापत्तेः । तथैवं बहुषु-
मत्रेषु सत्स्वपि विद्यमानेषु निबन्धबाहुल्यभिया नोद्धृतास्ते” ।

अन्यच्च—ननु सत्यपि प्रतिमापूजने रीत्येवं वेदानुमोदिते महाभारत-
रामायणयोस्तादृक्पूजाविधानप्रतिपादकप्रमाणादर्शनात् न तादृगाचरणं-
शास्त्रसिद्धमिति चेत् । तत्र तत्र प्रमाणजातावलोकनेनैव शास्त्रसिद्धत्वात् ।
यथा महाभारते आदिपर्वणि त्रिंशदध्याये ।

“सुभद्रा त्वय शैलेन्द्रमभ्यर्च्यैव हि दैवतम् ।

दैवतानि च सर्वाणि ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य च ।

प्रदक्षिणं गिरेः कृत्वा प्रययौ द्वारकां प्रति” ॥ इति ।

तथा वनपर्वणि द्वाविंशत्यध्याये,

“ततो गच्छेत् धर्मज्ञः स्थानं पुण्यमुपागतः ।

नाम्ना भद्रवटं नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥

तत्राभिगम्य चेशानं गोसहस्रफलं लभेत् ।

महादेवप्रसादाच्च गाणपत्यं च विन्दति ॥

शङ्क' कर्णेश्वरं देवमर्चयित्वा युधिष्ठिर ! ।
 अश्वमेधादृशगुणं प्रवदन्ति मनोषिणः ॥
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ वाराहं तीर्थमुत्तमम् ।
 विष्णुर्वराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितोऽभवत् ॥
 तत्र वैतरणी पृथ्वा नदी पापप्रणाशिनी ।
 तत्र स्नात्वा र्चयित्वा च गूलपाणिं वृषध्वजम् ॥
 स्नात्वा ऋदेषु रामस्य ब्रह्मचारौ श्रमव्रतः ।
 राममभ्यर्च्य राजेन्द्र ! लभेद्ब्रह्मवर्णकः ॥
 सान्निध्यं तत्र राजेन्द्र ! रुद्रपत्न्याः कुरूदह !
 अभिगम्य च तां देवीं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥
 तत्रैव च महाराज ! विश्वेश्वरमुपागतम् ।
 अभिगम्य महादेवं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः" ॥ इत्यादि ।

तथा विराटपर्वणि,

“राजमार्गाः क्रियन्तां मे पताकाभिरलङ्कृताः ।
 पुष्पोपहारैरर्च्यन्तां देवताश्चापि सर्वशः ।” इत्यादि ।

तथा रामायणेऽयोध्याकाण्डोपपञ्चविंशसर्गे ।—

“येभ्यः प्रगमसे पुत्र ! देवेष्वायतनेषु च ।
 ते च त्वामभिरजन्तु वने सह महर्षिभिः ॥
 इति मालोः सुरगणान् गम्येष्ट्यापि यशस्विनी ।
 स्तुतिभिश्चानुरूपाभिरानर्चयितलोचना” ॥

तथायोद्ध्याकाण्डोपपञ्चसर्गे ।

“ततः पोरजनः सर्वः श्रुत्वा रामाभिषेचनम् ।
 प्रभातां रजनीं दृष्ट्वा चक्रे शोभयितुं पुरौम् ॥

“सिताभशिखराभेषु देवतायतनेषु च ।

ध्वजाः समुच्छ्रिताः साधुपताकाश्चाभवंस्तथा ॥”

निरुक्तप्रमाणेषु देवतायतनेष्विति पदोन्नेखदर्शनात्तथा गन्धमात्यैः सुरगण-
समर्चनप्रकाशनाच्च प्रतिमापूजनं प्रकटितमेव सुस्पष्टम् ।

निरुक्तविधया संक्षेपतः प्रदर्शितस्या अग्न्यस्याः सविज्ञानविवरणमालिख्य-
तेऽत्र साधारणसुवोधाय । यथा—पुराकालतो भरतखण्डेऽस्मिन् ब्रह्मविषयको-
पासनाद्वयमासीत् प्रचलितम् । तद्वयोरभ्यन्तरे निर्गुणोपासनैका सगुणोपासना-
द्वितीया च । तद्व्याभ्यन्तरेऽर्थोऽयं निर्गुणोपासनायाः यथा—ब्रह्मणि-
नामरूपगुणैश्वर्यादिकमनारोप्य केवलं चित्तवृत्तिनिरोधेनात्मस्वरूपे वा
ब्रह्मस्वरूपे लीनात्मिकावस्थोपासकस्येति । तथाऽर्थोऽयं सगुणोपासनायाः,-
यथा—ब्रह्मण्यारोप्य नामरूपगुणैश्वर्यादिकं तत्प्रति भक्तिपूर्वकचित्तसमर्पणेन-
साकं तेन सम्मेलनमिति । तत्र ज्ञानयोगनाम्ना वाऽध्यात्मयोगाभिधेनाभिहितं-
प्रथमोक्तोपासनं, साकारोपासनं च भक्तियोगनाम्ना परिचितम् । निर्गुणो-
पासनमेतदतिकठोरसाधनापेक्षमिति शास्त्रीयसिद्धान्तः । सगुणोपासनायाः
पुनः पुनरभ्यासेनैव सत्यामपि वित्तशुद्धौ समुत्पद्यतेऽधिकारो निराकारो-
पासनायां । बहुप्राचीनसमयतोऽवलम्ब्यतन्निर्गुणोपासनं साधयति स्म मुक्तिमार्थ-
योगिवृन्दम् ।

अपिच भारतेऽस्मिन् सर्वे साधारणलोकाः सगुणोपासनामाश्रित्य साधयन्ति
स्म क्रमोन्नतिम् । साकारोपासनाकामन्तरालेऽलम्बितुं ज्ञानमार्गं ये भवेयुरधि-
कारिणः तेऽभ्यस्य सगुणोपासनं बहुवारं विधाय च तदनुष्ठानेनान्तःकरणशुद्धिं-
ज्ञानमार्गावलम्बिनः स्युः सद्गुरुरूपदेशेन । रीत्यानया पुरातनसमयतः प्रच-
लत्युपासनाद्वयमविरोधं । अतोऽवलम्ब्य प्रतिमूर्त्तिमौखरोपासना या सैव-
साकारोपासना । तथा तदन्यथाकारेण योपासना सा निराकारोपासना-
चेत्यभिधीयते शास्त्रेण । एवमेवास्मिन् भारते प्रचलिते सत्यप्युपासनाद्वये न-
कोऽपि दृश्यते विवादो विभिन्नसम्प्रदायेषु भारतीयेषु । न च परमार्थतो नाम-
रूपादिरहितेऽपरिमेयाव्यक्तरूपिणि परमात्मनि नामरूपगुणैश्वर्याद्यारोपे-

यदुपासनं भक्तियोगः । परपर्य्यायकं विधीयते तदभ्रमात्मकमिति वाच्यं । अतद्वतितत्प्रकार कत्वात् । नच भ्रमतः प्रवृत्तेः फलापायकत्वं सम्भवि । नहि-
जलाशयबुद्ध्या मरीचिकायां प्रवृत्तानां सुगन्धसुगन्धां तृषा शान्तिर्भवेत्, प्रत्युत-
तद्बुद्धिरेव मतिपर्य्यवसायिनी स्यादतः भ्रमात्मिकायाः साकारोपासनायाः-
प्रकृताव्यक्तपरतत्त्वपरिपन्थितया न प्रकृते त्वावामुपयोगित्वं इति चेन्न ।
भ्रमप्रवृत्तेरपि सम्बाद्यात्मिकायाः फलाधानसम्भवात् मणिप्रभामणिभ्रान्तिवत् ।
तच्चोक्तं पञ्चदश्याम् ।

यथा, ध्यानप्रदीपे,—

“न लभ्यते मणिदीपप्रभा प्रत्यभिधावता,
प्रभायां धावतावश्यं लभ्येतैव मस्मिर्मणेः ।
दीपप्रभामणिभ्रान्तिः विसंवादिभ्रमस्मृतः,
मणिप्रभामणिभ्रान्तिः सम्बादिभ्रम उच्यते” ॥

वरं निराकारोपासनापक्षपातिना श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्येण-
श्रीशङ्करस्वामिना वेदान्तदर्शनोक्तसूत्रमप्यधिकारिभेदेन व्याख्यातं साकारो-
पासनात्मकत्वेन स्वभावे । यथा,

समीमतः क्रमेषासमीमे, तथा सान्ततः क्रमशोऽनन्ते शक्नोत्युत्थातुं मनुष्यः ।
वस्तुतोऽनन्तस्य कदाप्यंशत्वं वा सान्तत्वं न सम्भवेदिति स्थिरीकृतं भावनया ।
यदसुजातमस्मत्प्रविधे सान्तं समीमं चेति भवति प्रतीतम् । तदेवास्माकं
भवतिमायिकज्ञानदोषेण । मायिकज्ञानाच्छब्दत्वेन वयमनन्तस्य न शक्नुयाम
कर्तुंसम्यगुपलब्धिं कर्तुमशक्तानामुपलब्धिं तद्भावनाय मायिकज्ञानस्यास्य
सहायताभवेदेकावश्यकः । मायिकज्ञाने समीमं सान्तं चोपलभ्यानन्तं
भावयितुं सान्तसमीमाभ्यन्तरे वयमपि समर्थाः । तद्बोधनार्थं तृतीयाध्याय-
द्वितीयपादोपनिषत्सूत्रं उद्धृत्य वेदान्तदर्शने, यथा, “बुद्ध्यर्थः पादवत्” । बुद्ध्यर्थं
इत्युपासनार्थं बुद्ध्यर्थ इति प्रतिपादितमाचार्येण शङ्करेण । सामान्य
ज्ञानविषयकं कर्तुमनन्तं तदनन्तस्य पादकल्पनमनुष्ठितं श्रुत्या ।
परिमेयात्मकता निर्दिष्टाऽपरिमेयस्य तथैव ।

वस्तुतोऽनन्तनिर्गुणसत्ताया न सम्भवेन्निर्गुणात्मकः कोऽप्यंशो-मायिकः-
खण्डं वा । किन्तु मायिकज्ञानं न भवेदस्माकं खण्डं—

उपासनाङ्गं खण्डज्ञानेऽखण्डभावनं, सुतरां बुद्ध्यर्थं ज्ञानार्थात्मकः ।
इत्याशयः ।

निर्गुणखण्डब्रह्मणः प्रकटितमेतादृक्पादकल्पनमृग्वेदीयपुरुषसूक्ते,—
यथा—

“पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि”

त्रैकालिकभूतसमुदायात्मकं जगदिदं विराड्पुरुषस्य तस्य पादैकमात्रम् ।
अपि चावशिष्टं पादत्रयममृतात्मकम् । तदेवामृतात्मकं पादत्रयं स्वप्रकाशक-
त्वेनासीदवस्थितम् । निरुक्तश्रुत्यां दृष्टं यत्पादकल्पनं, विराजं सामान्यज्ञान-
विषयं कर्तुमनुष्ठितं तदिति व्याख्यातं पूज्यपादेन श्रीशङ्कराचार्येण । सुखाव-
गतये विव्रियतेऽत्र गूढार्थाऽयं, सत्यपि निरवयवे ब्रह्मणि तन्माया तु सावयवा ।

अस्या मायायास्तस्मिन्नारोप्यावयवित्वं विहितमस्य चतुष्पादात्मकत्व-
वर्णनम् । उपासनार्थमेतादृग्निरंशे भोगवदंशारोपः । पश्य अन्नपानादिकेन-
वा स्त्रीपुत्रादिना वा गृहशय्याप्रभृतिकेन भवति जनितो भोगः । केवलमर्थात्-
स्वतन्त्रभोगोऽप्रसिद्धः । सुतरां भोगानुष्ठाने यथान्नपानादिसंसर्गोऽत्या-
वश्यकः । तथैवोपासनानुष्ठानेऽवश्यकर्तव्यं मायांशग्रहणम् । किं वक्तव्य-
मधिकमत्र ? ब्रह्म ब्रह्मा निरवयवमेतावन्मात्रात्मकज्ञाने गृह्यतेऽंशो-
मायायाः । यथा ब्रह्मज्ञानं क्षुद्रज्ञानसापेक्षम् । एवं निरवयवज्ञानमवयव-
ज्ञानसापेक्षम् । अतएव मायांशग्रहणाभावेऽसम्भावितमेव ब्रह्मभावनम् ।
सत्यपि ब्रह्मातिब्रह्मदित्येतावन्मात्रभावनानुष्ठाने तत्पूर्वतः षोडशकलात्मको-
वा चतुष्पादात्मको मायिकांशः प्रथमतो भवेत् कल्पितः । ततः शक्त्यात्-
कर्तुमुपासनाम् । अथवैतल्कालपर्यन्तमेतादृगुपायो युक्तिर्वा नासीदुद्भूता, येन-
मायिकसाहाय्यमन्तरा ब्रह्मणो निरंशत्वस्वरूपं भवेत्ज्ञानविषयकम् । किन्तु
सम्प्रति प्रचलितमस्ति यन्निराकारोपासनं, तत्तु केनाप्यंशेन समं निरुक्तनिर्गुणो-
पासनेन साकं । भारतेऽस्मिन्निदानीं प्रचलितनिराकारवादोऽयं पाश्चात्यैकेश्वर-
वादानुरूपः । तत्रवर्त्तनादारभ्य प्रसरति निराकारभाकारोपासनीयविरो-

धसुसुलसाप्रवक्ष्यान्दीलनं च । तद्विषये द्विविधेन्द्रियव्रातास्तथा मनसो बुद्धे-
चातीतस्य ब्रह्मणो न शक्नुयात् कदाप्युपासनमनुष्ठातुमित्यार्यसिद्धान्तः ।
सिद्धान्तमेतमनुमोदते श्रुतिरपि ।

“यश्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूषि पश्यति ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्यन्मनोमतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते” ॥ इत्यादि ।

बुद्धिमनसोस्तथा द्विविधेन्द्रियस्य चागोचरतया निरुपाधिकचैतन्यं नीपा-
सनाविषय इत्यभिप्रायः ।

तथैवं प्रतिपादयति श्रुत्यन्तरमपि —

यथा,—

“यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” ।

प्रकाशयितुं यन्नशक्नुयाद्वचनं तन्निर्गुणब्रह्मणो ध्यानधारणादिकं माणसिक-
व्यापारात्मकं कथं भवेत् प्रयुक्तम् । मनुष्यस्य नास्ति काचिच्चित्तवृत्तिरीदृशी ।
यथा वयं शक्नुयामो निर्गुणेश्वरमवगन्तुम् । अतो नास्ति तादृशी शक्तिरस्माक-
मिति निर्गलितार्थः ।

यत्याद्यात्यसिद्धान्तोऽयं, परमेश्वरस्य निर्गुणावस्थाऽस्मदीयचिन्तातीता ।
अतस्तस्य प्रकाशमानसगुणावस्था भवेच्चिन्तनीयोपास्या च । कारणादस्मद्भार-
तीयशास्त्रेषु साकारोपासनस्यास्ति विधानं सर्वसाधारणविषयकम् । ब्रह्म-
स्वरूपचिन्तनात्मिकोपासना न भवेच्छास्त्रीयनिर्गुणोपासना ।

अपिच—सांप्रतिकनिराकारोपासनाद्-ब्रह्मणो गुणचिन्तनं नोपासनात्मक-
मित्याशयः । ततोऽस्माकंदेशेऽस्मिन् देवदेवीनां प्रतिमूर्त्तं भवत्यनुष्ठितं-
ब्रह्मोपासनमेव । इलण्डीयराजत्वाभ्युदयावसरे ख्रीष्टीयधर्मयाजकनिवर्त्ता-
यदागता भारतं, तदा ते सुगुणब्रह्मोपासनमिदं वर्ज्यजातीयपौत्तलिकतात्मकं
वा जड़ोपासनस्वरूपमित्यात्मनेन ज्ञानेन यथासाध्यं नाभवन्नित्यावाटं कर्तुं-
परासुखाः । किन्तु तैर्यदुद्देश्यं न तुहं दुःखविषयकमेवेदम् । यतो-

लोकेश्वरयोरभ्यन्तरेऽवस्थाप्य श्रीयिशुखोष्ठं तेरनुष्ठितपरमेश्वरोपासनस्य तथा-
तयोरन्तराले प्रतिमूर्त्तिमवस्थाप्य भारतीयार्थाचरितपरमेश्वरोपासनस्य
चाभ्यन्तरे नावलोक्यते कोऽपि भेदः । ज्ञानतो जडजगदवश्यकत्वं चामनन्ति ये दार्शनिकाः,
तन्मध्यतो वेननामकोऽध्यापको मन्यतेऽस्म । कं सर्वविधज्ञानं भूयो दर्शनद्वारेण-
बाह्यकविश्वतो भवत्युत्पन्नमिति । तेनैव प्रमाणितं यत् सकलप्रकारकं ज्ञान-
मस्माकं ऐन्द्रिकानुभूतितस्तथा शारीरिकानुभूतितश्च भवत्युत्पन्नम् ।

अपिच—जडजगत्साहचर्यमन्तरा जडशरीरान्यवस्तुनो न भवेदुत्पन्नं तत् ।
ज्ञानं यद्यपि भवेन्निराकारं, तदा तद्धनं साकारजगदुपरि प्रतिष्ठितम् । अत-
एवास्माभिर्यदृष्टं (ब्रह्मात्मनोर्भिन्नं ज्ञानं भवतु यदर्थं व्यवहृतं) तत्तु साकारो-
परि प्रतिष्ठितं तत्परवर्त्ति च ।

अपरश्चादितः समुद्भूतनिराकारज्ञानानान्तरं भवतु साकारज्ञानमित्यङ्गी-
कृतमस्माभिस्तर्कच्छलेन । प्राप्यतेऽनेन सिद्धान्तोऽयं यत् ; निराकारज्ञानो-
परि प्रतिष्ठितं मनुष्यस्य साकारज्ञानम् । किन्तु वस्तुतोऽस्माकं पुरतः समुत्पन्न-
साकारज्ञानतो भवति संजातं निराकारज्ञानं प्रत्यक्षतः ।

अतः साकारपदार्थज्ञानोपरि प्रतिष्ठितमस्मदीयनिराकारज्ञानम् । अत-
एवास्माकं साकारब्रह्मोपासनाभिन्ननिराकारब्रह्मोपासनं न भवति सुनिश्चि-
तम् । विव्रियते तत्त्वमिदं निश्चितः ।

पूर्वतो मानवानां निराकारज्ञानमुत साकारज्ञानमित्याशङ्कयामितत्-
प्रश्नमीमांसानुष्ठाने भवेत्तत् प्रवृत्तिः ; तदा दृष्टमेतदस्माभिर्यत्, जडविश्वतो-
विभिन्नभावेन न शक्नुमो वयं कदापि कल्पयितुं जीवात्मानम् । जडशरीरेणा-
मृत्यु आत्मा वधः सर्वतो जडजगद्दृष्टितश्च । मृत्योः परं भोक्तुं जीवात्मा पाप-
पुण्यफलं भवति नियमितः सूक्ष्मशरीरेण । अपिच, यद्यपि भवेद्युक्तिः, तदा-
स एवात्मा न भवेद्यनुष्यात्मकः । भवति लीनो ब्रह्मणि सः । सुदरामस्माकं-
जीवात्मनो जडविश्वतो विभिन्नभावानवस्थिततया यदस्मदीयज्ञानम्-
तत् कदापि न भवेत् जडजगत्संवन्धीय ज्ञानभिन्नं शुद्धचैतन्यसंवन्धीयज्ञानं ।
तदा तदस्माकं साकारपदार्थज्ञानानन्तरभावि तदुपरि प्रतिष्ठितं च । विषये-

ऽस्मिन् पाश्चात्यदार्शनिकानां मतं न भिन्नं किन्त्वैकमेव । भारतीयानामिदानी-
न्तनपण्डितानां पाश्चात्यविद्यासुपण्डिततया प्राच्यदर्शनशास्त्रोक्तविषयजातस्व-
वैज्ञानिकमौलिकतासंपादनार्थमुदाहरणात्मकत्वेन प्रदर्शयितव्यं पाश्चात्य-
दार्शनिकमतमेव । अन्यथा प्राच्यदार्शनिकमतं भ्रान्तमिति विभावनीयं
तैः । तथैव श्रुतमेव पूर्वतः । अतः सम्प्रतीयुरोपीयमहादेशे प्रचलितम् ।
(इमरिकलनामकं, ओइष्टुसनालनामकञ्च) एवंनामकमतद्वयं समर्थयति-
भारतीयमतमेतत् । यथा तत्र प्रथमोक्तमतमिदम् । कया रीत्या मनुष्यस्व-
भवेदुत्पन्नमित्याकाङ्क्षायां भवेदेवं रीत्या, यथा यत्किञ्चिद्भवति ज्ञानम् । तत्-
समस्तज्ञानं भवति भूयो दर्शनद्वारेण । मतेनानेन भवत्यारब्धं जडविज्ञतो-
ज्ञानमिति निर्णयितम् । साहाय्येनेन्द्रियाणां मनो जडविज्ञतः संगृह्य चित्तं-
सकलं करोत्यात्मसात् । तच्चित्तजातं स्मृतिविचारसूक्ष्मीकरणवितर्ककल्पनात्मक-
मानसिकवृत्तिसाहाय्येनास्माकं समुत्पादयति ज्ञानम् । । मतेऽस्मिन् सूक्ष्मसाधा-
रणात्मकं गुणवाचकस्वरूपञ्च भावव्रातमस्माकं वस्तुव्यक्तिवाचकज्ञानतः-
समुत्पन्नम् । सुतरां वदेद्यदि गुणवाचकज्ञानं सूक्ष्मसाधारणभावसूचकज्ञानञ्च
निराकारात्मकम् । तत्तर्हि मतेऽस्मिन् साकारसगुणपदार्थजाततः समुत्पन्नमत-
स्तदनन्तरभावि तत् । दृष्टान्तप्रदर्शनेनैव द्रढयत्येतन्निश्चितः । यथा—

सौन्दर्यमित्येको गुणवाचको भावः प्रेमैत्येकः सूक्ष्मसाधारणभावश्च ।
ज्ञानमेतदस्माकं भवति कया रीत्येत्याकाङ्क्षायासुच्यते ; भवत्येतन्नानाविध-
वैलक्षण्यविशिष्टसाकारसुन्दरपदार्थदर्शनेन तथा तदाकर्षणेन तथा तद्विशिष्ट-
प्रेमोदाहरणावलोकनेन तच्छ्रवणेन चेति । यथेतद्विवरणं, सुन्दरं पुष्पं, सुन्दरी-
मूर्तिः, सङ्गीतं सुन्दरं, तथा रामं प्रति तत्स्त्रियाः प्रेम । गोपालमभिलष्य-
प्रेम तद्वन्धोः । परमेश्वरं प्रति प्रेम श्यामस्य च । रीत्येवं निरुक्तसकलपदार्थस्व-
तथोक्तसमस्तव्यक्तेषु विभिन्नप्रकारकं सौन्दर्यं, तथा प्रेम चैकैकयाविभिन्नविशेष-
घटनया समुत्पद्यत्यतः द्वानिगम् । यद्यपि कथयेत् सौन्दर्यं प्रेम च निराकारद्रव्यं
तथापि तदुभयविधं ज्ञानं नूनं समुद्भूतं साकारज्ञानतः तदुपरि प्रतिष्ठितञ्च ।

प्रदर्शतेऽत्र निरुक्तसम्प्रदायान्तरमतम्,—

यथा सकलविधज्ञानमस्माकं साकारजडजगत् समुत्पन्नम् । केवलं साक-

मस्माभिर्जातः कतिपयसाधारणभावः । यथा, देशः, कालः, कार्यकारणभावः-
गणितस्य स्वतःसिद्धिः प्रतिज्ञाव्रातश्च । तथा पापपुण्यभावः परमात्मनो-
जीवात्मनश्चाविनश्यत्वात्मकभावश्च । कथ्यते तेनैवेदम् । जडविश्वतो न लभ्यते-
ज्ञानमिदं सर्वविधमस्माभिरिति । जडजगत्सम्बन्धोयमस्माकं समस्तज्ञान-
मस्मात्सङ्गजातभावव्राततः समुद्भूतम् । ये त्विदानीमत भारते निराकारोपा-
सकास्त एवैतन्मतावलम्बिन इति स्थिरीक्रियतेऽस्माभिः । यतः कथ्यते साकार-
ज्ञानं निराकारज्ञानापेक्षमिति ।

भारतीया आर्या अपि मतमेतत् स्वीकर्तुमुत्थापयन्ति न कामप्यापत्तिम् ।
यतोऽङ्गीकृतं तैः पूर्वजन्म जीवात्मनः । किन्तु स्थलेऽस्मिन् भावो ज्ञानश्च पृथक्-
पृथगिति बोध्यम् । परमेश्वरोऽस्तीत्यात्मको भावः संस्कारादनन्धः । एष-
एवास्माकमाशेषवात्मनसि जागरूकः । यदास्माकमुत्पद्यते नो ज्ञानं, यदा-
कस्यापि वस्तुनो विचारं कर्तुं वयमक्षमाः । तदैतदस्माकं मनस्यवतिष्ठते-
संस्कारात्मकत्वेन । किन्तु यदा भवत्यस्माकं ज्ञानं तदाहमेकस्माद्वस्तुनः परि-
चेतं समर्थो वस्त्वन्तरम् । तदा संस्कारोऽयं जडजगत्साहाय्येन भूत्वा-
परिस्फुटोऽस्माकं पारमेश्वरिकज्ञानात्मकत्वेन भवति परिणतः । अतएवैश्वरिक-
कतिपयो भावः । (यथा तस्यास्तित्वमित्यादिभावः) यद्यप्यस्माकं स्वभाव-
जातोऽयमित्यङ्गीकृतस्तथाप्यस्माकं भवति तत्सकलभावस्य परिणतिर्ज्ञाने-
धारणायां वा । सैव भूयो दर्शनद्वारा भवत्युत्पन्ना । नेत्यत्र कोऽपि संशयः ।
सम्प्रतीश्वर सम्बन्धीयभावे सत्यपि निराकारे तत्सम्बन्धीयज्ञानं धारणा वा-
निराकारात्सिकेति न शङ्क्याहृतम् । परमेश्वरस्यास्तित्वस्वरूपो भाव एको-
वा संस्कारो यः । स एव निराकार इत्यङ्गीकृतमेव । किन्तु तस्यास्तित्व-
चिन्तानुष्ठाने मया कृता निराकारपदार्थस्य चिन्तेति केनापि शक्यते वक्तुम् ।
जगति व्यावहारिके वस्तु वा जातिमन्तरा देशकालयोर्ज्ञानं लब्धं कदापि-
न शङ्क्यात् कः ।

अपिच—गणितशास्त्रस्य स्वतःसिद्धं प्रतिज्ञाव्रातं च प्रथमतः प्रतिविशेष-
विशेषवस्तु भवति प्रयोगद्वारैवावलोकितम् । तत्परं विशेषविशेषोदाहरणतो-
ययितं सूचकारेण तज्ज्ञातम् । तथा पापपुण्ययोर्दृश्यते प्रमेदोऽस्माभिः विशेष

विशेष-कार्यनिकरे । तथैश्वरिकस्य भावस्य संस्कारस्य वा सकलस्यात्म-
सञ्ज्ञातस्यापि वयमादितो जगति प्रकाशमवलोक्य लभामहे तत् ज्ञानम् ।
एतदज्ञानमन्तरा तद्विषयकज्ञानं न भवत्यन्नाकम् । अद्यापि तत्सम्बन्धीय-
यद् ज्ञानजातं समुत्पन्नं मानवस्य । तदेव भावेनैतेन त्रिसंख्यकेन सीमावद्धम् ।
कस्तावच्चिसंख्यको भाव इत्याकांक्षायामुच्यते । यथा,—

स एव जगत्कर्त्ता, स एव पालनकर्त्ता, स एव संहारकर्त्ता, इत्यात्मकः ।
विश्वतोऽस्मद्विष्णुभवेन न पारयेदीश्वरं ज्ञातुं मनुष्यः । यदा पारयेत्-
ज्ञातुं तं मानवस्तदा न भवेन्ननुष्यः । तस्य तत्कालीनज्ञानं न तावज्ज्ञानवीय-
ज्ञानम् । तदेव स भवति ब्रह्मात्मकः । तदा भवेदेवंविधं तार्किकज्ञानं-
ऐश्वरिकम् । द्वितीयसाम्प्रदायिकमतमेतत् । पुनश्च वदन्त्येवमिहोपीयाः-
दार्शनिकपण्डितसम्प्रदायाः । स्थूलजगति वस्तुनो जातिवाचकस्याभ्यस्य-
ज्ञानलाभं गुणवाचकवस्तुनः कर्त्तुं ज्ञानावाप्तिं शक्नुमो वयम् । कस्यापि गुण-
वाचकस्यास्माभिरनुष्ठितायां सत्यामपि चिन्तायां तज्जातिवाचकवस्तुनश्चिन्तन-
मनभ्यस्य कर्त्तुं तच्चिन्तनं न वयं शक्नुयाम । यथा—

वृक्षत्वसम्बन्धीयज्ञानोत्पत्तिपूर्वतो-वृक्षविषयकज्ञानोत्पत्तिरावश्यकी । बाल-
कस्यैकस्य ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं वृक्षत्वं किमात्मकमित्येतन्नावबुध्यते तेनैवा-
दितः । सदैव पश्यति वृक्षं सः । यदाज्ञानमेधते तस्य ; यदा स नानाविध-
वृक्षमवलोक्य शक्नुयात्तेषां साधारणगुणम्, तथा भावं वा धर्मं बोद्धुम् ।
तदा वृक्षत्वं किमात्मकमित्येतच्चिन्तनं शक्नुयादनुष्ठातुम् । अनन्तरं भवेज्ज्ञातं
वृक्षत्वसम्बन्धीयज्ञानम् । कर्त्तुमेवं वृक्षत्वस्य चिन्तनं पूर्वाभ्यासवशतश्चित्तयि-
ष्यति विशेषवृक्षस्यैकस्य विषयम् । वृक्षं विहाय कर्त्तुं वृक्षत्वचिन्तनं न शक्नु-
यात्कदापि । अतएव जातिवाचकपदार्थज्ञानमन्तरा तदपेक्षिततया न-
भवति गुणवाचकज्ञानम् । तथासत्यभिन्नत्वेन भवत्यनुभूतमिदम् । यद्यधुना-
गुणवाचकपदार्थं कथयेन्निराकारात्मकं, तदा ज्ञानं तत्पतिष्ठितं ज्ञानोपरि-
साकारजातिवाचकपदार्थस्य । प्रमाणितं तदभवत्पूज्यतः । जडजगत्संनि-
वृद्धानीशैश्वरिकज्ञानं भवेन्निलितं जातिवाचकवस्तुना साकं वा गुणवाचकवस्तुना-
साकम् । ज्ञानमिदमुभयविधं साकारमेव । सुतरां जडजगत्सैश्वरिकज्ञानमपि-

भवेत्कारकात्मकं । सत्यपि स्वरूपतो निर्गुणे तस्मिन् जागतिकगुणजात-
मारोप्य तस्मिन् स एव सगुण इति वयमनुभवामः । वस्तुतस्तस्मिन् सत्यपि-
निराकारे सद्यः साकारजगता तद्दर्शनस्यास्मत्सुख्यविषयत्वात् स एवास्माकं-
सविधे प्रकाशते साकारवत् । सुतरां साकं चित्तस्थैकाग्रतासम्पादनेन
परमेश्वरोपासनात्मकोद्देश्यसिद्ध्यर्थं पौस्तलिकतात्मिकायामपि सत्यां प्रति-
मापूजायां निराकारोपासनमत्र नासङ्गतमिति प्रेक्षावतां राक्षान्तः ।

इति प्रतिमापूजाविचारः ।

अथ प्रकृतोपकारतया क्रमप्राप्तव्यवहारजातान्तर्गतदायभागनिरूपणं-
प्रारभ्यते संक्षेपमधस्तात् ।

भरतखण्डेऽस्मिन् दायभागविषयकबहुविधग्रन्थव्रातस्य सत्यपि विद्यमानत्वे-
पुनर्दायभागात्मकनिबन्धनिर्माणं निष्पद्योजनमिति चेदुच्यतेऽनुपदमेव ।

यथा—भारतप्रचलितोनविंशसंज्ञितानां तथोपसंज्ञितानाञ्च दायभाग-
विषयकप्रमाणजालाभ्यन्तरतः स्वस्वप्रदेशीयव्यवहारोपकारकानि कति कति-
प्रमाणान्यवलम्ब्य तत्तत्प्रादेशिकनिबन्धकर्तारो निर्धैसुनिर्व्विश्वग्रन्थमेकैकम् ।

तत्तत्प्रदेशीयास्तत्तद्ग्रन्थनिर्दिष्टपथमनुसृत्य वक्तुं चक्रुर्दायविभागं । तादृ-
श्यनुष्ठिते सत्यपि दायविभागे शास्त्रानुगते दायधिकारिणां हस्तगतदाय-
तया तथा तदनधिकारिणां यासाञ्छादनमन्तराऽलम्ब्यदायत्वेन च नाभवत्ता-
पदग्रस्तास्तत्प्रदेशीयलोकनिवहाः, तथा भारतीयार्थवक्रवर्त्तिनो धर्मराजनी-
त्यनुसृतशासनपरिचालकतया लङ्घितुं शास्त्रमर्थ्यादां न केऽपि साहसिनश्च ।
किन्तु यदा भिन्नधर्मावलम्बिभिर्विदेशिकनृपतिभिः स्वायत्तीकृतमासीद्भारतवर्षं
बहुदिवसपूर्वतः ; तद्दिनादारभ्य विभज्य धर्मनीतितः शासनपरिचालनं राज-
नीतिमन्त्रकार्षुस्तौ विभिन्नधर्मित्वेन सततम् । तथेदानीमपि प्रचलति-
तच्छाशनं । स्वसमाजोपरि विन्यस्तो धर्मनीतिपरिचालनभारस्तद्विवसतः ।
अतो धर्मशास्त्रीयभीतेः क्रमशो लोकास्तःकरणतस्तिरोहिततया सर्वे धर्म-
प्रति-समानांशीभवितुमभवत्प्रसरा निरन्तरम् । तेन धर्मग्रन्थिक्रमेणाभव-
च्छिथिलः । धर्ममार्गस्तु प्रतिदिनमभवत्पङ्क्तिः । अतएव तत्पथमपचाय सर्वे-

स्वाधीनतया बभूवुः स्वेच्छाचारिणः । समदृष्टिरेव प्रजात्वेन सर्वत्र कारणमते-
दानीन्तनानां चक्रवर्तिनां, न त्वन्यत् ।

अतो धर्मधना भारतीया धर्मसरणिभ्रष्टतयाऽभवन् विपदुन्मुखाः-
सर्वदा । तद्विपदभ्यन्तरे धर्मशास्त्रीयदायभागमार्गोलङ्घनमपि प्रधानतम-
मेकमापत्स्थानम् । कथमिति चेद्विचित्र्यतेऽधस्तात् । यथा भारतेऽस्मिन्-
विदेशीय राजत्वप्रचारसमयतो विभागाधिकारिणां तदनधिकारिणां च दाय-
समानाधिकारप्रचलनपरिदर्शनात् ।

केचन मूर्खतावगतः कतिपये विलामितापरवशतया च स्वरूपस्वत्व-
रक्षणोन्नतशक्तिहीनत्वादिनाय स्वस्वस्वत्वमवलम्ब्यन्ते भिक्षुकवृत्तिम् । तथा-
प्रतिपदं लाञ्छिता भवन्ति च मततम् । परिवारवर्गाश्च तेषां सर्वदा मङ्गले-
ऽतीवकष्टं निरन्तरम् । राजत्वावसरेऽधुनातनेऽपि दायभागीयनियमे-
कतिपयभागानधिकारिणां दृष्टे सत्यपि दायानर्हत्वे तादृग्भागानधिकारिणां-
केषामपि तथैवात्र दायभागयोग्यतापरिदर्शनादृश्यतेऽवस्था तादृशी । अतो-
वलीयसी का कथ्यते विपदात्मकत्वेन ।

अन्यच्च—राजपरिवारवर्गं प्रति कृते सति दृष्टिपार्तव्यलोकोत्ते चेतदीय—
राज्यं बहुदिवमतो विद्यतेऽलुण्णभावेन, तथा स्यात्सत्येव । निदानमत्र-
मत्स्वपि बहुषु भ्रातृषु स्वत्वस्य ज्येष्ठानुगततया तदेवावतिष्ठते निर्वाधमिति ।

अपिच—ज्येष्ठमपि वालिगत्वेन वा विलासितेन राज्यपरिचालनभारा
ममर्थमवलोक्य दयालुनाऽधुनातनभारतीयमार्ज्जभौमेन तद्राज्यं समादाय-
तद्वस्तुतः संरक्ष्यते सयत्नम् । तथा तदीयोत्तराधिकारिणं विविच्य तदुपयोग्यं-
विन्यस्यते तदुपरि तद्राज्यम् । अतएव राज्यं तदेव न लभतेऽ (विनाशं) पचयं-
केनापि कारणेन, यद्यप्यती भारतीयजनमाधारणतो बहुभ्रातृभ्यन्तरे गुण-
शालिनः प्रायशः सकलकार्यकुशलस्य ज्येष्ठस्य दृष्टिविषये तादृगगुणादि-
शोभिनस्तद्भ्रातृव्रातान्तर्भूतस्य यस्य कस्यापि भ्रातुः स्वत्वाधिकारित्वं-
भवेत् प्रचलितं, तथा तदन्येषां यथाविभवं भरणपोषणं स्याच्च प्रचारितं
निरुक्तीत्या यथाशान्तिः ; अथवा शास्त्रोक्तस्वत्वानधिकारिजातमन्तरा विभा-
गाह्वाः सुयोग्यभ्रातरः शास्त्रीयविभागानुसारेण भवयुधेत् स्वत्वाधिकारिण-

स्तथेतरे यथास्वं ग्रासाच्छादनभागिनश्च, तदापन्मुक्तिर्भवेदेषामित्यस्माकम्
प्रत्ययः । एतदर्थं निरुक्तविचारानुसृतं शास्त्रीयदायभागप्रभृतिनिरूपणात्मकविवे-
चनभावश्यकम् । नन्वधुनातनचक्रवर्त्तिनः साम्प्रतिकदायविभागनियमस्या-
न्यथात्मकतया विवेचनमिदं निष्प्रयोजनमिति चेन्न, विवेचनस्यास्य साधारणै-
रतर्कैः सर्वजनहितसम्पादनोपयोगितया निर्धारणीये मति समीचीनत्वे-
परमदयालुना चक्रवर्त्तिनाधुनातनेन कृतपरिवर्त्तनत्वस्य सम्भावनया सप्रयी-
जनकत्वादित्याशयात् सन्निवेशितं विवरणमेतद्वन्द्वशास्त्रानुमोदितम्—

शास्त्रीयदायभागनिरूपितममालोचनसमीचीननिर्णयात् परतः ।

सत्सुपि बहुविधेषु स्व-स्व-मतसमर्थकेषु निबन्धग्रन्थेषु समस्तमतसमा-
लोचनपूर्वकविचारणस्य बीरमितोदयनामके दायभागनिबन्धे तथा मिताक्षरा-
नामिकायां विज्ञानेश्वरकृतयाज्ञवल्कराटीकायाञ्च प्रायशः परिदृष्टतया विशेषत-
स्तत्तदनुगतं क्वचित् क्वचित् दत्तककौमुदीकारादिमतानुसृतञ्च विवेचनमत्र
प्रदर्श्यते निम्नतः । यथाह दायभागलक्षणं नारदः,—

“विभागोऽर्थस्य पितृस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते ।

दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैरिति ॥”

पितोरयं पितर इति कृतेकशेषात् पितृशब्दात् यत् । अग्रे मातृधन-
स्यापि विभागकथनात् ।

पितरस्य पुत्रैरिति च ह्यमपि सम्बन्धमात्रोपलक्षणम् । पत्नीत्यादिनान्येषा-
मपि भर्त्तादिधने तन्निरूपणात् ।

अतएवोपक्रमे मनुना पित्रादिपदं नोपास्यम् ।

एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्म्मी वा रतिसंहितः ।

आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायधर्म्मं निबोधतेति ॥

दायधर्म्माऽप्यत्र विभागरूपोऽभिप्रेतस्तस्यैवाग्रे लक्षणकथनपूर्वकं निरू-
पणात् । उद्देशावसरेऽपि स्त्रीपुंघर्म्मां विभागयति तस्यैव विवादपदेनोद्देशात् ।

अतएवाग्रे यावत् सम्बन्धिधनविभागमेव प्रदर्शितवान् मनुः ।

दायशब्दश्चायं—स्वामिसम्बन्धमात्रद्रव्ये स्वत्व' (तद्रूपो) वदति ।

तथाच निर्घण्टुकारः —

“विभक्त्यं पितृद्रव्यं दायमाहुर्मनीषिणः” इत्याह,

अत्रापि पितृपदं सम्बन्धिमात्रोपलक्षणमन्यत्रापि दायशब्दप्रयोगात् । विभक्त्यं विभागाहमित्यर्थः । अन्यथैकपुत्रादिस्वामिके विभागाभावाद्दाय-
शब्दवाच्यता न स्यात् । यस्तु जीमूतवाहनेन दीयत इति व्युत्पत्त्या दायशब्दो-
ददाति प्रयोगश्च गौणः मृतप्रव्रजितादिस्वत्त्वनिरूपकपरस्वत्वोत्पत्तिफल-
साम्यात् । नतु मृतादीनां तत्र त्यागोऽस्ति । तच्च पूर्वद्रव्यस्वामिसम्बन्धा-
धीनं तत्स्वाम्योपरमे ।

यत्र द्रव्येऽन्यसत्त्वं तत्र निरुद्धो दायशब्द इत्युक्तं, तन्न सुन्दरम् ।

निरुद्धत्वाङ्गीकारे,—

दायददातिशब्दयोगौणत्वोपन्यासानर्थक्यात् ।

सर्वथाऽवयवार्थराहित्ये हि निरुद्धत्वम् ।

न च योगरुद्धत्वं । अवयवार्थवाधस्य स्वयमेवोपन्यस्तत्वात् गौणमवय-
वार्थं परिकल्प्य तदङ्गीकारस्य निष्प्रयोजनकत्वमन्योन्याश्रयत्वमनुभवविरोधो-
व्याघातश्च ।

तत्स्वाम्योपरम इति च जन्मनापि स्वत्त्वस्यापपादयिष्यमाणत्वादि-
व्यापकम् ।

विभागशब्दस्त्वेकस्वाम्यानां द्रव्यसमुदायविषयाणां तत्तदेकदेशे व्यव-
स्थापने शक्तः । अतएवैकपुत्रादीनां पित्रादिधनविभागप्रयोगो दायोऽनेन-
लब्ध इत्येव च प्रयोगः । यत्रापि चैकं दासीगवादिबहुसाधारणं, तत्रापि-
तत्तत्कालविशिष्यनियतदास्य-दीहनादिना तस्य तस्य स्वत्वव्यञ्जनादस्यैकदेश-
स्वाम्यत्वव्यवस्थापनरूपो विभागशब्दार्थः ।

अतएव,—

“एकां स्त्रीं कारयेत् कर्म याथांशेन गृहं गृहे ।” इति ।

“उद्धृत्य कृपवाप्यभस्त्वनुसारिण गृह्यते ।”

इति युक्त्या विभजनीयं तदन्यथानर्थकं भवेदिति, वृहस्पत्यादिवचनेषु च वक्ष्यमाणरीत्या तदुपपादयिष्यते ।

स च दायां द्विविधोऽप्रतिवन्धः सप्रतिवन्धश्च । पुत्रादीनां पित्रादिधने-
पुत्रत्वादिर्नैव सत्यपि स्वामिनि पित्रादौ जन्मनैव स्वत्वोत्पत्तेः स तेषामप्रति-
वन्धो दायः, स्वामिसङ्गावस्थाप्रतिवन्धकत्वात् । यस्तु विभक्तस्यासंसृष्टिनोऽ-
पुत्रस्य मृतस्य पितृभ्रात्रादीनां तदनरूपो दायः सप्रतिवन्धः । स्वामि-
सङ्गावस्थापगम एव तत्र स्वत्वोत्पत्तेः ।

ननु सर्वाऽपि सप्रतिवन्ध एव दायः । स्वामिसङ्गाव पुत्रादीनामपि-
जन्ममात्रेण स्वत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् ।

तथाहि,—

यदि जन्मनैव पुत्रादीनां पित्रादिधने स्वत्वं स्यात् तर्ह्युत्पन्नमात्रस्य
पुत्रादेस्तत्साधारणमिति तदनुमतिं विना द्रव्यसाध्येष्वाधानादिषु—पित्रा-
दीनामनधिकारापत्तौ “जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीते”ति श्रुतिविरोधः ।

किञ्च—विभागात् प्राक् पित्रादिप्रसादनव्यवस्थाविभाज्यत्ववचनं व्यर्थं-
स्यात् । तच्च पित्रा पुत्रान्तरानुमत्या यदि दत्तं सर्वैरेव दत्तमिति विभाग-
प्राप्त्यभावादेव प्रतिषेधोऽनर्थकः । अननुमत्या तु साधारणद्रव्यस्य दानमेव न-
सम्भवतीति पित्रादिप्रोतिदत्तत्वादिवचोयुक्तिरयुक्ता ।

एवं पुत्राद्यनुमतिमन्तरं स्वरादीनामपि भर्त्तादिभिः प्रोतिदानस्या-
सम्भवात् तदनुमतौ तु तैरपि दत्तत्वात् ।

“भर्त्ता प्रीतेन यद्वत्तं स्त्रियै तस्मिन् मृतेऽपि तत् ।

सा यथा काममन्नीयाद्वाहा स्यावराहते” ॥

वचने यथाकाममन्नीयाद्वाहेत्यनेनाविभाज्यत्वं भर्तृप्रीतिलब्धस्य
यदभिहितं तदपि व्यर्थं । न चेदमविभागावस्थायां प्रीतिदानं तस्य चाविभा-
ज्यत्वं न प्रतिपादयति, किन्तु स्यावराहते यद्वत्तमित्यन्वयादिभागोत्तरमपि
भर्त्ता स्त्रियै स्यावरं न प्रीत्या देयमज्ञानाद्वत्तमपि तेन पुत्रादिभिः परिहृत्य-
विभजनीयमस्यावरं तु न प्रत्यावर्त्तयमित्यनुवादमात्रं, स्यावरस्य स्त्रियै-

प्रीतिदानप्रतिषेधमात्रं तात्पर्येण बोधयतीति शङ्कनीयं, तथान्वयस्य-
व्यवहितयोजनाप्रसङ्गेनायुक्तत्वात् । स्थावरप्रीतिदानप्रतिषेधमात्रतात्पर्यकत्वे-
ऽन्यांशस्यानुवादमात्रं व्यर्थत्वापरपर्यायज्ञापयते ।

“मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।

स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः” ।

तथा, -

“पितृप्रसादाद्भुज्यन्ते वस्त्राग्राभरणाणि च ।

स्थावरं तु न भुज्येत प्रसादे सति पैतृक इति” ॥

वचनमवश्यं विभागप्राक्कालीनस्थावरप्रसाददानप्रतिषेधपरं वाच्यं-
मणिमुक्तादिप्रसाददानानुमतिपुरःसरं तत्प्रतिषेधाभिधानात् । अन्यथा तस्यानु-
वादमात्रत्वेन वैयर्थ्यापत्तेः । तथाच जन्मना पुत्रादीनां स्वत्वान्मणि-
मुक्तादिषु तदनुमतिमन्तरेणापि दानं पितुः स्वातन्त्र्यं । स्थावरे तु तदनुमत्ये-
वेति विशेष इति वचनद्वयार्थस्य वाचत्वाज्जन्मना स्वत्वमायातीति, मयं, तस्य-
पितामहोपात्तस्थावरविषयत्वात् । अतोऽपि पितामहे तत्त्वाम्यनागात्-
पितापुत्रयोः साधारणं तदोद्यद्भुज्यन्तेऽपि...स्थावर-एव पुत्रानुमत्युपात्ता-
मणिमुक्तादी तु नति तदर्थत्वात् ।

यस्तु गान्तमवचनं उत्पत्त्येवाश्रयस्त्वामित्वं लभत इत्याचार्या इति ।

जन्मनः स्वत्वहेतुत्वे मितान्नगता प्रमाणत्वंनोपपन्नं, तद्दायभागकृता-
व्याख्यातमेव । पितृस्वत्त्वापरमं तज्जन्यत्वस्य हेतुभूतेनात्यप्तिमात्रमस्त्व-
नान्यमस्त्वस्याधिकेन जनकधने पुत्राणां स्वत्वामित्वात्तदने पुत्रा लभन्ते नान्यः
मस्त्वन्धीत्याचार्या मन्यन्ते—इति । न तु पितृस्वत्वे विद्यमानेऽपि तत्र पुत्र-
स्वत्वमिति तदर्थः । नारददेवत्ववचनविरोधात् ।

“पितर्युद्धुं गते पुत्रा विभज्युर्द्वेन पितुरिति”

नारदः पितृर्द्वेनमित्याह, अन्यथा धनं विभज्युर्द्वेनैवावच्छेत् ।

पितर्युपरते पुत्रा विभजयुर्द्धनं पितुः ।

अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्दोषं पितरि स्थिते ॥ इति ।

दैवलोऽपि,—

पितुर्द्धनमित्युक्तोत्तरार्द्धनास्वाम्यं हीति स्पष्टमेव । तेषामस्वत्वं तत्र हेतु-
त्वेनोक्तवान् । निर्दोषं पातित्यादिस्वत्वापगमकदोषरहितं ।

मनुरपि,—

“ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समं ।

भजेरन् पैतृकं रिक्त्यमनीशास्तेहि जीवतोः” ॥ इति ।

जीवतोर्मातापित्रोस्तद्धनं पुत्राणामस्वाम्यं व्यक्तमेवाह ।

यन्तु शङ्कलिखितावाहत् । “न जीवति पितरि पुत्रा-रिक्त्यं भजेरन्-
यद्यपि स्वाम्यं पश्चादधिगतं तैरनर्हा एव पुत्रा अर्थधर्मयोरस्वातन्त्र्यादिति” ।
स्मृतचन्द्रिकाकारेण च व्याख्यातं । यद्यपि तैः पुत्रैः स्वकीयजन्मनः-
पश्चादनन्तरमेव पितृधने स्वाम्यमधिगतं प्राप्तं, तथापि जीवति पितरि तद्धनं-
तदिच्छां विना न विभजेरन् अर्थधर्मयोरस्वातन्त्र्यात् पितृपारतन्त्र्या-
दिभागकरणेऽनर्हाः पुत्रा इति । तेनानेन वचनेन जन्मना पुत्रादीनां पित्रादि-
स्वामिकर्धनं स्वत्वमिति तदपि न । मन्वादिवचनानां बह्वनामस्वाम्य-
प्रतिपादकानामनुरोधेनास्यान्यथावर्णनीयत्वात् । वर्णितं च कल्पतरौ ।
यद्यपि पश्चादधिगतं पितृधनस्यापारनिरपेक्षैः पुत्रैर्विद्यादिभिरूपासे धने-
स्वाम्यं, तथापि तत्प्राप्त्यस्वाम्यं जीवति पितरि किमुत पितृधने अर्थधर्मयोस्तेषां-
पितरि जीवत्यस्वातन्त्र्यादिति ।

किंच स्वत्वं शास्त्रैकसमधिगम्यं तत्र च रिक्त्यक्रियादिवज्जन्मनः स्वत्व—
हेतुत्वेनानुक्तेर्जन्मना स्वत्वमप्रमाणकमेव । अतएव

यथा—भार्यादिवचनं,

“भार्या पुत्रश्च दासश्च त्वय एवाधनाः स्मृताः ।

यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनमिति” ॥

पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपादनपरं तथाऽस्वाम्यवचनान्यपीत्यपास्तं । भार्यादि-

अध्ययनादिवचनैः कस्तेनादिनाचार्यकत्वेन स्वामित्वे सिद्धे युक्तमस्वातन्त्र्य-
मात्रपरत्वमन्यथा पुत्रादिषु धनसाध्येषु पुराणादिभ्युतं तेषामधिकारित्वमपि-
विरुध्येत । अत्र तु प्रत्युत जन्मनः स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावाद्द्वयार्थमेवावस्थानि-
कवचनवर्णनं ।

किंच यदि स्वत्वं लौकिकं स्यात्तर्हि तदुपायानामपि लौकिकत्वात्-
स्वामी रिकथक्रयमस्विभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं, क्षत्रियस्य-
विजितं, निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति गौतमवचनं व्यर्थमेव स्यादनुवादमात्रत्वान्न-
हि पाकादोदनो भवतीत्यादिशास्त्रं निष्प्रयोजनमनुवादमात्रमुच्यते ।
तस्य हि वचनस्यायमर्थः । रिकथं दायः, क्रयः प्रमिहः । मस्विभागो दाय-
स्येवेकदेशनिष्ठस्वामित्वस्यैकको विभागः । परिग्रहः पूर्वमपरेणास्वीकृत-
स्यारण्यादिसाधारणप्रदेशमस्वन्विनस्तृणजनकाश्राटेः स्वीकारः । अधिगमो-
ऽज्ञातस्वामिकस्य निध्यादेः प्रमिः । एतेषु स्वत्वहेतुषु सत्सु स्वामी भवति ।
जार्तेषु च जायते । ब्राह्मणस्य लब्धं प्रतिग्रहादिप्राप्तमधिकमसाधारणं,
रिकथादयस्तु सर्वसाधारणाः । अधिकमित्युत्तरत्र सर्वत्र सम्बध्यते । क्षत्रियस्य-
विजितं युद्धविजयदण्डादिप्राप्तमसाधारणं । वैश्यस्य निर्विष्टं क्षत्रिगोरक्षणादि-
लब्धं । शूद्रस्य द्विजशूद्रादिभूतिनम् । निःपूर्वस्य विगर्भृतिवाचकत्वं ।
निर्विष्टो भूतिभोगयोरिति त्रिकाण्डाभिधानात् । वैश्यशूद्रग्रहणस्योपलक्षण-
त्वादन्वेषामप्यनुलोमजप्रतिलोमजातानां सृतनामश्वमारथमित्याद्याशनमादि-
प्रतिपादितं वृत्तिजातं निर्विष्टशब्देन संगृह्यते, सर्वस्य भूतिरूपत्वात् ।

किंच

“योऽदत्तादायिनो हस्ताक्षिप्सेत ब्राह्मणो धनम् ।

याजनाध्यापनेनापि यथास्तेन स्तथैव सः” ॥

इत्यदत्तादायिनचौरस्य हस्तात् याजनादिस्वहत्यापि धनमर्जयतो-
दण्डविधानमनुपपन्नं स्वत्वस्य लौकिकत्वे । मुह्यत्यार्जयतो निरपराधत्वात् ।

मन्मते तु शास्त्रैकमधिगम्यत्वात् सृत्वस्य चौरदाहक-याजनादावेतद्वचना-
देव स्वत्वानुत्पादकत्वात्तद्विधानमनुपपन्नतरम् ।

अपिच मम स्वमनेनापहतमिति व्यपदेशो न स्यात्, स्वत्वस्य लौकिकत्वे । अपहर्तुरेव तत्र स्वत्वात् । ममने त्वपहारस्य निषिद्धत्वेन स्वत्वानुत्पादकत्वा-
दुपपन्नोऽयं व्यपदेशः ।

नच रिक्त्यादिवदुत्पत्त्यवार्थस्वामित्वमिति गीतमवचन—उत्पत्तेरपि-
जन्मापरपर्यायायाः स्वत्वहेतुत्वोक्तेः सत्यपि स्वत्वस्य तदुपायानाञ्च शास्त्रैक-
समधिगम्यत्वे जन्मना पुत्रादेः पित्रादिधने स्वत्वमन्तमेवेति वाच्यं । तस्या-
नेकदूषणेत्यथा व्याख्यानस्य प्रागेवोक्तत्वात् । इदमेवाभिसन्धाय धारेश्वरे-
णापि शास्त्रैकसमधिगम्यमेव स्वत्वमिति सिद्धान्तितम् ।

अपिच जीवत्यपि पित्रादी पुत्रादिस्तदने जन्मना स्वत्वे तदनिच्छायामपि-
पुत्रादीच्छेयं विभागः स्यात् । अस्वातन्त्र्यवचनाच्चैवमिति चेत् न ।
तथा सति दृष्टादृष्टविरोधमात्रं भवेद्व्यवहारस्य सिद्धेः । यथा पित्रादिभिः-
सह पुत्रादिभिश्चतुष्पादव्यवहारे प्रवर्त्यमाने तेषां दृष्टादृष्टयोः श्रेयोविधातमात्रं-
गुरोः शिष्ये पितुः पुत्र—इत्यादि वचनार्थ इति प्राक् प्रपञ्चितं, तथात्रापि-
स्यात् । अस्त्विति चेन्न, सकलनिवन्धविरोधात् । क्वचिज्जन्मनैवेति-
प्राचीनग्रन्थनिखनमपि जन्मनिवन्धनत्वात् पितापुत्रादिमस्वत्वस्य पितृमरणस्य-
च तत्स्वत्वापगमहेतुत्वेन—परम्परया वर्णनीयं । नच यथा पुत्रानुमत्या-
पितृभवेन्न तदधिकारस्तथा मन्मतेऽपि पुत्रादीनामपि पित्राद्यनुमत्येति-
वाच्यं । यतो ह्यपि मम पितुः स्वत्वस्य धने विद्यमानत्वात् स्वत्वत्याग-
रूपप्रधाननिष्पत्तिरधिष्ठिता, भवन्मते तु पुत्रादीनां स्वत्वस्यैवाभावादनृमतेष्व-
स्वत्वाजनकत्वात् यागादिप्रधाननिष्पत्तिरेव कथं । वस्तुतस्तु पितुः-
पुत्रानुमतिरपि नापेक्षिता स्वातन्त्र्यात् । पित्राद्यनुमतिस्तु पुत्रादेरपेक्षिता-
पारतन्त्र्यादित्येतावान् विशेषो—यथा स्त्रियाः स्वधनेनापीष्टापूर्त्तादिव्रतादौ-
भर्तादेरनुमतिस्तत्पारतन्त्र्यवचनात् । अननुमती तु स्वतन्त्रः प्रत्यवायो-
वेगुण्यं वा कर्मणि नतु प्रधानस्वरूपा निष्पत्तिः, पित्राद्यनुमतेः स्वत्वोत्-
पादकत्वञ्चेतदनुरोधात् कल्पमानमलौकिकमशास्त्रोपेक्ष्य च । तस्माच्छास्त्रीय-
समधिगम्येऽपि स्वत्वे कथंचिज्जन्मनोऽपि रिक्त्यादिवचनादधिगमादिपदेन-
ग्रह्यं आवश्यकः श्रुतिस्मृतिपुराणशिष्टाचारसिद्धस्य निर्दापि जीवत्यपि-

पिशादौ पुष्पादियन्त्राद्यनुष्ठानाधिकारस्यानुरोधात् । वसुतसु लोचिकमेव
स्वत्वं लोके च जातमात्राणामेव पुष्पादीनां पित्रादिधने स्वाभ्यव्यवहारेऽभ्येवा-
मपीति साधयिष्यामः ।

“यच्च पित्रादीनामनुमत्ययोग्यपुष्पादिसाधारणस्वत्वे कथमनुमतिमन्त-
रेषाधानादिकं स्यादित्युक्तं—तदनुमतियोग्येष्वपि पुष्पादिषु स्वातन्त्र्यात्-
पिशादीनां न तदनुमत्यपेक्षा किमुतानुमत्ययोग्येष्विति परिहृतप्रायमेव तद्या-
तद्विभिवलादेशाधिकारोऽवगम्यते ;—तस्मात् पैढके पैतामहे च द्रव्ये-
जन्मनैव स्वत्वं, तथापि पितुरावश्यकेषु धर्मकलेषु वाचनिकेषु प्रसाददान-
कुटुम्बभरणापहिमोक्षादिषु च स्थावरव्यतिरिक्तद्रव्यविनियोगे स्वातन्त्र्यमिति-
स्थितं । स्थावरे तु स्वार्जिते पित्रादिप्राप्ते च पुष्पादिपारतन्त्र्यमेव ।

“स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितं ।

असम्भूय सुतान् सर्वान्न दानं न च विक्रयः ॥

ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।

वृत्तिं च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानं न च विक्रयः” ॥

इत्यादि स्मरणात् ।

अस्यापवादः,—

“एकोऽपि स्थावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयं ।

आपत्काले कुटुम्बार्थं धर्मार्थं च विशेषतः” ॥ इति ।

अस्यार्थः—अप्राप्तव्यवहारेषु पुच्छेषु पोच्छेषु वा अनुष्णादानादावसमर्थेषु-
भ्रातृषु वा तथाविधेष्वभिभक्तेष्वपि सकलकुटुम्बव्यापिन्यामापदि तत्पोषणे-
वावश्यं कर्त्तव्येषु पित्रश्रादिषु स्थावरस्य दानाधमनविक्रयमेकोऽपि समर्थः-
कुर्यादिति तु विज्ञानेश्वराचार्याः ।

अनद्योत्यलौकिकार्थस्वामित्वमिति गौतमवचनस्य यज्जीमूतवाहनरघुनन्दनाभ्यां
पारम्परिकोत्पत्तिस्वत्वहेतुत्वेन व्याख्यानं कृतं, तदपि व्यर्थमेव ।

यत्तु शङ्खवचनं तस्यापि स्मृतिचन्द्रिकोक्तव्याख्येव साधीयसी । कथ्यत इति-

व्याख्यायान्तु विद्याद्युपात्ताध्याहारैऽनुपस्थितभूयःपदाध्याहारः प्रसज्येत ।
जन्मपदाध्याहारस्तु पुत्रत्वाद्याद्येपोपस्थितेरस्याध्याहाराच्च नायुक्तः ।

तेन श्रुत्युपपृष्टव्यमृत्पुत्रो धाम्नुना रददेवलादिवचनानामेवास्वातन्त्र्यपरत्व-
वर्णनमुचिततरं । यदप्युक्तं प्रीतिदत्तस्याविभाज्यत्ववचनानि जन्मना स्वत्वाभ्युप-
गमैऽनुपपन्नानीति, तदपि न, अनुमत्यभिप्रायेण स्यावरप्रीतिदानाभाव-
स्थिरीकरणार्थतयोपपत्तेः ।

स्वातन्त्र्याद्वा पितुरनुमतिमन्तरेणापि तेन दत्ते स्यावरव्यतिरिक्ते पुत्राणा-
मविभाज्यत्वमुच्यते ।

अतएव स्याद्वै विशेषवचनं—

“स्यावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितं ।

असम्भूय सुतान् सर्वान् न दानं न च विक्रयः” ॥ इति ।

मणिसुक्ताप्रवालानामित्यादिवचनन्तु जन्मना स्वत्वपक्ष एवोपपन्नतरं,
न च पितामहोपात्तस्यावरमात्रविषयकत्वमिति युक्तं, न पिता न पितामह-
इति द्वयग्रहणात् । पितामहस्य स्वार्जितमपि पुत्रे पौत्रे च सत्यपि न देय-
मिति वचनं जन्मना स्वत्वं गमयति । यथा परमते मणिसुक्ताप्रवालादीनां-
पैतामहानामपि पितुरेव स्वत्वं स्मरणात्, तथास्मिन् मतेऽपि पुत्रादीनां तत्र-
जन्मना स्वत्वे साधारणेऽपि पितुर्दानाधिकार इत्यविशेषः । तस्मात् पैतृके-
पैतामहे च द्रव्ये पुत्रादीनां यद्यपि जन्मनैव स्वत्वं, तथापि पितुरावश्यकेषु-
धर्मकृत्येषु वाचनिकेषु च प्रसाददानकुटुम्बभरणापहिमोक्षादिषु च स्यावर-
व्यतिरिक्तद्रव्यविनियोगे स्वातन्त्र्यं तुल्यमेव ।

“स्यावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।

असम्भूय सुतान् सर्वान् न दानं न च विक्रयः ॥

ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।

वृत्तिं च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानं न च विक्रयः” ।

इत्यादि वचनात् ।

यच्च स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वाच्छास्त्रे च अन्धनः कापि स्वत्वहेतुता-
नभिधानात् कथं अन्धना पुत्रादिधने स्वत्वस्वीकार इत्युक्तम् । तत्तु शास्त्रैक-
समधिगम्यत्वमभ्युपेत्यापि गौतमादिवचन—उत्पत्तेरपि स्वलोपायत्वोक्तेः-
परिहृतमेव प्राक् । वस्तुतस्तु न स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वं युक्तियुक्तं ।
सर्वथा शास्त्रज्ञानरहितानां प्रत्यन्तवासिनां ज्ञेच्छादीनामपि समस्तमिदमन्यस्व-
स्वमिति व्यपदेशस्तत्कृतश्च क्रयविक्रयादिव्यवहारो दृश्यते । तेनान्यथ
व्यतिरेकाभ्यां क्रयादुपपायकं स्वामित्वनिरूपितस्वत्वमपि तैर्यथेष्टविनि-
योगार्हत्वरूपं पदार्थान्तररूपं वा प्रत्यक्षादिप्रमाणादेवावगतमित्यवश्यं वाच्यम् ।

एतत्तर्कोपपत्त्योऽनुमानवाक्यप्रयोगोऽपि विज्ञानयोगिनोक्तः स्वत्वं लौकिकं-
लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात् ब्रौह्मादिवदित्यन्वयदृष्टान्तः । आहवनीयादीनां
हि शास्त्रैकसमधिगम्यानां न लौकिकार्थक्रियासाधनत्वमस्तीति व्यतिरेक-
दृष्टान्तः ।

तेनान्यथव्यतिरेको हेतुः, यद्यप्याहवनीयादीनामपि यागादिलौकिक-
क्रियासाधनत्वमप्यस्ति, तथापि तल्लोकप्रमाणकाम्नादिरूपेण नालौकिकाह-
वनीयादिरूपेणेति न व्यभिचारः ।

इह तु सुवर्णादिरूपेण न क्रयादिसाधनत्वं अपितु स्वत्वेनैवेति ।
सुवर्णत्वादिनाभरणाद्यर्थक्रियासाधनात्वात्, तद्यथा लौकिकं रूपमेवं स्वत्व-
मपि सर्वानुगतं लौकिकमेव न ह्यस्त्रेण क्रयादिक्रियानिर्वाहो लोके ।

स्वामी रिक्येत्यादिवचनस्तु प्रागेव व्याख्यातम् । रिक्यशब्दस्तु निष्पृति-
बन्धदायपरः, सखिभागशब्दश्च सप्रतिबन्धदायपर—इति मिताक्षरायां-
विज्ञानेश्वरेण व्याख्यातम् । कृतिचन्द्रिकाकृता तु रिक्यं पित्रादिधने विशेष-
निष्ठस्वामित्वसम्पादको विभाग इति सखिभागशब्दो व्याख्यातः । तच्च स्वत्व-
सतो विभागात् स्वत्वहेतुत्वेन तत्प्रतिपादनानौचित्यात् एकदेशव्यवस्थापनमात्रं
हि स्वत्वस्य विभागेन क्रियते । सुख्यामुख्यसेतुत्वग्रहणे स्वामिपदे वैकल्याणपतेः ।
अतएवाह-मिताक्षरायां विज्ञानेश्वराचार्यः । विभागशब्दश्चानेकस्वामिकथन-
विषयः प्रसिद्धो नान्यदीयविषयो न प्रक्षीणविषय इति । लोके पुत्रादीनां-
अन्धनैव स्वत्वं प्रसिद्धतरमिति च । यदपि पत्नी दुहितरश्चेत्यादिवचनं-

तथापि स्वामिसम्बन्धनिवन्धनानेकदायहरप्राप्ती लोकप्रसिद्धेऽपि स्वत्व-
व्यामोहनिरासार्थम् । प्रायेण व्यवहारस्मृतीनां लोकसिद्धान्तानुवादकत्व-
मिति सकलनिवन्धुभिरभिधानात् । नियतोपायिकं स्वत्वं लोकसिद्ध-
मेवेति भगवतो गुरोरपि सन्मतम् । लिप्सानये हि तृतीये वर्णके द्रव्यार्जन-
नियमानां क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न स्यात् स्वत्वस्यालौकिकत्वादिति पूर्वपक्षा-
सम्भवमाशङ्क्य द्रव्यार्जनप्रतिग्रहादीनां स्वत्वसाधतत्वं लोकसिद्धमेवेति
पूर्वपक्षः समर्थितस्तेन, नच द्रव्यार्जनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वमेव न भवतीति
याग एव न वर्त्तेत । प्रलपितमिदं केनापि । अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति-
विप्रतिषिद्धमिति यत्नेन ।

अस्यार्थः टीकाकृता विवृत एवं, यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वं,
तदा नियमानां स्वलोपायतामिदं शास्त्रं न वोध्यति । क्रत्वर्थतावोधने-
व्याहतत्वात् । तथा सति प्रतिग्रहादिप्राप्तस्य स्वत्वमित्यत्र प्रमाणाभावाद्-
स्वेन च स्वत्यागलक्षणागासम्भवात् कस्येदं द्रव्यार्जननियमा भवेयुरिति-
पूर्वपक्षासम्भव इति शङ्कार्थः । प्रलपितमित्यादुरत्तरस्तस्यार्थः । अर्जन-
प्रतिग्रहादेः स्वत्वहेतुताया—लोकसिद्धत्वेन शास्त्रस्य तत्राव्यापारान्वित्यमाना-
क्रत्वर्थतैव तेन गम्यत इति न यागासम्भवा—नियमानर्थक्यं चेति ।

सिद्धान्तेऽपि तेन स्वत्वस्य लौकिकत्वाभ्युपगमेनैव विचारप्रयोजनमुक्तम् ।
अतो नियमातिक्रमः पुरुषस्य न क्रतोरिति । अस्याप्यर्थ एवं विवृतः । यदा-
द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वं, तदा नियमार्जितेनैव क्रतुर्न नियमाति-
क्रमार्जितेन द्रव्येण, नतु पुरुषस्य नियमातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते-
त्वार्जननियमस्य क्रत्वर्थत्वाभावात् केवलपुरुषार्थत्वादतिक्रमार्जितेनापि-
द्रव्येण क्रतुसिद्धिरप्रत्यूहा । अनेन नियमातिक्रमाजितस्य स्वत्वमभ्युपगत-
मन्यथा क्रतुसिद्धरभिधानविरोधात्, तत्रैवाधिकारणे कुमारिलस्वमिनाऽप्यत्र-
भवतः स्वत्वं लौकिकमित्येवाभिमतमिति । तत्रत्यवार्त्तिकं तन्मरणाभियोग-
भाजं सुलभमेव ।

ततश्च स्वामीरिक्त्येत्यादिवचसां लौकिकमेव रिक्त्यादीनां स्वलोपायत्व-
मनुंश्च तदतिरिक्तोपायनिवृत्तौ तात्पर्यं नियमविधयेति नागार्थक्यशङ्कापि,

दमिसाधनभोजनाश्रितदिङ्नियमवत् । द्रव्यार्जनमेव क्लृप्तार्थपुरुषार्थत्वविचारोदाहरणं, नियमस्तु पूर्वपक्षयुक्तितथोपपन्नः । स एव तत्रोदाहरणमित्येव भट्टगुरुमतयोर्भेदः । स्वत्वस्य लौकिकत्वं तूभयसम्मतमिति निष्कर्षः । तत्तद्रूपणभूषणादि तु तन्वाभियोगवतामाकरे एव व्यक्तं प्रस्तुतानुपयोगादिज्ञोच्यते । एतेन चौथ्यादिप्राप्तास्यापि स्वत्वं स्यादिति यत् संयुक्तकारधारेऽक्षराभ्यां स्वत्वस्य लौकिकत्वे दूषणमभिहितं तदपि परास्ति । चौथ्यादिषु स्वलोपायत्वस्य लोक-एवाप्रसिद्धेरन्यस्य स्वमिदं नास्तीत्येवं व्यवहारात् । क्रयादुपपायसन्देहादेव स्वत्वसन्देहोऽपीदमस्य वास्य वेत्याकारको नानुपपन्नः । मम स्वमनेनापहृतमिति न ब्रूयादपहृत्तुरेव स्वत्वादिति च यत् स्वत्वस्य लौकिकत्वे दूषणमभिहितं, तदप्येतेनानूनविशीर्षम् ।

अत्र मिताक्षरायां स्वत्वलौकिकालौकिकविचारप्रयोजनमुक्तम् ।

शास्त्रैकसमधिगम्ये स्वत्वे,—

मनुः,—

“यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।

तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति जपेन तपसेव च ॥” इत्यादि—

अरणादसत्प्रतिग्रहादि यस्य यदर्जनोपायत्वेन निषिद्धं तदर्जितं तस्य स्वत्वाभावाच्चौथ्याद्यर्जितवत् तत्पुत्राणामपि तदविभाज्यमेव । लौकिकत्वे तु स्वत्वस्य तदर्जितेऽपि पितुः स्वत्वात् तत्पुत्राणां पितृधनत्वेन तद्विभाज्यम् । अर्जयितुरेव प्रतिषेधातिक्रमनिमित्तप्रत्यवायात् प्रायश्चित्तम् । तत्पुत्रादीनां तु दायरूपधर्मापायतस्तत्स्वमिति न प्रायश्चित्तमपि ।

“सप्त वित्तागमा धर्मग्रा दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव वा” ॥

इति मनुस्मरणात् ।

प्रयोगो वृत्तार्थे द्रव्यप्रयोगः, कर्मयोग आत्विग्यादिकरणम् । तत्र दायानीनां त्रयाणां वर्षचतुष्टयसाधारण्येन, जयस्य क्षत्रियं प्रति प्रयोगस्य स्वयं-कृतस्य वैश्यं शूद्रश्च प्रति धर्म्यत्वं । अस्ययं कृतस्यापि च स्वयंकृतस्यापि सर्वान्-

प्रति, कार्ययोगस्य तु विप्रं प्रत्येवेति विशेष इति, लौकिके तु तस्मिन् लोके-
तेषामपि तदुपायत्वात् सिद्धं तद्विभाग्यत्वमिति मिताचरोक्तं साध्येव प्रयोजनम् ।
इदञ्चोपलक्षणं, पूर्वपक्षे चोर्थ्याद्यज्जितपितृधनस्वीकारे यथा पुत्रादीनामपि-
दण्डप्रायश्चित्तं भवत्येव, तथाऽसत्यप्रतिग्रहादज्जिततदग्रहणेऽपीत्यपि प्रयोजन-
मवश्यं चर्जयितुरेव प्रायश्चित्तमित्यवधानेनोचितत्वात् ।

अपरञ्च, पैत्र्यादिधने जन्मना स्वत्वं न केवलं शास्त्रानुमोदितं, किन्तु-
सुयुक्तिसुसिद्धमेव । तदन्यथास्वीकारे शास्त्रज्ञानविरहितस्य विलासपरतन्त्रस्य-
स्वकार्यपरिचालनाद्यकुशलस्य, जनकस्य स्वोयसम्पत्परिचालनाशक्ततया-
विलयमुपगतायां सम्पदि द्विविधायां भवेत्तनयव्रातं दारिद्र्याभिभूतमेव ।
अतएव जन्मना स्वत्वसम्पादनं युक्ततरम् । सति तत्र तेषां जन्मनैव स्वत्वे-
पितुरेव स्वातन्त्र्येण विलोपयितुमशक्यत्वात् । अतो जन्मना स्वत्वस्वीकारे तु-
सर्वमनाकुलमित्यादि सुधीभिरुच्येयम् । अतएव मिताचरादौ पूर्वस्वामि-
सम्बन्धाधीनं यद्वनं तत्र स्वत्वमन्यस्य तदेव दायशब्दवाच्यमित्युक्तं न तु पूर्व-
स्वाम्युपरमोऽपि तत्र प्रवेशितः । तत्सिद्धं द्विविधो दाय इति ।

मिताचरोक्तविभागकालत्रयसमर्थनन्तु तत्प्रस्तावे प्रपञ्चयिष्यामः ।

इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तविचारेणेति ।

इति दायभागादिस्वत्वान्तिरूपणम् ।

—

अथ विभागकालकर्तृनिरूपणम् ।

तत्र मनुः,—

“ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेऽत्र भातरः समम् ।

भजेरन् पैतृकं रिक्थमनीशास्तै हि जीवतोः” ॥

पैतृकं पित्रोः सम्बन्धि प्रागुभयोपादानात् । अतएव पितृरूढमिति-
पितृधनविभागकालः । मातृरूढमिति मातृधनविभागकालोऽभिहितः ।

चशब्दस्तु कालान्तरसमुच्चयार्थः, न तु दयोरुर्ध्वमिति नियमार्थः, पितृधन-
विभागे मातृजीवनस्याप्रतिबन्धकत्वात् । मातृधनविभागे पितृजीवनस्य ।

तथाचाह संग्रहकारः—

“पितृद्रव्यविभागः स्याज्जीवन्यामपि मातरि ।

न स्वतन्त्रतया स्वाम्यं यस्मान्मातुः पतिं विना ॥

मातृद्रव्यविभागोऽपि तथा पितरि जीवति ।

सत्स्वपत्येषु यस्मान्न स्वीधनस्य पतिः पतिः” ॥ इति ।

पत्युरभावेऽपि पुत्रेषु सक्तु यतो मातुस्तदने स्वातन्त्र्येण स्वाम्यं नास्वतन्त्रस्या-
जीवन्यामपि पितृधनविभागो युक्तः, यतश्चापत्येषु सक्तु भार्याधने पत्युः स्वाम्या-
भावस्तत्तस्मिन् जीवत्यपि पुत्राणां मातृधनविभागाधिकार इति भावः ।

अतश्चानीशास्त्रे हि जीवतोरित्यपि तत्तदने व्यवस्थया अस्वातन्त्र्यप्रति-
पादकं जन्मना स्वत्वस्य पुत्राणां पितृधने व्यवस्थापनात् ।

याज्ञवल्करः,—

“विभागश्चेत् पिता कुर्यात् स्वेच्छया विभजेत् सुतान् ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्व्वं वा स्युः समांशिनः” ॥

अत्रेच्छया पिता सुतान् विभजेदिति वदन् जीवत्यपि पितरि पितुरिच्छा-
यदा सोऽपि विभागकाल—इति सूचयति । तदा च पितैव विभागकर्त्ता ।

“अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्द्दोषे पितरि स्थिते” ।

इत्यनेन पुत्राणां अस्वातन्त्र्यप्रतिपादनात् । निर्द्दोषे इति विशेषणात्-
पातित्वादिदोषवति सत्यपि पितरि पुत्राणां तत्पारतन्त्र्याभावादिच्छा यदा-
सोऽपि विभागकालः पुत्राणाञ्च तदा विभागकर्त्तृत्वमित्युक्तं भवति ।

अन्योऽपि पुत्रेच्छया विभागकालः पितरि द्रव्यनिस्तुष्टे निवृत्तमरणे-
मातरि च निवृत्तरजस्कायाम् ।

यथाह नारदः,—

“अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा विभजेयुर्जनं समं” । इति ।

पित्रोरुक्तं विभागस्तथा,—

“मातुर्निवृत्ते रजसि प्रप्तासु भगिनीषु च ।

निवृत्ते वापि मरणात् पितर्युपरतस्पृहे” ॥ इति ।

जीमूतवाहनेन तु “विनष्टे वाप्यशरण” इति पाठो लिखितः । विनष्टे-
पतिते अशरणे गृहस्थाश्रमरहित—इति व्याख्यातश्च निवृत्ते वापि मरणा-
दिति पाठान्तरमनाकरमित्यप्युक्तं, तदयुक्तं मिताक्षरादिवहुनिबन्धलिखितत्वात् ।

पुत्रा धर्मं विभजेयुरित्यनुषङ्गः ।

गौतमोऽप्युक्तं पितुः पुत्रा रिक्त्यं विभजेरित्युक्ता निवृत्ते वापि रजसि-
मातु जीवति चेच्छतीत्याह ।

वृक्षस्मृतिरपि,—

“पित्रोरभावे भ्रातॄणां विभागः सम्प्रदर्शितः ।

मातुर्निवृत्ते रजसि जीवतोरपि दास्यत” —इति ।

तथा सरजस्नायामपि मातर्यनिच्छत्यपि पितरि दीर्घरोगग्रस्तोऽधर्म-
वर्तिनि पुत्रेच्छया विभागः । यथाह शंखः “अकामे पितरि रिक्त्यविभागो-
वृद्धे विपरीतचेतसि रोगिणि चेति ।

नारदोऽपि,—

“व्याधितः कुपितश्चैव विषयासख्यमानसः ।

अथयाशास्त्रकारौ च न विभागे पिता प्रभुः” ॥ इति ।

अथ पितृपरम एकः कालो निवृत्ते रजसीति द्वितीयो जीवति चेच्छ-
तीति तृतीय-इति—

मिताक्षरायां जीमूतवाहनोक्तं दूषणं, माद्वरजोनिवृत्तेः पितृपरतस्पृहत्व
विषयत्वे ।

“विंशवर्षो बहेत्-कन्यां हृदां द्वादशवर्षिकौ ।

व्रष्टवर्षोऽष्टवर्षो वा धर्मं सौदति सत्वरः” ॥ इति ।

मनुना विवाहकालविधानात्, वनं पञ्चाशतो ब्रजेदित्याश्रमात्तरगमन-
कालविधानाच्च । तदा रजोनिवृत्तेर्मातुरसम्भवे पितरि वीपरतसृष्टे-
वानप्रस्थे तत्पुत्राणामिच्छया विभागाभावप्रसङ्गात् । निर्विशेषणमुपरत-
सृष्टत्वमेव पितृधनविभागकाल इति तूच्यमाने अनुपरतसृष्टे पितरि पतिते-
ऽप्यविभागप्रसङ्गात् अयमप्यपरः कालः, काल इत्यभिधाने कालचतुष्टयापत्तिः-
पितुरुपरमः पतितत्वं ; निष्पृष्टत्वमिच्छा चेति, तस्मात् पतितत्वनिष्पृष्टत्वे-
च्छोपरमैः (पतुः स्वत्वापगम—एकः कालोऽपरश्च सति तत्सत्वे तदिच्छात-
इति कालद्वयमेव युक्तम् ।

तस्मिताक्षराक्षदागया परिज्ञानात् । नहि तेन कालत्रयनियमो-
ऽभिहितः । तथेत्यादियत्वेन कालान्तरस्यानुपदमेव प्रतिपादनात् । नियमस्य-
निर्जीवत्वात् पितृस्वत्वापगम एकः कालोऽपरश्चानपगत एव पितृस्वाम्ये-
तदिच्छात इति कालद्वयमित्यप्यशुभं । निवृत्तरजस्कायां मातरि त्वनन्वयापत्तेः-
न हि मातृनिवृत्तरजस्वतामात्रेण पितृस्वत्वापगमः । जन्मना स्वत्वाव-
स्थापनात् पितृस्वत्वापगमस्य कालोपलक्षणवासभावाच्च, एवं दीर्घरोगग्रस्त-
त्वेऽपि न स्वत्वापगम इति कालद्वयनियमस्तथापि दुःसमाधः । इष्टापत्तौ-
तदचनविरोधः ।

यथोक्तं तेनेव । मातुर्निवृत्ते रजसीति पितामहादिधनाभिप्रायः । निवृत्ते-
रजसि पुत्राश्रमसम्भवाभावात्तदानीमपि पितुरिच्छयेव पुत्राणां विभागः ।
अनिवृत्ते रजसि क्रमागतधनविभागे पद्याज्जातानां वृत्तिलोपापत्तेः । न-
चासौ युक्तः ।

“ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भं व्यवस्थिताः ।

वृत्तिं च तेऽभिकाङ्क्षन्ति वृत्तिलोपो न विद्यते” ॥

इति वचनात् ।

यत एव पितृधने कालद्वयमतएव मनुगोतमादिभिर्मृतपदम् परित्यज्योर्ह-
मित्युक्तं, ऊर्हं पितुः स्वत्वापगम इत्यर्थः । यदि चास्य पितृधनविषयता स्यात्-
तर्ह्युक्तं विभागाज्जातम् पैत्रमेव हरेदनमित्यस्य निर्विषयता भवेत् । निवृत्ते-

रजसि पुत्रोत्पत्त्यसम्भवात्, मातृधनगोचरत्वं चास्य नाशङ्कनीयमेव । मातुरेव-
निर्हन्तृत्वापत्तेः । अतो निवृत्ते रजसीति पैतामहधनविषयं, न चेच्छा-
मनपेक्ष्य रजोनिवृत्तिमात्रं विभागनिमित्तं सम्भवत्यनिच्छया विभागाभावात् ।
कस्येच्छयेत्यपेक्षयामूढं पितुः पुत्रा रिक्यं विभजेयुर्निवृत्ते रजसि मातुर्जीवति-
चेच्छतीति गौतमवचनात् पितुरेवेच्छात इति निर्णीयत इति पितामहादिधन-
विभागस्यापि पित्रोरभाव इत्येकः कालः, मातुर्निवृत्ते रजसि पितुरिच्छात-
इति कालद्वयम् ।

तदप्यनभियुक्तप्रमोदनं, वृत्तिलोपापत्तेः पितृधनेऽपि तुल्यत्वात् । जह्वं-
विभागादित्यस्य निर्विषयत्वापत्तेरपि पितामहादिधनेऽपि तुल्यत्वात् ।
ससृष्टे पितरि पातित्यादिदुष्टे पितामहधनेऽपि पुत्रेच्छया विभागस्य सकल-
सम्मतत्वादवश्यवाच्यत्वाच्च । वस्तुतस्तु पितामहादिधने भूर्यापितामहो-
पात्तेत्यादिना सदृशस्य पितापुत्रस्वाम्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् पुत्रेच्छयापि तस्य-
विभाग उचित एव । यत्त्वत्र व्याख्यानान्तरमनीशत्वस्य तदनगोचरत्वादिक-
कल्पनं तत्सर्वं तद्वचनविवेचने निराकरिष्यामः ।

वयं तु स्वातन्त्र्याहं पितरि जीवति तदिच्छेव विभागनिमित्तं पारिव्रज्या-
दिभिस्तदनहं पुत्रेच्छापि, तदुपरमे तु स्वेच्छया निमित्तत्वमर्थसिद्धमिति-
कालत्रयमेवानेन प्रकारेण ; अन्यथा बहूनामुपरतसृष्टत्वादीनां विकल्प-
समुच्चयादिकल्पनानुपपत्तौ विशेषणविशेष्यभावादव्यवस्थापत्तौ बहुव्याकुली-
भावः । अतएव क्वचिद्वचने केषांचिदेवोपादानमनुपादानञ्च केषांचित्-
संगच्छते । एकमूलकल्पनालाघवेनोपरतसृष्टत्वादिभिः पितुः स्वातन्त्र्या-
भावस्यैकस्य सर्वैरूपलक्षणात्, अनौशास्तेहि जीवतोः, निर्हंषि पितरि स्थिते ।
जीवतोरपि शस्यते—इत्यादि वचनस्वरसोऽप्येवमेव ।

अतएव पित्रोर्जीवतोर्भातृणां सहवासो मुख्यस्तदनुमत्यादिना ज्येष्ठस्य-
कार्यक्षमस्य वा पुत्रस्य स्वातन्त्र्यमन्येषां तदनुरोधवृत्तित्वमिति च पक्षद्वय-
मुक्तवन्तो व्यासादयः । भ्रातृणां जीवतोः पित्रोः सहवासो विधीयते इति-
व्यासः । जीवति पितरि पुत्राणामर्थादानविसर्गाक्षेपेषु न स्वातन्त्र्यं । कामं-
दीने प्रीयते भास्तिं गते ज्येष्ठो वार्थांश्चिन्तयेदिति हारीतः । शङ्खलिखितौ तु-

स्रष्टममाहतुः । पितर्यशक्ते कुटुम्बव्यवहारान् ज्येष्ठः प्रतिकुर्यादनन्तरो वा-
कार्यज्ञस्तदनुमतो न त्वकामे पितरि रिक्तविभागी हृद्वे विपरीतचेतसि-
दीर्घरोगिणि वा ज्येष्ठ एव पितृवदर्थान् पालयेदितरेषाम्निक्तमूलं हि कुटुम्बम-
स्तन्माः पितृमन्त्रो मातुरप्येवमवस्थिताया इति ।

तस्माद् यथोक्तरीत्या विभागस्य कालत्रयमेवेति ब्रूमः ।

तथापि, यथा च पितोर्जीवितोर्भ्रातृणां सहवासो मुख्यस्तथा तदूर्ध्वमपि ।
तथाच शङ्कलक्षितौ । “कामं सहवसेयुरेकतः संज्ञता हृदिमापद्येरन्निति” ।
संज्ञताः सहवसन्तो द्रव्योपचयसाहाय्यादिना परस्परकृतेन हृदिमाप्नुयुरित्यर्थः ।

नारदोऽपि,—

“विभृयाद्देवैकतः सर्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता ।

भ्राता शक्तः कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षा कुलस्थितिः” ॥

शक्तः सन् कनिष्ठोऽपि सर्वान् विभृयात् मध्यमो दण्डापूपन्यायात्मिहः ।
इति जीसुतवाहनः ।

मनुरपि,—

“ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पितरं धनमशेषतः ।

शेषास्तमुपजीवेयुयंथैव पितरं तथा ॥

जेष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्-सर्वमर्हति ॥

यस्मिन्नृणं सन्नयति येन चानन्यमश्रुते ।

स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान् विदुः ॥

पितेव पालयेत्-पुत्रान् जेष्ठो भ्रातृन् यवीयसः ।

पुत्रवच्चापि वर्त्तरन् जेष्ठे भ्रातरि धर्मतः ।

जेष्ठः कुलं वर्द्धयति विनाशयति वा पुनः ।

जेष्ठः पूज्यतमो लोके जेष्ठः सद्भिरिहार्हितः ॥

यो जेष्ठो जेष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः ।

अजेष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात् सम्यक्पूजस्तु बन्धुवत् ॥

यो लोभाद्धि न कुर्वीत जेष्ठो भातृन् यवौयसः ।

सोऽजेष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः” ॥ इत्यादि—

वचननिचयानुगुणज्येष्ठवशवर्त्तितया सर्वेषां सहवासः प्रशस्तः । पक्ष-
अयणस्यास्यानापदि अयस्करत्वेऽपि विशेषतो विपद्यानुकूल्यधायकतया समये-
ऽस्मिन् तदाश्रयणं प्रशस्ततरमिति निर्गलितार्थः, तादृशानुष्ठाने सम्पदो बहु-
व्यक्तिकरगतत्वाभावेन विपक्ष्यसम्भवात् ।

ननु स्वस्वप्राधान्यस्थापनाभिलाषितया स्तेणत्वेन वा साकं गुणवच्छेदेन-
संवसितुमनिच्छन्तस्तदन्ये भ्रातरो भवेयुर्विभागार्हा-इति—

चेन्न, प्राधान्याभिलाषस्य वा स्तेणत्वस्याधार्मिकविषयत्वात् धर्मवृद्धि-
कामनया मन्वादिधर्मशास्त्रप्रतिपादितविभागार्हत्वाच्च । अतः पृथक् सद्भाव-
स्यानेऽपि केवलं यथास्व' स्युर्गसाच्छादनभागिनः ।

अनुमोदते मनुरप्येतत्,—

“एवं सहवसेयुर्वा पृथग्-वा धर्मकाम्यया” । इति ।

“एवमविभक्ता भ्रातरः सह संवसेयुः यदि वा धर्मकामनया कृतविभागाः-
पृथक् पृथक् पञ्चमहायज्ञाद्यनुष्ठानधर्मस्तेषां वर्त्तते तस्माद्विभागक्रिया धर्मार्था-
इति कुल्लूकभट्टव्याख्यानम् ।

तथाह स एव,—

“शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा” । इति ।

तथाच कुल्लूकभट्टः,—कनिष्ठाः पुनर्ज्येष्ठं भक्ताच्छादनाद्यर्थं पितरमिवोप-
जीवेयुः । तथैव परिदृश्यते भारतीयराजपरिवारवर्गे व्यवहारः ।

यश्चाप्राप्तव्यवहाराणामविदितगुणवच्छेष्टत्वानां वालानामाव्यवहारप्राप्ते-
स्तथाऽऽगुणवच्छेष्टत्वपरिचयाच्च व्यवहारकुशलबन्धुमित्रादिषु विन्यस्यं सम्पत्ति-
जातमेव । अतएव विभागं प्रकम्याह कात्यायनः,—

“अप्राप्तव्यवहाराणां धनं व्ययविवर्जितं ।

न्यस्युर्वन्मुमित्रेषु प्रोषितानां तथैव च” ॥

तथा रक्ष्यं बालधनमाव्यवहारप्राप्तेरति वचनं” ।

विभागानुष्ठानं तु द्वितीयः पक्षः, स तु धर्मकामनामूलकः न त्वन्यथात्मकः, यथा,—धर्मवृद्धिकामनया तु विभागः कार्य इत्याह तुर्मनुप्रजापती, एवं-पृथग्-वा धर्मकाम्यया, पृथक्-विवर्तते धर्मस्तस्माद्धर्मो पृथक्-क्रिया । धर्मस्य-देवाद्यर्चनरूपस्तस्यैव सङ्गवासे पृथक्-अवणात् ।

तथाच वृद्धस्यतिः,—

“एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनं ।

एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्यात् गृहे गृहे” ॥ इति ।

यत्तु संग्रहकारेणाग्निहोत्रादिधर्मवृद्धिरपि धर्मवृद्धिशब्देन गृह्यत इत्युक्तं ।

यदाह,—

“क्रियते स्वं विभागेन पुत्राणां पैतृकं धनं ।

स्वत्वे सति प्रवर्तन्ते तस्माद्धर्मराः पृथक् क्रियाः ॥” इति ।

प्रवर्तन्ते साध्यन्ते अग्निहोत्रादिक्रिया—इति विशेष इति । तत्तु जन्मनैव पुत्राणां-पितृधनस्वत्वाद्विभागात् प्रागपि श्रौतस्मार्त्तकर्मोपाधिकारं प्रतिपादयद्भिरस्माभिः-प्रागेव प्रत्यासि । तस्मात् पञ्चमहायज्ञादिधर्म एव धर्मशब्देनात्र ग्राह्यः ।

दत्तासु भगिनीषु चेति तु न कालार्थं किन्तु तामामवश्यं दानार्थं ।

यथा—

“यच्छिष्टं पितृदायेभ्यो दत्तं पैतृकं ततः ।

भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमृणी न स्याद्-यथा पिता ॥” इति ॥

नारदवचनमृणादानावश्यकत्वार्थं न विभागकालार्थं ।

पिता च यदि स्वेच्छया पुत्रान् विभजति तदापि निरङ्कुशेच्छा-नोपादेया । किन्तु ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्व्वं वा स्युः समांशिन इति । पञ्चयोर्मध्ये यः पक्ष इष्टः स ग्राह्य इति योगीश्वरवचनार्थः ।

ज्येष्ठं ज्येष्ठभागेन, मध्यमं मध्यमभागेन, कनिष्ठं कनिष्ठभागेन, सर्वे वा-
ज्येष्ठादयः समांशभाजः कार्य्या इति विज्ञानेश्वराचार्याः ।

यत्तु,—

“न्यूनाधिकविभक्तानां धर्माः पितृकृतः स्मृतः” । इति ।

योगीश्वरवचनं, तदपि धर्मां धर्मादनपेतत्वेत् पित्रा कृतः कृत—एव-
कृतो न निवर्त्तते । अधर्मस्त्वयथाशास्त्रकृतो निवर्त्तत एवेत्यभिप्राय इति-
विज्ञानयोगिभिरेव व्याख्यातं । व्याधितः कुपितश्चैवेत्यादिवचनानुरोधात् ।

एवं,—

“समन्यूनाधिका भागाः पित्रा येषां प्रकल्पिताः ।

तथैव ते पालनीया विनेयास्ते स्युरन्यथा ॥

पित्रैव तु विभक्ता ये समन्यूनाधिकैर्द्धनैः ।

तेषां सएव धर्म्यः स्यात् सर्वस्य हि पिता प्रभुः” ॥ इति ।

वृहस्पति—नारदवचने अपि व्याख्येयज्येष्ठादिभिर्भागेऽपि पित्रा-
ज्येष्ठादिभ्यो दत्तेऽन्यैरनुशयो न कार्य्यः । समांशविभागे वा ज्येष्ठादिभि-
रिति तात्पर्य्यार्थः । अतएव नारदस्तेषां स एव धर्माः स्यादित्याह । ज्येष्ठादि-
भागश्च मनुनोक्तः ।

“जेष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।

ततोऽर्द्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयन्तु यवीयसः” ॥ इति ।

समांशपक्षं बोधायन आह । मनुः पुत्रेभ्यो दावं व्यभजदिति श्रुती-
विशेषाश्रयणात् सर्वेषां पुत्राणां समोऽंश इत्यर्थः ।

यदि पिता स्वेच्छया समांशेन पुत्रान् विभजते तदा स्वपत्नीभ्यः पुत्र-
सममंशं दद्यादित्याह याज्ञवल्करः,

“यदि कुर्यात् समानंशान् पत्न्यः कार्य्याः समांशिकाः ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्ता वा प्रवशुरेण वा” ॥

यासां भर्त्ता स्वशुरेण वा स्त्रीधनं ग्रीत्वादिना न दत्तं । भर्त्तादिप्रहण-
मुपलक्षणञ्च वक्ष्यमाणस्त्रीधनशून्या इत्यर्थः । तासां पत्नीनां पुत्रसमांशभाग-
मात्रं नियम्यते । तथाच यदा श्रेष्ठभागादिनापि पिता पुत्रान् विभजति-
तदापि श्रेष्ठभागादुद्धृत्योद्धृतोद्धारात् द्रव्यसमुदायात् पुत्रसमानेवांशान् पत्नी-
लभन्ते, न स्वज्येष्ठभागादिकमित्यर्थः पर्यवस्यति ।

यस्य पत्न्याः स्त्रीद्वारः परीभाण्डादिस्तमपि पत्नी लभते । तथा-
चापस्तम्बः “परीभाण्डं च गृहेऽलङ्कारो भार्याया इति” परीभाण्डं भोजन-
पात्रादि यदसाधारणं यस्या अलङ्कारोऽप्यसाधारणस्तद्विवेचयिष्यते । न च-
पञ्चदशेऽप्येतावता पुत्रसमांशित्वं पत्नीनां विज्ञानेस्वरूपोक्तं तर्हि यदि कुर्यात्-
समानंशानिति समांशानुवादो व्यर्थः पत्न्यो ज्येष्ठांशदि न लभन्ते इत्येताव-
न्मात्रमेव वाच्यमिति युक्तं । यत एव समुद्धृतोद्धारे समानंशान् प्रकल्पयेत् ।

“उद्धारेऽनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना ।

एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्हं ततोऽनुजः ॥

अंशमंश यवौयांस इति धर्म्मो व्यवस्थितः” । इति ।

मनुना हंशौ वा पूर्वजः स्यादेकैकमितरेषामिति । गौतमेन, अष्ट-
भ्रातृणां दायभागो हंशौ हरेज्ज्येष्ठो गवाश्वस्य चाच दशममजावः यो गृहञ्च-
कनिष्ठस्य कर्णायसं गृहोपकरणानि च मध्यमस्येति ।

वशिष्टेन,—

“जेऽष्टस्यांशोऽधिको देयः कनिष्ठस्य वरः स्मृतः ।

समांशभाजः शेषाः स्युरप्रप्ता भगिनौ तथेति” ॥

नारदेन चोद्धारमृतं विषमभागमात्रमुक्तं ; तद्यदा क्रियते तदा-
पत्नीनामंशाभावप्रतिपादनार्थं यदि कुर्यात् समानंशानित्युक्तमिति न दोषः ।

अतएव,—

“भ्रातृणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत् सः ।

न तत्र विषमं भागं पिता दद्यात् कथञ्चनेति” ॥

मनुना नर्वेषां भ्रातृणां द्रव्यार्जने यदि सह समानमेवोक्तान्—मुदयोगो-
भवेत्तदा पितुर्विषमविभागदानप्रतिषेधकमनुवचनव्याख्याने जीमूतवाहने-
नोक्तमुद्धारस्तु पित्रा दातव्य एव । तस्य विभागरूपत्वाभावात्, न्यूनाधिक-
विभागस्यैव निषेधादिति, तस्माज्जगृहं वा श्रेष्ठभागेनेति याज्ञवल्क्याद्युक्त—
उद्धारोऽपि समांशभागिता पुत्राणामस्येवेति तत्रापीदं वचनं प्रवर्त्तत एव-
हंशादिपक्षे परं न प्रवर्त्तत—इति विज्ञानयोगिनामाशयः, दत्ते तु-
स्त्रीधने दत्ते त्वहं प्रकल्पयेदित्यत्रार्हदानं वक्ष्यते । यद्यपि तदाधि-
वेदनिके भर्त्ता दीयमाने वक्ष्यते तथाप्याकाङ्क्षायां समानन्यायत्वादत्रापि
योज्यं ।

बोधायनः,—

वह्णनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषामेव तत्कुर्व्यादेकरूपा हि ते स्मृताः” ॥ इति ।

भ्रातृणामविभक्तानामित्यादि मनुवाक्ये,—

सर्वेषां विभागप्रार्थना यदि भवतीति जीमूतवाहनेन तदनुयायिना-
दायतत्त्वकृता च व्याख्यातं । यदि पुनः पितरि जीवति पुत्रा—एव विभाग-
मर्थयन्ते तदा विषमविभागः पित्रा न दातव्य इति वदता, तत्र सहशब्द-
वैयर्थ्यं उत्थानशब्दस्य चोदयोगवाचिनोऽपि भागप्रार्थनापरत्वमन्यायमित्यस्म-
द्वाख्यानमेवादत्तत्वं । तथाच सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः । इति-
योगीश्वरवचःसम्बादोऽपि लभ्यते । तस्यास्मदभिमतार्थतयेवोपपत्तेः ।

दत्ते-त्वहंमित्यत्राप्यहंशब्दः समपरिभागवचनो न भवति, अतश्च यावता पूर्व-
दत्तमिदानीं दीयमानश्च समं भवति तावदेयमिति मिताक्षरायामुक्तं ।

तत्रायमाशयः,—यद्यपि नपुंसकस्यार्हशब्दस्य पुंस्यर्होऽहंसमेऽंशक इति-
कोषात् समांशवाचित्वमस्ति, तथापि कदाचित् तासां पुत्राधिकधनत्वं कदा-
चित् तदून-धनत्वमव्यवस्थितमर्हनिमित्तमस्य चादृष्टार्थत्वं मा प्रसंक्षीदिति पुत्र-
समांशितायामेव तात्पर्यमिति ।

अत्र मदनरत्नाकर आह,—

पत्न्या-इति-बहुवचनात् प्रतिपत्ति समानंशान् पिता गृह्णीयाच्चतु ताभ्यः-
पृथक्कृत्यांशो दातव्यः । जायापत्योर्विभागो न विद्यत इति हारीतवचन-
विरोधापत्तेरिति ।

तत्र, नात्र जायापत्योर्विभाग उच्यते, येन हारीतवचनविरोधः स्यात् ।
किन्तु पत्येव पुत्रविभागसमये ताभ्यस्तत्समांशदानं प्रीतिदानवत् । अतएव-
स्त्रीधने दत्ते त्वर्हमित्युक्तमिति न कोऽपि दोषः ।

यम् पितरि जीवति पुत्रेच्छया विभागः स वैषम्याश्रवणान्मातुर्निवृत्ते-
रजमीति मनुवचने समगच्छानुपपन्नाच्च सम एव ।

योऽपि पितरुद्धं विभागः सोऽपि सम एव पूर्वोदाहृतमनुवचने सम-
मित्यभिधानात् ।

हारीतोऽपि,—

“समानो मृते पितरि रिक्त्यविभागः । पैठेनमिरपि,—“पैठके-
विभज्यमाने दायाद्ये भ्रातृणां समो विभागः ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

विभजंरन् सुताः पित्रोरुद्धं सृज्यसृणं समं । पितोरुद्धंमतिकालः, सुता-
इति कर्त्तारः सममिति प्रकारनियम इति मितान्नरा ।

ननु मनुनैव पितरुद्धं विभागमुपक्रम्य ।

“ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पितरां धनमशेषतः ।

शेषास्तमुपजीवयुर्यथैव पितरं तथा” ॥ इति ।

सहवासपत्तं मुख्यमुक्ता ज्येष्ठस्य वंश उद्धार इत्यादिना विषमविभागो-
ऽप्युक्तस्तत् कथं समनियम इति चेत् उच्यते । यद्यप्ययं विषमविभागो-
जीवत्यजीवति च पितरि शास्त्रदृष्टस्तथापि वचनान्तरानुरोधात्कनो सम-
एवेति नियमः । अस्वर्ग्यं लोकविहितं धर्ममप्याचरेन्न त्विति योगीश्वर-
वचनात् । अत्र लोकपदेन युगमुच्यते, युगान्तरे धर्ममपि युगान्तरे यद्विहितं-
प्रतिषिद्धं तन्नाचरेदित्यर्थः, अन्यथाधर्म्यत्वास्वर्ग्यत्वयोर्व्याघातः । शास्त्रविहितं

तदभिन्नविहेषो वाधित एव । तदनभिज्ञया मरजनविहेषस्तु नास्वर्गत्वा-
पादकोऽग्नीसीमादिहिंसादावतिप्रसङ्गादित्यादि दूषणं स्यात् । अतएव-
मिताक्षरायां मधुपर्कपशुबधगवालम्बादिकलिवर्ज्यमेव लोकविहिष्टत्वेनोदा-
हृतम् ।

कलिवर्ज्येषु च पुनरुदाहादिकमक्षतादीनां यत्नोक्तं, तत्र ज्येष्ठांशा-
द्युहारादिकमपि ।

यथा चादित्यपुराणे,—

“जढ़ायाः पुनरुदाहो ज्येष्ठांशो गोवधस्तथा ।

कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजाया कमण्डलुः” ॥

स्मृतिसंग्रहेऽपि,—

“यथानियोगधर्मा नो नानुवन्ध्यावधोऽपि वा ।

तथोद्धारविभागोऽपि नैव सम्प्रति वर्तते” ॥

नियोगधर्मा भ्रातृभार्यायां वाग्दत्तायां स्मृतपतिकायां गुर्व्यादिनियोगेन-
विधिना गमनं, मैत्रावरुणीं गामनुबन्ध्यां वसामालभेति विहितो गोवधः,-
सम्प्रति कलौ, अत एवापस्तम्बो, जीवन् पुत्रेभ्यो दायं विभजेत् सममिति स्वमत-
मुक्त्वा ज्येष्ठो दायद इतिरुक् इति कृतस्त्रधनग्रहणं ज्येष्ठस्येकीयमतमुपन्यस्य-
देशविशेषे सुवर्णं गावः क्षणाः भौमं ज्येष्ठस्य रथः परीमाण्डं पितुर्गृहेऽलङ्कारो-
भार्यायां ज्ञातिधनञ्जयेकमतत्वेनैवोद्धारविभागं दर्शयित्वा तस्मात्स्वविप्रतिषिद्ध-
मिति निराकृतवान् । शास्त्रविप्रतिषेधश्च स्वयमेव विवृतवान् ।

मनुः,—

“पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयते” । इति ।

तस्मान्न विषमविभागः शास्त्रदृष्टोऽपि कलावनुष्ठेयः, तथापि दृश्यतेऽधुनो-
त्कलादिकतिपयप्रदेशेषु ज्येष्ठस्य विषमविभागित्वं । तथा पितरि प्रेते यदि-
कोऽपि भ्रातरीऽसंस्कृताः सन्ति तदा तत्संस्कारं समुदायद्रव्येण विधायावशिष्टं-
यथांशेन विभजनीयमित्याह—

याज्ञवल्काः,—

“असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।”

भ्रातृभिरित्यभिधानादसंस्कृता भ्रातर—इति प्रतीयते ।

संस्कार्यत्वमात्रविधानस्य दायभागप्रस्तावासम्बद्धत्वात् समुदायद्रव्यादिति-
विवक्षितं । तथा च, व्यासः,—

“असंस्कृतास्तु ये तत्र पितृकादेव तद्वनात् ।

संस्कार्या भ्रातृभि ज्येष्ठैः कन्यकाश्च यथाविधि” ॥

अविद्यमाने पितृधने असंस्कृतसंस्कारावश्यकतामाह नारदः,—

“अविद्यमाने पितृर्थं स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः ॥

अवश्यकार्याः संस्कारा भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥”

असंस्कृतभगिनीसंस्कारोऽप्यावश्यकः । सति पितृद्रव्ये ताभ्योऽंशदान-
मपीत्याह याज्ञवल्काः,—

“भगिन्यश्च निजादंशादृत्वांशं तु तुगीयकमिति” ।

असंस्कृता संस्कार्या इत्यनुपङ्गः

मनुः,—

“स्वेभ्योऽग्निभ्यस्तु कन्यायाः प्रदद्युर्भातरः पृथक् ।

स्वात्-स्वादं-शाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः ॥”

अतोभयत्र प्रत्येकपरिकल्पिता निजादंशादुद्धृत्य सर्व्वभ्रातृभिर्भगिनीभ्यः-
प्रत्येकं चतुर्थांशं देय इत्यर्थो न भवति । तथा सति बहुभ्रातृकाया बहुधनत्वं-
बहुभगिनीकस्य भ्रातुर्निर्द्धनतापत्तेः, तस्मात् संस्कारोपयुक्तद्रव्यदानमात्रं-
विवक्षितमिति रक्षाकरचिन्तामण्यादौ व्याख्यातं । “अनूदानान्तु कन्यानां-
वित्तानुरूपेण संस्कारं कुर्यादिति विष्णुवचनञ्च तत्रोपोहलक्षमुपन्यस्तं ।

अनूदानां वित्यादि विष्णुवचनमपि मेधातिथ्यादीनां न प्रतिकूलं ।
वित्तानुसारेण संस्कारमनूदानां पितुः कन्यानां स्वभगिनीनां कुर्यादित्यनेन
संस्कारावश्यकतामात्रमत्रोच्यते न तु भागदानादानं ।

स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु—“कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यं देयं वैवाहिकं वस्विति-
देवलवचनानुसारेण संस्कारोपयोगिद्रव्यदानमेव म चर्त । वैवाहिकं-
वसु देयमिति वैवाहिकविशेषणस्यान्यथा वैयर्थ्यापत्तेरिति तदाशयः । अत्र-
वदामः—कन्याभ्यः पितृद्रव्यं देयमिति पृथग्विधिः । तच्च मन्वाद्यनु-
रोधाच्चतुर्थीशरूपमेव । वैवाहिकं वसु देयमित्यपि पृथगेव विधिः, विभज्यमान-
कन्यालङ्कारं वैवाहिकं च—स्त्रीधनं लभेति शङ्खवचनसमानार्थतया-
व्याख्यातचेदं शङ्खवचनं विद्यारण्यश्रीचरणैः पराशरस्मृतिटीकायां, पैतृक-
द्रव्यविभागकाले स्वधृतालङ्कारादिकमपि कन्या प्राप्नोतीत्याह शङ्ख इति ।
यदि तु वैवाहिकं विवाहोपयोगि पितृद्रव्यं कन्याभ्यो देयमित्यर्थः स्यादसुपदं-
पुनरुक्तं स्यादिति पृथग्विधिद्वयमेवात्र युक्तं ।

जीवद्विभागऽजीवद्विभागं वा कस्याञ्चित् पितृपत्न्यां भ्रातृपत्न्यां वा-
स्पृष्टगर्भायामाप्रसवं प्रतीच्य विभागः कार्यः । अथ भ्रातृणां दायविभागो-
याश्चानपत्याः स्त्रियस्तासामापुत्रलाभादिति वशिष्ठस्मरणात् । आपुत्रलाभादिति-
वचनात् स्पृष्टगर्भासु प्रतीक्षाऽस्पृष्टगर्भासु तु नैत्यवगम्यते, अतएव तत्र
पश्चादुत्पन्नस्य विभागप्रकारमाह-योगीश्वरः,—

“विभक्तेषु सुतां जातः सवर्णायां विभागभाक्” ।

पित्रिच्छया पुत्रेच्छया वा जीवतोः पितोर्विभक्तेषु पश्चात् सवर्णायां-
भार्यायामुत्पन्नो विभागभाक् । विभज्यत इति विभागः पितृभोगस्तं भजत-
इति विभागभाग-भवति । पितोरुद्धं स एव तनयोऽंशं लभत इत्यर्थः-
असत्यां दुहितरि मातृभागमिति विशेषः । एतदेवाभिधेयम्—

मनुः,—

“ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पितरमेव हरेद्वनं” । इति ।

पितोरिदं पितरं धनं यथोक्तव्यवस्थया हरेत् । एवकारेण भ्रातृभिः-
स्वांशादाकृष्य स्वभागसमभाक् स न कार्यः ।

गीतमोऽपि,—

“विभक्तजः पितरमेवेति जीवति तु पितरि मातरि तत् सपत्न्याश्च स्पृष्ट-

गर्भायां विभक्तेर्विभागानन्तरोत्पन्नोऽयं स्वभागादाकृष्य स्वभागसमभागभाक् स-
कार्यः । तथाच विशुः,—“पितृविभक्ता विभागानन्तरोत्पन्नाय विभागं
दद्युरिति”, तच्च भ्रातृदत्तं तद्विभागं पितेव गृहीत्वा तं परिपालयेत्, तस्यैव-
तत्राधिकारात् अप्राप्तव्यवहाराणामित्यादि प्रागुक्तवचनाच्च ।

यच्च वचनं—“ऋनोऽशः पूर्वजः पितोर्भ्रातृभ्यां विभक्तज इति,” तस्याप्यय-
मेव विषयः । पूर्वजो विभागात् पूर्वं उत्पन्नः प्राप्तपितृधनविभागः पितोर्विभागे-
ऽनोशो न स्वामी ! विभक्तजश्च पूर्वविभक्तस्य भ्रातृभ्यांऽनोश इत्यर्थः ।

विभागोत्तरञ्च ;—यत् पितृजितं तदर्प विभक्तजस्यैव ।

“पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत् स्वयमर्जितं ।

विभक्तजस्य तत् सर्वमनौशान्तव पूर्वजाः ॥

यथा धनं तथार्णं च दानाधानक्रयं पु च ।

परम्परमनौशान्ते मुक्ता शौचादकक्रियां” ॥ इति—

ब्रह्मसंहितास्मरणात् । स एव ;—

“पित्रा सह विभक्ता ये सापत्ना वा सहादराः ।

जघन्यजास्तु ये तेषां पितृभागहरास्तु ते” ॥

अत्र हेतुरनौशः पूर्वजः इत्यादितद्वचनोक्त एव ।

ये तु विभक्ताः पित्रा संश्लेषाः पुत्रास्तेः सह तु तस्य विभागो न सकल-
पित्राधनग्रहणमित्याह—मनुः ।

“संश्लेषान्ते न वा ये स्युर्विभजत स तेः सह” ।

तेन पित्रा पितृकुटुंबं पितृधनं भ्रातृभिर्विभज्य गृहीते विभागसमयेऽस्यष्ट
गर्भायाः पितृपत्न्याः पश्चात् पुत्रे जाते स्वस्वभागादायव्ययविशोधितात् तैः-
स्वस्वभागसमभागभाक् करणीय इत्याह—याज्ञवल्क्यः, —

“दृश्यादा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात्” ।

दृश्याद्भातृभिर्गृहीतात् आयः प्रतिमासं प्रतिदिनं प्रतारब्धं यत्तदुपरि
वृद्धं, व्ययः पितृकृतर्गापाकरणं भ्रातृभगिनोऽंस्कारकरणञ्च । तस्य सवे

साधारण्येन कर्त्तव्यत्वात् । न तु भ्रातृकर्त्तव्यव्ययस्तस्यैतत्सम्बन्धाभावात् ।
ताभ्यामायव्ययाभ्यां विशोधितात् पितृधनास्य विभागोत्तरोत्पन्नस्य विभागः-
पूर्वविभक्तसमः स्यादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । प्रातिस्त्रिकेषु स्वस्वभागेषु-
तदुद्यमायं प्रवेश्यावश्यकञ्च साधारणं व्ययं निष्काश्यावशिष्टस्वस्वभागेभ्यः-
किञ्चित् किञ्चिदुद्धृत्य विभक्तजः स्वभागसमभाक् कार्य्य इति, वा शब्दसु-
विभक्तेषु सुतो जात इति पूर्वोक्तं सह व्यवस्थितविकल्पार्थः, व्यवस्था चोक्तैव ।

इति साधारण्येन विभागनिरूपणं ।

पुत्रपदोपादानेनात्र मन्वादिधर्मशास्त्रानुमोदितोरसादिद्वादशपुत्राणां-
युगसाधारण्येन सतपि सिद्धे विभागाह्वे कलौ शक्तिविहीनत्वान्ननुष्याणां शास्त्रे-
सन्तानसङ्कोचस्याभ्यनुज्ञाततया द्वादशपुत्रविवेकमपहायानुशीयते यथाशास्त्रं-
कलियुगानुकूलपुत्रविभागयोग्यत्वविवेचनमनुपदमेव ।

व्यवस्थारत्नमालायां यथाच स्मृतिः,—

“आहुर्मन्वादयो यांश्च चेतजादीन् सुतान् पुनः ।

न शक्यन्ते कलौ कर्त्तुं तान् विना दत्तकं जनैः” ॥

तथाच ब्रह्मस्मृतिः,—

मीमांसादिग्रन्थविदां विदां निगदितं मतं” । इति ।

“अनेकधाः कृताः पुत्रा ऋषिभिश्च पुरातनैः ।

न शक्यन्तेऽधुना कर्त्तुं शक्तिहीनैरिदन्तनैः ॥

दत्तोरसेतरिषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।

इत्यन्यः शौनकेनापि कलौ पुत्रो निषिध्यते” ॥ इति ।

श्रीरसपदं पुत्रिकापुत्रोपलक्षकमीरसतुल्यत्वात्, दत्तकशब्दसु क्रीतकृत्रि-
मीपलक्षकः समानन्यायात् ।

अतस्तेषां मुख्यामुख्यपुत्राणां व्यवस्थां वक्तुं तत्स्वरूपं निरूप्यते यथाक्रमं,
—यथा सवर्णा धर्मविवाहोद्गा धर्मपत्नी तस्यां जात श्रीरसपुत्र इति-
मिताक्षरा ।

अतएव मनुः,—

“संस्कृतायां स्वभार्यायां स्वयमुत्पादयेत्तु यं ।

औरसं तं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पितं ॥” इति

वशिष्ठोऽपि,—“द्वादशेव पुत्राः पुराणदृष्टाः स्वयमुत्पादितः स्ववेत्ते-
संस्कृतायामौरसः प्रथम इति ।

विष्णुरपि,—अथ द्वादश पुत्रा भवन्ति स्ववेत्ते संस्कृतायामुत्पादितः-
स्वयमौरसः प्रथम इति । अत्र वचनद्वयेऽपि स्ववेत्ते संस्कृतायामिति व्याख्यान-
व्याख्येयभावोऽन्यथा पीनवृत्त्यापत्तेः ।

देवलः,—

संस्कृतायां स्वभार्यायां स्वयमुत्पादितो हि यः ।

औरसो नाम पुत्रः स प्रधानः पितृवंशधृक् ॥

आपस्तम्बः ; --सवर्णां शास्त्रविहितां यथर्तुं गच्छतः पुत्रास्तेषां धर्माभि-
सम्बन्धो दायेनाव्यतिक्रमश्चोभयोर्मातापितरौः” ।

बोधायनः,—सवर्णायां संस्कृतायां स्वयमुत्पादितमौरसे पुत्रं विद्यात्” ।

अथाप्युदाहरन्ति,—

“अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादभिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतं ॥

आधत्त पितरो गर्भे कुमार पुष्करस्रजं ।

यथेह परुषस्यात्मा तथा त्वमिह जायसे ॥

आत्मा पुत्र इति प्रोक्तः पितुर्मातुरनुग्रहात् ।

पुत्रान्नस्त्रायसे यस्मात् पुत्रस्तेनासि मञ्जितः ॥” इति ।

आपस्तम्बीय-बोधायनीययोः सवर्णाग्रहणमुत्कर्षाभिप्रायकमेव ।

पारिजातेऽप्युक्तं,—सवर्णात् द्विजस्य द्विजा शूद्रस्य शूद्रा”

“पुत्रिकायाः सुतः पुत्रिकासुतः स तत्पमः । यथाह श्रीकं-

वशिष्टः ;—

“अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृतां ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति” ॥

मत्तुरपि ;—

“अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकां ।

यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरं ॥

अनेन तु विधानेन पुत्रा चक्रेऽथ पुत्रिकां ।

विवृद्धार्थं स्ववंशस्य स्वयं दत्तः प्रजापतिः ॥

ददो स दश धर्माय कश्यपाय तथोदश ।

सोमाय राज्ञे सत्कृत्य प्रीतात्मा सप्तविंशतिं ॥”

अत्र परिभाष्य दत्तायामुत्पन्नः पुत्रिकापुत्रो मातामहस्येत्युक्तं । अपरि-
भाषितदत्तायामपि सश्रवतीति भ्रातृमतीमिति विगणनं पुत्रिकाकरणशङ्का-
निवृत्त्यर्थं ; अनेन चापरिभाषितापि पुत्रिका भवतीत्याचारमिताक्षरायां-
निरूपितं, अतएव गोतमोऽपि पितोत्सृजत् पुत्रिकामनपत्यो मदर्थमपत्य-
मिति सम्बाध्य । अभिसन्धिमात्रात् पुत्रिकेत्येकेषामिति ;

ब्रह्मपुराणे,—

“अपुत्रेण तु या कन्या मनसा पववत् कृता ।

राजाग्निवाग्धर्म्यश्च समक्षं वाक् कुतचित् ॥

प्राग्गर्भमथवा शुल्कयुक्ता पित्रा वराय वा ।

मृते पितरि वा दत्ता मा विज्ञेया तु पुत्रिका ॥

पित्राद्रिकृत्वात्समं भागं लभेत तादृशो सुतेति” ॥

मत्तः,—

“मातुः प्रथमतः पिण्डं निष्कृषेत् पुत्रिकामुतः ।

द्वितीयं तु पितुस्तस्यास्तृतीयं तु पितुः पितुरिति” ॥

अथवा पुत्रिकाचासौ सुतश्च पुत्रिकासुत इति पुत्रिकैव पुत्रस्थानीयेत्यर्थः ।
तस्याश्चोरसो जातत्वेऽपि कन्यात्वापुत्रसमत्वमिति वयं । पित्रवयवानामल्पत्वा-
न्मात्रवयवानां बाहुल्याश्चौरससमत्वमिति मिताक्षरा ।

यथाह वशिष्ठः ;—

“हितीयः पुत्रः पुत्रिकैवेति” माता भर्ताज्ञया पिता वा यमन्यस्मै दद्यात्-
स तस्य दत्तकः पुत्रः ।

तथाच मनुः ;—

“माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ।

सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्तिमः सुतः ॥”

आपदीत्युक्तेरनापदि दातुः प्रत्यवायः, मातापितरौ प्रत्येकं मिलितौ-
वा अङ्गिरिति दानप्रतिग्रहप्रकारोपलक्षणं, सदृशं सवर्णं प्रीतिसंयुक्तमिति-
क्रियाविशेषणम् ।

एकः पुत्रश्च न दियो न प्रतिग्राह्यः । तथाच वशिष्ठः,—

“शुक्रगोणितसम्भवपुरुषो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयपरि-
त्यागिषु मातापितरौ प्रभवतः, नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा, स हि सक्ता-
नाय पूर्वेषां न तु स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा न्यवानुज्ञानाद्भ्रष्टरिति” अत्र-
भर्तृनुज्ञां विना स्त्रियाः पुत्रप्रतिग्रहनिषेधाददत्तानुज्ञे भर्तारि सृते विधवया-
कृतः पुत्रो दत्तको न भवतीत्याहुस्तत्र, अपुत्रस्य गल्बभावात् पुत्रकरणस्या-
वश्यकत्वश्रवणाच्छास्त्रमूलकतदनुज्ञायास्तत्राप्यन्वितः । न चैवमनुज्ञानादन्य-
त्रेति व्यर्थं व्यावर्त्याभावाच्छास्त्रियानुमतेः सर्वथावश्यकत्वादिति वाच्यं,-
सुमुचोः पत्रान्तरे पुत्रवतोवानुज्ञाया असम्भवाद्वाय्या यदि स्वपुत्रार्थमेव तं प्रति-
ग्रहीतुमिच्छति तदा तां प्रतिषेधति ।

“सर्ज्वासामेकपत्नीनामेका चैत् पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवती मनुरिति ॥”

पुत्रकार्यस्याहादेः सपत्नीपुत्रेण सिद्धेर्भर्तृनुज्ञां विना तादृश्या पुत्रो न-

कार्यः, उभयोरपि तत्र कार्यस्य तेन निष्पत्तेः भर्तृर्हि स घोरस एव मुख्यः-
तस्या अपि दत्तवद्-गौण इति तादृश्या भर्तृनुमतिमन्तरेष्वेतरो न प्रतिग्राह्य-
इति तात्पर्यार्थः वस्तुतस्तु, “भ्रातृणामेकजातानामेकश्वेत् पुत्रवान् भवेत् ।
सर्वे ते तेन पुत्रेण पुच्छिणो मनुरववीदिति”,—वचनवदेतस्यापि भ्रातृपुत्रस्य-
गौणदत्तकपुत्रादिसम्भवेऽन्यः पुत्रप्रतिनिधिर्न कार्य इत्यर्थकतया मिताक्षरा-
स्मृतिचन्द्रिकादौ व्याख्यातत्वाद्-भर्तृरि जीवति भार्यया स्वातन्त्र्येण तदननुमती
न पुत्रीकरणीय इति भर्तृनुज्ञानादन्यत्वेत्यस्यार्थः ।

ननु मृते तु तस्मिन् यत् पारतन्त्र्यं तदननुमतिरिवापेक्षिता । एवं सति-
दृष्टार्थता भवति प्रतिषेधस्य, तस्माददत्तानुज्ञे मृतेऽपि भर्तृरि भार्यया दत्त-
कादिकरणमविरुद्धमिति चेन्न । भर्तृपदस्योपलक्षणतापत्तेः, प्रयोजनासिद्धेः ।
प्रयोजनन्तु भर्तृनुज्ञानस्य स्त्रीकृतपरिग्रहेणापि भर्तृपुत्रत्वसिद्धिः ।

अपरञ्च, शास्त्रीयप्रमाणस्यान्यथार्थकरणेन देशविशेषेषु प्रचलित्यप्येवं-
व्यवहारे सर्वत्र तद्व्यवहारादराभावात् न समीचीनमेतदाचरणं सदयुक्ति-
विहीनत्वाच्च, का युक्तिरित्याकाङ्क्षायामिव सा यथा,—

स्वामिनि मृते सति पुत्रीकरणे स्त्रीणां स्वातन्त्र्यप्रदर्शनेनैव पैतामहादि-
स्यावरास्यावरसम्पत्तिजातस्य हस्तान्तरकरणसम्भवात् शास्त्रप्रतिपादितभर्तृनु-
मतिर्व्यर्थेति सुबोध्यमेव, तथा नारीस्वातन्त्र्यं सकलाङ्गितसाधनमिति शास्त्रा-
कृतञ्च ।

केन कस्मात् किमर्थं तदग्रहणं शास्त्रोक्तं तदधस्तात्तेष्वं यथाक्रमम् ।

यथा तत्राह्वतिः,—

“अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा ।

पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात्-प्रयत्नतः ॥”

अपुत्रः अजातपुत्रः मृतपुत्रो वा । “अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थ-
समुपोष्य चेति शीनक्रीयात्” । यद्यपि अपुत्रेणैवेत्येवकारेण पुत्रवतो नाधिकार-
इत्येतावन्मात्रं दीर्घातिकारेण लिखितं, तथाप्यत्र पुत्रपदं पौत्रप्रपौत्रयोरप्युप-
लक्षकमित्यवश्यं वाच्यं, अन्यथा पौत्रप्रपौत्रसत्वे निर्निमित्तपुत्रग्रहणमापद्येत-

इति त्रैवर्णिकः सञ्जातोपनयनसंस्कारः, शूद्रश्चाकृतदारः कृतदारो वा षोडश-
वर्षात् परं पुत्रग्रहणाधिकारी वाच्यः । एतदेव समर्थितं दत्तककौमुदीकारेण ;
यथा स च सपत्नीकापत्नीकभावान्यतरवत् पुत्रग्रहणेच्छावत्पुरुषो सृत्तभर्त्तरि-
तदनुमता वा तत्पत्नी अधिकारिणीति । न हि किञ्चिद्वचनं पत्राभावे-
दत्तकग्रहणनिषेधं बोधयति ; एतज्जातीयमात्रमेवोक्ता भङ्गार्णवकृता तथैव-
सिद्धान्तितम् । प्रत्युत शङ्कर-सुतयोः पत्नीरहितयोः परमशिवभक्तयोरपि-
पुत्राभावतया स्वर्ग्यां गतिमनवाप्तयोर्वेतालभैरवयोर्निन्दितवाक्येन तदीह्या-
भैरवेणोर्वश्यामुत्पादितसन्तानं वेतालेन स्वसुतं कृतवानितिहासगर्भकालिका-
पुराणास्मातवचनानि पत्नीरहितस्यापि पुत्रीकरणं बोधयन्ति । वचनान्येतानि-
तत्रैव द्रष्टव्यानि अनेनेदानोक्तनमठाधोश्चराणां सकलसाम्प्रदायिकनैष्ठिक-
ब्रह्मचारिणां गृहीतदत्तकस्यैवोपनयनपूर्वकशिष्यकरणं नाशास्त्रीयमिति-
सूचितमेव । एतत्समर्थकसम्बादोऽपि लभ्यते दत्तकतिलके । यथा “ब्रह्म-
चारिणो नैष्ठिकस्य पित्रादिपरित्यागेषु गुरुकुलवास एव कृतनियमस्य गृहो-
दासीन्ये नाधिकारः” । इति—

पिण्डोदकक्रियाहेतोः-इत्यनेन यैः पिण्डोदकाद्यनिष्पत्तिः तेषु सत्स्वपि-
पुत्रीकरणमभ्यनुज्ञायते ; तेन जन्माश्वपङ्कुकृतप्रायश्चित्तपतितद्वादशवर्षानुहिष्ट-
प्रभृतिषु दत्तकादियहणं निरुपद्रवमिति सुधीर्भिर्विभावनीयं । तथा ;—

अपुत्रेणेति अपुत्रताया निमित्तताश्रवणात् पुत्राकरणे प्रत्यवायोऽवगम्यते,-
पुत्रोत्पादनविधेर्नित्यतया तन्नोपस्य प्रत्यवायनिमित्ततापर्यवसानात् ।

“नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋतेर्ऋणवान्
जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यां यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अमृतो यः-
पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी चे”त्यत्रापि पुत्रसामान्यस्यामृत्यहेतुताश्रवणाच्च ।
पुत्राभावे पिण्डादिलोपप्रसङ्गात् ।

अतएव सनुः,—

“पुत्रप्रतिनिधौनाहुः क्रियालोपान्मनीषिण” —इति ।

क्रियालोपादिति व्यतिरेके हेतुः पुत्रप्रतिनिध्यभावे क्रियालोपादित्यर्थः ।

तथाच तत्राह मनुः,—

“अपुत्रेण सुतः कार्य्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः ।

पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकौर्त्तनाय च” ॥ इति ।

तथैव वृहहस्यतिः,—

“पुत्राभावे क्रियालोपादंशसंरक्षणात्तथा ।

पुत्रप्रतिनिधिर्दत्तः कलौ कर्त्तव्य उच्यते” ॥ इति ।

नन्वीरसामाभावे कथं दत्तकादिः प्रतिनिधिः क्रियते पिण्डोदकादि-
क्रियायाः पत्रगापि निर्वाहादित्याह । “पुत्राभावे तु पत्नी स्यादित्यादिना-
पुत्राभावे पत्रगादीनामपि क्रियाधिकारः श्रूयते । इत्यत्र क्रियाधिकार-
इति प्रेतक्रियाधिकार इत्यर्थः । पत्रगाः पार्व्वणपिण्डदानानधिकारित्वेन-
पुत्राभावे तत्सत्त्वेऽपि पार्व्वणपिण्डलोपापत्तिरित्यपि बोध्यम् ।

कुतस्तदग्रहणम् ? तथाच नारदोऽपि,—

“सपिण्डानां सुतो मुख्यस्तदभावेऽपि गोत्रजः ।

तदभावेऽन्यगोत्रोऽपि दत्तकः परिगृह्यते” ॥

इत्यत्र फलाश्रुतेर्नित्यतया पुत्रीकरणस्यावश्यकत्वं बोधितम् ।

तथाच शौनकः,—

“ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्त्तव्यः पुत्रसंग्रहः ।

तदभावेऽसपिण्डेषु अन्यत्र तु न कारयेत्” ॥ इति ।

अत्र च सपिण्डेष्वपि भ्रातृपुत्रो मुख्यः, तदभावे संगोत्रः सपिण्डोऽपि यः
कश्चित् तदभावेऽसंगोत्रः सपिण्डः, तदभावेऽसपिण्डोऽसंगोत्रोऽपि ।

तथा—

“क्षत्रियाणां स्वजातो वा गुरुगोत्रसमेऽपि वा ।

वैश्यानां वैश्यजातेषु शूद्राणां शूद्रजातिषु ।

सर्वेषाञ्चैव वर्णानां जातिष्वेव न चान्यतः” ॥

इति शौनकवचनात् ।

विशेषवचनेनैव समानवर्णत्वे सिद्धे पुनर्जातिष्वेव न चान्यतः इत्युक्तिः-
त्रितयेण स्त्रीकर्त्तव्यस्य दत्तकस्य समानगोत्रत्वमिति ज्ञापनार्थं । वैश्यजातेषु-
वैश्यजातिष्वित्यर्थः, गुरुगोत्रेति पारहित्यान् राजन्यविशमित्याश्रलायनोक्तैः-
सम्भ्राटक एव ग्राह्य इति सूचितं श्रौतकेन ।

यत्तु,—

“दौहिता भागिनेयश्च शूद्रैस्तु क्रियते सुतः ।

ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः क्वचित्” ॥

अत्र “दौहितो भागिनेयो वा शूद्राणां विहितः सुतः”—इति पाठात्तरं-
दत्तकमीमांसाकृतम् । अत्र चतुर्थचरणस्थितं भागिनेयपदं दौहितमादृश-
स्त्रीययोरुपलक्षणम् ।

तथाच शाकलः,—

सपिण्डापत्यकं चैव सगोत्रज-मथापि वा ।

अपुत्रको द्विजो यस्मात् पुत्रत्वे परिकल्पयेत् ॥

समानगोत्रजाभावे पालयेदन्यगोत्रजं ।

दौहितं भागिनेयं च मादृशस्य सुतं विना ॥ इति ।

युक्तं चैनदिरुहसम्बन्धस्य त्रिष्वपि समानत्वादितुल्यं पुत्रीकरण
मीमांसायामिति” इति दत्तककोमुदीकृतविवेचनस्य तथा, “तदभावेऽ-
सपिण्डोऽसगोत्रोऽपि, तत्रापि भागिनेयदौहितवर्जं विरुहसम्बन्धापत्त्या पुत्रत्वबुद्ध्य-
नर्हन्मादृषित्वमातुलवर्जं च, त्रयाणां वर्णानां स्वसमानवर्ण एव, तत्रापि-
देशभेदप्रयुक्तगुर्जरत्वादि-जात्या समानजातीय एव सर्वोऽपि सम्भ्राट्को-
ज्येष्ठभिन्नः । शूद्रस्य तु भागिनेय-दौहितावपि ग्राह्यौ, प्रमाणं तूक्तं पूर्वतः-
इति दीधितिकारानुष्ठितविवेकस्य च साचिष्येन विरुहसम्बन्धापत्त्याशङ्कया-
दौहिजभागिनेयभ्रादृषित्वमातुलस्वस्त्रेयवर्जं समानवर्णं समानजाती चानुष्ठेयं-
दत्तकग्रहणं द्विजातित्रयेणेति यदर्थोपयन्ति ; तन्मन्वं मन्वाद्यूनविंशसंहितासु-
तथा निरुक्तोपसंहितात्रयभिक्षोपसंहितासु मिताक्षरादिष्वस्यासु च-
तादृह्यनिषेधविधेरचक्षुर्विषयत्वात्, शास्त्रनिषिद्धतादृग्विरुहसम्बन्धस्य सर्वत्र-

समानतया शूद्रजातिष्वप्यस्य तथाऽदृष्टत्वात्, प्रायेण बहुप्रदेशेषु भागिन्यादि-
पुत्रीकरणस्य शिष्टादृष्टत्वाच्च ।

‘अथ प्रतिगृहीते पुत्रे दत्तकसिद्धिः, कः संस्कारो जातिभेदं पुरस्कृत्य-
कं कालं प्राप्य साधयतीति तत्र पञ्चवर्षानधिककालमुपलभ्य जनकगोत्रीक्षे-
पूर्वकचूडाख्यसंस्काराभाव एव दत्तकत्वं साधयति ।

पञ्चवर्षनियमस्तु यथा,—

“पञ्चसम्बत्सरादर्वाक् गृहीत्वा तु कृतं शिशुं ।

स्वगोत्रेणैव संस्कारान् चूडान्तान् परिकल्पयेत् ॥

अथ चेज्जातमात्रं तु वालं दद्यादनुग्रहात् ।

जातकर्मादिकं सर्व्वं ग्रहीता तस्य कारयेत् ॥”

इति दत्तकतिलकीवृत्तवचनं, पञ्चसम्बत्सरात् पञ्चसम्बत्सराणां पूर्ण-
यस्मिन् दिने इति तद्विधित्वप्रत्ययात् साधुः । अतः सुतरां तदभावे तदभावः ।
अतएव पञ्चवर्षाभ्यन्तरे पुत्रं गृहीत्वा यदि पिता मृतः, चूडादिकं न-
कृतं तत्र तस्य पुत्रत्वं सिध्यति । अतो निजगोत्रेण चूडादेः सहकारित्वं न-
युज्यते, परन्तु जनकगोत्रेण चूडाख्यभावस्येति, एवं च पुत्राणां चूडाख्यसंस्कारस्य-
काम्यत्वेऽपि न क्षतिरिति विवादान्नेवकृतप्रभृतीनां सिद्धान्तितमनादेयं ।

“अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः ।

स्वगोत्रोक्तस्व-शाखोक्तविधिना स स्वशाखभागिति ॥”

कुवेरभट्टदत्तकदीधितिदत्तकमीमांसाधृतवशिष्ठवचनात् वक्ष्यमाण-श्रुतेः ।
अन्यशाखोद्भवः पुत्रोऽस्मै दत्तः सन् यदि प्रतिग्रहीता स्वगोत्रोक्तेष्वपूर्व्वक-
स्वगोत्रोक्तविधिना कृतोपनयनः स्यात् तदा जनकशाखाभागित्वमपेक्षाय-
प्रतिग्रहीतृशाखाभागित्वं भवति । जनकशाखाभागित्वनिवृत्तौ तदीय-
गोत्रपिण्डधनादिभागित्वं च सुतरां भवतीत्यर्थः, अतएव चन्द्रिकाकारेण-
एवं चोपनयनमात्रकरणेऽपि प्रतिग्रहीतुर्दत्तकपुत्रसिद्धिरित्युक्तं । नैतावतो-
पनीतस्य ग्रहीतुः पुत्रत्वं सिध्यति । यतो दीधितिकारेण बहुविध्योपक्रमे-
चूडादिसंस्कारेषु कृतेष्वकृतेषु च पञ्चवर्षात् प्रागूर्ध्वं च दत्तको ग्राह्य इत्युक्त-

उपसंहारेऽपि अतः कृतसंस्कारोऽपि पञ्चवर्षाधिककालोऽपि दत्तको भवतीति-
विद्वदित्युक्तं । वक्ष्यमाणवृत्तचब्राह्मणानुरोधेन ब्राह्मणस्योपनयनसुख्यकालो-
ऽष्टमाब्दरूपः । ब्रह्मवर्चसफलार्थिनस्तु तस्य पञ्चाब्दरूपः क्षत्रियस्य-
एकादशाब्दः विंशो द्वादशाब्दः ।

“गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनं ।

रात्रामेकादशे चैके विशामेके यथाकुलमिति” ॥

याज्ञवल्क्योक्तेः—“दैके एकादशे इत्यनुषङ्गाद्द्वादश इत्यर्थ इतिस्मार्त्ताः ।
“ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे”—इति स्मार्त्तादिष्टतवचनात् ।
शूद्रस्य तूपनयनाभावात् तत्स्थानीयत्वेन विवाहस्य विवाहसुख्यकाल एव-
ग्राह्यः । स च षोडशाब्दरूपः ।

“शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्त्तिनां” ।

वैश्यवच्छीचकस्येत्यत्र चकाराद्वैश्यधर्मांतरातिदेशिनोपनयनप्रसक्तौ-
तत्स्थाने ब्रह्मपुराणेन विवाहो विधीयते, “विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोऽपि-
लभतां सदेति” । ततोपनयनकालस्तु “गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे” इत्यादि पूर्वोक्त-
याज्ञवल्क्यवचनमुपन्यस्यात् चोत्तरोत्तरवर्णानामुत्तरोत्तरकालप्रदर्शनात् शूद्र-
स्याप्युपनयनस्थलाभिषिक्तविवाहस्य तथैव युक्तत्वादिति स्मार्त्तांक्तिः एवमत्र-
वैश्योपनयनकालात्—द्वादशवर्षादुत्तरे षोडशवर्षे उपनयनस्थलाभिषिक्तस्य-
शूद्रविवाहस्य युक्तत्वादिति टीकाकृतद्वयास्थानाच्च” ।

“पुनश्च ते दत्तादयो जनिमारभ्य विवाहप्राक्कालिका एव ग्रहीतुं योग्याः
नतु विवाहोत्तरमपि ।

“दत्ताद्या अपि तनया निजगोत्रेण संस्कृताः ।

आयान्ति पुत्रतां सम्यगन्यवीजसमुद्भवाः” ॥ इति—

कालिकापुराणेन स्त्रीकारपूर्वकस्वकर्तृकसंस्कार्यत्वरूप पुत्रत्वस्यैव दत्ता-
दीनां विधानात् । सयुक्तिकं चेतत्, जातः पुत्रः षोडशसंस्कारार्हो भवतीति
निर्विवादं । तत्र जातकर्त्तारभ्य विवाहान्ताः संस्काराः स्वपितृकर्त्तृकाः,
चरमश्च स्वपुत्रकर्त्तृक इत्यपि निर्वाधं । ततोऽरमानां स्वजातत्वादिना पुत्रत्वेपि-

दत्तादीनां तथात्वाभावादुक्तपुराणवाक्यैर्नोपदर्शितं, स्वकर्तृकसंस्कार्यत्वरूप-
स्यैव पुत्रत्वस्य वाच्यतया विवाहात् पूर्वं दत्तकस्वीकारे यथाकथंचिद्विरुक्त-
पुत्रत्वस्य सम्भवेऽपि विवाहोत्तरं तत्स्वीकारे तु तस्मिन् कथञ्चिदपि तस्या-
सम्भवेन तत्कालस्यायोग्यत्वेन तदधिकरणतत्स्वीकारस्य विहितकालानधि-
करणत्वेन रात्रिकृतश्राद्धस्यैव निरुक्तस्वीकारस्याप्यशास्त्रीयत्वेन त्रयाचेष्टत्वात् ।
किञ्च सर्वथा कालनियमाभावेऽशीतिवार्षिकेण पुरुषेण समतिवार्षिकस्य
सपुत्रस्यापि ग्रहणप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । सर्वानुभवसर्वव्यवहारविरोध-
स्यातिस्फुटत्वात् । नचान्यत्र कालनियमेऽपि भ्रातृसुतस्य पुत्रीकरणेनैवं नियम-
इति वाच्ये भ्रातृसुतस्यापि मुख्यपुत्रत्वासम्भवेन तस्मिन्नपि स्वीकारपूर्वक-
सकर्तृकसंस्कार्यत्वरूपपुत्रत्वस्यैव वाच्यतया तत्रापि तन्मियमस्यावश्यकत्वे-
नोक्तवाक्यस्य भ्रान्तप्रणीततुल्यत्वात् । अतएवैरसपुत्रस्य प्रतिवन्धादिनोक्त-
कालसामान्यातिक्रमे यथोक्तरीत्या क्रियमाणमप्युपनयनं तस्य द्विजत्व-
सम्पादकं न भवतीति सिद्धान्तोऽपि संगच्छते । तस्मादकाले क्रियमाणं-
पुत्रीकरणं दर्शितोपनयनवत् निष्फलमेव भवतीति न तदुपजीव्यत्वेन तेषां-
पितृवीर्यधनविभागत्वमिति दायभागे प्रकटीकृतमिति दिक् । तत्रापि-
चूडोत्तरमुपनयनात्—प्राक्कालिका उपदर्शितकालिकापेक्षया स्वशास्त्रीयत्वा-
दिनोत्कृष्टा भवन्ति, उक्तञ्च वशिष्ठेन,—

“अन्यशाखोद्भवो दत्तपुत्रश्चैवोपनायितः ।

स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभाक् ॥

एतदभिप्रत्येव पुनःकालिकापुराणेऽपि पठ्यते ;—

“पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ! ।

आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः” ॥ इति
न चैवं ।

“ऊर्ध्वं तु पञ्चमाद्वर्षाद् दत्ताः स्युः सुता नृप ! ।

गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमं चरेत्” ॥

इत्यनेन पञ्चमवर्षोत्तरं गृहीतानामपुत्रत्वप्रतिपादनात्तद्विरोध इति-
वाच्यं, दत्तादीनां क्वचिमख्यंदत्ताद्युपलक्षकत्वेन शास्त्रविहितवा-
ख्यंदत्तस्य देवरातस्योपनीतस्यैव शुनःशेफास्थानप्रतिपादकवाक्येन प्रवक्ष-
भूतप्रमाणेन शास्त्रत्वप्रतिपादनात् । एवमन्वशास्त्रोक्तवोदत्त इत्यादिना-
वशिष्टेनापि दत्तादीनां खग्युक्तोक्तेन विधिनोपनायितपुत्रत्वप्रतिपादनाच्च-
तथा चाविरुद्धयोः प्रवलदुर्बलयोरिकस्मिन् प्रवृत्तौ दुर्बलानां प्रवलबाध्यत्वमिति-
न्यायादुक्तस्यले प्रवलभूतवेदवाक्यस्मृतिवाक्याभ्यां दुर्बलभूतपुराणवाक्यस्य-
वाध्यत्वेनोक्तपुराणवाक्ये ऊह्यं तु पञ्चमाहर्षादित्यस्य विवाहकालादूर्ध्वमित्यर्थ-
स्योक्तत्वं तथैव गृहीत्वा पञ्चवर्षीयमित्यस्यापि विवाहात् पूर्वकास्त्रिकं
गृह्योलेत्यर्थश्चाट्व्योक्तवेदवाक्यस्मृतिवाक्याविरुद्धार्थकत्वं यथा कथंचिदुपजीव्य-
प्रामाण्योपपादने न्याय्यत्वादुचितमेतत् । तदानीमेव निरुक्तसंस्कार्यत्वरूप-
पुत्रत्वस्यासम्भवेनोक्तवाक्यीया न स्युरिति निषेधसङ्गतिरिति, यदि चाख-
यथाश्रुतस्यैव प्रामाण्यमनुमन्यसे तथाप्युक्तप्रवल-प्रमाणविरोधभङ्गनाथयानुप-
पत्त्या न स्युरित्यस्योत्कृष्टतरा न स्युरित्यर्थकतया तदघटितत्वेनास्माद्यु-
त्कृष्टतरा भवन्तीत्यग्रिमग्रन्थपुष्टिकरणद्वारा तत्रैव प्रामाण्यं निरावाधमिति-
नोक्तप्रवलप्रमाणवाक्यार्थविरोधकत्वमिति ध्येयम् ।

तथापि क्लिष्टार्थकत्वनया विहितस्य सिद्धान्तस्यास्य यथार्थार्थपरत्वेन-
प्रकटितप्रचुरप्रमाणविरुद्धत्वात् प्रायशोऽवलोकितसर्वानादृतव्यवहारत्वाच्च-
तदनुपपत्तकप्रमाणं नोचितमिति परामर्शः ।

अपिच—शुनःशेफास्थानस्य तदानीं प्रचलितस्यापि युगान्तरे दृष्टदोषा-
धायकत्वेन तत्परवर्तिधर्मशास्त्रकर्तृभिस्तदनुसरणं परिहृतमित्यनुमितं-
तत्तत्कर्तृकतद्विरुद्धप्रमाणपरिदर्शनात् पुराणे चोभयविधप्रमाणावलोकनात्तादृग-
व्यवहारः प्रचलति क्वचिदिति प्रतीयते ।

तथैव तत्रापि पितृगोत्रेणेत्यस्मिन् वाक्ये सार्वविभक्तिकस्तादृशिरित्यनेन-
विहितस्य तस्यान्यत—इत्यस्य षष्ठ्यन्तार्थकतया चकारस्यावधारणार्थकत्वाच्चै-
तद्वाक्यस्याचूङ्गत्वं । जनकगोत्रेण संस्क्रान्तदुस्तरं त्वयात् प्रतिगृहीतं गोत्रेण-
रुंस्कृतो यः पुत्रः स पुत्रोऽन्यस्यैव प्रतिगृहीतुरेव पुत्रतां न याति । किन्तु-

जनकप्रतिग्रहीतोऽभयोरपीति द्वामुच्चायणपुत्रत्वप्रतिपादनेन, ततोऽप्येकमात्र-
पुत्रत्वेन जनिमारभ्य चूडाप्राप्तास्तिकाः संस्कृता उत्कृष्टतरा भवन्तीति बोध्यम् ।

तदेव तदभिसन्धाय शौनकः पुनः पपाठ ;—

“चूडाया यदि संस्कारा निजगोत्रेण संस्कृताः ।

दत्ताद्यास्तनयास्तेसुरन्यथादास उच्यते” ॥

यच्च च पदाम इति पदच्छेदः । एवञ्च अन्यथा दत्तादीनां निजगोत्रेण-
चूडादिसंस्काराव्यकरणे तेषां पदासता औरसादिपूर्वसमवाये दासवच्चतुर्थीय-
भागराहित्ये न दासतुल्यता, यच्च निरुक्तद्वामुच्चायणत्वं किमात्मकमित्या-
काङ्क्षायामुच्यते । यथा,—

“द्विविधा दत्तकादयो नित्यवत् द्वामुच्चायणा अनित्यवत् द्वामुच्चायणाश्चेति,
तत्र नित्यवत् द्वामुच्चायणानां ये जनकप्रतिग्रहीतभ्यामावयोरयं पुत्र इति-
सम्प्रतिपत्ताः । अनित्यवद्वामुच्चायणास्तु ये चूडान्तैः संस्कारैर्जननेन संस्कृताः-
उपनयनादिभिश्च प्रतिग्रहीता तेषां गोत्रद्वयेनापि संस्कृतत्वात् द्वामुच्चायणत्वं ;
परन्त्वनित्यं ; जातमात्रस्यैव परिग्रहे गोत्रद्वयेन संस्काराभावात्तस्य प्रतिग्रहीत-
गोत्रत्वमेव । तदिदं सर्वमभिप्रेत्याह,—सत्याषाढः,—“नित्यानां द्वामुच्चाय-
णानां गोत्रद्वयप्रवरसम्बन्धमुक्त्वा तमेवानित्येष्वप्यतिदिशति दत्तकहीनानामु-
द्वामुच्चायणवदिति सूत्रेण व्याख्यातश्चेतत् प्रवरस्वामिभिः” द्वामुच्चायणप्रसङ्गे-
नानित्यानाह दत्तकेति ; तावदेव नोत्तरसन्तती प्रथमेनैव संस्काराः प्रति-
ग्रहीता चेत्तदा उत्तरस्य पूर्वत्वात्तेनैव उत्तरत्र । तथा पित्रव्येष-
भ्रातृव्येष चैकार्षेण ये जातास्ते प्रतिग्रहीतुरेवेति तस्य भाष्यस्यायमर्थः यो-
गोत्रद्वये संस्कृतस्तस्यैव गोत्रद्वयसम्बन्धो नोत्तरसन्ततेः जनकगोत्रसम्बन्धे किं-
कारणमित्यत आह, प्रथमेनेति प्रथमो जनकस्तेनैव संस्कृतत्वात् संस्काराः-
चीकान्ताः ।

“पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते । ।

आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः” ॥ इति ।

व्याख्यातं चेत्तत् प्रागेव पसाधारणीं पुत्रतां न याति किन्तु द्वामुच्चायणो-

भवतीति । प्रथमेनासंस्कारे कथमित्याह,—परिग्रहीता चेति परिग्रहीतैवः
जातकर्मादिसर्वसंस्कारकरणे चोद्भादिसंस्कारकरणेऽपि वा उत्तरस्य प्रति-
ग्रहीतुरेव गोत्रं ; तत्र हेतुः पूर्वत्वात् संस्कारकरणे प्रथमत्वात् इयमुच्चायच-
सन्ततो दत्तकसन्ततो चापेक्षितं गोत्रमाह,—तेनैवेति परिग्रहीतगोत्रेणैव-
उत्तरसन्तर्गतसुभयत्रापि सगोत्रपरिग्रहमाह, तथेति अनकपरिग्रहीतो-
रेकगोत्रत्वेऽपि परिग्रहीतैव व्यपदेशः परिग्रहसंस्कारकरणादिति” ।

यत्तु,—

“गोत्ररिक्त्ये अनयितुर्न भवेद्वत्तिमः सुतः” ॥ इति ।

तत्परिग्रहीतैव जातकर्मादिसर्वसंस्कारकरणपक्षे वेदितव्यम् ।

ननु क्षेत्रज्ञस्यैव द्विपिठकत्वं दृश्यते । तथा हारोतः,—

“जोवति क्षेत्रज्ञमाहुरस्मात्तन्मृते इयमुच्चायचं अगुप्तवीजत्वात्-
जीवतापि क्रियाभ्युपगमाद्-द्विपिठको भवतीत्याह—

मनुः,—

“क्रियाभ्युपगमात्त्वेन वौजायं यत् प्रदीयते ।

तस्येह भागिनौ द्विष्टौ वीजै क्षेत्रिक एव च” ॥ इति ।

अगुप्तवीजक्षेत्रिकयोर्मम क्षेत्रं तव वीजं यदपत्वं तदावयोरित्ययं क्रिया-
भ्युपगमः ।

तथा,—

“अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसावक्यौ पिण्डदाता च धर्मतः” ॥—इति ।

दत्तकस्य तु तददृष्टचरं, प्रत्युत गोत्ररिक्त्ये अनयितुर्न भवेद्वत्तिमः सुत-
इति प्रागुक्तमनुवचनं तद्विपरीतार्थग्राहकमेवास्तीति—

क्षेत्रे दत्तकादिष्वपि,—

“सर्वेषामेव धर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषामेव तत्कुर्यादेकरूपा हि ते सुताः” ॥—इति ।

बौधायनदर्शनेन क्षेत्रजधर्मलाभात् । “हे आदे कुर्थात् एकआदे पृथग्-
गृह्य एकपिण्डे वा हानुकीर्त्तयेत् । प्रतिग्रहीतारं चोत्पादयितारं आढती-
यात् पुरुषादिति” सांख्यायनप्रवराध्याये सामान्यतो दर्शनाच्च दत्तकस्यापि-
द्विपिढकात्वसिद्धिः ।

सम्प्रत्युक्ताव्यते दत्तकपुत्रप्रतिग्रहप्रकारः संक्षेपतः, यथा पुत्रं प्रतिग्रही-
कन् बन्धूनाङ्गय राजनि चावेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वाऽदूरबान्धवं-
बन्धुसन्निकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयादिति विशिष्टोक्तः । अदूरबान्धवमित्यत्र देश-
भाषा-विप्रकृष्टस्य प्रतिषेधः । एवं क्रीतादिष्वपि समानन्यायत्वात् । कल्पतरो-
त्वादूरबान्धवमसन्निकृष्टमेवेति पाठं लिखित्वाऽदूरबान्धवं सन्निहितमातुलादिकं-
असन्निकृष्टमेव अविज्ञातगुणदोषमपि अप्यर्थ एवकार इति व्याख्यातं । सन्देह-
चोत्पत्ते दूरबान्धवं शूद्रमिव स्थापयेत् विज्ञायते ह्येतेन च बहुस्त्रायता-
मितीति च वशिष्ठवचनमधिकं लिखित्वेवं विवृतं । सन्देहे बान्धवानां असन्नि-
धानात् ज्ञातिसन्देह-उत्पत्ते शूद्रमिव संस्कारहीनमेव स्थापयेत् । शूद्रोऽपि-
हि ज्ञतपुत्रो भवतीत्यभिप्राय-इति ।

क्रीतसु पुत्रस्ताभ्यां विक्रीत इति ताभ्यां मातापिढभ्यां माता भर्त्तुन्नया-
पित्रा वा मूल्यग्रहणेनापरस्य दत्तः । एकपुत्रं न्येष्टपुत्रं वर्जयित्वा आपदी-
त्येव सजातीयेष्वित्युपसंहारात् सवर्ण एव ।

यत्तु मनुनोक्तं,—

“क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिक्रात् ।

स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा” ॥ इति ।

तद्गुणैः सदृशोऽसदृशो वेति व्याख्येयं नतु जात्याऽसदृश इति स जातीये-
ष्वित्यनेन विरोधापत्तेः । बौधायनोऽपि,—“मातापित्रोर्हस्तात् क्रीतोऽन्य-
तरस्य वा योऽपत्यार्थं गृह्यते स क्रीतक इति” ।

क्षत्रिमसु पुत्रार्थिना स्वयं धनक्षेत्रादिप्रदर्शनादिना प्रलोभ्य त्वं मे पुत्रो-
भवेति यः सवर्णः पुत्रीकृतः स उच्यते । मातापिढविहीनश्चेत् । तत्सहावे-
तत्परतन्मृतया तेन पुत्री भवितुमशक्यत्वात् ।

मनुविष्णु अपि,—

“सदृशं यं प्रकुर्यातां गुणदोषविचक्षणम् ।

पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः” ॥ इति ।

सदृशं सर्वणं प्रकुर्यातां मातापितरौ मिलितौ प्रत्येकं वा ।

“दत्तात्मा तु स्वयं दत्तः स्वयमेव स्वात्मानमन्यस्मै दत्तवांस्तवाहं पुत्रो-
भवामौति स्वयमुपगतो मातृपितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा सर्वार्थोऽपतितः-
स सच्यते ।

तथाच मनुः,—

“मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् ।

आत्मानं स्पृशयेद्यस्मै स्वयंदत्तस्तु स स्मृत” —इति ।

प्रकारणात् पातित्यादिकारणमस्तरेणैव दुर्भिन्नादौ पोषणाद्यसामर्थ्या-
दिना मातापितृभ्यां त्यक्तः स्वतन्त्र इत्यर्थः ।

पुत्रवत्कन्याया अपि भवति प्रतिनिधिः,—यथा “पौरसपुत्राभावे यथा-
आद्याद्यौर्द्विदेहिकक्रियासम्पत्त्यै यथायुगं दत्तकादयः पुत्राः पुत्रप्रतिनिधयो-
आद्याद्यौर्द्विदेहिकक्रियासम्पत्त्यै यथायुगं दत्तकादयः पुत्राः पुत्रप्रतिनिधयो-
भवन्ति ; एवमौरसकन्याभावे दोह्विजलोकावाप्तेऽपि बहु विचार्य रामायणादि-
पौराणिकलिङ्गप्रदर्शनेन च दत्तकादिदुहितरोऽपि ग्राह्यतया व्यवस्थापिताः ;—
इति दत्तकमीमांसामतं । एवमेव दत्तकदीधितिदत्तसिद्धान्तमञ्जर्यौ-
स्तुक्तकण्ठमाहतुः । दत्तकचन्द्रिका-दत्तकनिर्णय-दत्तकतिलक-दत्तकदर्शन-
दत्तककौमुद्यो—यद्यपि स्पष्टतयाच न किञ्चिद्द्रुष्टवापि पुत्रिकाकरण-
लिङ्गदर्शनेन तेषां मतेऽपि दत्तकादिदुहितकरणमविरुद्धं प्रतिभाति । दत्तक-
दीधितिस्तु पत्रभावे दत्तकादिदुहितृणां धनाधिकारश्चाहेति दत्तकशिरोमणिः ।
दत्तकादीनां सापेक्षविवेचनं तु मिताचरादौ द्रष्टव्यं ग्रन्थवाङ्मयमिमा-
नोद्धृतमितदत्र ।

एवमेतेषां निरूप्य स्वरूपमिदानीं भागार्हानर्हत्वं निरूप्यते तत्त
अप्यतः ;—यथा-तत्र योगीश्वरः ;—

क्लौवोऽथ पतितस्तल्यः पङ्कुरुन्मत्तको जडः ।

अम्बोऽपि कित्स्ररोगाद्या भर्त्सव्याः स्युर्निरंशकाः ॥

तल्यः पतितजः । क्लौवाम्बौ यदि जम्बत आरभ्य तदा विभागानर्हविव । यदि त्वन्तरा तदा तदपगमशेदौषधादिना तर्हि “दृष्ट्वाहा तद्भागः-
स्यादायव्ययविशोधितादि”ति रीत्या विभागानर्हविवेति ध्येयं । आद्यशब्देना-
जम्बान्तरगतपित्तश्लेष्मपपातकवधिरमूकनिरिन्द्रियाणां ग्रहणं ।

यथाह वशिष्ठः ;—

“अनंशास्त्वाश्रमान्तरगता”—इति ।

नारदोऽपि,—

“पित्तद्विट् पतितः षण्ण्डो यश्च स्यादौषपातिकः ।

चौरसा अपि नैतेऽग्रं लभेरन् चञ्चलाः कुतः” ॥ इति ।

मनुरपि,—

“अनंशौ क्लौवपतितौ जाताम्बवधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः”—इति ।

आदिना निर्गतमिन्द्रियं यस्य स इति निरिन्द्रियः, तेन क्लौवाग्नेदः ।
कश्चित्तु—“निरिन्द्रियाः पाचिपादादिहीना” इत्याह । एते क्लौवादयोऽग्रभाजो-
न भवन्ति किन्तु ग्रामाच्छादनादिना भर्त्सव्याः पोषण्योः । अग्ररणे तु-
महान् दोषः । यथाह मनुः ;—

“सर्वेषामेव चैतेषां दातुं न्याय्यं मनीषिणा ।

यासांश्चादनमत्यन्तं पतितोऽददद्भवेदिति” ॥

अत्यन्तं यावज्जीवं, तत्रापि पतितोपपातकिनोर्यावत्प्रायश्चित्तापरव-
र्त्तनशिलं । औषत्वादिना प्रायश्चित्तमकुर्वतोऽसु निपतनमेव ।

एतेषां च विभागात् प्रागेव दोषभारक्षोऽनशिलं, न पुनर्विभागोत्तरमपि-
दत्तविभागापहरणं प्रमाणाभावात् । पश्चादप्यौषधादिना दोषनिर्हरणेऽप्येषां
भाजितेति विज्ञानेच्छराचार्याः । युक्तं चैतत् । दोषप्रयुक्तत्वादिभागानर्हतायाः ।

“विभक्तोऽसुतो जातः सर्वार्थां विभागभागिति न्यायसाम्यात्” । पति-
तादिषु लिङ्गमविवक्षितमनुपादेयत्वात् । “ब्राह्मणो न सुरां पिवे”दित्या-
दिषत् । तेन यथासम्भवे पत्नीदुहितर इत्यादेरप्ययमपवादः ।

पतिततत्सुतयोर्न भरणं ।

“मृते पितरि न क्लीवकुष्ठप्रभ्रंस्तज्जडान्धकाः ।

पतितः पतितापत्यं लिङ्गौ दयांशभागिनः ॥

तेषां पतितवर्जंभ्यो भक्तं वस्त्रं च दौयते ।

तत्सुताः पिढदायांशं लभेरन् दोषवर्जिताः” ॥—इति ।

लिङ्गौ प्रव्रजितादिः । पतितपदेनाच पतितसुतस्यापि यद्वचं पतितोत्पत्तये-
न तस्यापि पतितत्वात् । पतितापत्यं पतितमेवाव्यत्र स्त्रियाः सा हि
परगामिनी भवतीति स्मृतेः । मृत-इति विभागकालोपलक्षणं जीवहिभागेऽप्य-
नर्हत्वात् । कात्यायनोऽपि,—

अक्रमोढा सुतश्चैव सगोत्रादयश्च जायते ।

प्रव्रज्यावसितश्चैव न रिक्त्यं तेषु चार्हति ॥”

हीनस्त्रीपरिणयानन्तरसुतमस्त्रीपरिणयने द्वयोरप्यक्रमोढात्वं तयोः ।
सगोत्रादनियोगोत्पन्नः क्षेत्रजः पुत्रो नार्हति धनं । क्लीवादीनामनंशत्वेऽपि-
तत्पुत्राणामंशोऽस्तीत्याह योगीश्वरः,—

“भौरसाः क्षेत्रजास्त्वेषां निर्दोषा भागहारिणः” ।

निर्दोषाः पूर्वोक्तानंशत्वप्रयोजकदोषशून्याः । तत्र क्लीवस्त क्षेत्रज-
पुत्रः सम्भवत्यन्वेषामौरसोऽपि पुत्रद्वयवत्त्वमितरपुत्रव्युदासार्थं ।

न च क्लीवादेशपनयनाभावेन पतितत्वात् कार्यं दारसम्बन्ध इति वार्थं ।
उपनयनानर्हतयाऽनुपनीयत्वे शुद्भवदपतितत्वात्, एतेषां क्लीवादीनां-
दुहितरो विवाहपर्यन्तं भर्त्सव्याः संस्कर्त्तव्याः । तत्क्षयस्तु पुनरहितः-
साधो भरणीयाः अप्रतिज्जलाचेत्, अन्यथा वहिष्कारणीयाः ।

तदाह योगीश्वरः,—

“सुताश्चैषां प्रभर्त्सव्या यावन्तो भर्त्ससात्कृताः ।

अपुत्रा योषितश्चैषां भर्त्सव्याः साधुवृत्तयः ॥

निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च” ।

हीनस्त्रीपरिणयानन्तरमित्यारभ्य प्रतिकूलास्तथैवचेत्यन्तगद्यांशस्य युगान्त-
रीयविषयत्वमित्यनुमेयं, सम्प्रति तादृग्व्यवहारानवलोकनात् । अप-
स्तम्भः,—अपपात्रितस्य रिक्थपिण्डोक्तदानानि निवर्त्तन्ते । अपपात्रितो ।
भिक्षोदकीकृतः ।

तथा वृहस्पतिः,—

“सवर्णाजोऽप्यगुणवान्नाहं स्यात्-पैतृके धने ।

तत्पिण्डदाः श्रोत्रिया ये तेषां तदभिधीयते ॥

उत्तमर्णाधर्मणेभ्यः पितरं दायते सुतः ।

अतस्तद्विपरीतेन नास्ति तेन प्रयोजनं ॥

तथा गवा किं क्रियते या न धेनुर्न गर्भिणी ।

कोऽर्थः पुच्छेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः ॥

शास्त्रशौर्ध्यार्थरहितस्तपोज्ञानविवर्जितः ।

आचारहीनः पुच्छस्तु मूत्रोश्चारसमः सुतः” ॥

अयमर्थः । पित्रादेरौर्द्ध्वदेहिककर्म्मणः । कर्त्ता सुतोऽसंस्कृतोऽपि वरः-
श्रेष्ठः । ज्येष्ठो वेदपारगोऽप्यपरो न वर इति ।

“पुत्राज्जो नरकाद्-यस्मात् पितरं दायते सुतः ।

तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भवेति” ॥ स्मृतेः ।

पुत्रकर्म्मकर्तुः पितृधनस्वाम्यमेव वेतनमतस्तदकुर्वतः कुतो वेतनाधिकार
इति भावः ।

मनुरपि,—

“सर्व्व एव विकर्मस्था नार्हन्ति धातरो धनं” । इति ।

श्रीतस्मात्सकर्मभानधिकारिणो गुणहीना विकर्मासक्ताश्च भागानर्हा-
इति भावः ।

एवमेतेषामन्तराले निर्णय्य दायानधिकारिजातमिदानीं निरूप्यते-
तदन्येषां दायप्रश्नं मितान्नरादावन्यत्र विशेषतः सत्यपि विवरणे संक्षेपतोऽङ्ग-
विच्छेदनिराकरणाय । यथा,—

तत्र योगीश्वरः,—

“पिण्डोऽंशहरस्यैषां पूर्व्वभावे परः परः” । इति ।

वीक्षादर्शनात् पूर्व्वपूर्वाभाव इत्यपि वीक्षावशेया ।

शौरसपौत्रिकेयसमवायेऽप्येवमौरसे सति पुत्रिकासुतस्य दायप्रश्ना-
भावे प्रसक्ते मनुरपवदति,—

“पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते ।

समस्तत्र विभागः स्यात्-ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रिया” — इति ॥

वृहस्पतिरपि,—

“एक एवौरसः पित्रे धने स्वामी प्रकीर्तितः ।

तत्तुल्या पुत्रिका प्रोक्ता भर्त्तव्यास्त्वपरे सूताः” ॥

न च पुत्रिकाया एव प्रथमं पुत्रे जाते पश्चादौरसोत्पत्तौ पुत्रिकापुत्रस्य-
ज्येष्ठत्वादस्त्रीत्वाच्च ज्येष्ठांशभागिता भवेदिति युक्तं, तस्य पौत्रत्वात् ।

तदाह मनुः,—

“अकृता वा कृता वापि यं विन्देत् सदृशात् सुतं ।

पौत्रौ मातामहस्तेन दद्यात् पिण्डं हरेद्भनमिति” ॥

पुत्रिका हि पुत्रस्तपुत्रो द्वौहित्रोऽपि पौत्रस्तद्वान् पौत्रि भवति ।
पौत्रस्य च ज्येष्ठत्वेनांशान्तिरेको नैव व्युत्तः । न च “असयां यो जायते पुत्रः
स मे पुत्रो भवेदिति” पुत्रिकापुत्रस्यापि पुत्रत्वाभिधानात्तद्विरोध इति वाच्यं ।

मनुविरोधेन तस्य गौणपिण्डदाहत्वनिमित्तपुत्रत्वाभिप्रायकत्वात् । पुत्रिकायाः-
पुमपत्न्यत्वाभावात् यथा गौणं पुत्रपदप्रतिपाद्यत्वं नथा स्वजन्यपुत्रिकाजन्य-
पुत्रस्यापि पुंस्त्वेन सत्यपि जन्यत्वाभावात् । जन्यपुंस्त्वस्यैव पुत्रपदशक्यत्वात् ।

तथान्येषामपि पुत्राणां पूर्वपूर्वसत्वे सर्वभागा—नहैत्वमनेन प्रसक्तमपव-
दति वशिष्ठः ;—तस्मिंश्चेत् प्रतिष्ठहीत औरस उत्पद्येत चतुर्थभागभागी-
स्याहत्वक इतिदत्तकग्रहणं क्रीतादीनामुपलक्षणं पुत्रीकरणाविशेषात् ।

“उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुताः ।

सवर्णा असवर्णास्तु यासां दानमात्रभाजनाः” ॥ इति—

कात्यायनवचनाच्च । सवर्णाः क्षेत्रजदत्तकादयस्ते सत्वौरसे चतुर्थांशहराः,-
असवर्णा कानीनगूढोत्पन्नसहोदपौनर्भवास्ते तु सत्वौरसे न चतुर्थांशहरा-
अपि किन्तु यासां दानमात्रभागिन इत्यर्थः कात्यायनवचनस्य ।

अतएव विष्णुः ;—

“अप्रशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोदजाः ।

पौनर्भवाश्च नैवैते पिण्डरिक्तांशभागिनः” ॥ इति ।

यच्च मनुवचनं—

“एक एवौरसः पुत्रः पित्रास्य बभूवः प्रभुः ।

शेषाणामानुशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनं” ॥ इति ।

तदपि दत्तकादीनामौरसप्रतिकूलत्वेऽत्यक्तनिर्गुणत्वे च चतुर्थांशादिनिषेध-
परं कानीनादिपरं च । तेषां सत्वौरसे यासां दानमात्रभागित्वस्योक्तत्वात्-
तदेकमूलकत्वकल्पनात् । औरसाभावे दत्तकस्याखिलधनग्रहणार्थं पृथगारब्ध-
मनुना,—

“उपपन्नैर्गुणैः सर्वैः पुत्रो बभूव तु दत्तिसः ।

स हरेतैव तद्विक्थं सम्प्राप्नोऽप्यन्यगोदतः” ॥

स्वगोत्रसंप्राप्तः किमुत्-पत्त्वर्थोऽपिशब्दः । जनकधनग्रहणस्य तस्य प्रदि-
विष्टं तेनैव ।

“गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्विभः सुतः ।

गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधेति” ॥

ददतः सम्बन्धी पिण्डस्ततो व्यपैति । स्वधा पिण्डमिति हेतुरिति पिण्ड-
विशेषणं, गोत्ररिक्थानुग इति हेतुगर्भः ।

दत्तकमात्रविषयकमपि सत्त्वोरसे चतुर्थांशहरप्रतिपादकं पृथगारब्ध-
वशिष्टेन । “तस्मिंश्चेत् प्रतिगृहीतं चौरस उत्पद्येत चतुर्थभागभागी-
स्यादत्तक इति । क्रीतादिसाधारणं तु कात्यायनीयं प्रागेव पठितं । तत्र-
तृतीयांशहरा इति कल्पतरुलिखितपाठे यदि साकरस्तर्हि दत्तकादीना-
मौरसापेक्षया सगुणत्वे तृतीयांशहरत्वमिति व्याख्येयं ।

अथ मुख्यगौणपुत्राभावे मृतपतितपरिव्राजकादिधनग्रहणाधिकारिण-
उच्यन्ते । तत्र योगीश्वरः,—

“पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ-भ्रातरस्तथा ।

तत्सुता गोत्रज्ञा वन्धुः शिष्यः सन्नृत्तचारिणः॥

एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।

स्वर्थातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥” इति ।

अपुत्रस्य चौरसादिपुत्ररहितस्य स्वर्थातस्य मृतस्य पत्न्यादयः पूर्वपूर्वा-
भावे पाठक्रमेणोत्तरोत्तरं धनं गृह्णीयुरित्यर्थः ।

अथ विधिः सर्वेषु मूर्खाभिपिक्तावसिक्ताद्यनुलोमजप्रतिलोमजादिषु वर्णेषु-
च ब्राह्मणेषु वेदितव्यमित्यर्थः । तत्र प्रथमं पत्नी धनहारिणी, पत्नीशब्देनैव-
विवाहसंस्कृता । सा तु सती संयता प्रपञ्चपर्यन्ताभावे विभक्ता संसृष्टपति-
रिक्थहारिणीति बोध्यं । तत्रेदं पर्यालोचनीयं यथा “गृहीतधनायाः-
पत्न्यास्तद्वनेन जीवनमात्रं दानाधीकरविक्रयेषु तु नाधिकारः” इति ।

“मृते भर्तारि भर्तृशः लभेत कुलपालिका ।

यावज्जीवं न हि स्वाम्यं दानाधमनविक्रयः”—इति,—

कात्यायनवचनात् प्रतीयते । तदपि दृष्टार्थनटनसंकादिदानास्मात्—

न्यात् । षट्श्रुतिदाने तदुपयोगिनोराधोकारणविक्रययोश्च तेनैवाधिकारा-
भिधानात् ।

“व्रतोपवासनिरता ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।

दमदानरता नित्यमपुत्रापि दिवं ब्रजेदिति” ॥

दिवं ब्रजेदित्यनेन काम्येऽपि दानादौ तस्या अधिकारः प्रतीयते । प्रतीति-
मेतां समर्थयति प्रजापतिरपि यथा,—

“जङ्गमं स्यावरं हेम कुप्यं धान्यं रसाम्बरं ।

आदाय दापयेच्छाङ्गं मासषाण्मासिकादिकं ।

पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वस्वीयमातुलान् ।

पूजयेत्-कव्यपुत्ताभ्यां वृद्धांश्चाप्यतिथौन्स्त्रियः ॥”

कुप्यं त्रपुसीसादि, कव्यं पित्र्यं संकल्पितमन्त्रादि, पूसं खातादि,
कर्मोद्गच्छिणादि । एतदुक्तं भवति, स्यावरेणापि सहितं सर्वं भर्तृधनमधि-
गत्य धनसाध्यं स्त्रप्रधिकारिकं पत्युरात्मनश्च श्रेयःसाधनकर्म पतिपञ्च-
पुरस्कारेण पत्न्या कार्यमित्यादिना । विवेच्यमेवात्र यथा,—पत्न्यादिगणा-
भ्यन्तरे यो विशेषगुणशाली स एव तद्धनभागी तृत्तपूर्वतो ये तद्धनाधि-
कारिणस्त एव तेनैव यथाखं पोषणीयाः, सप्रमाणपर्यालोचनं च पूर्वमुक्तं ।
यन्मन्त्राङ्गुल्यभियां प्रादेशिकदायभागादिनिबन्धग्रन्थापेक्षया प्रायशो भारत-
प्रचलितमिताक्षरानामकयाज्ञवल्करटीकायां दायभागविषयकविशेषविहृति-
परिदर्शनेन तद्विषयकविवरणाधिक्यमपहृयेतत्समयोपयोगिकतिपयदाय-
भागविषयकविवरणमुद्दिष्टं दिङ्मात्रेण । एतदेषावलोकितव्या मिताक्ष-
रायां विशेषविहृतिरन्यान्यविषयेषु ।

इति दायभागनिरूपणं ।

अथ क्रमप्राप्तप्रायश्चित्तनिरूपणसारभ्यते सामान्यतः । ननु कथमुद्भावितं-
पूज्यपादार्हमङ्गुलिभिः प्रायश्चित्तव्रातं । तथा यन्मन्त्राङ्गुल्यभ्यामपत्कालधर्मविषयकतया-
कथमत्र निवेशितोऽयं निरुक्तविभागश्चेति चेद्विव्रियतेऽनुपदमेव यथाक्रमं ।

यथा ; संसारोऽस्मिन् मानवाः सकलजातीयाः सत्पथेऽवस्थां स्वस्वकार्य-
सम्प्राप्य चैहिकं पारलौकिकं च श्रेयोजातं साधयितुं भवन्ति सुचमाः । किन्तु-
सर्वे ते स्वाधीनतया सन्त उत्पृङ्खलास्तन्मार्गमाश्रयितुं न भवन्तुरभ्युक्षाः ।
अतः शासनमन्तरा न केऽपि तन्मार्गेऽवस्थातुं भवेयुरग्रसराः । अतएवैषां-
निरुक्तदोषनिरसनपुरःसरद्वितसम्पादनार्थं शासनद्वितयमुद्गाहितं त्रिकाल-
विनिर्दिष्टभिः । तच्छासनद्वयमध्यतो राजदण्डात्मकमेकं, धर्मशास्त्रीयप्राय-
श्चित्तस्वरूपं चान्यत् । द्विविधशासनस्यास्य सति दृष्टादृष्टफलकत्वेऽपि प्रथमोक्त-
शासनस्य साध्यादिनानाविधावश्यकीयोपायापेक्षितया तथा साधारणसम-
क्षतो लज्जाधायकतया च बहवो लोकाः स्वस्वापराधं निज्जोतुं प्रयतन्ते सततं ।
अतो द्वितीयशासनमाविर्भूतमित्यनुमीयते शिष्टैः । कथमिति पृच्छायां-
निदानमत्रेदं । यथा ;—

राजशासनानुलङ्घनभीत्यपेक्षया धर्मशास्त्रीयादेशान्वयाकरणस्येहामुत्र च-
क्षेपापादकत्वेन धर्मशास्त्रीयभयं मनसि मानवानां जागरूकं, विशेषतः-
कक्षीकरोति विवेचनमेतन्मानवीयधर्मशास्त्रीयप्रमाणमपि । यथा ;—

“गुरुरात्मवतां शास्ता शास्ता राजा दुरात्मनां ।

ब्रह्म प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः” ॥ इति ।

तथा तेनैव भवेन्निरयगामित्वं । धर्मशास्त्रीयप्रमाणव्रातमप्यत्रानुकुलं-
साकक्ष्येन । आस्तां तावददृष्टफलकत्वं दृष्टफलकत्वमप्यस्यावलोक्यते ह्यनिशं-
धर्मज्ञानिशङ्कया सन्मार्गावस्थानेन । किं वक्तव्यमत्र विशेषेण धर्मक्षतित्रासेन-
केनापि जनेनाविदितस्य रहस्यपापस्यापि प्रायश्चित्तमनुतिष्ठन्ति मनुजा भार-
तीयाः स्वेच्छया । अतएव सुपथे लोकानवस्थापयितुं यत् प्रायश्चित्तव्रातोद्गावनं-
तत् समीचीनमिति राजान्तः । न च राजदण्डप्रायश्चित्तयोः न साम्यं प्रतिपाद-
नीयमिति वाच्यं “दण्डवत् प्रायश्चित्तानि भवन्ति” इति प्रमाणप्रावल्यात् । यत्तु-
केचन पुरोभागिनः केवलं निर्वाहयितुं स्वजीविकासुखिहितमेतत् प्रायश्चित्ता-
दिकं ब्राह्मणेनान्यार्थमिति यद् विप्रतिपत्तिमुत्थापयन्ति, तत्सुच्छं, श्रौतियाणां-
शास्त्रे लोके च सदैव सकलद्वितसम्पादनतत्परत्वं तथा स्वाध्यापरासुखस्वस्व-

तथा विलासपरायणतादिरहितत्वस्य च ज्ञानलोचनविषयत्वात् । तथाच प्रायश्चित्तप्रकरणे धर्मशास्त्रीये ; यथा ; — दोषिणां श्रोत्रियाणां साकल्यतः प्रायश्चित्तानुष्ठानस्थाने जातीयानामन्येषां पापिनामंशतस्तदाचरणं, तथा राजशासने-च तद्विजजातीयानामपराधिनां सत्यप्यनुष्ठिते शारीरिकार्थिकदण्डजाते-स्वभावतो ज्ञानतश्चैतेषां श्रोत्रियाणां सर्वाग्रगण्यतयातीवलज्जाविधायककेशमुण्ड-नपूर्वकनिष्कासनं च देशतोऽभ्यनुज्ञातं शास्त्रकारैः । तथैतद्भारतीयार्यचक्रवर्त्य-वसरे प्रचलितमासीत् पूर्वतोऽस्तुषं लोके । अतो महर्षयः शीलोच्छ्रित्या स्वजी-विकां निर्वाहयन्तोऽपि नानाविधशास्त्रनिर्माणेन तथाऽतदीयोपदेशप्रदानेन तथा-सन्ततपरमेश्वरप्रार्थनया च जगतः शुभसम्पादकतया न स्वार्थपरा इत्यवधेयम् ।

साध्यं प्रददात्यत्र मन्वादिधर्मशास्त्रब्रातं निर्विवादं । अपिच साकल्येन-चरितप्रायश्चित्तसन्दोहानामन्तराले कतिपयानामपराधानामापदि मूलतः-प्रायश्चित्तमननुष्ठानं धर्मशास्त्रकारैरभ्यनुज्ञातत्वात् तथा कियत्संख्यकाना-मेनसां,—

“देशे काले च पात्रे च”त्यादि-धर्मशास्त्रोपप्रमाणप्रावल्यात् कालेऽस्मिन्-भ्यनुज्ञातव्यवस्थालाघवास्तथा शास्त्रे स्फुटतः प्राकाश्यरहितकतिपयप्रायश्चित्तानां-प्रकटनाभिलाषेण च तत्तत्प्रदर्शनार्थमेव सन्निवेशितोऽस्मिन् ग्रन्थे तदिभागः ।

न चापक्वालीनशास्त्रीयप्रायश्चित्तजातोक्तेखनस्यावश्यकीयत्वे साकल्येन-प्रायश्चित्तपरिदर्शनं नानुचितमिति वाच्यं । साकल्यतः प्रायश्चित्तविभागाप-रिदर्शनेन संक्षेपीकरणासम्भवात् । अतस्तदनुष्ठानं सुसङ्गतमेव ।

पुत्रादिजनन-पित्रादिमरण-जन्य बाह्याशौचेन प्रायश्चित्तापनोद्याभ्यन्तरा-शौचेनैव स्वस्याशुदेः समुद्भूतत्वात् शुद्धेरशुद्धिसापेक्षत्वात्—चाभ्यन्तराशौचादितो-निष्पद्यते तद्बाह्याशौचं सामान्येन, न तावदेतन्नवीनं, परमयोगिना यान्नवस्के-नापि स्नानसंहितायाः प्रायश्चित्ताध्यायमूलतः प्रदर्शितत्वात् । एतदुभयस्या-शौचात्मकत्वं क्रोड़ीकरोति कारिका गादाधरो ससाधिवचना,—

“वाच्यं चाभ्यन्तरञ्च द्विविधमिति मतं कर्तव्यं शौचं तु वाच्यं,
देहे स्यात्तद्दिनेऽपीत्युभयविधमिदं ज्ञातिजन्मादिजन्यम् ।

कालस्नानापनोद्यं यदवधिविदितौ जन्ममृत्यू तथाद्यं,
शेषाहैः सर्ववर्णेष्वपि लगति सतां यत्र कुत्वापशौचं” ॥

कर्त्तव्यौचं द्विविधं बाह्याभ्यन्तरमेदात् ।

तथाच देवलः,—

“अशौचं द्विविधं प्रोक्तं बाह्यं चाभ्यन्तरं तथा” ॥ इति ।

आभ्यन्तरं प्रायश्चित्तापनोद्यमचलक्षणं तस्य लेख्यं बाह्याशौचविवेचना-
नन्तरमेव । विचार्यतेऽत्र बाह्याशौचमिदानीं, यथा, बाह्यमपि द्विविधं-
शरीरस्य कर्मानर्हत्वरूपमेकं तथाऽशौचस्वत्त्वाच्चयद्रव्यस्यापि कर्मानर्हत्वरूपं-
द्वितीयं । इदं च बाह्याशौचं जन्ममरणादिना स्त्रीणामृतुप्रसवादिना च । तद-
शौचस्य खण्डाखण्डात्मकत्वेन बहुविधत्वेऽपि तद्विवेचनस्य भारतीयसकलप्रादे-
शिकनिबन्धग्रन्थेषु विशेषतो विवृततयोपेक्षितं तद्विवेचनमत्र । तथापि काष्ठी-
ऽस्मिन् सम्पूर्णकालीनजनने तथोपनीतमरणे च कीदृगखण्डाशौचस्य प्रचलनेन-
सकलजातीयानां भरतखण्डनिवासिनां भवेदुपकारकमिति समुद्राव्योम्नेखन-
पूर्वतोऽद्यावधि प्रचलिताखण्डाशौचव्यवस्थानं प्रदर्शयतेऽधस्तात् समालोचनार्थ-
मानवीयप्रमाणोद्धेनेनैव ।

यथाह मनुः,—

“शुध्येद् विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति” ॥

एतदेवानुमतुं याज्ञवल्क्यः —

“क्षत्रस्य द्वादशाहानि विशः पञ्चदशैव तु ।

त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तद्वर्षं न्यायवर्त्तिनः ॥ इति ।

विप्रादिजातिमभिलक्ष्य निरुक्तप्रमाणव्रातोक्तविभिन्नाखण्डाशौचव्यवस्थित्या-
प्रायशः सत्यपि प्रचलितेऽखण्डाशौचे भारतीयसकलप्रदेशेषु संप्रति मानवाना-
मेतत्प्रदेशीयानां कष्टासहिष्णुतया प्रायेण दारिद्र्याभिभूततया सदैव पराधीन-

त्वेन च न प्रतिपाद्यते तदगौचं यथाशास्त्रं मानवेरेतद्देशीयैः । एतदेवानुभव-
सिद्धं शास्त्रानुमतञ्च,—

“आपद्यपि च कष्टायां सदाः शौचं विधीयते” । इति,—

याज्ञवल्क्यीयवचनेन प्रकारान्तरेण समर्थितमेतदप्रतिपादनं । इदं सत्यः-
शौचपदं उपलक्षणविधया आपदीयाशौचसङ्कोचविधायकञ्च । आपद्यस्यां-
भारतीयसकलार्याणामखण्डाशौचभेदमपहाय विधातव्यमेकाशौचं चेद्वर्जित-
शास्त्रं सर्वतोभावेन तथा भवेयुर्लौकास्तत्कष्टमुक्ताः ।

कचीकरोति धर्मशास्त्रीयप्रमाणमेतत् ।

यथाहाङ्गिराः,—

“सर्वेषामेव वर्णानां सूतके मृतके तथा ।

दशाहात्-शुद्धिरेतेषामिति शातातपोऽब्रवीत्” ॥ इति ।

यत्त्वञ्च,—“सर्वेषामित्यादिप्रमाणानुसरणेनाशौचव्यवस्थाऽनुपयोगितया-
नानुष्ठेया लोके समाचाराभावादिति यद्वदन्ति, तत्तुच्छं, प्रदेशेषूत्कलीयेषु-
तादृशाशौचव्यवहारस्य बहुवर्षावधि तद्देशीयशिष्टादृतत्वात् । अतः पश्चमिद-
मापलालविषयकमिति बोध्यं ।

तथाच, योगिविज्ञानेश्वरेण मिताक्षरायाः स्थानान्तरे लिखितया-
“अनयोश्च पक्षयोरापदनापक्षिपयत्वेन व्यवस्थेति” चूर्णिकयोपलक्षणात्मकतया-
क्रोडीकृतमेतदेव । अपिचाद्यदिनवर्जनं क्लेशापादकमिति “न वर्ययेदघाहा-
नीति” । मानवीयप्रमाणेनाप्युद्भावितं, न च यद्यद्वर्णस्य यद-यत्परिमितदि-
नानि नियमितान्यशौचे तत्तद्दिनातिरिक्तदिवसपालनमतीव क्लेशाधायकमिति-
तद्वचनस्याकृतं न त्वेवापलालविषयकमिति वाच्यं । सति तत्प्रकरणपठितत्वेन-
तथात्वेऽप्युपलक्षणविधया साधारणतोऽद्यदिनस्य दुःखापादकत्वसूचकत्वाद-
वचनस्यास्य । अतो विपक्षमयेऽधुनातनेऽखण्डाशौचस्य दशदिनात्मकस्य वर्णानां-
सर्वेषां साम्यं शास्त्रसिद्धं दुःखसङ्कोचकञ्च, खण्डाशौचे तु भवति सर्वेषां भेदा-
भावः, तथाचात्र मिताक्षरायां विज्ञानेश्वरः,—

यथाह व्याघ्रपादः,—

“तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च ।

उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजमिति” ॥

“अयमर्थः—वयसि त्रिवर्षादिरूपे यदशौचमादन्तजन्मनः सद्य इति—
वाक्यविहितं तत्सर्वेषां ब्राह्मणादिवर्णानां तुल्यमवशिष्टं अतिक्रान्ते दशाहादिने-
त्रहादि यदशौचं तदपि सर्वेषामवशिष्टं । उपनीते पुनरुपरमे दशहादश-
पञ्चदशत्रिंशद्दिनानीत्येवं विषमाशौचं ब्राह्मणादीनां । तस्मिन्नेवोपनीतोपरम-
एव अतिकालजमतिक्रान्ताशौचं भवति, न वयोऽवस्थाशौचातिक्रमः” इति ।
अनेन सर्वेषां वर्णानां सूचितः खण्डाशौचवेधाभ्याभावः । अन्तेऽस्मिन् यदा
वश्यकं तदेवोद्धृतं, तदन्यत् सर्वं मृग्यं स्वस्वप्रादेशिकनिवन्धेषु । पुनश्चाभ्यन्तरा-
शौचस्य प्रदर्शितं दृष्टफलकत्वमुपरितः । इदानीन्तु बाह्याशौचस्य प्रदर्श्यते-
दृष्टफलकत्वमत्रेदं । यथा,—

सूक्तिकशौचे, गर्भविमोचनावधि गर्भवत्याः सदेवास्त्रीयानां गुरुतमोद्देगाभि-
भूततया प्रसवात् परं शान्तिलाभार्थं मनसो कियत्कालमपेक्षन्ते मानवाः-
स्त्रीकैः । तथा प्रसवावसरे सदनस्य पूयशोणितदूषितत्वेन तथा प्रसवागारीया-
नलस्यातीवदुर्गन्धात्मकतया भवन्ति चित्तानि विजृम्भितानि समोत्राणां विशेष-
संसर्गतः ।

अपिच—शावाशौचे पूज्यपादानां पित्रादिगुरुचरणानां तथास्त्रीयानां-
समोत्रादीनां चोपरमे मनसोऽत्यन्तशोकाकुलतया शारीरिकशौचं प्रति-
दृष्टेरभावात् तेषामन्त्येष्टिक्रियाया नानाविधद्रव्यसाध्यत्वेन तदायोजनार्थ-
धनिकानामपि कियद्दिवसापेक्षित्वात् तथात्येष्टिक्रियाकरणस्य शोकापनोदनो-
पायत्वाच्चेतदनुष्ठानव्रातनिर्वाहय नियमितकतिपयदिनानि निश्चितानि-
महर्षिमिस्त्रिकालप्रेः । तद्दिनान्येवाशौचदिनात्मकत्वेनोच्यन्ते भारतीयेः सर्वेः ।
मनसो विजृम्भितत्वेन किमप्यनुष्ठानं प्रति न भवति प्रवृत्तिर्लोकस्थेति वैज्ञानिक-
सिद्धान्तः । सिद्धान्तमेतदनुमोदते भारविक्रमिः । यथा, “दुःखिते मनसि-
सर्वमसङ्गमिति” ।

अतोऽनेन निरुक्तविवरणेन दृष्टफलकत्वं सुस्पष्टमेव ।

नचात्रापत्कालीनशास्त्रीयप्रायश्चित्तज्ञातोक्तेखनस्यावश्यकीयत्वे साकल्यतः-
प्रायश्चित्तपरिदर्शनमनुचितमिति वाचं, साकल्येन प्रायश्चित्तविभागापरि-
दर्शनेन संक्षेपीकरणासम्भवात् । अतस्तदनुष्ठानं सुसंगतमेव ।

सम्प्रति किमात्मकं प्रायश्चित्तमित्याशङ्कायां प्रकाशयते स्थूलतस्तदधस्तात्-
धर्मशास्त्रीयव्यवस्थानुगत्या । यथा प्रायश्चित्तं नाम पापक्षयसाधनं कर्म, अथवा-
भविष्यद्दुःखापादकाधर्मनाशकारी कार्यविशेषः ।

यथा हारीतः ;—

“प्रयतत्वाहोपचितमशुभं नाशयतीति” प्रायश्चित्तं ।

तस्य व्युत्पत्तिर्यथा ।

अङ्गिराः,—

“प्राथो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।

तपो निश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम्” ॥

निश्चयसंयुक्तं पापक्षयसाधनत्वेन निश्चितमित्यर्थः ; पापं तु वैदिकप्रति-
पाद्योऽनर्थः अनर्थश्चानिष्टसाधनं ।

कपापकारणमुक्तम् याज्ञवल्क्येन, यथा,—

“विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनियद्वाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति” ॥

पापविशेषेषावस्थाविशेषमाह मनुः,—

“शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्यावरतां नरः ।

वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातितां ॥

इह दुश्चरितैः केचित् केचित्-पूर्वकृतैस्तथा ।

प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम्” ॥

यमः,—

“सुरापो ब्रह्महा गोघ्नः सुवर्णस्तेयकृन्नरः ।
पतितैः संप्रयुक्तश्च कृतघ्नो गुरुतल्पगः ॥
एते पतन्ति सर्वेषु नरकीध्वनुपूर्वशः” ।

प्रायश्चित्तमाहात्म्यं यथाह अङ्गिराः,—

“उद्यच्छन् यददादित्यस्तमः सर्वं व्यपोहति ।
तद्वत्-कल्याणमातिष्ठन् सर्वं पापं व्यपोहति ॥
पापं चेत्-पुरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते ।
मुच्यते पातकैः सर्वैर्महाभैरिव चन्द्रमाः” ॥

कल्याणं प्रायश्चित्तं । तस्यावश्यकर्तव्यत्वमाह यमः,—

“तपसोऽन्ते विशुध्यन्ति कर्मणां वा परिक्षयात् ।
तस्मात् कर्तव्यमेतैस्तु प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यै” ॥

कर्मणां भोगेन परिक्षयादित्यर्थः ।

प्रायश्चित्ताहंत्वमाह मनुः,—

“अकुर्वन् विहितं कर्म निषिद्धञ्च समाचरन् ।
प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तौयते नरः ॥
अज्ञानात् यदि वा ज्ञानात्-कृत्वा कर्म विगर्हितम् ।
तस्माद्-विमुक्तिमन्विच्छन् द्वितीयं न समाचरेत्” ॥

प्रायश्चित्तस्य काम्यत्वं नैमित्तिकत्वं नित्यत्वञ्च यथाह जाबालः,—

“काम्यानां सफलार्थञ्च दोषघातार्थमेव च ।
काम्यं नैमित्तिकञ्चातः प्रायश्चित्तमिति स्थितिः ॥
चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यै ।
निन्दैश्च लक्षणेयुक्ता जायन्ते निष्कृतैरसः” ॥

ज्ञानाज्ञानाकृतपापयोः प्रायश्चित्तभेदो यथा,—पद्मिराः—

“अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं न कामतः ।

स्यात्त्वकामकृते यत्तु द्विगुणं बुद्धिपूर्वक” —इति ॥

तथा कामकृतस्य पापस्य सत्यमुद्धृते प्रायश्चित्ते केवलं व्यवहार्यत्वं न-
साकल्येन पापमुक्तत्वमपराधिन इत्याह ।

याज्ञवल्क्यः,—

“प्रायश्चित्तरूपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् ।

कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते” इति ।

तथाचात्र विज्ञानेश्वरः ; उपात्तदुरितनाशार्थं प्रायश्चित्तमित्युक्तं । तत्र-
विशेषमाह प्रायश्चित्तैर्द्वैत्यमाशेषज्ञानाद् यदेनः पापं कृतं तदपेति गच्छति न-
कामतः कृतं, किन्तु तत्र प्रायश्चित्तविधायकवचनवलादिह लोके व्यवहार्यो-
जायते । अत्र च प्रायश्चित्तरूपैत्येनो यदज्ञानकृतमित्युपक्रममात्तत्प्रतियोगि-
तया ज्ञानत इति वक्तव्ये यत्कामत इत्युक्तं, तत् ज्ञानकामयोस्तुल्यप्रदर्शनार्थं ।

तथाहि,—

“विहितं यदकामानां कामात्तद्विगुणं भवेत्” ।

मथा, अबुद्धिपूर्वक्रियायामर्षं प्रायश्चित्तं ।

तथा,—

“क्लेष्टेनाधिगता शूद्रा त्वज्ञानात्तु कथञ्चन ।

कृच्छ्रवयं प्रकुर्वीत ज्ञानात्तु द्विगुणं भवेत् ॥”

इत्यादिभिवचनैर्ज्ञानकामयोस्तुल्यप्रायश्चित्तदर्शनात्तुल्यफलतेव ।

किञ्च—स्वतन्त्रप्रवृत्तिर्विषयकामनाभ्यां नियता तयोरन्यतरापायेऽपि-
तस्या असम्भवात् । अतः कामत इत्युक्तेऽपि ज्ञानाज्ञानत इत्युक्तेऽपि कामः-
प्राप्नोत्यविनाभावात् ।

ननु कामकृते प्रायश्चित्ताभावात् कथं व्यवहार्यत्वं, तदभावज्ञानभिसन्धि-
कृतेऽपराधे प्रायश्चित्तमिति,—

वशिष्ठवचनात्,—

“इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् ।

कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते” इति ॥

मनुवचनाच्चावगम्यते,—नैतत् ।

“यः कामतो मन्त्रपापं नरः कुर्यात् कथञ्चन ।

न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भूयन्निपतनाहते” इति ॥

तथा,—

“बिहितं यदकामानां कामात्तद्विगुणं भवेत्” ।

इति च कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तदर्शनात् ।

यत्तु वशिष्ठवचनं, तस्याप्यकामकृतेऽपराधे प्रायश्चित्तं शुद्धिकरं इत्यभि-
प्रायो न कामकृतेऽपि प्रायश्चित्ताभाव इति ।

यत्तु मनुवचनं,—इयं विशुद्धिरुदितेत्यादि तदपीयमिति सर्वनामपरा-
मृष्टहादशवार्धिकव्रतचर्याया एव ।

“कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते” ।

इत्यनेन प्रतिषेधो न पुनः प्रायश्चित्तमात्रस्य, मरणान्तिकादेः प्रायश्चित्तस्य-
दर्शितत्वात् । ननु यदि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तमस्ति तर्हि पापक्षयोऽपि-
कस्मान्नस्यादविशेषाद्, यदि पापक्षयो नास्ति तर्हि व्यवहार्यताऽपि कथं-
भवति । उच्यते उभयप्रायश्चित्ताविशेषेऽपि फलविशेषः शास्त्रतोऽवगम्यते,
अज्ञानकृते तु सर्वत्र पापक्षयः । यच्च तु ब्रह्महा सुरापो पुरुषस्यगो मातृ-
पितृयोनिस्त्वच्चाङ्गस्तेन नास्ति कनिष्ठितकर्माभ्यासि—पतितात्याज्यपतित-
त्यागिनः पतिताः पातकसंयोजकाश्चेति गौतमोक्तमन्त्रपातकादौ व्यवहार्यत्वं
निषिद्धं, तस्मिन् पतनीये कर्माणि कामतः कृते व्यवहार्यत्वमात्रं न पापक्षय-
इति । नच पापक्षयामावे व्यवहार्यत्वमनुपपन्नं, हे हि पापस्य शक्ती, नरकोत्-
पादिका व्यवहारनिरोधिका चेति । तत्रैतदयत्तवधिनार्थेऽपि व्यवहार-
निरोधिकायाः प्रकोर्विनाशो नानुपपन्नः । तस्मात्पापानगमिऽपि व्यवहार्यत्वं
नानुपपन्नं । यत्तु मनुवचनं,—

अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधा ।

कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात्—इति ॥

तदपि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तप्राप्तये । न पुनः पापक्षयप्रतिपादनपरं ।
अपतनीये पुनः कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तेन पापक्षयो भवत्येव ।

अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति ।

कामतस्तु कृतं मोहात्-प्रायश्चित्तेः पृथग्विधैः ॥

इति मनुस्मरणात् ।

अपतनीयेऽपि कर्मणि कामकृते मरणान्तिकप्रायश्चित्तेषु कल्याणक्षयो-
भवत्येव फलान्तराभावात् ।

“नास्यान्यस्मिन्नोक्तं प्रत्यापत्तिर्विद्यते कल्याणन्तु निश्चयत इत्यापस्तम्ब-
स्मरणात्” । निरुक्तविवरणे विज्ञानेस्वरिणोदृते सत्यपि मानवीयवचनत्रातेऽत्र-
साधारणसन्देहनिरसनायोक्तोच्यते तदेव मानवीयवचनजातं कुल्लूकभट्टकृत-
तत्तद्विवृत्तिसहितं निम्नतः, यथाह मनुः ;—

अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः ।

कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥

अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति ।

कामतस्तु कृतं मोहात्-प्रायश्चित्तेः पृथग्विधैः ॥”

तथाह कुल्लूकभट्टः,—अकामत इति अवुत्तिपूर्वकृते पापे प्रायश्चित्तं-
भवतीत्याहुः पण्डिताः, एके पुनराचार्याः कामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं-
भवतीत्याहुः ।

एतच्च—पृथक्कल्याणभिधानं प्रायश्चित्तगौरवार्थं श्रुतिनिदर्शनादिति ।

इन्द्रो यतीन् शालाह्वकेभ्यः प्रायकत् तमञ्जीला वागित्यवदत् स प्रजापति-
मुपधावत्, तस्मात् तमुपह्वयं प्रायच्छदिति ।

अस्यार्थः—इन्द्रो यतीन् वुत्तिपूर्वकं भ्यः खादितुं दत्तवान् । स-
प्रायश्चित्तार्थं प्रजापतिसमीपमगमत्, तस्मै प्रजापतिरुपह्वयं कर्म प्रायश्चित्तं-

दत्तवान् । अतः कामकारकतेऽप्यस्ति प्रायश्चित्तं । तथा अकामत इति-
अनिच्छातः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति नश्यति, वेदाभ्यासेनेति काम-
कृतविषयप्रायश्चित्तापेक्षया लघुप्रायश्चित्तोपलक्षणार्थं प्रायश्चित्तान्तराचामपि-
विधानात् । रागद्वेषादिव्यामृद्धतया पुनरिच्छातः कृतं नानाप्रकारैः-
प्रायश्चित्तैर्विद्याधनतपोभिः शुध्यतीति गुरुप्रायश्चित्तपरं । अतः पूर्वोक्तस्यै-
वायं व्याकारः । यद्यपि अधिकारिनिरूपणं प्रकृतं, प्रायश्चित्तं त्वनन्तरं-
वक्ष्यति, तथाप्यज्ञानाक्तप्रायश्चित्ताधिकारी ज्ञानाद् गुरुणि प्रायश्चित्तेऽधि-
क्रियत इति । अधिकारिनिरूपणमेवेदं । तथाच स एव,—

“इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्या कामतो द्विजं ।

कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृति न विधीयते” ॥ इति ।

तथाच कुल्लुकभट्टः,—

“इयमिति एतत्तु प्रायश्चित्तं विशेषोपदेशमन्तरेण अकामतो ब्राह्मणवधे-
ऽभिहितं, कामतस्तु ब्राह्मणवधे नेयं निष्कृतिः ; नेतत् प्रायश्चित्तं, किन्त्वतो-
द्विगुणादिकरणात्मकमिति प्रायश्चित्तगोरवाये, न तु प्रायश्चित्ताभावाये ।

“कामतस्तु कृतं मोहात् प्रायश्चित्तैः पृथक्विधैः” ।

इति पूर्वोक्तविरोधात् । अतएव कामकृतपापे प्रायश्चित्तं विधेयमवश्य-
मिति निर्गलितार्थः । प्रायश्चित्तानुष्ठानेनैवमनपगने सत्यप्येनसि साकले-
न व्यवहारनिरोधकशक्तेरपगमात् व्यवहार्यत्वमपराधिन इति सुसिद्धमेव ।
यस्तु कामत इत्यज्ञानकृतेन प्रायश्चित्तेन ज्ञानकृतपापगमो न भवति-
किन्तु व्यवहार्यतामात्रं, ननु सति पापे कथं व्यवहार्यता ; अत्राह-
वचनादिति अयमभिप्रायः । अहंप्रायश्चित्तानुष्ठानेनार्हपापक्षयात् सम्भाव-
च्छर्शनदर्शनादिलघुव्यवहारो न दुष्टः । न तु भोजनपरिण्यादिव्यवहारोऽपि-
वचनादेव । यथा कुनखित्वादिव्याधिसूचितमहापापसङ्गावे व्यवहार्यते-
त्यर्थमुत्पापयन्ति, तन्मन्दं, अकृतप्रायश्चित्तेन पापिना दासीघटोत्कर्गानन्तरं-
कृतप्रायश्चित्तेन सता साकं भोजनादिद्वितीयदलमन्तरा सम्भावणादि-
प्रथमदलस्य याज्ञवल्क्येनात्मनैवाभ्यनुज्ञातत्वात् मिताक्षरोक्तविवरणस्य पूर्वा-

परासङ्गतेष्वान्नेष्ट्यार्थकरणं न याज्ञवल्क्यानुमोदितमेव, कथमिति चेत् प्रदर्शयते-
समिताक्षरं याज्ञवल्क्यवचनं । यथाह—याज्ञवल्क्यः—सविज्ञानेश्वरः—“एवं-
महापातकादिभिः पतितस्य प्रायश्चित्तमुक्तं, यस्मै हत्यादेतन्न विकीर्षति तस्य-
किं कार्यमित्यत आह—

“दासीकुम्भं वह्निर्गामान्निनयेरन् स्ववान्धवाः ।

पतितस्य वह्निः कुर्युः सर्वकार्येषु चैव तं ॥

जीवत एव पतितस्य ये ज्ञातयो बान्धवाः पिष्टमाहपक्षास्ते सर्वे-
सन्निपत्य दासीं प्रेष्या तथा सर्पिण्डादिप्रेषितया आनीतमपां पूर्णं कुम्भं घटं-
ग्रामात् वह्निर्नियेयुः ।

एतच्चतुर्थ्यादिरिक्तातिथिष्वङ्गः पञ्चमे भागे गुर्वादिसन्निधौ कार्यं ।
अयं त्यागो यदा बन्धुभिः प्रेर्यमाणोऽपि प्रायश्चित्तं न करोति तदा द्रष्टव्यः ।
“यदा तु बन्धुत्यागादन्यथा वा जातधैराग्यः, प्रायश्चित्तं च कृतं, तदा किं-
कार्यमित आह—

“चरितव्रत आयाते निनयेरन् नवं घटम् ।

जुगुप्सेरन्न चाप्येनं संवसेयुश्च सञ्जयः” ॥

कृतप्रायश्चित्ते बन्धुसमीपं पुनरायाते तत्सर्पिण्डाद्यास्तैनं संविता नवं-
अनुपपन्नं घटं उदकपूर्णं निनयेयुः । एतच्च निनयनं पुष्पाङ्गदादिस्त्रीर्नोत्तरं-
द्रष्टव्यं ।

“प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णकुम्भमपां नवं ।

तेनैव सार्द्धं प्रास्येयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये” ॥

इति मनुस्मरणात् ।

तत एनं कृतप्रायश्चित्तं ते नैव कुर्यायेयुः । तथा सर्वकार्येषु क्रयविक्रया-
दिषु तेन सह संव्यवहरेयुः । पूर्वोक्तस्य पतितत्यागविधेरतिदेशमाह,—

“पतितानामेष एव विधिः स्त्रीणां प्रकीर्तितः ।

वसो गृहान्तिके देव अन्नं वासः सरङ्गम्” ॥

य एव पुद्गलाणां परित्वागे पिच्छोदकदानविधिः कृतप्रायश्चित्तात्म-
परिग्रहविधिश्च । स एव पतितानां स्त्रीणामपि वेदितव्यः । इवास्तु-
विशेषः पतिताभ्योऽपि ताभ्यः स्त्रीभ्यः कृतोदकादिकर्मभ्यो वासस्पृशपर्यमय-
कुटीर्यहकं प्रधानगृहसमीपे देयं । तथा प्राणधारणमात्रमयं मलिनच-
वस्त्रं पुनः पुद्गलान्तरोपभोगनिवारणसहितं देयं ।

मनुरपि निरुक्तयाज्ञवल्क्यविज्ञानेष्मरामिप्रायं कक्षीकरोत्यनुपदमिव ।

यथा,—

“पतितस्योदकं कार्यं सपितृहर्षान्धवेर्वहिः ।
निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधौ ॥
दासौ-घटमपां पूर्णं पर्य्यस्येत्-प्रेतवत्-यदा ।
अहोरात्रमुपासौरन्नशौचं बान्धवैः सह ॥
निवर्तेरंश्च तस्मात्तु सम्भाषणसहासने ।
प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णकुम्भमपां नवं ॥
तेनैव सार्धं प्रास्येयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये ।
स त्वप्सु तं घटं प्रास्य प्रविश्य भवनं स्वकां ॥
सर्वाणि ज्ञातिकाय्याणि यथापूर्वं समाचरेत् ।
एतमेव विधिं कुर्यात् योषित्सु पतितास्त्रपि ॥
वस्त्रान्नपानं देयं तु वसेयुश्च गृहान्तिके ।
एनस्त्रिभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं किञ्चित् सहाचरेत् ।
कृतनिर्णेषकांश्चैव न जुगुप्सेत कर्हिचित् ॥” इति ।

तथा “पापकारिभिरकृतप्रायश्चित्तेः सह दानप्रतिपदादिकर्मणं किञ्चि-
न्नानुतिष्ठेत् । कृतप्रायश्चित्ताच्चैव कदापि पूर्वकृतपापत्वेन निन्देत् । किन्तु-
पूर्ववदव्यवहरीदिति कुल्लूकभट्टः, अर्थात् क्रयविक्रयादिषु व्यवहरेत् न तु भोजन-
परिचयादिषु । अन्यथा विज्ञानेष्मरकुल्लूकभट्टविरुद्धः परस्परविरोधापत्तेः ।

अतएव निरुक्तपापिनमन्तरेण कामतः पूर्वं कृतपापै-र्मानवैः पश्चादनुष्ठित-
प्रायश्चित्तेः सार्धं भोजनादिसकलकार्येषु व्यवहारोऽनुष्ठेय इति शास्त्रीय-
सिद्धान्तः ।

तथैव कुनश्चत्वादिसांक्रामिकरोगाभिभूतेः सह भोजनपरिषयमाद्यनुष्ठाने-
सति रोगसंक्रामणभियां शास्त्रनिषिद्धेऽपि लोकातो व्यवहारदर्शनात्तदृष्टान्तो-
निव्यूयोजनक इति सुसमोचोर्न । यदपि, अथवा अकारप्रज्ञेपाद-यद्योक्त-
प्रायश्चित्तेन कामतोऽपि पापक्षयो भवत्येव । किन्तु अव्यवहार्यः पापाभावे-
ऽपि वचनात् ।

अतएव मनुः—

“बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्म्मतः ।

शरणागतहन्तृंश्च स्त्रीहन्तृंश्च न संवसेत्” ॥

याज्ञवल्क्यः,—

“शरणागतवालस्त्रीहिंसकान् संवसेन्नतु ।

चौर्यव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानिमान्” ॥

सहायीकृत्यत्वादिप्रमाणजातं यस्तु प्रतिपादितार्थदैपरीत्येन यत्कामकृता-
पराधिनोऽव्यवहार्यत्वं साकल्येन प्रतिपादयन्ति तदपि न धर्म्मशास्त्रसम्मतं ।
धर्म्माचार्यैर्विज्ञानेश्वरादिभिः पूर्वापरासङ्गत्याशङ्कया तादृगर्थस्यानङ्गीकृतत्वात्,
तथा ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि प्रोक्तप्रमाणव्रातप्रकाशितपापजातकारिणो मानवस्व-
स्वकर्तृकप्रायश्चित्तानुष्ठानेन नरकोत्पादिकायाः शक्तेः सत्यप्यगमे व्यवहार-
निरोधकशक्तेरनपगमस्य “न जुशुष्येतेत्यादि” वाक्यवृन्दापवादात्मकैः प्रमाद्यैरेते-
प्रकाशितत्वाच्च ।

हेतुद्वयसत्यत्वप्रदर्शनाय पुनः सूच्यते निरुक्तप्रमाणजातं सव्याख्यान-
मथस्यात् ।

यथाह मनुः—

“वालघ्नांश्चेत्यारभ्य न संवसेदित्यन्तं” ।—

तथाच कुल्लुकभट्टः,—

“अस्यापवादमाह बालज्ञानिति—बालं यो हनवान् कृतोपकारं अप-
काराचरणेन यो विनाशितवान् प्रायश्चित्तार्थमागतं यो हतवान् स्त्रियं च यो-
व्यापादितवान् एतान् यथावत्कृतप्रायश्चित्तानपि संसर्गितया न परिवसेत् ।

तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“शरणागतेत्वारभ्य-इमानित्यन्तं” ।—

तथाच विष्णुनिश्चरः,—

“जुगुप्सेरन्नवाप्येनं सखिश्रेयुश्च सर्वशः” ।

“इत्यस्यापवादमाह—शरणागतादिव्यापादनकारिणः कृतज्ञसहितान्-
प्रायश्चित्तेन क्षोबद्धोषानपि न संव्यवहरेदिति वाचनिकोऽयं प्रतिषेधः, किमिदं-
वचनं न कुर्यान्नहि वचनस्यातिभारोऽस्ति, अतश्च यद्यपि व्यभिचारिणी-
स्त्रीबधेऽप्यीयमेव प्रायश्चित्तं, तथापि वाचनिकोऽयं संव्यवहारप्रतिषेधः” ।
प्रोक्तमतद्वयं न शास्त्रानुगतं केवलं स्वस्वपाण्डित्योत्कर्षापादकमतएव-
परिहृतमेव ।

अथ प्रायश्चित्तिनन्तरं दुपस्थानं, तत्राङ्गिराः,—

“कृते निःशंसये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः ।

भुञ्जानो वर्जयेन्-पापमसत्यं पर्षदि ब्रुवन् ॥

सचेलं प्रयतः ज्ञात्वा क्रिन्नवासाः समाहितः ।

उपस्थाप्य ततः शीघ्रमार्त्तिमान् धरणीं गतः ॥

गात्रैश्च शिरसा चैव न च किञ्चिदुदाहरेत्” ॥

उपस्थानञ्च ब्राह्मणान् वस्त्रादिना तोषयित्वा कार्यं ।

महत्तु पापेषु राज्ञोऽप्युपस्थितिः कार्यत्वाच्च देवसः,—

“स्वयं वा ब्राह्मणैः कृच्छ्रमल्पदोषि विधीयते ।

राज्ञा च ब्राह्मणैश्चैव महत्सु परिचक्षते ॥”

परिषदमाहाजिराः,—

“एकविंशतिसंख्याकैर्मिमांसावेदपारगैः ।
वेदाङ्गकुलैश्चैव परिषत्संप्रलपयेत् ॥
चतुर्विद्यो विकल्पो च अङ्गविद्वर्म्मपाठकः ।
त्रयस्याश्रमिणो वृद्धाः पर्षत्स्यात्तु दशावहा ॥”

मनुः,—

“त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः ।
त्रयस्याश्रमिणः पूर्व्व पर्षत्स्यात्तु दशावरा” ।

अजिराः,—

“एषा तु लघुकार्येषु मध्यमेषु तु मध्यमा ।
महापातकशोधेषु शतशो भूय एव वा” ॥

प्रदर्शनार्थमिदं । यावन्निरैव निरूपणं तावन्निरैव परिषत् । दृष्टार्थत्वादेव
तस्याः । तथाच यमः,—

“एको द्वौ वा त्रयो वापि यद्ब्रूयुर्धर्मपाठकाः ।
स धर्मो ब्रूति विज्ञेयो नेतरेषां सहस्रशः” ॥

प्रायश्चित्ताकथने दोषो यथा,—

“आर्त्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये हिजाः ।
जानन्तो न प्रयच्छन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः ॥
अनर्क्षितैरनाहृतैरपृष्टैश्चैव संसदि ।
प्रायश्चित्तं न वक्तव्यं जानन्निरपि जल्पतः ॥
न्यायतो मार्गमाणस्य क्षत्रियादेः प्रणामिनः ।
अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतमेतत् समादिशेत् ॥

शरीतः,—

“यथा वयो यथा कालं यथा प्रायश्चित्तं ब्राह्मणे ।
प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं ब्राह्मणेर्धर्मपाठकैः ॥
तस्मात् कृच्छ्रमथाप्यर्घ्यं पादं वापि विधानतः ।
ज्ञात्वा बलाबलं कालं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्” ॥

अशक्तावनुग्रहमाह—पराशरः,—

“दुर्वलिऽनुग्रहः कार्य्यस्तथा वै शिशुवृद्धयोः ।
अतोऽन्यथा भवेद्दोषस्तस्मान्नानुग्रहो भवेत्” ॥

स्नेहादिनानुग्रहे दोषो यथा,—

“स्नेहाद्वा यदि वा लोभात्-मोहादज्ञानतोऽपि वा ।
कुर्वन्त्यनुग्रहं ये तु तत्पापं तेषु गच्छति ॥

शास्त्रीयप्रायश्चित्तमुदाहृत्य पश्चादनुग्रहः कार्य्य इत्याहङ्गिराः,—

“कृत्वा पूर्वमुदाहारं यथोक्तं धर्मवक्तृभिः ।
पश्चात्-कार्यानुसारेण शक्त्या कुर्वन्त्यनुग्रहं” ॥

वृहत्वादिभेदात् प्रायश्चित्तं यथा,—

“अशौचित्यस्य वर्षाणि बालो वाष्पमषोडशः ।
प्रायश्चित्तार्हमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च” ॥

अथ पापनिष्कामणादिः । तत्र मनुः,—

“स्थ्यापनेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च ।
पापकृन्मुच्यते पापास्तथा दानेन चापदि” ॥

आपदीत्यनेन अध्ययनतपसोर्दानमनुकल्प इत्युक्तं । एतर्षिसाध्यतिरिक्त-
विषयं । हिंसायां तु दानं सुख्यं ।

यथा भविष्ये,—

“हिंसात्मकानां सर्वेषां कौर्त्तितानां मनौषिभिः ।
प्रायश्चित्तकदम्बानां दानं प्रथम उच्यते ॥”

यथा मनुः,—

“दानेन वधनिर्णयं सर्पादीनामशक्तुवन् ।
एकैकशस्त्ररेतुक्त्वा द्विजः पापापनुत्तये ॥”

सामान्यप्रायश्चित्तानि यथा स्मृतिः,—

“हिरण्यदानं गोदानं भूमिदानं तथैव च ।
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि” ॥

तथाच यमः,—

“शोषणेन शरीरस्य तपसाध्ययनेन च ।
पापकृन्मुच्यते पापाह्वानेन च दमेन च” ।

तथाच मनुः,—

“कृत्वा पापं हि सन्तप्य तस्मात्पापात्-प्रमुच्यते ।
नैतत् कुर्व्यां पुनरिति-निवृत्त्या पूयते नरः” ॥

तथा विष्णुपुराणं ;—

“प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै ।
यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परं” ॥

यमोऽपि,—

“गवाङ्गिका देवपूजा वेदाभ्यासः सरित्प्लवः ।
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि” ॥

नीलमोऽपि—

“गोर्वासोऽश्वा भूमिस्तिला हृतमन्त्रमिति देयानि । एताम्येवानादेशे
विकल्पेन क्रियेरन् एनसि लघुनि लघूनि शुक्लि शुक्लीति” ।

तथा विष्णुपुराणे,—

“एवं विषयभेदाहे व्यवस्थापयानि पुनरुक्त ! ।
प्रायश्चित्तानि सर्वाणि गुरुणि च लघूनि च ॥”
अन्यथा हि महाबाहो ! लघूनामुपदेशतः ।
गुरुणामुपदेशो हि निष्प्रयोजनतां ब्रजेत् ॥

महाभारतेऽपि,—

“यद्यकार्यशतं कृत्वा कृतं गङ्गाभिषेचनं ।
सर्वं दहति गङ्गाभलूलराशिमिवानलः” ॥

व्रतानि शुचिकारणान्याह विश्वामित्रः—

“कृच्छ्रं चान्द्रायणादौनि शुभ्रभ्युदयकारणं ।
प्रकाशे वा रहस्ये वा संशयेऽनुक्तकेऽस्पृष्टे ॥
प्राजापत्यः शान्तपनः शिशुकृच्छ्रः पराककः ।
अतिकृच्छ्रः पर्णकृच्छ्रः सौम्यः कृच्छ्रातिकृच्छ्रकः ॥
महाशान्तपनः शुभ्रैः तप्तकूर्चस्तु पावनः ।
जलोपवासकृच्छ्रश्च ब्रह्मकूर्चस्तु शोधकः ॥
एते समस्ता व्यस्ता वा प्रत्येकमेकशोऽपि वा ।
पातकादिषु सर्वेषु पापकेषु प्रयत्नतः ॥
कार्याश्चान्द्रायणैर्युक्ता केवला वा विशुद्ध्यै ।
शिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं यतिकान्द्रायणं तथा ॥
यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपौलिकाकृति ।
उपवासस्त्रिरात्रं वा मासपक्षस्तदर्द्धकं ॥
षड्विंशदशाहादि कार्यं शुद्धिफलार्थिना ।
उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि ॥

प्रकाशे च रहस्ये च अभिसन्ध्यादपेक्षया ।
जातिशक्तिगुणान् दृष्ट्वा सकृद्-बुद्धिकर्तृ तथा ॥
अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा सर्वं कार्यं यथाक्रमम्” ।

प्रकाशकृते पापे व्रतानि सुखानि । रहस्यकृते जपादीनि ।

यथा प्राजापत्यान्वभिधाय मनुः,—

“एतैर्द्विजातयः शोध्या व्रतैराविष्कृतैः नसः ।
अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैस्तु शोधयेत्” ॥

देवतः,—

“प्रकाश उक्तं यत्किञ्चित्-विंशभागो रहस्यके ।
त्रिंशभागः षष्ठिभागः कल्प्यो जात्यादपेक्षया” ॥ इति ।

अथ प्रायश्चित्तपूर्वाहकृत्यं—शङ्खलिखितौ ।

“व्याप्य केशनखान् पूर्वं घृतं प्राश्य वह्निर्निशि ।
प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत् ॥
प्रायश्चित्तमुपासीनो वाग्यतस्त्रिसवनं स्पृशेत् । इति ।

केशधारणेच्छायां द्विगुणव्रतादिकमाह हारीतः,—

“राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।
केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
केशानां धारणार्थं च द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।
द्विगुणे तु व्रते चोर्णे द्विगुणा दक्षिणा भवेत् ॥
विद्मद्विप्रन्टपस्त्रौणां नेष्यते केशवापनं ।
ऋते महापातकिनो गोहन्तुश्चावकौर्षिनः” ॥

सधवास्त्रीणां विशेषमाह भवदेवभट्टकृतं वचनं ।

“वपनं नैव नारीणां नानुब्रज्याजपादिकं ।
न गोष्ठे शयनं तासां न च दद्यात्-गवाजिनम् ॥
सर्वान् क्षीशान् समुद्धृत्य क्तेदयेदङ्गुलिद्वयम् ।
सर्वत्रैवं हि नारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम्” ॥

अथ धेनुमूल्यव्यवस्था । तत्र सम्बन्धः,—

“प्राजापत्यव्रताशक्तौ धेनुं दद्यात्पयस्विनीम् ।
धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं न संशयः” ॥

पयस्विनीमिति विशेषणं दुग्धोपयोगाय । स च वत्सं विना न सम्भवति ।
अतः सवत्साया एव दानं मुख्यं, तदभावे यथोचितं मूल्यं । तदसम्भवे
पौराणिकत्वं ।

“द्वाविंशत्प्राणिका गावो वत्सः पौराणिको भवेदिति” ।

कात्यायनवचनात् ।

पट्विंशन्मतमिति कृत्वा पठन्ति,—

“धेनुः पञ्चभिरादृशानां मध्यानां त्रिपुराणिकी ।
कार्षापणैकमूल्या हि दग्धिद्राणां प्रकीर्त्तिता” ॥

प्रायश्चित्तोत्तरकर्त्तव्यानि यथाह भविष्ये,—

“क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानां तु भोजनम् ।
शुद्धयर्थमिति तत्-प्रोक्तं दैनतेय ! मनीषिभिः ॥”

जाबालः,—

“आरम्भे सर्व्वकृच्छ्राणां समाप्तो च विशेषतः ।
आज्येनैव हि शालाग्नौ जुहुयादाहुतीः पृथक् ॥
श्राद्धं कुर्यात्-व्रतस्यान्ते गोहिरण्यान्नदक्षिणम्” । इति ।

प्रायश्चित्तानन्तरं गोभ्यो यवमं दद्यात् । यदि गावस्तद्वत्क्षणं न गृह्णीयु-
स्तदा पुनस्तत्प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् । यथाह हारीतः,—

“स्वशिरसा यवसमादाय गोभ्यो दद्यात् यदि ताः प्रमुदिता गृह्णीयुरथैनं प्रवर्त्तयेयुः” । एनं कृतप्रायश्चित्तं विद्यादितरथा न इति । जातिशक्ति-
गुणापेक्षेत्यादि निरुक्तप्रमाणतो जातिशक्त्याद्यनुसारेण स्थूलतः प्रायश्चित्तस्य-
सत्यपि कथिते गुरुलाघवे जातेः कस्याः कीदृक् प्रायश्चित्तं विधेयमित्याशङ्क्य-
तन्निर्णयिमाह ।

मिताचरायां तद्वद्विष्णुः,—

“विप्रे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये मतम् ।

वैश्येऽर्द्धं पादशेषं तु शूद्रजातिषु शस्यते” ॥ इति ।

सान्तपनादिव्रतव्रतमुपरितः प्रोच्यापि तत्तत्स्वरूपानिर्णयात् प्रकाशयन्ते-
तत्तत्स्वरूपाणि निम्नतः ;—

यथोत्कलदेशप्रचलितपण्डितसर्वस्वे,—

तथा तमकच्छस्वरूपं,—

“वाहमुष्णं जलं पीत्वा त्यहमुष्णं पयः पिवेत् ।

वाहमुष्णं घृतं पीत्वा वायुभक्ष्यो दिनत्रयम्” ॥

तथा सान्तपनकच्छस्वरूपं,—

“गोमुत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

जग्ध्वा परेऽङ्गुपवसेत्-कच्छं सान्तपनं चरन्” ॥

पूर्वेष्टुराहारान्तरपरित्यागेन गोभृत्वादीनि पीत्वा परेऽङ्गुपवसेदिति-
हैरातिकसान्तपनकच्छं । गोमुत्रादीनां परिमाणमुपरि वाच्यं ।

तथा ब्रह्मकूर्चस्वरूपं,—

“पूर्वेष्ट्युरुपवासी सन्नपरेष्ट्युः समन्तकम् ।

पञ्चगव्यं यदश्नाति ब्रह्मकूर्चः स उच्यते” ॥

यदाह पराशरः,—

“गोमुत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

निर्दिष्टं पञ्चगव्यं च पवित्रं कायशोधनम् ॥

गोमूत्रं ताम्रवर्णायाः श्वेतायाश्चैव गोमयम् ।
 पयः काञ्चनवर्णायाः नीलायाश्च तथा दधि ॥
 घृतं च कृष्णवर्णायाः सर्वं कापिलमेव वा ।
 अलाभे सर्ववर्णानां पञ्चगव्येष्वयं विधिः ॥
 गोमूत्रं मासकास्त्वष्टौ गोमयस्य तु षोडश ।
 क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दधस्तु दश कौर्त्तिताः ॥
 गोमूत्रवद्घृतस्याष्टौ तदहं तु कुशोदकम् ।
 गायत्रेति च गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ॥
 आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्रावणेति वै दधि ।
 तेजोऽसि शुक्रमत्याजं देवस्य त्वा कुशोदकम् ॥
 पञ्चगव्यमृचा पूतं होमयेदग्निसन्निधौ ।
 सप्तपर्णाश्च ये दर्भा अक्लिन्नायाः शुकत्विषः ॥
 एतैरुद्धृत्य होतव्यं पञ्चगव्यं यथाविधि ।
 ईरावती इदं विष्णुर्मानस्तोकेन संवती ॥
 एताभिश्चैव होतव्यं हुतशेषं पिवेद्द्विजः ।
 प्रणवेन समालोड्य प्रणवेनाभिमन्त्र्य च ॥
 प्रणवेन समुद्धृत्य पिवेत्तत्-प्रणवेन तु ।
 मध्यमेन पलाशस्य पद्मपत्रेण तत्पिवेत् ॥
 स्वर्णपाद्रेण ताम्रेण ब्रह्मतीर्थेन वा पुनः ।
 यत्त्वगस्थिस्थितं पापं देहे तिष्ठति मानवं ॥
 ब्रह्म कर्चीपवामस्तु दहत्यग्निर्विवस्वन'मिति ।

तथा पादकृच्छ्रस्वरूपं,—

“एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन चैवायं पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः” ॥

अयाचितेन स्वप्रेरणाविरहपूर्वकस्वयाज्जारहितेन ।

एकभक्तादीनां याससंख्यातु—

“सायं तु द्वादश यासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः ।

चतुर्विंशत्याद्याश्च परं निरशनं स्मृतम्” ॥

सायंनक्ते,—प्रातरेकभक्ते—यासस्थौल्यं तु,—

“कुक्कुटाण्डप्रमाणं तु यथास्यं सम्बिशेत्-मुखम्” ।

तथा प्राजापत्यकृच्छ्रस्वरूपं,—

“व्रह्मं प्रातः व्रह्मं सायं व्रह्ममद्यादयाचितम् ।

व्रह्मं परं च नाश्नीयात्प्राजापत्यं चरन् द्विजः” ॥

यासपरिमाणं तु पूर्ववत् ।

तथाऽर्चककृच्छ्रस्वरूपं,—

“सायं प्रातस्तथैवैकं दिनद्वयमयाचितम् ।

दिनद्वयं तु नाश्नीयात् कृच्छ्राङ्गं तत् विधौयते” ॥

तथातिक्कृच्छ्रस्वरूपं,—

“अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात् पाणिपूरान्नभोजनः” ।

अयमेव प्राजापत्यकृच्छ्र एव । पाणिपूरान्नभोजनः—द्वाविंशत्यादि-
यासस्थाने त्रिदिनेष्वेकैकं स्वप्रसूतिमात्रभोजनं ।

तथा कृच्छ्रातिकृच्छ्रस्वरूपं,—

“कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दियसानेकविंशति” ॥

पयसा वर्त्तनमिति विशेषः जलेन ।

तथा पराकस्वरूपं,—

“द्वादशाहोपवासेन पराकः परिकीर्तितः” ।

तथा सौम्यकृच्छ्रस्वरूपं,—

“पिण्याकाचमतक्राम्बुसक्त्यूनां प्रतिवासरम् ।

एकरात्रोपवासश्च सौम्यकृच्छ्रोऽयमुच्यते” ॥

पिण्याकाचमनादिवर्त्तनेन षड्दिनसाध्यो बोध्यः ।

तथा तुलापुरुषाख्यकृच्छ्रस्वरूपं,—

“एषां तिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ।

तुलापुरुष इत्येष ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः” ॥

एषां पिण्याकादीनां क्रमेणैकैकस्य तिरभ्यामात्यञ्चदशाहमाध्याऽयं कृच्छ्रः ।

पञ्चदशाहविधानादुपवासरहितः” ।

तथा चान्द्रायणस्वरूपं,—

“तिथिवृद्ध्या चरेत्-पिण्डान् शुक्ले शिष्यगण्डसम्मितान् ।

एकैकं वर्द्धयेत्-पिण्डं शुक्ले कृष्णे च क्वासयेत् ॥

इन्दुर्जये न भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिः” ।

चन्द्रस्य क्वासवृद्धिभ्यामयनमिवाचरणं यन्मिन् कर्षाणि तच्चान्द्रायणं-
मज्ञायां दीर्घः” । इदं यववत् प्रान्तयोरल्पत्वेन मध्ये स्थूलत्वेन च यवमध्य-
मित्युच्यते ।

“अनादिष्टेषु पापेषु शुद्धिश्चान्द्रायणेन तु ।

धर्मार्थं यश्चरदेतच्चन्द्रस्येति सलोकताम् ॥

यच्चोक्तं यत्र वा नोक्तमिह पातकनाशनम् ।

प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शोधयेन्नात्र मंशयः” ॥

कृच्छ्रचान्द्रायणादीनामतिकर्षव्यतामाधारण्यमिदानीं प्रदर्शयन् निम्नतः ।

यथा तत्रैव,—

“कृत्वा त्रिसवणस्नानं कृच्छ्रे चान्द्रायणे तथा ।
पवित्राणि जपेत्-पिण्डान् गायत्र्या परिमन्त्रयेत्” ॥

कच्छ्रे प्राजापत्यादिके—

“मावित्नीञ्च जपेन्नित्यं पवित्राणि च सर्वशः ।
महाव्याहृतिभिर्होमः कर्त्तव्यः स्वयमन्वहम् ॥
अङ्गुलप्रये स्थितं पिण्डं गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।
प्राश्याचम्य पुनः कुर्यादपरस्याभिमन्त्रणम् ॥
पूर्वं व्रतं गृहीत्वा तु नाचरेत्-काममोहितः ।
जीवन् भवति चण्डालो मृतस्तत्रैव जायते” ॥
चरेत् भक्षयेत् ।

अथ यथा व्रतग्रहणविधिस्तत्रैव,—एतानि कच्छ्रचान्द्रायणादीनि पाप-
प्रायश्चित्तार्थमनुष्ठेयान्ते । तदा केशवपनपूर्वकं व्रतात् पूर्व्वद्युः सायं काले-
ग्रहीतव्यानि, अभ्युदयार्थं तु नेव वपनम् ।

“सर्वपापेषु सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकम् ।
ग्रहणं संप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्ते चिकीर्षिते ॥
दीयते नखरोमादीन् प्रवाप्य स्नानमाचरेत् ।
भस्मगोमथमृद्वारि पञ्चगव्यानि कल्पयेत् ॥
मलापकर्षणं कार्यं वाह्याशौचोपशुद्धये ।
दन्तधावनपूर्वेण पञ्चगव्येन संस्कृतम् ।
व्रतं निशामुखे याज्ञं वहिस्तारकदर्शने ॥
आचक्षाणः परं मौनी ध्यायन् दुष्कृतमात्मनः ।
मनःसन्तापनं तीव्रमुद्वहेच्छोकमन्ततः” ॥

दिनान्ते व्रतस्य दिनस्य पूर्वद्युः सायं वह्निः ग्रामादह्निः ।

“आराग्ने सर्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः ।

आज्येनैव हि शालाग्नौ जुहुयाद्व्याहृतीः पृथक् ॥

गात्राभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं ताम्बूलमनुलेपनम् ।

व्रतस्थो वर्जयेत्-सर्वं यच्चान्यद्-वलकारकम्” ॥

स्त्रियाद्येवं व्रतपरिग्रहः कार्यः केशनखरोमवपनवर्जं ।

“विद्वद्विप्रनृपस्त्रीणां नेष्यते केशवापनं ।

ऋते महापातकिनौ गोहन्तुश्चावकौर्गिनः” ॥

इति वचनात् ।

कृच्छ्राणामेतेषां कर्त्तव्यत्वाशक्तावुक्तो धेनुदानविधिस्तत्रैव । यथा,—

“प्राजापत्ये भवेद्धेनुः तिस्रः सान्तपने तथा ।

पञ्च चान्द्राणे प्रोक्ताः चतस्रो-वाथ धेनवः ॥

पराके द्वे तु निर्दिष्टे तप्तकृच्छ्रे तथैव च ।

द्वेऽतिकृच्छ्रे समाख्याते धेनुः पञ्चपुराणिका ॥

कृच्छ्रे पञ्चातिकृच्छ्रे द्विगुणमहरहस्त्रिंशदेव तृतीये ।

चत्वारिंशच्च तप्ते तदनु च रचयेत्-सार्द्धमासं पराके ॥

कृच्छ्रे सान्तापनाख्ये भवति षडधिका विंशतिः सेव ह्रीना ।

द्वाभ्यां चान्द्रायणे स्यात्तपसि कृशवलो भोजयेद्विप्रमुष्यान् ॥

पञ्चाहे तु चरेत्-कृच्छ्रं दगाहे तप्तकृच्छ्रकम् ।

पराकस्त्वर्द्धमासे स्यान्मासे चान्द्रायणं चरेत् ॥

मासवये तु कुर्वीत कृच्छ्रं चान्द्रायणद्वयम् ।

षाण्मासिकव्रते तावत्-कृच्छ्राद्धमभिधीयते” ॥

वाक्यमिदं न साधारणं किन्तु शक्त्यपेक्षया प्रयोज्यं । कृच्छ्राद्धमतिकृच्छ्रं ।

अथ वाधिकव्रतविधिस्तत्रैव । “वर्षेण माध्यं कर्म वार्षिकं ।

तत्र सुमन्त्रः,—

“यद्यप्यसक्तदभ्यस्तं बुद्धिपूर्वमघञ्च यत् ।
तच्छृङ्गात्यवक्तृच्छ्रेण महतः पातकादृते” ॥

अवक्तृच्छ्रेण,—

“प्राजापत्यक्रियाशक्तो धेनुं दद्यात् विचक्षणः ।
धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं न संशयः ॥
गवामभावे निष्कं स्यात्तद्वै पाद एव वै”ति । पराशरः ।

तदभावे गायत्रीजप उदवासो वा कार्यः ।

“कृच्छ्रेऽयुतं हि गायत्र्या उदवासस्तथैव च ।
धेनुप्रदानं विप्राय सममेतच्चतुष्टयम्” ॥ इति पराशरः ।

उदवास उदकसमीपे वामः । तथा वाक्यं,—देशकालवाक्यानन्तरं ममे-
तज्जन्मप्रभृतिबुद्धिपूर्वसक्तदत्यन्ताभ्यासकृतमहापातकव्यतिरिक्तोपपातकादिच-
यार्थं सुमन्त्रूक्तानां त्रिंशत्कृच्छ्राणां कर्त्तव्यत्वेन प्राप्तानां साक्षादनुष्ठानाशक्तौ-
तत्प्रतिनिधित्वेन प्रतिप्राजापत्यमेकैकधेनुव्यवस्थया त्रिंशद्देनूनां दातव्यत्वेन-
प्राप्तानां साक्षाद्दानासम्भवे प्रतिधेनु निष्कनिष्कार्दनिष्कपादव्यवस्थया यावद्-
भवति तावत्-परिमितमग्निपुराणोक्तमग्निदेवतं काञ्चनं तुभ्यमहं संप्रददे ।
तेभ्यो-दातुमहमुत्सृज इति वा ।

अथ हेवार्धिकव्रतविधिर्यथा,—

“जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्-पातकं तूपपातकम् ।
तावदावर्त्तयेत्कृच्छ्रं यावत् षष्टिगुणं भवेत्” ॥

वाक्यं,—ममेतज्जन्मप्रभृति-ज्ञानाज्ञानसक्तदत्यन्ताभ्यासकृतमहापातकाति-
पातकव्यतिरिक्तपापचयार्थं षष्टिकृच्छ्राणां कर्त्तव्यत्वेन प्राप्तानामित्यादि सर्व-
पूर्जवत् । त्रिंशद्देनूनामित्यत्र षष्टिधेनूनामिति विशेषः ।

अथ त्रैवार्षिकव्रतविधिः ।

यथा,—

“त्रैवार्षिकं भूणहत्यायामुदक्यागमे तथा ।

गोवधे च तथा कुर्यात्-परस्त्रीगमनेऽपि च” ॥

वाक्यं,—एतज्जन्मप्रभृतिभूणहत्यादिजनितपापत्रयार्थं शङ्कोक्तानां नवति-
कच्छ्राणामिति । सर्वं पूर्ववत् । षष्टिधेनूनामित्यत्र नवतिधेनूनामिति विशेषः ।

अथ षाड्वार्षिकव्रतविधिः ।

यथा,—

“जन्मप्रभृति पापानि विविधानि बहूनि च ।

कृत्वावाक् ब्रह्महत्यायाः षडब्दं कृच्छ्रमाचरेत्” ॥

वाक्यं,—एतज्जन्मप्रभृतिब्रह्महत्यादिमहापातकव्यतिरिक्तबहुविधपापत्रयार्थं
अशीत्यधिकशतकृच्छ्राणां कर्त्तव्यत्वेनेत्यादि । सर्वं पूर्ववत् । अशीत्यधिकशत-
धेनूनामिति विशेषः ।

अथ द्वादशवार्षिकव्रतविधिः ।

यथा अकामकृतविषये,—

“रुक्मस्तेयी मुगपश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।

व्रतेनानेन शुध्यन्ति महापातकिनस्तिमे” ॥

अनेन द्वादशवार्षिकेण । वाक्यं,—एतज्जन्मप्रभृत्यकामकृतसकृदत्यन्ता-
भ्यासजनितब्रह्मवधादिमहापातकत्रयार्थं शङ्कोक्तानां षष्ट्यधिकशतत्रयाणां-
कृच्छ्राणां कर्त्तव्यत्वेनेत्यादि । सर्वं पूर्ववत् । षष्ट्यधिकशतधेनूनामिति विशेषः ।
धेनुदानासम्भवेऽयुतजपस्य एककृच्छ्रप्रतिनिधित्वोक्तैर्यावत्कृच्छ्रानुरूपं कार्यं ।
अथवा समधेनुदानमिति गौतमः, वाक्यं,—मर्मतज्जन्मप्रभृतिज्ञानान्ज्ञानतः-
सकृदत्यन्ताभ्यासकृतमहापातकातिपातकव्यतिरिक्तसर्वपापत्रयार्थं कृच्छ्राति-
कृच्छ्रचान्द्रायणाचरणं प्राप्तं, तदशक्तौ कृच्छ्रे धेनुरतिकृच्छ्रे धेनुद्वयं चान्द्रायणे-
धेनुचतुष्टयमिति तत्प्रतिनिधित्वेन समधेनवो दातव्यत्वेन प्राप्ताः सम्प्रति-

तासासम्भवे प्रतिधेनु निष्कपादव्यवस्थया यावद्भवति तावत्परिमितं काञ्चनं-
तुभ्यमित्यादि” ।

अथ पापोद्देशोक्तेखपूर्वकं पापस्वरूपपापभेदनिरूपणं ।

पापोद्देशे विष्णुर्यथा प्रायश्चित्तविवेके,—

“अथ पुरुषस्य कामक्रोधलोभाख्यरिपुत्रयं सुघोरं भवति परिग्रहप्रसङ्गा-
दर्थात् विषयप्रसङ्गात् विशेषेण गृह्याश्रमिणस्तेन रिपुत्रयेणायमाक्रान्तोऽति-
पातकमहापातकानुपातकोपपातकेषु वर्त्तन्ते जातिभ्रंशकरेषु संकरीकरणेषु-
अपात्रीकरणेषु मलावहेषु प्रकीर्णकेषु” । अनेन नवविधत्वं पापस्योक्तं । किं-
तावत्पातकं ? तत्र महापातकाधिकारे मनुः—

“असम्भाष्या असंयोज्या अविवाद्या ह्यपाठिनः ।

चरयुः पृथिवीं दौनाः सर्वधर्मवहिष्कृताः” ॥

अतो महापातकेषु द्विजातिकर्मानधिकारः, एतद्विहितद्वादशवार्धिक-
प्रायश्चित्तापनेयत्वादतिपातकानुपातकयोरपि । अतो द्वादशवार्धिकप्रायश्चित्ता-
पनेयार्हं पापं पतनं । द्विजातिग्रहणं प्राधान्यार्थं शूद्रस्यापि वाक्यान्तरेण
पातित्याभिधानात् ।

अथवा द्विजातिकर्मानधिकारापादकं पातकं पतनं । अनधिकारश्च-
महापातके श्रुत-एव, अनुपातकेऽपि तत्समत्वादुपपातकादो क्वचित्पततीति-
श्रुतेः, अतिपातके च ततो गुरुत्वाल्लभ्यते । यद्वा महापातकानपकष्ट-
पातकं पतनं अनुपातकस्य तत्समत्वादुपपातकादेश्च क्वचित् पततीत्यभिधा-
नात् अपकर्ष एव । अतः सद्यः पतति मांसेनेति, शूद्रावेदी पतत्यत्वेरित्यादि-
मनुवचनं निन्दार्थं । तथापि पतितशब्दोऽयं पापकारिवचनः ।

यथःह मनुः,—

“यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।

स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये” ॥

तथाच कुल्लूकभट्टः,—यो येनेति, पतितशब्दोऽयं पापकारिवचनः सकल-
पापानामविशेषपाठात् । एषां पतितानां मध्ये यो येन पापकारिणा सह-

पूर्वोक्तं संसर्गं करोति स तस्यैव व्रतरूपं प्रायश्चित्तं कुर्यात्, न तु मरणान्तिक-
मित्यभिहितं । तदपि व्रतं संसर्गिणा क्रियमाणं ब्रह्महा हादश समा-
इत्यादिकं पादहीनं कर्त्तव्यं ।

तथाच व्यासः,—

“यो येन संसृजेद्वर्षं सोऽपि तत्समतामियात् ।

पादन्यूनं चरेत् सोऽपि तस्य तस्य व्रतं द्विजः” ॥

तथाच विज्ञानेश्वरः,—“ननूपपातकादीनां कथं पातकत्वं पतनहेतुत्वा-
भावात् । यदि तेषामपि पतनहेतुत्वं तर्हि मातृपितृसखभ्रातृ-इत्यादि-
परिगणनमनर्थकं । अथैवमुच्यते—यद्यपि महापातकतत्समेष्विव सत्यः—

पातित्यहेतुत्वं नास्ति तथाप्यभ्यासापेक्षया पातित्यहेतुत्वमविरुद्धं ।
निन्दितकर्मभ्यासी गौतमवचनादिति । अभ्यासस्तु तस्मिन्निन्दितकर्मणि-
यावत्प्रत्यक्षमाने महापातकतुल्यत्वं भवति तावानभ्यासः पातित्यहेतुः ।

युक्तमतोऽभ्यासापेक्षयोपपातकादेः पतनहेतुत्वमिति ।”

प्रकृतमभिधीयते । मनुना अष्टविधं पापं महापातकादिप्रकीर्णकान्त-
मुक्तं—नातिपातकं ज्ञानादज्ञनाद्वा सकृदभ्यासाद्वा तत्र मरणान्तिकाभि-
धानात्, तस्य चानिर्देशत्वात् तस्य चानिर्देशत्वमिति प्रायश्चित्तविशेषनिरूपणार्थ-
एवहि पापविशेषनिर्देशः । अतिपातकप्रायश्चित्तस्य तु मरणस्य ज्ञानाज्ञान-
सकृदभ्यासादिभिर्विशेषतो निरूपणाभावात् तत्पापस्य चानिर्देशत्वमिति
भावः ।

किमतिपातकं तदाह विष्णुः,—

“मातृगमनं दुहितृगमनं श्रुपागमनमित्यतिपातकानि” ।

सम्प्रति महापातकादिनवविधपातकानां प्रत्येकं सप्रमाणतद्विवेचनोन्नेषपूर्वक-
मुद्भाव्यते प्रायश्चित्तव्यवस्थाधस्तादुपस्थाकर्म । तत्र नवविधानामेतेषां
पापानामन्तराले महापातकव्रतस्य प्रायश्चित्तातिशयेन गुरुत्वादित्यतो-
निरूप्यते महापातकव्रतं यथा,—

प्रायश्चित्तमनोहरे:—

“ब्राह्मणो न च हन्तव्यः सुरा पेया न च द्विजैः ।
 ब्राह्मणस्पर्णहरणं न कर्त्तव्यं कथञ्चन ॥
 गुरुपत्नौ न गच्छेत् न च तैः सङ्गमं चरेत् ।
 महापातकसञ्ज्ञा तु निर्दिष्टेषा मनीषिभिः” ॥ इति ।

तत्र महापातकसामान्यप्रायश्चित्तानि । यथाह शङ्खः,—

“नित्यं त्रिषवणस्त्रायी कृत्वा पर्णकुटीं वने ।
 अधःशायी जटाधारी पर्णमूलफलाशनः ॥
 ग्रामं विशेत् भिक्षार्थी स्वकर्म परिकीर्त्तयन् ।
 एककालं समञ्जानो वर्षे तु द्वादशे गते ॥
 रुक्मस्तेयौ सुरापश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
 ब्रतेनैतेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्वमे” ॥ इति ।

विष्णुः,—

“अश्वमेधेन शुद्धेयुर्महापातकिनस्त्वमे ।
 पृथिव्यां सर्वतौर्यानां तथाऽनुसरणेन वा ॥”

यथा देवलः,—

“तीर्थे पुण्यतमे यथावद्देहसन्नगासात् ब्राह्मणो महापातकात् प्रमुच्यते ।
 धर्मयुक्ते श्रोत्रहे ग्रामघातादिषु प्राणत्यागात् पूयते क्षत्रियः शस्त्रीपजीविनश्च ।”
 महापातकानुवृत्तौ च्यवनः,—“आसेतुदर्शनात् पूतो भवति अश्वमेधावभृथ-
 स्नानात् पूतो भवत्युभयशिरसं वा प्रदाय ब्राह्मणेभ्यः पूतो भवति । उभयतो-
 मुखी” ।

पराशरः,—

“चातुर्विद्योपसम्पत्तौ ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
 सेतुं पश्येत्-समुद्रस्य प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥

सेतुबन्धं तथा पश्येत्क्षमामार्गं महोदधेः ।
दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ।
रामभद्रसमादेशान्नलसञ्चयसञ्चितम्” ॥

प्रायश्चित्तमकृत्वा सेतुबन्धं पश्येदित्यर्थः ।

तथा ब्रह्मपुराणे,—

“एवं वै स्तूयमानस्तु देवदेवो महेश्वरः ।
उवाच राघवं वाक्यं भक्तिनम्रं पुरस्थितम् ॥
त्वया चह कृते स्थाने मदीये रघुनन्दन ! ।
आराध्यमानं मां राम पश्येयुरिह सागरं ।
महापातकयुक्ता वै तेषां पापं विनङ्कयति” ॥

अथ क्रमप्राप्तब्रह्मवधप्रायश्चित्तविवेचनं । तत्र ब्रह्मवधप्रायश्चित्तार्थं प्रथमं वध-
एव निरूप्यते । वधो नाम प्राणोत्क्रान्तिकारको व्यापारविशेषः । तत्राहाम्नेय-
पुराणे,—“स्यात् प्राणवियोगफलो व्यापारे हननं स्मृतमिति” । स च द्विविधः,—
कामकृतोऽकामकृतश्च । कामकृतोऽपि द्विविधः । सगुणब्राह्मणवधो निर्गुण-
ब्राह्मणवधश्च ।

यथाहाद्ये भविष्यपुराणे,—

“सगुणैर्विहते कामान्निष्कृतिर्न विधीयते” ।
सगुणं ब्राह्मणं वालं मातरं पितरं गुरुम् ।
यो हन्यात्-बुद्धिपूर्वन्तु भवेत्तस्य प्रबासनम्” ॥

मनुरपि,—

“कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ।”

व्यासोऽपि,—

“कामतो ब्राह्मणवधे जीवतां नास्ति निष्कृतिः” ।

अङ्गिराः,—कामकारानुवृत्तौ,—

“शरीरं न दहेद्यावत् ब्रह्महा पापकृत्तमः ।
तावत्तस्य न शुद्धिः स्यात्-भगवान्मनुरब्रवीत् ॥
प्राणान्तिकं तु यत्-प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः ।
तत्तु कामकृतं प्राप्य विज्ञेयं नाव संशयः” ॥

आदित्यपुराणे,—“कामतो मरणान्तिकीति ।”

कामकृतलक्षणमाह हारीतः,—

“मनसा संकल्पयति वाचा वदति कर्मणा करोतीति कामकृतं ।

द्वितीयपक्षे कामकृतनिर्गुणब्राह्मणवधे चाह,—

भविष्यपुराणे,—

“जातिमात्रं हते विप्रे कामतो यद्भवेत् शृणु ।
चरेद्वाद्दशवर्षाणि कृत्वा श्वशिरोध्वजम्” ॥ इति ।

अकामकृतब्राह्मणवधोऽपि द्विविधः । सगुणब्राह्मणवधो निर्गुणब्राह्मण-
वधश्च ।

आद्ये आह भविष्यपुराणे,—

“हनने गुणयुक्तस्य एतदेव प्रकीर्तितम् ।
अकामतः सुरश्रेष्ठ ! ऋषिभिर्गौतमादिभिः” ॥

एतदेव द्वादशवर्षार्थिकमेव ।

“ब्राह्मणो ब्राह्मणं हन्याज्जातिमात्रो गुणान्वितम् ।
प्रायश्चित्तमिदं कुर्यादेकं पापविशुद्धये ॥
ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटौ कृत्वा वने वसेत् ।
अबुद्धिपूर्वं भिक्षाशो कृत्वा श्वशिरोध्वजमिति” ॥

श्वशिरोध्वजमिति —श्वशिरोऽन्वितं ध्वजं चिह्नं कृत्येत्यर्थः । श्वशिरश्च-
हतब्राह्मणस्यैव । “ब्राह्मणं हत्वा तस्य शिरः कपालमादायेति” शातातपव-
चनात् । तदल्लामे तज्जातीयं कार्यमित्येके ।

द्वितीयमाह भविष्यपुराणे,—

“कपाली देवशार्दूल ! भिक्षाशौ पापशुद्धये
हन्ता चेद्गुणवान् धीर अकामान्निर्गुणो हतः ।
ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटौ कृत्वा वने वसेदिति” ॥

तथाच मनुः,—

“ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटौ कृत्वा वने वसेत् ।
भैक्ष्याख्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरोद्धजः ॥
भिक्षाशौ विचरेद्ग्रामं वनैर्यदि न जीवति” ।

एतेन द्वादशवर्षैः षष्ट्यधिकशतत्रयप्राजापत्यानि भवन्ति । कायेन तत्-
करणाशक्तौ षष्ट्यधिकशतत्रयधेनवो दातव्यत्वेन भवन्तीति । इदं द्वादश-
वर्षिकप्रायश्चित्तं साक्षादहन्तुरेवाकामकृतस्य” । “तथात्र जिकनोक्तं यथा,—
यस्मिन् दिने गृहीतयावज्जीवन्नतसंकल्पस्तस्मिन्नेव दिने म्रियते तथापि शुद्धो
भवति । तथा द्वादशवर्षिकव्रतारम्भेऽपि । न त्वाममाप्तत्वादशुद्धिशङ्का कार्या ।
द्वादशवर्षिकादिविधिभिरैवास्यार्थस्य स्वहस्तितत्वात् । अन्यथा ग्राममाप्ति-
शङ्कया प्रवृत्त्यभावे विधिरनर्थकः स्यात्” ।

यथाह बृहन्ननुः,—

“प्रायश्चित्ते व्यवसिते कर्त्ता यदि विपद्यते ।
शुद्धस्तदहरेवासाविह लोके परत्र च” ॥ इति ।

धर्मार्थव्रतेष्वेवमेव अङ्गिराः,—

“यो यदर्थं चरेद्धर्ममप्राप्य म्रियते तु तत् ।
स तत्पुण्यफलं प्रेत्य प्राप्नुयान्मनुरब्रवीत्” ॥ इति ।

निरुक्तप्रमाणव्रातानुगत्या लिख्यते प्रायश्चित्तव्यवस्था संज्ञेपतोऽधस्तात् ।

अकामतो ब्राह्मणकर्त्तृकब्रह्मवधे प्रायश्चित्तानि ।

यथा,—द्वादशवर्षिकव्रतं तदशक्तौ धेनुदानं ।

तत्परिमाणं षष्ट्यधिकशतत्रयधेन्वात्मकं ॥

तदशक्तौ चूर्णीदानं धेनोरिकस्याः त्रिकार्षापणात्मकनिम्नतममूल्यानु-
सारिणाशीत्यधिकसहस्रकार्षापणपरिमितं । तल्लभ्यद्विरिण्यादिकं वा । दक्षिणा-
शतधेन्वत्मिका । तदशक्तौ त्रिशतकार्षापणाः । कामोतो ब्राह्मणकस्तृकब्रह्मवधे-
प्रायश्चित्तानि,—

याश्चवस्कोक्तप्रकारेण मरणं, तथा ।

“लोमभ्यः स्नाहीति ऋचा लोम प्रभृति वै तनुं ।

मज्जन्तां जुहुयाद्वापि मन्त्रैरेभिर्यथाक्रमं ॥

एतस्मै कलौ ब्राह्मणेतरपरम् ।

तदशक्तौ द्विगुणादशवार्षिकव्रतं । तदशक्तौ धेनुदानं विंशत्यधिक-
मशतधेन्वात्मकं, तदशक्तौ चूर्णीदानं षष्ट्यधिकैकविंशतिशतकार्षापणात्मकं ।
तल्लभ्यस्वर्णादि वा । दक्षिणा द्विशतधेन्वात्मिका । तदशक्तौ षट्शतकार्षापणाः ।

अथ तद्वधेऽनुग्राहकादीनां प्रायश्चित्तविवेचनं, संक्षेपाद्यं साक्षाद्वधक-
स्तृप्त्यनुग्राहकानुमतिनिमित्तरूपकारणभेदात् पञ्चप्रकारो वधः ।

ननु कया गीत्याऽनुग्राहकादीनां वधकारणत्वं तत्प्रकाशयतेऽधः ।

वधस्य पलायनादिनिरोधकोऽनुग्राहकः ।

उद्देश्यत्वे सति हन्तुर्मनूत्यादको निमित्ती । अत्र प्रयोजकस्य कस्तृ-
प्रयुक्तिद्वारेण वधकारणत्वं, अनुमन्तुश्च हन्तुर्निर्भयत्वेन दृढतरप्रहारोत्पत्तिद्वारेण,-
अनुग्राहकस्य पलायनाद्यसम्भवेन हननोपस्येर्थं कुर्वतः • प्रहारस्वरूपोत्प-
त्तिद्वारेण कारणत्वं, निमित्तिनो हन्तुर्मनूत्यादनद्वारेणेति । प्रयोजकादीनां-
चतुर्णां व्यवहितहननकारणानां अवान्तरव्यापारप्रकारभेदाद्भेदः । अतः-
पञ्चविधं वधित्वं” । ननु यदि व्यवहितस्यापि कारणत्वं तर्हि मातृपितृरपि-
हन्तृपुरुषोत्पत्तिद्वारेण हननकर्तृत्वप्रसङ्गः । उच्यते । न हि पूर्वभावित्वमात्रेण-
कारणत्वं । कारणतया अपि तथा भावित्वोपपत्तेः ।

यत् खलु स्वरूपातिरिक्तकार्यात्पत्यनुगुणव्यापारयोगि भवति तद्वि कारणं ।

यदि रथान्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवायान् यद्वा न् गृह्णोयात् इति ।
रथान्तरसामतैव क्रतोरैन्द्रवायवायतायां कारणं नहि तत्र सोमयागः-

स्वरूपेण कारणं व्यभिचाराच्च च पित्रोस्तादृश्विधकारणसत्त्वयोनित्वमिति-
नातिप्रसङ्गः । अनेनैव न्यायेन धर्माभिसन्धिना निमित्तकूपवाग्मादौ प्रमाद-
पतितब्राह्मणादिमरणे खानयितुर्दोषाभावः ।

नहि कूपोऽस्त्रेण खड्गनिः, अतोऽहमात्मानं व्यापादयामीत्येवं कूपखड्गन-
निमित्तव्यापादनं, यथा क्रोधादौ, अतः कूपकर्तुरपि कारणत्वमेव न पुन-
र्हिंसाहेतुत्वमिति मातापितृत्वमेव । तथाच क्वचित् सत्यपि हिंसानिमि-
त्तयोगित्वे परोपकारार्थप्रवृत्तौ वचनादोषाभावः ।

यथाह सम्बन्तः,—

“बन्धने गोस्त्रिकित्सार्थे गूढगर्भविमोचन” — इत्यादि ।

साक्षादधकर्तुः प्रायश्चित्तमुक्तं, प्रयोजकस्य बधभागित्वमाह—

श्राम्नेयपुराणे,—

“रागाद्-द्वेषात्-प्रमादाच्च स्वतः परत एव वा ।

ब्राह्मणं घातयेत् यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातकम्” ॥ इति ॥

अत्र परत इत्युपादानादनुयाहकस्य बधभागित्वमाह मनुः,—

“बहूनामेककार्याणां सर्वेषां शस्त्रधारिणाम् ।

यद्येको घातकस्तेषां सर्वे ते घातकाः स्मृताः” ॥

अनुमतेरपि बधभागित्वमाहापस्तम्बः,—योजयितानुमत्ता कर्त्ता चेति ।”

तत्रानुयाहको नववार्षिकं कुर्यात् । प्रयोजकस्तु षड्वार्षिकं, अनुमत्ता पुनः-
सार्धचतुर्वार्षिकमिति विज्ञानेश्वरः ।

निमित्तिनोऽपि बधभागित्वमाह—विष्णुः,—

“आकृष्टस्ताडितो वापि धनेर्वा परिपीडितः ।

यमुद्दिश्य त्यजेत्-प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥

आतिमिदकलद्वार्यं मुह्यत्क्षेत्रार्थमेव वा ।

यमुद्दिश्य त्यजेत्-प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्” ॥

यद्यपि साक्षादन्तरेव ब्रह्मवातित्वं वक्तुमुचितं तथापि तत्र मुख्यं अत्र-
नीच इति व्यवस्थातव्यं । तत्र प्रायश्चित्ताध्यकात्वात् ।

भविष्यपुराणेऽपि,—

“ससम्बन्धं यदा विप्रो हत्वात्मानं मृतो गुह ! ।

निर्गुणः सहसा क्रोधात् गृह्णेद्वादितो विभो ! ॥

त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्यात्-ब्रह्मचर्यं चरन् वने ।

एवं शुद्धिमवाप्नोति हत्वा विप्रो मृतो यदि” ॥

ससम्बन्धमिति ग्रन्थायेन गृहीतधनभूम्यादिकं पुरुषं प्रति यदि क्रोधात्-
शस्त्रोच्चरणादिना यमुद्दिश्यात्मानं विप्रो हत्वात् स तद्वधनिमित्तत्वात् ब्रह्महेति-
व्यपदिश्यते । न तु मुख्यत्वेन ब्रह्मवधजनकोऽयमिति सुमन्तुः,—

“तिरस्कृतो यदा विप्रो हत्वात्मानं मृतो यदि ।

निर्गुणः सहसा क्रोधाद्गृह्णेद्वादिकारणात् ॥

त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्यात् प्रतिलोमां सरस्वतीं ।

गच्छेद्वापि विशुद्धार्थं तत्पापस्येति निश्चितम् ॥”

निरुक्तप्रमाणब्रह्मानुगतव्यवस्थो ज्ञायते लाघवेन निम्नतः । यथा

प्रायश्चित्तानि,—

यदेव साक्षात् वधकस्तुः प्रायश्चित्तं, तदेव स्वल्पप्रवृत्तुरनुयायकस्य अप्रवृत्त-
प्रवृत्तकरूपप्रयोजकस्य च पादहीनं । वध्यप्रतिरोधकस्यानुयायकस्य प्रवृत्त-
प्रवृत्तकरूप प्रयोजकस्य च अर्धं । अनुमन्तुर्निमित्तिनश्च पादः । अशक्तौ-
स्त्रीवाल्मह्वानां सर्वत्राहं । तदशक्तौ धेनुदानं तद्विशुणं । तदशक्तौ वराटक-
दानं त्रिशुषकार्पापनात्मकं । दक्षिणादानं तद्विशुणं ।

अथ सवनस्यवधप्रायश्चित्तविवेचनं तथा बध्यब्राह्मणस्य विशेषेण प्रायश्चित्त-
गौरवसुक्तं याज्ञवल्क्येन,—

“द्विगुणं सवनस्य तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत्” ।

सवनस्यः यज्ञस्यः ।

तथा भविष्ये,—

“बालं वृद्धं गुरुश्चैव स्त्रियं वीर । रजस्वलाम् ।
ब्राह्मणं यजमानश्च इत्या निष्कृतिमाचरेत् ॥
चरित्वा द्वादशाब्दानि वीर ! ब्रह्महृणो व्रतम् ।
गोसहस्रं ततो दद्यात् ब्राह्मणेभ्यः शताधिकम् ॥
अथवा कल्पयेद्-वीर । हस्तुर्द्रव्याद्यपेक्षया ।
प्रायश्चित्तं महाबाहो ! यथावत्-शृणु सुव्रत ! ॥
द्रव्यहीनो यदा हन्ता बालादौनां सुराधिप ! ।
चरित्वा द्वादशाब्दानि सेतुबन्धं च पश्यति” ॥

शताधिकगोसहस्रदानव्रतदक्षिणागौरवादगौरवं प्रायश्चित्तस्य एतच्चाप्य-
त्यन्तधनवतः ।

धनाभावे व्रतं कृत्वा सेतुबन्धं पश्येत् । सेतुबन्धदर्शनस्य द्वादशवार्षिक-
व्रतवैकल्पिकत्वात् । व्रतद्द्वैगुण्यमप्युच्यते ।

अकामतः सवनस्य ब्राह्मणवधः,—प्रायश्चित्तानि,—

ब्रह्मवधप्रायश्चित्तं । द्विगुणद्वादशवार्षिकव्रतं । तदशक्तो विंशत्यधिक-
सप्तशतपरिमितधेनुदानं । तदशक्तो वराटकटानं तु षष्ट्यधिकैकविंशतिशत-
परिमितकार्पापशात्मकं । तथा कामतः सवनस्य ब्राह्मणवधः । प्रायश्चित्तानि,—
तत्-द्द्वैगुण्यं । षष्ट्यत्वारिंशद्वार्षिकव्रतं । तदशक्तो धेनुदानं चत्वारिंशदधिक-
चतुर्दशशतधेनुशात्मकं । तदशक्तो वराटकटानं, तत्-त्रिगुणकार्पापशात्मकं ।

अथ ब्राह्मणकर्तृकमात्रसोदरादिवधप्रायश्चित्तविवेचनम् ।

तथा, भविष्ये,—

“मातरं पितरं इत्या सोदर्यं भ्रातरं तथा ।
गुरुं इत्या श्रोत्रियश्च आहिताग्निमथापि वा ॥
आ-उत्तमादुदुष्कासाद्व्रतं चोत्त्वा विशुध्यति” ।

श्रोत्रियः सात्रसकल्पसमस्तैकशाखाध्यायी । आ उत्तमादुदुष्कासादित्वेन

यावज्जीवव्रताचरणमुक्तं । एतच्च द्विगुणद्वादशवार्षिकव्रतसमं बोद्धव्यं गुणवधे-
पूर्ववचने द्वैगुण्यस्योक्तत्वादत्र च तत्त्वावधार्यात् द्वैगुण्यं बोद्धव्यम् ।

तथा ब्रह्मपुराणे,—

“यज्ञसंस्थौ तु पितरौ राजानं चाप्रनागसम् ।

इत्वा चरेद्-व्रतं तत्तु चतुर्विंशतिवत्सरान्” ॥

“भवदेवेन तूक्तं जीवनकालस्यानियतत्वात् त्रिंशत्यधिकशतस्य यावदव-
शिष्टं तावत्परिमाणमज्ञातानुरूपा धेनवो दातव्या इति । “तस्मिन्” उक्तब्रह्म-
पुराणवचनविरोधात् ।” तस्मिन्मिति बालं वृद्धमित्याद्युक्तमविश्वपुराण-
वचनविरोधोऽपि मन्तव्यः ।

निरुक्तप्रमाणानुसृतप्रायश्चित्तव्यवस्था । यथा,—ब्राह्मणकर्तृकमाहसोदर-
भ्रातृगुण्योत्रियाहितात्मनोर्गं वधे प्रायश्चित्तानि । षष्ठ्यत्वारिंशद्द्वार्षिकव्रतं-
एतच्च कामतः, अकामतः एतदर्थं । तदशक्तौ धेनुदानं चत्वारिंशदधिकचतु-
र्दशशतसंख्याकं । तदशक्तौ तन्निगुणकार्षापणपरिमितं वराटकदानं । तन्मन्य-
स्पर्षादि वा । दक्षिणा तु चतुःशतगावः, अशक्तौ तन्निगुणकार्षापणाः ।

अथ ब्राह्मणकर्तृकवेदपारगाततायिब्राह्मणवधप्रायश्चित्तविवेचनं ।

तथा भविष्ये,—

“इत्वा तु प्रहरन्तं वै ब्राह्मणं वेदपारगं ।

कामतोऽपि चरेद्-वीर ! द्वादशाह्वाह्यमुत्तमम्” ॥

एतदत्यन्तोत्कृष्टगुणाततायिबधविषयं । एवम्भूताततायिब्राह्मणवधे काम-
तोऽपि द्वादशवार्षिकव्रतमेव ।

प्रोक्तप्रमाणानुगतव्यवस्था । यथा,—ज्ञानतो ब्राह्मणकर्तृकवेदपारगातता-
यिब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तानि, द्वादशवार्षिकव्रतं । तदशक्तौ धेनुदानं षष्ठ्य-
धिकशतत्रयसंख्याकं । तदशक्तौ वराटकदानं तन्निगुणकार्षापणात्मकं, तन्मन्य-
स्पर्षादि वा । दक्षिणा तु शतधेन्यात्मिका, अशक्तौ तन्निगुणकार्षापण-
संख्याका । अशक्तस्तन्मन्ये प्रायश्चित्तानि तदर्थं । अद्यात् याज्ञवार्धिकव्रतं ।
तदशक्तौ धेनुदानं अशीत्यधिकशतसंख्याकं । तदशक्तौ वराटकदानं तन्निगुण-

कार्षापणात्मकं । दक्षिणा तु पञ्चाशद्ग्रावः तदशक्नो तन्निगुहकार्षापणाः ।
अथैतदतिरिक्ताततायित्रधे दोषाभावं प्रदर्शयति मनुः यथा,—

“अग्निदो गरदक्षैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
क्षेत्रदारापहारौ च षष्ठेते आततायिनः ॥
आततायिनमायान् वेदवेदाङ्गपारगम् ।
जिघांसन् जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥”

“ननु आततायी ब्राह्मणो हन्तव्य इति यत्तदर्थविषयं शास्त्रं । ब्राह्मणो-
न हन्तव्य इति धर्मशास्त्रं । इयोर्विरोधे धर्मशास्त्रं बलीयः ।

“अर्थशास्त्रं समुत्सृज्य धर्मशास्त्रं समाचरेत्” ।

इति वचनात् ।

तेन आततायिनमपि ब्राह्मणं न हन्यादित्यर्थः ।

अथैकब्राह्मणस्य युगपदर्नकब्राह्मणबधे विशेषमाह,—

भविष्ये,—

“ब्राह्मणं ब्राह्मणो वीरो ब्राह्मणानथवा बहून् ।
निहत्य युगपत्-वीर ! एकं प्राणान्तिकं चरेत् ॥
किन्त्वत्र सुरशार्दूल ! विशेषं वदतः शृणु ।
बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वविकल्पं शृणु पुत्रक ! ॥
अकामतो यदा हन्यात्-ब्राह्मणो मानवो गुह ! ।
चरेद्वने तदा घोरे यावत्स्थाणुपरिचयः ॥
कामतस्तु यदा हन्याद्-ब्राह्मणान् सुरसत्तम ! ।
तदात्मानं दहेदग्नी विधिना येन तत्शृणु ॥”

ननु किमेकजातीयेष्वेनेकपातकेष्वाहुतं प्रायश्चित्तमुत तन्मेचेति तत्र सहा
पातकजातीयेषु कामकृतेषु तन्मता न सम्भवत्येव । अस्मिन्प्रवेशास्मिन्निर्गमसुरा
पानसुखकषातज्वलत्शूर्मेसिमाक्षिन्नानां मरणप्रकाराणां भिन्नत्वात् । न

चाकामकृतेषु महापातकजातीयेषु ब्रह्मवधजातीयेषु वा एकप्रायश्चित्तं प्रति-
प्रधानं गुणावृत्तेरेव युक्तत्वात् वचनाभावाच्च प्रत्युतावृत्तिमाह तुर्मनुदेवह्यौ,—

“यस्मादनभिसन्धाय पापं कर्म सकृत्कृतं ।

तस्यैव निष्कृतिः प्रोक्ता धर्मविद्विर्मनौषौभिः ॥

विधिः प्राथमिकादस्माद्-द्वितीये द्विगुणं भवेत् ।

तृतीये द्विगुणं प्रोक्तं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः” ।

तथा,—“एनसि गुरुणि गुरुणि, लघुनि लघूनि” इति गौतमवचनात् ।

तथा यमः,—

“गोघ्नवद्विहितः कल्पः चान्द्रायणमथापि वा ।

अभ्यासे तु तयोर्भूयस्ततः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥”

तयोः प्रकृतिविकृतिभूतयोरित्यर्थः अर्थात् गोबधनिविधसुरेतरमद्य-
पानयोः—प्रकृतिविकृतिभूतयोरभ्यासे भूयः पुनरपि तदेव प्रायश्चित्तं कुर्व्या-
दित्यर्थः ।

तथापस्तम्बः,—

“सवर्णायामनन्यपूर्वायां सकृत्सन्निपाते पादः पततीत्युपदिशति । द्वितीये-
द्विपादः तृतीये त्रिपादः चतुर्थे सर्वमिति” । यस्मात् पापात् पुरुषः पतितो-
भवतीत्युपदिशति मन्वादिमुनिस्तस्य महापातकस्य पादस्तुर्थांशः सकृत्-
सवर्णायामने भवतीत्यर्थः स्वयमेव व्याख्यास्यते द्वितीये द्विपादः ; तृतीये-
त्रिपादः, चतुर्थे सर्वमिति । किञ्च एकैकस्मै वा कामायान्ये यज्ञक्रतव आद्रियन्ते-
सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमासावित्यत्र सकृत् कृतेनैव दर्शपौर्णमासेनानेकफलसिद्धेर्ना-
वृत्तिः, स्वादिति योगसिद्धाधिकरणविरोधः । एकैकस्मा इति क्रतुः सप्तोमोको
यागः । तदन्त्यो यज्ञः, अन्ये दर्शपौर्णमासादितरे ये यज्ञक्रतवः ते एकैकस्मै
विधिबोधिताय कामायाद्रियन्ते । दर्शपौर्णमासौ तु सर्वेभ्योऽन्विष्टोमवाज
पेयादिसर्वयज्ञोक्तफलेभ्यो भवतः । अत्र सकृत् कृतेनैव दर्शपौर्णमासेन-
यदि सर्वफलसिद्धिः स्वात्तदा दर्शपौर्णमासावृत्तिर्न स्वात् ततश्च योपसिद्धादि-
करणविरोधः, यत्नानेकजातीयफलान्येकप्रयोगावसिध्यन्तीति सिद्धान्तस्तद-

योगसिद्धाधिकरणं, ततश्च कामनादिभेदात्—यथा दर्शपौर्णमासावृत्तिस्तथा
त्रापि महापातकभेदात् प्रायश्चित्तावृत्तिरित्यर्थः । इति गोविन्दानन्दः । “किञ्च-
सकृत्कृतादेव ज्योतिष्टोमात् सकलस्वर्गव्यक्तिसिद्धौ नावृत्तिः स्यादिति कर्मणि-
आरम्भाधिकरणविरोधः स्यात् । किञ्च तन्मतापक्षे सकृत्कृतादेव ब्रह्मवधा-
दनेकपापोत्पत्तिः स्यात् । किञ्च प्रयोगविधेय्ये हि तन्मता दृष्टा, प्रयाजा-
दीनामिवाग्न्यादिचित्तयोपकारकाणां नचात्र तथा प्रयोगविधीनामपूर्वाणां
भिन्नत्वात् । किञ्च ब्राह्मणो न च हस्तव्य इति । तरति ब्रह्महत्यामित्येक-
वचनमपि श्रूयते । अतः कथं तन्मता “इति श्रुतपाणिः ।” इदानीं सजातीयै-
ब्रह्मवधान्तरे तन्मतां निरस्यति किञ्चेति—यत्र सजातीयान्यनेकफलान्येक-
प्रयोगात् सिध्यन्ति इति सिद्धान्तस्तत्कर्मण्यारम्भाधिकरणं । तथाचोक्तं-
कर्माख्यारम्भभाव्यत्वात् । प्रतिफलमवृत्तिरिति कर्मणि यत्फलं तस्यारम्भ-
भाव्यत्वात् आरम्भजन्यत्वात् । प्रतिफलं कर्मणामावृत्तिरित्यर्थः । अतः-
षष्टिवर्षोपभोग्यफलस्य सकृदज्योतिष्टोमारम्भजन्यत्वात् अपरषष्टिवर्षफलं प्रति-
पुनरारम्भः इति सिद्धान्तः, ततश्च तन्मतायां तद्विरोधः स्यादित्यर्थः,-
अनेकपापोत्पत्तिः स्यादित्यादि । ननु बह्वृशेन सकृदनुष्ठानं तन्मतेति-
वक्ष्यते नात्रानेकपापानामुद्देश्यत्वं अतः कथमनेकपापोत्पत्तिप्रसङ्गः । सत्यं-
अनेकफलकं सकृदनुष्ठानं तन्मतेति परमतमवलोक्य—उक्तं खमते तु तन्मता-
लक्षणं, पश्चाद् वक्ष्यते इति भावः । प्रयाजादीनामिति, आग्नेयोऽष्टकपात्री-
भवति । ऐन्द्रं दधि भवत्यमावास्यायां, ऐन्द्रं पयो भवत्यमावास्यायामिति-
यागत्रयं तेषां प्रयाजियाजसंयाजानुयाजयाजाः पञ्चाङ्गानि तेषां तन्मता-
दर्शपौर्णमासप्रयोगविधेय्ये एव दृष्टा । न चात्रेति तथा प्रयोगविधेय्य-
पापभेदेन प्रायश्चित्तप्रयोगजन्यानामपूर्वाणां भिन्नत्वात् प्रायश्चित्तापूर्वन्तु-
वाचकशब्दादसङ्गात्वात् प्रागङ्गीकृतमस्तीति । इति प्रायश्चित्तविवेकटीका-
कारः । तर्हि तन्मतेत्याकाङ्क्षायामुच्यते यथा प्रायश्चित्तविवेके, ‘बह्वृशेन-
सकृदनुष्ठानं तन्मता, एकफलोद्देशेन सकृदनुष्ठानेऽपरफलसिद्धौ प्रसङ्गः ।
हेतुश्च तन्मताया अदृष्टार्थस्य कर्मण्येकजातीयस्य देशकालकर्मा-
दीनामिकत्वे उद्देश्यविशेषायङ्गः नतु प्रयोगविधेयत्वमपि । अनावृत्तेनैव कर्मणा-

नामादृष्टफलसिद्धेर्लाघवात् सकृदनुष्ठानमिति लाघवमेव सकृदनुष्ठाने हेतुः-
 अङ्गेष्वेव प्रयोगविधेयमुक्तं । अत्र तु ब्रह्मवधपापपक्षकामस्याधिकारि-
 विनिगमनायां प्रमाणाभावात् देवदत्तादेव विशेषस्याशास्त्रीयत्वात् तन्मताया-
 बाधकामावात् तन्मतेव । यत्र त्वभ्यासप्रायश्चित्तावृत्तिः प्रायश्चित्तान्तरं वा
 श्रूयते एकविषये वा गुरुलघुप्रायश्चित्तमवगम्यते तत्र तदेव बाधकं । बह्वेहेनेति
 अनेन फलोद्देशेनेत्यर्थः तनैकफलोद्देशेन सकृदनुष्ठाने प्रसङ्गादपरफलसिद्धि-
 स्तन्मतायाः प्रसङ्गः । येनातिव्याप्तिः यथा अमावास्याश्चाक्षानुष्ठाने प्रसङ्गात्-
 तीर्थत्रादफलसिद्धिः, एवं गोदोहेनापः प्रणयेदित्यादौ गुणोद्देशेन प्रधाना-
 वृत्तेर्न तन्मतेति । हेतुरिति अदृष्टार्थस्येति विशेषणं दृष्टार्थकर्मधारणाय-
 तेन एककालजन्यानेकमशक्यक्रियमाणदंशनानामपनयाय धूमकरणे दृष्टार्थे-
 नातिव्याप्तिः उद्देश्यविशेषाग्रहः देवदत्तादिबधकन्यपापपक्षमात्रफलविशेषस्वा-
 ग्रहोऽनुसन्धानं, किन्तु सामान्यतः फलानुसन्धानमित्यर्थः । नत्विति— प्रयोग-
 विध्यैव न तन्मताहेतुः किन्तु लाघवमेवेत्यर्थः । अङ्गेष्वेवेति न तु-
 प्रधानद्वये अयं भावः असति विरोधे लाघवमेव सर्वत्र तन्मतावीजं-
 प्रयोगविध्यैवस्य तु देशकालकर्त्तादीनामैकवाहिरोधाभावघटकतयैवाङ्गानां
 तन्मतायासुपयोगो न तु स्वरूपत इति । एवं प्रकृतेऽपि विरोधाभावं दर्शयति-
 अत्र त्विति । पूर्वपक्षात्-कृततीर्त्तबधयोरन्यतरस्य प्रायश्चित्ताधिकारे नास्ति
 विनिगमना, कामनातीले न उभयोर्युगपदुपस्थितत्वात् ।

न च वध्यस्य देवदत्तादेर्नामकृतः सन्त्यक्ततो वा विशेषोऽस्ति अग्रास्त्रीय-
 त्वात् । न चात्र,—

“अर्घोऽश्वयोदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने ।

तन्त्यस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावचन एव च” ॥

इति यत् तन्मतावाधकं वचनमस्ति वीजं तु लाघवमस्ति न कथं-
 तन्मता स्यादित्यर्थः । तच्च पूर्वोक्तानि प्रायश्चित्तावृत्तिविधायकानि वचनानि-
 कवसुपक्षानीत्याशयस्याह यत्र त्विति तत्तद्विशेषस्त्वौ तत्तद्विशेषवचनमेव-
 तन्मतावाधकमित्यर्थः । इति—गोविन्दानन्दः ।

निरुक्तविवेकविधयाऽज्ञानतोऽस्मिन् वधे तन्मेष प्रायश्चित्तात्मकं द्वादश-
वार्षिकं प्राप्तापत्यानुष्ठानं युक्तं । कामकृते तत्र मरणान्तिकप्रायश्चित्तमनुष्ठेयमेव ।
निरुक्तप्रमाणव्रतानुगता व्यवस्थेयं,—

यथा—तद्वधेऽज्ञानतः प्रायश्चित्तानि द्वादशवार्षिकव्रतं । तदशक्तौ धेनुदानं-
षष्ठ्यधिकशतत्रयसंख्याकं । तदशक्तौ वराटकदानं तन्निगुणकार्षापणात्मकं ।
तत्तन्मेषस्वर्णादि वा । दक्षिणा तु शतधेन्वात्मिका तदशक्तौ तन्निगुणकार्षापण-
संख्याका । कामतस्तद्वधे प्रायश्चित्तानि ;—मरणान्तिकप्रायश्चित्तं युगान्तरीयं ।
कलौ तु द्विगुणद्वादशवार्षिकव्रतं । तदशक्तौ विंशत्यधिकसप्तशतधेन्वात्मकं धेनु-
दानं । तदशक्तौ वराटकदानं षष्ठ्यधिकैकविंशतिशतकार्षापणसंख्याकं, तत्तन्मेष-
स्वर्णादि वा । दक्षिणा तु द्विशतधेन्वात्मिका तदशक्तौ षट्शतकार्षापणाः ।

अथ ब्राह्मणकर्तृकपतिताग्रहारिकादिब्राह्मणवधप्रायश्चित्तविवेचनं ।
प्रायश्चित्तविवेके भविष्यपुराणीयवचनम् ।

यथा,—

“जातिमात्रे हते विप्रे कामतो यद्भवेच्छृणु ।

चरेत्-द्वादशवर्षाणि कृत्वा शवशिरोध्वजम्” ॥ इति ।

एतत्पतितब्राह्मणवधनिषयम् ।

एतस्मिन्नेव विषये व्यासः,—

“प्रायश्चित्तान्यथो वक्त्ये संक्षेपेण निबोध मे ।

ब्रह्माव्दत्रिद्वयं विप्रो गायत्रीमभ्यसेत्सदा ॥

प्रणायामशतं कुर्यात्-प्रत्यहं नियतः शुचिः ।

भिक्षाशौ निवसेन्नित्यं मण्डपे संयतेन्द्रियः ॥

षोडश-ब्राह्मणान् विप्रो भोजयित्वा समाहितः ।

प्रयच्छेत्-वस्त्रयुग्मानि हिरण्यं चापि शक्तितः” ॥

एतन्निवार्षिकमपि वाचनिकं पापचयसाधनेतिकर्तव्यताद्वाहुल्यात् द्वादश-
वार्षिकसमानमेव बहुप्रामाणिकसम्मतं चेदं ।

यस्तु सुमन्तुवचनं,—

“ब्राह्महा वत्सरं कृच्छ्रं चरेत्पूर्णं तु वत्सरे” ।

हिरण्यमणिगोडधानतिलमृमिसर्पीषि ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । एतद्-
गायत्र्यादिविर्जित इति भविष्यपुराणदर्शनादायहारिकब्राह्मणवधविषयं ।
एतत्प्रमाणानुगतप्रायश्चित्तव्यवस्थेयं, यथा,—

ज्ञानतोऽज्ञानतो वा ब्राह्मणकर्तृकपतितब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तानि—

तदर्धं अर्थात् षड्वार्षिकव्रतं । तदशक्नो धेनुदानं अशीत्यधिक-
शतसंख्याकं । तदशक्नो वराटकदानं तत्त्रिगुणकार्षापणात्मकं । दक्षिणा तु-
पञ्चाशद्गावः । तदशक्नो तत्त्रिगुणकार्षापणाः । तथाऽकामत-आय-
हारिकादिब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तानि एकवार्षिकव्रतं, तदशक्नो धेनुदानं-
पञ्चदशसंख्याकं । तदशक्नो कपर्दिकादानं पञ्चचत्वारिंशत्-कार्षापणसंख्याकं ।
दक्षिणा तु नवधेनुसंख्याका । तदशक्नो सप्तविंशतिकार्षापणाः । कामतस्तस्य
वधे प्रायश्चित्तानि द्विवार्षिकव्रतं । तदशक्नो धेनुदानं त्रिंशत्संख्याकं । तदशक्नो-
कपर्दिकादानं नवतिकार्षापणसंख्याकं । दक्षिणा तु अष्टादशधेनुसंख्याका ।
तदशक्नो षट्त्रिंशत्कार्षापणाः ।

अथ ब्राह्मणकर्तृकब्राह्मणीगर्भवधप्रायश्चित्तविवेचनं ।

यथा प्रायश्चित्तविवेके,—

तत्र पुंस्त्वेन विज्ञाते पुरुषवधप्रायश्चित्तं, स्त्रीत्वेन ज्ञाते—स्त्रीवधप्राय-
श्चित्तं, अविज्ञाते तु पुंवधप्रायश्चित्तमाह,

“इत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत् ।

राजन्यवैश्यौ चेज्यानां वात्रेयीमेव च स्त्रियं ॥”

एतदेवेति ब्रह्महत्याव्रतमित्यर्थः । ब्राह्मणगर्भवधविषयमिदं तस्यैव प्रकृत-
त्वात् । अत्रियादिगर्भवधे तु यद्वर्णगर्भवधप्रायश्चित्तं कार्यं ।

यथा याज्ञवल्क्यः,—

यागस्यक्षत्रविड्धाते चरेद्ब्रह्महणो व्रतम् ।

गर्भहा च यथावर्णं तथात्रेयीनिषूदकः ॥

व्रतपदोपदानात् ज्ञानत-इदं अज्ञानतस्तदर्थं तेन ज्ञानकृते ब्राह्मणगर्भवधे-
ष्टादशवार्षिकं । अत्रियगर्भवधे त्रैवार्षिकं । वैश्यगर्भवधे सार्धवार्षिकं शूद्रगर्भवधे-
नवममासिकं, धेनुसंकलनसम्पूहनीयं ।”

अनुपनीतस्य शूद्रसमत्वमाह मनुः,—यथा,—

“शूद्रेण हि समस्तावदथावद्वेदे न जायते” ।

तथा शङ्खलिखितौ, अविज्ञातगर्भवधे—यथा वर्षमादिशेत् शूद्रवदेवाव्रते-
सर्वेषामविशेषेणेति । आभ्यामव्रतब्राह्मणवधे शूद्रवधप्रायश्चित्तमुक्तं । तथापि-
अत्रात्राह्मणवधे संस्कृतवाचिद्विजपदस्य केनाप्यप्रयुक्तत्वात् सर्वैर्मुनिभिः ब्राह्मण-
पदस्यैव प्रयोगात्संज्ञा जातिवचनत्वात् अनुपनीतब्राह्मणवधेऽपि महापातकं,
तथा च पठितं ।

“जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्हिज उच्यते ।

विद्यया याति विप्रत्वं श्रोत्रियस्त्रिभिरेवच ॥” इति ।

तथातत्रैव निरुक्तप्रमाणजालानुगतव्यवस्थेयं,—

यथा, ज्ञानतो ब्राह्मणकर्तृकब्राह्मणीगर्भवधे प्रायश्चित्तानि, ब्राह्मणवध-
प्रायश्चित्तमत्र । अज्ञानत एतदर्थं । अनुपनीतवालकवधेऽप्येवं । तदशक्तौ-
धेनुदानं ब्राह्मणवधेनुदानवत् । तदशक्तौ वराटकदानं तथैव । तत्तन्मन्त्रार्थादि-
वा । दक्षिणा तु चतुःशतगावः । तदशक्तौ तन्निगुणकार्षापणाः ।

एतज्जातीयगर्भवधातिरिक्तजातीयगर्भवधप्रायश्चित्तव्यवस्थाजातं तत्तद्व्य-
वस्थानिवेकावसरे प्रदातव्यमेव ।

अथ ब्राह्मणकर्तृकब्राह्मणवधप्रायश्चित्तविवेचनं । यथा तत्रैव,—

“तत्र ब्राह्मणव्रतानुष्ठानो हारीतः,—षड्वर्षाणि राजन्ये, त्रीणि वैश्ये,
एकं शूद्रे, अत्रियवत् ब्राह्मणेषु, वैश्यवत् अत्रियासु, शूद्रवदितरासु, तेन-
ब्राह्मणवधे षड्वार्षिकं महाव्रतं, अत्रियायधे त्रैवार्षिकं, वैश्वावधे शूद्रावधे च-
वार्षिकमिति ।

निरुक्तप्रमाणानुगतव्यवस्थेयं,—अकामतो ब्राह्मणकर्तृकब्राह्मणवधे
प्रायश्चित्तानि ब्राह्मणवधप्रायश्चित्तार्हं, तच्च षड्वार्षिकव्रतं तदशक्तौ धेनुदानं-

अशीत्यधिकशतपरिमितं । तदशक्तौ पूर्णोदानं तन्निगुणकार्पापणसंख्याकं ।
दक्षिणा तु पञ्चाशद्गावः, अशक्तौ तन्निगुणकार्पापणाः । ब्राह्मणीतरजातीय-
स्त्रीवधप्रायश्चित्तव्यवस्था प्रदेया तत्तद्विचारावसारे । कामतस्तद्वधे प्रायश्चित्तं-
तद्विगुणं । क्षत्रियस्य ब्राह्मणीवधे ब्राह्मणकर्तृकवधप्रायश्चित्तद्विगुणं, वैश्यस्य-
त्रिगुणं । शूद्रस्य चतुर्गुणं । प्रमाणान्यत्राग्रतः प्रदर्शयितव्यानि ।

अथ क्षत्रियादिकर्तृकब्राह्मणवधप्रायश्चित्तविवेचनं,—

यथा—प्रायश्चित्तमनोहरे क्षत्रियादीनां ब्राह्मणवधे विशेषमाहुर्मुनिरारि-
मित्राः,—

“क्षत्रियो ब्राह्मणं हत्वा प्रायश्चित्तद्वयं चरेत् ।
प्रायश्चित्तद्वयं वैश्यो हत्वा विप्रं सुराधिप ! ।
शूद्रो वै ब्राह्मणं हत्वा प्रायश्चित्तचतुष्टयम्” ॥ इति ।

तथा भविष्ये महेश्वरपादा,—

“कामतो ब्राह्मणवधे यदेतद्भवतोदितम् ।
एकान्ततो विप्रवधवर्जनार्थमुदीरितम् ॥
यद्वा क्षेत्रादिविषयमेतद्वै वचनं विदुः ।
गुणान्वितं तु यो विप्रं गुणैर्हीनस्तु क्षत्रियः ।
क्षिण्यते बुद्धिपूर्वन्तु न भवेत्तस्य निष्कृतिः ॥
विट्शूद्राणां विशेषेण हनतां कामतो द्विजान् ।
प्राणान्तिकी भवेद् यत्र कामतो निर्गुणे हते ।
सगुणे निहते कामान्निष्कृतिर्न विधीयते” ॥

विप्रवधवर्जनार्थमित्यनेन निन्दार्थतोक्ता । अतोऽज्ञानतो ब्राह्मणस्य
सगुण-निर्गुण ब्राह्मणवधे द्वादशवार्षिकादिव्रतं । कामतस्तु याज्ञवल्क्योक्त-
प्रकारेण मरणं क्षत्रियादीनां निर्गुण-ब्राह्मणवधेऽप्येवं सगुणब्राह्मणवधे निष्कृत्य-
भावः ।

तथा क्षत्रियादीनान्तु ब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तद्वैगुण्यादिकमाह—
भविष्यपुराणे,—

“पर्षद्विधानमुक्तेदमुक्तमाहिरसेन तु ।
द्विगुणा क्षत्रियाणान्तु वैश्यानां त्रिगुणा स्मृता ॥
चतुर्गुणा तु शूद्राणां पर्षदुक्ता महात्मना ।
पर्षदुक्तव्रतं प्रोक्तं शुद्धये पापकर्मणाम् ॥
अधमानान्तु वर्णानामुत्कृष्टहनने गुह्य ! ।
दोषो गुरुतरो ज्ञेयः क्षत्रादीनां न संशयः” ॥

तेन क्षत्रियस्य ब्राह्मणवधे ब्राह्मणकृतब्रह्मवधप्रायश्चित्ताद्विगुणं प्रायश्चित्तं ।
वैश्यस्य त्रिगुणं । शूद्रस्य चतुर्गुणम् ।

अपरो विशेष उक्तो भविष्ये, विस्तरभयात्तलिखितः ।
तथा आक्रोशितेऽपि दण्डद्वैगुण्यादिकं क्षत्रियादीनां दृश्यते ।
यथा याज्ञवल्क्यः,—

“प्रतिलोमापावादेऽपि चतुस्त्रिगुणा दमाः ।
वर्णानामानुलोम्येन तस्मादूर्ध्वार्धहानितः” ॥

दण्डवत्प्रायश्चित्तानि भवन्तीति प्रायश्चित्तमपि तथैवोक्तम् ।

यच्च विष्णुवचनं,—

“विप्रे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये मतं ।
वैश्येऽर्धं पादशेषस्तु शूद्रजातिषु शस्यते” ॥ इति, ।

तस्मान्मन्यविशेषन्यायास्तेषां वधेतरविषयं ।

“प्रकरणादभक्ष्यभक्षणविषयश्च”, इति शूलपाणिः । प्रोक्तप्रमाणानुगव्य-
वस्थेयं,—

यथा,—अकामतः क्षत्रियकर्तृकब्रह्मवधे प्रायश्चित्तानि, ब्राह्मणकर्तृक-
वधप्रायश्चित्तद्विगुणं, तच्च चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतं, तदशक्तौ धेनुदानं-

विंशत्यधिकसप्तशतसंख्याकं, तदशक्तौ वराटकदानं तन्निगुणकार्षापणात्मकं, तन्मध्यस्थार्थादि वा । दक्षिणा द्विशतगावः । अशक्तौ तन्निगुणकार्षापणाः ।

कामतस्तद्वधे,—प्रायश्चित्तानि तद्विगुणं, तदशक्तौ तद्वेनुदानं विगुणं । तदशक्तौ चूर्णीदानं तन्निगुणं, दक्षिणा तु तद्विगुणं ।

अकामतो वैश्यकर्त्तृकब्रह्मवधे प्रायश्चित्तानि ।

ब्राह्मणकर्त्तृकवधप्रायश्चित्तविगुणं । तच्च षट्त्रिंशद्वार्षिकव्रतं । तदशक्तौ-धेनुदानं तन्निगुणं, तदशक्तौ वराटकदानं तन्निगुणं । दक्षिणा तु त्रिशत-धेनवः । तदशक्तौ तन्निगुणकार्षापणाः ।

कामतो वैश्यकर्त्तृकब्रह्मवधे प्रायश्चित्तानि,—

द्विसप्ततिवार्षिकव्रतं, तदशक्तौ धेनुदानं तद्विगुणं, तदशक्तौ वराटकदानं-तद्विगुणकार्षापणात्मकं, दक्षिणा तु षट्शतधेनुपरिमिता । तदशक्तौ-पञ्चदशशतकार्षापणाः ।

अकामतः शूद्रकर्त्तृकब्रह्मवधे प्रायश्चित्तानि,—

ब्राह्मणकर्त्तृकवधप्रायश्चित्तचतुर्गुणं, अष्टचत्वारिंशद्वार्षिकव्रतं । तदशक्तौ-धेनुदानं तच्चतुर्गुणं, तदशक्तौ वराटकदानं तच्चतुर्गुणं, दक्षिणा तु-चतुः-शतधेनुसंख्याका, तदशक्तौ तच्चतुर्गुणकार्षापणाः, कामतस्तद्वधे प्राय-श्चित्तानि-तद्विगुणं, तदशक्तौ धेनुदानं, तद्विगुणं, तदशक्तौ वराटकदानं-तद्विगुणं, दक्षिणा तद्विगुणा ।

अथ जलान्ध्यादिप्रवेशादिना मरणोपेतानां देवाज्जीवने प्रायश्चित्तविवेचनं ।

तथा प्रायश्चित्तमनोहरे सुरारिमिश्राः ।

यदि जलाग्निप्रवेशादिना मरणोपेतस्य केनापि प्रतिबन्धादिनाग्नि-प्रवेशादिकं न जातं तत्र प्रायश्चित्तमाह यमः,—

“जलान्ध्रहन्धनक्षणाः प्रव्रजानशक्यताः ।

विषप्रपतनप्रायश्चस्त्वघातच्युताश्च ये ॥

सर्वं ते प्रत्यवसिताः सर्वधर्मावहिष्कृताः ।

चान्द्रायणेन शुध्येयुस्तप्तकृच्छयेन वा” ॥

प्रव्रज्या सन्न्यासस्तस्माद्भ्रष्टा, अनशको मरणपर्यन्तं सङ्कलिताहारत्यागः-
प्रायो महाप्रस्थानं प्रत्यवसिताः पतिता इत्यर्थः । यत्र शूद्रादिवधकामस्य-
प्रमादतो भ्रातृत्वा वा ब्राह्मणवधो जातः । तत्रापि ब्राह्मणवधोऽप्रायश्चित्तं-
कर्त्तव्यमिति । भवदेवः, क्षिप्तदण्डादिना बध्यो ब्राह्मणः यदि न जीवति,
तदा हन्ता त्रैवार्षिकं कुर्यात्, अवधे वार्षिकं, यदि क्रोधवशादात्मवधार्थं-
जलाग्निप्रवेशो गलपाशो, विषभक्षणं, देवकुलादिभ्यः पतनं, शस्त्रेणो-
दरादिहननं, एवमादिभ्योऽपि यदि देवाज्जीवति तत्राह,—

“जलप्रवेशनादौ तु कृते जीवति दैवतः ।

तत्र त्रैवार्षिकं कुर्याद्गौतमस्य च सम्मतम्” ॥

अङ्गिराः,—

“पितृव्यपित्रादौ न हत्वा आत्मवन्धून् द्विजस्तथा ।

गवां सहस्रदानात् ततः शुद्धिमवाप्नुयात्” ॥

अवस्थाविशेषे प्रायश्चित्तकथनस्य संक्षेपतः उक्तावपि प्रदर्श्यतेऽत्र-
विशेषतस्तत् । यथा,—

“अशीतिर्यस्य वर्षाणि वालो वाप्यूनशोऽङ्गः ।

प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च” ॥

अवनः, “बालवृद्धस्त्रीणामर्द्धं प्रायश्चित्तं, आपोऽङ्गमाह्वलाः सप्तत्यहे-
स्त्रिविराः, स्त्रिविरोऽत्यन्तजीर्णो याद्व्यः” ।

लघुविष्णुः,—

“स्त्रीणामर्द्धं प्रदातव्यं वृद्धानां रोगिणां तथा ।

पादो वालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः” ॥

पादविधिरयं जनैकादशवर्षस्य पञ्चवर्षाधिकस्य बालस्य ।

यथाह अङ्गिराः,—

“जनैकादशवर्षस्य पञ्चवर्षाधिकस्य च ।

चरेद्भुक् सुहृदां पि प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यै ॥

ततो न्यूनतरस्यास्य नापराधो न पातकम् ।

न चास्य राजदण्डोऽस्ति प्रायश्चित्तं न विद्यते” ॥

आदिपर्वणि,—

“आचतुर्दशकादृषान्न भविष्यति पातकं ।

परेण कुर्वतामेवं दोष एव भविष्यति” ॥

अत्यन्तगुणवहालविषयमिदं, परेण परहारापि न कार्यं, करणे प्रतुष्ट-
दोष एव तन्नेत्यर्थः, अत्यन्तगुणवत्त्वं वेदाध्ययनव्रतवर्थाशालित्वं ।

तथाच विश्वामित्रः,—

“जातिशक्तिगुणापेक्षं सकृद्वृद्धितं तथा ।

अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्” ॥

अनुबन्धोऽत्यन्ताभिनिवेशः । अशीतिर्यण्य वर्षाणीत्यारभ्य प्रायश्चित्त-
प्रकल्पयेदित्यन्तप्रमाणवलेन कृच्छ्रपराकं त्वङ्गकर्त्तव्यं विधेयं ।

तथा च विश्वः,—

अवपूर्व्यं चरेत्-कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितं ।

दशसंख्याश्च गा दद्यादङ्गच्छेदो यदा भवेत् ॥

अवपूर्व्यं मरणाय उच्यते इत्यर्थः । बहुविषयकप्रायश्चित्तविधानस्यैकत्र-
सन्निवेशिततया प्रत्येकविषयस्य प्रायश्चित्तव्यवस्थोत्पत्त्यने अन्यगौरवसम्भवात्-
निरुक्तप्रमाणपर्यालोचनत एकैकस्य व्यवस्थानुष्ठेया व्यवस्थापकैरिति-
परामर्शः ।

अथानुषाङ्गकादेरनुषाङ्गकादीनां प्रायश्चित्तविवेचनं । तथा प्रायश्चित्त-
मनोहरानुषाङ्गकप्रयोजकादीनां येऽनुषाङ्गकप्रयोजकास्तेषां प्रायश्चित्तमाह-
यैठीनसिः ।

“हन्ता मन्त्रोपदेष्टा च तथा संप्रतिपादकः ।

प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥

आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मणां ।

उपेक्षकः शक्तिमांसं दोषयक्ताऽनुमोदकः ॥

अकार्यकारिणस्तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ।

यथाशक्त्यनुरूपं च दण्डं चैषां प्रकल्पयेत् ॥ इति” ।

प्रमाणैरेतैः केवलं सत्यप्युक्ते प्रायश्चित्ते कस्य कौटुक्सरूपप्रायश्चित्तस्य-
विधेयतयाऽनुकूलत्वेन प्रोक्तानुयाहकादिप्रायश्चित्तानुष्ठानस्याहंमाचरितव्यमिति-
सिद्धान्तितं, साक्षादनुयाहकाद्यपेक्षया पारंपरिकानुयाहकादेर्नैवपराधत्वात् ।

तथा—कृतद्वादशवार्षिकादिव्रतस्य दक्षिणामाह,—विष्णुः,—

“समाप्ते तु व्रते दद्यात् गवामस्मिन् शतं विभो ! ।

ततोऽप्यर्द्धं तदर्द्धं वा दश वा भैक्ष्यसंभृताः ॥

पूतश्च प्रविशेद्देशं धर्मार्थैरुपपाद्य तु ।

हारि वस्त्रपवित्राणि भोजनानि विशेषतः ॥

गवां चैव शतं दद्याच्चातुर्वैदयाय दक्षिणाम्” ।

तत्र शक्ताशक्तभेदेन दक्षिणाव्यवस्था ।

यस्तु यमवचनं,—

“ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां चरितव्रतः ।

दद्याद्-यथानुपूर्वेण यथाशक्त्या च दक्षिणाम् ॥

गोसहस्रं सहस्रार्द्धं शतं वा दश वै तथा ।

वृषभश्चैव दातव्यो वर्गाणां प्रवरस्तु यः” ॥

अत्यन्ताशक्तौ भैक्ष्यसंभृताः भिक्षालब्धा दश गा दद्यादित्यर्थः ।

स्वधर्मोपार्जितैरर्थैर्वस्त्राणि भेष्यानि च भोग्यानि उपपाद्य वेश्महारि-

ब्राह्मणेभ्यो दद्यादित्यन्वयः ।

ब्राह्मणेति चरितव्रतः ब्राह्मणादिजातीनां यथानुपूर्वेण यथाशक्तिदक्षिणां-
दद्यादित्यर्थः, वर्गाणां वृन्दाणां प्रवरो-यूथः श्रेष्ठ इत्यर्थः, देशान्तरप्रसिद्ध-

पुराणैकसूत्रताम्बनिर्णीतमुद्राविशेषसूची, इति गोविन्दानन्दः, इदं च-
दक्षिणागौरवं विपुलधनधान्यले वोदय्यमिति महामहोपाध्यायशूलपाणिः ।

अत्र विशेष उक्तो भविष्ये,—

“यद्युत्तरे वसेत्पार्श्वे विन्ध्यस्य मुरसत्तम ! ।

दक्षिणे वसतश्चेदं न भवेदिति तच्छृणु” ॥ इति ।

अनेन विन्ध्योत्तरतो यत् प्रायश्चित्तानुष्ठानं । तत्तु तद्विहिततो न समान-
मिति सुस्थिरं ।

अथ कुतचित् दोषाभावस्तद्विवेचनं, यथा प्रायश्चित्तमनोहरे,
दुष्टत्वनिवारणार्थं रोषवशात् पुत्रभार्यादीनां ताडनकर्तुर्जनकादेर्न-
दोष इत्याह—भविष्ये व्यासः,—

“पुत्रः शिष्यस्तथा भार्या शासितश्चेद्दिनश्रुति ।

शास्ता तत्र न दोषेण लिप्यते मुरसत्तम ! ॥” इति ।

तथा प्रायश्चित्तविवेके शास्त्रविहितताडनादौ कृते यत्र शिष्यादिः क्रियते-
तत्रापि बधो नास्त्येव ।

यथा, भविष्यपुराणं,—

“पुत्रः शिष्यस्तथा भार्या शासितश्चेद्दिनश्रुति ।

न शास्ता तत्र दोषेण लिप्यते देवसत्तम ! ॥”

अशास्त्रीयताडनादौ भवत्येव ।

यथा, मनुः,

“पुत्रः शिष्यस्तथा भार्या दासी दासस्तु पञ्चमः ।

प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ।

अधस्तात् प्रहर्त्तव्यं नोत्तमाङ्गे कदाचन ॥”

अतोऽन्यथा हि प्रहारश्चौरस्याप्नोति किं त्विषं ।”

एवञ्च विहितदण्डाचरणे शास्त्रीयकारप्रदये क्रियमाणे यदि ब्राह्मणो-
क्रियते तदापि बधो नास्त्येव दण्डादिशास्त्रविरोधान्नविधाप्रवृत्तेः ।”

तथाक्रीशादिव्यतिरेकेण च यमुद्दिश्य प्राणक्षामं करोति तस्य दोषो-
नास्तीत्याह नारदः,—

“अकारणं तु यं कश्चिद्विजः प्राणान् परित्यजेत् ।

तस्यैव तत्र दोषः स्यान्नान्तर्यः परिकीर्तयेत् ॥” इति ।

तथा ताडितः पुरुषो यदि ताडनादिकर्त्ता धनदानादिना मरणात् पूर्व-
तोषितः तदुद्देशेऽपि ताडनादिकर्त्तुर्दोषो नास्तीत्याह—

विष्णुः—

“उद्दिश्य कुपितो हत्वा तोषितं श्रावयेत्ततः ।

तस्मिन् मृते न दोषोऽस्ति द्वयोरुच्छ्रावणे वृते ॥” इति ।

द्वयोर्जनयोरुच्छ्रावणं बहूनां वा उच्छ्रावणं, एनमुद्दिश्य प्राणान् त्यजामीति-
पुनः पुनरुद्दोषणं ।

तथा प्रायश्चित्तविवेके याज्ञवल्करः,—

“कृच्छ्रतयं गुरुः कुर्यान्म्रियते प्रहृतो यदि ।”

तथा बोधायनः,—

“गुरुः पृथक् श्रेत् म्रियते गुरुस्त्रीन्-कृच्छ्रान्-चरेत् ।”

उपकाराचक्षुः न बधनिष्यत्तौ निमित्तबधापवादमाह सम्बर्त्तः,—

“औषधं स्नेहमाहारं ददद्गोब्राह्मणेषु च ।

प्राणिनां प्राणवृत्त्यर्थं प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

यन्त्रणे गोचिकित्सायां मूढगर्भविमोचने ।

यत्ने कृते विपत्तिः स्यात्-प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥”

मूढगर्भः अन्तर्मृतगर्भः । तथा,

“दाहच्छेदशिराभेदप्रयत्नैरपकुर्वताम् ।

द्विजानां गोहितार्थं श्रेत् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥”

एतच्च निपुणचिकित्सकविषयम् ।

तथा याज्ञवल्कराः,—

“क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न पातकम् ।
विपाके गोवृषाणां च भेषजाग्निक्रियासु च ॥”

विशेषमाहङ्गिराः,—

“औषधेऽपि न दोषोऽस्ति स्वेच्छया पिवते यदि ।
अन्यथा दीयमाने तु प्रायश्चित्तं न संशयः ॥”

इति ब्रह्मवत्सप्रायश्चित्तनिरूपणम् ।

अथ सुरापानप्रायश्चित्तविवेचनम् ।

तदर्थं सुरापाननिरूपणं क्रियते, अत्र कः सुराशब्दार्थः, किंवा तस्याः-
पानं, कस्य वा तत्पानं महापातकमिति निरूप्यते ।

तत्र मनुहारीतयमाः,—

“सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते ।
तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिवेत् ॥”

यथा श्रुतिः,—

“सुरा वै मलमन्नानाममृतं पाप्मा तमः सुरा ।” इति ।

“यद्यप्यत्रशब्दः शूकधान्यतण्डुलविकारविशेष ओदने प्रसिद्धस्तथापि बहु-
मदवचनात्पिष्टयवाग्वादविकारमपि लक्षयति । तेनाविकारविशेषो मद-
हेतुः सुरेत्युच्यते” इति शूलपाणिः । तथाचात्रैके,—

“गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥”

“यथैवैका तथैवान्या न पेया ब्राह्मणैः सुरेति ॥”

पाठान्तरं । इति मनुहारीतवचनाच्चिविधैव सुरेति । गौडी गुड़विकारः ।

“पैष्टी वज्रविकारः, माध्वी मधुकफलविकारः, तिस्रोऽपि पातजन्माः,-

एकेति गौड्यादितिविधा सुरा एका तुल्येयः । अस्या तालनारिकेलखर्जूरीनिः-
स्यन्दरूपा न पेया मादकत्वात् ब्राह्मणैरित्युपादानादुपनीतानां निषेधो-
बोध्यः । इति पण्डितसर्वस्वे ।

तथाच प्रायश्चित्तविवेके शूलपाणिः,—

“पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैत्रवम् ।

माध्वीकं टाङ्कमाध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम् ॥

समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु ।

द्वादशन्तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम् ॥”

टङ्कादितयं देशविशेषप्रसिद्धफलविशेषजन्यमिति साम्प्रदायिकाः अनेमै-
कादशानां सुरात्वं निषेधयति । मद्यशब्दस्य मदहेतुद्रवद्रव्यमात्रवचनः अस्मा-
देव वचनात् । न तु मद्यमात्रं सुराशब्दार्थः ।

तथाच बृहस्पतिः,—

“गौडौ माध्वौ सुरां पैष्टीं पीत्वा विप्रः समाचरेत् ।

तप्तकृच्छ्रं पराकञ्च चान्द्रायणमनुक्रमात् ॥”

तथाणां सुरात्वे क्रमेण प्रायश्चित्तत्रयं न स्यात् ।

यथा भविष्ये,—

“सुरा तु पैष्टी मुखगोक्ता न तस्यास्त्वितरे समे ।”

पैष्टीति तण्डुलमात्रोपलक्षणं, इतरे गौडीमाध्वौ, अतोऽन्नविचार-
एव सुराशब्दस्य मुख्यत्वात्तद्विधा सुरेति गौडीमाध्वोर्गौणसुरात्वज्ञापनार्थः ।
तेनैतत्पानेऽपि महापातकत्वमितिदिशति । यथैवैका तथा सर्वेति पैष्ट्या-
पूर्वप्रसिद्धं दर्शयति,—

यथा पैष्टी सुरा तथा सर्वा गौडी च माध्वी चेति पूर्ववचनोक्ता तु पैष्टी-
दृष्टान्तत्वेनात्रदर्शिता । न पातव्या द्विजोत्तमैर्ब्राह्मणैरित्यर्थः । त्रैवर्णीकपरत्वे
उत्तमपदानर्थक्यात् ।

न च बहुवचनानर्थक्यपरिहाराय उत्तमप्रातिपदिकानर्थक्यं युक्तं बहु-

वचनस्य सजातीयानेकत्वे चरितार्थत्वात् । अतो ब्राह्मणस्यैव द्विविधेव सुरा-
महापातकहेतुः । क्षत्रियवैश्ययोस्तु सुरा वै मलमन्त्रानामिति वचनेन पैशो-
वेति स्थितं । गोविन्दराजविश्वरूपधारेश्वराणामयमनुमतोऽर्थः ।

अतएव,—

“एका माध्वी च पैश्री च गौडी च त्रिविधा सुरा ।

द्विजातिभिर्न पातव्या कदाचिदपि कर्हिचित् ॥”

इति यमवचनेऽपि द्विजातिपदं ब्राह्मणपरमेव, अतएव द्विविधसुरापाने-
क्षत्रियादीनां महापातकं तावदसु ।

दोषाभावमेवाह,—वृक्षयाज्ञवल्काः,—

“अकामादपि राजन्यो वैश्यो वापि कथञ्चन ।

मद्यमेवासुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते ॥”

तदेवं पैश्रीनिषेधस्तैर्वर्णिकानां । गौडीमाध्वीनिषेधस्तु ब्राह्मणानामेव ।
“ब्राह्मणैरित्युपादनेन क्षत्रियवैश्ययोर्निषेधो वाच्यः । न शूद्रस्य, सर्वांशो सर्व-
विक्रीयीति वचनात् । इति पण्डितसर्वस्वमतं ।

तथा प्रायश्चित्तमनोहरे सुरारिमित्राः,—

“यथा चैका तथाचान्या न पातव्या द्विजातिभिः ॥”

एतदपि प्रायश्चित्तं चतुर्विधं । बुद्धिपूर्वाभ्यासविषयं, बुद्धिपूर्वकसकृद्विषयं,
अबुद्धिपूर्वकाभ्यासविषयं, अबुद्धिपूर्वकसकृद्विषयं चेति,—

आहाये वशिष्ठः ।

“अभ्यासे तु सुरापाने अग्निवर्णां सुरां पिवेत् ।”

अत्र अग्निवर्णां सुरामिति मन्त्रव्यं, अग्निवर्णां अग्निसंस्पर्शां । एतत्का-
मकारविषयमिति विज्ञानेश्वरः, अत्र द्विज इत्युपादानादुपनीतस्यैव नानुप-
नीतस्य मरणान्तिकप्रायश्चित्तमिति लक्ष्मीधरः ।

यमोऽप्याह,—

“असक्तज्ञानतः पीत्वा वारुणीं पतति द्विजः ।

मरणं पूर्वनिर्दिष्टं प्रायश्चित्तं विधीयते ॥”

अनुपनीतविषयमाह दत्तः,—

“भक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये वाच्यावाच्ये तथानृते ।

तस्मिन् काले न दोषोऽस्ति स यावन्नोपनीयते ।

उपनीतस्य दोषोऽस्ति क्रियमाणैर्विगर्हितैः ॥”

तत्र पञ्चवर्षादधः प्रायश्चित्ताभावः, अतः ऊर्द्धमेकादशवर्षपर्यन्तं पादः,
अतः ऊर्द्धं षोडशवर्षपर्यन्तमर्हंप्रायश्चित्तं, अतः ऊर्द्धं यथोक्तप्रायश्चित्तमिति-
भवदेवेनोक्तं ।

द्वितीयमाहाङ्गिराः,—

“सुरापानं सक्तृकृत्वाप्यग्निवर्णां सुरां पिवेत् ।”

तृतीये द्वादशवार्षिकं प्राजापत्यं कर्त्तव्यं ।

अत्राह याज्ञवल्क्यः,—

“चर्मवासा जटौ वापि चरेद्ब्रह्महणे व्रत”मिति ।

चतुर्थे आह बौधायनः,—“अमत्या सुरापाने कृच्छ्राहंपादं चरित्वा पुन-
रुपनयनमिति” ।

वशिष्ठः,—

“प्रमादान्मध्यमसुरां सक्तृपीत्वा द्विजोत्तमः ।

गोमूत्रयावकाहारो दशरात्रेण शुध्यति ॥” इति ।

एतदकामकृतौषधयोगभक्षणविषयं, मुखमात्रप्रवेशविषयं वा ।

द्विजातिभार्यां प्रत्याह मनुः ।

“पतत्यर्द्धशरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिवेत् ।

पतितार्द्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥”

तथोचनाः । “सुरापस्य गन्धमाघ्राय द्विराचम्य हृतं प्राग्य जपान्ते

पूतो भवतीति” । अत्र गुरुलघुप्रतिपादकवाक्यानि सङ्गुणनिर्गुणसुरा-
मद्यभेदमुखमात्रप्रवेशोदरप्रवेशविषयतया व्यवस्थापनीयानि” ।

तथाच मनुः,—

“सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णां सुरां पिवेत् ।
तथा सकाये निर्दग्धे मुच्यते क्लिप्विषात्ततः ॥
गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिवेदुदकमेव वा ।
पयो घृतं वा मरणाद्गोशक्नद्रसमेव वा ॥”

पयोघृतं गोरेव आदावन्ते च गोः कीर्त्तनात् । मोहशब्दोऽत्र बुद्धिपर-
इति जिकनः ।

याज्ञवल्क्यः,—

“सुराम्बुधृतगोमूत्रपयसामग्निमन्निभम् ।
सुरापोऽन्यतमं पीत्वा मरणाच्छ्विमृच्छति ॥”

तथा देवलः,—“सुरापाने ब्राह्मणो रूप्यताम्रसीसानामन्यतममग्निकल्पं-
पीत्वा शरीरत्यागात् पूयते । रूप्यादयोऽत्र द्रवीभृताः पीत्वेति दर्शनात्-
स्वयमशक्तावन्मैरपि सुखे सेवनीयाः” ।

तथाच भविष्ये,—

“मतिपूर्वं सुरापाने प्राणान्तिकमुदाहृतम् ।
पैष्टीपाने तु ऋषिभिर्नैतरासां कथञ्चन ॥
शङ्केनापि महाबाहो ! प्रायश्चित्तमुदाहृतम् ।
सुरायाः कामतः पाने सुख्याया प्राणनाशनं ॥”

पुनः पुनः पैष्टीविषयत्वाभिधानं त्रिविधा सुरा मुखेति भ्रमनिरासार्थं,-
कथञ्चन सकृदित्यर्थः, इतिरासामसुराणां गोड्डीमाध्वीप्रभृतीनां ज्ञानतः-
सकृत्पाने मरणान्तिकं न भवति, गोड्डीमाध्वीस्तु ज्ञानतोऽभ्यस्तपाने-
गोड्डीमाध्वीव्यतिरिक्तायास्त्वसुराया अत्यन्ताभ्यस्तपाने मरणान्तिकमुक्तं ।

तथा भविष्ये,—

“गौडीमाध्वोस्तथाभ्यासे प्राणान्तिकमुदाहृतम् ।

अभ्यासे त्वसुरायास्तु तामेवाग्निनिभां पिवेत् ॥”

तथेति ज्ञानत इत्यर्थः ।

तथाच दृष्टस्यति,—

“गौडीं माध्वौ सुरां पैष्टौ पीत्वा विप्रः समाचरेत् ।

तप्तकृच्छ्रं पराकं वा चान्द्रायणमनुक्रमात् ॥”

सुरां पीत्वा द्विज इति मनुवचने द्विजपदश्रुतेः, क्षत्रियवैश्ययोरपि-
कामतः पैष्टीपाने मरणान्तिकमेव प्रायश्चित्तं । एतेन देवलादिषु ब्राह्मणपद-
द्विजातिपरमेव । क्षत्रियवैश्ययोः पृथक्प्रायश्चित्तानभिधानात् । प्राणान्तिके-
च पादाहानिरसम्भवात् तयोरपि यथोक्तं मरणमेव । द्वादशवार्षिकादौ-
पादपादहानिः, अभ्यस्यमन्त्रे क्षत्रियादीनां ज्ञासदर्शनात्” ।

तथाच पराशरः,—

“तडगस्य च दुष्टस्य पीतं स्यादुदकं यदि ।

प्रायश्चित्तं भवेत्पुंसः क्रमेणैतेन सर्वशः ॥

विप्रः शुद्धेक्षिरावेण क्षत्रियस्तु दिनद्वयात् ।

एकाहिनैव वैश्यस्तु शूद्रो नक्तनेन शुध्यति ॥”

इति शूलपाणिः । तथा—

“तत्रापि प्रयोजकादीनां पादपादहानिर्द्रष्टव्या इति जिकनः” । एष-
संक्षेपः । ज्ञानतो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां सुरापाने मरणान्तिकं । कलौ-
मरणान्तिकप्रायश्चित्तविधानाभावाच्चतुर्विंशतिवार्षिकमेव । अज्ञानतो द्वादश-
वार्षिकं ब्राह्मणस्य, तदशक्तौ पञ्चोत्तरपयस्त्रिधेनुशतत्रयं देयं । तदशक्तौ-
धेनुसंकलनरीत्या अशीतिपुराणाधिकचूर्णीसहस्रं देयं । क्षत्रियवैश्ययोस्तु-
पादपादहानिरुक्ता पूर्वतः । बालवृद्धस्त्रोषामर्हादिकं । दक्षिणा च-
ब्रह्मवधप्रायश्चित्तोक्तरीत्या जहनीया ।

दृश्यते यन्मतानेक्यमत निबन्धकर्तृणाम्, तत्तु देशकालभेदेनेत्यु-
नीयम् । अपिच मादकद्रव्यजातसेवनस्य मानवानामहिताधायकत्वेन रोगोप-
शान्त्याद्यावश्यकीयकार्येषु प्रोक्तमादकपदार्थव्रातस्वीषधसंयोगाद्यनुष्ठान-
मन्तरा सर्वथा परिहृतमेव तत्सेवनं सर्वेषामिति सिद्धान्तः ।

निरुक्तप्रमाणव्रातानुगता व्यवस्थेयम् ।

यथा, ज्ञानतो ब्राह्मणस्य पैष्टीसुरापाने, तथा हिरभ्यस्तगौड्रीमाध्वीपाने-
च प्रायश्चित्तानि । अग्निसमस्पर्शानां सुरागोमूत्रजलदुग्धघृतगोमयरसाना-
मन्यतमस्यामरणात् पाने, कल्पो तदभावाच्चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतम्, तदशक्तौ-
धेनुदानं विंशत्यधिकसप्तशतसंख्याकम् । तदशक्तौ वराटकदानम् तन्निगुण-
कार्षापणात्मकम् । तल्लभ्यस्वर्णादि वा । दक्षिणा तु द्विशतधेन्वात्मिका ।
तदशक्तौ तन्निगुणकार्षापणाः । अज्ञानतो ब्राह्मणस्य तासां पाने प्रायश्चि-
त्तानि एतदहं । तत्तु द्वादशवार्षिकव्रतं । तदशक्तौ धेनुदानं पञ्चदश-
शतत्रयात्मकम् । तदशक्तौ वराटकदानम्—

तन्निगुणकार्षापणसंख्यकं । तल्लभ्यस्वर्णादि वा । दक्षिणा तु शतधेन्वा-
त्मिका, तदशक्तौ तन्निगुणकार्षापणाः । अज्ञानतः क्षत्रियस्य पैष्टीसुरापाने
प्रायश्चित्तानि नववार्षिकव्रतं, ज्ञानतः एतद्विगुणं, तदशक्तौ धेनुदानं चत्वारिंश-
दधिकद्विशतसंख्यकं । तदशक्तौ वराटकदानं तन्निगुणकार्षापणात्मकं ।
तल्लभ्यस्वर्णादि वा । दक्षिणा तु पञ्चसप्ततिधेन्वात्मिका । तदशक्तौ तन्नि-
गुणकार्षापणाः । अज्ञानतो वैश्यस्य पैष्टीसुरापाने प्रायश्चित्तानि षड्वार्षिक-
व्रतं, ज्ञानतः एतद्विगुणं । स्त्रीबालवृद्धादीनामर्हादिकं । तदशक्तौ धेनुदानं-
अशीत्यधिकैकशतसंख्यकम् । तदशक्तौ वराटकदानं तन्निगुणकार्षापणात्मकं ।
तल्लभ्यसुवर्णादि वा । दक्षिणा तु पञ्चाशदधेन्वात्मिका । तदशक्तौ तन्निगुण-
कार्षापणाः ॥ इति सुरापानप्रायश्चित्तविवेचनं ।

अथ सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तविवेचनं ।

“तदर्थं सुवर्णस्तेयनिरूपणं क्रियते, यद्यपि महापातकोद्देशे स्तेयं गुर्वङ्गना-
गम” इति मनुना सामान्येन स्तेयमुपदिष्टम् । तथापि सुवर्णस्तेयपरं तत्-
मनुनैव “सुवर्णस्तेयकृद्दिप” इत्यनेन प्रायश्चित्तेषु सुवर्णविषयत्वोपसंहारात् ।

तथाच देवलः,—“ब्रह्महत्या सुवर्णस्तेयं गुरुतल्पगमनं सुरापानं चेति महापातकानि” । ब्राह्मणसुवर्णहरणञ्च महापातकं, यथा हारीतः,—“ब्रह्महत्या-सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदारगमनं संयोगश्च तैः सप्त इति पञ्चमहापातकानि” ।

तथा विष्णुः,—“ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदाराभिगमनं संयोगश्च तैः सङ्गृहिता महापातकानि” क्षत्रियादिसुवर्णहरणमूपपातकं । ननु-परिमाणविशेषान्वितसुवर्णपहारो महापातकं जातिमात्रापहारो वा, नाद्यः परिमाणवाचकपदाश्रयणात् । नच “पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णसु-षोडश” इति मनुवचने पुंलिङ्गसुवर्णशब्दस्य परिमाणवाचित्वात् सुवर्ण-शब्दादेव परिमाणं लभ्यमिति वाच्यम् ॥

सुवर्णस्तेयशब्दे समस्ते पुलिङ्गनपुंसकलिङ्गसन्देहात् वचनान्तराज्जाति-मात्रपरत्वमेवास्य निर्णयिते । तदाह अङ्गिराः,—

“गुरुतल्पः सुरापञ्च रुक्मस्तेय्यथ विप्रहा ।

महापातकिनस्त्व्येते संसर्गी चैव पञ्चमः ॥”

तथाच विश्वामित्रः,—

“ब्राह्मणो नैव हन्तव्यः सुरा पेया न च द्विजैः ।

ब्राह्मणस्वर्णहरणं न कर्तव्यं कदाचन ॥”

अत्र जातिमात्रवाचिरुक्मस्वर्णपदोपादानात् । किं तावत् स्तेयमित्या-काङ्क्षायासुच्यतेऽनुपदमेवत् । “यथा परस्वत्वेन विशेषतो ज्ञायमाने द्रव्ये परानु-मतिमन्तरेण भवेदं यथेष्टविनियोज्यमिति कृत्वा व्यवहारः स्तेयं, स कचिन्मान-सः संकल्परूपः, कचिद् कायिको दानविक्रयादिरूपः, अतोऽविभक्तभ्रात्रादि-धने नातिव्याप्तिः, विशेषतो ज्ञानाभावात्, नचात्मीयभ्रमविक्रीतधने परकीय-त्वेन ज्ञानाभावात्, अतएव प्राप्तनिधिस्वीकारे न स्तेयत्वं परस्वेदं स्वमिति-ज्ञानाभावात् प्रनष्टस्वामिकस्यापि सम्भवात् ।

अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्दिजेभ्योऽर्द्धं द्विजः पुनः ।

विद्वानग्निषमादद्यात् स सर्वस्य प्रभुर्यतः । इति ।”

एवं वस्त्रापहारं तदक्षलक्षस्याविज्ञातस्य सुवर्णस्य नापहारः अज्ञात-
त्वात् । यत्रासुवर्णस्य सुवर्णवृक्षा अपहारस्तत्र सुवर्णस्य नापहारः सुवर्णस्व-
यथेष्टविनियोग्यत्वेन व्यवहारकर्मत्वाभावात् । यत्र सुवर्णमेव पारदरसोप-
लिप्तत्वेन सीसकबुद्ध्याऽपहरति तत्र परस्वेदमिति जानाति एव पुरुषस्य सुवर्ण-
विनियोगसंकेत्यविषयः अतः स्तेयमिति, किन्तु सुवर्णजात्यज्ञानादज्ञानजनितं
तत् अतो न तत्र प्राणान्तिकमिति वक्ष्यते,—

किन्तु तत्र कियत् सुवर्णं कियान्नस इति प्रायश्चित्तार्थमनुसरणीयं न पुनर-
सुवर्णांशेऽपि प्रायश्चित्तमिति ।

यत्तु मनुवचनं,—

“वानस्पत्यं फलं मूलं दार्वग्न्यर्थं तथैव च ।

तृणं च गोभ्यो यासार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥”

“तद्दोषपरिहारार्थं न तु स्तेयनिषेधपरं” इति शूलपाणिः ।

किमत्र प्रायश्चित्तं,—

तदाह मनुः,—

“सुवर्णस्तेयकृद् विप्रो राजानमभिगम्य तु ।

स्वकर्म ख्यापयन् ब्रूयान्मां भवाननुशास्त्विति ॥

गृहीत्वा मुषलं राजा सक्तद्वन्यात्तु तं स्वयं ।

बधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वा” ॥

एतद्व्याचष्टे भगवान् महेश्वरो भविष्ये,—

“निर्गुणस्तु यदा विप्रोऽपहर्ता क्षत्रियस्तथा ।

प्रायश्चित्तमिदं कुर्यात्तदा शुद्ध्यर्थमात्मनः ॥

गृहीत्वा मुषलं राजा सक्तद्वन्द्यात् तं स्वयं ।
 बधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वा ॥
 निःशङ्केनापि चेद्राज्ञा हतो न क्षियते गुह ! ।
 पूयत्येव न सन्देहो यदि जीवति स द्विजः” ॥

स्तेनो बधेन शुध्यति इति क्षत्रियादिविषयं बधशब्देन विकल्पितं जीवन-
 मपि लक्ष्यते । अतएव विप्रशब्दो वर्षचतुष्टयपरः ।

तथा यमः,—

“तस्मात्तं मुषलं गृह्य यथा प्राणेन भूपतिः ।
 सक्तद्वन्द्यान्मृतो वापि जीवन्नपि विशुध्यति” ॥

यश्चात्र विश्वरूपदूषणं दण्डो दमनायेत्याहुरिति । दमनार्थं दण्डः-
 प्रायश्चित्तं तु दुरितक्षयार्थं नच भिन्नार्थयोर्विकल्पः, तदयुक्तं दण्डेनैव विशुध्य-
 तीति दण्डस्यैव पापक्षयार्थत्वात् ।

तथाच मनुः,—

“राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
 निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा” ॥

राजनिर्धूतदण्डास्त्विति पाठान्तरं ।

तथा दण्डप्रकरणे,—

“राज्ञा दाय्यः सुवर्णं स्यात्तस्य स्तेयस्य निष्कृतिः ।

तथा विष्णुधर्मोत्तरे,—

“प्रायश्चित्तैः समं याति पापं कृतमसंशयं ।
 राजदण्डात् क्षयं याति प्रायश्चित्तमकुर्वतां ॥
 प्रायश्चित्तविहीना ये राजभिश्चाप्यदण्डिताः ।
 नरकं प्रतिपदान्ते तिर्यग्गोनिं तथैव च ॥”

अतो राजदण्डोऽपि पापनाशक इति सिद्धान्तः ।

तथाऽत्रापि प्रायश्चित्तमनोहरे सुरारिमित्राः,—

यथा,—

“तपसानुपसृष्टस्तु सुवर्णस्तेयजं मलं ।

चौरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महणो व्रतं” ॥

ब्रह्महणो व्रतं द्वादशवार्षिकं ।

तथाच भविष्यपुराणे,—

“ब्राह्मणस्य गुणाढ्यस्य ज्ञानाद्विप्रस्य निर्गुणः ।

प्रभृतं सानुवन्धं च स शुध्येत कटाग्निना ॥

हृत्वा तु काश्चनं द्विप्रो गुणिनो ब्राह्मणस्य तु ।

स्वयञ्च निर्गुणो विप्रश्चरेद्ब्रह्महणो व्रतं” ॥

एतस्तु बुद्धिपूर्वकषोडशमाषात्सुवर्णाद्यपहारविषयं ।

तथाच मनुः,—

“पञ्चकुट्मलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश” । इति ।

अन्यथा सुवर्णशब्दस्य जातिपरत्वे सर्वपपरिमितहेमहरणेऽपि द्वादश-
वार्षिकप्रायश्चित्तानुष्ठानं स्यात् ।

तथाच भविष्ये,—

“क्षत्रियस्य गुणाढ्यस्य हृत्वा विप्रस्तु निर्गुणः ।

चतुर्थकाले भुञ्जानस्त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥

निर्गुणस्य तु विप्रस्य हृत्वा जाम्बूनदं गुह ! ।

क्षत्रियः शुद्धिकामस्तु चरेद्ब्रह्महणो व्रतं” ॥

बुद्धिपूर्वकविषयमेतत् ।

तथा षट्त्रिंशन्तरे,—

“वालाग्रमात्रेऽपहृते प्राणायामं समाचरेत् ।

यवमात्रे सुवर्णस्य प्रायश्चित्तं दिनद्वयं” ॥

सुवर्णकुट्मलं द्यौकमपहृत्य द्विजोत्तमः ।

सुवर्णस्य कुङ्कुलसंख्या ।

“कुर्याच्छान्तपनं कृच्छ्रं तत्पापस्यापनुत्तये ।

अपहृत्य सुवर्णस्य माषमात्रं द्विजातयः ॥

गोमूत्रयावकाहारा स्त्रिभिर्मसैर्व्यपोहति ।

सुवर्णस्यापहरणे वटसरं यावकी भवेत्” ॥

(यावकी गोमूत्रयवाग्व्याहारी) ।

“जङ्घं प्राणान्तिकं ज्ञेयमथ ब्रह्महणो व्रतं ।

सर्वेषां धातुलोहानां पराकं तु समाचरेत् ॥

धान्यानां हरणे कृच्छ्रं तैलानामैन्दवं स्मृतं ।

रत्नानां हरणे विप्रश्चरेत् चान्द्रायणं व्रतं” ॥

“रत्नहरणं स्वल्पमूल्यविषयं, ऐन्दवं चान्द्रायणं, इदं ब्रह्महण्यविषयाः समानं । शूद्रस्यापकर्म ब्राह्मणद्वारा” ।

पण्डितसर्वस्वकारः, जपप्रायश्चित्तमाहविष्णुः,—“गायत्र्या दशसाहस्रजप्येन सुवर्णस्तेयकृन्निरात्रोषितः कर्मणोऽन्ते च पयस्विनीं धेनुं दद्यात् । तदिहाज्ञानतः सुवर्णस्तेयकृन्निरात्रोपवासपूर्वकं गायत्र्या दशसहस्राणि संकल्प्य जपितव्यानि” ।

अथ हत्वा पद्यात् प्रकारान्तरेण दाने दोषाभावो यथा—

प्रायश्चित्तमनोहरे,—

“दत्त्वेवापहृतं द्रव्यं धनिकस्यापुत्रपायतः ।

प्रायश्चित्तं ततः कुर्यात् कलमषस्यापनुत्तये” ॥

ब्रह्मस्वन्वाशापहारे तदनं स्वामिने प्रकारान्तरेणार्पि दत्त्वा शुध्यतीत्याह-
वहस्यतिः ।

“शोधः शुध्यति मृत्तोयैः प्रायश्चित्तैश्च प्रापतः ।

ब्रह्मस्वन्यासहर्त्ता तु तमदत्त्वा न शुध्यतीति”—

पण्डित सर्वस्वकारः ।

अथात्र संक्षेपः, सुवर्णशब्दस्य जातिपरत्वे वा परिमाणपरत्वेऽपि हिमापहरणमेवात्र पञ्चमहापातकान्तर्भूतं न लब्धद्रव्यापहरणमिति बोध्यम् । अत्र सगुणस्य ब्राह्मणस्य तु कामतो द्वादशवार्षिकं, अकामतः षाड्वार्षिकं, तेनात्र यत्र मरणमुक्तं तत्र मरणं चतुर्विंशतिवार्षिकं वा, यत्र द्वादशवार्षिकं तत्राशक्तौ धेनुसङ्कलनरीत्या विंशत्यधिकपयस्त्रिधेनुसप्तशतं देयं । तदशक्तौ तन्निगुणकार्पापणात्मकं वराटकदानं । तन्मूल्यं वा काश्चनादिकं देयं । बालवृद्धस्त्रीणामर्द्धादिकमुक्तरीत्योन्नेयमिति ।

निरुक्तप्रमाणजातानुसृतव्यवस्थेयं—अज्ञानतो ब्राह्मणकर्तृकब्राह्मणस्वामिकसुवर्णपरिमाणातिरिक्तापरिमितसुवर्णस्तेये प्रायश्चित्तानि, अपृष्ठतद्रव्यं तस्यानुरूपं मूल्यं वा स्वामिने दत्त्वा द्वादशवार्षिकव्रतं करणीयं । तदशक्तौ धेनुदानं पूर्वाक्तं । तदशक्तौ वराटकदानं पूर्ववत् । तत्सभ्यस्वर्णादि वा । दक्षिणा तु पूर्ववत् ।

अज्ञानतस्तत्कर्तृकतत्स्तेये प्रायश्चित्तानि, एतद्विगुणं अर्थाच्चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतं । तदशक्तौ धेनुदानं पूर्वमुक्तं, तदशक्तौ वराटकदानं पूर्ववत् । अज्ञानतः क्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृकब्राह्मणस्वामिकसुवर्णपरिमाणातिरिक्तापरिमितसुवर्णस्तेये प्रायश्चित्तानि । राजकर्तृकमुपलाघातेन मरणं, चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतं वा ।

तदशक्तौ धेनुदानं पूर्ववत् । तदशक्तौ वराटकदानं पूर्ववत् । दक्षिणा तु तथैव । अज्ञानतस्तत्कर्तृकतत्स्वामिकतत्सुवर्णस्तेये प्रायश्चित्तानि—द्वादशवार्षिकव्रतं । स्त्रीबालवृद्धानामर्द्धं, एकस्रोभयधर्मवत्वे पादः । तदशक्तौ धेनुदानं पूर्ववत् । तदशक्तौ वराटकदानं पूर्वमुक्तं । दक्षिणा तु तथैव ।

.इति सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तविवेचनं ।

अथ गुरुतत्त्वगमनप्रायश्चित्तविवेचनम् ।

तदर्थं गुर्वङ्गनानिरूपणं, तत्रको गुरुः का चाङ्गना, तत्र कश्चित् पितेव गुरुः ।

तथाच मनुः—

“निषेकादौ नि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुच्यते” ॥

तथाच याज्ञवल्क्यः,—

स गुरुर्यः क्रियां कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।

उपनीय ददद्देदमाचार्यः स उदाहृतः” ॥

क्रिया निषेकादिका, आभ्यां वचनाभ्यां गर्भाधानादिक्रियाकर्त्तरि गुरु-
शब्दस्य सङ्केतितत्वात् पिता गुरुः, अस्य अङ्गना स्त्री माता तत्सपत्नी सवर्णा ।
तथाच मनुरेवान्यगुरुमाह,—

“पिता वै गार्हपत्याग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः ।

गुरुराहवनीयोऽग्निः साग्निवेता गरीयसौ ॥

द्वमं लोकां मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमं ।

गुरुशुश्रूषया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥

अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तथा” ॥

तथाच गौतमः,—

“आचार्यः श्रेष्ठो मातृत्वेकं पितरि सङ्केतितत्वादाचार्यं गोणं गुरुपद-
मिति चेन्न ; आचार्यादावपि सङ्केतदर्शनात् ।

यथा विष्णुः,—

तयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति माता पिता आचार्यश्चेति ।

यथा देवलः,—

“आचार्य्यश्च पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।

मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ।

वर्णज्येष्ठः पित्र्यश्च पुंस्येव गुरवो मताः” ॥

त्राता प्राणरक्षकः, वर्णज्येष्ठः क्षत्रियादीनां ब्राह्मणः । अनेनैकादशगुरवः-
संज्ञेतिताः । इति प्रायश्चित्तविवेके ।

ननु कोऽयं गुरुशब्दवाच्य इत्यत आह विष्णुः,—तत्र ते पुरुषस्याति-
गुरवो भवन्ति । माता पिता आचार्य्यश्च । तत्र गुरुशब्दो मुख्यः । अच-
गौणः । तथाहि देवलः,—आचार्य्यादीत्यत्र उपाध्यायः पितृत्वारभ्य गुरवः-
स्मृता इत्यन्तं, एतेषामन्यतरस्य स्त्रियं गत्वा गुरुतत्त्वव्रतं कुर्यादिति-
ज्ञानकृताभ्यासविषयं, इति मुरारिमिश्राः । तत्प्रायश्चित्तं द्विविधं, बुद्धि-
पूर्वकमबुद्धिपूर्वकञ्च । आद्ये प्राणान्तिकप्रायश्चित्तं ।

तत्र मनुः,—

“गुरुतल्पोऽभिभाष्येनस्तप्ते सुपादयोमये ।

शूर्मीं ज्वलन्तीं वाग्निष्य मृत्युना स विशुध्यतीति” ॥

अभिभाष्येन इति । एनः स्वकृतं पापं अभिभाष्य कथयित्वा अयोमये-
क्लोहमये शूर्मीं लोहप्रतिमां ।

तथाच स एव,—

“स्वयं वा शिश्रवषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ ।

नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्मगः ॥

तथाच हारीतेन शूर्मीं मृन्मयीं प्रतिमेति दर्शितं । यथा “गुरुतल्पो-
मृन्मयीं स्त्रीप्रकृतिमग्निवर्णीं कलेत्यादि “तेनानयोर्विकल्पः । अशब्दात्तप्त-
क्लोहस्याशयनत्वलक्ष्मीसमालिङ्गनयोर्विकल्पः । स्वयं वेति उत्कर्त्तनमपि-
क्षुरेण । क्षुरेण वा शिश्रवषणावुत्कृत्येत्यादिशङ्कलिखितवचनादेतत्प्राय-
श्चित्तत्रयं मरणान्तिकं, तदुक्तमवर्णगुरुतल्पविषयं ।

तथाचाङ्गिराः,—

“गुरुतल्पी शिलां तप्तामायसीं वा स्वयं विशेत् ।
उत्कृत्य वृषणौ वापि धारयेदङ्गुली स्वयं ॥
मरणायाथवा पद्भ्यां प्रव्रजेद्दिशमुत्तराम् ।
शरीरस्य विमोक्षेण मुच्यते कर्मणोऽशुभात् ॥
महाव्रतञ्चरेद्वापि दद्यात् सर्वस्वमेव वा ।
गुर्वर्थं वा हतो युद्धे मुच्यते गुरुतल्पगः” ॥

अत्र मरणान्तिकं ज्ञानकृते मातृव्यतिरिक्तसर्वर्णसमवर्णगुरुदारगमने-
बोद्धव्यं । महाव्रतं चरेद्देति चतुर्विंशतिवार्धिकं बोद्धव्यं ।

द्वितीयमाह शङ्खः,—

“अधःशायी जटाधारी पर्णमूलफलाशनः ।
एककालं समश्नन् वै वर्षं तु द्वादशे गते ॥
रुक्मस्तेयी सुरापञ्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
व्रतेनानेन शुद्ध्यन्ति महापातकिनस्त्वमे” ॥

अकामकृतपितृदारविषयमिति विज्ञानेश्वरः । तथाच प्राणायामशता-
चरणगायत्रीजपमहत्तैवार्धिकब्रह्महत्याव्रतानुष्ठानौ—

व्यासः,—

“गत्वैतदेव कुर्वीत गुरुतल्पमकामतः ।

कामतो द्विगुणं प्रोक्तं पूर्वेषु च यदुच्यते” ॥

इति पूर्वेषु ब्रह्मबधादिषु अथ कामत इत्युपादानात् अकामकृते तैवार्धिकं-
महाव्रतं सर्वस्वदानं वा करणीयमिति कर्षव्यताबाहुल्यात् तैवार्धिकमपि-
द्वादशवार्धिकसमानमिदमिति ब्रह्मबधप्रायश्चित्ते दर्शितमेव ।

यस्तु आपस्तम्बेन,—“स्त्रियं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुतल्पं च गत्वा ब्रह्महत्यां
च कृत्वा चतुर्थकालमितभीजनाः स्युरपोऽभ्युपेयुः सवनानुकल्पं स्थानासनाभ्या-

विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैरथ पापं नुदन्त इति त्रैवार्षिकं दर्शितं । तच्चतुर्थ-
कालाहारत्वेन सार्धवर्षोपवासात् सार्धवत्सरनक्षत्रेण च चातुर्वार्षिकप्राजापत्य-
समं एतत् सगुणभिगन्तुविषयं सुवर्णस्तेये श्रीमहादेवपादैः सगुणविषयत्वेन-
व्यवस्थितत्वात् । रेतःसेकात् पूर्वमित्यन्ये ।

यत्तु मनुवचनं,—

“खट्वाङ्गी चीरवासा वा श्मश्रुलो विजने वने ।

प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रमब्दमेकं समाहितः” ॥

इति तदज्ञानतो व्यभिचारिगुरुपत्नीगमनविषयं । अन्यानि लघु-
प्रायश्चित्तानि अत्यन्ताभ्यस्तव्यभिचारे गुरुपत्न्यां बोद्धव्यानि । इति शूलपाणिः ।

तथा प्रायश्चित्तमनोहरे,—

मातृव्यभिचरितस्य यथा गुरुतल्पप्रायश्चित्तमुक्तं, तथा पुत्रव्यभिचरिताया-
मातुरप्यत्र तत्प्रायश्चित्तम् ।

यथाह मनुः,—

“यत् पुंसः परदारि तु तच्चैनां कारयेत् व्रतम्” । इति ।

अत्र तु ज्ञानतो गुरुतल्पगमने यद्योक्तं मरणं चतुर्विंशतिवार्षिकं वा ।
अज्ञानतो द्वादशवार्षिकं, तदशक्तौ धेनुसङ्कलनरीत्या षष्ट्युत्तरपयस्विधेनुविंशतं-
देयं । तदशक्तौ तन्निगुणकार्षापणमूल्यं वा काश्चनादिकं देयं । बालहृद-
क्लीषां पूर्वोक्तरीत्या अर्द्धादिकमूहनीयं । एतच्चातुर्वर्णविषयं सर्वेषामेव-
गौरवाविशेषात् । इति संक्षेपः ।

पूर्वोक्तप्रमाणजातानुक्ता व्यवस्थेयं । यथा—ज्ञानतो गुर्वङ्गनागमने शूद्रस्य
ब्राह्मणीगमने च प्रायश्चित्तानि गुरुतल्पगः पापमभिभाष्य तप्ते लोहमये सुप्यात् ।
ज्वलन्तीं लोहप्रतिमां मृत्पथीं प्रतिमां वा आलिङ्ग्य म्रियेत । स्वयं वा शिश्न-
हवषावुत्कृत्य अक्षली निधाय आमरणात् नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेत् । अतु-
र्विंशतिवार्षिकव्रतं कुर्यात् । गुर्वङ्गनयापि करणीयमेतत् । तदशक्तौ धेनुदानं
विंशत्युत्तरसप्तशतसंख्याकम् । तदशक्तौ वराटकदानं पूर्ववत् । तज्जम्ब-
रुर्णादि वा । दक्षिणा तु द्विशतगावः । तदशक्तौ तन्निगुणकार्षापणाः ।

अज्ञानतो गुर्वङ्गनागमने प्रायश्चित्तानि,—द्वादशवार्षिकव्रतं । बालवृद्धयोरर्धं ।
एतच्चातुर्वर्ष्यविषयं । तदशक्नो धेनुदानं । षष्ट्यधिकशतसंख्यकं तदशक्नो-
वराटकदानं पूर्ववत् । तल्लभ्यस्वर्गादि वा । दक्षिणा तु शतधेन्वात्मिका ।
तदशक्नो तन्निगुणकार्षापणाः ।

इति गुर्वङ्गनाप्रायश्चित्तविवेचनम् ।

अथ पतितसंसर्गप्रायश्चित्तविवेचनम् ।

तदर्थमादितः संसर्गनिरूपणम् । तच्च महापातकिसंसर्गस्य पातक-
हेतुत्वमाह मनुः,—

“ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।

महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह” ॥

ननु तैः सहिति निर्देशात्तन्महापातकिसंसर्गस्यैव पातकहेतुत्वं लभ्यते न-
पातक्यन्तरसंसर्गस्य, प्रायश्चित्तमपि महापातकिसंसर्ग एव मनुना दर्शितम् ।

यथा मनुः,—

“एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः ।

पतितैः संप्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः ॥

यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।

स तस्यैव व्रतं कुर्यात् तत्संसर्गविशुद्ध्यै” ॥ इति ।

अत्र चतुर्णामित्यनेन ब्रह्महत्यादिमहापातकचतुष्टयमुपसंहरत्य यो येन
पतितेनेत्युक्तं महापातकपरमेव । उच्यते,—

“प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य देवात् पूर्वकृतेन वा ।

न संसर्गं व्रजत् सद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः ॥

एनस्त्रिभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं कश्चित् समाचरेत् ।

कृतनिर्णेजकांश्चैव न जुगुप्सेत कर्हिचित्” ॥

इति मनुना सामान्यतः पापिष्ठसंसर्गस्य निषिद्धत्वात् । निषिद्धाचरणात्-
पापोत्पत्तिः पापिष्ठसंसर्ग एव दर्शिता । प्रायश्चित्तमपि सामान्येन
दर्शितम् यो येन पतितेनेति सामान्यनिर्देशात् चतुर्णामिति हिंसा-
ऽभक्ष्यभक्षणस्तेयागम्यागमनाख्यप्रकारचतुष्टयपरं नतु ब्रह्महत्यादिविशेषार्थ-
लघीयसामपि हिंसाऽभक्ष्यभक्षणस्तेयागम्यागमनादीनां मनुना पूर्वमुक्तत्वात् ।
अपि च—

संसर्गपापयुत्या श्रुतिः, “कल्पामाना पापिष्ठसंसर्गी पापी भवती”ति-
सामान्यश्रुतिरेव कल्पनीया लाघवात् । “होलाधिकरणन्याय” एवात्र जागर्त्ति ।
विष्णुनापि—सामान्येन स्मृतं । यद्य येन पापात्मना सह संसृजेत् स तस्यैव-
प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

गौतमोऽप्याह,—

“ब्रह्महसुरापशुकतल्पगपितमातृयोनिस्सम्बन्धागस्तेनाऽभक्ष्यभक्षकनास्तिक-
निन्दितकर्माभ्यामपतितात्याग्यपतितत्यागिनश्च पतिताः पातकसंयोजकाश्च-
तैश्चाब्दं समाचरन् । अत्र पतितात्यागीति सामान्येनैव निर्दिशति ।
तैश्चाब्दं समाचरन्निति द्वितीयसंसर्गिणोऽपि पतितत्वमुक्तं । नन्वेकग्राम-
निवासादिना संसर्गेण पतितत्वं स्यात् न संसर्गविशिषाणां निषेधात् । निषिद्ध-
पतितसंसर्गात् पततीति श्रुतिः कल्पा, के ते संसर्गप्रकारा—इत्यत्राह,—

दृश्यति,—

“एकशय्यासनं पङ्क्तिर्भाग्डपक्वान्नमिश्रणं ।

याजनाध्यापनं योनिस्तथाच सहभोजनं ॥

नवधा सङ्करः प्रोक्तो न कर्त्तव्योऽधमैः सह ।

उत्तमैरुत्तमैः सार्द्धं कर्त्तव्यस्तु समेन वा” ॥

एकशय्याशयनैकपीठाद्युपवेशनैकपङ्क्तिभोजनपक्वान्नादिसम्बन्धिभाग्डमि-
श्रणपक्वान्नमिश्रणाख्याः पञ्च लघुसंसर्गाः । तथा याजनपतितेन ऋत्विजा-
यजमानस्य याजनं । पतितयजमानां त्विज्यकरणं ऋत्विजोऽध्यापनं पतित-
माणवकवेदाध्यापनमाचार्यस्य, पतितादाचार्याद्वा वेदाध्ययनं माणवकस्य ।

योनिर्योनिसम्बन्धः स च पतितपुरुषसंभोगः स्त्रियाः, पतितस्त्रीसंभोगो वा-
पुरुषस्य, तथा पतितकन्यापरिणयनं वरस्य, पतितवरपरिणयनं वा कन्यायाः ।
तथाच मनुः—

“नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हिचित् ।

ब्राह्मन् यौनांश्च सम्बन्धानाचरेद्ब्राह्मणः सह” ॥

जिकनकल्पतरुकारादयस्तु पतिताय वराय कन्यादानं दातुः, पतिता-
हातुरादानं कन्याया वरस्य सर्वत्र व्यवहितयोनिसम्बन्धः । योनिसम्बन्धस्य-
स्त्रीपुरुषमाश्रयिष्याद्यत्वात् नात्र दातृवरयोः साक्षाद्योनिसम्बन्धः । दान-
प्रतिग्रहणलक्षणोऽप्येवं सम्बन्धो दातृसम्पदानयोर्योन्यन्तर्भावात् यौन इत्युच्यते-
प्रायश्चित्तगौरवार्थः, किन्त्वयमनार्थः प्रायश्चित्तविशेषाश्रयणादनुपादेयश्च,
पतितजाता कन्या पतितैवेति कल्प्यते । तत्परिणयनं पतितकन्यापरिणयन-
मेव नात्र व्यवहितयोनिसम्बन्धः । सह भोजनं स्वस्यास्य परस्य वा एकपात्रे-
एकदा भोजनं । नोच्छिष्टभोजनं उच्छिष्टेन सह उच्छिष्टभोजनात्तस्य-
लघुत्वात् ।

एते चत्वारो गुरुसंसर्गा भवन्ति । एवं मिलित्वा नव संसर्गाः । नन्वेक-
यानालापग्राससंसर्गनिःश्वाससहजशयनादिकमपि संसर्गान्तरमस्ति तत् कथं-
नवविधत्वं ।

यथा पराशरः,—

“आसनाच्छयनाद्यानात्-भाषणात्सहभोजनात् ।

संक्रामन्ति हि पापानि तैलविन्दुरिवाम्भसि” ॥

भाषणमन्योन्यसंकथनं । सहभोजनमेकपंक्तिभोजनं लघुसंसर्गमाहवर्थात् ।

यथा देवलः,—

“संलापस्यर्शनिःश्वाससहशयनासनाशनात् ।

याजनाध्यापनाद्यौनात्-पापं संक्रमते नृणां” ॥

सहाशनमेकपंक्तिभोजनं ।

तथा ज्ञागलेयः,—

“आलापाद्वातसंस्पर्शान्निःश्वासात्सहभोजनात् ।

सहशय्यासनाद्यायात् पापं संक्रमते नृणां” ॥

सहाध्यायः पतिर्तेन ब्रह्मचारिणा सहैकस्नात् गुरोरध्ययनं । सत्यं-
नबधेत्यत्र प्रकारवाचिना धाप्रत्ययेन प्रकारान्तरं सूचितं । अन्यथा न वेति-
ब्रूयात् । तेन तद्गीजनतत्संसृष्टान्नतत्संसृष्टपाकान्नभोजनतत्प्रतिग्रहादीना-
मप्युपसंग्रहः । नन्वेकैकवचनेषु पापसंक्रान्तिः श्रूयते, पूर्वदेशत्यागेन देशान्तर-
सम्बन्धे संक्रान्तिशब्दस्य मुख्यत्वात् मूलपापकर्तुः पापविच्छेदे भूते किमर्थ-
प्रायश्चित्तानुष्ठानमिति ।

तथाच हारीतः—

“हन्यादशुद्धः शुद्धन्तु शुद्धोऽशुद्धन्तु शोधयेत्” ॥

“अशुद्धश्च तमोभूतः शुद्धवासेन शुद्ध्यति” ।

तथाच मनुः,—

“अन्नादे भूणहा माष्टि पत्यौ भार्याऽपचारिणी ।

गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बिषम्” ॥

अपचारिणी व्यभिचारिणी, माष्टीति प्रोक्षयति संक्रामयतीत्यर्थः ।

तथा यमः,—

“दुष्कृतं हि मनुष्याणामन्नमाश्रित्य तिष्ठति ।

यो यस्यान्नमिहाश्नाति स तस्याश्नाति किल्बिषम्” ॥

तस्य किल्बिषमश्नातीत्यनेनापि पापाभावोऽवगम्यते । उच्यते पूर्वपाप-
व्यक्तेराश्रयत्यागेन आश्रयान्तरसम्बन्धः सम्भवति । गुणस्य तद्रूपादर्शनेना-
योग्यत्वात् किन्तु तत्तत्त्वयक्तिसंबन्धे गोणोऽयं संक्रान्त्यादिशब्दः गुणस्येति गुणस्व-
तद्रूपादर्शनेन स्वाश्रयत्यागपूर्वकाश्रयान्तरसम्बन्धादर्शनेन पापव्यक्तेराश्रया-
न्तरसम्बन्धस्यायोऽयत्वादयं भावः, पापं दुरदृष्टं तावदात्मगुणः । गुणस्य
द्रव्यं समवायिकारणं तद्विहाय तत्कार्यस्य गुणस्य कथं द्रव्यान्तरसम्बन्धः

समवायीकारणं विहाय कार्यश्च पृथक्स्थितेरसम्भवात् । किञ्चित् तत्पापतुल्य-
पापान्तरसम्बन्धादित्यर्थः ।

तथाच देवलः,—

“बान्धवोऽपि पृथग्-भूत्वा तत्-पापं नाप्नुयात् क्वचित् ।

पृथग्जनोऽपि संयोगाद्भजते तुल्यदोषताम् ॥”

तत् पापं तज्जातीयपापमित्यर्थः । पृथग्जनोऽसम्बन्धिजनः, तुल्यदोषतां-
तत्समानपापतामित्यर्थः, शुभोऽशुचन्तु शोधयेदिति यत्र ब्राह्मणादिसम्पर्क एव-
पापक्षयहेतुस्तत्र बोध्यम् ।

यथा उशनाः,—

“कृतलक्षणोर्दृशनस्पर्शनसम्भाषणानि वर्जयेदित्युक्ता सम्भाषणे ब्राह्मणसम्भा-
षणमित्यादि । कृतलक्षणो राज्ञा कृतपापचिह्नः । किञ्च यदि पापिष्ठस्यान्यस्य-
संसर्गः पापक्षयहेतुः, तदेतरप्रायश्चित्तवदयमपि केनापि मुनिना प्रायश्चित्तरूप-
तया पठितः स्यात् प्रत्युत निषेध एव श्रूयते” ।

तथाच मनुः,—

“प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य देवात् पूर्वकृतेन वा ।

न संसर्गं व्रजेत् सद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः” ॥ इति ।

किञ्च “मिश्रितस्तेन सोऽष्टाऽन्ते स्वयं च पतितो भवेदिति” देवलवचनेन च-
शब्दाभ्युलपापकर्तुरपि पापस्थितिरवगम्यते । मूलपापकर्ता तावत् पतितः-
स्वयमपि पततीत्यर्थः । इदानीं कियता कालेन कतमस्य संसर्गस्य पतित-
साम्यापादानमिति निरूप्यते ।

तत्र देवलः,—

“पतितेन सहोषित्वा जानन् सम्बत्सरं नरः ।

मिश्रितस्तेन सोऽष्टान्ते स्वयञ्च पतितो भवेत् ॥

याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायः सहभोजनं ।

कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन न संशयः” ॥

यानादिभिर्लघुसंसर्गः ज्ञानकृतेः संवत्सरेण पततीति याजनादिभि-
र्गुरुभिः सद्यः पततीत्यर्थः ।

तथा बोधायनः,—

“संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

याजनाध्यापनात् यौनात् सद्यो न शयनाशनात्” ॥

शयनासनादिना सद्यः पातनिषेधात् साकांक्षस्य संवत्सरेण पततीत्यस्य-
याजनादिसम्बन्धः । याजनादिपदं सहभोजनमप्युपलक्षयति ।

तथा विष्णुः,—

“आसम्बत्क्षरात् पतति पतितेन सहाचरन्” ।

“सहयानासनाभ्यां यौनात् श्रौवात् मीखात् सम्बन्धात् सद्य एव” याना-
सनाभ्यामिति लघुसंसर्गोपलक्षणं यौनादित्यादिना सहभोजनोपलक्षणं ।
श्रौवः श्रुवसम्बन्धो याजनं, मीखो मुखसम्बन्धोऽध्ययनमध्यापनञ्च ।

तथा कूर्मपुराणे व्यासः,—

“ब्रह्महा मदपस्तेनो गुरुतल्पग एव वा ।

महापातकिनस्त्वेते यश्च तैः सह संवसेत् ॥

संवरसरं तु पतितैः संसर्गं कुरुते तु यः ।

यानशय्यासनैर्नित्यं जानन् वै पतितो भवेत्” ॥

एतैर्वचनेर्याजनादिना सद्यः पातो यानादिना संवत्सरेष्वेतिभिधीयते । ननु-
याजनादिना संवत्सरेण पतति न यानादिनेत्याह ।

मनुर्विष्णुश्च,—

“संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

याजनाध्यापनाद्यौनात् न च यानासनाशनात्” ॥

यानाशनासनादुत्पन्नसंयोगमाचरन्नित्यर्थः ।

यथा पैठीनसिः,—

“संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

याजनाध्यापनाद्यौनान् नत्वेवं शयनाशनात्” ॥

तथा हारीतः,—

“संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

याजनाध्यापनाद्यौनादेकशयैकभोजनात्” ॥

एकभोजनमेकपात्रे कालभेदेन भोजनं जलपानञ्च ।

तथा वृहस्पतिः,—

“षाण्मासिके तु संसर्गे याजनाध्यापनादिना ।

एकत्राशनशयग्राभिः प्रायश्चित्तार्द्धमाचरेत्” ॥

तथा,—

“संवत्सरेण संसर्गं योनियुक्ते विशेषतः ।

पूर्वीक्तेन विधानेन पतितव्रतमाचरेत्” ॥

अनेन याजनादिना षाण्मासिकसंसर्गे प्रायश्चित्तार्द्धं वदता संवत्सरेण सम्पूर्ण-
प्रायश्चित्तमर्थादुक्तं । उत्तरवचने पुनः स्फुटीकृतं योनियुक्तपदेन याजनादीना-
मप्युपसंग्रहः । इति शूलपाणिः ।

अपिच स एव—“अत्र यानादीनां अनियतश्रवणाक्लाघवाच्चिभिर्लघुभिः-
संसर्गैर्वत्सरेण पततीत्येकत्वश्रुतिः कल्पनीया । अनियतश्रवणादिति मनुवचने-
यानासनाशनश्रवणं, कूर्मपुराणे यानशय्याशनश्रवणमित्यनियतं । सङ्ख्याना-
सनाभ्यामित्यत्र सङ्गशब्दादेककालत्वमवगम्यते” एककाले त्वेकपीठाद्युपवेशन-
स्पर्शनिःश्वासालापलघुतरसंसर्गत्रयनियतं ।

अतस्तदप्यर्थादवगम्यते । एभिश्च त्रिभिर्लघुतरसंसर्गैरेको लघुसंसर्गः-
समानः । अतस्तत्रापि लघुसंसर्गत्रयमेव । तत्रापि सङ्ख्यानामनाभ्या-
मित्यत्रापीत्यर्थः । मन्वादिवचनेषु सङ्गशब्दाभावात् कालभेदेन मततपतितो-

पशुक्तासनाद्युपवेशनं ग्राह्यं । अतस्त्रिभिर्लघुसंसर्गैर्वत्सरेण साम्यं, एतच्च ज्ञानतः, जानन् संवत्सरमिति देवलवचनात्,

अज्ञानतो वत्सरद्वयेन एकैकशो ज्ञानात् वत्सरत्रयेण अज्ञानात् वत्सरषट्केन, संलापादीनां त्रयाणामेकैकयानादिसमानत्वात् ज्ञानतो वत्सरत्रयेण पातः । अज्ञानतो वत्सरषट्केन ज्ञानादेकैकशो वत्सरनवकेन अज्ञानात् एकैकशोऽष्टादशभिर्वत्सरैरित्यर्थः । ननु संलापादीनां कथं यानादिभ्यो लघुत्वं, उच्यते, लघुप्रायश्चित्तश्रवणात्, यथोशनाः, “कृतलक्षणैः दर्शनस्पर्शनसम्भाषणानि-वर्जयेत्”, दर्शने ज्योतिषां दर्शनं स्पर्शने हृदयालम्बनं सम्भाषणे ब्राह्मणसम्भाषणं-पुनरुपस्पर्शनश्चेति । कृतलक्षणैः पतितैः रूपदादिचिह्नितैः दर्शनश्च न-संसर्गः संसर्गप्रकरणेऽपाठात् । पतितस्पर्शनमत परम्परया ग्राह्यं साक्षात्-स्पर्शने ज्ञानश्रवणात् ।

तथाच मतुः,—

“दिवाकीर्त्तिमुदक्याञ्च पतितं सूतिकां तथा ।

शवं तरसृष्टिनश्चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति” ॥

पतितान्नभोजनपतितद्रव्यप्रतियङ्गयोश्च प्रत्येकं ज्ञानतः षड्भिर्मासैर-ज्ञानाद्वत्सरेण पतितत्वापादकत्वं ।

यथा पतितानभिधायाह देवलः,—

“एभिः संसर्गमायाति यः कश्चित् काममोहितः ।

षाण्मासानव्दमेकं वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥

न चास्य ज्ञानाज्ञानकृतयोनिसंसर्गविषयत्वं अविशेषयुतः । योनितुल्यत्वा-देतयोः ।

तथाच, पतितान्नभोजनस्य वत्सरेण पातहेतुत्वमाह—

देवलः,—

“संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

भोजनासनशय्यादि कुर्वाणः सार्वकालिकम्” ॥

भोजनं तदन्नभोजनं सार्वकालिकमविच्छिन्नं भोजने तथादर्शनात्
पतितप्रतिग्रहेऽपि तथात्वमूहनीयं तयोः समानत्वात् ।

तथा वृहस्पतिः,—

“पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा” ॥

मासोपवासो ज्ञानाभ्यासे तत्र पञ्चदशधेनवः । चान्द्रायणमज्ञानाभ्यासे-
तेन सार्धं सप्त धेनवः गृहं गत्वेत्यनेन संवत्सरेणेति ।

यथा मनुः,—

“चाण्डालान्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यं तु गच्छति” ॥

तथा रजकादीनमिधायाह यमः,—

“भुक्त्वा चैषां स्त्रियो गत्वा पीत्वापः प्रतिगृह्य च ।

कृच्छ्रमब्दं चरेद्ज्ञानादज्ञानादेन्द्रवद्वयं” ॥

पतितान्नभक्षणप्रायश्चित्तात्—पतितसृष्टान्नभक्षणप्रायश्चित्तस्य अर्हेन ज्ञास-
दर्शनात् अर्हद्वानिः । तेन ज्ञानतः पतितसृष्टान्नभक्षणे वत्सरेण साम्यं अज्ञानतो-
वत्सरद्वयेनेति ।

यथा प्रचेताः,—

“पतितान्नं तु यो भुंक्ते सप्ताहमुदकं वसेत् ।

पानीयपानतश्चैव कुशवारि पिवेत्त्यहं” ॥

सप्ताहोदकवासे धेनुद्वयं वक्ष्यते । एतत्सकृदज्ञानविषयं ।

सकृदज्ञानकृतपतितसृष्टान्नभक्षणे—

शङ्कः—“अनेभ्यःपतितचाण्डालपुङ्गवशस्त्रलावधूतकुशिकुठिकुनखिसृष्टा-
न्नानि भुक्त्वा कृच्छ्रमाचरेत्” पातकिसृष्टपाकान्नभोजने तु संसर्गस्य किञ्चिद्व्यव-
धानात् पादद्वानिः, तेनात्र ज्ञानतः सार्धवत्सरद्वयेन साम्यं । पातकपाक-
संकीर्णपाकान्नभोजने तु ततोऽपि व्यवहितत्वादपरपादद्वानिः ।

तेनात्र ज्ञानतः सार्धवत्करेणाज्ञानतो वत्सरचयेण साम्यं । पतितामात्र-
भक्षणे पतितसिद्धान्नभक्षणाच्चतुर्थभागः, एवं पतितपानीयपानेऽपि चाण्डालान्न-
भक्षणे तथा दर्शनात् ।

यथा विष्णुः,—

चाण्डालाक्षं भुङ्क्ता तिरात्रमुपवसेत् मिहं भुङ्क्ता पराक—इति । तत्रान्न-
मामाक्षं उत्तरत्र मिहान्नदर्शनात् । पराक्ते च द्वादशोपवासाः ।

तथा च प्रचेताः,—

“पतितान्नं तु यो भुङ्क्ते सप्ताहमुदधी वसेत् ।

पानीयपानतश्चैव कुशवारि पिवेत्स्रुहं” ॥

तिरात्रोपवामे चतुर्दिशतिपणलभ्यं कार्शनं देयं । एतदेव कुशवारि-
पाने किञ्चिदूनं देयं । पतितोच्छिष्टभक्षणे तु पतितान्नभोजनात् हेतुस्थेन-
पापाधिक्यं ।

यथाङ्गिराः,—

“चाण्डालपतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणम् ।

द्विजः शुध्येत् पराक्तेण शूद्रः कृच्छ्रेण शुध्यति” ॥

एतत् सकृदज्ञानविषयं । पराक्ते पञ्चधेनवः, सकृदज्ञानकृतपतितान्न-
भोजने हेतुद्वयं प्रचेतावचने व्याख्यातं, तेन ज्ञानात् उच्छिष्टान्नभक्षणे मास-
चयेण पतितसाम्यं । अज्ञानतो मासषट्केन । उच्छिष्टान्नभक्षणवदुच्छिष्टप्रो-
च्छनेऽपि व्यवस्था ।

“उच्छिष्टभक्षणश्चैव तथा तस्य च मार्जनं” ॥

इति देवलवचने साङ्गचर्यदर्शनात् । अत्र च कृतानेकपातकपुरुषसंसर्गा-
देवैव पापव्यक्तिकृतपश्यते न भिक्षा कल्पनागौरवापत्तेः पुरुषापराधस्य च-
संसर्गलक्षणस्य निमित्तकारणस्य तद्विशिष्टात्मनोयोगस्याप्यसमवायिकारण-
स्यैकत्वात् । प्रायश्चित्तं तु गुरुसंसर्गस्यैव करणीयं गुरुणा प्रायश्चित्तेन लघुनः-
पापस्य क्षयाभिधानात् ।

तथाऽनेकमहापातकिपुरुषसंसर्गजनितपापशक्तिभेदेऽपि देशकालकर्त्तृत्वे-
तन्मताया उक्तत्वात् तन्मन्त्रेणैव प्रायश्चित्तं ।

अत्र चेति कृतं ब्रह्महत्यादिभेदेन महापातकजातीयं महापातको-
पपातकादिभेदात् विजातीयं वा अनेकं येन तादृशपुरुषसंसर्गादित्यर्थः ।
इति गोविन्दानन्दः ।

संसर्गनिरूपणानन्तरमिदानीं निरूप्यते तत्प्रायश्चित्तम् ।

तत्र मनुः,—

“यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।

स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्ध्यै” ॥

पतितशब्दोऽत्र पापमात्रान्वितपुरुषपर इति पूर्वमेव व्याख्यातम् ।

तथाच जावालः,—

“संसर्गी येन संसर्गं कुर्यात्तद्व्रतमाचरेत्” ।

तेन नवविधपापान्वितानां मध्यात् यो येन पापीयसा संस्पृष्टः स तस्य-
व्रतं कुर्यात् यद्यपि व्रतपदं नियतसंकल्पविशेषवाचकं मरणेऽपि मनुना प्रयुक्तं-
येर्यत्रैतैरपोहेतलुक्ता मरणस्यापि तनोक्तत्वात्तथापि ब्रह्मवधादिसंसर्गं तत्र-
मरणपरं तत्र पादन्यूनत्वादेरयोग्यत्वात् । किन्तु द्वादशवार्षिकादिपरमेव । यथा-
विक्रतो भागव्यवस्थादर्शनात् प्रकृतौ शास्त्रार्थनिश्चयः । यथेति यथा विक्रता
वग्नितोमे दक्षिणाविभागदर्शनात् प्रकृतौ दर्शपूर्णमासदक्षिणाविभागनिश्चयः ।

तद्वद्वापि विक्रतौ संसर्गं पादन्यूनत्वादिदर्शनात् प्रकृतौ ब्रह्मवधादो-
विहितस्य द्वादशवार्षिकादेरेवातिदेशत्वं न मरणस्य पादन्यूनत्वामश्वत्वात् ।

यद्वा विशेषदर्शनात् विशेषलाभे दृष्टान्तः यथा विक्रतौ विशेषदर्शनात्-
प्रकृतौ विशेषलाभस्तद्वद्वापि व्यासवचने विशेषदर्शनात् मनुवचने विशेष-
लाभ इत्यर्थः ।

तथाच, व्यासः,—

यो येन संपिवेदधर्मं सोऽपि तत्समतामियात् ।

पादन्यूनं चरेत्सोऽपि तस्य तस्य व्रतं द्विजः ॥

यद्यपि स तस्यैव व्रतं कुर्यादित्यत्र व्रतशब्दात्सम्पूर्णव्रतमवयम्यते तथापि-
 व्यासवचनात्तस्य पादन्यूनव्रतपरत्वं । ननु मनुजावालादिवचनेषु तद्व्रताति-
 देशस्यव्रतशब्दस्य सम्पूर्णव्रतवचनात् व्यासवचने पादन्यूनपदं द्वितीयसंसर्गि-
 विषयमस्तु न बधप्रयोजकादिसंसर्गिविषये व्रतशब्दस्य पादन्यूनोपादिरत्वस्या-
 वश्यकत्वात् । तथा रोधादिना गोबधे व्रतपादादेरुक्तत्वात्तस्य संसर्गं पदा-
 र्थादिरत्वमेव । तथा बालस्त्रीवृद्धविषये न्यूनव्रतविधानार्थत्वमस्य । किञ्च-
 यानादिलघुसंसर्गं दिनैकहिककृते व्रतशतांशाद्यतिदेशाच्च । किञ्च यो-
 येनेत्यादिमन्वादिवाक्यानां प्रथमसंसर्गिण्येव सम्पूर्णव्रताभिधाने मरणातिदेशो-
 ऽपि किं न स्यात् । किञ्च सङ्करिणो मूलपापकर्तृत्वेन “भुक्तं यैस्तत्र-
 पक्वान्न”मित्यापस्तम्बेन प्रथमसंसर्गिण्येव न्यूनप्रायश्चित्तविधानात् कथमत्र-
 प्रथमसंसर्गिणि सम्पूर्णव्रतविधिः । किञ्च यो येनेति व्यासवचनस्य मन्वादि-
 वाक्यवन्मूलपापकर्तृगुणा पठितत्वात् यो येनेत्यत्र पापकर्तृसंसर्गावगतेः ।
 स तस्यैवेत्यनेन प्रकृतवाचिना तदभिधानात् कथं न प्रथमसंसर्गिणि पादो-
 नत्वं, व्यासवाक्ये माय्योक्तिषु प्रायश्चित्तलाघवेनाप्युपपद्यते, अनुपातकस्य-
 महापातकसाम्यवत् । महापातकसंज्ञा च संसर्गस्य लघुत्वेऽप्युपपन्ना द्रुमच्छे-
 दादीनामुपपातकत्वात् । ननु द्वितीयतृतीयसंसर्गिणि पापोत्पत्तौ प्रमाणं-
 नास्ति ।

अतएव वृद्धशतातपः,—

अशुचिं संस्पृशेत् यस्तु एक एव स दूष्यति ।

तत्स्पृष्टोऽन्यो न दूष्येत सर्वद्रव्येष्वयं विधिः ॥

तथा,—

संस्थितानान्तु पात्राणां यद्येकमुपहन्यते ।

तस्यैव शोधनं प्रोक्तं न तु तत्स्पृष्टिनामपि ॥ इति ।

कथं वा तन्महापातकं संसर्गश्चापि तैः सहेत्यत्र मनुवचने तच्छब्दान्मूल-
 पापकर्तृभामवगतेः । कथञ्चन चतुर्थसंसर्गिणि पापमिति उच्यते । यच्च येन-
 पापात्कमेति यो येन संपिबेदिति संसर्गो येन संसर्गमिति ।

विष्णुव्यासजावालवचनेः सामान्येन पापिष्ठसंसर्गो पापो भवतीति प्रति-
पादनात् संसर्गपापिष्ठस्यापि संसर्गो पापयुक्तो भवतीति एभिरेव प्रतिपादितं ।

तथाच गौतमः,—

“तैश्चाब्दे समाचरन्निति अत्र तच्छब्देन पूर्वाक्तपतितात्यागिनोऽपि ग्रहणं ।
एवञ्च मनुवचने संसर्गस्यापि परामर्शः सिद्धः । स्वर्गं तु लघुतरसंसर्गे न तथा-
वचनात्—एव, चतुःसंसर्गिणोऽपि पापं स्यादिति चेन्न व्यासादिवचने द्वतीय-
संसर्गिपर्यन्तं प्रायश्चित्तदर्शनात् ।

यथा चाण्डालादिसङ्करे व्यासः,—

ये तदन्नाग्निनो विप्राः कृच्छ्रं तेषां विधीयते ।

तद्भोजिनोऽर्हकृच्छ्रेण तदन्नादाश्च पादतः ॥

तथापस्तम्बः,—

“भुक्तं यैस्तत्र पक्वान्नं कृच्छ्रं तेषां विनिर्दिशेत् ।

तेषामपि च यैर्भुक्तमर्हं तेषां विधीयते ॥

“तेषामपि च यैर्भुक्तं तेषां पादो विधीयते” ।

अतो यो येनिति मनुवचनं संसर्गित्वपरं, प्रायश्चित्तस्तु एतेष्वेव, अन्यत्र-
प्रायश्चित्ताश्रवणात् । तथा देवस्नादिभिर्ज्ञानकर्तृणां संसर्गं प्रायश्चित्ताभि-
धानात् स्त्रीत्ववार्हक्यबाल्यैस्ततोऽपि क्लामः कर्त्तव्यः । अत्र वर्णक्रमेणापि-
क्लामः कार्यः, पादहान्यन्यवर्णत इति सामान्येनाभिधानादिति जिकनः ।
तत्र मनुना संसर्गं याति मानवः, देवत्वेन जानन् संवत्सरं नरः, इति-
सामान्येनाभिधानात् सर्ववर्णावगतेः पादहान्यन्यवर्णत इति प्रकरणात्सारीय-
त्वात् ; अतः संसर्गिणि ब्राह्मणे शूद्रे च न प्रायश्चित्ते विशेषः ।

तथा निरन्तरसंवत्सरसंसर्गं यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तस्य च संवत्सरापूर्वो
मागहारः कार्यः ।

तथाच बृहस्पतिः,—

“षाण्मासिके तु संयोगे याजनाध्यापनादिना ।

एकत्राशनशय्याभिः प्रायश्चित्ताह्नमाचरेत्” ॥

अतो निरन्तरमासत्रयसंयोगे प्रायश्चित्तपादो निरन्तरमासनवकसंयोगे-
पादत्रयमित्याद्यूहनीयं तथा पतितोत्पन्नत्वमपि संसर्गविशेषः ।

तत्र प्रायश्चित्तमाहवशिष्टः ।

“पतितोत्पन्नः पतितो भवतीत्याहुर्न्यत्र स्त्रियाः, सा हि परगामिनी-
तामनृक्यामुपेयात् ।” अत्र पुंस एव पतितत्वं प्रतीयते न कन्यायाः,—

तथा पतितानुवृत्तौ याज्ञवल्क्यः,—

“कन्यां समुद्वहेद्देषां सोपवासामकिञ्चनानां” । इति ।

यथा हारीतः,—

“पतितस्य कुमारीं विवस्तामाप्लाव्यामहोरात्रोपोषितां प्रातः शुक्लेन वाससा-
आच्छाद्य नाहमेतेषां मर्मेवेते इति त्रिरुच्चैरभिदधानां तीर्थेषु गृहेषु वा उद्वहे-
रन्” । स्त्रिया अपि पतित्वं प्रायश्चित्तञ्चाह बोधायनः,—“अशुचिशुक्रोत्पन्नानां-
तेषां शुद्धिमिच्छतां प्रायश्चित्तं पतनीयानां तृतीयोऽंशः स्त्रीणामंशात्तृतीयः,
पतनीयानामिति”, नरके पतन्तीति पतनीयाः कर्त्तर्यनीयः कृत्यलुगटोर्वहुल-
मिति पाणिनिस्मरणात् कर्मप्रवचनीयवत् । तेन पतितोत्पन्नानां शुद्धिमिच्छतां
पतितानां प्रायश्चित्तस्य तृतीयभागः तत्प्रायश्चित्तं ज्ञेयं, युक्तञ्चेदं ज्ञानपूर्वके-
संसर्गं महापराधेऽपि पादन्यूनत्वविधानात् सर्वथा ज्ञानानर्हे अपराधशून्ये-
पतिनाज्जन्मनि तृतीयपादाभिधानमुपपन्नमेव, स्त्री च पतितोत्पन्ना तृतीय-
भागस्य तृतीयभागं कुर्यात् । अत्र जिकनेनोक्तं यदा विशुद्धबीजोत्पन्नः-
पतितस्त्रीजातः तदा पादन्यूनं तृतीयभागं कुर्यात् ।

“तथोरपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनात्” ।

इति मनुवचनात् प्रोक्तप्रमाणानां सत्यपि विरोधे प्रतीयमाने तत्तत्कृष्णां-
विभिन्नदेशकालसम्भूततया न तद्दोषावसरः । तथोक्तलदेशप्रचलितपण्डितसर्वस्वे-
यथा —

अथ तत्संसर्गप्रायश्चित्तं,—

“संलापस्पृशनिःश्वाससहशयासनाशनात् ।

याजनाध्यापनाद् यौनात् पापं संक्रमते नृणाम्” ॥

यीनात् योनिसम्बन्धात् ।

अकामकृतसंसर्गे तु,—

“पञ्चाहे तु चरेत् कृच्छ्रं दशाहे तप्तकृच्छ्रकं ।
पराकस्त्वर्द्धमासे स्यान्मासे चान्द्रायणं चरेत् ॥
मासत्रये तु कुर्वीत कृच्छ्रं चान्द्रायणद्वयं ।
षाण्मासिके तु संसर्गे याजनाध्यापनादिना ।
एकवासनशयग्राभिः प्रायश्चित्तार्द्धमाचरेत्” ॥

षड्वार्षिकं कुर्यादित्यर्थः ॥

अकामतस्तु,—

“संसर्गमाचरन् विप्रः पतितादिष्वकामतः ।
पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥
मासार्द्धमासमेकं वा मासत्रयमथापि वा ।
अर्द्धाष्टमब्दमेकं वा भवेदूर्ध्वं तु तत्समः” ॥

जहं तु तत्समः इति,— सम्बन्धरपर्यन्तसंसर्गे तु वक्ष्यमाणानि प्राय-
श्चित्तानि भवन्ति । संवत्सरादूर्ध्वं संसर्गे तु तत्समो भवति महापातकी-
भवतीत्यर्थः । द्वादशवार्षिकं कुर्यादित्यर्थः ।

“चिरात्रं प्रथमे पक्षे द्वितीये कृच्छ्रमाचरेत् ।
चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं तृतीये पक्षे एव तु ॥
चतुर्थे दशरात्रं स्यात् पराकः पञ्चमे ततः ।
षष्ठे चान्द्रायणं कुर्यात् सप्तमे चैन्द्रवद्वयं ॥
अष्टमे च तथा पक्षे षण्मासान् कृच्छ्रमाचरेत् ।

स्त्रीणामपि संसर्गे प्रायश्चित्तं शोभतेनोक्तं ।

प्रायशो निरुक्तप्रमाणव्रातानुकूलव्यवस्थेयं, चतुर्णां महापातकिनां यथा-
संसर्गः । तत्र गुरुसंसर्गो यथा । पतिताचार्यार्द्धदाध्ययनं । पतित-

शिष्याय वेदाध्यापनं । पतिनेन ऋत्विजा ज्योतिष्टोमादियजनं पतितस्व-
ज्योतिष्टोमादिनिष्पादनरूपयाजनं । पतिनेन पतितया वा परिणयनं ।
स्त्रेयादिपतिताम्यब्राह्मणीगमनं । पतिताम्यस्य पतिनेन सहैकपात्रे भोजनं ।
प्रायश्चित्तानि ज्ञानतः सकृत्प्रथमसंसर्गिणोऽष्टादशवार्षिकव्रतं । तदशक्नो-
धेनुदानं चत्वारिंशदधिकपञ्चशतधेनुसंख्याकं । तदशक्नो वराटकदानं विंशत्य-
धिकषोडशशतकार्षापणात्मकं । तल्लभ्यस्वर्णादि वा । दक्षिणा तु पञ्चाश-
दधिकशतधेन्वात्मिका । अशक्नो पञ्चाशदधिकचतुःशतकार्षापणाः । अज्ञानतः-
सकृत् प्रथमसंसर्गिणो नववार्षिकव्रतं । तदशक्नो धेनुदानं समत्यधिकद्विशत-
धेनुसंख्याकं । तदशक्नो वराटकदानं दशाधिकाष्टशतकार्षापणात्मकं । दक्षिणा-
तु पञ्चसप्ततिधेन्वात्मिका । तदशक्नो पञ्चविंशत्यधिकद्विशतकार्षापणाः ।
अज्ञानतो द्वितीयसंसर्गिणः सार्हचतुर्वार्षिकव्रतं । तदशक्नो धेनुदानं पञ्च-
त्रिंशदधिकैकशतधेनुसंख्याकं । तदशक्नो वराटकदानं पञ्चोत्तरचतुःशत-
कार्षापणात्मकं । दक्षिणा तु अष्टत्रिंशद्देन्वात्मिका । तदशक्नो चतुर्दशाधिक-
शतकार्षापणाः । ज्ञानतो द्वितीयसंसर्गिणो नववार्षिकव्रतं । तदशक्नो धेनुदानं-
समत्यधिकद्विशतधेनुसंख्याकं । तदशक्नो वराटकदानं दशाधिकाष्टशत-
कार्षापणात्मकं । दक्षिणा तु पञ्चसप्ततिधेन्वात्मिका । तदशक्नो पञ्चविंश-
त्यधिकद्विशतकार्षापणाः ।

ज्ञानतः तृतीयसंसर्गिणः षाड्वार्षिकव्रतं । तदशक्नो धेनुदानं अशीत्य-
धिकशतधेनुसंख्याकं । तदशक्नो वराटकदानं चत्वारिंशदुत्तरपञ्चशतकार्षा-
पणात्मकं । दक्षिणा तु पञ्चाशद्देन्वात्मिका । तदशक्नो पञ्चाशदधिकशत-
कार्षापणाः ।

अज्ञानतस्तृतीयसंसर्गिणस्त्रैवार्षिकव्रतं । तदशक्नो धेनुदानं नवतिधेनु-
संख्याकं । तदशक्नो वराटकदानं समत्यधिकद्विशतकार्षापणात्मकं । दक्षि-
णा तु पञ्चविंशद्देन्वात्मिका । तदशक्नो पञ्चसप्ततिकार्षापणाः ।

ज्ञानाज्ञानतश्चतुर्थसंसर्गिणः प्रायश्चित्ताभावः । ब्रह्मचातिनां क्षत्रियवैश्य-
शूद्राणां ज्ञानाज्ञानतः संसर्गे तु क्रमेण एतस्य द्विगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणं त्रैयम् ।

तत्र लघुसंसर्गा यथा । उपनयनं विना पतिताय वेदाध्यापनं, पति-

तासादृशाध्ययनं । पतितयजमानस्य अष्टकादियज्ञयाजनं । पतितेन ऋत्विजा-
ऽष्टकादियज्ञयजनं । पतितस्य ब्राह्मणीगमनं । पतितशूद्रागमनं । अपतितान्नस्य-
पतितेन सहैकपात्रे भोजनं । पतितोच्छिष्टभोजनं । प्रायश्चित्तानि ज्ञानतः-
षण्माससंसर्गे प्रथमसंसर्गिणोऽष्टादशवार्षिकव्रतं । तदशक्तो धेनुदानं चत्वारिंश-
दधिकपञ्चशतधेनुसंख्याकं । तदशक्तो वराटकदानं विंशत्युत्तरषोडशशतकार्षा-
पणात्मकं । तत्तन्मन्त्रादि वा । दक्षिणा तु पञ्चाशदधिकशतधेन्वात्मिका ।
अशक्तो पञ्चाशदधिकचतुःशतकार्षापणाः । अज्ञानतः षण्माससंसर्गे प्रथम-
संसर्गिणो नववार्षिकव्रतं । तदशक्तो धेनुदानं—सप्तत्यधिकद्विशतधेन्वात्मकं ।
तदशक्तो वराटकदानं दशाधिकाष्टशतकार्षापणसंख्याकं । दक्षिणा तु पञ्च-
सप्ततिधेन्वात्मिका । तदशक्तो पञ्चविंशत्यधिकद्विशतकार्षापणाः । ज्ञानतः-
षण्माससंसर्गे द्वितीयसंसर्गिणो नववार्षिकव्रतं । तदशक्तो धेनुदानं पूर्ववत् ।

तदशक्तो वराटकदानं पूर्ववत् । दक्षिणा तु तथैव, तदशक्तो कार्षापण-
संख्या पूर्ववत् । अज्ञानतः षण्माससंसर्गे द्वितीयसंसर्गिणः सार्द्धचतुर्वार्षिकव्रतं,
तदशक्तो धेनुदानं पूर्ववत् । तदशक्तो वराटकदानं नाष्टकं । दक्षिणा तु तथैव ।
तदशक्तो वराटककार्षापणसंख्या पूर्ववत् । ज्ञानतः षण्माससंसर्गे तृतीय-
संसर्गिणः षाड्वार्षिकव्रतं । तदशक्तो धेनुदानं पूर्ववत् । तदशक्तो वराटकदानं-
ताष्टकं । दक्षिणा तु तथैव । तदशक्तो वराटककार्षापणसंख्या पूर्ववत् ।
अज्ञानतः षण्माससंसर्गे तृतीयसंसर्गिणस्त्रैवार्षिकव्रतं । अन्यत् सर्वे पूर्ववदशक्तौ ।
चतुर्थसंसर्गिणो ज्ञानाज्ञानतः प्रायश्चित्ताभावः ।

महापातकिनां लघुतरमंसर्गा यथा—एकशय्याशनयानादिः, ततो-
लघुतरालापस्पर्गनिःश्रामादिः । प्रायश्चित्तानि एभिश्च त्रिभिर्लघुतरमंसर्ग-
रेकोलघुमंसर्गैः । ज्ञानतस्त्रिभिर्लघुसंसर्गैर्वत्सरिण मास्यं । तेनाष्टादश-
वार्षिकव्रतं तदशक्तो धेनुदानं पूर्ववत् । अन्यत्सर्वं च पूर्ववदशक्तौ ।

अज्ञानतो वत्सरत्रयेण । तदशक्तो धेनुदानं तथा । तदशक्तो वराटकदानं-
तथा । दक्षिणा तु तथा ।

ज्ञानतः एकैकशो वत्सरत्रयेण । तदशक्तो धेनुदानं तथा । तदशक्तो वरा-
टकदानं तथा । दक्षिणा तथा ।

अज्ञानादुत्तरघटकेन । तदशक्तौ धेनुदानं तथा । तदशक्तौ वराटक-
दानं तथा । दक्षिणा तथा ।

संलापादीनां त्रयाणां एकैकयानादिसमानत्वात् ज्ञानतो वत्सत्रयेण-
पातः । तदशक्तौ धेनुदानं तथा । तदशक्तौ वराटकदानं तथा । दक्षिणा-
तथा । संलापादीनां त्रयाणां एकैकयानादिसमानत्वादज्ञानादुत्तरघटकेन-
पातः । तेनाष्टादशवार्धिकव्रतं, तदशक्तौ धेनुदानं तथा । तदशक्तौ वराटक-
दानं तथा, दक्षिणा तु तथा । ज्ञानादेकैकशो वत्सरनवकेन, तदशक्तौ धेनुदानं-
तथा, तदशक्तौ वराटकदानं तथा । दक्षिणा तथा । अज्ञानादेकैकशो
ऽष्टादशवत्सरेः पातः । नवविधपापान्वितानां मध्यात् येन पापीयसा यः
संसृष्टः स तस्य व्रतं पादङ्गीनं कुर्यात् । एतच्च प्रथमसंसर्गिणां । द्वितीय-
संसर्गिणां द्विपादङ्गीनं, तृतीयसंसर्गिणां त्रिपादङ्गीनं सर्वत्र ज्ञेयं । संसर्गिणा-
मुक्तकालान्मूनाधिक्ये भागहारेण प्रायश्चित्तन्यूनाधिक्यं ज्ञेयं । तदशक्तौ धेनुदानं-
तथा । तदशक्तौ वराटकदानं तथा । दक्षिणा तथा । रघुनन्दनभट्टाचार्यमते-
कलौ लघुसंसर्गेषु प्रतिघट्टादिषु पातित्वाभावात् तत्प्रायश्चित्ताभावः । संसर्ग-
दोषः पापेष्वित्याद्यादित्यपुराणवचनं सकलसंसर्गदोषनिवारणपरिचायकं,
अतः तस्मै प्रायश्चित्ताभावस्तत्रैव बोध्यं । पतितोत्पन्नत्वमपि महापातकि-
संसर्गवशेषः । प्रायश्चित्तानि यस्य पतितस्य यत्प्रायश्चित्तं तस्य पातित्यदशायां-
जातस्य पुत्रस्य तत्तृतीयभागप्रायश्चित्तं ।

तदानीं तज्जातायाः कन्यायाः पतितोत्पन्नपुत्रप्रायश्चित्तद्वितीयभाग-
प्रायश्चित्तं, अथवा कामतोऽकामतश्च निरुक्तपण्डितसर्वस्वोद्धृतप्रमाणजातानु-
सारिणानुष्ठेया प्रायश्चित्तव्यवस्थेयं ।

इति महापातकव्यवस्था समाप्ता ॥

अथ क्रमप्राप्तातिपातकप्रायश्चित्तविवेचनमारभ्यते निश्चितः ।

यथा प्रायश्चित्तविवेके—किमतिपातकं तदाह विष्णुः,—

“मादृगमनं दुहितृगमनं क्षुषागमनमित्यतिपातकानि” किं च ज्ञानतो-

ऽज्ञानतश्चात्र मरणान्तिकमेव श्रूयते, यथा मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमन-
मित्यतिपातकानि ।

“अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्हुताशनं ।

न ह्यन्या निष्कृतिस्तेषां विद्यते हि कथञ्चन ॥”

कथञ्चनेति ज्ञानतोऽज्ञानतश्च । अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । मरणे तु-
विशेषो वक्ष्यते,—तथा भविष्ये “अतिपातकयुक्तानां प्राणान्तिकमुदाहृतं” ।
सकृद्गमनेऽप्यत्र प्राणान्तिकं । यथा पूयन्त इत्यनुवृत्तौ, हारीतः “सद्योऽ-
ग्निप्रवेशादतिपातकिनः ।

संवर्त्तः,—

“मातरं यदि गच्छेत् स्नुषां वा पुरुषाधमः ।

न तस्य निष्कृतिः शक्या स्वकां दुहितरं तथा ॥”

तथा षड्विंशमतं—

“पितृभार्यां तु विज्ञाय सर्वर्मां योऽधिगच्छति ।

जननीञ्चाप्यविज्ञाय मृतः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥”

अत्राज्ञानतो मरणं स्पष्टमुक्तं ।

तथोक्तकलदेशप्रचलितपण्डितसर्वस्वे—“अथातिपातकानि निर्णीयन्ते ।

तत्र कात्यायनः,—

“जनन्याश्च भगिन्याश्च स्वमुतायास्तथैव च ।

स्नुषाया गमने चैव विज्ञेयमतिपातकं ।

अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्हुताशनं” ॥

जननी सपत्नमाता, स्वमातुर्महापातकान्तःपतितत्वात् । इदं तु-
बुद्धिपूर्वविषयं । अनुबुद्धिपूर्वगमने तु सपत्नमात्रादौ नववार्षिकमिति देवतः,-
इत्यतिपातकप्रायश्चित्तं ।”

निरुक्तप्रमाणव्रातानुबृत्तव्यवस्थेयं—ब्राह्मणस्य विमातृगमनं दुहित्रादि-
गमनं स्नुषागमनं च ।

प्रायश्चित्तानि, अज्ञानतो नववार्षिकव्रतं । तदशक्तौ धेनुदानादिकं-
सर्वं पूर्ववत् । ज्ञानत एतद्विगुणं अर्थात् अष्टादशाब्दव्रतं । कलौ मरणात्मक-
प्रायश्चित्तस्य निषिद्धत्वात् । तदशक्तौ धेनुदानादिकं सर्वं पूर्ववत् । क्षत्रिय-
वैश्यशूद्राणां विमातृदुहितृक्षुपादिगमनं । प्रायश्चित्तानि अकामतो-
नववार्षिकव्रतस्य हेतुगुणं । तदशक्तौ धेनुदानादिकं सर्वं पूर्ववत् । कामतस्तु-
तद्देगुणं । विमातृदुहितृक्षुपादीनामपि एतद्व्रतादिकं करणीयं, तदशक्तौ-
धेनुदानादिकं सर्वं पूर्ववत् । इत्यतिपातकव्यवस्थामस्माभिः ।

अथानुपातकविवेचनारम्भः ।

यथा प्रायश्चित्तविवेके—

तत्र महापातकतुल्यं पापमनुपातकं ।

वष्पमाणमनुवचनात्, अनुपातकसंज्ञा अन्यर्थवन्नात्र अतोऽनु सादृश्ये-
वर्तते तेन महापातकसदृशं पापमनुपातकमित्यर्थः ।

“तत्र महापातकसमं पापमाह मनुः,—

“अनृतं च समुत्कर्षं राजगामि च पैशूनां ।

गुरोश्चालोकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्याया ॥

ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाच्यं मुहृद्वधः ।

गर्हितान्नादयोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥

निःक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।

भूमिवज्रमणोनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृतं ॥

रेतःमेकः स्वयोन्यामु कुमारौष्वन्यजामु च ।

सम्युः पतस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः” ॥

अनृतं च समुत्कर्षं इति, समुत्कर्षनिमित्ते वाचा क्रियया वा अन्यथा-
प्रतिपादनं यथा शूद्रस्य ब्राह्मणोऽहमिति वचनं यज्ञोपवीतधारणञ्च अथवा-
परस्य सम्यग्जातिविश्वासमुत्कर्षं सति नायं ब्राह्मणो न च किञ्चिदप्यर्थ-
जानीत इत्यनृतवचनं ब्रह्महत्यासमं समत्वेन द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तनिमित्तं,-
एतच्च ज्ञानात्यन्ताभ्यासतः ।

एवमुत्तरवचनद्वयेऽपि राज्ञि च निर्दोषस्य दोषाख्यापनं गुरोश्च-
जन्मदातुः चकारादाचार्यादेष्टेत्यर्थः । निर्वन्धः पुनःपुनरभियोगः,-
मृषाभियोग इत्यर्थः । ब्रह्मोष्मतेति असंख्यस्त्राभियोगेनाधीतवेदविस्मरणं ।
वेदनिन्दा अर्थतो ग्रन्थतश्च । ग्रन्थत इति शब्दत इत्यर्थः । कौटसाख्यं-
साख्ये मृषाभिधानं । सुहृदधो ब्राह्मणव्यतिरिक्तमित्रवधः । गर्हिताश्वं-
अन्धजातं गर्हिताद्यं कृत्वादि तयोर्ज्ञानपूर्वकमभ्यासेन भक्षणं गर्हिताश्व-
मितिगर्हितयोरन्नयोरिति मनुवचने कर्मधारयसमासः तत्राश्वस्य गर्हितत्व-
अन्धजातमित्यनेन विवृतं, गर्हितस्य लशुनादेरन्ध्यास्य पुरीषादेर्भक्षणमिति-
कुल्लूकभटः । इदं मया न भोक्तव्यमिति संकल्पितमनाद्यमिति मेधातिथिः ।
सुरापानममं ब्रह्मोष्मत्वमिति वा पाठः । कल्पतरौ तु गर्हिताश्वस्ययो-
रिति पाठं कृत्वा व्याख्यातं गर्हितं शास्त्राप्रतिषिद्धमपि लोकेऽत्यन्तनिन्दितं ।
अनाथं लशुनादि । निःक्षेपस्य ब्राह्मणसम्बन्धिनः सुवर्णव्यतिरिक्तस्य-
नरादेरपहारो ब्राह्मणसुवर्णस्तेयममः । स्वयोन्यासु सपिण्डासु मातृपितृयोनि-
सम्बन्धासु पितृश्वसृमातृश्वसृषु अन्धजासु चाण्डालादिस्त्रोषु सख्युः सवर्णमित्र-
स्त्रीषु पुत्रस्त्रीषु असवर्णपाणिगृहीतासु आरमेतरपुत्रस्त्रोषु वा रेतोविसर्गा यस्तं-
गुरुतत्पसमं जानीयुः । एतन्मयाद्—यदनुपातकेषु दृश्यते तदज्ञानादिना ।
लघुविषयश्चेत्यादि व्यवस्थेयं । यच्च वशिष्ठवचनं ब्रह्मोष्मः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं-
चरित्वा पुनरुपयुज्जीत वेदमाचार्यात् ।

विष्णुः,—समुत्कर्षावृते गुरोश्चालोक्तनिर्वन्धे तदाक्षारणे च मामं पयसा-
वर्षते अक्षारणं परदारगमनाभिशापः ।

वशिष्ठः,—गुरोश्चालोक्तनिर्वन्धे सचेत्तस्मातो गुरुं प्रमादयेत् । प्रमादात्-
पूतो भवेदेतानि प्रमादादिकृते बोधव्यानि । आदिपदात् परप्रेरणादि-
नेत्यर्थः ।

प्रायश्चित्तमाह मनुः,—

“हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत् ।

राजान्यवैश्यौ चेज्यानावात्रेयोमेव च स्त्रियं ।

वशिष्ठः,—

उक्ता चैवानृतं मात्स्ये प्रतिकुध्य गुरुं तथा ॥

अपहृत्य च निःक्षेपं कृत्वा च स्त्रीमुद्धदधं” ॥

अनिर्णीतपुंस्त्वादिस्वरूपं ब्राह्मणगर्भं विनाश्य ब्रह्मवधोक्तमेव व्रतं कुर्यात्-
न तु ब्राह्मणीवधप्रायश्चित्तं । अविज्ञाता हि गर्भाः पुमांसो भवन्तीति वशिष्ठ-
वचनात् । यस्तु कैश्चिदप्यस्मिन् विषये प्राणान्तिकमुक्तं तत् क्षत्रियादि-
जातिविषयं, तथा क्षत्रियं वैश्यं यज्ञस्थं आत्रेयीं ब्राह्मणीं हर्त्ततदेव व्रतं ।

यथा यमः,—

हत्वा सवनगं वैश्यं राजानमपि दौक्षितं ।

हत्वा तु ब्रह्महृत्यैव तथात्रेयोश्च ब्राह्मणीं ॥

जन्मप्रभृतिसंस्कारैः संस्कृता ब्रह्मवच्च या ।

गर्भिणी वा तथा या स्यात्तामात्रेयीं विनिर्दिशेत् ॥”

पूर्वपदस्थं गर्भिणीविशेषणं न पृथक्, ब्रह्मवत् ब्राह्मणवदित्यर्थः ।

वशिष्ठः—“रजस्वलासृत्स्रातामात्रेयीमाहुरत ह्येतदपत्यं भवति”

रजस्वलामित्यादि गर्भग्रहणयोग्योपलक्षणं अत्र ह्यपत्यं भवतीति हेतुवन्निगदात् ।

तथा विष्णुः ।—“यागस्थस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य रजस्वलायाश्चान्तर्वज्रा-
श्चात्रिगोत्रायाश्च विज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य घातनं ब्रह्महत्यासमा-
नोति” तेन त्रिविधात्रेयी अत्रिगोत्रा रजस्वला गर्भिणी चोक्ता इति, सुव-
र्णादिविषये मात्स्ये त्वनृतमभिधाय गुरुं सृषामिदोषेणाभियोज्य सुवर्ण-
व्यतिरिक्तन्यासद्रव्यमपहृत्य स्त्रियाः स्वयोन्यादिकाया उपगमनरूपसौहृदी-
करणेन वधमव्यवहार्यस्वरूपं कृत्वा एतदेव व्रतं कुर्यात् । स्त्रीशब्दोऽत्र-
आत्रेयीव्यतिरिक्तगुणवञ्चातुर्वर्ण्यस्त्रीपर इति कल्पतरुः ।

तथा विष्णुरपि,—

अनुपातकसंज्ञाप्रायश्चित्तं चाह,—

“यागस्थस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य रजस्वलायाश्चान्तर्वज्राश्चात्रिगोत्रायाश्च-
विज्ञातगर्भस्य शरणागतस्य घातनं ब्रह्महत्यासमानानि, कौटंसास्थं सुहृदध-

इत्येतौ सुरापानसमौ ब्राह्मणभूमिहरणं निक्षेपहरणं, सुवर्णस्तेयसमं पितृ-
पितृव्यमातामहमातुल्यशूरनृपपत्न्याभिगमनं गुरुदारगमनसमं पितृष्वसृमातृ-
स्वसृगमनञ्च श्रोत्रियत्विगुपाध्यायमितपत्न्याभिगमनं स्वसृसंस्थाः सगोत्राया-
उत्तमवर्णाया अन्त्यजायाः कुमारी रजस्वलायाः शरणागतायाः प्रव्रजिता-
निक्षिप्तायाश्च । प्रायश्चित्तमतः,—

यथा,—

“अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा ।

अश्वमेधेन शुध्येयुस्तीर्थानुसरणेन वा” ॥

पितृपत्नी न माता तस्या गमनस्य महापातकत्वात् । किन्तु गन्तारमपेक्ष-
हीनवर्णा याज्ञा, उपाध्याय आचार्यः, उत्तमवर्णा क्षत्रियादेर्ब्राह्मणो न-
गृहस्थ महापातकत्वात्, अन्त्यजा चाण्डाली, कुमारी ब्राह्मणकन्या, व्यक्तमपरं-
अश्वमेधेन शुध्येरुरिति गुरुतल्पव्रतोपलक्षणं ।

यथा मनुः,—

“गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्रेतः सिक्का स्वयोनिषु ।

सस्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्यजामु च” ॥

एतद् ज्ञानतोऽनुपातके ऽगम्यागमनव्यतिरिक्ते बोधव्यं, अर्थात् एतत् अश्व-
मेधादिकं प्रायश्चित्तं ज्ञानकर्तृ विष्णूक्तानुपातके पितृपितृव्यादिपुत्रीरूपागम्या-
गमनव्यतिरिक्ते यागस्थक्षत्रियादिवधर्माटसाक्षादौ बोधव्यमित्यर्थः ।

अज्ञानतस्तदर्थं ज्ञानतोऽगम्यागमनरूपेऽनुपातके मरणमेवाज्ञानतः-
सम्पूर्णव्रतं ।

यथा यमः,—

“क्षुषा पितृस्वसा माता सखी मातृस्वसा सुता ।

मातुलानी स्वसा श्वश्रूगत्वा सद्यः पतेत् द्विजः ॥

एताश्चान्याश्च सततं नियतं परिवर्जयेत् ।

एतैरगम्यागमनैः सद्यः पतति वै द्विजः ॥

तथा स्कन्दति वै मोहात् गुरुतल्पेन युज्यते ।

शिश्रस्योत्कर्त्तनं कृत्वा प्राणत्यागेन शुध्यति” ॥”

मातृसुषादुद्दिष्टव्यतिरिक्ताया गमने ज्ञानत इदं प्रायश्चित्तं, मातादि-
गमनस्यातिपातकत्वेन ज्ञानाज्ञानाभ्याममेव मरणस्योक्तत्वात् । सखी मित्रपत्नी ।
अन्यायेति नारदाद्युक्तस्त्रीणां ग्रहणं ।

यथा नारदः,—

“माता पितृस्वसा श्वश्रृमातुलानी मातृस्वसा ।

पितृव्यसखीशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी सुषा ॥

दुहिताऽचार्य्यभार्य्या च मगोत्रा शरणागता ।

राक्षी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णीत्तमा च या ॥

आसामन्यतमो गत्वा गुरुतल्पग-उच्यते ।

शिश्रस्योत्कर्त्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ॥”

माता पूर्वमेव व्याख्याता मगोत्रा सपिण्डा ।

याज्ञवल्क्यः,—

“पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानौ क्षणमपि ।

मातुः सपत्नौ भगिनीमाचार्य्यतनयां तथा ॥

आचार्य्यपत्नौ स्वसृतां गच्छन्तु गुरुतल्पगः ।

क्षित्त्वा लिङ्गं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रियास्तथा ॥”

वधदण्डोऽयं न ब्राह्मणविषयः ।

यथा मनुः,—

“न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितां ।

राष्ट्रादेनं वद्विस्तुर्यात् समयधनमक्षतं ॥”

दण्डस्यापि पापक्षयहेतुत्वं सुवर्णस्तेयप्रकरणे दर्शितं ।

हारीतः,—गुरुतल्पगो मृगमर्थां प्रकृतिमग्निवर्णां कृत्वा तामालिङ्ग्य-

मृत्युना पूतो भवति । एवमेव पितृव्यस्त्रीगमने शत्रूमातृस्वपितृस्वसृगमने-
कन्या सगोत्रा स्त्रिया भगिनीगमने च चान्द्रायणं वेति । स्वयं ब्राह्मणेनैवं-
प्रायश्चित्तं कार्यं न तु दण्डरूपं चान्द्रायणं वेति आसामेव पञ्चपुरुषाधिक-
गामिनीनां गमने बोधव्यं ।

यथाऽस्मिन्नेव विषये संवर्तः,—

“गुरोर्दुहितरं गत्वा स्वसारं पितुरेव च ।

मातुलस्य सुतां गत्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतं ॥

मातृस्वसृसुतां गत्वा मातुलानीं सनाभिनीं ।

एता गत्वा स्त्रियो मोहात् पराक्षेण विशुध्यति ॥

सखिभार्यां समारुह्य स्वस्त्रीयां श्यालिमेव च ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा तत्पक्वच्छं समाचरेत् ॥

पितृभार्यां समारुह्य मातृवर्जं नराधमः ।

भगिनीं मातुराप्तां तु स्वसारं चान्यमातृजां ॥

एतास्तिस्रः स्त्रियो गत्वा तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ।

कुमारौगमने चैव व्रतमेतद्विनिर्दिशेत् ॥”

एतानि स्वस्थातिस्वल्पप्रायश्चित्तानि मुन्यन्तरोक्तानि अज्ञानादारोहणमात्रे-
सम्बन्धविप्रकर्षे वा सकृदभ्यासव्यभिचारिण्यां वा विषयभेदेन व्याख्येयानि ।

शङ्कलिखितौ—

“गुरुतत्पगस्तप्तमायसं शयनमभिसंविशेत् । क्षुरेण वा शिश्रुषणातृकृत्या-
ञ्जलाबाधाय नैर्ऋत्यौ दिशमवेक्षमाणो ब्रजेत् । आशरीरनिपातात् पूतो भवति-
एवं मातुलानीमातृव्यसृपितृव्यसृपुपादुहितगमने आचार्यदुहितरि वेति” ।

गोतमः—सखिस्त्रयोनिमगोत्राशिष्यभार्याक्षुषासु गवि चैव गुरुतत्प-
समः । क्षुषा अनौरसपुत्रस्य भार्या अनौरसस्यासवर्णा वा, शिष्य उपनयन-
पूर्वकं साङ्गकृत्स्नवेदमध्यापितः, स्त्रयोनिः मोदरभगिनी मगोत्राः पितृव्यादि-
स्त्रियः ।

भ्रातृभार्यागमनेऽपि गुरुतत्पत्रतमाह संवर्त्तः,—

“पितृव्यदारगमने भ्रातृभार्यागमे तथा ।

गुरुतत्पत्रतं कुर्यान्नान्या निष्कृतिरुच्यते ॥”

यत्तु याज्ञवल्क्यवचनं,—

अनियुक्तो भ्रातृजायां गच्छंश्चान्द्रायणं चरेत् ।

इति । तदसवर्णव्यभिचारिभ्रातृजायाविषयं । तदेतत्त्वगम्यागमनरूपेष्वनु-
पातकेषु ज्ञानतः प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं चतुर्वर्णानां, बध्दण्डरूपं क्षत्रियादीनां-
जयाणां, अज्ञानतो द्वादशवार्षिकव्रतं । सम्बन्धविप्रकर्षं व्यभिचारिणोविषये-
वा लघुप्रायश्चित्तं चान्द्रायणादिकमूहनीयं । अक्रामतश्चण्डाल्यादिगमने-
द्वादशवार्षिकव्रतमाहुर्मन्वादयः ।

“चाण्डालान्यस्त्रियां गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यं तु गच्छति ॥”

इति मनुवचनं ।

तथाच यमोऽपि,—

“चाण्डालो ब्राह्मणो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

अज्ञानात् पतितो विप्रो ज्ञानात् समतां व्रजेत् ॥”

अन्याः श्रवणादयः ।

यथाऽङ्गिराः,—

“चाण्डालः श्रवणः क्षत्ता सूतो वैदेहिकस्तथा ।

मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्तर्भावसाधिनः ॥”

चाण्डालान्यस्त्रियो गत्वा तद्वत्पतत्यज्ञानतो भुक्त्वा तद्व्यमपि-
तावदभ्यासतः प्रतिगृह्य चाज्ञानतः पतति द्वादशवार्षिकव्रताधिकारी भवति ।
ज्ञानात्तु चाण्डालसमत्वमाप्नोति । विप्रग्रहणात् प्रतिग्रहसमभिव्याहाराच्च-
ब्राह्मणविषयमित्येके, तत्र, अस्पृश्यत्वनिमित्तत्वात्तस्य संवर्णपेक्षयैवा-
विशिष्टत्वात् विप्रब्राह्मणपदमिह वर्णमात्रोपलक्षणं । अतएव विष्णुना,-

चाण्डालीगमने तस्माद्यमाप्रायादिति सामान्येनैवोक्तं समत्वोपन्याससु-
चाण्डालीगमने ज्ञानतः प्राप्तद्विगुणद्वादशवार्षिकव्रतनिषेधार्थं न तु मरण-
निषेधार्थस्तस्य विहितत्वात् ।

तथा यमः,—

“रितः सिक्का कुमारीषु चाण्डालीषु सुतासु च ।

सपिण्डापत्यदारिषु प्राणत्यागो विधोयेत” ॥

चाण्डालजातेरपि शुद्धिकारणत्वेन मरणस्योक्तत्वात् ।

यथा मनुः,—

“गवार्थं ब्राह्मणार्थं वा प्राणत्यागोऽनुपस्कृतः ।

स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च वाह्यानां शुद्धिकारणं” ॥

“ये तु मन्यन्ते चाण्डालममत्वोपन्यासः सर्वप्रायश्चित्ताभावार्यः न हि-
चाण्डालत्वजातिप्रायश्चित्तेनापगच्छति इति, ते परास्ताः यममनुवचन-
विरोधात् । किं च समशब्देन तज्जातिप्राप्तिकृता तदा तस्याः कर्मणा जात-
त्वात् कथं कर्मणा न तदपगमः विश्वामित्रक्षत्रियत्ववत् । वस्तुतस्तु चाण्डाल-
जातिप्राप्तिर्न सम्भवति पृथगवस्थितायाः समवायसम्भवात् ।” यथैतस्य-
विहितः प्रायेण ननु यदि तस्य तज्जातिता तदा कथं प्रायश्चित्तविधानं-
सर्वधर्मवद्भिस्मृतत्वेन प्रायश्चित्तानधिकारादित्यत आह —चाण्डालजातेरपीति,
अनुपस्कृतः अविज्ञतः न तु परप्रेरणेत्यर्थः । अभ्युपपत्तौ रक्षानिमित्त-
मित्यर्थः । वाह्यानां चाण्डालादीनां सर्वप्रायश्चित्ताभाव इति यदुक्तं तत्राह —
यममनुवचनविरोधात्, रितः भिक्षेत्यादियमवचनं, गवार्थं इत्यादि मनु-
वचनमित्यर्थः । नहीत्यादि यदुक्तं तदुपयति किञ्चेति, तदा तस्या जातेरगम्या-
गमनरूपकर्मणा जातत्वात् कथं प्रायश्चित्तकर्मणा नापगमः, यथा विश्वामित्रस्य-
क्षत्रियत्वजातेस्तपःकर्मणाऽपगम इत्यर्थः एतच्च प्रतिवन्धमात्रं न तु मिहान्त-
इत्याह वस्तुतस्त्विति, पृथगवस्थिताया जातेरिति समवायसम्बन्धेनैव जातिर्दृष्टो-
वर्त्तते, समवायसु पृथगवस्थितयोश्चाण्डालत्वपातकिं गरीरयोर्न सम्भवति, अयुत-
सिद्धानामाधार्याधारभूतानामिह प्रत्ययहेतुभूतसम्बन्धस्य समवायत्वात्,

विश्वामित्रस्य तु ब्रह्मवरदानात् जात्यन्तरोत्पत्तौ पूर्वदेहात् देहान्तरोत्पत्ति-
दुग्धात् दधिवत् स्यात्, अतएव त्रिशङ्कोर्विशिष्टपुत्रशापात् चाण्डालत्वोत्पत्तौ-
सद्य एव रूपाकारविपर्ययः श्रूयते । यथा आदिकाण्डे रामायणे,—

“ऋषिपुत्राश्च तत्-श्रुत्वा घोराक्षरपदं वचः ।

शेपुस्तं नृपतिं क्रुद्धाश्चाण्डालः श्वो भविष्यति ॥

अथ रात्रां व्यतीतायां तस्यां राजा बभूव सः ।

चाण्डालदर्शनो राम ! सद्य एव दुराकृतिः ॥

अधो नीलाम्बरधरो रक्ताम्बरकृतोत्तरः ।

ऋक्षोऽतिताम्रघोराक्षः करालो हरिपिङ्गलः” ॥

ऋक्षोऽतिताम्रघोराक्षः करालो हरिपिङ्गल—इत्यादि—अतस्तत्रापि-
समवायसम्बन्धोऽस्थे वेति, अन्ये तु ब्राह्मणचक्रजातत्वात् विश्वामित्रः पूर्वमेव-
ब्राह्मणः क्षत्रियत्वं तस्य क्षत्रियाजातत्वात्, व्यवहारमात्रमित्याहुः । तदयुक्तं-
यदि सर्वकालमेव विश्वामित्रस्य ब्राह्मण्यं तदा राजत्वकाले जातानां कन्यानां-
कथं क्षत्रियेण परिणयनं कथं वा तज्जातपुत्राणां क्षत्रियत्वं कथं वा बहुसह-
स्रवत्सरं तपस्यायां अमः, किम्वा ब्रह्मणो वरदानेनेति तन्न किंचिदेतत् ।”

अपिच—

समशब्दस्य तदनभिधायकत्वाच्च तर्हि चाण्डाल एव स्यात् न तत्समः,
अतः समशब्देन चाण्डालवत् कर्मानधिकारित्वमस्योक्तं । यद्यपि पतितत्वे-
ऽपि तदस्ति तथापि तत्र प्रायश्चित्ताधिकारोऽस्ति अत्र प्रायश्चित्तेऽप्यनधिकार-
इति पतितत्ववैलक्षण्यं तदपि मरणेतरत्वेन विशेषणीयं उक्तमनुवचनादुक्त-
याज्ञवल्कावचनाच्चेति ।

अकामतोऽपि गर्भोत्पादने तत्समत्वमेव ।

यथाऽपस्तम्बः,—

“चाण्डालमेदश्वपचकपालव्रतधारिणां ।

अकामतः स्त्रियं गत्वा पराकव्रतमाचरेत् ॥

कामतस्तु प्रसूतो वा तत्समो नात्र संशयः ।

अन्यजायां प्रसूतस्य प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

निर्वासनं कृताङ्कस्य तस्य कार्यं न संशयः ।”

अकामतोऽपीति, कामतस्त्विति, प्रसूतो वेत्यत्र वा शब्दादकामविषयोप-
संहारः, कामतो गत्वा वा अकामतः कृतगर्भात्पादनो वा इत्यर्थः । हेतुमाह
अन्यजायामिति, तस्य किं स्यादित्यत्र आह—निर्वासनमिति राज्ञा कार्य-
मिति शेषः । इति तत्त्वार्थकौमुदी ।

“भेदश्चपचौ प्रतिलोमजो पराकव्रतं मेथुनाभिसम्बन्धिना आरोहण-
मात्रात् । कापालिक्वामहं अत्रापि प्रायश्चित्तं न विद्यते इति मरणेतर
चतुर्विंशतिवार्षिकादिनिषेधार्थो तिन्दार्थो वा ॥

यच्च ज्ञानतश्चान्द्रायणव्रतमुक्तं तद्वेतःमेकात् पूर्वं पूर्ववदभ्यस्तं वा ।

अभ्यस्तं चतुर्विंशतिश्चान्द्रायणानेत्यर्थः ।

यथा विष्णुः,—

“चाण्डालीगमने तत्साम्यमाप्नुयादज्ञानाच्चान्द्रायणं” ।

तथा संवर्त्तः,—

“चाण्डालौ पुक्कसौ म्लेच्छौ श्वपाकौ पतितौ तथा ।

एता गत्वा द्विजो मोहाच्चरेच्चान्द्रायणं व्रतं ॥”

यच्च गौतमेनोक्तं,—

चाण्डालीगमने कृच्छ्राण्डोऽमत्या द्वादशरात्रः तत्र ज्ञानतो द्विजरोहणा-
भ्यामे कृच्छ्राण्डः । अज्ञानतः सकृदारोहणे द्वादशरात्रः पराकाश्यः, पराके-
पञ्च धेनवः । द्वादशरात्रः द्वादशरात्रोपवाम इत्यर्थः । एवमन्यान्यपि स्वल्प-
प्रायश्चित्तानि बोध्यानि ।” इति शूलपाणिः । तथा प्रायश्चित्तमनोहरादो-
मुरारिमिश्रादयः ।

यथा याज्ञवल्क्यः,—

“गुरुणामध्यधिचेपो वेदनिन्दा सुहृद्बधः ।

ब्रह्महत्या समं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनं” ॥

गुरुणामाधिक्येनाधिचेपः अन्तताभिग्रसनं । एतच्च लीकाविदितदोषा-
भिग्रसनविषयं । वेदनिन्दानास्तिकाभिनिवेशेन वेदकुत्सनं । सुहृन्मित्रं-
तस्याब्राह्मणस्यापि बधः । अधीतस्य वेदस्यासच्छास्त्रविनोदेनालस्यादिना-
वा नाशनं विस्मरणं । एतानि प्रत्येकं ब्रह्महत्यासमानीति विज्ञानेश्वरः ।

तथा स एव,—

“निषिद्धभक्षणं जैह्म्यमुत्कर्षं च वचोऽन्तं ।

रजस्वलामुखास्तादः सुरापानसमानि तु” ॥

निषिद्धं लशनादिकं तस्य मतिपूर्वभक्षणं । जैह्म्यं कौटिल्यं अन्याभि-
सम्बन्धेनान्यवादित्वमन्यकर्तृकत्वं च । तथा समुत्कर्षनिमित्तं राजकुलादाव-
चतुर्वेद एव चतुर्वेदोऽहमित्यन्तभाषणं । रजस्वलाया अकामवशेन वक्तासव-
सेवनमेतानि सुरापानसमानीति मिताक्षरायां योगिविज्ञानेश्वरः ।

तथा स एव,—

“अश्वरत्नमनुष्यस्त्रीभूधेनुहरणं तथा ।

निचेपस्य च सर्वं हि सुवर्णस्तेयसम्मितं” ॥

अश्वादीनां ब्राह्मणसम्बन्धिनां निचेपस्य च सुवर्णव्यतिरिक्तस्यापहरणमेतत्-
सर्वं सुवर्णस्तेयसमं वेदितव्यं । इति मिताक्षरायां ।

तथा स एव,—

“सखीभार्याकुमारीषु स्वयोनिष्वन्यजासु च” ॥

सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतं” ॥

सखा मित्रं तस्य भार्या कुमार्युत्तमजातीया कन्या तासु । स्वयोनिः-
भगिनी अन्धजा चाण्डाली सगोत्रा समानगोत्रा, सुतस्त्री सुषा एतासां गमनं-

प्रत्येकं गुरुतल्पसमं । एतच्च रेतःसेकादृक् वेदितव्यं । अर्वाङ्-निवृत्तौ तु न-
गुरुतल्पेन समत्वं किञ्चिदप्येव प्रायश्चित्तमिति” सः ।

तथा स एव,—

“पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानौ क्षुषामपि ।

मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्य्यतनयां तथा ॥

आचार्य्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ।

लिङ्गं हित्वा बधस्तत्र सकामायाः स्त्रिया अपि” ॥

“पितृष्वस्त्रादयः प्रसिद्धास्ता गच्छन् गुरुतल्पगस्तस्य लिङ्गं हित्वा राज्ञा-
बधः कर्त्तव्यो देण्डार्थः, प्रायश्चित्तं च तदेव । चण्ड्याद्राक्षीप्रव्रजितादीनां-
ग्रहणं । तेषां च महापातकोपपातकमध्यपाठान्महापातकान्नृनत्वमुपपातका-
श्च गुरुत्वमवगम्यते । तदुक्तं,—

“महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि चानि तु ।

तानि पातकसंज्ञानि तन्नृनमुपपातकमिति” ॥

तथा चाङ्गिराः,—

“पातकेषु सहस्रं स्यान्महत्सु द्विगुणं तथा ।

उपपापे तुरीयं स्यान्नरकं वर्षसंख्ययेति” ॥

तथा वृहद्दिण्डिना च दर्शितानि । यथा यागस्य ज्ञत्रियबधो वेद्यस्य च-
रजस्वलायाश्चाक्षरर्वद्राश्चाक्षिगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च-
घातनं ब्रह्महत्यासमानि । कौटसाख्यं सुब्रह्म इत्येतां सुरापानसमो ।
ब्राह्मणस्य भूमिहरणं सुवर्णस्तेयसमं । पित्रव्यमातामहमातुलनृपपत्न्यभि-
गमनं च स्वसुः सख्याः सनोत्राया उत्तमवर्णाया रजस्वलायाः शरणागतायाः-
प्रव्रजिताया निक्षिप्तायाश्च गमनमित्येतानुपातकानीति” तद्व्याख्याकर्त्तारः ।
प्रायश्चित्तमत—

यथाकुर्यान्नवस्कादयः,—

“यागस्यक्षत्रविट्घाती चरेद्-ब्रह्महणं व्रतं ।

गर्भहा च यथा वर्सा यथात्रेयी निषूदकः” ॥

दीक्षणीयाद्युदवसानीयापर्यन्ते सोमयागप्रयोगे वर्त्तमानौ क्षत्रियवैश्यौ-
यो व्यापादयत्यसौ ब्रह्महणि पुरुषे यद्व्रतमुपदिष्टं द्वादशवार्षिकादि तच्चरेत् ।
यद्यपि यागशब्दः सामान्यवचनस्तथाप्यत्र सोमयागमभिधत्ते । सवनगतौ-
च राजन्यवैश्याविति विशिष्टेन सवनत्रयसंपाद्यस्य सोमयागस्यैव निर्दिष्टत्वात् ।
अत्र च गुरुलघुभूतानां द्वादशवार्षिकादिब्रह्महत्याव्रतानां जातिशक्तिगुणाद्य-
पेक्षया व्यवस्था वेदितव्या । एवं गर्भबधादिष्वपि मरणान्तिकं तु नातिदिश्यते-
व्रतग्रहणात्, अतः कामतो यागस्य क्षत्रियादिबधे व्रतस्यैव हेतुः, एतच्च व्रतं-
सम्पूर्णमेव कर्तव्यं । पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायिनं हत्वेति प्रक्रम्यापस्तम्बेन-
द्वादशवार्षिकाभिधानात् । गर्भञ्च विनासु संभूतं हत्वा यथावर्णं यद्वर्णपुरुष-
बधे यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तद्वर्णगर्भबधे तच्चरेत् । एतच्चानुपजातस्त्रीपुंनपुंसक-
व्यञ्जनगर्भविषयं हत्वा गर्भमविज्ञातमिति मानवे विशेषदर्शनात् । अत्र च-
यद्यपि ब्राह्मणगर्भस्य ब्राह्मणत्वादेव तद्वधनिमित्तव्रतप्राप्तिस्तथापि स्त्रीत्व-
स्यापि संभवात् स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रबध इत्युपपातकत्वेन तत्प्रायश्चित्तप्राप्तिरपि-
स्यादतः स्त्रीपुंनपुंसकत्वेनाविज्ञातऽपि ब्राह्मणगर्भत्वमात्रप्रयुक्तं ब्रह्महत्या-
व्रतं कुर्यादित्यर्थवदतिदेशवचनं । उपजाते स्त्रीपुंसादिविशेषव्यञ्जने यथा-
यथमेव प्रायश्चित्तं । यथात्रेय्या निषूदको व्यापादकः सोऽपि तथा व्रतं-
चरेत् । हन्यमानात्रेयी वर्णानुरूपव्रतं चरेदित्यर्थः । आत्रेयीशब्देन ऋतु-
मत्युच्यते । रजस्वलाभृतुच्चातामात्रेयीमाहुरत्र ह्येतदपत्यं भवतीति वशिष्ठ-
स्मरणात् । अत्रिगोत्रजा च । अत्रिगोत्रा वा नारीमिति विष्णुस्मरणात् ।
एतदुक्तं भवति ब्राह्मणगर्भबधे ब्राह्मणात्रेयीबधे च ब्रह्महत्या व्रतं ।

अत्र क्षत्रियगर्भबधे क्षत्रियात्रेयीबधे क्षत्रियहत्याव्रतमेवमन्यजापीति
वशब्दास्तास्य भृतुत्ववचनादिष्वपि ।

यथाह मनुः,—

“उक्ता चैवानृतं साक्ष्ये प्रतिरभ्य गुरु तथा ।

अपहत्य च निक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधमिति ॥”

यत्र व्यवहारे असत्यवचनेन प्राणिनां बधप्राप्तिस्तद्विषयमेतत् । प्रायश्चित्त-
स्यातिगुरुत्वात् । प्रतिरभ्यः क्रोधावेशः । निक्षेपश्च ब्राह्मणसम्बन्धी स्त्री चाहि-
ताग्निभार्या पतिव्रतात्वादिगुणयुक्तोच्यते सवनस्या च ।

यथाज्ञाङ्गिराः,—

“आहिताग्नेर्हिजाग्रस्य हत्वा पत्नौमनिन्दिताम् ।

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादावेयौघस्तथेव च ।

सवनस्यां स्त्रियं हत्वा ब्रह्महत्याव्रतञ्चरेदिति” —

पराशरस्मरणात् ।

एवञ्च सवनस्याग्निहोत्रिण्यावेयीबधे ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तातिदेशात्तद्व्रति-
रिक्तस्त्रीबधस्य स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रियवध इत्युपपातकमध्यपाठादुपपातकत्वमेव ।

तथा,—

“सुरापानसमेषु तु निषिद्धभक्षणादिषु” । सुरापानप्रायश्चित्ताहमित्युक्तं ।
तथा यानि चाश्वरत्नमनुष्यस्त्रीभूधेनुहरणं तथेत्यादिना सुवर्णस्तेयममत्वेन-
प्रतिपादितानि तेष्वर्हमेव कार्यमेव ।

यत् पुनश्चतुर्विंशतिमतवचनं,—

“रूप्यं हृत्वा द्विजो मोहाच्चरेच्चान्द्रायणव्रतं ।

गद्याणदशकादृहमाशताद्विगुणं चरेत् ॥

धान्यानां हरणे कृच्छ्रं तिलानामैन्द्रवं स्मृतं ।

रत्नानां हरणे विप्रश्चरेच्चान्द्रायणव्रतमिति ॥”

तदपि गद्याणसहस्राधिकरजतहरणे सुवर्णस्तेयमप्रायश्चित्तप्रतिपाद-
नाथं न पुनस्तन्नित्यर्थः । यदपि रत्नापहारे चान्द्रायणमृतं तदपि गद्याण

सहस्राहीनमूल्यरत्नापहारे द्रष्टव्यं । जङ्घं पुनः सुवर्णस्तेयसमं । तथा यानि-
पुनर्गुरुतत्त्वममानि ।

“सखिभायांकुमारीषु स्वयोनिष्वन्तजासु च ।

सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतत्त्वसमं स्मृतमिति” ॥

प्रतिपादितानि यानि चानिदेशविषयभूतानि ।

“पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानौ क्षुषामपि ।

मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ।

आचार्यपत्नीं स्वमुतां गच्छंस्तु गुरुतत्त्वगः” ॥ इति ।

प्रतिपादितानि तथेकरात्रादूर्ध्वं कामतोऽभ्यस्तेषु यथाक्रमेण षड्वार्षिकं-
नववार्षिकं च प्रायश्चित्तं विज्ञेयं । अस्मिन्नेव विषये कामतोत्पन्नाभ्यासे-
मरणान्तिकं ।

तथा च बृहदयमः,—

“रितः सिक्का कुमारीषु स्वयोनिष्वन्तजासु च ।

सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधेयते ॥

अन्याथात्र,

चाण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूता वैदेहिकस्तथा ।

मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्तावसायिनः ॥” इति ।

साङ्गिरोदर्शिता ज्ञातव्याः, न तु रजकक्षर्मकारश्चेत्यादिप्रतिपादिताः । तेषु-
लघुप्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् ।

तथा,—

“चाण्डालान्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यं तु गच्छतीति” ॥

चाण्डालादिसाम्यं प्रतिपादयता मनुनापि कामतोऽत्पन्नाभ्यासे-
मरणान्तिकं दर्शितं, तथाज्ञानचाण्डालीगमनाभ्यासे पतत्यतः पतित-

प्रायश्चित्तं द्वादशवार्षिकं कुर्यात् । कामतोऽत्यक्ताभ्यासे चाण्डालैः सास्यं-
गच्छत्यतो द्वादशवार्षिकाधिकं मरणात्मिकं कुर्यात् । एतच्च बहुकालाभ्यास-
विषयं । एकरात्राभ्यासे तु वर्षत्रयं ।

यथाह मनुः,—

“यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसिवनाद्-द्विजः ।

तद्भैक्ष्यभुक् जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति” ॥

अत्र वृषलीशब्देन चाण्डाल्यभिधीयते ।

“चाण्डाली वन्धकी वैश्या रजस्या या च कन्यका ।

ऊढा या च सगोत्रा स्याद्वृषल्यः पञ्च कौर्त्तिताः” ॥

इति स्मृत्यन्तरे वृषलीशब्दप्रयोगदर्शनात् । वन्धकी स्वेरिणी । कथं-
पुनरत्राभ्यासागमः । उच्यते, यत्करोत्येकरात्रेणेत्यन्तसंयोगापवर्गवाचिन्या-
स्तृतीयाया दर्शनात् । एकरात्रेण चात्यन्तसंयोगः । गमनस्याभ्यासं विनानुपपन्न
इति गमनाभ्यासोऽवगम्यते, अतएवैकरात्राद्बहुकालाभ्यासविषयं प्रागुक्तं ।
द्वादशवर्षादिगुरुतत्पत्रतातिदेशिकं मरणात्मिकं च । यदा पुनर्ज्ञानतो-
ऽज्ञानतो वा चाण्डालाद्याः सकृद्वच्छन्ति । तदा,—

“चाण्डालपुक्कसानां तु भुक्त्वा गत्वा च योषितं ।

कृच्छ्राब्दमाचरेद् ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वयमिति” ॥

यमाद्युक्तं सखत्सरं कृच्छ्रानुष्ठानं । अमत्या चान्द्रायणं द्वयं यथाक्रमेण-
द्रष्टव्यं । स्वयोनित्पञ्चजासु चेत्येकसमभिव्याहाराद्भगिन्यादिष्वपीयमेव व्यवस्था-
वेदितव्या । मरणात्मिकं चात्राग्निप्रवेशनं ।

यस्तु वृषल्यमेनोक्तं,—

“चाण्डालीं पुक्कसौं म्लेच्छीं स्त्रुसां च भगिनीं सखीं ।

मातापित्रोः स्वसारं च निक्षिप्तां शरणागतं ॥

मातुलानीं प्रब्रजितां स्वगोत्रां नृपयोषितं ।

शिष्यभार्यां गुरोर्भार्यां गत्वा चान्द्रायणं चरेदिति ॥”

यत्स्वप्नोवचनं,—

“पतितान्तास्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा ॥”

तदुभयमातागुरुतत्पातिदेशविषयेषु कामतः प्रवृत्तस्य (रितः) सैकादर्वाङ्-
निवृत्तौ द्रष्टव्यं । इति विज्ञानेश्वरः ।

तथा चादित्यपुराणे,—

“नटों शैलशिकों चैव रजकों वेणुजीविनीं ।

गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात्तथा चर्मोपजौविनां ॥”

एतदपि सकलमनविषयं,—

“रण्डाया गमने चैव चरेत् सान्तपनं व्रतं ।

सम्बत्सरेण भवति गुरुतत्पसमं हि तत् ॥

वेण्याया गमने विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत् ।

नाभ्यासान्निष्कृतिर्दृष्टा शास्त्रे च परमर्षिभिः ॥

सम्बत्सरकृताभ्यासान्गुरुतत्पव्रतं स्मृतं ।

यदि तत्र प्रजोत्पत्तिर्निष्कृतिर्न विधीयते ॥”

तथा कूटसाख्यप्रायश्चित्तं । कूटसाची कच्छपादहीनं चरित्वा पंच-
गव्यं पीत्वा ततः शुद्धिमवाप्नोतीति, सुरारिमित्राः । प्रायेण निरुक्तप्रमाणानु-
कूलव्यवस्थेयं । समुत्कर्षे अनृतं, तत्सु समुत्कर्षनिमित्तं वाचा क्रियया वा
अन्यथा प्रतिपादनं यथा शुद्धस्य ब्राह्मणोऽहमिति वचनं यज्ञोपवीतधारणञ्च ।
अथवा परस्य सम्यग्जातिविद्योत्कर्षे सति नायं ब्राह्मणो न किञ्चिदयं जानीते-
इत्यनृतवचनं । राजगामिपेशुनं, तत्सु राजनि निर्दोषस्य दोषस्थापनं, गुरोर-
रलीकनिर्वन्धः, स तु गुरोर्जन्मदातुर्मृषादोषाभियोगः । एतानि त्रीणि
ज्ञानतः अत्यन्ताभ्यासे अज्ञानकृतब्रह्महत्यासमानि । यागस्ययोः क्षत्रिय-
वैश्ययोर्वधः, गर्भिणीवधः, रजस्वलावधः, अग्निगोत्रावधः । ब्राह्मणव्यति-
रिक्ताविज्ञातगर्भवधः, शरणागतवधः, एतानि च अज्ञानकृतब्रह्महत्या

समानानि । प्रायश्चित्तानि, द्वादशवार्षिकव्रतं, एतच्च ज्ञानात्यन्ताभ्यासतः, तदशक्तौ धेनुदानं पूर्ववत् । तदशक्तौ वराटकदानं तथा । दक्षिणा तु शतगावः, तदशक्तौ त्रिंशत्कार्षापणाः । एतच्चध्यात् यदुपपातके दृश्यते तदज्ञानादिना-लघुविषयचेत्यादिव्यवस्थेयं, यच्च वशिष्ठवचनं ब्रह्मोभं कृच्छ्रं द्वादशरात्रं-चरित्वा पुनरुपयुञ्जीत वेदमाचार्यात् ।

विष्णुः,—समुत्कर्षावृते गुरोश्चालीकनिर्वन्धे तदाचारणे च मासं पयसा-वर्सेत । आचारणं परदारगमनाभिशापः । वशिष्ठः गुरोश्चालीकनिर्वन्धे-सचेलङ्घनतो गुरुं प्रसादयेत् । प्रमादात् पूतो भवति, एतानि प्रमादादि-कृते बोध्यानि ।

ब्रह्मोष्मता । सा च असच्छास्त्राभियोगिन अधीतवेदस्मरणं । वेदनिन्दा-अर्थतो यन्यतश्च । कौटमाख्यं । सुहृद्बधः, स च ब्राह्मणव्यतिरिक्तमितवधः । गर्हितान्नजग्धिः । सा च ज्ञानतोऽत्यन्ताभ्यासेन अन्धजान्नभोजनं गर्हितान्न-जग्धिः । ज्ञानतोऽत्यन्ताभ्यासेन कृत्वाकलशुनादिभोजनं एतानि षट् ।

अज्ञानकृतसुरापानसमानि । तथा रणडागमनप्रायश्चित्ते पण्डितसर्वस्वो-द्धृतवचनम् ।

यथा,—

“रणडाया गमने चैव चरेत् सान्तपनं व्रतं ।

सम्बत्सरेण भवति गुरुतल्पसमो हिंसः” ॥

“इदं सार्वत्रिकं” ।

प्रायश्चित्तानि—द्वादशवार्षिकव्रतं । तदशक्तौ धेनुदानं पूर्ववत् । तदशक्तौ-वराटकदानं तथा । तन्नभ्यसुवर्णादि वा । दक्षिणा तु शतधेनवः तदशक्तौ-शतकार्षापणाः । ब्राह्मणसम्बन्धिनिःक्षेपहरणं । नराश्वरजतभूमिवज्रमणौ-नाच्चाभ्यासेन हरणं । एतानि सप्तब्राह्मणस्वामिकाशीतिरत्निकापरिमित-सुवर्णस्तेयसमानि ।

प्रायश्चित्तानि—ज्ञानतो द्वादशवार्षिकव्रतं । अज्ञानतस्तदर्थं । तदशक्तौ-धेनुदानं पूर्ववत् । तदशक्तौ वराटकदानं तथा । तन्नभ्यसुवर्णादि वा । दक्षिणा तु तथा, तदशक्तौ तत्परिमितकार्षापणाः । अपिण्डस्त्रीगमनं ।

ब्राह्मणकुमारीगमनं । चाण्डालादिस्त्रीगमनं । सवर्णमित्रस्त्रीगमनं ।
 पुत्रस्यासवर्णस्त्रीगमनं । औरमेतरपुत्रभार्यागमनं । पितृस्वभृगमनं । मातृ-
 स्वभृगमनं । गन्तारमपेक्ष्य हीनवर्णपितृपत्नीगमनं । पितृव्यपत्नीगमनं ।
 मातामहपत्नीगमनं । मातुलपत्नीगमनं । श्वश्रूगमनं । स्वभृगमनं । ज्येष्ठ-
 भ्रातृपत्नीगमनं । राजपत्नीगमनं । ओन्नियपत्नीगमनं । ऋत्विक्पत्नीगमनं-
 उपधायापत्नीगमनं । शिष्यपत्नीगमनं । स्वभृसखीगमनं । असवर्णाजात-
 दुहितृगमनं । आचार्यपत्नीगमनं । शरणागतागमनं । प्रव्रजितागमनं ।
 धात्रीगमनं । साध्वीगमनं । निःक्षिप्तस्त्रीगमनं । वर्णासमागमनं ।
 एतानि गुरुतत्पगमनसमानि । इति चतुःप्रकाराण्यनुपातकानि मिलित्वा एक-
 पञ्चाशत्संख्येयानि । प्रायश्चित्तानि—ज्ञानतो महापातकोक्तप्रकारेण मरणं-
 कलौ मरणान्तिकप्रायश्चित्ताभावात् तद्वैकल्पिकं चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतं । तद-
 शक्तौ धेनुदानं पूर्ववत् । तदशक्तौ वराटकदानं तथा । तत्तन्मन्त्रस्वर्णादि वा ।
 दक्षिणा तु द्विशतधेनवः । तदशक्तौ षट्शतकार्षापणाः । अज्ञानतो द्वादश-
 वार्षिकव्रतं, तदशक्तौ धेनुदानं पूर्ववत् । तदशक्तौ वराटकदानं तथा ।
 तत्तन्मन्त्रस्वर्णादि वा । दक्षिणा तु शतगावः । तदशक्तौ कार्षापणास्तथा ।
 पञ्चपुरुषाधिकगामिनीनामासां गमने चान्द्रायणं । तदशक्तौ धेनुदानं—
 अष्ट धेनवः, पञ्च धेनवो वा धेनुचतुष्टयं । तदशक्तौ वराटकदानं । चतु-
 र्विंशतिकार्षापणाः वा पञ्चदश, द्वादश वा कार्षापणाः । दक्षिणा तु यथा-
 शक्ति । अभ्यासव्यभिचारिण्याः सक्तहमने अर्थात् सप्तमपुरुषगामिन्या गमने-
 पराकः । तदशक्तौ धेनुदानं पञ्चधेनवो वा धेनुद्वयं तदशक्तौ वराटकदानं-
 पञ्चदश वा षट्कार्षापणाः । दक्षिणा तु यथाशक्ति । अष्टमादिपुरुष-
 गामिन्या गमने तप्तकञ्चुः । तदशक्तौ धेनुदानं धेनुचतुष्टयं वा धेनुद्वयं ।
 तदशक्तौ वराटकदानं—द्वादश वा षट् कार्षापणाः । दक्षिणा तु यथाशक्ति ।
 अज्ञानादारोक्ष्यमात्रे सम्बन्धविप्रकर्षे वा पराकस्तप्तकञ्चुः वा । ज्ञानतो-
 महापातकोक्तप्रकारेण मरणं । कलौ मरणान्तिकप्रायश्चित्ताभावात् तद्वैकल्पिकं-
 चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतं । तदशक्तौ धेनुदानं पूर्ववत् । तदशक्तौ वराटकदानं-
 पूर्ववत् तत्तन्मन्त्रस्वर्णादि वा । दक्षिणा तु द्विशतगावः । तदशक्तौ षट्शत-

कार्षापणाः । अज्ञानतो द्वादशवार्षिकव्रतं । तदशक्तौ धेनुदानं पूर्ववत् ।
तदशक्तौ वराटकदानं तथा । तत्तन्मयं स्वर्णादि वा । दक्षिणा तु तथा ।
तदशक्तौ कार्षापणास्तथा । रण्डायाः वेश्यायाश्च सकृद्गमने यथाक्रमं सान्त्तपनं-
प्राजापत्यं च । संवत्सरावधि अत्यन्ताभ्यासे गुरुतत्पव्रतसमं प्रायश्चित्तमनु-
ष्ठेयं, इत्यनुपातकव्यख्या समाप्ता ।

महापातकाद्यनुपातकान्तप्रायश्चित्तेषु दक्षिणाविषयकप्रत्येकधेनुमूल्यस्य-
त्रिकार्षापणात्मकत्वं प्रदर्शितं धनिकविषये, तदन्यथा प्रत्येकधेनुमूल्यस्यैककार्षा-
पणसंख्याकत्वं कविधेयं, दक्षिणाविषये दक्षिणायां केवलमेकधेनुमूल्यस्यै-
ककार्षापणात्मकत्वं प्रदर्शनीयं परतः ।

अथ क्रमप्राप्तीपपपातकविवेचनं । तदर्थमुपपातकं निरूप्यते ।

तत्र मनुः प्रायश्चित्तविवेके यथा,—

“गोबधोऽयान्यसंयाज्यं पारदार्यात्मविक्रिया ।

पितृमातृगुरुत्यागः स्वाध्यायान्योः मुतस्य च ॥

परिवित्तितानुर्जनं परिवेदनमेव च ।

तयोर्दानं च कन्यायास्तयोरेव च याजनं ॥

कन्याया दूषणञ्चैव वार्धुषित्वं व्रताक्षुण्णतिः ।

तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥

ब्राह्मता वान्धवत्यागो भृतकाध्यापनं तथा ।

भृतादध्ययनादानमपण्यानाञ्च विक्रयः ॥

सर्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनं ।

हिंसौषधीनां स्वप्राजीवोऽभिचारो मूलकर्म च ॥

ब्रह्मनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामपपातनं ।

आत्मार्यञ्च क्रियारन्ध्रो निन्दितान्नादनं तथा ॥

अनाहिताग्निता स्तेयमृणानाश्चानपक्रिया ।

असच्छास्त्राभिगमनं कोशीलव्यस्य च क्रिया ॥

धान्यकूप्यापशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवनं ।

स्त्रीशूद्रविट्-क्षत्रबधो नास्तिक्यं चोपपातकं ।”

अस्यार्थ—अयाज्यसंयाज्यमिति प्रतिग्रहाध्यापनमप्युपलक्षयति, त्वागो-
योगक्षेमाकरणमनिमित्तं, स्वाध्यायत्यागोऽधीतवेदविस्मरणं, अग्नित्यागः आल-
स्यादिना । सुतत्यागः पोषणविनयाधानाद्यकरणेन, चकाराद्वाय्यात्यागोऽपि ।
परिविन्तिता कनिष्ठस्य भ्रातुर्हाराग्निहोत्रसंयोगे सति ज्येष्ठस्य भ्रातुर्हाराग्नि-
होत्रसंयोगप्रागभावः । कनिष्ठस्य परिवेदनं । चकारात् कन्याया अपि तथा-
भूतायाः परीवेदनीयत्वं । परिविन्तिपरिवेदकयोर्वरत्वेन कन्यादानं ।
तयोरेव विवाहादौ ऋत्विक्कार्यमिति । कन्याया दूषणमकन्या इत्युक्तिः ।
अङ्गुल्या योनिविदारणं वा । वार्धुषित्वं ब्राह्मणक्षत्रिययोर्व्रताश्रुतिरवकीर्षित्वं ।
दाराणामपरिणीतानामपि विक्रयः” ।

विहतिमस्य यथानुतिष्ठति गोविन्दानन्दः ।

अयाज्यसंयाज्यमिति, अयाज्या विलोमजाताः न पातकिनः तदयाजनादौ-
तत्संसर्गप्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् । विलोमजाता अपि चाण्डालाद्यन्धावसायि-
व्यतिरिक्ताश्चण्डालान्धस्त्रियो गत्वा इत्यादिवचनैरन्धावसायिनां प्रायश्चित्त-
भेदकथनात् । तेषां याज्यं याजनं भावे घ्यञ् उपलक्षयति प्रतिग्रहाध्याप-
नयोर्याजनतुल्यतया संसर्गे निरूपितत्वात्पारदार्थ्यं अतिपातकमहापातकानु-
पातकेतरञ्च परदारगमनं, आत्मविक्रय इति आत्मदेहः, अधीतवेदविस्मरणं-
आलस्यादिनेति प्रागुक्तं, सर्वदा ब्रह्मयज्ञत्याग इति कुङ्कुमभङ्गः, अग्निराहि-
ताग्निः आदिशब्दात् राजसेवादीनां ग्रहणं, तथाभूताया इति । आदौ-
परिणीतायाः कनिष्ठाया ज्येष्ठायाश्च परिणेतारानुपपातकिनावित्यर्थः ।

यथा वशिष्ठः,—

अथे दिधिषुपतिः क्षणं द्वादशरात्रं चरित्वा निर्विशेत् । दिधिषुपतिः-
क्षणातिक्षणौ चरित्वा पुनर्निर्विशेत् ।

तयोर्लक्षणमाह देवलः,—

“ज्येष्ठायां विद्यमानायां कन्यायामुद्धतेऽनुजा ।

सा चाग्रे दिधिषुर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषुः स्मृता” ॥

वरत्वेनेति न तु पोष्टृत्वेनेत्यर्थः ।

यथा मनुः,—

“परिवेत्ता परिवित्तिश्च यथा च परिविद्यते ।

सर्वे ते नरकं यान्ति दाढयाजकपञ्चमाः” ॥

कन्याया इति न तु कन्यागमनं तस्यानुपातकत्वात् । ब्राह्मणक्षत्रिययो-
रिति वैश्यादीनां विहितत्वात् । दाराणामित्यपरिणीतानां वाग्दत्तानां-
परिणीतानाञ्चेत्यर्थः ।

अपत्यस्यानेकविधस्य ब्राह्म्यता यथाकालमनुपनयनमसोमयाजित्वश्च-
वान्धवत्यागो वान्धवस्य सपिण्डादेरनिमित्तं त्यागः । भृतकाध्यापनं मूल्हेन-
वेतनादिना विद्यापणं । भृताश्च वेतनगृहीताद्देदादिविद्यापणं । अपण्यानां-
लाक्षादीनां सकृत्, गोरमादीनामसकृत् ब्राह्मणेन विक्रयः, सर्वाकरेषु रक्षा-
द्युत्पात्तस्यानेषु विनियोगः । तैलादियन्त्रस्य शस्त्रतजनायन्त्रस्य च प्रवर्तनं-
इति शूलपाणिः ।

“अनेकविधस्येति कन्यायाः पुत्रस्य च द्वादशविधस्येत्यर्थः ।

न पतति बंधो येन तदपत्यमिति व्युत्पत्तेः । असोमिति एतच्च साम्जीना-
मेव । भृतकाध्यापनमिति वेतनं प्रतिदिनं प्रतिमासं नियतद्रव्यपणं आदि-
पदादेतावदग्रन्थस्य एतावन्नियमस्य संयहः । एतेन वेतनादिना मूल्हेन-
वेदादि वेदाध्यापनमित्यर्थः । अपण्यानामिति “सद्यः पततिस्तौहेन लाक्षया-
लवणेन च । तस्यैव शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयादिति” वचनात् ।
सर्वाकरेष्विति अत्र आकरोत्यन्नद्रव्याणां स्तोयस्त्रावश्चक्षावात्, यत्र तु स्तोयं-
नास्ति तत्र दोषो नास्तीति भावः” । इति गोविन्दानन्दः । धान्यादीनां यथा-
कर्थाश्चक्षाशनं । स्तुर्गर्जितधनात् जीवनं । परहिंसार्थं जर्पहीमादिकर्ममूलकर्म-

वशीकरणादिक्रिया । इन्धनार्थमार्द्रदुमाणां बहूनां छेदनं । आत्मार्थं पाक-
क्रिया न वैश्वदेवार्थं । गणादेरन्नं तस्मैराद्यन्नभक्षणं, सामर्थ्येऽपि श्रौत-
स्मार्त्ताग्न्यपरिपक्वः । स्तेयं हेमनराश्वरजतभूमिनिक्षेपेतरद्रव्यहरणं । देवर्षि-
पितृसम्बन्धि-ऋणापरिशोधनं । असच्छास्त्राभिगमनं पाषण्डशास्त्राभ्यासः ।
कुशीलवस्य कर्म तीर्थ्यत्रिकं तस्य सततानुष्ठानं । कूप्यस्य परद्रव्यस्य ताम्र-
कांस्यादेः स्तेयं । मद्यपस्य स्त्रिया मद्यपायाश्च स्त्रिया निषेवनं ब्राह्मणेन ।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ।

तथा— तत्र स्त्रियाश्च शूद्रवैश्यक्षत्रियब्राह्मणजातीयायाः शूद्र-
वैश्यक्षत्रियाणाञ्च वधः । नास्तिक्यं नास्तिपरलोक इति व्यवस्थितः ।

“उपपातकमेकैकं एकैकमुपपातक”मिति याज्ञवल्क्यवचनात् ।

एवञ्च—गोवधादिनास्तिक्वात्मान्यूनपञ्चाशत् उपपातकानि । विष्णुनाऽ-
नृतवचनमुत्कर्षे राजगामि च पेशुनं । गुरोश्चालीकनिर्वन्धो वेदनिन्दाधीत्य-
चाग्रहोऽन्यानि च मनुक्तानि इत्युक्त्वा उपपातकिनस्त्वेतं कुर्युश्चान्द्रायणं नरा,
इत्युपपातके दर्शितं । अत्र नृपादिमभासु परापकारव्यतिरेकेण आत्मन—
उत्कर्षस्थ्यापनम् ।

तथा राज्ञः पुरतः परापकारव्यतिरेकेण दोषकीर्त्तनं । तथा श्रुत-
मात्रोपकारकगुरोर्मिथ्याभिशंसनं । तथा परिहासादिना वेदनिन्दा तथा-
असच्छास्त्राद्यभियोगेनाधीतवेदविस्मरणं च यज्ञेषु तदुपपातकं गुरुणां पुनरे-
तेषां मनुनानुपातके दर्शितत्वात् । अन्यानि चोपपातकानि स्मृत्यन्तरेऽनु-
सन्धेयानि । धान्यादीनामिति फलपाकान्मानां धान्यादीनां अपक्वदशायां-
नाश इत्यर्थः । स्त्रार्जितेति भार्यादीनां वैश्यात्वं कृत्वा तद्वनात्जीवनमिति-
कुल्लूकभट्टः । अभिचार इति अपराधाभावे सतीति बोद्धव्यं । मूलकर्म्मति-
वशीकरणसाधनकर्मादिपदादुच्चाटनादिसाधनकर्म्मग्रहणं । गच्छेति यद्वह-
भिर्मिलित्वा परिष्क्रियते परिवेश्यते वा तद्वनात् । हेमेति हेमहरणस्य-
महापातकत्वात् नारदादिहरणस्यानुपातकत्वादित्यर्थः । देवर्षीति यज्ञा-
करणं देवर्षेण । पुत्रानुत्पादनं पितृर्षेण, वेदवेदाङ्गानामनध्ययनं ऋषृषेण ।

यथा मनुः,—

“ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

अधौत्य विधिवद्देदान् पुत्रांश्चोत्पादा धर्मतः ॥

इष्टा च शक्तितो यच्चैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ।”

धान्यकूप्यपशूनामित्यधिकमूल्यद्रव्योपलक्षणं तेषां स्तेयं सकञ्चोर्ष्य-
मित्यर्थः । प्रागुक्तस्तेयमत्यन्ताभ्यांसेऽल्पद्रव्यविषयं मद्यपायाच्चेति चकारोऽप-
विकल्पार्थः । स्त्रिया इति चातुर्वर्ण्यस्त्रिया—मात्रादिष्वतिरिक्ताया इत्यर्थः ।
न चात्र शुद्रविद्-क्षत्रियग्रहणेन तदीयस्त्रीप्राप्तौ स्त्रीशब्दोपादानं ब्राह्मणीमात्र-
परिग्रहार्थमिति वाच्यं क्षत्रियवत् ब्राह्मणीषु वैश्यवत् क्षत्रियासु शुद्रवत्
वैश्यास्त्रिति हारीतवचनैकवाक्यतयाऽल्पप्रायश्चित्तार्थं पृथगुपादानात्,
प्रायश्चित्ताल्पत्वेऽपि पृथगुपन्यासस्य लोके निन्दिताशयार्थतयोपपत्तेरिति,
अदुष्टया इति व्यभिचरिताबाधेनोपपातकं । अतएव तद्वधेऽल्पाप्रायश्चित्त-
वक्ष्यते । समुत्कर्षादुत्पादोनामनुपातकत्वं प्रागुक्तं, तेषां च उपपातकत्वं विष्णूक्तं-
विरुहमाशङ्क्य व्यवस्थापयति विष्णुर्नेति, अत्रेति अत्र वचनं इदं व्याख्यानं
ज्ञेयमिति शेषः, श्रुतमात्रं यत् किञ्चित् अल्पाध्ययनं तदुपकारकस्य जन्मदातु-
राचार्यादिश्चानुपातकत्वमित्यर्थः । इति तद्व्याख्याकारः ।

तथा तद्विषये याज्ञवल्करः—

“गोबधो ब्राह्मता स्तेयमृणानां चानपाक्रिया ।

अनाहितारिणतापण्यविक्रयः परिवेदनं ॥

भृतादध्ययनादानं भृतकाध्यापनं तथा ।

पारदार्यं पारिवित्त्यं वार्हुष्यं लवणक्रिया ॥

स्त्रीशूद्रविद्-क्षत्रवधो निन्दितार्थीपञ्जीवनं ।

नास्तिक्यं व्रतलोपश्च मुतानां चैव विक्रयः ॥

धान्यकूप्यपशुस्तेयमयाज्यानां च याजनं ।

पितृमातृमुतत्यागस्तडागारामविक्रयः ॥

कन्यासंदूषणं चैव परिविन्दकयाजनं ।
 कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनं ॥
 आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भे मदापस्त्रोनिषेवणम् ।
 स्वाध्यायाग्निमुतत्यागो वाम्भवत्याग एव च ।
 द्रुमनाथं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौषध जीवनं ॥
 हिंस्रयन्त्रविधानं च व्यसनान्यात्मविक्रयः ।
 शूद्रप्रेष्यं ह्येनसस्यं ह्येनयोनिनिषेवणं ॥
 तथैवानाश्रमे वासः परान्नपरिपुष्टता ।
 असच्छास्त्राधिगमनमाकरेस्वधिकारिता ॥
 भार्याया विक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकं ।” इति ।

तथा विज्ञानेश्वरः— गोवधे गोपिण्डव्यापादनं । कालेऽनुपनोतत्वं-
 ब्राह्म्यता । ब्राह्मणसुवर्णतत्समव्यतिरिक्तपरद्रव्यापहरणं स्तेयं । गृहीतस्य-
 सुवर्णादेरप्रदानं ऋणानामनपाकरणं । तथा देवर्षिपितृणां सम्बन्धार्थ-
 स्नानपाकरणं च । सत्यधिकारेऽनाहिताग्नित्वं । तथा अपण्यस्य लवणादे-
 र्विक्रयः । सहोदरस्य ज्येष्ठस्य तिष्ठतः कनीयसो भ्रातुर्दाराग्निसंयोगः-
 परिवेदनं । पणपूर्वाध्यापकादध्ययनग्रहणं पणपूर्वाध्यापनं । परदारसेवनं-
 गुरुतत्समव्यतिरिक्तेण । परिवित्त्यं कनीयसि कृतविवाहे ज्येष्ठस्य विवाह-
 राहित्यं । वारुण्यं प्रतिविह्वलपुत्रजीवनं । लवणस्योत्पादनं । स्त्रिया बन्धः-
 ब्राह्मण्या अप्यात्रेयीव्यतिरिक्तेण ।

शूद्रबधः अदीक्षितविद्वत्प्रतियबधः । निन्दितार्थापजीवनमराजस्यापिता-
 र्थापजीवनं । नास्तिक्यं नास्तिपरलोक इत्याद्यभिनिवेशः । व्रतलोपो ब्रह्म-
 चारिणः स्त्रीप्रसङ्गः । सुतानामपत्यानां विक्रयः । धान्यं व्रीह्यादि, कुप्यमसार-
 द्रव्यं त्रपुष्पीसादि ।

पशवो गवादयस्तेषामपहरणं । गोवधोब्राह्म्यता स्तेयमित्यनेन स्तेयग्रहणे-
 नैव सिद्धे पुनर्धान्यकुप्यादिस्तेयग्रहणं नित्यायं । अतो धान्यादिव्यतिरिक्तद्रव्य-

स्येनावश्यमेतदेव प्रायश्चित्तमपि तु ततोन्मूलमपि भवत्येव । एतेन वाग्व्य-
त्यागग्रहणेनैव सिद्धे पुनः पित्रादित्यागग्रहणं व्याख्यातं । अयाज्यानां-
जातिकर्मदुष्टानां शूद्रवात्यादीनां याजनं । पित्रमाहसुतानामपतितानां
त्यागो गृहहानिष्कासनं । तद्वागारामस्य चोद्यानोपवनादेर्विक्रयः । कन्याया-
दूषणमङ्गुल्यादिना योनिविदारणं न तु भोगः । तस्य सखीभार्याकुमारी-
ष्विति गुरुतल्पसमवस्योक्तत्वात् । परिविन्दकयाजनं तस्य च कन्याप्रदान-
कौटिल्यं गोरोरन्यत्र । गुरुविषयस्य तु कौटिल्यस्य सुरापानसमत्वमुक्तं ।
पुनर्नतलोपग्रहणमगिष्टाप्रतिषिद्धेष्वपि श्रीहरिचरणकमलप्रेक्षणत्वात् प्राक्-
ताम्बूलादिकं न भक्षयामीत्येवंरूपेषु प्राप्तार्थं न तु स्नातकव्रतप्राप्तार्थं । तच्च-
“स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनमिति मनुना लघुप्रायश्चित्तस्य प्रति-
पादितत्वात् । तथात्मार्थं च पाकलक्षणक्रियारम्भः । “अर्घं स केवलं भुङ्क्ते यः-
पचत्यात्मकारणादि”ति तस्यैव प्रतिषिद्धत्वात् । मद्यपायाः स्त्रियाः जायाया-
अपि निषेधसुपभोगः । स्वाध्यायत्यागो व्याख्यातः, अग्नीनां त्र्योतस्मार्त्तानां
त्यागः सति विभवे अपरिरक्षणं । पाकादिदृष्टप्रयोजनसिद्ध्यर्थमाद्रुमच्छेदो-
न त्वाहवनीयपरीरक्षणार्थमपि ।

स्त्रिया—हिंसया औषधेन च वर्त्तनं जीवनं स्त्रीहिंसौषधजीवनं तत्र-
स्त्रीजीवनं नाम भार्यां पण्यभावेन प्रयोज्य तत्र औषधजीवनं स्त्रीधनेनोप-
जीवनं हिंसया जीवनं प्राणवधेन जीवनं । औषधजीवनं वशीकरणादिना ।
हिंस्रयन्त्रस्य तिले क्षुपीकाकरस्य प्रवर्त्तनं । व्यसनानि मृगयादीन्याष्टादश ।
आत्मविक्रयो द्रव्यग्रहणेन परदास्य करणं, शूद्रसेवनं ह्रीनेषु मेत्रीकरणं अनूत-
सवर्णदारस्य केवलह्रीनवर्णदारोपयमनं माधारणस्त्रीसंभोगश्च । अष्टह्रीता-
त्रमित्वं सत्यधिकारे पराश्रपरिपुष्टतापरपाकरतित्वं । अमच्छात्रं चार्वाकादि-
ग्रन्थस्याधिगमः । सर्वाकरेषु । सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाज्ञयाधिकारित्वं ।
भार्याया विक्रयः ।

च शब्दान्मन्वाद्युक्ताभिवरामतिपूर्वनशुनादिभक्षणदेयेक्षणं । एषां गोवधा-
दीनां प्रत्येकमुपपातकसन्ना वेदितव्या । तथा ब्रह्मद्विष्टः,—“अनृतवचनं समुत्-
कर्षं राजगामि च पैशून्यं गुरोस्त्रास्त्रीकनिवेन्दो वेदनिन्दा अंधीतस्य त्यागोऽग्नि-

पितृमातृसुतदाराणां च । अभोज्यान्नभक्षणं परस्वापहरणं परदारानुगमन-
मयान्यानां च याजनं । ब्राह्मता भृतकाध्यापनं भृतकाध्ययनादानं सर्वाकार-
वधिकारो महायन्त्रप्रदर्शनं द्रुमगुण्यवलीलतौषधीनां हिंसया जीवनमहि-
चारमूलकर्मसु । प्रवृत्तिरात्मार्यक्रियारम्भः अनाहिताग्नितादेवर्षिपितृणा-
मृणस्थानपात्रिणा असच्छास्त्राधिगमनं नास्तिकता कुशीलता मद्यपत्नी-
निषेवणमित्युपपातकानि । एवमुपपातके सति निर्णीते प्रारभ्यते क्रमप्राप्त-
विप्रादिस्वामिकसाक्षाद्दीवधप्रायश्चित्तमधस्तात् । यथा—तत्र मनुना “गोषु-
ब्राह्मणसंस्थासु” इत्यनेन दण्डप्रकरणे ब्राह्मणस्वामिकत्वेन गोरुक्त्वमभिहितं-
नारदेन च—“देवब्राह्मणरात्रां च द्रव्यं विज्ञेयमुत्तमं” इत्युक्तं अतस्तद्वधे-
गुरुप्रायश्चित्तं युक्तम् ।

तदाह मनु,—

“उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान् पिवेत् ।
कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ॥
चतुर्थकालमश्रीयद्द्वारलवणं मितं ।
गोमूत्रेण चरेत् स्नानं द्वौ मासौ निहतैन्द्रियः ॥
दिवानुगच्छेत्ता गासु तिष्ठन्नूहं रजः पिवेत् ।
शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनं वसेत् ॥
तिष्ठन्तोष्वनुतिष्ठेत्तु व्रजन्तोष्वप्यनुव्रजेत् ।
आसीनासु तथासीनो नियतो वीतमत्सरः ॥
आतुरामभिगृह्णां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः ।
पतितां पङ्कलग्नां वा सर्वप्राणैर्विमोचयेत् ॥
उष्णो वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशं ।
न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥
आत्मनो यदि वाऽन्येषां गृहे क्षेत्रे तथा खले ।

भक्षयन्तौ न कथयेत् पिवन्तं चैव वत्सकं ॥
 अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति ।
 स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ॥
 वृषभैका दशागाश्च दद्यात् सुचरितव्रतः ।
 अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत्” ॥

उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो न तु यागादिविहितगोबधकर्ता । अतएव-
 सामान्यत उक्तं ह्यारीतम्,—

“इथा पशुघाते प्राजापत्यं” इति यागाद्यर्थोऽपि गोबधः कर्त्तव्यः निषिद्धः ।
 विवाहो गोबधस्तथेत्यादिब्रह्मपुराणवचनात् ।

कृतवापः कृतसशिखसुखण्डनो हतगवीचर्मणा कृतपरिधानोत्तरावगुण्ठनो-
 मासमेकं गोमूत्रेण अर्थात् प्रथममासं यवान् यवागूकृतान् पिवेत् । तच्च-
 र्माभावेऽन्यगवीचर्मणापीत्यर्थः । “गोमूत्रेण यवागूकृता” नीतिश्यामवचनात् ।
 एवं सन् गोष्ठे वसेत् । अपरमासद्वये पूर्वदिने उपोष्य अपरदिने सायं स्वल्प-
 भुञ्जीत । “मुनिभिर्हिरणं प्रोक्तं”मिति श्रवणात् अक्षारलक्षणं अक्षत्रिमलवर्ण-
 मितं स्वल्पं । मासत्रयधर्मानाह ।

दिवागुगच्छेदिति, अनुः सहार्थः । रजो गोधूनिमित्यर्थः वीरासनं-
 भित्त्याद्यनाश्रितोपवेशनं ।

तथा विष्णुधर्माक्षरे,—

“उत्थितस्तु दिवा तिष्ठेदुपविष्टस्तथा निशि ।

एतद्बीरासनं नाम महापातकनाशनं” ॥

यद्यपि दिवोत्थाननिशोपवेशनयोर्मिलितयोरेव वीरासनत्वं । तथाप्यत्र-
 रात्रावित्युपादानाश्रितोपवेशनस्यैव ग्रहणं चासीनासु तथासीन इत्युपादानाच्च ।
 अभिग्रस्तामतिक्रान्ता भट्टभेयनिमित्तैः । सर्वप्राणैः सर्गसामर्थ्यरथा-
 शक्ति । विमोचयेत्तदपसारयेत् ।

अतएव विष्णुपुराणं,—

“शमं नयति यः क्रुद्धान् सर्वबन्धुरमत्सरः ।

भीताश्वासनकृत् साधुः स्वर्गस्तस्याल्पकं फलं” ॥

उष्णे रौद्रातिशये, वर्षति मेघे सतीत्यर्थः । भक्षयन्तीमिति शस्यादिक-
मितिशेषः । गां न कथयेत् निवारणाभिप्रायेण पिवन्तं स्तन्यमिति शेषः-
यद्यप्येतद्वयं सर्वसाधारणं तथापि गोघ्नस्यातिशयेन मन्तव्यं । सुचरितव्रतः-
सम्यक् चीर्षव्रतः दक्षिणार्थं वृषभसहितदश गा दद्यात् ।

वृषभ-एकादशो यासां दशगवीनामित्यर्थः । तदभावे स्तन्यमपि सर्वस्वं-
दक्षिणार्थं दद्याद् । तदभाव इति पूर्वोक्तदक्षिणाशक्तावित्यर्थः ।

“गवामभावे दातव्यं गोमूलमृच्छ न संशयः” । इति ।

संवर्त्तवचनात्,—

तत्र धेनुसंकलनं,—

यथा—तैमासिकव्रते मासयवपानं प्राजापत्यद्वयतुल्यं यतो यमेनास्यादि-
भङ्गे मासार्हयवपानमुक्तं । तत्रैव गोभिलेन प्राजापत्यमुक्तं ।

यथा भवदेवभङ्गुत—यमवचनं,—

“अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा लाङ्गूलच्छेदनं तथा ।

पाटने कर्ष्मशृङ्गाणां मासार्हं तु यवान् पिवेत्” ॥

स्मृतिसागरे गोभिलः,—

“कर्ष्मलाङ्गूलयोः छेदमस्थिभङ्गं विधाय च ।

प्राजापत्यव्रतं कुर्युश्चत्वारो ब्राह्मणादयः” ॥

अत यत् शूद्रस्य द्विजतुल्यं प्रायश्चित्तमुक्तं तदस्थिभङ्गादिगात्रपरं वैश्व-
तुल्यशूद्रमात्रपरं वा । इति शूलपाणि-रघुनन्दन-गोविन्दानन्दाः ।

अपिच—तदत्र तैमासिकव्रते मासैकवीरासनगवानुगमनेतिकर्त्तव्यता-
युक्तयावक्यवागूपानेन प्राजापत्यद्वयं मासद्वयचतुर्थकालभोजने त्रिंशदुपवासा-
स्त्रिंशच्च नक्तभोजनानि भवन्ति ।

त्रिंशता च निरन्तरोपवासैः पञ्चदशप्राजापत्याभ्युक्तानि, मासोपवासधेनु-
संकलने । अत्रैकान्तरितत्वादर्थक्येनाष्टौ प्राजापत्यानि संपद्यन्ते ।

उपवासस्य नक्तत्रयेण संकलितत्वात्त्रिंशता नक्तैर्दशोपवासा भवन्ति । तैश्च-
वीरासनादिबहुक्लेशयुक्तैः प्राजापत्यद्वयं । तेन मिलित्वा द्वादशप्राजापत्यानि-
भवन्ति । तदशक्तौ पयस्विधेनुद्वादशकं देयं । तत्राप्यशक्तौ तन्मूल्यं षट्-
त्रिंशत्पुराणलभ्यं काश्चनादि देयं । दक्षिणा च ह्यष्टमितगोदशकं । तन्मूल्यं-
पुराणपञ्चदशलभ्यं काश्चनादि देयं । पञ्चदशकेति गोदशमूल्यं पुराणदशकं-
ह्यष्टममूल्यं पुराणपञ्चकं मिलित्वा पञ्चदशेत्यर्थः । अयं तु द्वादशप्राजापत्य-
संकलनपक्षः । अथवा क्लेशातिशययुक्तत्रिंशदुपवासाः ऋच्छ्रदशकं संकलय्य-
त्रिंशता नक्ताशनैरपि तथाभूतैः ऋच्छ्रपञ्चकं संकलय्य सप्तदशधेनवो भवन्ति-
एषा व्यवस्था बहुसम्भवेति । एतच्च ब्राह्मणसम्बन्धिन्या बुद्धिपूर्वके शस्त्रवाता-
दिना बधे वेदितव्यं । क्षत्रियादिसम्बन्धिगोबधे लघुप्रायश्चित्तान्तरश्रवणात्,
तथा ब्राह्मणसम्बन्धे गोरुक्त्वस्य च पूर्वमुक्तात्वात् ।

तथाचात्र दृश्यति:—

“शस्त्रादिना तु हत्वा गां मानवं व्रतमाचरेत् ।

रोधादिना त्वाङ्गिरसमापस्तम्बोक्तमेव वा ॥”

आदिशब्दात् मुष्टिलोद्गुलगुडविषाम्नीनां प्रायिकमृत्युफलकानां यद्वृणं ।
रोधादिनेति यथाकथंचिन्निमित्तमात्रस्य बन्धनादेः । यत्तु यमेनाङ्गिरसा च-
एतदेव त्रैमासिकव्रतं षष्ठकालभोजनयुक्तमभिहितं तदगुरुत्वादगुणवद्ब्राह्मण-
सम्बन्धिगोबधविषयं । अज्ञानकृततथाविधब्राह्मणमात्रसम्बन्धिगोबधे तु-
सम्बर्त्तः,—

“गोघ्नस्याथ प्रवक्ष्यामि निष्कृतिं तत्त्वतः शुभं ।

गोघ्नः कुर्वीत संस्थानं गोष्ठे गोरुपसन्निधौ ॥

तत्रैव शयनं चास्य मासार्द्धं क्षितिशायिनः ।

शक्त्यावक्तुमैक्ष्याशौ पयो दधिमरः शक्तत् ॥

एतानि क्रमशोऽग्नौयान्नरस्तत्पापमोक्षकः ।
 शुध्येत सार्द्धमासेन नखरोमविवर्जितः ॥
 स्नानं त्रिसवनं तस्य स भवेत् संयतेन्द्रियः ।
 एतत्समाहितः कुर्यात् स नरो वीतमत्सरः ॥
 गायत्रीञ्च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ।
 पूर्णं च सार्द्धमासि तु स विप्रान् भोजयेत् द्विजः ॥
 मुक्तवरसु च विप्रेषु गां वै दद्याद्विचक्षणः ।
 गवामभावे दातव्यं गोमूल्यं तु न संशयः ।
 अनेनैव विधानेन गोघ्नो मुच्येत किल्बिषात् ॥

सरो दध्न उपरिभागः । अत्र च सार्द्धमासैकव्रते द्वादशधेनुसंकलित-
 त्रेमासिकव्रतार्हानुसारेण षड् धेनवो भवन्ति । एकवचनस्य श्रुतत्वात् गोरिका-
 तशूल्यं वा दक्षिणा । सार्द्धाष्टौ धेनवो वा एतद्भूतं गोस्वामिने गोमूल्यं दत्त्वा-
 कर्त्तव्यं ।

यथा ब्रह्मपुराणे,—

“आदौ गोपतये दत्त्वा गोमूलं साधुकल्पितं ।

यथोत्पन्नेन तस्यास्तु चर्मणाकृन्नविग्रहः ॥”

यथोत्पन्नेनाकृतसंस्कारेण इति शूलपाणिः ।

तथाऽत्र रघुनन्दनः,—

एवं च यत्प्रायश्चित्तविवेके मासयावकपानं क्वचिच्च द्वादशप्राजापत्यतुल्यं
 सुक्तं, तद्गोमूत्रमात्रसिद्धयावकपानं क्वचिच्च प्राजापत्यद्वयतुल्यं तत्त्रिद्वानन्तर-
 प्रक्षितगोमूत्रपरमित्यविरोधः । मासद्वयचतुर्थकालभोजने त्रिंशदुपवासा-
 स्त्रिंशता नक्षैर्दशोपवासाः । तथाच शूलपाणिमहाभट्टोपाध्यायैस्त्रिंशच्च निर-
 न्तरोपवासाः पञ्चदशप्राजापत्यतुल्याः मासोपवासधेनुसंकलने चत्वारः । अत्रे-
 कान्तरितत्वादिति कर्त्तव्यतायोगाच्च एकादशप्राजापत्यतुल्याः, तत्र त्रिंशत्-

नक्तभोजनं चतुःप्राजापत्यतुल्यं मिलित्वा त्रैमासिकव्रतं सप्तदशप्राजापत्यतुल्यं-
तदभावे सप्तदशधेनवो देयाः । इति बहुसम्पत्ता व्यवस्था ।

भवदेवभट्टसम्पत्ता तु द्वादशधेनव इति । पूर्वोक्ता च दक्षिणा देया ।
तदशक्तावेकपञ्चाशत् षट्त्रिंशद् वा कार्षापणा देयाः । दक्षिणायास्तु ह्यधममूल्यं-
कार्षापणपञ्चकं गोदशकमूल्यं कार्षापणदशकमिति पञ्चदशकार्षापणाः,-
एतच्च ज्ञानत इति । अज्ञानतोऽहं । ततो ब्राह्मणान् भोजयित्वा गौरिका
दक्षिणा देया ।

“भुक्तवत्सु च विप्रेषु गां वै दद्याद्विचक्षणः ।

गवामभावे दातव्यं गोमूल्यञ्च न संशयः” ॥

इति सम्बर्त्तवचनात् मूल्यं कार्षापणमेकं वा दद्यात् । एतच्च शस्त्रमुष्टि-
लोद्गुलगुडविषाग्नादिभिः प्रायिकमृत्युकलकेर्हने बोध्यं ।

तथा वृहस्पतिः,—

“शस्त्रादिना तु गां हत्वा मानवं व्रतमाचरेत्” ।

स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हं । एकस्योभयपरत्वे पाठः । एवञ्च ब्राह्मणादीनां-
सगुणत्वनिर्गुणत्वादिना कास्वदेशादितारतम्येन च लघुगुरुप्रायश्चित्तान्तरं-
बोध्यम् ।

“सद्विगुणसाहस्रमानन्तरमञ्च यथाक्रमम् ।

दाने फलविशेषः स्याद्विंसायां तद्वदेव हि” ॥

इति दक्षवचनात्,—

“सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।

अधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे” ॥

ब्राह्मणब्रुवश्चाङ्गिरभोक्तो यथा,

“गर्भाधानादिसंस्कारेयुक्तञ्च नियमव्रतैः ।

नाध्यापयति नाधीते स ज्ञेयो ब्राह्मणब्रुवः ॥ इति ।

अत्रियसम्बन्धिन्या गोर्वधे तु देवतः,—

“गोभ्रः षष्मासान् तच्चर्मणा परिहृतो—गोघासाहरो गोव्रतो यवाशी-
गोभिरेव सञ्चरन् विप्रो मुच्यते” । गोघासाहरो गोघासाहर्त्ता कर्मखण्, इति-
साधुः । अत्र षष्मासयवाहारेण द्वादशप्राजापत्यानि, तदशक्तौ द्वादशधेनवः ।
तदशक्तौ षट्त्रिंशत्कार्षापणा देया इति चत्वारः कल्पाः । सवृषगोदशदक्षिणा-
विशेषानुपदेशादेया पूर्वाक्ता । एतदज्ञानतोऽज्ञानतोऽर्थं । स्त्रीशूद्रादीनां-
प्रायश्चित्तं पूर्ववत् । वैश्यसम्बन्धिन्या गोर्वधे तु याज्ञवल्करः,—

“पञ्चगव्यं पिवेद्गोघ्नो मासमासीत संयतः ।

गोष्ठे वसेद्गोनुगामी गो प्रदानेन शुध्यति ॥”

शातातपः,—

“पञ्चगव्येन गोघातो मासैकेन विशुध्यति ।

गोमतीञ्जपेद्विद्यां गवां गोष्ठे च संवसेत् ॥”

पञ्चगव्यमाह शातातपः,—

“गोशकृत्द्विगुणं मूत्रं सर्पिर्विदराच्चतुर्गुणं ।

क्षीरमष्टगुणं चैव पञ्चगव्ये तथादधि ॥”

तथाऽष्टगुणं यमः,—

“आहृत्य प्रणवेनैव उत्थाप्य प्रणवेन च ।

प्रणवेन समालोड्य प्रणवेनैव तत् पिवेत् ॥”

उत्थाप्य भित्रीकृत्य एतद्वैकल्पिकं द्रव्यपरिमाणानन्तरं ।

मन्त्रान्तरं च यन्मगौरवभयाच्चोक्तं ।

गोमतीविद्यामाह प्रायश्चित्तकाण्डकल्पतरौ यमः,—

“गोमतीं कौर्त्तयिष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीं ।

तां तु मं गदतो विप्राः शृणुध्वं सुसमाहिताः ॥

गावः सुरभयो नित्यं गावो गुग्गुलुगन्धिकाः ।
 गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्थयनं महत् ॥
 अन्नमेव परं गावो देवानां हविरुत्तमं ।
 पावनं सर्वभूतानां क्षरन्ति च हवींषि च ॥
 हविषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्त्यमरान् दिवि ।
 ऋषौणामग्निहोत्रेषु गावो होमप्रयोजिकाः ॥
 पावनं सर्वभूतानां गावः शरणमुत्तमं ।
 गावः पवित्रं परमं गावो मङ्गलमुत्तमं ॥
 गावः स्वर्गस्य सोपानं गावो धन्याः सनातनाः ।
 नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ॥
 नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः ।
 ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधाकृतं ॥
 एकत्र मन्त्रास्तिष्ठन्ति हविरन्यत्र तिष्ठति” ।

मन्त्राज्ञाने मिताक्षरायां षट्तिंशन्मतम् ।

“जपहोमादियत्किञ्चित् कृच्छ्रोक्तं सम्भवेन्न चेत् ।

सर्वं व्याहृतिभिः कुर्याद् गायत्र्या प्रणवेन च” ॥

गवां गोष्ठ इति श्रवणकुण्डलवत् तात्कालिकगोसत्वावबोधाय, गोमती-
 जपसहितमासपञ्चगव्यपानं प्राजापत्यपञ्चकतुल्यं । तदग्नौ धेनुषतुष्टयं,
 दक्षिणा गोदानेन पञ्चधेनवः । एतदबुद्धिते, बुद्धिते त्वेतदेव द्विगुणं ।
 स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्धं एकस्योभयधर्मपरत्वे पादः ।

शूद्रसम्बन्धिन्या गोवधे तु विश्वामित्रः,—

“कृच्छ्रांस्तु चतुरः कुर्याद्-गोवधे बुद्धिपूर्वकं ।

अमत्या तु द्वयं कार्यं तदर्धं बालवृद्ध्योः ।

स्त्रीशूद्रयोरेवमेतदधे चैव न संशयः” ॥

अत्र ज्ञाने चत्वारि प्राजापत्यानि तदशक्तौ धेनुवतुष्टयं । तन्मूल्या-
द्वादशकार्षापणा वा । अज्ञानकृते प्राजापत्यद्वयं, तदशक्तौ धेनुद्वयं षट्कार्षा-
पणा वा देयाः । स्त्रोशूद्रबालहृद्धानामर्हं । एकस्योभयधर्मपरत्वे पादः ।
व्यवस्था तु तदुपदेशकं वस्त्रादिना परितोष्य ग्राह्या । पत्रदाने तु शूद्रेणा-
ज्ञानकृतशूद्रस्वामिकगवीबधजन्मपापक्षयाय प्राजापत्यव्रतं प्रायश्चित्तं करणीयं ।
तदशक्तावेकधेनुदाने तदशक्तौ कार्षापणं । दक्षिणा च यथाशक्ति दातव्या ।
एतत् सर्वं पूर्वदिने सशिखवपनं कारयित्वा घृतं प्राश्य उपोष्य करणीयं ।
प्रायश्चित्तानन्तरं पार्वणविधिना शुद्धयर्थं आहं कर्त्तव्यं । दशान्यूनब्राह्मणेश्यो-
भोग्यादिकं देयं । एतत् सर्वं गोस्वामिनां मूल्यादिना परितोष्य करणीयं ।
अमुकस्य मतमेतदेवमन्यताप्यूहेन लेख्यं । विशेषदक्षिणोक्तौ तु सेव लेख्या ।
केशरक्षणे तु प्रायश्चित्तद्वेगुण्यं, दक्षिणा च द्विगुणा । योषितां मुण्डने तु-
अङ्गुलिद्वयपरिमितसर्वकेशाग्रच्छेदनं करणीयमिति लेख्यं । प्रायश्चित्तकरणे तु-
अमुकपापक्षयकाम इदं काञ्चनमिति वाक्ये विशेषो बोध्यः । नारायणश्च स्मर्त्तव्यः ।

“प्रातर्निशि तथा सन्ध्यामध्याह्नादिषु संस्मरन् ।

“नारायणमवाप्नोति सदाः पापक्षयं नरः” ।

इति विष्णुपुराणे पापक्षयश्रुतेः ।

अत्र स्त्रीणामर्हं प्रदातव्यमित्यादि लघुहारीतविष्णुादिवचनैः प्राप्तं स्त्रीणा-
मर्हं प्रायश्चित्तं पुनरुक्त्यमानं बालहृद्स्त्रोशूद्रव्यतिरिक्तानां ब्राह्मणक्षत्रियविशां-
प्रायश्चित्ततुल्यत्वं । अर्थात् तुल्यमेव प्रायश्चित्तं गोवधे ज्ञापयति । वस्तुतस्तु-
न हि विष्णुादिवचनैः परिभाषितमिति कृत्वा विश्वामित्रवचनं पुनरुक्तं भवति-
मुनीनां परस्परनिरपेक्षत्वात् अन्यथाऽतिप्रसङ्गः स्यात् । किन्तु हीनवर्षस्य-
उत्कृष्टवधे गुरुत्वात् पापाधिक्यं यौक्तिकमिति भविष्यपुराणो दीवृतं ।
तेन गोवधे ब्राह्मणक्षत्रियविशां तुल्यप्रायश्चित्तं । शूद्रबालहृद्स्त्रीणामर्हमिति ।

गर्भिणीवधे विशेषमाह । वृहस्पतिः,—

“गर्भिणीं कपिलां दोग्ध्रीं होमधेनुञ्च सुव्रतां ।

रोधादिनां घातयित्वा द्विगुणं गोव्रतश्चरेत् ॥

अतिवृद्धामतिकृशामतिवालाञ्च रोगिणीं ।

हत्वा पूर्वविधानेन चरेद्व्रतं द्विजः” ॥

पूर्वविधानेन मन्वाद्युक्तविधिना एतेन यत् सम्पूष्यव्रतमुक्तं तत्पुष्टितारु-
ण्यादियुक्तायां गवि बोद्धव्यं । गर्भिणीत्वादिगुणेन गोरुत्वाद्गुण्यं दर्शितम् ।

तथा प्रचेताः—

“स्त्रीगर्भिणी-गोगर्भिणी-वालवधौ च भ्रूणहा भवति” ।

यस्य,—गौतमेन, वैश्यं, हत्वा, त्रैवार्षिकं व्रतं चरेत्, वृषभैकशतानि च ना-
दद्यात् इत्यभिधाय । गाञ्च वैश्यवदिति गोबधे त्रैवार्षिकं प्रायश्चित्तमुक्तं-
तदग्निहोत्रिणो वेदपारगस्य होमधेनोः कपिलाया गर्भिण्याश्च पूष्ये देशे काले-
च बुद्धिपूर्वकवधे वेदितव्यं ।

“समद्विगुणसाहस्रमानन्त्यञ्च यथाक्रमं ।

दाने फलविशेषः स्याद्विंशत्यां तद्वदेव हि” ॥ इति—

दत्तवचनात् । यथा द्रव्यदेशकालाश्रमपात्रगुणेन दाने फलविशेषः,
तथा हिंसायामपीत्यर्थः । एवं मुन्यन्तरोक्तानि लघूनि यानि प्रायश्चित्तानि,
तानि गोरेवात्यन्तनिर्गुणतया व्याख्येयानि । प्रयोजकानुप्राहकानुमन्तृनिमित्त-
विषयाणि वा ।

अतिवृद्धा लणच्छेदनासमर्था, अतिकृशा कृशत्वेन दोहन-वाहनायोग्या,
अतिवाला वर्षपर्यन्तं बाला तदतिक्रान्ता द्विवर्षीया ।

तथाच वृद्धद्वित्रिंशः,—

“वर्षमात्रा तु बाला स्यादतिवाला द्विवर्षिकी ।

अतःपरं तु सा गौः स्यात्तरुणी दन्तवन्धने” ॥

रोधनेऽपि वा,—

“भिषक्प्रियोपचारे च द्विगुणं गोव्रतञ्चरेत्” ।

अतएव ब्रह्मते “द्विपादसु द्विहायने” इति संवर्त्तः । गर्भिणीवधे तु-
विशेषमाह ।

यमः,—

“गवां निपतने चैव गर्भनाशो यदा भवेत् ।

एकैकं तु चरेत् कृच्छ्रं यथापूर्वं तथा परं” ॥

कृच्छ्रपदं व्रतपरं, द्विगुणं गोव्रतमित्येकावाक्यत्वात् ।

“पादमुत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ गावसम्भिते ।

“पादोनं व्रतमाचष्टे हत्वा गर्भमचेतनम् ।

अङ्गप्रत्यङ्गसम्पन्ने गर्भे चेतःसमन्विते ॥

द्विगुणं गोव्रतं कुर्यात् प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यै” ।

वचनद्वयमिदं भवदेवव्याख्यातं । यथा लगुह्याद्यभिघातेन गौर्जीविति-
गर्भमात्रपातो भवति । तदोत्पन्नगर्भमात्रपाते यथोक्तप्रायश्चित्तपादाचरणं ।
गात्रावयवोत्पत्तौ प्रायश्चित्तपादद्वयं । सकलगात्रसमुत्पत्तौ चैतन्याभावे-
प्रायश्चित्तपादद्वयं । अर्थाच्चैतन्ययुक्तगर्भघाते कृतस्त्रमेव प्रायश्चित्तमृद्वनीयं ।
मिताक्षरायां तु । गर्भणीबधे यदा गर्भोऽपि निहतो भवति तदा प्रति-
निमित्तं नैमित्तिकमावर्त्तत इति न्यायादविशेषेण द्विगुणव्रतप्राप्तौ षट्-
त्रिंशन्मते विशेष उक्तः ।

“पद-उत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ दृढतां गते ।

पादोनं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनं ॥

अङ्गप्रत्यङ्गसम्पन्ने गर्भे चेतःसमन्विते ।

द्विगुणं गोव्रतं कुर्यादेष्टा गोघ्नस्य निष्कृतिः” ॥

विशेषमाह संवर्त्तः,—

“व्यापन्नानां बह्वनाञ्च बन्धने रोधनेऽपि वा ।

भिषङ्गिष्योपचारैश्च द्विगुणं गोव्रतञ्चरेत्” ॥

एकप्रयत्ननिष्पन्ने बह्वनां गवां बधे ब्रह्मबध इव प्रायश्चित्तगौरवमुक्तं ।
न तन्त्रता पापभेदाभावात् । एकप्रयत्नजन्यत्वेनैकमेव गुरुतरपापमिति-
प्रायश्चित्तमपि तथा । बह्वनामित्येकाधिकपरं । तद्विवक्षायांमपि गोहयबधे-

प्रयत्नाभेदेऽपि विशेषवचनाभावात् प्रायश्चित्तहेतुत्वं युक्तं । अपि शब्दात्-
गृहदाहादिना । क्रमकृते तु प्रायश्चित्तावृत्तिः स्वादेव ।

यथा यमः,—

“गोघ्नवत् विहितः कल्पः चान्द्रायणमयापि वा ।

अभ्यासे तु तयोर्भूयस्ततः शुद्धिमवाप्नुयात्” ॥

तयोर्गोबधतदन्योपपातकयोः प्रकृतिविकृतिरूपयोः ।

संवर्त्तापस्तम्बी,—

“एका चेद्वहुभिः क्वापि देवाद्यापादिता भवेत् ।

पादं पादं च हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक् पृथक्” ॥

हत्यायास्त्रैमामिकव्रतस्येत्यर्थः । यत्र यद्विहितं व्रतं तत्र तस्यै पादं-
प्रत्येकं कुर्युः । एका चेदित्युपलक्षणं, अतो बहुभिर्हयोर्वह्मनाश्च इननेन प्रतिपुरुषं-
पादद्वयं तयं वा कल्पनीयमिति मितान्तरा । वस्तुतस्तु एकाधिकानामेकैक-
पुरुषस्यैकप्रयत्नजन्यवधे व्यापसानां बह्वनामिति पूर्वाक्तवचनात् । एकैक-
पुरुषस्य द्विपादं कृत्वा प्रायश्चित्तं प्रयत्नभेदे तु गोघ्नवदित्यनेन तन्मताया-
अभावात् प्रत्येकं प्रतिपुरुषं द्विपादावृत्तिरिति । एतच्चाकामतो बधे द्रष्टव्यं,
देवादिति विशेषोपादानात्, कामकृते तु बह्वनामपि प्रत्येकं कृत्वा व्यापार-
सम्बन्धात् पूर्णप्रायश्चित्तं युक्तं सन्निगां फलमिव प्रतिपुरुषं कृत्वा व्यापार-
समवायात् ।

“एकं घृतां बह्वनां च यथोक्तात् द्विगुणो दमः ।” .

इति प्रत्येकं दण्डहेतुदण्डदर्शनाच्चेति मितान्तरा, वस्तुतस्तु सर्वत्र पापे ।

“स्यात्त्वकामकृते यस्तु द्विगुणं बुद्धिपूर्वकं” ।

इत्यङ्गिरोवचनेनाज्ञानात् ज्ञाने हेतुदण्डदर्शनादत्रापि ज्ञाने द्विपाद-
एव युक्तः सत्रे तु समदशावरा ऋषिकामाः सत्रमुपासीरन्निति अवधानात्तथेति ।

एकं घृतामिति परवचनस्तु गोबधतिरिक्तविषयं । गोबधे एका चेदित्युप-
देशेन दण्डवत्प्रायश्चित्तमात्रं, अतएव प्रायश्चित्तविवेके एकं घृतां बह्वनामिति-

मनुष्यवधे उत्तं, बहुभिरित्युपादानात् हाभ्यां जनने तु प्रत्येकं सम्पूर्णप्रायश्चित्तं,-
अथैकहायनद्विहायनत्रिहायणगोवधप्रायश्चित्तं ।

तत्र प्रचेताः—

एकवर्षे गवि हते कृच्छ्रपादो विधीयते ।

अबुद्धिपूर्वं पुंसः स्याद्विपादस्तु द्विहायने ।

त्रिहायणे त्रिपादः स्यात् प्राजापत्यमतः परं ॥

इदमपि प्रायश्चित्तलाघवेन बुद्धिपूर्वकाधमशूद्रस्वामिकगोवधविषयं, अतः-
परं चतुर्हायणे इत्यर्थः, बुद्धिपूर्वके एतदेव द्विगुणमित्यर्थः ।
अथ रोधादिनिमित्तगोवधप्रायश्चित्तं अङ्गिराः,—

“रोधने बन्धने चापि योजने च गवां रुजः ।

उत्पाद्य मरणं वापि निमित्ती यत्र लिप्यते ॥

पादं चरेद्रोधवधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ।

योजने पादहीनं स्याच्चरेत् सर्वं निपातने” ॥

निमित्ती लिप्यते,—इति यथाकथंचिन्निरणनिमित्ततारतम्येन ।

“यो भूय आरभते तस्मिन् फले विशेषः” इत्यापस्तम्बवचनात् पापविशेषेण-
लिप्यते । तद्विशेषात् प्रायश्चित्तविशेषमाह, पादं चरेदित्यादि ।

रोधः क्षीणाया गोराहारप्रचारनिर्गमविरोधः । अर्थात् क्षीणा गौः वाटा-
दिनिरुद्धत्वात्पलायनाद्यसमर्था आहाराद्यभावेन स्त्रियते तदा रोधस्य-
त्ववहितस्य मरणनिमित्तत्वात् प्रायश्चित्तपादः ।

बन्धनमयथाबन्धनमकामबन्धनञ्च । बन्धनस्य चासन्नत्वात्—द्वौ पादौ,
योजनं जलशकटादौ योजनं तत्रातिवाहादिना पादोनं ।

अत्रैव विषये अवनः ।—“प्राजापत्यद्वयं गोहत्याप्रायश्चित्तं रोधनबन्धन-
योक्तृवधे पादद्वयञ्च नखानि लोमानि शिखावर्जं सशिखं वपनं त्रिसवनं गवानु-
गमनं सहशयनं सुमहत्तृणानि रथ्यासु चारये व्रतान्ते ब्राह्मणभोजनमिति ।”

रोधनबन्धनयोक्तृबधे—इत्यादेरयमर्थः, रोधनिमित्तकबधे प्राजापत्यस्य पादः-
प्रायश्चित्तं नखच्छेदनमात्रं ।

बन्धननिमित्तबधे प्राजापत्यस्य द्वौ पादौ नखानां लोच्याश्च च्छेदनं ।
योक्तृनिमित्ते च बधे प्राजापत्यपादत्रयं नखलोमशिखावर्जकेशच्छेदनं च,
दण्डादिप्रहारबधे सम्पूर्णप्राजापत्यं ।—अर्थात् निपातने दण्डनिपातनेऽत्यन्ता-
सन्नत्वात् सम्पूर्णप्रायश्चित्तं, न तु श्वभ्रादिनिपातने “कच्छमग्नानताङ्गने”
इति वृहस्पतिवचनात् । नखलोमकेशशिखाच्छेदनश्च इति कल्पतरुः ।

एतद्विषय एव मितान्नराधृतं सम्बन्धवचनमित्येकवाक्यात् ।

तद्यथा,—

“पादेऽङ्गलोमवपनं द्विपादे श्मश्रुणोऽपि च ।

त्रिपादे च शिखावर्जं सशिखन्तु निपातने” ॥

अत्र पादादित्वे किं मानमिति चेत्,—

पराशरवचनं,—

“रोधने तु चरेत् पादं बन्धने चार्द्धमेव हि ।

योजने पादहीनं स्यात् प्राजापत्यं निपातने” ॥

“कच्छमग्नानताङ्गने” इति वार्हस्पत्यात् । दण्डोऽत्र वृक्षप्रमाणो यावत् ।
तदधिके तु द्विगुणप्रायश्चित्तविधानात् ।

यथाऽङ्गिराः,—

“अङ्गुष्ठमात्रः स्थौलेन वाङ्गुमात्रप्रमाणतः ।

साद्र्द्रं सपलाशश्च दण्ड इत्यभिधीयते ॥

अस्माद्र्द्रं प्रहारेण यदि गां विनिपातयेत् ।

द्विगुणं तु भवेत्तत्र प्रायश्चित्तमिति स्थितिः” ।

सपलाशः सपत्रः । एतद्वचनविषय एव अवनोक्तप्राजापत्यइयमिति,
एतच्चान्नानतः ।

यथा वृहस्पतिः,—

“पादसुरेद्रोधबधे कृच्छ्राद्धं बन्धघातने ।

अतिबाहं च पादोनं कृच्छ्रमज्ञानताडने” ॥

अत्र कृच्छ्रपदप्राजापत्यपदश्रवणात् तस्यैव पादादिकमवगम्यते, न च-
यादृशे गोबधे यत्प्रायश्चित्तं तस्येति, अज्ञानञ्च चीणाया—मचीणत्वभ्रमः ।
चोष्यज्ञाने तु प्रायिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्य चान्द्रायणपादादिकं ।

यथा हारीतः,—

“नासाच्छेदनदाहेषु कर्माच्छेदनबन्धने ।

अतिदोहातिवाहाभ्यां कृच्छ्रं चान्द्रायणश्चरेत्” ॥

इत्वेति शेषः । कृच्छ्रं व्रतं तेन चान्द्रायणव्रतमित्यर्थः । इति शूलपाणि-
महामहोपाध्यायाः । भवदेवभट्टेन निपातने कूपावटादिषु इति व्याख्यातं
तदपि युक्तं, अन्यथा तत्र पातजनकभयादिदर्शकस्य प्रायश्चित्तस्यानध्यव-
सायापत्तेः ।

“शम्बादिना तु हत्वा गां मानवं व्रतमाचरेत्” ।

“रोधादिना त्वाङ्गिरसमापस्तम्बोक्तमेव चेति” वृहस्पत्युक्तस्य सुष्टिलोद्-
लगुङ्गविषाग्न्यादीनां प्रायिकस्युक्तानां ग्रहणं रोधादिनेति । यथा कथं-
चिन्निमित्तमात्रस्य बन्धादेरिति शूलपाणिव्याख्यान्तराच्च तस्मान्निपातनपर-
मुभयपरं । एतच्च रात्रौ रक्षणार्थं रोधबन्धनव्यतिरिक्तविषयम् ।

“मायं संयमनार्थन्तु न दुष्येद्रोधबन्धयोः ॥

इत्यङ्गिरोवचनात् । बन्धने मिताक्षरायां विशेषमाह व्यासः,—

“न नारिकेलैर्न च शालतालैर्न चापि मौञ्जैर्न च बह्वृङ्गलैः ।

एतैस्तु गावो न च बन्धनीया बद्धा तु तिष्ठेत् परशुं गृहीत्वा ॥

कुशैः काशैश्च बध्नीयात् स्थाने दोषविवर्जिते” । इति ।

अथापालननिमित्तं गोवधप्रायश्चित्तं ।

तत्र पराशरः,—

“शीतानिलहता चैव उद्वन्धनमृतापि वा ।
 शून्यागारादुपेक्षायां प्राजापतं विनिर्दिशेत् ॥
 अपालनात् प्रणश्येत्तु गौश्वरन्ती कथञ्चन ।
 जलौघपल्लवे मग्ना नागविदुरहतापिवा ॥
 श्वभ्रे वा पतिता कस्माच्छृणुपदैर्वापि भक्षिता ।
 प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं गोस्वामी व्रतमुत्तमं ॥
 शशिखं वपनं कार्य्यं त्रिसन्ध्यामवगाहनं ।
 मृद्गैर्वापि खुरैर्युक्तं लाङ्गूलश्रवणादिभिः ॥
 आर्द्रमेव हि तच्चर्म परिधाय स गां व्रजेत् ।
 तासां मध्ये वसेद्रात्रौ दिवा ताभिः समं व्रजेत् ॥
 ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ।
 प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णं कुर्यात् ब्राह्मणभोजनं ।
 अनडुत्-सहितां गां च दद्याद्विप्राय दक्षिणां” ॥

अत्र गोस्वामीत्यभिधानादुत्सृष्टवृषवत्तरीषु स्वत्वाभावादपालन-
 निमित्तकतद्वधे तदुत्सृष्टुर्दापो नास्तीति प्रतीयते, तत्स्वत्वाभावेनान्येषां-
 सन्भाव्यमानमोपाधिकस्वत्वं निराकरोति, कल्पतरुतब्रह्मपुराणं,—

“अथ वृत्तं वृषोत्सर्गं दाता वक्रोक्तिभिः पदैः ।
 ब्राह्मणानाह यत्किञ्चिन्मयोत्सृष्टं तु निर्जनैः ॥
 तत्कश्चिदन्यो न नयेद्विभाज्यं च यथाक्रमं ।
 न वाह्यं न च तत्क्षीरं पातव्यं केनचित् क्वचित्” ॥

वक्रोक्तिभिः काकूक्तिभिः स्वाम्यभावेनोत्सृष्टपशोः पालननियमाभावा-
 दान्यादिभक्षणे मोक्षत्वमाह,—

याज्ञवल्करः,—

“महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिका गन्तुकादयः ।

पालो येषां च ते मोच्या दैवराजपरिप्लुताः” ॥

महोक्षोऽनिर्वार्यः महावलीवद्देः । उत्सृष्टपशवः देवतोद्देशेन पित्रादि-
निष्ठफलोद्देशेन चक्राद्यङ्गितास्त्यक्तपशवः । सूतिका अनिर्गतदाशाङ्गा । आगन्तुका-
ग्रामान्तरादागता आदिशब्दादुशनसोक्ताश्च,—

यथा—

“अदण्ड्या हस्तिनोऽश्वाश्च प्रजापाला हिते स्मृताः ।

अदण्ड्या काणकुण्ठाश्च वृषभः कृतलक्षणः” ॥

कुण्ठः खञ्जः, अत्र काणकुण्ठशब्दाभ्यामत्यन्ताक्षम उच्यते वृषभः कृत-
लक्षणः । प्रागुक्तोत्सृष्टपशवः । एते सपाला विपाला वा सर्वथा मोच्याः ।

तथाच मनुः—

“अनिर्दशाङ्गां गां सूतां वृषान् देवपशून्स्तथा ।

सपालान् वा विपालान् वा अदण्ड्यान्मनुरब्रवीत्” ॥

तद्विद्वानां येषां च पालोऽस्ति तेऽपि च मोच्याः । अर्थात् पालो-
दण्डनीयः । देवराजपरिप्लुताः । गर्जनादिश्रवणास्तेनादिदर्शनाद्वा पलायिताः-
पशवो यदि क्षेते चरन्ति, तदा न दोष इत्यर्थः ।

पालकान्तरसत्वेतु मनुः,—

“दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे ।

योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामीयात्” ॥

दिवा पशूनां पालहस्तन्यस्तानां योगक्षेमविषये दोषे जाते पालकस्व-
गर्हणीयता, रात्रौ पुनः पालप्रत्यर्पितानां स्वामिनां दोषः, अन्यथा यदि-
रात्रावपि पालहस्तगता भवन्ति, तदा दोषे उत्पन्ने पाल एव गर्हणीयतां-
प्राप्नोति । इति कुल्लूकभट्टः ।

कृतिसागरसारे दृष्टदक्षिणः,—

“अनागतस्य चानेता आगतस्य च रक्षकः ।

रात्रावपि यदन्योऽस्ति तदा स्वामी न दोषभाक्” ॥

ननु दण्डप्रकरणोक्तमनुवचनं प्रायश्चित्ते कथमिति चेन्न, “दण्डवत् प्रायश्चित्तानि भवन्तीति श्रुतेः”, तथा व्यवहाराच्च ।

एवञ्च,—

“यत्पापवर्त्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य च ।

तत्र स्वामी भवेद्दण्डो हिंसायां द्विशतं दमः” ॥

इति मनुवचने यत्र सारधेरकौशलात् यानमन्यथा गच्छति, तत्र हिंसायामसुशिक्षितसारयिनियोगात् स्वामी द्विशतं दण्डो दाप्य स्यादिति-कुल्लूकभट्टव्याख्यानदर्शनात्, अयोग्यपालकसमर्पणे स्वामिनो दोषास्तस्यैव-प्रायश्चित्तमुक्तं,—

“यावत् शस्यं विनश्यत्तु जेतौ तावत् फलं लभेत् ।

पालस्ताड्योऽथ गोस्वामी पूर्वीक्तं दण्डमर्हति” ॥

इति याज्ञवल्क्यवचने गवादिदोषेण यावत् शस्यं विनश्यति तावदेव-पालकात् प्राप्तव्यं, पालकाशक्तौ पालकस्ताड्यः पूर्वोक्तं दण्डादिकमर्हतीति-दर्शनाच्च । गोवधप्रायश्चित्ते पालकद्रव्यासम्भवे स्वामिना द्रव्यं दत्त्वा प्रायश्चित्तं-कारयितव्यं कर्त्तव्यं वा । ज्ञेच्छपालकं स्वयं कर्त्तव्यं । सशिववपनमित्यत्र-मैमिस्तिकेन सशिववपनेन सदा बह्वशिखेन त्वित्यस्य,—

“गायत्र्या तु शिखां वध्वा नैर्ऋत्यां ब्रह्मरन्ध्रतः ।

जुटिकां तु ततो वध्वा ततः कर्म समाचरेत्” ॥

इति ब्रह्मपुराणोक्तस्य च नित्यत्वस्य बाधो न दोषाय फलचममेन सोमस्य-बाधवत् गीदोहेन चमसस्य बाधवच्च ।

“सशिखं वपनं कार्य्यमाज्ञानाद्ब्रह्मचारिणा” । इति ।

कात्यायनकृतच्छन्दोगपरिशिष्टेऽप्येवं एतदेवश्रुतिमूलकत्वात् तद्वृतपार-
स्करीये पर्युप्तशिरसमिति सूत्रेऽपि तथैवार्थः, तन्नाथ्यकता हरिशर्मणापि-
परिसर्वतोभावेनोप्तशिरसं मुण्डितशिरसमिति व्याख्यातं । न च,—

“एते लूनशिखास्तस्य दशनैरचिरोद्गतेः ।

कुशाः काशा विराजन्ते वटवः सामगा इव” ॥

इति विष्णुपुराणीयेन सामगा—इति विशेषणान्नायेषां लूनशिखत्वमिति
वाच्यं प्रागुक्तवचनात् सर्वेषां सशिखवपनप्राप्तेः विध्यन्तरकल्पनापत्तेः । तृण-
सामगयोरौपस्यन्तु हरिणसुखहेतुत्वेनाप्युक्तं, तयोः सुखहेतुत्वञ्च भक्ष्यत्वेन गायक-
त्वेनेति शेषः । एवं प्राचीनावीतित्वादिना सदोपवीतिना भाव्यमित्यस्यापि-
बाध—इति प्रसङ्गादुक्तं । ब्राह्मणस्य विशेषेणेति ब्राह्मणानुगमनं मुख्यं,
एतेनापालनकृतगोबधे प्राजापत्यं करणीयमिति अत्रेतिकर्त्तव्यतापि प्राजा-
पत्यतुल्येति पण्डितसर्वस्वे हलायुधः ।

वृषभो गौश्च दक्षिणा ब्राह्मणभोजनं विशेषयति यज्ञपार्श्वः,—

“गर्भाधानादिकृत्येषु ब्राह्मणान् भोजयेद्दृश” ।

प्राजापत्यद्वयाशक्तौ धेनुद्वयं, तदशक्तौ षट्कार्षापणाः । एवं च वृषमूल्यं-
पञ्चकार्षापणाः । गोमूल्यं कार्षापणैकः । शूलपाणिप्रभृतिभिस्तु इतिकर्त्तव्य-
तायां विशेषोऽनादृतः । एतच्च शूद्रस्वामिकेतरबधविषयं शूद्रस्वामिकस्याज्ञानात्
साक्षाद्बधे यत्किञ्चिद्दक्षिणकच्छद्वयस्य निबद्धभिर्यवस्यापितत्वेनापालनकृतबधे-
तदधिकस्यायुक्तत्वाद्द्वयं तत्तुल्यं कच्छद्वयं युक्तमुत्पश्यामः ।

अत एवैतद्विषय—एष स्मृतिसागरे वृद्धदक्षिणः ।

“अरक्षिते तु कूपादौ हते व्याघ्रादिभक्षिते ।

व्रतार्द्धमाचरेत्स्वामी रक्षिते नास्ति दूषणं” ॥

व्रतार्द्धे कामकृतव्रतार्द्धे, नास्ति दूषणमिति यदि प्रमत्ता गौर्निवारयन्तं
पालनतिक्रम्य गर्त्तकान्तारादौ म्रियते तदा नेत्यर्थः । अन्यत् सत्येव पालके-
सम्यक्पालनाभावेन श्वभ्रादौ पाताहोर्मरणे प्रायश्चित्तमाह,—

विष्णुः,—

“पत्न्यलौघवृकव्याघ्रश्वार्पादादिनिपातने ।

श्वभोद्वम्भनसर्पादौर्मृते पादोनमाचरेत् ।

अपालने तु कृच्छ्रं स्याच्छून्यागारादुपपन्ने” ॥

ततो पादोनं प्राजापत्यस्यैव, उत्तरवचने कृच्छ्रश्रवणात् । वृकस्तरुः-
व्याघ्रभेदः, श्वार्पदः श्वविशेषः एवमन्यान्यपि पादोनविधायकार्पादवचनान्ये-
तद्विषयकास्त्येव । यथा यमः,—

“अतिवाहातिदोहाभ्यां नासिकाभेदनेन च ।

नदीपर्वतसंरोहान्मृते पादोनमाचरेत् ॥

तथा,—

“दीर्घरज्जुक्रुते चैव प्रग्रहे युग्मयोजिते ।

हलयुग्ममृते चैव द्विपादं तत्र निर्दिशेत् ॥

घण्टाभरणदोषेण गवां यत्र विपद्-भवेत् ।

चरेदर्द्धव्रतं तत्र भूषणार्थं हि तरुक्रुतं ॥

अत्र पादोनादिकं प्राजापत्यस्येत्यर्थः ।

तथा,—

“पादश्चाप्राप्तके देयो वत्से स्वामिन्यरक्षिते” ।

अप्राप्तके अप्राप्तदम्यावस्थे बाले अर्थात् त्रिहायनपर्यन्ते इति यावत् ।
एवंभूते वत्सेऽरक्षिते श्वभ्रपातादिना मृते सति स्वामिनि प्राजापत्यपादो देयः,
अर्थात् स्वामिना प्राजापत्यपादः करणीयः ।

अत्र पादमात्रप्रायश्चित्तत्वात् बालत्वादिना नानुग्रहः ततश्चाप्राप्तदम्यावस्थ-
वत्स्वापालननिमित्तकबधजन्यपापक्षयकाम इति प्रयोज्यं ।

अत्र,—

“विभृयाद्वेच्छतः सर्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता ।

भ्राता शक्तः कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षा कुले स्थितिः” ॥

इति नारदोक्तैकगृहिरूपतया स्थितानामविभक्तानां संख्यष्टानाञ्चापालनाहो-
प्रणाशस्तैकतमकृतमकृतेन प्रायश्चित्तेन सर्वेषां पापनाशः ।

“एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजाश्चनं ।

एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे” ॥

इति बृहस्पतिवचनेन,—

“भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्त्तते ।

विभागे सति धर्मो हि भवेदेषां पृथक् पृथक् ॥

इति नारदवचनेन च एकत्र वासिनामेकतमकृतवैदिककर्ममात्रेण सर्वेषां-
फलभागित्वात् । अन्यथैकतमकृतपञ्चमहायज्ञैस्तादृशानां सर्वेषां पञ्चसूना
पापनाशो न स्यात् ।

तदुक्तं मनुना,—

“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणं ।

होमो दैवो वलिभौर्तो नृयज्ञोऽतिथिपूजनं ॥

पञ्चैतान् यो महायज्ञान्न ह्यपयति शक्तितः ।

स्वगृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते” ॥

सूनादोषैः,—

“पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्लिपेषण्युपस्करः ।

कण्डनी चोदकुम्भश्च युजाते यास्तु वाहयन्” ॥ इति—

स्त्रीकैः । सूना हिंसास्थानानि चुल्लो पाकस्थानं पेषणी दूषदुपलादि ।
उपस्करः सम्मार्जन्यादि । कण्डनी मुषलोदूखलादि, एताः सूनाः स्वस्वकार्य-
प्रापयन् पापेन युज्यते पुरुष इत्यर्थः । अन्यथा च दम्पत्योर्मध्यगं धनमित्यनेन-
तत्र गवि पत्न्याः स्वामित्वात्तस्याऽपि प्रायश्चित्तान्तरं स्यात् ।

ननु,—

“आत्मायै स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे च सूरिभिः ।

शरीराच्च स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा” ॥

इति वृक्षस्थितिवचनाज्जायापत्त्योर्ध्वभागो न विद्यते ।

तथा पुण्यापुण्यफलेष्वित्यापस्तम्बवचनाच्च ।

एवम्भूतविषये भस्मकृतादेव प्रायश्चित्तान्तकाय इति चेद्भावादीनामिह-
पाकेन वसतामिति प्रागुक्तवचनद्वयान्वयेति तु साधारणधनदानेन प्रायश्चित्तं कृतं-
तच्च सुतरां सर्वेषां पापक्षयः । अतएव विवादकल्पतरुप्रभृतिषु—

वृक्षसतिः,—

“वह्मनां सम्मतो यस्तु दद्यादेकं धनं नरः ।

करणं कारयेद्वापि सर्वैरेव कृतं भवेत्” ॥

तथाच—

“पापमेवाश्रयेदस्मान् इत्येतानाततायिनः” ।

इत्याद्युक्तं,—

पापक्षयायाश्रमेधिके पर्वणि युधिष्ठिरं—

प्रति व्यासवाक्यं,—

“अश्रमेधो हि राजेन्द्र ! पावनः सर्वपाप्मनां ।

तेनेष्टा वै विपापत्वं भविता नात्र संशयः” ॥

तत्रैव भगवद्वाक्यं—

“भीमसेनार्जुनौ चैव तथा माद्रवतौमुतो ।

ब्रह्मवन्तो भविष्यन्ति त्वयीष्टवति पार्थिव !” ॥

उपसंहारेऽपि—वैशम्पायनः,—

“गत्वा चावभृथे राजा विपाप्मा भ्रातृभिः सह ।

सम्भाज्यमानः शुशुभे महेन्द्रस्त्रिदशैरिव” ॥

अविभक्तानां पालकानामप्येकं प्रायश्चित्तं विभक्तानाञ्च पादं पादं एका चे-
दिति प्रागुक्तत्वात् । वह्मनां गवामपालने तु द्विगुणं प्रायश्चित्तं, व्यापकानां
वह्मनामिति प्रागुक्तत्वान्तरापि विभक्तवपुःकर्तृके तु द्विपादं प्रत्येकं प्रायश्चित्तं
मिति गोवधे लघुगुरुप्रायश्चित्तान्तराणि यथायोग्यं द्रव्यतत्त्वामिसगुणत्वा-

त्यक्तनिर्गुणत्वदेशकालविशेषप्रयोजकादिभेदेन व्यवस्थेयानि, इति शूलपाणि-
रघुनन्दनगोविन्दनन्दाः ।

पठितं विष्णुना च,—

“उपपातकिनस्त्वेते कुर्युश्चान्द्रायणं नराः” ।

इत्यनेन चान्द्रायणं विहितं, तत्र पापस्य लघुत्वाच्चान्द्रायणपदं शिशु-
चान्द्रायणपरं । तत्पादोनधेनुचतुष्टयेन सङ्कलितं प्रायश्चित्तविवेकेन-
इत्येतद्विषय एव । चान्द्रायणमकुर्वाणाः कुर्युः कच्छचतुष्टयं । इति समूलकत्वे-
बोध्यम् ।

अपि चात्रोक्तलदेशप्रचलिते प्रायश्चित्तमनोहरे पण्डितसम्बन्धे च यथा ।

अथ गोबधप्रायश्चित्तविधिर्लिख्यते ।

तत्र पराशरः,—

“गवां बन्धनयोक्ते तु भवेन्मृत्युरकामतः ।

अकामकृतपापस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥

वेदवेदाङ्गविदुषां धर्मशास्त्रं विजानतां ।

स्वकर्म्मरतविप्राणां स्वकं पापं निवेदयेत् ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि उपस्थानस्य लक्षणं ।

उपस्थितो हि न्यायेन व्रतादेशनमर्हति ॥

सद्यो निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः ।

भुञ्जानो बर्हयेत् पापं पर्षद्-यत्र न विद्यते ॥

संशये तु न भोक्तव्यं यावत् कार्य्यविनिश्चयः ।

प्रमादश्च न कर्त्तव्यो यथैवासंशयस्तथा ॥

कृत्वा पापं न गूहेत गुह्यमानं विबर्हते ।

स्वरूपं वाथ प्रभूतं वा धर्मविद्भ्यो निवेदयेत् ॥

ते हि पापे कृते वैद्या इत्यारभ्यैव पाप्मनां ।
 व्याधितस्य यथा वैद्या बुद्धिमन्तो रुजापहाः ॥
 प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने क्रीमान् सत्यपरायणः ।
 मुहुरार्जवसंपन्नः शुद्धिं गच्छति मानवः ॥
 सचेलं वाग्यतः स्नात्वा क्लिन्नवासाः समाहितः ।
 क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा ततः पर्षदमाब्रजेत् ॥
 उपस्थाय ततः शौघमार्त्तिमान् धरणीं ब्रजेत् ।
 गात्रैश्च शिरसा चैव न च किञ्चिदुदाहरेत् ॥
 चातुर्वेद्याऽविकल्पो च अङ्गविष्णुर्मपाठकः ।
 प्रपञ्चाश्रमिणो मुख्या परिषत्स्युर्दशावराः ॥
 राज्ञां चानुमते चैव प्रायश्चित्तं द्विजो वदेत् ।
 स्वयमेव न वक्तव्या प्रायश्चित्तस्य निष्कृतिः ॥
 ब्राह्मणांश्च व्यतिक्रम्य राजा यत् कर्तुमिच्छति ।
 तत्पापं शतधा भूत्वा राजनमुपगच्छति ॥
 प्रायश्चित्तं सदा दद्यात् देवतायतनाग्रतः ।
 आत्मानं पावयेत् पञ्चाञ्जपन् वे वेदमातरम् ॥

राजानुमतिः गुरुतरपापेषु न तु लघुतरेषु, इत्युपदर्शितं पूर्वतः ।

विषयेऽस्मिन् प्रायश्चित्तविधिमाह—

याज्ञवल्क्यः,—

“पञ्चगव्यं पिवेत् गोघ्नो मासमासीत संयतः ।
 गोष्ठेश्वरो गोऽनुगामौ गोप्रदानेन शुध्यति ॥
 कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च चरेद्वापि समाहितः ।
 दद्याच्चिरात् चोपोष्य वृषभैकादशास्तु गाः” ॥

तथाच विज्ञानेश्वरः,—

“गां हन्तीति गोघ्नः मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः” ।

आसौ मासं समाहित आसीत् किं कुर्वन् ?

यश्च—तानि गव्यानि गोमुत्र-गोमय-क्षीर-दधि-घृतानि यथाविधि मिश्रितानि पिवन् । आहारान्तरपरित्यागेन भोजनकार्यं तस्य विधानात् । तथा-गोष्ठेभ्यः, प्राप्तशयनानुवादेन गोष्ठे विधानेन दिवा च स्वापप्रतिषेधाद्वात्रौ-गोशालायां शयानो गा अनुगच्छति । तदस्य व्रतमिति गोऽनुगामी । व्रते-र्षिनिः, अतश्च यासां गोष्ठे गते सन्निधानात्ता एव गाः प्रातर्वर्णं विचरन्तीरनु-गच्छेत् । अनुगच्छेदिति वचनात् यदा ता गच्छन्ति, तदैव स्वयमनुगच्छेत्-यदाऽनुतिष्ठन्त्यासते वा तदा पथादुगमनस्याशक्वकरणत्वात् स्वयमपि तिष्ठे-दासीत वेति गम्यते । अनुगमनविधानादेव ताभिः सायं गोष्ठं व्रजन्तीभिः-सह गोष्ठप्रवेशोऽप्यर्थसिद्धः । एवं कुर्वन् मासान्ते गोप्रदानेन एकां गां दत्त्वा-तावता शास्त्रार्थस्य सम्पत्तेर्गां हत्यायाः शुध्यतीतीत्येकं व्रतं । मासं गोष्ठेभ्यो-गोऽनुगामीत्यनुवर्त्तते । पञ्चगव्याहारस्य तु निवृत्तिः । कृच्छ्रविधानादेव । अतश्च—“मासं निरन्तरं कृच्छ्रं समाहितश्चरेदित्यपरं” अत एव ज्ञावालेन मासं-प्राजापत्यस्य पृथक् प्रायश्चित्तत्वमुक्तं ।

“प्राजापत्यं चरेन्मासं गोहन्ता चेदकामतः ।

गोहितो गोऽनुगामी स्यात् गोप्रदानेन शुध्यति” ॥ इति ।

अतिकृच्छ्रं वा तथैव समाचरेदित्यन्यत् । अथवा त्रिरात्रमुपवासं कृत्वा-दृषभ एकादशी यासां गवां ता दद्यादिति व्रतचतुष्टयं । तत्राकामकृते-जातिमात्रब्राह्मण-स्वामिक-गोमात्रवधे उपवासं कृत्वा दृषभेकादशगोदान-सहितस्त्रिरात्रोपवासो द्रष्टव्यः । विशिष्ट-स्वामिकाया विशिष्टगुणवत्याश्च-वधे गुरुप्रायश्चित्तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । क्षत्रियसम्बन्धिन्यास्तु तादृश्वधे व्यापा-दने मासं पञ्चगव्याशित्वं प्रथमं प्रायश्चित्तम् । अत्र मासं पञ्चगव्याशन-स्यातिस्वल्पत्वात्तन्मासोपवासतुल्यत्वं । ततश्च षड्भिः षड्भिरुपवासै-रेकैकप्राजापत्यकल्पनया पञ्चकृच्छ्राणां प्रत्यान्वायेन पञ्चधेनवो मामान्ते च-

दीयमाना गौरेकेति षट् धेनवो भवन्तीति दृषभैकादशगौदानसहितत्रिरात्र-
व्रताक्षणीयत्वं । कथं पुनर्ब्राह्मणगवीनां गुरुत्वं । “देवब्राह्मणराज्ञां-
तु विज्ञेयं द्रव्यमुत्तममिति नारदेन तद्द्रव्यस्योत्तमत्वाभिधानात् ।” गोषु-
ब्राह्मणसंख्यास्त्विति दण्डभूयस्त्वदर्शनाच्च । वैश्यसम्बन्धिन्यासु तादृग्विधे-
व्यापादने मासमतिकृच्छ्रं कुर्यात् । अतिकृच्छ्रे त्वाद्ये त्रिरात्रत्रये पाणिपूजा-
भोजनमुक्तं । अन्ये त्रिरात्रेऽनशनं । अतोऽतिकृच्छ्रधर्मेण मासव्रते क्रियमाणे-
षड्रात्रमुपवासो भवति । चतुर्विंशत्यहे च पाणिपूजाभोजनं ततश्च कृच्छ्र-
प्रत्यान्वायकल्पनया किञ्चिद्भूतं धेनुपञ्चकं भवतीति पूर्वस्मात् व्रतद्वयाक्षिप्त-
त्वेन वैश्यस्वामिकगोत्रधविषयता युक्ता । तादृश एव विषये शूद्रस्वामिक-
गोहत्यायां मासं प्राजापत्यव्रतं, द्वितीयं तच्च च सार्वप्राजापत्यद्वयात्मकेन-
प्रत्यान्वायेन किञ्चिदधिकं धेनुद्वयं भवतीति पूर्वभ्यां लघुतमत्वाच्छूद्र-
विषयनीचिता ।

अथैतत् प्रायश्चित्तचतुष्टयं साक्षात्कृतन्यासकप्रयोजकाऽनुमन्तृषु गुरु-
लघुभावतारतम्यापेक्षया पूर्वाक्त एव विषये योजनीयं । यस्तु वैष्णवं व्रतत्रयं-
यच्च काश्यपीयं । गां हत्वा तत्तन्मृगा प्राहतो मासं गोष्ठेगयस्त्रिपवणस्त्रायी-
नित्यं पञ्चगव्याहार इति । यच्च शातातपीयं मासं पञ्चगव्याहार इति ।
तत्पञ्चकमपि याज्ञवल्कीयपञ्चगव्याहारसमानविषयं । यच्च शङ्खप्रचेतोभ्या-
मुक्तं । गोघ्नः पञ्चगव्याहारः पञ्चविंशतिरात्रमुपवमेत् सशिवं वपनं कृत्वा-
गोचर्मृगा प्राहतो गायानुगच्छन् गोष्ठेगयो गां च दद्यादिति । एतच्च याज्ञ-
वल्कीयमासातिकृच्छ्रव्रतसमानविषयं दद्यात्त्रिरात्रं चोपोष्येत्येतद्विषयमेवात्यक्त-
गुणिनो हन्तुर्वेदितव्यं । अत्रैव विषये पञ्चगव्याशक्तस्य तु द्वितीयं काश्यपीयं-
मासं पञ्चगव्येनेति प्रतिपाद्ये पष्ठे काले पयो भक्ष्यो वा गच्छन्तीष्वनुगच्छेत्तासु
सुखोपविष्टासु चोपविशेद्वातिप्रव्रं गच्छेद्वातिविषमेणावतारये नाख्योदके पायये-
दन्ते ब्राह्मणान् भोजयित्वा तिलधेनुदद्यात् इति दृष्टव्यं । अत्राप्यशक्तस्य-
गोघ्नो मासं यवागूपसृजिततण्डुलशृतां भुञ्जानो गोभ्यः प्रियं कुर्वन् शृध्यतीति-
पेठीनसिनोक्तं वेदितव्यं । यस्तु सामन्तं । गोघ्नश्च गोप्रदानं गोष्ठेगयनं द्वादश-
रात्रं पञ्चगव्याशनं गवानुगमनं चेति ।

यश्च सम्बन्धं नोक्तं,—

“सक्तुयावकभैक्ष्याशी पयो दधि-घृतं सकृत् ।

एतानि क्रमशोऽग्नीयान्मासाहं सुसमाहितः ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु गां दद्यादात्मशुद्धये” । इति

यश्च वार्त्तस्थत्वं,—“द्वादशरात्रं पञ्चगव्याहार इति तत्तत्तयमपि याज्ञ-
वल्कीयमासप्राजापत्येन समानविषयं” । मृतकल्पगोहत्याविषयं वा विषम-
प्रदेशत्वासेन जनितव्याधितो मरणविषयं वा वेदितव्यं । तदिदं सर्वं प्रागुक्तम-
कामविषयं । अकामकृतगोवधदोषमाह यमः, यथा—

“काष्ठलोष्ट्राश्मभिर्गाविः शस्त्रैर्वा निहता यदि ।

प्रायश्चित्तं कथं तव शास्त्रे शास्त्रे विधीयते ॥

काष्ठे सान्तपनं कुर्यात् प्राजापत्यं तु लोष्ट्रके ।

तप्तकृच्छ्रं तु पाषाणे शस्त्रे चाप्यतिकृच्छ्रकं ॥

प्रायश्चित्ते ततश्चोर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनं ।

त्रिंशद्गा वृषभं चैकं दद्यात्तेभ्यश्च दक्षिणां” ॥ इति ।

प्रायश्चित्ताशक्तो धेनुसंख्या यथा,—“सान्तपने धेनुद्वयं । तथा सति
समुदायेन एकवृषभाधिकत्रिंशद्गोभिः सह मिलित्वा एकवृषभद्वात्रिंशदेनवो
भवन्ति । प्राजापत्ये एका धेनुः । तप्तकृच्छ्रे धेनुद्वयं । अतिकृच्छ्रे धेनुचतुष्टयं ।
सर्वप्रायश्चित्तेषु त्रिंशद्गा वृषभमेकमिति सम्बन्धनीयं । वृषभमूल्यं पञ्चकार्षापणं ।
धेनुमूल्यं द्विकार्षापणमिति पण्डितसर्वस्वे । एतच्च पूर्वोक्तप्रायश्चित्ताज्ञातं-
ब्राह्मणस्य हन्तुर्वेदितव्यं । क्षत्रियादेस्तु हन्तुर्हृद्द्विष्णुना विशेषोऽभिहितः,—

“विप्रे तु सकलं देयं पादोर्न क्षत्रिये मतं ।

वैश्येऽर्द्धं शेषपादस्तु शूद्रजातिषु शस्यते” ॥ इति ।

यस्वङ्गिरोवचनं,—

“पर्षद् या ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा मता ।

वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्षवश्च व्रतं स्मृतं” ॥ इति ।

तत् प्रातिलौभ्येन वाग्दण्डपाक्यादिविषयं ।

बहुकर्तृके तु हनने सम्बर्त्तापस्तम्बो विशेषमाहृतः ।

“एका चेद्बहुभिः काचित् दैवाद्यापादिता क्वचित् ।

पादं पादं तु हत्यायासुरेयुस्ते पृथक् पृथक्” ॥ इति ।

यादृग्विधगोहत्यायां यद्व्रतमुपदिष्टं तत् पादं प्रत्येकं कुर्युर्वचनात् । एका चेदित्युपलक्षणमित्यतो बहुभिर्दयोर्वह्नाच्च व्यापादनं प्रतिपुरुषं पादद्वयं पादोनं वा कल्पनीयं । तच्चाकामतो बधे दृष्टव्यं । दैवादिति विशेषणोपादानात् । कामकारे तु बहूनामपि प्रत्येकं कृत्स्नदोषसम्बन्धात् कृत्स्नव्रतसम्बन्धो युक्तः । सत्रिणामिव प्रतिपुरुषं कृत्स्नव्यापारसमवायात् ।

एकं घ्नतां बहूनान्तु यथोक्तद्विगुणो दमः” ।

इति प्रत्येकं दण्डद्वेगुणदर्शनाच्च । यदात्वेत्तेनैव बन्धनादिव्यापारेण बहवो गावो व्यापादितास्तत्र सम्बर्त्तापस्तम्बो विशेषमाहृतः,—

“व्यापन्नानां बहूनां तु रोधने बन्धने तथा ।

भिषग्निध्योपचारे च द्विगुणं गोव्रतं चरेत्” ॥ इति ।

बहुष्वपि व्यापनेषु न प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकानुष्ठानं नापि तस्येव, किन्तु वचनबलाद्द्विगुणमेव । तथाभिषगपि विक्रौषधदानेनेकस्या—अप्यकामतो व्यापादने द्विगुणं गोव्रतं कुर्यात् । भिषग्व्यतिरिक्तस्य त्वेवमुपकारार्थं प्रवृत्तस्य त्वकामतः प्रतिकूलौषधदाने व्यास आह,—

“औषधं लवणञ्चैव पुण्यार्थमपि भोजनं ।

अतिरिक्तं न दातव्यं काले स्वल्पं च दापयेत् ।

अतिरिक्ते विपत्तिश्चेत् कृच्छ्रपादो विधीयते” ॥ इति ।

पाठान्तरं तद्वचनस्यैवं । यथा,—

“औषधं लवणञ्चैव स्नेहं पिण्याकमेव च ।

अतिरिक्तं न दातव्यं काले स्वल्पञ्च दापयेत् ।

अतिरिक्ते विपन्नानां कृच्छ्रपादो विधीयते” ॥

यत्त्वापस्तम्बेनोक्तं,—

“पादमेकश्चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ।

योजने पादहीनं स्याच्चरेत् सर्वं निपातने” ॥ इति ।

तद्व्यवहितव्यापारिणो निमित्तकर्तुर्विज्ञेयं न साक्षात् कर्तुः । साक्षात्-
कर्तुर्निमित्तिनोऽयं भेदः तेनैव दर्शितः ।

यथा,—

“पाषाणैर्लगुडैर्वापि शस्त्रेणान्येन वा बलात् ।

निपातयन्ति ये गास्तु कृच्छ्रं कुर्युर्व्रतं हि ते ।

तथैव बाहुजङ्घोरुपार्श्वग्रीवाङ्घ्रिमोटनैः” ॥ इति ।

एतदुक्तं भवति । पाषाणखड्गादिभिर्ग्रीवामोटनादिना वा ये ऽङ्गानि पातयन्ति-
ते साक्षात्तन्तारस्तेष्वेव कृच्छ्रं प्रायश्चित्तं । ये तु व्यवहितरोधबन्धादिव्यापार-
योगिनस्ते निमित्तनिमित्तोपायं न कृच्छ्रव्रतसम्बन्धम् । किन्तु तदवयवैरेव पाद-
द्विपादादिभिरिति । तत्र च रोधादिना व्यवहितव्यापारत्वाविशेषेऽपि-
वचनात् क्वचित् पादः क्वचिद्विपादः पादोनं क्वचिदिति युक्तं ।

अत्राह पराशरः,—

“गवां बन्धनयोक्तैस्तु भवेन्मृत्युरकामतः ।

अकामकृतपापस्य प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् ॥

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्-ब्राह्मणभोजनं ।

अनङ्गुलसहितां गां च दद्यात् विप्राय दक्षिणां ।” इति ।

अयं च प्राजापत्यो यदि रोधादिकं कृत्वा तज्जन्यप्रमादपरिजिह्वीर्षया-
ग्रन्थवेक्षमाण आस्ते तदा द्रष्टव्यः । अकामकृतपापस्येति विशेषणोपादानात् ।
यदा तु न प्रमादसंस्मरणं करोति तदा,—

“पादमेकं चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ।

योजने पादहीनं स्याच्चरेत् सर्वं निपातने” ॥

इत्यङ्गिरसोक्तं त्रैमासिकपादं किञ्चिदधिकं वा विंशत्यङ्गुलीबध्ननं कुर्यात् ।

आपस्तम्बेनापि विशेष उक्तः,—

“अतिदोहातिवाह्यानां नासिकारुद्धेदने तथा ।

नदौपर्व्वतसंरोधे मृते पादोन माचरेत्” ॥ इति ।

लक्षणमात्रोपयोगिनि तु दाहे न दोषः,—

“अन्याच्चाङ्गनलङ्घ्याभ्यां वाहने मोचने तथा ।

सायं संयमनार्थञ्च न दुष्येद्रोधवन्धने” ॥

इति पराशरस्मरणात् । अङ्गनं त्रिशूलादिना स्थिरचिह्नकरणं । लङ्घ-
न्याभ्यादिनिवृत्त्यर्थं कर्णकर्त्तनादि । कामकृते तु द्विगुणं प्रायश्चित्तमिति सम्बन्ध-
पस्तम्बो । यदा पुनरीदृश्विधामविशिष्टविप्रस्वामिकामविशिष्टां गां कामतः-
प्रमापयति । तदा मनुना मासं यवागूपानं । मासद्वयं हविष्येण चतुर्थ-
कालभोजनं मासत्रयं हृषभेकादशगोदानयुक्तं शाकादिना वर्त्तनमिति व्रत-
त्रितयमात्रात् । मनुवचनान्युक्तविषयकाणि कथितपूर्व्वतया नोद्धृतान्यत्र ।

एतत्त्रितययाज्ञवल्कीयमासप्राजापत्यमामपन्नगयाशनहृषभेकादशगोदान-
युक्तविरात्रोपवामरूपव्रतत्रितयविषयं यथाक्रमेण द्रष्टव्यं । यत्त्वङ्गिरमा मानवेति-
कर्त्तव्यतायुक्तं त्वेमासिकमभिधायधिकमभिहितं ।

“अक्षारलवणं ऋक्षं षष्ठे कालेऽस्य भोजनं ।

गोमतीं वा जपेद्व्यामोङ्कारं वेदमेव च ।

व्रतबद्धारयेद्दण्डं समन्त्रां चैव मेखलां” ॥ इति ।

तथा तन्मानवविषयं । एवं पुष्टितारुण्यादिकिञ्चित्गुणातिशययोगिन्या-
द्रष्टव्यं,—

“अतिबालामतिकृशामतिवृक्षाञ्च रोगिणीं ।

हत्वा पूर्व्वविधानेन चरेद्वै व्रतं द्विजः” ॥

इति पुष्टितारुण्यादिरहितायां गत्यर्हप्रायश्चित्तदर्शनात् । यदा तु-
याज्ञवल्कीयमासातिकृशव्रतनिमित्तभृतां गामविशिष्टस्वामिकां जातिमात्र-
योगिनीं कामतो व्यापादयति ।

तदा,—

“विहितं यदकामानां कामात्तद्विगुणं चरेदिति”—

न्यायेन पूर्वोक्तमेवाकामविहितं मासातिकृच्छ्रव्रतं द्विगुणं कुर्यात् ।
यसु यमेनाङ्गिरसीमिति कर्त्तव्यतामभिधाय,—

“गोसहस्रं शतं वापि दद्यात्सुरचितव्रतः ।

अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्वान् निवेदयेदिति” ॥

गोसहस्रयुक्तं गोशतयुक्तं च द्वैमासिकं व्रतद्वयमभिहितं । तत्र यदा-
सवनस्यत्रोत्रियातिदुर्गतबहुकुटुम्बब्राह्मणसम्बन्धिनीं कपिलां कर्माङ्गभूतां-
गर्भिणीं बहुक्षीरतर्पणमादिगुणशालिनीं निर्गुणो धनवान् सप्रयत्नं खज्जादिना-
व्यापादयति तदा गोसहस्रयुक्तं द्वैमासिकं कुर्यात्,—

“गर्भिणीं कपिलां दोग्ध्रीं होमधेनुञ्च सुव्रतां ।

खज्जादिना घातयित्वा द्विगुणं व्रतमाचरेत्” ॥

इति विशिष्टायां गवि वार्षस्वत्ये प्रायश्चित्तदर्शनात् । अतएव प्रचेतसा-
स्त्रीगर्भिणी-गोर्गर्भिणी-बालवृद्धवधेषु शृणुहा भवतीति ईदृग्विधमेव ।
गोबधमभिसन्धाय ब्रह्महत्याव्रतमतिदिष्टं । द्वितीयं तु याम्यं गोशतदानयुक्तं-
द्वैमासिकं व्रतं कात्यायनीयव्रतविषये धनवतो द्रष्टव्यं । यसु गौतमेन ।
वृषभैकगोशतदानसमुचितं त्रैवार्षिकं प्राक्तनं ब्रह्मचर्यं वेश्यबधेऽभिधाय-
गोबधेऽतिदिष्टं । गां च हत्वा वेश्यवदिति । एतच्च त्रैवार्षिकव्रतप्रत्याख्याय-
भूतनवतिधेनुभिः साहं वृषभैकशना गावो नवन्धूनां द्विशतं भवतीति-
गोसहस्रयुक्तद्वैमासिकव्रतान्यूनत्वात् पूर्वोक्तविषये—एव कामतो बधे । यदा-
तत्रैव विषये गर्भरहितायाः कामतो बधे द्रष्टव्यं तादृग्विधाया एव गर्भ-
रहितायास्वकामतो हननेऽपि कात्यायनीयमेव त्रैवार्षिकं कल्प्यम् ।

इति विज्ञानेश्वरः । तथा,—

“मुष्कमोषकरो विप्रो गोबधस्य व्रतं चरेत् ।

प्रयोजकस्तु कुर्वीत व्रतस्यार्हं विशुद्धये ॥

हले वा शकटे चैव वाहयेदुयो गवां स्वयं ।
प्राजापत्यद्वयं कुर्याद्द्विगुणं योषितां गवां ॥
दृषभं तु समुत्सृज्य कपिलां वापि कामतः ।
योजयित्वा हले कुर्यात् व्रतं चान्द्रायणद्वयं” ॥

तथा,—

“दोहने वाहने चैव योजने शकटे तथा ।
स्तम्भशृङ्गलपाशैश्च मृते पादोनमाचरेत् ॥
हले च शकटे चैव दुर्बलं योऽभियोजयेत् ।
प्राणत्यागे समुत्पन्ने तत्र प्राप्नोति गोबधम्” ॥

मुष्कमोषकरो बीजनाशकरः । याज्ञवल्क्योक्तदण्डविधौ मृत्युलिङ्गच्छेदयो-
सुख्यत्वाभिधानात् प्रायश्चित्तेऽपि तथेति स्वरसः, गोबधं गोबधोक्तप्रायश्चित्तं ।

तथा,—

“प्रेरयन् कूपवापीषु दृक्षच्छेदेषु पातयन् ।
गवाशिनेषु विक्रीतस्ततः प्राप्नोति गोबधम् ॥
वैश्वदेवे निवासेषु यो नरः खातमिच्छति ।
स्वकार्यगृहखातेषु प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत्” ॥

प्रायश्चित्तं गोबधप्रायश्चित्तं यथापापं यथाशक्ति च विदध्यादित्यर्थः ।

तथा,—

“गोवृषाणां विपत्तौ च यावन्तः प्रेक्षका जनाः ।
न वारयन्ति तां तेषां सर्वेषां पातकं भवेत्” ॥

पातकं गोबधजन्यपातकमित्यर्थ इति । गोभिनापस्तम्बपराशरादयः ।

कृच्छ्रव्रतमपि विशेषयति दृक्ष्यतिः,—

“शस्त्रादिना तु हत्वा गां मानवं कृच्छ्रमाचरेत् ।
रोधादिना चाङ्गिरसमापस्तम्बोक्तमेव वां ।

पादसुरेद्रोधबधे कृच्छार्हं बन्धघातने ।
 पतिवाहे च पादोनं कृच्छ्रमज्ञानताडने” ॥

घातन इति दण्डादिनेत्यर्थः ।

कामकृते रोधादिना गोबधे आङ्गीरसमापस्तम्बीयं वा प्रायश्चित्तमिति-
 लक्ष्मीधरः ।

तथाऽस्यादिभङ्गे मरणाभावेऽपि क्वचित् प्रायश्चित्तमुक्तमापस्तम्बेन,—

“अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा लाङ्गूलच्छेदनं तथा ।

पाटनं दन्तशृङ्गाणां मासार्द्धं तु यवान् पिवेदिति” ॥

यत्वाङ्गीरसं,—

“शृङ्गदन्तास्थिभङ्गे वा चर्मनिर्मोचनेऽपि वा ।

दशरात्रं पिवेद्वच्चं स्वस्थाऽपि यदि गौर्मवेत्” ॥

वज्रशब्दवाच्यं क्षीरादिवर्जनमुक्तं तदशक्तविषयं । इदञ्च प्रायश्चित्तं-
 गोस्वामिने व्यापन्नगोसदृशीं गां दत्तैव कार्यं ।

यथाह पराशरः,—

“प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात्तत् प्रतिरूपकं ।

तस्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्यब्रवीद्यमः” ॥ इति ।

मनुरपि,—

“यो यस्य हिंस्यात् द्रव्याणि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं रात्रौ दद्याच्च तत्सममिति” ॥

तथा पालनाकरणादिनोपेक्षायां क्वचित् प्रायश्चित्तविशेषो व्यासेनोक्तः ।

“जलौघपल्लवे मग्ना मेघविदुरङ्गताऽपि वा ।

श्वभे वा पतिताऽकस्माच्छ्वापदेनाऽपि भक्षिता ॥

प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं गोस्वामी व्रतमुत्तमं ।

शीतवातहता वा स्यादुद्वन्धनहताऽपि वा ।

शून्यागार उपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्दिशेत्” ॥ इति ।

इदं तु कार्यान्तरविरहेऽप्युपेक्षायां वेदितव्यं । कार्यान्तरव्यपगतयो-
पेक्षायां त्वहं ।

“पल्वलौघ-मृगव्याघ्र-श्वपदादिनिपातने ।

श्वभ्रप्रपातसर्पादैर्मृते कृच्छ्राङ्गमाचरेत् ।

अपालत्वात्तु कृच्छ्रं स्यादून्यागार उपप्लवे” ॥

इति विष्णुस्मरणात् । तथा स्त्रीपुत्रबालकादीनां त्वहं । अनुपनीतस्त्र-
बालस्य पाद इति च मिताक्षरायां । स्त्रीणां पराशरेण विशेषोऽभिहितः ।

“वपनं नैव नारीणां नानुव्रज्या जपादिकं ।

न गोष्ठे शयनं तासां नो वसीरन् गवाजिनं ॥

सर्वान् केशान् समुद्धृत्य क्लेदयेदङ्गुलिद्वयं ।

सर्वत्रैव हि नारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतं” ॥ इति ।

पुरुषेषु च विशेषः सम्बन्धेन दर्शितः,—

“पादेऽङ्गरोमवपनं द्विपादे श्मश्रूणां च ।

त्रिपादे तु शिखावर्जं सशिखं तु निपातने” ॥ इति ।

पादप्रायश्चित्ताहं कण्ठादधस्तनाङ्गरोममेव वपनं । “पहंप्रायश्चित्ता-
हं तु श्मश्रूणामपि । पादोनप्रायश्चित्ताहं पुनः शिरोगतानामपि-
शिखावर्जितानां । पादचतुष्टयाहं तु सशिखस्य सकलकेशजातस्येति ।
एवमेतद्दिगवलम्बनेनान्येषामपि स्मृतिवचसां विषयो निरूपणीयः” ।

तथा केशरचने तु पराशरः,—

“केशानां रक्षणार्थायद्विगुणं गोव्रतं चरेत् ।

द्विगुणे व्रत आदिष्टे दक्षिणा द्विगुणा भवेत् ॥

राजा वा राजपुत्री वा ब्रह्मण्यो वा बहुश्रुतः ।

अकृत्वा वपनं तस्य प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥

यस्य न द्विगुणं दानं केशश्च परिरक्षितः ।

तत्पापं तस्य तिष्ठेत् वक्ता च नरकं व्रजेत्” ॥ इति—

गोबधप्रायश्चित्तविवेचनं निरुक्तग्रन्थद्वये ।

तथा सत्यपि व्यापादने कचिदुपकारार्थं प्रवृत्तौ वचनाद्दोषाभावः । यथा —
तत्र पराशरः,—

“धुर्य्येषु बह्वमानेषु दण्डेनाभिहतेषु च ।

काष्ठेन लोष्ट्रकेनापि पाषाणेन तु ताडितः” ॥

लेणुना वापीति पाठान्तरं ।

“मूर्च्छितः पतितश्चापि मृतो वा सद्य एव वा ।

एवं गतानां धूर्य्याणां प्रवक्ष्यामि यथाविधि ॥

उत्थितस्तु पदं गच्छेत् पञ्च सप्त दशापि वा ।

यासं वा यदि गृह्णाति तोयं वा पिबति स्वयं ।

पूर्व्वव्याधिविनष्टानां प्रायश्चित्तं न विद्यते” ॥

यदि व्याधिप्रयुक्तानां वृषाणां हलयोजनमात्रेण स्वल्पतरदण्डाभिधातेन-
वा मूर्च्छया पतनं भवति अनन्तरं गमनप्रासादौ कृते मरणं भवति तदा-
गतनप्रासग्रहणतोयपानैस्तदानीन्तनमरणे हेत्वभावं विनिश्चित्य पूर्व्वव्याधि-
विनष्टत्वं ज्ञायते, इति प्रायश्चित्ताभावः ।

तथापि सम्बन्धः,—

“निशि वम्भनरोधेषु व्याघ्रसर्पहतेषु च ।

अग्निविद्युन्निपातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

यन्मये गोचिकित्सार्थं मूढगर्भविमोचने ।

बले कृते विपत्तिः स्यान्नस पापेन लिप्यते” ॥

यन्मन्त्रं व्याधादिनिर्घातनाथं संदंशाङ्कुशादिप्रवेशनं । मूढगर्भः चान्तर्भूत-
गर्भः, सुहृद्वैचित्ते इत्यनेन तथार्थदर्शनात् ।

तथा—

‘औषधं स्नेहमाहारं ददद्गोत्राह्मणे द्विजः ।
दीयमाने विपत्तिश्चेन्न स पापेन लिप्यते ॥
ग्रामघाते शरीरेण वेष्टमभङ्गान्निपातने ।
दाहच्छेदशिरो भेदप्रयोगैरुपकुर्वतां ।
द्विजानां गोहितार्थं च प्रायश्चित्तं न विदरते’ ॥

द्विजानां गवां च द्विजार्थं ।

अत्र पराशरोऽप्याह,—

“अतिवृष्टिहतानाञ्च प्रायश्चित्तं न विदरते ।
कूपखाते च धर्मार्थं गृहदाहं खलेषु च ॥
ग्रामदाहे तथा घोरे प्रायश्चित्तं न विदरते” ।

इदन्तु बन्धनरहितस्यैव पशोः कथञ्चित् गृहादिदाहेन मृतविषयं ।
इतरथापस्तम्बेनोक्तं ।

“कान्तारेष्वथ दुर्गेषु गृहदाहे खलेषु च ।
यदि तत्र विपत्तिः स्यात् पाद एको बिधीयते” ॥ इति ।

तथैवं,—

“गोपालको गवां गोष्ठे धूमं यस्तु न कारयेत् ।
मन्त्रिकालीननरके मन्त्रिकाभिः स भक्ष्यते” ॥

इति देवीपुराणानुसारादग्निं प्रज्ज्वालय तत्रैव स्थितस्य देवात्तदग्निना-
मरुचे दोषाभावः । तत्रास्थितस्य तु अपालननिमित्तगोबधजन्यदोषः ।
चिकित्सायामत्र पापाभावो यथावदुपचारो बोध्यः । न पुनः सन्निपाताभि-
भूतस्त्रोदकपानादिना । अतएव मनुः,—

“चिकित्सायां च सर्वेषां मिथ्या प्रचरतां दमः” ।

काश्यपोऽथ प्रायश्चित्तमाह । “दौर्गन्धीदमनातिदोषासापाशदाम-
घण्टाभरणयोजनात् । तैलपानौषधविनियोगाद्व्यापन्नानां प्रायश्चित्तं, ब्राह्मणेभ्यो-
विनिवेद्य सशिखवपनं कृत्वा प्राजापत्यकृच्छ्रमाचरेत् । चीर्णान्ते गां दक्षिणां-
ब्राह्मणाय दद्यात्, धेनुं तिलधेनुं वेति । अत्र गोधेनुतिलधेनुदानानां श्रवण-
पेक्षाविकल्पः” ।

तिलधेनुमाह रत्नपुराणे ब्रह्मपुराणं,—

“तिलधेनुं प्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीं ।
यां दत्त्वा पापकर्माऽपि मुच्यते नरकान्नरः ॥
चतुर्भिः सेतिकाभिश्च प्रस्थ-एकः प्रकीर्तितः ।
ते षोडश भवेद्वेनुश्चतुर्भिर्वत्सको भवेत् ॥
द्रुक्षुदण्डमयाः पादा दन्ताः पुष्पमयास्तथा ।
नासा गन्धमयी तस्या जिह्वा गुडमयी तथा ॥
पृष्ठे ताम्रमयी सा स्याद्घण्टाभरणभूषिता ।
दृष्ट्वा कल्पयित्वा च स्वर्णशृङ्गीं प्रकल्पयेत् ॥
कांस्योपदोहं रोप्यस्वरां पूर्वधेनुविधानतः ।
तिलधेनुं ततो दत्त्वा द्वादश्यां नियतः शुचिः ।
आत्मानं तारयेद्गर्गान्नरकात् कामभाग्-भवेत्” ॥

सेतिकाः कुडूरः । स च द्वादशप्रसृतिपरिमितः । चतुर्भिरिति प्रस्यैरिति-
शेषः । कांस्योपदोहं कांस्यक्रीडां । एतच्च गोः शक्तिमनपेक्षैव दमनादितो-
मरश्च बोध्यं । यस्तु व्यासेन,—

“घण्टाभरणदोषेण विप्रस्तिर्यदि गोर्भवेत् ।
कृच्छ्राच्च माचरेत्तत्र भूषणार्थं हि तत्कृतं ॥
विरेकवमनाभ्यां च संघाते योजने तथा ।
लतासङ्कुलपाशेन मृते पादोनमाचरेत्” ॥

इत्युक्तं । तत्तगीररक्षप्रवेगेन क्षतादिवक्ष्यष्टादिदोषमरणे ज्ञेयं ।

पुनर्यासः,—

“औषधे तु न दोषोऽस्ति स्वेच्छया पिवते यदि ।

अन्यथा दौयमाने तु प्रायश्चित्तं न संशयः” ॥

अन्यथा प्रायश्चित्तं विनाऽतिरिक्तौषधे । तेनानिच्छया स्वल्पदाने दोषा-
भावात्तथा व्यवहारः । तथा भवदेवभट्टहरिनाथोपाध्यायधृतं सम्बर्त्तवचनं,—

“शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च कटिभङ्गे तथैव च ।

यदि जीवति षण्मासान् प्रायश्चित्तं न विद्यते” ।

अत्र षण्मासोत्तरमरणे तद्दोषोपशमनाय प्रायश्चित्तं नास्ति, तदभ्यन्तरमरणे-
बधप्रायश्चित्तं भवति । एवञ्च शृङ्गभङ्गादिनिमित्तकपापे पृथक् प्रायश्चित्तं न-
कर्त्तव्यं । बधप्रायश्चित्तेनैव गुरुणा षमङ्गात्तदपगममिहेः । षण्मासोत्तरं तु शृङ्ग-
भङ्गादिनिमित्तपूर्वार्त्तं मामार्हयवपानं प्राजापत्यं वा कर्त्तव्यमिति ।

तथा सम्बर्त्तः,—

“देवद्रोण्यां विहारे च कूपेष्वायतनेषु च ।

एषु गोषु विपन्नासु प्रायश्चित्तं न विद्यते” ॥

देवद्रोणी स्वयम्भुलिङ्गाद्यवस्थानगह्वरं । विहारो गोमैथुनं, आयतनं-
स्त्रीमानिबन्धस्थानं । अत्र कूपायतनकर्त्तृरेव प्रायश्चित्ताभावो न तु गोस्वामिनः ।
सर्वत्रैवापालने तस्य दोषश्रुतेः ।

तथा गोभिलः,—

“विक्रयैर्गां विनिमयेर्हत्त्वा गोमांसखादके ।

व्रतं चान्द्रायणं कुर्याद्वधे साक्षाद्वधो भवेत्” ॥

तथा हृद्रपशूनां दुःखादीनुपक्रम्य,—

“लिङ्गस्य छिदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च ।

महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः” ॥

मध्यमो मध्यमसाहसो दैष्टः । स तु चत्वारिंशदधिकपञ्चशतपञ्चकसो-
नैवोक्तः । यथा,—

“साशौतिपणसाहसो दण्ड-उत्तमसाहसः ।

तदङ्गं मध्यमः प्रोक्तस्तदङ्गं मध्यमः स्मृतः” ॥

मूल्यमिति पशुस्वामिने च मूल्यं । महापशूनां गवाश्वादीनां, एतेषु-
पूर्ववचनैतद्वचनोक्तेषु । गोमांसखादके यवनादौ । अत्र गवामपश्वत्वेन उप-
पातकत्वादपि चान्द्रायणं युक्तं ।

तथाच गौतमः,—“पशवश्च हिंसासंयोग” इति ।

अस्यार्थः—यत्र विक्रीताः सन्तः पशवो हिंस्यन्ते तत्र तेषामपश्वत्वमिति-
प्रायश्चित्तविवेके । अपश्वानाञ्च विक्रयं मनुनोपपातकगणे पठितं ।

विष्णुनाच,—

“उपपातकिनस्त्वेते कुर्युश्चान्द्रायणं नराः” ।

इत्यनेन चान्द्रायणं विहितं । तत्र पापस्य लघुचान्द्रायणपदं शिशु-
चान्द्रायणपरं । तत्पादोनधेनुचतुष्टयेन सङ्कलितं प्रायश्चित्तविवेकेन । इति ।

एतद्विषय एव,—

“चान्द्रायणमकुर्वाणाः कुर्युः कृच्छ्रचतुष्टयं” ।

इति समूलकत्वे बोध्यं । बधे त्वज्ञानबधोक्तं सार्धेन्वष्टकं । एतदपि-
शुश्रूषात् ब्राह्मणस्वामिकविषयं । तेनान्यत्र गोमांसखादकसम्बन्धिविक्रयादि-
मात्रे त्वज्ञानकृतं तत्तत्स्वामिकबधप्रायश्चित्ताङ्गं बधे सम्पूर्णमिति ।

रङ्गः कृत्येषु प्रकीर्णोपपातकानुपातकमहापातकेषु गायत्र्याः शतसङ्ख्या-
युतलज्जपः । तथाच मिताक्षरायां,—गायत्रीमधिकृत्य शङ्केनोक्तं,—

“शतं जप्त्वा तु सा देवी सर्वपापप्रणाशिनी ।

सहस्रं जप्त्वा च तथा पातकेभ्यः प्रमोचिनी ।

दशसाहसजापेन सर्वकल्मषनाशिनी” ॥-

इति गोबधप्रायश्चित्तविवेचनं समाप्तम् ।

प्रदर्शयितुं व्यवस्था प्रायेण निरुक्तप्रमाणानुगता ।

यथा,—

ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यकर्तृकज्ञानकृत-ब्राह्मण-स्वामिकगवीबधः । प्रायश्चित्तानि, त्रैमासिकव्रतं । तद्यथा—कृतक्षशिशुवपनो व्यापादिताया गोक्षर्माणकृत-परिधानोत्तरावगुण्ठनो मासमेकं गोमूत्रेण यवागूकृतान् यवान् पिवन् गोष्ठे वसेत् । तिष्ठन्तीषु गोष्वनुतिष्ठेत् ब्रजन्तीषु तास्वनुव्रजेत् । आसीनासु तास्वासीनः । वीतमत्सरः । आतुररामभिश्चरन्ति पतितां पङ्कजम्नां भयनिमित्तैश्वरी-व्याघ्रादिभिराक्रान्ताश्च गां सर्वशक्तिभिर्विमोचयेत् । दोषवर्षाशीतेषु मासते भृशं वाति वा गोस्त्राणमकृत्वा आत्मजाणं न कुर्यात् । आत्मनोऽन्धेषां वा गृह-क्षेत्रखलेषु भक्षयन्तीं पिबन्तं वत्सञ्च निवारणाभिप्रायेण न कथयेत् । एतद्विधानेन यो गामनुगच्छति स गोहत्याकृतपापात् प्रमुच्यते । एकं हृषं दश गाश्च दक्षिणां दद्यात् । एतदशक्तौ वेदविद्भ्रातृः सर्वस्वं दद्यात् ।

एतच्चतुर्ह्याख्यादिविषयं । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हं ।

एतदशक्तौ धेनुदानं,—हादशधेनवो भवदेवभट्टसम्पत्ताः ।

सप्तदशधेनवो बहुसम्पत्ताः । तदशक्तौ वराटकदानं,—षट्त्रिंशत्कार्पापणात्मकं । तल्लभ्यस्वर्णादिकं, वा सप्तदशधेनुस्थले एकपञ्चाशत्कार्पापणाः । दक्षिणा एकवृषः । दश गावः । अशक्तौ पञ्चदशकार्पापणाः । सप्तदशधेनुस्थलेऽपि तथा ।

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकब्राह्मणस्वामिकाशानकृतगवीबधः ।

प्रायश्चित्तानि सार्हमासिकव्रतं । तद्यथा गोष्ठे गौसमोपे गौः स्थिति-कुर्यात् । नखरोमविवर्जितस्त्रिषवनस्नानं चरेत् । जितेन्द्रियो वीतमत्सरश्च भवेत् । यथाशक्ति गायत्रीञ्च जपेत् । सार्हमासि पूर्णं सति विप्रान् भोजयेत् । गां तन्मूत्रं वा दक्षिणां दद्यात् । अनेन विधानेन गोध्नः पापान्मुच्यते । एतद्व्रतं गोस्वामिने तत्प्रतिरूपं गवान्तरं यथोक्तमूत्रं वा दत्त्वा कर्त्तव्यं । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हं प्रायश्चित्तं । तदशक्तौ धेनुदानं षड्धेनवो भवदेवभट्ट-सम्पत्ताः । नवधेनवो बहुसम्पत्ताः । तदशक्तौ वराटकदानं—षष्टिकार्पापणात्मकं । तल्लभ्यस्वर्णादिकं वा । सार्हपञ्चविंशतिकार्पापणाः बहुसम्पत्ताः ; सार्हष्ट-

धेनुसंकलनात् । दक्षिणा एका गौः । अशक्नौ एककार्षापणः । सार्धसप्त-
सार्धसप्तकार्षापणाः । ज्ञानकृतशूद्रकर्तृकब्राह्मणस्वामिकगवीबधः । प्रायश्चित्ता-
नानि—त्रैमासिकव्रतार्हं । अज्ञानतस्तदर्थं । तदशक्नौ धेनुदानं षड्धेनवो-
भवदेवमष्टसम्भताः । नवधेनवो बहुसम्भताः । तदशक्नौ वराटकदानं—अष्टा-
दशकार्षापणात्मकं । सार्धपञ्चविंशतिकाकार्षापणाः बहुसम्भताः । तल्लभ्य-
स्वर्णादि वा—दक्षिणा एका गौः, अशक्नौ एककार्षापणः ।

अज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकक्षत्रियस्वामिकगवीबधः ।

प्रायश्चित्तानि,—

षाण्मासिकव्रतं । तद्यथा षण्मासान् तन्मन्त्रेण परिततो गोश्रासाङ्गर्ता-
गोव्रतो यवाग्नी गोभिरेव सञ्चरन् तत्पापाहिसुच्यते । तदशक्नौ धेनुदानं—
द्वादशधेनवः । तदशक्नौ वराटकदानं षट्त्रिंशत्कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि-
वा दक्षिणा तु यथाशक्त्यनुष्ठेया ।

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रियस्वामिकगवीबधः । प्रायश्चित्तानि,
—षाण्मासिकव्रतार्हं । तदशक्नौ धेनुदानं षड्धेनुसंख्याकं । तदशक्नौ वराटक-
दानं अष्टादशकार्षापणयथसंख्याकं तल्लभ्यस्वर्णादि वा । दक्षिणा यथा—
शक्त्यनुष्ठेया । शूद्रकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रियस्वामिकगवीबधः । प्रायश्चित्तानि,
—षाण्मासिकव्रतार्हं । तदशक्नौ धेनुदानं षड्धेनवात्मकं । तदशक्नौ वराटक-
दानं अष्टादशकार्षापणसंख्याकं । तल्लभ्यस्वर्णादि वा । दक्षिणा यथाशक्त्यनुष्ठेया ।

तत्कर्तृकज्ञानकृततत्स्वामिकगवीबधः । प्रायश्चित्तानि—एतद्भूतार्हं ।
स्त्रीशूद्रबालवृक्षानां सर्व्वत्रार्हं । तदशक्नौ धेनुदानं—त्रिधेनवात्मकं । तदशक्नौ-
वराटकदानं नवकार्षापणसंख्याकं । तल्लभ्यस्वर्णादि वा दक्षिणा यथा-
शक्त्यनुष्ठेया ॥

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवैश्यस्वामिकगवीबधः । प्रायश्चित्तानि,—
द्विगुणं मासव्रतं । मासव्रतं यथा, मासैकं पञ्चगव्यपानं । गोष्ठे वासः, गवानु-
गमनं, गोमतीजपः । तदशक्नौ धेनुदानं दशधेनवात्मकं । तदशक्नौ वराटक-
दानं त्रिंशत्कार्षापणसंख्याकं । तल्लभ्यस्वर्णादि वा दक्षिणा यथाशक्त्यनुष्ठेया ।

तत्कर्तृकज्ञानकृततत्स्वामिकगवीबधः । प्रायश्चित्तानि । एतदर्थं ।

तदशक्तौ धेनुदानं पञ्चधेन्यात्मकं । तदशक्तौ वराटकदानं पञ्चदशकार्षापण-
संख्याकं । तल्लभ्यस्वर्णादि वा । दक्षिणा तु यथाशक्त्यनुष्ठेया ।

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतशूद्रस्वामिकगवीबधः । प्रायश्चित्तानि-
चतुःप्राजापत्यात्मकानि । तदशक्तौ धेनुदानं चतुर्धेनुसंख्याकं । तदशक्तौ-
वराटकदानं द्वादशकार्षापणात्मकं तल्लभ्यस्वर्णादि वा । दक्षिणा तु यथाशक्त्य-
नुष्ठेया ।

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतशूद्रस्वामिकगवीबधः । प्रायश्चित्तानि,
—द्विप्राजापत्यात्मकानि, स्त्रीशूद्रबालहृत्तानां सर्वत्राहं । एकस्य स्त्रीत्व-
शूद्रत्वादुभयधर्मवत्त्वे प्रायश्चित्तपादः । तदशक्तौ धेनुदानं धेनुद्वयसंख्यकं ।
तदशक्तौ वराटकदानं षट्कार्षापणात्मकं । तल्लभ्यस्वर्णादि वा । दक्षिणा तु
यथाशक्त्यनुष्ठेया ।

ब्राह्मण-स्वामिक-गर्भिणी-कपिला दोग्ध्री-होमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मण-
क्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतबधः । प्रायश्चित्तानि द्विगुणं त्रैमासिकव्रतं । अज्ञानत-
स्तदहं । तदशक्तौ धेनुदानं चतुर्विंशतिधेनुसंख्यकमिति भवदेवभट्टमतं । चतु-
स्त्रिंशधेनवो बहुमन्यताः । तदशक्तौ वराटकदानं द्विसप्ततिकाप्यापणात्मकं ।
द्वाधिकशतकार्षापणाः बहुमन्यताः । दक्षिणा तु ह्यपभृदयं विंशतिगावश्च ।
अशक्तौ तु त्रिंशत्कार्षापणात्मिका सा ।

ब्राह्मण-स्वामिक-गर्भिणी-कपिला दोग्ध्री-होमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्र-
कर्तृकज्ञानकृतबधः । प्रायश्चित्तानि त्रैमासिकव्रतं । अज्ञानतस्तदहं । तदशक्तौ-
धेनुदानं द्वादशधेनुसंख्यकं । सप्तदशधेनवो बहुमन्यताः । तदशक्तौ वराटक-
दानं षट्त्रिंशत्कार्षापणात्मकं । एकपञ्चाशत्-कार्षापणा बहुमन्यताः ।
दक्षिणा त्वेको ह्यपो दशगावश्च । अशक्तौ पञ्चदशकार्षापणाः ।

क्षत्रिय-स्वामिक-गर्भिणी-कपिलादोग्ध्री-होमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मण-
क्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतबधः । प्रायश्चित्तानि द्विगुणं षाण्मासिकव्रतं ।
अज्ञानतस्तदहं । तदशक्तौ धेनुदानं चतुर्विंशतिधेनुसंख्यकं । तदशक्तौ वराटक-
दानं द्विसप्ततिकाप्यापणात्मकं । दक्षिणा तु यथाशक्ति विधेया ।

क्षत्रिय-स्वामिक-गर्भिणी-कपिलादोग्ध्री-होमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्र-

कर्तृकज्ञानकृतवधः । प्रायश्चित्तानि षाण्मासिकव्रतं । अज्ञानतस्तदर्थं । तदशक्तौ धेनुदानं द्वादशधेनुसंख्याकं । तदशक्तौ वराटकदानं षट्त्रिंशत्कार्षापणात्मकं । दक्षिणा तु विधेया यथाशक्ति ।

वैश्य-स्वामिक-गर्भिणी-कपिलादोग्ध्री-होमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः । प्रायश्चित्तानि चतुर्गुणं मासिकव्रतं । अज्ञान-तस्तदर्थं । तदशक्तौ धेनुदानं विंशतिधेनुसंख्यकं । तदशक्तौ वराटकदानं षष्ठि-कार्षापणात्मकं । दक्षिणा तु विधेया यथाशक्ति ।

वैश्य-स्वामिक-गर्भिणी-कपिलादोग्ध्री-होमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृक-ज्ञानकृतवधः । प्रायश्चित्तानि द्विगुणं मासिकव्रतं । अज्ञानतस्तदर्थं । तदशक्तौ-धेनुदानं दशधेनुसंख्यकं । तदशक्तौ वराटकदानं त्रिंशत्कार्षापणात्मकं । दक्षिणा तु यथाशक्ति विधेया ।

शूद्र-स्वामिक-गर्भिणी-कपिलादोग्ध्री-होमधेनु-सुव्रतानां गवां ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-कर्तृकज्ञानकृतवधः । प्रायश्चित्तानि अष्टप्राजापत्यानि । अज्ञान-तस्तदर्थं । तदशक्तौ धेनुदानं अष्टधेनुसंख्यकं । तदशक्तौ वराटकदानं चतुर्विं-शति कार्षापणात्मकं । दक्षिणा तु विधेया यथाशक्ति ।

शूद्र-स्वामिक-गर्भिणी-कपिलादोग्ध्री-होमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृक-ज्ञानकृतवधः । प्रायश्चित्तानि चतुष्प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तदर्थं । तदशक्तौ-धेनुदानं चतुर्धेनुसंख्यकं । तदशक्तौ वराटकदानं द्वादशकार्षापणात्मकं । दक्षिणा तु यथाशक्ति विधेया ।

• ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाधमशूद्रस्वामिकगवीवधः । प्रायश्चित्तानि-प्राजापत्यद्वयं । अज्ञानतस्तदर्थं । तदशक्तौ धेनुदानं धेनुद्वयात्मकं । तदशक्तौ-वराटकदानं षट्कार्षापणसंख्याकं । दक्षिणा तु यथाशक्त्यनुष्ठेया ।

ज्ञानकृतशूद्रकर्तृकाधमशूद्रस्वामिकगवीवधः । प्रायश्चित्तानि प्राजापत्य-मेकं । अज्ञानतस्तदर्थं । तदशक्तौ धेनुदानं एकधेनुवात्मकं । तदशक्तौ-वराटकदानं त्रिकार्षापणात्मकं । दक्षिणा तु शक्त्यनुरूपा ।

अधमशूद्र-स्वामिक-गर्भिणी-कपिलादोग्ध्री-होमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मण-क्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः । प्रायश्चित्तानि चतुःप्राजापत्यानि । अज्ञानत-

स्तदहं । तदशक्तौ धेनुदानं चतुःसंख्यकधेन्यात्मकं । तदशक्तौ वराटकदानं-
द्वादशकार्षापणात्मकं । दक्षिणा तु यथाशक्ति विधेया ।

अधमशूद्र-स्वामिक-गर्भिणी-कपिलादोग्ध्री-होमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्र-
कर्तृकज्ञानकृतवधः । प्रायश्चित्तानि प्राजापत्यद्वयं, अज्ञानतस्तदहं । तदशक्तौ-
धेनुदानं धेनुद्वयात्मकं । तदशक्तौ वराटकदानं षट्कार्षापणात्मकं । दक्षिणा-
तु विधेया यथाशक्ति ।

ब्राह्मण-स्वामिकाया-गोरुत्पन्नमातृगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञान-
कृतवधः । प्रायश्चित्तानि त्रैमासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तदहं । तदशक्तौ-
धेनुदानं पञ्चधेनुसंख्यकं । तदशक्तौ वराटकदानं सपादद्वादशकार्षापणात्मकं,
सपादधेनुचतुष्टयसंकलनात् । दक्षिणा तु सपादत्रिकार्षापणात्मिका ।

ब्राह्मण-स्वामिकाया-गोर्गात्रमन्वितगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञान-
कृतवधः । प्रायश्चित्तानि त्रैमासिकव्रतपादद्वयं । अज्ञानतस्तदहं । स्त्री-
शूद्रबालवृद्धानामहं । तदशक्तौ धेनुदानं नवधेनुसंख्याकं । तदशक्तौ वराटक-
दानं सार्धपञ्चविंशतिकार्षापणात्मकं सार्धष्टधेनुसंकलनात् । दक्षिणा तु-
सार्धसप्तकार्षापणात्मिका ।

ब्राह्मण-स्वामिकाया-गोर्निष्पन्नसकलगात्रचैतन्यरहितगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रिय-
वैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः । प्रायश्चित्तानि त्रैमासिकव्रतपादत्रयं । अज्ञानत-
स्तदहं । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहं । चैतन्ययुक्तगर्भे कृत्स्नमेव प्रायश्चित्तं ।
तदशक्तौ धेनुदानं त्रयोदशधेनुसंख्यकं । तदशक्तौ वराटकदानं पादोनाष्ट-
त्रिंशत्कार्षापणात्मकं पादीनत्रयोदशधेनुसंकलनात् । दक्षिणा तु सपादे-
कादशकार्षापणात्मिका ।

क्षत्रियस्वामिकाया गोर्गात्रमन्वितगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञान-
कृतवधः । प्रायश्चित्तानि षाण्मासिकव्रतपादद्वयं । अज्ञानतस्तदहं ।
स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहं । तदशक्तौ धेनुदानं षड्धेनुसंख्याकं । तदशक्तौ-
वराटकदानं अष्टादशकार्षापणात्मकं । दक्षिणा तु यथाशक्ति विधेया ।

क्षत्रियस्वामिकाया-गोर्निष्पन्नसकलगात्रचैतन्यरहितगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रिय-
वैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः । प्रायश्चित्तानि षाण्मासिकव्रतपादत्रयं । अज्ञान-

तस्तदहं । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहं । चैतन्ययुक्तगर्भवधे कृत्स्नमेव प्रायश्चित्तं । तदशक्तौ धेनुदानं नवधेनुसंख्याकं । तदशक्तौ वराटकदानं समविंशतिकाषापणात्मकं । दक्षिणा तु यथाशक्ति विधेया ।

वैश्यस्वामिकाया गोरुत्पन्नमात्रगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृत-
वधः । प्रायश्चित्तानि द्विगुणमासव्रतस्य पादः । अज्ञानतस्तदहं तदशक्तौ-
धेनुदानं त्रिधेन्वात्मकं । तदशक्तौ वराटकदानं सार्द्धसप्तकाषापणात्मकं,
सार्द्धद्वयधेनुसङ्गलनात् । दक्षिणा तु यथाशक्ति विधेया ।

वैश्यस्वामिकाया गोगर्भसन्निगतगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृत-
वधः । प्रायश्चित्तानि — द्विगुणमासव्रतस्य पादद्वयं । अज्ञानतस्तदहं । स्त्री-
शूद्रबालवृद्धानामहं । तदशक्तौ धेनुदानं पञ्चधेनुसंख्याकं । तदशक्तौ वराटक-
दानं—पञ्चदशकाषापणात्मकं । दक्षिणा तु यथाशक्ति विधेया ।

वैश्यस्वामिकाया-गोर्निष्पन्नसकलगात्रचैतन्यरहितगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रिय-
वैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः । प्रायश्चित्तानि द्विगुणमासव्रतस्य पादत्रयं ।
अज्ञानतस्तदहं । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहं । तदशक्तौ धेनुदानं अष्टधेन्वात्मकं ।
तदशक्तौ वराटकदानं सार्द्धद्वविंशतिकाषापणात्मकं, सार्द्धसप्तधेनुसङ्गलनात् ।
दक्षिणा तु यथाशक्ति विधेया ।

शूद्रस्वामिकाया गोरुत्पन्नगर्भस्य अर्थात् गर्भवह्णदिनात्सावनमास-
हयानतिक्रान्तगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः । प्रायश्चित्तानि—
प्राजापत्यमेकं । अज्ञानतस्तदहं । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहं । तदशक्तौ धेनुदानं-
एकधेन्वात्मकं । तदशक्तौ वराटकदानं—त्रिकाषापणात्मकं । दक्षिणा तु-
यथाशक्ति विधेया ।

शूद्रस्वामिकाया-गोगर्भसन्निगतगर्भस्य अर्थात् मासद्वयोपरि सावन
मासहयानतिक्रान्तगात्राद्यवयोत्पन्नगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञान-
कृतवधः । प्रायश्चित्तानि प्राजापत्यद्वयं । अज्ञानतस्तदहं । स्त्रीशूद्रबाल-
वृद्धानामहं । तदशक्तौ धेनुदानं धेनुद्वयात्मकं । तदशक्तौ वराटकदानं-
षट्काषापणात्मकं । दक्षिणा तु यथाशक्ति विधेया ।

शूद्रस्वामिकाया-गोर्निष्पन्नसकलगात्रचैतन्यरहितगर्भस्य अर्थात् चतुर्थ-

मासोपरि सावणमासइयान्तिक्रान्तगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृत-
बधः । प्रायश्चित्तानि प्राजापत्यवधं । अज्ञानस्तदर्थं । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्थं ।
चैतन्ययुक्तगर्भवधे कृत्स्नमेव प्रायश्चित्तं । तदशक्नो धेनुदानं धेनुहयात्मकं ।
तदशक्नो वराटकदानं नवकार्षापणात्मकं । दक्षिणा तु यथाशक्ति विधेया ।

ब्राह्मणस्वामिकानामतिवृद्धातिकृपातिबालातिरोगिणीनां गवां ब्राह्मण-
क्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतबधः । प्रायश्चित्तानि— त्रैमासिकव्रतार्थं । अज्ञान-
तस्तदर्थं । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्थं, तदशक्नो धेनुदानं नवधेन्वात्मकं । तदशक्नो-
वराटकदानं,— सार्धपञ्चविंशतिकाषापणात्मकं, सार्धष्टधेनुसङ्कलनात् । दक्षिणा
तु सार्धसप्तकार्षापणात्मिका ।

क्षत्रियस्वामिकानामतिवृद्धातिकृपातिबालातिरोगिणीनां गवां ब्राह्मण
क्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतबधः । प्रायश्चित्तानि षाण्मासिकव्रतार्थं । अज्ञान-
तस्तदर्थं स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्थं, तदशक्नो धेनुदानं षड्धेन्वात्मकं । तदशक्नो-
वराटकदानं अष्टादशकार्षापणसंख्याकं । दक्षिणा तु यथाशक्ति विधेया ।

वैश्यस्वामिकानामतिवृद्धातिकृपातिबालातिरोगिणीनां गवां ब्राह्मण-
क्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतबधः । प्रायश्चित्तानि एकमासव्रतं । अज्ञानतस्तदर्थं-
स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्थं, तदशक्नो धेनुदानं पञ्चधेन्वात्मकं, तदशक्नो वराटक-
दानं पञ्चदशकार्षापणात्मकं । दक्षिणा तु यथाशक्ति प्रदेया ।

शूद्रस्वामिकानामतिवृद्धातिकृपातिबालातिरोगिणीनां गवां ब्राह्मणक्षत्रिय-
वैश्यकर्तृकज्ञानकृतबधः । प्रायश्चित्तानि प्राजापत्यवधं, अज्ञानतस्तदर्थं ।
स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्थं । तदशक्नो धेनुदानं धेनुहयात्मकं, तदशक्नो वराटक-
दानं षट्कार्षापणात्मकं । दक्षिणा तु यथाशक्ति प्रदेया ।

ब्राह्मणस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकप्रयत्ननिष्पन्न-
ज्ञानकृतबधः । प्रायश्चित्तानि द्विगुणत्रैमासिकव्रतं । अज्ञानतस्तदर्थं, स्त्रीशूद्र-
बालवृद्धानामर्थं । तदशक्नो धेनुदानं चतुस्त्रिंशद्धेनुसंख्याकं । तदशक्नो वराटक-
दानं द्विसप्ततिकाषापणात्मकं । दक्षिणा तु त्र्यध्वमहितविंशतिधेन्वात्मिका ।
तदशक्नो त्रिंशत्कार्षापणाः ।

क्षत्रियस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकप्रयत्ननिष्पन्न

ज्ञानकृतबधः । प्रायश्चित्तानि—द्विगुणस्वामिसिक्तव्रतं अज्ञानतस्तदर्हं । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हं, तदशक्तौ धेनुदानं चतुर्विंशतिधेनुत्वात्मकं, तदशक्तौ वराटकदानं द्विसप्ततिकाषापणात्मकं । दक्षिणा तु यथाशक्ति प्रदेया ।

वैश्यस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकैकप्रयत्नज्ञानकृतबधः । प्रायश्चित्तानि चतुर्गुणमासव्रतं । अज्ञानतस्तदर्हं, स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हं । तदशक्तौ धेनुदानं विंशतिधेनुसंख्याकं, तदशक्तौ वराटकदानं षष्टिकाषापणात्मकं । दक्षिणा तु यथाशक्ति विधेया ।

शूद्रस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकैकप्रयत्ननिष्पन्नज्ञानकृतबधः । प्रायश्चित्तानि अष्टप्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तदर्हं, स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हं । स्त्रीत्वाद्युभयधर्मवत्त्वे पादः । प्रयत्नभेदे प्रायश्चित्तावृत्तिः । तदशक्तौ धेनुदानं अष्टधेनुसंख्याकं । तदशक्तौ वराटकदानं—चतुर्विंशति काषापणात्मकं, दक्षिणा तु यथाशक्ति विधेया ॥

ज्ञानकृतबहुकर्तृकब्राह्मणस्वामिकैकगवीबधः । प्रायश्चित्तानि प्रत्येकं त्रैमासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तदर्हं, तदशक्तौ धेनुदानं पञ्चधेनुसंख्यकं । तदशक्तौ वराटकदानं सपादद्वादशकाषापणात्मकं सपादधेनुचतुष्टयसङ्कलनात् । दक्षिणा तु सपादत्रिकाषापणात्मिका ॥

ज्ञानकृतबहुकर्तृकक्षत्रियस्वामिकैकगवीबधः । प्रायश्चित्तानि प्रत्येकं द्विगुणमासव्रतपादः । अज्ञानतस्तदर्हं, तदशक्तौ धेनुदानं धेनुत्रयसंख्यकं । तदशक्तौ वराटकदानं, नवकाषापणात्मकं, दक्षिणा तु यथाशक्ति विधेया ।

ज्ञानकृतबहुकर्तृकवैश्यस्वामिकैकगवीबधः । प्रायश्चित्तानि प्रत्येकं द्विगुणमासव्रतपादः । अज्ञानतस्तदर्हं, तदशक्तौ धेनुदानं धेनुत्रयसंख्यकं । तदशक्तौ वराटकदानं सार्धसप्तकाषापणात्मकं, सार्धधेनुद्वयसंकलनात् । दक्षिणा तु यथाशक्ति विधेया ।

ज्ञानकृतबहुकर्तृकशूद्रस्वामिकैकगवीबधः । प्रायश्चित्तानि प्रत्येकं प्राजापत्यं । अज्ञानतस्तदर्हं, तदशक्तौ धेनुदानं एकधेनुत्वात्मकं । तदशक्तौ वराटकदानं त्रिकाषापणात्मकं । दक्षिणा तु यथाशक्ति विधेया ।

हाश्यामेकगवीबधः । प्रायश्चित्तानि, यत्-यत्-स्वामिकाया गोबधे यत्-

यत् प्रायश्चित्तमुक्तं प्रत्येकं सम्पूर्णं तत्तत् प्रायश्चित्तं । शास्त्रात्मिकप्रत्यक्षमिष्य-
बहुगवीबधः । प्रायश्चित्तानि यद्यत्स्वामिकाया गोर्बधे यत् यत् प्रायश्चित्त-
प्रत्येकं तत्तत् हेतुस्थं ।

एकप्रयत्नमिष्यबहुकर्तृकबहुगवीबधः । प्रायश्चित्तानि प्रत्येकं तत्तद्बोधोक्त-
व्रतदिपादप्रायश्चित्तावृत्तिः ।

ज्ञानकृतब्राह्मण-क्षत्रियवैश्यकर्तृकब्राह्मणस्वामिकदिहायनगवीबधः । प्राय-
श्चित्तानि—त्रैमासिकव्रतपादः अज्ञानतस्तदर्थं । स्त्रीशूद्रबालहृदयानामर्थं ।
तदशक्तौ धेनुदानं पञ्चधेनुसंख्यकं । तदशक्तौ वराटकदानं—सपादद्वादश-
कार्षापणात्मकं सपादधेनुचतुष्टयसङ्कलनात् । दक्षिणा तु सपादत्रिकार्षा-
पणात्मिका ।

ज्ञानकृतब्राह्मण-क्षत्रियवैश्यकर्तृकब्राह्मणस्वामिकदिहायनगवीबधः । प्राय-
श्चित्तानि त्रैमासिकव्रतार्हं । अज्ञानतस्तदर्थं । स्त्रीशूद्रबालहृदयानामर्थं । तदशक्तौ-
धेनुदानं नवधेनुसंख्याकं । तदशक्तौ वराटकदानं सार्हपञ्चविंशतिकार्षा-
पणात्मकं, सार्हाष्टधेनुसङ्कलनात् । दक्षिणा तु सार्हसप्तकार्षापणात्मिका ।

ज्ञानकृतब्राह्मण-क्षत्रियवैश्यकर्तृकब्राह्मणस्वामिकदिहायनगवीबधः ।
प्रायश्चित्तानि षास्त्रात्मिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तदर्थं । स्त्रीशूद्रबालहृदयाना-
मर्थं । तदशक्तौ धेनुदानं—त्रयोदशधेनुसंख्यकं । तदशक्तौ वराटकदानं,
सपादाष्टविंशत्कार्षापणात्मकं, पादोनत्रयोदशधेनुसङ्कलानात् । दक्षिणा तु-
सपादेकादशकार्षापणात्मिका ।

ज्ञानकृतब्राह्मण-क्षत्रियवैश्यकर्तृकक्षत्रियस्वामिकदिहायनगवीबधः । प्राय-
श्चित्तानि षास्त्रात्मिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तदर्थं । स्त्रीशूद्रबालहृदयानामर्थं ।
तदशक्तौ धेनुदानं धेनुत्रयसंख्यकं । तदशक्तौ वराटकदानं नवकार्षापणात्मकं ।
दक्षिणा तु यथाशक्ति विधेया ।

ज्ञानकृतब्राह्मण-क्षत्रियवैश्यकर्तृकक्षत्रियस्वामिकदिहायनगवीबधः । प्राय-
श्चित्तानि षास्त्रात्मिकव्रतपादद्वयं । अज्ञानतस्तदर्थं । स्त्रीशूद्रबालहृदयानामर्थं ।
तदशक्तौ धेनुदानं—षट्धेनुसंख्यकं । तदशक्तौ वराटकदानं अष्टादशकार्षा-
पणात्मकं । दक्षिणा तु यथाशक्ति विधेया ।

ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकक्षत्रियस्वामिकक्षत्रिहायणगवीबधः । प्रायश्चित्तानि—पादग्यूनषाण्मासिकव्रतं । अज्ञानतस्तदहं । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहं । तदशक्तौ धेनुदानं नवधेनुसंख्यकं । तदशक्तौ वराटकदानं-सप्तविंशतिकार्षापणात्मकं । दक्षिणा तु यथाशक्ति विधेया ।

ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकवैश्यस्वामिकैकहायणगवीबधः । प्रायश्चित्तानि मासैकव्रताहं । अज्ञानतस्तदहं । तदशक्तौ धेनुदानं—धेनुत्रयसंख्यकं । तदशक्तौ वराटकदानं सार्द्धसप्तकार्षापणात्मकं, सार्द्धधेनुद्वयसंकलनात् । दक्षिणा तु यथाशक्ति विधेया ।

ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकवैश्यस्वामिकद्विहायणगवीबधः । प्रायश्चित्तानि मासव्रतं । अज्ञानतस्तदहं । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहं । तदशक्तौ धेनुदानं-पञ्चधेनुसंख्यकं । तदशक्तौ वराटकदानं पञ्चकार्षापणात्मकं, दक्षिणा तु यथाशक्ति विधेया ।

ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकवैश्यस्वामिकत्रिहायणगवीबधः । प्रायश्चित्तानि पादोनं द्विगुणमासव्रतं । अज्ञानतस्तदहं । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहं । तदशक्तौ धेनुदानं अष्टधेनुसंख्यकं । तदशक्तौ वराटकदानं—सार्द्धद्वाविंशतिकार्षापणात्मकं, सार्द्धसप्तधेनुसंकलनात् । दक्षिणा तु यथाशक्ति विधेया ।

ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकशूद्रस्वामिकैकहायणगवीबधः । प्रायश्चित्तानि प्राजापत्यमेकं । अज्ञानतस्तदहं । तदशक्तौ धेनुदानं—एकधेनुसंख्यकं । तदशक्तौ वराटकदानं त्रिकार्षापणात्मकं । दक्षिणा तु यथाशक्ति विधेया ।

• ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकशूद्रस्वामिकद्विहायणगवीबधः । प्रायश्चित्तानि—प्राजापत्यद्वयं । अज्ञानतस्तदहं । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहं । तदशक्तौ-धेनुदानं धेनुद्वयसंख्यकं । तदशक्तौ वराटकदानं षट्कार्षापणात्मकं । दक्षिणा-तु यथाशक्ति विधेया ।

ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकशूद्रस्वामिकत्रिहायणगवीबधः । प्रायश्चित्तानि प्राजापत्यत्रयं । अज्ञानतस्तदहं । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहं । तदशक्तौ-धेनुदानं—धेनुत्रयसंख्यकं । तदशक्तौ वराटकदानं नवकार्षापणात्मकं । दक्षिणा तु यथाशक्ति विधेया ।

क्षीणाया गोरक्षीणत्वभ्रमेणाहारप्रचारनिर्गमरोधनिमित्तबधः । प्रायश्चित्तानि प्राजापत्यपादः । तदशक्ती धेनुदानं एकधेनुसंख्यकं । तदशक्ती-वराटकदानं त्रिकार्षापणात्मकं धेनुपादसङ्कलनात् । दक्षिणा तु यथाशक्ति-विधेया ।

क्षैण्यज्ञाने प्रायिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्य चान्द्रायणपादः । इदं तु सर्वस्वामिकायाः सर्ववयस्काया गोः सर्वकर्त्तृकबधे बोद्धव्यं । तदशक्ती धेनुदानं-धेनुद्वयसंख्यकं । तदशक्ती वराटकदानं पादोर्ध्वानपञ्चकार्षापणात्मकं, पादा-र्ध्वानधेनुद्वयसङ्कलनात् । दक्षिणा तु यथाशक्ति विधेया ।

क्षीणाया गोरक्षीणत्वभ्रमेणाकालबन्धनायथाबन्धननिमित्तबधः । प्रायश्चित्तानि प्राजापत्यपादद्वयं । तदशक्ती धेनुदानं एकधेनुसंख्यकं । तदशक्ती-वराटकदानं सार्धैककार्षापणात्मकं, धेनुर्वैसङ्कलनात् । दक्षिणा तु यथाशक्ति-विधेया ।

क्षैण्यज्ञाने तु प्रायिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्य चान्द्रायणपादद्वयं । एतदपि-सर्वस्वामिकाया सर्ववयस्काया गोः सर्वकर्त्तृकबधे बोद्धव्यं । तदशक्ती धेनुदानं-चतुर्धेनुसंख्यकं । तदशक्ती वराटकदानं पादोर्ध्वानकादशकार्षापणात्मकं,-पादोर्ध्वानधेनुचतुष्टयसङ्कलनात् । दक्षिणा तु यथाशक्ति विधेया ।

क्षीणाया गोरक्षीणत्वभ्रमेण हनशकटादियोजननिमित्तबधः । प्रायश्चित्तानि प्राजापत्यपादत्रयं । तदशक्ती धेनुदानं एकधेनुसंख्यकं । तदशक्ती-वराटकदानं पादोर्ध्वानद्विकार्षापणात्मकं, पादोर्ध्वानधेनुसङ्कलनात् । दक्षिणा तु-यथाशक्ति विधेया ।

क्षैण्यज्ञाने तु चान्द्रायणपादत्रयं । तदशक्ती धेनुदानं षड्धेनुसंख्यकं । तदशक्ती वराटकदानं चतुर्दशपणसहितषोडशकार्षापणात्मकं । दक्षिणा तु-यथाशक्ति विधेया ।

क्षीणाया गोरक्षीणत्वभ्रमेण कृपावटादिषु भयादिना निपातनेन शास्त्रीय-दण्डनिपातनेन च बधः । प्रायश्चित्तानि प्राजापत्यं, तदशक्ती धेनुदानं-एकधेनुसंख्यकं । तदशक्ती वराटकदानं । क्षैण्यज्ञाने प्रायिकमरणं ज्ञात्वा-प्रवृत्तस्य चान्द्रायणं । एतदपि सर्वस्वामिकादिविषयं । यद्यत्स्वामिक-

यद्यत्कर्त्तृकयद्यद्गवीबधे यद्यत्प्रायश्चित्तसुक्तं अप्रवृत्तप्रवर्त्तकरूपप्रयो-
जकस्य तत्प्रायश्चित्तस्य पादत्रयं । प्रवृत्तप्रवर्त्तकरूपप्रयोजकस्य पादद्वयं ।
स्वल्पप्रवृत्तकृपापानुग्राहकस्य पादत्रयं । बधाप्रतिरीधकरूपानुग्राहकस्य पाद-
द्वयं । तदशक्नो धेनुदानं—अष्टधेनुसंख्यकं । तदशक्नो वराटकदानं, सार्द्धहा-
विंशतिकापार्षाणाम्कं सार्द्धसप्तधेनुसङ्कलनात् । दक्षिणा तु यथाशक्ति विधेया ।

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्त्तृकशूद्रेतरस्वामिकगवापालननिमित्तबधः । प्राय-
श्चित्तानि सेतिकर्त्तव्यताकप्राजापत्यं । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हं । तदशक्नो-
धेनुदानं धेनुद्वयात्मकं । तदशक्नो वराटकदानं षट्कार्पापणात्मकं ।
दक्षिणा तु एकवृषभसहितैकधेन्वात्मिका । अशक्नो षट्कार्पापणाः । इति,
कर्त्तव्यता तु पूर्वतः प्रदर्शितम् ।

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्त्तृकशूद्रस्वामिकगवापालननिमित्तबधः । प्रायश्चि-
त्तानि प्राजापत्यद्वयं । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हं । तदशक्नो धेनुदानं धेनुद्वय-
संख्यकं । तदशक्नो वराटकदानं षट्कार्पापणात्मकं । दक्षिणा तु यथाशक्ति-
विधेया ।

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्त्तृकशूद्रेतरस्वामिकाप्राप्तदम्यावस्यगोवत्सापालन-
निमित्तबधः । अप्राप्तदम्यावस्या तु त्रिहायणपर्यन्तं । प्रायश्चित्तानि सेति-
कर्त्तव्यताकप्राजापत्यपादः । तदशक्नो धेनुदानं एकधेनुसंख्यकं । तदशक्नो-
वराटकदानं सार्द्धकार्पापणात्मकं । दक्षिणा तु सार्द्धकार्पापणात्मिका ।

उत्सृष्टवृषवत्तत्पर्योर्बधः । प्रायश्चित्तानि भृतपूर्वस्वामिकगवीबध-
प्रायश्चित्तद्विगुणं । पूर्वास्वाम्यज्ञाने ब्राह्मणस्वामिकगवीबधद्विगुणप्रायश्चित्तं ।

गवां शृङ्गभङ्गास्थिभङ्गचर्मनिर्भावनलाङ्गूलच्छेदनं । प्रायश्चित्तानि दश-
रात्रं बज्रव्रतं । मामार्हयवपानं, प्राजापत्यं वा । तदशक्नो धेनुदानं एक-
धेनुसंख्यकं । तदशक्नो वराटकदानं त्रिकार्षापणात्मकं । दक्षिणा तु यथा-
शक्ति विधेया । बज्रव्रतं प्राक् प्रदर्शितं ।

शृङ्गभङ्गादिना वस्त्रासाभ्यन्तरे गोर्मरुणे अन्यूनं बधप्रायश्चित्तं करणीयं ।

गुरुणा भासेन वा तेन प्रायश्चित्तेन शृङ्गभङ्गादिप्रायश्चित्तसिद्धिः । वस्त्रा-
सोत्तरमरुणे शृङ्गभङ्गादिप्रायश्चित्तमात्रेण कर्त्तव्यं ।

गवां मुष्कमोषः । प्रायश्चित्तानि यत्कर्तृक-यत्स्वामिक-गोबधे यत्-
प्रायश्चित्तमुक्तं तत्कर्तृकतत्स्वामिकगोमुष्कमोषे तत्प्रायश्चित्तं स्मृत्युल्लिङ्ग-
च्छेदयितुं स्वत्वाभिधानात् । अत्र प्रयोजकभेदसार्धं पादोनच ।

वृषस्य स्वयं ब्राह्मणकर्तृकहलशकटादियोजनं । प्रायश्चित्तानि प्राजा-
पत्यहयं । तदशक्नो धेनुदानं धेनुहयसंख्यकं ।

योषिदगवां ब्राह्मणकर्तृकहलशकटादियोजनं,—प्रायश्चित्तानि, प्राजापत्य-
चतुष्टयं । ब्राह्मणेतरेषां प्राजापत्यहयं । तदशक्नो धेनुदानं धेनुचतुष्टय-
संख्यकं । तदशक्नो वराटकदानं द्वादश—कार्षापणात्मकं । दक्षिणा तु
यथाशक्ति विधेया ।

उत्सृष्टवृषस्य कपिलायाश्च ब्राह्मणकर्तृकहलशकटादियोजनं प्राय-
श्चित्तानि—यतिचान्द्रायणहयं । ब्राह्मणेतरेषां यतिचान्द्रायणकं । तदशक्नो-
धेनुदानं—सार्धसप्तधेत्वसम्भवात् षट्धेनुदानं । तदशक्नो वराटकदानं ।
सार्धद्वाविंशतिकार्षापणात्मकं । दक्षिणा तु यथाशक्ति विधेया ।

गोमांसखादके गोविक्रयविनिमयादिः । प्रायश्चित्तानि, विक्रयादिमात्रे-
ऽज्ञानकृततत्तत्स्वामिकगोवधप्रायश्चित्तार्धं । गोमांसखादककर्तृकतद्गोबधे-
तु अज्ञानकृततत्तत्कर्तृकतत्तत्स्वामिकगोवधोक्तं सम्पूर्णप्रायश्चित्तं । इति गोबध-
प्रायश्चित्तव्यवस्था ।

सौकर्याय महापातकादिसकलपापावशेषे तत्तत्पापप्रायश्चित्तप्रमाणानु-
गतव्यवस्थाप्रदर्शनस्य मनःस्थितेऽपि ग्रन्थगौरवमिमा परिहृतमेतदत्रैव । रीत्या-
नया ग्रन्थेऽत्र भविष्यत्स्मृत्युल्लिङ्गितपापप्रायश्चित्तोद्बोधकप्रमाणव्रातसामर्थ्यवलाद्दृ-
शीया व्यवस्थेतादृशी परतः । इति ।

अथ क्षत्रियाबधप्रायश्चित्तं ।

यथा—मनुराह तद्विषये,—

“तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य बधे स्मृतः ।

वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्थे शूद्रे क्षेयस्तु षोडशः ॥

अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।
 वृषभैकसहस्रा गां दद्याच्छुद्धार्थमात्मनः ॥
 त्राब्दं चरेद्वा नियतो जटौ स ब्रह्मणो व्रतं ।
 वसन्दूरतरे ग्रामाद्बृक्षमूले निक्षेपनः ॥
 एतदेव चरेद्ब्रह्मं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ।
 ग्रामाप्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्याद्वैकशतं गवां ॥
 एतदेव व्रतं कृच्छ्रं षण्मासान् शूद्राश्च चरेत् ।
 वृषभैकादश वापि दद्याद्विप्राय गाः मिताः” ॥

“एकशतं एकाधिकशतमित्यर्थः । ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्य श्वशरोध्वज-
 धारणादिसर्वाङ्गोपेतस्य द्वादशवार्षिकस्य यज्ञतुर्याऽंशस्त्रिणि वर्षाणि प्रायश्चित्त-
 तद्वृत्तस्थक्षत्रियवधे कामकृते कार्यं, एवं वृत्तस्थवैश्यवधे सार्धवार्षिकं, वृत्तस्थ-
 शूद्रवधे च नवमासिकमिति । वृत्तस्थपदमत्र निर्गुणोत्तरपरं । अकामतो-
 वृत्तस्थक्षत्रियवधे वृषभाधिकगोसहस्रदानं त्रैवार्षिकब्रह्महत्याव्रतं वा । ननु-
 त्रैवार्षिकव्रतं पञ्चचत्वारिंशद्वेनवः । अतः कथं विषमश्रित्योरिच्छाविकल्पः ।
 न च गोमूल्याद्देनुमूल्यं त्रिगुणेनाधिकं तथात्यल्पन्तवैषम्या “हेनं दद्याद्दशायवा”
 इति याज्ञवल्क्याच्च, कथञ्च कामतस्त्रैवार्षिकोक्तेरकामतोऽपि त्रैवार्षिकं तदर्थ-
 स्त्रैष युक्तत्वात्, सत्यं, व्यवस्थितविकल्पोऽयं, अतिविपुलधनस्य गोसहस्रदानं,
 निर्धनस्य त्रैवार्षिकं ।

अतएव भविष्ये ब्रह्मवधे महादेवपादैरुक्तं,—

“द्रव्यतश्च विशेषेण शक्तिं वीक्ष्य महामते ! ।
 द्रव्यतश्च यदाशक्तस्तदा तस्य तपो भवेत् ॥
 वेदाभ्यासविहीनो वै धनवानग्निवर्जितः ।
 प्रायश्चित्तं तदा कुर्यादिदं पापविशुद्ध्यै ।
 धनं वा जीवनायालं गृहं वासपरिच्छदं” ॥ इति ।

अतएवात्ममितसुवर्चदानं द्वादशवार्षिकवैकल्पिकमुक्तं ।

ब्रह्मवधे याज्ञवल्क्येन, यथा,—

“आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद्विप्राय तुष्टिकृतं” ।

इत्यतएव व्रतान्ते दक्षिणायां गोसहस्रदानं विपुलधनविषयमेव” ।

यथा शङ्खलिखितौ ।

“अमतिपूर्वकं चतुर्षु वर्णेषु प्रमाप्य द्वादशवत्सरान् षट्त्रिंशेकम् ।
व्रतान्यादिशिक्षेष्वाप्तान्ते गोसहस्रं ततोऽर्धं, तस्यार्धमस्यार्धं दद्यात् सर्वेषामनु-
पूर्वेण षट्त्रिंशेकश्चेति, अत्यन्तसगुणक्षत्रियादिविषयं । कामतस्तु क्षत्रियवधे-
श्वशिरोध्वजादिसर्वाङ्गोपेतं त्रैवार्षिकव्रतं ।

अकामतस्तु जटितग्रामदूरनिवासित्वमुच्चमूलनिकेतनत्वश्चतिरिक्तश्व-
शिरोध्वजधारणादिसर्वाङ्गरहितं त्रैवार्षिकव्रतं कुर्यात् । अथवा वैरनिर्या-
तनार्थिना गोसहस्रदानं कार्यं । वैरनिर्यातनं जन्मान्तरेऽसौ तमवश्यं हन्ति-
गोसहस्रादिप्रायश्चित्तकृते तु हन्तासौ जन्मान्तरेण हन्यते । अतो वैरनिर्यातनं-
न भवतीत्यर्थः । यथाऽङ्गापस्तम्बोऽत्र “क्षत्रियं हत्वा गत्रां सहस्रं वैरनिर्या-
तनार्थं दद्यात्, गतं वैश्यं दश शूद्रमिति उपभयात्त्राधिकः ।”

विशेषम्—ह याज्ञवल्क्यः,—

“योगस्यक्षत्रविड्घाते चरेद्ब्रह्महणोव्रतं ।

गर्भहा च यथा वर्णं तथात्रेयीनिसूदनः” ।

तथाच यमः,—

“हत्वा सवनगं वैश्यं राजन्यमपि दीक्षितं ।

हत्वा तु ब्रह्महण्येव तथात्रेयीं च ब्राह्मणीं” ॥

एतेन यज्ञस्यक्षत्रियवैश्ययोः सम्पूर्णप्रायश्चित्तं व्यस्थितं । तदेव द्विगुणं ।
नृपतिक्षत्रियवधे यथाह विष्णुः, “नृपतिवधे व्रतमेव द्विगुणं कुर्यादिति ।”

यथाच ब्रह्मपुराणे,—

“यज्ञसंस्थौ तु पितरो राजानञ्चाप्यनागसं ।

हत्वा चरेद्ब्रतं तप्तु चतुर्विंशतिवत्सरान्” ॥

यज्ञसंख्यौ क्षत्रियवैश्यौ पितरौ च ।

तथापस्तम्बः,—

“निपात्य क्षत्रियश्चैव त्रिभिः कृच्छैर्विशुद्ध्यति ।

वैश्यहत्यां तु संप्राप्य कथञ्चित् काममोहितः ॥

कृच्छ्रातिकृच्छ्रे कुर्वीत स नरः संयतेन्द्रियः ।

कुर्याच्छूद्रबधं प्राप्य तप्तकृच्छ्रं समाहितः” ॥

तथा शातातपः,—

“राजन्यवैश्यशूद्राणां षट्त्रिण्येकं चरेद्बधे ।

वर्षाणि ब्रह्मचर्यञ्च विशुद्ध्यर्थं क्रमेण तु” ॥

एवमादीन्यन्यान्मुक्तर्षापकर्षप्रतिपादकवचनानि ब्राह्मणादिजातत्वहस्त-
स्थत्ववेदान्यादियुक्तत्वायुक्तत्वकामाकामकृतत्वव्यवस्थया व्याख्येयानि । एतच्च-
सर्वर्षोत्तमवर्णकृतक्षत्रियादिबधविषयं ।

अधमवर्णकृते तु,—

“अधमानान्तु वर्णानामुत्कृष्टहने गुह ! ।

दोषो गुरुतरो ज्ञेयः क्षत्रादीनां न संशयः” ॥

इति भविष्यपुराणवचनादुत्तमोत्तमक्रमेणाधमाधमानां द्वैगुण्यादिक-
मूहनीयं ।

कामकृते क्षत्रियबधे त्रैवार्षिकं महाव्रतं, तदशक्नो पञ्चचत्वरिंशधेनवो-
देयाः । तथा कृते वैश्यबधे सार्धवार्षिकं, तदशक्नो त्रयोविंशतिधेनवः, तथा-
शूद्रबधे नवमासिकं, तदशक्नो द्वादशधेनवो देयाः, तन्मूल्यं वा । बालवृद्ध-
स्त्रीणामर्धं देयमिति । इत्येतत् शूलपाणिप्रभृतिधर्मशास्त्रनिबन्धकर्तृमतं ।

इति क्षत्रियादिबधप्रायश्चित्तविवेचनं ।

अथ प्रतिलोमजादिबधप्रायश्चित्तविचारः ।

तत्र प्रायश्चित्तविवेके, याज्ञवल्करः,—

“चान्द्रायणं चरेत् सर्वानपकृष्टान्निहत्य तु ।

शूद्रोऽधिकारहीनोऽपि मासेनानेन शुध्यति” ॥

अपकृष्टाः प्रतिलोमजाः मागधा अयोगवादयः । एतच्च ज्ञानतः सर्वेषा-
मन्योन्यापकृष्टबधे बुद्धिपूर्वके चान्द्रायणमिति, शङ्खलिखितवचनात् ।

अमतिपूर्वकबधे त्वङ्गिराः,—

“रन्धान्याजानां गमने भोजने संप्रमापणे ।

पराकीर्ण विशुद्धिः स्यादित्याङ्गिरसभाषितम्” ॥

एतच्च सर्ववर्णसाधारणमिति ।

अतएव,—

“शूद्रोऽधिकारहीनोऽपि मासेनानेन शुध्यति” ।

इत्युक्तं, अन्यजासु रजकनटादयो मनूक्ताः । अन्यजागमने च रेतःसेकात्-
पूर्वं ज्ञेयं । भोजने च सकृत् ज्ञानत इति प्रसङ्गादागतमिदं ।

तथाच—पण्डितसर्वस्वे विशेषोऽत्र,—

तथा,—

“चण्डालो निहतः कश्चित् ब्राह्मणेन कथञ्चन ।

अहोरात्रोपवासेन प्राणायामेन शुध्यति” ॥

प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं गोदयञ्चापि दक्षिणां ।

क्षत्रियेणापि वैश्येन शूद्रेणैवेतरेण च ।

चण्डाले निधनं प्राप्ते कृच्छ्राद्धेन विशुध्यति” ॥

इति प्रतिलोमजादिबधप्रायश्चित्तविवेचनम् ।

अथ स्त्रोबधप्रायश्चित्त विचारः—

तत्र ब्रह्महत्यागुह्यौ हारीतः,—

“षड्वर्षाणि राजन्ये, त्रीणि वैश्ये, एकं शूद्रे, क्षत्रियवद्ब्राह्मणीषु, वैश्यवत्-

अत्रियासु, शूद्रवदितरासु ; तेन ब्राह्मणीबधे षाड्वार्षिकं महाव्रतं, अत्रिया-
बधे त्रैवार्षिकं, वैश्याबधे शूद्राबधे वार्षिकं ।”

तथाच यमः,—

“हत्वा सवनगं वैश्यं राजन्यं वापि दौक्षितं ।

हत्वा तु ब्रह्महत्यैव तथात्त्रैयीं च ब्राह्मणी” ॥

“आहितान्निपत्रां ब्राह्मण्यां, तथात्रैयीं च ब्राह्मण्यां संपूर्णमेवं ब्रह्महत्या-
प्रायश्चित्तमाहाङ्गिराः,—

“आहितान्नेर्हिजाग्रस्य हत्वा पत्नीमनिन्दितां ।

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीघ्नस्तथैव च” ॥

“आत्रेयी चात्रिगोत्रा ऋतुस्नाता गर्भिणी चोच्यते प्रागेवोक्तं । यत्र-
यहर्णात्रेयी तत्र तद्वर्णबधोक्तं प्रायश्चित्तं कार्यं । कञ्जीकरोति याज्ञवल्क्येण-
विवरणमेतत् ;—”

“यागस्यक्षत्रविड्घाते चरेद्ब्रह्महणो व्रतं ।

गर्भहा च यथावर्णं तथात्रेयीनिमूदनः” ॥

एतेन ब्राह्मणीबधे षाड्वार्षिकव्रतं । तदशक्तो धेनूनां नवतिर्देया,
अत्रियाबधे तु त्रैवार्षिकं, अशक्तो पञ्चचत्वारिंशद्देनवो देयाः । वैश्याशूद्राबधे-
वार्षिकं, तदशक्ती पञ्चदशधेनवः तन्मूल्यं वा, एतच्च कामतोऽकामतस्तदर्थं ।
एतच्चोत्तमवर्णेन समवर्णेन च करणीयं । अधमेन तु उत्तमवर्णाया द्विगुणादिकं-
कार्यं । स्त्रीबालहृद्धानामर्धं । कामतो गुणहीनब्राह्मणपत्नीमात्रबधे शूद्रे-
सम्बतृसरं । दृषभेकादशा गाश्च दद्यादित्यभिधायान्न गौतमः । अनात्रैय्याश्चैव-
मिति अत्र गोदानमुत्कृष्टधेनुरूपं वेदितव्यं । दृषभदानञ्च गोदानाधिकफल-
मित्यन्यत्र दर्शितं । इति महामहोपाध्याय शूलपाणिमतं ।

विशेषमाहुः काङ्गुमिश्राः—प्रायश्चित्तमनोहरे । यथा याज्ञवल्क्यः,—

“अप्रदुष्टां स्त्रियं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ।

अकामतः स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणौ द्विगुणं चरेत् ।
कामतो द्विगुणं प्रोक्तं प्रदुष्टायां न किञ्चन” ॥

न किञ्चनेत्यनेन स्त्रियाप्रायश्चित्तमुक्तं । न तु सर्वथा प्रायश्चित्ताभावः ।
वैश्यवदिति वैश्यबधप्रायश्चित्तं । वशिष्ठः,—

“अनात्रेयीं राजन्यहिंसायां राजन्यां, वैश्यहिंसायां वैश्यां, शूद्रहिंसायां-
शूद्रां हत्वा सम्बत्सरं वार्षिकं व्रतं चरेदित्यध्याहारः । तथा यमः,—

“क्रोधादुक्ता ह्यगम्यत्वं स्वभार्यायां नरः क्वचित् ।
प्रायश्चित्तं चरेत् कृच्छ्रं तस्य पापविशुद्ध्यै” ॥

इति स्त्रीबधप्रायश्चित्तविवेचनं ॥

अथ व्यभिचरितस्त्रीबधप्रायश्चित्तविचारः ।

तत्र याज्ञवल्करः,—

“अप्रदुष्टां स्त्रियं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत्” । इति ।

प्रकर्षेण दुष्टा प्रदुष्टा या न भवति असावप्रदुष्टा । सकृत्सर्वण्यभ्यभि-
चरितेत्यर्थः । न तु अदुष्टा तत्र बहुतरप्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् ।

यत्पुनर्हहस्यतिनोक्तं,—

“अदुष्टाञ्च स्त्रियं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत्” । इति ।

तदधमब्राह्मणीबधविषयमिति । ततः सकृत् सर्वण्यभ्यभिचरितब्राह्मणी-
बधे शूद्रहत्याव्रतं धार्मिकं कार्यं, क्षत्रियादिसूत्रीणां बधे तु एतदेव
पादहीनं कुर्यात्, एतच्चाकामतः, कामतो वार्षिकादि” । भूयोव्यभि-
चरिताया—अधमवर्ण्यभ्यभिचरितायाश्च बधे मनुः,—

“जीनकार्मुकवस्तादौन् पृथक्दद्याद्विशुद्ध्यै ।

चतुर्णामपि वर्णानां नारीं हत्वानवस्थिताम्” ॥

तथा याज्ञवल्करः,—

“दुर्वृत्तब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रयोषाः प्रमापयतु ।

दृष्टिं धनुर्वस्तमविं क्रमादद्याद्विशुद्धये” ॥

“अनवस्थिता-दुर्वृत्ता-दुश्चारिणीबधे द्वागमविं जीनं सकामुकमिति-
जावालिबचनात्, जीनं चर्मपटं दृष्टिरपि कार्मुकं धनुः । वस्तः द्वागः-
अविर्मेधः एतदकामतः, कामतस्त्वेतदेव द्विगुणं ।

तथा व्यासः,—

“अकामतः स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणीं वैश्यवच्चरेत् ।

कामतो द्विगुणं प्रोक्तं प्रदुष्टायां न किञ्चन” ॥

“एतच्चोत्तमवर्णव्यभिचरिताविषयं चण्डालादिदुष्टायामित्यर्थः । अतः-
सक्तत् सवनव्यभिचरितब्राह्मणीबधे ब्राह्मणस्याकामतः पाश्चात्तिकव्रतं,
तदशक्तौ अष्टौ धेनवः तन्मूल्यं वा । बालहृत्तानामर्द्धादिकं प्रयोजकादीनां-
पादपादहानिः” इति शूलपाण्यादिविवेकः ।

इति व्यभिचरितस्त्रीबधप्रायश्चित्तविवेचनं ।

अथ गर्भबधप्रायश्चित्तविचारः ।

यथा प्रायश्चित्तविवेके,—“तत्र पुंस्त्वेन ज्ञाते पुरुषबधप्रायश्चित्तं, स्त्रीत्वेन-
ज्ञाते स्त्रीबधप्रायश्चित्तं, अविज्ञाते तु पुंभधप्रायश्चित्तमाह मनुः,—

“हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतचरेत् ।

राजन्यवैश्यौ चेज्यानावात्रेयीमेव च स्त्रियं” ॥

“एतदेवेति ब्रह्महत्याव्रतमित्यर्थः, ब्राह्मणगर्भविषयमिदं तस्यैव प्रकृतत्वात् ।
अत्रियादिगर्भबधे तु यद्वर्णगर्भस्तद्वधप्रायश्चित्तं कार्यं ।

यथा याज्ञवल्करः,—

“यागस्थक्षत्रविड्घाते चरेद्ब्रह्महणो व्रतं ।

गर्भहा च यथावर्णं तथात्रेयीनिसूदकः” ॥

अतपदोपादानात् ज्ञानत इदं, अज्ञानतस्तदर्थं । तेन ज्ञानज्ञते ब्राह्मण-
गर्भबधे द्वादशवार्षिकं ।

अत्रियगर्भबधे त्रैवार्षिकं । वैश्यगर्भबधे सार्धवार्षिकं । शूद्रगर्भबधे नव-
मासिकं । धेनुसंकलनमप्यूहनीयं । इति महामहोपाध्यायशूलपाणिः ।
तथा गर्भिणीगर्भविमोचनप्रायश्चित्तं पण्डितसर्वस्वे,—

“मृतगर्भस्य संस्कर्त्ता अतिकृच्छ्रं समाचरेत् ।

अन्यस्तु कृच्छ्रद्वितयं कृच्छ्रैकं दाहवाहकाः” ॥

अन्यस्तु पत्युरन्य इति ।

इति गर्भबधप्रायश्चित्तविवेचनं ।

अथ गजाश्वादिबधप्रायश्चित्तविचारः ।

“यद्यपि गजाश्वादिबधः संकरीकरणपापमिदं, तथापि हिंसासाजात्या-
दुपपातकप्रकरणे एतत् प्रायश्चित्तं निरूप्यते, तत्र सामान्यतः पशुवर्ते प्राजा-
पत्यमाह, हारीतः,—

“तथा पशुवर्ते प्राजापत्यं व्रथेति ग्रहणाद् यागाद्यर्थं प्रायश्चित्ताभावः-
हिंसायां दानस्य मुख्यप्रायश्चित्तत्वात्” । दाने विशेषमाह मनुः,—

“वासौ दद्यात् हयं हत्वा पञ्चनीलान् वृषान् गजं ।

अजमेषावनडाहं खरं हत्वैकहायनं” ॥

अजमेषखरान् हत्वा एकहायनं वृषं दद्यादित्यर्थः । यस्तु हारीत-
वचनं “वाजिरासभबधे कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेदिति तदत्यन्तोत्तमवाजिरासभ-
बधविषयं । एतत् ज्ञानतोऽज्ञानतस्तदर्थं ।

“हयव्यागाविक्रोष्ट्रेषु गर्दभेषु च मारणात् ।

प्राजापत्यार्हमेवेह प्रायश्चित्तं विधीयते” ॥

विशेषमाह कश्यपः,—

शृगर्भहवराहकुच्छरगण्डकतरुचटव्यानरमिंहव्याघ्रपृषतवमरहवका-

दीनामन्येषाञ्च बधे रात्रोपोषितस्त्रीर्णान्ते दृष्टं दद्यात् । एतत् चाज्ञानतः-
सक्तद्विषयमिति धर्मप्रदीपः ।

ज्ञाने तु सम्बर्त्तः,—

“हस्तिनं तुरगं हत्वा महिषोष्ट्रं कपिं तथा ।

एतत् सर्वेषु कुर्वीत सप्तरात्रमभोजनं” ॥

“अत्र च षडुपवाससंस्कृतप्राजापत्यात् किञ्चिदाधिकात् सपादधेनुः-
एतत् सक्तम् ।”

तथाच विशेषमाह जावालः,—

“हस्तिनं तुरगं हत्वा हरिणं गां तथैव च ।

महासान्तपनं कुर्यात् गोभूकन्यान्तरेषु च” ॥

महासान्तपनं सप्ताहमाध्यमत्र धेनुद्वयं, एतच्चाभ्यासविषयं । वानरादि-
बधेऽपि कामत आह सुमन्तुः, “वानरसिंहमार्जारमण्डूकबधे प्राजापत्यं,
मार्जारादिष्वभ्यासतः” । “दंष्ट्रिणां बधे प्राजापत्यं, दंष्ट्रिणो वराहभल्लुकादयः” ।

हिंसाप्रायश्चित्तेषु दानस्य मुख्यत्वाद्विशेषमाह,—

मनुः,—

“क्रव्यादांस्तु मृगान् हत्वा धेनुं दद्यात् पयस्विनीं ।

अक्रव्यादान् वत्सतरीमुष्ट्रं हत्वा च कृष्णलं” ॥

“एतच्चाज्ञानतः सक्तद्विषयं । क्रव्यादा व्याघ्रादयः । कृष्णलं कृष्णल-
परिमितस्पर्णमित्यर्थः । कृष्णलदानं चेदमत्यन्तापकष्टोद्विषयं” इति श्रुल-
पाणिमतं ।

तथात्र पण्डितसर्वस्वे पराशरः,—

“हंससारसक्रौञ्चाञ्च चक्रवाकञ्च कुक्कुटं ।

हत्वा मयूरमेधौ च अहोरात्रेण शुध्यति ॥

बलाकांष्टिष्टिभाञ्चैव शुकपारावतावपि ।

अविश्वापि निपाल्यैव शुध्यते नक्तभोजनात् ॥ ।

गृध्रश्वेनकपोतांश्च यष्टितित्तिरिहंसकान् ।
 हत्वा वारिण्यग्ने सन्ध्ये प्राणायामेन शुध्यति ॥
 कारण्डवचकोराणां कलिङ्गकुक्कुरस्य च ।
 भरद्वाजस्य हन्ता च शुध्यते शिवपूजया ॥
 मेरुण्डस्यैव भासस्य शतपत्रस्य पक्षिणः ।
 सर्वेषाञ्चैव हननादहोरात्रेण शुध्यति ॥
 हत्वा मूषिकमार्जारसर्पगण्डूकदहुरान् ।
 कृषरं भोजयेद्द्विप्रं लोहदण्डश्च दक्षिणा ॥
 हन्ता शशकगोधानां शल्लकीकूर्मयोरपि ।
 पृदाकुक्कलविज्ञानामहोरात्रेण शुध्यति ॥
 वृकजम्बूकभल्लूकान् हत्वा च वानरानपि ।
 तिलप्रस्थं द्विजं दद्यादायुभक्षो दिनत्रयं ॥
 गजस्य महिषस्यापि कुरङ्गस्य निपातने ।
 प्रायश्चित्तमहोरात्रं तिसन्ध्यमवगाहनं ॥
 तुरङ्गस्य च सिंहस्य चित्रव्याघ्रस्य घातने ।
 शुध्यते सप्तरात्रेण ब्राह्मणानाञ्च तर्पणान् ॥
 वराहस्य रुगेश्वरैव गवयस्य च घातने ।
 अफालकृष्टमग्नौ यादहोरात्रेण शुध्यति ॥
 एवं चतुष्पदानाञ्च सर्वेषां वनचारिणां ।
 अहोरात्रेण शुध्येत अपन् वै जातवेदसः” ॥

इति । गजाश्वादिबधप्रायश्चित्तविवेचनं ।

अथाजाव्यादिबधप्रायश्चित्तविचारः ।

तत्र कश्यपः,—

“अजादिबधे तिराचं चीर्णं हिरण्यं दद्यात् वा” ।

“एतदज्ञानतः अत्यन्तधार्मिकब्राह्मणकर्तृके सकलबधे वेदितव्य” ।

इति धर्मप्रदीपः ।

ज्ञानतस्तु च्यवनः,—

“ग्राम्यपशुबधे प्राजापत्यं चरेत् हिरण्यं दक्षिणा, मृगबधे प्राजापत्यार्घ्यं-
तिलद्रोणञ्च दद्यात् ।”

“एतद्दानं शक्तस्य हिंसायां दानमेव मुख्यं, प्रायश्चित्तमित्युक्तत्वात् शक्तस्य-
तु मनुना “अजमेघावनड्वाहं खरं हत्वा एकहायनं इत्येकहायनहृषदानमुक्तं ।”

तथा दद्यादित्यनुवृत्तौ शङ्कलखितौ,—“अजाविकबधे धेनुमिति तदेतयो-
र्विकल्पः ।

एतयोरिकहायनहृषबधे धेनुदानयोरित्यर्थः” ।

दानाशक्तस्याभ्यासात्तन्ताभ्यासयोस्तु ग्राम्यारण्यानां पशूनां हिंसासंकीर्ण-
करणमित्युक्ता विष्णुः,—

“सङ्कीर्णकरणं कृत्वा मासमश्नीत यावत्कं ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तं तु कारयेत्” ॥

ग्राम्यारण्यपशुविवेके पैठीनसिः,—

“ग्राम्यारण्याश्चतुर्दशः गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्हभो मनुष्यश्चेति सप्त-
ग्राम्याः पशवः । महिषवानरऋक्षसरीसृपःकृपृषतमृगाश्चेति सप्तारण्याः पशवः,
गोमनुष्यहिंसाया उपपातकत्वात्तदितरपशुहिंसायामेतद्द्रष्टव्यं । अश्वत्थायां गर्हभेन-
जातोऽश्वतरः । इति प्रायश्चित्तविवेककारमतं । नात्र केषामपि विरोधः ।

इत्यजाव्यादिबधप्रायश्चित्तविवेचनं ।

अथ मार्जारादिबधप्रायश्चित्तविचारः ।

यथा प्रायश्चित्तविवेके, याज्ञवल्क्यः,—

“मार्जारगोधनकुलमण्डूकश्वपतत्रिणः ।

हत्वात्वाहं पिबेत् क्षीरं कृच्छ्रं वा पादिकं चरेत्” ॥

तथा च विष्णुः,—

“माज्जार-सर्प-नकुल-श्वशृगाल-मृगेष्वपि ।
प्रमादाङ्गनने कार्य्यः कृच्छ्रपादो विधीयते” ॥

माज्जारादिवधानुवृत्तो यमः,—

“पयः पिवेत् त्रिरात्रं तु योजनं बाध्वनो व्रजेत् ।
उपस्पृशेत् सवन्यां वा सूक्तं वाद्देवतं जपेत्” ॥

“अस्यार्थः आहारस्थाने त्राहं क्षीरं वा पिवेत् । रोगादिना तत्पाने-
चासमर्थस्त्रिरात्रमेकं वा योजनमध्वनो गच्छेत्, तत्राप्यगन्तौ त्रिरात्रं नद्या-
स्त्रायात्, तत्राप्यगन्तस्त्रिरात्रमापोहहेत्येतत् सूक्तं जपेत् । एतच्चैकविधे-
वेदितव्यं प्रायश्चित्तलाघवात् ।”

तथात्र विष्णुरप्याह,—

“हत्वा मूषिकमाज्जारिनकुलमण्डूकडुण्डुभाजगराणामन्यतममुपोषितः-
कृषरान् भोजयित्वा लोहदण्डञ्च दक्षिणायं दद्यात् ।”

अत्रैव पराशरः,

“हत्वा मूषिकमाज्जारसर्पाजगरडुण्डुभान् ।
कृषरान् भोजयेद्विप्रान् लोहदण्डञ्च दक्षिणा” ॥

“उपवासश्चार्थात् कामतो हेतुष्वं” कामाभ्यामे तु वशिष्ठः,—माज्जार-
मण्डूकनकुलमर्द्धहरमूषिकं हत्वा कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत् किञ्चिद्दद्यात्” ।

सर्पाञ्च कृष्णसर्पेतरौ डुण्डुभादिः कृष्णसर्पं दानस्य मुख्यत्वात् । दहरो-
मूषिकविशेषः कृकुन्दुरित्येके । व्यक्तमपरं ।

“दानेन वधनिर्णयं सर्पादीनामशक्तान् ।
एकैकशश्चरेत् कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये” ॥

इति मनुवचनादेष्व मुख्यत्राभिधानात् सर्पपण्डशेर्विशेषमाह,—

स एव,—

“अभौ कार्णायसौ दद्यात् सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः ।

पलालभारकं षण्डं सैसकञ्चैव मासकं” ॥

“एतज्ज्ञानतः तीक्ष्णप्रान्ता कीलिका अभौ अर्थात् वृक्षमूलाद्युत्पादन-
समर्थः खनितविशेषः कार्णायसौ लोहमयी ।

एतत् कृष्णसर्पबधे पेठीनसिः,—

“वराहे वृत्कुम्भं दद्यात् कृष्णसर्पं लोहदण्डमिति” ।

“षण्डश्च पञ्चादिममभिव्याहारात्तज्जातीय एव स च स्त्रीव्यञ्जकः-
पुंश्चञ्जको वा नपुंसकं वा” ।

“स्त्रीलिङ्गस्तु भवेत्षण्डः संस्कारानर्हकः पुमान्” ।

इति लक्षणात् । अत्र त्रिरात्रमुपोष्य एतद्वयं दद्यात् ।

यथाहारीतः,—

“त्रिरात्रोपोषितः षण्डबधे पलालभारकं सैसकमाषकञ्च ब्राह्मणाय-
दद्यात् ।”

मार्जारदिबधे यथाह मनुः,—

“मार्जारनकुलो हत्वा चासं मण्डूकमेव च ।

स्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत्” ॥

शूद्रहत्यायाश्च स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रबधो नास्तिक्यञ्चोपपातकमिति मनुनैवो-
पपातकत्वमुक्तं ।

उपपातके च गोबधव्रतमुक्ता,—

“एतदेव व्रतं कुर्युर्गोपपातकिनो द्विजाः” ।

इत्यनेन मनुनेव गोबधव्रतमितिदिष्टं ।

अत्र त्रैवर्णिकस्य तुल्यं प्रायश्चित्तं शूद्रस्य त्वर्हमित्युक्तं गोबधप्रायश्चित्तेऽतो-
ऽत्रापि तथैव व्यवस्थेयमिति ।

वस्तुतस्तु शूद्रबधे मनुक्तं पाण्ड्यामिकं चान्द्रायणतुल्यमत्यन्तचिरकालकतः
युगपदनेकमार्जारदिबधविषयं ।

विष्णुयमवचनसमानार्थं मनुनातिदिष्टं ।

यथा विष्णुः,—

“उपपातकिनस्त्वे ते कुर्यान्श्चान्द्रायणं नराः” ॥ इति ।

तथा यमः,—

“कोकिलशुककपोतकपिञ्जलटिट्ठिभखञ्जरीटानां पुरुषभारवधे” ।

इति शूलपाणिगोविन्दानन्दौ ।

इति मार्जारवधप्रायश्चित्तविवेचनम् ।

अथ विशेषपक्षिवधप्रायश्चित्तविचारः ।

यथा प्रायश्चित्तविवेके तत्र सम्बर्त्तः,—

“टिट्ठिभान् जालपादांश्च मद्गुं कुक्कुटमेव च ।

एतान् हत्वा द्विजः कुर्याद्विनमेकमभोजनं” ॥

तथाच जावालः,

“हंसं हत्वा बलाकांश्च शुक्रं टिट्ठिभसारकं ।

तित्तिरं श्येनगोमायुं क्रीञ्चमाटोमहः स्मृतं” ॥

तथा काश्यपः,—

“काक-बलाका-हंस-सारस-कारण्डव-चक्रवाक-कुरव-गृध्र-श्येनखञ्जरीट-
टिट्ठिभोलूकशुकशारिकातित्तिरिमयूरकाककालञ्जकमद्गुकलविड्गकपोतपारा-
वतादीनां वधे प्रायश्चित्तमहाराचापितः । मन्वेजीजानि दद्यात् ।

एतान्यज्ञानविषयाणि,—

ज्ञानं तु सम्बर्त्तः,—

“मत्या हंसबलाकाञ्च प्रवाविकुक्कुटवर्हिणः ।

वानरं श्येनभामो च हत्वा त्र्यहं क्षिपेत्-द्विजः” ॥

एतत् सकृदधे ।

तथा,—

“कृमिकूटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनं ।

फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्यञ्च मलाबहं” ॥

“मद्यानुगतभोजनं मद्यपानसमये यत्समीपे स्थापितं फलमूलादि तद्-
भोजनमित्यर्थः । इत्यनेन मनुना पक्षिबधस्य मलिनीकरणत्वमुक्ता—

“मलिनीकरणीये च तप्तः स्यादयावकैस्त्र्यहमित्युक्तम् ।

“एतच्चोक्तेतरपक्षिणां कामतः सकृदधे वेदितव्यं । तत्र चैकपुराणं देयं ।
वर्यांसि पक्षिणः एतच्च व्रतं दानाशक्तस्य ज्ञेयं” । उक्तेतरपक्षिणां प्रागुक्त-
हंसादीतरपक्षिणामपि कामती बधे ज्ञेयमिति गोविन्दानन्दः ।

यथा भविष्यपुराणं,—

“हिंसात्मकानां सर्वेषां कीर्त्तितानां मनोषिभिः ।

प्रायश्चित्तकदम्बानां दानं प्रथममुच्यते” ॥

शक्तस्य तु विशेषमाह मनुः,—

“हत्वा हंसं बलाकाञ्च वक्त्रं वर्हिणमेव च ।

वानरं श्येनभासौ च स्पर्शयेद्ब्राह्मणाय गां” ॥

“अत्र केचित्, गोर्महत्वान्निलितबधे गोदानमाहुः, तदसत् हारीत-
विष्णुभ्यां विरोधात् ।

तत्र हारीतः,—मर्कटश्येनभासजालपादवर्हिणामेकतमबधे ब्राह्मणाय-
गां दद्यात् ।

तथा विष्णुः,—

“हंसबलाकामद्गुश्येनभासचक्रवाकशाखा । मृगाणामन्यतमं हत्वा ब्राह्म-
णाय गां दद्यात्” ॥

तथा मनुः,—

“घृतकुम्भं वराहन्तु तिलद्रोणं तु तित्तिरिं ।

शुकं द्विहायनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा त्रिहायणं” ॥

तथा शङ्खलिखितो,—

“कौचशुकचक्रवाकमयूरश्येनगृध्रवधे वत्सनरीं दद्यात् । अजाबधे-
धनं एतानि च ज्ञानविषयाणि । इति प्रायश्चित्तविवेककारादिमतं ।

इति विशेष पक्षिवधप्रायश्चित्तविवेचनं ।

अथ मत्स्यादिजलचरवधप्रायश्चित्तविचारः ।

यथा प्रायश्चित्तविवेके शङ्खः,—

“हत्वा द्विजं तथा सर्पं जलेशयविलेशयो ।

सप्तरात्रं तु कर्वीत वृतं ब्रह्महणस्तु यत् ।”

“एतदज्ञानतः सकृदधे । अत्र चादिकवनवासव्रतोक्तपञ्चदशधेनुव्यव-
स्थया मासेन सपादधेनुमूच्यं पक्षेण पुराणद्वयं, समहितं पुराणमेकं ।”

तथा कश्यपः मण्डूकमकरमक्ष्यगिशुमारादीनां वधेष्वेकरात्रं चीर्णास्ते-
लवणं दद्यात् । लवणपरिमाणञ्च घातकशक्त्यपेक्षं । एतत् कामतः सकृत् ।
अभ्यामात्यन्ताभ्यामग्रात् यथाक्रमं तप्तकृच्छ्रं कृच्छ्रातिकृच्छ्रमिति वेदितव्यं ।
इति शूलपाण्यादिमतं ।

इति मत्स्यादिजलचरवधप्रायश्चित्तविवेचनं ।

अथ सास्यनस्थिवधप्रायश्चित्तविवेचनं ।

यथा मनुविष्णु,—

“अस्थिमतां तु मत्त्वानां सहस्रस्य प्रमापणे ।

पूर्णं चानस्यनस्थां तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥”

अस्थिमतां कृकलामादीनां सहस्रमारणे अस्थ्यां पिपीलिकादीनां शकट-
परिमितानां वधे मनुक्तशूद्रहत्याव्रतं पाण्डामिकमज्ञानं, ज्ञानं त्वाहिकं कार्यं ।
सास्यनस्थिप्रमापणे यमः,—“अत ऊर्ध्वं कृमिकोटपिपीलि मापतङ्गं भ्रमरदंशम-
शकमक्षिकादीनामनोऽस्थिमतां सप्तस्रं हत्वा शूद्रवधः कोकिलशुकशूद्रवधः ।
अत्र च सास्यनस्थिमनुममानतैव कोकिलादीनां पुरुषभारपरिमाणवध
शूद्रवधः स्यादिति विज्ञेयः ।” तथाच मनुः,—

“किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां बधे ।

अनस्यां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुध्यति ॥”

“एतच्च एकैकबधे बोध्यं ।”

यथा गौतमः,—

‘अस्थिमतां सहस्रं हत्वा अनस्थिमतां अनडुङ्गारे च । अपिचास्थिमता-
मेकैकस्मिन् किञ्चिदद्यात् ।’

एकैकस्मिन्नपि हते किञ्चिदद्यादिति सम्बन्धः । चकारादनस्थिमतामपि-
किञ्चित्पदं पणपरं । यथा सुमन्तुः,—

“यूकामशकमक्षकामत्कुणपृतकीमातवाहजलाकीगण्डूपदानामन्यतमेषां-
अनस्थिमताञ्चबधे पणो देयः” इति ।

मत्कुणादयः कीटभेदाः गण्डपदः किञ्चलुकः तथाऽन्नादिजातराणिबधे
विशेषमाह मनुः,—

“अन्नाद्यजानां सत्वानां रसजानाञ्च सर्वशः ।

फलपुष्पोद्भवानाञ्च घृतप्राणा विशोधनं ॥”

अन्नाद्याः सक्थादयः रसाः गुडादयः फलानि वदर्यादीनि पुष्पाणि-
मधूकादीनि एभ्यो जातानां प्राणिनामज्ञानतो बधे घृतप्रागनपूर्वकमुपवसे-
दित्यर्थः । तथाच “अनस्याञ्चैव हिंसायां प्राणायामेन शुध्यति” इति
मनुस्मृतितदितरबधे ज्ञेयं ।

ये पुनर्विष्णुमनुभ्यां क्षमिकोटादिघातस्य मलावहत्वमभिधाय त्यह-
यावकतमकुच्छातिकुच्छा उक्तास्ते च ज्ञानतोऽभ्यामविशेषतश्चबोध्याः” इति-
शूलपाशादिमतं ।

इति सास्यजनस्थिबधप्रायश्चित्तविवेचनं ।

अथ वृक्षच्छेदनप्रायश्चित्तविचारः ।

यथाह तत्र यमः,—

“वृक्षलतागुल्मच्छेदने वृक्षकच्छं फलवतां प्राजापत्यं, वृक्षकच्छव्रतं शङ्ख-
लिखितोक्तमष्टदिवससाध्यमत्र पुराणद्वयं, प्राजापत्यं तु द्वादशाहमाध्यं ।

यस्तु मनुवचनं,—

“फलदानाञ्च वृक्षाणां च्छेदने जप्यमृक्शतं ।
तृणवल्लीलतानाञ्च पुष्पितानाञ्च वीरुधां ॥”

“तत्फलपरिमाणापकर्षविषयं । अर्थात् अल्पफलधारिणां वृक्षाणां-
तद्विषयमित्यर्थः । अतएव यमवचने फलवतामित्यत्र मतुपातिशय उक्तः ।”

तथाच शङ्कः,—

“क्षत्रियस्तु रणे नष्टः प्रोढः प्राणपरायणः ।
सम्बत्सरं व्रतं कुर्याच्छित्वा वृक्षं फलप्रदं ।”

“एतदत्यन्तोत्कृष्टफलदवृक्षाणामभ्यासच्छेदने” । “नष्टः पलायितः” ।
प्रोढः शूरः वृक्षं च्छित्वा सम्बत्सरव्रतं कुर्यात् ।

तथा —

नीलं वस्त्रं परोधाय मुक्ता स्नानार्हकस्तथा
त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याच्छित्वा गुल्मलतास्तथा ।”

“व्रतं ब्रह्मजत्याया एव एतत् सकृदपकृष्टविषयं त्रिरात्रमहाव्रतं पट-
पणा देयाः” । स्नानविशेषजातानामुपजीव्यानाञ्च च्छेदने दण्डद्वेगुण्यमाह —
याज्ञवल्क्यः,—

“चैत्यश्मशानमीमाम् पुण्यस्थानं सुरालये ।
जातद्रुमाणां द्विगुणा दमा वृक्षस्य विश्रुते ॥
गुल्मगुच्छक्षुपलताप्रतानोपधवीरुधां ।
पूर्वस्मृतादर्द्धदण्डाः स्थानेपृक्तपु कर्त्तने ॥
प्ररोहं शाखिनां शाखास्तस्यसर्वविदारणे ।
उपजीव्यद्रुमाणाञ्च विंशतिर्द्विगुणा दमाः” ॥

“द्विगुणा विंशतिद्विगुणाः अर्द्धदण्डा विंशतेरर्द्धदण्डा इत्यर्थः । चेत्यः-
प्रान्तरदेशस्यः वियुते ख्याते द्वित्रे इत्यर्थः । गुल्माः कुन्दादयः, गुच्छाः शरा-
दयः, रुपाः शाकोटादयः, लताः वासन्तिकादयः, पुष्पप्रधानाः फलाप्रधानाः-
प्रतानाः, साङ्कोटाः कुष्माण्डादयः । वीरुधः फलप्रधानाः, निरङ्कोटा जोतिष्ण-
त्वादयः, औषधयः फलपाकान्ताः, धान्यादयः प्ररोहशाखिनां वटादीनां उप-
जीव्यद्रुमाणां यान् उपजीव्य लोको वर्त्तते तं उपजीव्यद्रुमाः तेषां शाखाच्छेदे-
विंशतिपणाः स्कन्धच्छेदे तद्द्विगुणाः । सर्वच्छेदे तत्त्रिगुणाः ।”

“तदत्र दण्डवत् प्रायश्चित्तानि भवन्तीतिवचनात्तद्विगुणादिकं यथोक्तमेव-
करणीयमिति शास्त्रीयसिद्धान्तः ।”

यस्तु विष्णुपुराणवचनं,—

“क्षिनन्ति वीरुधो यस्तु वीरुत्संस्थे निशाकरे ।

पत्रं वा पातयत्येकं ब्रह्महत्यां स विन्दति” ॥

“तन्निन्दातिशयाद्द्विगुणप्रायश्चित्तप्रतिपादनाय वीरुत्संस्थेऽमावास्याया-
मित्यर्थः । अत्र प्रायश्चित्तविशेषाश्रयणात् ब्रह्महत्यासाम्यात् यथोक्त-
गायत्रीजपः शतावर्तः करणीय इत्येके ।” हत्याद्यर्थच्छेदने तु न दोष-
इत्याह वशिष्ठः,—

“फलपुष्पोपगान् पादपान् न हन्यात् कर्षणार्थञ्चोपहन्यात् गाह्येऽङ्गे च ।”

“अस्यार्थः लाङ्गलाद्यर्थं यज्ञपात्राद्यर्थञ्च हत्वादिच्छेदने दोषाभावः ।
अत्र च द्रुमवत् गुल्मलतौषधादीनां हिंसेत्यनेन स्यावरहिंसायाः विष्णुना-
उपपातकमध्ये पठितत्वादुपपातके च त्रैवर्णिकस्य तुल्यमेव प्रायश्चित्तं-
शूद्रस्यार्द्धमुक्तं, तत्प्रायश्चित्तं चान्द्रायणात्मकं । “उपपातकिनस्त्वेते कुर्यु-
श्चान्द्रायणं नराः ।” इत्यनेन विष्णुनैव चान्द्रायणस्य विहितत्वात् तदत्यन्त-
वेष्टितोत्कृष्टफलपुष्पोपभोगहत्वादिच्छेदने ज्ञेयं” इति शूलपाण्यादयः ।

इति ह्यच्छेदनप्रायश्चित्तविवेचनं ।

अथ मण्डपोद्यानादिदेवागारभेदनप्रायश्चित्तविचारः ।

यथा तत्र प्रायश्चित्तविवेके कथ्यते ;—

“वापीकूपारामसेतुसमानङ्गागयज्ञवप्रदेवायतनभेदने प्रायश्चित्तं ब्राह्मणेभ्यो-
निवेद्य चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयात् । इदं विष्णुरिति प्रथमां, मानस्तोक—
इति—द्वितीयां, विष्णोः कर्माणीति तृतीयां, पादोऽस्यान्यामिति चतुर्थी,-
यां देवतामुच्छादयति तस्यै देवतायै ब्राह्मणान् भोजयेत्” । अत्र वाप्यादिषु-
सक्तदण्डोपघाते । अभ्यासे महोपघाते च प्राजापत्यादिकमूढं । देवतायामु-
स्वल्पसृग्मयपूजितोऽश्रितदेवताप्रतिमाभेदने इतिरदेवताभेदने तु यद्यपिनोक्तं-
तथापि दण्डदर्शनेन कल्पनीयं । तत्र विष्णुः,—

“अभक्ष्यस्याविक्रेयस्य विक्रयी प्रतिमादेर्भेदकश्चोत्तमसाहसं दण्डनीयः ।
उत्तमसाहसश्च विष्णुक्त एव यथा,”—

“पण्डानां द्वे शते मर्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।

मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रन्त्वेव चोत्तमः” ॥

तथाच शङ्खलिखितो,—

“प्रतिमारामकूपसंक्रमध्वजमेतुनिपातनभङ्गेषु तत्तत्समुत्थानं प्रतिमा-
संस्कारोऽष्टशतञ्च” ।

“निपातितानां समुत्थानं भग्नानां च प्रतिक्रिया” । अष्टशतपरिमाणं-
दण्डश्चोभयत्रापीत्यर्थः ।

तथाच मनः,—

“संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानाञ्च भेदकः ।

प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वं पञ्च दद्याच्छतानि च” ॥

तथा कात्यायनः,—

“हरेच्छिन्याद्देहापि देवानां प्रतिमां यदि ।

तद्गृहं चैव यो भिन्द्यात् प्राप्नुयात् पूर्वसाहसं” ॥

अतो “दण्डवत् प्रायश्चित्तानि भवन्तीत्यभिधानात् उत्कृष्टापक्वप्रतिमा-
—भेदनानुरूपदण्डव्यवस्थया प्रायश्चित्तमूहनोयं” ।

“उभयत्र भङ्गे निपातने चेत्यर्थः । उत्कृष्टेति उत्कृष्टप्रतिमाया-
अत्यन्तभेदनिपातयोरतिशयत्वे उत्तमसाहसो दण्डः । अल्पत्वेऽष्टशतदण्डः ।
अपक्वप्रतिमाया भेदनिपातयोरतिशयत्वे पञ्चशतं, अल्पत्वे सार्द्धशतद्वय-
मित्यर्थः । व्यवस्थयाऽनया प्रायश्चित्तमनुष्ठेयमिति सिद्धान्तः ।” इति प्रायश्चित्त-
विवेककारादीनां ।

अथाभिचारप्रायश्चित्तविचारः ।

“अभिचारः परहिंसार्थं होमजपादिकर्म” ।

तत्र मनुः,—

“ब्राह्मणानां याजनं कृत्वा परेषामन्यकर्म च ।

अभिचारमहीनञ्च विभिः कृच्छ्रे विगृह्यति ॥”

“हीनोऽधार्मिकोऽहीनो धार्मिकः तद्विषयमित्यर्थः । विभिः कृच्छ्रेः-
प्राजापतप्रसान्तपनातिच्छेदितार्थः । अत्र ब्राह्म्यं याजयतः प्राजापत्यं, तथा-
मूख्येन परस्यान्येष्टिं दहनवहनादिकं कुर्वन्तः सान्तपन् । तथाभिचारतोऽति-
कृच्छ्रमिति यथासंख्यं सम्बन्धः । एतत्सकृदाचरणे, अभ्यासे त्वावृत्तिः, अति-
कृच्छ्रं धेनुत्रयमिति हिंसाप्रायश्चित्तमिति” शूलपाण्यादयः ।

इत्याभिचारप्रायश्चित्तविवेचनं ।

अथाभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तविचारः ।

“तत्र षड्विधमभक्ष्यमुक्तं भविष्यपुराणे,—

“जातिदुष्टं क्रियादुष्टं कालाश्रयविदूषितं ।

संसर्गाश्रयदुष्टञ्च शङ्खेखं स्वभावतः ॥

लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं करकाणि च ।

वार्त्ताकौ नालिकाऽलावू उपेयाज्जातिदूषितं ॥

न भक्षयेत् क्रियादुष्टं यदुष्टं पतितैः पृथक् ।
 कालदुष्टं तु विज्ञेयं ह्यस्तनं चिरसंस्थितं ॥
 सुरालशूनसंस्पृष्टं पेयूषादिसमन्वितं ।
 संसर्गदुष्टमेतद्धि शूद्रोच्छिष्टवदाचरेत् ॥
 शूद्रोच्छिष्टं तु विज्ञेयं पूर्वं शूद्रे प्रदर्शितं ।
 विचिकित्सा तु हृदये यस्मिन्नेव प्रजायते ॥
 गृहल्लग्नं तु विज्ञेयं पूरोषं तु स्वभावतः ।
 रसदुष्टं विकाराद्धि रसस्येति प्रदर्शितं ।
 पायसक्षीरपृषादि तस्मिन्नेव दिने यथा” ॥

“उपेयाज्जानीयात् । वार्त्ताकी श्वेतवार्त्ताकी । “कुविन्दां श्वेतवार्त्ताकी-
 कुष्माण्डश्च न भक्षयेदिति देवलवचनात्” । नालिका श्वेतकलम्बी, ह्यस्तनं गत-
 दिवसीयं । शूद्रप्रदर्शितं स्थानीयमपि । कुविन्दां, घोण्याकां, करकं, कृताकं-
 कवकमिति पाठान्तरं, उभयतार्थः समानः । गृहल्लग्नं पलाण्डुभेदः पश्चिमदेश-
 प्रसिद्धः । पेयूषं अनिर्गन्तदगाहगवीदुग्धं आदिपटात् तद्दध्यादीनां ग्रहणं ।
 तैः संस्पृष्टं, घोण्याकां शृगानकोनिरिति प्रसिद्धं । गृहल्लेग्नं गृहस्तुत्यमित्यर्थः ।”

“तस्मिन्नेव दिने—इति कालद्रूपिताङ्गेदप्रदर्शनार्थ” ।

तथा अङ्गिराः,—

“द्विविधं गर्हितं प्रोक्तं नित्यमन्नं मनीषिभिः ।

जातितो गर्हितं चैव तथैवाश्रयगर्हितं ॥”

“द्विविध्यमिदं क्रियादोषादीनां पञ्चानामाश्रयदोष एवान्तर्भावादित्यभि-
 प्रायेण । तच्च गर्हितत्वं संघातान्नगृहपर्युपितान्नशूद्रपतितोपनीतशूद्र-
 वेष्टस्यक्षीरादि” ।

पराशरभक्षणनिन्दायां मनुः,—

“उपासते ये गृहस्थाः परपाकमवुद्धयः ।

तेन ते प्रेत्य पशुतां ब्रजन्यन्नाद्यदायिनां ॥”

तथा याज्ञवल्क्यः,—

“परपाकरुचिर्नस्यादनिन्द्यामन्त्रणादृते ।

दुष्कृतं हि मनुष्याणामन्नमाश्रित्य तिष्ठति” ॥

यथा यमः,—

“दुष्कृतं हि मनुष्याणामन्नमाश्रित्य तिष्ठति ।

यो यस्यान्नमिहाश्नाति स तस्याश्नाति किल्बिषं” ॥

कालविशेषेण दोषभूयस्त्वमाह शातातपः,—

“वनस्पतिगते सोमे पराङ्गं येऽपि भुञ्जते ।

तेषां मासकृतो होमो दातारमधिगच्छति” ॥

“वनस्पतिगते सोमे इत्यमावास्यायामित्यर्थः । होम—इति दृष्टापूर्त्तांप-
लक्षणं” । इति शूलपाणिगोविन्दानन्दौ ।

इति अभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तविवेचनं ।

अथ सामान्याभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तविचारः ।

तत्र विष्णुः,—

“अभोज्यानामपेयानामभक्ष्याणाञ्च भक्षणे ।

कृच्छ्रपादं विशुद्ध्यर्थं चरेयुः क्षिप्रशोधनं” ॥

“अभोज्याभक्ष्ययोः पक्वापकरूपतया भेदः, एतदत्यन्तलघुविषयं । कृच्छ्र-
पादे द्वादशपणा देयाः, कृच्छ्रपादोऽत्र प्राजापत्यपादः, न तु कृच्छ्रपादव्रतं-
चतुरङ्गः साध्यमिति भावः ।”

तथाच सम्बर्त्तः,—

“अभोज्यभोजनं कृत्वा ब्रह्मक्षत्रविशां गणः ।

गोमूत्रयावकाहारः सप्तरात्रेण शुध्यति” ॥

“सप्तरात्रगोमूत्रयावकाहारेण धेनुपादद्वयं वाङ्मयं । एतच्च—गुरुविषयं ।

तथा वृक्षस्यतिः,—

“अलेह्यानामपेयानामभक्ष्याणाञ्च भक्षणम् ।

रेतोमूत्रपुरीषाणां शुद्धे चान्द्रायणं चरेत् ॥

“एतत् गुरुतरविषयं । सामान्यप्रायश्चित्तमिदं विशेषप्रायश्चित्तानिर्देशे-
वोध्यम् ।” इति शूलपाण्यादयः ।

इति सामान्याभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तविवेचनम् ।

अथ विशेषाभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तविचारः ।

“तत्र प्रथमं शूद्रान्नभक्षणप्रायश्चित्तं निरूप्यते ।

तत्र निन्दायां भविष्यपुराणं,—

“शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कः शूद्रेण च सहामनं ।

शूद्राद्विद्यागमः कश्चित् ज्वलन्तमपि पातयत्” ॥

तथा हारीतः,—

“शूद्रान्नेन तु भुक्तेन उदरस्थेन यो मृतः ।

स वै खरत्वमुष्ट्रत्वं शूद्रत्वञ्चाधिगच्छति” ॥

तथा वशिष्ठः,—

“शूद्रान्नेन तु भुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति ।

यस्यान्नं तस्य ते पुत्राः न स स्वर्गाऽर्हका भवत्” ॥

तथा मनुः,—

“राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।

आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मावकर्त्तिनः” ॥

इत्यभिधायान्नं पुनः स एव,—

“भुक्तातोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्रयहं ।

मत्या भुक्ता चरेत् कृच्छ्रं रताविगमत्तमेव च” ॥

“तनाज्ञानतः सकृत् शूद्रावभोजने विरात्रमभोजनं । तदशक्तौ चतु-
विंशतिपणलभ्यं काञ्चनादि देयं । ज्ञानतः सकृदशने प्राजापत्यं ।” सकृत्-
पदमिदं न निरुक्तप्रमाणोद्भाषितं, अतः पदस्यास्य व्याख्याकर्त्तृद्भाषिततया न
सर्वरङ्गीकरणीयमेतदिति सिद्धान्तः ।

परत एवमूहनीयं ।

तथाच शङ्खवचनं,—

“शूद्रान्नं ब्राह्मणो भुक्ता तथा रङ्गावतारिणः ।
चिकित्सकस्य क्रूरस्य तथा स्त्रीमृगजीविनः ॥
चाण्डालान्नं भूमिपान्नमजजीविष्वजीविनां ।
शौण्डिकान्नं सूतिकाद्रं भुक्ता मासं व्रती भवेत्” ॥

“व्रती यावत्केन । अत्र धेनुद्वयं देयमेतदभ्यासे । श्रामान्नभक्षणं तूक्तप्राय-
श्चित्तुरीयभागः । चाण्डालान्नभक्षणे तथा दर्शनात् ।”

यथा विष्णुः,—“चाण्डालान्नं भुक्ता विरात्रमुपवसेत् सिंहं भुक्ता-
पराक-इति” ।

आपदि पराशरः,—

“आपत्काले तु विप्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि ।
मनस्तापेन शुष्येत द्रुपदां वा शतं जपेत्” ॥

प्रायश्चित्ते सत्यपि अनुष्ठिते न भवेच्चेन्ननस्तापस्तदा प्रायश्चित्तं निष्फलमित्य-
वगन्तव्यं । तदर्थं तदनुष्ठानस्य विहितत्वात् । अतः पापाचरणेन स्वतो-
यद्यपि भवेन्ननस्तापस्तदा तत्र प्रायश्चित्तं सफलमिति निष्कर्षः । याज्ञवल्क्यादि-
सम्मतः । तत्तद्वचनं प्रदर्शितव्यं परिशेषे ।

आपद्यामाने दोषाभावंमाह मनुः,—

“नाद्याक्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानग्राहिनो द्विजः ।
आददौताममेवास्मादवृत्तावेकगान्तकं” ॥

”पश्चाद्विन इति श्राद्धभोजनानर्हत्वात् । यतोऽयमश्राद्धी अतोऽस्य पक्वाभ-
न भुञ्जीतित्यर्थः ।”

यथा ब्राह्मेः,—

“राज्ञां पर्वणि वैश्यानामश्रीयान्मङ्गले गवां ।

वासो भूरत्नहेमान्नं सच्छूद्रस्य गृहे तथा” ॥ इति ।

अनापद्यपि तत्रादोष इत्यत्र याज्ञवल्क्यः,—

“शूद्रेषु दासगोपालकुलमिवार्द्धसीरिणः ।

भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत्” ॥

गोपालो यस्यैव गां पालयति तस्यैव भोज्यान्न इति भर्तृयज्ञः ।

तथा देवलः,—

“स्वदामो नापितो गोपः कुम्भकारः कृषीवलः ।

ब्राह्मणैरपि भोज्यान्नाः पञ्चेते शूद्रयोनयः” ॥

तथाऽनापद्यपि भोज्यविशेषमाह सुमन्तुः,—

“गोरसञ्चैव शक्तुञ्च तैलं पिण्याकमेव च ।

अपूपान् भोजयेच्छूद्रात् यच्चान्यत् पयसा कृतं” ॥

एतानि शूद्रान्नादनिवृत्तेनेव भक्ष्याणि । इत्यत्र शृणपाण्यादिसम्प्रतिः ।

इति विशेषाभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तविवेचनम् ।

अथ रजकाद्यन्तजान्नभक्षणप्रायश्चित्तविचारः ।

तत्रापस्तम्बः,—

“रजके चैव शैलृपे विण्चर्मापज्जीविनि ।

एतेषां यस्तु भुञ्जीत द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्” ॥

ज्ञानाभ्यासविषयमेतत् । अत्र केवर्त्तादयोऽपि याज्ञाः ।

यथाह वीधायनः,—

“वहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।
सर्वेषामेव तत्कुर्व्यादेकरूपा हि ते स्मृताः” ॥

तथाच यमः,—

“भुक्ता चैषां स्त्रियो गत्वा प्रीत्वापः प्रतिगृह्य च ।
कृच्छ्राब्दमाचरेत् ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वयं” ॥

कृच्छ्राब्दे त्रिंशद्देवः । एतद्रजकादीनामष्टधा भोजनाभ्यासे ।
अथ क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।”

तथा संवर्त्तः,—

“अन्यजान्नं यदा भुंक्ते शूद्रो मोहात् कथञ्चन ।
एकरात्रोषितो भूत्वा दानं दत्त्वा विशुध्यति” ॥

उच्छिष्टाशने तूशनाः,—

“अन्यानां भुक्तशेषस्तु भक्षितो यैर्द्विजातिभिः ।
चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्द्धं च क्रमात्तेषां विशोधनं” ॥

कृच्छ्रं तमकृच्छ्रमिदं सकृदज्ञानविषयं । इति शूलपाण्यादयः ।

इति रजकाद्यन्यजान्नभक्षणप्रायश्चित्तविवेचनम् ।

अथ कापालिकान्नभक्षणप्रायश्चित्तविचारः ।

तत्राङ्गिराः,—

“कापालिकान्नभोक्तृणां तन्नारीगामिनां तथा ।
ज्ञानात् कृच्छ्राद्धमुद्दिष्टमज्ञानादैन्दवद्वयं” ॥

अत्रापि पूर्ववत् व्यवस्था । इति प्रायश्चित्तविवेककारादयः ।

इति कापालिकान्नभक्षणप्रायश्चित्तविचारः ।

अथ चाण्डालाद्यन्नभक्षणप्रायश्चित्तविचारः ।

तत्राहिराः

“अन्यावसायिनामन्नमश्नीयात् यस्तु कामतः ।

स तु चान्द्रायणं कुर्यात्सप्तकृच्छ्रमथापि वा ॥

चाण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहिकस्तथा ।

मागधायोगवो चैव सप्तैतेऽन्यावसायिनः ॥”

कामतः सक्तज्ञोजने चान्द्रायणं तत्राष्टौ धेनवः । अकामतस्तप्तकृच्छ्र-
अत्र धेनुचतुष्टयं । अत्र चान्द्रायणं चतुरभ्यामे द्विरभ्यस्ते तप्तकृच्छ्रमिति-
धर्मदीपव्याख्यानम् ।”

तथा पतिताद्यन्नभोजने प्रायश्चित्तविशेषः, तत्र ब्रह्मसूतिः,—

“पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

मासोपवामं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा ॥”

चान्द्रायणमिदमज्ञानाभ्यामे ज्ञानाभ्यामे मासोपवामः । चान्द्रायणे सार्ध-
सप्तधेनवः, मासोपवामे पञ्चदशधेनवः । एतेन ज्ञानतः सक्तज्ञोजने चान्द्रा-
यणमेवावतिष्ठते । अर्थात् अज्ञानकृतद्वैगुण्यं ज्ञानकृतोऽतोऽज्ञानाभ्यामसक्तद्व-
ज्ञानकृतयोस्तुल्यत्वमिति भावः ।

तथा वशिष्ठः,—

एतदेव चाण्डालपतिताद्यन्नभोजनेषु, ततः पुनरुपनयनं । एतच्चोपनयनं
चान्द्रायणसमं । एतदपि ज्ञानाभ्यामविषयं । कृच्छ्राङ्गेपादे सार्धसप्तधेनवः ।
पुनरुपनयनेनाप्य किञ्चिद्गुरुत्वात् द्विरभ्याम इति भावः ।” इति
शूनपाणिमतं न समीचीनं, वचने तु द्विगुणोक्तेः स्वादर्शनात् । अतएव-
बहुवाराभ्यामविषयकमेतद्वचनमिति परामर्शः ।

आमान्नभक्षणे तूगनाः,—

“पतिताद्द्रव्यमादाय भुङ्क्ते च ब्राह्मणः क्वचित् ।

कृत्वा तस्य समुत्सर्गमतिकृच्छ्रं चरद् द्विजः ॥”

“एतद्ज्ञानाभ्यासे, अज्ञानाभ्यासे चार्हे, अतिकच्छे धेनुत्रयं ।” समुत्सर्ग-
वमनम् ।

तथा सुमन्तुः,—

“अभिग्रस्तपतितपौनर्भवभूषण-पुंश्चल्यशुचि-शस्त्रकार-तैलिक-चाम्रिक-
ध्वजिक-सुवर्णकारालेख्यकषण्डतन्तुवायकबन्धकगणगणिकानानि-चामोल्यानि-
शौकरिकव्याधनिषादरजकवरुङ्कैवर्त्तचर्मकारां अभोल्याना-अप्रतिग्राह्याश्च-
तदन्नाशनप्रतिग्रहयोश्चान्द्रायणं चरेत्” । एतद् ज्ञानाभ्यासे, अज्ञाना-
भ्यासे तदर्हे । वरुङ्कः काष्ठभूरादिभेदः । इति शूलपाणिः । अशुचिरशौचं ।
आलेख्यकश्चित्करः । कबन्धकः वणिग्भेदः । शौकरिकः शूकरपोषणेन यो-
जीवति सः । निषादः पारशवो मनूक्तः । वरुङ्कः कोठराः इति प्रसिद्धः ।
इतिशूलपाण्यादयः ।

इति चाण्डालाद्यन्नभक्षणप्रायश्चित्तविवेचनं ।

अथ चण्डालपतितस्पृष्टान्नभक्षणप्रायश्चित्तविचारः ।

तत्र यथा प्रायश्चित्तविवेके शङ्कः,—

“अमेध्यचाण्डालपतितपुक्कसरजस्वलाबधूतकुणिकुष्ठिस्पृष्टानि भुक्त्वा कच्छं-
चरेत् ।” अमेध्यं मद्यभाण्डादि । पुक्कसः क्षत्रियायां शूद्राज्जातः । स्वभावतः-
पाणिविकलः कुणिः, कच्छं प्राजापत्यं तदगच्छौ धेनुरेका, एतद् ज्ञानतः-
कुण्यादिष्वभ्यासे ज्ञेयं” ।

तथा ब्रह्मपुराणं,—

“चाण्डाल-पतितामेध्यैः कुनखैः कुष्ठिना तथा ।

उदक्या-सूतिकास्पृष्टं भुंक्त्वा मासं वने वसित्” ॥

“चतुर्विंशतिदिनसाध्यमहाव्रतस्य प्राजापत्यतुल्यता, ततश्चेतिकर्त्तव्यता-
शून्यमासवनवासप्राजापत्ययोः साम्यमेव एतत् सकृदशने, अभ्यासेत्वाहसिद्ध-
नीयाज्ञानतश्च रजकादीनान्तु चाण्डालाद्यन्नभक्षणप्रायश्चित्तादर्हं प्रायश्चित्त-

मापस्तम्बादिवचनात् । तदनुसारेण रजकादिस्पृष्टाभक्षणेषु धेनोरर्धमज्ञाने,
ज्ञानतश्च धेनुरेकैव । इति प्रायश्चित्तविवेककारादयः ।

इति चाण्डालपतितस्पृष्टाभक्षणप्रायश्चित्तविवेचनं ।

अथ पतितस्पर्शोऽक्तज्ञानस्य भोजने प्रायश्चित्तविचारः ।

तत्र पैठीनसिः,—

“महापातकिसंस्पर्शे ज्ञानमेव विधीयते ।

संस्पृष्टस्तु यदा भुंक्ते तप्तकृच्छ्रं तदा चरेत्” ॥

“एतद्वचनं रजकान्धजस्पर्शविषयं” ।

तथा,—

“स्नानार्हस्तु यदा स्नानमकृत्वाऽश्नाति वै द्विजः ।

अहोरात्रोषितः स्नातः पञ्चगव्येन शुध्यति” ॥

“तप्तकृच्छ्रं पापलाघवाच्चतुरहःमाध्यं याज्ञवल्क्योक्तं याज्ञं, तदशक्तौ-
मपादधेनुमूल्यं दातव्यं, एतदुज्ञानतोऽज्ञानतस्तदर्हमत्यन्ताभ्यासे तु-
चान्द्रायणेन चैकेन सर्वपापक्षयो भवेदिति चान्द्रायणं कुर्यात् । शङ्ख-
त्रक्षपुराणादिषु साहचर्यदर्शनाच्चाण्डालादिस्पर्शोऽप्येतद्देदितव्यं । इति-
शूलपाण्यादयः ।

पतितस्पर्शोऽक्तज्ञानस्य भोजने प्रायश्चित्तविवेचनं ।

अथ गवादिर्मांसभक्षणप्रायश्चित्तविचारः ।

तत्र सुमन्तुः,—

“गोमांसभक्षणे प्राजापत्यं चरेत् ।”

इदमज्ञानतः सकृद्वक्ष्यविषयं । एतत् प्रायश्चित्तान्ते पुनरुपनयनमाह,—
विष्णुः,—“ग्रामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणे च सर्वेष्वेव द्विजातीनां प्रायश्चि-
त्तान्ते पुनः संस्कारं कुर्यादिति” ।

तथा पराशरः,—

“अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे ।
शुद्धे चान्द्रायणे कुर्यान्नदीं गत्वा समुद्रगाम् ॥
चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
अनडुत्सहितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्” ॥

इदं ज्ञानतोऽभ्यासे ।

तथा शङ्कः,—

“गामश्वं कुञ्जरोष्टौ च सर्वं पञ्चनखं तथा ।
क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्यात् संवत्सरं व्रतम्” ॥

एतच्चिरकालाभ्यासे सम्बत्सरब्रह्महत्याव्रते पञ्चदशधेनवः पुनरुपनयनञ्च ।

यथा विष्णुः,—“विड्वराहग्राम्यकुक्कुटनरगोमांसभक्षणे सर्वेष्वेव द्विजा-
तीनां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्यात्” ।

तथा हंसादीनां मांसभक्षणे प्रायश्चित्तमाह ।

शङ्कः,—

“हंसं मद्गुञ्च काकोलं काकं वा खञ्जरीटकम् ।
मत्स्यादांश्च तथा मत्स्यान् वलाकांशुकशारिके ॥
चक्रवाकं प्लवं कोलं मण्डूकं भुजगं तथा ।
मासमेतद्-व्रतं कुर्यात् भूयश्च तन्न भक्षयेत्” ॥

“एतत्तु कामतोऽभ्यासापेक्षं, मासयावकव्रते धेनुद्वयं, अकामतोऽभ्यासे-
चाहं । तथा ज्ञानतः सकृदशने विष्णुः,—

“कलविहङ्गसमद्गुचक्रवाकरज्ज्वालसारसदालूङ्गशुकसारिभासवलाकाको-
किलखञ्जरीटाशने त्रिरात्रमुपवसेत्” ।

मद्गुः जलचरपक्षिविशेषः, काकोलः द्रोणकाकः, मत्स्यादः श्येनादिः, प्लवः-
पक्षिभेदः, कोलो ग्राम्यशूकरः, कलविहङ्गः चटकः, रज्ज्वालः, दीर्घपुच्छभेदः,

भासो वनकुङ्कुटः, गृध्र इति केचित् । तथा चतुर्दश्यादितिषु मांस-
भक्षणनिषेधे—

विष्णुपुराणम्,—

“चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावस्याय पूर्णिमा ।
पर्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥
स्त्रीतैलमांससम्भोगौ पर्वस्वेतेषु वै पुमान् ।
विशमूत्रप्राशनं नाम प्रयाति नरकं मृतः ॥
अशेष पर्वस्वेतेषु तस्मात् संयमिभिर्नरैः ।
भाव्यं सक्तास्त्रवेदेज्याध्यानजप्य परैः सदा” ॥

तत्र भाव्यं अवश्यं भावनीयमित्यर्थः ।

तथा दत्तः,—

“षष्ठाष्टमी पञ्चदशी उभं पक्षे चतुर्दशी ।
अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे चुरे” ॥

तथा,—

“षष्ठां तैलमनायुष्यमष्टम्यां पिशितं तथा ।
चुरकर्म चतुर्दश्यां तथा पर्वणि मैथुनम्” ॥

‘एतच्च स्नातकविषयम्’ ।

अतएव पर्वमैथुनविषये मनुः,—

“अमावस्याष्टमी चैव पोर्णमासी चतुर्दशी ।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतो स्नातको द्विजः” ॥

अत्र प्रायश्चित्ते मनुः,—

“वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्” ॥

अभ्यासे तु प्राजापत्यं चान्द्रायणं वा इति आपस्तम्बवचनात् । इति-
शूलपात्रिरघुनन्दनादयः ।

इति गवादिमांसभक्षणप्रायश्चित्तविवेचनम् ।

अथ लशुनादिभक्षणप्रायश्चित्तविचारः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“पलाण्डुं विड्वराहञ्च कृत्वाकं ग्राम्यकुक्कुटम् ।

लशुनं गृध्रं चैव जग्ध्वा चान्द्रायणं चरेत्” ॥

एतज्ज्ञानतः सकृत् । अत्र च पुनरुपनयनं कार्यमित्यत्र ।

विष्णुः,—“मलानां मद्यानां वाऽन्यतमस्य प्राशने चान्द्रायणं कुर्यात्” ।

लशुनपलाण्डुगृध्रनतद्गन्धिविड्वराहग्राम्यकुक्कुटगोमांसभक्षणे च सर्वेष्वेतेषु-
च द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्यात् ।

अज्ञानादाह यमः,—

“पलाण्डुं कवकञ्चैव गृध्रं लशुनं तथा ।

चत्वार्यञ्चानतो जग्ध्वा तप्तकृच्छ्रे द्विजः” ॥

विशेषोऽत्र प्रायश्चित्तमनोहरे । यथा—“तप्तकृच्छ्रे धेनुद्वयं इदमकाम-
विषयं । कामकृतविषयमाह स एव,—

“कृत्वाकं विड्वराहञ्च लशुनं ग्राम्यकुक्कुटम् ।

गृध्रं कवकं भुक्त्वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्” ॥

तथा मनुः,—

“कृत्वाकं विड्वराहञ्च लशुनं ग्राम्यकुक्कुटम् ।

पलाण्डुं गृध्रञ्चैव मत्वा जग्ध्वा पतेद्विजः” ॥

पतेदिति पतितप्रायश्चित्तं कर्तव्यं । एतत् बुद्धिपूर्वकाभ्यासविषयम् ।
अबुद्धिपूर्वकाभ्यासविषये बुद्धिपूर्वकसकृद्विषये च न एवाह,—

“अमत्या तान् सकृत्जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्त्वनं चरेत्” ।

तथा सुमन्तुः,—

“लशुनगृध्रनपलाण्डभक्षणे गायत्राष्टसहस्रेण मूर्द्ध्नि सम्यक्नयेदिति-
मसूतके जलपिन्दून् नयेदित्यर्थः” । अत्रैव हारीतः,—

“पलाण्डुलशुन-गृध्रन-कृताककुशाण्डप्राशने च चान्द्रायणेऽष्टौ धेनवः ।
तप्तकृच्छ्रे पादोनधेनुचतुष्टय” ।

एतत्—सदृशेऽपि प्रायश्चित्तमाह देवलः,—

“पलाण्डुसहस्रं यत्स्याद्गन्धर्वर्णरसादिभिः ।

अभोज्यं तत् भवेत् सर्व्वं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

लशुनादिषु ये तुल्या गन्धर्वर्णरसादिभिः ।

अभक्ष्यास्ते द्विजातीनां भुक्त्वा सान्तपनं चरेत्” ॥

अत्र चान्द्रायणं पूर्व्वोक्तविषयमेव । धनुहयमंकलितसान्तपनन्तु ज्ञानतो-
ऽशक्तस्य” ।

तथा सूतकमृतकाश्रमक्षणं प्रदर्शयति प्रायश्चित्तं पराशरः,—

“अज्ञानात् भुञ्जते विप्राः सूतके मृतकेऽपि वा ।

प्रायश्चित्तं कथं तत्र चातुर्वर्ण्यं विधीयते ॥

गायत्राष्टसहस्रेण शुद्धिः स्याच्छूद्रसूतके ।

विशः पञ्चशतेनैव क्षत्रियस्य शतेन च ॥

ब्राह्मणस्य यदा भुंक्ते प्राणायामेन शुध्यति ।

अथवा वामदेव्येन साम्नेनैव तेन शुध्यति” ॥

एतल्लघुत्वादापहतस्य सकृदज्ञानतः । अष्टसहस्रं अष्टोत्तरसहस्रम् ।

तथा ब्रह्मपुराणे—

“सूतके सूतके चाथ यस्तयोश्चन्द्रमूर्य्ययोः ।

क्षायध्यां कुञ्जरस्याच भुक्त्वा तु नरकं व्रजेत्” ॥

“भुक्ता प्रमादात् विप्रसु सम्यक् चान्द्रायणं चरेत्” । दानपक्षे धेनुचतुष्टयं चान्द्रायणे । इति प्रायश्चित्तविवेकारादयः ।

इति लशुनादिभक्षणप्रायश्चित्तविवेचनं ।

अथ हस्तदत्तशूद्रादत्तघृतादिभक्षणप्रायश्चित्तविचारः ।

तत्र निन्दायां वशिष्ठः,—

“हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च ।
दातारं नोपतिष्ठन्ते भोक्ता भुंक्ते च किल्बिषं ॥
तस्मादन्तरितं देयं पर्णेनाथ तृणेन वा ।
प्रदद्यान्न तु हस्तेन नायसेन कदाचन ॥
आयसेन तु पात्रेण यदन्नन्तु प्रदीयते ।
भोक्ता विष्ठासमं भुंक्ते दाता तु नरकं व्रजेत्” ॥

तथा पराशरः,—

“माद्विकं गोरसं स्नेहं लवणं घृतमेव च ।
हस्तदत्तानि भोक्ता चेद्दिनमेकमभोजनम्” ॥

तथा प्रायश्चित्ते यमः,—

“माद्विकं फाणितं शाकं गोरसं लवणं घृतम् ।
हस्तदत्तानि भुक्ता तु भोक्ता सान्तपनं चरेत्” ॥

सान्तपनञ्च द्वाहमाध्यं अत्रैकपुराणं देयं एतत् ज्ञानतोऽज्ञानतोऽहं-
एतच्छूद्रादत्तेऽपि ब्रह्मपुराणे साहचर्यदर्शनात् ।

तथा शूद्रहस्तदत्तभोजनप्रायश्चित्ते बृहदयान्नवस्काः,—

“ब्राह्मणान्नं ददच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणो ददत् ।
उभये ते अभोज्यान्ने भुंक्ता चान्द्रायणं चरेत्” ॥

तथा ऋतुः,—

“शूद्रहस्तेन यो भुङ्क्ते पानीयस्तु पिवेद्द्विजः ।

अङ्गोरातोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति” ॥

अपिवाक्यतापोशानाकृतमोनभोजनप्रायश्चित्ते—संवर्त्तः,—

“आपोशानमकृत्वा तु यो भुङ्क्ते नापदि द्विजः ।

भुञ्जानश्च यदा ब्रूयात् गायत्र्यष्टशतं जपेत्” ॥

आपोशानं प्रथमगण्डूषजलपानं, अष्टशतं अष्टोत्तरशतं । तथाऽकृताच-
मनस्य पानभोजनप्रायश्चित्ते,—

सम्बर्त्तः,—

“अनाचास्तः पिवेद्-यस्तु भजयेद्वापि किञ्चन ।

गायत्र्यष्टसहस्रं तु जप्यं कृत्वा विशुद्ध्यति ॥

आचामेक्ष्वर्णे नित्यं मुक्त्वा ताम्बूलचर्च्चणम् ।

अष्टो विलोमकौ स्पृष्ट्वा वामो विपरिधाय च ॥

दन्तलग्ने फले मूले भुक्तस्नेहे तथैव च ।

ताम्बूले चैक्षुदण्डे च नोच्छिष्टो भवति द्विजः” ॥

तथा लघुहारीतवचनं,—

“कषायकटुताम्बूले भुक्तस्नेहानुलेपनं ।

मधुपर्कं च सोमे च नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत्” ॥

अनाचास्तः कषायकटुताम्बूलेक्ष्व्यतिरिक्तं द्रव्यं सकृदभजयित्वा कुण्ड-
मधुनारिकेलजलादिकञ्च सकृत्-पोत्वा अष्टोत्तरसहस्रहस्तां गायत्रीं जपेत् ।
अभ्यासे त्वेवं द्विगुणादि । अर्थात् अनाचास्तः यकृतहिराचमनं । “भक्ष्यमाणस्तु-
प्रयतोऽपि हिराचामेदिति वशिष्ठवचनात्” । तथाऽचामेदित्यत्र आचमनं-
हिराचमनं । “हिराचामेदामः परिधाय अष्टो च संस्पृश्य यत्नालोमकाविति”
वशिष्ठवचनात् ।

तथोपवीतच्छेदनप्रायश्चित्ते कामरूपीयनिबन्धे ऋतिसागरे आपस्तम्बः,—

“ब्राह्मणेन यदा दैवात् किन्नं यज्ञोपवीतकं ।

मनस्तापेन शुद्धिः स्यादापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः” ॥

“प्राणायामत्रयं कृत्वा निराहारः क्षिपेद्दिनं” ।

बृहस्पतिः,—

“उपवीतं ब्राह्मणस्य किन्नं शूद्रेण कामतः ।

अन्यदादाय मन्त्रेण जपन्नपवेमेद्दिनम्” ॥

अनादिशे गायत्रीमिति वचनात् । अनादिशे शतमिति वचनाच्छतावृत्ति
गायत्रीजपं कृत्वा उपवेमेत् । तथा ऋष्यशृङ्गः,—

“चाण्डालैः स्वपचैर्वापि किन्नं यज्ञोपवीतकम् ।

मुनिभिस्तु विनिर्दिष्टं महाशान्तपनइयम्” ॥

तथा बृहस्पतिः,—

“शूद्रेण तु यदा किन्नमुपवीतं द्विजन्मनः ।

दण्डे त्रिंशत्-पणं दत्त्वा प्राजापत्येन शुद्ध्यति” ॥

प्राजापत्यं धेनुदानममं तत्तुल्यं कार्षापणत्रयं ।

तथा हारीतः,—

“चाण्डालपुक्कशस्त्रेच्छान्यजकापालिकैस्तथा ।

किन्नयज्ञोपवीतो यः सोऽतिकृच्छ्रेण शुद्ध्यति” ॥

अतिकृच्छ्रे द्वे धेनू । तथा यज्ञोपवीतरक्षितस्य भोजन—

प्रायश्चित्ते लघुहारीतः,—

“विना यज्ञोपवीतेन भुङ्क्ते च ब्राह्मणो यदि ।

ज्ञानं कृत्वा जपं कृत्वा उपवासेन शुद्ध्यति” ॥

“मस्मानादेशे गायत्रीति वचनादनिर्दिष्टे शतमिति वचनाच्च शतावृत्ति गायत्रीजपं कृत्वोपवसेत् । स्नानं भोजनोत्तरमेव जपोपवासी च परी-
ऽहनीत्यर्थः ।

अन्यच्च यथा रेतोमूत्रपूरीषभक्षणप्रायश्चित्ते वृहस्पतिः ।

“अलेह्यानामपेयानामभक्ष्याणाञ्च भक्षणे ।

रेतोमूत्रपूरीषाणां शुद्धे चान्द्रायणं चरत्” ॥

तथा याज्ञवल्क्यः,—

“अज्ञानात् सुरां पीत्वा रेतो विण्मूत्रमेव च ।

पुनःसंस्कारमर्हन्ति तयो वर्णा द्विजातयः” ॥

सुरां मुखेतरं । गोष्ठिं माध्वीं च । तथा च गोतमः,—

“अमद्यपाने पयोष्टुतमुदकं वायुं त्ररहं । सप्ताहानि पिबेत् स-
तमकच्छः ततः पुनः संस्कारः । मूत्रपूरीषरेतमां प्राशने चैवं । अत्र-
चान्द्रायणतमकच्छयोज्ञानाज्ञानाभ्यां व्यवस्था संस्कारस्तृभयत्रैव ।

चान्द्रायणे धेन्वष्टकम् । तथा मन्वन्तः,—

“विण्मूत्रभक्षणे विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत्” ।

एतद्विनात्कारविषयं एवं च अमत्या क्षपणं त्ररहं ।

“मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतो विण्मूत्रमेव च” ।

इति मन्त्रमप्येतत्तममानविषयं । तथा विण्मूत्रदूषितफलादा-
प्रायश्चित्तमाह—

लघुविष्णुः,—

“मृदारिकुसुमादौश्च फलकन्देक्षुमूलकान् ।

विण्मूत्रदूषितान् प्राश्याचरेत् कृच्छ्रञ्च पादतः ।

सन्निकृष्टेऽर्हमेव स्यात् कृच्छ्रस्याशु बिगोधनम्” ॥

दूषितत्वं संसर्गमात्रं, सन्निकृष्टत्वं तु महान् संसर्गः, तेन लघुगुहप्रायश्चित्तं

एतच्च रसास्वादानुपलभ्यपक्षेऽज्ञानतः सकृद्विषयं । ज्ञानतो वैगुण्यं ।
तथा रसाद्युपलभ्ये तु कामतो व्यासः,—

“संसर्गदुष्टं यच्चान्नं क्रियादुष्टं च कामतः ।

भुक्त्वा स्वभावदुष्टञ्च तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्” ॥

तप्तकृच्छ्रं गौतमीयं द्वादशाङ्गसाध्यं । तेन पादोनधेनुचतुष्टयं दातव्यं ।
अज्ञानत उपलभ्येऽहं ।

तथा मृत्तोद्ग-भक्षणप्रायश्चित्ते भविष्यपुराणं,—

यथा—

“अङ्गुल्या दन्तकाष्ठञ्च प्रत्यक्षलवणं तथा ।

मृत्तिका-भक्षणञ्चैव तुल्यं गोमांस-भक्षणम्” ॥

प्रत्यक्षलवणं चात्र क्षारलवणं

“सैन्धवं लवणञ्चैव यच्च सामुद्रिकं भवेत् ।

पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षेऽपि च नित्यशः” ॥

इति वायुपुराणवचनात् ।

अतएव,—

“भुक्त्वा तु क्षारलवणं विराटं तु वने वसेत्” ।

इति ब्रह्मपुराणोक्तं । प्रायश्चित्ते चात्र प्रचेताः,—मृत्तोद्गखादनेऽहोरात्र-
मभोजनाच्छुचिः । एतत् सकृत् ।

यत्सूत्रनसोक्तं मृत्तोद्गप्राशने तप्तकृच्छ्रं । तच्चिराभ्यासे तप्तकृच्छ्रचतुरङ्ग-
साध्यः । तत्र सपादधेनुः । इति शूलपाण्यादयः ।

इति हस्तदत्तशूद्रादत्तशूनादिभक्षणप्रायश्चित्तविवेचनं ।

अथास्यादिदूषितान्नादिभोजनप्रभृतिप्रायश्चित्तविचारः । तथा ब्रह्मपुराणे,—

“अस्यादि दूषितञ्चान्नं भुञ्जानश्च यदा भवेत् ।

स्नात्वार्कमर्चयित्वा तु घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति” ॥

“अस्थिशब्दोऽत्राभस्मास्थिमात्रवचनः ।” अतएव हारीतः,—

“मत्स्यकण्टकशम्बूकशङ्खशुक्तिकपर्दकान् ।

पौत्वा नवोदकस्रैव पञ्चगव्येन शुद्ध्यति” ॥

वृत्तप्राशनरूपव्रतं तेन वृत्तं प्राश्योपवसेत् ।” तथा हारीतः —“कमिकीट-
पिपीलिकाजलीकःपतङ्गस्थिप्राशने गोमूत्रगोमयाहारस्त्रिरात्रेण प्रयतो-
भवेत् । एतज्ज्ञानाभ्यासे अस्य च पावनार्थं प्राशनमात्रात् त्रिरात्रोपवास-
समं सार्धपुराणमेव देयं ।”

तथा पराशरः,—

“अस्थिकण्टकशम्बूकशङ्खशुक्तिकपर्दकान् ।

पौत्वा नवाम्बु चोपोष्य पञ्चगव्येन शुद्ध्यति” ॥

नवाम्बु दशाहादर्वाग्वर्त्ति । तथा

“मत्स्यकण्टकशम्बूकशङ्खशुक्तिकपर्दकान् ।

मुखे प्राप्ते त्वहोरात्रं पात्रे स्नानं विधीयते” ॥

केशकौटावपन्नञ्च नीलोकाष्ठोपटूषितं ।

स्नायुस्थि-चर्मसंसृष्टं मुक्ता तूपवसेदहः” ॥

तथा देवलः,—

“विशुद्धमपि चाहारं मक्षिकाकृमिजन्तुभिः ।

केशलोमनखैर्वापि दूषितं परिबर्जयेत् ॥

दूषितं केशकौटेश्च माञ्जरिर्मूषिकैस्तथा ।

मक्षिकामशकैश्चैव त्रिरात्रं तु व्रतो भवेत्” ॥

कामकृतविषयमेतत् । तथा सुमन्तुः,—“नखकेशकण्ठिप्रपाशने कृश-
हिरण्योदकप्राशनं । इदं च विहितमकामकृतानभ्यासवतां” । इति ।

तथा भोजनकाले गुदस्नावप्रायश्चित्ते आपस्तम्बः,—

“रेतो-मूत्र-पुरीषाणामुत्सर्गश्चेत्-प्रमादतः ।

तत्रादौ च प्रकर्तव्या तेन शुद्धिर्मृदस्वभिः” ॥

एतदप्य-निर्णीयमासे ।—

तथापस्तम्बः,—

“भुञ्जानस्य तु विप्रस्य कदाचित् सवते गुदं ।

उच्छिष्टमशुचित्वं च प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥

आदौ कृत्वा तु शौचं वै ततः पश्चादुपस्पृशेत् ।

अहो-रात्रो-षितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति” ॥

उपस्पृशेदाचामेत् ।—उच्छिष्टमिति भावे क्तः उच्छिष्टत्वमित्यर्थः ।

तथा बृहशपातातपः,—

“निगिरन् यदि मेहेत भुक्ते वा मेहने कृते ।

अहोरात्रो-षितो भूत्वा जुहुयात् सर्पिषाहुतीः” ॥

एतदुभयं सक्तन्निर्णीय-मासे । उपस्पृशेत् स्नायात् उपवसेदपरदिने सङ्कल्प-
कृत्येत्यर्थः ।”

अथस्तत्रासाशने बृहशपातातपः,—

“मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं मोहाद्भुक्तोऽथवा पिवेत् ।

त्रिरात्रं तत्र कुर्वीत इति शातातपोऽब्रवीत्” ॥

तथा भोजनकाले समुपस्थितसूतकायशौचे प्रायश्चित्तमाह बृहशपातातपः,—

“यदा भोजनकाले तु अशुचि-र्भवति द्विजः ।

भूमौ निक्षिप्य तद्ग्रासं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति ॥

भक्षयित्वा तु तद्ग्रासमहोरात्रेण शुध्यति ।

अशित्वा सर्वमेवाग्नं त्रिरात्रेण विशुध्यति” ॥

“अशुचिः सूतकादिनेत्यर्थः,—” । तथा परिहितनीलीवस्त्रस्य भोजने—
प्रायश्चित्तमाह शङ्खः,— ‘

“नीलीवस्त्रं परिधाय भुक्त्वा स्नानार्हकस्तथा ।

त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याच्छ्रित्वा गुल्मलतां तथा” ॥

इदमज्ञानतो, ज्ञानतस्तु हेतुस्थं । स्नानार्हकः तैलाभ्यङ्गादिनिमित्तेन-
स्नानार्हः अज्ञतस्नान इत्यर्थः ।”

तथा स्वकीयोच्छिष्टप्राशने प्रायश्चित्तमाह-शातातपः,—

“उच्छिष्टमगुरोरभोज्यं स्वयमुच्छिष्टोपहतञ्च” ।

गुरुः पित्रादिः । अतएव ब्रह्मपुराणे,—

“माता-पितृभ्यां संभुक्तं शिषं वा ब्रह्मचारिणा” ।

भोक्तव्यमिति शेषः ।

तथापस्तम्बः ।—पितृर्ज्येष्ठस्य तु भ्रातुरुच्छिष्टं भोज्यं । स्वोच्छिष्ट-
भोजने प्रायश्चित्तं । प्रायश्चित्तं विष्णुवचनात्,—कृच्छ्रपादः ।

यथा—

“अभोज्यानामपेयानामभक्ष्याणाञ्च भक्षणे ।

कृच्छ्रपादं विगृह्यार्थं चरयुः क्षिप्र-शोधनम्” ॥

“एतदज्ञानतः मक्तत् । अभ्यासेतु हेतुस्थादिकमूहनीयं ।”

तथाऽत्रापवादमाहात्रिराः,—

“ब्राह्मण्या सह योऽग्नीयादुच्छिष्टं वा कथञ्चन ।

न तत्र दोषं मन्यन्ते नित्यमेव मनीषिणः” ॥

विवाहपरमेतत् ।

तथा वृहदशासः,—

“माता वा भगिनौ वाय भार्या वा श्वश्रूयोषितः ।

न ताभिः सह भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्” ॥

माता विमाता ।

तथा ब्रह्मपुराणं,—

“ब्राह्मण्या हि तथा सार्द्धं क्वचित् भुञ्जीत चाध्वनि ।

अधो-वर्णस्त्रिया सार्द्धं भुक्त्वा पतति तरङ्गणात्” ॥

तथा कुत्सितपंक्तिभोजने प्रायश्चित्तमाहाङ्गिराः,—

“यस्तु पंक्तिषु भुञ्जीत कुत्सितासु विशेषतः ।

अहोरात्रोषितः स्नात्वा पंचगव्येन शुद्ध्यति” ॥

“निन्दितब्राह्मणाद्युपवेशनेन कुत्सितासु जलादिना पंक्तिभेदमन्तरेणाज्ञान-
कृतविषयमिदं । ब्राह्मणः क्षत्रियपंक्त्यां तूपविश्या-संस्पृशन् यदा भुंक्ते-
तदा नक्तमाचरेत् । वैश्यपंक्त्यामेकरात्रं । शूद्रपंक्त्यां द्वादशमाचरेदिति ।
विष्णुपुराणात् । अत्रासंस्पृशन्नित्यस्य सर्वत्र सम्बन्धः ।

तथा ब्रह्मपुराणं,—

“एकपंक्तिनिविष्टानां दुष्कृतं यद्दुरात्मनाम् ।

सर्वेषां तत्समं तावत्-यावत्-पंक्तिर्न भिद्यते” ॥

“भस्मस्तम्भजलद्वारमार्गैः पंक्तिञ्च भेदयेत्” ।

अज्ञानकृतविषयमिति, ज्ञाने तु हेतुगुणं । असंस्पृशन् जलादिना पंक्ति-
भेदेन संसर्गमकुर्वन् नित्यर्थः ।”

अनिन्दित-पंक्तिष्वपि सहभोजने एकस्योत्थानेऽप्यश्रुतां प्रायश्चित्तमाह—
शङ्करः,—

“एक-पंक्त्युपविष्टानां विप्राणां सहभोजने ।

यद्येकोऽपि त्यजेत्पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत्” ॥

“मोहाद्भुञ्जीत यः पंक्त्यामुत्क्रिष्टं सहभोजनं ।

प्रायश्चित्तं चरेद्दिप्रः कृच्छ्रं शान्तपनं तथा” ॥

“शान्तपनं द्वादशाध्वम् । अत्र पुराणैकं देयमज्ञानतः सक्तम् ।”

तथा चाण्डालकूपभाण्डोदकपानप्रायश्चित्ते आपस्तम्बः,—

“चाण्डालकूपभाण्डेषु यस्त्वज्ञानाज्जलं पिवेत् ।
प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णं वर्णं विधीयते ॥
चरेतसान्तपनं विप्रः प्राजापत्यं तु भूमिपः ।
तद्वर्णं तु चरेद्वैश्यः पादं शूद्रस्य निर्दिशेत्” ॥

“सान्तपने धेनुद्वयमिदमभ्यामतः” ।

अनभ्यासे तु देवलः,—

चाण्डालकूपभाण्डेषु यस्त्व-ज्ञानाज्जलं पिवेत् ।
स तु दाह्येण शुद्धेत शूद्रस्त्वे-केन शुद्ध्यति” ॥

तथाऽन्यखानितचाण्डालपरिगृहीतकूपादावङ्गिराः,—

“चाण्डालपरिगृहीतं यो ह्यज्ञानादुदकं पिवेत् ।
तस्य शङ्खिं विजानीयात्-प्राजापतेन नित्यशः” ॥

एतदभ्यासे । आपदि त्वापस्तम्बः,—

“श्रुपाकचाण्डालपरिग्रहेषु पीत्वा जलं शुद्ध्यति पञ्चगव्यैः” ॥
पञ्चगव्यपानं पूर्व्वद्युक्तपोषेत्यर्थः ।

तथापस्तम्बः,—

‘अन्यजैः खानिताः कूपास्तङ्गागानि तथैव च ।
एषु स्नात्वा च पीत्वा च पञ्चगव्येन शुद्ध्यति” ॥

“पञ्चगव्यपानमुपवासपूर्वं व्रतरूपत्वात्, एतदज्ञानतः, ज्ञानतो हेतुः” ।

यस्तु वृद्धशतातपवचनं,—

“अन्यैरपि कृते कूपे सेतो वाप्यादिके तथा ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते” ॥

इति तदत्यन्तापदिषयः ।

तथा विण्मूत्रसंस्पृष्टकूपजलपाने प्रायश्चित्तमाहाङ्गिराः,—

“कूपे विण्मूत्रसंस्पृष्टे पीत्वा तोयं द्विजोत्तमः ।

त्रिरात्रेण विशुद्धेऽक्षु कुम्भे सान्तपनं स्मृतम्” ॥

तत्र धेनुहृतं । ज्ञाने तु लघुविष्णुः,—

“आपो मूत्रपुरीषाद्यैर्दूषिताः प्राशयेद्-यदि ।

तदा सान्तपनं प्रोक्तं व्रतं कायविशुद्धये” ॥

“एतत् कूपादिस्वल्पजलाशये रसाद्यनुपलब्धो कुम्भे त्वेतदेव द्विगुण-
मुक्तहेतोः” ।

विष्णुः,—

“जलाशयेष्वथाल्पेषु स्थावरेषु महीतले ।

कूपवत्-कथिता शुद्धिर्महत्सु च न दूषणम्” ॥

अल्पेषु जलाशयेषु पल्लववाप्यादिषु स्थावरेषु स्थिरेषु नत्वल्पेष्वपि स्तोतो-
जलेष्वित्यर्थः ।

अतएव हारीतः,—

“अक्षोभ्यानामपां नास्ति प्रसृतानाञ्च दूषणम् ।

स्तोकानामुद्धृतानाञ्च दोषैर्दुष्टत्वमिष्यते ॥

प्रसृतानां स्तोतोजलानामित्यर्थः । महत्स्वप्यशुचिसंसर्गशङ्कया तीर्थ-
समीपे तोयग्रहणवर्जनमाह देवलः,—

“तवाक्षोभ्यतडागानि नदी वापी सरांसि च ।

कश्मलाशुचियुक्तानि तीर्थतः परिवर्जयेत्” ॥

महाजलाशयस्यापि तीर्थप्रदेशे विण्मूत्रसंसर्गश्चेत् तदा तज्जलमपि-
वर्जयेदित्याह । महत्स्वप्यशुचिसंसर्गशङ्कयेति । तीर्थमवतरणप्रदेशः ।

तथा श्वदूषितकूपजलपानप्रायश्चित्ते विष्णुः,—

“ऋतपञ्चमखात् कूपात् अत्यन्तोपहृताञ्चोदकं पीत्वा ब्राह्मण-

स्तिरावमुपवसेत् इष्टं राजन्यः एकाहं वैश्वः शूद्रो नक्तं सर्वे चान्ते व्रतस्य
पञ्चगव्यं पिबेद्युः । अत्यन्तोपहतममेध्यादिना ।

तथा लघुचारीतः,—

“यस्तु कूपात् पिवेत्तोयं ब्राह्मणः श्वदूषितात् ।

उपवासद्वयं कृत्वा पञ्चगव्येन शुद्धान्ति ।”

एतत् द्वयं ज्ञाने, अज्ञानेऽहं । ज्ञानत एव क्लिप्तत्वेन विशेषमाज्ञापस्तम्,—

“अन्तस्थितेषु क्लिप्नेषु सर्व्वपञ्चनखेषु च ।

पिवेदपो यः कूपेषु षड्द्रात्रेण स शुद्धान्ति ॥

अक्लिप्नेषु तिरावं स्याच्छूद्राणां दिनमेव तु ॥”

“पञ्चनखेष्वभक्ष्येषु एतच्च मानुषेतरक्लिन्नश्वे ज्ञेयं ।

अपरं च—“यदि चान्यानि मन्वन्तरोक्तानि अभक्ष्यभक्षणे अपेयपाने-

गुरुलघुप्रायश्चित्तानि, तानि कामाकामसकृदभ्यासापेक्षया—

योज्यानि द्रव्याणामानुष्यात् प्रतिव्यक्तिषु अभक्ष्यत्वमभि—

धातुमशक्यमिति तत् स्मृत्यन्तरादेवावगन्तव्यं । शिष्टवाक्याच्च” ।

यथाह शङ्खः,—

“भक्ष्याभक्ष्याण्यनेकानि ब्राह्मणस्य विशेषतः ।

तत्र शिष्टा यथा ब्रूयुस्तथा वार्य्यो विनिश्चयः ।” इति ।

प्रमाणमिदमन्येषामुपलक्षकं ।

तथाऽप्रजात्रभोजनप्रायश्चित्तं आपस्तम्बः,—

“नाप्रजायां तु कन्यायामश्रौयात्तस्य वै गृहं ।

मोहाद्वा यदि भुञ्जीत कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥”

“श्वशुरो जामातृगृहं पुत्रोत्पत्तिपर्य्यन्तं न भुञ्जीत इत्यर्थः ।”

तथा विधवादीनामामिषभक्षणप्रायश्चित्ते यमः,—

“अज्ञानात्-यदि वा ज्ञानादामिषं यदि भक्षयेत् ।

विधवा ब्राह्मणी चैव ब्रह्मचारी विशेषतः ॥

विधवा चातिकृच्छ्रेण ब्रह्मचारौ च कृच्छृतः ।

विधवा स्वर्णदानेन ब्रह्मचारौ द्विभोजनात् ॥”

तथा वृहस्पतिः,—

“मधु मांसं यदाग्नौयाद्ब्रह्मचारौ कथञ्चन ।

प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् ॥”

इति महामहोपाध्यायशूलपाण्यादयः ।

इत्यस्यादिदूषितान्नादिभोजनप्रभृतिविवेचनं ।

अथोपपातकान्तर्भूतागम्यागमनप्रायश्चित्तविचारः । तत्र सवर्णाऽस्वजन-
स्त्रीगमनप्रायश्चित्ते वर्षाणीत्यनुवृत्तौ गौतमः,—

“हे परदारि त्रीणि श्रोत्रियस्य द्रव्यलाभे चोत्सर्गे यथास्थानं वा गमयेत् ।”
श्रोत्रियस्य सवर्णां भार्यां गत्वा त्रीणि वर्षाणि प्राकृतं ब्रह्मचर्यं चरेत् ।
अतो हे वर्षे अश्रोत्रियनिगुणब्राह्मणभार्यायां । यदि तु परदारिषु किञ्चि-
द्द्रव्यं प्राप्तं तदा तस्य परित्यागः करणीयः । यया वा दत्तं तस्या एव-
दद्यात् ।”

तथा गमनं कृत्वेत्यनुवृत्तौ यमः,—

“हे परभार्यासु त्रीणि श्रोत्रियपत्नीषु” एतत् कामतः सकृत् गमने-
यथापस्तम्बः । “सवर्णायामनन्यपूर्व्यायां सकृत् सन्निपाते पादः
पततीत्युपदिशति एवमभ्यासे द्विपादः अत्यन्ताभ्यासे त्रिपादः चतुर्थे-
सम्पूर्णमिति ।”

अस्यार्थः । “पुरुषान्तराव्यभिचरितसवर्णागामिनः पुरुषस्य सकृत्-
सन्निपाते पादः, पततीत्युपदिशति यस्मात् पापात् पततीत्युपदिशति-
मुनिस्तस्य पापस्य पादश्चतुर्थ्यांशो भवतीत्यर्थः ।

एवं द्वितीयाभ्यासे चापरपादः । तृतीयाभ्यासेऽपरपादः, चतुर्थे सम्पूर्णं
भवति । तेनाथासकृदगमने त्रैवार्षिकं ।

तृतीये नववार्षिकं । चतुर्थे सम्पूर्णं द्वादशवार्षिकमित्युक्तं ।”

जिकनसु ।—“सवर्णायामनन्यपूर्व्यायां सकृत् पुरुषान्तरसन्निपाते-

सम्यग्नेतोविसर्गरूपे अपरस्याभिगन्तुः स्वजातिविहितप्रायश्चित्तस्य पादः पतति ऋसतीत्यर्थः । एवमपरपुरुषगमने अपरपादऋसः । एवमपरपुरुषाभिगमने अपरपादऋसः । चतुर्थे स्त्रैरिण्यभिगमनप्रायश्चित्तमेव स्वजात्युक्तं कार्यमित्यर्थः ।

स्त्रैरिणीत्वञ्च पुरुषचतुष्टयगमनात्, एकपुंसश्चतुर्धाभिगमनाद्वा न विशेषः-उत्तरोत्तराभ्यासस्य हीनत्वापादकत्वात् ।

ब्राह्मणीविषयाणि चैतानि वचनानि अन्यस्यामस्यप्रायश्चित्तविधानात् । तथा शङ्खलिखितौ,—

“अन्यथा वैश्यायामवकीर्णं सम्बत्सरं त्रिसवनमनुतिष्ठेत् । क्षत्रियायां द्वे वर्षे, ब्राह्मण्यां त्रीणि, वैश्यावच्छुद्रायां ।” अन्यथेति स्त्रैरिणीत्वभाव-इत्यर्थः । स्त्रैरिणीप्रायश्चित्तस्य संहितायां पूर्वमुक्तत्वात् । तेन ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्यां त्रितयस्य भार्यायां त्रैवार्षिकम् । क्षत्रियस्य क्षत्रियभार्यायां द्वैवार्षिकं, वैश्यस्य वैश्यभार्यायां वार्षिकं । शूद्रस्य पञ्चयज्ञानुष्ठायिभ्यामृत्युशूद्रभार्यायां वार्षिकमेव ।

यथा मनुः,—

“शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनां ।

वैश्यवच्छोचकल्पस्य द्विजोष्कृष्टं च भोजनं ।”

“अन्यशूद्रागमने षाण्मासिकं, यत्तु बोधायनवचनं पुंसां ब्राह्मणादीनां सम्बत्सरं ब्रह्मचर्यं । शूद्रं कटाग्निना दहति । तत् ब्राह्मणस्यात्मन्-निर्गुणब्राह्मणपत्नीगामिनः साम्बत्सरिकमेव विधत्ते । क्षत्रियस्य निर्गुण-क्षत्रियपत्नीगमने तदेव । वैश्यशूद्रयोरपि साम्बत्सरिकमेव । शङ्ख-लिखितसमानार्थं । शूद्रन्तु दर्पात् महत्तशूद्रपत्नीगामिनं कटादिना दहति ।

अतएव परस्त्रीमंगलणे दण्डस्तिः,—

“उत्कृत्य लिङ्गवृषणो भ्रामयेद् गर्हभेन तु” । इति—

अतो ब्राह्मणस्य सकृदज्ञानतोऽस्वजनश्रोत्रियब्राह्मणपत्नीगमने त्रैवार्षिकं-व्रतं तदशक्तौ पञ्चचत्वारिंशद्द्वेनवो दातव्याः । वारचतुष्टयगमने द्वादश-

वार्षिकमज्ञानतस्तदर्थमिति ।” तथा क्षत्रियादिस्त्रीणामानुलोम्येन गमने प्रायश्चित्तं । तत्र यदेव सवर्णपुरुषगमनप्रायश्चित्तं तदेव पादपादहीन-कार्यम् ।

यथा स्त्रीव्यभिचारे ब्रह्मप्रपेताः,—

“आनुलोम्येन विहितं कृच्छ्रं पादावरोपितं ।

इति कृच्छ्रं महाव्रतं तच्च सजातीयगमने, यदुक्तं तदुक्तमेवाधमाया गमने-पादपादहीनं कार्यमित्यर्थः ।

तेन ब्राह्मणस्य क्षत्रियागमने द्विवार्षिकं पादहीनं, वैश्यागमने वार्षिकं पादद्वयहीनं षाण्मासिकव्रतमिति यावत् । विशिष्टशूद्रागमनेऽप्येवं । अधम-शूद्रागमने षाण्मासिकं पादत्रितयहीनं सार्द्धमासिकमित्यर्थः ।

एवं क्षत्रियस्य वैश्यागमने नवमासिकं सच्छूद्रागमनेऽप्येवं । अधम-शूद्रागमने षाण्मासिकपादद्वयहीनं त्रैमासिकं, वैश्यस्य सच्छूद्रागमने वार्षिकमेव वैश्यवद्भावात्, अधमशूद्रागमने सार्द्धचातुर्मासिकं ।

तथा शूद्रादीनां प्रतिलोमस्त्रीगमनप्रायश्चित्ते वशिष्ठः,—

“शूद्रश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेद्दीरणदलेर्वेष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्राश्येत् ।

ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाभ्यज्य नग्नां खरमारोप्य-महापथमनुब्राजयेत्, पूता भवतीति विज्ञायते । वैश्यश्चेत् ब्राह्मणी-मभिगच्छेत् लोहितदलेर्वेष्टयित्वा वैश्यमग्नौ प्राश्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि-वपनं कारयित्वा सर्पिषाभ्यज्य नग्नां खरमारोप्य महापथमनुसंब्राजयेत् पूता भवतीति विज्ञायते । राजन्यश्चेद्ब्राह्मणोमभिगच्छेत् शरपत्नैर्वेष्टयित्वा-राजन्यमग्नौ प्राश्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाभ्यज्य नग्नां खरमारोप्य महापथमनुसंब्राजयेत्—पूता भवतीति विज्ञायते । एवं वैश्यो राजन्यायां शूद्रश्च राजन्यवैश्ययोरिति महापथमनुसम्ब्राज-येदिति राजमार्गेण पुनरावर्त्तयेन्नःसारयेदिति” ॥

एतत् ज्ञानतः । अज्ञानतो मरणवैकल्पिकचतुर्विंशतिवार्षिकस्याहं हादशवार्षिकं ।

तथाच ब्रह्मप्रचेताः,—

“शूद्रस्य ब्राह्मणौ मोहाद्भक्तः शुद्धिमिच्छतः ।

पूर्णमेतद्भक्तं देयं मता यस्माद्वितस्य सा ॥

पादहान्यान्यवर्णेषु गच्छतः सार्व्ववर्णिकं ।

प्रायश्चित्तमिदं देयमगम्यागमने क्रमात् ॥”

“एतेन वैश्यस्याज्ञानतो ब्राह्मणीगमने नववार्धिकं, क्षत्रियस्याज्ञानतो-
ब्राह्मणीगमने षाड्वार्धिकमेवेति । अत्र धेनुमूल्यव्यवस्था सूच्यता ।

यद्यपि शूद्रस्य ब्राह्मणीगमनं महापातकत्वेनोक्तं, तथा क्षत्रियवैश्ययोः-
ब्राह्मणीगमनमनुपातकत्वेन, तथापि अनुलोमस्त्रीगमनं तावदुपपातक-
मेव । तत्प्रसङ्गादमवर्णत्वेन प्रतिलोमस्त्रीगमनप्रायश्चित्तमप्युक्तमतो-
न वैषम्यमिति । तथा समीक्ष्यमवर्णद्विपुरुषव्यभिचरितमवर्णसवर्ण-
स्त्रीगमनप्रायश्चित्ते तु एकपुरुषव्यभिचरितस्त्रीगमने पतितस्त्रीसंसर्ग-
प्रायश्चित्तमेव ।”

तत्र विप्रस्य मवर्णानुलोमस्त्रीगमने सम्बन्धः,—

“शूद्रां तु ब्राह्मणो-गत्वा मामार्द्धं मासमेव वा ।

गोमूत्रयावकाहारस्मिष्टेत्तत्पापशुद्ध्यै ॥”

“मक्तदगमने मासार्द्धं, अभ्यासे मासं, मासंकगोमूत्रयावकाहारे धेनुद्वयं ।”

“तथा, क्षत्रियां वाथ वैश्यां वा गच्छेत् यः काममोहितः ।

तस्य सान्तपनं कृच्छ्रं भवेत्तत्पापमोचनं ॥”

सान्तपने धेनुद्वयं ।

तथा—

“विप्रांस्त्वज्जनां गत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ।”

एतच्च निवृत्तधर्मकर्मणः पत्नीगमने वेदितव्यं ।

यथा वशिष्ठः,—

“ब्राह्मणश्चेदप्रेक्षापूर्व्वकं ब्राह्मणदारानभिगच्छेत्

निवृत्तधर्मकर्मणः कच्छेऽनिवृत्तधर्मकर्मणोऽतिकच्छः । एवं राज्य-
वैश्ययोः । क्षत्रियवैश्ययोरप्येवंभूतस्वजातीयभार्यागमने कच्छातिकच्छौ ।

एषु द्विपुरुषव्यभिचारेणाभ्यासानभ्यासाभ्यां च विशेष ऊहनीयः । एतेन
पुरुषत्रयव्यभिचरितब्राह्मण्यां सकृद्गमने प्राजापत्यं । तथा प्रतिलोमब्राह्मणी-
गमने स एव । द्विपुरुषव्यभिचारितायाः प्रातिलोम्येन गमने स एव सम्बर्त्त-
एव” ।

“कथञ्चित्-ब्राह्मणौ गच्छेत्-क्षत्रियो वैश्य एव वा ।

गोमूत्रयावकाहारो मासार्द्धेन विशुध्यति ॥

शूद्रस्तु ब्राह्मणौ गत्वा कथञ्चित्-काममोहितः ।

गोमूत्रयावकाहारो मासैकेन विशुध्यति” ॥

तथा हारीतः,—अभिप्लुतानुपेत्य परदारान् अर्धावर्णान् वा इदमापः-
प्रवृत्तैत्यन्तर्जलेऽष्टशतं जप्त्वा तिलाढकं ब्राह्मणाय दद्यात् ।

एतद्विप्रेतरवर्णस्य सवर्णानुलोमस्त्रीगमनविषयं, विप्रे तु सम्बर्त्तेन प्राय-
श्चित्तविशेषस्योक्तत्वात् । एवं वैश्यस्य क्षत्रियागमने शूद्रस्य च क्षत्रियावैश्या-
गमने पादपादहान्या ऊह्यमिति ।

“अभिप्लुतान् पुरुषत्रयव्यभिचरितान्” ।

तथा,—चातुर्वेण्य-स्त्रैरिणीगमनप्रायश्चित्ते शङ्कलिखितौ,—

“स्त्रैरिण्यां वृषण्यां प्रसूतोऽवकीर्णः सचेत् स्नात—उदङ्मुखं ब्राह्मणाय
दद्यात् । वैश्यायां चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान् भोजयेत् । क्षत्रियायां
त्रिरात्रोपोषितो यवाढकं दद्यात्, ब्राह्मण्यां त्रयसुपोष्य छतपात्रं दद्यात् ।
प्रकीर्णास्त्रेवमस्त्रतन्मासु स्त्रैरिणी चतुःपुरुषगामिनौ प्रकीर्णा केनचिदनवस्था-
अस्त्रतन्मा अनवरुद्धा द्विविधा, तदेवं स्त्रैरिणीतरयोरिदं प्रायश्चित्तमित्यर्थः ।
कल्पतरुकारस्यापि अयमेव स्वरसः ।

प्रसूत इत्यनेन स्त्रैरिण्यामपत्योत्पादनेऽपि तदेव प्रायश्चित्तं ।

एतद्विप्रेतरवर्णत्रयस्य सवर्णानुलोमप्रतिलोमस्त्रीगमनविषयम्” ।

विप्रे त्वस्मिन्नेव विषये यमः,—

“ब्राह्मणो ब्राह्मणौ गत्वा द्विजे दद्यान्मृगाजिनं ।
क्षत्रियायां धनुर्दद्यात् वैश्यायामायसौ शिलां ॥
शूद्रां गत्वा तथा विप्र उदकुम्भं द्विजातये ।
विरात्रोपोषितः स्नात्वा दद्यात्-सम्भार्जनौ तथा” ॥

तत्र विरात्रोपोषित इति सर्वत्र सम्बध्यते । एतत् समोक्तमवर्णमात्र-
व्यभिचरितस्त्रैरिण्या गमने ज्ञेयं । शूद्रास्त्रजादिगामिन्यान्तु महापातकश्रवणात्-
अभिगन्तुर्महापातकप्रायश्चित्तमेव ।

तथा याज्ञवल्करः,—

“नौचाभिगमनं गर्भपातनं भर्तृहिंसनम् ।
विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवम्” ॥

तथा बृहस्पतिरपि,—

“हीनवर्णोपभुक्ता या त्याज्या बध्यापि वा भवेत्” । इति ।

तथा चातुर्वर्ण्यबन्धकीगमनप्रायश्चित्ते प्रचेताः,—

“बन्धकीगमने उपसृत्य प्राणायामं कुर्यात् ।

ब्राह्मणोबन्धकीगमने कमण्डलं दद्यात् । क्षत्रियबन्धकीं गत्वाऽऽयुधं ।
वैश्यबन्धकीं गत्वा प्रतोदं । उत्तरोत्तरवर्णत्रयोपादानात् ज्ञानपुरःसरः प्राणा-
यामः शूद्रबन्धकीविषयः, एतत् सवर्णानुलोमप्रतिलोमविषयं विशेषाश्रवणात् ।
बन्धकी च स्वभर्तृव्यतिरिक्तपञ्चपुरुषगामिनी, स्त्रैरिणी चतुःपुरुषगामिनी” ।

तथा महाभारतीयादिपर्वणि,—

“पाण्डुस्तु पुनरेवैनां पुत्रलाभान्महायशाः ।

वक्तुमैच्छन्मपत्नौ कुन्तोत्वेनमथाब्रवीत् ॥

नातश्चतुर्थं प्रसवमापत्स्वपि वदन्पुत्र ।

अतःपरं स्त्रैरिणी स्वात्पञ्चमे बन्धकौ तथा ॥”

अत्यन्ताभ्यस्तबन्धकीगमने प्राजापत्यं ।

यथोशनाः,—

“यत्रोक्तं यत्र वा नोक्तमिह पातकनाशनं ।

प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शुद्ध्यते नात्र संशयः ॥”

तथा वेष्टागमनप्रायश्चित्ते सम्बर्त्तः,—

“पशुवेष्टागमने प्राजापत्यं । तेन वेष्टोपगमने प्राजापत्यं । तदशक्तौ-
धेनुरेका देया । एतत् सकृद्गमने, अभ्यासे तु, “चान्द्रायणेन चैकेन सर्वपाप-
क्षयो भवेत् ।” इत्यापस्तम्बवचनाच्चान्द्रायणं ।

तथा रजस्वलाभिगमनप्रायश्चित्ते शङ्खलिखितौ,—

“रजस्वलावधूतागमने त्रिरात्रोपवासो घृतप्राशनञ्च कुर्यात् । अवधूता ।
उन्मत्ता ।”

याज्ञवल्क्यः,—

“त्रिरात्रान्ते घृतं प्राश्य गत्वोदक्यां शुचिर्भवेत् । ”

त्रिरात्राशक्तौ चतुर्विंशतिपणाः देयाः । एतत्कामतः सकृद्गमने,-
अभ्यासे तु द्वेगुणादिकं ।

यथा मनुः,—

“अमानुषीषु पुरुष उदक्यायामयोनिषु ।

रेतः सिक्का जले चैव कृच्छं सान्तपनं चरेत् ॥”

“सान्तपने धेनुहयं मनुनोक्तत्वात् । अमानुषेषु वड्वाद्यासु अयोनिषु-
र्क्षिया अपि योनीतरस्थानेषु ।” यस्तु,—शातातप आह,—

अनुदकमूत्रपुरीषकरणे सचेलस्नानं महाव्याहृतिहेमश्च रजस्वलाभि-
गमने चैतदेव । तत्प्रमादतो गमने रेतःसेकात् प्राक् ।

यच्च ब्रह्महत्यानुवृत्तौ शङ्खः,—

“पादैकं शूद्रहत्यायामुदक्यागमने तथा ।

गोवधै च तथा कुर्यात् परस्त्रीगमने तथा ॥”

तद्द्विपूर्वक-सानुवंश्यात्मन्ताभ्यासे वेदितव्यमिति धर्मप्रदीपः ।

तथर्त्तौ भार्याभगमनप्रायश्चित्ते विष्णुः,—

“पर्वानारोम्यवर्जस्तवावगच्छन् पत्नीं त्विरात्रमुपवसेत् ।”

तथाच बृहस्पतिः,—

“ऋतौ भार्यां न गच्छेद्यः सोऽपि कृच्छार्द्धमाचरेत् ॥”

एतदप्रोषितस्य नीरुजः ज्ञानदिनात् प्रभृति द्वादशदिनाभ्यन्तरे-
पर्वव्यतिरिक्ते सकृज्ज्ञाने वेदिनव्यं, कृच्छार्द्धोशक्ता चतुर्विंशतिपणा देयाः ।

तथा, सम्बर्त्तः,—

“ऋतौ नोपैति यो भार्यां नियतां ब्रह्मचारिणीं ।

नियमातिक्रमात्तस्य प्राणायामशतं स्मृतं ॥”

एतदज्ञानविषयं, ज्ञानाभ्यासे प्राजापत्यं ।

तथा पर्वसु स्त्रीगमनप्रायश्चित्ते वराहपुराणं,—

“षष्ठाष्टमीममावास्यामुमे पक्षे चतुर्दशी ।

मैथुनं नैव सेवेत द्वादशौच्च मम प्रियां ॥”

तथा विष्णुपुराणं,—

“चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावस्याथ पूर्णिमा ।

पर्व्याण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥

स्त्रीतैलमांससम्भोगौ पर्वस्वेतेषु यो नरः ।

विषमूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः” ॥

तथाच मनुः,—

“अमावास्याष्टमी चैव पौर्णमासौ चतुर्दशौ ।

ब्रह्मचारौ भवेन्नित्यमप्युक्तौ ज्ञातकौ द्विजः ॥”

तथा प्रायश्चित्ते मनुः,—

“वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

ज्ञातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनं ॥”

“ज्ञातको गृहस्थः । अभ्यासे कृच्छ्रमत्यन्ताभ्यासे चाद्वायव्यमनिर्दिष्ट-
पापोक्तं ज्ञेयं । तथा आहृदिनमैथुनप्रायश्चित्ते विष्णुपुराणं,—

“आह्वे नियुक्तो भुक्त्वा वा भोजयित्वा निबोध्य च ।

व्यवायी रेतसो गर्तं मज्जयत्यात्मनः पितृन् ॥”

“अत्रापि ज्ञातकव्रतलोपत्वादभोजनमेव प्रायश्चित्तं ।”

तथा दिवामैथुनप्रायश्चित्ते शङ्खः,—

“दिवा तु मैथुनं गत्वा नग्नः स्नात्वा तथाम्भसि ।

नग्नां परस्त्रियं दृष्ट्वा दिनमेकं व्रतो भवेत्” ॥

एतत् सकृदभ्यासे त्वावृत्तिः, व्रतो यावक्तेन नग्नपरस्त्रीदर्शने कामतो-
ज्ञेयम् ।

तथा हारीतः,—

“अजीर्णवान्प्रश्मश्रुकर्मायोनिपशुदिवामैथुनगमने च” । “अयोनि-
पशुदिवशब्दानां प्रत्येकं मैथुनगमनशब्देन सम्बन्धः । मैथुनप्राप्तावित्यर्थः ।

तथा मनुः,—

“मैथुनन्तु समासेव्य गोयानेऽप्यु दिवापि वा ।

स्नात्वा वस्त्रैर्जपित्वाऽप्याः प्राणायामेन शुध्यति” ॥

यानि वस्त्राणि परिधाय मैथुनं कृतं तैर्वस्त्रैःसह स्नात्वा आप्याः ‘देवीराप’-
इति ऋचो जपित्वेत्यर्थः ।

तथा यमः,—

“यदि गोभिः समायुक्तं यानमारुह्य वै द्विजः ।

मैथुनं सेवते तत्र तस्य स्वायम्भुवोऽवधौत्” ॥

विराट्क्षपणं कृत्वा सचेलं स्नानमाचरेत्” ॥

तथा मनुः,—

“मैथुनं यः समासाद्य पुंसि योषिति वा द्विजः ।

गोयानेऽप्यु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत्” ॥

पञ्च गुरुलघुकल्पना सगुणनिर्गुणादिविषयतया व्यवस्तातव्या ।

तथा—स्वधर्मपत्नीमुखमेथुनप्रायश्चित्ते,—

“यस्तु पुनर्वाङ्मणो धर्मपत्नीमुखमेथुनं सेवते स दुष्कृतीति धैवस्ततः,—

तथा

“यस्तु पाणिगृहीताया मुखे कुर्वीत मैथुनं ।

तस्येह निष्कृतिर्नास्तीत्याह पारस्कारो मुनिः ॥”

इदं सार्व्वत्रिकम् ।

तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“प्राणायामं जले स्नात्वा खरयानोष्ठयानगः ।

नग्नः स्नात्वा च सुप्ता च गत्वा चैव दिवानिशम् ॥

अत्रानादिष्टे शतमिति वचनात् प्राणायामगतं ज्ञेयं तदेतेषां विकल्पः ।

तथा स्त्रीव्यभिचारप्रायश्चित्ते मनुः,—

“विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्ता निरुन्ध्यादेकवेश्मनि ।

यत् पुंसः परदारेषु तस्मैनां चारयेद्ब्रतं” ॥

“निरुन्ध्यादिति अङ्गसंस्कारवृत्तिनां मलिनां भूमिशायिनीं प्राणधारण-
निमित्तमात्राहारां परिभूतां कृत्वा अपृथक्वेश्मनि ऋतुपर्य्यन्तं भर्ता
स्थापयेत्” ।

तथा च याज्ञवल्क्यः,—

“हृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजिविनौ ।

परिभूतामधःशय्यां वासयेद्-व्यभिचारिणौ ॥

व्यभिचारे ऋतो शुद्धिर्गर्भं त्यागो विधौयतं ।

गर्भभर्तृबधादौ तु तथा मङ्गति पातके” ॥

यस्मिन् व्यभिचारे गर्भा भवति तत्र परित्याग एव । यदा मगर्भे-
व्यभिचरति तदा गर्भं निःसृते प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

यथा ऋष्यशृङ्गः,—

“अन्तर्वत्नो तु युवतिः कामिता यान्ययोनिना ।
प्रायश्चित्तं नैव कुर्यात् यावद्गर्भो न निःसृतः ॥
न प्रभावं गृहे कुर्यान्न चाङ्गादिप्रसाधनं ।
न शयीत समं भर्ता न वा भुञ्जीत बान्धवैः” ॥
“प्रायश्चित्तं सृते गर्भं विधिं कृत्वाद्भिकं चरेत् ।
हिरण्यमथवा धेनुं दद्यात्-विप्राय दक्षिणाम्” ॥

“अन्ययोनिना असम्बन्धिना आहिकमिति प्रदर्शनार्थं, यत् पुंसः-
परदारिष्वित्यनेन त्रैवार्षिकविषये त्रैवार्षिकं, द्विवार्षिकविषये द्विवार्षिकं,
एकवार्षिकविषये एकवार्षिकमित्येवमादि प्रायश्चित्तमुक्तं ।”

तथाच बृहस्पतिः,—

“यत् पुंसः परदारेषु समानेषु व्रतं स्मृतम् ।
व्यभिचारे तु भर्तुः स्त्री तदशेषं समाचरेत्” ॥

“समानेषु सवर्णेषु समानग्रहणं हीनवर्णव्यभिचारेऽधिकप्रायश्चित्तदानार्थं-
न तूक्तमाधमव्यभिचारे प्रायश्चित्तनिषेधार्थं । अशेषमिति स्त्रीत्वादहे नास्तीति,-
तेन त्रैवार्षिकाशक्तौ पञ्चचत्वारिंशद्देनवो देयाः, तदशक्तौ पञ्चत्रिंशदुत्तरपुराण-
शतमूर्त्यं काश्चनं देयं ।”

तथा महापातकिगमनेऽङ्गिराः,—

“व्रतं यच्चोदितं पुंसां पतितस्त्रीनिषेवणात् ।
तच्चापि कारयेन्मूढां पतितासेवनात् स्त्रियं” ॥

तथाऽनिच्छन्त्या बलात्कारोपभोगे तु बृहस्पतिराह,—

“अनिच्छन्तौ तु या भुक्ता युष्मां तां कारयेद् गृहे ।
मलिनाङ्गौमधःशय्यां पिण्डमाद्रोपजोविनी” ॥

“कारयेन्निष्कृतिं कृच्छ्रं पराकं वा समङ्गतां ।

हीनवर्णोपभुक्ता या त्याज्या बध्यापि वा भवेत्” ॥

“समङ्गतामिति समानजातीयमित्यर्थः ।

अत्र सकृदगमने प्राजापत्यं, द्विरभ्यासे पराकः । तिरभ्यासे चान्द्रायणं” ।

यथोशनाः,—

“व्यभिचारिणीं भार्यां कुचेत्पिण्डंभूतां निवृत्ताधिकारां चान्द्रायणं-
पराकं प्राजापत्यं वा कारयेत् यदि तु क्षत्रियवैश्यशूद्रैरनिच्छन्ती ब्राह्मण्युप-
भुक्ता पश्चात्तदनुरक्ता भवेत्, तद्विषयं वृद्धस्मृतिवचनमिति धर्मप्रदीपः ।”

अतएवानिच्छन्तीगमनमात्रे स्वल्पप्रायश्चित्तमात्रं सम्बर्णः,—

“बलात् प्रमथ्य भुक्ता चेत् दह्यमानेन चेतसा ।

प्राजापत्येन शुद्धिः स्यात्तत्तस्याः पावनं परं ॥

यदि तु ब्राह्मणी गच्छेत् क्षत्रियं वैश्यमेव वा ।

गोमूत्रयावकैर्मासात्तदर्द्धाच्च विशुद्ध्यति ॥

ब्राह्मण्याः शूद्रसम्पर्के कथञ्चित् समुपागते ।

चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यात्तदस्याः पावनं स्मृतं” ॥

“अत्र वनाद्रजकादिगते जाते शूद्रगमनप्रायश्चित्तादधिकं धेनुचतुष्टयं-
बोहव्यं विषमशिष्टत्वात् मार्हमासेन षड्धेनवः ।” विषमशिष्टत्वादिति-
मासादर्द्धाच्चैति विषमशिष्टत्वात् ।

यच्च मनुः,—

“सा चेत्-पुनः प्रदुष्येत् सहशिनोपयन्विता ।

कृच्छ्रं चान्द्रायणञ्चैव तदस्याः पावनं स्मृतम्” ॥

तदप्यनिच्छन्त्या एव चतुर्थाभ्यासविषयः ।

यस्तु ऋष्यशृङ्गवचनं,—

“बलेन कामिता नारी सर्वर्णेन कथञ्चन ।

प्रायश्चित्तं त्रिरात्रं वै तस्याः शुद्धयर्थमादिशेत्” ॥

कामिता स्यादथान्यैर्या सा कृच्छाब्दं समाचरेदिति” ॥

तदपि सवर्णेन बलादभुक्ताया रेतःसेकात्पूर्वं तिरात्रं भग्नैश्चाण्डालादिभिश्च-
बलादभुक्ताया रेतःसेकपर्यन्तगमने कृच्छाब्दमिति धर्मप्रदीपः,—

अनिच्छन्तीविषय एव बलात्कारगमने रेतःसेकात् प्राक् चान्द्रायण-
माह—सम्बर्त्तः,—

“चाण्डालं पुक्कसं म्लेच्छं श्वपाकं पतितं तथा ।

एतान् गत्वा स्त्रियः श्रेष्ठाः कुर्युश्चान्द्रायणं परम् ॥”

“यानि चान्यानि गुरुलङ्घुप्रायश्चित्तानि तानि एवंविधविषय एव यथा-
योग्यं व्यवस्थेयानि ।”

परित्यागमाह अङ्गिराः,—

“चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा तथा ।

पतिघ्नी च विशेषेण जुद्धितोपगता च या ॥”

“जुद्धितः कुत्सितः होनवर्ण इत्यर्थः । गुरुशिष्यौ स्वामिसम्बन्धिनौ-
एतत् सर्वं स्वेच्छागमनविषयम् ।”

तथान्तरजस्त्रीगमनप्रायश्चित्ते सम्बर्त्तः,—

“नटौ शैलूषिकीञ्चैव रजकौ वेणुजीविनौम् ।

गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात्तथा चर्म्मोपजीविनौ ॥”

एतदज्ञानतः सकृदगमनविषयं । तेन अज्ञानतः सकृदगमने चान्द्रायणं-
तदशक्तौ अष्टौ धेनवः । शैलूषश्च । “वृत्त्यन्वेषी नटानान्तु स तु शैलूषकः स्मृतः”—
इति ब्रह्मपुराणोक्तः ।

ज्ञानतः सकृदगमने सम्बर्त्तः,—

“रजकव्याधशैलूषवेणुचर्म्मोपजीविनाम् ।

कामतस्तु यदां गच्छेच्चरेच्चान्द्रायणद्वयम्” ॥ इति ।

“तद्विपूर्वकद्विरभ्यासविषये कृच्छ्राब्दं, अज्ञाने चान्द्रायणद्वयं विदधाति ।”

यच्च यमवचनं,—

“रजकश्चर्मकारश्च नटो वरुड एव च ।

कैवर्त्तभिर्दभिलाश्च सप्तैते अन्यजाः स्मृताः ॥

एतेषां च स्त्रियो गत्वा भुक्ता च प्रति गृह्य च ।

पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यन्तु गच्छति” ॥

भिन्नो गण्डवारः, वरुडः कोष्ठभूर इति प्रसिद्धः, तत् शूद्राभ्रमसंगृहीत-
रजकादिस्त्रीषु चतुर्विंशतिधाभ्यस्तगमने पतितत्वात्त्वादशवार्षिकव्रत-
प्रायश्चित्तं विदधाति चतुर्विंशतिधागमनैश्चतुर्विंशतिचान्द्रायणानि भवन्ति-
चतुर्विंशत्या तु चान्द्रायणैर्द्वादशवार्षिकव्रतस्य समानत्वात् चतुर्विंशतिधाभ्या-
सकृते ज्ञानतो रजकादिस्त्रीगमने तत्समानत्वात्द्विगुणद्वादशवार्षिकरूप-
प्रायश्चित्ते कृतेऽपि अव्यवहार्येत्यर्थः इति शूलपाणिमतं । तत्तु खण्डितं-
पूर्वतः । प्रायश्चित्ताभावपरत्वे तु तत्संमर्गिणः प्रायश्चित्तश्रवणा न स्यात्-
अतोऽज्ञानतः सक्तद्रजकादिस्त्रीगमने चान्द्रायणं । तदशक्तौ धेन्वष्टकं देयं ।”

तथा कापालिकस्त्रीगमनप्रायश्चित्ते—आपस्तम्बः,—

“कापालिकान्नभोक्तॄणां तन्नारोगामिनां तथा ।

ज्ञानात्कृच्छ्राब्दमुद्दिष्टमज्ञानादैन्दवद्वयम् ॥”

“अथ ज्ञाने द्विंशधेनवः, अज्ञाने पञ्चदशधेनवः । इदमुपलक्षकं वेद-
वद्विभूतमाश्रयाधिकानां ।” इति शूलपाणिः ।

इत्यगम्यागमनादिप्रायश्चित्तविवेचनं ।

—०—

अथ तिथ्यग्योनिगमनप्रायश्चित्तविचारः ।

तत्र शङ्खलिखितौ,

“तिथ्यग्येनिषु गोवर्जं मचेनः ज्ञात्वा तु यवमभारं गोभ्यो दद्यात् ।”

इदमज्ञानतः सकृद्गमने । तथा सम्बर्त्तः,—

“पशुवेष्ट्याभिगमने प्राजापत्यं विधौयते” ।

“इदमभ्यासतः वेष्ट्यायां सकृदेव, प्राजापत्याशक्तौ धेनुरेका देया ।”

यत्तु जावालवचनं,—

“इतरेषां पशूनां तु कृच्छ्रपादो विशोधनं” ।

तद्वितीयाभ्यासविषयं एवं यानि अन्यानि मुन्यन्तरोक्तगुरुलघुप्रायश्चित्तानि-
तानि अभ्यासे रेतःसेकात् पूर्व्वं गमने योज्यानि ।”

तथा गोगमनप्रायश्चित्ते विष्णुः,—

“गोव्रतं गोगमने च, इदं च गोव्रतं—गोवधोक्तं मासिकं विष्णुक्त-
मिदं सकृद्गमने, अत्र धेनुचतुष्टयं देयम्” ।

शङ्खलिखितौ,—

“गोष्ववकीर्णः सम्बत्सरं प्राजापत्यं चरेत् ।” “इदमभ्यासेऽत्र त्रिंश-
द्वेनवः ।” तथा गोतमः,—

“गवि तु गुरुतल्पसमः” । “अनेन द्वादशवार्षिकमत्यन्ताभ्यासे । निरन्तरं-
वर्षाभ्यासे मरणान्तिकं । यानि स्मृत्यन्तरोक्तानि लघुप्रायश्चित्तानि, तानि गवां-
ग्रहणमात्रविषयाणि” । इति शूलपाणिप्रभृतयः ।

इत्यगम्यागमनान्तर्भूततिथ्यग्योनिगमनप्रायश्चित्तविवेचनं ।

अथ ब्राह्मप्रायश्चित्तविचारः,—

तत्र मनुविष्णु,—

“येषां द्विजानां सावित्री नानुतिष्ठेद्यथाविधि ।

तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्यपनाययेत् ॥”

“प्राजापत्यत्रये धेनुत्रयं, एतत् पिढमाहरहितस्य निःस्वजनस्य सावित्री-
पाते । आलस्यानवधानादिना तु सावित्रीपाते ।

याज्ञवल्क्यः,—

“आषोडशाच्च द्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात् ।

ब्रह्मच्चत्रविंशं काल-ओपनायनिकः परः ॥

अत-ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मवहिष्कृताः ।

सावित्रीपतिता ब्राह्म्या ब्राह्म्यस्तोमादृते क्रतोः ॥”

आङ्गान् मर्यादावचनत्वं तेन ब्राह्मणस्य षोडशवर्षस्य मर्यादाभूतत्वात्-
पञ्चदशाब्दपर्यन्तं कालः । एवं राजन्यवैश्ययोरेकविंशतित्रयोविंशतिवर्ष-
यावत् कालद्वयं, एतच्चानन्तरं यमवचने स्फुटीभविष्यति अत्रैव विषये-
ब्राह्म्यस्तोमं वैकल्पिकं दिनत्रयाधिकमासचतुष्टयं समाप्योद्दालकव्रतमाह—
वशिष्ठः,—

“पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतं चरेत् । द्वौ मासौ यावत्केन वर्त्तयेत् मासं-
पयसा अर्द्धमासमामिच्छया अष्टरात्रं घृतेन षड्रात्रमयाचितं त्रिरात्रमवभृष्टः-
अष्टोरात्रमुपवसेत् अश्वमेधावभृष्टं वा गच्छेत् ब्राह्म्यस्तोमेन वा यजेत, आमिच्छा-
च “आमिच्छा सा श्रुतोष्णे या क्षीरे स्याद्विधियोगतः”—इत्यभिधानोक्ता,—
अत्र द्विमासयावकव्रते धेनुचतुष्टयं, मासैकक्षीरपाने सपादधेनुत्रितयं, पञ्चमा-
मिच्छाशने त्वेकधेनुः, क्षीरादामिच्छायाः कठिनत्वेन बलहेतुत्वात्, अष्टरात्रं-
घृतपाने अर्द्धधेनुः, तन्मावभृष्टे एकाक्षीराचोपवामाभ्यां मिलित्वा अर्द्ध-
धेनुः एवं सपादनवधेनवः स्युः, अस्य चोत्कृष्टगोदानसहितचान्द्रायण-
तुल्यत्वेनैतद्विषयं ।

एवं शङ्खनिखिती,—

“ब्राह्म्यचान्द्रायणं चरेत्, गोदानं च कुर्यादिति ।”

देशोपप्लवादिना पतितसावित्रीके यमः,—

“पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च ।

ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥

प्रायश्चित्तं भवेत्तेषां प्रोवाच वदतां वरः ।

विवस्वतः सुतः श्रीमान् यमो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥

सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात् समाहितः ।

हविष्यं भोजयेद्भद्रं ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा ॥

एकविंशतिरात्रं तु पिवेत् प्रसृति यावत् ।

ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतं ॥”

“अथैकविंशतिरात्रे यावकप्रसृतिपाने मासपयःपानतुल्यत्वात् सपाद-
धेनुत्रयमेव” । तथाऽस्मिन्नेव विषये अतिक्रान्ते काले ब्राह्म्याधिकारे हारीतः,—

“तेषां प्रायश्चित्तं मासं पयोभक्ष्या गामनुगच्छेयुश्चौर्यप्रायश्चित्तं तमिष्टव्रतै-
रूपनयेयुः यथा प्रकृति ऋतुहन्दीविशेषात् ऋतुर्वसन्तग्रीष्मशिशिरात्मकः-
हन्दी वेदः स्ववेदोक्तविधिना इत्यर्थः, यद्यपि यमोक्तमेकविंशतिरात्रं, अत्र तु-
मासस्तथापि क्षीरपरिमाणानुपदेशात् यथेष्टमेव पानं, यावकपानान्तु प्रसृति-
परिमितं, अतस्तुल्यत्वादिकल्पः, अतएवास्त्येतिकर्तव्यतया किञ्चिद्गुरुत्वात्-
यथोक्तविषयत्वमेवेति”शृलपाणिः ।

अपिच यथाह याज्ञवल्क्यः,—

“उपपातकशुद्धिः स्यादिव चान्द्रायणेन वा ।

एयसा वापि मासेन पराकीणाथवा पुनः” ॥

तथा मिताक्षरायां विज्ञानेश्वरः,—

“एवमुक्तेन गोवधव्रतेन मासं पञ्चगव्याशनादिनान्येषां ब्राह्मतादीना-
मुपपातकानां शुद्धिर्भवेत् । चान्द्रायणेन वा वक्ष्यमाणलक्षणेन मासं पयो-
व्रतेन वा पराकीण वा शुद्धिर्भवेत् । अत्रातिदेशसामर्थ्यात् गोचर्मवसनः-
गोपरिचर्यादिभिर्गोवधासाधारणैः कतिपयैर्नूनत्वमवगम्यते । एतच्च व्रत-
चतुष्टयमकामकारे शक्त्यापेक्षया विकल्पितं द्रष्टव्यं । कामकारे तु,—

“एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः ।

अवकीर्णवर्ज्यं शुद्धार्थं चान्द्रायणमथापि वा” ॥

इति मन्त्र—तैमासिकं द्रष्टव्यं । अतएव वचनादयं प्रायश्चित्तातिदेशः-
सर्वेषामुपपातकगणपठितानामुक्तप्रायश्चित्तानां चावकीर्णवर्जितानामविशेषण-
वेदितव्यं । अतो ब्राह्म्यादिषु अस्मिन् शास्त्रे शास्त्रान्तरे वा दृष्टेः प्रायश्चित्तैः-
सहोपपातकशुद्धिः स्यादेवमित्यादिना प्रतिपादितव्रतचतुष्टयस्य समविषयता-
कल्पनेन विकल्पो विषयविभागो वाञ्छयणीयः । तानि स्मृत्यन्तरदृष्टप्राय-

शिक्षानि पाठक्रमेण ब्राह्म्यादिषु योजयिष्यामः । तत्र ब्राह्म्यतायां-
मनुनेदमुक्तं,—

“येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।
तांश्चाययित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथा विध्युपनाययेदिति ॥”

यच्च यमेनोक्तं,—

“सावित्री पतितां यस्य दंशवर्षाणि पञ्च च ।
सशिखं बपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात् समाहितः ॥
एकविंशतिरात्रं च पिवेत् प्रसृतियावकं ।
हविषा भोजयेच्चैव ब्राह्मणान् सप्त पञ्च च ॥
ततो यावक्शुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतमिति ।”

तदुभयमपि याज्ञवल्कीय मासपयोव्रतविषयं । यत् वशिष्ठेनोक्तं,—

“पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतं चरेत्, ह्ये मासो यावक्तेन वर्त्तयेन्मासं-
पयसा पक्षमासि क्षयाऽष्टरात्रं घृतेन षड्रात्रमयाचितेन त्रिरात्रमवभृथो-
ऽहोरात्रमुपवसेदश्वमेधावभृथं गच्छेद्वात्यस्तोमेन वा यजेतिति ।”

अत्रेयं व्यवस्था—यस्योपनयनावभावेन तत्कालातिक्रमस्तस्य याज्ञवल्कीय-
व्रतानामन्यतमं शक्त्यपेक्षया भवति । अनापद्यतिक्रमे तु मानवं त्वेमासिकं ।
तत्रैव पञ्चदशवर्षादूर्ध्वमपि कियत्कालातिक्रमे तुद्दालकव्रतं ब्राह्म्यस्तोमो वेति ।

येषां तु पित्रादयोऽप्यनुपनीतास्तेषामापस्तम्बोक्तं । यस्य पिता-
पितामहावनुपनीतो स्यातां तस्य सम्बन्धमयं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं । यस्य-
प्रपितामहादेर्नानुपनीतं तस्योपनयनं तस्य द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यकं-
ब्रह्मचर्यमिति शूलपाणिनिज्ञानेश्वरादयः ।

इति ब्राह्म्यप्रायश्चित्तविवेचनं ।

अथावकीर्णप्रायश्चित्तविचारः ।

“अत्र अवकीर्णं मेष्टुर्न क्षतव्रतः ।”

यथा याज्ञवल्क्यः,—

“अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी च योषितं ।” इति ।

तथा प्रायश्चित्ते ऽङ्गिराः—

“अवकीर्णनिमित्तन्तु ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।

स्वकर्मवासाः षण्मासांस्तथा मुच्येत कित्तिषात् ॥”

“अवकीर्ण-मवकीर्णता भावे ऋतः । अत्र सार्द्धं सप्तधेनवः इदं प्रमाद-
सम्पन्ने ।”

एतद्विषय-एव याज्ञवल्क्यः,—

“अवकीर्णी-भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी च योषितं ।

गर्हभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुद्धयति ॥

प्रयत्नात् स्त्रियमुत्साद्य प्रवृत्ते त्वववीन्मनुः ।

“एतस्मिन्नेनसि प्राप्तो संवेष्ट्य गर्हभाजिनं ॥

सप्तागारं चरेद्भक्ष्यं स्वकर्म परिकीर्त्तयन् ।

तेभ्यो लब्धेन भैक्ष्येण वर्त्तयेत्वेककालिकं ।

उपस्पृशंस्त्रिसवनमन्देन स विशुद्धयति ॥”

एतद्विषय—एवाभ्यासे शातातपः ।—“अथातोऽवकीर्णिप्रायश्चित्तं व्याख्या-
स्यामी ब्रह्मचारी यद्यवकीर्ण्यत्, चतुर्थकालमब्धं भैक्ष्यं चरेदेवं पूतो भवतीति” ।

तथा पैठीनसिरपि,—

“अवकीर्णी गर्हभाजिनं बसेत् । सम्बत्सरं प्राजापत्यं चरेत् ।”

तथा शङ्खलिखिताभ्यान्तु विकल्प एवोक्तः,—

तद्यथा—“सप्तागारेणावकीर्ण्यत भैक्ष्याग्निकार्ये अकुर्वन् सद्यः-

कामाद्युत्सर्गे रेतसोऽन्यत्र स्वप्राप्तञ्च प्रायश्चित्तं महाव्याहृतिभिर्जुहुयात्,
षोडशारपूर्विकाभिः सम्बत्सरं वा नक्तं भैक्ष्यं चरेत्, चतुर्थकालमित-
भुग्गायत्रीं सम्बत्सरानुगां जपेदिति ।”

गायत्रीमपि सम्बत्सरं जपेदित्यर्थः, महाव्याहृतिहोमश्च लङ्घत्वादाति-

देशिकावकीर्णित्वेन भेष्याम्बित्यागे स्त्रियं विना कामाद्रेतस्यागे च व्यप-
तिष्ठते ।” इति शूलपाण्यादयः ।

इत्यवकीर्णिप्रायश्चित्तविवेचनं ।

अथासत्याभिधानप्रायश्चित्तविचारः ।

तत्र सकृदसत्यभाषणे कृष्णानुस्मरणं प्रायश्चित्तं, यथा विश्वपुराणे,—

“कृते पापेऽनुतापस्तु यस्य पुंसः प्रजायते ।

प्रायश्चित्तं तु तस्येकं हरेः संस्मरणं परं ॥”

अन्यत्राभ्यासे—

“निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कुषौदजीवनं ।

असत्यभाषणं शूद्रसेवनं” मित्यपातीकरणं कृत्वा-

तप्तकच्छ्रेण शुद्ध्यति । तप्तकच्छ्रे धेनुचतुष्टयं ।

अति बहुतरकालाभ्यासे मनुः,—

‘सङ्गरापात्रकृत्यासु मासं शोधनमेन्दवं ॥”

“साक्षिणोऽसत्याभिधाने’ उक्ता चैवानृतं साध्ये ॥” इति

इति मनु वचनात् । ज्ञानतो द्वादशवारिकमित्युक्तं प्राक् । अत्र पापला-
घवाद्दार्ढिकं ।

चातुर्वर्ष्यवधे साध्ये तु अनृतभाषणेऽनुपातकत्वाभावात् लघुप्रायश्चित्त-
माह—याज्ञवल्क्यः—

“वर्णानां हि वधो यत्र तत्र साध्येऽनृतं वदेत् ।

तत्पावनाय निर्व्याप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः ॥”

यत्पुनर्मनुः,—

“शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां यत्र तृक्तो भवेद्वधः ।

तत्र बन्धव्यमनृतं तद्विषत्याद्विशिष्यते ॥”

“तत्प्रज्ञांसापरं यतस्तेनापि प्रायश्चित्तस्योक्तत्वात्” ।

यथा मनुः,—

“वाग्दैवतैश्च चरुभिर्यजेरंस्ते परस्वतौ ।

अनृतस्येनसस्तस्य कुर्व्वाणा निष्कृतिं परां ॥”

“एतत्तैवर्णिकपरं ।”

शूद्रे तु विष्णुः,—

“तत्पावनाय कुष्माण्डोभिर्द्विजोऽग्निं जुहुयात् ।

शूद्रश्चैकाङ्गिकं गोदशकस्य ग्रासं दद्यात् ॥”

विषयविशेषेऽपवादमाह—हारीतः,—

“सोमविक्रयकन्याविवाहभयमेथुनवालसन्नपनं गोब्राह्मणहितञ्च कुर्वन्-
मिथ्या न लिप्यत—इति । सन्नपनं प्रतारणं । तथा च यमः,—

“न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न खैरवाक्यं न च मैथुनार्थे ।

प्राणातये सर्व्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥”

“तथा सोमविक्रयस्य गर्हितत्वात् अनुकूलानृतताभिधाने क्रेतुर्न दोषः ।
तथा उत्तमकुलजकन्याविवाहे वालप्रतारणवाक्ये सुहृदोरन्योन्यपरिहासा-
भिधाने तथोपांशुवचने मैथुनार्थे अलीकभावदर्शने चेत्यर्थः” । इति ।
शूलपाण्यादयः ।

इत्यसत्याभिधानप्रायश्चित्तविवेचनं ।

अथ ब्रणक्रम्युत्पत्तिप्रायश्चित्तविचारः ।

तत्र भविष्यपुराणं,—

“ब्राह्मणस्य ब्रणद्वारे पूयशोणितसम्भवे ।

कृमिरूतपद्यते यस्य निष्कृतिं वच्मि तस्य तु ॥

गवां मूत्रपुरीषेण त्रिसन्धं स्नानमाचरेत् ।

दधिक्षीरघृतं पीत्वा कृमिदष्टो विशुद्ध्यति ॥

अधोनाभ्याः प्रदष्टस्य प्रमादाद्दिनतात्मज ! ।

एतत् विनिर्दिशेत् प्राज्ञः प्रायश्चित्तं खगाधिप ! ॥

नाभिकण्ठान्तरे वीर ! यदा चोत्पद्यते कृमिः ।
 षड्रात्रन्तु तदा प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनोषिभिः ॥
 यदा दंशन्ति शिरसि कृमयो विनतात्मज ! ।
 कृच्छ्रं तदा चरित् प्राज्ञः शुद्धये कण्ठपात्मज ! ॥”
 “दधिक्षीरघृतपानञ्चात्र त्रिरात्रमाचरणौयं ।”

यथा बोधायनः,—

“ब्राह्मणस्य ब्रणहारे पृथगोणितसम्भवे ।
 कृमिरुत्पद्यते यस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥
 गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकं ।
 त्राहं स्नात्वा च पौत्वा च कृमिदष्टः शुचिर्भवेत् ॥”
 “इदञ्च नाभ्यघोदेशदंशविषयं ।”

एतद्विषय-एव शातातपः,—

“ब्राह्मणस्य ब्रणहारे यदा सम्पद्यते कृमिः ।
 प्रायश्चित्तं तदा कुर्यादिति शातातपोऽब्रवीत् ॥
 गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकं ।
 त्राहं स्नात्वा च पौत्वा च कृमिदष्टः शुचिर्भवेत् ॥”

“ब्राह्मणपदमुपलक्षणार्थं, भविष्योक्तकृच्छ्रपदं तप्तकृच्छ्रपरं ।”

यथा च्यवनः,—

“कृमिदंशने सान्त्तपनं वृषभा दक्षिणा एतदपि शिरोदंशविषयं ।”
 अत्र सप्ताहमाध्यमनूक्तसान्त्तपनवृषदानयोः समुच्चयः, तेनास्य प्राजापत्याद्-
 गुरुत्वं, अतो भविष्यपुराणां कृच्छ्रपदं तप्तकृच्छ्रपरं, अत्र च पादोनधेनु-
 चतुष्टयं तेन विकल्पः । किञ्च शिरस-उत्तमाङ्गत्वात्-कण्ठनाभिस्थलोक्त-
 कृच्छ्रसमानपङ्क्तापेक्षया प्रायश्चित्तगौरवमुचितमेव ।” इति ।

तथा एकादश्यादिब्रतभङ्गप्रायश्चित्ते वायुपुराणे,—

“लोभान्मोहात् प्रमादाद्वा ब्रतभङ्गो यदा भवेत् ।

उपवासव्रतं कुर्यात् कुर्याद्वा केशमुण्डनं ॥

प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव ब्रतौ भवेत् ॥”

“वाशब्दः समुच्चये तेन मुण्डनं च कुर्यादित्यर्थः ।”

इति प्रायश्चित्तविवेककारकृष्णमिश्रप्रभृतयः ।

इत्यसत्याभिधानादिप्रायश्चित्तविवेचनं ।

इति समाप्तमुपपातकविवेचनं ।

अथ जातिभ्रंशकरप्रायश्चित्तविचारः ।

तत्र मनुः,—

“ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घ्रातिरघ्रेयमदायोः ।

जैह्वश्च मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतं ॥

जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया ।

चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥”

“रुजः कृत्वा पीडाकरणं, अघ्रेयः लशुनादि, जैह्वं मिते कुटिलत्वं, पुंसि-
मैथुनं पुरुषे ग्राम्यधर्म्यकरणं । तत्र कामतः सान्तपनं तत्र धेनुद्वयं, अकामतः-
प्राजापत्यं तत्र धेनुरेका, एतच्चाभ्यासे बोद्धव्यं ।”

रुजः कृत्वेति विशेषमाह मनुः,—

“अवगुर्या चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत विप्रस्योत्पादय शोणितं ॥”

तथा याज्ञवल्क्यः,—

“विप्रदण्डोदामे कृच्छ्रस्त्वतिकृच्छ्रो निपातने ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्पाते कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते ॥”

“अत्र दण्डशब्दः शस्त्रमपि लक्षयति, अतिकृच्छ्रे धेनुद्वयं, कृच्छ्रातिकृच्छ्रे-
धेनुपञ्चकं” ।

तथा यमः,—

“कृच्छातिकृच्छं कुर्वीत चान्द्रायणमथाचरेत् ।

दश संख्यासु गा दद्यादङ्गच्छेदो यदा भवेत् ॥”

“अथ च द्विजाङ्गच्छेदे व्रतद्वयस्य गोदानानाञ्च समुच्चयः ।”

विशेषमाह ब्रह्मसूत्रिः,—

“काष्ठादिना ताडयित्वा ह्यभेदे कृच्छमाचरेत् ।

अस्थिभेदे तु कृच्छ्रन्तु पराकं चाङ्गकर्त्तव्यं ॥”

इति शूलपाण्यादयः ।

इति जातिभ्रंशकरप्रायश्चित्तविवर्चनं ।

अथ सङ्करोक्तरणापात्रीकरणमलावहपापप्रायश्चित्तविचारः । तत्र मनुः,—

“खरोष्ट्रप्रवसृग्भानामजाविकवधस्तथा ।

सङ्करीकरणं ज्ञेयं मौनाहिमहिषस्य च ॥

निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिजं शूद्रसेवनं ।

अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणं ॥

कृमिकौटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनं ।

फलैधःकुमुमस्तेयमधैर्यञ्च मलावहं ॥”

“मद्यानुगतभोजनं मद्यपानममये यदुपस्थापितं फलमूलादि चक्षुष्यं
गीतश्रवणादि अल्पेऽप्यपचये अत्यन्तयुक्त्यमिति कल्पतरुः,—

“सङ्करापात्राकृत्यामु मासं शोधनमैन्दवं ।

मलिनौकरणौयं तु तप्तः स्यात् यावकम्ब्रह्मं ॥”

“सङ्करीकरणापात्रीकरणयोद्यान्त्रायणमत्यन्ताभ्यामविषयं, मलिनौकरणे-
अब्रह्मं यावकं कामतः सकृद्विषयमिति” ।

तथाच विष्णुः,—

“ग्राम्यारण्यपशूनां च हिंसा संकीर्णकारणं ।

संकीर्णकरणं कृत्वा मासमश्रौत यावकं ॥

कृच्छातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तं तु कारयेत् ।
 निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कुषीदजीवनं ॥
 असत्यं शूद्रसेवनमित्यपात्रोत्तरणं ।
 “अपात्रोत्तरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ।
 शीतकृच्छ्रेण वा भूमिं महासान्त्पनेन वा ॥”

“पक्षिणां जलचराणाञ्च घातनं कृमिकीटघातनं मद्यानुगतभोजनमिति-
 मलावहानि ।”

“मलिनोत्तरणीये तु तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ।
 कृच्छातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तविशोधनं ॥”

अत्र संकीर्णकरणे सक्तत्करणे मासयावकं, अभ्यासे कृच्छातिकृच्छ्रं-
 अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणं ।

अपात्रोत्तरणे च सक्तत्करणे तप्तकृच्छ्रं चतुरहमाध्यं शीतकृच्छ्रं वा-
 शीतकृच्छ्रे तप्तकृच्छ्रे तिकर्त्तव्यतैव, किन्तु तदेव द्रव्यमत्र शीतलमिति विशेषः,
 अभ्यासे तु महासान्त्पनं अत्यन्ताभ्यासे तु चान्द्रायणं, मलावहे तु सक्तदाचरणे
 त्रहं यावकं, अभ्यासे तप्तकृच्छ्रं, अत्यन्ताभ्यासे तु कृच्छातिकृच्छ्रमिति-
 यथायोग्यमूहं । एषु चतुर्षु यत्र यत्र प्रायश्चित्तविशेषो नोक्तस्तत्रैव एव-
 बोद्धव्यः ।

इतिशूलपाण्यादयः ।

इति संकीर्णकरणादिप्रायश्चित्तविवेचनं

अथप्रकीर्णप्रायश्चित्तविचारः ।

तत्र मनुविष्णुविष्णुमित्राः,—

“अनुक्तानिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये ।
 शक्तिञ्चावेक्ष्य पापञ्च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥”

“अनुक्तानिष्कृतीनि विशेषतोऽनुक्तप्रायश्चित्तानि । तथा विष्णुः,—

संकरीकरणापात्रीकरणमलाकृपाप-प्रायश्चित्त-विचारः ।

७८८

“यदनुक्तं तत् प्रकीर्णम्”—

“प्रकीर्णपातकी ज्ञात्वा गुरुत्वमथ लाघवं ।

प्रायश्चित्तं बुधः कुर्यात् ब्राह्मणानुमतः सदा ॥”

“अनुक्तं अनुक्तनिष्कृतिकं पापम्” ।

तथा शङ्कलिखितौ,—

“कथयिष्येदुष्टभाजनप्रतिषेधेष्वनादिष्टप्रायश्चित्तेषु चान्द्रायणं प्राजा-
पत्यं वा ।”

तथा हारीतः,—

“चान्द्रायणं पराको वा तुलापुरुष एव वा ।

गवाश्चैवानुगमनं सर्वपापप्रणाशनं ॥”

तथा डगनाः,—

“यत्रोक्तं यत्र वा नाक्तमिह पातकनाशनं ।

प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शुध्यते नात्र संशयः ॥”

पापस्य गुरुत्वलाघवं वीक्ष्य प्रायश्चित्तान्येतानि शिष्टैर्व्यवस्थेयानिः इति-
शूलपाण्यादयः ।

इति प्रकीर्णप्रायश्चित्तविवेचनम्,—

अथ नरास्त्रिष्वर्शादिप्रायश्चित्तविचारः ।

तत्र मनुः,—

“नारं स्पृष्ट्वास्मि सन्नेहं ज्ञात्वा विप्रां विशुद्धयति ।

आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमौषधं वा ॥”

इदमकामतः,—

कामतस्तु विश्वः,—

“नारं स्पृष्ट्वास्मि सन्नेहं गायत्र्यष्टशतं जपेत् ।”

“द्वृतं प्राश्य पुनः ज्ञात्वा विरात्रमाचमयेत् । अष्टशतं षष्ठोत्तरजम् ।”

कामतोऽत्यन्ताभ्यासे सुमन्तुः,—

“सोपस्नेहमानुषास्थिस्थग्ने कृच्छ्रपादस्त्रिरात्रमशौचश्चात्र भवतीत्याह-
वशिष्ठः । मानुषास्थि स्निग्धं सृष्ट्वा त्रिरात्रमशौचमस्निग्धन्वहोरात्रमिति ।”

तथाच चाण्डालसङ्करप्रायश्चित्ते-आपस्तम्बः,—

“अन्यजातिरविज्ञातो निवसेत् यस्य वैश्वमनि ।
स वै ज्ञात्वा तु कालेन कुर्यात्तत्र विशोधनं ॥
चान्द्रायणं पराकं वा द्विजातीनां विशोधनं । .
प्राजापत्यं तु शूद्राणां तथा संसर्गदूषणे ॥
यैस्तत्र भुक्तं पक्वान्नं तेषां कृच्छ्रं विनिर्दिशेत् ।
तेषामपि च यैर्भुक्तं कृच्छ्राद्धं तु विधीयते ॥
तेषामपि च यैर्भुक्तं कृच्छ्रपादो विधीयते ।
कूपैकपानदुष्टानां तथा संसर्गदूषणे ।
उपवासेन शुद्धिः स्यात् पञ्चगव्येन शुद्धाति ॥
वालापतत्रा तथा रोगौ गर्भिणी वृद्ध एव यः !
तेषां नक्तं प्रदातव्यं वालानां प्रहरद्वयं ॥
अथवा क्रियमाणे तु येषामार्त्तिः प्रदृश्यते ।
श्रेष्ठं सम्पादयेत्तेषां विपत्तिर्न भवेद्यथा ॥”

“तत्र पूर्वोक्तकालादल्पकालसङ्करे चान्द्रायणं, स्वल्पतरे पराकः, शूद्रस्य-
प्राजापत्यं । कूपैकपानदुष्टानामिति एकस्मिन्नेव कूपे द्विजातीनां सह अल्पपानं
कूर्ध्वतां संसर्गदुष्टानां सोपवासः पञ्चगव्यं विशोधनमित्यर्थः” ।

तथा सत्यर्त्तः,—

“चाण्डालसङ्करे विप्रः श्वपाके एकशेऽपि वा ।
गोमूत्रबावकाहारे मासार्द्धेन विशुद्धाति ॥”

संकरीकरणापात्रीकरणमलावहपाप-प्रायश्चित्त-विचारः । ७८१

एतदपि स्वल्पकालसङ्करविषयं, मासार्द्धपठितं—

विष्णुना च ।

“उपपातकिनस्त्वेते कुर्युश्चान्द्रायणं नराः” ॥

इत्यनेन चान्द्रायणं विहितं । तत्र पापस्य लघुत्वा—

चान्द्रायणपदं शिशुचान्द्रायणपरं । तत् पादेनधेनुचतुष्टयेन सङ्कलितं-
प्रायश्चित्तविवेकेन इति । एतद्विषय एव “चान्द्रायणमकुर्वाणाः कुर्युः कच्छ-
चतुष्टयं इति समूलकत्वे बोध्यं ।

“यावकाहाराशक्तौ षड्धेनवः ।”

तथाच सुमन्तुः,—

“अगम्यागमनस्त्रीवधचाण्डालमर्त्यकेषु कच्छत्रय”मेतदत्यन्तस्वल्पकाल-
विषयं, कच्छत्रयाशक्तस्य धेनुत्रयं” ।

तथा,—

“अविज्ञातस्तु चाण्डालो निवसेद्यस्य वेश्मनि ।

विज्ञाते चोपपन्नस्य द्विजाः कुर्युरनुग्रहं” ॥

तथा द्वादशाहसुपक्रम्याह परागरः,—

“दधि-सर्पिः-पयोयुक्तं सदा गोमूत्रयावकं ।

भुञ्जीत सह भृत्यैस्तु त्रिसन्ध्यमवगाहनं ॥

भावदुष्टं न भुञ्जीत भोक्तव्यं गोरसप्लुतं ।

त्रिपलं क्षीरदधोश्च पलमेकञ्च सर्पिषः ॥

तथा,—

स पूतः सह भृत्यैस्तु कुर्याद्वाह्मणभोजनं ।

अनुडुत्सहितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दक्षिणां ॥

“दधिमपिःपयोयुक्तं गोमूत्रयावकं द्वादशाहं . भुञ्जीतत्यर्थः । अत्र-
परिमाणमेतेषां त्रयाणामुक्तं । चर्मकारादीनामविज्ञातमङ्करे तु चाण्डाल-

सङ्करप्रायश्चित्तस्य षष्ठो भागः प्रायश्चित्तं कल्पनीयं चाण्डालस्य प्रायश्चित्ता-
चर्मकारादिस्थे प्रायश्चित्तस्य षष्ठभागदर्शनात् ।”

तथाच वृद्धशातातपः,—

“अशुचिं संस्पृशेद्यस्तु एक एव स दुष्यति ।
तत्स्पृष्टान्यो न दुष्येत सर्वद्रव्येष्वयं विधिः ॥

तथा,—

संहतनान्तु पात्राणां यदोक्तमुपहन्यते ।
तस्य तच्छोधनं प्रोक्तं न तु तत्स्पृष्टिनामपि” ॥

तथाचापस्तम्बः,—

“एकशाखां समारूढश्चाण्डालादिर्यदाभवेत् ।
ब्राह्मणस्तत्र निवसन् ज्ञानेन शुचितामियात् ॥”

“आदिशब्दादुदक्वादीनां ग्रहणं । शाखाग्रहणमेकावयवपल्लवणार्थं ।
तैकपाषाणादेरपि ग्रहणं ।”

तथा स एव,—

एकवृक्षं समारूढौ चाण्डालब्राह्मणौ यदि ।
फलं भक्षयतस्तत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥
ब्राह्मणानामनुज्ञाप्य सवासाः स्नानमाचरेत् ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

तथा स एव,—

“एकशाखां समारूढः फलान्यग्राह्यसो यदि ।
प्रायश्चित्तं त्रिरात्रं स्यात् पञ्चगव्यं विशोधनं ॥”

अत्र व्यवधानाव्यवधानाभ्यामेकरात्रत्रिरात्रौ ज्ञानविषयश्चेतदुभयं ।

तथाच ब्रह्मपुराणं,—

“विप्रश्चाण्डालसहितो यत्कस्मिन् वनस्पतौ ।
अज्ञानात् फलं भुङ्क्ते चरेत्तत्राघमर्षणं ॥”

संकरौकरवापात्रीकरबमलावहपाप-प्रायश्चित्त-विचारः ।

७८३

तथा नौकादिषु न दोष इत्याह—पराशरः,—

“रथ्याकर्दमतोयानि नावः पन्थास्तृणानि च ।
स्पर्शनान्न प्रदुष्यन्ति पक्वेष्टकाचितानि च ॥” इति ॥

“दृणानि दृणसमूहः पक्वेष्टकाचितानि मठादीनि” ।

इति शूलपाण्यादयः ।

इति चाण्डालसङ्गरादिप्रायश्चित्तविवेचनं ।

अथ कारागृहवासप्रायश्चित्तविचारः ।

तत्र देवलः,—

“कारागृहे वलात्कारात् स्थित्वा मासमतन्द्रितः ।

न ज्ञानञ्च न सन्ध्यादि न देवपितृतर्पणं ॥

न स्वाध्यायो न वा होमः शूद्र-एव न संशयः ।”

तथा मरीचिः,—

“मासं कारागृहे वाऽपि नौभिर्यातो दिनत्रयं ।

क्लेष्ठावासस्तथा पक्षं यो वर्तेत् स तु पातकौ ॥”

तथाच गौतमः,—

“वलाद्वासोक्तता ये तु क्लेष्ठाण्डालदण्डभिः ।

अशुभं कारिताः कर्म गवादिप्राणिहिंसनं ॥

उच्छिष्टमार्जनं तेषां तथा तस्यैव भक्षणं ।

तत्-स्त्रोणाञ्च तथा सङ्गस्ताभिश्च सह भोजनं ॥

मासेऽपि तद्द्विजातो तु प्राजापत्यं विशोधनं ।

प्राजापत्यं च चान्द्रश्च चरेत् सम्बत्सरोषितः ॥

आहितान्निस्त्रयं कुर्याद् यदि कारागृहे वसेत् ॥

“स्त्रीणामेतन्निन् सन्धवे विप्रस्य प्रायश्चित्तार्धमनूदितं ।”

तथा यमः,—

“कारागृहाद्विनिर्गत्य प्रायश्चित्तं यथोदितं ।

कृत्वा विप्रः पुनः कर्म कुर्याच्छुद्धिमवाप्नुयात् ।

नान्यथा शुद्धिमाप्नोति यथा भुवि सुराघटः ।”

इति चतुर्वर्गचिन्तामणौ कल्पतरुः ।

व्रति कारागृहवासप्रायश्चित्तविवेचनं ।

अथ रहस्यप्रायश्चित्तविचारः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“विख्यातदोषः कुर्वीत पर्षदोऽनुमतं व्रतं ।

अनभिज्ञातदोषस्तु रहस्यव्रतमाचरेत् ॥”

“विख्यातदोषोऽन्येन ज्ञातदोषः, अनभिज्ञातदोषस्तृतीयेनेत्यर्थः । अन्यथा-
अगमगमनादो व्यभिचारात्, अर्थात् अगमगमने हिंसायाश्च अगमग-
मवध्ययोरवश्यं ज्ञानात् अन्यथानुपपत्त्या तृतीयेनेति कल्पनीयं, अन्यत्र तु-
द्वितीयेनापि अन्यथा सर्वत्र द्वितीयज्ञानमात्रकल्पने तु अगमगमने-
हिंसायाश्च व्यभिचारः स्यादित्यर्थः । तेन रहस्यकृते पापे रहस्यप्रायश्चित्त-
करणीयं अन्येनावेदितमित्यर्थः ।”

अतएवाह यमः,—

“रहस्ये रहस्यं प्रकाशमिति तत्र यदि कर्त्ता स्वयं प्रायश्चित्तानभिज्ञस्तदा-
कर्त्तव्यद्रहस्यपापस्य किं प्रायश्चित्तमिति सामान्येन प्रायश्चित्ताभिज्ञं
पृष्ट्वा रहस्यप्रायश्चित्तं कुर्यात् । तत्र यत्र मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं तत्र रहस्य-
कृतेऽपि मरणान्तिकं कर्त्तव्यं मरणे क्वासाम्भवात् । यत्र तु व्रतादिकं तत्र
जात्याद्यपेक्षया उक्तव्रतस्य विंशतिभागादिकं कार्यम् ।”

यथा विष्णुमित्रः,—

“प्रकाश—उक्तं यत्किञ्चिद्विंशो भागो रहस्यके ।

त्रिंशद्भागः षष्टिभागः कल्पो जात्याद्यपेक्षया ॥”

“भादिशब्दाज्जातिशक्तिगुणापेक्षं” सकृदुद्दिक्कृतयेत्यादिरूपसंप्रपञ्चः । अथवा-
महापातकेषु सामान्यमहापातकरहस्यप्रायश्चित्तं मनुनीतं करणीयं ।” —

यथा मनुः,—

“महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्गुणैः समाहितः ।

अभ्यस्याब्दं पावमानो भैक्ष्याहारो विशुद्धाति ॥”

एतेन महापातकेषु कामत—आवृत्तिकं व्रतं करणीयं, अथत्तौ पञ्चदश-
धेनवो देयाः । अन्येषु पापेषु याज्ञवल्क्योक्तं प्राणायामशतं करणीयं ।”

यथा याज्ञवल्क्यः,—

“प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।

उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि ॥”

“अत्र गुरुत्वलाघवापेक्षया प्राणायामशतमेव एकाहव्रतत्रयद्विक्रमेण-
मासं षण्मासं सम्बत्सरं वा अभ्यसनोयमिति” । व्रतकरणाशक्तेनापि जपहो-
मादयोऽत्र कार्याः ।

इत्याह मनुः,—

“एतैर्हि जातयः शोभ्या व्रतैराविष्कृतैः न सः ।

अनाविष्कृतपापान्सु मन्त्रैर्हि मैस्तु शोधयेत् ॥”

तथाच वशिष्ठः,—

“जापिनां होमिनाञ्चैव ध्यायिनां तीर्थसेविनां ।

निवसन्ति न पापानि ये च ज्ञाताः शिरोव्रतैः ॥”

तथाच सम्बर्तः,—

“दानैर्हि मैर्जपैर्नित्यं प्राणायामैर्हि जातयः ।

पातकेभ्यः प्रमुच्यन्ते वेदाभ्यासान्न संशयः ॥”

ते जपहोमादयः स्मृत्यन्तरेऽनुसन्धेयाः विस्तरभयाच्चेह प्रस्तूयन्ते ।” इति-
शूलपाष्णादयः ।

इति रहस्यपापप्रायश्चित्तविवेचनं ।

ब्राह्मणकर्तृकक्षत्रियवैश्यादिवृत्तिकरणताकधनोपार्जनादिनिन्दितकार्या-
नुष्ठानेन सत्यामतिवाङ्मतायामापदि तदन्ते यादृक्-प्रायश्चित्ताचरणेन भवेत्-
पापनिवृत्तिः, तत्पापप्रायश्चित्तविवेचनमत्राऽरभ्यतेऽधस्तात् ।

ननु पापस्येतस्योपपातकान्तर्भूततया तत्प्रायश्चित्तविचारावसरेऽस्य
प्रायश्चित्तविवेके सत्यप्यावश्यकं कथमत्र निवेशितमेतदिति चेदुच्यते, एतद्-
ग्रन्थीयप्रायश्चित्तविभागस्य विशेषतः—एतत्प्रायश्चित्तविवेचनप्रदर्शनप्रधानो-
द्देश्यतया सर्वशेषे पृथक्ताया सन्निवेशितं साधारणसुखबोधार्थमिति बोद्धव्यं ।

अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्यादिवृत्तिधनार्जनादिगर्हितकर्मप्रायश्चित्तविचारः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“क्षेत्रेण कर्मणा जीवेद्विशां वाप्यापदि द्विजः ।

निस्तीर्यार्थं समुत्सृज्य वाप्रात्मानं न्यसेत् पथि ॥”

“पथि यथोक्तवर्त्मनि आत्मानं निवेशयेदित्यर्थः ।”

तथा प्रायश्चित्तमाह—प्रचेताः,—

“ब्राह्मणस्यापत्काले मातापितृमतो बहुभृत्यस्यानन्तरं क्षत्रोपनिवेशस्तत्र-
सम्बत्सरमनुप्राप्तौ चान्द्रायणश्चरत् सम्बत्सराभ्यन्तरे मासैकाब्दिकादौ
चान्द्रायणभागहारः कल्प्यः, एवं सम्बत्सरादूर्द्ध्वं द्वैगुण्यैगुण्यादिकं कल्प-
नीयं; अनेनापदोऽपि बहुसमयस्थायित्वं सूचितं स्फुटतः । चान्द्रायणे
धेन्वष्टकं देयं, याज्ञवल्क्यवचने साहचर्य्यश्रवणात्, वैश्यवृत्तावपि चान्द्रायणमेव ।”

वैश्यवृत्तौ शास्त्रीयनियमे पापापवादमाह बृहस्पतिः,—

“कुषौदक्तं पिवाणिज्यं प्रकुर्व्वीतास्वयं कृतं ।

आपत्काले स्वयं कुर्व्वन्नैनसा लिप्यते द्विजः ॥

लब्धलाभः पितृन् देवान् ब्राह्मणांश्चापि पूजयेत् ।

ते तृप्तास्तस्य तं दोषं शमयन्ति न संशयः ॥

षण्णिकुषौदौ दद्यात्तु वस्त्रगोकाञ्चनादिकं ।

कृषीबलोऽन्नपानानि दानशय्यासनानि च ॥

ब्राह्मणस्य चतुर्विधस्यादिहस्तिधनार्जनादिमर्हिर्न कर्म-प्रायश्चित्त-विचारः । ७८७

पण्येभ्यो विंशकं दत्त्वा पशुस्वर्णादिकं शतं ।
वणिक्कुषौद्यदोषः स्याद्ब्राह्मणानां च पूजनात् ॥
राक्षो दत्त्वा च षड्भागं देवतानाञ्च विंशकं ।
विंशद्भागञ्च विप्राणां कृषिं कृत्वा न दोषभाक् ॥” इति ।

तथा ब्राह्मणस्य सेवाहस्तिधनार्जनप्रायश्चित्तविषये —

मनुः,—

“न कथञ्चन कुर्वीत ब्राह्मणः कर्म वार्षिकं ।
दृषलः कर्म वा ब्राह्मं पतनीये हि ते तयोः ।”

पुनरुपनयनसहितकृच्छ्रयानुष्ठप्ती यमः,—

“प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति विकर्मस्थास्तु ये हिजाः ।
ब्राह्मणा च परित्यक्तास्तेषामपेयतदादिश्रेत् ॥”

“तस्य विकर्मसेवा तस्या वार्षिकत्वेन निषिद्धत्वात्तथा शूद्रस्यापि ब्राह्म-
कर्म विकर्म तेन द्रव्यत्यागपूर्वकं कृच्छ्रत्रयं कर्त्तव्यं पुनरुपनयनञ्च, कृच्छ्रत्रये-
धेनुत्रयं” । एतत् त्वनापदीति ज्ञेयं ।” तथा ब्राह्मणस्य गीतादिना धनार्जने
प्रायश्चित्ते यमः,—

“नटनर्त्तकतच्छाण्ड्यर्मकारः सुवर्णकृत् ।
स्थायुकाः षण्डगणिका अभोज्यान्नाः प्रकीर्त्तिताः ॥
गान्धर्वी लौहकारश्च सौचिकस्तनुवायकः ।
चक्रोपजीवी रजकः कितवस्तम्करस्तथा ॥
ध्वजो मानोपजीवी च शूद्राध्यापकयाजकौ ।
कुलालस्त्रिकर्मा च वार्हुषिकश्चर्मषिक्रयी ॥” इत्यादि ।

“स्थायुकाः ग्रामाधिकारिणः, स्थायुकोऽधिभूतो ग्रामे इत्यमरः । गान्धर्वी-
गायकः, चक्रोपजीवी वस्त्रोपजीवी, रजकः तैलनिष्पादकः, ध्वजो घोषिकः,
मानोपजीवी तुलाधारकः,” एतदप्यनापदिश्यं ।

आपदि तु निरुक्तगर्हितकर्म्मजातामुष्ठानस्य शास्त्रकारैरेभ्यनुज्ञातत्वात् ।
यदा मातापित्रादिभरणाशक्तौ ब्राह्मणो गीतवार्हुषिकादिवृत्तिमनुतिष्ठति,
तदाऽतीतायामापद्यर्जितभुक्तावशिष्टं धनं परिहाय चान्द्रायणश्चरेत्, तदशक्तौ
धेन्वष्टकं सम्बत्सराश्रुतावपि चात्रवृत्त्युक्तः सम्बत्सरो ग्राह्यः, सम्बत्सरावृत्तावा-
वृत्तिश्चान्द्रायणस्येत्यर्थः । इति शूलपाण्यादयः,

एतदप्यनापदीति बोध्यं ।

तथा क्षत्रियादिजातिवृत्तिजाताभ्यन्तरतो ब्राह्मणस्यैकदा कतिपयवृत्त्यव-
लम्बनेनातिरिचितापदोऽन्ते यादृग्प्रायश्चित्ताचरणमभ्यनुज्ञातं मन्वादिभिस्तत्-
प्रदर्श्यतेऽधः,—

तत्र यथाह—पराशरः,—

“सर्वेषामेव पापानां सङ्करे समुपस्थिते ।

शतसाहस्रमभ्यस्ता गायत्री शोधनं परं ॥”

तथाच शङ्खः,—

“सव्यावृत्तिकां सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

ये जपन्ति तदा तेषां न भयं विद्यते क्वचित् ॥

दश जप्ता तु सा देवी दिनपापप्रणाशिनी ।

सहस्रं जप्ता सा नृणां पातकेभ्यः समुद्धरेत् ॥

स्वर्णस्तेयो कृतघ्नश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।

सुरापश्च विशुद्धेयत लज्जजप्तेन सर्व्वदा ।” इति ।

तथा स एव,—

“घृतयुक्तैस्त्रिलैर्वज्रै हृत्वा तु सुसमाहितः ।

गायत्र्यायुतहोमात्तु सर्व्वपापः प्रमुच्यते ॥

इस्तत्राणप्रदा देवी पततां नरकार्मव ।

तस्मात्तामभ्यसेन्नित्यं ब्राह्मणो नियतः शुचिः ॥” इति ।

ब्राह्मणस्य चतुर्विधैश्वरादिद्विषयवर्णनादिगर्हितकर्म-प्रायश्चित्त-विचारः । ७८८

तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“यत्र यत्र च सङ्कीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।

तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या वाचनं द्विजः ॥”

तथाच मिताक्षरायां विज्ञानेश्वरः,—

“किञ्च यत्र यत्र ब्रह्मवधादौ तज्जनितदोषजातेनात्मानं सङ्कीर्णमभिभूतं-
द्विजो मन्यते तत्र गायत्र्या तिलैर्होमः कार्यः । तत्र महापातकेषु गायत्र्या
लक्षहोमः कार्यः ।

“गायत्र्या लक्षहोमे च मुख्यते सर्वपातकै”रिति यमस्मरणात् । अति-
पातकादिषु पादपादङ्गासः कल्पनीयः । तथा तिलैर्वाचनं दानं कार्यं ।

तथा रङ्गस्याधिकारे वशिष्ठः,—

“वैशाख्यां पोर्णमास्यां च ब्राह्मणान् पञ्च सप्त च ।

क्षौद्रयुक्तैस्तिलैः कृणौर्वाचयेदथवेतरैः ॥

प्रीयतां धर्मराजेति यद्वा मनसि वर्त्तते ।

यावज्जीवं कृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥”

अनियतकालेऽपि दानं तेनैवोक्तं ।

“कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा हिरण्यं दधिसर्पिषो ।

ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतं ॥” इति ।

तथा व्यासेनोक्तं,—

तिलधेनुं च यो दद्यात् संयतात्मा द्विजम्भने ।

ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥” इति

तथा मिताक्षरायां पुनः स एव,—

“तथा गायत्र्याच महापातकेषु लक्षमतिपातकोपपातकयोर्दशसहस्र-
मुपपातकेषु सहस्रं प्रकोर्षकेषु यतमित्येवं विशेषतो जपः सर्वपापहरः ।”

तथा च गायत्रीमधिकृत्य श्लोकः शंखेनोक्तः,—

“शतं जप्ता तु सावित्री महापातकनाशिनी ।

सहस्रजप्ता तु तथा पातकेभ्यः प्रमोचिनी ॥

दशसाहस्रजाप्येन सर्वकिल्बिषनाशिनी ।

लघं जप्ता तु सा देवी महापातकनाशिनी ॥

सुवर्णस्तेयकृद्दिप्रो ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।

मुरापश्च विशुद्धान्ति लघं जप्ता न संशयः ॥ इति ।

निरुक्तप्रमाणानि ब्राह्मणेतरजात्युपलक्षकानीति ज्ञेयं । तथा येषां जातीयानां जपादौ नाधिकारस्तेषां धेनुदानात्मकप्रायश्चित्तं विधेयमिति धर्मशास्त्रीयाभिप्रायः ।

तथाच विज्ञानेश्वरः,—

“निगमागमोक्तमन्त्रजपे स्त्रीशूद्रयोरधिकारित्वाभावाज्जपात्मकप्रायश्चित्ता-
देशः, तथा तपोव्रतानुष्ठानाशक्तस्य व्रततप—आत्मकप्रायश्चित्तविधानं च-
न दातव्यमिति ।”

प्रायश्चित्तानुष्ठानमेतदनापद्यापत्कालाभ्यस्तरे च विधातव्यं तयोरन्यान्य-
प्रायश्चित्तविषये गुरुलघुभावेन सत्यपि शास्त्रीयविभिन्नव्यवस्थावलोकनेऽत्र-
तथाऽदर्शनात् । यद्वाऽतीतायामापद्युपस्थितायामनापदि विपत्त्यवलम्बित-
निन्दितक्षत्रियादिवृत्तिजनितापराधतः परिशोधयितुमात्मानं गुरुतर-
प्रायश्चित्तस्यादितः प्रदर्शिततया विपदभ्यन्तराचरितशास्त्रविगर्हितकार्य-
जातोत्पन्नवृत्तिनराजितः शुद्धिमानेतुमात्मानं प्रमाणानामेतेषामन्तराले-
ऽशौचवत् संकोचविधया द्विविधात्मकं प्रायश्चित्तमुद्भासितं धर्मशास्त्रकारैरित्यूह-
नीयं । तथाऽनापदि सति पापसंकरे विपत्कालीनपापसंकार्यप्रायश्चित्ता-
पेक्षयैतत्कालीनपापव्रतस्य गौरवलाघवदृष्ट्या प्रायश्चित्तस्य हेतुगुणादिकं
कल्पनीयमिति शास्त्राकृतं इति पापसङ्करप्रायश्चित्तविवेचनं ।

अपिच—प्रदर्शितमत्र विवेचनमावश्यक्रीयप्रायश्चित्तानां एतद्विज्ञ, —
प्रायश्चित्तजातस्य मिताञ्जरानामकयाग्नवस्त्राटीकायां तथा प्रायश्चित्त-

ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्यादिद्विस्तिधनार्जनादियहितकर्म-प्रायश्चित्त-विचारः । ८०१

विवेकचतुर्वर्गचिन्तामणिनामककतिपयभारतप्रसिद्धनिबन्धग्रन्थेषु च विवेचित-
तया नोक्तोलितं तदत्र ग्रन्थबाहुल्यभिया । तथाविधानि निरुक्तपाप-
सङ्करप्रायश्चित्तभिन्नानि सर्वास्थेतानि प्रायश्चित्तान्यनापदि नत्वापदि,
केषामपि पापानामापदि सत्यनुष्ठाने प्रायश्चित्ताभावस्य तथा कतिपय-
वृत्तिमानां सत्यप्याचरणे प्रायश्चित्तलाघवस्य च धर्मशास्त्रकारैरभ्यनुज्ञातत्वात् ।

तथा चापद्यपि कतिपयपापजाते सत्यनुष्ठिते सत्यधर्मश्रमश्चावनया
सन्निवेशितमत्रावश्यकत्वेन निरुक्तप्रायश्चित्तव्रतां तद्विरामार्थमिति बोध्यं ।

अन्यच्च,—कुच्छादिब्रतव्रतानुष्ठानमन्तरापदि मनस्तापाद्याचरणपूर्वक-
दानेनापराधिनां पापमोचनस्य शास्त्रकारैरभ्यनुज्ञातत्वात्तानि तथैव व्यवहार-
दर्शनाच्चेनत्समयानुपयोगितया ग्रन्थान्तरोयतस्तद्वत्स्वरूपविहितेऽतोऽलनं
नाचरितमत्रैवेति विज्ञेयं ।

तथा प्रायश्चित्तविभागोपसंहारी वक्तव्यमेतत्,—

यद्यपि प्रायश्चित्ताचरणेन न भवेच्चेन्नमस्तापादिकं, तदा तत्प्रायश्चित्तानु-
ष्ठानं न भवेत् सफलं ।

यतः प्रायश्चित्तानुष्ठानेऽपि केवलमनस्तापादिकरणाच्छुद्धिं सम्भन्ते-
पापिन इति प्रतिपादयन्ति पृथ्वपादा मन्वादयः,—

यथाह — मनुः,—

“स्थापनेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च ।

पापकृन्मुच्यते पापात्तथा दानेन शुद्ध्यति ॥

यथा यथा नरोऽधर्मं स्वयं कृत्वानुभाषते ।

तथा तथा त्वचेवाहिस्तेनाधर्म्यं मुच्यते ॥

यथा यथा मनस्तस्व दुष्कृतं कर्म गर्हति ।

तथा तथा शरीरं तत् तेनाधर्म्यं मुच्यते ॥

कृत्वा पापं हि स्मृत्य तस्मात् पापात्प्रमुच्यते ।

नैवं कुर्यात् पुनरिति निवृत्त्या पूर्यते तु सः ॥

इदं सञ्चिन्ता मनसा प्रेत्य कर्म फलोदयं ।
 मनोवाङ्मूर्तिभिर्नित्यं शुभं कर्म समाचरेत् ॥
 अज्ञानाद् यदि वा ज्ञानात् कृत्वा कर्म विगर्हितं ।
 तस्माद् विमुक्तिमन्विच्छन् द्वितीयं न समाचरेत् ॥
 यस्मिन् कर्मण्यस्य कृते मनसः स्यादलाघवं ।
 तस्मिंस्तावत् तपः कुर्याद्वावत्तुष्टिकरं भवेत् ॥”

तथा—“पापकारी नरलोकेषु निजपापकथनेन धिङ्मामिति पाप-
 कारिणमिति पश्चात्तापेन शुद्धयति । अस्य पापकारिणो यस्मिन् प्रायश्चित्ताख्ये
 कर्मण्यनुष्ठिते न चित्तस्य सन्तोषः स्यात्, तस्मिन् तदेव प्रायश्चित्तं तावदा-
 वर्त्तयेत् यावन्मनसः सन्तोषः प्रसादश्च स्यात्” इति कुल्लूकभट्टः ।

तथाच याज्ञवल्करः,—

“प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः ।
 अपश्चात्तापिनः कष्टान्नरकान् यान्ति दारुणान् ॥” इति ।

प्रमाणेऽस्मिन् अपश्चात्तापिन—इति विशेषणोपादानेन न गच्छन्ति-
 नरकं पश्चात्तापिन इत्यवगम्यत इत्यर्थः ।

तथा प्रमाणान्यवलम्ब्य कीदृशी व्यवस्था करणीयेति संशयनिरसनार्थ-
 मन्ते प्रदत्ता व्यवस्थैकावलोकनीया व्यवस्थादित्सुभिर्नवीनप्रेक्षावन्निरिति-
 दिक् ।

इति परिसमाप्तं प्रायश्चित्तविवेचनं ।

अथ गुरुदेवचरितवर्णनपूर्वकग्रन्थसमापनकरणं ।

यो दर्भाग्रसमानवुद्धिविभवः प्रख्यातकीर्तिर्गुणैः,
 श्रौतस्मार्त्तसमस्तकर्मकुशलः श्रौगोपिनाथाभिधः ।
 नानाशास्त्रविचारशुद्धद्वयो निर्मत्सरोऽमायिको,
 योगाभ्यासरतः सदा समभवत् संख्यावतामयणैः ॥

गुरुदेवचरितवर्षभं ।

चातुर्यं चतुराननस्य निभृतं गाक्षीर्यमभोनिधे,—
रौदार्यं विवुधद्रुमस्य मधुरां वाचं च वाचस्पतेः ।
धैर्यं धर्मसुतस्य शर्मा सकलं देवाधिपस्याहरत्,
श्रीमान्खयातनयः सदा सविनयो यो गोपिनाथाङ्गयः ॥
कीर्त्तीर्दिक्षि विदिक्षु यस्य रजनीजानिप्रभाभास्वरा,—
गायन्ति द्विजदारका हिमहरक्षीराब्धिगुम्भा भुवि ।
काव्ये व्याकरणे तथा विवरणे योऽनन्यसाधारणो,—
गोपीनाथपदाब्जचिन्तनपरोऽन्ते प्राविशद्ब्रह्मणि ॥
श्रीहारीतकुलार्मवैन्दुरतुलैः शिष्यैः सदाभ्यर्चितो,
योऽगान्धे पदवीं गुरोरिव गुरुः सर्व्वासु विद्यासु च ।
तस्यानुग्रहतोऽधमोऽप्यहमिमं ग्रन्थं कृपावारिधे—
विघ्नव्यूहमतीत्य शेषमनयं भक्त्या विशुद्धात्मनः ।

शाकेऽदिवच्छाष्टशशाङ्कमंखे,

वारे गुरोर्माधवशुक्लपक्षे ।

नवोदयं भुततिथौ निवन्धो,—

गतः समाप्तिं नृहरेः प्रसादात् ॥

समाप्तोऽयं निवन्धः कथापहर्मसर्वस्वाङ्गयः ।

परिशिष्टं

परिशिष्टं

—श्रीजगन्नाथदेवोविजयतेतरां—

श्रीपुरुषोत्तमचेरान्तर्गत-श्रीजगन्नाथमन्दिरावस्थितश्रीमुक्तिमण्डपस्य पण्डित-
सभा-व्यवस्थापक-पण्डितानां व्यवस्थेयं । .

भरतखण्डदुर्लभां विद्यामध्येषु' विलासितामन्तरा वाचिण्याव्यावयक-
कार्यजातमनुष्ठानमर्थवपये वाच्यीयपोतेन श्वेतह्रीप (इ'लण्डादिनामादेशं)
मनुगच्छतां तत्रैव वर्षादूर्ध्वसमयमभिवसतां गत्यन्तराभावात्तद्देशीयव्यक्ति-
हस्तपाचितहिन्दुजातीयभस्वद्रव्यजातेन प्रावरणमनुष्ठितां सुयोगाभावात्
स्वस्वजातीयनित्यनैमित्तिककर्मव्रतां कर्तुमक्षमायां विद्याध्ययनादिसमा-
प्तनन्तरं स्वदेशं प्रत्यावृत्तानां भारतीयसनातनार्थसामाजिकादिनियमव्रत-
मवलम्ब्येदानीमत्रैव यथाविधानमवस्थातुं यावज्जीवनमभिलषतां ब्राह्मणादि-
शूद्रान्तानां तथाऽनुलोमजानां प्रतिलोमजानां च भारतीयलोकनिवहानां
तथाऽसति सुयोगेऽगतिकतया निरुक्तदेशीयव्यक्तिहस्तपाचिततद्देशीय-
हिन्दुधर्मविनिर्दिष्टभस्वद्रव्यनिकरेण जीवनधारणमाचरतां तेषां विद्वांसोऽपि
यथा वा देशकालपात्रदृष्ट्या प्रायश्चित्तविधानेन, समाजार्हत्वं भवति न
वेति प्रश्नः ।

उत्तरं—प्रश्नमेतं मन्वादिधर्मशास्त्रनिवहेन साकं पर्यालोच्य यादृक्-
सिद्धान्तो वयमुपनीताः समुक्तिस्थितेऽधस्तात् सः ॥

यथा बृहदारदीयपुराणप्रवृत्तिकतिपयग्रन्थेषु कलिवर्जवप्रकरणे शोधित-
स्त्रापि संयुक्तः" इत्यादि प्रमाणनिरुद्धोक्तदृष्टान्तेऽपि भरतखण्डसुप्रसिद्धमन्वा-
यतिप्राचीनधर्मशास्त्रजालेषु तादृक् प्रमाणवृत्तसङ्गावानवलोकनात्, तथा
वेदादौ भारतीय सकलहिन्दुधर्मवलम्बिनां तथा बोधायनसूत्रेऽपि भारतवर्षात्तर-
दिग्भागवासिनामार्थायां प्रायश्चित्तमन्तरा दृष्टसमुद्रनौगमनव्यवहारत्वात्,
तथा समुद्राधिकरणजनौममनजनितपापप्रायश्चित्तविधानेन समाजार्हत्वं
बोधायनेनाश्रयमुपदिशत्वात्, तथा सत्यपि निरुक्तपुराणोपपुराणीयादि-

ग्रन्थपतितकलिवर्जप्रकरणान्तःपातिनः कलियुगानुष्ठितसागरनौगमननिषेध-
कस्य शोधितस्येति प्रमाणजातस्य प्रामाण्येऽङ्गीकृते सत्यादिहापरान्तयुगान्त-
र्गतापत्समयेष्विव कलियुगान्तभूतापत्समयेऽप्यनापत्कालीनविधिलङ्घनस्य
धर्मशास्त्राभ्यनुज्ञातत्वात्,

तथा समुद्रगमनजनितपापसंमिश्रणे सांकर्यविषयकप्रायश्चित्तविधायक-
धर्मशास्त्रीयप्रमाणवृन्दसमीक्षणाच्च यथादेशकालपात्रशक्तिप्रायश्चित्तानुष्ठानेन
भवेयुः स्वसमाजभुक्ताः प्रश्नोक्तपुरुषा निर्विवादमिति विदुषां राक्षान्तः ।

राक्षान्तमेतं कच्चीकुर्वन्धधस्तात् प्रमाणानि यथा क्रमं । तथा प्रायश्चित्त-
मन्तरा सकलहिन्दुधर्मावलम्बिनां समुद्रपोतगमनानुष्ठानविषयकप्रमाणानि-
यथा, ऋग्वेदे,—ऋक् १ मं, २५ सू म ७, “वेदा यो वीनां पदमन्तरिक्षेण
पततां वेद नावः समुद्रियः” भाष्ये “अन्तरिक्षेण पततां आकाशमार्गेण
गच्छतां वीनां पक्षिणां पदं यो वरुणो वेद तथा समुद्रियः समुद्रेऽवस्थितो
वरुणः नावो जले गच्छन्त्याः पदं वेद जानाति सोऽस्मान् वन्धनाम्नोचयत्वितिशेषः”
इति सायनः । तथा ऋक् १० म सू १३६, म५, “वातस्याश्वो वायोः सखाथो-
देवेषितो मुनिः । उभौ समुद्रा वाचेति यश्च पूर्वं उतापरः” भाष्ये,—

“वातस्य वायोः गतिरिव अश्वोव्यासः, यद्वा वायोरशिता भोक्ता, वायुरिव-
तस्याहार इत्यर्थः, अतएव वायोः सखा मित्रभूतः, अथो अपिच देवेषितः
देवेन द्योतमानेन वायुना सूर्येण वा इषितः प्राप्तः इदृशोमुनिः—

करिक्ततास्य ऋषिः उक्तप्रकारेण वायुरूपः सूर्यरूपो वा सन् उभौ समुद्रौ
उदधी आचेति अभिगच्छति, कौ तो समुद्रौ यः पूर्वं समुद्रः उत्तमश्चार्थे
यथापरःसमुद्रः, इति तद्व्याख्यातारः ॥

तथा, ऋक् ७ मं ८८ सू, ३, म “वायद्रुहाव वरुणश्च नावं प्रयत्समुद्र-
मीरयावमध्यं । अधियदपां जुभिश्चराव पप्रैख ई'ङ्गयावहै शुभे कं” । भाष्ये—

“यत् यदा वरुणे प्रसक्ते सति अहं वरुणस्योभौ नावं द्रुममयीं तरणसाधन-
भूतां आरुहाव उभाव आरुढाव भूविपतां च नावं यत् यदा समुद्रं मध्यं
समुद्रस्य मध्यं प्रति प्रेरयाव प्रकर्षेण गमयाव, यत् यदा च अपां उदकानां
अधि उपरि जुभिः गन्तौभिरन्याभिरपि नौभिः चराव वर्त्तावहै तदानीं

शुभे शोभायै प्रेखे नौरूपायां दोलायामेव प्रेखयावहे निम्नोन्नतैस्तरङ्गैरित्येतच्च-
प्रविचलन्ती संक्रोडावहे कं सुखं यथा भवति तथेत्यर्थः” ।

तथा ऋक् १-५६-२-“तं गूर्त्तयो नेमन्निषः परीणसः समुद्रं न संचरणे
सन्निष्ववः । पतिं दक्षस्य विदथस्य न, सहो गिरिं न वेना अधिरोह तेजसा”
भाष्ये,—“गूर्त्तयः स्तोतारः नेमन्निषः नमस्कारपूर्वं गच्छन्तः यदा नीत—

हविष्मा परीणसः परितो व्याप्नुवन्तः एवं गुणविशिष्टा यजमानाः तं इन्द्रं
सुतिभिः अधिरोहन्ति सुवन्ति इत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः सन्निष्ववः सन्नि धनं
आत्मन इच्छन्तो वणिजः धनार्थं संचरणे संचारे निमित्तभूतं सति समुद्रं न
यथा नावा समुद्रमधिरोहन्ति एवं स्तोतारोऽपि स्वाभिमतधनलाभाय इन्द्रं
सुवन्तीति भावः हे स्तोतः ! त्वं च दक्षस्य प्रहस्य विदथस्य यज्ञस्य परिं
पालयितारं सहः सहस्रं तं चलवन्तमिन्द्रं तेजसा देवताप्रकाशकेन स्तोत्रेण नु
क्षिप्रं अधिरोह नृहीति यावत् । वेनाः कान्ताः स्त्रियः गिरिं न यथा पर्वतं
स्वाभिमतपुष्पोपचयार्थमधिरोहन्ति” ।

तथा, मनुः,—

“समुद्रयाने कुशलाः देशकालार्थदर्शिनः ।

स्थापयन्ति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगमं प्रति” ।

तथा अथर्ववेदमहाभारतादिग्रन्थेषु एवंविधानां प्रमाणानां विद्यमान-
त्वेऽपि व्यवस्थावाहुल्यभिया नोत्तोलितानि तानेवात्र ।

तथा बोधायनसूत्रे,—

“पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथोत्तरतो यानि दक्षिणतस्तानि व्याख्या-
स्यामो, यथैतदनुपनीतेन सह भोजनं पर्युषितभोजनं मातुलपिष्टम्बदुग्ध-
परिचयनमित्यथोत्तरतः उर्णाविक्रयः शोधुपानमुभयतोदक्षिणवहार-
प्रायुधीयकं—

समुद्रयानमितीतरदितरस्मिन् कुर्वन् दुष्यतीतरदितरस्मिंस्तत्र तत्र देश-
प्रामाण्यात् । इति ।

तथा समुद्रनौगमनकर्तुः प्रायश्चित्तविधानेन समाजार्हत्वानुमोदने मिता-
चरायां वीधायनः,—“यत्तु वीधायनेनोक्तं समुद्रयानं ब्राह्मणस्य न्यासापहरणं
सर्वपण्यैर्व्यवहरणं भूम्यनृतं शूद्रसेवा यच्च शूद्रायामभिवायते तदपत्यं च भवति
तेषां तु निर्देशश्चतुर्थकालं मितभोजिनः स्युरपोऽभ्युपेयुः सवनानुकल्पस्थाना-
सनाभ्यां विहरन्त एतैस्त्रिभिर्वर्षैस्सदपन्नन्ति पापमिति तद्वहुकालसेवाविषयं ।”
निरुक्तप्रमाणानि युगान्तरविषयकाणि इति केचन यदर्थापयन्ति तत्तुच्छं ।
तत्तदपत्येषु तद्विषयस्याप्रकाशिततया विभिन्नमतानामेकमतानयनेन
(१)सत्यमपलपितुमयुक्तत्वात् । अतस्तदर्थानुष्ठानं न प्रतिभाति समीचीन-
मित्याशयः ।

अपिच निरुक्तप्रमाणजालावलोकनवलात्समुद्रनौगमनमासीत्पूर्वतो-
भारते निर्धिवादमिति सुस्थिरं ।

अथच—समुद्रनौगमनविषये सत्यपि निरुक्तप्रमाणजाले जागरूके दोष-
दृष्ट्या तदनन्तरभाविपूज्यपादमहर्विबुद्धेन स्वस्वकर्तृकयन्त्रनिवहेषु तद्गमनस्य
कलावनुपयोगितया कृतनिषेधत्वेऽपि तदन्तर्भूतापत्समये तन्निषेधस्या-
परिदर्शनात् समयोऽस्मिन् तदनुष्ठानं न दोषाधायकमित्युक्तास्यते सप्रमाण-
पर्यालोचनं निश्चितः ।

यथा,—नच समयोऽयमनापत्समय इति वार्थं । स्वस्वजातीयवृत्त्या-
जीविकानिर्वाहाभावस्यापद्रूपाल्पकालेन शास्त्रानुमोदितत्वात्, तथा,
तादृग्व्युत्पेदानौ जीविकानिर्वाहाभावस्य दृष्टिविषयत्वाच्च । कथमिति
चेदुच्यते खण्डनमण्डनयुक्तिनिर्देशपूर्वकं । यथा,—

इदानींतनसमये सत्यापत्कालात्मकत्वेन निश्चीते, रोगदुर्भिक्षादि
प्रपीडितावस्थाया अपद्रूपत्वेन परिसंस्थातत्वात्तदीयकाल एवापत्समय-
इत्यापात्तमुत्थापयन्ति केचन तर्ककुशलाः निश्चययुक्तिप्रदर्शनेनैव ।

यथा,—निरुक्तकालस्य बहुवर्षानवस्थायितया समयस्याधुनातनस्य बहुवत्-
सरस्यापित्वेन च कथमापत्समयात्मकत्वेन भवेत् परिगणितत्वमस्य ।

अपिच—विज्ञानमाववशतः कतिपयानां मानवानां सत्त्वा विपत्तौ संघटितायामपि सृष्टिनियमाधीनतया क्लोङ्गीकर्तुं मानवान् सर्वान् विपदियं न संघटेतेति पूर्वपक्षः । सिद्धान्ते तु वक्ष्यमाणविधया सत्त्वाचरिते समाधाने न सम्भवेत् काव्यापत्तिः । कुत इति चेत् विवृत्यतेऽत्र संक्षेपतः । यथा—धर्म-शास्त्रानुगतापत्तिविधा, रोगाद्यभिभूतावस्था, सम्यक्त्वर्त्तनोपायानुपलब्धः, धर्मविश्लेष, अर्थात् रोगयोक्तादिभिः प्रयोद्धितप्राणिनां यावस्था, सम्यक्त्वपिच स्त्रीयस्त्रीयवृत्त्या स्वस्वजीविकानिर्वाहोपायस्य योऽभावः, क्रमशो धर्मलोपो-पक्रमश्च, सर्वमेतदापदात्मकत्वेनाभिहितमिव, तदात्मकानामापदां सर्वासां स्यादेवावस्थकालावस्थायित्वं तथा बहुवर्षव्यापित्वं च, ज्वरादिषु कतिपयेषु गतेषु कियत्समयमुपगतेषु सत्स्वप्युपशमं कुष्ठादयो रोगा भवन्त्वामरणं क्लेशदायकाः, तथा सति स एव समयः किमापत्काल इति न परिगच्छते सर्वैः । यदा कस्मादभाववशतोऽप्याजीवनावधि स्वाच्छन्देन परिचासयितुं स्वजीविकां न कमप्युपायमुपलभेरन् लोकाः, तदा स एव समयो विपत्समयात्-कोऽन्य इति कथ्यते लोकैः ।

भवति नैतच्छास्त्रदृष्टं । अतः स एवापत्काला-तिरिक्त इति नोच्यते सर्वैः । नच सांसारिकनियमानुसारिण्येकदा सर्वे लोका नाभावप्रस्ता इत्यापत्तिः सुसंगतेति वाच्यं, सति पारावारनिमग्ने पोते तदारोहिणां प्राणिनां सर्वेषा-मेकदा दृष्टप्राणविसर्जनत्वात्, ग्रामदाहाद्यवसरे तद्ग्रामावस्थितानां जन्तूनां युगपदीक्षितभस्मीभावत्वाच्च । अथोचादिप्रकरणेऽवलोकितान्येतेतद्विषय-काश्च साक्षिवचनानि सकलेषु धर्मशास्त्रेषु । तावदवलोक्यते प्रायशो यथैव-महार्घवसरेऽन्त्याभावप्रयोजितानां प्राणिनां व्याकुलता सदातनी । तथैव परिदृश्यन्तेऽभावशून्या धनिका वित्तादेः संरक्षणावेक्ष्ये । तथा राजानोऽपि प्रजादिपरिपालने तदपेक्षया विशेषाकुलाः । सकलानामेतेषां व्याकुलता एका विभिन्ना वा । न तावद्विभिन्ना व्याकुलतात्वावच्छिन्नव्याकुलताया-पेक्षात् । अतः सर्वैरेवावश्यमग्नीक्रियते सेवेति । ततो व्याकुलतोपलक्षितः कालः एवापत्समयो नान्य इत्यवश्यमेव स्वीकरणीयं सर्वैर्निर्विवादं । परामर्श-मिदानीं भवेद्यद्येदमसंशयदा ज्ञास्यन्ति यदेकांशोऽवश्यमपच, अन्योऽभावान्नात-

इति । अतएव समयोऽयं न सार्वजनीनापत्समय इति न कथयिष्यते कैरपि
 हृदयवङ्गिलोकैः । श्रीजगदीश्वरसृष्टेर्नियमोऽयं यत्कियत्स्वेकविषयकाभावाभि-
 भूततया सत्स्वपि दुःखितेषु केचनान्यविषयकाभावेन भवन्ति कातराः ।
 किन्तु तदुपलक्षितः कालः आपत्समय एवेति वक्ष्यते सर्वैः । सत्याभियत्-
 समयपर्यन्तस्यापिन्यामापदि तदभिलक्षितः कालो विपत्समयात्मकत्वेन
 कथनीय इति न कुवन्ति शास्त्राणि । वरं शास्त्राणि यथा विपत्समयत्वं प्रति-
 पादयन्त्यकालस्यापि दुःखितावस्थायास्तथा बहुसम्बत्सुरस्यापि दुःखापन्ना-
 वस्थायाश्च, अतो या आपद्यत्समयस्यापि नो तद्विपदस्तत्समय एवापत्काल
 इति निर्गलितार्थः । एतेनापत्कालस्य यावत्कालं रोगाद्यभिभूतता-
 सम्यग्वर्त्तनोपायानुपलभ्यान्यतरजन्यनिषिद्धकार्यानुष्ठानप्रवृत्तिजनकत्वं । अथवा,
 धर्मविप्लवस्यापत्कालात्मकत्वेन विद्यमानतया विधीयते लक्षणान्तरं यथा,—
 यावत्कालं रोगाद्यभिभूततासम्यग्वर्त्तनोपायानुपलभ्यधर्मविप्लवान्यतमजस्य-
 निषिद्धाचरणप्रवृत्तिजनकत्वविशिष्टत्वमापत्कालत्वमिति लक्षणं समायातं ।
 त्रिविधात्मकापत्समय-विषयेऽस्मिन् प्रदर्श्यन्ते शास्त्रीयप्रमाणानि यथायथमत्र ।
 यथा, महाभारते” पीडा चापत्कालस्य पत्तिज्ञानं च पाण्डव इति” तथाच
 सम्यग्वर्त्तनोपायानुपलभ्यात्मकापद्विषये—

यथाह मनुः,—

“अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा ।

जीवेत् क्षत्रियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरः ॥”

उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।

कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्दैत्यस्य जीविकामिति ॥

अधुनापद्धर्ममाह कुल्लुकभट्टः-अजीवविति । यथोक्तेनाध्यापनादि स्वकर्मणा
 ब्राह्मणो नित्यकर्मनुष्ठान-कुटुम्बसम्बर्हणपूर्वकमजीवन् क्षत्रियकर्मणा ग्राम-
 नगररक्षणादिना जीवेत् । यस्मात् क्षत्रियधर्मोऽस्य सन्निकृष्टा वृत्तिः ।
 उभाभ्यामिति । ब्राह्मणः उभाभ्यां स्ववृत्तिक्षत्रियवृत्तिभ्यामप्यजीवन् केन

प्रकारेण वर्त्तेतेति यदि भगवः स्थात् तदा कृषिपशुरक्षणे चात्रित्वे ईश्वरस्य
वृत्तिमनुतिष्ठेत्, कृषिगोरक्षणं वाणिज्यस्यापि प्रदर्शनार्थं । तथा च विक्रोयाणि
व्यस्यति । स्वयं कृतं चेदं कृष्यादि ब्राह्मणापहृत्तिः । भव्यं कृतस्य कृता-
वृताभ्यां जीवेत इत्यनापद्येव विहितत्वादिति ।

तथा स-एव,—

“वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् ब्राह्मणः स्वे पथि स्थिरः ।

अवृत्तिकर्षितः सौदन्निमं धर्मं समाचरेत् ॥

सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद्ब्राह्मणम्वनयं गतः ।

पवित्रं दुष्यतीत्येतद्धर्मतो नोपपद्यते ॥

नाध्यापनादुयाजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिगृह्णात् ।

दोषो भवति विप्राणां ज्वलनाम्बुसमा हि ते ॥

जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेणापनयं गतः ।

न त्वेव ज्ञायसीं वृत्तिमभिमन्येत कर्हिचित् ॥

वैश्योऽजीवन् स्वधर्मण शूद्रवृत्त्यापि वर्त्तयेत् ।

अनाचरन्नकार्याणि स वर्त्तत च शक्तिमान् ॥

अशक्तुवंस्तु शूश्रूषां शूद्रः कर्त्तुं द्विजन्मनां ।

पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेत् कारुककर्मभिः ॥

यैः कर्मभिः प्रचरितैः शूश्रूष्यन्ते द्विजातयः ।

तानि कारुककर्मणि शिल्पानि विविधानि च ॥ इति

सर्वत इति ब्राह्मणं चापदं प्राप्तः सर्वेभ्योऽपि निन्दितनिन्दिततर-
निन्दिततर्केभ्यः क्रमेण प्रतिगृहं कुर्यात् । अत्रार्थान्तरन्यासनामात्महारः ।
यस्मात् पवित्रं गङ्गादि रथ्योदकादिना दुष्यतीत्येतत्शास्त्रदृष्ट्या नोपपद्यते,
यस्मान्नाध्यापनादिति ब्राह्मणानामापदि गर्हिताध्यापनयाजनप्रतिपक्षे रथर्मा
न भवति, यस्मात् स्वभावतः पवित्रत्वेनाप्युदकतुल्यास्ते, जीवेदिति,-

क्षत्रियः पापदं प्राप्तः, एतेनेत्यभिधाय सर्वेणेत्यभिधानात् ब्राह्मणगोचरतया निषिद्धेनापि रसादिविक्रयणेन वैश्यवज्जीवेत् । न पुनः कदाचित् ब्राह्मण-
जीविकामाश्रयेत् । न केवलं क्षत्रियः वैश्यादयोऽन्येऽपि । शक्तिमानित्युपा-
दानेनैव शक्तिविहीनस्याकार्याचरणेन दोष इत्यवगम्यते । विप्रादीना-
मुपलक्षणमेतत् । इति व्याख्यानकर्त्तारः । एवं याज्ञवल्क्यादिग्रन्थेषु
प्रमाणानां सत्त्वेऽपि व्यवस्थाप्राचुर्येभिर्यो नोद्धृतान्येव तानि । तथाच
धर्मविविधत्वात्कपादि महाभारतीय शान्तिपर्वान्तर्गतापद्धर्मपर्वणि—

युधिष्ठिर उवाच,—

“होने परमके धर्मे सर्वलोकाभिलंघिते ।

अधर्मे धर्मतां नीते धर्मे चाधर्मतां गते ॥

मर्यादासु विनष्टासु क्षुभिते धर्मनिश्चये ।

कथमापत्सु वर्त्तत तन्मे ब्रूहि पितामह ! ॥

येन येन विशेषेण कर्मणा येन केनचित् ।

अभुज्जीवेत् साद्यमानः समर्थो धर्ममाचरेत् ॥

यथायथैव जीवेद्भि तत्कर्त्तव्यमहेलया ।

जीवितं मरणाच्छ्रेयो जीवन् धर्ममवाप्नुयात् ॥

सोऽहं जीवितमाकाङ्क्षन्नभक्त्यस्यापि भक्षणं ।

व्यवस्येद्वृद्धिपूर्वं वै तद्भवाननुमन्यतां ॥

इत्यादिवहुप्रमाणानि सन्त्यपि व्यवस्थावाङ्मुख्यभिर्यो नोक्तोलितानि ।
न च निरुक्तत्रिविधात्मकापत्समयस्य प्रोक्तप्रमाणजालेन कृतायामपि सत्यां
स्थिरतायां युगान्तरापेक्षया युगेऽस्मिन् भविष्यमाणनानाविधानिष्टसंघर्षाये-
प्रमाणैः सूचितत्वात् कलिसामान्यमेवापत्समय इति वाच्यं “चत्वार्यब्द-
सहस्राणि चत्वार्यब्दशतानि च । कलिर्यदा गमिष्यति तदा क्षेतापरिग्रहः ।”

इति व्यासोक्तवचनेन चतुःशताब्दसहितचतुःसहस्राब्दपरिमितस्य
कल्पशस्य त्रिपादधर्माधारत्रेतायुगात्मकत्वेन परिगणिततया कलिसामान्य-

स्थानापत्कालत्वात् “आपट्टिर्हिजाघाणा”मित्यादिवाक्येनैव विप्राणां पूर्वतो
व्याख्यातकियत्परिमाणकापट्ट्यनवलम्बनस्यातिदिष्टतया विवादास्यदत्ता-
भावाच्च । अनेन कनिसामान्यमेवापत्समय इति राक्षान्तः । न चाख्येदानीं-
तस्य समयस्यानापत्कालत्वमिति शङ्कनीयं । बहुवासरतो भरतखण्डस्य
विदेशीयभिक्षधर्मावलम्बनरपत्यधीनकलिप्रावत्यस्य शास्त्रीयप्रमाणसुविदित-
त्वेनापत्समयत्वात् । कलिप्रवृत्तताया आपत्समयत्वाच्च । प्रमाणितं
चेतदनेन, यदा तु क्लृप्तेज्जातोया राजानो धनलोनुषा भविष्यन्ति महाप्राप्ते
तदैव प्रवृत्तः कलिरित्याद्युक्तामस्तस्यचनेन । अपिच जीवनहेतुत्वेनापदि
स्थूलतो ह्यन्तराद्युपाय सत्यपि निरुक्तप्रमाणव्रतान् निरूपितं संप्रति विभाग-
शस्तहेतुतया मनुयास्यवस्त्राप्रदर्शिता वहुविधा उपायाः प्रकाशयन्तेऽत्र यथाह
मनु,—

“विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्ष्यं विपणिः कृषिः ।

धृतिर्भैक्ष्यं कुसीदं च दश जीवनहेतवः ॥”

“विद्येति—आपत्प्रकरणाज्जीवनहेतव इति निर्देशादेतेषां मध्ये यथा
वृत्त्या यस्यानापदि जीवनं निपिहं तथा तस्यापद्यभ्यनुज्ञायते । यथा
ब्राह्मणस्य भृतिसेवादि एवं शिल्पादावपि ज्ञेयं । विद्या वेदविद्याव्यतिरिक्ता
(जीविकानिर्वाहहेतुका) वेद्यतर्कविषापनयनादिविद्या (आदिपदेन
मौलिकधर्माविरोधिविदेशीयविद्याशिक्षादिकं ग्रहः) सर्वेषामापदि जीवनार्थं
न दुष्यति । शिल्पं लिखनादिकरणं । आदिपदोपादानेन सकलकारकर्मणां
संग्रहणं । भृतिः प्रेक्षभावेन वेतनग्रहणं । सेवा पराश्रामव्यादनं । अर्घ्यात्
नृपादिधनिकमानवसेवया जीविकापरिचालनं । गोरक्ष्यं पाशुपाल्यं ।
विपणिर्वणिज्यं । कृषिः स्वयंजता । धृतिः सन्तोषः । तस्मिन्नल्पकेनापि
जीव्यते । भैक्ष्यं भिक्षासमूहः, कुसीदं वृद्धा धनप्रयोगः, स्वयंजतोऽपि
इत्येभिर्देशभिरापदि जीवनोपमिति कुल्लुक्कभट्टः । तथाहि मेधातिथिः,—
सर्वपुरुषाणामापदि उत्तरियमनुज्ञायते । तत्र विद्या वेदविद्याव्यतिरिक्तेषु
वेद्यतर्कभूतविषापनयनविद्या सर्वेषां जीवनार्था न कुष्यति शिल्पं व्याख्यातं,

भृतिः प्रेषकत्वं । सेवा परवृत्तानुवर्तित्वं । धृतिः सन्तोषः दृष्टार्थं चैतत् ।
अतो विहितवृत्त्यभावेन एते जीवनोपायाः संकीर्त्यन्ते पुरुषमात्रविषयत्वात् ।
इति,

याज्ञवल्करः,—

“कृषिः शिल्पं भृतिर्विद्या कुसीदं शकटं गिरिः ।

सेवानूपं नृपो मैत्र्यमापन्नो जीवनांनि तु” ॥

“किंच आपन्नो जीवनानीति विशेषणात्कृष्यादीनां मध्येऽनापदवस्थायां
यस्य या वृत्तिः प्रतिषिद्धा तस्य सा वृत्तिरनेनाभ्यनुज्ञायते । यथापदि वैश्य
वृत्तिः स्वयंकृता कृषिर्विप्रचित्रिययोरभ्यनुज्ञायते । एवं शिल्पादीन्यस्याभ्य-
नुज्ञायन्त । शिल्पं सूपकरणादि । भृतिः प्रेषकत्वं । विद्या भृतकाध्यापकत्वाद्या
(आद्यपदोपादानेन कुल्लूकभट्टव्याख्यातविषयाः संगृहीता अत्र ।) कुसीदं
वृष्टार्थं द्रव्यप्रयोगः । तत्स्वयंकृतमभ्यनुज्ञायते । शकटं भाटकेन धान्यादि-
वहनद्वारेण जीवनहेतुः । गिरिस्तद्वततृणान्नद्वारेण जीवनं । सेवा, पर-
चित्तानुवर्तनं । अनूपं प्रचुरतृणवृक्षजलप्रायप्रदेशः । तथा नृपयाचनं ।
मैत्र्यं स्नातकस्यापि एतान्यापन्नो जीवनानीति विज्ञानेश्वरः” । प्रोक्तव्याख्या-
कर्तृभिः,—संचेषतो विहितस्यापेक्षतद्वचनद्वयान्नजीविकानिर्वाहप्रयोजनकोपाय-
विसराभ्यन्तरे प्रकृतोपकारकतयाऽनुष्ठायतेऽत्र विशेषविवरणं विद्यावाणिज्यादेः ।
यथा विद्या ज्ञानार्थकविद्धातोः करणे क्यप् प्रत्ययः । ततः स्त्रियां टाप् ।
अनया रीत्या विद्येतिपदं निष्पन्नं । सा अध्ययनजन्यज्ञानात्मिका । सा तु
वेदादिवतुर्दशविधा । किन्त्वेषा निःश्रेयससाधिका नत्वपदि जीविका-
प्रचलनापादिका । अतस्तन्निर्वाहार्थमभ्युदयसाधनं नैदानिकधर्मानुगं यत्-
किंचिदपि विद्याध्ययनं करणीयमिति कुल्लूकभट्टाभिप्रायः । सति जीवन-
धारणे निःश्रेयससाधनधर्मः सुसाध्य एव । अन्यथा तद्रक्षणं निराधारमेव ।
शरीरधारणमन्तरा धर्मसम्पादनस्यासाध्यत्वात् विषयेऽस्मिन् प्रमाणांनि
मन्वादिधर्मशास्त्रेषु द्रष्टव्यानि ॥ अपिचानधोतविद्यानां द्विजातीनां राज्ञा
दण्डप्रत्यमपि प्रतिपादितं धर्मशास्त्रकारैरधस्त्यप्रमाणजालेनैव ।

पराशरः,

अनृता ह्यनधीयाना यत्र भैक्ष्यचरा हिजाः ।

तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चौरभक्तप्रदो हि सः ॥ इति

वशिष्ठोऽपि,—

अनृता ह्यनधीयाना यत्र भैक्ष्यचरा हिजाः ।

तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चौरभक्तप्रदो हि सः ॥ इति

प्रोक्तप्रमाणद्वयस्थानधीयाना इति विशेषणपदस्य भैक्ष्यचरविशेष-
साहचर्यानधीतजीविकानिर्वाहकविद्यारूपोऽर्थो बोद्धव्यः । अतो हिजानामु-
भयविधिविद्याध्ययनं सदैव करणीयं । किन्त्वापत्सम्भावनया निविद्याया अपि
यस्याः कस्यासित् विद्याया हिजातिकर्तृकाध्ययनस्य धर्मशास्त्रकारैरभ्यनुज्ञात-
त्वाद्दिदेशीयार्थकर्मविद्याशिक्षानुष्ठानं न दोषाघायकमिति राहान्तः । न
च निष्कजातरध्ययने धर्मशास्त्रविरुद्धमिति वाच्यं । आपदि निष्कजातरध्ययनस्य
शास्त्राभ्यनुज्ञातत्वात् । एतत्तु निष्कजात्यध्यापनस्योपलक्षकं । प्रमा"मत्र
जागृकं । प्रमाणं यथा वृहदारण्यकोपनिषदि" वाचा स्म वै पूर्वे उपयन्ति
मोपायनकीर्त्यावास । अत्र भाष्यं वाचा स्म किल पूर्वे ब्राह्मणा विद्यार्थिनः
सन्तः क्षत्रियान् वैश्यान् उपयन्ति शिष्टवृत्त्या उपगच्छन्ति । नोपाः न शुश्रूषाभिः
अतः स गौतमः उपायेन कीर्त्या उपगमनकीर्त्तनमात्रेणैव उवास ऊधिवान् ।
मोपायनं चकार । तथानन्दगिरिः । आपदि समादधिकाद्वा विद्यां प्राप्य
सम्भावस्वायां उपायनमुपगमनं पादोपसर्पणं ।

गौतमोप्याह,—

आपत्कल्पो ब्राह्मणस्य ब्राह्मणाद्विद्योपयोगोऽनुगमनं, शुश्रूषाममातेः
ब्राह्मणो गुरुः, याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः सर्वेषां पूर्वः पूर्वा गुरुः, तदलाभे
चावृत्तिस्तदलाभे वैश्ववृत्तिः" ।

तथाच मनुवचनं,—

"अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते ।

अनुब्रूया च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः" ॥ इति

यथा यत् न लोकेष्वभाषां शिष्येति वशिष्ठवचनप्रदर्शनेनैव लोकेष्वविद्याध्ययने विरोधमुत्पादयन्ति तत्तुच्छं । जीविकानिर्वाहनिषिद्धविद्यापठनस्यापि दिशास्त्रानुकूलत्वात् । तथा यवनोयराजत्वावसरतस्तच्छिष्याः शिष्टेरादृतत्वाच्च । किन्तु प्रायशो विनापि भारतभित्तदेशान्तरगमनं न सम्भवति बहुविषयककौशल-लाभायकविद्याध्ययनं विपत्कष्टनिवारकवाणिज्यानुष्ठानं च । तत्तु शिष्याद्युद्देश्य-कपोतकरणकसमुद्राधिकरणकगमनानुकूलकल्याण्यत्वमपेक्षते । किन्तु निरुक्त-द्विष्येत्यादिकतिपयमुनिभाषणोक्तसमुद्रयाननिषेधस्य पूर्वप्रदर्शितकलिसा-मान्यपरतया तदनुष्ठानमापदि न विगानमिति धर्मशास्त्रकाराभिप्रायः । न च—“आपदृष्टिर्हि जाग्रदणामश्वस्तनिकता तथे”ति वचनवलात् कलावेवाप-दुवृत्तेर्निषिद्धतया कथमत्रावलम्बनीयाऽपदुवृत्तिरिति वाच्यं, वचनस्यास्य चाक्ता-यथादिमहर्षिभिरन्यथाव्याख्यातत्वेन तदवलम्बनस्यादोषावहत्वात् । तत् व्याख्यानादिकं प्रचुरतया नोत्तालितमत्र । सति सन्देहे व्याख्यानमिदं कल्या-णहर्मसर्वस्वग्रन्थेऽवलोकितव्यमेव । केवलं तु तद्गमनदेशावस्थानाद्यवसरेऽगतिक-तया सति सम्भवे सन्ध्यादिनित्यकर्मानुष्ठानविसर्जनस्य तथा हिन्दुधर्मविगर्हित-भक्षभक्षणविजातीयसंसर्गादेश प्रोक्त विद्याध्ययनादिकार्यसमापनानन्तरं कृते सति स्वदेशप्रत्यावर्त्तने देशकालपात्रदृष्टितः सामान्येन प्रायश्चित्तं विधाय विप्रादिशूद्रान्तःपूतो व्यवहार्यश्चेति विदुषां परामर्शः । नन्वनिश्चितावधिकस्य कल्याणन्तरपातिनोऽधुनातनापत्समयस्य विद्यमानतया “निस्त्यै तामथा-त्मानं पावयित्वा न्यसेत्पथि” । इत्यादि याज्ञवल्क्यीयवचनेनोत्तीर्णापत्समय-स्याभ्यनुज्ञातप्रायश्चित्तत्वेन च विद्याध्ययनादिकर्मसमापनानन्तरं कथं विप्रा-दिना प्रायश्चित्तं विधातव्यमिति व्यवस्थापितमिति चेन्न । अहरहः सन्ध्यामुपा-सीत इति श्रुतिप्रमाणात्, “नोपतिष्ठति यः पूर्वं नोपास्ते यश्च पश्चिमां । स शूद्रवद्विष्कार्यः सर्वस्मात् द्विजकर्मणः ।” इति मनुस्मृत्युक्तवचनवलाद्वाञ्छी-चवदापयपि संकोचेनापि प्रात्याहिकसंध्यनुष्ठानस्याभ्यनुज्ञाततयाऽकरणे प्रत्य-वायश्रवणात्तथा भक्षभक्षणार्धमनुना निषिद्धत्वपरिदर्शनाच्चोपायान्तरविही-नतया कादाचित्कतदतिक्रमजन्यपापीपशमनाय कृतेऽपि प्रायश्चित्ते “अधिकं तु प्रविष्टं न च तद्गानिरिति” न्यायेन प्रकृतस्य क्षत्यसम्भवेन दोषाभावात् ॥

अत्राप्ययमेव विशेषोऽनापदि सत्यप्यविहिताचरणे कृतगुरुप्रायश्चित्तस्वा-
प्यव्यवहार्यता । अपिच सभ्यादिनित्यकर्मोपकरणानां तथा धर्मशास्त्रविहिता-
हारीयद्रव्याणां च सत्यपि प्राप्तिसम्भवे तदन्यथाचरणजन्यपापापनुत्तये-
ऽनुष्ठेयं गुरुतरप्रायश्चित्तं । तथा तदसम्भवेऽगतिकतया तदनुष्ठानस्य धर्म-
शास्त्राभ्यनुज्ञाततया लघुतरप्रायश्चित्तविधाने न कापि विप्रतिपत्तिरिति
परामर्शः ॥

ननु पापस्य निरुक्तसभ्यादिनित्यकर्मविसर्जनप्रभृतिशास्त्राविहितकार्या-
नुष्ठानजन्यात्मकतया बहुविधत्वात् प्रायश्चित्ताचरणं पार्थक्येन उत तन्त्रेष्वेति
चेदुच्यते । यथा न तावदाद्य , सति पापसां कर्तव्यं पृथक् प्रायश्चित्तविधायक-
धर्मशास्त्रीयप्रमाणपरिदर्शनात् । अतएव द्वितीयपक्षावलम्बनं शास्त्रानुक्त-
मेव । कथमेतदित्याकांक्षायां प्रदर्श्यन्तेऽधस्तात् शास्त्रीयप्रमाणानि ॥

यथाह पराशरः,—

सर्वधामेव पापानां संकरं समुपस्थिते ।

शतसाहस्रमभ्यस्ता गायत्री शोधनं परं ॥ इति

तथाच गरुडः,—

सन्त्याहृतिकां सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

ये जपन्ति तदा तेषां न भयं विदते क्वचित् ॥

दशजप्ता तु सा देवो दिनपापप्रणाशिनो ।

सहस्रं जप्ता सा नृणां पातकेभ्यः समुद्धरेत् ॥

स्वर्गस्तेयो कृतघ्नश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।

सुरापथ्य जिगृधेत लज्जजप्तेन सर्वदा ॥ इति ॥

अथवा स एव—

घृतयुक्तैस्त्रिलैर्वह्नी कृत्वा तु सुसमाहितः ।

गायत्र्ययुतशोमात्सु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति ।

हस्तचाणप्रदा देवी पततां नरकार्णवे ।

तस्मात्तामभ्यसेन्नित्यं ब्राह्मणो नियतः शुचिः ॥

तथाच याज्ञवल्क्यः—

यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।

तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या वाचनं द्विज । इति ।

तथाच मिताक्षरायां विज्ञानेश्वरः,—

“किं च यत्र यत्र ब्रह्मवधादौ तज्जनितदोषजातेनात्मानं संकीर्णमभिभूतं द्विजो मन्यते तत्र तत्र गायत्र्या तिलैर्होमः कार्यः ॥ तत्र महापातकेषु गायत्र्या लक्षहोमः कार्यः ॥ “गायत्र्या लक्षहोमे च मुच्यते सर्वपातके”रिति यमस्मरणात् । अतिपातकादिषु पादपादद्वासः कल्पनीयः । तथा तिलैर्वाचनं दानं कार्यं । तथा रहस्याधिकारे वशिष्ठः । “वैशाख्यां पौर्णमास्यां वा ब्राह्मणान् पञ्च सप्त च । क्षौद्रयुक्तेस्तिलैः कृष्णैर्वाचयेदथवेतरैः ॥ प्रीयतां धर्मराजेति यद्वा मनसि वर्त्तते । यावज्जीवं कृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति” । अनियतकालेऽपि दानं तेनैवोक्तं । “कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा हिरण्यं मधु सर्पिणी । ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतमिति” ।

तथा व्यासेनाप्युक्तं,—

तिलधेनुं च यो दद्यात् संयतात्मा द्विजन्मने ।

ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः । इति ।

एवमादिदानजातं रहस्यकाण्डोक्तमविदुषां द्विजातीनां स्त्रीशूद्रयोश्च वेदितव्यमिति । मिताक्षरायां पुनः स एव । तथा गायत्र्याश्च महापातकेषु लक्षमतिपातक्षोपपातकयोर्दशसहस्रमुपपातकेषु सहस्रं प्रकीर्णकेषु शतं मित्येवं विशेषतो जपः सर्वपापहरः । तथाच गायत्रीमधिकृत्य श्लोकः शङ्ख-
नोक्तः ।

शतं जप्ता तु सावित्री महापातकनाशिनौ ।

सहस्रं जप्ता तु तथा पातकेभ्यः प्रमोचिनी ॥

‘दशसाहस्रजापेन सर्वकिल्बिषनाशिनौ ।

लक्षं जप्ता तु सा देवो महापातकनाशिनौ ॥

सुवर्णस्तेयकृद्दिप्रो ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।

सुरापश्च विशुध्यन्ति लक्षं जप्ता न संशयः ॥ इति ।

प्रमाणानामेतेषामभ्यन्तरेऽशोचवत् संकोचविधयापि द्विविधात्मकं प्रायश्चित्तमुक्तापितं । तत्र गायत्रीमन्त्रेण छतयुक्तितिलहोमात्मकं प्रायश्चित्तं पक्षैकं ॥ तत् महापातकादिपापसांकर्यं लक्षेकपरिमितं क्षतिपातकादि-पापसम्भिलने पादपादङ्गमात्मकं । अन्यत्र गायत्रीजपात्मकं तत्तद्भूषणत्वादि-पापसंमिश्रणे लक्षेकसंख्यातं तदन्यपातकसांकर्यं दशमहस्रगायत्रीजपपरिमितं प्रायश्चित्तमिति शास्त्रोक्तमर्थ्यादा । विवेचनेनानेन सत्यपि निर्दिष्टे महा-पातकादिपापप्रायश्चित्ते किन्त्वत्र प्रशोक्तममुद्रनोगमनहोपास्तरावस्थानजनित-पापानामतिपातकोपपातकसंकीर्णादिपापात्मकतया छतयुक्तितिलेन लक्ष-परिमितहोमस्य पादपादङ्गमसंख्यया प्रायश्चित्तमनुज्ञातव्यं । अथवा दश-साहस्रगायत्रीमन्त्रजापेन प्रायश्चित्तं विधातव्यमेव । यत् यन्मिदमिदं विवेकेन-तदनुज्ञातव्यं निर्विवादमिति निर्गन्तव्यं ॥

नच प्रायश्चित्तद्वयमितं भवेद्ब्राह्मणादिप्रतिनोमजास्त्वजातोयव्यक्तिविष-यकमिति वाच्यं जातिविगेषे धर्मगाम्बन्धित्वे प्रत्यक्षव्यवस्थापरिदर्शनात् । तथा मितान्तरायां विघ्नानेखरः— एवं च ब्राह्मणानां येन इत्युक्त्यमानगत-गुणविशेषेण यः प्रायश्चित्तविशेषो व्यवसितः, स एव तद्गुणविशिष्टे क्षत्रियादौ इतरि द्विगुणस्त्रिगुणो वेदितव्यः । प्रत्येव दिगा क्षत्रियवैश्यादावपि क्षीमेन उत्कृष्टवधे दोषगौरवात् प्रायश्चित्तस्यापि हेतुत्वादि कम्पनीयं । दोषगौरवं च दण्डगौरवादवगम्यत एव । यथांक्तं “प्रतिनामापवादेषु द्विगुणस्त्रिगुणो दमः । वर्णानामानुलोभ्ये च तस्मादर्थान्नानितः इति” । यत्तु चतुर्विंशतिसतवचनं, “प्रायश्चित्तं तदान्नातं ब्राह्मणस्य मन्त्रिण्येभिः । पादोने क्षत्रियः कुर्यादर्थं वैश्वः समाचरेत् । शूद्रः समाचरेत् पादमण्डपेष्वपि पापसु” ।

तत्प्रतिनोमानुष्ठितचतुर्विधमाहमन्यतिरिक्तविषयं । तथा मूर्धावभिक्षा-

दोनामप्यनुलोमोत्पन्नानां दण्डवत्प्रायश्चित्तमूहनीयं । दर्शितं दण्डतारतम्यं ।
 “दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरे”रिति । ततश्च मूर्खावसिक्तस्य
 ब्राह्मणवधे ब्राह्मणादतिरिक्तं क्षत्रियान्नूनमध्यर्धं द्वादशवार्षिकं भवति ।
 अनयैव दिशा प्रतिलोमोत्पन्नानामपि प्रायश्चित्तगौरवमूहनीयं । तथा
 आश्रमिणामपि अङ्गिरसा विशेषो दर्शितः । इत्यादि । इत्यादिप्रमाण-
 नातपर्यालोचनतोऽवबुध्यते ब्राह्मणेतरनिम्नतमजातीयानां स्वस्वापेक्षयोत्
 कृष्टजातीयलोकवधे तथोत्कृष्टजातीयस्त्रीसंभोगादौ च विप्रापेक्षयाऽन्येषां
 जातीयानां प्रायश्चित्ताधिक्यं तथा पापेक्षेतद्भिन्नेषु ब्राह्मणादप्यन्येषां जातीयानां
 क्रमशः क्षीयात्क्षीणतमप्रायश्चित्तानुष्ठानमिति, तथाच सकलजातीयरुग्ण-
 स्त्रीपुरुषबालकवृद्धानां स्वस्वजातुक्तप्रायश्चित्तज्ञासविषयेऽपि न पराङ्मुखा-
 धर्मशास्त्रकाराः ॥

यथा, याज्ञवल्कराटीकायां विज्ञानेश्वरः,—

“अकार्यकारिणस्त्वेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ।” इति

तथा बालवृद्धादीनां साक्षात्कर्तृत्वेऽर्द्धमेव । “अशीतिर्यस्य वर्षाणि-
 वाली वा पूनषोडशः । प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्त्रियो-रोगिण एव चेत्यङ्गिरसः”
 स्मरणात् । तथावाङ्क्तु द्वादशवर्षादशीतेरुर्द्धमेव वा । अर्द्धमेव भवेत् पुंसां-
 तुरीयं तत्र योषिता”मिति । तथानुपनीतस्यापि बालकस्य पादमात्रमेव
 प्रायश्चित्तं, “स्त्रीणामर्द्धं प्रदातव्यं वृद्धानां रोगिणां तथा । पादो बालेषु
 दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः” इति स्मरणात् । तथाप्यत्र देशकाल-
 पात्रशक्ति-दृष्टिरपि यथा जागरूका पूज्यपादानां महर्षीणां सापि प्रदर्श्यते
 निम्नतः ।

याज्ञवल्करः,—

“देशं कालं वयः शक्तिं पापं चावेक्ष्य यत्नतः ।

प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्यात् यत्र चोक्ता न निष्कृतिः” ॥

तथा च मिताक्षरायां विज्ञानेश्वरः,—

यदुक्तं प्रायश्चित्तजातं वक्ष्यमाणं वा तद्देशादिकमवेक्ष्य यथा कर्तुः

प्राणविपत्तिर्न भवति तथा विषयविशेषे कल्पनीयं । इतरथा प्रधाननिवृत्ति-
प्रसंगात् । तथा वक्ष्यति “वायुभक्षो दिवा तिष्ठन् रात्रिं नीत्वाप्सु सूर्यद्वयमिति”
तत्र यदि हिमगिरिनिकटवर्तिनामुदकवास उपदिश्यते अति-शीताकुलिते
वा शिशिरादिकाले तदा प्राणवियोगो भवेदिति तद्देशकालपरिहारेषोऽदक-
वासः कल्पनीयः, तथा वयोविशेषादपि यदि नवतिवार्धिकादेरपूर्णाद्वादश
वार्धिकस्य वा द्वादशाब्दिकं प्रायश्चित्तमुपदिश्यते तदा प्राणा विपद्येरन्निति ।
ततोऽन्यवयवस्ते तत्प्रायश्चित्तं कल्पं । अतएव स्मृत्यन्तरे क्वचिदर्थं क्वचित्पाद
इति तृष्णादिषु प्रायश्चित्तस्य क्लामोऽभिहितः । तत्तु प्राक् प्रपञ्चितं । तथा,
धनदानतपश्चरणादि शक्तापेक्षया च, नहि निर्जनस्य पात्रे धनं वा पयसीं
इत्याद्युपपद्यते । तथोद्भिन्नपित्तादेर्वा पराकादिकं नापि स्त्रीशूद्रादेर्जपादिकं ।
अतएव गजादीनामशङ्कवन् “दानं दातुं चरेत्कृच्छ्रं एकैकस्य विशुद्धय” इत्युक्तं ।
तथा, “प्रायश्चित्ताहमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव वा” चेति । तपस्यशक्तस्य स्मृ-
त्यन्तरे प्राक् प्रायश्चित्तस्य क्लामोऽभिहितः । इत्यादि ॥ निगमागमोक्त-मन्त्रजपे
स्त्रीशूद्रयोरधिकारित्वाभावाज्जपात्मकप्रायश्चित्तादेगः ॥ तथा, तपोव्रता-
नुष्ठानाशक्तस्य तपोव्रतात्मकप्रायश्चित्तविधानं च न दातव्यमिति विज्ञानेश्वरेण
प्रकटीकृतं स्नाकृते निरुक्तयाज्ञवल्कावचनव्याख्यानेन । तथा प्रायश्चित्तविषये-
ऽस्मिन् विशेषविवृतिः प्रदर्श्यते पण्डितमर्यस्त्रनिबन्धकर्तृभिः । व्रतशङ्कणविधिः ।
एतानि कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि पापप्रायश्चित्तार्थमनुश्रीयन्ते । तदा तेषां दिव-
पनपूर्वकं व्रतात् पूर्वद्युः सायंकाले यज्ञीतव्यानि । अभ्युदयार्थं तु भैव वपनं ।

“सर्वपापेषु सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकं ।

यद्वह्णं संप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्ते चिकीर्षते ॥

दीयते नखरोमादौन् प्रवाप्य स्नानमाचरन् ।

भस्मगोमयमृद्वारिपद्मगव्यानि कल्पते ॥

मलापकर्षणं कार्यं वाङ्माशोचोपशुद्धये ।

कृन्तधावनपूर्वकं पद्मगव्येन संयुतं ॥

व्रतं निशामुखे ग्राह्यं वहिस्तारकदर्शने ।
 आचक्ष्णाणः परं मौनौ ध्यायन् दुष्कृतिमात्मनः ॥
 मनःसन्तापनं तीव्रमुद्वेष्टोऽकमन्ततः ।
 दिनान्ते व्रतस्य दिनस्य पूर्वद्युः सायं । वहिः ग्रामाद्वहिः ॥
 आरम्भे सर्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः ।
 आज्येनैव हि शालाग्नौ जुहुंयाद्वाह्वतीः पृथक् ॥
 रात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलमनुलेपनं ।
 व्रतस्थो वर्जयेत्सर्वं यच्चान्यद्वलकारकं ॥

स्त्रियाऽप्येवं व्रतपरिग्रहः कार्यः केशनखरोमवपनवर्जं । “विद्वद्विप्रनृप-
 स्त्रीणां नेष्यते केशवापनं । ऋते महापातकिनो गोहन्तुश्चावकीर्णः” इति
 वचनात् । तथा मुण्डनविषयेऽस्मिन् विशेषमाह मिताक्षरायां विज्ञानेश्वरः,-
 एतानि कृच्छादिव्रतानि प्रायश्चित्तार्थमनुष्ठीयन्ते तदा केशादिवपनपूर्वकं
 परिग्रहीतव्यानि । “वपनं तु व्रते चरेत्” इति गौतमस्मरणात् । अभ्युदयार्थं
 तु नैव वपनं । वशिष्ठेनाप्यत्र विशेष उक्तः,—

“कृच्छ्राणां व्रतरूपाणां श्मश्रुकेशादि वापयेत् । कुक्षिरोमशिखा-
 वर्जं”मिति । कृच्छ्राणां व्रतरूपाणां वपनान्यङ्गानि वक्ष्यन्त इति शेषः ।

वपनानिच्छोस्तु हारीतेन विशेष उक्तः,—

“राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।

केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

केशानां रक्षणार्थं तु द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।

द्विगुणे च व्रते क्षीर्णे दक्षिणा द्विगुणा भवेत् ॥

इत्येतच्च महापातकादिदोषविशेषाभिप्रायेण द्रष्टव्यं ।

विद्वद्विप्रनृपस्त्रीणां नेष्यते केशवापनं ।

ऋते महापातकिनो गोहन्तुश्चावकीर्णः” इति-

मनुस्मरणात् ॥ निरुक्तप्रमाणव्रातपर्यालोचनतः ब्रह्महत्यायोवधाव-
कीर्णपातकजपप्रायश्चित्तविधानीयमुण्डनमन्तराऽभ्युदयार्थप्रायश्चित्तजाल्पचरणे
वपनं नानुष्ठातव्यमिति प्रतिभाति धर्मशास्त्रीयाकृतं । संप्रति द्विजानां
कायेन तत्तद्गुणदिकरणाशक्तौ तथानुपनीतानां वैश्यानां तदन्येषां विधिस-
जातीयानां च गायत्र्यानुष्ठाने शास्त्रीयाभ्यनुज्ञाभावदर्शनात्तत्तत्प्रायश्चित्ता-
नुष्ठाने च कीदृशनुकल्पविधेः प्रदर्शयामासुर्मागं धर्मशास्त्रकर्तारोऽवलोक्यतां
सादरं सोऽधः ॥ यथा पण्डितसर्वस्वे सुमन्तुः,—

“यदप्यसक्तदभ्यस्तं बुद्धिपूर्वमघं च यत् ।

तच्छुद्धेयतादृक्कृच्छ्रेण सहतः पातकादृते ॥”

अदृक्कृच्छ्राद्यशक्तौ ॥ ‘प्राजापत्यक्रियाशक्तौ धेनुं दद्याद्विचक्षणः’ ॥
तथा कृच्छ्राणामेषां कर्तव्यताशक्तौ धेनुदानविधिः ।

“प्राजापत्ये भवेद्धेनुस्तिस्रः शान्तपने तथा ।

पञ्च चान्द्रायणे प्रोक्ताश्चतस्रो वाय धेनवः ॥”

“पराके द्वे तु निर्दिष्टे तप्तकृच्छ्रे तथैव चेत्यादि ।”

तदभावे गायत्रीजपः उदवासो वा कार्यः ।

कृच्छ्रेऽयुतं च गायत्र्या उदवासस्तथैव च ।

धेनुप्रदानं विप्राय सममेतच्चतुष्टयमिति ।

तथा धेनोरभावे—

तन्मूल्यकल्पनायां यथाह पराशरः,—

“धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं न संशयः ।

गवामभावे निष्कं स्यात्तद्वै पाद एवचेति पराशरः” ॥

तथा—

वृषभमूल्यं तु पञ्चकार्षापणं । धेनुमूल्यं त्रिकार्षापणमिति भारतप्रसिद्ध-
पण्डितसर्वस्वाम्तरि । “विप्रेतु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये मतं । वैश्येऽर्धं
शेषपादस्तु शुद्रजातिषु शस्यते । प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्वाङ्मयभोजनं ।

त्रिंशद्वा वृषभं चैकं दद्यात्तेभ्यो विचक्षणः” । कामकृते दिगुणं प्रायश्चित्तमिति सम्बर्त्तापस्तम्बी ॥ प्राजापत्यादिब्रतानां कायेनाकरणाशक्तौ तत्तत्प्रतिनिधित्वेन यथाक्रममेकैकस्य निर्णीतं धेनुपरिमाणे सत्यपि निरुक्तप्रश्नोपयोगि प्रायश्चित्तात्मकत्वेन निरूपितायुतसंख्यकगायत्रीजपस्य धेनुसंख्याया अनिर्दिष्टतया तन्निरूपणमारभ्यतेऽत्र शास्त्रीयप्रमाणनिर्देशद्वारेण । यथा पण्डितसर्वस्वे । धेनुदानासम्भवेऽयुतजपस्यैककृच्छ्रप्रतिनिधित्वोक्तैर्यावत्कृच्छ्रानुरूपं कार्यं । तदाचरणाशक्तौ तत्प्रत्याम्नातत्वेन कृच्छ्रे तिस्रो धेनवो देयाः । संख्यामेतां समर्थयति मिताक्षरायां विज्ञानेश्वरः तथा—पराकृतसकृच्छ्रातिसकृच्छ्रेषु तिस्रस्तु गास्तथेति चतुर्विंशतिमतेऽभिधानात् । धेनोर्मूल्यं तु प्रदर्शितं पूर्वतः सर्वप्रायश्चित्तेषु वृषभैकाधिकत्रिंशद्वावो दक्षिणारूपेण प्रदेयाः । इति पण्डितसर्वस्वकारः ॥

उपसंहारेतु—विलासितामन्तरा प्रश्नोक्तविषयजातानुष्ठानं परिसमाप्य द्वीपान्तरात् प्रत्यागतानां ब्राह्मणादिसकलजातीयानामभ्यन्तरे ब्राह्मणः सर्वजात्यपेक्षया सूक्ष्मतमासनाधिरूढत्वेन समुद्रनौगमनद्वीपान्तराधिष्ठानादिजनितपापनिचयापनुत्तये प्रायश्चित्तस्यास्याभ्युदयार्थकत्वेन वपनमन्तरानिरुक्तप्रायश्चित्तविधुप्रकृतिविधानानुष्ठानानन्तरमापद्यकामतः संपूर्णप्रायश्चित्तात्मकत्वेन दशसहस्रसंख्यकगायत्रीजपानुष्ठानस्य प्राप्तावपि कामतो दिगुणविधया पापनिचयस्यास्य ज्ञानतोऽनुष्ठिततया विंशतिसहस्रपरिमितगायत्रीजपानुष्ठानं विदध्यादिति मुख्यः कल्पः, तत्करणाशक्तौ सकलविधयायुतगायत्रीजपविधाने तत्प्रत्याम्नातत्वेन षड् धेनवः प्रायश्चित्तात्मकत्वेन प्रदेया ब्राह्मणेनेति द्वितीयः कल्पः । तदभावे तु देशकालपात्रावस्थादृष्टितो धेनोर्निष्कनिष्काहर्निष्कपादत्रिकापणमूल्यव्यवस्थया धेनोर्मूल्यं प्रदेयं विप्रेणेति तृतीयः कल्पः । दक्षिणायां तु त्रिंशद्देनूनां यथावस्थादिकं पूर्वोक्तमूल्यकल्पनया तथा वृषभस्यैकस्य निष्कादिपञ्चकार्षापणात्तमूल्यकल्पनेन च मूल्यद्वयस्यास्य योगेन भवति यत्परिमितं तत्परिमितं प्रदेयं दक्षिणास्वरूपेण, प्रायश्चित्ताक्ते ब्राह्मणभोजनं चेति धर्मशास्त्रीयाशयः, तथैवं रीत्या प्रायश्चित्तशक्तियस्य किन्तु तज्जातेर्द्वितीयासनारोहणाधिकारितया त्रिपादात्मक-

प्रायश्चित्तं विधेयं तेनैव । दक्षिणा तु सकलजातिषु समानैव केवलमवस्था-
दृष्ट्या मूल्यकल्पनायां सर्वजातिषु नूनाधिक्यं बोध्यं । तथैवं वैश्यस्य, केवल-
मस्या जातिसृतीयासनाधिष्ठिततया द्विपादात्मकप्रायश्चित्तमाचरितव्यं
अन्यत् सर्वं मूल्यं समानं किन्तु क्षत्रियवैश्यजातिषु येषामुपनयनाभावः तेषां
गायत्रीजपानुष्ठानमन्तरा तत्परानुकल्पद्वयाचरणेऽधिकारित्वमिति ज्ञेयं ।

तथा शूद्रस्यापि गायत्रीजपानुष्ठानेऽधिकाराभावान्निरुक्तानुपनीतक्षत्रिय-
वैश्ययोः प्रायश्चित्तस्येव वेदितव्यं । तथा वालवृद्धरोग्यातुरादीनां प्रायश्चित्ता-
र्हादिन्यूनत्वं दृश्यते यच्छास्त्रं तत्तु स्वस्वजात्युक्तप्रायश्चित्तव्रातस्य तत्तज्जातीय-
वालस्त्रोवृद्धादीनां बोध्यं । तत्प्रायश्चित्तविधानं प्रश्नोक्तप्रथमपक्षव्यक्तीनां
प्रश्नोक्तद्वितीयपक्षीयव्यक्तीनां तु पापस्य गुरुत्वेन प्रायश्चित्तस्यास्य चातुर्गुण्य-
मिति निष्कर्षाऽयमस्या व्यवस्थायाः । अपरं च विद्याध्ययनं परिसमाप्य
हीपान्तरात् (इलण्ड प्रदेशात्) आगतस्य मार्कण्डेयाभिधस्य वैश्य-
जात्यन्तर्भूतकरणवंशोद्भवस्य पुरुषस्य तद्देशीयशिष्टव्यक्तास्यतो निरूपिताकिं
चनत्वेन निरुक्तव्यवस्थोक्तलतीयकल्पोक्तनिम्नतमधेनुमूल्यात्मकप्रायश्चित्तविधानेन
स्यात्समाजाहृतं निर्वाधमिति प्रेक्षावतां राजान्तः ।

इत्यलमतिप्रपञ्चेन ।

श्री मुः मः पं सभा सभासदः, (गोवर्द्धनमठ)

शंकराचार्य श्री १०८ मधुसूदनतीर्थस्वामी सभापतिः

श्रीमहामहोपाध्यायपण्डितश्रीसदाशिवमिश्रशर्मासंपादकोव्यवस्थापकश्च

श्रीशंकरश्रीरामकृष्णानन्दसरस्वती सः सभापतिः, (शङ्करानन्दमठ)

श्रीबलदेवप्रकाशब्रह्मचारो सः सभापतिः, (महीप्रकाशमठ)

सामन्त श्रीविश्वनाथमहापात्रशर्मा (तर्कभूषण)

पण्डित श्रीहरिहरमिश्रन्यायभूषणः

“ श्रीयोगेन्द्रमिश्रकाव्यविशारदः

“ श्रीगदाधरत्रिपाठी

“ श्रीवैद्यनाथपडङ्गी काव्यतीर्थः

पण्डितश्रोवैद्यनाथमिश्र काव्यतीर्थ

- “ श्रीश्रनन्तरथ “
- “ श्रीसोमनाथ महापात्र “ (सामन्त)
- “ श्रीसोमनाथमिश्रशास्त्री
- “ श्रीजयकृष्णमिश्र रायगुरु काव्यतीर्थः (सहकारिसंपादकः)
- “ श्रीमाधवनन्दकाव्यतीर्थः— .
- “ श्रीविश्वनाथरथकाव्यतीर्थः
- “ श्रीवासुदेवमिश्र “
- “ श्रीबालकृष्णदास “
- “ श्रीसोमनाथमहापात्र “
- “ श्रोत्रानन्दमिश्रकाव्यस्मृतितीर्थः
- “ श्रीहरिहररथ शर्मा
- “ श्रीभागीरथिरथशर्मा (वामण्डारराजधानी पण्डित)
- “ श्रीयमेश्वरमिश्रकाव्यतीर्थः
- “ श्रीनारायणमिश्रकाव्यवेदतीर्थः
- “ श्रीरामचन्द्ररथवेदतीर्थः
- “ श्रीपरमानन्दमिश्रशर्मा
- “ श्रीजगन्नाथपङ्कजशर्मा
- “ श्रीमार्गुणमिश्रशर्मा
- “ श्रीवासुदेवमिश्रशर्मा
- “ श्रीभुवनेश्वरमिश्रकाव्यतीर्थः
- “ श्रीवल्लभद्रमिश्रशर्मा
- “ श्रीपद्मनाभमिश्रशर्मा
- “ श्रीरघुनाथमिश्रशर्मा

श्री सुः मः पः सभाः श्रीजगन्नाथमन्दिरः पुरी ।

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठा	पंक्ति	अशुद्धिः	शुद्धिः
४	२	द्यपपद्यते	द्युपपद्यते
५	१	शशिवचैव	मशिवचैव
६	८	यः कुरुते	यत्कुरुते
६	२०	तूरष्काकाः	तुरष्काकाः
७	७	शचित	सूचित
७	१८	प्यनावशकतादृष्ट्या	ऽप्यनावशकतादृष्ट्या
७	२२	दानस्येव	दानस्येव
७	२५	दिजं	भूयं
८	२१	चान्नद्रुतत्वा	चान्नद्रुतत्वा
८	३	भाट्याचार	भाट्याचारः
१०	४	हिन्दुधर्मा	हिन्दुधर्मा
१०	५	उतेभ्यो	दृतेभ्यो
१०	१८	नापृतः	नापृतः
११	५	याप्रदा	याऽप्रदा
१२	६	द्यष्टवर्गो	त्यष्टवर्गो
१२	१५	षोडशाब्द	षोडशाब्द
१२	१२	कन्यावा	कन्यका
१५	१०	दानवादा	दनुवादा
१५	१८	भाष्यालोपपत्तिः ।	भाष्यालोपपत्तिः
१६	१७	कोऽपि	कोऽपि
१६	२८	विघ्न	विघ्न
१६	२८	सङ्गठना	सङ्गठना
१७	१४	मयमन्मान	मन्त्रासमानं
१७	१६	राजानीते	राजनीते
१८	२६	शास्त्राकाये	शास्त्रकारे
१८	७	चर्मा	षट्मा
१८	८०	प्रतिग्रहः	प्रतिग्रहः
२०	६	गोहृतानि	गोहृतानि
२१	११	मसत्यामपि	मसत्यामपि
२१	१२	कठिदेश	कठिदेश
२२	१२	प्युक्त	प्युक्त
२३	२	सम्प्रति	सम्प्रति
२३	२२	ब्राह्मणसां	ब्राह्मणसां

पृष्ठा	पंक्ति	अष्टाङ्गिः	शङ्खः
११	१४	खने	नेने
११	१७	तन्त्रियमवयं	तन्त्रियमवयं
१४	६	विषयकः	विषयः
१४	७	मृष्ट	मृष्ट
१४	१०	मनुमानं	मनुमानं
१४	१५	तरानां ने	तरानां ने
१४	१९	रातीत	हारीत
१५	१	गुह्यस्त्रितयानि	गुह्यस्त्रितयानि
१६	५	भानयन	भाष्ययन
१६	१३	वर्णानो	वर्णानो
१७	१	निष्ठतया	निष्ठतया
१७	५	गुह्यस्त्रित	गुह्यस्त्रित
१७	२४	नानुभूतस्य	नानुभूतस्य
१७	२८	चाप्राश	चाप्राश
१८	४	रश्मन्मसता	रश्मन्मसता
१०	१०	वह्नादि	वह्नादि
२०	२८	चाप्राश	चाप्राश
२०	३०	वह्नादि	वह्नादि
२१	१४	आधारना	साधारणी
२१	२२	हृत्तशेषं	हृत्तशेषं
२२	२०	दीपश्वन	दीपश्वन
२३	२४	तन्त्राहता	तन्त्राहता
२५	२८	वर्णान्यत्र	वर्णान्यत्र
२६	२४	किमिवाची	किमिवाची
२७	५	प्रकटीकृत	प्रकटीकृत
२७	१४	भमचाने	समाधाने
२७	२४	फुप्याय	पुप्याय
२७	२८	भूतत्वाच्च	भूतत्वाच्च
२८	११	प्रतिपादा	प्रतिपाद
२८	१४	लिखितव्या	लिखितव्या
२८	१९	स्येव्यमान	स्येव्यमान
४०	१०	सुख्यकाले	सुख्यकाले
४०	१५	कथि-दृश्यते	कथि-दृश्यते

पृष्ठा	पंक्ति	अक्षरः	शुद्धिः
४०	२०	पठः	पटः
४०	२३	किञ्चित्	किञ्चित्
४२	१०	आशाच्छेद	आशाच्छेदी
४३	८	ग्रहोद्देशा	मुखोद्देश्य
४४	४	गुमत्या	गुमित्या
४५	१२	प्रमाणये	प्रमाण्यमये
४६	१	अर्थवादीना	अर्थवादादीना
४६	१	विध्यैकवाक्यतया	विध्यैकवाक्यतया
४६	८	अपरोपताद्य	अपरोपतापिता
४८	२०	कृतु	कतु
५१	१०	लोकायनं	लोकायतं
५२	४	तर्दशवे	तदंशएव
५२	११	हिरण्यगर्भे	हिरण्यगर्भौ
५३	१	शब्दं च	शब्दं च
५६	१८	मस्तेह्यं	मस्तेयं
५८	८	बुद्धस्तथा	बुद्धस्तथा
६०	१	परोद्देशा	परोद्देशा
६०	३	तृषं	तृषं
६०	२३	अपिशब्दाच्च	अपिशब्दाच्च
६१	२०	दिर्जायाणा	दिर्जायाणा
६३	११	पदवृत्तिः	पदवृत्तिः
६३	१२	पठतिः	पठतिः
६३	१६	पठतिः	पठतिः
६३	१७	स्वस्तनिकता	स्वस्तनिकता
६३	१८	पठतित्वा	पठतित्वा
६४	११	विप्रोद्भूजीव	विप्रोद्भूजीवन्
६४	२१	स्वस्तनिको	स्वस्तनिको
६६	८	सन्नमूले	सन्नमूले
६६	१४	वर्ज्यान्वौ	वर्ज्यान्वौ
६७	२२	सदाकृत्यं	सदाकृत्यं
६८	१०	जनाः सव्यं	जनाः सव्यं
७०	८	यं	यं
७५	२२	उद्दिष्टां	उद्दिष्टां

पृष्ठा	पंक्ति	अध्यायः	शब्दः
७७	२०	चक्षितकन्द	चक्षितकन्द
७७	२२	बुद्धसमस्य	बुद्धसमस्य
७८	३	भावकपा	भावकपा
७८	६	शिक्षाचारं	शिक्षाचारं
७८	१८	शिक्षाण	शिक्षाण
७८	२२	अनायातेषु	अनायातेषु
७८	८	सामाजिकधर्म	सामाजिकधर्म
७८	२८	नचेण	नचेण
७८	२५	मङ्गोकायं	मङ्गोकायं
८१	११	नामाक	नामाक
८२	१	लाणते	लाणते
८३	५	विनाशितव्यं	विनाशितव्य
८४	१५	वाणिज्या	वाणिज्यं
८४	२३	संकीर्त्यने	संकीर्त्यने
८५	१८	अध्ययनं	अध्ययनं
८६	४	ध०	ध०
८६	४८	विक्रम	विक्रम
८६	१८	विधिदुपुष्पा	विधिदुपुष्पा
८७	१८	ब्रह्महत्या	ब्रह्महत्यां
८८	८	ग्रिष्टे	ग्रिष्टे
८०	२५	कल्यवच्छिन्न	कल्यवच्छिन्न
८२	६	ज्ञातस्थेव	ज्ञातस्थेव
८२	७	लिखनेन	लिखनेन
८२	१०	शूद्राभिगमन	शूद्राभिगमन
८३	२१	निषेधत्वेन	निषेधत्वेन
८५	१	प्रतितीक्ष्ण	nil
८६	२७	मभिवाप्य	मभिवाप्य
८७	१३	चरित	चरित
८७	१५	पतत्यहं	पतत्यहं
८७	१७	स्फुटतः	स्फुटतः
१००	३	प्रात्यहिक	प्रात्यहिक
१००	१६	पापोपलुप्तये	पापापलुप्तये
१०१	१४	वाचं	वाचं

पृष्ठा	पंक्ति	अथर्व	शुद्धि
पृष्ठा	पंक्ति	अथर्व	शुद्धि
१०२	७	पशुपाख्य	पाशुपाख्य
१०२	११	बोध्यं	बोध्यं
१०२	२२	चीमादिका	चीमादिका
१०४	७	शाख	शाख
२०४	१४	गृह्यं	गृह्यं
१०५	१८	तउदेश	तउदेश
१०५	२२	वगीताचार	विगीताचार
१०६	२२	तउदेशीय	तउदेशीय
१०८	८	त्वष्ट्यं	त्वष्ट्यं
११२	१८	यदग्न्यते	यदग्न्यते
११५	४	सापकाचंन	शापकाचंन
११५	१८	नूपविचार	नूपविचारः
११५	२२	त्यर्थांनुष्ठाने	त्यर्थांनुष्ठाने
११७	११	सूस्थ	सूस्थ
१२२	१६	भार्यया	भार्ययाः
१२२	२५	भुपुठाम	भुपगम
१२२	५	निष्पादिक	निष्पादिक
१२२	२५	विह्वलि	विह्वलिः
१२५	३	विगुणां	विगुणः
१२६	१८	प्रतिपादि तैक्यात्	प्रतिपादितैक्यत्वात्
१३०	२०	तदा	यदा
१३१	२६	गुणाविधाना	गुणविधाना
१३१	२६	नुवेवितव्यः	नुवेदितव्यः
१३२	२५	विष्ठा	वीष्ठा
१३२	२८	त्ववत्	त्ववत्
१३४	१८	साकुल्यो	सकुल्यो
१३६	१३	ती	ती
१३६	२५	परती	परत
१३८	१६	स्वभाष्ये	स्वभाष्ये
१४१	४	परिवर्त्ता	परिवर्त्ता
१४२	१८	यो	ये
१४२	२६	पैत्रे	पैत्रे

पृष्ठा	पंक्ति	अशुद्धिः	शुद्धिः
१४३	२५	निरपेक्षत्वे न	निरपेक्षत्वे न
पृष्ठा	पंक्ति	अशुद्धिः	अशुद्धिः
१४४	२४	पौदा	पौदा
१४८	१०	तत्तन्निवन्धो	तत्तन्निवन्धो
१५०	६	अष्टवर्षो	अष्टवर्षो
१५०	११	प्रायेणैतावता	प्रायेणैतावता
१५१	२१	नक्षिकाले न	नक्षिकाले न
१५२	४	तत्सार्द्धविगुणवयसा	—
१५३	१०	व्यापकत्वाच्च	व्यापकत्वाच्च
१५५	७	प्रत्यावर्तनस्यै	प्रत्यावर्तनस्यै व
१५५	२५	प्रतिनिधि	प्रतिनिधि
१५७	६	नक्षिकाल	नक्षिकाल
१५७	१०	रजस्वलात्वे	रजस्वलात्वे
१५८	१८	ऋतुसत्कक्षा	ऋतुसत्कक्षा
१६८	२०	वटानाह	वर्ज्यानाह
०	१०	वाचनिक	वाचनिकी
१७१	६	नसङ्गततया	nil
१७२	११	स्यामन्नसङ्गत इति	स्यासङ्गत इति
१७४	१८	मातृदोष	मातृदोष
१७५	२४	पारशवी	पारशवी
१७७	१८	भाषिहित	भाषिहित
१७८	२१	व्यापकव्यापित्व	व्यापकव्यापित्व
१७८	३	प्रशस्त्वतः	प्रशस्त्वतः
१८०	५	तत्तद्वच्च	तत्तद्वच्च
१८२	४	वेदीयार्च	वेदीयार्च
१८२	१०	दुत्प्रति	दुत्प्रति
”	२४	वाङ्मनः	वाङ्मनः
१८४	३	पृष्ठपोष	पृष्ठपोष
”	१०	स्थूलशक	स्थूलशब्दः
”	१८	बादशाख्याय	बादशाख्यायै
१८६	८	सिद्धान्त	सिद्धान्त
१८६	१०	इत्येता	इत्येता
	१४	शब्दादप	शब्दादप

पृष्ठा	पंक्ति	अथर्व	ग्रन्थ
१८७	१०	नैकक्या	नैकक्या
१८८	१०	देशीयायां	देशीयायां
"	१८	शखापशाखा	शाखोपशाखा
१८०	१	निष्क्रीयत्वत्मकाया	निष्क्रीयत्वात्मिकाया
"	२६	पुराकाले	पुराकाले
१८१	२	लीलावस्थया	लीलावस्थया
"	१२	तज्जडता	तज्जडता
"	२०	यद्यय	यद्यय
१८२	८	कुत्रेति	कुत्रेति
"	२५	सममष्टि	सममष्टि
१८४	८	जमैको	—
"	११	भिकोरिया	भिकोरिया
१८५	१८	सुत्तिष्ठति	सुत्तिष्ठते
"	२६	स्वत्तमसो	स्वत्तमसो
१८७	१८	यनिष्ठो	यनिष्ठो
१८८	२२	वहो	वहो
२००	६	तच्छरीरस्य	तच्छरीरस्य
२०१	२५	प्रदश्यतत्	—
२१५	१५	कम्पितमासी	कम्पितमासी
२१८	२६	भारस्यचोथा	—
२१८	१८	मतिल्य	मतिल्य
"	१८	गताथरा	गतीयवा
२२०	४	तन्वः	तन्वा
२२२	२२	द्वारा	द्वारा
"	"	नक्षौसेक	नक्षौसे
२२३	११	उत्कृष्टो	उत्कृष्टो
२२४	१	तथाच	तथाच
"	८	समानार्ध	समानार्ध
२२६	२०	दशपुरुष	दशपुरुष
२२६	२१	स्योताद	स्योताद
२२८	१०	प्रसना	प्रसना
२२८	७	वादिभूत	—
२३०	— २४	नक्षत्रविशेषः	नक्षत्रविशेषः

पृष्ठा	पंक्ति	अद्युक्तिः	युक्तिः
"	२०	दुग्धस	दुग्धस
२३३	११	यद्दारेण	यद्दारेण
"	१२	मावास्त्राया	मावास्त्राया
२३४	२४	निष्ठहेतुत्वं	निष्ठहेतुत्वं
"	२६	विपरीतः	विपरीतं
२३५	११	दावा	दावा
२३६	१०	परुणां	परुणां
२३७	५	वैयथ	पञ्चानां
२३८	६	पौलश्या	कैयठ
२३९	१३	क्षितिथे	पौलीम्य
२४०	१६	व्याः	वितोये
२४०	१८	मूलपुरुष	वयोः
२४८	८	वाद्दशजानाह	मूलपुरुष
"	११	अपसक्ता	वाद्दशजानाह
"	१२	अंशभागिल	अप्रसक्ता
२४८	१६	सामपौरुषं	अंशभागिल
"	२०	वुद्धिस्थता	—
"	२६	सन्नाय	वुद्धिस्थता
२४८	२८	पर्युद्गितुं	सन्नाय
२५०	७	प्रसङ्गी	पर्युद्गुं
"	१८	सुलकल्पना	प्रासाङ्गी
२५१	३	रित्यवपासं	सुलकल्पना
२५३	२५	सापिण्डस्यावि	रित्यवपासं
२५४	१६	ब्रह्महेतुत्वा	सापिण्डस्यावि
"	२६	प्रतानां	—
२५५	१८	विच्छिन्निरिति	प्रतानां
"	२३	अवयवत्पः	विच्छिन्निरिति
२५७	२५	घाटपुरुष	—
२५८	८	वायवेदि	—
२६०	१३	विवाह	वरवेदि
२६१	१८	संकोचावयवभा	विवाह
२६४	४	जाताः	संवश्यभावेन
"	१५	यन्मागधेयं	जाताः
			भागधेयं

पृष्ठा	पंक्ति	अशुद्धिः	शुद्धिः
"	२५	यथा	यथा
२६५	३	ही	दी
२६६	१५	त्युपेक्षणीयं	त्युपेक्षणीयं
२६८	६	सूटा	सूटा
२७०	२२	स्वनिष्ठता	स्वनिष्ठता
२७४	१८	अयिधीनकं	आयुधियकं
२७४	२५	विन्वेष्टव्यं	वन्वेष्टव्यं
२७६	१५	असमानार्थयां	nil
२७७	३	सुमन्तवचने	सुमन्तोवचने
२७८	१७	मातृवेदनां	मातृवेदना
२८१	२	विष्णीति	विनिमि
२८५	२०	शतापोपि	शतातपोपि
२८५	२५	दाक्षित्ये	दाक्षिणात्ये
२८७	१६	पितृदायः	पितृदायः
२८०	७	दूक्तं	दूक्तं
२८१	६	कर्णाटिका	कर्णाटिका
२८२	२२	सत्योन्नतया	nil
२८३	४	चतुष्पात्	चतुष्पात्
२८८	१६	दर्शयितव्यानि	दर्शयितव्यानि
३००	४	दासिन्यं	दासीन्यं
३०३	४	सङ्गठितं	सङ्गठयितं
३०३	२१	गुह्ये	गुह्येष्वपि
३०४	१२	सित्यपि	सत्यपि
३०५	१०	स्वातन्त्र्यो	स्वातन्त्र्यो
३०५	२६	पुंस्त्वया	पौंसत्वया
३०६	४	वं	वं
पृष्ठा	पंक्ति	अशुद्धिः	शुद्धिः
३०७	१७	वालिकायुवत्यो	वालिकायुवतिभ्यो
३१४	—	निवृन्दो	—
३१५	३	कापप्रधाना	कोपप्रधाना
३१६	३	वर्षन्ति	कर्षन्ति
३१६	१२	हयमान	हयमान
३१७	११	सरस्पर	परस्पर

पृष्ठा	पंक्ति	अध्यायः	शब्दः
३१८	७	निवेधस्य	निवेधस्य
३१८	२३	कुलल्लर्ण	कुलल्लर्ण
३२५	१०	पुनर्भुवां	पुनर्भुवां
३२६	१६	अध्यायं त्वे	अध्यायं त्वे
३२७	१२	वशिष्टः	वशिष्टः
३२९	२	विवाह	विवाह
३३२	१६	मानैसह	मानवैः सह
३३३	७	सगीवा	सगीवी
३३३	१२	वगस्येनां	भीगस्येनां
३३६	३	स्तेष्याया	स्तेष्या
३३८	१८	रिद्वत्यस्य	रिद्वत्यस्य
३४०	४	सदनुष्ठेया	सदनुष्ठेया
३४०	८	निरिसनीय	निरिसनीय
३४४	१	तनीरुक्त	निरुक्त
३४४	१२	वज्रो	वज्रो
३४५	१६	विशदितव्यं	—
३४६	१	यद्वस्यापयन्त्या	यदुत्यापयन्त्या
३४६	१०	शिष्टहृत	शिष्टाहृतता
३४८	३	सौवर्णा	सौवर्णौ
३४८	१६	दप्तिमाकुर्वन्	दप्तिमान् कुर्वन्
३५०	८	जतापुत्रा	जताः पुत्रा
३५२	२	सुरेताधाः	—
३५३	१४	वर्जयौत	वर्जयैत
३५५	१०	वाक्खञ्ज	वाक्खञ्ज
३५६	१	यपिसेत	यपिसेत
३५७	१४	विशामित्रजाचनौ	विशामित्रजाचनौ
३५८	१०	उप्रचलने	उत्प्रचलने
३५८	१७	किञ्चिद्भ्यात्	किञ्चिद्भ्यात्
३६०	३	स, विधवात्मकानां	स, विधवात्मकानां
३६३	१८	मवर्त्तकितव्यं	—
३६४	१०	सजातसमानं	सञ्जातसमानं
३६८	१५	होषधैः	होषधैः
३६८	१४	पुत्रपरिचा	पुत्रपरिचा

पृष्ठा	पंक्ति	अशुद्धिः	शुद्धिः
३६८	१६	दानीतन	दानीतन
३७१	३	द्विजयिजाति	
३७१	१३	विधोपयम	विधवोपयम
३७१	२५	शास्त्रविधि	शास्त्रविधि
३७२	७	करासर्व	कराः सर्व
३७२	२३	शक्तुम	शक्तुनो
३७३	१६	सभायतु	समयातु
३७३	१८	विधवोय	विधवोपय
३७५	५	श्रीच	श्रीच
३७५	१६	सुतयव	सुभयव
३७७	२१	यशसे	यशसे
३७८	८	त्यवसनी	त्यव्यसनी
३८१	८	प्रभवानि	प्रभवाणि
३८१	३०	अनिर्दिष्टा	अनिर्दिष्टा
३८३ (३८२)	८, (१०)	सन्धिनी	सन्धिनी
३८४	११	प्रतुद्य	प्रतुद्य
३८५	२	औष्ट	औष्ट
३८८	२०	पदविषयं	पदविषयं
३८२	२१	वज्रुर	वज्रुर
३८४	५	नृजोषन्तु	नृजोषन्तु
३८४	११	ज्ञाताय	ज्ञाताय
३८५	२२	अर्षजल	
३८६	२२	चातुर्वर्ष्य	चातुर्वर्ष्य
४०१	३	रस्या	रस्या
४०१	१८	उभयामर्कः	उभयद्वारकः
४०१	१८	उभयोक्तस्तु	उभयद्वारकस्तु
४०५	१०	सालिका	सालिका
४०६	५	दीर्घायुस्व	दीर्घायुष्ट
४०७	१६	श्रुतवचोऽभिहितं	श्रुतवचोऽभिहितं
४०८	१२	वर्जयेत्	वर्जयेत्
४१२	२२	तप्तद्विवेचनं	तप्तद्विवेचनं
४१३	२३	अपूपवोगधूस	अपूपवोगधूस
४१६	१८	प्रोक्ताव्यते	प्रोक्ताव्यते

पृष्ठा	पंक्ति	अथयुक्तिः	युक्तिः
४१६	२१	निषिद्ध	निषिद्ध
४१८	१७	समुद्रस्य	समुद्रस्य
४२०	५	सत्वात्	सत्वात्
४२१	१२	"चञ्चाललवः यत्तत्त्यादि	सत्वात्
४२१	१२	मागधौयोगवी	पद्येतेसंग्रह
४२८	१	गीतव कं	मागधयोगवी
४३०	३	मूर्द्धि	गीतावाक्यं
४३०	"	नृवदात्	मूर्द्धि
४३०	२२	अविगीतमेव	नृवादात्
४३५	१६	वशिष्टं	अविगीतमेव
४३६	१०	युचि	वशिष्टं
४३६	१४	पीठाधिष्ठितः	युचिः
४४४	१४	भुज्जगो	पीठाधिष्ठितः
४४७	१८	शूद्राविय	भुज्जगो
४४८	३	व्यभिचारजनां	शूद्राविय
४४८	२१	व्रतपूजन	व्यभिचारजनां
४४८	८	प्रमाणजाल	व्रतपूजन
४४८	१८	पुक्रुश	प्रमाणजाल
४५१	२१	फलाद्या	पुक्रुश
४५२	१५	समाचीन	फलाद्या
४५४	२०	धर्मराट्	समाचीन
४५५	११	सर्वसे	धर्मराट्
४५५	२१	"जलादिषुष्ट्याधर्मसंग्रहं"	सर्वसे
४५५	२५	राजन्यवेष्टाभावः	मर्वसे
४५७	१	त्यादि	राजन्यवेष्टाभावं
४५७	३	कालिलेन	त्यादि
४५७	२३	कर्तृकधर्म	कालिलेन
४५८	१५	अचारण	कर्तृकधर्म
४६०	७	सदचार	अचार
४६२	५	सदार	सदचार
४६२	१६	सिद्धिमनुपाचरेत	सदार
४६४	८	युयुत्	सिद्धिमनुपाचरेत
४६४	१५	सुयुत्	युयुत्
			सुयुत्

इतीसाहस्रात्

इतीसाहस्रात्

		कट	वट
४६८	५	खिन्दुर	सिन्दुर
४६९	१६	गङ्गेन्दु	गङ्गेन्दु
४६९	—	पापापद्यादिस्थले सम्बोधन चिह्नं असङ्गतं	
४७०	२१	पवित्रेण वाज्य	पवित्रेष्वेवाज्य
४७१	४	शक्ती	शक्ती
४७२	७	खड्गं	खड्गं
४७३	१८	शमयाय	शमय
४८०	३	इतिमन्तः	इतिमन्तः
४८०	१२	मन्तः	मन्तः ।
४८०	१५	परिषमुद्ध	परिषमुद्ध
४८२	१७	श्रीणीभूष	श्रीणीभूष
४८२	२४	न्याय्या	न्याय्या
४८६	५	सहस्रयोने	सहस्रयोजने
४८८	५	नितन्वसि	नितन्वसि
४८८	५	प्रदर्शितस्या	प्रदर्शिताया
४८८	१८	साकारोपासनाकाम	साकारोपासनाम
४८८	१८	लेहलम्बितु	लेहलम्बितु
४८९	१	भक्तियोगापर	भक्तियोगापर
४८९	१	तदभमात्मक	तदभमात्मक
४८९	४	मतिपर्यवसायिनौ	पर्यवसायिनौ
४८९	५	प्रकृते वा वासुपयो	प्रकृतोपयोगि
४८९	५	इतिचे त्र	इतिवाचं
४९१	२३	निवर्त	निवर्त
४९३	८	गन्नाति	निर्णीतं
४९६	३	चक्षुर्विषय	चक्षुर्विषय
४९६	१४	विषन्द	निवन्ध
४९६	२५	धर्म्यन्यिकनेन	धर्म्यन्यिकनेन
४९३	१२	प्रतिः	प्राप्तिः
५०८	१३	त्यागत्मक	त्यागत्मक
५०८	पक्षि	असृष्टिः	असृष्टि
५०८	२२	जितस्थ	जितस्थ

पृष्ठा	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
५०८	२३	स्वमिना	स्वमिना
५१२	१	विभागसुक्ता	विभागसुक्ता
५१६	१	ज्येष्ठः	ज्येष्ठः
५२१	२१	वंश	विंश
५२२	१	तदनभिज्ञया	तदनभिज्ञया
५२३	७	भारभित्ते	भारभित्ते
५२६	१८	प्रत्येकपरिकल्पितानि	प्रत्येकपरिकल्पितानि
५२४	२६	सपत्न्याश्च	सपत्न्याश्च
५२७	१८	कुमार	कुमार
५२८	१६	भर्तुरिति	भर्तुरिति
५३०	५	पुत्रा	पुत्रा
५३१	२१	कृषिभ्यो	कृषिभ्यो
५३५	१८	टीकाकृत्या	टीकाकृत्या
५३६	५	श्राद्धस्तेष्व	श्राद्धस्तेष्व
५४४	३	शेषां	शेषां
५४४	७	पिच्छीदक	पिच्छीदक
५४६	११	धर्मस्थः	धर्मस्थः
५४६	२४	यासा	यासा
५४७	५	किसुतेत्यर्थो	किसुतेत्यर्थो
५४७	८	चतुर्थे	चतुर्थे
५४७	२४	यद्यादर	यद्यादर
५४७	२४	भर्तुरिति	भर्तुरिति
५४८	१२	भर्तुः	भर्तुः
५४८	१८	आत्मनश्च	आत्मनश्च
५४८	१४	प्रदर्शनमनु	प्रदर्शनमनु
५४८	६	अस्मिन्	अस्मिन्
५४८	७	अविशिष्टं	अविशिष्टं
५४८	१६	निशत्	निशत्
५४८	११	पाप	पाप
५४८	२	विज्ञानेन	विज्ञानेन
५४८	५	यत्कीदृश्या	यत्कीदृश्या
५४८	५	व्यावहार	व्यावहार
५४८	५	निर्वायमाह	निर्वायमाह

पृष्ठा	पंक्ति	अध्यायः	शब्दः
५००	२२	उच्यते	उच्यते
५०८	२४	कुर्या	कुर्या
५०९	१०	पेक्षया	पेक्षया
५८४	२	धैर्यात्मिका	धैर्यात्मिका
५८४	१२	वधकतृ	वधकतृ
५८४	१६	कतृ	कतृ
५८६	१६	त्रैवार्षिकं	त्रैवार्षिकं
५८६	१८	प्रवर्तक	प्रवर्तक
५८६	१९	Do	Do
५८७	२५	दुष्कासा	दुष्कासा
५८९	१४	वीर	वीर
५८९	२२	ध्वनेक	ध्वनेक
५९१	२३	शब्दावसङ्गा	शब्दावसङ्गा
५९२	२५	उपपन्नानि	उपपन्नानि
५—	—	प्रनायाम	प्रनायाम
५९५	१५	एतदर्थं	एतदर्थं
५९७	१४	लोमाप्यावादे	लोमाप्यावादे
५९८	२३	भष्टाः	भष्टाः
५९९	१७	समव्यर्थं	समव्यर्थं
६०५	१९	माध्वो	माध्वो
६०८	२२	इतरासामसुराणां	इतरासामसुराणां
६०८	२४	तिरिक्तायास्तसुराया	तिरिक्तायास्तसुराया
६०९	११	पादाहाने	पादाहाने
६०९	१४	तङ्ग	तङ्ग
६१०	१४	संख्याक	संख्याक
६१०	१७	Do	Do
६१०	२१	Do	Do
६११	१९	मैवत्	मैवत्
६१५	१५	क्षेयक्षमिवात्रो	क्षेयक्षमिवात्रो
६२१	२	संख्या	संख्या
६२१	१७	तत्संसर्ग	तत्संसर्ग
६२१	२१	वर्जित	वर्जित
६२२	१२	सम्बन्ध	सम्बन्ध

पृष्ठा	पंक्ति	अथर्व	यज्ञि
६९०	२९	*संस्नादिदेव	संस्नादिदेव
६९६	१९	संख्याकं	संख्याकं
६९६	२९	सतीय	सृतीय
६९७	८	वराटकादानं	वराटका
६९७	१०	पञ्चविंशति	पञ्चविंशति
६९८	९	वत्सरमथेय	वत्सरमथेय
६९०	१४	पेशुनं	पेशुनं
६९०	२४	किञ्चिदपि	किञ्चिदपि
६९४	१२	शिश्रस्थ	शिश्रस्थ
६९५	११	तप्तकच्छुं	तप्तकच्छुं
६९६	२०	चैव	चैव
६९८	—१४	वद्वसदसम्बन्धनं	वद्वसदसम्बन्धनं
६९८	१०	चतुर्विंशति	चतुर्विंशति
६९८	१०	तिन्दार्थोवा	तिन्दार्थोवा
६९९	१२	चानितु	यानितु
६९९	१८	यान्मरव्या	यान्मरव्या
६९९	—२९	मिथेतामुपातकानि	मिथेतामुपातकानि
६९९	१८	निष्पदको	निष्पदको
६९९	२	गुरु	गुरु
६९९	८	रजस्था	रजस्था
६९९	१९	संयोगे ।	संयोगे
६९९	८	चक्षोपजोविनां	चक्षोपजोविनां
६९९	२२	निःक्षेप	निःक्षेप
६९९	२	पितृस्त्रुगमनं	पितृस्त्रुगमनं
६९९	८	कविधेयं	विधेयं
६९९	२१	वेदाध्यापकं	विद्याध्यापनं
६९९	२६	पितृणं	पितृणं
६९९	२	निवेदनं	निवेदनं
६९९	१९	सम्बन्धुणस्त्रु	सम्बन्धुणस्त्रु
६९९	७	गोरो	गुरो
६९९	२५	मिचर	मिचर
६९९	२७	पेशुन	पेशुन
६९९	१९	नाति	निति

पृष्ठा	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
६७०	२	विसवणं	विषवणं
६७१	११	मृत्युकालकै	मृत्युफलकैः
६७१	२२	संस्कारैर्युक्त	संस्कारैर्युक्त
६७२	६	एतदज्ञानतो	एतजज्ञानतो
६७२	—१२	गोमतीञ्जदुपे	गोमतीञ्जपे
६७५	—८	पुण्ये	पुण्ये
६८८	२२	विसागं	विषवणं
६९७	२०	तस्यै	तस्य
६८१	४	कथयण	कथञ्जन
६८२	२०	मौयात्	मियात्
६८६	—२	एकतमकृतमकृतेन	एकतमकृतेन
६८६	१२	भीर्ता	भीतो
६८६	१७	चल्लि	चुल्लो
६८६	२२	तस्याऽपि	अस्याऽपि
६८७	३	भट्टकृता	भट्टकृता
६८८	८	चातुर्वेद्या	चातुर्वेद्या
६८१	८	खमिक	खामिक
६८१	२४	प्रेतु	प्रेतु
६८७	—१	दुयो	द्यो
६८७	१४	गवाश्रिनेषु	गवाश्रिनेषु
७०५	२१	स्त्रिसवण	स्त्रिसवण
७०६	—१५	कर्षापणचयसं	कर्षापणसंख्याक
७०६	१८	यथाक्तयनु	यथाक्तय
७०७	८	संख्याक	संख्याक
७०७	२०	Do	Do
७०८	६	Do	Do
७०८	१०	Do	Do
७०८	१	Do	Do
७०८	८	Do	Do
७१०	८	वतस्य	वतस्य
७१२	१४	संख्याक	संख्याक
७१२	१८	Do	Do
७१२	८	Do	Do
७१२	१६	प्रावृत्तितानि	प्रावृत्तितानि
७१२	१७	संख्याक	संख्याक
७१२	२२	Do	Do
७१२	२६	Do	Do

प्रश्न	पंक्ति	अर्थः	यदि:
		संख्याक	संख्याक
०१४	३	Do	Do
०१४	१५	Do	Do
०१४	१८	Do	Do
०१४	२२	Do	Do
०१४	२६	Do	Do
०१५	२	Do	Do
०१५	७	Do	Do
०१५	१०	Do	Do
०१६	४	Do	Do
०१७	५	Do	Do
०१७	८	Do	Do
०१८	६	दद्यादेक	दद्यादेक
०१८	८	द्वयभेकादश	द्वयभेकादश।
०२०	१८	गासिता	गासिताः
०२०	१८	चत्वारिंशत्	चत्वारिंशत्
०२१	५	मागधासयोग	मागधायोग
०२२	५	आवेद्यो	आवेद्यो
०२४	२१	सदृधमाय	सदृधमाय
०२८	१६	चतुर्दशः	चतुर्दश
०२९	२१	ग्राखा। चृगा	ग्राखाचृगा
०३१	१४	तत्तिरि	तत्तिरि
०३३	२३	मनोऽस्थिमतां	मनस्थिमतां
०३४	१८	त्यक्त	त्यक्त
०३७	८	इतिर	इतिर
०४१	२३	चिण्मत्र	चिण्मत्र
०४३	१४	त्रय	त्रय
०४६	२१	सुजा	सुजा
०४८	१५	हंस	हंस
०५३	४	मीन	मीन
०६०	२२	शास्त्रपत्र	शास्त्रपत्र
०६४	१२	निगुण	निगुण
०६५	२	विसयन	विसयन
०८१	१३	वज्राव	वज्राव
०८२	१५	विमयन	विमयन
०८३	१४	इत, इति	इति
०८३	२२	भूक्तो	भूक्तो
०८४	२३	विशद्व्यवृति	विशद्व्यवृति
०८९	१८	भोजन	भोजन

कल्याणधर्मसर्वस्वोद्धृतग्रन्थानां ग्रन्थकृतां च अनुक्रमणिका ।

[illegible][illegible]

बृहद्वाग्वक्त्रः :- ०५२,

ਅਛਰਾ:—ੴ, ਏਓ, ੧੪੭, ੨੫੧, ੪੦੭, ੮੧੯, ੮੨੦, ੫੮੨, ੫੮੩, ੫੮੬, ੬੦੪, ੬੦੭,
੬੧੧, ੬੧੯, ੬੨੦, ੬੪੬, ੬੫੧, ੬੫੨, ੬੫੬, ੬੭੧, ੬੭੭, ੬੭੮, ੬੭੯, ੬੮੦, ੬੮੧, ੬੮੪,
੬੮੮, ੭੧੧, ੭੧੨, ੭੧੬, ੭੪੪, ੭੪੫, ੭੫੬, ੭੬੦, ੭੬੨, ੭੭੪, ੭੭੬, ੭੮੨,

उद्द-ज्ञिराः :- ६०५, ६८२, ६८४,

यसः—१३, ४०, ८४, १२३, १४८, १६०, २२०, ३०३, ३११, ३१४, ३२०, ३०६, ३८३, ३८०, ३८८, ३८१, ३८५, ३८०, ३८८, ४००, ४०८, ४१३, ४१८, ४२०, ४२८, ५५५, ५६४,

[illegible]

बृहदसः :- ६५४, ६५५.

पराशरः—५, ५८, ८५, ८७, ८९, १४६, १६७, ३२६, ३५५, ४०१, ४३०, ४३३, ४५३, ४५६, ६०८, ६३३, ६७८, ६८१, ६८४, ६८५, ६८६, ७००, ७०१, ७२६, ७२८, ७४३, ७४८, ७५१, ७५३, ७५७, ७८१, ७८३, ७८८.

ସମସ୍ତ: - ୧୧୮, ୪୦୭, ୪୧୪, ୪୩୦, ୫୦୩, ୫୮୬, ୫୯୪, ୭୨୪, ୭୪୩, ୭୪୬, ୭୪୭, ୭୫୧, ୭୫୭,

बृहन्मनुः :- २८९, ३१८, ५८३, ७५४ ।

सम्पत्तः :- ११, १२, १४५, १५८, ५८५, ६०२, ६२८, ६४५, ६४६, ६६८, ६६८, ६७१, ६७५ ६७७, ६८२, ६८८, ७००, ७०२, ७२५, ७२६, ७३१, ७४०, ७४४, ७५२, ७५५, ७६७, ७६८, ७७१, ७७५, ७७६, ७७८, ७७९ ७८०, ७८१, ७८५.

आतातपः—१५, २२, २२१, २२३, २६८, २८२, २८५, ३२८, ३४४, ४२०, ६७२, ७२०,
७४०, ७५६, ७७०, ७८२, ७८५,

ବହୁଶାଳାତପ: : ୧୩୨, ୭୫୮, ୪୦୪, ୭୧୧, ୭୧୨,

મૃગુ: :-૨૦૬,

ଅକ୍ଷରାବଳୀ :—୧, ୨, ୩, ୪, ୫, ୬, ୭, ୮, ୯, ୧୦, ୧୧, ୧୨, ୧୩, ୧୪, ୧୫, ୧୬, ୧୭, ୧୮, ୧୯, ୨୦, ୨୧, ୨୨, ୨୩, ୨୪, ୨୫, ୨୬, ୨୭, ୨୮, ୨୯, ୩୦, ୩୧, ୩୨, ୩୩, ୩୪, ୩୫, ୩୬, ୩୭, ୩୮, ୩୯, ୪୦, ୪୧, ୪୨, ୪୩, ୪୪, ୪୫, ୪୬, ୪୭, ୪୮, ୪୯, ୫୦, ୫୧, ୫୨, ୫୩, ୫୪, ୫୫, ୫୬, ୫୭, ୫୮, ୫୯, ୬୦, ୬୧, ୬୨, ୬୩, ୬୪, ୬୫, ୬୬, ୬୭, ୬୮, ୬୯, ୭୦, ୭୧, ୭୨, ୭୩, ୭୪, ୭୫, ୭୬, ୭୭, ୭୮, ୭୯, ୮୦, ୮୧, ୮୨, ୮୩, ୮୪, ୮୫, ୮୬, ୮୭, ୮୮, ୮୯, ୯୦, ୯୧, ୯୨, ୯୩, ୯୪, ୯୫, ୯୬, ୯୭, ୯୮, ୯୯, ୧୦୦.

ଦତ୍ତ: :- ୧୬୬, ୧୦୭, ୧୭୧, ୧୭୫, ୭୪୯,

କ୍ରତୁ: :- ୨୫୨, ୪୦୧, ୬୪୭, ୭୫୩,

वर्गशः :—८६, १२४, १६०, २२४, २५०, २६०, ३२०, ३२८, ३४४, ३७२, ३७५, ३९६,
४२८, ४५६, ५२०, ५२८, ५२९, ५३२, ५३३, ५४४, ५५६, ६०६, ६०७, ६४४, ६४९, ६४८,
६६०, ७२४, ७२९, ७३६, ७४९, ७४४, ७५४, ७५३, ७६६, ७६७, ७७९, ७८९,

संस्कारकौस्तुभकारः :—१३, १५,

छान्दोग्योपनिषत् :—१८५,

कन्दोगपरिशिष्टः :—३८२

कन्दोग्यब्राह्मण' :—३५१

वैधायनः :- ३५५, ३८३, ३८८, ५२० ६०३, ६२६, ७४४, ७६५, ७८५

कल्याणमः :- १६, ३६, १६६, १६८, ३२६, ३२७, ३२८, ३२९, ३४३, ३४४, ३४७, ३४८,
३४९, ४५९, ५४३, ५४६, ५४७, ५६०, ३२७, ६२९, ७२७,

ଗାଦାଲି: :- ୧୩୧, ୧୧୦, ୭୨୬, ୭୨୭ ୭୩୧, ୭୩୯

शङ्खः १—४७, ५३, २२८, २५७, २६४, २४८, ३७५, ४०८, ४१४, ३८३, ४२१, ४७३, ६१५,
६६८, ३८३, ४०६, ६१८, ६२८, ६४५, ७०४, ७१८, ७२८, ७३३, ७३५, ७३७, ७४४, ७४६, ७४८, ६५८,
७६०, ७७०, ७६५, ७६३, ७६४, ७७२, ७७७, ७७८, ७७८, ७७८, ७७८, ७७८, ७७८, ७७८, ७७८,

लिखितः १—४७, ५३, २२८, २५७, २६४, २४८, ४०८, ४१४, ४२१, ५६८, ६४५, ७१८, ७२८
७६५, ७६८, ७७०, ७७७, ७७८, ७७८, ७७८, ७७८, ७७८, ७७८, ७७८, ७७८, ७७८, ७७८, ७७८,

निधातिथिः १—३१, ८४, १२८, १३८, २२५, ३५७

वृद्धिः १—६८२

वृद्ध्यासः १—७८५

तन्ववार्त्तिकः १—३२

श्रीधरः १—३१, ३२, ३३, १८६

शक्त्यनुवर्तः १—२००

सीमासिकाः १—२७

पुरुषसूक्तः १—४७५, ४८०

सुश्रुतः १—१७१, ३६७, ४०३, ४०५, ४११, ४१२, ४१७, ४२१, ४२५, ४२८, ४४०, ४४१, ४४३,
४४३, ४४४, ४४५, ४६४

चरकः १—४१४, ४३१, ४३२, २७, १२८, ४४१,

आचारसारः १—२१

अथर्ववेदः १—१८२

निगमः १—२५, ६६,

सौवासणीनामकयोगश्रुतिः १—२५

श्रुतिः १—३१४, ६१४, ६२२, ४८१

पञ्चदशी १—४८८

वाग्भटः १—१५५

कुल्लूकभट्टः १—२१, ३१, ६४, ८०, १२०, १२८, १४८, १६४, १७२, १७३, १७४, १८३,
१८४, १८५, २२४, २२५, २०५, २११, २१६, २३८, २२८, २४०, २५०, २८२, ४५८, ६८२, ८०२

मदनपारिजातः १—२५३,

बुधश्रुतिः १—२५३

पारस्करः १—२५५, ३३८, ३४१,

शतानन्दः १—११, १५५

श्रीकवश्रुतिः १—२५७

संयुक्तः १—२३८, २५२, २८२

संयुक्तकारः १—५११,

मार्कण्डेयपुराणः १—२४४, २७०, २७१, ३४६

लिङ्गपुराणः १—२१६, २६७, २७६,

- वृद्धपराशरः :—२५१
 वृद्धगीतमः :—२५१
 वृद्धपराशरः :—१०८
 श्रुतिः :—३६६, ३६८, ५०५, ५०६, ५२१, ३५८, ४३८,
 आदित्यपुराणम् :—८, २३, ३६, ३५३, ७२२
 आग्नेयपुराणः :—५८५
 अग्निपुराणम् :—२५६
 नारदीयश्रुतिः :—३६७
 षट्दशम्यतः :—२६५, २८५, ३८८, ४०७, ६१४, ६७३, ६८५
 यज्ञपात्रः :—१६२, ३७६
 भूजवल भीमः :—१५६,
 पुरश्चरणसोपानसौयतनः :—६, ८
 श्रुत्यर्थसारः :—१६३, २८०, ३१७
 यजुर्वेदीयवाजसनेयसंहिता :—२६५, ४८५
 कार्णाजिनिः :—२५१, २५५
 निर्वचकारः :—४८८
 नित्यकर्म्मपद्धतिः :—४६६
 वामनपुराणः :—४१६, ४६१
 सदनरत्नाकरः :—५२१,
 योगीश्वरः :—५१८, ५२४
 हिमचन्द्रः :—४५८
 पराशरीयमाधवभाष्योक्तपुराणः :—४५०
 पण्डित सर्वस्वः :—४५५, ६८४, ६८८, ७२१, ७२५,
 पण्डित सर्वस्वकारः :—६१६, ६३४, ६८४,
 पण्डित सर्वस्वोद्धृतवचनम् :—६५७, ७२१, ७२५,
 श्रुतिचन्द्रिका :—३४१, ५२४
 श्रुतिसंग्रहः :—५३३
 कल्पतरुः :—८८, ७८७
 वैद्यनाथः :—८३,
 गङ्गपुराणः :—६८, ११२
 उल्लासतन्त्रः :—८८
 पृथ्वीचन्द्रः :—६६
 विष्णुपुराणम् :—७४७, ४८, १८२, २१३, २५७, २६१, २७५, २८३, २८८, ३११, ३४७,
 ४३६, ४३७, ६६८, ६७४, ६८४, ७६०, ७७१, ७७२, ७८३

चन्द्रिकाकारः :—३१४,

शिवपुराणम् :—३४२, ३४४, ३८४, ३९६, ३४८, ३७१, ३८३,

देवीभागवतः :—३४२

समत्कुमार संहिता :—३४३

वैदीयप्रमाणम् :—३४४

कृतेभास्करः :—३४६,

घीयः :—४१०,

मादाधरीयाचारसारः :—

देवताः—२१, ४६, ५७, १७५, २४८, २५६, २८८, ३२२, ३८६, ३८८, ३८०, ३८३, ३५३, ४१६,
५०२, ५३७, ४३५, ४३६, ४३८, ५५१, ५६८, ५८०, ५८०, ६११, ६१८, ६२३, ६२५, ६२८, ६२०,
६६१, ६७२, ७४३, ७५१, ७५७, ७६१, ७६३, ७८३,

जमिनिः—१, ४४, २२२, २८१,

माधवीयकारिकाः—१, १६, ३६, ८४, ११६, ११८,

चार्वाकदर्शनं—२

भागवतं—३, ४, ५, ८, ३२, ४४, ५६, ५८, ६२, १२७, १७८, १८३, २६६, २८५, ३७७

गीतगोविन्दः :—३

अग्निः—३, १३, १४८, ५३०, ४४८

विश्वामित्रः :—३, १८, २१, ३३, ११८, १२५, १३०, १३८, १५२, २२६, १६५, ३०७, ६५६, ६६४,
६८०, ६८६, ४५५, ५१८, ७८०, ७८१, ७८८

विश्वामित्ररघुतत्त्वः :—३८७, ३८२

कालिदासः :—१४४,

स्कन्दपुराणः :—५, ४१५, ४७५

मविष्णुपुराणः :—१३३, १४६, ३४७, ४८६, ३८८, ४०५, ४१०, ५४१, ५४२, ५४३, ५४६, ५८७,
५८८, ५८८, ५८९, ५८९, ५८९, ६०२, ६०५, ६०८, ६०८, ६१२, ६१४, ७३२, ७३४, ७४१, ७४८, ७५६,
७२०, ७४

कालसारः :—५, १०, १२५, १४५, ३४७

कश्यपः :—१४५, १४६, १६०, २३०, २४२, ३८४, ७२५, ७३७

कश्यपः :—७३१, ४०८, ७०२, ७३१

आश्वलायनः :—१२, ६२, १५२, १६१, ३१०, ३१२

हारीतः :—६, १२, ४५, ३५५, ३८६, ३८८, ४१८, ४६०, ५१४, ५२१, ५८२, ६०४, ६२४,
६२७, ६३४, ६६७, ६८०, ७२१, ७२५, ७३०, ७३२, ७४१, ७५४, ७५७, ७६२, ७६८, ७७२, ७८०,
७८४, ७८८

विष्णुः :—६, ५६, २५६, २५८, २५८, २६०, ३१३, ३१५, ३१७, ३४८, ३८२, ४०८, ४१६, ५२७,
५८८, ५८७, ६००, ६०१, ६०३, ६११, ६१७, ६२६, ६३०, ६४१, ६४२, ६४८, ६५७, ६८५, ६८८

भगवद्गीता :—१०, ४२, १०८, १८१, १८२, १८३, १८६, २०१, २०४, २०५,

भविष्ये :—११, २५, ४८, २३,

कमलाकरभटीयै :—

महाभारतम् :—११, १३, ५४, ५६, ७७, ७०, १४६, १४८, १५७, १६८, १७८, २४४,
२४२, २८४, २८७, ४५८, ४६०, ४८६, ५६८, ६८७, ६००, ७६८

कौयटः :—३३

कृष्णदेवः :—२६४, ४८४,

कृष्णदेवभाष्यः :—४४, १८१

यज्ञः संहिता :—१८१,

शब्दचिन्तामणिः :—४४,

गोविन्दराजः :—४६

वाराहः :—४२, ४२, ४५,

यज्ञवेदीय सन्ध्यापञ्चतिः :—४७४

ब्राह्मि :—२८८, ३४८, ३८६, ३८६, ३८७, ३८१, ३८२, ३८४, ४०६, ४०८, ४११, ४१६,
४१८, ४३६, ४३७, ४३७, ४३८, ४३८, ७४२.

ब्रह्मपुराणम् :—२६२, ३२१, ३३५, ४५६, ५८१, ६८८, ६६७, ६७०, ६८१, ६८३, ७४६,
७५१, ७५६, ७५८, ७६०, ७७२, ७७६.

रामायणः :—६४८, ४८७,

विश्वामित्रः :—३८५, ५६७, ६००, ६११, ६७३, ७८८, ७८४

पैठीनसिः :—२५७, २५८, २६२, २८०, ३८५, ३८८, ४१८, ४२१, ६००, ६२७, ७२८,
७३०, ७४७, ७८२,

उग्रशः :—२४८, ३५१, ३७५, ३८८, ४०८, ६२५, ६८२, ७४४, ७४४, ७४४, ७४५, ७५५, ७८८,

पण्डित सर्वस्वः :—४५५, ६८४, ६८८, ७२१, ७२६

पण्डित सर्वस्वकारः :—६१६, ६३४, ६८४

पण्डित सर्वस्वाहुत वचनम् :—६५७, ७२१, ७२५

सूतिचन्द्रिका :—३४१, ५२४

सूतिसंयज्ञः :—५२२

कल्पतरुः :—८८, ७८७

वैद्यनाथः :—८३,

महङ्गपुराणः :—६८, ११२

उज्जासतलः :—८८

पृथ्वीचन्द्रः :—६६

विष्णुपुराणम् :—४७, ४८, १८२, २१२, २५७, २६१, २७५, २८२, २८८, ३११, ३४७, ४३६, ४३७,
६६८, ६७७, ६८४, ७३०, ७७१, ७७२, ७८३

चन्द्रिकाकारः :—११४

शिवपुराणम् :—१४२, ६०४, ६८४, ७२६, ७४८, ७७१, ७८२

देवीभागवतः :—१४२

सनत्कुमारसंहिता :—१४३

वेदीयप्रमाणम् :—१४४

श्रुतिभास्वरः :—१४६

शौम्यः :—४१०

गादाधरीयाचारसारः :—४४८

अगस्त्यसंहिता :—४४६

आचारपञ्चवः :—४५०

जमदग्निः :—४१८

बृहद्ब्रह्मपुराणः :—२४८

कुमारवचनः :—४००

आयुर्वेदः :—४००, ४११

भाव प्रकाशः :—४०१, ४०२, ४१६

बृहन्नारदीयपुराणः :—५८, ८२, २५२

प्रायश्चित्तमनोहरः :—५८६, ६१४, ६१५, ६२०, ६०६, ६८८, ७२२

वज्रविंशतः :—६३८

वज्रविंशतिमतः :—५५, २२२, २२४, २५७, २६१, २६२, २७१, २७२, २८२, २८४, ६५२

पराशरोपपुराणः :—५१

पद्मपुराणम् :—५०, ५२, ४४६,

निर्णयसिन्धुः :—१४६, १६०, २८६

राजमार्गस्थः :—१२, १५७, १५८, २२६

वीधामनसूतः :—१२, ८८, १४७, १६२, २२१, २२४, २२०, २५५, २७४, २७८, २२४, २२५, २२८,

२२८

चरित्रवृत्तः :—४७

कूर्मपुराणः :—४८, ५१

मत्स्यापुराणः :—५०, २२८, २४०, २४४, २४६, २७५, २८६, २८९

तन्त्राक्तः :—१६६

हिमाद्रिः :—५५, ५८, ५८, २८६

प्रयोगपारिजातः :—५४, १६८

लोगावि :—५४, ७७, २७०

भट्टवार्तिककृतः :—५२

विष्णुचर्मोत्तरः :—६१२, ६६७ •

